

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA
OSMANLI İMPARATORLUĞU
SAVAŞA GİRİŞ

Stanford J. SHAW

Sadece İncelemek İçindir
Ücreti Yoktur
İnceledikten Sonra Siliniz ve Bulursanız Satın Alınız.

TÜRK TARİH KURUMU

Levent Şahverdi Arşivi

Raportör
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK

Yayına Hazırlık - Grafik - Tasarım - Kapak
Gazi Yayıncılık A.Ş.
Bulgurlu Mahallesi Bulgurlu Caddesi
Etiler Sokak No.: 10/1 Küçükçamlıca
Üsküdar / İSTANBUL
Telefon: 0216 650 83 15 - 16

Baskı
Tor Ofset San. ve Tic. Ltd. Şti.
Akçaburgaz Mahallesi 116. Sokak No.: 2
Esenyurt / İSTANBUL
Telefon: 0 212 886 34 74

ISBN
978 - 975 - 16 - 2707 - 0

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV/A -2-2.1. Dizi - Sayı 15

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI İMPARATORLUĞU

Birinci Cilt
Savaşa Giriş

Profesör Stanford J. SHAW

Tercüme
Beyza Sümer AYDAŞ

TÜRK TARİH KURUMU

ANKARA, 2014

Levent Şahverdi Arşivi

Shaw, Stanford J., 1930-2006
Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu, 1. cilt : savaşa giriş / Stanford J. Shaw ; tercüme Beyza Sümer Aydaş. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2014.
xxxvii, 658 s. ; 30 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV/A-2-2.1. Dizi-Sa.15

ISBN 978 - 975 - 16 - 2707 - 0

1. Dünya Savaşları I_Osmanlı İmparatorluğu. 2. Seferberlik_Osmanlı İmparatorluğu. 3. Teşkilat-ı Mahsusa. 4. İstihbarat_Osmanlı İmparatorluğu _Dünya Savaşları I. 5. Nüfus hareketleri_Osmanlı İmparatorluğu_Dünya Savaşları I. I. E.a. II. E.a. : Savaşa giriş. III. Sümer Aydaş, Beyza. IV. Dizi.

956. 101543

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulu'nun 13.06.2013 tarih ve 675 / 4-5 sayılı kararı gereğince 2000 adet basılmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR VE SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA XI
ÖN SÖZ XXXIII
PROFESÖR DOKTOR STANFORD J. SHAW'UN KİŞİLİĞİ XXXIX
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

DİPLOMATİK ARKAPLAN VE OSMANLI'NIN ALMANYA VE AVUSTURYA-MACARİSTAN İLE İTTİFAKI

DİPLOMATİK ARKAPLAN VE OSMANLI'NIN ALMANYA VE AVUSTURYA-MACARİSTAN İLE İTTİFAKI 7

İKİNCİ BÖLÜM

İTTİFAKTAN SAVAŞA:
OSMANLI-AVRUPA DİPLOMASİSİ, AĞUSTOS-KASIM 1914

RUS VE ERMENİ SORUNU: ERMENİ İSYANININ BAŞLANGICI 77
ÜÇLÜ İTİLAF'IN BALKAN ÜLKELERİYLE İTTİFAK KURMA VE AVRUPA SAVAŞINDA OSMANLI'NIN TARAFSIZLIĞINI SAĞLAMA ÇABALARI 99
İTTİFAK DEVLETLERİNİN OSMANLILARI KENDİ SAFLARINA KATILMAYA İKNA ETME ÇABALARI 103

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI SEFERBERLİĞİ

ORDU SEFERBERLİĞİ VE ÖRGÜTLENMESİ 109
1914-1913 NİZAMNAMESİ UYARINCA OSMANLI ORDU TEŞKİLATI 133
OSMANLI SİLAHLI KUVVETLERİNDE ASKERE ÇAĞIRMA VE ASKERE ALMA 141
İDARE-İ ÖRFİYE'NİN İLAN EDİLMESİ 158
OSMANLI TOPLUMUNUN ÖRGÜTLENMESİ VE DÜZENLENMESİ 174
ORDU HİZMETİ İÇİN OSMANLI GENÇLİĞİNİN EĞİTİLMESİ: *GÜÇ/GENÇ DERNEKLERİ* 177
EKONOMİK MİLLİYETÇİLİK 183

Levent Şahverdi Arşivi

i. Osmanlı'da Sanayi, Ticaret ve Tarım 183
ii. Kapitülasyonların Kaldırılması 211
iii. ***Tekâalif-i Harbiye***/Savaş Vergileri ve ***Tedarik-i Vesait-i Nakliye***/Nakliye Araçları Vergilerinin Alınması 251
iv. Mali Seferberlik 258
AMELE TABURLARI 295
1914 SONUNDA AMELE TABURLARININ DURUMU 303

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI ORDUSU İSTİHBARAT SERVİSİ VE GERİLLA ORDUSU: *TEŞKİLAT-I MAHSUSA* VE İLK FAALİYETLERİ

TARİHİ GEÇMİŞİ VE KURULUŞU 309
MERKEZ TEŞKİLATI VE YÖNETİM 316
MALİ KAYNAKLAR 318
AJANLARIN ÜYELİĞİ 320
EŞREF KUŞÇUBAŞI'NIN KARİYERİ 323
***FEDAİLERİN* TOPLANMASI** 326
***TEŞKİLAT-I MAHSUSA* GERİLLA SUBAYLARININ VE SAVAŞÇILARININ DİSİPLİNSİZLİĞİ** 331
OSMANLILAR BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRMEDEN ÖNCE *TEŞKİLAT-I MAHSUSA*'NIN ASKERİ, İSTİHBARAT, PROPAGANDA VE GERİLLA KAMPANYALARI 333
i. Güneydoğu Avrupa 334
ii. Karadeniz 335
iii. Pan-İslam ve Rauf Orbay'ın İran ve Afganistan Misyonları 337
iv. Arap Vilayetleri 358
v. Ukrayna 362
vi. Doğu Anadolu ve Kafkasya 364
***TEŞKİLAT-I MAHSUSA* GRUPLARININ DOĞU ANADOLU'DA BİRLEŞMESİ VE KAFKAS İHTİLAL CEMİYETİ'NİN KURULMASI** 375

BEŞİNCİ BÖLÜM

İÇ GÜVENLİK: AŞİRETLER, ÇETELER, ASİLER VE TERÖRİSTLER

İÇ GÜVENLİK: AŞİRETLER, ÇETELER, ASİLER VE TERÖRİSTLER 401

ALTINCI BÖLÜM

NÜFUS HAREKETLERİ: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN ÖNCE MÜLTECİLER VE OSMANLI TOPLUMU

KAFKASYA 426
RUS VE BALKAN ETNİK TEMİZLİĞİ: OSMANLI TOPRAKLARINA MÜSLÜMAN AKININ BAŞLANGICI, 18. YÜZYIL SONU, 19. YÜZYIL BAŞI 427

Levent Şahverdi Arşivi

KIRIM SAVAŞI VE SONRASI: 19. YÜZYIL ORTASINDA *MUHACİRİN KOMİSYONU* 428
RUS-TÜRK SAVAŞI VE SONRASI: 19. YÜZYIL SONUNDA MUHACİRİN KOMİSYONU VE *İDARE-İ UMUMİYE-İ MUHACİRİN KOMİSYONU* 431
ÇERKEZ VE LAZ GÖÇÜ 452
1890'LAR VE OSMANLI-YUNAN SAVAŞI. *MUHACİRİN KOMİSYON-U ALİSİ* 459
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA YAHUDİ GÖÇÜ 465
MÜSLÜMAN-HRİSTİYAN GERİLİMİ VE İHTİLAFI: OSMANLI İMPARATORLUĞU DIŞINA HRİSTİYAN GÖÇÜ 469
20. YÜZYILIN BAŞI: *MUHACİRİN-İ İSLAMİYE KOMİSYONU* 470
BOSNALI MÜSLÜMANLAR 474
ARNAVUT MÜSLÜMANLAR 475
HİNDİSTANLI MÜSLÜMANLAR 479
TRABLUSGARP SAVAŞI 479
BALKAN SAVAŞLARI 481
NÜFUS MÜBADELELERİ 492
İSKAN-I MUHACİRİN NİZAMNAMESİ VE *AŞAİR VE MUHACİRİN MÜDÜRLÜĞÜ* 496

YEDİNCİ BÖLÜM

DONANMA SEFERBERLİĞİ

OSMANLI DONANMASININ YENİLEŞTİRİLMESİ 507
EGE VE DOĞU AKDENİZ'DE OSMANLI-YUNAN DENİZ REKABETİ 519
KARADENİZ'DE OSMANLI-RUS DONANMA REKABETİ 530

SEKİZİNCİ BÖLÜM

BRİTANYA'NIN SULTAN OSMAN İLE REŞADİYE'YE EL KOYMASI

BRİTANYA'NIN SULTAN OSMAN İLE REŞADİYE'YE EL KOYMASI 545

DOKUZUNCU BÖLÜM

GÖBEN İLE BRESLAU'NUN TAKİBİ VE KAÇIŞI: SAVAŞA GERİ SAYIM

GÖBEN İLE BRESLAU'NUN TAKİBİ VE KAÇIŞI: SAVAŞA GERİ SAYIM 555
GEÇMİŞE BAKIŞ: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ARİFESİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU 657
BİRİNCİ CİLDİN SONU 658

Levent Şahverdi Arşivi

KISALTMALAR VE SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

Adamec	Adamec, Ludwig, Afghanistan, 1900-1923: A *Diplomatic History* (Londra, 1967).
Ahmad, *Capitulations*	Ahmad, Feroz, *'Ottoman Perceptions of the Capitulations,* 1800-1914, 'Journal of Islamic Studies, XI/1 (2000), s.1-20.
Ahmad, *Hint*	Ahmad, Feroz, *'İstanbul'da Hint Milliyetçiliği' Yapıt,* No. 6, 1984, s.2-15.
Ahmad, *Neutrality*	Ahmad, Feroz, 'Ottoman Armed Neutrality and Intervention, August-November 1914,' *Studies on Ottoman Diplomatic History* no. 4 (1990), s. 41-69.
Ahmad, *War*	Ahmad, Feroz, 'War and Society under the Young Turks, 1908-1918,' Review (Fernand Braudel Center), s. 265-286.
Ahmad, *Young Turks*	Ahmad, Feroz, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics,* 1908-1914 (Oxford, 1969).
Ajay	Ajay, Nicholas Z., *Mount Lebanon and the Wilayah of Beirut, 1914-1918-The War Years* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Georgetown Üniversitesi, 1972).
Ajay, *Intrigue*	Ajay, Nicholas, 'Political Intrigue and Suppression in Lebanon during World War I,' IJMES V/2 (1974), s. 140-160.
Akçam,	Akçam, Taner, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu-*

Levent Şahverdi Arşivi

İnsan Hakları	*İttihad Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na* (İstanbul, İmge, 1999).
Akmaner	Akmaner, İbrahim Fevzi, *'Türkiye'de Askeri Kazanın Tarihçesi ve Tekamülü, I-IV,' Askeri Adalet Mecmuası*, Yıl 3 (Haziran 1957), No. 9, s.541-564; No. 10 (Eylül 1957), s. 637-664; Yıl 4 (Haziran 1958), No. 12, s. 768-825, No. 13 (Eylül 1958), s. 933-940.
Aksakal	Aksakal, Mustafa, *Defending the Nation: The German-Ottoman Alliance of 1914 and the Ottoman Decision for War.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Princeton Üniversitesi, Princeton, New Jersey, Haziran 2003.
Akbay	Akbay, Cemal, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi.* Cilt 1. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi* (Ankara, Genelkurmay, 1991).
Akşin	Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihad Terakki* (Ankara, 1998).
Albertini	Albertini, Luigi, *The Origins of the War of 1914* (3 cilt, Londra, Oxford University Press, 1952-1957).
Ali İhsan Sabis	Sabis, General Ali İhsan, *Harb Hatıralarım, Birinci Dünya Harbi* (4 cilt, İstanbul, Nehir 1991).
Allen and Muratoff	Allen, W. E. D. ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border,* 1828-1921 (Cambridge, İngiltere, 1953).
Arif Cemil	Cemil, Arif, *I. Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa* (İstanbul, ARBA, 1997).

Levent Şahverdi Arşivi

ATASE	T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Arşivi*, Ankara-Osmanlı Askeri Arşivleri.
Avcı	Avcı, Orhan, *Irak'ta Türk Ordusu* (1914-1918) (Ankara, Vadi, 2004).
Aydemir	Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta-asya'ya Enver Paşa* (3 cilt, İstanbul, Remzi, 1971, 1985).
Ayın	Ayın, Faruk, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları* (1839- 1914) (Ankara, 1994).
Bahattin Şakir	Çiçek, Hikmet, *Dr. Bahattin Şakir: İttihad ve Terakki'den Teşkilat-ı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni* (İstanbul, Kaynak, 2004).
Balcıoğlu	Balcıoğlu, Mustafa, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete* (İstanbul, Nobel, 2001).
Bayar	Bayar, Celal, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeye Gidiş*, (8 cilt, İstanbul, 1965-1966).
Bayur	Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi* (3 cilt, TTK, İstanbul, 1940-1943, 2. basım, 3 cilt, Ankara, TTK, 1983).
BBA	*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*. İstanbul.
BBA.DH	*Dahiliye Nezareti Arşivi*, BBA, İstanbul.
BBA.Y	*Yıldız Sarayı Arşivi*, BBA, İstanbul.
BEO	*Bab-ı Ali Evrak Odası, Başbakanlık Arşivi*, İstanbul.
Bihl,	Bihl, Wolfdieter, *Deutsche Quellen zur Geschichte*
Quellen	*Der Ersten Weltkrieges* (Darmstadt, 1991).

Bobroff	Bobroff, Ronald. *Roads to Glory? Sergei D. Sazonov, the Turkish Straits, and Russian Foreign Policy,* 1910-1916. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
CA	*Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,* Ankara.
Cavit	Cavit, Mehmet 'Birinci Cihan Harbine Türkiye'nin Girmesi: Maliye Nazırı Cavit Beyin Notları,' *Tanin,* XLI-XLIII (261 bölüm, 15 Ekim 1944-2 Ağustos 1945).
Cemal	Cemal Paşa, *Hatırat* (İstanbul, Arma, 1996).
Chalabian, *Antranik*	Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa* (İstanbul, Peri, 2003); Antranig Chalabian, *General Andranik and the Armenian Revolutionary Movement* (Southfield, MI, 1988), xvii, 588 adlı eserin çevirisidir. Orijinal Ermenice basımından özetlenmiş, önemli yeni malzemeler eklenmiştir.
CHAR	Chartwell papers, *Winston Churchill Archives,* Churchill College, Cambridge.
Churchill, *Churchill Companion*	Churchill, Randolph, ed., *Winston S. Churchill: Companion Volume II,* bölüm 1, 1901-1907 (Londra, Heinemann, 1969);
	Winston S. Churchill: *Companion Volume II,* bölüm 2, 1907-1911 (Londra, Heinemann, 1969);
	Winston S. Churchill: *Companion volume II,* bölüm 3, 1911 - 1914 (Londra, Heinemann, 1969). Companion to volume III için bakınız Gilbert.
Churchill, *World Crisis*	Churchill, Winston S., *The World Crisis,* cilt I (New York, Scribners, 1923).

Levent Şahverdi Arşivi

Çavdar	Çavdar, Tevfik, *Talat Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşamı* (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1995).
Çelik	Çelik, Cemil, *Birinci Dünya Savaşında Sina Filistin Cephesinde Birinci Kanal Seferi.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs,1999).
Çeliktepe	Çeliktepe, Attila, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Siyasi Misyonu* (İstanbul, 2002).
Çolak	Çolak, Mustafa, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası* (1914-1918) (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 1999).
Dayı	Dayı (Derinsu), *Esin, Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma,* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1991; Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları tarafından yayımlanmıştır, Erzurum, tarih yok).
Demirel	Demirel, Emin, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Günümüze Gizli Servisler* (İstanbul, 2002).
DH	*Dahiliye Nezareti Arşivleri,* BBA, İstanbul.
DH.EUM	*Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye* BBA.
DH.EUM.ADL	Dahiliye Nezareti-*Takibat-ı Adliye Kalemi* BBA.
DH.EUM.AYŞ	Dahiliye Nezareti-*Asayiş Kalemi* BBA.
DH.EUM.EMN	Dahiliye Nezareti-*Emniyet Kalemi* BBA.
DH.EUM.MEM	Dahiliye Nezareti-*Memurin Kalemi* BBA.
DH.EUM.MTK	Dahiliye Nezareti-*Muhaberât ve Tensîkât Müdüriyeti* BBA.
DH.EUM.PMC	Dahiliye Nezareti-*Polis Mecmuası Kalemi* BBA.
DH.EUM.SCL	Dahiliye Nezareti-*Sicil Kalemi* BBA.

DH.EUM.THR	Dahiliye Nezareti-*Tahrirat Kalemi*
DH.EUM.VRK	Dahiliye Nezareti- *Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası*, BBA.
DH.H	Dahiliye Nezareti-*Hukuk Kısmı Belgeleri* BBA.
DH.HMŞ	Dahiliye Nezareti-*Hukuk Müşavirliği* BBA.
DH.ID	Dahiliye Nezareti-*İdari Kısım Belgeleri* BBA.
DH.IUM	Dahiliye Nezareti-*İdare-i Umumiye* BBA.
DH.KMS	Dahiliye Nezareti-*Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri*, BBA.
DH.MB.HPS	*Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Belgeleri*
DH.MTV	*Dahiliye Nezareti-Mütenevvi Kısmı* BBA.
DH.MUI	*Dahiliye Nezareti-Muhaberât-ı Umumiye İdaresi* BBA.
DH.SN	*Dahiliye Nezareti-Sicil-i Nüfus İdare-i Ummiyesi* BBA.
DH.SYS	*Dahiliye Nezareti-Siyasi Kısım* BBA.
DH.ŞFR	*Dahiliye Nezareti-Şifre Kalemi* BBA.
DH.UMUM	*Dahiliye Nezareti-Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti*, BBA.
Dündar	Dündar, Fuat, *İttihad ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası* (1913-1918) (İstanbul, İletişim, 2001).
Düstur2	Devlet-i Aliye-i Osmaniye, *Düstur, II. Tertib,* cilt V (İstanbul, 1332/1916), cilt VI (İstanbul,1334/1918), cilt VII (İstanbul, 1336/1920),

Levent Şahverdi Arşivi

	cilt VIII (İstanbul, 1928),
	cilt IX (İstanbul, 1928),
	cilt IX (İstanbul, 1928),
	cilt X (İstanbul, 1928),
	cilt XI (İstanbul, 1928),
	cilt XII (İstanbul, 1928).
Düstur-u Askeri	*Devlet-i Aliye-i Osmaniye, Düstur-u Askeri* (Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1286).
Eldem	Eldem, Edhem, *History of the Ottoman Bank* (İstanbul, 1999).
Eldem,	Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun*
İktisadi Şartlar	*İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik* (İstanbul, İş Bankası, 1970).
Eldem, *Harp*	Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi* (Ankara, TTK, 1994).
Eren	Eren, Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri* (İstanbul, 1966).
Erickson,	Erickson, Edward, *Ordered to Die: A History*
Ordered to Die	*of the Ottoman Army in the First World War* (Greenwood Press, Westport, Conn., 2001).
Erickson,	Erickson, Edward, *Defeat in Detail: The*
Defeat in Detail	*Ottoman Army in the Balkans,* 1912-1913 (Westport, Conn, Praeger, 2003).
Erickson,	Erickson, Edward, *Strength of an Army* (Yayımlanmamış
Strength of an	Doktora Tezi, Leeds Üniversitesi,

Army 2005).

Erkan — Erkan, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1909), Tatarlar, Çerkezler, Abhazlar, Gürcüler, Ahiskalılar, Dağıstanlılar, Çeçenler ve Diğerleri*. (Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, 1996).

Ermeni — T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle*

Faaliyetleri — *Ermeni Faaliyetleri*, 1914-1918 (4 cilt, Ankara, Genelkurmay, 2005).

Ertürk — Ertürk, Hüsamettin, *Meşrutiyetten Cumhuriyete İki Devrin Perde Arkası, ed. Samih Nafiz Tansu* (İstanbul, 1957). *İki Devrin Perde Arkası* adıyla yeniden basılmıştır, ed. Samih Nafız Tansu (İstanbul, 1996).

Evsile — Evsile, Mehmet, 'I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri,' *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XII/36 (Kasım 1996), s. 911-926

FO — Britanya Dışişleri Bakanlığı dosyaları, Devlet Arşivleri Kurumu/Britanya Ulusal Arşivleri, Kew Gardens, Londra.

France, *Defence* — Fransa, *Ministére de la Défense, Etat-Major de l'Armée de Terre, Service Historique, Les Armées Françaises au Levant*, 1919-1939, par General du Hays (2 cilt, Paris, Chateau de Vincennes, 1978-1979).

France, — Fransa, *Ministére des Affaires Etrangères,*

Foreign Affairs-1 — *Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, Documents Diplomatiques Français*, 1914 (3 Aout-31 Décembre) (Paris, Imprimerie Nationale, 1999).

France,	Fransa, *Ministére des Affaires Etrangères,*
Foreign Affairs-2	*Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, Documents Diplomatiques Français, 1915 Tome* I (1er Janvier-25 Mai) (Paris, Peter Lang, 2003).
France,	Fransa, *Ministére des Affaires Etrangères,*
Foreign Affairs-3	*Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, Documents Diplomatiques Français,* 1915 Tome II (26 Mai-15 Septembre) (Paris, Peter Lang, 2003).
France,	Fransa, *Ministére des Affaires Etrangères, Commission*
Foreign Affairs-4	*de Publication des Documents Diplomatiques Français, Documents Diplomatiques Français, Documents Diplomatiques Français,* 1915. Tome III (15 Septembre-31 Décembre) (S.I.E.-Peter Lang, Brüksel, Bern, Berlin, Frankfurt/M, New York, Oxford, Viyana, 2004).
France,	Fransa, *Ministére des Affaires Etrangères,*
Foreign Affairs-5	*Documents Diplomatiques Français Relatifs a l'Histoire du Liban et de la Syrie a l'Epoque du Mandat: 1914-1946*, ed, Antoine Hokayem, Tome 1: *Le démantèlement de l'Empire ottoman et les préludes du mandat: 1914-1919*, ed.A. Hokayem, D. BouMalhab Atallah, J. Charaf (Paris, L'Hamatten, Beyrouth, Les Editions Universitaires du Leban, 2003).
France,	Fransa. *Ministére de la Defense, Etat-Major de*
Foreign Affairs-6	*l'Armée de Terre, Service Historique, Inventaire des archives de la Guerre, Série* N, 1872-1919 (2 cilt, Troyes, 1974-1975); ve Les archives de la

	Guerre, Série N, 1920-1940, Jean Nicot ve Pierre Waksman (Paris, Chateau de Vincennes, 1981).
France,	Dilan, Hasan, ed., *Fransız Diplomatik Belgelerin-*
Foreign Affairs-7	*de Ermeni Olayları, 1914-1918/Les Evenements Armeniens dans les Documents Diplomatiques Français, 1914-1918*, cilt I (Ankara, TTK, 2005).
Genç Dernekler	Devlet-i Aliye-i Osmaniye, *Genç Dernekleri Teşkili Hakkında Kanun-u Muvakkat ve Talimatname* (İstanbul, 1332/1916).
Gilbert,	Gilbert, Martin, Winston S. Churchill, cilt
Churchill	III: *The Challenge of War*, 1914-1916 (Boston,
Challenge	Houghton Mifflin, 1971).
Gilbert Churchill	Gilbert, Martin, *Winston S. Churchill: Companion*
Companion	Cilt III, Bölüm 1, Ağustos 1914-Nisan 1915 (Londra, Heinemann, 1972). Companion to volume II için bakınız, Churchill altında Randolph, ed.
Görgülü	Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu* 1912-1922.(Ankara, TTK 1993).
Grosse Politik	Almanya, *Auswartiges Amt/Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Die Grosse Politik der Europaischen Kabinette*, 1871-1914: *Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswörtigen Amtes* (Im Auftrage des Auswörtigen Amtes), (Deutsche Verlagsgesellschaft für Poltik und Geschichte, Berlin 1922-1927).
Guse, Die	Guse, Felix, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg*
Kaukasusfront	*bis zum Frieden von Brest* (Leizpig, 1940).
Halpern,	Halpern, Paul G., *The Mediterranean Naval*

Levent Şahverdi Arşivi

Mediterranean	*Situation, 1908-1914* (Harvard Historical Studies, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1971).
Halpern, *Naval War*	Halpern, Paul G., *The Naval War in the Mediterranean, 1914-1918* (Annapolis, Md., Naval Institute Press, 1988).
Halil [Kut]	Halil [Kut] Paşa, *İttihad ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş. Kutülamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, ed. M. Taylan Sorgun (İstanbul, 1972; 2. basım, ed. Taylan Sorgun, İstanbul, 1997).
Halil Menteşe	Menteşe, Halil, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, ed. İsmail Arar (İstanbul, Hürriyet, 1986); ilk baskısı: *'Halil Menteşe'nin Hatıraları,' Cumhuriyet* LXXXIII 940 bölüm, 13 Ekim 1946-11 Aralık 1946
Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*	Pehlivanlı, Hamit, 'Teşkilat-ı Mahsusa: Türk Modern İstihbaratçılığının Başlangıcı mı?' *Osmanlı*, cilt 6-*Teşkilat*, ed. Kemal Çiçek ve Cem Oğuz (Ankara, Yeni Türkiye Yayınevi, 1999), s. 285-294
Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*	Hanioğlu, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution: The Young Turks*, 1902-1908, New York: Oxford University Press, 2001.
Hankey	Roskill, Stephen, *Hankey, Man of Secrets*, cilt I, 1877-1918 (Collins, London, 1970).
Hankey, *Supreme Command*	Lord Hankey, *The Supreme Command*, 1914-1918 (2 cilt, Londra, 1961).

Levent Şahverdi Arşivi

Herwig	Herwig, Holger H., *The First World War: Germany and Austria-Hungary,* 1914-1918 (Londra, Arnold, 1997).
Hiçyılmaz	Hiçyılmaz, Ergun, *Teşkilat-ı Mahsusa ve Casusluk Örgütleri* (İstanbul, Kamer, 1996).
Hopkirk, *Secret Service*	Hopkirk, Peter, *On Secret Service East of Constantinople* (Londra, Murray, 1994).
Hovanissian, *Republic*	Hovanissian, Richard G., *The Republic of Armenia* (4 cilt, Berkeley ve Los Angeles, 1971-1982).
Hovanissian, *Road*	Hovanissian, Richard G., *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley ve Los Angeles, 1967).
HR	*Hariciye Nezareti*-BBA.
IJMES	*International Journal of Middle East Studies,* Profesör Stanford J. Shaw tarafından 1970'de kurulan Middle East Studies Association için Cambridge University Press tarafından yayımlanmaktadır.
İskit	İskit, Server, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları* (İstanbul, 1943).
Karabekir, *Girdik*	Karabekir, Kâzım, *Cihan Harbine Neden Girdik?, Nasıl Girdik?, Nasıl İdare Ettik?* (İstanbul, 1938).
Karpat, *Politicization*	Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State* (New York ve Londra, Oxford University Press, 2001).
Kautsky	Karl Kautsky, *Outbreak of the World War: German Documents translated and edited by Max*

Levent Şahverdi Arşivi

	Montgelas and Walther Schücking, By the Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law (New York, Oxford, 1924). Almanca orijinalinden: Almanya, *Auswaertiges Amt, Die Deutschen Dokumentezum Kriegsausbruch*, 1914, Karl Kautsky tarafından derlenmiştir, (4 cilt, Berlin, 1919).
Keleşyılmaz	Keleşyılmaz, Vahdet, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu* (1914-1918) (Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999).
Kerner, *Mission*	Kerner, Robert J., *'The Mission of Liman vonSanders,' Slavonic Review* VI/16 (1927-8), 12-27, 344-363, 543-560, VII/18 (1928), 90-112.
Kerner, *Russia*	Kerner, Robert J., *'Russia, the Straits and Constantinople*, 1914-1915,' *Journal of ModernHistory I* (1929), 400-415.
Kılıç	Kılıç, Selami, *Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu* (İstanbul, Dergah, 1998)
Kocahanoğlu	Kocahanoğlu, Osman Selim, *İttihad-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması* (İstanbul, Temel, tarih yok.)
Koç	Koç, Murat, *Türk Romanında İttihad Terakki* (1908-2004), (İstanbul, Temel, 2005).
Köksal	Köksal, Osman, *Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-ı Harb-ı Örfiler* (1877-1922) (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996).
Köroğlu	Köroğlu, Erol, *From Propaganda to National Identity Construction: Turkish Literature and the First World War*, 1914-1918 (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, 2004); Türkçe'de *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918): Propaganda-*

dan Milli Kimlik İnşasına adıyla yayımlanmıştır (İstanbul, İletişim, 2004).

Kuneralp, *Rical* — Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali* (1839-1922): *Prosopografik Rehber* (İstanbul, Isis, 1999).

Kurat — Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye kadar* (Ankara, TTK, 1948).

Kurat, *Rusya* — Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya (XVIII Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri,* 1798-1919) (Ankara Üniversitesi, 1970, 1990).

Kuşcubaşı, *Khaybar* — Kuşcubaşı, Eşref, *Turkish Battle at Khaybar,* ed. Philip Stoddard ve Basri Danışman (İstanbul, Arba, 1997); *Hayber'de Türk Cengi* adlı eserin İngilizce çevirisi (İstanbul, Arba, 1997).

Landau, *Pan Islam* — Landau, Jacob, *The Politics of Pan Islam. Ideology and Organization* (Oxford, 1990, 2. basım, 1994).

Landau, *Pan Turkism* — Landau, Jacob, *Pan Turkism: From Irredentism to Cooperation* (2. basım, Bloomington, Indiana University Press, 1995).

Larcher — Larcher, Commandant *M., La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale* (Paris, 1926).

Leon — Leon, George, *Greece and the Great Powers,* 1914-1917 (Selanik, 1974).

Lohr, *Alien Politics* — Lohr, Eric John, *Enemy Alien Politics within the Russian Empire during World War I,* Harvard Üniversitesi Doktora Tezi, 1999.

Lohr, — Lohr, Eric, *Nationalizing the Russian Empire:*

Levent Şahverdi Arşivi

Nationalizing	*The Campaign against Enemy Aliens during World War I* (Cambridge, Massachusetts ve Londra, İngiltere, Harvard University Press, 2003).
Lohr,	Lohr, Eric, 'The Russian Army and the Jews:
Russian Army	Mass Deportations, Hostages, and Violence during World War I, *Russian Review*, cilt 60/3 (2001), s. 404-419
Lorey	Lorey, *Hermann, Der Krieg zur See* 1914- 1918: *Der Krieg in den türkischen Gewaessern* (2 cilt, Berlin, 1928-1938). G. Lorei, *German-Turkish Naval Operations in 1914-1918* olarak çevrilmiştir (Rusça, Moskova, 1934).
Ludshuveit	Ludshuveit, Y [evgeni] F [edorivich], *Turtsiya v gody pervoy mirovoy voyny:* 1914-1918 gg. [Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye: 1914-1918] (Moskova: Izdatel'stvo Moskovs-kogo Universiteta, 1966).
Mandel, *Zionism*	Mandel, Neville, *The Arabs and Zionism before World War I* (Berkeley ve Los Angeles, University of California Press, 1976).
Mandel, *Jewish*	Mandel, Neville J.,'The Ottoman Empire and
Settlement	Jewish Settlement in Palestine,' *Middle Eastern Studies*, X/3 (1974), s. 312-332, XI/1 (1975), s. 33-46.
Marder	Marder, Arthur, *From the Dreadnought to Scapa Flow: The Royal Navy in the Fisher Era*, 1904-1919 (6 cilt, Londra, 1961).
McCarthy,	McCarthy, Justin, *Death and Exile: The Ethnic*
Death and Exile	*Cleansing of Ottoman Muslims*, 1821-1922 (Princeton, Darwin Press, 1995).

Levent Şahverdi Arşivi

McCarthy, *Muslims and Minorities*	McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York, New York Univesity Press, 1983).
Meclis-i Vükela Mazbataları	Osmanlı Bakanlar Kurulu Kararları *Meclis-i Vükela*-BBA. Bunlar tartışmaların kaydı değil kararların özetleridir.
Miller, *Straits*	Miller, Geoffrey, *Straits: British Policy towards the Ottoman Empire and the Origins of the Dardanelles Campaign* (Hull, İngiltere, 1997)
Miller, *Superior Force*	Miller, Geoffrey, *Superior Force: the Conspiracy behind the Escape of the Goeben and Breslau* (Hull, University of Hull Press, 1996).
Muhammed, Shan	Muhammad, Shan, ed., *The Indian Muslims: A Documentary Record* (7 cilt, Yeni Delhi, 1980-1983).
Mühlmann, *Deutschland*	Mühlmann, Carl, *Deutschland und die Türkei 1913-1914: Die Berufung der deutschen Militaermission nach der Türkei 1913, das deutsch türkische Bündnis 1914, und der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg (Unter Benutszung und Mitteilung bisher unveröffentlichter politischer Dokumente dargestellt)* (Berlin, 1929).
Mühlmann, *Enver*	Mühlmann, Carl, *Enver-Pascha: Heerführer des Weltkrieges* (Berlin, 1938).
Mühlmann, *Waffenbundnis*	Mühlmann, Carl, *Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkriege* (Leipzig, 1940).
Operations in	Büyük Britanya, *Operations in Persia*, 1914-1919

Levent Şahverdi Arşivi

Persia	(özel/Gizli) (Londra, HMSO, 1920), yazan Tuğgenaral F.J. Moberly; (tekrar basım İmparatorluk Savaş Müzesi, HMSO Londra, 1987). 1920'de ilk kez basılana kadar Britanya yönetimi tarafından gizli tutuldu, 1987'ye kadar yayımlanmadı.
Ottoman Steam Navy	Langensiepen, Bernd ve Ahmet Güleryüz, *The Ottoman Steam Navy*, 1828-1923 (Annapolis, Md, Naval Institute Press, 1995); Bernd Langensiepen ve Ahmet Güleryüz'ün çevirisi, 1828-1923 *Osmanlı Donanması* (İstanbul,Denizler Kitapevi, 2000).
Öğün	Öğün, Tuncay, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinin İaşesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İnönü Üniversitesi, Malatya, 1998), *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği* adıyla yayımlanmıştır (Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999). Referanslar yayımlanmamış doktora tezine atfendir.
Özcan	Özcan, Azmi, *Pan-Islamizim: Osmanlı Devleti-Hindistan Müslümanlar ve İngiltere* (1877-1924) (İstanbul, 1997)
Özdemir	Özdemir, Zekeriyya, *Birinci Dünya Savaşı'nda-Amele Taburları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994).
Özdemir, *Salgın*	Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, 1914-1918 (Ankara, TTK, 2005).
Özkan	Özkan, Tuncay, *Bir Gizli Servisin Tarihi*(İstanbul, Milliyet, 1996).
PA-AA	Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, *Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın Siyasi Arşivleri*, Berlin.

Pamuk, *Ottoman Economy*	Pamuk, Şevket, *'The Ottoman Economy in World War I,'* Stephen Broadberry ve MarkHarrison, ed., *The Economics of World War I*(Cambridge University Press, 2005).
Pehlivanlı, *Osmanlı*	Pehlivanlı, Hamit, *'Teşkilat-ı Mahsusa: Türk Modern İstihbaratçılığının Başlangıcı mı?' Osmanlı*,cilt 6-*Teşkilat*, ed. Kemal Çiçek ve Cem Oğuz (Ankara, Yeni Türkiye Yayınevi,1999), s. 285-294
Pomiankowski	Pomiankowski, Teğmen Feldmareşal Joseph, Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü* (İstanbul, 1990); *Der Zusammenbruch desottomanischen Reiches: Errinnerungen an dieTürkei aus der Zeit des Weltkrieges*'in Türkçe çevirisi (Zürih ve Viyana, 1928, tekrar basım Graz, Avusturya, 1969). Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul'daki Avusturya-Macaristan askeri ateşesi.
PRO	Public Record Office (Devlet Arşivleri Kurumu), *Kew Gardens*, Londra; yakın zamanda Britanya Ulusal Arşivleri olarak yeniden adlandırımıştır.
Rauf	Orbay, Rauf, *Siyasi Hatıralar* (İstanbul, Örgün,2003).
Reynolds	Reynolds, Michael A., *The Ottoman-RussianStruggle for Eastern Anatolia and the Caucasus*,1908-1918: *Identity, Ideology and the Geopoliticsof World Order* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, Kasım 2003).
Sarısaman	Sarısaman, Sadık, *'Trabzon Mıntakası Teşkilat-ı Mahsusa Heyet-i İdaresinin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu,'* XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 4-8 Ekim 1999: Kongreye Sunulan Bildiriler,III Cilt, 1 Kısım (Ankara, TTK, 2002),s. 495-533.

Levent Şahverdi Arşivi

Shaw, *Empire*	Shaw, Stanford J., *From Empire to Republic:The Turkish War of National Liberation*, 1918-1923 (6 cilt, TTK, Ankara, 2000).
Shaw, *History*	Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw,*History of the Ottoman Empire and ModernTurkey* (2 cilt, Cambridge University Press, 1976 ve sonraki basımlar).
Shaw, *Jews*	Shaw, Stanford J., *History of the Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*(Macmillan, Londra ve New York UniversityPress, 1991).
Simon	Simon, Rachael, *Libya between Ottomanism and Nationalism: the Ottoman involvement in Libya during the War with Italy* (1911-1919) (Berlin, Klaus Schwarz, 1987).
Stoddard	Stoddard, Philip, *The Ottoman Government and the Arabs, 1911-1918: A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 1963). Tansel Demirel tarafından *Teşkilatı Mahsusa* adıyla çevrilmiştir (İstanbul, Arba,1993, gözden geçirilmiş 3. basım, 2003).
Strachan	Strachan, Hew, *The First World War*, Cilt I: To Arms (Oxford University Press, 2001).
Şimşir, *Migration*	Şimşir, Bilâl, ed., *Turkish Migrations from the Balkans* (3 cilt, TTK, Ankara, 1879-1889).
Şimşir, Rumeli	Şimşir, Bilâl, *Rumeli'den Türk Göçleri* (4 cilt, Ankara, TTK, 1968-1990).
Tahkikat, Tarihi Muhakeme	Devlet-i Aliye-i Osmaniye, *Said Halim ve Mehmed Talat Paşalar kabinelerinin Divan-ı Aliye sevkleri hakkında (divaniye) Mebusu Fuad Bey merhum tarafından verilen takrir üzerine*

Levent Şahverdi Arşivi

	berayı tahkikat kura isabet eden Beşinci Şube tarafından icra olunan tahkikat ve zabt edilen ifadatı muhtevidir (İstanbul, Meclis-i Mebusan Matbaası, 1334/1918). Latin alfabesiyle, *Harp Kabinelerinin İsticvabı* adıyla yayımlanmıştır (Vakit Matbaası, İstanbul, 1933).
Talat	Talat Paşa, *Talat Paşa'nın Hatıraları*, ed. Alpay Kabacalı (İstanbul, 1990).
T.C. Genelkurmay Başkanlığı.	T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk*
3üncü Ordu Harekâtı	*Harbi-Kafkas Cephesi-3 üncü Ordu Harekâtı* (2 cilt, Ankara, 1993).
Tibawi	Tibawi, Abdullatif L., *Anglo-Arab Relations and the Question of Palestine*, 1914-1921 (Londra, 1978).
TITE	Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Ankara.
Toprak	Toprak, Zafer, *Türkiye'de "Milli Iktisat,"* (1908-1918) (Ankara, 1982).
Toprak, *Cihan Harbi*	Toprak, Zafer, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, 1914-1918 (İstanbul, Homer, 2003).
Trivedi, *Critical Triangle*	Trivedi, Raj Kumar, *The Critical Triangle: India, Britain and Turkey, 1908-1924* (Jaipur, Hindistan, 1994).
Trumpener	Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire*, 1914-1918 (Princeton University Press, 1968, tekrar basım Caravan Books, Delmar, New York, 1989).
TTK	Türk Tarih Kurumu, Ankara, Türkiye

Levent Şahverdi Arşivi

Tunaya1	Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi (3. basım, İstanbul, İletişim, 1998).
Tunaya2	Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 2: *Mütareke Dönemi* (3. basım, İstanbul, İletişim, 1999).
Tunaya3	Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 3: *İttihad ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi* (3. basım, İstanbul, İletişim, 2000).
Tunçay	Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar*, 1908-1925 (Ankara, 1967, 3. basım, Ankara, Bilgi, 1978).
Türk Silahlı	T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı*
Kuvvetler Tarihi	*Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri; Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, cilt X (Ankara, 1985).
Vardar	Vardar, Galip, *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler* (İstanbul, 1960); referanslar yeni basıma atfendir, *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, ed. Samih Nafiz Tansu (İstanbul, 1960, İstanbul, Yeni Zamanlar, 2003).
Von Sanders	Liman von Sanders, General Otto, *Five Years in Turkey* (Annapolis, United States Naval Institute, 1928), *Fünf Jahre Türkei*'nin İngilizce çevirisi (Berlin, 1920)
Wallach,	Wallach, Jehuda L., *Anatomie einer*
Anatomic	*Militärhelfe.: Die Preussisch-deutschen Mitärmissionen in der Türkei*, 1835-1919 (Düsseldorf, Scheiuftenreihe des Instituts Für Deutsche Geschichte Universität Tel Aviv, Droste, 1976).

	Türkçe çevirisi: *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker (Ankara, Genelkurmay, 1985).
Wallach, *Coalition*	Wallach, Jehuda L., *Uneasy Coalition: The Entente Experience in World War I* (Westport, Conn, Greenwood Press, 1993).
Wallach, *Germany*	Wallach, Jehuda, *Germany and the Middle East*, 1835-1939 (Tel Aviv, 1975).
Winstone	Winstone, *H.V.F., The Illicit Adventure: The Story of Political and Mitary intelligence in the Middle East from 1898 to 1926* (Londra, Cape, 1982).
WO	Büyük Britanya, *War Office Archives*, Devlet Arşivleri Kurumu/Britanya Ulusal Arşivleri, Kew Gardens, Londra.
Y	Yıldız Sarayı Arşivleri, BBA, İstanbul.
Yalman	Yalman, Ahmed Emin, *Turkey in the World War* (New Haven, Conn, Yale University Press, 1930).
Yalman, *Gördüklerim*	Yalman, Ahmed Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, ed. Erol Şadi Erdinç (2 cilt, 1970, tekrar basım, 1997): cilt 1 1888-1922, cilt 2: 1922-1971).
Zabıt Ceridesi	Devlet-i Aliye-i Osmaniye, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*. (İstanbul, Matbaai Amire).

Levent Şahverdi Arşivi

ÖN SÖZ

1911 ve 1923 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu on yılı aşkın süredir neredeyse sürekli savaş ve seferberlik halindeydi ve bu dönem Batı tarihinde beş ayrı savaş olarak ele alınmaktadır: Osmanlı İmparatorluğu ile İtalya arasındaki Trablusgarp Savaşı (1911–1912), iki Balkan Savaşı (1912–1913), Birinci Dünya Savaşı (1914–1918) ve Türk Kurtuluş Savaşı (1918–1923). Bu yıllarda yaşayan Türklerin çoğu ise bunların hepsini tek bir uzun savaş olarak görüyordu. Bu çalışmanın amacı, hem öncesindeki hem de sonrasındaki savaşlarla bağlantılı olarak Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nu incelemektir. Birinci Dünya Savaşı'na ilişkin pek çok çalışma olsa da çoğu, Osmanlı'nın savaştaki rolünü neredeyse tamamen göz ardı etmekte yahut göz önüne alsa da bunu, çoğunlukla Osmanlı İmparatorluğu'nun eski Hristiyan tebaası tarafından kendi siyasi amaçlarını gerçekleştirmek üzere kışkırtılan ve teşvik edilen, hatırı sayılır bir önyargı ile dini ve ırksal nefretle beraber, yalnızca Batılı gözüyle ve Batılı bakış açısından yapmaktadır. Batılı gözüyle yapılan bu savaş çalışmalarında, Osmanlı'nın zaferleri her zaman düşmanlarının hatalarına veya vatan hainliğine atfedilmekte, Osmanlıların sahip olabileceği hiçbir beceriye yorulmamaktadır.

Son yıllarda ise, sadece yakın zamanda açılan Osmanlı arşivleri araştırmasına değil aynı zamanda bilhassa Alman ve Rus askeri arşiv-

Levent Şahverdi Arşivi

lerinde bulunan, uzun süredir ihmal edilen arşiv materyallerinin incelenmesine de dayanan bazı önemli öncü çalışmalar bu dengeyi yeniden kurmaya başlamıştır. Bunlar arasında emekli Amerikalı Albay Edward Erickson'un Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusuna dair çarpıcı çalışmaları; İstanbul Boğaziçi Üniversitesi profesörleri Şevket Pamuk, Zafer Toprak ve Edhem Eldem'in bu dönemde Osmanlı'daki ekonomik ve mali gelişmelere dair öncü çalışmaları; Princeton Üniversitesi'nde yazılmış ve benim yararlanamadığım Rus ve Alman arşivleri araştırmalarına dayanan henüz yayımlanmamış doktora tezleri, Dr. Michael Reynolds tarafından yapılan ve Rus askeri arşivlerine dayanan araştırma ve Dr. Mustafa Aksakal tarafından yapılmış ve Alman askeri ve siyasi arşivlerine dayanan araştırma yer almaktadır. Ne yazık ki, Osmanlı Hariciye Nezareti arşivleri ancak yakın zamanda en azından kısmen İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nde açılmış ve bu nedenle Osmanlıların diğer muhtelif Büyük Güçlerle ilişkilerine ve müzakerelerine dair bakış açısı Batılı Güçlerinki kadar ayrıntılı bir şekilde araştırılamamış veya kullanılamamış ve dolayısıyla Osmanlı'nın konumu ve politikaları çoğunlukla, Osmanlı diplomatlarından ziyade yabancı temsilcilerin raporlarından saptanmak zorunda kalmıştır. T.C Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi'nde (ATASE) yaptıkları araştırmalarla önemli yeni bilgiler ortaya çıkaran diğer Türk akademisyenler arasında, Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da savaşan Osmanlı ordusuna gıda ve cephane tedarikinin lojistiğiyle ilgili çalışması, türünün en güzel örneklerinden biri olan Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nden Dr. Tuncay Öğün ve Dr. Aksakal gibi daha önce kullanılmayan Alman arşivlerine başvuran Samsun Ondokuz Mayıs Üniverstesi'nden Dr. Mustafa Çolak yer almaktadır. Bu akademisyenlerin benim çalışmama katkıları paha biçilmezdir, onlara minnetim büyüktür ve araştırmalarının sonuçlarından yararlanma boyutum, metindeki dipnotlar takip edildiğinde kolaylıkla anlaşılacaktır. Bunlar, incelenmekte olan konuların son derece tartışmalı niteliği ve dönemi bilgiden ziyade siyasi propaganda amaçlı araştıranların, hemfikir olmadıkları sonuçları çarpıtma eğilimleri nedeniyle bu tür çalışmalarda alışılmış olandan çok daha fazla ayrıntı sunmaktadır. Bunlara ve diğer çalışmalara, İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi; Ankara'daki T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarih Arşivi; Cambridge, Churchill Koleji'ndeki Winston Churc-

Levent Şahverdi Arşivi

hill Arşivleri'ndeki Chartwell belgelerinin yanı sıra Türkiye, Birleşik Devletler, Büyük Britanya ve Fransa'daki ulusal arşivler ve kütüphanelerde yaptığım kendi araştırmalarımın sonuçlarını da ekledim.

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Birinci Dünya Savaşı'na girmesine kadar uzanan yıllardaki tüm yönlerini kapsayan bir araştırma değildir. Bu çalışma daha çok, sadece savaş öncesi gelişmelerin, savaş sırasında olanlar üzerinde etkili olan yönlerinin bir incelemesidir. Döneme ilişkin daha bütüncül bir çalışma için okurlar şu esere başvurmalıdır: Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, cilt 2: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1800–1975* (Cambridge University Press, 1975 ve sonraki basımlar), özellikle s. 272–339.

Yukarıda bahsi geçen akademisyenlere ek olarak, Los Angeles California Üniversitesi'nden emekli olduktan sonra beni aralarına katılmaya davet ederek, California Üniversitesi'nin Los Angeles'ta sağlamak istemediği veya sağlayamadığı akademik özgürlüğü veren, araştırmalarımı sürdürmek için bana gerekli olan akademik özgürlüğü ve teşviki sağlayan Bilkent Üniversitesi kurucusu ve Başkanı Profesör İhsan Doğramacı ve Bilkent Üniversitesi Rektörü Profesör Ali Doğramacı'ya şükranlarımı sunmak isterim. Ayrıca yıllar boyunca bana bu kitapta anlatılan olaylar sırasında yaşadıkları kişisel deneyimlerini aktaran hocalarıma da minnettarım: Birinci Dünya Savaşı'nın bir bölümünü İstanbul'da, Osmanlı Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne danışmanlık yapan Avusturya-Macaristan ordusu subayları arasında geçiren Londra Üniversitesi'nden Profesör Paul Wittek; Harvard Üniversitesi'nde öğretmenlik kariyerime yeni başladığım dönemde bir süreliğine kendisi için çalıştığım ve İstanbul Üniversitesi'nde Türk tarihi çalışmasına öncülük etmeden önce gençliğinde İttihad ve Terakki Partisi ideoloğu Ziya Gökalp'e asistanlık yapmış olan Profesör Fuad Köprülü; Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda görev yapan ve daha sonra Türk Kurtuluş Savaşı sırasında General İsmet İnönü komutanlığındaki 'Büyük Taarruz'da Yunan işgalcileri Türkiye'den süren Garp Cephesi Harekât Dairesi Başkanı olan ve Ankara'daki Türkiye Genelkurmay Başkanlığı'nda Osmanlı arşivlerini ilk kez araştırırken bana çok yardımcı olan Kurmay Albay Tevfik Bıyıklıoğlu; Birinci Dünya Savaşı döneminde Başkırdistan Cum-

hurbaşkanı Zeki Velidov olarak bilinen ve önce Bolşeviklerle beraber Çar'a karşı ve sonra halkını Rusların baskısından ve diktatörlüğünden kurtarma nafile çabalarında Bolşeviklere karşı savaşan, ardından Türkiye'ye kaçan, İstanbul Üniversitesi'nde birlikte çalıştığımız Profesör Zeki Velidi Togan; 1952–1955 yılları arasında Princeton Üniversitesi'nde birlikte çalışırken bana Birinci Dünya Savaşı sırasında Beyrut'ta yaşadıklarını anlatan Beyrut Amerikan Üniversitesi eski başkanı Profesör Bayard Dodge ve bana, bu karmaşık ve tartışmalı konudaki araştırmamı büyük ölçüde kolaylaştıran paha biçilmez kaynak materyaller ve tavsiyeler veren Ankara Kara Harp Okulu'ndan Binbaşı Mesut Uyar. Ayrıca Bilkent'teki araştırma asistanlarıma, bu konudaki Rusça monografilerin tercümelerini yapan Kazakistan'dan Sayın Zharmukhamad Zardykhan'a; Sayın Özlem Gökakın; Sayın Edip Öncü, Sayın Veysel Şimşek, Sayın İbrahim Kalkan'a ve 1999'da Bilkent'e geldiğimden beri derslerime, araştırmalarıma ve yazılarıma pek çok açıdan yardımcı olan Sayın Mehmet Çelik'e teşekkür borçluyum.

Kelimenin özündeki anlam belirsizliğine yönelik itirazlarıma rağmen eşim Profesör Ezel Kural Shaw'un neden bu çalışmanın Postmodern özellikler gösterdiğini iddia ettiğini anlayabiliyorum. Olayların açıklandığı toplumsal, ideolojik ve psikolojik bağlama yaptığı vurgu, sürekli değişen yerel ve uluslararası bir ortamda etmenlerin çokluğu, tanımların, sınıflandırmaların ve kültürlerarası görüşlerin belirsizliği doğrusal bir yaklaşımı imkânsız hale getiriyor. Olaylar arasındaki benzerlikler, dönemin ve bugünün çağrışımları, algılamalar geriye dönük bakışla mı sunuluyor? Bu sunumda tematik örtüşmeler, zaman zaman anekdota dayalı bilgiler içeren resmi raporlar, kronolojik doğrusallıktan yan ilgilere kaymalar, konunun tamamen içinde olmaktan kaynaklanan kalıplar kuşkusuz farklı metin okumalarına yol açabilir.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu çalışmam, üç ciltten oluşacaktır. *Savaşa Giriş* başlıklı bu birinci cilt, Almanya ve Avusturya-Macaristan ile bir ittifak anlaşması imzalanmasıyla ve 2 Ağustos 1914'te Osmanlı seferberliğinin ilan edilmesiyle doruk noktasına ulaşan ve sonunda Osmanlıları 1914 yılının kasım ayı başında bilfiil savaşa girmeye sevk eden olaylarla sona eren, Osmanlı'nın savaşa dâhil olmasına kadar uzanan yılları kapsamaktadır. Diğer cilt-

Levent Şahverdi Arşivi

lerde savaş dönemi ele alınacak ve genel bir kaynakça ve indeksle son bulacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştan çekilmesini belgeleyen ve galip gelen Müttefiklerin ülkeyi işgal etmelerine imkân veren Mondros Mütarekesi'ni izleyen dönem, galip gelen Üçlü İtilaf mensuplarının Paris Barış Konferansı'nda, hiçbir zaman onaylanmayan Sevr Antlaşması'yla sonuçlanan, Türklerle cezalandırıcı bir barış yapma ve uygulama çabaları, bunu izleyen Kurtuluş Savaşı'nda Türklerin ulusal direnişi (1918–1923), 1922'de Lozan'da nihai bir barışa varılması ve 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, *From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation* (6 cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000) adlı önceki çalışmamda ele alınmıştır.

Yazarın ulaşamadığı kaynaklara, başka yazarlar tarafından atıfta bulunulduğunda bu *'aktaran'* kelimesiyle belirtilmektedir. Kaynaklar, yazar tarafından incelenip kullanıldığında, bu belirtme olmaksızın doğrudan zikredilmektedir ancak aynı zamanda başka yazarlar tarafından kullanılmış ve aktarılmışsa ve bu biliniyorsa ayrıca bunlar da belirtilmiştir.

Profesör Stanford J. Shaw, Modern Osmanlı Tarihi Profesörü, Bilkent Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Emeritus Profesör, Türk ve Türk Yahudileri Tarihi, California Üniversitesi, Los Angeles

Onur Üyesi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, Türkiye

Onur Üyesi, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, Türkiye

shaw@bilkent.edu.tr

Ankara, Türkiye, Haziran 2006.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

PROFESÖR DOKTOR STANFORD J. SHAW'UN KİŞİLİĞİ

Osmanlı ve Türk Tarihi Uzmanı
(1930-2006)

Doğum ve ölüm tarihi arasına konulan küçük çizgi, bir ömrün simgesi olabilir mi? Bu çizginin arkasında neler, neler var!

Eşim Stanford hakkında kısa bir özgeçmiş yazarken kişiliğinin değişik yönlerine değinmek istiyorum. Tarihi araştırma ve havadis izleme dışında en sevdiği edebiyat türü biyografiydi. Zevkle okur, bitince de konu olan kişinin ölümü ile son bulduğuna hayıflanırdı. Ben de onun vefatından yazının başında bahsedip hayatının kısa öyküsünü bir kutlama-anma olarak sunmak istiyorum.

15 Aralık 2006'da vefat etmeden bir hafta önce *Birinci Dünya Harbinde Osmanlı İmparatorluğu* kitabının üçüncü cildini zihninde toparlamaya çalışıyor, coğrafya, kronoloji ve gelişmeler arasında bağlantıları nasıl kuracağını tasarlıyordu. Kitabın ikinci cildini kasımda Türk Tarih Kurumu'na teslim etmiş, sonbahar donemi biter bitmez üçüncü cildi yazmaya hazırlanıyordu. Kısmet olmadı. Onu çok sevdiği İstanbul'da, Eşkenazi Musevî Mezarlığında ebedi yolculuğuna uğurladık. Geriye anılar ve eserlerini, yetiştirdiği ve teşvik ettiği öğrencilerini, dostlarını ve onu çok seven ve özleyen ailesini bıraktı.

Elinizdeki bu eserin yazarı Stanford J. Shaw, 1930'da A.B.D'nin Minnesotta eyaletinin St. Paul şehrinde dünyaya geldi. "*5 Mayıs 1935'te 5 yaşındaydım*" diye vurguladığı doğum günü, Amerika'nın ekonomik buhran devresine rastlıyordu. Annesi Belle, İngiltere'nin Manchester şehrinden, Babası Albert Polonya'dan göç etmiş, Yahudi kökenli bir aileye mensuptu. Tek çocuk olduğu hâlde etrafında geniş bir akraba halkası vardı. Doğramacı olan dedesi, ona "*Âlim ve asil ol*!" ("*Be a scholar and a gentleman*!") fikrini aşılamış, o da küçük yaşta İngilizcenin yanı sıra İbranice öğrenerek bu yolda ilk adımlarını atmıştı. On üç yaşında dinî törenle Musevî toplumuna katılmasından sonra tek tanrıcı bir din anlayışı geliştirmişti. İçinde bulunduğu Hıristiyan toplumuna ve daha sonra inceleyip yakınlık duyduğu İslam'a saygılıydı.

Levent Şahverdi Arşivi

Amerika'nın ekonomik buhranla çalkalandığı, arkasından Hitler Almanyası'nda Nazi idaresi altında yaygın olan ve komşu bölge ülkelerine de yayılan Yahudi düşmanlığı yıllarında Stanford (anne ve babasının ayrılmasından sonra) kendini değişik meraklara ve uğraşlara yöneltti. Lise yılları, bir meslek okulu niteliği taşıyan Mechanics Arts High School'da geçti. Almanya'ya karşı tepki olarak Almanca dersi verilmediği için İspanyolca öğrendi. Seçme ders olarak 'sekreter olmaya hazırlanan' kızlarla beraber daktilo kursuna devam etti. İzleyen yıllarda bu becerisi, onun araştırmalarını üretken ve verimli hâle getirmekte etkili oldu. Annesi ile Ohio'nun Akron şehrine gittiğinde, St. Paul'daki beyzbol takımını takip edebilmek için radyo dinleme alışkanlığı edinen delikanlı, Los Angeles'e yerleştikten sonra Mors alfabesini öğrendi ve amatör radyocu olarak uluslararası iletişimci oldu. Los Angeles'teki evin arkasında yükselen, şimdi kuşların tünediği radyo alıcı kulesi, o devirden kalma...

Lise ve California'nın Stanford şehrindeki Stanford Üniversitesi yılları izledi. (O zamanki adresini, "Stanford, at Stanford University, Stanford, California..." diye belirtmekten hoşlanırdı.) Kütüphanede ek görevle çalışarak ve burslu öğrenci olarak okuyan Stanford, dünyaya ve olaylara olan ilgisini tarih konusuna odaklanmakla karşıladı. İngiltere tarihi, Balkan tarihi gibi konulara yoğunlaştı. İngiltere'de İşçi Partisi üzerine başlayan araştırmaları, onu önce İngiltere tarihine, sonrasında ise İngiliz idaresi altındaki ülkelerin geçmişine ve Mısır'a yöneltti. 1951'de Stanford Üniversitesi'nden mezun oldu. Doktora çalışmaları için Princeton'a geçen araştırmacı, Arapça çalışmalarına hız verdi. 1955'te İngiltere'de Türkolog-tarihçi Paul Wittek ve Bernard Lewis'ten tarih, Osmanlıca ve Türkçe dersleri aldıktan sonra Mısır'a yollandı. İngiliz idaresi altındaki Mısır'ı anlayabilmek için Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa devri reformlarını incelemesi gerektiği düşüncesi, onu Osmanlı idaresi altındaki Mısır'a ulaştırmış oldu.

1956'da Mısır, Cemal Abdül Nasır'ın önderliğinde kendine yeni bir yol haritası hazırlamaktaydı. Bu dönemde Süveyş Kanalı'nın kapanması yanı sıra yabancı uyrukluların da ülke dışına çıkarılması olasılığı vardı. İlk iki-üç ayını Osmanlı dönemi arşiv vesikalarının yerini tesbit etmeye çalışarak geçiren araştırmacı, Kahire'de bir resmî dai-

Levent Şahverdi Arşivi

reden öbürüne kapı kapı dolaşıp kaynaklara erişme çabasını azimle sürdürdü. Her uğradığı resmî makamda oturup beklemesi istenirken ikram edilen Türk kahvesini reddemeyen bu döküman heveslisi yolundan şaşmadı.

İngiliz idaresi altındaki Mısır'ı incelemek amacı ile gelmiş, ama Osmanlı idaresi altında durumun ne olduğunu bilmeden, temele inmeden, sağlam bir sonuca varamayacağı kanısına ulaşmıştı. Önce Mısır valisi Mehmed Ali Paşa dönemi üzerine araştırma yapmaya, sonra da daha önceki devirde, Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgalinden önceki Osmanlı yönetimi üzerine çalışma kararı verdi. Vesikaları okuması için gerekli Arapçası ve hat türleri hakkında bilgisi olmadığından kendine yol gösterecek bir öğretmen arayışı sonucunda El-Ezher'den bir hocaya ulaştı. Gündüz, yıllarca dokunulmamış tozlu ve aralarında yılan uyuyan kutulardan önüne konan vesikaları kendi el yazısı ile kopya edip, hocasına getirip yardım alıyordu. Kahire'ye vardıktan sonraki ilk üç hafta süresince tuttuğu günlükte, karşılaştığı ve tanıştığı misyonerlerin çok dostluk gösterdiğinden ama kendisini Hıristiyan olmaya teşvik etmelerinden tedirginliğini dile getirir. el-Ezher'de ise yalnız Arapça öğrenmekle kalmaz, öğretmeninden kusursuz Arapça ile Fatiha suresini okumayı öğrenir. İzleyen yıllarda Türkçe öğrendiğinde Mısır/Arap aksanı ile kullandığı "İnşallah", "Maşallah" gibi tabirler, onun ortama uyum sağlamasında herhâlde yardımcı olmuştur.

"*Arşivde insan umduğunu değil, bulduğunu değerlendirir.*" görüşüyle yola çıkan Stanford, Osmanlı idaresi ile ilgili olarak layihalar, mektuplaşmalar, raporlar ve benzeri vesikalar bulabileceğini ümit edebilirdi. Bulduğu malî belgeler ise bir nevi gizli hat türü sayılabilecek, okunması zor olan siyakat yazısı ile kaydolmuş vergilendirme ve bütçe konusu ile ilgili vesikalar oldu. Çocukluğunda çok sevdiği beyzbol sporuna katılmasına engel olan miyopluğu ve kalın gözlükleri, siyakat yazısı ile uğraşmasına ve çözümlemesine engel olmadı.

Mısır'dan, Kahire'den, İstanbul'a geciş, Stanford için Türkiye sevgisine açılan bir kapı oldu. Bebek'te pansiyon olarak kaldığı ailenin bir ferdi hâline geldi. Türkçesini ilerletti.

Levent Şahverdi Arşivi

İstanbul Üniversitesi'ne devam ederek Profesör Ömer Lütfi Barkan'ın derslerine devam etti, Profesör M. Fuat Köprülü ile arşiv vesikaları topladı ve tarih çalışmalarını geniş bir kitleye açan İsmail Hakkı Uzunçarşılı ile tanıştı.

Mısır'da bulduğu vesikalara ek olarak İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nden vesikalar topladı ve *Osmanlı Döneminde Mısır Bütçesi* isimli tezini 1957'de tamamladı ve Princeton Üniversitesi'nden doktorasını aldı. Harvard Üniversitesi Near East Center'a Sir Hamilton Gibb tarafından davet edilen Stanford Shaw, hem Türkçe dersleri, hem de Osmanlı tarihi dersini vermekle görevlendirildi. Harvard Üniversitesi'nde Doçent (Associate Professor) mevkiine terfî etmesinin ardından 1968'de University of California, Los Angeles'e (UCLA) geçmesinin en büyük nedeni; bu konuyu kendi yaklaşımı ile, Osmanlı ve Türk kaynaklarına dayanarak vermek istemesi, 'Orta Doğu / Şark Sorunu' yaklaşımı yerine diğer ülke tarihleri gibi kendi gerçekleri ile anlaşılması ve anlatılması yaklaşımı idi. Osmanlı-Türk tarihinin kendi evrak ve vesikaları ışığında verilmesi konusunda öncü olan ilk 'yabancı' araştırmacı-tarihçi oldu.

Stanford'un araştırma alanında azimliliği, merakı, enerjisi yanısıra herhâlde en önde gelen niteliği, vefakâr olmasıydı. Gerekmedikçe mektup yazmadığı hâlde her seyahatimizde fırsat bulup eski öğretmenlerini, dostlarını ziyaret etmeyi ihmal etmezdi.

Yaşlılara karşı ayrı hürmeti vardı; eşinin ailesini kendi ailesi olarak benimsemesi, onlara Los Angeles'ta bulundukları zaman gösterdiği misafirperverlik, İstanbul'da iken düşünceli davranışları, ona karşı duyulan sevginin artma nedenlerindendi.

Stanford çok yönlü bir kişiliğe sahipti. Sabah erken kalkıp gazeteye göz atar, kahvaltı eder etmez daktilosu (daha sonraları bilgisayarı) başına geçer, dersi olmadığı günlerde, öğle vakti "*Çok acıktım*!" diyerek gelirdi. Posta kutusuna uğrayıp abone olduğumuz dergileri gözden geçirir, postacımıza rastlarsa sohbet eder, bahçıvan veya havuza bakan kişiye hatır sorar, spor sohbetleri ile dostluk kurardı. Öğrencilerinin hangi sporla meşgul olduğunu, nelere merak sardıklarını öğrenirdi. "*Bize, herşeyi başarabileceğimiz duygusunu verirdi.*" sözü öğrenciler-

Levent Şahverdi Arşivi

den gelen bir değerlendirmeydi. UCLA'da Osmanlı tarihi dersine kaydolan öğrenci sayısı arttığı için gittikçe daha büyük sınıflar tahsis edilmişti. Bu durum, Türk tarihine olan ilginin artmasına, sinirlenmelere ve belki de "faili meçhul" kalan bir bombalama hadisesine (1977'de) ve bazı tehditlere neden olmuştu.

Teknolojiye ve yeniliğe merakı, Stanford'u en son icatları izlemeye yöneltmekteydi. Xerox Kopyalama usulunun ilk icat edildiği yıllarda bir öğretmeninin "*Bu şirketin hisse senetlerinden al*!' tavsiyesini hatırlar, arkasından da "*O zaman param yoktu ki alacak*!" diye ilâve ederdi. Kişisel bilgisayarların satışa çıktığı 1970'te ilk bilgisayarlarımızı edindiğimizde, "*İlerde bunlar kim bilir daha ne değişiklikler doğuracak*!" diye gelişmeler silsilesi kondururdu geleceğe. UCLA'da öğretim görevlilerinin ofislerine bilgisayar tedarik etme, uygulamalarda yardımcı olma, gelişmeleri izleme amacı ile ortaya çıkan bilgisayar komitesinin en hevesli ve etken üyelerindendi. Tarih ve moderne tutku, onda nasılsa bir sentez oluşturmuştu.

1970'lerde, UCLA da tarih bölümünde görevine yeni başladığı günlerde İngiltere'de Cambridge Üniversitesi Matbaası ile müşterek çıkarılan *International Journal of Middle Eastern Studies* (IJMES) dergisinin yayın yönetmenliğini (editörlüğünü) kabul etmiş, yılda dört kere yayınlanan derlemenin on yıl boyunca muntazam neşrini sağlamıştı.

Merak sardığı konuları sıralarken bile hepsine nasıl zaman bulduğunu anlamakta ve anlatmakta güçlük çekmekteyim. Radyo, onun için dünyanın sesini duymak, dinlemek haberleri izlemekle paraleldi. "*Seyahat dönüşü ne istersin*?" diye sorduğumuzda, "*Oradaki yerel gazetelerden getir.*" derdi. İstanbul'da Hilton Oteli girişinde "ticker-tape" denen makine güncel haberleri bastığında yolumuz üstünde olsun olmasın uğrardık. Bilgisayar vasıtası ile gelen haberler yoğunlaştıkça Orta Doğu ve Türkiye'yi ilgilendiren bilgileri toplar, basar, dosyalardı. Şükran / Hindi Bayramı yaklaşınca "Turkey" kelimesinin karşılığı "hindi satışları" anlamına gelince başka konulara yönelirdi. "Turkey" yerine "Türkiye" sözcüğünün kabulü için giriştiği kampanya tutmadı. Radyo merakına fotoğraf merakı eklenince fotoğrafçılık üzerine dergileri izleme, yanından makineyi eksik etmeme gibi alışkanlık-

lar edindi. Eminönü-Aksaray ekseninde hanlar, özel ilgi konusu hâlini aldı, büyük albümler oluşturdu.

Tarihe kaynak olarak nümizmatik konusu uzerine kurslara katıldı, Amerikan Nümizmatik Cemiyeti'ne üye oldu. Dostumuz Nusret Pulhan'la Osmanlı ve Türk pulları üzerine sohbetlerle bilgimiz arttı. Sahafları ziyaret merakı, öğrencilik yıllarında başlayıp Harvard Üniversitesi kütüphanesine ve UCLA kütüphanesine kitap temini ile Türkiye ve Türkçe üzerine araştirma ve çalışmaları teşvike yöneldi. Arslan Kaynardağ ve Eren Kitabevi'nden ve başka kaynaklardan sağlanan ve gittikçe zenginleşen on bini aşan koleksiyon, vefatından sonra Bilkent Üniversitesi'ne (önceden vermiş olduğumuz kararın uygulanması ile) bağışlandı.

Operaya ve klasik Batı müziğine merakı, önceleri bir plak koleksiyonu hâlindeydi. Giderek bu koleksiyona teypler eklendi. Radyodan havadis toplama yerine müzik dinleme alışkanlığı ön plana geçti. Alman ırkçılığı düşüncesinden dolayı birçok Musevînin tutmadığı Wagner'i sever, "*Müzik dinlemekle onun düşüncelerini kabul etmiş olmaz insan.*" derdi. Liberal ve açık görüşlü, kısıtlamalara, sansüre karşı bir felsefesi vardı. Özgür düşünce ve yorum, ancak her şeyin ortaya konabileceği bir ortamda gelişebilirdi. Her ülkenin kendi çıkarları açısından hukuk ve erdem çerçevesi içinde hareket etmesini doğru bulurdu. Türkiye için ümidi, yıkıcı davranışlar yerine partiler arası uzlaşma yoluyla ileriye yönelmek, 'dışarda hakkımızda ne deniyor'dan çok, 'biz neyi daha iyi, daha yararlı, daha başarılı yapabiliriz' anlayışının yerleşmesi idi. Atatürk'ün "*Yurtta sulh, cihanda sulh*!" yaklaşımının, uluslararası bir prensip olması gerektiğine inanır, devrimlerle açılan yolun başarılı sonuçlar verdiğini ve vereceğini vurgulardı. Olumsuz ve yersiz eleştirmeye yanıt verme yerine geleneksel hoşgörü kültürünü belirleyip Türkiye'nin tanıtılması konusunu ön plana koyardı.

1992'de İspanya'dan Türkiye'ye göç etmiş Musevîlerin 500. Yıl kutlamaları ile ilgili olarak *Osmanlı İdaresi Altında Yahudiler* ve İkinci Dünya Harbi'nde Paris'teki Türk elçiliği sayesinde Türk vatandaşı Musevîlerin kurtarılması hakkında (elçilikteki arşiv vesikalarina dayanarak) *Turkey and the Holocaust* adlı eserleri yazdı. Bu eser, gene

Levent Şahverdi Arşivi

1992'de hazırlanan "Desperate Hours" adlı belgesele konu olmuş ve Stanford bir bölümün sunuculuğunu yapmıştı.

Tarih alanında özgür yorumun gelişmesi, yerleşmesi, hakikat dediğimiz olguların belirlenmesi için Stanford'un en önemli saydığı, üstünde durduğu konu, arşivlerin açılması konusuydu. Osmanlı ve Türk tarihinin yabancı gözü ile, yabancı ve tek yönlü kaynaklar kullanarak değil, Osmanlı arşivlerindeki vesikalar değerlendirilerek yazılmasını en gerekli tarihçilik anlayışı olarak kabul eden ve bunu her yerde devamlı ön plana koyan ilk yabancı araştırmacı idi. "*Arşivlerimizi nâmahreme açamayız, açmamalıyız*!" düşüncesini Türkiye aleyhine bir tutum saydığı için her fırsatta arşivlerin açık olması, şeffaflığın en geçerli tutum olacağını savunmaktan yorulmazdı. Osmanlı Arşivlerinin yanı sıra Boston'daki misyoner arşivleri, Rusya'daki arşivler ve Fransa'daki arşivler gün ışığına çıktığında tarihi gerçek kesinleşecekti. (Nitekim, 2013 yılı sona ererken gelen haberlere göre, İsviçre, bazı Avrupa ülkelerinde bir süredir tabu olan Ermeni "meselesini" Rus arşivlerinde yeni ortaya çıkan belgelere dayanarak, ilmî tartışma konusu olarak kabul etmiş.)

Çocukluğu ve gençliği, göçmenlerin Amerika gerçeklerine, diline, kültürüne uyum sağlaması beklenen bir ortamda geçti. İş imkânlarının daha elverişli olabileceği düşüncesi ile anne ve babası, daha henüz gelişmekte olan, Hollywood'un beşiği Los Angeles'e taşındı. Venedik'ten esinlenerek kanallarla donatılmış, Pasifik Okyanusu sahilinde uzanan kumsal bir yerleşim merkezi olan Venedik'te yaşadılar bir süre. Aile, buzcunun getirdiği buzu, "buzdolabına" koyup, komşu aile ile paylaşıyor, iskelede açtıkları küçük bir fotoğrafçı dükkanı sayesinde geçiniyorlardı. Annesi, siyah-beyaz fotoğrafları sulu boya ile renklendirerek daha sonra gelecek görüntüyü basit bir yöntemle geliştiriyordu. Stanford'un ilk fotoğrafları arasında pembe yanaklı, ince hatlı, gülümseyen çocuk resmi o günlerden kalan anılardandır... Los Angeles, iklimi, sahil boyu kumsalı, palmiye ağaçları ile karlı ve soğuk St. Paul'e tezat bir diyardı. 1969'da (Harvard Üniversitesi daimi öğretim kadrosuna kabulünden sonra) 1966-67'de misafir öğretim üyesi olarak gittiği, University of California, Los Angeles (UCLA)'da ilim ve eğitim alanındaki çalışmalarına emeklilik tarihi olan 1999'a kadar devam etti.

Aynı yılda Türkiye'de Hoca Bey / İhsan Doğramacı'nın kurduğu, Türkiye'nin ilk vakıf üniversitesi, Bilkent'ten gelen daveti kabul ederek Ankara'ya geldik. Los Angeles'taki evi ve anıları kapamadan Ankara'da hevesle Türk öğrencilerine Osmanlı tarihi dersi verme zevkini yaşadı. Bu yeni ve verimli bir başlangıç oldu. Beş ciltlik *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* ve üç cilt olarak tasarladığı ve maalesef ancak ikinci cildini tamamlayabildiği *The Ottoman Empire in World War I* isimli eserini yazdı.

"*Ben arşivlerde bulduğumu, bildiğimi, öğrendiklerimi yazıyorum. Bu bir temel, beni izleyen araştırmacılar yanlışlarım varsa düzeltebilirler, yeni bilgiler ekleyerek yeni yorumlar ortaya çıkarabilirler. Bilim, araştırma ile ilerler. Teknolojinin getirebileceği yenilikler, kolaylıklar çok heyecan verici. Kim bilir gelecek neler saklıyor*!" diyen bir tarihçi, geleceğe yönelik hayat dolu, azimli bir insan, bir dost. . .

Ayşe Ezel KURAL SHAW

Not: Stanford J. Shaw'un ilim hayatının öyküsünü (kendi ağzından) öğrenmek isteyenler, 2000 yılına kadar yayınlanmış makalelerinin derlemesi olan *Studies in Ottoman and Turkish History: Life with the Ottomans* (Analecta Isisiana, XLII) adlı kitabın önsözüne başvurabilirler.

Levent Şahverdi Arşivi

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu açısından muazzam bir değişim dönemiydi. Her ne kadar kendi imparatorluğu hâlihazırda çok daha amansız, ölümcül bir hastalık nedeniyle tükenmiş olan Rus Çarı tarafından 'Avrupa'nın Hasta Adamı' olarak nitelense de, aslında bu yüzyılda, onu öncekinden çok daha güçlü kılan çok büyük bir siyasi, ekonomik, etnik ve fiziksel değişim geçirmiştir. Yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumları, iki, hatta üç yüzyıl önce olduklarından çok az bir değişiklik gösteriyordu. Geleneksel Osmanlı yönetici sınıfı ve tebaa olan reaya sınıflarından oluşuyordu ve reaya, her biri büyük şehirlerin ve kasabaların belli bölgelerinde ve kırsal bölgelerde ayrı köylerde yaşayan, geçmişten gelen dini geleneklere ve göreneklere göre dini liderleri tarafından yönetilen *milletler* adı verilen dine dayalı topluluklara ayrılıyordu. Başkent İstanbul, bir yüzyıl öncesinde olduğundan pek de farklı görünmüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat (1839–1876) reform hareketiyle gerçekleştirilen ve Sultan II. Abdülhamid döneminde doruk noktasına ulaşan köklü 19. yüzyıl reformları, İstanbul'da modern altyapılar oluşturdu ve bu nedenle Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Osmanlı başkenti, Paris ve Londra'ya, Orta Doğu'daki diğer tüm şehirlerden daha çok benzeyen modern bir kentti. Dünya dinlerinin ve ırklarının yarısının bulunduğu, birbirlerine İmparatorluk dışında yaşayan dindaşlarından çok daha fazla benzeyen ve birlikte o dönemde dünyada var olan en canlı,

Levent Şahverdi Arşivi

müreffeh ve ilginç toplumlardan birini oluşturan çok etnikli, çok dinli, çok ırklı bir nüfusa sahipti.

Aynı zamanda aynı yıllarda İmparatorluğun vilayetleri, tarım ve sanayi üretimini modernleştiren yeni ürünler, teknikler ve makineler dâhil her tür modern teknolojiye sahipti. 1900'de yeni iletişim yöntemleri ve Avrupai uygulamaların etkisine açık olması İstanbul'u modernleşmekte olan bir devletin modern başkenti haline getirmişti. Ekonomisi büyük ölçüde ticarete dayanıyordu ve kapitalistti ve *millet* sisteminin dayattığı ayrılıklar bu yüzyılda yıkılmış olduğundan halkın tümü aşağı yukarı aynı şekilde yaşıyordu, aynı haklara ve yükümlülüklere sahipti.[1] İronik bir biçimde bu, hem Fransız Devrimi'nin teşvik ettiği ayrılıkçı milliyetçiliğin yükselişinden hem de 19. yüzyılın büyük reformcularının önayak olduğu, Osmanlı tarihindeki en uzun hükümdarlık dönemlerinden birinde imparatorluğu bir arada tutan ve ekonomik ve fiziksel modernleşme programları, hükümdarlığının son yılında saltanatı pahasına yeniden tesis edilen anayasal rejimin yolunu açan, modern zamanların en büyük Sultanı, II. Abdülhamid döneminde doruk noktasına ulaşan, din ve etnik kökeni ne olursa olsun Sultan'ın tüm tebaası için eşitlik öngören Osmanlılaştırma programından kaynaklanıyordu. Gerçekten de İmparatorluk Avrupa'nın büyük devletlerine daha çok benziyordu ama Avrupa'daki başlıca Hristiyan vilayetleri kendi bağımsız devletlerini kurmak üzere ayrıldıklarından ve Sultan'ın Hristiyan tebaasından milyonlar onlara katılmak üzere imparatorluğu terk ettiğinden, etnik ve dini olarak daha önce olduğundan çok daha Türk ve Müslüman'dı. Aynı zamanda, 19. yüzyılın sonunda Afrika, Güneydoğu Avrupa, Orta Asya ve Kafkaslar'daki Müslüman ve Türk topraklarını fetheden ve Müslüman ahaliyi ya katliam ya da kötü muameleyle süren Avrupa'nın Büyük Güçlerinin yanı sıra bu yeni devletlerin elinde zulme ve kıyıma uğramaktan kaçan milyon-

[1] Steven T. Rosenthal, *The Politics of Dependency: Urban Reform in Istanbul* (Westport, Conn.: Greenwood, 1980); Steven T. Rosenthal, 'Urban Elites and the Foundation of Municipalities in Alexandria and Istanbul,' *Middle Eastern Studies*, XVI/2 (1980), s. 125-133; Steven T. Rosenthal, 'Foreigners and Municipal Reforms in İstanbul, 1855-1865,' *IJMES*, XI/2 (1980), s. 227-245; Doğan Kuban, 'İstanbul'un Batılaşması ya da Batılılığı,' *Tarih ve Toplum*, X/59 (1988), s. 28-33; Zafer Toprak, 'Modernization and Commercialization in the Tanzimat Period, 1838-1875,' *New Perspectives on Turkey* no.7 (1992), s. 57-70; Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi: Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950), Türkiye Araştırmaları*, no. 14 (Ankara, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995).

Levent Şahverdi Arşivi

larca Müslüman mülteci, İmparatorluğun daralmakta olan sınır bölgelerine kaçıyordu.[2]

Sadece birkaç yıl içindeyse altı yüz yıldan uzun süre ayakta kalmış olan bu imparatorluk Birinci Dünya Savaşı'na katılması sonucunda yok oldu, halkının neredeyse yüzde otuzu ve bunun neredeyse iki katı savaş alanlarında öldü. Bu çalışmanın amaçlarından biri de, dünyanın gelmiş geçmiş en büyük imparatorluklarından birinin hızlı çöküşünün ve yok olmasının nedenlerini araştırmaktır.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda korkunç olaylar meydana geldi. Bu olayların nasıl ve neden vuku bulduğunu anlamak ve açıklamak için bir girişimde bulunulmuş, öyle ya da böyle dâhil olan çeşitli taraflardan hangisini ne kadar suçlayacağına karar vermek okura bırakılmıştır.

[2] Bu modernleşmenin gerçekleşme sürecinin şimdiye kadarki en iyi genel açıklaması: Kemal H. Karpat, 'The Social and Economic Transformation of İstanbul in the Nineteenth Century,' *İstanbul à la Jonction des Cultures Balkaniques, Méditerranéennes, Slaves et Orientales XVI-XIX Siècles* (Bükreş: AIESEE, 1973), s. 395-436; ve Kemal H. Karpat, 'The Transformation of the Ottoman State, 1798-1908,' *International Journal of Middle East Studies*, III/3 (1972), s. 243-281; daha fazla ayrıntı için bkz. Stanford J. Shaw ve Ezel K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt II, *Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1800-1975* (Cambrdige University Press, 1975 ve sonraki basımlar).

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

BİRİNCİ BÖLÜM

DİPLOMATİK ARKAPLAN VE OSMANLI'NIN ALMANYA VE AVUSTURYA-MACARİSTAN İLE İTTİFAKI

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

DİPLOMATİK ARKAPLAN VE OSMANLI'NIN ALMANYA VE AVUSTURYA-MACARİSTAN İLE İTTİFAKI

2 Ağustos 1914'te Osmanlı Sadrazamı Said Halim Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, Almanya Büyükelçisi Baron Hans von Wangenheim ile İstanbul dışında Boğaz'da, Almanya Büyükelçiliği'nin Tarabya'daki yazlık rezidansının bahçesinde bir ittifak anlaşması imzaladılar. İttifak, Osmanlı İmparatorluğu'nu, birkaç gün önce Avrupa'da başlayan savaşta, düşmanları Üçlü İtilaf; Büyük Britanya, Fransa ve Rusya'ya karşı İttifak Devletleri Almanya ve Avusturya-Macaristan'a katılmaya mecbur etti. Osmanlılar hemen savaşa katılmasa da, üç ay sonra, aynı yılın kasım ayı başında, Rusya'nın Karadeniz limanlarına Osmanlı filosu tarafından düzenlenen saldırı ve ardından Rusların bazı Osmanlı limanlarını bombalamaları ve müttefikleri Britanya ve Fransa tarafından tekrarlanan savaş ilanı, Osmanlıları, başlangıçta pek çok açıdan başarılı olsa da sonunda, önce Osmanlı sivil cephesinin, sonra Osmanlı ordusunun ve son olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne yol açan savaşa katılmaya zorladı.

Osmanlı liderlerini, İmparatorluğun o dönemde 'Tüm Savaşları Bitirecek Savaş' olarak adlandırılan savaşın diğer tüm taraflarından çok daha fazla dağılmasına ve yıkılmasına yol açan bir kararla, Üçlü İtilaf yerine İttifak Devletlerine katılmaya sevk eden olaylar ve koşullar nelerdi? Neden kısa süre önce bağımsızlığını ilan eden Balkan komşuları karşısında, 'Balkan Savaşları' olarak adlandırılan bir savaşta daha yeni korkunç bir yenilgiye uğrayan bir devlet, hayati çıkarlarını pek de ilgilendirmeyen ve en son felaketten sonra bir yıl içinde bir başka savaşa girdi? Neden Osmanlılar boyut, nüfus ve mali ve askeri güç açısından çok daha dişli devletlere karşı bir savaşa girdi? Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na, Almanya ve Avusturya-Macaristan ile ittifak halinde girmesi kaçınılmaz değildi. Osmanlı İmparatorluğu önceki yarım yüzyıl boyunca Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın yanı sıra İtilaf Devletleriyle de dostane ilişkiler sürdürmüştü. Aslında İttifak

Levent Şahverdi Arşivi

Devletleri Osmanlı'nın 1887'de, 1909'da ve 1912'de[3] yapmış olduğu bir ittifak kurma önerisini, böyle bir anlaşmanın kendilerini Osmanlılar namına Rusya ile savaşa sokacağı korkusuyla geri çevirmişlerdi.[4] Yaptıkları tek şey, asıl amacı İmparatorluk içindeki ekonomik egemenliklerini artırmak olan bir başka borç vermekti.[5]

Ocak 1914'te Osmanlı Devleti, Britanya ve Fransa'yı müttefikleri Rusya'nın Osmanlı topraklarına yönelik emellerini dizginlemeye ikna etmek amacıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun Üçlü İtilaf'a katılmasını sağlayacak bir anlaşmaya varma çabası çerçevesinde, Maliye Nazırı Cavid Bey başkanlığında, Osmanlı'nın Londra ve Berlin sefirleri Hakkı Paşa ve Ahmet Muhtar Paşa eşliğinde Londra'ya bir heyet gönderdi. Girişimini güçlendirmek üzere Osmanlı Devleti, Britanya'ya Anadolu'da demiryolları inşa etmesi için yeni imtiyazlar tanıdı, Britanya fabrikalarından silah ve cephane alımını artırdı ve Britanya tersanelerinde büyük savaş gemileri yapılması için yeni siparişler verdi. Müzakerelerde ayrıca Britanya'nın, Körfez ve Arabistan'ın güneyindeki nüfuz alanları kabul edildi ve böylece Britanya'nın önceki yarım yüzyılda bu Osmanlı topraklarında hâlihazırda garanti altına almış olduğu hâkim konumu Osmanlı tarafından tanınmış oldu. Britanya şirketlerine Şattülarap ve Irak'taki Dicle ile Fırat nehirlerinde nehir taşımacılığı yapması için yeni ayrıcalıklar tanındı. Osmanlı İmparatorluğu'nun başka yerlerinde Britanya şirketlerine tanınan ve süresi dolan ayrıcalıklar yenilendi ve Britanya şirketlerine Karadeniz kıyısında Trabzon ile Samsun'da limanlar ve rıhtımlar inşa etmeleri için imtiyazlar tanındı. Britanya donanma uzmanları Osmanlı donanmasının ve Osmanlı tersanelerinin modernizasyonuna danışmanlık etmeye devam edeceklerdi. Tüm bunların karşılığında, Britanya, ancak diğer ülkeler aynısını yapmayı kabul ettikleri takdirde bunu yapacağı şeklinde önemli bir koşulla olsa da, ilave ekonomik ayrıcalık emellerini sınırlamayı ve daha önce bu demiryolunun Alman müteahhitlerinin ve operatörle-

[3] PA/AA-R 1913, Schoen'den Bethmann Hollweg'e, 31 Aralık 1912, aktaran Aksakal, s. 63.

[4] Marschall'dan Auswärtiges Amt'a, 'Bericht des Militarattaachès in Konstantinopel Majors von Strempel, Kasım 1909', no. 230, *Die Grosse Politik*, 27/1, no. 9780 ve no. 9781, no. 362, Tschirschky'den Bethmann-Hollweg'e, 13 Kasım 1909, aktaran Aksakal, s. 62–63;

[5] Ernst Rutkowski, 'Die Bündnisverhandlungen Zwischen der Türkei, Österreichungarn und Deutschland 1881–1882,' *Mitteungen des Österreichischen Staatsarchivs*, X (1957), s. 357-386.

[5] Halpern, *Mediterranean*,, s. 316.

Levent Şahverdi Arşivi

rinin Körfez'e ulaşmalarını engellemek için muhafaza ettiği bir kısıtlamayı kaldırarak Osmanlıların Bağdat demiryolunu Basra'ya kadar uzatmasına izin vermeyi kabul etti.[6]

Britanyalılar bu siparişleri ve ayrıcalıkları elde etmeye fazlasıyla ilgi duysalar da, Osmanlı'nın bir ittifak temin etme isteğini yerine getirmeyi düşünmeyi kesinlikle reddettiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun her halükarda parçalanacağı kanıları ve nereden bakılırsa bakılsın Britanya'nın himayesi altında olan, genişlemiş bir Yunanistan Krallığı'nın, Doğu Akdeniz ve Anadolu'nun batısında Osmanlıların yerini alacağına ve dolayısıyla bölgede Britanya hâkimiyetinin sürmesini temin edeceğine güvenmelerinin yanı sıra kendi paylarını alma arzuları nedeniyle bu politikayı sürdürdüler. Ancak bu ret, tam da İmparatorluğun varlığını tehdit eden çeşitli yabancı güçlerden gelen tehlikelerin yanı sıra Osmanlıların Hristiyan azınlık milletlerinin bağımsızlık taleplerinden kaynaklanan artan iç istikrarsızlıkla beraber, Osmanlı Devletinin, Britanya'nın reddine, Almanya ve Avusturya-Macaristan ile bir anlaşmaya ve şayet mümkünse bir ittifaka varmayı deneyerek tepki göstermesine yol açtı.[7] Hem Alman İmparatoru Kayser II. Wilhelm hem de Avusturya Dışişleri Bakanlığı, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlılarla kapsamlı ekonomik ilişkilerin geliştirilmesini desteklemiş ancak tıpkı İtilaf devletleri gibi, Osmanlıların tarafında bir savaşa katılmalarına yol açabilecek şekilde herhangi bir ittifaka girmeye veya Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü garanti etmeye, kuşkusuz nüfuslarının büyük bir çoğunluğunun, Hristiyanların Müslümanlara ve İslam'a yönelik genel küçümsemeyi ve onların yerine Hristiyan devletler kurmak için Osmanlıları toptan Avrupa'dan sürme kararlılığını paylaştıkları gerçeği nedeniyle karşı çıkmışlardı. Almanya diğer Güçlerin, savaşta Osmanlı'nın galip gelmesine rağmen Osmanlıları Ege adalarını Yunanistan'ın kontrol etmesini kabul etmeye ve Yunanların Girit'te ve diğer Ege adalarında savaş sırasında devam eden büyük çaplı Müslüman ve Yahudi katliamlarını unutmaya zorlama çabalarını boşa çıkarmak için 1897'deki Osmanlı-Yunan savaşına diplomatik

[6] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 185. Gömlek 12. 1 Şubat 1914/5 Rebiyülevvel 1332; *Halil Menteşe*, s. 182–183; Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları* (İstanbul, Arba, 1988).

[7] Yuluğ Tekin Kurat, 'How Turkey Drifted into World War I,' *Studies in International History: Essays Presented to W. Norton Medlicott* (Londra: Longmans, 1967), s. 291–315.

bir müdahalede bulundu. Altı Güç de bu konuda Avrupa'da genel bir çatışma yaşanmasından kaçınmak istiyordu ancak birbirlerine güvenmiyorlardı ve hepsi de Türkiye ile savaştan Yunanistan'ın sorumlu olduğunda hemfikir olsalar da her biri, yoluna çıkan Müslümanlara ne yapmış olursa olsun Avrupa kamuoyu tarafından güçlü bir şekilde desteklenen Hristiyan Yunanistan'a karşı hareket etmekten korkuyordu. Almanya aslında engelleyici bir politika izledi ve diğer Avrupa güçlerinin Yunan zaferini güvenceye almak için Türkiye'yi ateşkese zorlama çabalarına mani oldu ancak sonunda kenara çekildi ve başından beri yapmayı planladıklarını yapmalarına, yani Yunanistan'ı Osmanlılara yenilmesinin sonuçlarından kurtarmalarına izin verdi.[8]

Osmanlı'dan fayda sağlamak için ara sıra verdiği diplomatik desteğe ek olarak Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetlerini büyük ölçüde Alman mali ve endüstriyel çıkarları yararına, esasen ekonomik gelişmeyle ve Osmanlı silahlı kuvvetlerini başka bölgelerde Alman nüfuzuna direnecek kadar güçlü kılmaksızın Osmanlı'nın askeri isteklerini tatmin etmeye yetecek kadar kısıtlı askeri destekle sınırladı.[9] Almanya Türkiye'yi önemli bir ham madde kaynağı ve Alman endüstrisi tarafından üretilen ürünler için bir pazar olarak görüyordu. Almanya aynı zamanda Türkiye'yi, özellikle Bağdat demiryolunun inşası konusunda 1903'te başlayan ve sadece Anadolu'da değil Körfez, Kızıldeniz ve ötesine kadar tüm Arap dünyasında Osmanlı ekonomisine egemen olma fırsatı sunan görüşmeler ışığında, ticaret açısından stratejik anlamda önemli bir ülke olarak görüyordu. 19. yüzyılın büyük bir bölümü boyunca, Fransa, Britanya, İtalya ve diğer Avrupa ülkeleri Osmanlı İmparatorluğu'yla artan ticarete hâkim olmuştu. Almanya ihracat sanayisine, Orta Doğu'ya bir deniz ticareti sağlayamamıştı ve karayoluyla ulaşım, yabancı bandıralı gemilerle nakliyat ve aracılar vasıtasıyla dolaylı ticaret, Almanya'nın ticari rakiplerinin Orta Doğu'ya ulaşım maliyetleriyle kıyaslandığında çok

[8] Berthold Sutter, 'Die Grossmaechte und die erhaltung des Europaeischen Friedens zu Beginn der Kreta-krise von 1897'. *Südostforschungen*, XXI (1962), s. 214–369; Ariadni Moutafidou, 'Das Deutsche Engagement im Orient im Spiegel der Unveröffertlichten atken der Grossen Politik, 12 Mai-12 Juni 1897,' *Südost-Forschungen*, LI (1992), s. 251-262; Ariadni Moutafidou, 'Der Osmanisch-Griechisce Waffenstillstand von 1897,' *Südost-Forschungen*, LII (1993), s. 73-79.

[9] Ernst R. Rutkowski, 'Die Bündnisverhandlungen zwischen der Türkei, Österreichungarn und Deutschland, 1881–1882', *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchives*, X (1957), s. 357–386.

Levent Şahverdi Arşivi

fahişti. Bu nedenle Almanya'da, Orta Doğu'yla ticaretin ve kolonileştirme gibi daha doğrudan ekonomik sömürünün artırılması yönünde büyük bir destek vardı.[10] Netice itibariyle, 19. yüzyılın daha sonraki yıllarında, birleşik Almanya'da Otto von Bismarck ve akabinde Kayser II. Wilhelm liderliğinde gerçekleşen hızlı ekonomik kalkınma, Alman bankalarının Osmanlı İmparatorluğu'na demiryolu, maden ve diğer ekonomik ayrıcalıklar karşılığında kredi vermelerine imkân verdi. Bu krediler Alman ürünlerinin Orta Doğu'da satışlarını ve dolayısıyla siyasi nüfuzunu kolaylaştırdı ve artırdı. Rusya Orta Asya'da iki büyük demiryolu inşa ederek Doğu'ya ulaşım imkânlarını genişletmişti: Karadeniz liman kenti Batum'u Hazar Denizi kıyısındaki Azerbaycan'ın başkenti petrol merkezi Bakü'ye bağlayan Trans-Kafkasya Demiryolu ve Hazar'ın doğu kıyısındaki Krasnovodsk'tan başlayan ve Buhara ve Semerkant'tan geçerek Taşkent'e ulaşan Trans-Hazar demiryolu. Her iki hat da Rus ordusuna ve ticari çıkarlarına hizmet ediyordu ve Rus göçmenleri daha Doğu'ya, yeni fethedilmiş Türkî topraklara taşıma aracı sağlıyordu.[11] Almanya Rusya'nın Orta Asya'ya genişlemesine, Osmanlı topraklarında neredeyse paralel demiryolu hatları inşa ederek, özellikle Şark hattını Berlin'den Bağdat'a uzatarak ve 1901 ile 1908 yılları arasında ve Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı'nın Süveyş Kanalı ve Mısır'a saldırmasını kolaylaştırmayı amaçlayan, Sina Yarımadası'ndan geçen Hicaz demiryolunu inşa ederek karşılık verdi. Tüm bunlar, ünlü Alman demiryolu mühendisi Heinrich August Meissner-Paşa (1862–1940) tarafından planlandı ve yönetildi ve. Meissner-Paşa Hicaz Demiryolu olayında, yol boyunca karşılaşılan her tür arazi, su ve tedarik sorununu, böyle bir hattın inşası için bir süredir mücadele veren ve inşa sırasında hat üzerinde yaşayan Arap aşiretlerin işbirliğinin elde edilmesinde önemli katkısı bulunan Hindistanlı Müslüman Muhammed İnşaallah'ın çok önemli yardımlarıyla çözmeyi başardı. Ancak demiryolu Medine'ye ulaştıktan sonra, her yıl Müslüman hacıları Mekke'ye hacca taşıma kazançlı haklarının tekelini kay-

[10] Gregor Schöllgen, '"Dann Müssen wir un saber Mesopotamien Sichern!" Motive Deutscher Türkenpolitik zur Zeit Wilhelms II in Zeitgenössischen Darstellungen', *Saeculum*, XXXII/2 (1981), s. 130–145; Lothar Rathmann, 'Eic Ökonomischen beziehungen deutschlands zum Asiatischen Territorium des Osmanischen Reiches bis in die Mitte der Achtziger Jahre des 19. Jahrhunderts,' *Wissenschaftliche Zeitshrift der Karl-Marx-Universität Leipzig. Gesellschaftswissenschaftliche Reihe* XXXVIII/6 (1989) s. 562–575.

[11] Sarah Searight, 'Russian Railway Penetration of Central Asia', *Asian Affairs*, XXIII/2 (1992), s. 171–180.

bedeceklerinden korkan yerel Arap aşiretlerin çok güçlü muhalefeti, 1908'de inşaata devam edilmesinden vazgeçilmesine neden oldu ve Hicaz Demiryolu 1915 sonunda Şerif Hüseyin tarafından başlatılan Arap İsyanı sırasında yok edilene kadar Medine'ye kadar başarılı bir şekilde çalıştı.[12] Almanya'nın Bağdat Demiryolunu inşa etmekte kaydettiği ilerleme Rusya yönetimini İran'daki konumunu güçlendirmeye ve mevcut Kafkasya hattından Hindistan'a kendi demiryolu bağlantısını inşa ederek Körfez'e ulaşmaya çalışmaya sevk etti ancak müttefiki Britanya ile müzakere etme gerekliliği, projenin tamamının, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla sonu gelene kadar sürüncemede kalmasına neden oldu.[13] Almanların inşa edebildiği demiryolları bölgedeki, özellikle Anadolu ve Irak'ın kuzeyindeki ekonomik genişlemelerini kolaylaştırdı ama İtilaf Devletlerinin muhalefeti ve erteleme taktikleri, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından önce bu hatların Körfez'e kadar tamamlanmasını önledi.[14]

Alman subaylar 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1909) hükümdarlığı sırasında, özellikle 1883 ile 1895 arasında ve yine 1897'den 1901'e kadar, Baron Colmar von der Goltz (1843-1916) liderliğinde Osmanlı ordusunun modernize edilmesine yardımcı olmak için İstanbul'a gelmişlerdi. Von der Goltz, Osmanlı subaylarının ve askerlerinin kabiliyetini, zekâsını ve enerjisini gerçekten takdir etmesi ve onu izleyen Alman askeri danışmanların çoğunun yaptığı gibi onlara astları ve hizmetlileri gibi davranmak yerine onlara yardım etmek üzere çalışması açısından Osmanlı'nın hizmetindeki Alman subaylar arasında ayrı bir yere sahipti. Almanya ile Büyük Britanya arasında kaçınılmaz olarak gördüğü savaşa hazırlık çerçevesinde Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir ittifak

[12] Pinhas Walter Pick, 'Der Deutsche Pionier Heinrich August Meissner-Pascha und Seine Eisenbahnbauten im Nahen Osten, 1901–1917, *Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte* [Israil], no. 4 (1975), s. 257–299; Pinchas Walter Pick, 'German Railway Constructions in the Middle East,' *Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte* [İsrail] *1975 Supplement* no. 1, s. 72–84; Herbert Pönicke, *Die Hedschsbahn und Bagdadbahn, erbaut von Heinrich August Meissner Pascha* (Düsseldorf, 1958); Herbert Pönicke, 'Heinrich August Meissner-Pascha und der Bau der Hedschas- und Bagdadbahn,' *Die Welt as Geschichte*, XVI (1956), s. 196–210; Syed Tanvir Wasti, 'Muhammed Inshaullah and the Hijaz Railway,' *Middle Eastern Studies*, XXXIV/2 (Nisan 1998), s. 60–72.

[13] D. W. Spring, 'The Trans-Persian Railway Project and Anglo-Russian Relations, 1909–1914,' *Slavonic and East European* Review, cilt 54 (1976), s. 60–82.

[14] Kurt Grunwald, 'Penetration Pacifique –the Financial Vehicles of Germany's "Drang nach dem Osten," '*Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte* [İsrail], 1975/1, s. 85-103.

Levent Şahverdi Arşivi

kurulmasının güçlü bir savunucusuydu. Von der Goltz'un aşırı muhafazakârlığının yanı sıra manevi unsurların savaşta belirleyici olduğu inancı onu, Balkan vilayetleri bu süreçte bağımsızlık hareketleriyle kaybedilebilecek olsa da, Almanya ile işbirliği içinde Türklerle Araplar arasında bir ittifaka dayanan yeni bir biçimde Osmanlı İmparatorluğu'nun dirilişine inanmaya sevk etti.[15] Sonuç itibariyle, Bağdat'ta üslenen Osmanlı ordusunun komutanı olduğu Birinci Dünya Savaşı sırasında denenene kadar Almanya'da da Osmanlı İmparatorluğu'nda da hiçbir zaman büyük bir destek görmese de, Osmanlı'nın Mısır ve İran üzerinden Hindistan seferlerini destekledi.

Balkan Savaşları'nda uğradığı yenilgilerden sonra Osmanlı ordusunun modernize edilmesine yardım etmek için yeni bir Alman askeri misyonu ilk olarak, Birinci Balkan Savaşında uğranan yenilgilerden sonra General Mahmud Şevket Paşa'yı Sadrazam ve Harbiye Nazırı konumlarına getirmiş olan, 22 Ocak 1913 İttihad ve Terakki Cemiyeti darbesinden birkaç hafta önce, Osmanlı Hariciye Nazırı Vekili Ermeni Gabriel Noradunkyan Efendi tarafından Almanya Büyükelçisi von Wangenheim'a teklif edildi. Bu defa Alman yönetimi, von der Goltz'un danışmanlığı döneminde Osmanlı ordusuyla var olan yakın ilişkiyi yeniden kurmaktan ve aynı zamanda Osmanlı ordusunun Britanyalı ve Fransız şirketlerden yaptığı alımları Alman şirketlere yönlendirme imkânına sahip olmaktan memnundu. Bu nedenle İkinci Balkan Savaşı biter bitmez, Haziran 1913'te, Osmanlı Devleti Almanya Genelkurmay Başkanlığı'yla yeni bir Alman Askeri Misyonunun yeni Osmanlı ordusunun modernize edilmesine ve eğitilmesine yardımcı olmak üzere İstanbul'a gönderilmesi için bir anlaşma imzaladı.[16] Har-

[15] F.A.K. Yasamee, 'Colmar Freiherr von der Goltz and the Rebirth of the Ottoman Empire,' *Diplomacy & Statecraft* [Büyük Britanya] 1998 IX/2, s. 91-128; Pertev Demirhan, *General-Feldmarschall Colmar Frhr. Von der Goltz: Das Lebensbild eines grossen Soldaten: Aus meinen persönlichn Errinerungen* (Göttingen, Almanya, 1960); Oberstleutnant Hans von Kiesling, *Mit Fildmarschall von der Goltz Pascha in Mesopotamien und Persian* (Leipzig, 1922, Berlin, 1926); Thea von Puttkammer, 'Errinnerungen an den Generalfeldmarschall von der Goltz,' *Zwischen Kaukas und Sinai, Jahrbuch des Bundes der Asienkaempfer* II (Berlin, 1922).

[16] Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman askeri misyonunu şimdiye kadar en iyi anlatan çalışma: Jehuda L. Wallach, *Anatomie einer Militärhilfe: die preussisch-deutschen Militätmissionen in der Türkei 1835-1919* (Düsseldorf, Scheiuftenreihe des Instituts für Deutsche Geschichte Universitaet Tel Aviv, Droste, 1976); *Bir Askeri Yardımın Anatomisi* adıyla Türkçeye çevrilmiştir, çev. Fahri Çeliker (Ankara, T.C. Genelkurmay, 1985); Liman von Sanders, *Fünf Jahre Türkei*, 2. basım (Berlin, 1920); ve Liman von Sanders, *Five Years in Turkey* (Annapolis, Md., 1928); Ernst Werner, 'Die Türkei am Vorabend des Ersten Weltkrieges im Spannungsfeld der Grossmächte,' *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, XVI/12 (1968), s.1563-1576; Carl Müh-

biye Nazırı İzzet Paşa tarafından ilk sözleşme imzalanıp düzenlemeler yapıldıktan sonra, kısa süre sonra Harbiye Nazırı olarak İzzet Paşa'nın yerini alacak olan, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin en güçlü üyesi Enver Paşa, ciddi bir ameliyat geçirmek ve ayrıca Almanya Genelkurmay Başkanlığı mensuplarıyla atanacak adayları görüşmek üzere Ekim 1913 başında Berlin'e gitti. Üstlerine Enver'in, daha önce Almanya ve İstanbul'da bir araya geldiği Alman subayların küstah tavrından rahatsız olduğunu bildiren Almanya Büyükelçisi von Wangenheim'ın ısrarları neticesinde orada krallar gibi ağırlandı. O dönemde Berlin'e bir ameliyat için geliyordu ve eğer yaşar ve ileriönde gelen Alman yetkililerce ağırlanırsa, Osmanlı İmparatorluğu içinde Alman nüfuzunu artırmakta önemli bir rol oynayabilirdi.[17] Enver Paşa ile Almanya Savunma Bakanlığı'ndaki mevkidaşları arasındaki fikir alışverişi neticesinde, Alman mevkidaşları emekli topçu, General Otto Liman von Sanders'i misyona başkanlık etmek ve en kısa sürede İstanbul'a gitmek üzere seçti.[18] Von Sanders en azından ismen Osmanlı ordusunun tamamının komutanı olarak hareket etmesine imkân verecek bir unvan verilmesi koşuluyla misyona önderlik etmeyi kabul etti. Her ne kadar söz konusu unvan o dönemde kesin olarak netleştirilmediyse de, Prusya ordusundan emekli olduğu Korgeneral rütbesi yükseltilerek *Ferik* rütbesi verildi ancak onu atayan resmi Osmanlı kararnamesinde danışman ve eğitmen ötesinde herhangi bir özel pozisyondan bahsedilmiyordu.[19] Alışkın olduğu Prusya'dan uzak olsa da askerliğe

lmann, *Deutschland und die Türkei 1913-1914; Die Berufung der deutschen Militaermission nach der Türkei 1913, das deutsch-türkische Bündnis 1914, und der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg (Unter Benutszung und Mitteilung bisher unveröffentlichter politischer Dokumente dargestellt)* (Berlin, 1929); Carl Mühlmann, *Das deutsch-türkische Waffenbündis im Weltkriege* (Leipzig, 1940); Ulrich Trumpener, 'Liman von Sanders and the German-Ottoman Allience', *Journal of Contemporary History*, I/4 (1966), s.179-192; Anon, 'Die Liman Landers-Affäre, Januar 1913 bis Juni 1914', *Die Grosse Politik*, 38, nos. 15435-15532; ayrıca Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* (3 cilt, İstanbul, Remzi, 1971), 1914-1922 (İstanbul, 1985); Glen W. Swanson, 'War, Technology and Society in the Ottoman Empire from the Reign of Abdülhamid II to 1913: Mahmud Şevket and the German Military Mission', *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V.J. Parry ve M.E. Yapp (New York, Oxford University Press, 1975), s.367-385; Glen W. Swanson, *Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Ottoman Empire* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Indiana University, 1970).

[17] PA-AA, Türkei 159, Nr. 2, Türkische Staatsmaenner, Bd. 13, Pera, den 1 November 1913, aktaran Çolak, s.35.

[18] Liman von Sanders, *Fünf Jahre Türkei*, 2. basım (Berlin, 1920), s. 9-12 ve muhtelif yerlerde; Anon, 'Die Liman Landers-Affäre, Januar 1913 bis Juni 1914', *Die Grosse Politik*, 38, nos. 15435-15532. BA-MA, RM 40-106, Yaprak 10-15, aktaran Aksakal, s.75.

[19] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 232. Gömlek 9, 1 Aralık 1913/2 Muharrem 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

dönmeye can atan Von Sanders, Osmanlı yönetiminin Alman Askeri misyonunun tüm masraflarının Alman hükümeti yerine Osmanlı Harbiye Nezareti tarafından karşılanmasını kabul etmesiyle, Berlin'deki Osmanlı Sefiri Mahmud Muhtar Paşa ile 28 Ekim 1913'te beş yıllık bir sözleşme imzaladı.[20] Von Sanders bundan kısa bir süre sonra hareket ederek Enver Paşa'nın İzzet Paşa'nın halefi olarak 3 Ocak 1914'te yeni görevine gelmesinden kısa süre önce İstanbul'a vardı.

Rusya Üçlü İtilaf'taki müttefikleri, Büyük Britanya tarafından sağlanan denizcilik misyonu ve Osmanlı Maliye Nezareti'ne Fransa tarafından gönderilen mali uzmanlar yoluyla Bab-ı Ali'de nüfuz sahibi olduğu sürece İstanbul'daki bu tür danışmanlık atamalarına itiraz etmemişti. Ancak von Sanders'in ataması duyulur duyulmaz, bunun çok farklı bir hikâye olacağı sezildi. Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov, von Sanders'in Osmanlı Birinci Ordusuna komuta etmek üzere atanmasının Osmanlı yönetiminde güç dengesini Almanya lehine değiştireceğini ve 18. yüzyıl sonunda Büyük Katerina'nın 'Rum Planı' girişiminden beri var olan büyük güç blokları arasındaki dengeyi bozacağını hissetti. Von Sanders'in Boğazlar'ın savunulmasından sorumlu olmayacağı ve dolayısıyla hiçbir şekilde onları kontrol etmeyeceği itirazlarına karşılık Sazonov yine de Almanlar tarafından ve dolayısıyla onların etkisi altında eğitilen Osmanlı subaylarının bölgenin komutasını Rusların çıkarları aleyhine devralabileceğinden ve devralmasından korkuyordu. Bu nedenle Sazonov sadece von Sanders'in tayinini ve Alman askeri misyonunun tamamını geçersiz kılmanın değil Osmanlı İmparatorluğu içinde kendi nüfuzunu artıracak şekilde Osmanlıları Rusya ile işbirliği yapmaya zorlamanın yollarını da aramaya başladı. Bu amaca, Osmanlıların Üçlü İtilaf'taki müttefikleri, özellikle Fransa tarafından mali olarak boykot edilmelerini sağlayarak onun istediğini yapmazlarsa Osmanlıları iflasla tehdit etmek gibi görece barışçıl yollardan ulaşmayı tercih etti. Özellikle müttefiklerinin işbirliği yapmaması nedeniyle bunun etkili olmaması ihtimaline karşı Sazonov, Osmanlı topraklarının, belki Doğu Anadolu'daki Erzurum kalesinin, Rusya'ya Boğazlar'da hâkim bir konum sağlayacak şekilde Boğaz'ın Karadeniz kıyısında Trabzon, Samsun veya Kilyos gibi bir Karadeniz limanının ele geçirilmesi gibi alternatiflerden söz etti ancak müttefiklerinin his-

[20] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 184. Gömlek 5, 31 Aralık 1913/2 Safer 1332.

leri ışığında bu tür işgallerin onlarla Osmanlı topraklarının nihai paylaşımı kararlaştırılana kadar sadece geçici olabileceğini anladı.[21]

Bu nedenle Sazanov bir Alman subayının Osmanlı İstanbul garnizonuna komuta etmesine ve dolayısıyla endişelendiği üzere Osmanlı devletinin tamamını kontrolü altına almasına yönelik öfkesini dile getirdi. Belki de bu sonuca varması, şayet generallerinden biri Osmanlı Birinci Kolordusuna komuta ediyor olsaydı kendi ülkeninin ne yapacağı bilgisine dayanıyordu. Sazonov açısından daha da kötüsü, Birinci Ordu'nun Boğazlar'ı savunma rolü, Rusya'nın kontrol etme hakkına sahip olduğunu düşündüğü İstanbul ve Çanakkale boğazları, herhangi bir savaşta başlıca düşmanı olacak gücün bir generalinin yönetimine verilmesiydi. Bu Osmanlı savunmasını Rusya'nın kendi tercih ettiği bir zamanda İstanbul ve Boğazlar'ı işgal etmesini önlemesine yetecek kadar güçlendirebilirdi. Ancak atamaya cevaben hakir gördüğü Osmanlı yönetimiyle iletişime geçme zahmetine girmedi. Bunun yerine, 7 Aralık 1913'te Berlin'deki Rus Büyükelçi Almanya yönetimine Rusya'nın resmi protestosunu sundu ve Von Sanders'in tayininin ve Alman askeri misyonuna davetin, Avrupa'daki güç dengesinde büyük bir kaymaya sebep olacağı ve bu nedenle Rusya'nın Boğazlar'ın ve/veya Doğu Anadolu'da Erzurum ilinin işgali biçiminde tazminat talep etmeye mecbur kalacağı gerekçesiyle geri çekilmesini istedi. Bunun, Rusya'nın, hâlihazırda başkentlerindeki Alman büyükelçilerle temasa geçerek, Von Sanders misyonu başlarsa ve Rusya Sazonov tarafından ortaya atıldığı şekilde tazmin edilirse buna karşılık kendi tazminatlarını talep edeceklerini ve bunun da fiilen Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamını böleceğini ve dolayısıyla yok edeceğini belirten Fransız ve İngiliz müttefiklerinin tam desteğiyle yapılacağını söyledi.[22] Almanya bu şikâyete, Alman askeri misyonunun o dönemde Amiral Arthur Limpus komutasında olan İstanbul'daki İngiliz donanma misyonuyla benzerliğine işaret ederek cevap verdi. Fransa tartışmanın dışında kalırken Britanya, Maliye Nazırı Cavid Bey tarafından ayar-

[21] Sergei D. Sazonov, *Fateful Years, 1908-1916* (Londra, 1928), s. 118; Bobroff, s. 148.

[22] Martin Kröger, 'Letzter Konflikt vor der Katastrophe: Die Liman-von-Sander-Krise, 1913/14', *Vermiedene Kriege: Deeskalation von Konflikten der Grossmächte zwischen Krimskrieg und Erstemweltkrieg, 1856-1914*, ed. Jost Dülffer, Martin Kröger ve Ralf-Harald Wippich (Münih, Oldenbourg, 1997), s. 657-671. PA-AA, Radowitz'ten Auswärtiges Amt'a, no. 434, 7 Aralık 1913, aktaran Aksakal, s. 76-77.

Levent Şahverdi Arşivi

lanmış olan ve bir süredir işlemde olan yeni bir kredinin neticelenmesini erteleyerek bu iddiayı desteklemek üzere dâhil olmasını sağladı. Ancak Büyük Britanya, Osmanlıların, o sırada 72 İngiliz donanma subayından oluşan ve ayrıca Britanya tersaneleri ve diğer fabrikalar için kârlı sözleşmeleri temin etmekte Osmanlı ordusu üzerinde dikkate değer bir etkiye sahip olan donanma misyonunu durdurarak misilleme yapabileceği korkusuyla, Rusya'nın iddiasını desteklemek üzere daha fazla ileri gitmek istemiyordu. Bu nedenle Grey, İngiliz Amiral Limpus'un Osmanlı yönetimine danışman, Osmanlı Donanma Komutanı olarak İngiliz selefiyle aynı itibari konumdayken Von Sanders'in, Osmanlı ordusuna danışmanlık yaparken von der Goltz'un sahip olduğundan oldukça fazla yetkiyle daha önce var olmayan bir konuma gelmek üzere olduğunu ileri sürdü. Alman subay seleflerinden daha çok yetkiye sahip olduğundan Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Büyük Güçler arasındaki güç dengesindeki değişiklikten dolayı tazminat talep etmekte haklıydı. Ancak Grey Rusya'ya, bunun Britanya ve Fransa Rusya'nın iddiasını desteklediği sürece geçerli olacağını söyledi çünkü Rusya bunu yapsa dahi krizi savaş noktasına vardırmak istemiyorlardı.[23] Sazonov, bu noktada hükümetini, İngiliz ve Fransız müttefikleri bu girişime dâhil olmak istemediği müddetçe Rusya İstanbul, Boğazlar ve Doğu Anadolu'yu tek başına işgal etmesi için gerekli olan ordu ve donanma kuvvetlerine sahip olmadığından -bu bölgeleri ele geçirmek için Balkan Savaşları'nı kullanmaya çalışmamış olmasının başlıca sebebi- bu defa bu konuda savaş riskine girmenin Rusya'nın yararına olmayacağı konusunda ikna etti.[24] Bu koşullar altında, görünüşe göre Rusya aslında askeri eylem için bir bahane yaratmak amacıyla değil sadece, özellikle Osmanlı ordusunda, Rus Başkomutanlığı'nın tahminine göre iki veya üç yıl içinde, Rusya hazır olduğunda Rus saldırısına başarılı bir şekilde direnmesine imkân sağlayacak bir konuma getirebilecek önemli reformları beraberinde getirebileceğinden, İstanbul'da Alman nüfuzunun artmasını önlemek üzere konuyu

[23] Miller, *Straits*, s. 165-171; Aksakal, s. 77.

[24] Grigorovich'ten Sazanov'a, 4 Ocak 1914: Itr. 5062/343, AVPRI f. 138 os. 467 d. 461/480 ll. 32-33, aktaran Bobroff, s. 155; Robert Kerner, 'Russia, the Straits, and Constantinople, 1914-1015', *Journal of Modern History* I (Eylül 1929), s. 402-403; Robert Kerner, 'The Mission of Liman von Sanders', s. 92-98; Alan Bodger, 'Russia and the End of the Otoman Empire', *The Great Powers and the End of Otoman Empire*, 2. basım, ed. Marian Kent (Londra, Cass, 1996), s. 95.

Levent Şahverdi Arşivi

ortaya atmıştı.[25] Aynı şekilde, ne Osmanlı ne de Alman yönetimleri bu noktada savaşa hazırdı, dolayısıyla von Sanders ve arkadaşları 14 Aralık 1913'te İstanbul'a vardıktan sonra, Osmanlı Harbiye Nezareti von Sanders'i, büyük bir onur ve Almanya'da emekliliğinden önceki son rütbesinden yüksek olmakla birlikte Birinci Ordu da dâhil herhangi bir Osmanlı ordusuna komuta etmesine yetmeyecek ve böylece sadece Alman Askeri Misyonu başkanı kılacak şekilde Paşa unvanıyla Orgeneral rütbesine yükselterek krizi bertaraf etti.[26]

Rusya'nın Alman Askeri Misyonu'nun faaliyetleri sonucunda Boğazlar'ı kontrol edebileceği korkusu, von Sanders'in rütbesindeki ve konumundaki bu değişiklikle azalmadı. Şimdilik uzlaşmayı kabul etti çünkü nihai hedeflerine ulaşmak için gerekli olan askeri güce sahip olmadığını tahmin ediyordu. Almanya geri adım attıktan sonra krizin yatışmasını sağlamış olsa da Sazonov yine de Almanya'nın hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nu ele geçirmeye çalıştığını düşünüyordu ki bu, Rusya'nın tarihi misyonu olduğunu düşündüğü, Rusya'yı açık denizlere bağlayacak sulara egemen olmak için İstanbul ve Boğazlar'ı ele geçirmesini engelleyecek bir tehlikeydi. Ancak bu tehlikenin Üçlü İtilaf arasında daha yakın bir işbirliğiyle engellenebileceği sonucuna vararak barışın kalan aylarında başlıca çabalarını bu amaca adadı. Bununla birlikte 5 Nisan 1914'te Çar II. Nikola, hazır olduğunda hem Boğazlar'ı hem de Doğu Anadolu'yu aynı anda ele geçirebilmesi için, Rusya'nın Karadeniz bölgesindeki donanma üstünlüğünü temin etmeye imkân sağlayacak şekilde Rusya'nın ordusunu ve donanma kuvvetlerini güçlendirecek ve Kafkasya demiryolu sistemini çok sayıda askeri hızla sevk edecek şekilde modernize edecek yeni programları onayladı. Ayrıca Sazonov, Rusya'nın müttefiklerinin, Osmanlıların ordularını ıslah etmelerini ve yeniden düzenlemelerini ve ayrıca Rusya kendi Karadeniz filosu için dört yeni zırhlı gemi almak ve/veya inşa etmek için kendi programını tamamlayana kadar, Osmanlıların Karadeniz'deki donanma konumlarını güçlendirecek şekilde daha

[25] K.F. Shatsillo, *Russkii Imperializm I razvitie floto nakanune pervoi mirovoi voiny (1906-1914)* (Moskova, 1968), s. 106, 156-158, ve la Zakher, 'Konstantinopl I prolivi', *Krasnyi arkhiv* VI (1924), s. 74, aktaran Reynolds, s. 71; Miller, *Straits*, s. 200-201.

[26] Robert Kerner, 'The Mission of Liman von Sanders', *Slavonic Review*, VI/16 (1927), s. 12-27, 6/17 (1927), s. 344-336; VI/18 (1928), s. 543-566, VII/19 (1928), s. 90-112; Aksakal, s. 75; Reynolds, s. 70.

Levent Şahverdi Arşivi

fazla zırhlı gemi edinmelerini önlemek için bir girişime katılmalarını sağlamak üzere bir politika geliştirdi.[27] Ancak şimdilik Von Sanders tüm enerjisini Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Osmanlı ordusunu iyileştirmesine yardım etme asıl misyonuna kanalize etmekte özgürdü.

Almanya'nın Osmanlılara askeri ve ekonomik yardımıyla beraber, Şarkiyatçı, arkeolog ve istihbarat subayı Max Freiherr von Oppenheim'ın öncülüğünde, Osmanlı sultanından ziyade Almanya liderliğinde olsa da İslam birliği düşüncelerini geliştirmek üzere bir program oluşturuldu. Bir arkeolog olarak Orta Doğu'da birkaç yıl seyahat ettikten sonra von Oppenheim Almanya Dışişleri Bakanlığı'na girmiş ve 1896–1910 arasında Kahire'de, görünüşte konsolosluk yetkilisi olarak ama aslında bir Alman istihbarat ajanı olarak görev yapmış, Orta Doğu'yu baştanbaşa dolaşırken Pan İslam düşüncesini Almanya lehine kullanmak için planlar yapmış, bilgiler toplamış ve Berlin'deki üstleri tarafından kabul edilirse politikasını uygulamasına yardımcı olabilecek temaslar kurmuştu. Diplomatik kisve altında çalışırken, Kayser için, savaş zamanında militan İslam'ın Alman savaş makinesi için düşman imparatorluklarda 'haddi hesabı olmayan etkilerle' diye nitelediği bir şekilde nasıl kullanılabileceğini gösteren gizli bir memorandum hazırladı. Kendisi de 1890'ların sonunda genç bir diplomat olarak Arap dünyasında görev yapmış olan, dönemin Dışişleri Bakan Yardımcısı Arthur Zimmermann, Berlin Üniversitesi'nde Türk Tarihi Profesörü olan Profesör Ernst Jackh ve tarihçi Carl H. Becker'in güçlü desteğiyle, von Oppenheim Kayser'i, bir Osmanlı-Alman ittifakını desteklemek amacıyla bir Cihat'ı teşvik etme planını kabul etmeye ikna edebildi.[28] Kayser'i Ekim ve Kasım 1898'de, Selahaddin Eyyubi'nin mezarına çelenk koyduğu, mezarına gümüş bir lamba astığı ve masrafları ona ait olmak üzere saf mermerden bir anıt mezar inşa edilmesi emrini verdiği İstanbul ve Kudüs'e gitmeye ikna eden herkesten çok von Oppen-

[27] K.F. Shatsillo, *Russkii Imperializm I razvitie floto nakanune pervoi mirovoi voiny (1906-1914)* (Moskova, 1968), s. 106, 156-158, ve Ia Zakher, 'Konstantinopl I prolivi', *Krasnyi arkhiv* VI (1924), s. 74, aktaran Reynolds, s. 71; Miller, *Straits*, s. 200-201.

[28] Jan-Dirk Studt, 'Max von Oppenheim und der Nahe Osten: Lebenstraum oder Politische Intrige?' *Asien, Afrika, Lateinamerika* [İsviçre], XXVII/2 (1999), s. 137-157; Ernst Jäckh, *Die Deutsche-Türkische Waffenbrüderschaft* (Stuttgart, 1915); Ernst Jäckh, The *Rising Crescent: Turkey, Yesterday, Today and Tomorrow* (Londra ve New York, 1944); Carl H. Becker, *Deutschland und der Islam* (Stuttgart, 1914); Carl H. Becker, 'Islampolitik', *Welt des Islams*, III (1915), s. 101-120.

Levent Şahverdi Arşivi

heim idi. Von Oppenheim'ın telkinleriyle Kayser, kahraman ve aziz Müslüman cihat önderi Selahaddin'e duyduğu hayranlığı beyan etti, Hristiyan kiliseleri arasındaki hırgürden usandığını ve eğer Hristiyan olarak doğmamış olsaydı Müslüman olmayı seçeceğini söyledi. Onuruna verilen ve Müslüman ileri gelenlerin katıldığı ziyafette, *'Majesteleri Sultan ve Halifeleri olarak ona saygı duyan dünyaya dağılmış 300 milyon Müslüman'ı temin ederim ki, Almanya İmparatoru onların dostudur ve her daim dostu kalacaktır'* dedi ve bu açıklaması İngiliz mizah dergisi *Punch*'da *'Deutschland über Allah!'* manşetiyle yer aldı.[29] İngiliz istihbaratı hâlihazırda von Oppenheim'ın savaş öncesi faaliyetleri konusunda önemli bilgiler ele geçirmişti ama bu konuda pek bir şey yapamamışlardı. Von Oppenheim arkeolojik çalışmalarına dönmek üzere bir süreliğine Dışişleri Bakanlığı'ndan emekli olmuş ancak Birinci Dünya Savaşı başladığında, Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın Doğu İstihbarat Servisi, *Nachrichtenstelle für den Orient*'in başı olarak devlet hizmetine geri çağrılmıştı. Bu mevkiiyle, pan İslam genel programı altında Britanya, Fransa ve Rusya imparatorluklarında bir terör kampanyasının nasıl düzenlenebileceğine dair bir plan hazırlaması emredildi. Oppenheim Almanya Başbakanı'na, şayet Almanya Sultan'ın Cihat ilan etmesini sağlayabilirse Rusya ve Britanya imparatorluklarındaki 260 milyon Müslüman'ın onları zayıflatmak ve Almanya'nın rakipleri karşısında zafer kazanmasına yardım etmek üzere ayaklanacağını rapor etti. Söz konusu raporu, Kayser'in Alman askeri liderlerinin Osmanlı İmparatorluğu ile bir ittifaka itirazlarının üstesinden gelmesini sağlayan çok önemli bir faktördü. [30]

Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfuzu aynısını yapmaya çalışan Büyük Britanya'nın dikkatinden kaçmadı. Almanlar Osmanlıların Balkan Savaşları'nda yaşanan tahribattan sonra ordularını yeniden canlandırma çabalarına yardım ediyorken, Amiral Arthur Limpus önderliğindeki İngiliz donanma misyonu Osmanlı donanmasına benzer bir hizmet sunuyordu ve Osmanlı mali sistemini diriltme-

[29] Hopkirk, *Secret Service*, s. 23.

[30] R.I. Melka, 'Max Freiherr Von Oppenheim: Sixty Years of Scholarship and Political Intrigue in the Middle East', *Middle Eastern Studies* IX (Ocak 1973), s. 81-93; Donald McKale, 'The Kaiser's Spy: Max von Oppenheim and the Anglo-German Rivalry before and During the First World War', *European History Quarterly*, XXVII/2 (1997), s. 199-219; Trivedi, *Critical Triangle*, s. 169; Hopkirk, *Secret Service* (1994), s. 54-57.

Levent Şahverdi Arşivi

sine ve güçlendirmesine yardım etmek için Maliye Nazırı Cavid Bey tarafından Osmanlı başkentine Fransız finans uzmanları getirilmişti. Belki de Osmanlı hizmetindeki bu yabancı temsilcilerin kendilerini gönderen yönetimler adına casusluk yapmaları kaçınılmazdı. Özellikle İngiliz uzmanlar konumlarını sadece Osmanlılara yardım etmek için değil aynı zamanda Londra ve Paris'teki üstlerine Osmanlı askeri örgütlenmeleri, politikaları ve hazırlıkları konusunda düzenli raporlar göndermek için de kullandılar ki daha sonra askeri kuvvetleri 1915'ten başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'na saldırmaya başladığında bunların önemli bir yardımı dokundu.[31] Öte yandan, Büyük Britanya yabancı subayların İngiliz askeri okullarında ve İngiliz donanma gemilerinde eğitim görmesine izin verirken 1912'den başlayarak *'bu ülkeye siyasi veya ticari ne gibi avantajlar sağlarsa sağlasın, sahip olduğumuz bilgiyi ele verme veya gizli şeylerin olası bir düşmanın eline geçmesi riskine giremeyiz'* kararına varıldı. Bu nedenle hâlihazırda İngiliz gemilerinde bulunan yabancı subaylar eğitimlerini tamamladıklarında daha fazlasına izin verilmemesi kararı alındı. İngiliz subaylar bu yasağın mazereti olarak, modern savaş gemilerinde artan biçimde İngiliz personele yer açılması gerekliliğini kullanabilirlerdi. Ancak yabancı subayların gizli malzemelerin programdan çıkarılması kaydıyla karadaki kurslarda eğitim görmesini kabul ettiler. Ancak Osmanlılar dışarıda bırakılarak, Fransa, Rusya, Japonya gibi Büyük Britanya ile kesin ittifak halinde olan ülkelere istisna yapıldı.[32] Bu politikanın özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nu hedef aldığını, Britanya Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın kurallarını bilhassa, sadece hiçbir zaman İngiliz gemilerinde eğitim görmelerine izin verilmemekle kalmayıp yalnızca Deniz Kuvvetleri'nin karadaki atış okuluna gidip denizdeki atış talimlerini

[31] Bakınız, örneğin, Amiral Limpus'un Britanya Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Birinci Lordu'na Osmanlı'nın donanma pozisyonlarını ve planlarını anlattığı Ağustos 1914 tarihli raporu: Türk Devleti Donanma Danışmanı Amiral Sir Arthur Limpus'un Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Birinci Lordu Winston S. Churchill'e mektubu: Chartwell belgeleri. Churchill Koleji, Cambridge: CHAR 13/45/146-147; Limpus'tan Churchill'e, 26 Ağustos 1914: Churchill belgeleri 13/45; metin ayrıca Gilbert *Churchill Companion*, III/1 s.56-60 içinde. Osmanlılar Limpus'un casusluk faaliyetlerinin farkına vardığında 15 Ağustos 1914'te görevden alındı ve yerine bir Osmanlı donanma subayı getirildi. Bunun ardından Limpus Yunan adası Limnos'a gitti ve Osmanlı savunmasına ilişkin bilgisini Britanya donanmasının emrine sunarak buradan, Gelibolu'yu işgal ettiğinde İngiliz sefer kuvvetinin teçhizat işlerini yönetti.

[32] Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Londra, *Konferans Raporu, 24 Haziran 1912*, Britanya Ulusal Arşivleri (Devlet Arşivleri Kurumu), Adm. I, kutu 8308, aktaran Halpern, *Mediterranean*, s. 322.

gözlemlemelerine izin verilip katılmalarına izin verilmeyen Osmanlı subaylarına uygulaması gösteriyor.[33]

İtalya da bu dönemde diğer Büyük Güçlerle az çok rekabet halinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfuzunu geliştirmeye çalıştı. 1890-1913 arasında İstanbul'da bir İtalyan sefaretinin ve "nüfuz alanının" geliştirilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun karışıklığı ve büyüklüğü, -İstanbul'da 8 bin kişilik bir İtalyan topluluk bulunmasına rağmen- İtalyan diplomatlar arasında bu makamın rağbet görmemesi ve Osmanlı Türkçesi ve Osmanlı adet ve gelenekleri konusunda bilgili olan uygun yerel İtalyan personel sıkıntısı nedeniyle zorlaştı. İtalyan yönetimi tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nda izlenen iki temel politika alanı din ve ekonomiydi. İtalya Dışişleri Bakanı Tittoni'nin dini politikasından cesaret bularak İtalyan hükümeti tarafından finanse edilen bir Hristiyan kilisesi 1913'te İstanbul'da açıldı ve İtalya'nın, Fransa ve Avusturya'nın benzer çabalarıyla doğrudan rekabet halinde yerel Ortodoks Hristiyanların inancını değiştirme girişiminin merkezi haline geldi. Aynı zamanda özellikle 1907'den sonra yeni birleşmiş İtalyan devletinin ekonomik kalkınması, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama pahasına, daha iyi yerleşmiş durumda olan Avrupalı rakipleriyle yine rekabet halinde olsa da İtalyan temsilcilerin peşine düştüğü genişleme için bir fırsat sundu.[34]

Öte yandan Büyük Güçler Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisine karşı koyma çabalarını askeri ve ekonomik faaliyetlerle sınırlı tutmadılar. Coğrafya ve nispeten az sayıda olmaları, Ermeniler, Rumlar ve Süryaniler gibi Osmanlı yönetimi altındaki başlıca Hristiyan mezheplerinin jeopolitik önemini sınırladı ancak Hristiyan olmaları ve Müslüman Kürtler kadar savaşçı olmaları onları, önce Hristiyan misyonerler tarafından sağlanan dini coşkuyu ardından kendilerini Müslüman komşularının yanı sıra Müslüman yönetiminden kurtarma çabaları için gerekli olan silah, cephane ve parayı sağlayarak sadakatlerini kazanmak için yarışan Büyük Güçler için çekici kıldı. Avrupa'nın tüm Büyük Güçlerinden ve ABD'den misyonerler

[33] Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'ndan Limpus'a, 15 Ağustos 1912: PRO/Britanya Ulusal Arşivleri, Adm. I, kutu 8308; Greene'den (Deniz Kuvvetleri Komutanlığı) Dışişleri Bakanlığı'na, 15 Ağustos 1912: FO 371, cilt 1947, dosya 34589, aktaran Halpern, *Mediterranean*, s.323.

[34] Marta Petricioli, 'L'Italietta Sul Bosforo: Appunti Sulla Storia di Un Ambasciata', *Storia delle Relazioni Internazionali* 1987, III/1 (1987), s.3-19.

Levent Şahverdi Arşivi

19. yüzyılın ilk yıllarından beri Hristiyan azınlıklar arasında çalışmaktaydı. Onlar için Osmanlı Hristiyanlarına İncil'i öğretmek, Hristiyanlığın gerçek ruhunu Yakın Doğu'nun İncil'e ait topraklarına getirmek demekti. 1810'da Amerikan Misyon Kurulu kuruldu. Dokuz yıl sonra Orta Doğu'ya iki misyoner gönderdi. Onları, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve daha sonra İran'da kendilerini İncil'i yaymaya adamış pek çok erkek ve kadın izledi. Rus misyonerler İstanbul'daki faaliyetlerine 1840'larda başladı ve Osmanlılara Rus askeri yardımı karşılığında çalışmak üzere Osmanlılardan izin kopardılar. Osmanlı yönetimi bu Hristiyan misyonerlerin Müslümanları kendi dinlerine çevirmelerine izin vermediğinden ve Katolikler ile Yahudiler her türlü müdahaleye karşı çıktıklarından, işleri esasen Rum Ortodokslar, Ermeniler ve Nesturilerleydi. Protestanlığa geçen Osmanlı Hristiyan tebaayla ilgilenecek bir topluluk sağlanması için 1850'de Osmanlı yönetimi evangelik, Protestan bir *millet* kurulmasına izin verdi, böylece İmparatorluk çapında Protestan kiliseleri inşa edildi ve toplantılar düzenlendi. 19. yüzyıl ortasında, misyonerler ayrıca pek çok kolejin yanı sıra bir sürü lise kurdular. İstanbul'daki Robert Kolej ve daha sonra adı Amerikan Kız Koleji olarak değiştirilen İstanbul Kadın Koleji, Beyrut Amerikan Üniversitesi ve Kahire Amerikan Üniversitesi günümüzde de varlığını sürdürmektedir. 1862'de Fransız Katolik Lazaristler Boğaz sahilinde Bebek'te ve Anadolu, Irak ve İran'ın batısında, esasen Ermenilerin ve Süryanilerin, daha az ölçekte Rumların inancını değiştirmek amacıyla misyonlar açtılar ve bu misyonları diplomasi ve ticaret alanlarında Fransızların çıkarlarını geliştirmek için kullandılar.[35] Ermeni ve Rum Ortodoks millet liderleri ise bu tarz rekabete giderek daha düşmanca bir tutum takındılar, bu nedenle yatıştırmak için ve Rus çıkarları yerine Fransız çıkarlarını desteklemelerini sağlama sürecinde, 1884'te Fransız yönetimi Katolik dini misyonlarından büyük ölçüde vazgeçti ve onların yerine Fransa destekli *Alliance Israélite Universelle*'in Yahudi Osmanlı çocuklarına laik eğitim verdiği gibi laik eğitim veren okullar açan, aynı zamanda bu gayrimüslim Osmanlı tebaasına

[35] Bayard Dodge, 'American Educational and Missionary Efforts in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries', *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1972 (401): 15-22; Bayard Dodge, *The American University of Beirut* (Beyrut, 1952). Emekli olup Birleşik Devletler'e döndükten sonra Profesör Dodge Princeton Üniversitesi'nde Arapça dersleri verdi ve 1952-1955 yılları arasında modern Arap tarihi dersleri vermesinin yanı sıra yazarın Arapça öğretmenlerinden biriydi.

Fransız kültürünü benimsetmenin ve böylece Fransa'ya verdikleri desteği pekiştirmenin bir aracı olarak *Alliance Française*'i kurdu.[36]

Protestan veya Katolik, dindar veya laik, tüm Hristiyan misyonerler ve öğretmenler, Müslüman yönetimin Sultan'ın Hristiyan tebaasının inancından duyguyu ve ruhu söküp aldığına ve onları sadece kemikleşmiş ritüelle bıraktığına inandırılmıştı. Bu nedenle din değiştirme sırasında, tüm bu misyonerler kalabalıklara İslam'ı ve Müslümanları hakir görmeyi ve mevcut vatanlarında, mümkünse barışçıl yollarla ama olmazsa en sonunda gerekirse şiddet yoluyla, Müslüman idaresinden bağımsızlık için uğraşmalarını öğrettiler ve çoğu misyoner bunu, İslam'ın gerçek dinin tüm insanlar tarafından kabul edilmesi için yok edilmesi gereken yanlış bir din olduğu gerekçesine dayandırdı. Misyonerlerin genellikle Batılı eğitim kisvesine bürünmüş ve genellikle para ve silah sağlanmasıyla takviye edilen bu mesajı, Osmanlı Hristiyanlarının epeydir devam eden Müslüman komşularını aşağılamasını, şiddetin onları nefret edilen Müslümanların hâkimiyetinden kurtarmanın tamamen meşru yolu olarak görüldüğü bir noktaya vardırdı.[37]

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Yunanistan bağımsızlığını kazandığında, Osmanlı topraklarından Yunan krallığına göç etmiş olan Rumların çoğu, Osmanlı topraklarındaki özellikle Anadolu'nun batısında, 'rehinden kurtarılamamış Rumların', yeni Yunanistan krallığına benzer bir göçle değil, Yunanistan'ın ulusal ve dini emellerini paylaşmayan herkesin katledilmesi veya sürülmesi sürecinde, Makedonya, Trakya ve Anadolu'da yaşadıkları toprakları 'kurtararak' 'Müslüman tiranlığından' kurtarılmasını talep edenlerin başında yer aldı. Bu tutku, taraftarları yeni devletin hızla genişlemesini böylece, modern Yunanistan'ın Yunan milliyetçiliği mitinin bir parçası olarak özdeşleşmeyi tercih ettiği, eski Helen imparatorluğunun parçası olan tüm Osmanlı

[36] Hristo Glushkov, 'Les Missions Catholiques et l'Influence Française en Thrace de l'Est Durant les Annees 80 du XIXe siécle', *Bulgarian Historical Review*, XXVI/1-2 (1998), s. 179-196; Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları* (İstanbul, Arba, 1989).

[37] Bkz, örneğin, Amerikan misyonerlerin tutumları; Alan A. Bartholomew, *Tarsus American School, 1888-1988: The evolution of a missionary institution in Turkey* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bryn Mawr College, 1989); Frank A. Stone, *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale, Program and Impact of the Educational institutions Sponsored by the American Board in Turkey, 1830-1980* (Lanham, Md., University Press of America, 1984); ve Frank A. Stone, 'The Life and Death of Armenia or Euphrates College, Harpoot (Kharpert), Turkish Armenia', *Armenian Review*, cilt 30/2 (1977), s. 148-163.

Levent Şahverdi Arşivi

İmparatorluğu topraklarını içine almasını talep eden, 'Büyük Fikir' veya *'Megali Idea'* olarak bilinen militan kurtarımcı bir ideolojiye yol açtı. Böylece Ege, birleşik bir Yunan devletinin Rum ve Anadolu kısımlarını bir arada tutan bir bağ haline gelecekti. Yeniden kazanılan topraklar ve 'kurtarılmış' Rumlar daha sonra, aslında kökenleri ve kurulumu açısından Yunan değil Doğu Roma'ya ait olsa da, Yunanistan'ın tarihi mitinin bir parçası olarak benimsediği, dirilmiş bir Bizans devletini oluşturacaktı.[38]

Avrupalı entellektüeller arasında çok çabuk rağbet gören bu tür bir Yunan kurtarımcılığı karşısında Osmanlılar Ortodoks dini cemaatini çeşitli şekillerde bölmeye çalıştı. Kudüs'teki vali, Rum Ortodoks Patrikliği içindeki, yerel Rum Ortodoks Arapların, geleneksel olarak onları Rum papazlar lehine Patriklik yönetiminden dışlayan Rum kilisesi hiyerarşisine karşı, önceki yüzyılda diğer Rum olmayan Ortodoks cemaatlerin de benzer şekilde yakındığı, şikâyetlerinden kaynaklanan bir iç bölünmeden faydalandı. Arapların Patriklik işlerinin yönetiminde yer alma girişimlerinin yaygın halk ayaklanmalarına ve kanlı çatışmalara yol açması Osmanlı yönetiminin 1910'da, dini liderlerin yönetimini dini işlerle sınırlamak ve seküler konseylerin milletlerin diğer işlerini idare etmelerine imkân vermek üzere çok daha önce Rum ve Ermeni milletlerde kurulan benzer kuruluşlar gibi, Patrikliğin seküler işlerini yönetmek üzere karma bir Rum-Arap konseyi kurulması yönünde bir fermanla müdahale etmesine neden oldu. Ancak Kudüs Rum Patriği, piskoposları ve papazları yeni konseyle mutlak *millet* güçlerinin azaltılmasına hiddetlendiler ve yeni düzenlemeye rağmen tüm işleri üzerinde tam kontrolü ellerinde tutmaya devam ettiler. Anlaşmazlık öylesine hararetlendi ki Osmanlı yönetimi 1912'de, seküler konseyin yetkilerini artıran ve böylece daimi olarak *milleti* laik ve dini liderleri ve üyelerinin yanı sıra Kudüs'te Rum ve Arap liderleri ve üyeleri arasında bölen yeni bir ferman yayımladı.[39] Yine bir başka yenilikle 1870'te, Osmanlı İmparatorluğu'nun Bulgar tebaasının, geleneksel olarak dâhil oldukları, Rum Ortodoks *milletinin* dini liderle-

[38] Robert Shannan Peckham, 'Map Mania: Nationalism and the Politics of Place in Greece, 1870-1922', *Political Geography*, XIX/1 (2000), s. 77-95.

[39] Oded Peri ve Yitzhak Zisk, 'The Ottoman government's resolution (1912) on the internal organization of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem' (İbranice), *Cathedra* [İsrail], no. 52 (1989), s. 131-148.

rinin onları Rumlaştırma ve Bulgar miraslarından mahrum bırakma[40] çabaları konusunda uzun süredir devam eden şikâyetlerine cevaben, Osmanlı yönetimi *Exarchate* adında, tıpkı Rumların Yunan Devriminin başarısını takiben, milliyetçi temaları Osmanlı'daki Rum kitlelere hitap eden Yunan tiyatroları ve oyunları ekleyerek İstanbul'da yaptıkları gibi[41], bundan sonra kendi Bulgar okullarını ve okuma salonlarını açarak ve hem Edirne hem de Makedonya'da bir Bulgar milliyetçi basın kurarak Bulgarların ayrı bir Osmanlı topluluğu olarak gelişmesine önemli katkılarda bulunan ayrı bir Bulgar Ortodoks *millet* oluşturdu.[42] Aslında hem Yunanca hem de Bulgarca edebiyatın gelişmesini teşvik etme sürecinde, Rusya'nın pek çok yoldan finansman ve destek sağlamasıyla bu kurumlar kendilerine Osmanlı *millet* sistemince ve 1839 Tanzimat İmparatorluk Fermanınca tanınan özgürlüğü, okurlarına, Protestan misyonerlerin okullarında eğitim gören Rumlara ve Ermenilere aşılamakta oldukları türden bir etnik ve siyasi birlik arzusu, milli bilinç ve İslam ve Müslümanlardan farklı oldukları duy-

[40] Stefan Velikov, 'Bulgares: Éleves de la Grand École Nationale de Constantinople', *Études Bakaniques*, no. 3 (1975), s. 64-76.

[41] Pierre Volery, 'Entre Russie et Bulgarie: Contribution a l'Histoire de la Prémiere Eglise Bulgare de Constantinople 1847-1859: Un Texte Inedit/d'Alexandre Exarh', *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, XXVII/3-4 (1986), s. 417-460; Sergei Ezekiev, 'Nastoiatelstvoto za Bednite Uchilishta v Tsarigrad I Bulgarskata Prosveta v Makedoniia (1874-1876 g.), [İstanbul Devlet Okulu Yönetim Kurulu ve Makedonya'da Bulgarca Eğitim, 1874-76], *Istoricheski Pregled*, cilt 46/2 (1990), s. 52-62; Elena Kharbova, 'Die Bulgarische Lesehalle (Citaliste) in Konstantinople, (1866-1867)', *Bulgarian Historical Review*, XXI/2-3 (1993), s. 84-105; Elena Kharbova, 'Makedonskata Druzhina pri Bulgarskoto Chitalishte v Tsarigrad (1871-1877 G.)' [Konstantinopolis'deki Bulgarca Okuma Odasında Makedon Toplumu, 1871-77], *Izvestia na Narodnata Biblioteka "Kiril i Metodii"*, XX (1992), s. 159-177; Zhana Koleva, 'Bulgari ot Mkedoniia v Tsarigrad prez Vuzrazhdaneto', [Ulusal Uyanış Sırasında İstanbul'da Makedonya'dan Gelen Bulgarlar]. *Istoricheski Pregled*, cilt 42/12 (1986), s.44-53; Elena Pavlova-Kharbova, 'Spisanie "Chitalishte" I Bulgarskoto Vuzrazhdane', [Chitalishte Dergisi ve Bulgar Ulusal Uyanışı], *Istoricheski Pregled* [Bulgaristan], cilt 49/1 (1993), s.110-128: A. Meininger, *The Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia, 1835-1878*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Wisconsin, Madison, Wisconsin, 1974); Giorgi S. Purvanov, 'Bulgarskiiat Periodichen Pechat v Makedoniia I Odrinsko (1908-1912 g.,)', [Makedonya ve Edirne'de Bulgar Mecmua Basını, 1908-12], *Istoricheski Pregled* [Bulgaristan], cilt 40/3 (1984), s.67-79.

[42] G. Chassiotis, *L'Instruction Publique chez les Grecs depuis la Prise de Constantinople par les Turcs jusqu' à Nos Jours* (1881); Kyriaki Mamoni, 'Les Associations Pour la Propagation de l'Instruction Grecque a Constantinople (1861-1922), *Balkan Studies*, XVI/1 (1975), s. 103-112; Charis N. Meletiadis, 'Routes of Commerce, Routes of Education: The Influence of the West European Paradigm on Greek Education in the Ottoman Empire in the Nineteenth Century,' *Library of Mediterranean History* [Malta], no. 2 (1995), s. 73-107; A.H. Meliones, 'E Adelfoteta Mengouliton Sten Konstantinopolise,' [Konstantinopolis'de Mengouliton Kardeşliği]. *Epeirotike Estia* [Yunanistan] no. 381-383 (1984), s. 6-20; Walter Puchner, 'Griechische (und Französische) Theateraufführungen in Konstantinopel, 1600-1900: Ergänzungen zur Türkkischen Theatergeschichte,' *Südost-Forschungen* [Almanya], cilt 58 (1999), s. 41-64.

Levent Şahverdi Arşivi

gusu ve onların suçlanmasını aşılamak için istismar ettiler.[43] Karadağlı milliyetçiler tarafından da aynı amaç için ve aynı sonuçla, İstanbul'da benzer okuma salonları ve okullar açıldı.[44] Yunanların yanı sıra Sırplar ve Bulgarlar tarafından kendilerinden oldukları iddia edilen Makedonyalılar bile hem İstanbul hem de Monastir/Bitola'da, dilsel ayrılıklarının ve Makedonya'nın tüm daha kalabalık Hristiyanlarının kendileri için istedikleri bölgelerdeki milli emellerinin tanınmasını sağlamak için yeterli halk desteğini uzun zamandır boşuna olsa da çaresizce elde etme çabasıyla kendi milliyetçi toplumlarını ve okuma salonlarını oluşturdular. Ancak bunlar Osmanlılarca olduğu kadar, Makedonya'nın Slavlara değil Yunanistan'a kalmasını garantilemek isteyen Rum papazlar tarafından ayrılıkçı eğilimleri konusunda ikna edilen Rum Ortodoks kilisesince de bastırıldı.[45]

Ekonomik ve askeri hususlara ek olarak Rusya'nın Balkanlar'da Büyük Güç olma emelleri, dağılmış oldukları ayrı devletler ne olursa olsun tüm Slavların birliğini savunan Pan-Slav hareketinin gelişimine katkıda bulundu. Ayrıca Rus Pan-Slavistler, en büyük Slav devleti olan Rusya'nın, Güneydoğu Avrupa'da Osmanlı yönetiminin yerini alacak birleşik bir Slav devletinin lideri olacağına inanıyorlardı. Ortodoks Hristiyan olarak Ruslar kendilerini güneydeki Slavların, bilhassa Bulgar ve Sırp Ortodoks Hristiyanların, özellikle Karadeniz ve Boğazlar yoluyla Akdeniz'e ulaşma emellerini engelledikleri nden beri Rusya'nın ezeli rakibi olan Müslüman Osmanlı Türklerine karşı koruyucusu olarak görüyorlardı. Dolayısıyla Güneydoğu Avrupa'daki tüm Osmanlı Slavları arasında kültürel, etnik, siyasi ve dini birliğin desteklenmesi Rusya'nın imparatorluk emellerine hizmet etti. Arap dünyası da Rusya'nın Sultan'ın Hristiyan tebaasını kendilerini Müslüman

[43] Ogniana Mazhdrakova-Chavdarova, 'Predpostavkii Nachalo na Legalnata Politicheska Borba na Bulgarskiia Narod Prez Vuzrazhdaneto', [Ulusal Uyanış Sırasında Bulgar Halkının Yasal-Siyasi Mücadelesinin Önkoşulları ve Başlangıcı], *Istoricheski Pregled*, cilt 48/7 (1992), s. 3-29; Panos D. Tziovas, 'E Neotere Politike Istoria Ton Ioannion', [Yanya'nın Çağdaş Siyasi Tarihi], *Epeirotike Estia*, no. 405-407 (1986), s. 10-20.

[44] Momco D. Pejovic, 'ö Skolovanju Crnogorskih Djaka u Carigradu Krajem XIX Pocetkom XX Vijeka', [19. Yüzyılın Sonunda ve 20. Yüzyılın Başında Konstantinopolis'de Karadağlı Öğrencilerin Eğitimi], *Istorijski Zapisi*, XXXIX/1 2 (1986), s. 171-182.

[45] Boro Mokrov, 'The Struggle for the Macedonian language in Constantinople Newspapers', *Macedonian Review*, XI/2 (1981), s. 146-160; G. Tousimis, 'L'Orientation Ideologique Garibaldienne de la Jeunesse de Monastir en 1860: l'Activité de leur Club et sa Fermeture vehemente par e Grand-Vizir Kıbrıslı', *Etudes Balkaniques*, XXVIII/3-4 (1992), s. 39-44.

Levent Şahverdi Arşivi

yönetiminden kurtarmaları için dinen zorlamasından muaf değildi. Filistin Ortodoks Toplumu Rusya'nın Suriye'nin yanı sıra Kutsal Topraklardaki faaliyetlerinden sorumluydu. Çok kapsamlı eğitim faaliyetleri yürüttü. Rus okulları bölgede, öğretim yöntemleri ve tutumlarının yanı sıra Sultan'ın Hristiyan tebaası arasında Rusya'nın nüfuzunu yayma ve onları görünüşte kendi bağımsızlıklarını kazanmaları ama aslında Osmanlı yönetimi yerine Rus egemenliğini kabul etmeleri için isyan etmeye kışkırtma çabalarıyla ünlüydü. Nihai amaçları ve niyetleri ne olursa olsun Rus okulları, Büyük Güçler tarafından gönderilen diğer misyonerler gibi, Arap dili ve edebiyatının öğretilmesinde ısrar ederek Arap bilincini uyandırdı.[46]

Bu nedenle, 1878'de Berlin Kongresi'ni ve Anlaşması'nı takiben, Sultan'ın Hristiyan tebaasının tümü kendilerini Müslüman, Osmanlı yönetiminden kurtarmak için devrimci hareketler geliştirmeye başladılar. Başlangıçtaki barışçıl ikna çabaları kısa sürede, kendi çıkarları için Osmanlı devletini istikrarsızlaştırmak ve yıkmak isteyen yabancı güçlerle ittifak halinde artan şiddet olaylarına yol açtı. Bu sebeple daha 1879'da, İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan, "*İki yüz yıldır Rusya'ya doğru bakıyor ve onun tarafından kurtarılmayı bekliyoruz. Rusya ile bir ittifakı sonuca vardırmaktan başka bir kurtuluş yolu görmüyorum.*" demişti.[47] 1906'da, Rus ordusu Van'daki Rus konsolosuna Süryani Patriğini ziyaret etmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'yla bir savaş durumunda Rusya'nın Süryani desteğine güvenip güvenemeyeceğini sorması talimatı verdi. Süryani dini lider Mar Şimun Benyamin, şayet Rusya Van'ı alır ve Süryanileri silahlandırırsa, Bitlis ve Musul çevresindeki toprakları işgal edecek 40 bin kişilik bir ordu oluşturacağını söyledi. Böylesine küçük bir nüfusun bu kadar çok insanı toplaması imkânsızdı ancak açıklamanın anlamı Ruslar açısından netti. 1910'da Ruslara Kürt saldırılarından yakındı ve tüm Osmanlı Süryanilerinin Rus Ortodoksluğuna geçeceği sözü karşılığında Rus yardımı ve koruması isteğini yineledi.[48] 1913'te Ruslar bu öneriye, Ermeniler ve

[46] Abdullatif Tibawi, 'Russian Cultural Penetration of Syria and Palestine in the Nineteenth Century (bölüm II)', *Journal of the Royal Central Asian Society*, LIII/3 (1966), s. 309-323.

[47] James Greagh, *Armenians, Koords and Turks*, cilt 1 (Londra: 1880) s. 272-273, aktaran E.K. Sarkisyan, 'Armyanskiy vopros i Rossiya v 1912-1914 gg.', [1912-1914'te Ermeni Sorunu ve Rusya], *Putma-banasirakan handes. Istoriko-filologicheskiy zhurnal* (1995), s. 111-124, özellikle s. 111.

[48] Reynolds, s.141.

Levent Şahverdi Arşivi

Süryanilerle birlikte Müslüman Kürtlere silah ve teşvik göndermenin yanı sıra doğu Anadolu'ya gerilla saldırıları başlatarak cevap verdiler.[49]

Rus ajanlar ayrıca, çoğu Osmanlı yönetimi altında tüccar ve banker olarak zenginleşmiş olan veya mebuslar da dâhil Osmanlı bürokrasisinde önemli konumlara gelmiş olan önde gelen Osmanlı Ermenilerle ve Rumlarla temasa geçtiler. Rusların çağrısına cevaben, bunların çoğu Osmanlının askeri ve diplomatik planlarının yanı sıra zaafları konusunda bildiklerini Rus ordusuna bildirerek Osmanlılara ihanet etti. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra, San Francisco'daki 1897 Dünya Fuarında Osmanlı sergisini düzenlemesi için Osmanlı yönetimi tarafından Birleşik Devletler'e gönderilmiş olan Vahan Kardaşyan İngiliz ajanlarla temasa geçti ve Osmanlının savaş planları konusunda kendisinin ve Ermeni kardeşlerinin bildiklerini onlara bildirdi. Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden kısa bir süre önce, 8 Temmuz 1918'de, İtilaf Devletlerinin savaşı kazandığından ve Osmanlıların yenildiğinden emin olduğunda, Britanya Dışişleri Bakanlığı'nda üst düzey bir yetkili olan Lord Robert Cecil'e yazdığı, savaş sırasında İtilaf Devletlerine yardımlarından dolayı Ermenilerin Türkiye'nin doğusunda Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan bir Ermeni devleti kurmak için galiplerin tam desteğini hak ettiğinde ısrar eden bir mektupta yaptıklarını itiraf etti. Kardaşyan şu itirafta bulundu:

> *Vahan Kardaşyan, Avukat, 55 Liberty Street, New York, Saygıdeğer Lord Robert Cecil'e, Dışişleri Bakanlığı, Londra, 8 Temmuz 1918.*
>
> *Lord Cenapları:*
>
> *Türkiye'nin savaşa girmesinden 41 gün önce, Washington'daki Britanya Büyükelçiliğini Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa girme kararı konusunda bilgilendirdim ve Türk savaş planını ilettim. Aynı şekilde söz konusu Büyükelçiliği Bulgaristan'ın Almanya'ya katılma kararı konusunda bunu yapmadan iki ay önce uyardım. 1915 yazı ortasında, o dönemde, anım-*

[49] Osmanlı yönetimi doğu Anadolu'dan Rusların Ermeni isyancılara düzenli olarak paranın yanı sıra silah ve cephane sağladığına dair pek çok rapor aldı. Bkz., örneğin, 19 Temmuz 1914/25 Şaban 1332'de Trabzon'dan gelen rapor: BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 88, Klasör 9; Ali Rıza'dan (Erzurum) Genelkurmay'a, 3 Ocak 1914/21 Ocak 1329: BBA. A. VRK, 787-28 Ermenilere gönderilen Rus silahları konusunda. Ayrıca Wangenheim'dan Bethmann Hollweg'e, Separatistische Umstriebe in der asiatischen Türkei PA/AA, R14501. Aktaran Aksakal, s.72.

Levent Şahverdi Arşivi

sayacağınız üzere Ruslar tarafından yakalanan General İhsan Paşa ile yaptığım görüşmenin içeriğini doğrudan Dışişleri Bakanlığına ilettim. (Bir Kolordunun Komutanıydı) ve Sibirya üzerinden kaçarak, çok üzülerek söylüyorum ki, o dönemde Türkiye'nin Panama-Pasifik Fuarı Temsilcisi olduğum San Francisco'ya sığınmıştı. O görüşmenin içeriği şuydu ki, İhsan'a göre, Türk savunma hattının en korunmasız noktası Kilikya Kıyısıydı çünkü Filistin ve Mezopotamya'daki Türk ordularına tedarik sağlayan demiryolu kıyıdan 45 mil uzaktadır ve ona ulaşmaktadır ve İhsan'ın söylediklerini tekrarlamak gerekirse 'Allahtan İttifak stratejistlerinin kafaları karışık ve gözleri kör.' İhsan, Ermenilerin zulümlerini öğrendikten sonra, bir daha beni görmeye gelmedi ve anladığım kadarıyla ondan sonra Türkiye'ye gitti.

Şu anda size, şimdi bile yararlanılabilecek önemli bir bilgi parçası olarak gördüğüm şeyi tekrar vurgulamak ve hatırlatmak maksadıyla yazıyorum. Bu meseleyi yakın zamanda Washington yönetimimizin dikkatine sundum.

The New York Times'ın dünkü sayısında Lord Cenaplarının Ermenilerin Transkafkasya'daki durumu konusunda bir açıklaması yer alıyordu. Lord Cenaplarının 'bir Ermeni kuvvetinin' Bakü civarında Türklerle savaştığını ve elbette, Ermenilerin Türkler karşısında şansı olmadığını söylediği ileri sürülüyor. Bu açıklamanın aksine, The Times Amsterdam'dan, Berlin Lokal Anzeiger'in sözlerini aktararak, 25 bin kişilik bir Ermeni kuvvetinin Erivan'ı Türklerden geri aldığını öne süren bir telgraf mesajı yayımladı. Tiflis'teki Ermeni Ulusal Konseyi, 8 Haziran tarihli bir telgrafla ve Amerika Ermeni Ulusal Birliğine hitap ederek, birkaç gün süren kanlı çarpışmalardan sonra Türklerin kesin olarak mağlup edildiğini ve sınıra sürüldüğünü öne sürdü. Dahası elimizdeki bilgiler, Ermeni ordusunun 100 bin kişiden fazla olduğuna işaret ediyor. Yani, doğal olarak, burada çoğumuz Lord Cenaplarının kendisine atfedilen küçümseyici açıklamayı gerçekten yapıp yapmadığını merak ediyoruz.

Eski Türk Hariciye Nazırı Asım Bey birkaç kez ve söz konusu makamın şu anki maliki Halil Bey bir kere bana, Britanya'ya karşı bir savaş durumunda, Türkiye'nin hedefinin Transkafkasya üzerinden Afganistan ve Hindistan olacağını söyledi. Bu nedenle, Rus ordusunun aralık ve ocaktaki utanç verici çekilmesini takiben, Ermenilerin Türklere karşı kahramanca direnişi olmasaydı,

Levent Şahverdi Arşivi

Türklerin en azından kısmen uzun süredir güttüğü planda başarılı olacağını varsaymak mümkündür.

Yağcılıktan ve ikiyüzlülükten hiç hoşlanmam. Dolayısıyla içtenlikle şunu söyleyebilirim ki, biz Ermeniler Büyük Britanya'ya her zaman ve halen samimi bir dostluk hissediyoruz. Ancak aynı zamanda en derin üzüntülerimle söylemeliyim ki, Büyük Britanya'nın şimdiki ve geçmişteki durumumuzda yapmayı ihmal etmiş oluklarından büyük hayal kırıklığına uğradık. Ben kendi adıma, Ermenilerinkinin yanı sıra kendi iyiliğiniz için Transkafkasya'ya göndereceğiniz gerekli askeri yardım dışında, Ermenistan'ın verdiği çetin sınavda yapmanız gerektiği gibi üzerinize düşeni kabul ederek inisiyatif almanızı -Türk Devleti varlığını Britanya'nın yardımına ve korumasına borçlu olduğundan-, Polonya vakasında yaptığınız gibi Ermenistan'ın bağımsızlığından yana kesin ve apaçık bir beyanda bulunmanızı beklerdim.

Eminim burada Amerika'da Ermenistan için aleni ve içten bir sempati hissiyatı bulunduğunu bilmek sizi memnun edecektir. Sevgili Başkanımız pek çok vesileyle Ermenistan'ın trajedisi ve geleceği konusunda aşikâr ve doğal duygularını ifade etti. Bay Roosevelt bana üç yıl önce, Büyük, Küçük ve Daha Küçük Ermenistan -Kilikya- da dâhil olmak üzere, Ermenistan'ın ayrı bir devlet olması gerektiğini söyledi.

Şimdi, yapmamız gerektiği üzere ve Türkiye'ye Kilikya'dan saldırarak ve onu savaşta saf dışı bırakarak yapabileceğimiz üzere Rus tehlikesini bertaraf ederken, Alman İttifakını kesinlikle yeneceğimiz konusunda hiçbir makul şüphe olamaz. Bu durumda, eminim ki, Büyük Britanya yüce geleneklerine ve sözlerine bağlı bir şekilde, korkunç cefalarının adil bir tazmini ve ayrıca aksi halde bu bölgenin barışçıl gelişimi imkânsız olacağından, Türk, Kürt, Çerkez, Tatar ve Yakın Asya'nın diğer görgüsüz topluluklarını eğitmenin, medenileştirmenin ve dönüştürmenin gerekli bir aracı olarak, -Rus Ermenistan'ından Kilikya Kıyısına kadar- Ermenistan'ın özgür ve bağımsız olması talebinde Amerika'ya katılmayı hakkı ve görevi olarak addetmelidir ve addedecektir.

(İmza) Vahan Kardaşyan[50]

[50] H.K. tutanağı Britanya Dışişleri Bakanlığı, 27 Temmuz 1918, *"Bu mektubu dikkate al-*

Ne yöntem kullanırlarsa kullansınlar Avrupa'nın Büyük Güçlerinin desteğine güvenen Osmanlı'nın doğusundaki Hristiyan azınlıklar Osmanlı yöneticilerinin yanı sıra Kürt ve Türkmen aşiretlerinin devam eden istismarlarına açıkça bağımsızlık emellerini beyan ederek ve Avrupa'daki Hristiyan destekçileri tarafından kendilerine temin edilen koruma nedeniyle Osmanlı'nın misillemelerinden korkmaksızın hem Osmanlı sivillerine hem de yetkililerine karşı terör saldırıları politikalarını geliştirmeye devam ederek karşılık verdiler. Tam da bu dönemde Ermeni milliyetçiler İmparatorluğun muhtelif yerlerindeki Amerikan misyonerlere, Avrupalı politikacıları doğu Anadolu'daki topraklarda Ermenilerin bağımsızlığını garanti edecek politikalar izlemeye zorlayacak şekilde Müslümanların tepkisini kışkırtmak için Müslümanları mümkün olan en korkunç şekilde katletme politikası izlediklerini söylediler.

Harvard Üniversitesi, Houghton Kütüphanesi Amerikan Yabancı Misyonlar Temsilciler Kurulu arşivlerinde, İstanbul'daki Robert Kolej'in kurucusu Amerikalı misyoner Cyrus Hamlin ile 'Bir Ermeni Devrimci' olarak nitelenen bir şahıs arasındaki bir konuşmanın kaydı bulunmaktadır.

"Devrimcilerden biri Robert Kolej'in kurucusu Dr. Hamlin'e şunları söyledi: 'Hınçak gruplar, Türkleri ve Kürtleri öldürmek için fırsat kollayacaklar, köylerini ateşe verecekler ve sonra dağlara kaçacaklar. Ardından öfkeli Müslümanlar ayaklanacaklar ve savunmasız Ermenilere saldıracaklar ve onları öyle barbarca katledecekler ki Rusya insanlık ve Hristiyan medeniyeti adına girecek.' Dehşete kapılan misyoner planı şimdiye kadar bilinen her şeyden daha canavarca ve şeytanca şeklinde niteleyerek kınadığında şu cevabı aldı: 'Kuşkusuz size öyle görünüyor; ama biz Ermeniler özgür olmakta kararlıyız. Avrupa Bulgaristan'ın yaşadığı dehşeti dinledi ve Bulgaristan'ı özgür kıldı. Milyonlarca kadın ve çocuğun feryadına dönüştüğünde bizim çığlığımızı

mamız gerektiğini düşünmüyorum. Bay Kardaşyan 1915'te San Francisco Sergisi için Türkiye Yüksek Temsilcisiyken ayrı bir barış için sorumsuzca önerilerde bulunmuştur." Hardinge tutanağı: *"Katılıyorum ancak Lord Robert Cecil görünüşe göre ona atfedilen yanlış beyan açısından bakmalıdır."* Ayrıca bkz: James H. Tashjian, 'The Life and Papers of Vahan Cardashian', *The Armenian Review*, X (Bahar 1957), s. 3-5; X (Yaz 1957), s. 52-72; X (Sonbahar 1957), s. 103-128; X (Kış 1957), s. 99-12; XI (Bahar 1958), s. 62-72; XI (Yaz 1958), s. 115-127; XI (Sonbahar 1958), s. 131-142; XI (Kış 1959), s. 122-134.

Levent Şahverdi Arşivi

da duyacak. Başka çaremiz yok. Yapmak zorundayız.'" Ve devrimciler istediklerini elde etmeye başladılar –misillemeler. Cenevre veya Atina'daki bir grup, Ermeni toplumunun hiçbir zaman hiç bir yetki vermediği bir grup tarafından hazırlanan bir programın gerçekleşmesi için tamamen masum insanların acı çekmesi onlara bir şey ifade etmiyordu.[51] Doğu Anadolu'daki Rus ajanların aslında, Rus askeri müdahalesini haklı göstermek üzere Ermenileri Kürtleri katletmeye teşvik ederek Müslüman Kürtlerle Hristiyan Ermeniler arasında anlaşmazlık çıkarmak için çalıştıklarına dair kaydadeğer kanıtlar vardır.[52]

Özellikle Makedonya ve Doğu Anadolu'da Hristiyanların Müslümanları katletmesini Müslümanların korkunç intikamları izlerken, sadece Müslümanların misillemeleri Avrupa basınında yer alıyor, evvela bu olaylara sebep olan Hristiyanların eşit derecedeki zalimce katliamları göz ardı ediliyordu.[53] Ocak 1913'te St. Petersburg'daki Avusturya-Macaristan sefiri, Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'un açıkça, Birinci Balkan Savaşında Osmanlı'nın yenilmesinden ya da kaçınılmaz olarak Müslümanların misillemelerinin izleyeceği Hristiyan ayaklanmalarını temin etmek için o dönemdeki teşviklerden mütevellit Hristiyan karşıtı şiddet olayları yaşanması halinde doğu Anadolu'ya Rus askeri müdahalesi olasılığından bahsettiğini bildirdi.[54] Alman Kayser II. Wilhelm, hâlihazırda bir tür askeri ve ekonomik ittifakla Osmanlı kaynaklarının kontrolünü ele geçirmeyi planlıyor olsa da, aynı zamanda, Suriye ile Mersin ve İskenderun limanları merkezli doğu Akdeniz'in güneydoğu Anadolu kıyılarının yanı sıra Irak'ta kalanlardan Almanya'nın payını elde etmesini garantileyerek Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na herhangi bir harekatta bulunmasına karşı çıkmakta kararlıydı.[55] Rusya'nın 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın gerektirdiği şekilde Doğu Anadolu vilayetlerinde, kendilerine

[51] Konuşmanın tamamı kaydedilmiştir: William Langer, *The Diplomacy of Imperialism* (New York, Knopf, 1960), s. 347-350.

[52] Wangenheim'dan Bethmann Hollweg'e, 20 Mayıs 1913, *Die Grosse Politik* 38, no. 15308.

[53] Spiridon Blagoev, "The Foreign Press on the Terror and Violence in Macedonia before the Ilinden Uprising in 1903', *Macedonian Review*, XIV/2 (1984), s. 140-152.

[54] Büyükelçi Pourtales'ten Bethmann Hollweg'e, 23 Ocak 1913, *Die Grosse Politik*, 28, no. 15284; Manoug Joseph Somakian, *Empires in Conflict, Armenia and the Great Powers, 1895-1920* (Tauris, New York, 1995), s. 48, aktaran Aksakal, s. 72.

[55] Wilhelm'in Schulenburg'da Bethmann Hollweg'e marjinal yorumları, 30 Nisan 1913, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts içinde, PA/AA, R 14524, kısmen alıntı yapan Fischer, *Krieg der Illusionene*, s. 429, ve von Kampen içinde, aktaran Aksakal, s. 70-72.

tahsis edilen alanlarda 'reformlar' uygulamaları için Güçlerin her biri tarafından bölgesel yönetimlerin kurulması da dâhil, 'reform' yapılması önerileri aslında, aynı zamanda diğer Büyük Güçleri tatmin ederek ve Anadolu'nun Rusya tarafından istenmeyen bölgelerinde kendi kontrol bölgelerini kurmalarına izin vererek bölgede bir güç dengesini muhafaza etmelerine imkân vererek, doğrudan sömürge yönetimi kurmaya çalışmanın dezavantajları olmaksızın Rusya'nın bölgedeki kontrolünü temin etmenin kolay yollarını sağlamayı amaçlıyordu.[56]

Milliyetçilik sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslim tebaasıyla da sınırlı değildi. Rusya'da Çarlık rejiminde mağdur olmuş olan Rus Türkler, Genç Türk devrimini takiben Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan görece özgürlüğe sığınan çeşitli Türk entelektüeller ve yazarlar tarafından güneye doğru yayılan Türk milliyetçiliği fikirleri geliştirmişti. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin çok dinli ve çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nu Türkleştirme çabaları hem Arnavutluk hem de Arap vilayetlerinde Türk olmayan Müslümanlar arasında ayrı bir etnik milliyetçiliğin yükselmesine yol açtı.[57] 1908'de Anayasanın yeniden yürürlüğe konulmasından itibaren, Suriye ve Lübnan'daki Arap entelektüeller ve yazarlar ilk defa, Müslüman ve Hristiyan Arapları birleştiren ve Müslüman Arapları, Peygamber zamanından beri var olan ve Sultan II. Abdülhamid'in güçlendirmeye ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekliliğinin temeli olarak kullanmaya çalıştığı Müslüman topluluğundan ayıran bir Arap milliyetçiliği geliştirmeyi amaçlayan çeşitli siyasi gruplar kurmuşlardır. Hatta bazıları Müslümanlar için, Filistin ve Lübnan da dâhil Suriye'nin tamamını kapsayan ayrı bir dar kapsamlı milliyetçilik ve Hristiyanlar tarafından savunulan, Osmanlı İmparatorluğu dağıldığında onları Müslümanlardan ayırmak için ayrı bir Lübnan milliyetçiliği eklediler. Bunun büyük bir bölümü, 19. yüzyılda tüm Arap ülkelerinde iyilikseverlikten çok siyasi nedenlerle kurulan Avrupa'nın kültürel kurumlarının, okullarının, kiliselerinin ve hatta hastanelerinin, Arap milliyetçi bilinci uyandırma ve diğer misyoner kuruluşlar gibi Batılı Hristiyan kültürünün içinde yaşadıkları kültürden üstünlüğünü vurgulamalarının yanı sıra genç Arapları

[56] Jagow'dan Wangenheim'a, 28 Temmuz 1913, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts içinde, PA/AA, R 2125, ve PA/AA, R 14524, aktaran Aksakal, s. 72.

[57] Mahmud Haddad, 'The Rise of Arab Nationalism Reconsidered', *International Journal of Middle East Studies*, XXVI/2 (1994), s. 201-222.

Levent Şahverdi Arşivi

Arap dili ve edebiyatında eğiterek, böylece Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ulusal bilinçlerini uyandırma sürecine müdahil olmasının ürünüydü. İlk başta Arap milliyetçiler yeniden yürürlüğe koyulan Anayasanın sağladığı yeni özgürlüklerden yararlanmış olsalar da Genç Türk hükümeti 1913'ten itibaren giderek daha diktatör ve milliyetçi olmaya başladıkça çoğu Osmanlı polisinden uzaklaşmak için, Britanya işgali altında, Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu bölerek istikrarsızlaştırma ve yıkma arzusunu yerine getirmek için onlara özgürlük veren Mısır'a gitmiş, böylece Mısır pan Arap hareketinin entelektüel merkezi haline gelmişti.[58] Suriye veya Mısır veya giderek artan şekilde Paris, Londra ve Cenevre'nin Genç Türk hareketinin yüzyıl başında kullandığı aynı merkezlerde üslenmiş olsun Arap milliyetçi grupların bazıları, Arapların Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmasını savunuyordu. Bazıları ise, Osmanlı çatısı altında bir çeşit Arap birliği ve idari özerklik oluşturulmasını savunuyordu ancak İmparatorluk'taki Anayasal rejim giderek daha pan-Türkist bir hal alırken ve çok uluslu İmparatorluğu Türkleştirmeye çalışırken ve Britanya altını, Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmaya ve istikrarsızlaştırmaya çalışan hareketlere daha serbestçe aktığından, bu Arap milliyetçiler de, tamamen ayrı bir Arap devletinde Arap birliğini daha çok hayal etmeye başladılar.[59]

Aynı zamanda, Filistin'deki Osmanlı yönetimi başka bir tür milliyetçiliğin de eşit derecede tehdidi altındaydı: Yönetimi ele geçirmekte olan ve hareketi Hristiyan zulmüne maruz kalan Yahudi mültecileri Kutsal Topraklardaki kolonilere yerleştirmek üzere genişleten ve ilk baştaki Osmanlı İmparatorluğu içinde Filistin'de bir Yahudi anavatanı kurma hedefini, giderek Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız, Arapların en iyi ihtimalle azınlık statüsüne sahip oldukları ve yeni devletin ekonomisinin temeli olarak tarımı geliştirmek için ihtiyaç duyulan

[58] Neville J. Mandel, *The Arabs and Zionism before World War I* (Berkeley ve Los Angeles, University of California Press, 1976); Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements*, (Londra, Cass, 1993); Eliezer Tauber, 'The Press and the Journalist as a Vehicle in Spreading Nationalist Ideas in Syria in the Late Ottoman Period', *Welt des Islams*, XXX (1990), s. 163-177; Zeine Zeine, *Arab-Turkish Relations and The Emergence of Arab Nationalism* (New York, 1958, 3. Basım, 1973).

[59] Neville J. Mandel, 'The Ottoman Empire and Jewish Settlement in Palestine', *Middle Eastern Studies*, X/3 (1974), s. 312-332, XI/1(1975), s. 33-46; Eliezer Tauber, 'Rashid Rida as Pan-Arabist before World War I', *Muslim World* 1989, cilt 79/2 (1989), s. 102-112; Eliezer Tauber, 'Rashid Rida's Political Attitudes during World War I., *Muslim World*, cilt 85/1-2 (1995), s. 107-121; Eliezer Tauber, 'Four Syrian Manifestos after the Young Turk Revolution', *Turcica*, no. 19 (1987), s. 195-312.

Levent Şahverdi Arşivi

işgücünün bir kısmını sağladığı bir Yahudi devleti kurma arzusuna dönüştüren, Siyonist hareket tarafından örgütlenen ve propagandası yapılan Yahudi milliyetçiliği. Başlangıçta Arap, Osmanlı ve Yahudi milliyetçiler aynı şekilde II. Abdülhamid'e ortak muhalefette işbirliği yaptılar ancak Genç Türk devrimi onu devirmekte başarılı olduktan sonra, birbiriyle çatışan hedefleri kısa sürede onları birbirlerine karşı giderek şiddetlenen bir muhalefete sürükledi. Bir süreliğine, yeni rejimin giderek çoğalan Türk milliyetçisi politikaları Siyonistleri ve Arap milliyetçileri huzursuz bir işbirliği dönemine itti ancak Araplar Yahudilerin Filistin'e devam eden göçünden, Araplar tarafından işlenen toprakları ele geçirmelerinden ve tamamen Yahudi bir toplum yaratılmasından giderek daha fazla rahatsızlık duyarken birbiriyle çatışan hedefleri kısa sürede onları zıt kutuplara yerleştirdi.[60]

Irak'ta Kerbela ve Necef'teki Şii azınlığın Sünni Osmanlı İmparatorluğu'nda hâkimiyet kazanma çabaları liderlerini, Suriye ve Mısır'daki Arap milliyetçilerle devam eden Osmanlı yönetimine karşı birleşmeye itmişti. Bu, çoğunluğu Bağdat ve Musul'da bulunan Irak'taki Sünni entelektüelleri ve yazarları, en azından meşru müdafaa amacıyla, devam eden Osmanlı idaresini savaşın başlamasından önceki yıllarda diğer hiçbir Arap milliyetçi hareket tarafından yapılmayan biçimde desteklemeye zorladı. Aynı zamanda, 1913'te İtalyan vilayeti haline gelen, Osmanlı İmparatorluğu'ndan en azından ismen tamamen ayrı olan Libya'da, İtalyan işgalinin ve idaresinin gaddarlığı Libyalı Arap milliyetçileri, Suriye, Mısır ve Irak'takinden oldukça farklı bir yöne itti. İtalyanlar, Arapları işgale karşı direnişi sürdürmek için Osmanlı yönetimi tarafından gönderilen ajanlarla, Sanusi göçebe dini hareketi liderliğinde birleştiren ortak bir düşmandı ve aynı zamanda Kahire'deki kardeşlerinin onları İstanbul'daki Sultan-Halifeye karşı Britanya'yı desteklemekte birleştirmeyi amaçlayan her türlü çabasına karşı çıkmalarına neden oldu.

Sonunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm farklı Arap vilayetlerindeki Arap milliyetçiler bir tür özerklik veya bağımsızlık hayal ederken Arap yarımadasında, 1908'den beri Mekke Şerifi olan, Haşemit

[60] Eliezer Tauber, *The Formation of Modern Syria and Iraq* (Londra, Cass, 1995). Eliezer Tauber, 'The attitudes of Syrian nationalists towards the Zionist movement until the end of World War I', *Jewish History* [İsrail], V/2, s. 7-24.

Levent Şahverdi Arşivi

ailesinin lideri, Şerif Hüseyn İbn Ali, yine Arabı Türkten ayırarak Osmanlı İmparatorluğu'nu istikrarsızlaştırmak için ellerinden geleni yapan İngiliz ajanların etkisi altında, onun liderliği ve Halife olarak hükümdarlığı altında Arap Yarımadası Araplarının öncülük edeceği Türk yerine Arap bir Halifelik fikrini geliştiriyordu.[61]

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden önceki on yıllık süredeki Osmanlı kabinesi içinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun hayati çıkarlarını pek de ilgilendirmeyen bir savaşa katılıp katılmaması gerektiği ve eğer katılırsa savaşan grupların hangisinin tarafında, Üçlü İtilaf Britanya, Fransa ve Rusya'nın mı yoksa Üçlü İttifak Almanya, Avusturya-Macaristan ve iki müttefikini İttifak Devletleri olarak bilinegelen bir ittifakta bırakarak ittifaktan çekilmeye ve nihayetinde İtilaf Devletlerine katılmaya hazırlanan İtalya'nın tarafında mı savaşa girmesi gerektiği konusunda ciddi bir fikir ayrılığı vardı. Harbiye Nazırı Enver Paşa hem Almanya'nın iyi bilinen askeri şöhreti hem de nefret elden Kapitülasyonlara bir son verme ve Üçlü İtilaf'ın bir üyesi olan Rusya karşısında elde edilecek bir zaferle daha iyi başarılabilecek şekilde, Güneydoğu Avrupa, Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da Osmanlı hâkimiyetini yeniden tesis etme emelleri nedeniyle Almanya ile ittifaktan yanaydı. Bu politikada onu Dâhiliye Nazırı Talat Bey ve daha sonra Osmanlı Parlamentosunun alt kanadı Meclis-i Mebusan'ın Başkanı olan Adliye Nazırı Ahmed Menteşe Paşa destekledi. Ancak aynı zamanda Osmanlı kabinesinde, Bahriye Nazırı Cemal Paşa öncülüğünde, Sultan V. Mehmed Reşad, Sadrazam Said Halim Paşa ve Maliye Nazırı Cavid Bey tarafından desteklenen aynı derecede güçlü bir grup, daha liberal ve demokratik güçler olan, Osmanlılara önemli mali ve ekonomik destek sağlamakta olan Büyük Britanya ve Fransa ile ittifaktan ya da bu olmazsa Osmanlının tarafsızlığını sürdürmesinden yanaydı. Enver o dönemde Osmanlı kabinesinde hâkim olan figürdü ancak bir diktatör değildi ve hepsinin olmasa da meclisteki arkadaşlarının en azından çoğunun önemli desteği veya rızası olmaksızın tek başına Osmanlıları savaşa sokamazdı ki zaten bunu 1914 yazı boyunca yapamadı.

[61] Joshua Teitelbaum, *The Rise and Fall of the Hashimite Kingdom of Arabia* (New York, N.Y., New York University Press, 2001); Joshua Teitelbaum, 'Sharif Hüsayn ibn Ali and the Hashemite Vision of the Post-Ottoman Order: From Chieftaincy to Suzurainty', *Middle Eastern Studies*, XXXIV/1 (1998), s. 103-122.

1914'ün temmuz ayı sonundan başlayarak Birinci Dünya Savaşı Avrupa'ya yayılırken Osmanlı kabinesi içinde ne yapılacağı konusundaki bölünmelere ek olarak, her iki ittifak sisteminin yönetim çevrelerinde de eşit derecede belirsizlik vardı. Özellikle iki taraf da Osmanlı İmparatorluğu'nun onların bölgede ekonomik ve mali ve belki de siyasi ve askeri çıkarlarını genişletmelerine imkân verecek şekilde parçalanmasını istediğinden, tarafların hiçbiri 'Avrupa'nın Hasta Adamı' olarak görülen ülkeyle ittifak kurmayı gerçekten istemiyordu. Britanya ve Fransa gerçekten de 20. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlılara yardım etmek için mali ve askeri uzmanlar sağlıyorlardı ancak daha büyük bir ölçüde, Osmanlı'nın düşmanları Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Sırbistan'a hem ordularını hem de Ege ve doğu Akdeniz'deki donanma kuvvetlerini yeniden silahlandırmaları ve örgütlemeleri için yardım ediyor, bu Balkan devletlerinin yeni sona eren Balkan savaşlarında Osmanlılar karşısında elde ettiklere zafere önemli bir katkıda bulunuyorlardı. Ayrıca Osmanlı'nın hizmetindeki İngiliz ve Fransız yetkililer konumlarını, Osmanlı'nın en gizli stratejik planlarını, bunları sadece kendi askeri kuvvetlerine değil aynı zamanda hepsi de bir kez daha Osmanlı İmparatorluğu'na saldırmaya ve zaman elverişli olduğunda kendi paylarına düşeni almaya hazırlanan Balkan müttefiklerininkilere de düzenli olarak ileten kendi bakanlıklarına göndermek için kullanmakta hiç tereddüt etmiyorlardı. Aslında 1914 yazında hem Britanya hem de Fransa'da Osmanlılarla ittifak kurmak istemeyen pek çok önde gelen devlet adamı ve askeri lider vardı çünkü yeni patlak vermiş olan Avrupa'daki yeni savaşı uzun süredir var olan Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama emellerini gerçekleştirmek için kullanmayı umuyorlardı ama artık niyetleri daha çok, müttefikler arasında bile ciddi anlaşmazlıklara neden olabilecek şekilde onu kendi imparatorluklarına doğrudan katmak değil, kaydadeğer İngiliz ve Fransız nüfuzuyla beraber, Hristiyan azınlıklarının egemenliğinde olan devletleri onun yerine koymaktı. Bu, Osmanlıların savaştan galiplerden biri olarak çıkmasını sağlayabilecek bir ittifakla başarılamazdı. Rusya Osmanlı'nın bir tür dostane ilişki için her yaklaşımını, daha ırak Osmanlı vilayetlerindeki temsilcilerinin, 'reform' dedikleri şeylerin taraftarlığını Sultanın Hristiyan azınlık tebaasını isyan etmeye teşvik etmek için kullanma becerilerini geliştirmek için kullanıyordu.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı devletini bölmek için nerede ve ne zaman harekete geçileceği konusunda belirsizlik sürerken çoğu Avrupalı devlet adamının gerçekleşeceğinden emin oldukları işgale hazırlanmak için hâlihazırda planlar yapılmaktaydı. Bu planlamanın bir yönü, görünüşte geçmişteki medeniyetlerin kalıntılarında kazı yapmak ve çalışma yürütmek için ama aslında yerel aşiretlerle temas kurmak ve işgaller sırasında en kolay izlenebilecek rotaların haritalarını hazırlamak için, arkeologların ve diğer bilim adamlarının Osmanlı topraklarına düzenli olarak gönderilmesiydi. Büyük Britanya özellikle bu açıdan aktifti. Yakın Doğu arkeoloğu ve Oxford'daki Ashmolean Müzesi'nin Müdürü David Hogarth, birkaç genç İngiliz akademisyeni İngiliz istihbaratının hizmetine aldı ve T.E. Lawrence, Leonard Woolley ve Gertrude Bell'i, görünürde *'İncil'in gönderildiği zamanlarda Filistin'den Mısır'a uzanan güzergâhları incelemeyi ve Bizans yönetiminin nasıl tüm bölgeye yerleşik bir medeniyet görüntüsü verebildiğini açıklamayı'* amaçlayan arkeolojik araştırmalar için, Irak, Suriye ve Filistin'in güneyine gönderdi. Aslında bu seyahatler, bölgeyle ilgili değerli istihbarat malzemeleri temin etmek içindi ve daha sonra savaşın son yıllarında bunlar İngilizler tarafından Suriye'nin işgali sırasında kullanıldı.[62]

Rusya da hem yerel Hristiyanları kışkırtmak hem de Rus ordusunun bölgeye akın ettiğinde kullanacağı güzergâhları planlamak üzere Doğu Anadolu'ya çeşitli bahanelerle casuslar gönderdi. Bunlardan biri, British Columbia, Kanada'da yaşarken Peter Ellov olarak tanınan, Süryani Ağa Petros idi. 1910 yılı başında dolandırıcılık suçlamalarından kaçtı, Osmanlı İmparatorluğu'na geri döndü, bir süre kendi memleketi Urmiye'de Osmanlı konsolos muavinliği ve sonunda Osmanlı Parlamentosunun alt kanadı Meclis-i Mebusan'da bu bölgeyi temsilen milletvekilliği yaptı. Ruslar onu bir eşkıya ve İranlı Kürtler arasında önde gelen Rus karşıtı tahrikçi olarak biliyordu. Osmanlılar için çalışması Urmiye'deki Rus konsolosları sinirlendirdi ve İngilizlerden Osmanlılara onu Rusya'ya teslim etmesi için baskı yapmasını istediler. 1911 ilkbaharına gelindiğindeyse, Ruslar için çalışıyor, görünüşte tüccar ve tacir olarak doğu Anadolu'da dolaşan ancak bölgedeki Osmanlı

[62] William Yale, 'T.E. Lawrence, Scholar, Soldier, Statesman, Diplomat', (Yale Belgeleri, Boston Üniversitesi Kütüphanesi); Lord Birdwood, *Nuri as-Said: A Study in Arab Leadership* (Londra, 1959), s. 33-34. Briton Cooper *Busch, Britain, India and the Arabs, 1914-1921* Bölüm II, 'Cairo's Arab Revolt, 1914-1916', s. 56-109; Sheila Scoville, s. 38-39, 64.

kuvvetleri ve yolları konusunda istihbarat toplayan bir gruba liderlik ediyordu.[63]

Osmanlı'nın Almanya ve Avusturya ile müzakereleri devam ederken bile Enver Paşa artık kaçınılmaz olarak gördüğü Üçlü İtilaf ile savaş için başka hazırlıklar yaptı. İtilaf Devletlerinden Rusya'nın Kafkasya, İran ve Kuzeydoğu Anadolu üzerinden ve Britanya'nın İran ve Körfez üzerinden saldırması beklenirken 15 Mayıs 1914'te Basra Valisi temsilcisi aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu ile hâlihazırda Necd Valisi ve oradaki Osmanlı ordularının komutanı onursal unvanı verilmiş olan Necd Emiri Abdülaziz İbn Saud arasında resmi bir ittifak imzalandı. Osmanlı'nın Necd'in miras hakkıyla ailesinde kalmasını kabul etmesi karşılığında İbn Saud kendisinin ve ailesinin Sultan'a sadık kalacağına ve yönetimlerini Osmanlı yönetimi ve görünür bir şekilde tüm kamu binalarına asılacak olan Osmanlı bayrağı otoritesi altında idare edeceğine söz verdi. Askerlerine danışmanlık yapmak üzere Osmanlı subayları atayacak ve İngilizlerin bölgedeki çıkarlarını daha fazla genişletme çabalarını önlemek üzere onları Kızıldeniz ve Körfez'deki muhtelif limanlara yerleştirecekti. İbn Saud Osmanlı vergilerini, makamlarını ve gümrük vergilerini idare etmek üzere yetkililer atayacak ancak sadece olması halinde bakiyeyi İstanbul'daki İmparatorluk Hazinesine göndermek suretiyle gelirleri, yönetimini ve ordusunu idame ettirmek için kullanmasına izin verilecekti. İbn Saud ayrıca, ne zaman yabancı bir güce direnmesi veya kargaşaları bastırması istendiğinde, sadece kendi vilayeti içinde değil, Arap yarımadasının herhangi bir yerinde veya Suriye'nin güneyinde Osmanlılara yardım etmek için kendi askerlerini göndermeyi de kabul etti.[64]

[63] Joseph Zaya, 'General Agha Petros: Biographical notes', tr. S. Osipov, Meltha: Proceedings of the Assyrian Public and Political Bulletin, nos. 1-10 (1994-1996), s. 89-92; Lazarev, s. 176, 181, 220. Zaya, s. 91-01; aktaran Reynolds, s. 143.

[64] Al-Amr, Saleh M., *The Hijaz under Ottoman Rule, 1869-1914: The Ottoman Vali, the Sharif of Mecca, and the Growth of British Influence* (Riyad, Riyadh University Publications, Suudi Arabistan, 1978); Yves Besson, 'Hussein ou Ibn Saud, Une Fausse Alternative: La Politique de l'Empir du Najd Durant la Premiere Guerre Mondiale', *Relations Internationales*, XIX/10(1979), s. 241-261; Penelope Tuson ve Anita Burdett, ed., *Records of Saudi Arabia: Primary Documents, 1902-1960*, Cilt 2, 1902-1918 (Arşiv Basımı, 1992), s. 359-360; al-Sawwaf, Fa'iz Bakr, *al-'Alaqat banya al-Dawlah al-'Uthmaniye wa-Iqlim al-Hijaz, 1876-1916* (Cidde, Matabi' Sijl al-'Arab, 1978); John Habib, *Ibn Sa'ud's Warriors of Islam: The Ikhwan of Najd and Their Role in the Creation of the Saudi Kingdo, 1910-1930* (Leiden, Brill, 1978).

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın Büyük Güçleriyle ilişkilerine hâkim olan ikiyüzlülük ve bağnazlık, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki iki savaş sırasında doruk noktasına ulaştı: İtalya'nın Osmanlı vilayetleri Trablus ve Sirenika'yı işgalinin yol açtığı Trablusgarp Savaşı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan Avrupa topraklarının yeni oluşturulmuş bağımsız Hristiyan devletler Yunanistan, Bulgaristan, Karadağ ve Sırbistan tarafından işgal edildiği Balkan Savaşları. Her iki durumda da Osmanlı İmparatorluğu herhangi bir kışkırtma olmaksızın Hristiyan orduların saldırısına uğramıştı. 20. yüzyılın başında Arap korsanlığını saldırı tehdidinde bulunmak için bir mazeret olarak kullanarak Kızıldeniz bölgesindeki Osmanlı topraklarında sağlam bir yer temin edemedikten sonra[65] İtalya doğu Trakya ve batı Anadolu'da bir İtalyan 'nüfuz alanı' oluşturma aşikâr amacıyla İstanbul'da 1890'da bir büyükelçilik açarak ve yaklaşık 8 bin tacir ve tüccarı oraya yerleştirerek kendisini büyük bir güç olarak tesis etmeye çalışmıştı. Dışişleri Bakanı Tittoni ayrıca, Ermenileri ve Rumları Fransa veya Avusturya yerine İtalya'nın liderliğini kabul etmeye çekme planının bir parçası olarak şehirde bir Katolik kilisesi açarak ve hem İtalyan mallarını satmaları hem de bir tür İtalyan askeri seferini haklı gösterecek şekilde Osmanlı yetkililerinin kötü davranmalarını sağlamak için İtalyan tacirleri Anadolu'ya göndererek dini ve ticari bir kampanya yürüttü. Sonunda, bu teşebbüs başarısız oldu ancak Avusturya-Macaristan'ın 1908'de Bosna'yı topraklarına katmasını ve Fransa'nın Tunus ve Fas'ın yanı sıra Cezayir'e ilerlemesini kıskanması, İtalya'nın bir kez daha alternatif olarak Trablusgarp ve Bingazi'ye yönelmesine yol açtı.[66] Onlar karşısında verdiği kayıpların tazmini için Büyük Güçlerden yetki aldıktan sonra, Fransa ve Britanya'nınki gibi bir imparatorluk kurması için kalan birkaç bölgeyi, sonradan birlikte Libya olarak

[65] Marco Lenci, 'Tensioni Italo-Turche nel Mar Rosso (1899-1902): Contrabbando Eritreo, Pirateria Araba, Espansionismo Italiano' [İtalya-Türkiye Arasında Kızıldeniz'deki Gerilimler, 1899-1902: Eritre Kaçakçılığı, Arap Korsanlığı, İtalyan Yayılmacılığı], *Storia Contemporanea*, XIX/4 (1988), s. 579-621.

[66] Marta Petricioli, 'L'Italietta' sul Bosforo: Appunti Sulla di un'Ambasciata', [Boğaz'daki "Italietta": Bir Büyükelçiliğin tarihi üzerine Notlar]. *Storia delle Relazşoni Internazionali*, III/1 (1987), s. 3-19; Marta Petricioli, *L'Italia in Asia Minore: Equibrio Mediterraneo e Ambizioni Imperialiste alla Vigia della Prima Guerra Mondiale* [İtalya Küçük Asya'da: Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Akdeniz'de İstikrar ve Emperyalist Emeller], (Floransa: Sansoni, 1983); Bianca Valota, 'La Stampa Manese, Regno d'Ungheria e L'Impero Asburgico tra L'Annessione della Bosnia-Erzegovina e le Guerre Balcaniche: Parallelismi e Divergenze', *Rassegna Storica Toscana*, XXXIX/2 (1993), s. 363-383.

Levent Şahverdi Arşivi

bilinen Osmanlı vilayetleri Trablusgarp/Tripoli ve Bingazi/Sirenika'yı acımasızca istila etti. Bölgeyi sömürgeleştirmek için tacirlerini ve bankerlerini göndererek ve sonra Osmanlı yetkililerinin kendilerine kötü davrandığına ya da işgali haklı göstermek için, Osmanlıların İtalyanların vilayeti barışçıl bir şekilde devralmalarını kabul etmek istemediklerine kitleleri inandırmak için kullanılan giderek daha devlet kontrolüne giren İtalyan basınıyla bu iddiaları yayarak hem Güçler hem de İtalyan kamuoyu için savaş bahanesini uydurdu.[67]

Osmanlılar aslında, 1835'te doğrudan yönetimi geri getirdikten sonra Libya vilayetinin büyük şehirlerinde hatırı sayılır ölçüde modernleştirme çalışması yürütmüş, 20. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun daha gelişmiş kısımlarından biri haline getirmişlerdi. Geri gelen Osmanlı yönetiminin ilk döneminde, vilayet restorasyonu mümkün kılan aşiret savaşlarından ve ekonomik bunalımdan oldukça zarar görürken, Mehmed Emin Paşa (1842-1847) yönetimi halkın mağduriyetini hafifletmek üzere reformlar başlattı ve kentlilerin güvenini kazandı. 1843 ve 1844'te çöle düzenlenen askeri bir sefer, aşiretleri merkezi yönetimi ve modern reformları kabul etmeye zorladı.[68] 1876'ya gelindiğinde, ondan sonra gelen valiler, aşiret liderlerine düzenli maaş ve *paşa* ve *bey* gibi onursal titrler vererek vilayet otori-

[67] E. Rouard de Card, *Accords secreet entre la France et l'Italie concernant la Maroc et la Libie* (Paris, 1921); Marina Tesoro, 'Stampa e Opinione Publlica in Italia al Tempo della Guerra con l'Impero Ottomano', *Politico*, cilt 55/4 (1990), s. 713-732; D'Alessandro, Alessandro, 'Banco di Roma e la Guera de Libi, *Storia e Politica*, VII/3 (1968), s. 491-509; J. Despois, *La Colonisation Italienne en Libie* (Paris, 1935); Salvatore Bono, 'Sebastiano Zaccaria, Medico a Tripoli, e un progettato "casus Belli" per la Guerra di Libia', *Storia Contemporanea*, XVI/5-6 (1985), s.955-969; Salvatore Bono, 'La Guerra Libica (1911-1912): Considerazioni a Margine di un Recente Libro', *Storia Contemporanea*, III/1 (1972), s. 65-83; Marcella Pincherle, 'La Preparazione dell'opinione Pubblica all'Impresa di Libia', *Russegna Storica del Risorgimento*, cilt 56/3 (1969), s. 450-482; R.J.B. Bosworth, Britain and Italy's Acquisition of the Dodecanese, 1912-1915', *The Historical Journal*, XIII/4 (1970), 683-705; R.J.B. Bosworth, *Italy and The Approach of the First World War* (Londra, Macmillan, 1983); R.J.B. Bosworth, *Italy, The Least of the Great Powers: Italian Foreign Policy before the First World War* (Cambridge University Press, 1979); David Herrmann, 'The Paralysis of Italian Strategy in the Italian-Turkish War, 1911-1912', *English Historical Review*, cilt 104/11 (1989), s. 332-356; Timothy W. Childs, *Mediterranean Imbroglio: The Diplomatic Origins of Modern Libya: The Diplomacy of the Belligerents during the Italo-Turkish War, 1911-1912*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Georgetown University, Washington, D.C., 1982); Timothy W. Childs, *Italo-Turkish Diplomacy and the War over Libya, 1911-1912* (Leiden, 1990); Italy, Ministero della Guerra, *Campagna Di Libia* (3 cilt, Roma, 1930/1983).

[68] Muhhamad Ahmad al-Tuwair, 'al-Intifadat al-Wataniyyah fil-Hukumah al-'Uthmaniyyah fi 'Ahd Wali Muhammad Amin Basha (1842-1847 m.) bi-Trablus al-Gharb', [Vali Mehmed Amin Paşa Döneminde (1842-47) Trablus'ta Hükümete Karşı Ulusal İhtilaller]. *Majallat al-Buhuth al-Tarikhiya* [Libya], VII/1 (1985), s. 167-191.

Levent Şahverdi Arşivi

telerinin kontrolünü Trablusgarp'tan Bingazi'ye ve çöllere kadar genişletmişlerdi. Aşiretleri oluşturulmakta olan yerleşik topluma dâhil etmek üzere çok daha ileri görüşlü politikalar izlenmişti. Aşiret liderleri, yerel idari konseylerin yanı sıra valiye ve vekillerine danışmanlık yapmak üzere kurulmuş vilayet idari konseylerine atanmıştı. Yeni karayolları, demiryolları ve posta hizmetlerinin yanı sıra aşiretlerin genç nesillerini eğitmek ve şehirlerdeki yerleşik ekonomiye katılmalarını sağlamak üzere yerel okullar inşa edilmişti. Pek çok açıdan Anadolu'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer yerlerinde olandan çok daha iyi, ödeme gücüne dayalı, modern bir doğrudan vergi sistemi getirilmişti. Osmanlı'nın modernleştirme çabaları çöllere ulaştı ve hem kentlerdeki hem de kasabalardaki geleneksel dini kurumları iyileştirmeye çalıştı. Modern laik okullar dini eğitimle yan yana yayıldı ve başarılı mezunları, önde gelen laik okullara kabul edildikleri İstanbul'a gönderildi. Gerçi bu şekilde evdeki akrabalarının uslu durmaları için rehin olarak kullanıldıkları da düşünülebilirdi. Ayrıca çiftçilere çeşitli ihracat ürünlerini ve meyve ağaçlarını ekmeyi, ipek üretimini geliştirmeyi ve çiftlik hayvanlarının cinslerini iyileştirmeyi göstermek üzere sahaya uzmanlar göndererek tarım üretimini geliştirmek için de önemli çabalar harcandı. İyileşmeleri finanse etmek için Tanzimat reformcuları tarafından alınan aşırı vergiler, modern tarım makinelerinin olmaması, ordunun çiftlik hayvanlarına askeri kullanım için el koyması ve kırsal nüfusun devam eden sağlıksızlığı nedeniyle bu çabalar sadece kısmen başarılı oldu; ancak merkezi hükümet bu durumu iyileştirmek için çok az şey yapsa da yine de önemli ilerlemeler sağlandı.[69]

Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi, dini *Şeriat* mahkemeleri devam etti ancak diğer laik ve ihtisas mahkemeleri kuruldu ve buralara geleneksel olanlara ek olarak ve çoğu durumda onların yerini almak üzere İstanbul'da eğitim görmüş yerel hâkimler atandı. Şeriat mahkemeleri varlığını sürdürdü ancak gerektiği şekilde diğer ihtisas mahkemeleri kuruldu. Geleneksel Sufi tarikatlar önemini kaybetti ve yönetim, imtiyazlarını kaldırdı ancak 1843'te Arabistan'dan gelen Vahabi misyonerler tarafından kurulan Sanusi tari-

[69] Muhammad Ahmad al-Tuwayr, 'al-Zira'a fi Wilayat Trablus al-Gharb (Libya) Ithna', al-Hukm al-'Uthmani al-Mubashir laha 1835-1911', [Osmanlı Yönetimi Sırasında Trablusgarp Vilayetinde (Libya) Tarım, 1835-1911], *Revue d'Histoire Maghrebine*, XII/39-40 (1985), s. 515-556.

katı, onu halk kitlelerinin sadakatini ve itaatini muhafaza etmek için kullanan yönetimle yakın ilişkisi dolayısıyla gelişti. Hâkimler idari hiyerarşideki önemini korudu ve yerel aşiret veya idari yöneticilere değil doğrudan sultana sorumlu olmasıyla bağımsızlığını korudu.[70]

1884'ten başlayarak aklında aynı olasılıklar bulunan Almanya da tüccarlarını ve misyonerlerini bu vilayetlere yerleştirmekteydi, dolayısıyla İtalya, daha güçlü olan Almanlar askeri harekât için kendi bahanelerini yaratmadan önce, en azından nispeten küçük kolonisini güvence altına almak için hızlı ve acımasız bir şekilde harekete geçmesi gerektiğini düşündü.[71] Ancak Trablusgarp ve Bingazi'yi kontrolü altına alma sürecinde hem acımasız hem de düzensiz ve yetersiz olan İtalyanlar, 1835'ten sonra Osmanlıların inşa ettiği hemen her şeyi yok ederken İtalyan ordusunun kendisinin ülkeyi fethetme sürecinde yıkmış olduklarını onarmak için askerlik çağındaki erkekler işçi olarak zorla çalıştırıldı.[72] İtalyan yönetimine direnmeye yeltenen köyler yakılıp yok edildi. Okullar, yerel muhalefeti örgütlemek ve koordine etmek için kullanılmasın diye kapatıldı. İtalyan ordusu kıyı şeridi boyunca direnen herkesi katletti, hayatta kalan birkaç kişi ise tutsak olarak İtalya'ya gönderildi, İtalya kıyıları açıklarındaki ada hapishanelerinde tecrit edildi, zorla çalıştırıldı veya başka küçük düşürücü durumlara maruz bırakıldı.[73]

[70] Salah al-Din Hasan al-Suri, 'Tahdith al-Mu'assasat al-Ta'limiyah wal-Qada'iyah wal-Diniye fi Walayat Tarablulus al-Gharb, 1835-1911', [Batı Trablus Vilayetinde Eğitim, Yargı ve Din Kurumlarının Modernizasyonu, 1835-1911], *Majallat al-Buhuth al-Tarikhiya* [Libya], V/2 (1983), s. 227-237; Suri, Salah, Hasan al-Suri, 'al-Dara'ib al-'Uthmaniyya fi Walayat Trabulus al-Gharb wa Mutasarrifiya Benghazi fil-'Ahd al-'Uthmani al-Thani-Mashak al-Daghat wal-Tawattur', [İkinci Osmanlı Döneminde Trablus el Garp ve Bingazi'nin Mutasarrifiya Vilayetinde Osmanlı Vergileri: Baskı ve Gerilim Sorunları], *Revue d'Histoire Maghrebine* [Tunus], XII/7-38 (1985), s. 213-240.

[71] Imad al-Din Ghanim, 'al-Masalih al-Almaniya fi Libiya Khilala al-'Aqd al-Awaal min al-Qarn al-'Ishrin kama Tusawwaruha watha'iq al-Arsshif al-Siyasi al-Almani', [Alman Siyasi Arşiv Belgelerine Göre 20. Yüzyılın İlk On Yılında Libya'daki Alman Çıkarları]. *Majallat al-Buhuth al-Tarikhiya* [Libya], V/1 (1983), s. 37-74.

[72] Guido Valabrega, 'Servizio Trasporti e Tappe nella Guerra Libica (1911-1912)', *Africa*, XXXIX/3 (1984), s. 435-452.

[73] Ettore Rossi, *Storia di Tripoli e della Tripolitania della conquista Araba al 1911* (Roma, 1968); Romain Rainero, 'al-Jawanib al-Majhula 'an al-Muqawama'l-Libiyya: Al-Libiyyun al-Murahhalun a Italya', [Libya Direnişinin Bilinmeyen Yönleri: İtalya'ya Nakledilen Libyalılar], *Majjalat al-Buhuth al-Tarikhiya* [Libya], VII/1 (1985), s. 97-109; Marco Scardigli, 'Esercito Italiano e Guerra di Libia Nelle Pagine della "Rivista Militare" (1907-1916)', *Africa* [İtalya], cilt 43/1 (1988), s. 90-107.

Levent Şahverdi Arşivi

Büyük Britanya da Arap Yarımadasının batısında ve Kızıldeniz bölgesinde nüfuzunu genişletmekte, sözde Osmanlılara bağlılıklarını bildirmiş olan Arap Körfez şeyhliklerinin çoğuyla anlaşmalar imzalamaktaydı. Midhat Paşa bölgeye askeri bir sefer düzenlemiş ve el Hasa'da Osmanlı yönetimini yeniden tesis etmişti ancak Osmanlılar, Britanya'nın geri kalan yerlerde Osmanlı yönetimini tanıması karşılığında, Britanya'nın kıyıdaki diğer şeyhliklerde üstünlük iddiasını kabul etmek zorunda kalmıştı. 1910'da Osmanlılar tamamına yeniden hâkim olmak üzere yeni bir askeri sefer başlatmış ancak İngilizleri kovamamışlardı. Sonuç olarak, 1913'te, yine karşılıklı nüfuz alanlarını tanıyan, yeni bir Osmanlı-Britanya Anlaşması imzalandı fakat Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle asla onaylanmadı. Bu İngilizlerin, cömertçe para ve silah sağlayarak şeyhlerin çoğuyla ilişkilerini serbestçe pekiştirmesine imkân verdi.[74] Trablusgarp Savaşı sırasında İtalya, o dönemde Asir'in yöneticisi Muhammad ibn Ali el İdrisi'nin öncülük ettiği Osmanlı karşıtı isyanı destekleyerek özellikle Osmanlı'nın Hicaz, Asir ve Yemen'deki yönetimini zayıflatmaya çalışarak Arap yarımadasındaki Osmanlı topraklarına karşı mücadelesini yeniden başlatmıştı. İtalyanların yanı sıra Mısır ve Sudan'dan gelen İngilizlerin yardımıyla el İdrisi Asir'in kıyı şeridinde kontrolünü muhafaza etmeyi başardı. Ancak gücünü iç kesimlere yaymayı başaramadı ve bu, durumun bütününün 1912 yazında çıkmaza girmesine neden oldu. Diğer yerel liderler İtalyanlara katılmayı reddettiğinden, yıl sonunda barış görüşmeleri başladı ve İtalyanlar Trablusgarp ve Ege adalarını ele geçirme mücadelelerini güçlendirmek için zarar daha fazla büyümeden durumu kabullenmeye karar verdiler. El İdrisi'ye verdikleri desteği çektiler ve Osmanlılar Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında bölgedeki gücünün çoğunu geri kazanmayı başardı.[75]

Osmanlılar aynı anda hem Balkan işgaliyle hem de Britanya'nın Körfez'de nüfuzunu artırmasıyla karşı karşıya olduğundan, Trablusgarp ve Bingazi'de İtalyanlara direnmek üzere düzenli bir askeri güç

[74] Jamal Zakariya Qasim, 'al-Niza al-Britani al-'Uthmani fil-Khalij al-'Arabi qabla nushub al-Harb al-'Alamiyyah al-Ula', [Birinci Dünya Savaşı Patlak Vermeden Önce Arap Körfezi'nde Britanya-Osmanlı Mücadelesi]. *Revue d'Histoire Maghrebine* [Tunus], X/29-30 (1983), s. 355-372.

[75] Timothy W. Childs, *Mediterranean Imbroglio: The Diplomatic Origins of Modern Libya: The Diplomacy of the Belligerents during the Italo-Turkish War, 1911-1912*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Georgetown University, Washington, D.C., 1982).

gönderemiyorlardı. Bunun yerine Osmanlı Harbiye Nezareti, küçük subay grupları göndererek işgalcilere karşı, çoğunlukla Ömer Muhtar liderliğindeki Sanusilerin önderliğinde çöldeki aşiret üyeleri tarafından başlatılan gerilla savaşı biçiminde yerel direnişi uyandırdı. İşgalciler buna yerli halkı büyük ölçüde katlederek karşılık verse de halk direnişi İtalyan yönetimini kıyı bölgelerle ve büyük şehirlerle sınırlamayı başardı.[76] İtalya Osmanlı topraklarının işgaline diğer Büyük Güçlerle yapılan bir anlaşma sonucunda girişmişti, dolayısıyla Büyük Güçler, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma ve muhafaza etme yönünde verdikleri pek çok sözü tutmak yerine, Osmanlılardan İtalya'nın zaferini kabul etmesini ve askerlerini çekmesini istemekten başka bir şey yapmadılar. Osmanlılar beklenen Balkan işgalinin yaklaşması nedeniyle bunu yapmaya mecbur kaldı. 1911'de savaşı bitiren barış anlaşmasında, yerel direnişe daha fazla yardım sağlamama sözü vererek Sanusileri ve diğer yerel halkı direnişlerini tek başlarına sürdürmek zorunda bıraktılar. Ancak İtalya Birinci Dünya Savaşı sırasında Üçlü İtilaf'a katılır katılmaz, Osmanlılar Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Bey önderliğinde birkaç ajanı, savaşın geri kalanı boyunca devam eden ve İtalyanların elinde sadece Akdeniz kıyısındaki büyük şehirleri bırakan Sanusi direnişinin örgütlenmesine yardım etmek ve önderlik etmek için geri gönderdi.[77]

İtalyan işgaline karşı Osmanlı öncülüğündeki Sanusi gerilla direnişinin görece başarısı, o zamandan sonra 20. yüzyıl boyunca vuku bulan, sömürgeci taarruzuna karşı 'Üçüncü Dünya' direniş hareketlerinin hepsi için bir model haline gelirken aynı şekilde, Türk milletini yok etmek isteyen imparatorluk güçlerini kovan Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki Türk Kurtuluş Savaşı da bir sonraki yüzyılda vuku bulan bu türden başarılı tüm sömürgeci karşıtı hareketler için model haline geldi.

[76] Salih Ramadan Mahmud, 'Jihad 'Omar al-Mukhtar 'Ala al-Nitaq al-Libi', [Libya Bağlamında Ömer el Muhtar'ın Kutsal Savaşı], *Majallat al-Buhuth al-Tarikhiya* [Libya], X/2 (1988), s. 48-69; Osman Okyar, Un Temoignage Français sur Union et Progress et la Defense de la Tripolitaine (1911-1912), *Revue d'Histoire Maghrébine* [Tunus], XIV/47-48 (1987), s. 173-178.

[77] Mustafa Hamid Rahuma, 'al-Nashat al-Siyasi'-Urubbi wa-in'ikasathu 'ala Harakat Jihad al-Libiyya didd al-Ghazw al-Itali', [Avrupa'nın Siyasi Faaliyetleri ve İtalyan İşgaline Karşı Libya Direniş Hareketi Üzerindeki Etkileri]. *Majallat al-Buhuth al-Tarikhiya* [Libya], VII/1 (1985), s. 61-74.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlılar, akabinde Balkan devletlerinden gelen saldırılar nedeniyle İtalyanların Libya vilayetlerini fethini kabul etmek zorunda kaldı. 1912 ve 1913'te bunu takip eden Balkan Savaşları'nda, işgal altındaki tüm ülkelerdeki Müslüman halk kötü muameleye ve katliamlara maruz kalırken hayatta kalanlar, işgalci orduların önüne kalkan olarak sürülerek savunmadaki Osmanlı kuvvetlerinin saldırılara karşı etkili bir savunma yapmasını önledi. 1858'de Paris Barış Anlaşmasında, 1878'de Berlin Kongresi ve Anlaşmasında Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma sözü veren Avrupa'nın aynı Büyük Güçleri 1897'de Yunanistan'ın Girit işgaline son veren Londra Anlaşmasında da yükümlülüklerini yerine getirmediler. Onun yerine Osmanlılara, sonuçta çıkan savaşları sona erdirmek için arabuluculuklarını önermekten başka bir şey yapmazken, Osmanlıların geri almasına izin vermek yerine ada için özerk bir yönetim oluşturarak Hristiyan işgalcilerin fetihlerinin kazanımlarını alıkoymalarına izin verdiler. Sonra daha da ileri giderek Yunan Prensi Yorgo'yu adanın yönetimine atadılar ve böylece yenilgilerine rağmen sonunda Yunanlara adayı verdiler. Tüm güçler Osmanlılarla savaşı başlatanın Yunanistan olduğunda hemfikirdi, ancak hepsi, Müslümanlara karşı Hristiyan milleti güçlü bir şekilde destekleyen ve her ne kadar Müslümanlar Yunanlar onları katletmeden önce nüfusun çoğunluğunu oluşturuyorduysa da, şayet Yunanistan Girit Hristiyanlarını Müslüman yönetimine geri vermeye zorlanmış olsaydı buna şiddetli bir tepki gösterecek olan Avrupa kamuoyu nedeniyle Yunanistan'ı cezalandırmaktan veya Girit'i Osmanlılara iade etmeye zorlamaktan korkuyordu. Osmanlıların zaferlerinin meyvelerini elde etmesine engel olan, onların elbirliğiyle Yunanistan'ı bu çıkmazdan kurtarma girişimleriydi. Bu nedenle, Avrupa Uyumu olarak birlikte hareket eden Güçler, Osmanlılar daha fazla Müslüman toprağını Hristiyan saldırılarına terk etmeye mecbur kaldığında değil ancak Osmanlılar galip geldiğinde ve Hristiyanların yaşadığı toprakları geri alma tehdidinde bulunduğunda müdahale etmeyi tercih ettiler.[78] Bu arada, ilginç bir şekilde, krizi sona erdiren müzakereler sıra-

[78] 'Abd al-Mawla Salih al-Harir, 'Mawqif Italiya wa-Alimaniya wa-Ingiltira min Turkiya qubayl wal-Athna' al-Ghazw al-Itali', [İtalyan İşgalinin Hemen Öncesinde ve Sırasında İtalya, Almanya ve Britanya'nın Türkiye'ye Yönelik Tutumu], *Majallat al-Buhuth al-Tarikhiya* [Libya], X/1 (1988), s. 39-50; George J. Marcopoulos, 'The Selection of Prince George of Greece as High Commissioner in Crete', *Balkan Studies*, X/2 (1969), s. 335-350; Berthold Sutter, 'Die Grossmächte und die Erhaltung des Europäischen Friedens zu begin der Kreta-Krise von 1897',

Levent Şahverdi Arşivi

sında Girit temsilcilerinden biri Elefterios Venizelos idi ve kendisini Yunanistan'ın mağlupken galip gelmesini sağlamakta belirleyici bir rol oynamış göstermesi sayesinde Yunanistan'da siyasi bir itibar kazandı ve sadece birkaç yıl sonra, Yunanistan'ı doğu Akdeniz'de ve Ege'de büyük güç yapmak için Yunanların Osmanlı topraklarını ele geçirme çabasının lideri olarak ün yapmaya devam ederken, başbakanlığa yükselmesini sağlayan bu itibardı.[79]

Üçlü İtilaf üyeleri de Osmanlı silahlı kuvvetlerinin güç kazanmasını önlemeye çalışırken Balkan Savaşları'nda Osmanlı'nın komşularının ve düşmanlarının benzer çabalarını teşvik ettiler ve destekliediler. Osmanlı'nın Ege Denizi'ndeki donanma üstünlüğü İtilaf Devletlerinin Yunanistan ve Bulgaristan'ın ittifakını güvence altına alma çabalarını engelleyeceğinden Ocak 1913'te Rusya Deniz Kuvvetleri Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı Rusya'nın müttefiki Büyük Britanya'nın Osmanlıların yeni savaş gemileri satın almalarını önlemesini ve daha önce sipariş verilenlerin Britanya tersanelerinde inşasını ertelemesini sağlamak üzere işbirliği yaptı.[80] Britanya Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Osmanlıların bu modern gemileri çalıştırmak için yeterli eğitimli teknisyene sahip olmadığı bahanesiyle bu çabaları gizlemeye çalıştı ancak Osmanlı Bahriye Nezareti gerekli uzmanların eğitilmekte olduğu ve ihtiyacı tam karşılamaya yeterli olmazsa yabancı teknisyenlerin geçici olarak kiralanabileceği cevabını verdi.[81] Buna rağmen, Osmanlı'nın donanmasını modernize etmesini geciktirme çabaları, Birinci Dünya Savaşı bilfiil başlamadan çok önce, 1914'ün ilk ayları boyunca devam etti. Bu arada, Fransız ve İngiliz tersanelerinin, sadece Osmanlılar tarafından değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ege'deki başlıca rakibi Yunanistan Krallığı tarafından da çoğunlukla Britanya ve Fransa'nın verdiği

Südostforschungen, XXI (1962), s. 214-369; Stephan Verosta, 'Kollektive Massnahmen der Mächte des Europäischen Konzerts (1890-1913)', *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: Phosophisch-Historische Klasse*, cilt 122/1-9 (1985), s. 181-200.

[79] C. Svolopoulos, 'Eleutherios Venizelos et les Demmes de la Politique Exterieure de la Grece lors de la Crise Balkanique de 1908', *Balkan Studies*, XXV/2 (1984), s. 485-489.

[80] Grigorovich'ten Sazonov'a, 4 Ocak 1914: Itr. 5062/343, AVPRI f. 138 os. 467 d. 461/480 ll. 32-33; Neniukov'dan Grigorovich'e, 1 Ocak 1914: res. 470, RGAVMF f. 418 os. 1 d. 555 ll.115-116, aktaran Bobroff, s. 154-155.

[81] İngiliz Kaptan Boyle'un raporu, Mayıs 1914, Mallet'ten Grey'e iletilmiştir, 31 Mayıs 1914: FO 371, cilt 2114, dosya 25448; Osmanlı Bahriye Nazırı'nın Avusturya askeri ateşesine beyanı, Avusturya askeri ataşesinin raporunda aktarılmıştır, 7 Ocak 1914, OK/MS-X-4/1, 1914, aktaran Halpern, *Mediterranean*, s. 349.

Levent Şahverdi Arşivi

borçlarla sipariş edilen ana muharebe gemilerini inşa ediyor olması bölgedeki donanma güç dengesini Yunanistan lehine baltalama tehlikesi taşıyordu.[82]

1910'da Yunanistan Başbakanı olan Yunan siyasetçi Elefterios Venizelos, 1897'de Girit nedeniyle çıkan savaşta Osmanlılar tarafından utanç verici bir yenilgiye uğradıktan sonra Yunanistan'ı saran milliyetçi öfkeye verdiği oldukça duyarlı tepki sonucunda, Yunanistan'daki en popüler, başlıca rakibi Gounaris'ten bile çok daha popüler bir politikacı haline gelmişti.[83] Söylem becerilerini kullanarak, popüler basını ustaca manipüle ederek ve Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında mükemmelleştirdiği yalan söyleme tekniklerini kullanarak ve Yunan siyasetinin mantık veya sorunlardan ziyade kişiliğe odaklı niteliğinden sonuna kadar faydalanarak kendisini Yunan milli dirilişinin başlıca ve yegâne olası temsilcisi olarak göstermeyi başardı.[84] Gördüğü siyasi ilgi sayesinde Venizelos, Ege Denizi'nde Yunan donanmasının üstünlüğünü sağlamak için gerekli destek için yalvarmak üzere hem Paris hem de Londra'yı ziyaret etti ve karşılığında başlayacağı kesin olan savaştan sonra Yunanistan'ın onların himayesine gireceği sözü verdi. İtilaf Devletleri esasen işle ilgileniyordu. Venizelos'un isteğine cevaben, Fransız yönetimi, bir dretnot, dört destroyer ve dört denizaltı inşa etmek için Fransız tersanelerini kullanmayı kabul ederse Yunanistan'a büyük bir kredi sağlamayı önerdi. Fransa ve İngiltere Üçlü İtilaf'ta müttefikti ancak Yunanistan ile iş yapma konusunda rakipti ve İngiliz subayların Yunan donanmasına danışmanlık yaptıkları ve İngiliz yönetiminin hamisi olduğu Yunanların doğu Akdeniz'de Osmanlılara karşı üstünlüğünü temin edecek her tür eyleme taraftar olduğu

[82] Deville'den Fransa Dışişleri Bakanı'na, 7 Ocak 1914: MAE, Grece, cilt NS-44; Monis'den (Deniz Kuvvetleri Bakanı) Fransa Dışişleri Bakanı'na, 6 Ocak 1914: MAE, Grece, cilt NS-44, Association des chantiers de Construction Namle'den not, 7 Ocak 1914'te iletilmiştir. Aktaran Halpern, *Mediterranean*, s. 342.

[83] Zorka Purvanova, 'L'Ile de Crete: Autonomie ou Enosis (1901-1906)', *Etudes Balkaniques* [Bulgaristan], XXIX/2 (1993), s. 34-48.

[84] Demetres Pournaras, *Eleftherios Venizelos* (4 cilt, Atina, 1958-1960); Mark Mazower, 'The Messiah and the Bourgeoisie: Venizelos and Politics in Greece, 1909-1912', *Historical Journal*, XXXV/4 (1992), s. 885-904; Tatiana N. Nikitina , 'Elefterios Venizelos: Ideolog I Praktik Grecheskogo Liberalizma (1864-1936)', [Eleuthérios Venizélos (1864-1936): Yunan bir liberal ideolog ve uygulamacı]. *Novaia i Noveishaia Istoriia* [Rusya], no.2 (1995), s. 135-155; S. Victor Papacosma, 'The Republicanism of Eleftherios Venizelos: Ideology or Tactics?', *Byzantine and Modern Greek Studies*, no.7 (1981), s. 169-202; Eleutherios Prevelakis, 'Eleutherios Venizelos and the Balkan Wars', *Balkan Studies*, VII/2 (1966), s. 363-378.

Levent Şahverdi Arşivi

gerçeği İngiliz tersanelerinin oldukça lehineydi. Bu sayede Venizelos istediği desteği alarak Yunanistan'a döndü ve Yunanların çoğunun Türklerin ellerinde uğradıkları 'kalleş' yenilgi olarak gördükleri olayın öcünü alacak adam olarak topladığı halk övgüsünün tadını çıkardı.[85]

Aynı şekilde Kafkasya'da üslenmiş olan Rus gerilla kuvvetleri Anadolu'nun kuzeydoğusunu işgal etmeye başladı ve Rum ve Ermeni grupların artan terör girişimlerine destek verirken savaş ilan edildikten sonra planlanan Rus işgali başladığında izlenecek rotalara dair bilgi topladı. Osmanlı yönetimi tüm İtilaf Devletlerinin en iyi ihtimalle göz ardı ettikleri ve büyük ihtimalle finanse ve teşvik ettikleri faaliyetlere dair, tüm İtilaf Devletlerinde Osmanlı Hristiyan sürgünler tarafından örgütlenen Müslüman ve Osmanlı karşıtı siyasi gruplar hakkında raporlar alıyordu.[86]

Osmanlı yönetimi, bu deneyimler ışığında, Avrupa'daki savaşın patlak vermesine yol açan olayların yarattığı durumla karşı karşıya kaldı. Üçlü İtilaf açıkça savaşı Osmanlı topraklarını parçalamak için kullanmasını önleyecek bir ittifaktan kaçınırken Almanya en iyi ihtimalle Osmanlı'nın ittifak önerilerini, Avrupa'da var olan güç dengesini altüst etme tehlikesi yaratacak türden açık bir ilhak yapmadan Osmanlı topraklarındaki ekonomik, askeri ve siyasi kontrolünü artırmanın bir aracı olarak kullanma politikası izliyordu. Avrupa'da tırmanan kriz, sonunda Büyük Güç bloklarından biri veya diğeriyle bir ittifak kurarak, Balkan Savaşları'nın neden olduğu diplomatik tecritten kurtulmak için durumdan faydalanmak üzere bir fırsat verirken Osmanlı İmparatorluğu'ndaki pek çok lidere göre, ikincisi, lehte olmaktan çok uzak bir durumda en iyi olanağı sunuyor görünüyordu.[87]

[85] Andre Gerolymatos, 'Lloyd George and Eleftherios Venizelos, 1912-1917', *Journal of the Hellenic Diaspora*, XV/3-4 (1988), s. 37-50; İmzasız not, 10 Ocak 1914: MAE, Grece, cilt NS-44, aktaran Halpern, *Mediterranean*, s. 343.

[86] Boston, ABD'deki Osmanlı konsolosunun raporu; Boston, New York ve San Francisco'da bulunan sürgün edilmiş Türk, Kürt, Arnavut, Arap, Yunan ve Ermeni grupların ABD ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki dostane ilişkileri zayıflatma ve Osmanlı topraklarında faal olan terör gruplarına para, adam ve silah gönderme çabalarından bahsetmektedir. 6 Ocak 1914. BBA. HR.SYS. Dosya 2799. Gömlek 42.

[87] Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 1inci Cilt, Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi* (Genel Kurmay Askeri Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 1991), s. 42.

Levent Şahverdi Arşivi

1914 yılı temmuz ayı sonunda Avrupa'da savaşın patlak vermesine yol açan Saraybosna'daki olaylardan sonra bile, Avusturya-Macaristan Almanya'dan Osmanlı'nın Sırbistan'a karşı Bulgaristan ile ittifak olmasını temin etmesini isterken, Büyükelçi von Wangenheim'ın yanı sıra General Liman von Sanders tarafından desteklenen Alman Genelkurmay Başkanlığı, Balkan Savaşları'nın yarattığı tahribatı takiben ekonomisi ve askeri güçleri keşmekeş halinde olduğundan, yük olmaktan başka bir şey olmayacağı gerekçesiyle Osmanlı İmparatorluğu'yla herhangi bir ittifak önerisine karşı çıkmaya devam etti. Ancak mahzurlarına rağmen bir tür ittifakın en azından Rus askerlerini Almanya'ya karşı doğu cephesinden başka yöne çekerken Boğazlar'ın Rusya'ya tedarik sağlayan İngiliz ve Fransız gemilerine kapatılmasının Çar'ın savaş çabasını daha da sınırlayacağını kabul ettiler.[88] Kayser II. Wilhelm ise, Osmanlılarla bir ittifak fikrine, böyle bir düzenlemenin Almanya'ya, İtilaf Devletlerindeki milyonlarca Müslümanın desteğini kazanma fırsatı vereceğini, sonuçta kendi yönetimlerine karşı oluşan isyanlarının Almanya'nın onlara karşı savaş çabasına büyük bir yardımda bulunacağını düşünerek daha romantik koşullarda bakmaya devam etti. Bu nedenle en azından şimdilik, Alman yönetiminin en üst düzeylerindeki fikir ayrılıkları onu İstanbul ile hemen bir ittifak kurmak için gereken güçten yoksun bırakıyordu.

Osmanlılar her iki tarafa da ittifak önerileriyle yaklaştılar. 14 Temmuz 1914'te, Bahriye Nazırı Cemal Paşa Paris'e gitti ve derhal, her ne kadar ne Fransızlar ne de Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov için açık olsa da, daha çok Almanya üzerinde bir ittifakı kabul etmesi için daha fazla baskı oluşturmak üzere yapıldığı izlenimi bırakan, İtilaf Devletleriyle bir tür ittifak önerisi sundu.[89] Bir hafta sonra 22 Temmuz 1914'te,

[88] Wangenheim'dan Bethmann'a, 9 Mayıs 1914: PA/AA, R 14524, Jagow'dan Wangenheim'a, no. 533, 14 Temmuz 1914: PA/AA, R 1913; Jagow'dan Tschirschky'ye, 14 Temmuz 1914, no. 910 PA/AA, R 1913 içinde, aktaran Aksakal, s. 89. Jagow'dan Szögyeny'ye, 14 Temmuz 1914, no. 910 PA/AA, R 1913 içinde; Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a, no. 349, 18 Temmuz 1914: PA/AA, R 1986, kısmen alıntı yapan Aksakal, s. 93. İngilizce basılan telegraf, Karl Kautsky, *Outbreak of the World War* (New York, 1924), belge no. 71, s. 130-131. Friedrich, *Bulgarian und die Mächte*, s. 115-117; Sinan Kuneralp, "Turco-Bulgarian Trade Realtions on the Eve of World War One', *Turkish Review of Balkan Studies*, I (1993), s. 92-93; Çolak, s. 36; Mühlmann, *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis*, s. 14.

[89] Bu olaydan sadece Cemal Paşa'nın anılarında bahsedilmektedir: *Cemal Paşa Hatıralar*, ed. Behcet Cemal (İstanbul, 1977), s. 117-119; 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa: *Hatırat*, 5. basım (İstanbul, Arma 1996), s. 113-116; Yulug Tekin Kurat, "How Turkey Drfited into World War I', s. 291-295, aktaran Aksakal, s. 82. Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Askeri Tarih

belki de İtilaf Devletlerinin öneriyi kabul etmemelerine tepki olarak ve Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a, kısa süre sonra savaşın başlamasına neden olan ilk önerilerinden sadece bir gün önce, Enver Paşa Büyükelçi Wangenheim'a resmen Almanya ile bir ittifak önerisinde bulundu. Osmanlı kabinesi hâlâ bu konuda bölünmüş durumdaydı ancak Enver Alman Büyükelçi'ye sadece kendi isteklerini değil İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin tümününkini temsil ettiğini; Avrupa'daki mevcut durumda ayakta kalmak ve Balkan Savaşlarını takiben ayağa kalkmak için ve Balkan devletlerinin hepsinin veya bazılarının, Güçler saldırılarını durdurmak için müdahale etmek için başka yerlerde fazlasıyla meşgul olacağından Osmanlıları Avrupa'dan tamamen kovmayı umarak üçüncü bir Balkan Savaşı başlatmak için Avrupa'daki dikkat dağınıklığından faydalanabileceği olasılığı söz konusuyken Osmanlı İmparatorluğu'nun iki taraftan biri veya diğeriyle ittifak kurmasının gerekli olduğunu söyledi. Cemiyetin önemli üyelerinin Britanya ve Fransa'ya katılmayı tercih ettiklerini ve Almanya bunu önlemek için olumlu bir eylemde bulunmaz ve böylece İmparatorluğu Britanya ve Rusya'nın mandası altında olmaya terk ederse bunun olacağını belirtti. Enver İmparatorluğun önceki savaşların yaralarını tam olarak saramadığını ve bu nedenle hiçbir ittifakın tam üyesi olamayacağını veya herhangi bir Avrupa Gücüyle derhal bir savaşa giremeyeceğini de itiraf etti. Dolayısıyla Büyük Güç bloklarından birinin koruması altında daha küçük Balkan ülkelerinden biriyle, ya Üçlü İttifak'ın koruması altında Bulgaristan ile, ki bu durumda Avusturya'nın Sırbistan'a saldırısına katılarak işbirliği yapacaklardı, ya da Üçlü İtilaf'ın koruması altında Yunanistan ile, ki bu durumda Osmanlılar Avusturya ve Üçlü İttifak'a karşı Sırbistan'a destek vermek üzere Yunanistan'a katılacaklardı, 'ikincil bir ittifak' ayarlayarak uzlaşmak istiyordu. Ancak Enver aslında Ege Denizi'nin ve Anadolu kıyıları açıklarındaki çeşitli adaların kontrolü konusunda devam eden anlaşmazlıklar nedeniyle Yunanistan ile herhangi bir ittifaka girmek istemiyordu.[90] Von Wangenheim,

ve Stratejik Etüt Başkanlığı, ed. Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, cilt I: Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, (Ankara, 1991), s. 30-44. Bodger, 'Russia and the End of the Otoman Empire', s. 96; aktaran Aksakal, s. 82.

[90] Wangenheim'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na, 19 Temmuz 1914: Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivleri no. 355, T-120, makara 1817; Wangenheim'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na, 21 ve 24 Temmuz 1914: Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivleri T-120, m makara 1817, nos. 354, 355, 356; Michahelles'den Almanya Dışişleri Bakanlığı'na, 27 Temmuz 1914: Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, T-120, makara 1818, no. 37, hepsini aktaran Leon1, s. 22-23.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlılar için en iyi politikanın tarafsız kalması olacağı yönündeki ısrarını sürdürdü. Bu İstanbul'un Fransa'daki başlıca mali kredi sağlayıcılarıyla bağlantılarını koparacağından ve yeni başlayan Osmanlı ekonomik ve mali iyileşmesini engelleyeceğinden Osmanlıların Almanya ve Avusturya'ya katılarak öyle ya da böyle fayda sağlayabileceğine dair kuşkusunu ifade etti. Rusya da Doğu Anadolu'yu işgal ederek cevap verecekti ki bu durumda Üçlü İttifak Osmanlıların direnişine yardım edemeyecekti ve bu Almanya'yı hazır olmadan Rusya ile gereksiz bir savaşa girmeye zorlayabilirdi. Ancak Enver, eğer Almanya Osmanlı'nın Üçlü İttifak'a katılma girişimini reddederse Osmanlıların Üçlü İtilaf'a katılmak zorunda kalacakları tehdidini yineledi ki Kayser Wilhelm bu tehdidi, sonucun hükümdarlığının ilk günlerinden beri devam eden Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azımsanmayacak mali ve ekonomik nüfuzunun ve Osmanlıların İtilaf Devletlerindeki Müslüman halkı efendilerine karşı ayaklanmaya ikna edebileceği umudunun sonu olacağı korkusuyla çok ciddiye alıyordu:

Konstantinopolis Büyükelçisi'nden Dışişleri Bakanlığı'na,

Telegraf 362.

KONSTANTİNAPOL, 22 Temmuz 1914

Enver Paşa Sadrazam'a Türkiye'nin askeri ve idari yeniden örgütlenmesini tamamlanmadan hiçbir ittifaka girmemesi gerektiğini göstermiş olduğumu söyledi. Teoride görüşüm tamamen doğru.

Uygulamada ise, Türkiye ancak dışarıdan saldırılara karşı güvende olursa iç reformları barışçıl biçimde ve tam olarak yürütebilecek olma zorluğuyla karşı karşıya kalıyor. Bu nedenle Büyük Güç gruplarından birinin desteğine ihtiyacı var. Cemiyette küçük bir azınlık Fransa ve Rusya ile bir ittifaktan yana çünkü böyle bir ittifak, Üçlü İttifak ülkeleri Akdeniz'de daha zayıf olduğu sürece Türkiye'nin güvenliğini garanti edecektir. Diğer yandan, cemiyetin çoğunluğu, Sadrazam ve Talat Bey, Halil ve başkanı olarak kendisi Rusya'ya tabi olmak istemiyor ve Üçlü İttifakın İtilaf Devletlerinden askeri olarak daha güçlü olduğuna ve bir savaş durumunda galip geleceğine inanıyor. Sonuç olarak, mevcut Hükümetin ısrarla Üçlü İttifak'a katılmak istediğini ve ancak bizim tarafımızdan geri çevrilirlerse gönülsüz bir şekilde Üçlü İtilaf ile

Levent Şahverdi Arşivi

bir anlaşma yapmaya karar vereceklerini söylüyor. Artık Kabine Türkiye'nin Büyük Güçlerle karşılaştırıldığında bir müttefik olarak değersiz olduğunu çok iyi biliyor. Netice itibariyle sadece daha küçük ülkelerden biriyle anlaşma yapacağı bir ittifakla ilgilenen Güçler grubunun korumasını talep ediyor. Şu anda Türkiye'ye açık iki ikincil ittifak olasılığı mevcut: Üçlü İtilaf'a doğru yöneleceği Yunanistan ile bir ittifak ve Üçlü İttifak'a doğru yöneltecek Bulgaristan ile bir ittifak. Kabine bu nedenle ittifakın Üçlü İttifakın veya en azından Üçlü İttifak Güçlerinden birinin himayesi altında olması koşuluyla Bulgaristan ile bir anlaşmaya varmaya meyilli. Bulgaristan ile bir ittifak üzerinde önceden tüm ayrıntılarıyla anlaşmaya varılmış durumda ve Bulgaristan Üçlü İttifakın himayesi olmadan bunu yapmaya ikna edemediğinden imzalanmamış durumda. Ama şimdi, Avusturya-Sırbistan gerilimin bir sonucu olarak, durum kritik bir hal almıştır. Sadrazam Venizelos ile ittifak konusunu görüşecekti. Eğer Türkiye ve Bulgaristan'a, Romanya'nın bir zamanlar Avusturya ile olan ilişkisine benzer bir ilişkiyle Üçlü İttifak bloğunun bir parçası olma olasılığı sunulursa Yunanistan'ın önerisini reddetmesi daha kolay olacaktır. Bab-ı Ali Balkanlar'da bir savaş çıkana kadar bekleyemez. Ortak askeri hazırlıklar derhal başlatılmalı.

Enver'e cevaben, beni Türkiye için bir ittifakın gerekliliğine ikna edemediğini söyledim. Türkiye'nin ekonomik toparlanması bile bir ittifaka girmesiyle riske girecektir. Eğer Türkiye Üçlü İttifak'a katılırsa Rusya ve Fransa sözleşmeleri imzalayacak mı? Siyasi mülahazalar ciddi. Üçlü İttifak'ın bir üyesi olarak Türkiye Rusya'nın açık düşmanlığını hesaba katmak zorunda kalacak. O durumda, Türkiye'nin doğu sınırı Üçlü İttifak'ın stratejik tertibindeki en zayıf nokta ve Rusya'nın doğal saldırı noktası haline gelecek. Üçlü İttifak Hükümetleri Türkiye'nin bugün tatmin edici bir karşılık sunamayacağı bir şey karşılığında yükümlülük üstlenmek konusunda muhtemelen isteksiz olacak. Türkiye ile Bulgaristan birlikte bir blok olarak bile Üçlü İttifak'ın aksine müttefik olarak zar zor etkin olarak görülebilir. Eğer Romanya bloğun bir parçası olursa kısmen farklı olacaktır ancak bu şu anda çok az ihtimal olan bir olasılıktır.

Enver Paşa dikkatlice dinledi ancak tekrar tekrar eğer Üçlü İttifak bir Türk-Bulgar ittifakını önlerse cemiyetteki Üçlü İtilaf yandaşlarının üstünlüğü ele geçireceklerinde ısrar etti.

Levent Şahverdi Arşivi

Şu andaki kritik hissiyat Brüksel'de bir ittifak anlaşmasına varılmasını çok ihtimal dışı kılıyor. Türkiye bundan sonra Üçlü İttifak'ın onayı olmasa bile Bulgaristan'ı bir ittifaka ikna etmeye çalışabilir. Eğer Bulgaristan Avusturya-Sırp ihtilafına çekilirse, Türkiye'nin tarafsız kalmayacağı neredeyse kesin, ama batı Trakya yoluyla Yunanistan'a doğru şansını zorlamaya çalışacaktır. WANGENHEIM.[91]

Kısa süre sonra Sadrazam Said Halim Paşa von Wangenheim ile görüştü ve Almanya'nın Osmanlı'nın olası bir Rus saldırısına karşı en azından bir savunma ittifakı önerisi konusunda hemen bir karar vermesini talep ederek Enver'in savlarını daha da ileri götürdü ve Enver'in böyle bir ittifak olmazsa Osmanlıların İtilaf Devletlerinin tarafında yer almak zorunda kalacağı tehdidini yineledi.[92] Buna cevaben, Kayser II. Wilhelm Almanya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Üçlü İtilaf'a kaymasına izin veremeyeceği konusunda her zamankinden daha kesin kararlıydı. Bu nedenle 24 Temmuz 1914'te, von Wangenheim'a endişelerini bir kenara bırakması ve Enver'in Sırbistan'a karşı Osmanlı İmparatorluğu ile Bulgaristan'ın Almanya ve Avusturya tarafından desteklenen bir ittifak kurması için görüşmelere başlama teklifini kabul etmesi talimatını verdi:

Wangenheim, Üçlü İttifak ile bir bağlantıyla ilgili olarak açık kabulü şüphe götürmez bir şekilde Türklere iletmeli ve isteklerini almalı ve rapor etmelidir. Hiçbir koşulda onları geri çevirmeyiz. Bir ret veya bir tersleme Rusya-Fransa'ya gitmesine neden olur ve etkimiz kesin olarak kaybolur.[93]

Von Wangenheim, İmparatorluğun böyle bir girişim için açıkça hazır olmadığı, kendi ülkesi için büyük bir yük olacağı ve sonuç olarak en nihayetinde parçalanacağı düşüncesiyle, Almanya'nın Osmanlı İmpa-

[91] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a, no. 362, 22 Temmuz 1914, Kautsky, Doc. No. 117; ayrıca PA/AA, R 1913 içinde; ayrıca PA/AA, R 22402 içinde; aktaran Aksakal, s. 95; Luigi Albertini, *The Origins of the War of 1914* (3 cilt, Londra, 1952-1957), III, 607-612; Reynolds, s. 186; Trumpener, s. 15.

[92] Almanya, Auswärtiges Amt'tan (Kayser II. Wilhelm) Wangenheim'a no. 128, 24 Temmuz 1914; metin Kautsky, no. 141 içinde, alıntı yapan Aksakal, s. 95-98; Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a, no. 364, 23 Temmuz 1914, Kautsky, no. 149, ayrıca PA/AA, R 22402 içinde; alıntı yapan Çolak, s. 35-37. Ayrıca Trumpener, s. 17-18, Mühlınann, *Deutschland*, s. 28-43; ve Albertini III, 605-615.

[93] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a, içinde yer almaktadır, no. 364, 23 Temmuz 1914: Kautsky, Belge no. 149, ayrıca PA/AA, R 22402 içinde, aktaran Aksakal, s. 98.

ratorluğu ile bir ittifak kurmasının yanı sıra Osmanlı'nın savaşa girmesine karşı çıkmaya devam etti.[94] Ancak Kayser'in sadık bir hizmetkârıydı ve Kayser bir ittifak kurulması arzusunu belirttiğinde, bu haberi derhal Sadrazam Said Halim'e iletti ve Sadrazam, Avusturya, Sırbistan ile ilişkilerini kesmeden ve savaş yoluna girmeden bir gün önce, 27 Temmuz 1914'te, sınırlı bir anlaşma için, bunun Rusya'nın müttefiklerinin Osmanlılara karşı bir savaş ilanıyla karşılık vermesini önleyebileceği umuduyla, Rusya'nın müttefiklerinin hiçbirine karşı değil, tamamen Rusya'ya yönelik, yedi yıllık sınırlı bir Osmanlı-Alman ittifakı konusunda resmi bir öneriyle cevap verdi. Anlaşma sadece Rusya Osmanlı İmparatorluğu, Almanya veya Avusturya'ya saldırırsa veya Üçlü İttifak'ın herhangi bir üyesi Rusya'ya saldırırsa yürürlüğe girecekti. Eğer Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında savaş çıkarsa, bir yıldan daha kısa bir süre önce Liman von Sanders idaresinde İstanbul'a gelen Alman Askeri Misyonu görevini sürdürecekti. Subayları tüm cephelerde Osmanlı ordularının komutasını üstlenecek, böylece Almanya Orta Doğu'nun Osmanlı'ya ait olan kısmının tamamında etkin bir kontrol elde edecekti. Bu, Britanya'yı Mısır'dan çıkarma olasılığı yaratarak Britanya'nın Süveyş Kanalı'nı Avrupa'daki savaşa yardım etmek için Hindistan ve Avustralasya'dan asker getirmek için kullanmasını engelleyecekti ve Üçlü İttifak'ı, Kayser'in İngiliz, Fransız ve Rus imparatorluklarındaki Müslümanları Üçlü İtilaf'taki efendilerine karşı isyana kışkırtma umudunu gerçekleştirecek bir konuma getirecekti. 1921'de Roma'da Ermeni teröristler tarafından suikaste uğramadan hemen önce yazdırdığı bir açıklamada Said Halim von Wangenheim ile görüşmesi hakkında şunları söyledi: *'Rusya'nın planları konusundaki görüşmelerimiz sırasında, bu vesileyle ona Rusya'nın saldırganlığına son vermenin tek yolunun Almanya ile bir ittifak kurmak olacağını söyledim...Filhakika Almanya ile bir ittifak bu nedenle o sırada Türkiye için en arzu edilir şeydi.'*[95] Said Halim bunun Kabinenin Almanya ile bir ittifak isteyen üyelerinin bir önerisi olduğunu ve diğerlerinin karşı çıkacağını, dolayısıyla müzakerelerin mutlak bir gizlilik içinde yürütülmesi gerekeceğini, sadece Osmanlı kabinesinin diğer üyelerinden değil aynı zamanda Sultan'dan ve böyle bir ittifaka

[94] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 505, 15 Ağustos 1914: PA/AA, R 22402, aktaran Aksakal, s. 125.

[95] Said Halim Paşa, *L'Empire Otoman et la Guerre Mondiale* (İstanbul, Isis, 2000), s. 8.

Levent Şahverdi Arşivi

karşı çıkan Berlin'deki Osmanlı Sefiri Mahmud Muhtar Paşa'dan da gizlenmesi gerektiğini ekledi. Von Wangenheim teklifi Berlin'e bildirdi ancak doğrudan bir Alman-Osmanlı ittifakına karşı çıkmaya devam etti ve Dışişleri Bakanlığı'na Üçlü İtilaf'ın Osmanlılarla ittifak kurmak istemediğini, bu nedenle şayet Üçlü İttifak Osmanlı'nın önerisini reddederse olabilecek tek şeyin Osmanlı'nın Rusya'ya karşı Alman ve Avusturya koruması olmasa dahi Bulgaristan ile bir ittifak kurması olacağını bildirdi.

Ancak Kayser II. Wilhelm Osmanlıların Üçlü İtilaf'a katılarak tepki göstermesi riskini göze almak istemiyordu, dolayısıyla onun talimatıyla 27 Temmuz 1914'te Alman Şansölye Bethmann-Hollweg von Wangenheim'a, sadece Rusya'ya karşı, Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya arasında sınırlı bir ittifak için, aşağıdaki öneriler temelinde müzakerelere başlaması emrini verdi:

1. Her iki taraf da Avusturya ile Sırbistan arasındaki ihtilafta tarafsız kalacaktır.
2. Eğer Rusya Avusturya'ya saldırarak Sırbistan'ı savunmaya çalışır ve böylece müttefikini savunmak üzere Almanya'nın Rusya'ya karşı savaşa girmesi gerekirse, o zaman Osmanlı İmparatorluğu Rusya'ya karşı savaş ilan edecektir;
3. Eğer savaş çıkarsa Liman von Sanders idaresindeki Alman Askeri Misyonu Osmanlı İmparatorluğu'nda kalacak ve Osmanlı Başkomutanlığı üzerinde genel bir otoriteye sahip olacaktır;
4. Almanya Rus saldırısına karşı mevcut tüm Osmanlı topraklarını savunmayı kesinlikle kabul edecek, böylece Rusya bu toprakları Anadolu'nun diğer kısımlarına saldırmak için üs olarak kullanmadıkça Berlin Anlaşması uyarınca Rusya'ya kaybedilen doğu vilayetlerini tekrar elde etmek için savaşmayacaktır;
5. Bu Osmanlı-Almanya Anlaşması Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasındaki mevcut kriz devam ettiği sürece yürürlükte kalacaktır.[96]

Öneri, böyle bir ittifakın nasıl olması gerektiğine dair Almanya ve Osmanlı'nın fikirleri arasındaki farklılıkları açıkça gösteriyordu.

[96] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 371, 27 Temmuz 1914: PA/AA, R 1913; Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a, no. 370, 27 Temmuz 1914: PA/AA, R 22402; metinler Kautsky içinde, Belge no. 256 ve 285. Ayrıca aktaran Aksakal, s. 98-99, 204.

Osmanlılar yabancı güçlerin ve özellikle Rusya'nın imparatorluklarına saldırmasını önleyerek uzun vadeli güvenlik sağlamak için Almanya ile bir ittifak kurmak isterken Almanya, Temmuz 1914 sonunda Sırbistan ile Avusturya ile ilgili vuku bulmakta olan bir krizde sadece başarılı olmanın bir aracı olarak istiyordu. Bu nedenle Said Halim, kriz sona erdiğinde ve ittifak son bulduğunda Osmanlıların Üçlü İtilaf üyelerinin ve özellikle Rusya'nın, kriz sırasında Sırbistan'a karşı Avusturya'ya destek verdikleri için Osmanlılardan intikam almaları durumunda Almanya'nın desteğinden yoksun kalacağı gerekçesiyle önerilen bitiş tarihini reddetti. 28 Temmuz'da, yedi yıllık bir ittifak veya en azından 1918 sonunda Liman von Sanders'in Osmanlı ordusuyla sözleşmesi sona erene kadar sürecek bir ittifak için bir karşı öneriyle cevap verdi:

> *Konstantinopolis Büyükelçisi'nden Dışişleri Bakanlığı'na Telgraf 370.*
>
> *KONSTANTİNAPOL, 28 Temmuz 1914.*
>
> *Mutlak gizli.*
>
> *Sadrazam beni az önce gönderdi ve benden padişahın Almanya'nın kısa bir süre için Rusya'ya karşı Türkiye ile gizli bir saldırı ve savunma ittifakına girdiği ve dolayısıyla Türkiye'nin Üçlü İttifaka girmesini mümkün kıldığı istidanamesini majestelerine sunmamı istedi. Hadise Rusya ya Türkiye ya Almanya ya da Avusturya'ya saldırdığında ya da Almanya veya Üçlü İttifak Rusya'ya bir saldırıda bulunduğunda vuku bulacak. Türkiye Rusya'dan başka hiçbir ülkeye karşı koruma istememektedir. Anlaşmalar, borçlar vb. gibi diğer tüm uluslararası sorularla ilgili olarak, her şey olduğu gibi kalacaktır. Türkiye'nin koşulu, savaş halinde İmparatorun askeri misyonu Türkiye'de bırakması olacaktır. Türkiye, öte yandan, Türk Ordusu Başkomutanlığı ve Ordunun dörtte birinin fiili sahra komutanlığının savaş çıkması halinde askeri misyona devredilmesinin bir yöntemini bulmakla yükümlüdür.*
>
> *Müzakereler Türk bakanlar bile dahil olmak kaydıyla mutlak bir gizlilik içinde yürütülmelidir. Sadrazam benden şu anda meseleden hiçbir meslektaşıma söz etmememi istemekte ve Mahmud Paşa'nın bile bu sırrı öğrenmemesini "zaruri" olarak nitelemektedir.*
>
> *WANGENHEIM.*[97]

[97] Wangenheim'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na, 28 Temmuz 1914, metin: Kautsky,

Levent Şahverdi Arşivi

Alman Şansölye Bethmann-Hollweg derhal Kayser'in, Almanya'nın olası bir Rus saldırısına karşı Osmanlı topraklarını güvence altına alacağı Osmanlı'nın ittifak önerisini kabul ettiğini iletti. Von Sanders liderliğindeki Alman askeri misyonuna Osmanlı Ordusunun başkomutanlığı verilecekti. Hem Osmanlılar hem de Almanya Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasındaki savaşta tarafsız kalacak ancak Osmanlılar Rusya'nın Sırbistan adına müdahale etmesi nedeniyle ya da diğer kasti sorunlar sonucunda girmesi gerekirse savaşta Almanya'ya katılacaktı:

İmparatorluk Şansölyesi'nden Konstantinopolis Büyükelçisi'ne
Telgraf 275.
Gizli.

BERLİN, 28 Temmuz 1914

Majesteleri Sadrazam'ın önerisini kabul etmiştir. Anlaşma aşağıdaki temelde akdedilmelidir:

1. Her iki Güç de Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasındaki mevcut çatışmada mutlak tarafsızlık göstermekle yükümlüdür.

2. Rusya savaşta aktif askeri müdahaleye girişirse ve Almanya için Avusturya-Macaristan ile ilgili ittifak anlaşmasının tatbikini mucip sebep ortaya çıkarsa, Türkiye için de ittifak anlaşmasının tatbikini mucip sebep ortaya çıkmış olacaktır.

3. Almanya savaş halinde askeri misyonu Türkiye'de bırakacaktır. Türkiye askeri misyonun fiilen başkomutanlığı yürütmesini temin edecektir.

4. Almanya Rusya'ya karşı Türkiye'ye mevcut topraklarının egemenliğini garanti etmektedir.

5. Anlaşma mevcut Avusturya-Macaristan-Sırbistan çatışması amacıyla ve bundan kaynaklanan herhangi bir olası uluslararası sorun için yürürlükte olacaktır. Bu çatışma neticesinde Almanya ile Rusya arasında bir savaş çıkmaması halinde, anlaşma kendiliğinden geçersiz olacaktır. Ekselanslarını Sadrazam ile gerekli işlemleri başlatması için salahiyetli kılıyorum. Margrave Pallavicini Sadrazam ile önceki görüşmelerinizle ilgili raporları Viya-

s.265, no. 285.

Levent Şahverdi Arşivi

na'ya iletti. Gelecekte mutlak ketumiyet temin etmek üzere, sizden şu anda, Avusturya-Macaristan'daki mevkidaşınıza bile, Sadrazam ile işlemleriniz hakkında hiçbirşey söylememenizi istiyorum.

BETHMANN-HOLLWEG.[98]

Bu notun metninin Karl Kautsky editörlüğünde savaştan sonra yayımlanan kopyasının 286. sayfasında şunları belirtir: *'Zimmermann'ın el yazısıyla (Şansölyeden) İmparatora hitaben yazılmış, gönderilmemiş ancak önerilen anlaşmanın hemen hemen basıldığı haliyle maddelerini içeren bir İmparatorluk raporunun taslağında, madde 3 şöyledir: "Alman askeri misyonu savaş süresince Türk ordusunun başkomutanlığını devralacaktır." Bu taslağın kenarına İmparatorluk Şansölyesi 28 Temmuz tarihiyle şu notu düşer: "Majesteleri ilişikte taslağı sunulan temeli kabul etmektedir. Bu kadar olumlu bir şekilde sunulan 3. Maddenin Türkiye tarafından kabul edilip edilemeyeceği benim için bir kuşku konusudur. Belki ordu başkomutanlığının fiilen askeri misyon tarafından yürütülmesini temin edecek bir formül yeterli olacaktır." Bunun üzerine Zimmermann söz konusu maddeyi Wangenheim'a gönderilen taslakta, basıldığı şekilde değiştirdi.'*

29 Temmuz 1914'te Kayser Wilhelm von Sanders'i, kendisinin ve askeri misyonunun Osmanlı İmparatorluğu'nda kalacağı ve şayet Osmanlılar ittifakı kabul ederlerse Osmanlı ordusuna hükmedeceği konusunda resmen bilgilendirdi.[99] Osmanlılar hiç şüphesiz memnundular ancak Rus gerillaların hâlihazırda Anadolu'nun kuzeydoğusunu işgal ettikleri bilgisi ve bunun neticesinde Rus ordusunun ve donanmasının her an saldırıya katılabileceği korkusuyla anlaşmanın bir an önce tamamlanması için Almanya'ya baskı yapmaya devam ettiler. Von Wangenheim kişisel olarak böyle bir ittifaka itiraz etmeye ve buna karşı uyarmaya devam etti ancak Berlin'e şayet Osmanlı-Alman ittifakı konusunda bir karar verildiyse Rusya'nın Almanlar Osmanlılara yardım edemeden önce Boğazlar'ı ve Anadolu'nun kuzeydoğusunu işgal edebileceğine inanmaya başlaması olasılığından kaçınmak için derhal akdedilmesi tavsiyesinde bulundu.

[98] Bethmann-Hollweg'den Wangenheim'a, 28 Temmuz 1914, metin: Kautsky no. s. 286-287.

[99] Çolak, s. 21.

Levent Şahverdi Arşivi

Şimdilik, elbette, asıl kriz Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'ın Slav halk arasında kargaşa ve isyanı kışkırtmaya devam etmesine tepkisiyle ilgiliydi. Bu nedenle Almanya Yunanistan'a, sadece Yunanistan'ın düşmanı Osmanlı İmparatorluğu'yla ittifak kurması değil aynı zamanda Osmanlı ordusunun ve donanmasının Ege bölgesine egemen olabilecek ve Osmanlıların Ege adalarını geri almasını sağlayacak kadar güçlenmesi tehlikesi de taşıyan bir savaşa dönüşmeden önce krizi sona erdirmek için Sırbistan'a karşı savaşta Avusturya-Macaristan'a katılması için baskı yapıyordu. Yunanistan buna karşılık veremiyordu çünkü her ne kadar Alman Kral Konstantin ve nüfuz sahibi karısı Almanya ile ittifak kurmayı tercih etse de Britanya yanlısı ve aşırı milliyetçi Başbakan Elefterios Venizelos bir Rum azınlığın mevcudiyetinin, doğu Akdeniz'de bir Yunan imparatorluğu kurmak için burayı topraklarına katma arzusunu haklı çıkarıyor gibi görünen batı Anadolu'yu ancak onun yardımıyla fethedebileceği düşüncesiyle, İtilaf Devletleriyle bir ittifak kurmak istiyordu.[100] Kral Konstantin kayınbiraderi Kayser Wilhelm'i sadece Avusturya ile Sırbistan arasındaki savaşta Yunanistan'ın tarafsız kalacağına ama Osmanlı'nın emellerine direnebilmek için hepsinin ötesinde Balkanlar'daki *statükoyu* muhafaza etmesi gerektiğine dair temin edebildi. Ancak Almanya'nın Kral Konstantin üzerindeki baskısı ve Yunanistan'ın Üçlü İttifak'a katılması yönündeki devam eden kışkırtması Venizelos'u, Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan'ın Almanya ve Avusturya'ya katılmak zorunda oldukları, buna karşılık onların da Balkanlar'da onları Yunanistan'ın çıkarlarına karşı destekleyecekleri gerekçesiyle İtilaf Devletlerine ve Sırbistan'a siyasi destek örgütlemeye daha da teşvik etti.[101] Her ne kadar Yunanistan'ın anlaşma gereğince savaş halinde Sırbistan'a silahlı yardım sağlama yükümlülüğü olsa da Kral'ın itirazları Venizelos'u, Sırp yönetimine bunun bir Avusturya işgalini kışkırtabileceği, bu nedenle Yunanistan'ın Bulgaristan harekete geçip Avusturya'nın Sırbistan saldırısına katılma tehdidinde bulunmadıkça aslında anlaş-

[100] William Peter Kaldis ve Ronald John Lagoe, 'Background for Conflict: Greece, Turkey and the Aegean islands, 1912-1914', *Journal of Modern History*, 1979, 51/2.

[101] Bassewitz'den Almanya Dışişleri Bakanlığı'na, 16 Temmuz 1914, 27 Temmuz 1914: Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, UC-1, Makara 296, nos. 217, 218; Streit'ten Venizelos'a, 27 Temmuz 1914: Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Arşivleri no. 22891A/5; Bethmann-Hollweg'den Kayser Wilhelm'e, 30 Temmuz 1914: Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, UC-1, makara 396, hepsini aktaran Leon, s. 25.

maya uymayacağını bildirmeye zorladı.[102] Bu nedenle her ne kadar Venizelos, her zamanki gibi zor durumlarda yalan söyleme ve ikiyüzlü davranma taktiklerini kullanarak, Osmanlılara karşı üs olarak kullanmak için önemli Yunan adalarını işgal etmesi ve Yunanistan'da Kralı ve ya İttifak Devletlerini destekleyen ya da tarafsız kalmak isteyen diğerlerini hoşnut etmek için bulunmak zorunda olduğu portestoları göz ardı etmesi tavsiyesinde bulunarak gizlice İtilaf Devletlerini desteklese de Yunanistan savaşın ilk yıllarında tarafsız kaldı.

Osmanlıların Almanya ile ittifaka, Üçlü İtilaf ile ittifak kurma uzak ihtimalinden daha fazla meyletmesine sebep olan bir başka faktör, Britanya Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Winston L.S. Churchill'in o dönemde Britanya tersanelerinde Osmanlılar için inşa edilmekte olan iki muharebe kruvazörü, (1913'te sipariş verilen) Sultan Osman ve (1911'de sipariş verilen) Reşadiye'ye el koyma kararıydı.[103] Bu karar, Osmanlı halkının doğunun otokratik monarşilerine kıyasla Batı Avrupa'nın görece demokratik devletleri için uzun zamandır beslediği sempatisinin yerini giderek, Avrupalıların Müslümanlara karşı uzun zamandır devam eden ırksal ve dini önyargısının Avrupalıların yaşamında egemen bir güç olmaya devam ettiği duygusunun almasına yol açtı. Bazıları Churchill'in kararının Osmanlılarla Almanların bir ittifak anlaşması imzaladıklarına ve dolayısıyla o dönemde kendi sınıfının en moderni olan iki geminin Britanya donanmasına karşı Alman donanmasını güçlendirmek için kullanılacağına dair gizli istihbarat raporlarının doğrudan sonucu olduğunu iddia etmektedir. Özür dilemek veya son taksidi gemiler, Kaptan Rauf [Orbay] Bey önderliğindeki Osmanlı kaptanları ve mürettebatı tarafından devralınmadan sadece bir gün önce ödenmiş olan paranın tamamını iade etmek şöyle dursun, Churchill'in paranın ancak savaştan sonra ve eğer Osmanlılar tamamen tarafsız kalırsa iade edileceğini söylediği bilindiğinden bu teoride doğruluk payı olduğu kabul edilmektedir. Ancak el koyma kararı,

[102] Venizelos'tan Streit'e, 29 Temmuz 1914: Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Arşivleri nol. 23258A. 28 Temmuz 1914, Streit'ten Venizelos'a, 28 Temmuz 1914: Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Arşivleri no. 23218A/5 ve 22926, aktaran Leon, s. 20-21.

[103] Her iki gemi de Osmanlı yönetimi tarafından 1911-1913 arasında, en azından bir kısmı Osmanlı halkının katkılarıyla toplanan 3,680,650 pounda satın alınmadan önce Brezilya Hükümeti için Britanya tersanelerinde yapım aşamasındaydı. Birinci Dünya Savaşı sırasıında Britanyalılar tarafından devralınması üzerine sırasıyla *Erin* ve *Agincourt* olarak yeniden adlandırıldı.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı kaptanları ve mürettebatı teslimatı almak üzere Britanya'ya varmak üzereyken ve Osmanlı'nın Almanya ile ittifak anlaşması imzalanmadan beş gün önce, 28-29 Temmuz 1914'te verilmiştir. En azından Churchill'in kararının böyle bir ittifakın olası olduğuna dair haberlerin sonucu olması mümkün olsa da Britanya'da, Churchill Koleji, Cambridge'de araştırmaya açık olan ciltlerce Churchill arşivinde bu hususta bir kanıt bulunmamaktadır. Aynı zamanda Churchill, Birinci Deniz Lordu Battenburg Prensi Louis'den (1854-1925) acilen, gemilerin olası bir Alman deniz saldırısına karşı Kuzey Denizi'nde devriye gezen Britanya filosunda ne zaman hizmete girebileceğini belirlemesini istediğinden, bunun tek sebep olduğu ve şayet Britanya Osmanlıların Almanya ile ittifak kurmasını önlemek istiyor olsaydı başka yöntemlerin çok daha mantıklı ve etkili olacağı sonucuna varılmalıdır. Karar ittifakın kendisinin değil ama daha çok Britanya İstihbaratı tarafından alınan, her en kadar gizli olsa da, İstanbul'da Enver ile Alman Büyükelçi von Wangenheim, Dâhiliye Nazırı Talat Bey arasında gerçekleşen, ittifak anlaşmasının imzalanmasına yol açacak müzakere sürecinde, Talat'ın Almanlara Sultan Osman Osmanlı mürettebatına teslim edildiğinde, Britanya'ya karşı Alman donanmasına yardım etmek üzere derhal Kuzey Denizi'ne gönderileceğine dair söz vermiş ve bu teklifin Almanlar tarafından çabucak kabul edilmiş olduğuna dair yanlış bir raporun sonucu olabilir.[104]

Bir Rus saldırısı korkusu, Osmanlı'nın Almanya ve Avusturya-Macaristan ile ittifak kurmasına yol açan müzakerelerde ivedi motivasyon unsuruydu ancak Alexander Sazanov'un dahice liderliği altındaki Rusya Dışişleri Bakanlığı, aslında Osmanlılarla açık bir ihtilaftan kaçınmaya, böylece kuvvetlerini Avusturya'nın ültimatomlarına karşı Sırbistan'a verdiği güvenceler sonucunda Avusturya ve Almanya ile ilişkilerindeki daha ivedi bir krize odaklayabilmeye çalışıyordu. Batı Avrupa'da savaş başlar başlamaz Rusya'nın Kafkasya'daki Kazak kuvvetlerinin neredeyse hepsi, Rus ordusuna muhtemel görünmeyen, bölgede bir Osmanlı saldırısı olması olasılığına karşı sadece asgari sayıda

[104] Wangenheim'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na, 2 Ağustos 1914 no. 404, Almanya Dışişleri Bakanlığı'nda, Türkei 142, Bd. 39; Tirpitz'den Almanya Dışişleri Bakanlığı'na, 2 Ağustos 1914, Zimmermann'dan Wangenheim'a iletilmiştir, 3 Ağustos 1914, no. 302; Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı arşivleri, Türkei, Berichte 1913, X-XII, 1914, Pallavicini'den Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı'na, 2 Ağustos 1914, no. 386; aktaran Trumpener, s. 24.

organize silahlı kuvvet bırakılarak Polonya'daki Alman cephesine kaydırıldı. Bunu en azından kısmen telafi etmek üzere 2. Türkistan Kolordusu Orta Asya'dan Kafkasya'ya gönderildi ancak, arkada bırakılan askerlerin çoğu nispeten eğitimsiz olduğundan ve çoğu 19. yüzyılda fethedildiklerinden beri yarı isyan halinde olan Rus egemenliğindeki Türki bölgelerden geldikleri için Ruslar tarafından en sadakatsiz görülenler olduğundan, en iyi ihtimalle bu Rus kuvvetlerini Kafkasya ordusunun sürekli statüsünün yaklaşık yarısına ulaştırdı. Arkada bırakılan Rus Kafkasya Ordusu, biri Makü'de [bugün İran'da] konuşlandırılan ve doğudan Anadolu'nun kuzeydoğusundaki Bayezit bölgesine bir saldırı hazırlaması emredilen, diğeri çoğunluğu Ermeni askerlerden oluşan ve Ermeni Erivan'da konuşlandırılan ve aynı bölgeye kuzeyden saldıracak olan sadece iki müfrezeden oluşuyordu.[105] Ancak Rusya, Bab-ı Ali ile Berlin arasında askeri bir ittifaka yol açacak herhangi bir hareketin yanı sıra böyle bir ittifakın kaçınılmaz sonucundan, Anadolu'nun doğusundaki ve Kafkasya'daki Alman ekonomik ve siyasi çıkarlarının daha da genişlemesinden ve Alman filosunun Karadeniz'e girme ihtimalinden kaçınmaya çabalıyordu. Rus Karadeniz filosu hâlâ tam olarak oluşmamış olduğundan, inşa etmeye başladığı ilk dretnotun tamamlanmasına daha aylar olduğundan, böyle bir hareket bölgedeki başlıca Rus limanlarını tehdit edecekti. Ayrıca Rusya'nın seferberlik çabasını desteklemek için hayati önem taşıyan finansmanı sağlayan ve savaş nedeniyle doğu ve orta Avrupa'dan düzenli tedarik kesildiğinden acele ihtiyaç duyulan hububatı Britanya ile Fransa'ya sağlayan Rusya'nın batıyla ticaretini de engelleyecekti. Aynı zamanda bölgedeki demiryolu ve karayolu ağları sınırın öbür tarafındaki Osmanlılarınki kadar gelişmemiş olduğundan Rusya'nın Kafkasya'yla iletişimini de tehdit edecekti. Anadolu'nun kuzeydoğu kesiminde Osmanlı demiryolları inşa etmek için geliştirilen planlar da, o dönemde güneydoğu sınırlarına demiryolları inşa ederek bu planlara karşı koymak için gerekli olan mali ve siyasi kaynaklara sahip olmadığından ve bu nedenle bu demiryollarının, özellikle Alman yönetimi altındaysa, Rusya'nın güneyinin ve Kafkasya'daki Rus topraklarının, özellikle de Bakü petrolünün güvenli-

[105] F[yodor]. I[vanovich]. Yeliseyev [b. 1892], *Kazaki na kavkazskom fronte 1914-1917: Zapiski polkovnika Kubanskogo kazach'ego voyska v trinadtsati broshyurakh-tetradyakh* [Kafkasya Cephesinde Kazaklar, 1914-1917: Kuban Kazak Birliklerin Bir Albayının 13 Kitapçıktaki Notları] (Moskova: Voyennoye Izdatel'stvo, 2001), s. 9-12.

Levent Şahverdi Arşivi

ğine ciddi bir tehdit oluşturacağından korkan Rusya'yı alarma geçirdi. Rusya ayrıca Kafkas birliklerinin çoğunu, Polonya'da Almanya'ya ve Galiçya'da Avusturya-Macaristan'a karşı savaşmak üzere, İtilaf Devletlerinin Alman ordusunun dikkatini o dönemde Batı'da Fransa'ya yönelik büyük gayretlerinden başka yöne çevirmesini umduğu, doğu cephesine kaydırmaya devam edebilmek için Osmanlılarla savaştan kaçınmak istiyordu.[106] Ancak şimdilik, Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerini esasen yaz başından beri Kafkaslar'dan Anadolu'nun doğusuna ilerleyen gerilla ordularına bırakarak, Rusya'nın Polonya'da Alman ordularıyla ilk savaşlarının sonucunu bekledi.

Ancak Rusya'nın tereddütlerine rağmen bir ittifak isteyen Viyana, Berlin ve İstanbul'dakiler bu amaca ulaşmak için olası her Rus saldırısı söylentisini kullandılar. Hâlihazırda 1 Ağustos 1914'te İstanbul'daki Avusturya Büyükelçisi Margrave Pallavicini, görünüşe göre aslında hiçbir temeli olmaksızın, Rus Karadeniz filosunun İstanbul Boğazı'na saldırmaya hazırlandığını bildiriyor ve o sırada doğu Akdeniz'de bulunan Alman kruvazör Göben'in bu tehdide karşı Karadeniz'e gönderilmesini öneriyordu ki bu olay üç ay sonra gerçekten olduğunda Osmanlı'nın savaşa girmesinin birincil sebebiydi.[107] Bu tür söylentiler, her ne kadar yanlış olsa da, Rus gerillaların kuzeydoğu Anadolu'da Osmanlı mevzilerine saldırmaya ve Van'ın yanı sıra, Kafkasya ve doğu Anadolu'daki Osmanlı ordusuna tedarik sağlamak üzere kullanılacak, doğu Anadolu'daki başlıca tedarik rotalarında yeni başlayan bir Ermeni isyanını silahlandırmaya devam ettiği gerçeği nedeniyle Osmanlılara son derece muhtemel görünüyordu. Bunlar, Osmanlı kabinesindeki pek çok meslektaşının tereddütlerine rağmen Enver'i devam etmeye ve gizlice Almanya'nın önerilerini kabul etmeye sevk etti.

Rusya'nın silahlı kuvvetlerine Almanya'ya karşı seferberlik emri vermesinden ve Avusturya'ya savaş ilan etmesinden iki gün sonra, 31 Temmuz 1914'te, Osmanlılar yeniden von Wangenheim'dan hükümetinin, kuzeydoğu Anadolu'da hâlihazırda başlamış olan ve Karadeniz'de donanma saldırılarının izleyebileceği Rus saldırılarına karşı korumak

[106] Boris E. Nolde, *Russia in the Economic War* (New Haven, 1928); Sergei D. Sazonov, *Fateful Years, 1909-1916* (Londra, 1928), s. 227; G.N. Trubetskoi, *Russkaia diplomatiia 1914-1917 gg I voina v Balkanakh* (Montreal, 1983), s. 61, aktaran Bobroff, s.165-166.

[107] Wangenheim'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na no. 396, 1 Ağustos 1914. Metin Kautsky içinde s. 488, No. 652.

için Osmanlı İmparatorluğu'yla bir ittifakı kabul etmesini sağlamasını istediler.[108] Buna cevaben Von Wangenheim hükümetinden bir kez daha, İtilaf Devletlerinin eline düşmelerinden kaçınmak için derhal Osmanlılarla ittifak anlaşmasını imzalamasını istedi.

Rusya'nın hamlesine ve von Wangenheim'ın mükerrer çağrılarına cevaben Almanya Dışişleri Bakanlığı, Rus saldırılarının artması korkusuyla Üçlü İtilaf'a katılmalarını engellemenin tek yolu olarak Osmanlılarla bir ittifakın derhal kabul edilmesi gerektiğine ikna oldu:

Şu anda Türklerle bir anlaşmaya varmazsak, benim düşünceme göre onları hasımlarımızın kollarına itmiş olacağız. Mevcut ciddi koşullar altında ittifak için 1918'e – Liman Misyonunun bitimine- kadar bir geçerlilik süresini kabul etmemiz gerektiğini düşünüyorum ancak bu durumda, Avusturya-Macaristan'ı da anlaşmadaki ikinci Güç olarak kesinlikle dâhil etmeliyiz.[109]

Bu durum üzerine Alman Şansölye Bethmann-Hollweg von Wangenheim'a, Osmanlı İmparatorluğu'yla ittifak anlaşmasını imzalama ve ayrıca anlaşmayı Avusturya-Macaristan ile Üçlü İttifak'a tam üyeliğe genişletme yetkisi verdi ancak daha önceki Osmanlı önerisinde ve sonraki Alman anlaşmasında olmayan, Osmanlıların savaşa hemen girmeyi istemesi ve girebilecek olması ve Liman von Sanders'in Osmanlı ordusunun Rusya'ya karşı etkin olarak ve hemen harekete geçebilme kapasitesi olduğunu doğrulaması ek koşullarıyla:

> İmparatorluk Şansölyesi'nden Konstantinopolis Büyükelçisi'ne.
> *Telegraf 290. Acil.*
> *Gizli.*
>
> *BERLİN, 31 Temmuz 1914*
>
> *Lütfen Sadrazam'a Bab-ı Ali'nin anlaşmanın süresini 1918'e sınırlama isteğini kabul ettiğimizi ve derhal yapmaya hazır olduğumuzu hemen bildiriniz. Alman-Türk ittifakının Üçlü İttifak'ın parçası olmak üzere, hem Viyana hem de Roma'da genişlemesinden yanayız. Ekselansları bir an evvel imzalamaya yetkilidir*

[108] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a, no. 392, 31 Temmuz 1914; ayrıca Kautsky, No. 517; Aksakal, s. 101.

[109] Zimmerman'ın Wangenheim konusunda Almanya Dışişleri Bakanlığı'na notu no. 385, Tarabya, 30 Temmuz 1914. Kautsky No. 114, s. 355-356.

Levent Şahverdi Arşivi

ancak önce Türkiye'nin bu adlandırmaya layık biçimde Rusya'ya karşı bir eylemi üstlenip üstlenemeyeceği ya da üstlenip üstlenmeyeceği belirlenmelidir. Bunu yapamayacaksa, ittifak, elbette kıymetsizolacaktır ve imzalanmamalıdır. BETHMANN-HOLLWEG.[110]

İmparatorluk Şansölyesi'nden Konstantinopolis Büyükelçisi'ne.

Tekgraf 296.

BERLİN, 1 Ağustos 1914

General Liman Türkiye'nin şimdi bile, Rusya ile savaş halinde, bizim adımıza aktif ve etkin bir tutum sergileyebileceğine ikna olmuş durumdaysa, Ekselansları genişleme olasılığını öngören bir maddeyle 1918'e kadar bir ittifak anlaşması yapmaya yetkilidir.

BETHMANN-HOLLWEG.[111]

İngiliz ve Rusların ülkeyi işgallerini takiben İran'da devam eden operasyonlarına ve doğu Anadolu'da ve Irak'ta Osmanlı sınırlarına saldırmak üzere İranlı aşiretleri kışkırtmalarına cevaben, 30 Temmuz 1914'te Enver ayrıca, Basra Valisi'nin sağladığı olanaklar yoluyla ve İbn Saud'un yardımıyla, Arap dünyasının yanı sıra İran ve Hindistan'a İmparatorluk karşıtı propoganda yayacak pan-İslamcı bir hareket hazırlamak üzere Max von Oppenheim ve Alman gizli servisiyle işbirliği yapmak üzere Berlin'e kendi istihbarat subaylarını gönderdi. Aynı zamanda, Avusturya ve Sırbistan arasındaki ilişkilerin 26 Temmuz'da kopmasına ve iki gün sonra ilan edilen Rus seferberliğine cevaben Enver, Hicaz, Irak ve Yemen'dekiler hariç tüm Osmanlı birliklerine izinli tüm adamlarını çağırması ve savaş ihtimali için talime başlaması emrini vererek aslında kendi yetkisiyle Osmanlı Meclis-i Vükela'nın onayı olmaksızın ve Osmanlı seferberliği resmen ilan edilmeden önce tam ölçekli seferberlik emri vermiş oldu.[112]

[110] Bethmann-Hollweg'den Wangenheim'a, no. 290, 31 Temmuz 1914. Kautsky no. 508, s. 412; Bethmann Hollweg'den Wangenheim'a no. 296, 1 Ağustos 1914, PA/AA, R 22402 içinde; ayrıca Kautsky içinde, Belge 547. Belgenin biraz farklı bir biçimi Bethmann'ın Wangenheim'a Auswärtiges Amt'a marjinal yorumunda bulunmaktadır, no. 385, 30 Temmuz 1914: PA/AA, R 22402, aktaran Aksakal, s. 102.

[111] Bethmann Holwegg'den Wangenheim'a no. 296, 1 Ağustos 1914; Kautsky No. 547, s. 436.

[112] Ali İhsan Sabis, s. 103, aktaran Özdemir, s. 28.

1 Ağustos 1914'te, Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan ettiği ve Almanya ile Fransa arasındaki ihtilafın batıda başladığı aynı gün, Birinci Dünya Savaşı'nı başlatacak ittifakların oluşumu sürerken, Liman von Sanders von Wangenheim'a, Osmanlı yönetiminin İttifak Devletlerinin savaş çabalarına önemli bir katkıda bulunabileceğine, bulunacağına dair gerekli güvenceleri sundu. Liman, Enver'in askeri vaatlerinin, 120 bin askerin, seferberlik için gereken otuz günün ardından, Bulgar ordusuyla birlikte Rusya'ya karşı ortak harekâtta kullanılmak üzere Edirne'ye yığılmasını kapsadığını yazdı. Ancak Rusya'ya karşı ortak bir Bulgar-Osmanlı seferinin Romanya topraklarından geçmesi gerekeceğinden Romanya'nın böyle bir harekâta destek vermesi şarttı. Bu, Romanya bir süreliğine tarafsız kalmayı tercih ettiğinden, Enver'in daha sonra böyle bir Osmanlı harekâtından kaçınmak üzere bahane olarak kullandığı bir koşuldu. 90 bin kişilik ikinci bir Osmanlı ordusu, Yunanistan veya Rusya'ya karşı harekete geçmek üzere altmış gün içinde Edirne'nin güneyine yığılacaktı. Her ne kadar *Teşkilat-ı Mahsusa* tarafından örgütlenen gerilla güçleri hâlihazırda yazın ilk aylarından beri Rus gerillalara karşı harekete geçmiş olsa da ilave beş Osmanlı bölüğü, muhtemelen savunma amaçlı olarak Osmanlı-Rus sınırı boyunca konuşlandırılacaktı.[113] Almanya, Alman ordusunun kırk gün içinde Fransız ordusunu yenmesinin ve ardından Rusya'ya karşı doğuya dönmesinin öngörüldüğü Schlieffen Planının ikinci safhasında bu Osmanlı askerlerinden yararlanabilirdi.[114]

Von Sanders, Enver ve von Wangenheim aynı gün, Almanya'nın Tarabya'daki yazlık rezidansında, bu planları detaylandırmak üzere buluştu. İttifak anlaşması imzalanır imzalanmaz Osmanlı ordusunun Kafkasya'da Rusya'ya karşı bir savunma pozisyonu alması, böylece Rusya veya Yunanistan'a karşı Bulgaristan ile işbirliği halinde taarruz için kara kuvvetlerinin çoğunu Trakya'da toplayabilmesi üzerinde anlaşmaya varıldı. Ancak henüz Bulgaristan'ın İttifak Kuvvetlerine katılıp katılmayacağını veya Romanya'nın Osmanlı-Bulgar müttefik kuvvetlerinin Rusya'ya karşı topraklarından ilerlemesine izin verip vermeyeceğini bilmiyorlardı, dolayısıyla bu anlaşma, Osmanlı-

[113] Bakınız s. 414-422.

[114] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a, no. 406, 2 Ağustos 1914: PA/AA, R 1913, aktaran Aksakal, s. 110.

Levent Şahverdi Arşivi

ların Mısır ve Kafkaslar'daki Osmanlı topraklarını yeniden fethetmek gibi herhangi bir emeli ifa etmek yerine güneydoğu Avrupa'da Almanya'nın savaş çabasına katılmak niyetinde olduğunu göstermekten başka o anda çok az anlam ifade ediyordu. Von Wangenheim Osmanlıların kuvvetlerini Trakya'da toplamalarının en az bir ay süreceğini biliyordu ama şimdilik Sadrazam Osmanlı'nın savaşta tarafsız kalacağına dair bir bildiri yayımlamış olsa da, bu anlaşma temelinde, Osmanlı'nın tam seferberlik ilanını takiben, ertesi gün gizli ittifak anlaşmasını imzalamakta haklı olduğunu düşünüyordu.[115]

Osmanlı İmparatorluğu, Almanya ve Avusturya-Macaristan arasındaki ittifak anlaşması Almanya'nın Bab-ı Ali Büyükelçisi Baron Hans von Wangenheim ve Osmanlı Sadrazamı Said Halim Paşa tarafından 2 Ağustos 1914'te saat 16:00'da Tarabya'da imzalandı. Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu, Rusya Sırbistan'a yardım ederek tepki gösterirse ve böylece Almanya ile savaşa girerse, Almanya'nın Avusturya-Macaristan ile ittifak halinde savaşa girme yükümlülüğünün aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu için de geçerli olması koşuluyla Avustuya-Macaristan ile Sırbistan arasındaki savaşta tarafsız kalmak konusunda anlaştı. Almanya, saldırıya uğraması halinde Osmanlılara silahlı destek sağlamayı kabul etti. Liman von Sanders'in Alman askeri misyonu sadece Osmanlı yönetiminin 'emrinde' olacak ama Harbiye Nazırı Enver Paşa ile Liman von Sanders arasındaki anlaşma uyarınca, *'Osmanlı ordusunun genel idaresinde etkin bir tesiri'* olacak bir konumda olacaktı. Bu maddeyle, Osmanlı ordusunun Başkomutanı Sultan olmakla birlikte, önceden Alman yönetimi tarafından istendiği üzere, Liman von Sanders'in Enver ile Alman askeri misyonunun aslında Osmanlı ordusuna fiilen komuta edeceği konusunda anlaşmış olduğu anlamına geldiği anlaşılıyordu. Anlaşma 1918 sonuna kadar uzatılacaktı ve taraflardan biri son bulmasını istemedikçe ilave bir beş yıl daha uzatılabilecekti. Enver özellikle anlaşmanın iki hükümdar tarafından onaylanmasını, böylece eğer mevcut imzacılar süre dolmadan makamlarından ayrılsa dahi her iki devletin de yine de hükümlerce bağlı olmasını istedi.[116]

[115] Wangenheim'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na, 2 Ağustos 1914, no. 406, 407-Almanya Dışişleri Bakanlığı Dt 128 Nr. 5 gizli, Bd. 3, aktaran Trumpener, s. 23.

[116] Anlaşmanın bir özeti derhal Wangenheim tarafından Berlin'e iletildi: Wangenheim'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na no. 408, 3 Ağustos 1914, metin Kautsky s. 526 no. 726 ve Wan-

1. Anlaşmayı akdeden taraflar Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasındaki mevcut ihtilafa binaen tamamen tarafsız kalmayı kabul etmektedir.

2. Rusya'nın aktif askeri önlemlerle müdahale etmesi ve Avusturya-Macaristan ile ilişkili olarak Almanya için bir ittifak anlaşmasının tatbikini mucip bir sebep husule getirmesi halinde, bu ittifak anlaşmasının tatbikini mucip sebep Türkiye için de husule gelecektir.

3. Savaş durumunda Almanya, askeri misyonunu Türkiye'nin emrinde bırakacaktır. Türkiye, kendi payına, Ekselansları Harbiye Nazırı ile Ekselansları Askeri Misyon Şefi arasında doğrudan varılan mutabakat uyarınca, söz konusu askeri misyonun ordunun genel idaresinde etkin bir tesiri olacağını temin etmektedir.

[Gönderilen iletide Von Wangenheim Alman yönetimini şöyle bilgilendirdi: '3. Madde ile iligili olarak: Türkler Ekselansları Sultan'ın Türk ordusunun Başkomutanı olduğunu göz önünde bulundurarak bu ifade biçimini kullanmak istediler. General Liman ise bana, Harbiye Nazırı Enver ile, -275 nolu telgrafınızla talep ettiğiniz üzere- fiilen Askeri Misyonun komuta etmesini öngören ayrıntılı bir anlaşma hazırladığını önceden resmen bildirdi].

4. Almanya, gerekli olması halinde silah zoruyla, tehdit edilmesi durumunda Osmanlı topraklarını savunmakla yükümlüdür.

5. Her iki İmparatorluğu da mevcut ihtilafın sonucu olabilecek uluslararası sorunlardan korumak amacıyla yapılan bu anlaşma yukarıda adı geçen tam yetkili kişiler tarafından imzalanır imzalanmaz yürürlüğe girecektir ve benzer ikili anlaşmalar ile birlikte 31 Aralık 1918'e kadar geçerli olacaktır.

6. Yukarıda tespit edilen sürenin dolmasından altı ay önce taraf devletlerin biri tarafından feshi ihbar edilmedikçe, bu anlaşma beş yıllık bir dönem daha yürürlükte kalacaktır.

7. Bu mevcut belge Ekselansları Almanya İmparatoru, Prusya Kralı ve Ekselansları Osmanlıların İmparatoru tarafından onay-

genheim'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na no. 409, 2 Ağustos 1914 içinde. Kautsky, s. 529, no. 733. Anlaşmanın Almanca tam metni Bihl, *Quellen*, s. 51-53'te bulunmaktadır; Fransızca metin ise Larcher, s. 35-38, 605-609'da bulunmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

lanacak ve onaylar imzalanma tarihinden itibaren bir ay içinde değiş tokuş edilecektir.

[von Wangenheim anlaşmanın metnini ileten mesajına şunu ekledi: '7. Madde ile ilgili olarak: Sadrazam, makamından ayrılsa dahi Türkiye'nin koşulsuz bağlı olması için, anlaşmanın her iki hükümdar tarafından da onaylanmasını bilhassa istemektedir. Bu nedenle İmparatorun özel yetkilendirmesini mümkün olan en kısa sürede iletmenizi rica ederim.']

8. Mevcut anlaşma gizli kalacaktır ve ancak iki taraf devlet arasında varılan bir anlaşma sonucunda açıklanabilecektir.

Bu belgeye Şehadeten, vs.

(Almanya adına) Baron von Wangenheim(Türkiye adına) Said Halim

Meclis-i Vükela'nın pek çok üyesinin ve Sultan'ın yanı sıra Osmanlı halkının İttifak

Kuvvetleriyle ittifaka hatırısayılır muhalefeti nedeniyle Enver anlaşmayı gizli tuttu. Osmanlı yönetiminin anlaşmadan haberdar olan üyeleri sadece Sadrazam Said Halim Paşa, Enver Paşa ve başından sonuna kadar müzakerelere taraf olan, Enver'in İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Meclis-i Vükela'daki başlıca müttefiki Dâhiliye Nazırı Talat Bey idi.[117] Aynı zamanda, Almanya Dışişleri Bakanı von Jagow da, von Wangenheim'ın yanı sıra Dışişleri Bakanlığı personeline, İstanbul'daki Britanya donanma misyonunun Osmanlı filosuna el koymasını ve İngiliz, Fransız ve Rus topraklarında panİslamcı fikirlerin yayılmasını engellemeye çalışmasını önlemek üzere anlaşmayı gizli tutmaları ve Osmanlıların da gizli tutmasını sağlamaları talimatı verdi. Ancak Britanya donanma istihbaratının aslında Wangenheim'ın Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği ve onları imzadan haberdar ettiği mesajı ele geçirdiklerine ancak mesajın öneminin anlaşılamadığına ve bu nedenle Churchill ve diğer İngiliz kabine bakanlarına savaş sırasında çok daha geç vakte kadar içeriği bildirilmeksizin dosyalandığına dair bazı kanıtlar bulunmaktadır.[118]

[117] Wangenheim'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na no. 416, 3 Ağustos 1914: Kautsky no. 795 s. 562-563; Cemal Paşa, *Hatıralar: İttihad-Terakki ve Birinci Dünya Harbi*, ed. Behçet Cemal (İstanbul, 1959), s. 121-153; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Koronolojisi IV* (İstanbul, 1955), s. 410-419; ve Ziya Şakir, 1914 *Cihan Harbine Nasıl Girdik* (İstanbul, 1943).

[118] Jagow'dan Wangenheim'a no. 305, 3 Ağustos 1914. Metin: Kautsky, s. 541 no. 751.

Levent Şahverdi Arşivi

İKİNCİ BÖLÜM

İTTİFAKTAN SAVAŞA: OSMANLI-AVRUPA DİPLOMASİSİ, AĞUSTOS-KASIM 1914

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı'nın Almanya ve Avusturya-Macaristan ile ittifakının resmileşip imzalandığı ve Osmanlı seferberliğinin başladığı 2 Ağustos 1914'ten, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girme sözünü fiilen yerine getirdiği Kasım 1914'ün ilk günlerine kadar olan dönem, pek çok yönden İkinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında Avrupa'da yaşanan Phoney (Şafak) Savaşı'na benziyordu. İttifak anlaşmasına rağmen Osmanlılar aktif olarak savaşa girmediler ve aslında pek çok vesileyle tarafsızlıklarını ilan ettiler, oysa hem Üçlü İtilaf hem de İttifak Devletleri Osmanlıları Avrupa'daki ihtilafta kendi taraflarını desteklemesi için ikna etmeye çalışmaya devam ettiler.[119]

Almanya ile ittifak anlaşması imzalandıktan sonra bile, Üçlü İtilafın Güneydoğu Avrupa'da kalan tarafsız devletlerle -Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya- ittifak kurma çabaları, savaşı Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamanın ve topraklarını aralarında paylaşmanın bir aracı olarak kullanma emellerinin bir yansımasıydı. Bu teklifler, savaşa İtilaf Devletleri tarafında aktif katılım karşılığında çoğu Osmanlı'ya ait önemli toprak vaatlerini kapsıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'na tam bir ittifak veya toprak tazminatı önerilmedi, sadece savaş sırasında tarafsız kalırsa mevcut topraklarını elinde tutma hakkı tanındı ki bu, Kırım Savaşı'ndan beri Güçlerle varılan anlaşmaların çoğunda verilen aynı türden toprak bütünlüğü güvencelerinin, ne zaman Hristiyan devletler yeni Osmanlı topraklarını işgal edip fethetse, sonraki yıllarda sürekli olarak göz ardı edildiği göz önüne alındığında ciddiye alabileceği bir teklif değildi.

Aslında, Osmanlı yönetiminin başlıca talebi Osmanlı topraklarının iadesi veya Orta Asya'ya genişlemesi değildi. Daha ziyade, her şeyden önce, 16. yüzyıldan beri korumaları altında olan yurttaşlarının ve Hristiyan Osmanlı yurttaşların Osmanlı yasalarına ve vergilerine tabi olmaksızın, bu anlaşmalardan faydalanan ülkelerin diplomatları ve konsoloslarınca sağlandığı üzere kendi bildikleri gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamalarını ve çalışmalarını sağlayan, İmparatorluk ile Büyük Güçler arasındaki anlaşmalar olan Kapitülasyonların kaldı-

[119] Feroz Ahmad, 'Ottoman Armed Neutrality and Intervention, August-November 1914', Sinan Kuneralp, ed., *Studies on Ottoman Diplomatic History* (İstanbul, Isis, 1990), no.4 (1990), s. 41-69.

Levent Şahverdi Arşivi

rılmasını talep ediyordu.[120] Kapitülasyonlar İmparatorluğu, Güçlerin ve İmparatorlukta yaşayan ve çalışan yurttaşlarının ekonomik olarak kölesi haline getirmişti. Bir süredir Osmanlı kamuoyu bunlara bir son verilmesini, böylece İmparatorluğun ekonomik kalkınma ve refah için gerekli önkoşullar olan kendi ekonomik ve siyasi bağımsızlığını geliştirebilmesini istiyordu. Almanya ile ittifakın imzalanmasını takip eden ilk günlerde bile, çeşitli Osmanlı devlet adamları bu talebi yineledi, hatta bazıları ekonomik özgürlük tanınmadıkça Almanya ve Avusturya ile bağların koparılmasını önerecek kadar ileri gitti. Ancak tüm İtilaf Devletleri için ve hatta Almanya ve Avusturya için, Kapitülasyonların İmparatorlukta sağladığı ayrıcalıklardan vazgeçmek söz konusu bile değildi ki İngiliz diplomatlar çeşitli vesilelerle bunu *'aşırı ve hatta küstah bir talep'* olarak nitelediler. Kapitülasyonlar kaldırılırsa sadece yurttaşları, Osmanlı yasalarına tabi olarak ve Osmanlı vergilerini ödemek zorunda kalarak önceki yüzyıl boyunca piyasadan silmekte oldukları Müslüman ve Yahudi rakipleriyle aynı rekabet düzeyine inmekle kalmayacaktı; büyükelçiler açısından daha da kötüsü, Kapitülasyonların kaldırılmasının Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm Hristiyan sakinlerinin Osmanlı yetkililerinin idaresi altına girmesi, Osmanlı yasalarına göre Osmanlı mahkemelerinde yargılanmaları ve daha da kötüsü tüm bunların insanlığın en aşağı formu olarak hor gördükleri Müslümanlar ve Türkler tarafından yapılması anlamına gelmesi olasılığından duyulan korku ve tiksinmeydi. 19. yüzyılın ortalarından beri Hristiyan azınlıkların mensuplarına Hristiyanlığın İslamiyet'ten üstün olduğunu ve bu nedenle Müslümanların idaresinden bağımsız olmanın Hristiyan yurttaşların hakkı ve hatta görevi olduğunu öğreten Hristiyan misyoner okulları, onları, öğrencilerinin kendilerini Hristiyan Avrupa toplumundan çok Osmanlının bir parçası olarak hissetmelerine neden olacak müfredata uymaya zorlayacak Osmanlı Maarif Nezareti'nin idaresine girecekti.[121] Osmanlının talebinin kabul edilmesi ve bunun sonucunda Osmanlının tarafsızlığını muhafaza etmesi aynı zamanda Güçlerin Osmanlıları Avrupa'dan çıkarmasını ve İmpa-

[120] Feroz Ahmad, 'Ottoman Perceptions of the Capitulations, 1800-1914', *Journal of Islamic Studies*, XI/1 (2000), s. 1-20.

[121] Gülbadi Alan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyoner Okullarının Ermenilere Bakışı (1820-1914)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Eğitim ve Öğretim Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 1997).

Levent Şahverdi Arşivi

ratorluğun Müslüman vilayetlerinin kendilerine ve Hristiyan azınlıklarına devredilmesini imkânsız kılacaktı. Bu nedenle Kapitülasyonların kaldırılması talebinde bulunulduğunda büyükelçiler bunu hiç düşünmeden reddettiler ve aslında en azından Berlin Kongresi zamanından beri Osmanlı işadamları ve aydınları tarafından artan bir şekilde talep ediliyor olmasına rağmen bunun Osmanlıların Avrupa'daki mevcut durumdan faydalanma ani düşüncesi ve çabası olduğu fikrini yaydılar. Her ne kadar Osmanlı kabinesindeki tarafsızlık yanlılarına, Enver ile Talat'ın ve destekçilerinin Osmanlı'nın derhal Almanya tarafında savaşa girmesi taleplerini alt etmek için gereken gücü verebilecek olsa da, bu tür bir idari ve ekonomik bağımsızlık açıkça İtilaf Devletleri için kabul edilemezdi.

Almanya ve Avusturya ile ittifak imzalandığında Osmanlı İmparatorluğu *Seferberlik* yönetimi altında bir savaş düzenine geçti. Barış hâlâ resmen var olsa da, Rusya güney Kafkaslar'da ve doğu Anadolu'da Osmanlılara karşı, doğrudan bir askeri saldırıyla değil ama Van Gölü bölgesinde Osmanlı yönetimine karşı büyük çaplı bir Ermeni isyanını kışkırtmış olan Ermeni gerilla orduları aracılığıyla askeri operasyonlarına başladı.[122] Osmanlılar buna, Rus Kafkasları, Harbiye Nezareti'nde Nazır Enver Paşa'nın doğrudan kontrolü altında kurulmuş gizli bir istihbarat örgütü olan, *Teşkilat-ı Mahsusa* desteğiyle işgal eden kendi gerilla hareketleriyle cevap verdiler ve bu örgüt Ermeni gerillaları geri püskürtmekte önemli bir başarı kaydederken savaş ilan edilir edilmez başlaması planlanan Rus askeri işgaline hazırlık amacıyla büyük ölçüde doğuya yayılan Ermeni isyanını bastırmakta pek de başarılı olamadı.[123]

Rus ve Ermeni Sorunu: Ermeni İsyanının Başlangıcı

1890'lardan beri çoğunlukla Rusya'da kurulan Ermeni milliyetçi cemiyetler, özellikle Ermeni Devrimci Federasyonu veya *Taşnaklar*

[122] Ermeni İsyanı, Justin Mc Carthy, Ömer Turan, Esat Arslan ve diğerleri tarafından, *The Armenian Rebellion*'da (University of Utah Pres, 2006) ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Ermenilerin 'nefsi müdafaa' hareketiyle ilgili bakış açısı Onnig Mekhitarian, 'The Defense of Van', *Armenian Review* (1948), I/1, 121-129, I/2, 131-143, I/3, 130-142, I/4, 133-142, II (Kış 1949/50), s. 127-135; Türk bakış açısının en iyi anlatımı: Mim Kemal Öke, *The Armenian question 1914-1923*. (Lefkoşa ve Oxford 1988).

[123] Bakınız s. 87-105.

ve Ermeni Sosyal Demokrat Cemiyeti veya *Hınçaklar*, hem çoğunlukla Rusların idaresinde olan Erivan ve Kafkasya çevresindeki başlıca Ermeni nüfus merkezlerini, doğu Anadolu'nun başlıca vilayetlerini hem de hepsinde Ermenilerin asla nüfusun çoğunluğu olarak değil ama yüzyıllardır yaşadığı güneydoğu Türkiye'deki vilayetleri, normalde Kilikya veya Çukurova olarak adlandırılan bölgeyi kapsayan bağımsız bir Ermeni devleti kurmaya çabalamışlardır. Ne Rusya ne de Osmanlı İmparatorluğu onlara, birlikte yaşadıkları Müslümanların güçlü muhalefeti nedeniyle bu bölgelerde, bağımsızlık şöyle dursun, herhangi bir özerklik sağlamayı istiyordu, dolayısıyla bu ve diğer benzer Ermeni milliyetçi cemiyetler her iki imparatorluğun kötü idari yönetiminden Ermeni halkın duyduğu rahatsızlığı, artan düzeyde şiddet içerikli isyanlar başlatmak için kullandılar.[124] Ancak görece küçük azınlıklar olarak, aynı dönemde çeşitli Balkan halkları tarafından bağımsızlıklarını temin etmek üzere kullanılan nüfus gücüne sahip değillerdi, bu nedenle diğer yollara başvurdular. Osmanlı İmparatorluğu'nda, pek çok Ermeni, Osmanlıların 14. yüzyıldan beri sürdürdüğü çok etnikli, çok dinli toplumda zenginleşmişti ve önde gelen bankacılar ve işadamları ve devlette yüksek yetkililer olarak hizmet ediyorlardı, bu nedenle tıpkı aynı ölçüde zengin ve varlıklı Yahudilerin aynı dönemde Yahudilerin bağımsızlığını sağlamayı amaçlayan Siyonist çabalara karşı çıktığı gibi, imparatorluktan ayrılmaya yönelik her tür çabaya karşı çıkıyorlardı. Ancak Yahudilerden farklı olarak bu Ermeni milliyetçi cemiyetler amaçlarına ulaşmak için, sadece Osmanlı yetkililerine ve Müslüman sivillere karşı değil, aynı zamanda örgütlerini sürdürmek ve etkilerini Ermeni kitlelere yaymak için gerekli olan mali ve lojistik desteği temin etmek için kendi toplumlarının daha zengin ve daha köklü üyelerine karşı da şiddete başvurdular.

Dönemin Ermeni devrimci çabaları aslında 1878 Berlin Kongresi'nde başladı. Bu döneme kadar, pek çok Rus lider, Rusya'nın uzun süredir devam eden İstanbul ve Boğazlar'ı ele geçirme emellerini gerçekleştirecek tedbirleri savunuyordu. Büyükelçi N.V. Çarikov Çar III. Alexander ve Dışişleri Bakanı'na, Avrupa'daki Osmanlı yönetimini bitirmek, Balkanlar'da bağımsız devletler yaratmak, İstanbul, Boğaz-

[124] V. M. Kopylov, 'Dashnaki', [Taşnaklar], bölüm 1, *Voenno-Istoricheskii Zhurnal* [SSCB], no.8 (1990), s. 8-16, bölüm 2, no. 9 (1990), s. 47-56.

Levent Şahverdi Arşivi

lar ve Marmara Denizi'ni uluslararası yönetim altına sokmak ve Rusya'nın Karadeniz'in batısındaki güney sınırlarını Tuna ve Rusya'nın 1878'den beri hâlihazırda zapt ettiği doğu Anadolu'daki bölgelerin ötesine genişletmek için Büyük Britanya ile işbirliği yapılması tavsiyesinde bulunan bir memorandum gönderdi.[125] Çar planı onayladı ancak doğru zaman gelene kadar beklemeye karar verdi, böylece Rusya o an için ihtirasını sabırla dizginlemiş oldu.

Bu arada, pek çok Ermeni milliyetçi, Avrupalı Büyük Güçlerden destek çağrılarına, müzakereciler Berlin Kongresi'nden eve döndükten sonra cevap verilmediğini düşündü. Ancak aslında Rusya doğu Anadolu'da açtığı konsolosluklarını ve din merkezlerini, sadece orada yaşayan Ermenileri özerklik veya bağımsızlık peşine düşmeleri için teşvik etmek için değil, aynı zamanda amaçlarına şiddet yoluyla ulaşmaları için onlara silah ve cephane sağlamak için kullanmaya başlıyordu. Berlin Kongresi sona erdikten sadece bir yıl sonra 1879'da, 'Anavatanı Savunma' adlı bir Ermeni gizli örgüt Erzurum ve çevresinde faaliyet gösteriyordu ve çoğunlukla şiddet içeren araçlarla 'Ermeni Davası'na hizmet etmek üzere yemin edilmesi de dâhil, adam toplama ve üyelik açısından gizli devrimci örgütlerin geleneksel yapısına sahipti.[126] Bu örgüt II. Abdülhamid'in gizli polisi tarafından bastırıldı ve üyeleri tutuklandı, işkence ve infaz edildi ancak sonraki yirmi yıl boyunca, 1891-1895 arasında bölgede birkaç Ermeni ayaklanmasını etkin bir şekilde teşvik eden ve destek veren, Merzifon'daki Amerikan misyoner okulu içinde ve çevresinde üslenmiş büyük bir Ermeni devrimci grup da dâhil, aynı bölgede başkaları türedi.[127] Bu grupların hepsi, Ermeniler göz koydukları topraklarda çok küçük azınlıkken, halkları yaşadıkları bölgelerde büyük çoğunluklar oluşturan ve

[125] Irina Sergeevna Rybachenok, 'Proekty Resheniia Problemy Chernomorskikh Prolivov v Poslednei Chetverti XIX Veka', [19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Karadeniz Boğazlar Sorununu Çözme Projeleri], *Voprosy Istorii* [Rusya], no. 4-5 (2000), s. 47-59.

[126] Tigran Tigranyan, 'British archival documents on the Defense of the Fatherland organization of Karin (Erzurum)' (Ermenice), *Patma-Banasirakan Handes. Istoriko-Fologicheskii Zhurnal*, no. 1-2 (1993), s. 71-76; bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Rusya'daki Ermeni devrimci faaliyetlerinin daha ayrıntılı bir açıklaması: Michael Varandian, 'History of the Armenian Revolutionary Federation, bölüm IV, V, VI, *Armenian Review*, XXIV/1 (1971), s. 63-72, XXV/2 (1972), s. 76-80, XXV/4 (1973), s. 70-78; çok anlayışlı bir değerlendirme için ayrıca bakınız Christopher Walker, 'From Sasun to the Ottoman Bank: Turkish Armenians in the mid-1890's', *Armenian Review*, XXXI/3 (1979), s. 227-264.

[127] Ali Tuzcu, 'Merzifon'da Ermeni Ayaklanmaları', *Belleten*, cilt 57/220 (1993), s. 795-826.

Levent Şahverdi Arşivi

bağımsızlık arayışında olan Balkan milliyetçilere öykünemeyeceklerini fark etmeleri nedeniyle Taşnaklar tarafından geliştirilen bir politika izledi. Bu nedenle, Müslümanların şiddetli tepkilerini kışkırtmak ve bu haberlerle Avrupa ülkelerini onlar adına müdahale etmeye mecbur edecek şekilde Hristiyan halkları öfkelendirmek üzere Müslümanları mümkün olan en korkunç şekilde katlederek Avrupalı politikacıları onların adına müdahale etmek üzere ordularını göndermeye zorlamaya çalıştılar.[128] Müslümanlar tuzağa düştü ve Müslüman köylülere ve yetkililere yönelik şiddetli Ermeni saldırıları Müslümanların Ermeni köylerine ve kasabalarına eşit derecede şiddetli saldırılarıyla karşılık buldu. Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki dini sürtüşme geçmişte dizginlenmişken, Müslümanların Güneydoğu Avrupa'daki bağımsızlığını yeni kazanmış Hristiyan devletler ve Kırım Savaşı'nı takiben doğuya, Kırım ve Orta Asya'ya ilerleyişinde Rusya tarafından büyük ölçekli katledilmeleri, Osmanlı İmparatorluğu içinde artan bir gerilim yarattı ve hem Ermeni saldırılarının hem de Müslümanların tepkilerinin her zamankinden daha kanlı bir hal almasına neden oldu.

Bu gerilim ve çekişme, yaklaşık 145 bin Ermeni'nin Osmanlı idaresindeki Anadolu'daki evlerini ve mülklerini bırakarak yuvalarını terk ettikleri ve 1828 Türkmençay Anlaşması Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında aynı dönemde devam eden savaşı bitiren 1829 Edirne Anlaşması uyarınca yakın zamanda İran tarafından Rusya'ya bırakılan, Ermeni milliyetçiler tarafından 'doğu Ermenistan' olarak adlandırılan Kafkaslar'daki bölgelere taşındıkları 19. yüzyılın ilk yıllarında Anadolu'nun doğusunda şiddetlendi.[129] Rusya bu sırada, Osmanlı Hristiyan yurttaşları, sadece doğu Anadolu'daki Ermenileri değil, aynı zamanda Rumeli'deki Bulgarları da, Rus topraklarına göç etmeye teşvik etme politikası izliyordu.[130] Rusya'ya göç eden Ermenilerin doğu Anadolu'da terk ettikleri evler, Rusların Kars ve Ardahan'ı 1878'de işgal etmesini

[128] William Langer, *The Diplomacy of Imperialism* (New York, 1956), s. 145-166, 322-327; William Langer, *European Alliances and Alignments*, 1871-1890 (New York, 1939); Mim Kemal Öke, *The Armenian question* 1914-1923 (Lefkoşa ve Oxford 1988).

[129] N.A. Tavakalian, 'Hayeri Nergaghte Parskastanits ev Turkiayits Anderkovkas Arevelyan Hayastane Rusastanin Mianalutys Ileto', [Doğu Ermenistan'ın Rusya'ya Katılmasını Takiben Ermenilerin İran ve Türkiye'den Transkafkasya'ya Göçleri], *Patma-Banasirakan Handes. Istoriko-Fologicheskii Zhurnal* [SSCB] 1978 (3), 26-40.

[130] Mahir Aydın, 'Vidin Bulgarlarının Rusya'ya Göç Ettirmeleri', *Türk Dünyası Araştırmaları* no.53 (1988), s. 67-79.

Levent Şahverdi Arşivi

takiben Karadeniz kıyılarına göçen yaklaşık aynı sayıda Müslüman Laz aşiret üyeleri ve Kafkasya'daki Rus yönetiminden ve Kazakların büyük ölçekli katliamlarından kaçan Çerkezler, Osmanlı yönetimi tarafından doğu Anadolu ve Irak'ta doğrudan yönetimini genişletmenin aracı olarak yerleştirilen Kürt ve Türkmen aşiret üyeleri ve Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan'daki zulümden kaçan binlerce Müslüman mülteci tarafından doldurulmuştur.[131] Ermeni Hristiyanlarla muhtelif Müslüman gruplar arasındaki gerilim, Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı öncesinde ve sırasında, önceden Rus topraklarına göçen pek çok Ermeninin doğu Anadolu'ya Rus ordusunun askerleri veya ajan olarak dönmeye başlaması ve geride kalan Ermenileri Osmanlı kuvvetlerine arkadan saldırmaya sevk ederek Rus ordusunun pek çok savaşta zafer elde etmesine yardımcı olmasıyla tırmandı.[132] Sultan II. Abdülhamid, Adana Ermeni Piskoposu Paul Terziyan'ın Adana ve Maraş bölgelerinde Fransa'nın desteğiyle bir Ermeni devleti kurulması önerisini, İmparatorluğunun hiçbir sebeple parçalanmasına asla izin vermeyeceğini belirterek reddetti. Ancak Rusya'dan 30 bin Ermeni mültecinin Osmanlı adası Girit'e yerleştirilmesini önerdi ama bu da bir Ermeni devleti için doğu Anadolu'nun tamamını ayırmakta ısrar edenler tarafından reddedildi.[133] Bir süreliğine, bölge nispeten sessizdi ancak savaşı bitiren Berlin Anlaşması'ndan sonra pek çok Ermeni Anadolu'ya dönmeye başladı çünkü modern ve liyakatli Rus yönetiminin nispeten liyakatsiz ve gevşek Osmanlı idaresinden çok daha kötü ve Sultan'ın tebaasının kendi hayatlarını yaşamaları, kendi dinlerini ifa etmeleri ve dini liderleri aracılığıyla kendi kendilerini idare etmeleri için dini temelli Ermeni, Rum, Yahudi ve Müslüman *millet* topluluklarının neredeyse tam bir özerkliğe sahip olduk-

[131] Dündar, s. 155-156; McCarthy, *Death and Exile*, s. 123-125; Erkan, s. 10; Kadircan Kaflı, *Türkiye'ye Göçler* (İstanbul, 1966), s.19.

[132] Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, 1877-1914, (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul, 2001); Kemal Beydilli, '1828-1829 Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler', *Belgeler*, TTK, XIII/17 (Ankara 1988), s. 365-434; Yaşar Köp, '1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Ermeniler', *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, 1 (Ankara, 2003), s. 553-565.

[133] Bayram Kodaman, 'Deux Propositions oppossees pour la solution du cas Armenian (Abdülhamid II et Paul Terziyan), *Revue d'Histoire Maghrébine* [Tunus], 1987, 14(47-48), 147-152; Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası* (İstanbul, Orkun, 1983); Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası* (Ankara, 1987); Mim Kemal Öke, *The Armenian question 1914-1923*, (Lefkoşa ve Oxford 1988).

Levent Şahverdi Arşivi

ları geleneksel sistemde Osmanlıların onlara tanımış olduğu özerkliği tanımakta çok daha isteksiz olduğunu gördüler. Geri dönen Ermeniler geride bıraktıkları toprakları ve mülkleri hiç satmamış olduklarından, tapu senetleri bile ellerinde olduğundan, Osmanlı yönetimi, onların yerine yerleştirilmiş olan Müslümanları tazminat bile ödemeden tahliye ederek evlerini ve topraklarını iade etti oysa Güneydoğu Avrupa'dan gelenler daha önce Hristiyan topraklarında terk etmeye zorlandıkları mülklere ve evlere geri dönemediler. Tahliye edilen Müslüman ailelerle geri gelen Ermeniler arasındaki mücadeleler 19 yüzyıl sonunda ve 20. yüzyılda artan şiddet olaylarına dönüştü. Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) akılsızca, doğu Anadolu'daki şiddet olaylarını, ismini kendisinden alan, geleneksel Osmanlı jandarma birimlerini oluşturma biçimi uyarınca, çoğunlukla söz konusu illerde yaşayanlardan, daha çok Ermenilerden kanlı bir şekilde intikam almaktan memnun olacak Kürtlerden oluşan yerel jandarma *Hamidiye* süvari alaylarını örgütleyerek bastırmaya girişti.[134] Bu da Birinci Dünya Savaşı başlayana kadar aralıksız devam eden yeni Ermeni isyanlarını ve Müslümanların şiddetli tepkilerini kışkırttı. Paris'te Genç Türklerle Ermeni Taşnaklar ve Hınçaklar arasında gerçekleşen yakınlaşmaya ve Anayasa yeniden yürürlüğe girer girmez Ermenilerin ve diğer azınlık grupların koşulları önemli ölçüde iyileşmiş olmasına rağmen, bunların en kötüsü 1908'de Adana'da vuku buldu. İstanbul'da 13 Nisan 1909'da yeni Anayasal Rejime karşı karşı patlak veren devrim, İstanbul ile vilayetler ve her biri yeni rejimden umutsuzluğa düşen ve durumdan bir an önce mümkün olduğunca yarar sağlamaya çalışarak tepki gösteren çeşitli azınlık gruplar arasında kaydadeğer yeni gerilimler yarattı. Güneydoğu Anadolu'da, Adana'da, siyasi boşluktan yararlanarak bu Ermeni rüyasını gerçekleştirmeye çalışan Adana Piskoposu Muşeg önderliğindeki Ermenilerle yeni rejimin onları özerk bir Ermeni bölgesel yönetiminin kontrolüne sokacağından korkan muhafazakâr Müslümanlar arasında şiddet olayları patlak verdi. Görünüşe göre Piskopos Muşeg, bunun Avrupa'daki siyasi liderleri Ermenilerin amaçlarını teminat altına almak üzere askeri olarak müdahale etmeye mecbur

[134] Osman Aytar, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna* (Istanbul, 1992); Bayram Kodaman, 'Hamidiye Hafif Süvari Alayları', *Tarih Dergisi*, no. 32 (Mart 1979), s. 427-480; Maurizio Russo, 'La formation des regiments de cavalrie kurde Hamidiye d'apres les documents diplomatiques italiens', *Revue d'Histoie Armenienne Centemporaine* I (1995).

Levent Şahverdi Arşivi

etmesi umuduyla bu tür saldırıları yerel Müslümanları çok daha kötü saldırılara teşvik etmek üzere kullanma eski Taşnak politikasını izleyerek takipçilerini Müslümanlara saldırmaya kışkırtıyordu. Çatışmalar kontrolden çıktı ve yüzlerce kişi, Ermenilerin kendi devletlerini kurmayı umdukları bölgede Müslümanlar nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturduğundan Müslümanlardan çok Ermeniler öldürüldü.[135]

Bu duruma cevaben, doğu Anadolu'daki çeşitli Ermeni siyasi gruplar, başlangıçta köyleri için meşru müdafaa sağlamayı amaçlayan ama aslında savunma kavramını kusursuz güvenlik sağlamak için Müslüman köylüleri yok etmeye genişleten kendi gerilla ordularını örgütlediler. Elbette Müslümanlar bu Ermeni 'gönüllü' gerilla saldırıları karşısında boş durmadılar ve katliam ile karşı katliam birbirini izledi. 1910'da Ermeni Devrimci Federasyonu/*Taşnaksutyun*/ *Taşnak* partisi, sözcüsü F. Varandyan tarafından 1910'da Cenevre'de düzenlenen Uluslararası Sosyalist Kongresi toplantısına hitaben yazılmış, Bitlis ve Van bölgelerinde Kürt ve Türk köylerine karşı hâlihazırda başlamış olan devrimci faaliyetleri anlatan resmi bir rapor yayımladı:

> *...Türkiye Ermenistanı'nda [yani doğu Anadolu]... 1908'e kadar bayrağımız altındaki, iki büyük Ermeni vilayeti, Bitlis ve Van illerinde, [Ermeni] kır ve kent nüfusunun tamamı, azalan sayıda olsa da günümüze kadar çalışmaya devam eden siyasi gruplar şeklinde örgütlendi. Bu gruplar hem saldırı hem de savunma için eğitildi. Her bir köyde, [Taşnak] partisi özellikle güvenilir, en deneyimli ve en cesur, genellikle 45-50 yaşlarında, fedailerin [özgürlük savaşçıları] çeşitli çabalarını destekleme, onları bir yerden başka bir yere taşıma, onları izleyenlerden kurtulmalarını sağlamak ve Kürtlerin tehdidi altında olabilecek komşu köylere yardım etmek görevlerine sahip olan mobil veya havacı grubun genel denetiminden sorumlu beş ila sekiz kişi seçti. Bu mobil gruba ek olarak her bir köyde başka gruplar var:*
>
> *1. Saldırı halinde savunmak için her zaman köyde bulunmakla görevli olan 30 ila 50 kişilik bir militan grup;*
>
> *2. Maddi kaynakları korumakla görevli olan yardımcı veya mali grup.*

[135] Salahi R. Sonyel, 'İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık, 1909)', *Belleten*, cilt 51/201 (1987), s. 1241-1289.

3. Silahları korumakla görevli askeri grup.

4. Farklı yerler arasında iletişimi temin etmekle görevli kadınlar grubu.

Sasun, Vaspuragan [Van] ve ötesi dâhil yaklaşık 100 köyde, engin Muş ovasındaki

Ermeni nüfusun tamamı bu şekilde örgütlenmiştir.[136]

Birinci Dünya Savaşı'nın Ermeni asker kahramanı General Antranik (1866-1927), Balkan Savaşları sırasında Osmanlılara karşı savaşan ve 14. yüzyılda Osmanlılar tarafından fethedildiklerinden beri Bulgar vilayetlerinde yaşayan binlerce Müslümanı katleden ve/veya süren Bulgar ordusundaki Ermeni alaylarına öncülük etmiştir.[137] 20. yüzyılın ilk yıllarında doğu Anadolu'da şiddet tırmanırken bu sefer de Türklere yönelik benzer Ermeni gerilla saldırılarına öncülük etmek ve Ermeni köylerini Türk karşı saldırılarına karşı korumak üzere Kafkasya ve doğu Anadolu'ya geldi.[138]

1878'de Berlin Anlaşması'nın kabul edilmesinden itibaren Rusya, Osmanlılarla savaşın gerçekleştiremediği Boğazlar'a ve açık denize tam erişimi güvence altına almayı sağlamak üzere anlaşmanın gözden geçirilmesini temin etmek umuduyla Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını garanti etmek için Avusturya-Macaristan ile birlikte çalışmıştı. Aynı zamanda Şark Meselesi diplomasisinde ve Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına ve parçalarının Rus-

[136] [M. Varandian], *Rapport présenté au Congres Socialiste International de Copenhague par le Parti Armenien 'Daschnaktzoutioun'*, *Turquie-Caucase-Perse* (Cenevre, 1910), Emiel Vandervelde Enstitüsü Sosyalist Enternasyonel Arşivleri, Brüksel, Belçika'da bulunmaktadır, B. 5792; Ayrıca bakınız Orhan Koloğlu, 'Taşnaklar, 1915'ten çok isyana hazırlar... Bitlis ve Van köylerinde silah deposu ve fedailer', *Popüler Tarih* (İstanbul), Nisan 2005, s. 32-37.

[137] Balkan Savaşlarından önce ve sırasında Bulgaristan'da Türklere karşı Bulgar saldırılarına Ermenilerin katılımı Boris Nikolov'un anılarında ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır, 'Iz Spomenite na General-Major Iordan Venedikov za 1895-1896 g. I za Uchastieto Mu v Armenskoto Revoliutsionno Dvizhenie', [Tümgeneral Iordan Venedikov'un Anılarından, 1895-96, ve Ermeni devrimci hareketine katılımı], *Voennoistoricheski Sbornik* [Bulgaristan], cilt 57/1 (1988), s. 198-206.

[138] Antranig Chalabian, *General Andranik and the Armenian Revolutionary Movement* (Southfield, MI, 1988), xvii, 588; orijinal Ermenice basımından özetlenmiş, pek çok yeni malzeme eklenmiştir; Dr. Grigor Grigorian, *Zoravar Andranik ev ir kiankn u paterazmnere* [General Andranik, yaşamı ve savaşları] (Beyrut, 1929); A. Tchelebian, *Le général Antranig et le mouvement réevolutionnaire arménian* (2. basım, Beyrut, 1986); 'M. Nersissian, A. Harutyunian, ve D. Mouradian, 'Materiali o Generale Andranike, / [General Andranik Hakkında Belgeler]. *Putma-Banasirakan Handes. Istoriko-Fologicheskii Zhurnal*, no. 4 (1981), s. 242-248.

Levent Şahverdi Arşivi

ya'nın uzun süredir sürdürdüğü planlarını gerçekleştirecek şekilde paylaşılmasına yol açacak manevralarda minnettarlıkla Rus liderliğini kabul etmeleri umuduyla Sırbistan ve Karadağ için yeni toprak temin etmeye çalıştı. Ancak Rusya'nın Bulgaristan'ın dış politikasının kontrolünü ele geçirmek için minnettarlığı kullanma çabaları, Rusların, Yakın Doğu'da Güç Dengesi meselesi konusunda bir Avrupa Savaşı çıkarmadan, istedikleri Osmanlı topraklarını ele geçirmek için bunu kullanmaya hazır olana kadar istemediği Osmanlılarla genel bir savaş tehlikesi taşıyan süreçte, Bulgaristan'ın Balkan dağlarının güneyindeki Osmanlı'nın Doğu Rumeli vilayetini Rusya'nın iznini almadan ilhak etmesiyle hemen başarısız oldu. Rusya bir süre için yeni bir savaşı önlemeyi başardı ancak Bulgaristan'ın emellerini destekleyememesi sonucunda Bulgaristan diplomatik bir ortak olarak Avusturya-Macaristan'a dönerek Avusturya-Macaristan'ın Balkan meselesinde Rusya ile işbirliğini sona erdirmesine ve Rusya üzerinde ciddi itibar ve nüfuz kaybına uğramasına neden dolu. Bu nedenle Balkan Savaşları sırasında Rusya Balkan müttefikler arasında daha fazla kan dökümü ve bölünme olmadan meseleyi halletmeye çalıştı ve bu eski Bulgar müşterilerini büyük ölçüde mutsuz etti. Neticede Rusya bunun akabinde, Bulgaristan'a kıyasla Avrupalılarla bağlantılarının olmaması ve Rusya'nın arzularını görünüşte daha alçakgönüllü bir şekilde kabul etmesi Ruslara Bulgarların sunamadığı türden bir minnettarlığı ve itaati sunuyor görünen diğer bir Hristiyan halk olan Ermenilerin davasını savunarak özellikle Osmanlı meselesindeki nüfuzunu iyileştirmeye çalıştı.[139] Bağımsız bir Ermenistan için talep edilen bölgelerde esasen Müslümanlar oturduğundan, dünyanın her yerinden Ermenilerin onların yerlerini alabilmeleri için Müslümanları sürmek veya öldürmek üzere dış destek olmaksızın açık bir isyan yararsız olurdu. Ermeni liderler Rusya'yı, Hristiyan âleminin desteğini elde edebilmek üzere, Ermenilerin arzuları uluslararası diplomasi düzeyine çıkarmanın en iyi aracı olarak kullanmaya çabaladı. Bu amaçla, ne zaman doğu Anadolu'da Ermenilerin Türk köylerine milliyetçi bir saldırısını Müslümanların şiddetli tepkisi izlese, uluslararası toplumu Ermeni Ulusal

[139] E.C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913* (Cambridge, Mass, 1938, New York, 1969); Elena Diakonova, 'Ruskite Planove za Nezavisimost na Bulgariia, 1906-1908', [Bulgaristan'ın Bağımsızlığı Konusunda Rus Planları, 1906-08], *Istoricheski Pregled* [Bulgaristan], cilt 55/5-6 (1999), s. 42-56; Karel Durman, *Lost Illusions: Russian Policies Towards Bulgaria in 1877-1887* (1988).

Davasını desteklemek için ve Osmanlı'nın Osmanlı İmparatorluğu içindeki tüm Ermeni milliyetçi terörünü bastırma çabalarına karşı harekete geçirmek üzere Rusya'ya başvurdular. Tüm Dünya Ermenileri Katolikosu Khrimyan Hayrik (1892-1907) 1907'de Çar II. Nikola'ya başvurdu; Katolikos V. Georg (1911-1930) Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önceki yıllarda Tiflis'teki Ermeni Ulusal Bürosu'nun Ermeniler adına uluslararası askeri müdahalede bulunulmasını sağlama çabalarına destek elde etmek amacıyla Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Kont Vorontsov Daşkov'a benzer başvurularda bulundu.[140] Rusya da Ermenilerin taleplerine boyun eğmesi için, Balkan devletlerinin, Balkanlar'da kalan ne kadar Osmanlı kuvveti varsa hepsine karşı şiddetli muhalefet başlatmasına yardım etmek için Kafkasya'ya yerleştirilen Kazaklardan oluşan seçkin bir ordu tugayı göndererek Osmanlılara baskı yaptı.[141] Tüm bu Rus teşviki sonucunda, Ermenilerin Osmanlı yönetiminin ve jandarmalarının idari ve askeri istismarlarına yönelik öfkesi doğu Anadolu'nun oldukça ayrı bölgelerinde açık Ermeni isyanlarına yol açtı. Ancak Birinci Dünya Savaşı yaklaşırken çoğunlukla Van ve Sasun'daki Ermeni nüfus merkezlerine ve Osmanlıların Kafkasya'da ve doğu Anadolu'da Ruslarla karşı karşıya olan ordularına tedarik sağlamak için kullandıkları ana rotalar üzerindeki Ermeni köylerine odaklanmaları Osmanlı ordusunu, Anadolu'yu bir Rus işgaline karşı savunmasını temin etmek için Doğu'da üslenen güçlerini pekiştirme yetisini engellemek üzere örgütlenmiş oldukları konusunda fazlasıyla şüphelendirdi. Yaklaşık bir yıl sonra başlayan Ermeni nüfusunun sürgün edilmesi politikasının tohumları bu hissiyatta yatar.[142]

Temmuz ayı sonunda Avrupa'da savaş çıkmasını takiben ve kasım ayında Osmanlı'nın savaşa girmesine kadar uzanan, 1914 yazı sıra-

[140] M.G. Nersisyan, 'Khrimyan Hayriki Dimume Nikolay Erkrordin (1907) evArkhivayin Ayl Nyut'er Haykakan Hartsi u Hay Kamavorakan Sharzhman Masin (1912-1915)', [Katolikos Khrimyan Hayrik'in Çar II. Nikola'ya Başvurusu (1907) ve Ermeni sorunu ve gönüllü hareketler konusundaki diğer arşiv kaynakları], *Patma-Banasirakan Handes. Istoriko-Filologicheskii Zhurnal* [Ermenistan], 1993 (1-2), 165-180.

[141] N.D. Plotnikov, 'Kavkazskaia Kazach'ia Brigada na Balkanakh', *Voenno-Istoricheskii Zhurnal* [Rusya], no.12 (1992), s. 80-83.

[142] Hüseyin Çelik, *Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi* (Ankara, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1993); E. Kostandyan, 'Vani Rusakan P'okhhiupatos Ark'uni Khorhrdakan Kostaandin Kamsarakani Zekuts'agrerits', [Van'daki Rus Konsolos Yardımcısı, Avukat Kostandin Kamsarakan Tarafından Gönderilen Bazı Raporlar], *Patma-Banasirakan Handes. Istoriko-Filologicheskii Zhurnal*, no.2 (1988), s. 212-223.

Levent Şahverdi Arşivi

sında Rusların Osmanlılarla ilgili politikası, iki zıt yönde ilerliyor görünmektedir. Bir yandan, başlangıçta Dışişleri Bakanı Sazonov, Rusya'nın Boğazlar ve doğu Anadolu'ya egemen olma nihai amacına dönmeden önce kuvvetlerini doğu cephesinde Almanya'ya karşı savaşmaya odaklayabilmesi için Osmanlılarla hemen bir çatışmaya girmekten kaçınmaya çalışma muhafazakâr politikasını sürdürmeye devam etti. Rusların ilk dretnotu Osmanlıların sipariş ettiği dretnotların gelmesinden çok sonra tamamlanacağından Osmanlıların filosu hâlâ Rusların Karadeniz filosundan üstündü. Osmanlı yönetiminin savaş zamanında istediği her savaş gemisini Boğazlar'dan Karadeniz'e gönderebilecek olması, Rusya'nın, şayet Osmanlılar İttifak Güçleri tarafında savaşa girerse Adriyatik'teki güçlü Avusturya gemilerinin veya Akdeniz'de devriye gezen Alman gemilerinin Karadeniz'e girerek sadece Karadeniz limanlarının ve filosunun güvenliğini değil aynı zamanda halen Moskova, St. Petersburg ve Rusya'nın geri kalanı ile çok sınırlı demiryolu bağlantıları bulunan Kafkasya ile iletişimini ve ulaşımını da tehdit etmesinden korkmasına neden oluyordu. Rusya'nın Boğazlar yoluyla Batı Avrupa ile ticareti, Rusya'nın savaş çabasını finanse etmesi ve Orta Avrupa'dan gelen hububat maddelerinden mahrum bulunan müttefikleri Britanya ve Fransa'nın ihtiyaçlarını Rusya'dan temin etmeleri açısından büyük önem taşıyordu. Rusya ve müttefikleri ayrıca Osmanlı'nın Almanya tarafında savaşa girmesinin Rusya'nın, Polonya'da ve Galiçya'da ve batı cephesinde Fransa'da Almanya ve Avusturya ile karşı karşıya olan İtilaf Devletleri kuvvetlerine takviye olarak mümkün olduğunca çok asker göndermesini önleyeceğini de anladılar. Dahası, Rusya'nın doğu'da Almanya'ya baskısı, Almanya'nın Fransa'ya karşı daha fazla asker göndermesini önleyecek, bu da Fransa'ya ilk Alman saldırısına direnme ve kendi karşı saldırısını başlatma kabiliyeti sağlayacaktı. Osmanlı'nın İtilaf Devletlerine karşı savaşa girmesi bu nedenle İtilaf Devletlerinin Rusya ile denizden temasını bitirecek ve ayrıca Batı'daki askeri ve ekonomik konumunu riske sokacaktı. Rusya ve müttefikleri bu nedenle, Osmanlıların Almanya ve Avusturya'ya katılmalarını önlemek için onları savaşın dışında tutmayı tercih ettiler. [143]

[143] Boris E. Nolde, *Russia in the Economic War* (New Haven, 1928); Sergei D. Sazonov, *Fateful Years, 1909-1916* (Londra, 1928), s. 227; G.N. Trubetskoi, *Russkaia diplomatiia 1914-1917 gg I voina v Balkanakh (Mongtreal, 198.3)*, s. 61, aktaran Bobroff, s. 165-166.

Levent Şahverdi Arşivi

Diğer yandan, Rusya Savunma Bakanlığı ve İstihbarat Servisleri, Osmanlı topraklarını işgal etmek isteyen Ermeni 'gönüllü alaylarını' örgütleyerek doğu Anadolu'da Osmanlı yönetimini baltalama ve 19. yüzyıl sonundan beri Ermeni milliyetçi örgütler tarafından kullanılan Osmanlı yönetimini doğu Anadolu'da sarsmayı ve istikrarsızlaştırmayı ve Osmanlıların bölgedeki Rus topraklarına saldırmasını önlemeyi amaçlayan açık Ermeni isyanlarını teşvik etme ve destekleme politikaları izleme çabalarını sürdürüyorlardı. Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Kont Vorontsov-Daşkov da aynı şekilde doğu Anadolu'daki pek çok Kürt aşiretin desteğini kazanmaya çalıştı. Dolayısıyla Rusya Dışişleri Bakanlığı Çar'a Rus ordusu hazır olana kadar Osmanlılara karşı açık bir savaştan kaçınması çağrısında bulunurken bile Kafkasya'daki Rus ordusu, doğuda Osmanlı yönetimine karşı faaliyet gösteren Kürt aşiret müttefiklerinin yanı sıra Rus gerilla gruplarını kışkırtıyor ve destekliyor, hatta zaman zaman Rusya'nın Ermeni ve Süryani müttefiklerini Osmanlı ordusunun hatları gerisinde daha fazla eyleme teşvik etmek için onlara saldırmalarını sağlıyorlardı.[144]

Tüm bunların sonucu şiddetin yayılması oldu: Kürtler ve Türkmenler tarafından Ermenilerin mülklerine el konulması, Ermeni köylerine baskınlar, katliamlar ve Ermeni erkeklerin ordudan ziyade *Amele Taburlarında* askere alınması.[145] Çoğu tarihçi bu olayları ele alırken Ermenilerin terörist saldırılarından hiç bahsetmeksizin sadece tam da bunun korkunç sonucu olan Türklerin tepkilerine odaklanmakta-

[144] Gerayer Koutcharian, 'The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire', *Armenian Review*, XXXIX (1986), s. 1-45; Michael F. Florinksi, 'Sovet Ministrov I Kavkaskoe Namestnichestvo v. 1905-1914 gg.', [Bakanlar Kurulu ve Kafkas Genel Valiliği, 1905-1914], *Vestnik Leningradskogo Universiteta: Seriia Istorii, lazyka i Literatury* [SSCB], no. 1 (1984), s. 24-28; Tahran'daki Rus Temsilciden Dışişleri Bakanlığı'na, 2 Eylül 1914/20 Ağustos 1914: AVPRI, f. Politarkhiv o 482, d. 4104, 1. 211, aktaran Reynolds, s. 211; Sadık Sarısamanı, 'Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin Bahriyari Politikası', *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi*, no.8 (1997), s. 305, aktaran Reynolds, s. 212-213.

[145] Giers'ten Sazonov'a, İstanbul, 23 Ekim 1914/10 Ekim 1914: AVPRI f. Politarkhiv o. 482 d. 4068 l. 240, aktaran Reynolds, s. 208; Panikos Panayi, *The enemy in our midst: Germans in Britain during the First World War* (Oxford, 1991); Panikos Panayi, 'The destruction of the German communities in Britain during the First World War', Panayi Panikos (ed.), *Germans in Britain since 1500* (Londra 1996), 113-30; Pnikos Panayi, 'Anti-German riots in Britain during the first world war', Panikos Panayi, ed. içinde, *Racial violence in Britain in the nineteenth and twentieth centuries*, gözden geçirilmiş basım (Londra, 1996), 65-91; Panikos Panayi, 'An intolerant act by an intolerant society: the internment of Germans in Britain during the First World War'. *Immigrants&Minorities*, 11:3 (1992), 53-75; Panikos Panayi, 'Germans in Britain during the first world war', *Historical Research*, cilt 64 (1991), 63-76.

Levent Şahverdi Arşivi

dır.[146] Pek çok Ermeni mağdur oldu ve teröre terörle karşılık verilmesi sonucunda, artan sayıda Osmanlı Ermeni sınırdan Rus Kafkasyası'na kaçtı ve beraberinde Osmanlı askeri hareketlerinin yanı sıra Rus ordusunun Anadolu'yu işgal ederken izleyebileceği en iyi yollarla ilgili bilgi getirdi ve bu Türklerin onlarla birlikte kalan Ermenilere yönelik güvensizliğini ve nefretini artırdı.[147] İhanet ve nefret, katliam karşı katliam kısırdöngüsü aralıksız tırmanmaya devam etti.

Haziran 1914'te Ermeni milliyetçisi bir kongre Erzurum'da Osmanlıları Ermenilerin 'reform' ve doğuda özerklik taleplerine boyun eğmeye ikna ederek savaştan kaçınma umuduyla Osmanlı yönetimi tarafından gönderilen bir heyetle buluştu. Osmanlı Ermenilerinin çoğu aslında, doğu Anadolu'da Osmanlıların Ermenilere saldırmasına yol açacağı korkusuyla Ermeni gönüllülerin Osmanlılara karşı savaşmak üzere Rus ordusuna gönderilmesine karşıydı. Muş ve Erzurum'dakiler de dâhil bazı Ermeni *Taşnak* köy komiteleri Ermeni gönüllülerin Rus ordusuna alınmasına karşı çıkmak için Tiflis'e adam bile gönderdi. Ermenilerin Osmanlılarla Ruslar arasında tarafsız kalmasını istediklerini söylediler. Ancak *Taşnak* liderler görünüşe göre, bölgedeki Türklerin, Avrupa ülkelerini, özellikle bu dönemde Rusya'yı Ermeni emellerini destekleyerek doğu Anadolu'daki Müslümanları öldürmek veya sürmek için askeri müdahalede bulunmaya zorlayacak türden katliamlara başvurması umuduyla Ermenilerle Osmanlılar arasında şiddeti kışkırtma sabık politikalarını sürdürme arzusundan dolayı Kongrede Osmanlı delegeleriyle herhangi bir uzlaşmadan kaçındılar.

Osmanlılarla Erzurum'da buluşurken dahi, Osmanlı yönetiminin Ermenilere çoğunlukla Müslümanların yaşadığı doğudaki geniş toprakları vermeyi reddedeceğini doğru bir şekilde varsayan *Taşnak* milliyetçiler emellerini desteklemesi için aynı zamanda Rusya'ya başvurdular. Osmanlı İmparatorluğu'nda işadamı veya politikacı olarak başarılı olan pek çok önde gelen Ermeni yüzünü Ruslara dönmeye ve Rusya'yı

[146] Örneğin: A.S. Hambaryan, 'Sasuni 1904 T'vakani Goyamarte', [1904'te Sasun muharebesi], *Patma-Banasirakan Handes. Istoriko-Filologicheskii Zhurnal* [SSCB], no. 4 (1989), s. 22-34; A.S. Hambaryan, 'Kilikiayi 1909 t'. Haykakan Kotoratsnere', [1909'da Kilikya'da Ermeni Katliamları], *Patma-Banasirakan Handes. Istoriko-Filologicheskii Zhurnal* [SSCB], no.4 (1988), s.12-29.

[147] Giers'ten Sazonov'a, 17 Ağustos 1914/4 Ağustos 1914: AVPRI, f. Politarkhiv o. 482 d.4104 l.115; Somakian, s. 75-76; aktaran Reynolds, s. 207.

Levent Şahverdi Arşivi

'Ermeni Davası' adına hareket etmeye teşvik etmeye başladı. Rus ordusuna katılan Ermeni gönüllülerin çoğu 1913 Balkan Savaşları öncesinde veya sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan Rusya'ya göç eden erkeklerdi. Osmanlı yollarını, vadilerini ve patikalarını çok iyi biliyorlardı ve Rus ordusuna Anadolu'yu işgal etmenin en iyi yolu konusunda değerli lojistik bilgiler sağlayarak Rus işgali için kusursuz bir öncü birlik oluşturdular.[148] Ermeni gönüllülerin Rus ordusuna dâhil olması esasen *Taşnaklar* tarafından ayarlandı ancak *Hınçaklar* tarafından da desteklendi. Hepsi de bu Ermeni gönüllülerin Rus ordusu tarafından başka bir yerde değil sadece Kafkasya'da kullanılmasını istiyordu. Eğer Ermeniler doğu Anadolu'yu işgal eden Rus ordusunda baskın olurlarsa o zaman konumlarını Rusya'nın güneyinin yanı sıra Kafkasya ve doğu Anadolu'yu kapsayacak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra Rusya'dan da bağımsız olacak bağımsız bir Ermeni devleti kurmak için kullanacakları yönünde oldukça haklı korku nedeniyle Ruslar bu isteği kabul etmeyi reddederek pek çok Ermeni gönüllüyü Rus ordusuyla birlikte Galiçya'da ve Karpat Dağları'nda Avusturya'ya ve Baltık'ın batısında Alman ordusuna karşı savaşmak üzere gönderdi.

Ermeni gönüllüleri Anadolu'dan Rus ordusuna gönderme düzenlemeleri, Rus Kafkasyası'nın başlıca idari merkezi Tiflis'te kurulmuş olan Ermeni Merkez Bürosu tarafından organize edildi. Bu çabaya, Tiflis'teki başlıca Ermeni gazetesi *Mshag*'ın yazı işleri müdürü Hampartsum Arakelyan ile 12 Ağustos 1914'te Ermenilerin arzularını gerçekleştirmenin tek yolunun şiddet olduğunu düşünen Taşnak lider Dr. Hagop Zavrief tarafından kendisine gönderilen emirler nedeniyle Bulgaristan'dan Tiflis'e yeni dönmüş olan General Antranik önderlik etti.[149] Antranik gelir gelmez Rus Kafkasya Cephesi Komutanı General Mishlayevski ile görüştü ve Komutan şunları söyledi: *'Ermeni-Türk cephesindeki her Rus komutan savaşa girişmeden Antranik ile konuşmalı çünkü o cephedeki her generalden daha vatanperver bir ruhla savaşıyor.'* Toplantıdaki bir başka Rus komutan, *'Ordum büyük başa-*

[148] Chalabian, *Antranik*, Türkçe çeviri, s. 166-168.

[149] Chalabian, Antranik, Türkçe çeviri, s. 164; Boris Nikolov, 'Iz Spomenite na General-Major Iordan Venedikov za 1895-1896 g. I za Uchastieto Mu v Armenskoto Revoliutsionno Dvizhenie', [Tümgeneral Iordan Venedikov'un Anılarından, 1895-96, ve Ermeni devrimci hareketine katılımı]. *Voennoistoricheski Sbornik* [Bulgaristan], cilt 57/1 (1988), s. 198-206.

Levent Şahverdi Arşivi

rısını Antranik'in askeri bilgisine, şahsi cesaretine ve vatanperverliğine borçludur.' dedi.[150] Belli ki Taşnaklar Ermeni gönüllülerin Rus ordusuna alınmasını ve Kafkasya'da ve doğu Anadolu'da Osmanlılara karşı savaşan Ermeni gruplar oluşturulmasını desteklediler ve teşvik ettiler çünkü bunun sadece Ermeni ulusal davası için Rusların desteğini elde etmekle kalmayıp Osmanlıların Osmanlı Ermenilerine karşı kuşkusunun artmasına ve sonunda istedikleri şiddet olaylarına yol açacağını düşündüler.[151]

Rus hükümeti Rusya'da politikacılarını ve halkını Osmanlılara karşı savaşa hazırlamak için aktif bir basın kampanyası başlattı. Rus gazeteleri Osmanlıları hem suçlayan hem de onlarla alay eden hikâyeler ve karikatürler yayımladı. Rus gizli polisi Türkleri ve Osmanlılara sempati duydukları düşünülen diğer kişileri tutuklarken pek çok Osmanlı istihbarat ajanı Kafkasya, Kırım ve Rusya'nın güneyinde tutuklandı. İran'ın batısında Ruslardan esinlenen Kürt aşiretler İran'daki Osmanlı ticarethanelerine büyük çaplı baskınlar düzenlediler ve Osmanlı toprakları sınırında bir dizi baskın düzenleyerek Türk köylerine saldırdılar ve savaş resmen başlamadan çok önce iki ülke arasındaki sınırda küçük çaplı bir savaşın patlak vermesine neden oldular.[152]

Aynı zamanda, Eçmiadzin'deki merkezi Rus kontrolü altında olan Ermeni Katolikosu V. Kevork, Çar'dan ve Rus Kafkasya Genel Valisi Prens Vorontov-Daşkov'dan, eğer Ermeniler Rusların doğu Anadolu'yu fethetmesine yardım ederse Rusya'nın, doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünü kapsayan Rus yönetimi altında özerk bir Ermeni devleti kuracağına ve ayrıca Osmanlı yönetimi altında yaşamaya devam

[150] Stephen G. Svajian, *Thip Through Historic Armenia*, s. 496, alıntı yapan Melville, *The Literary Digest*, 17 Ocak 1920, ve Chalabian, *Antranik*, Türkçe çeviri içinde, s. 164.

[151] Ermeni tarihçi Leo (Arakel Babahanyan), *West Armenian Revolutionary Ideology* (Ermenice), cilt II, s. 119-120, aktaran Chalabian, *Antranik*, Türkçe çeviri, s. 164.

[152] Osmanlı Bahriye Nezareti'nden Rapor, 18 Eylül 1914/5 Eylül 1330: ATASE, K. 241, Dosya 2-1001, Fihrist 37-1, aktaran Reynolds, s. 208; Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Osmanlı Harbiye Nezareti'ne raporu, 1 Ekim 1914/16 Eylül 1330: ATASE, Kutu 241 Dosya 2-1001, Fihrist 54, aktaran Reynolds, s. 208; Vahdet Keleşyılmaz, 'Kafkas Harekatının Perde Arkası', *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi*, no.11 (2001), s. 283, aktaran Reynolds, s. 208; ayrıca Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, III/1, s. 223-226, İlginçtir ki, Almanya bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefikiyken aynı zamanda İran'daki Alman ajanlar görünüşe göre başarısız bir şekilde Abdülkadir Bey ve önderlik ettiği aşiretleri, İran'ın kuzeyinde Rusların yerine Osmanlı değil Alman nüfuzu kurmak için ajan olarak kullanmaya çalışıyordu: Rus İstanbul Büyükelçisi Giers'ten Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a, 2 Ekim 1914/19 Eylül 1914: AVPRI, f. Politarkhiv o 482, d.4104, l. 1330, aktaran Reynolds, s. 211-212.

Levent Şahverdi Arşivi

eden Ermenilerin refahını garanti edeceğine dair güvenceler istedi.[153] Rusya 1914-1915 kışı sırasında Kafkasya'ya bir Osmanlı saldırısı beklemiyordu ve hâlihazırda orada üslenen askerlerine Baltık Denizi'nden Galiçya'ya kadar her yerden saldıran Alman ve Avusturyalı kuvvetlere karşı savaşmak için daha acil ihtiyaç olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle 800 bin kişilik Rus Kafkas ordusunun büyük bir bölümü 1914 yazında kuzeye kaydırılmıştı ve Osmanlılar savaşa girdiğinde Kafkasya'da 350 binden daha az asker kalmıştı. Tereddütlerine rağmen Ruslar, Almanlarla Avusturyalılar yenilgiye uğratıldıktan sonra oraya daha ehil Rus askerler kaydırılana kadar Ermeni askerlerin bu boşluğu doldurması gerektiğine karar verdiler. Bu nedenle Vorontsov-Daşkov Tiflis'te bulunan Ermeni Ulusal Konseyi'ne, savaş resmen ilan edilmeden önce Osmanlı topraklarında kendi başlarına hareket etmek ve ardından sonunda Osmanlı doğu Anadolu'yu işgal ettiğinde Rus ordusuna hizmet etmek üzere eğitilmiş olan dört Ermeni 'gönüllü gerilla alayı', *druzhinalar*, oluşturma programında mümkün olan tüm mali ve askeri yardımı sağlamayı kabul etti.[154] Vorontsov-Daşkov Taşnakların Van bölgesinde Ermeni halkı silahlandırmasına ve 1914 yazında başlayan ayaklanmayı kışkırtmasına yardım etti ve savaş başladığında Rus ordusu alenen bölgeyi işgal ettiğinde Ermeni gönüllü alaylarının çabalarına destek sözü verdi.[155] Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman Askeri Misyonunun bir üyesi, 3. Ordu Kurmay Başkanı Felix Guse bu sırada Rusya'daki Alman istihbarat ajanlarından, Rusya'nın başarılı bir şekilde Ermeni eylemcileri örgütlediğine ve sonuç olarak Osmanlı-

[153] Hovanissian, *Armenia on the Road*, s. 45; Reynolds, s. 206, 259.

[154] M.G. Nersisyan, 'Khrimyan Hayriki Dimume Nikolay Erkrordin (1907) ev Arkhivayin Ayl Nyut'er Haykakan Hartsi u Hay Kamavorakan Sharzhman Masin (1912-1915)', [Katolikos Khrimyan Hayrik'in Çar II. Nikola'ya Başvurusu (1907) ve Ermeni Sorunu ve gönüllü hareketler konusunda diğer arşiv kaynakları], *Patma-Banasirakan Handes. Istoriko-Filologicheskii Zhurnal* [Ermenistan], 1993 (1-2), 165-180; Gerayer Koutcharian, 'The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire', *Armenian Review*, XXXIX (1986), s.1-45; F.I. Eliseev, *Kazaki na Kavkaskom fronte* (Moskova, Voenizat, 2001), s. 85; General Gabriel Gorganian, 'Armenian Participation in World War I', *Armenian Review*, XX. no. 3-79 (Sonbahar 1967), s. 3-21; cilt XX no. 4-80 (Kış 1967), s. 66-80; XXI no.2-82 (Yaz 1968), s. 66-80; XXI no.4-84 (Kış 1968), s. 69-74; cilt XXII no. 1-85 (İlkbahar 1970), s. 72-79; XXIII no.2-90 (Yaz 1970), s. 45-65; hepsini aktaran Reynolds, s. 206; ayrıca Chalabian, *Antranik*, Türkçe çeviri, s. 165.

[155] Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia* (New York, 1951), s. 26, aktaran Reynolds, s. 207; L. Vorontsov-Dashkov, *Vsepoddanneishii otchet za vesem let upravleniia Kavkasom* (St. Petersburg, 1913); L. Vorontsov-Dashkov, 'Pis'ma Vorontsova-Dashkova Nikolaiu Romanovu', [I.I. Vorontsov-Dashkov'un Nikolai Romanov'a Mektupları], *Krasnyi Arkhiv* I (no. 26)(Moskova 1928), s. 97-124.

Levent Şahverdi Arşivi

ların çok yakın bir gelecekte Van'da bir Ermeni isyanı bekleyebileceklerine işaret eden bilgiler aldı.[156]

İlk üç gönüllü *'druzhinalar'* Ağrı Birimi olarak biliniyordu ve orada yaşayan Ermenilerin yerel Rus konsoloslar tarafından sağlanan silahlar ve parayla giriştiği bir isyanla koordinasyon halinde Van'ı ele geçirme özel görevi verilmişti. Ermeni gönüllü birimlerinin örgütlenmekte olduğunun duyurulması Tiflis sokaklarında dolaşan Ermeni gençlik çeteleri ve ayrıca Batı Avrupa ve ABD'den bağımsız bir Ermeni devleti elde etmek umuduyla gelen Ermeni gençler tarafından neşeyle karşılandı. Hepsi cepheye gitmek ve Türklere ve Kürtlere karşı savaşmak istiyordu. Amerika'dan bile Ermeni gençler Tiflis'e akın etmeye başladı. *'Tiflis sokakları Türklerle savaşmaya gelen Ermeni gençlerle doldu. Okullarını, evlerini bırakan öğrenciler gönüllü birliklere katılmak istiyordu. Yedi öğrenci gönüllülere katılmak için Alexandropol/Gümrü'deki Ticaret Lisesinden kaçtı, bazıları daha 15 yaşındaydı ve bunun için çok genç olduklarını öğrendiklerinde ağlamaya başladılar. Kabul edilmezlerse intihar edeceklerini söyleyerek karşılık verdiler. Kars'ta kız öğrenciler gönüllü olarak yazılmak için erkek kıyafetleri giydiler ancak kız oldukları anlaşılınca reddedildiler. Daha sonra kızlar gönüllü olan erkeklere para göndermek için sigara satarak para topladılar. Eçmiadzin'deki Kevorkyan Lisesinde her gün öğrenciler gönüllülere katılmak için kaçtılar. Tüm öğrencileri gönüllülere katıldığından yedinci sınıf tamamen boşaldı. Bulgaristan'da Türkleri katletmekte oynadığı rol nedeniyle özellikle ünlü olduğundan herkes bilhassa Antranik'in birliğine katılmak istiyordu.'*[157] İlk gönüllü alay General [Ozanyan] Antranik komutasında İran'ın kuzeyinde üslenmişti. Erivan vilayetine üslenmiş olan ikinci gönüllü alaya, Dro olarak bilinen, Ermeni devrimci Drastamat Kanayan komuta ediyor, Armen Garo olarak bilinen eski Osmanlı mebusu ona yardım ediyordu. Van'daki asilere yardım etmek için ilk alaya katılmaları kararlaştırıldı. Srvandtzian Hamazasp önderliğindeki üçüncü gönüllü alay ve Arşak Kavafyan önderliğindeki dördüncü gönüllü alay, kuzeydoğu Anadolu'daki Osmanlı topraklarını

[156] Guse, *Die Kaukasusfront*, s. 27; Çolak, s. 131.

[157] Chalabian, *Antranik*, Türkçe çevirl, s. 170-171; Boris Nikolov, 'Iz Spomenite na General-Major Iordan Venedikov za 1895-1896 g. I za Uchastieto Mu v Armenskoto Revoliutsionno Dvizhenie', [Tümgeneral Iordan Venedikov'un Anılarından, 1895-96, ve Ermeni devrimci hareketine katılımı], *Voennoistoricheski Sbornik* [Bulgaristan], cilt 57/1 (1988), s. 198-206.

Levent Şahverdi Arşivi

işgal ederken Rus ordusuna yol göstermek için Sarıkamış ile Oltu arasına yayılma amacıyla örgütlenmişti.[158] Ekim 1914 sonunda, 'gönüllü' kuvvetlere katılmış 3.082 Ermeni genç vardı. Bu rakam Osmanlılar 1915'te bilfiil savaşa girdikten sonra 5 bine kadar ulaştı.[159]

Savaşı takiben Mayıs 1923'te Taşnak partisi Hamburg'daki Sosyalist Enternasyonal'e 'gönüllü' taburlarının Osmanlılara karşı neler başardıklarını şöyle rapor etti:

> *Savaşın başından itibaren on binlerce Ermeni gönüllü, halklarımızın Kürt ve Başıbozuk grupların kaçınılmaz aşırılıklarına karşı direnişini örgütlemek üzere Transkafkasya kentlerinden ve köylerinden savaş alanlarına akın etti. Büyük ve kendiliğinden bir halk hareketiydi. Ve Ermeni Sosyalist Devrimci Parti (Kafkasya şubesi) bu hareketin yönetimini üstlendiğinde, Taşnaklar Kafkas savaşçı lejyonlarında örgütlendiklerinde, bu ne ona karşı pek çok savaş verdikleri Çarlık sevgisinden, ne de Almanya'ya duydukları nefretten oldu. Hayır, Ermeni devrimciler tek bir mecburi göreve itaat ettiler: Ermeni nüfusları Kürt ve Türk saldırılarına karşı korumak ve Ermeni halkına var olma hakkı tanımayan Osmanlı tiranlığının çökmesine katkıda bulunmak. Lejyonlar şeklinde örgütlenen, Partinin en iyi militanlarının, halk kahramanları Andranik, Hamazapse, Dro, Ischhan, Varden'in komuta ettiği on binlerce Ermeni gönüllü Ermeni cephesinde zorlu bir muharebeye öncülük etti; aynı zamanda hızlı ve enerjik müdahaleleri neticesinde Kürtlerin ve Türk askerlerin silahsız ve savunmasız Ermeni halklarından öç almalarını önlediler.*
>
> *Lejyonerlerimizin bu misyonu, komutanları ve açıkça devrimci nitelikleri, hâlihazırda orayı ele geçirmek ve Kazakları yerleştirmek amacıyla Türkiye'deki Ermenilerin nüfusunu azaltma meşum projesini tamamlamış olan Çarlık yönetimini hiç memnun etmedi. Ermeni lejyoner birlikleri Rus yüksek komutasının her türlü eziyetine maruz kaldı ve sonunda dağıldı.*

[158] Vezenkov, 'Enver-Bei pod Sharkioem: okonchanbie', *Voennyi sbornik*, no.7 (Temmuz 1914), s. 101, dipnot 2, aktaran Reynolds, s. 206.

[159] Chalabian, *Antranik*, Türkçe çeviri, s. 171.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu lejyonerlerin çabaları ve partimizin yönetimi sayesinde, Van, Erzurum ve Bitlis vilayetlerinden yaklaşık 300 bin Ermeni Türklerin katliamından kurtarıldı ve Kafkasya'ya nakledildi.[160]

'Gönüllü' gerilla alayları eğitim görürken ve Tiflis yakınlarında operasyonlarına başlarken Rus Ermeni ajanlar hâlihazırda Rusların Osmanlı Ermenilerini silahlandırma ve Osmanlı yönetimine karşı açıkça isyana kışkırtma programını uygulamak üzere Rus konsoloslukla rında 'konsolos' olarak doğu Anadolu'ya geçiyorlardı. Ermeniler Osmanlı idari sisteminin istismarlarına ve Kürt hasımlarının saldırılarına en az elli yıldır şiddetle tepki gösterdiklerinden kışkırtmaya pek de gerek kalmadı. 6 Ağustos 1914'te Van'daki Rus Konsolos Vekili Rusya Dışişleri Bakanlığı'na, doğu Anadolu'daki tüm Ermenilerin ve çoğu Kürtün Rusya'ya sempati duyduklarını ve Rusya'nın Anadolu işgalini destekleyeceklerini bildirdi.[161] 13 Ağustos 1914'te Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov Vorontsov-Daşkov'a, Hristiyan Ermenilerin ve Süryanilerin yanı sıra Müslüman Kürtlerin de Osmanlılara karşı kullanılabilmesi için doğu Anadolu'da Türk olmayanların Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılması için bir girişimde bulunulması gerektiği tavsiyesinde bulundu. Sazonov Vorontsov-Daşkov'a 23 Ağustos 1914'te, Kürtleri, Ermenileri ve Süryanileri savaşta Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kullanmanın faydalı olacağını söyledi. Ancak Rusya'nın askeri desteği olmaksızın Osmanlı ordusu tarafından bastırılacaklarından kendi başlarına savaşa girişmemeleri uyarısında bulundu. Onun

[160] *L'Action du Parti S.R. Arménian dit "Daschnaktzoutioun" 1914-1923: Rapport présenté au Congres Socialiste International de Hamburg (Mai 1923)*, (Cenevre, 1924), s. 5. Bu olaylara dair Rus raporları Ermenilerinkilerin tam tersidir. Doğu Anadolu'nun Rus işgali sırasında, Rus askerlerinin çoğu doğu cephesinde Almanya'ya karşı görevlendirildiğinden Ermeniler çoğunlukla muhafız olarak kullanıldı. O dönemde Rus komutanlar St. Petersburg'a, Rus ordusundaki Ermenilerin zamanlarının çoğunu Kürtleri ve Türkleri katletmekle harcayarak Rus işgaline karşı komutanların kaçınmayı umduğu türden bir direnişe sebep olduklarından yakındıkları pek çok olay rapor ettiler. Bu nedenle Rus yönetimi Ermeni birlikleri Rusya'nın güneyine yerleştirdi ve Müslümanlara saldırılarını sürdürecekleri ve uygun bir zamanda bu topraklarda bağımsız bir Ermeni devleti oluşturacakları haklı korkusu nedeniyle Rusya'dan Ermenilerin işgal edilmiş Türkiye'ye yerleşmesine izin vermeyi reddettiler. Her ne kadar sebebini belirtmeden de olsa Ermeniler tarafından burada belirtildiği üzere Rusya doğu Anadolu'ya Rus toplumunun talılı anbarı yapmak üzere bunun yerine Kazakları yerleştirmeye çalıştı.

[161] Van'daki Rus Başkonsolosu, 6 Ağustos 1914/24 Temmuz 1914: AVPRI, f. Politarchiv o. 482, d. 4104, l. 59, aktaran Reynolds, s. 202; Hüseyin Çelik, *Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi* (Ankara, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1993); E. Kostandyan, 'Vani Rusakan P'okhhiupatos Ark'uni Khorhrdakan Kostaandin Kamsarakani Zekuts'agrerits', [Van'daki Rus Konsolos Yardımcısı, Avukat Kostandin Kamsarakan Tarafından Gönderilen Bazı Raporlar], *Patma-Banasirakan Handes, Istoriko-Filologicheskii Zhurnal*, no. 2 (1988), s. 212-223.

yerine Rus yönetiminden bir emir ve Rus ordusunun gelmesini beklemelilerdi. Ancak bu uyarı isyanlarının başarısız olması halinde akıbetlerine duyulan bir ilgiden ziyade bu tür ön isyanların başarısız olmasının Rusların Ermeniler, Süryaniler ve Kürtler arasındaki itibarına aynı şekilde zarar vereceği korkusundan kaynaklanıyordu. Rus keşif raporları Kafkas Ordusu Generali Ianushkevich'i Osmanlı Ermeni ve Süryani toplumlarının işgalci Rus ordusuna yardım edecekleri ve güvenilir müttefikler oldukları konusunda temin etti.[162] Ancak hâlihazırda ayrı olan 'gönüllü' mangalarını Ermenilerin bağımsızlığı için savaşmak üzere birleşik bir Ermeni ulusal ordusu olarak bir araya getirmek isteyen Ermeni liderlerle ayrı ve bölgeyi işgal ettiğinde sadece Rus ordusuna destek olarak hareket etmelerini isteyen Rus liderler arasında görüş ayrılıkları vardı.[163] Fakat o dönemde Rus generaller baskın çıktı. 1914 yazının kalan aylarında, Ermeni 'gönüllü alayları' hızla sınırdan Osmanlı topraklarına geçtiler ve Müslüman kasaba ve köylerine saldırmaya başladılar.

Osmanlı ordusu bir Rus saldırısına, Rusların işgal sırasında işbirliği yapmak için Ermenileri Osmanlı topraklarına soktuğuna dair, Rus işgalindeki doğu Anadolu bölgesinden gelen çok sayıda istihbarat raporu temelinde hazırlandı. Bunlardan biri, Rus işgalindeki doğu Anadolu bölgesindeki Ermeni köylerini ziyaret eden bir Osmanlı polis mensubunun, Erzurum Valiliğine gönderilen, oradan da 13 Eylül 1914'te 3. orduya iletilen raporuydu:

> *Rusya'dayken hem resmi hem de gayriresmi kaynaklardan, Rus yönetiminin hem şark sorununu hem de Kafkaslar'da vuku bulan küçük ayaklanmalar sorununu çözmek için Ermenilere çok fazla bel bağladığını; ve Rus yönetiminin iç işlerine müdahale ederek hükümetimize baskı yapmak için istediği zaman Doğu Anadolu vilayetlerinde ayaklanmaları ve kargaşayı kışkırtmak için Ermenileri kendi tarafına çekmeye çalıştığını öğrendim. Yakın zamanda St.Petersburg'da Rusların bu amacı gerçekleştirmek için çok büyük paralar yatırdıklarını öğrendim; ülkemizde yaşayan Ermenilere, halihazırda Rusların davranışından etkilenmiş olan, sınırın Rus tarafındaki Ermenilere katılmaları çağ-*

[162] Reynolds, s. 202.
[163] Chalabian, *Antranik*, Türkçe çeviri, s. 172.

Levent Şahverdi Arşivi

rısında bulunuyor. Bu nedenle polis tarafından gönderilen raporları dikkate alınmaya değer buluyorum. Ayrıca, hiç şüphesiz, doğu vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin çoğunun aynı arzu ve duyguya sahip oldukları söylenebilir...[164]

Osmanlı ordusu çeşitli Ermeni kaynaklardan, Taşnakların ve Hınçakların, Kars'tan güneyde Antalya'ya kadar tüm doğu Anadolu'da, sınırdan beklenen Rus ordusu desteği gelmeden önce dahi Osmanlı ordusuna saldırmaya hazır olmak için ne kadar geniş çapta silahlı gruplar örgütlemiş olduklarına işaret eden çok sayıda belge ele geçirdi.[165] Doğru veya yanlış, bunun gibi raporlar kaçınılmaz olarak Osmanlı ordusunun, gerçekleşeceği kesin olan Rus saldırısını beklerken bile, arkasından bir Ermeni saldırısı için, genellikle Ermeni liderleri ve Ermeni devrimci partilerinin üyelerini tutuklayarak hazırlanmasına neden oldu. Silahlı Ermeni *çetelerin* hareketlerine dair daha kesin raporlar Osmanlı'nın endişelerini daha da artırdı. 10 Ekim 1914'te, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında savaş ilan edilmeden bir ay önce, altı yüz Ermeni devrimcinin Van, Muş ve Bitlis'e geçtikleri ve oradan hâlihazırda bölgedeki Kürtlere ve Türklere bilfiil saldırmakta olan Ermeni gönüllü birliklerine katılmak üzere Hoy'dan Selmas'a gittikleri bildirildi.[166] 19 Ekim 1914'te Antranik, Tiflis tren istasyonunda yüzlerce Ermeninin katıldığı bir törenle Tiflis'ten trenle ayrılan kendi gönüllü grubuna önderlik etti ve Osmanlı 3. Ordu karargâhları bölgede faal olan kendi casuslarından bu konuda çok sayıda rapor aldı.[167] Ekim sonu ve Kasım 1914 başında beş Ermeni gönüllü mangası Tiflis'ten otomobil veya yaya olarak ayrılarak doğu Anadolu'ya gitti. Antranik'in Birinci Mangası yaklaşık 1200 kişiyle öne düşerek Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasındaki sınıra doğru ilerledi, ardından yerel Ermeni köylüler tarafından karşılandığı güneye Urmiye'ye yöneldi ve daha

[164] T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918* (4 cilt, Ankara, 2005), I, 29-30.

[165] T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918* (4 cilt, Ankara, 2005), I, 1-28, 30-51.

[166] Rumiye ve Selmas civarındaki gelişmelere dair raporlar, 14 Ekim 1914/1 Ekim 1330; ATASE Birinci Dünya Harbi, Kutu 2818, Dosya 59, Fihrist 2-36, aktaran Reynolds, s. 207; Hüseyin Çelik, *Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi* (Ankara, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1993); E. Kostandyan, 'Vani Rusakan P'okhhiupatos Ark'uni Khorhrdakan Kostaandin Kamsarakani Zekuts'agrerits', [Van'daki Rus Konsolos Yardımcısı, Avukat Kostandin Kamsarakan Tarafından Gönderilen Bazı Raporlar], *Patma-Banasirakan Handes. Istoriko-Filologicheskii Zhurnal*, no.2 (1988), s. 212-223.

[167] Chalabian, *Antranik*, Türkçe çeviri, s. 171.

sonra Van'a doğru ilerledi. Antranik'in kuvveti ilerlerken yolda birkaç Kürt çeteyle çarpıştı ve yendi ancak onu izleyen Rus ordu birliklerine Müslüman esirleri teslim ettikten sonra, Kürtlerin serbest bırakılması ve onların da Ermeni köylerine saldırmaya yeniden başlamaları Antranik'in hiç hoşuna gitmedi.[168] Dro/Drastamat Kanayan önderliğindeki ikinci manga Iğdır'a hareket etti, Hamazasp/Srvandtzian önderliğindeki üçüncü manga Sarıkamış'a doğru ilerledi, Erzurumlu Keri'nin önderlik ettiği Dördüncü Manga Tiflis'ten Erzurum'a ilerledi ve Vartan öncülüğündeki Beşinci Manga Van'daki Ermeni asilere katılmak üzere harekete geçti.[169] Ermeni gerillalar Van'a doğru Türk ve Kürt köylerini yok ederek ilerlerken Çar II. Nikola, Osmanlılarla savaş başladıktan kısa bir süre sonra, 24 Kasım 1914'te Tiflis'i ziyaret etti ve orada Rusya'nın bağımsız bir Ermeni devleti kurmalarına yardım edeceğine inanmış son derece ateşli Ermeni kalabalıklar tarafından karşılandı. Çar onları bu rüyadan uyandırmak için hiçbir şey yapmadı ve Ermeni patriğe hiç şüphesiz oldukça muğlâk ifadelerle, *'Umudunuzu yitirmeyin tüm emelleriniz gerçekleşecek'* ve *'Ermenilerin harika bir geleceği olacak'* dedi. O konuşurken dahi Tiflis'teki Ermeni liderler hararetli bir şekilde Mersin'den Gümrü/Alexandropol'e kadar uzanarak sadece Kafkas Ermenistan ve Kilikya'yı mı yönetmeye çalışmaları yoksa ayrıca Trabzon ve Karadeniz kıyısı çevresinde hak iddia ettikleri toprakların kontrolünü de mi ele geçirmeleri gerektiğini tartışıyorlardı. Ancak pek çok Ermeni lider bu fikre karşı çıkıyordu çünkü bu, o noktaya kadar Ermeni milliyetçi hareketini destekleyen Rumların ve Gürcülerin milliyetçi emelleriyle çatışırdı.[170]

Rus, Osmanlı veya başka milletlerden yaklaşık 10 bin Ermeni gönüllü başlangıçta dört, daha sonra yedi gönüllü birliğinde Kont Vorontsov-Daşkov'un başkomutanlığında görev yaptı. Ancak 1916'da, Rusya'nın doğu Anadolu'yu başarılı bir şekilde işgal edip Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımı için müttefikleriyle düzenlemeler yaptıktan sonra Ermeni gönüllü birliklerinin tasfiye edilmesi ve üyelerinin düzenli Rus ordusuna katılması emrini verdi. Çoğu bunu yaptı ancak neticede kıdemli Rus askerlerine kuzeyde Almanya ve Avus-

[168] Chalabian, *Antranik*, Türkçe çeviri, s. 172.

[169] Chalabian, *Antranik*, Türkçe çeviri, s. 171-172.

[170] Çar'ın Tiflis katedralindeki ayinine katılan Ermeni tarihçi Leo tarafından aktarıldı: Chalabian, *Antranik*, Türkçe çeviri, s. 165.

Levent Şahverdi Arşivi

turya-Macaristan ile savaşmak üzere ihtiyaç duyulduğundan bunların çoğu doğu Anadolu'daki işgalci Rus ordusuna katılmak üzere gönderildi. Bunu yapmayı reddeden Ermeni gönüllüler azledildi ancak kendi gerilla kuvvetlerini oluşturdular ve her iki grup da, Rus subayların işgale direnilmemesi ve Rusların bölgeye Kazakları yerleştirebilmesi için onları durdurmak üzere harcadığı gayretli çabalara rağmen, zamanlarının çoğunu Rus işgali altındaki bölgede Türkleri ve Kürtleri katletmeye harcadılar.[171]

Üçlü İtilaf'ın Balkan Ülkeleriyle İttifak Kurma ve Avrupa Savaşında Osmanlı'nın Tarafsızlığını Sağlama Çabaları

Rus müttefikleri doğu Anadolu'da Osmanlıları Almanya'nın kollarına iten gerilla faaliyetleri yürütüyor olsa da Britanya ve Fransa Osmanlıları savaşın dışında kalmaya ikna etmeye çalışmaya odaklandı. Aynı zamanda, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Sırbistan'daki İngiliz ve Fransız diplomatlar, çoğu zaman İtilaf Devletlerinin savaşta galip gelmesi halinde Avrupa'da ilave Osmanlı toprağı elde etme olasılığını sunarak Üçlü İtilaf'a bağlılıklarını güvence altına almaya çalıştılar. Osmanlılarla ise, Britanya'nın Sultan Osman ve Reşadiye'ye el koymasının ve sadece savaştan sonra ve eğer Osmanlılar tarafsız kalırsa tazminat ödemeyi teklif etmesinin ardından, İtilaf Devletlerinin savaştan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama planlarını bozacağından, kaybedilen toprakların bir kısmı ya da Yunanistan tarafından ele geçirilen Ege adaları önerilerek askeri bir ittifak sağlamak için kaydadeğer hiçbir çabada bulunulmadı. Osmanlılar savaşa hazırlanıyor olsa da İtilaf Devletleri yönetimlerini devamlı olarak tarafsız kalmayı planladıkları konusunda temin ettiler. Ancak İttifak Devletleriyle ittifak kurulmasına karşı olan ve savaştan topyekün kaçınmak isteyen önde gelen Osmanlılar tarafından bu tür beyanlarda bulunulmuş olabilir. Bu nedenle, örneğin, Rusya'nın Londra'daki Büyükelçisi, Benckendorf 6 Ağustos'ta Dışişleri Bakanı Sazonov'a, Osmanlı'nın Almanya ve Avusturya ile ittifak anlaşması imzalamasından sadece dört gün sonra, oradaki Osmanlı sefirinin Britanya Dışişleri Bakanlı-

[171] Gerayer Koutcharian, 'The History of Armenian-Kurdish Relations in the Otoman Empire', *Armenian Review*, XXXIX (1986), 1-45.

ğı'nı Osmanlı'nın Avrupa'daki ihtilafta süren tarafsızlığı konusunda temin ettiğini rapor etti:

Türk sefir dün Bay Nicolson'a Türkiye'nin planlarıyla ilgili en temin edici beyanlarını sundu. Türkiye tarafsız kalacak ve sadece tedbir amaçlı bazı önlemler alacak. Türk Sefirin Türkiye'nin tarafsızlığını koruması için gerçekten Konstaninapol'de tüm etkisini kullandığına inanmaktayım. (İmza) BENCKENDORF.[172]

Osmanlıların tarafsız kalmak için yerine getirmesi gereken koşullardan biri olarak İtilaf Devletleri tüm Alman ve Avusturya-Macaristanlı subayların ve adamların Osmanlı ordusundan ve donanmasından çıkarılmasını ve kendi ülkelerine gönderilmesini talep ettiler. Sadrazam Said Halim Paşa, yönetiminin tarafsızlığını korumak için bunu yapacağını ama ancak Sultan Osman ve Reşadiye'yi teslim almak üzere Britanya'ya gönderilen subaylar ve mürettebat eve döndükten sonra yapacağını söyleyerek onları bir süreliğine oyaladı. Elleri boş döndükten sonra, Alman ve Avusturyalı subayların ve adamların gönderilmesini ertelemek üzere başka mazeretlere ve bahanelere başvuruldu. Bu nedenle Britanya Büyükelçisi Mallet Londra'daki Dışişleri Bakanlığı'na 22 Ağustos'ta şu iletiyi gönderdi:

(Telgraf.)

Konstantinopolis, 22 Ağustos 1914

Bahriye Nazırını gördüm ve "Goeben" ve "Breslau" mürettebatlarının ne zaman geri döneceklerini sordum.

Bunun Sadrazama bağlı olduğunu söyledi. Kendisi de geri dönmelerinden yanaydı.

Bu mesele konusunda baskı yapacağım ama Ilımlıların tek seferde böyle bir adım atılmasında ısrar etmek için yeterince güçlü olup olmadıklarını bilmiyorum.

Osmanlıların verdiği güvencelere rağmen Büyükelçi, gitmek yerine daha fazla Alman ordu ve donanma subayının ve askerinin İstanbul'a gelmekte olduklarını bildirdi:

[172] Benckendorf'tan Sazonov'a, Londra, 24 Temmuz (6 Ağustos), 1914. Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 7.

Levent Şahverdi Arşivi

Sir Louis Mallet'ten Winston S. Churchill'e: telgraf

(Deniz Kuvvetleri Komutanlığı belgeleri: 116/1336)

26 Ağustos 1914

Konstaninapol

Sorunuza cevaben; 90 Alman denizci dün İstanbul'a gitmek üzere Sofya'dan geçti. Buna şiddetle itiraz ettim ama Sadrazam Alman Büyükelçi ve Generallerin hâkim olduğu durumu kontrol edemiyor.[173]

İtilaf Devletleri Osmanlı'nın bahanelerini esasen kabul etti ve İmparatorluğu tamamen yok edip bölebilecek bir konuma ulaşana kadar Osmanlılarla savaşa girmeme arzularından dolayı İstanbul'da artan Alman nüfuzunu daha fazla eylemde bulunmak için kullanmadılar. Dolayısıyla Rusya Büyükelçisi Giers Dışişleri Bakanı Sazonov'a 29 Ağustos'ta, İstanbul'a daha fazla Alman askerinin gelmekle kalmayıp Alman büyükelçiliğinin de Osmanlı kitleleri arasında İtilaf devletleri karşıtı hissiyatı kışkırtmak için propaganda yaptığını bildirdi:

Ağustos ayının geçtiğimiz yarısında Almanya'nın Türkiye'yi savaşa çekme ve Türk kamuoyunu İtilaf Devletlerine karşı kışkırtma çabaları çok daha aşikâr bir hal aldı. Wolff Ajansı Türkiye'de faal bir şekilde Sultan'ın bir manifestosunu ve Enver Paşa'nın makamından yapılan, orduya Balkan savaşının utancını temizleme çağrısında bulunan savaşla ilgili emri dolaştırıyor. Almanya'dan donanma erleri ve kara kuvvetleri Türkiye'ye getiriliyor. 14 Ağustos'ta 150 Alman erat zanaatkâr kisvesi altında Konstantinopolis'e geldi ve 15'inde subaylarıyla birlikte yaklaşık 800 Alman asker özel bir trenle Edirne'den geçtiler. Erzurum'dan gelen bilgilere göre, on beş Alman subay yeni istihkâmların inşasını teftiş etmek üzere oraya gitti. Almanya'ya dönemeyen Alman yedekler ve gönüllüler Türk ordusu saflarına katılmaları için emir aldılar.[174]

(İmza) GIERS.

[173] Mallet'ten Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Birinci Lordu Winston Churchill'e, 26 Ağustos 1914. FO-ADM 116/1336, metin Gilbert, *Churchill Companion* III/1 içinde, s. 56.

[174] Giers'ten Sazonov'a, 16 Ağustos (29 Ağustos), 1914. (Telgraf). Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 21.

Ekim 1914'te İtilaf Devletleri büyükelçileri Osmanlılara Alman subaylarını ve erlerini göndermeleri konusunda baskı yapmaya devam ettiler ancak başarılı olamadılar. Bu nedenle Mallet Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e 2 Ekim'de yazarak Sadrazam Said Halim'in, artık Yavuz Selim ve Midilli olan, Göben ve Breslau'daki Alman mürettebatın yakın zamanda Almanya'ya gönderileceği konusunda kendisini temin ettiğini ancak bunun ne zaman olacağını tam olarak söyleyemediğini bildirdi:

Ekselansları,

Majesteleri Sultan'ın geçen ayın 21'inde beni zarif bir şekilde memnuniyetle huzuruna kabul etmesi vesilesiyle, Hünkârım Kraldan iki Türk savaş gemisinin İngiltere'de alıkoyulmasıyla ilgili bir mesajı Majestelerine iletme onuruna nail oldum. Ekselanslarının kuşkusuz hatırlayacağı üzere, bu mesajın içeriğini önceden Ekselanslarına iletmiştim. Mejesteleri cevaben Hünkârım Krala teşekkürlerini iletmek üzere beni görevlendirmeyi lütfetti ve Majestelerinin yönetiminin, Büyük Britanya'nın büyük donanma üstünlüğü açısından gereksiz görünen, gemileri alıkoymaya mecbur kalmasından üzüntü duyarken, Majesteleri iki ülke arasındaki tarihi dostluğu sürdürmekte ve yönetiminin şimdiye dek sürdürdüğü tarafsızlıktan hiçbir şekilde şaşmamakta değiştirilemez biçimde kararlı olduğunu söyledi. Kral'ın mesajında, Majestelerinin bu tarafsızlığa zarar veriyor görünen bazı olaylardan üzüntü duyduğunu ifade eden kısma atfen, Majesteleri bana Kral'a Alman savaş gemisinin Alman amiral, subay ve mürettebatının hizmetlerinin Türk subayları ve mürettebatı eğitmek için geçici olarak sürdüğünü, ancak görevin tamamlanmak üzere olduğunu ve birkaç gün içinde Almanya'ya geri döneceklerini bildirme yetkisi verdi.

Ayrıca tekrar tekrar ekselanslarından almış olduğum- bu teminatların Kral'ı Majesteleri Sultan'ın kendi ağzından duymuşçasına son derece memnun edeceğini söyledim.

Şimdi Ekselanslarına, Osmanlı Yönetiminin Alman subayları ve mürettebatı, Ekselanslarının sık sık tekrarladığı ve şimdi Majesteleri Sultan tarafından resmi bir şekilde teyit edilen teminatlara uygun olarak ülkelerine geri gönderme niyeti olup olmadığını soruyorum.

Levent Şahverdi Arşivi

Şayet niyetleri buysa, ayrılma tarihlerinin bana bildirilirse müteşekkir olurum.

LOUIS MALLET.[175]

İttifak Devletlerinin Osmanlıları Kendi Saflarına Katılmaya İkna Etme Çabaları

Osmanlı yönetiminin 2 Ağustos ittifak anlaşmasının içerdiği taahhütleri hemen yerine getirmeyi reddetmesi Almanları şaşırtırken ordudakileri öfkelendirdi çünkü başlangıçta Osmanlılarla böyle bir bağ fikrine karşı çıkmış olsalar da artık Osmanlı'nın katılımının, Osmanlı tehdidiyle yüzleşmek üzere Kafkasya'ya ve Güney Rusya'ya gönderilmesi gerekecek Rus ordusunu parçalara ayırarak hem doğuda hem de batıda kuvvetlerine faydalı olabileceğini anladılar. Bu nedenle 1 Ağustos'ta Enver ile görüşmenin neredeyse hemen ardından ve resmi anlaşma bile imzalanmadan önce, von Wangenheim ve Liman Berlin'e telgraf çekerek Cebelitarık Boğazı'ndaki İngiliz istihkâmı nedeniyle Atlantik'e geri dönemediğinden batı Akdeniz'de İtilaf Devletleri kıyılarına akın etmekte olan Göben ve Breslau kruvazörlerinin, Osmanlıları anlaşma yükümlülüklerini yerine getirmek üzere derhal savaşa girmeye zorlama sürecinde Rus limanlarına ve gemilerine bir saldırı için Karadeniz'deki Osmanlı filosuna katılmak üzere gönderilmesini istediler. Bu plan o zaman uygulanmazken başka ikna yolları denendi ancak Almanların Osmanlıkların savaşa girmesini sağlama çabalarının hepsi başarısız olunca ekim sonunda uygulamaya konuldu. Avusturya-Macaristan'ın Bab-ı Ali Büyükelçisi Pallavicini, Rus Karadeniz filosunun yakında Boğaz'a bir deniz saldırısı planladığı ve ancak Osmanlının iki Alman kruvazörünün Boğazlar'dan geçerek Karadeniz'e geçmesini hemen istemesinin Osmanlıları ciddi bir hasardan kurtaracağı söylentisini yaymaya başladı.[176] 3 Ağustos 1914'te Almanya Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Alman Akdeniz Filosunu oluşturan iki geminin komutanı Tuğamiral Wilhelm Souchon'a, gemilerini hemen Boğazlar'a götürmesi talimatı verdi. Souchon mesajı, Batı Cephesinde Alman ordusuyla kar-

[175] Mallet'ten Grey'e, İstanbul, 2 Ekim 1914, İstanbul, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 52.

[176] Wangenheim'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na no. 396, 1 Ağustos 1914: Kautsky s. 488, No. 652.

Levent Şahverdi Arşivi

şılaşmak üzere Fransız sömürge askerlerinin Kuzey Afrika'dan gönderilmesini engellemek için Cezayir kıyısına giderken telsizden aldı. Ancak hedefine yakın olduğundan Souchon hemen doğuya yönelmedi. Rotasında devam etti, Fransız Bone ve Philippeville limanlarını bombaladı ve ancak ondan sonra Doğu Akdeniz'e açılmadan önce yakıt ikmali yapmak üzere Messina'ya yöneldi ve Göben'deki buhar kazanlarının arızalanmasından kaynaklanan bir gecikmeyi takiben ancak 5 Ağustos 1914'te varabildi.[177] Berlin'den Amiral Souchon'a verilen emirlerin Britanya donanma istihbaratı tarafından ele geçirildiğini de belirtmek gerek. Bu nedenle gemiler sonunda yılın ilerleyen zamanlarında Osmanlı sularına vardığında Britanya yönetimi, gemilerin Çanakkale Boğazı'na gönderilme sebebi olduğu üzere, durumu Osmanlı İmparatorluğu'nu Almanya ile ittifaka bağlı olmaya mecbur edecek şekilde Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmek için bir bahane olarak kullanmayarak Almanya'nın planlarına alet olmaktan kaçındı.[178]

Bu arada 2 Ağustos anlaşmasının tam olarak ne ifade ettiği, Enver ile Alman Büyükelçi von Wangenheim arasında Wangenheim'ın Tarabya'daki villasında devam eden müzakerelerin başlıca odak noktası haline geldi. 6 Ağustos'ta Sadrazam Said Halim Paşa von Wangenheim'a kabinenin Almanya ile ittifak olma kararının Enver egemenliğinde, çoğunluğun bulunmadığı, böyle bir eyleme karşı olan üyelerin davet edilmediği bir oturumda alındığını, Enver'in, Osmanlı'nın önceki, Bulgaristan ve Romanya ittifaka katılmadıkça savaşa açıkça girmekten kaçınma politikasını bozduğunu ve Almanya tarafında savaşa girme kararı almaya mecbur etmek için o sırada doğu Akdeniz'de olan Alman kruvazörlerinin Osmanlı sularına girmesine izin vermeye karar verdiğini bildirdi. Bu Almanya'nın Osmanlı'nın Kapitülasyonları kaldırmasına, Trakya ve Makedonya'da kaybedilen vilayetlerin ve kaybedilen Ege adalarının kısmi iadesine, Orta Asya'daki Türklerle doğrudan bağlantıyı mümkün kılmak için Kafkasya'daki

[177] Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch, no. 652, 712, 775; Wangenheim'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na, Liman'dan Moltke'ye iliştirilmiştir, 2 Ağustos 1914 no. 406, Almanya Dışişleri Bakanlığı'nda, Dt 128 nr. 5, gizli Bd. 3; Alfred von Tirpitz, *Erinnerungen* (Leipzig, 1920), s. 302; Lorey I, 1-13, aktaran Trumpener, s. 26.

[178] M.P.A. Hankey, Kabine'den Başbakan'a. Gizli.-ref. LG/F/25/1/14 -tarih: 9 Mart 1921. Lloyd George belgeleri, BG Lordlar Kamarası. Britanya istihbaratı daha sonra, olay sonrasına kadar telgrafların deşifre edilmemiş olduğunu, bu nedenle aslında durum karşısında Britanya yönetimi tarafından takınılan muhafazakâr konumda bir rol oynamadığını ileri sürdü.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı topraklarının iadesine ve yenilen İtilaf devletleri güçleri tarafından Osmanlılara savaş tazminatı ödenmesini öngören bir anlaşmaya destek verme sözleri karşılığında yapılacaktı. Von Wangenheim, Almanya'nın ancak savaş neticesinde 'Avrupa işlerinde mutlak kontrol' temin ederse bu talepleri yerine getireceğine dair sadece sınırlı bir söz verdi. Ancak bu söz verildikten sonra Enver Alman savaş gemilerinin Çanakkale'den İstanbul Boğazı'na, ama İstanbul'daki Osmanlı halkı görmesin diye sadece geceleyin geçmesine izin vermeyi kabul etti.[179] Ancak bu arada Enver, İmparatorluğu zamanlamanın doğru olduğuna karar verir vermez savaşa tamamen katılabilecek bir duruma getirmek için Osmanlı silahlı kuvvetleri ve Osmanlı halkı için tam seferberlik ilan etmeye karar verdi.

[179] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a, no. 438, 6 Ağustos 1914: PA/AA, R 22402, aktaran Aksakal, s. 118.

Levent Şahverdi Arşivi

UÇUNCU BOLUM

OSMANLI SEFERBERLİĞİ

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Ordu Seferberliği ve Örgütlenmesi[180]

Osmanlı'nın Birinci Balkan Savaşı'ndaki (Ekim 1912- Nisan 1913) yenilgisi genel olarak İmparatorluk için ve özel olarak Osmanlı ordusu için büyük bir felaket teşkil ediyordu. Bağımsızlığını yeni kazanmış Balkan ülkelerinin ordularının uğrattığı yenilgi, hepsi de büyük Müslüman nüfuslara sahip olan ve Osmanlı toplumunun pek çok üyesi için toprak zenginliği ve konumlar sağlayan, neredeyse Avrupa'da geriye kalan vilayetlerinin hepsine -özellikle Makedonya, Epirus ve Kosova- mal oldu. Osmanlı ordusu ayrıca 250 bin ölü ve yaralı er ile büyük miktarda askeri donanım ve ikmal maddelerinin yanı sıra otuz altı piyade tümeni ve altı kolordu kaybetti.[181] Buna ek olarak yenilgi, etnik ve dini olarak homojen devletler elde etmeye çalışan Balkan orduları ve halkları tarafından yürütülen 'etnik temizlik' politikaları çerçevesinde uygulanan katliamlardan ve istismarlardan kaçmak için daralan Osmanlı sınırlarının ötesine kaçan birkaç milyon Müslüman mülteciyi harekete geçirdi. Osmanlı ordusunu muharebede gözlemleyen yabancı subaylar, Başkomutanlığının hem insan gücünü seferber etmekte hem de bir araya geldiğinde örgütlemekte istidatsız olduğunu, Balkan ordularıyla savaşta sadece sivil cephenin kabul edilen çöküşü nedeniyle değil aynı zamanda subayları modern yöntemler yerine Kırım Savaşı sırasında geliştirilen taktikleri kullandığı için de başarısız olduğunu, subayların ve erlerin aynı şekilde düzensiz ve disiplinsiz olduğunu rapor ettiler.[182] Her ne kadar bu eleştirilerin birçoğu

[180] Bu bölüm esasen Emekli Albay Edward Erickson'un Balkan Savaşları hakkındaki *Defeat in Detail*, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu hakkındaki *Ordered to Die* ve Leeds Üniversitesi'nde yeni tamamladığı Doktora Tezi *Strength of an Army* adlı harikulade çalışmalarına dayanmaktadır. Ayrıca: T.C. Genelkurmay, ATASE Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri; Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, cilt X (Ankara, 1985); Zekeriya Özdemir, *Birinci Dünya Savaşı'nda Ahale Taburları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), s. 184. s. 16-23.

[181] Osmanlı Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın Balkan Savaşları sonucunda Osmanlı ordusunun durumuna dair raporu: BBA- Harbiye tezkere 209/574, 28 Nisan 1330/8 Mayıs 1914; ayrıca Erickson, *Strength of an Army*, s.12.

[182] H. D. Beaumont, *Turkey, Annual Report, 1913*, 4 Aralık 1914, 31: FO 371/2137, Binbaşı John R. M. Taylor, Konstantinopolis Büyükelçiliği, M 1271, Gönderiler 274-433: Ulusal Arşivler, Washington; John Gooch, *The Plans of War, The General Staff and British Military Strategy c. 1900-1916* (New York: John Wiley & Sons, 1974), 271, hepsini aktaran Erickson, *Strength of an Army*, s. 9.

Levent Şahverdi Arşivi

sadece Batılı subayların insanların kendilerini yönetme ve üstün güçlerle ilişki kurmalarının farklı biçimlerini anlayamamasına ve değerlendirememesine atfedilemezken bazıları kesinlikle yurtta yankı buldu. Osmanlı subayları da yenilgilerinin sebeplerini çözümlemeye çalıştılar ve pek de farklı olmayan sonuçlara vardılar ancak yenilgilerinin sebebinin en azından bir kısmının sadece düşman ordularının değil aynı zamanda Osmanlılardan çok daha etkin ve hızlı bir şekilde organize olmalarını ve operasyonlarını yürütmelerini sağlayan tedarik, kara ve demiryolu ulaşım araçlarının çok daha hızlı modernleşmesi olduğunu asla gerçekten anlayamadılar.[183] 22 Ocak 1913'te vuku bulan, Harbiye Nazırı'nın ölümü ve Sadrazam'ın istifasıyla sonuçlanan, her ikisinin yerini de General Mahmud Şevket Paşa'nın aldığı ünlü 'Bab-ı Ali Baskını'ndan hemen sonra reform fikirlerini uygulamaya koymak için çabalar harcandı.[184] Bu darbeyi takiben İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleri Osmanlı yönetimindeki önemli konumların çoğunu ele geçirdiler ve bunu mümkün olduğunca hızlı bir şekilde reform planlarını uygulamak için kullanmaya başladılar.[185]

1913 sonunda, İkinci Balkan Savaşı'nı sona erdiren barış anlaşmasının imzalanmasından sonra, Kurmay Başkanı Albay Asım [Gündüz] Bey, *Balkan Harbinde Neden Mühenzim Olduk?* adlı çözümlemesini yayımladı ve yenilginin birkaç sebebini sundu: Osmanlı yönetiminin siyasi hataları ve yanlış hesaplamaları, ordu örgütlenmesi ve hazırlığındaki kusurlar, ordu ve donanma harekatlarını koordine edememe; aktif ve yedek askerlerin yetersiz eğitimi; yedekler orduya katıldığında koordine edilememesi; sivil cephenin çökmesi; yanlış ve eksik seferberlik sistemleri; erleri birliklerde yanlış bir şekilde biraraya getirme

[183] Jean Nouzille, 'La Bataille de Chataldja (Novembre 1912) et les Enseignements de la Premiere Guerre Balkanique vus par la France', *Bulgarian Historical Review*, XVIII/1 (1990), s. 52-61; Dimitur Dimitrov, 'Inzhenernata Podgotovka na Teritoriiata na Durzhavata za Voina: Nerazdelna Chas tot Voennata Doktrina na Bulgariaia, 1878-1918 g.' [Savaş için teknik hazırlıklar: Bulgar askeri doktrininin ayrılmaz bir parçası, 1878-1918], *Voennoistoricheski Sbornik*, cilt 65/3 (1996), s. 175-191.

[184] Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* (3 cilt, İstanbul, Remzi, 1971), *III, 1914-1922* (İstanbul, 1985); Glen W. Swanson, 'War, Technology and Society in the Ottoman Empire from the Reigh of Abdülhamid II to 1913: Mahmud Şevket and the German Military Mission', *War, Technology and Society in the Middle East*. ed. V.J. Parry ve M.E. Yapp (New York, Oxford University Press, 1975), s. 367-385; Glen W. Swanson, *Mahmud Şevket Paşa and the Defense of the Otoman Empire* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Indiana Üniversitesi, 1970); Aksakal, s. 75.

[185] Vardar, s. 62; Stoddard, s. 120.

Levent Şahverdi Arşivi

yöntemleri; zayıf strateji ve taktikler; ordunun dayanıklılığının zayıf olması; ve birlikleri yürüyüş kollarından muharebeye sevk etmekteki zayıf koordinasyon.[186]

Bu çözümlemeler Osmanlı Ordusunda Genelkurmay Başkanı Ahmed İzzet Paşa liderliğinde, Ocak 1914'te Harbiye Nazırı olarak görevi devraldığında Enver Paşa'nın güçlü desteğiyle başlayan reformların temelini oluşturdu.[187] Enver atanmadan önce dahi, Balkan Savaşları sırasında Güneydoğu Avrupa'da Osmanlı ordusunun tüm kısımlarının kaybedilmesi İzzet Paşa'yı Aktif Kuvvetlerin Yeniden Düzenlenmesi adıyla ordu örgütlenmesinde esaslı bir yeniden yapılandırma emri vermeye mecbur etmişti. Osmanlı *redif* birliklerinin çok yetersiz performansı nedeniyle onları toptan kaldırdı, bunun yerine barış zamanında düzenli ordu tümenlerini, ancak, manevralar ve savaş zamanı seferberliği için göreve çağrılan yedekler ve düzenli ordu askerleri ve subaylarıyla takviye edilen, aktif savaş zamanı güçlerinin sadece yüzde 40'ını organize birlikler olarak tuttu. Bu, savaş zamanında orduları tam güce genişletmek üzere birlikler olarak çağrılan, tam zamanlı organize yedek birliklere barış zamanında dokunmamaya dayanan çoğu Avrupa ordusundaki uygulamanın tam tersiydi. Yeni Osmanlı sisteminde, çoğu er yedek olarak kaldı, ancak organize yedek birliklerin üyeleri olarak değil bireysel olarak çağrıldılar ve seferberlik ve savaş zamanında tam savaş zamanı güce çıkarıldığında düzenli aktif ordu birliklerinde boşlukları doldurdular. Bu nedenle Osmanlı ordusu yeni sistemde seferber olduğunda, yetkili piyade tümenlerinin sayısı aynı kaldı; tek fark onlara katılan yedeklerle tam güce çıkarılmalarıydı. Bu yeni sisteme eğitim ve liderlikte ve taktik operasyon uygulamalarının standartlaştırılması ve modernleştirilmesindeki hızlı iyileşme

[186] Albay Asım, *Balkan Harbinde Neden Mühenzim Olduk?* (İstanbul, 1913), Bölüm 1, s. 46-83, Bölüm 2: s. 3-7; ekinde: Binbaşı John R. M. Taylor, Konstantinopolis Büyükelçiliği, Ulusal Arşivler, Washington, M 1271, Gönderi 368, 4 Şubat 1914: hepsini aktaran Erickson, *Strength of an Army*, s. 10.

[187] Edward J. Erickson, *Defeat in Detail. The Otoman Army in the Balkans, 1912-1913* (New York: Praeger, 2003); Türkiye Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, IIIncü Cilt, 6ncı Kısım (1908-1920)*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1971), 209-220; Türkiye Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Vncu Cilt, Çanakkale Cephesi Harekatı Inci Kitap (Haziran 1914-Nisan 1915)*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), 54, hepsini aktaran Erickson, *Strength of an Army*, s. 11-13; Ahmed İzzet Paşa, *Feryadım* (2 cilt, İstanbul, 1992); Ahmet İzzet Paşa (Ahmad Izzet Pascha), *Denkwürdigkeiten des Marschalls Izzet Pascha* (Leipzig, 1927); Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa. Askeri ve Siyasi Hayatı*. (Ankara, TTK, 1997).

Levent Şahverdi Arşivi

eşlik etti. Savaş nedeniyle hiç uygulanamasa da, 1910 sonbaharında ilk Balkan Savaşı'ndan önce yayımlanan *'Teşkilat-ı Cedidenin vechi tatbikini mübeyyin Talimatlar'*/Yeni Düzenlemenin Uygulanmasına İlişkin Talimatlar, Osmanlı ordusunun daha sonra yürütülen yeniden örgütlenmesiyle ilgili ayrıntılı düzenlemeler öngörüyordu. Osmanlı kara kuvvetleri *hazar*/barış ve *sefer* ordularına ayrılıyordu. *Hazar* orduları düzenli *Nizamiye* birliklerinden oluşuyor ve ayrı örgütlenmeler ve Avrupa'daki en son askeri gelişmeleri model alan yeni eğitim sistemleri altında yer alıyordu. *Sefer* ordusu bu *Nizamiye* birliklerini ve ek olarak *redif*/yedek askerleri, *mustahfız*/kara garnizonlarını ve *aşiret* atlı birliklerini içeriyordu. 19. yüzyıl ortasındaki Tanzimat reformları sırasında geliştirilmiş olan eski ordu örgütlenmesinin *Ordu Komutanlıkları*, bölgelerindeki tüm seferberlik ve eğitimden sorumlu olan *Ordu müfettişliklerine* dönüştürüldü.[188] Osmanlı Kara Kuvvetlerinin yeni örgütlenmesi, Kara Kuvvetlerinin barış zamanında *Nizamiye* kolordularından ve bağımsız tümenlerden, dört ordu müfettişliği, yedi bağımsız kolordu ve iki bağımsız tümenden oluşmasını tesis ederek, barış ordusunu savaş zamanında aynı organizasyonla tamamen savaş ordusuna dönüştüren, 14 Şubat 1913'te yayımlanan *Teşkilat-ı Umumiye-i Askeriye Nizamnamesi* ile düzenlendi.[189] Ordu 1914 kışını ve baharını Balkan Savaşlarında görev alan tümenleri garnizonlarına sevk etmekle geçirdi. Ancak ordunun büyük bir bölümü yok edilmiş veya savaş sırasında teslim olmuştu ve Anadolu ve Arap vilayetlerindeki yeni garnizon yerlerinde hırpalanmış kadrolardan yeniden yapılandırılması gerekiyordu.[190] Yok edilmiş olan on iki aktif piyade bölüğü Balkanlar'dan tahliye edilen alaylardan ve taburlardan yeniden oluşturuldu ve iki piyade bölüğü tahliye edilmiş tümen kadrolarından yeniden inşa edildi. Toplamda, otuz altı aktif Osmanlı piyade bölüğünün on dördü 1914 baharında yeniden oluşturuldu ve yeniden düzenlendi. Sekiz piyade tümeni ise Trakya'dan Anadolu'daki garnizonlarına az çok sağlam dönmüştü. Daha önce *Nizamiye* düzenlemesine dâhil olan

[188] T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri; Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, cilt X (Ankara, 1985); Zekeriya Özdemir, *Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), s. 184. s. 16-23.

[189] T.C. Genelkurmay, ATESE Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi* cilt III, kısım 6, s. 199; Özdemir, s. 17; Erickson, *Defeat in Detail*, 396-398; Erickson, *Strength of an Army*, s.16-17.

[190] Erickson, *Defeat in Detail*, s. 396-398.

Levent Şahverdi Arşivi

yedi ordudan üçünün lağvedilmesiyle geriye sadece dört ordu kaldı; İstanbul merkezli Birinci Ordu, Selanik merkezli İkinci Ordu, Erzincan merkezli Üçüncü Ordu ve Bağdat merkezli Dördüncü Ordu. Buna ek olarak bir bağımsız kolordu ve üç bağımsız tümen için de nizamnameler yayımlandı.[191]

23 Aralık 1913'te İttihad ve Terakki Cemiyeti en güçlü üyesi Enver Paşa'yı, Enver'in reformları hızlandırmak için yaşlı Osmanlı subaylarının çoğunu emekli etme planına karşı çıkan Ahmed İzzet Paşa'nın yerine Harbiye Nazırı olarak atadı.[192] Enver selefinin başlattığı reformları sürdürdü ancak ek olarak İTC'den arkadaşı Süleyman Askeri komutasında, Talat Paşa Dâhiliye Nezareti *Hafiye* (Gizli Polis) ile birlikte, İTC'ye muhalif olduğunu veya 'düşmana' sempati duyan veya en azından işleri yapma biçimlerini değiştirmek istemeyen ve bu nedenle reformlara direnen 'bölücüler' olduğunu düşündüğü, çoğu 60 yaş üstü yaklaşık 1.300 Osmanlı subayını emekliliğe zorlama planını uygulamak üzere çalışacak yeni *Teşkilat-ı Mahsusa*'yı oluşturdu.[193] Bu subayların çoğu gerçekten de İTC'nin hâkimiyetine karşı komplolarda yer almış, pek çoğu tutuklanmaktan kurtulma umuduyla Almanya'ya kaçmıştı.[194] Onların yerini Enver ile birlikte Osmanlı Harp Akademisi/*Harbiye*'den mezun olan, Enver'in genç arkadaşları aldı. Enver gibi onlar da genç, enerjik, akıllı ve Osmanlı'nın Balkan Savaşlarında yenilgiye uğramasına sebep olan eksiklikleri gidermekte ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dünyadaki eski şöhretini yeniden canlandırmakta kararlıydı. Bu genç subaylar arasında sonraki on yılda, Birinci Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı süresince, Osmanlı askeri işlerine egemen olacak kişiler vardı: Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntılarından Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına önderlik edecek Mustafa Kemal [Atatürk], Ali Fuad [Cebesoy], Kâzım [Karabekir], İsmet [İnönü] ve diğer pek çokları. Bu Enver'in, Binbaşı Asım ve diğerlerinin Balkan Savaşlarının bitimini takiben sunulmuş olan raporlarda işaret ettikleri

[191] *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi*, III, kısım 6, s. 199. Karabekir, *Cihan Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik* (İstanbul, 1937), s. 174. Özdemir, s. 17-19.

[192] Halil Menteşe, *Anıları*, s. 180; T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncu Ordu Harekatı, Cilt I* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), 52; Erickson, *Defeat in Detail*, 336 340; Erickson, *Strength of an Army*, s. 13-14.

[193] Stoddard, s. 200, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve boyunca *Teşkilat-ı Mahsusa*'da üst düzey bir yetkili olan Eşref Kuşçubaşı ile 1957'de yapılan bir mülakata dayanmaktadır.

[194] BBA-DH.EUM.MEM. Dosya 44. Gömlek 6, 18 Şubat 1914/22 Rebiyülevvel 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

sorunları düzeltmeye çalışırken hâlihazırda başlamış olan reformları uygulamasını çok daha kolaylaştırdı.

Harbiye Nazırı olduktan kısa bir süre sonra Enver Paşa'nın ön plana çıkardığı en önemli genç subaylardan biri, Birinci Dünya Savaşı sırasında doğu cephesinde Osmanlıların komutanı olan ve Kurtuluş Savaşı sırasında Ermenilerin doğu Anadolu'yu ele geçirme çabalarını geri püskürten Türk milli kuvvetlerine komuta ederek bu rolünü sürdüren Kâzım [Karabekir] idi. Karabekir 1882'de İstanbul'da, ecdadı, Selçuk Türkleri önderliğinde ilk Türkmen işgalci dalgası bölgeyi işgal ettikten sonra Bizans Anadolusu'nda kurulan, Türkmen beyliği Karaman'a uzanan bir ailede doğdu. Babası Kırım Savaşı sırasında hem Güneydoğu Avrupa'da Silistre'de hem de Kırım'da Rusya ile savaşan Osmanlı güçleri arasında sivrildi ve savaş sonunda Paşa rütbesine yükseldi. Daha sonra en çok doğu Anadolu'da, özellikle Hakkâri, Van ve Harput'ta görev yaptı; oğlu Kâzım bu kentlerde okula gitti ve Türkler, Rumlar ve Ermeniler arasındaki ihtilafları şahsen yaşadı ve bu deneyim onu Osmanlı ordusunda yükseldikten sonra yine bu bölgelere çekti. Karabekir askeri kariyer yapmak konusunda babasının izinden gitti ve 1905'te onunla birlikte ünlü olacak Enver ve diğerleriyle aynı sınıfı sınıf birincisi olarak bitirerek *Harbiye*'den mezun oldu. Kâzım, Enver ve arkadaşlarının hepsi, daha sonra ismini *İttihad ve Terakki Cemiyeti* olarak değiştirecek Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni kurmak üzere diğer subaylara katıldıkları Manastır'daki üslerinden, Makedonya'da Rum ve Bulgar terörist çeteleriyle savaşmak üzere görevlendirildi. Karabekir'in askeri kabiliyeti bu mücadelelerde o kadar aşikârdı ki İstanbul Harp Akademisi'ne eğitmen olarak çağrıldı ve burada ordunun teröristlerle mücadelesine yeterli fon ve silah sağlamadığını düşündüklerinden II. Abdülhamid'in saltanatını sonlandırma çabası çerçevesinde başkentteki çoğu genç subayın hemen katıldığı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul şubesinin kurulmasına tam zamanında dâhil oldu. Genç Türk Devrimini ve 1908'de Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesini takiben Karabekir İTC'nin İttihatçı Parti olarak politikaya girmesine karşı çıktı ve ondan sonra politikadan uzak durarak onun yerine askeri kariyerine odaklandı. Ancak Selanik'te İkinci Ordu Komutanı olduğundan, geçici olarak yeni meclisi azleden ve Sultan'a önceki otokratik konumunu iade eden ordu isyanını bastırmak üzere trenle Selanik'ten İstanbul'a giden *Hareket Ordusunun* Komu-

Levent Şahverdi Arşivi

tanı olması emredildiğinde dâhil olmaktan kaçamadı. Taksim kışlalarının önünde isyancı askerlere karşı saldırıya bizzat Karabekir liderlik etti. Daha sonra II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nı ele geçiren ve yerine Mehmet V. Reşad'ı getiren ve eski Sultanı Selanik'te 2. Ordu ile çevrili sürgüne gönderen kuvvete komutanlık etti. Çok geçmeden Binbaşı rütbesine yükseltildi ve Birinci Balkan Savaşı sırasında Edirne'yi Bulgar kuşatmasına karşı, sonunda kenti teslim etmeye zorlanmadan önce, çok uzun süre savundu. Ancak yine politikaya bulaşmayarak, 1913'te Enver, Talat ve Cemal diktatörlüğünün kurulmasına yol açacak şekilde, 1913'te Bab-ı Ali'yi basan, Mahmud Şevket Paşa'yı Sadrazam ilan eden ve Edirne'yi geri almak için Bulgaristan ile Sırbistan arasındaki İkinci Balkan Savaşı'ndan yararlanan Enver ve İttihatçı grubuna katılmadı. Artık politikadan uzak duran Karabekir, İstanbul'a geldikten sonra Liman von Sanders'in Alman Askeri Misyonu'yla fazlasıyla meşgul olduğu bir dönemde Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı İstihbarat Bölümü'nün Alman Müdürü'nün Yaveri olarak görev yaptı. Her ne kadar Karabekir politikadan uzak durmak istese de, Enver Paşa'nın himayesindeki kişilerden biri olarak terfi ettiğinden ve bu nedenle kıdemli olduğu için Harbiye Nezareti'nin kendisine verilmesi gerektiğini düşünen Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın saldırısına uğradığından bu imkânsızdı. Enver'i zayıflatmak için Cemal, Karabekir'in Rauf [Orbay]'ın 1914 yazında, Afganistan Emiri'ne ulaşmayı amaçlayan ancak sonuçta Rauf'a eşlik eden Alman subayların tüm operasyonun komutasını ele geçirme çabaları nedeniyle tasfiye edilen İran seferine katılmak üzere İstanbul'dan ayrılmasını ayarladı. Karabekir İstanbul'a döndüğünde Enver Üçlü Erk içindeki iktidar mücadelesinde Cemal'i yenmiş, Cemal Suriye Valisi olarak gönderilmişti. Sonuç olarak Enver Karabekir'in yeteneklerinden öncelikle idari konumlarda, İstanbul 1. Ordu Garnizonunun, ardından Avusturya ve Alman ordusunun Rus işgaline karşı savaşına yardım etmek üzere Galiçya'ya gönderilen Osmanlı kuvvetlerinin komutanı ve son olarak 3. Orduya komuta etmek üzere Irak'a gönderilen Colmar von der Goltz'un Kurmay Başkanı olarak yararlandı. Bu görevde Karabekir Kutülamare'de İngiliz ordusunu kuşatan ve sonunda ele geçiren Osmanlı birliklerinden birine komuta etti. Halil [Kut]'un von der Goltz'un halefi olarak atanmasının ardından Karabekir 2. Ordunun doğu Anadolu'da Rus ordusuna, ardından Bolşevik devriminden sonra yerini almaya çalışan Ermeni gerilla kuv-

vetlerine karşı mücadelesine komuta etti, nihayetinde Kurtuluş Savaşı sırasında Ermenilerin Türkiye'nin doğusunu fethetme çabalarına karşı Türk direnişine önderlik etmeye devam etti.[195]

Enver'in Harbiye Nezareti'nin kontrolünü ele geçirmesiyle neredeyse aynı zamanda, 3 Ocak 1914'te General Otto Liman von Sanders (Alman Askeri Danışma Misyonu) *Heyet-i Islah*'ın başı ve İstanbul Garnizonu olan Osmanlı Birinci Ordusunun Komutanı olarak İstanbul'a geldi. Kendisine, kurulmakta olan muhtelif orduların ve kolorduların kurmay subayı olmanın yanı sıra Osmanlı Harp Akademisinin modernizasyonunda ve güçlendirilmesinde danışmanlık yapmak üzere tutulmuş yirmi Prusyalı ve Bavyeralı kurmay subayı eşlik ediyordu.[196] Gördüğümüz üzere, İtilaf Devletlerinin itirazları diplomatik bir anlaşmazlığa yol açtı ve neticede Osmanlıların von Sanders'in konumunu yeniden düzenlemelerine, 1. Orduya komuta etmesini önleyecek şekilde Ordu Komutanlığına denk bir konuma yükseltmelerine, her ne kadar aslında her iki görevi sürdürmeye devam etse de onu sadece Alman Askeri Misyonunun başı kılmalarına neden oldu.[197] Osmanlı Hükümeti ile Alman Genelkurmayı arasındaki anlaşma sonucunda, Askeri Danışma Komitesi üyelerinden başka, Birinci Dünya Savaşı sonrasında, onu amiral olan yirmi üç Alman general, ordudaki 130, donanmadaki 60 Alman subay, çoğu teknik alanlarda, donanma operasyonlarında, top, silah fabrikaları ve lojistik alanlarda, neredeyse tamamen danışman, zaman zaman komutan olarak savaş sırasında Osmanlı silahlı kuvvetlerinde görev yaptı. Bu subayların adaylığı, terfisi ve mevki değişimi, hepsi von Sanders tarafından yapıldı, Osmanlı Harbiye Nezareti'ne bildirildi, onaylanmasının ardından resmi atamalar yapıldı. Hem Osmanlı hem de Alman üstlerinden emir alıyorlardı ancak genellikle ihtilaf olduğunda, Alman üstleri üstün geliyordu. Sözleşme aynı zamanda bazı Osmanlı silah fabrikaları için, görevlerini doğrudan Alman denetiminde yürüten Alman işçilerin alınmasına yol açtı.[198] Sözleşme daha sonra, çok az başarı sağlanmış olsa da, Osmanlı ordusunun tankları ve diğer araçları tarafından kullanılabilecek petrol

[195] Kâzım Karabekir, *Hayatım* (İstanbul, Emre, 1995).

[196] Mühlmann, *Waffenbündnis*, s. 14; Çolak, s. 36; Erickson, *Strength of an Army*, s. 17-20.

[197] Bakınız s. 125-126.

[198] ATASE, Klasör 3671, Dosya 310/409, Fihrist 32, 32-1; Veli Yılmaz, s. 46, 49; Pomiankowski, s. 51; Avcı, s. 138-140.

Levent Şahverdi Arşivi

çıkarma umuduyla Musul ile İran sınırı arasındaki petrol bölgesinde çalışan Avusturyalı teknik uzmanların alınmasına yetki vermek için de kullanıldı.[199] Alman ve Avusturya-Macaristanlı uzmanlar ayrıca top bataryaları, radyo ve telgraf, motorize birimler, sağlık birimleri, nehir madenleri ve Suriye ve Irak'ta teknik ekiplerde çalışmak üzere getirildi.[200]

Birinci Dünya Savaşı sırasında Britanya'nın propagandasıyla ve o zamandan beri pek çok Britanyalı tarihçi tarafından yayılan Osmanlılarla ilgili pek çok hata ve abartının aksine, Alman Askeri Misyonu üyeleri Osmanlı ordusuna hâkim değillerdi, önemli askeri birimlere de komuta etmiyorlardı. Çoğunlukla lojistik ve eğitim subayıydılar. 1914 baharında ve yazında Alman subaylar, ikisi İstanbul'da Osmanlı Genelkurmayına az çok Enver Paşa'nın kendisi için lojistik idareciliği yapmak üzere, dördü başlıca Osmanlı ordusu kolordularına komutan olarak, dördü piyade tümenleri veya alayların komutanı olarak, (savaşın başında gerçekten komutanlık yapmış yegane Alman subaylar), beşi istihkam veya lojistik komutanlarına danışman olarak ve beşi nümayiş birimlerine olmak üzere İmparatorluğun her yerinde Osmanlı ordularına ve kolordularına dağıtıldı.[201] Dokuz subay kolordu personelliği görevine atandı. Ancak hiçbir Alman Osmanlı Ordusunun yeni kurulmuş olan üç eğitim merkezine atanmadı.[202]

Von Sanders ve diğer Alman subaylar daha sonra Birinci Dünya Savaşı başlamadan önceki Osmanlı ordusunun ıslahının neredeyse tamamen kendi çabaları sayesinde gerçekleştiğini iddia ederken, Osmanlı subaylarını ve askerlerini çok az eğitime ve disipline sahip ayaktakımı olarak karaladılar ve bu iddia Osmanlıların ve Müslümanların kendi çabalarıyla bir şeyler yapmaya muktedir olduğuna inanamayan Britanyalı ve Avusturyalı savaş tarihçileri tarafından destek-

[199] ATASE, Klasör 3645, Dosya 192/114, Fihrist 1-2; Pomiankowsky, s. 198, 239; Avcı, s. 141.

[200] ATASE, Klasör 3645, Dosya 193, Fihrist 18-1; ATASE, Klasör 3672, Dosya 314/37, Fihrist 1-15; aktaran Avcı, s. 141.

[201] Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 1nci Cilt, Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1970), 274, aktaran Erickson, *Strength of an Army*, s. 17-20; ayrıca bakınız Erickson, *Ordered To Die*, 11-12; ve *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)*, 197.

[202] 2 Ağustos 1914 itibariyle, Alman Askeri Misyonunun görevli 71 subayı bulunuyordu. Bakınız Hans Kennengiesser, *The Campaign in Gallipoli* (Londra: Hutchinson & Co., tarihsiz), Ek I.

Levent Şahverdi Arşivi

lendi.[203] Aslında bunun tam tersi doğruydu. Alman subaylar, büyük ölçüde kendi kibirleri ve Osmanlı'daki meslektaşlarına eşitleri olarak değil hizmetli ve haydut gibi davranma eğilimleri nedeniyle, danışmanlık yapmaları ve eğitmeleri gereken kişiler arasında Alman rolünün önemsenmeye değmez olduğu şeklinde bir tepki yarattılar. Pek çok açıdan Almanlar, Britanyalı rakipleri gibi, genel olarak Orta Doğu halklarına ve özel olarak Türklere ve Araplara karşı ırksal bir üstünlük hissiyatı içindeydiler ve Orta Doğulu Hristiyanlar, Müslümanlara ve Yahudilere tercih ediliyordu.[204] Sonuç olarak, Almanlar Türklerin hiçbir şeyi doğru yapabileceğine inanamıyordu. Britanyalı bir gözlemci tipik Osmanlı askerini 'düşmanın süngüsünden çok korkan', beceriksiz ve gabi, inisiyatif kullanmaktan aciz şeklinde tarif ederken Osmanlı subaylarının vücut yapılarının çelimsiz olduğunu, asabi olduklarını ve kolay heyecanlandıklarını söyledi. Osmanlı ordusunun sadece *'kısmen eğitimli'* ve *'beklenmedik bir şey karşısında panikleyen sağlam ama kalın kafalı köylülerden'* oluştuğu sonucuna vardı.[205] Türklerin ırksal aşağılığına dair böyle bir inançla Britanyalılar Türklerin elinde tekrar tekrar, Gelibolu ve Kutülamare'de uğradıkları yenilgilerin Türklerin üstün savaş gücünün sonucu olabileceği ihtimaline inanamazlardı ve bu nedenle bunun açıklamasını sadece kendi hatalarında aradılar.[206] Aynı ırksal üstünlük duyguları, 1921'de Türkler tarafından bozguna uğratıldıktan sonra, bunun Yunan askeri ve siyasi liderlerinin vatan hainliği olmasaydı gerçekleşemeyeceğini varsayarak neredeyse hepsini yargılayıp infaz eden Yunan ordusunun liderlerini de tanımlıyordu. Liman von Sanders Enver Paşa ve diğer Osmanlı subaylarının 'emirleri' sorgusuz sualsiz kabul etmeyi sürekli reddetmelerine o

[203] Bakınız, örneğin, Wolfdieter Bihl, 'Das Osmanische Reich aus der Sicht eines Deutschen Offiziers im Ersten Weltkrieg', *Österreichische Osthefte* [Avusturya] 1995 37(1): 25-41; C. E. W. Bean, *The Story of ANZAC* (University of Queensland Press, tekrar basını, tarih yok), s. 142 ve C. F. Aspinall-Oglander, *Military Operations, Gallipoli* (Nashville: Battery Press tekrar basım), s. 18; ayrıca yazarın Londra'da 1956 kışında, Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul'da Avusturya-Macaristanlı kurmay subaylarıyla birlikte olan Profesör Paul Wittek ile mülakatları.

[204] Mühlmann, *Waffenbundnis*; Wallach, *Anatomie Einer Militarhilfe* (Düsseldorf: Droste Verlag, 1976) ve *Liman von Sanders, Five Years in Turkey* (Nashville: The Battery Press, 2000); Erickson, *Strength of an Army*, s. 9.

[205] P. P. Graves, Rapor, Hedefleri Mısır'a bir saldırı olan Türk Askeri Hazırlıkları ve Siyasi Entrikaları, 10 Kasım 1914, 1-3, PRO, WO 157/689, aktaran ve alıntı yapan Erickson, *Strength of an Army*, s. 8.

[206] Irak ve Gelibolu'daki yenilgileriyle ilgili Britanya'nın vardığı sonuçlar konusunda bakınız Shaw, *The Ottoman Empire in World War I* cilt 2.

Levent Şahverdi Arşivi

kadar gücenmişti ki, pek çok kez misyonundan istifa edip Almanya'ya dönmeye çalıştı ve ancak Osmanlı iktidar merkezlerinde Almanya'nın nüfuzunu uygulamak üzere yapabileceği her şeyi yapması için orada kalmasını isteyen Kayser II. Wilhelm tarafından caydırıldı.

Osmanlı ordusu aslında yapısı ve işleyişi itibariyle Alman ordusuna benziyordu ancak bu Liman von Sanders'in misyonunun sonucu değildi. İlk kez Prusya Genelkurmayının kurucusu Helmut von Moltke'nin önderliğinde, 1826'da Yeniçeri birliklerini ortadan kaldırmasının ardından Sultan II. Mahmud tarafından oluşturulan Osmanlı ordusuna danışmanlık yapmak için gelen ve ve Sultan II. Abdülhamid döneminde 1882'de Şansölye Otto von Bismarck'ın Osmanlılar için seçtiği temsilci, birlikte çalıştığı Osmanlı subaylarının becerisini ve zekâsını takdir eden birkaç Alman subaydan biri olan ve tavsiyesi bu nedenle teşekkürle karşılanan Colmar Freiherr Von Der Goltz komutasında bir kez daha gelen Alman askeri misyonlarının çabalarının sonucuydu. Osmanlı askeri işlerinin yönetim, personel ve lojistiği idare eden Harbiye Nezareti ile askeri operasyonları idare eden Osmanlı Genelkurmayı arasında bölünmesi doğrudan, 19. yüzyıl boyunca geliştirilen Prusya sisteminden model alınmıştı.[207] Alman harp akademileri tarafından kullanılan talimnameler ve ders sistemleri Türkçeye tercüme edildi ve *Harbiye*'de ve İmparatorluktaki çeşitli ordular ve kolordularda bulunan taktik okullar tarafından kullanıldı. Alman sistemleri ayrıca yıllık Osmanlı harekâtları ve tatbikatları için de kullanıldı, bu nedenle yabancı gözlemciler, Osmanlı ordusunun 1914 yazında Alman ordusuna benzemesinin, biliyor ya da umursuyor görünmedikleri yüz yıllık Alman etkisinin sonucu olmaktan ziyade önceki altı ay boyunca von Sanders ve arkadaşlarının olağanüstü güçlerinin sonucu olduğuna inandı.[208] Von Sanders ve misyonu, Ocak 1914 başında, Enver'in Har-

[207] Jehuda L. Wallach, *Anatomie einer Mitärhelfe: die preussisch-deutschen Mitärmissionen in der Türkei 1835-1919* (Düsseldorf, 1976); Jehuda L. Wallach, *Germany and the Middle East, 1835-1939* (Tel Aviv, 1975); Kemal Beydili, 'II. Abdülhamit Devrinde Gelen Alman Askeri Hey'eti Hakkında', *Tarih Dergisi*, no.32 (Mart 1979), s. 481-494; Colmar Freiherr von der Goltz, *Aus meinen persönlichen Erinnerungen*, ed. Pertev Demirhan (Göttingen, 1960); Colmar Freiherr von der Goltz, 'Stärke und Schwäche des türkishchen Reiches', *Deutsche Rundschau*, cilt 93 (1897), s. 95-119; Generalfeldmarschall Freiherr von der Goltz ve Wolfgang Foerster, *Denkwürdigkeiten*, (Berlin, 1929); Jehuda L. Wallach, 'Bismarck and the "Eastern Question" A Reassessment', *Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte* [İsrail], Beiheft 1 (1975), s. 23-30.

[208] Bu tartışma, çıkardığı sonuçları Türkiye Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayımlanan, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)*, 296-300 adlı kitaba dayandıran Edward

Levent Şahverdi Arşivi

biye Nazırı olduğu zamana kadar Osmanlı ordusunda çalışmaya başlamamıştı bile. Çeşitli Osmanlı vilayet komutanlıklarına kurmay subay olarak gönderilen Alman subaylar, aynı yılın bahar veya yazına kadar görev yerlerine daha varmamışlardı bile, ki bu zamana kadar yeniden örgütlenmenin ve yeni prosedürlerin çoğu çoktan başlatılmış ve uygulamaya konulmuştu.[209] Dahası, Alman subayların, von Sanders'ten başlayıp aşağılara kadar sirayet eden, Osmanlı'daki mevkidaşlarına yönelik kibirliliği ve tepeden bakması, Osmanlı Türkçesini hiç bilmiyor olmaları ve Almancaları pek de iyi olmayan Osmanlı tercümanlarına bel bağlamaları ve onlar gelmeden önce ve sonra Ahmed İzzet ve Enver'in başlattığı ileri taktik prosedürlere aşina olmamaları, Osmanlı ordusundaki görev süreleri boyunca temas içinde oldukları Osmanlı subaylarına ve erlerine görüşlerini dayatma becerilerini büyük ölçüde sınırladı ve Osmanlıların bu Almanların söylediği hemen her şeye karşı büyük ölçüde direnmelerine sebep oldu. Bu arada Prusya ordusu Genelkurmay Başkanı General Helmuth von Moltke, 1826'da Osmanlı ordusunun yeniden doğumuna danışmanlık yapan adaşının torunu, çoğu Alman askeri liderin *'Türkiye'nin kısa bir süre içinde Üçlü İtilaf veya Almanya ile işbirliği yapabileceğine inanmanın bir hata olacağı'* inancını yansıttı ve her ne kadar Kayser'in Osmanlı ordusunun yeniden inşasına yardım etme emrine itaat etse de bunu, astları gibi, Osmanlıların istidadına çok az inanç veya Osmanlıların Almanya'nın askeri çabalarına yardımcı olmak üzere herhangi bir şekilde etkin olarak kullanılmasının başarılı olacağına dair çok az umutla yaptı.[210] Ancak Von Wangenheim, von Sanders'in kendisine danışmayı reddetmesinin yanı sıra Enver ve diğer önde gelen Osmanlı yetkililerle sürekli didişmesinden yakınmak konusunda Enver'e katıldığında, Kayser sonunda, onun yerine başkasını atamaya değilse de, Osmanlı mevkidaşlarıyla birlikte iyi çalışmış olan tek Alman subayını, daha önce emekli olup Baronluğuna geri dönen ancak Birinci Dünya Savaşı başlayınca göreve geri dönen ve Osmanlı İmparatorluğu'na dönmesi

Erickson'un öncü eseri, *Strength of an Army*'ye dayanmaktadır, s. 17-20. Osmanlı personel prosedürleri ve personelin Alman yayınlarını, prosedürlerini ve doktrinlerini kullanımı konusunda bir tartışma için ayrıca bakınız Erickson, *Defeat in Detail*, 55-59; ve Edward J. Erickson, *Ordered to Die, A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CT: Greenwood Press, 2000), 28-29, 82.

[209] Wallach, *Anatomie*, s. 133.

[210] Mühlmann, *Waffenbündnis*, s. 14; Çolak, s. 36.

Levent Şahverdi Arşivi

emri geldiğinde işgal altındaki Belçika'nın Alman valisi olan Colmar Freiherr von der Goltz'u İstanbul'a geri göndermeye karar verdi. Almanya'ya döndükten sonra bile Von der Goltz gelecekte kaçınılmaz olarak gördüğü Britanya ile bir savaşta Alman-Osmanlı ittifakının sağlam ve sesli savunucusu olmaya devam etti ve savaş başlar başlamaz Almanya'nın Mısır ve Hindistan seferlerini desteklemesini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki kısımları dâhil olmasa bile Almanya'nın hem Türklerle hem de Araplarla ittifak kurmasını savundu.[211] Von der Goltz Kasım 1914 başında, tam da von Sanders Britanya'nın olası bir deniz saldırısına karşı Gelibolu'daki Osmanlı savunmalarının organizasyonu konusunda nasihat vermek üzere oraya gitmişken İstanbul'a geldi. Ancak von Sanders, İstanbul'daki otoritesini paylaşacak başka bir subayın gelmesine o kadar öfkelenmişti ki, Enver'in ve Alman Genelkurmayının von der Goltz'u, imparatorluk savaşa girdiği ve Büyük Britanya Irak'ın güneyini işgal ettiği sırada yeni kurulmuş Osmanlı 6. Ordusunun komutanı olarak görev yapmaya başladığı Irak'a göndermelerini sağlamak için istifa tehdidini kullandı.[212]

Hâlâ pek çoklarının Almanların Osmanlı ordusuna hâkim olduğuna ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında operasyonlarına olumlu her türlü katkıyı onların yaptığına inanmasının başlıca nedeni, hepsinden önce, Osmanlı mevkidaşlarını miskin ve beceriksiz olarak niteleyen von Sanders, Osmanlı subaylarının sersem ve tembel olduğunu söyleyen Kafkasya'daki Osmanlı Üçüncü Ordusunun Alman Kurmay Başkanı Albay Felix Guse,[213] Süveyş Kanalı'na iki kez saldıran Osmanlı ordusu ile birlikte olan General Kress von Kressenstein ve Gelibolu'da Osmanlılarla birlikte olan Tümgeneral von Kannegiesser[214] gibi hepsi de Osmanlı subayları işe yaramazken her şeyi kendilerinin yaptığını iddia eden Alman subayların kendi anılarıdır. Kâzım Karabekir gibi Osmanlı kurmay subaylarının anıları bu durumu, Alman subayların aşikâr ırkçılığını ve buna mukabil Osmanlıların, kibirli olmalarının yanı sıra Osmanlınınkilerden ziyade alenen Alman çıkar-

[211] F.A.K. Yasamee, 'Colmar Freiherr von der Goltz and the Rebirth of the Ottoman Empire', *Diplomacy & Statecraft* [Büyük Britanya], IX/2 (1998), s. 91-128.

[212] Jagow'dan Dışişleri Bakanlığı'na, no. 347, 7 Kasım 1914, Almanya Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde, Türkei 139, Bd. 33, aktaran Trumpener, s. 74; Winstone, s. 136-137, 162-163, 430.

[213] Guse, *Die Kaukasusfront*, s. 107.

[214] Hans Kennengiesser, *The Campaign in Gallipoli* (Londra: Hutchinson & Co., tarih yok).

larını temsil etme eğilimleri nedeniyle Almanların söylediği her şeyi göz ardı etme eğiliminde olduğunu doğrulamaktadır.[215]

Enver'in yeni orduya komuta etmek üzere atadığı genç subaylar görevlerine başlar başlamaz Enver kısa süre içerisinde komuta görevlerine terfi etmelerini temin etmek üzere yeni bir düzenleme getirdi.[216] Sık sık başvurulan bir hile, ordunun normal olarak terfi için gerekli olan sınavları Balkan Savaşları nedeniyle bir süreliğine yapamamasını, bu tür terfileri sınavsız vermek üzere bahane olarak kullanmaktı.[217] Hem subaylar hem de erler için askerlik koşullarını iyileştirmek için üstün gayret gösterildi. Özel kararnamelerle sıcak Arap vilayetlerinde görev yapmak üzere atanan subaylar ve askerler için maaş ikramiyeleri ve özel hafif üniformalar sağlandı.[218] Subaylara artık ailelerini ziyaret etmeleri için düzenli izin veriliyordu ve sıradan askerlere de mümkün oldukça izin veriliyordu.[219] Subayların yanı sıra erlerin de maaşlarının bir bölümünü veya tamamını ailelerine göndermelerine izin verildi ve savaşta üyeleri ölen ailelere aylık bağlanması için düzenlemeler yapıldı.[220] Osmanlı tümenleri ve alayları ile birlikte din işleri subayı gibi görev yapacak *imamların* atamaları ve eğitimleri için yeni bir düzenleme ve maaş yapısı oluşturuldu.[221] Dahası, yeni düzenlemelere riayetin yanı sıra yeni düzene sadakati garanti etmek üzere, tüm subayların maaşları yeni rejim tarafından önemli derecede artırıldı ve üniversite ve teknik okul mezunu olanlara ek ikramiyeler ve terfiler sağlandı.[222]

[215] Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?* II, (İstanbul: Emre Yayınları, 1995), 356-378.

[216] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233. Gömlek 29, 25 Ocak 1914/27 Safer 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233. Gömlek 115, 18 Şubat 1914/22 Rebiyülevvel 1332.

[217] ATASE arşivleri, Göz 6-3, Dolap 18-120, Klasör. 861, Dosya 26-910, Fihrist 1-47, aktaran Özdemir, s. 86-87; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233. Gömlek 150, 4 Mart 1914/6 Rebiyülahir1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233. Gömlek 173, 8 Mart 1914/10 Rebiyülahir 1332.

[218] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 85, 2 Şubat 1914/6 Rebiyülevvel 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 89, 2 Nisan 1914/6 Cemaziyelevvel 1332.

[219] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 235. Gömlek 106, 10 Haziran 1914/16 Recep 1332.

[220] ATASE, Klasör 5093, Dosya 20/805. Fihrist 6, 6-1, 11 Haziran 1914, aktaran Avcı, s. 251.

[221] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 67, 29 Mart 1914/2 Cemaziyelevvel 1332.

[222] *Tahsil'i Ali görmüş zabitanın Terfi'ileriyle bil-umum zabitana kıdem zammı hakkında Kanunu Muvakkat, Düstur2*, VI, 379-381, 21 Mart 1914/8 Mart 1330/23 Rebiyülahir 1332; *Takvim-i Vekayi* no. 1789; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233. Gömlek 189, 11 Mart

Levent Şahverdi Arşivi

Ayrıca askeri üsler için, vilayetlerin en uzak bölgelerinde dahi, mümkün olan en sağlıklı yerlerin belirlenmesi için de özel çaba harcandı.[223]

Enver ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nu gerçekleşeceğinden emin olduğu savaşa hazırlamaya başladı. Britanyalıların Şattülarap'ta Basra ve Abadan adasını işgal ederek İran'ın güneyindeki petrol tesislerini korumaya çalışacağı öngörüsüyle ilk eylemlerinden biri, garnizonunu güçlendirmek üzere büyük bir güç göndermek oldu. Toros ve Amanos dağlarından bir demiryolu bağlantısının yanı sıra elverişli motorlu araçların olmaması kara ulaşımını son derece yavaş ve zor kıldığından onları Osmanlı ticari gemi idaresi *Seyr-i Sefayin İdaresi* tarafından sağlanan gemilerle deniz yoluyla İstanbul'dan gönderdi.[224] Harbiye Nezareti hâlihazırda Birinci Dünya Savaşı süresince operasyonlarını güçleştirecek para sıkıntısından muzdarip olduğundan, Enver Meclis-i Vükela'nın ihtiyacı olan paranın tamamını, Osmanlı idaresinin, Sultan II. Abdülhamid döneminde büyük vakıfların bağışlanmasıyla son derece iyi bir şekilde finanse edilen bir kolu olarak kalan, ancak sorgusuz sualsiz veya zorluk çıkarmaksızın parasını orduya transfer etmesi için sonradan bağımsızlığını kaybederek Vakıflar Nezareti'nin idaresine verilen Hicaz Demiryolu İdaresi'nden almasına imkân veren bir kararname yayımlamasını sağladı.[225] Tüm düzeydeki yetkililere, hükümetin ordu seferberliğinin ve seferlerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere Osmanlı toplumunun bütününü örgütlemesini sağlamak için Osmanlı toprak ve sanayi ve tarım üretimine dair tam ve ayrıntılı istatistikleri toplamaları talimatı verildi.[226] İmparatorluktaki *ahz-i asker şubelerinin* bölgeleri ve prosedürleri, azami verimlilik sağlama ve seferberlik ilanından sonra askere alma sistemi genişletildiğinde yetki ihtilaflarından kaçınma çabası çerçevesinde yeniden düzenlendi ve titizlikle tanımlandı.[227] Askerlik çağrısını kabul etmek yerine kaç-

1914/13 Rebiyülahir 1332.

[223] BBA-DH.ID. Dosya 176. Gömlek 47, 20 Mart 1914/22 Rebiyülahir 1332.

[224] BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 47. Gömlek 8, 14 Ocak 1914/16 Safer 1332.

[225] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 184. Gömlek 38, 15 Ocak 1914/17 Safer 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 232. Gömlek 124, 8 Ocak 1914/10 Safer 1332.

[226] BBA-DH.MB.HYPS.M. Dosya 10. Gömlek 45, 19 Şubat 1914/23 Rebiyülevvel 1332; BBA-DH.EUM.MH. Dosya 76. Gömlek 63, 22 Şubat 1914/26 Rebiyülevvel 1332; BBA-DH.ID. Dosya 200. Gömlek 5, 18 Haziran 1914/24 Recep 1332

[227] BBA-DH.ID. Dosya 183/-1. Gömlek 38, 19 Şubat 1914/23 Rebiyülevvel 1332; BBA-DH. ID. Dosya 176. Gömlek 40; BBA-DH.ID. Dosya 183/-1. Gömlek 38, 19 Şubat 1914/23 Rebiyülevvel 1332.

maya çalışanları yakalamak ve iade etmek için yetki veren prosedürler tanımlandı ve sıkılaştırıldı.[228] Askerlik çağrısından kaçmak için Rusya'ya kaçanların yakalanması için özel çaba harcandı. Bunların çoğu, Kürtler ve Türkler arasında artan Ermeni ve Hristiyan karşıtı hissiyattan ve Van ile Zeytun bölgelerinde Ermeni asiler tarafından düzenlenen saldırılara cevaben artan Kürt baskınlarından muzdarip olan ve Rus Kafkasya Ordusunun Osmanlı İmparatorluğu'na saldırmak için Antranik ve diğerlerinin liderliğinde Ermeni gerilla birlikleri oluşturduğu haberlerinin cazibesine kapılan Ermenilerdi.[229] Asker kaçaklarının yanı sıra diğer askeri suçlarla ilgili askeri mahkemelerin verdiği kararlara ve cezalara yönelik temyizleri ele almak üzere bir askeri temyiz mahkemeleri sistemi olan *Divan-i Temyiz-i Askeriye* kuruldu.[230]

Yeni askeri düzenlemenin tatbik edilmesinde ilk adım olarak, Almanya'daki Krupp firmasından çok sayıda dönemin en modern toplarından satın alındı. İmparatorluğa doğudan ve batıdan koruyan Erzurum ve Edirne'deki başlıca istihkâmlara cephane, şarapnel ve takviye kuvvetlerle birlikte yeni toplar gönderildi.[231] Ayrıca Avusturya-Macaristan'daki fabrikalara büyük silah ve cephane siparişleri verildi ki bunlar, diplomatik durum ne olursa olsun Enver ve Osmanlı hükümetini idare edenlerin Üçlü İtilaf'tan ziyade Üçlü İttifak'a katılmaya hazırlandıklarını oldukça açık bir şekilde gösteriyordu.[232] Ermeni gruplar Erzurum civarındaki Türk köylerine saldırmakta olduğundan, bölgede küçük kasabalarda yaşayan ve çoğu teröristlere yardım etmeye zorlanan Ermeniler, haklı olarak, gelen takviye kuvvetlerin ve yeni topla-

[228] BBA-DH.EUM.MTK. Dosya 75. Gömlek 32. 23 Şubat 1914/27 Rebiyülevvel 1332

[229] Giers'ten Sazonov'a, İstanbul, 17 Ağustos 1914/4 Ağustos 1914: AVPRI, f. Politarkhiv o. 482 d.4104 l.115, aktaran Reynolds, s. 207; BBA-DH.ID. Dosya 21/-2. Gömlek 43. 28 Haziran 1914/4 Şaban 1332; Yaşar Akbıyık, 'Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli', *Belleten*, no. 209 (Nisan 1990), s. 435-461.

[230] *Düstur*2, VI, 393-397, 6 Nisan 1914/24 Mart 1330/10 Cemaziyelevvel 1332. *Takvim-i Vekayi* no. 1790, 21 Cemaziyelevvel 1332/4 Nisan 1330.

BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 91, 5 Nisan 1914/9 Cemaziyelevvel 1332.

[231] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 184. Gömlek 49, 18 Ocak 1914/20 Safer 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazabataları, Dosya 184. Gömlek 58, 25 Ocak 1914/27 Safer 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233. Gömlek 92, 11 Şubat 1914/15 Rebiyülevvel 1332.

[232] BBA. HR. SYS. Dosya 171. Gömlek 68, 25 Şubat 1914.

Levent Şahverdi Arşivi

rın kendilerine karşı kullanılmasının planlandığından korktu ve çoğu tepelere kaçtı.[233]

Enver ayrıca 5. Kolordu'yu, Ankara ve Kastamonu vilayetlerini savunmak ve düzeni sağlamak göreviyle, erlerin çoğu Karadeniz üzerinden gemiyle İnebolu'ya ve oradan karaya gönderilmek suretiyle, Ankara'daki yeni karargâhlara gönderdi. Aynı zamanda 6. Kolordu, Halep ve Adana vilayetlerini, dolayısıyla Kilikya bölgesinin neredeyse tamamını o dönemde alevlenen ve giderek artan Ermeni ayaklanmalarının yanı sıra yabancı işgali ihtimaline karşı korumak üzere Akdeniz üzerinden İskenderun'a ve oradan kara yoluyla Halep'teki karargâhlara gönderildi. 3. Kolordu, Çanakkale Boğazı'nın yanı sıra güney Akdeniz kıyısının tamamını daha iyi koruyabilsin diye Çanakkale Boğazı'ndaki Kale-i Sultaniye'den Balıkesir'e kaydırıldı.[234]

Taşra valilerinin ordu subaylarının bölgelerine egemen olduğu ve sivil yetkililerden kaçındıkları şikâyetlerine cevaben Şubat 1914'te, komutanlara barış zamanında taşra valilerinin yetki alanını kabul etmeleri talimatı veren emirler gönderildi.[235] Savaş zamanında ise, düzenli ordu kuvvetleri, jandarma ve istihkâm ile sınır muhafızlarının hepsi, bulundukları bölgenin kolordu komutanlarının doğrudan komutası altında görev yapacaklardı.[236] Düzenli ordu için eldeki er sayısını azamiye çıkarmak için ayrıca valilere vilayetlerde güvenliği mümkün olduğunca düzenli kolordu askerlerinden ziyade il jandarmaları yoluyla sağlamaları talimatı verildi, böylece polis görevi yapmak üzere dağılmak yerine düşmanla savaşmak için bir arada tutulmuş olacaklardı. Jandarma komutanlarına, düzenli ordu veya istihkâm garnizonlarını sadece son derece acil durumlarda yardıma çağırmaları ihtarında bulunuldu. Anadolu jandarma kuvvetleri takviye edilecekti ve boşluklar Balkan Savaşları sırasında işgal edilmiş olan Rumeli vilayetlerinden gelen jandarmalarla doldurulacaktı. Jandarmalara komuta eden subayların kalitesini iyileştirmek için, Harbiye Nezareti, düzenli *Nizamiye* ordusundan subayların jandarmada komuta görev-

[233] BBA-DH.KMS. Dosya 13. Gömlek 13, 22 Ocak 1914/24 Safer 1332.
[234] BBA-DH.ID. Dosya 178. Gömlek 10, 10 Şubat 1914/14 Rebiyülevvel 1332.
[235] BBA-DH.ID. Dosya 202. Gömlek 4, 17 Şubat 1914/21 Rebiyülevvel 1332.
[236] BBA-DH.KMS. Dosya 19. Gömlek 28, 5 Nisan 1914/9 Cemaziyelevvel 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

lerine getirilebileceğine karar verdi.[237] Jandarmaların yanı sıra, İngiliz ve Rus istihbarat servislerinin hâlihazırda Osmanlıların karşılamayı veya aşmayı çok zor bulduğu ikramiyelerle aşiretleri isyana teşvik ettikleri doğu Anadolu ve Arap vilayetlerinde, özellikle Irak'ta, aşiret isyanlarını bastırmakta istisnai hizmet sunan Osmanlı hizmetindeki aşiretlere madalyalar ve para ikramiyeleri verildi.[238] Erzurum'daki jandarmalar ayrıca denetimleri altındaki bölgenin herhangi bir yerindeki terör saldırılarına karşılık vermek üzere hızla harekete geçirilebilecek atlı polis gücünün oluşturulmasıyla da takviye edildi. Sınır taburlarına yeni üyeler temin edilmesinin yanı sıra benzer bir hizmet için İran ve Rusya sınırlarında yaşayan aşiretlerin, özellikle o dönemde bölgede vuku bulan yerel Ermeni isyanlarına yardım etmek için Rus silahlarının ve paralarının sınırdan gönderilmesine karşı uyarılan Van bölgesindekilerin hizmetlerinin güvence altına alınması için ek fonlar da sağlandı.[239] Toros ve Amanos dağlarından geçerek Suriye'ye uzanan Anadolu Demiryolu'nun inşasının tamamlanması ve ayrıca kuzeydoğudaki Rus saldırılarına karşı savunma için Osmanlı askerlerinin hızlı hareket etmesini sağlamak üzere ihtiyaç durulan yerlere demiryolları inşa etmek için de çaba harcandı.[240]

Seferberlik emri verildiğinde hazır olunması için tüm bölgelerdeki sivil makamlara, gerektiğinde ikmal maddesi, gıda ve para tedariki de dahil bu askeri eylemlere mümkün olan tüm yardımı sağlamaları ikazında bulunuldu.[241] Rusya, Britanya ve Fransa vatandaşı olan ve Filistin'de yaşayan Yahudiler Osmanlı vatandaşlığına geçmeye ve devam eden Osmanlı yönetimine giderek daha düşmanca bir tutum takınıyor görünen ve basında yer alan haberlere göre bazıları, Rusya'nın doğu Anadolu işgali için hangi rotanın izlenmesi gerektiği hususunda Kafkasya'daki Ruslara bilgi sağlayan Rumların ve Ermenilerin yerine iş yaşamına ve ticarete katılmaya teşvik edildi.[242]

[237] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 235. Gömlek 68, 17 Mayıs 1914/21 Cemaziyelahir1332.

[238] ATASE, Klasör 3679, Dosya 354, Fihrist 16-2, 16 Temmuz 1914, aktaran Avcı, s. 244.

[239] BBA-DH.ID. Dosya 150. Gömlek 8, 28 Şubat 1914/2 Rebiyülahir 1332; BBA-DH.EUM. EMN. Dosya 69. Gömlek 13, 23 Nisan 1914/27 Cemaziyelevvel 1332.

[240] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 187. Gömlek 76. 26 Nisan 1914/30 Cemaziyelevvel 1332.

[241] BBA-DH.ID. Dosya 176, Gömlek 33, 17 Ocak 1914/19 Safer 1332.

[242] BBA-BEO 324282, 324962: Harbiye Tezkere 1142/884, 07 Ocak 1330/20 Ocak 1914.

Levent Şahverdi Arşivi

Daha sonra ordu reformlarını ilerletmeye odaklanan Enver 14 Mart 1914'te, Balkan Savaşı yenilgilerinin, özellikle taktik düzeyde açığa çıkardığı sorunları düzeltmek üzere ordu yeniden eğitilirken, daha önce emredilmiş olan yeniden yapılanmaların nasıl uygulanacağı konusunda talimatlar içeren Ordu Emirnamesi No.1'i yayımladı. Genellikle önceden cephelerin oldukça gerisinde bulunan komuta yerlerinden önderlik eden Osmanlı subaylarına artık birliklerinin önünde doğrudan liderlik etmeleri talimatı verildi. Yürüyüş kollarından muharebe tertibine geçen birlikler için, saldırı ve savunma operasyonları, karşı saldırılar ve düşmana karşı ateş gücü üstünlüğü sağlamak üzere piyadeler tarafından etkin makineli silah ve top desteği kullanımını kapsayan yeni yöntemler getirildi.[243] Balkan Savaşları sırasında ortaya çıkan stratejik sorunları gidermek için Enver, seferberlik ve seferler için yeni planlar geliştiren, sevdiği ve güvendiği bir Alman subayın, Osmanlı Genelkurmay Başkanı İkinci Yardımcısı, Alman Albay Fritz Bronsart von Schellendorf'un tavsiyesine güvendi. 1912'de Balkan Savaşlarında kullanılmak üzere geliştirilen, uygulanamaz olduğu ortaya çıkan sabit zaman çizelgelerine dayanan 12 savaş planı yerine, tamamlanması için belli zamanlar içermeyen tek seferberlik ve toplanma planlarıyla desteklenen, tek bir uygun savunmacı savaş planı hazırlandı. Yeni düzenlemeye göre, Avrupa'nın benzer savaş planlarının aksine, Osmanlı savaş planı, Osmanlılar Balkan Savaşları sırasında, izlenemeyecek ve aslında hazır olmadan önce kuvvetlerin erken toplanmalarına neden olan zaman çizelgelerine göre gerçekçi olmayan seferberlik ve toplanma zamanları tahminleri kullandığında ortaya çıktığı üzere, nispeten sınırlı Osmanlı ulaşım sistemleri nedeniyle Osmanlı seferberliği ve toplanmasının güvence altına alınması için gereken zaman önceden tam olarak belirlenemediğinden, olaylara veya bir zaman çizelgesine bağlı değildi.[244] 14 Nisan 1914'te Enver Osmanlı ordu eğitim sistemini merkezileştirip yeniden düzenleyerek 1., 6. ve 10. Kolorduların Osmanlı komutanlarının emrinde İstanbul, Erzurum ve Halep'teki 1., 2. ve 3. Ordu teftiş kurullarında merkezileştirilmiş üç

Dahiliye tezkere 1453, 12 Ocak 1330/25 Ocak 1914.

[243] *Ordu Emirnamesi*, No. 1, Türkiye Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayımlanan, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)*, s. 405-411 içinde; aktaran Erickson, *Strength of an Army*, s. 14.

[244] T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)*, 336-340; Erickson, *Strength of an Army*, s. 15.

eğitim merkezi oluşturdu.[245] Bir hafta sonra 21 Nisan 1914'te, *Harbiye* Bronsart'ın komutasında yeniden düzenlendi ve modernize edildi.[246] Yeni örgütlenme çerçevesinde ilk sevk çağrısı 1894 doğumlu erkekler için 17 Mayıs 1914'te yayımlandı.[247] On gün sonra 27 Mayıs 1914'te Meclis-i Vükela askere çağırılır çağrılmaz orduda görev yapmaya hazır olmaları için öğrencilerinin askeri ve fiziksel eğitimlerini yoğunlaştırmak üzere *Güç Derneklerinin* tüm devlet okullarında kurulması emrini verdi.[248] Askere çağrıldığında veya birliklerine katıldıktan sonra kaçan erkeklerin, özellikle Rusya'ya kaçan Ermenilerin ve Rumların yakalanması için de çabalar yoğunlaştırılacaktı.[249]

Hâlihazırda 28 Temmuz 1914'te, seferberlik resmen başlamadan birkaç gün önce, Enver kendi yetkisiyle 1. Ordu müfrezelerinin yanı sıra Donanmanın hücumbotlarının Karadeniz'in İstanbul Boğazı girişinde savunma pozisyonu alması emri veren bir kararname yayımladı.[250] Almanya ve Avusturya-Macaristan ile 2 Ağustos'ta anlaşma imzalanır imzalanmaz, Sultan Başkumandanken ve *Harbiye Nazırı* olmaya devam ederken Enver Paşa kendini *Başkumandan Vekili* ilan etti. Bu sıfatla, Enver Meclis-i Vükela'nın, nezaretlerin ve idari organların çoğunun yetkisini kendi elinde topladı ki bu sürece, şimdiye kadar her zaman olduğu gibi tüm önemli kararların nihai onay için Meclis-i Vükela'ya havale edilmesi gerektiğini düşünen Sadrazam Said Halim Paşa şiddetle itiraz etti.[251] Ancak Enver, yine kendi yetkisiyle 3 Ağus-

[245] T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)*, 336-340, aktaran Erickson, *Strength of an Army*, s. 15-16.

[246] *Düstur Tertib* 2, VI, 266-269, 10 Mart 1914/25 Şubat 1329/12 Rebiyülahir 1332. *Takvim-i Vekayi* no. 1756, 1 Mart 1330/16 Rebiyülahir 1332 Ordu Emirnamesi No. 7, 21 Nisan 1914: T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)*, 401; Erickson, *Strength of an Army*, s. 15-16.

[247] BBA-Harbiye tezkere 225/150, 4 Mayıs 1330/17 Mayıs 1914; BBA-DH.MB.HPS.M. Dosya 15. Gömlek 24, 28 Temmuz 1914/5 Ramazan 1332.

[248] *Düstur Tertib* 2, cilt VI, s. 751-754, 27 Mayıs 1914/2 Recep 1332/15 Mayıs 1330, *Takvim-i Vekayi* no. 1842, 12 Recep 1332/25 Mayıs 1330/7 Haziran 1914; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 189. Gömlek 11, 27 Mayıs 1914/2 Recep 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 235. Gömlek 87, 28 Nisan 1914/2 Cemaziyelahir 1332; BBA-BEO 321463, 322097: Harbiye tezkere 234/154, 7 Mayıs 1330/20 Mayıs 1914. *Genç/Güç Dernekleri* konusunda ayrıntılı bilgi için bakınız s. 196-202.

[249] BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 74. Gömlek 26, 25 Mayıs 1914/29 Cemaziyelahir 1332.

[250] Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sadrazam Said Halim Paşa'ya, 5 Ramazan 1332/15 Temmuz 1330/28 Temmuz 1914: BBA, A. VRK 791-87, aktaran Aksakal, s. 107.

[251] BBA-BEO-Bahriye Gelen 322698, Başkumandan Vekili Enver'den Sadrazam Said Halim Paşa'ya, 11 Ramazan 1332/21 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914; Aksakal, s. 107. Enver'in kendini vekili ilan ettiği *Başkumandan*'ın aslında 1913'te Osmanlı İmparatorluğu'na ilk getirildi-

Levent Şahverdi Arşivi

tos'ta Osmanlı silahlı kuvvetleri için tam Seferberlik emrini verdi[252] ve Meclis-i Vükela[253] ile Sultan'ın[254] görünüşe göre onun yayımladıklarını tekrar etmek suretiyle kendi emirlerini yayımlayarak eylemini onaylamaktan başka bir seçenekleri yoktu. 3 Ağustos 1914'te Enver İstanbul ve Çanakkale boğazlarının yabancı savaş gemilerine ve pek çok ticari gemiye kapatılması emrini verdi.[255] Sadrazam Said Halim Paşa Osmanlıları savaşa sokacağını ve dolayısıyla uygulanmadan önce Meclis-i Vükela tarafından onaylanması gerektiğini düşündüğü tüm bu eylemlere karşı çıktı. Diğer yanda Enver *Başkumandan Vekili* olarak arkadaşlarına danışmadan böyle emirler vermeye hakkı olduğu konusunda ısrar etti. Bu konuda üstün geldiğini ve dolayısıyla Kabine'ye hâkim olduğunu, hem Çanakkale hem de İstanbul Boğazı'nın mayınlanması ve gemilere yol gösteren fener şamandıralarının söndürülmesiyle hemen vuku bulan itaat gösterdi.[256] Said Halim Paşa'nın sürece itirazı göz ardı edildi.[257] Bu, Rusya'dan düzenli hububat sevkiyatı almanın yanı sıra Almanya'ya karşı cepheyi muhafaza etmek için müttefiklerinden büyük silah ve cephane ikmaline ihtiyaç duyan Rusya'ya sevkiyat yapmaya bel bağlayan Britanya ve Fransa'ya büyük bir darbeydi.[258]

ğinde bu unvanı alması gereken ama İtilaf Devletleri büyükelçilerinin müteakip siyasi baskısı nedeniyle rütbesi İstanbul garnizonu, 1. Ordu komutanı pozisyonuna düşürülen Liman von Sanders olduğu ileri sürülmektedir. Ancak bahsi geçen *Başkumandan*'ın Osmanlı devletindeki tüm siyasi ve askeri teşkilatların başı olarak görülen Sultan V. Mehmed Reşad olması daha muhtemeldir. Wangenheim'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na, no. 409, 2 Ağustos 1914: PA/AA/, R 22402; metin: Kautsky, *Outbreak*, no.733 içinde; aktaran Aksakal, s. 105.

[252] BBA-A. VRK 791-97, Harbiye Nazırı Enver'den Sadrazam'a, 9 Ramazan 1332/19 Temmuz 1330/1 Ağustos 1914, aktaran Aksakal, s. 106.

[253] BBA, Meclis-i Vükela Mazbataları, 236-17, 10 Ramazan 1332/20 Temmuz 1330/2 Ağustos 1914, aktaran Aksakal, s. 106; BBA-BEO, Harbiye Gelen 322678, aktaran Aksakal, s. 106.

[254] BBA-BEO. Harbiye Gelen 322677, Sadrazam'dan Harbiye Nezareti, Bahriye Nezareti ve Dahiliye Nezareti'ne, 20 Temmuz 1330/2 Ağustos 1914, aktaran Aksakal, s. 106.

[255] BBA-BEO-Bahriye Gelen 322698, Başkumandan Vekili Enver'den Sadrazam Said Halim Paşa'ya, 11 Ramazan 1332/21 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914; Aksakal, s. 107.

[256] Bahriye Nazırı Ahmed Cemal Paşa'dan Sadrazam'a, 22 Temmuz 1330/4 Ağustos 1914, BBA içinde, BEO-Bahriye Gelen 322698; Aksakal, s. 107.

[257] BBA-BEO-Harbiye Giden, 322947, Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Sadrazam'a, 19 Ağustos 1914/27 Ramazan 1332/6 Ağustos 1330; Aksakal, s. 107.

[258] BBA-BEO 322698: Harbiye tezkere 511/1, 21 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914; Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi Giers'ten Rusya Dışişleri Bakanı'na. Konstantinopolis, 22 Temmuz (4 Ağustos), 1914. Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 6. Bobroff, s. 165-166; dayandığı kaynak, Boris E. Nolde, *Russia in the Economic War* (New Haven, 1928); Sergei D. Sazonov, *Fateful Years, 1909-1916* (Londra, 1928), s. 227; G.N. Trubetskoi, *Russkaia diplomatiia 1914-1917 gg I voina v Balkanakh* (Montreal, 1983), s. 61.

Levent Şahverdi Arşivi

34 aktif tümen ve yedek *Hamidiye* süvarileri için seferberlik emri verildi. 9. ve 11. kolordunun üç tümenine Kafkaslar'da olası bir Rus saldırısına karşı hazırlıklı olması emri verildi. Balkanlar'da ve Boğazlar'da 1. ve 2. ordular kuruldu. Edirne, Erzurum ve diğer yerlerdeki müstahkem bölgeler alarma geçirildi. Orta Doğu'da yaşayan Avusturya-Alman ihtiyat personeli Bağdat demiryolu personeliyle birlikte bulundukları yerlerde seferber edildi. Almanya Bulgaristan ve Romanya'ya, Osmanlı'nın tarafsızlığına saygı göstermesi ancak Osmanlı ordusuna ikmal maddeleri getirmesi için Avrupa'dan gelen, Meriç'in sol kıyısı boyunca Mustafa Paşa, Karaağaç ve Dedeağaç/Alexandropoulos arasındaki ana demiryolunun kullanılmasına izin vermesi için baskı yaptı.[259]

Osmanlı seferberliği 2 Ağustos öğleden sonra geç saatlerde ilan edildiğinden, ertesi gün resmen ilk gün olarak tayin edildi ve seferberlik programının tamamı buna göre sayıldı. Hazırlanan programa göre, ordu birliklerinin çoğunun yaklaşık 21 gün içinde tamamen seferber olması ve eyleme hazır hale gelmesi bekleniyordu ancak Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı'nın komutanları, Bronsart tarafından hazırlanan yeni esnek zaman çizelgesine dayanarak, aslında seferber edilen birliklerin 45 günden önce hazır olamayacağını hesapladı.[260] Oysa bazı Osmanlı kolorduları iki ay geçtiği halde tam olarak seferber olamadı. Dolayısıyla Ekim 1914'e gelindiğinde, Osmanlı Ordusu hâlâ savaşa hazır değildi ve bu nedenle Enver Paşa ve Meclis-i Vükela'daki yandaşları, Almanya ile ittifakta söz verdiliği üzere savaşa katılmak üzere harekete geçmediler. Hatta Rusya Büyükelçisi Giers St. Petersburg'a, Enver'in Osmanlı Meclis-i Vükela'ya Osmanlı ordusunun hâlâ savaşa girmeye hazır olmadığını ve bir Avrupa ordusuyla savaşmaya hazır olmasının beş yıla kadar süreceğini söylediğini bildirdi.[261] Aslında 13 Osmanlı kolordusundan sadece biri zaman çizelgesine göre seferberliğini tamamlamıştı: sadece çok kısa bir süre görev yapan tek bir Alman subayın bulunmasına ve tümen veya alay düzeyinde hiçbir

[259] Larcher, s. 39.

[260] Akbay, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 1inci Cilt, Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, 222; Türkiye Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)*, 197 ve İngilizce, Erickson, *Ordered to Die*, 39-45; hepsini aktaran Erickson, *Strength of an Army*, s. 21-22.

[261] Giers'ten Sazonov'a, İstanbul, 10/23 Mart 1914: *Mezhdunarodnye otnoshenia v epokhu imperializma*, dizi III, cilt II, s. 80, aktaran Reynolds, s. 184.

Levent Şahverdi Arşivi

Alman subay bulunmamasına rağmen seferberliğini 22 günde tamamlayan, Gelibolu, Çorlu, Lüleburgaz ve Kırkkilise'de konuşlanmış 7., 8. ve 9. Piyade Tümenlerinden oluşan 3. Kolordu.[262] Nisan 1915'te Britanya işgaline karşı Gelibolu yarımadasının savunulmasında kilit bir rol üstlenen de bu kolorduydu. Seferberliğin geri kalanı ise, Trakya ve Anadolu'daki Osmanlı demiryolu sistemi askeri amaçlara elverişli olmadığından, ülkenin ekonomik veya askeri yararından çok büyük ölçüde kâr amacıyla yabancı yatırımcılar için tasarlandığından, İmparatorluğun sınırlarına değil ekonomik merkezlerine uzandığından çok yavaş, takvimin çok gerisindeydi. Dahası, demiryolu ağı farklı yatırım şirketleri tarafından farklı amaçlar için inşa edilmiş olduğundan, farklı kısımlarında farklı ray açıklıklarına göre çok farklı malzemeler kullanılmıştı, bu nedenle iyi durumda olsa dahi ki çoğu değildi, askeri amaçlar için birleştirilmeleri zordu. Ayrıca Anadolu ağının, Toros ve Amanos dağlarında aşırı maliyet nedeniyle henüz inşa edilmemiş iki bölümü vardı, dolayısıyla Anadolu ile Arap vilayetleri arasında doğrudan bir demiryolu bağlantısı yoktu ve bu boşluğun mümkün olan en ilkel kara ulaşımıyla, katarlarla ve katırlarla doldurulması gerekiyordu. Sonuç olarak Kafkaslar'daki Osmanlı 3. Ordusu ve sonradan oluşturulan, Irak'ta von der Goltz'un komuta ettiği 6. Ordunun elinin altında ne bir demiryolu vardı ne de Anadolu veya Arap demiryollarına bağlılardı ve bu onlara teçhizat ve asker göndermeyi son derece zorlaştırıyordu. Seferberlik ve askerlerle teçhizatın toplanması bu nedenle çok yavaş ilerliyordu.[263]

Eylül 1914 ortasında, seferberlik çabalarının arasında, Suriye'de üslenmiş 4. Ordu, Meclis-i Vükela'daki siyasi çekişmeleri nedeniyle Enver'i nazır vekili olarak bırakarak Şam'a transfer edilen Bahriye Nazırı Cemal Paşa için oluşturuldu. Aynı zamanda, Osmanlı'nın Britanya'nın işgalinin ilk safhalarında Irak'ı başarılı bir şekilde savunma kabiliyeti, Bağdat'ta konuşlanmış olan 13. Kolordu unsurlarının, Enver'in buraları fethetme ve belki de Orta Asya'ya ilerleme fikriyle Kafkasya sınırlarında konuşlandırmakta olduğu yeni bir orduyu takviye etmek üzere nakledilmesinden büyük zarar görmüştü. Karargâhı

[262] Türkiye Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)*, 197; Erickson, *Ordered To Die*, 39-45.

[263] Erickson, *Strength of an Army*, s. 21-22.

Levent Şahverdi Arşivi

Erzincan'da bulunan 10. Kolordu, Almanların ve Avusturyalıların, Osmanlıların Kırım veya Bassarabia kıyısına saldırarak Rus ordusunun dikkatini Galiçya'da Habsburg kuvvetleriyle karşılaşmaktan başka yöne çevirmesi için yaptığı baskılara cevaben Sivas ile Samsun arasındaki bir müstahkem mevkiye taşındı.[264]

Başlıca tüm Osmanlı askeri birliklerinin 37 günde, 9 Eylül 1914'te seferber olmuş olması gerekiyordu ancak yetersiz ulaşım olanakları nedeniyle seferberlik çok daha yavaş ilerledi. Başlıca iki grup oluşturdular: 1. ve 2. ordularla 200 bin er İstanbul çevresine yerleştirildi. Hepsi de *Başkumandan Vekili* olarak Enver Paşa'nın komutası altında 120 bin kişilik 3. Ordu Rus Kafkasya'ya karşı Erzurum yakınlarına yerleştirildi. Osmanlı'nın İttifak Devletleriyle kurduğu ittifak uyarınca, Almanlar Osmanlı komutanlarına danışman olarak atandı. Liman von Sanders orduya ve Souchon donanmaya danışmanlık ederken Albay Bronsart von Schnellendorf Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı Danışmanı olarak atandı. Almanlar, hepsi de Almanya'dan trenle resmi olarak tarafsız kalan ancak en azından şimdilik trenlerin geçmesine izin veren Romanya ve Bulgaristan üzerinden gelen, yüz subay ve mühendis, 5 bin topçu, denizci ve işçi, bir sürü mühimmat ve monte edilmemiş top ve denizaltılarla birlikte Osmanlılara ihtiyaçları olan ikmal maddelerini ve uzmanları sağladılar.[265] İstanbul'daki Fransız askeri ataşe, Fransa Savunma ve Dışişleri bakanlıklarına 10 Eylül'de Osmanlı kolordularındaki fiili aktif asker sayısının 40 bine ulaştığını, bunların 350 Alman subay ve bin Alman askerin emrinde eğitildiğini ve çoğunun İstanbul ve Çanakkale boğazlarına girişleri koruyan istihkâmları ve bataryaları takviye ettiklerini bildirdi.[266]

[264] Allen ve Muratoff, s. 238.

[265] Aichelburg, W., *Die Unterseeboote Österreich-Ungarns* (2 cilt, Akademische Druk-u, Verlaganstalt, Graz, Avusturya, 1981); Larcher, s. 41-42.

[266] Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'den Fransa'nın Londra Büyükelçisi Paul Cambon'a no.112, Bordo, 15 Eylül 1914: Fransa, *Ministere des Affaires Etrangeres, Documents Diplomatiques – 1914 (3 Aout 1914-31 Decembre 1914)*(Paris, 1999), s. 217. Benzer raporlar Britanya Büyükelçisi Mallet tarafından Londra'ya da gönderildi: Mallet'ten Britanya Dışişleri Bakanı Grey'e, 10 Eylül 1914. Büyük Britanya, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 23; ve Mallet'ten Grey'e, 13 Eylül 1914: Büyük Britanya, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 24.

Levent Şahverdi Arşivi

1914-1913 NİZAMNAMESİ UYARINCA OSMANLI ORDU TEŞKİLATI

MÜFETTİŞLİKLER	13 KOLORDU	13 KOLORDU
1. İstanbul	I. İstanbul	1. İstanbul. 2. Davutpaşa. 3. Selimiye Kışlası
	II. Edirne	4. Edirne. 5. Edirne. 6. Kırklareli
	III. Tekirdağ/Rodosto	7. Tekirdağ. 8. Bandırma. 9. Gelibolu.
	IV. İzmir	10. İzmir. 11. Denizli. 12. Burdur
	V. Ankara	13. Ankara. 14. Kastamonu. 15. Kayseri.
II. Şam	VI. Halep	16. Adana. 24. Antep. 26. Halep
	VII. Şam	23. Humus. 25. Şam. 27. Kudüs
III. Erzurum	IX. Erzurum	17. Bayburt. 28. Erzurum. 29. Erzincan.
	X. Sivas	30. Sivas. 31. Amasya. 32.Samsun
	XI. Elaziz	18. Elaziz. 33. Van. 34. Muş
IV. Bağdat	XII. Musul	35. Musul. 36. Kerkük.
	XIII. Bağdat	37. Bağdat. 38. Basra.
	VIII. San'a	39. San'a. 40. Hüdeyde
	Müstakil Fırkalar	21. Asir. 22. Hicaz
	Müstahkem mevki	İstanbul ve Çanakkale boğazları. İzmir, Çatalca, Edirne ve Erzurum

Levent Şahverdi Arşivi

Seferberlik ilanını aynı gün İmparatorluğu savaşa hazırlamak üzere izlenmesi gereken prosedürleri belirleyen bir dizi emir izledi. İmparatorluktaki tüm hastanelere, sivil hastaların tedavisini acil vakalarla sınırlamaları ve personellerini göreve çağrılan tüm subayların acil fiziksel muayenelerinin yapılmasını sağlayacak şekilde ayarlamaları emri verildi.[267] Harbiye Nezareti *Genel Levazımat Başkanlığı'na* Osmanlı ordusu için üretildiği yerlerden gıda satın alma ve ayrıca ordu birliklerine seferlerde kullanılmak üzere süttozu, sabun, şeker, çay, kahve, kuru üzüm, hurma, zeytin, konserve ve benzeri gıda maddelerini gönderme görevi verildi.[268] *Menzil Müfettiş-i Umumiliği'ne* kara kuvvetlerinin tüm idari ve lojistik faaliyetlerini yürütme görevi verildi.[269] Teşkilatına göre, her bir levazımat bölgesinde menzil nokta, menzil anbar, menzil hammal, menzil savaş hastaneleri, sıhhi ve ilaç depoları, malzeme depoları, hasta taşıma müfrezeleri, hayvan hastaneleri, hayvan tıbbi malzeme depoları, telgraf iletişim depoları, ekmekçi takımları ve benzerleri kurulmuştu. *Menzil Umum Müfettişliği* her bir ordu bölgesi için *Menzil Hat Komutanlığı* ile, ordu bölgelerindeki tüm demiryollarının, tüm istasyonların, askeri toplama noktaları ve demiryolu hatlarının yönetimi de dâhil, farklı kolordular ile ordular ve imparatorluk içinde ve dışında görev yapan diğer askeri birlikler arasında iletişim kurmakla görevlendirildi. Örneğin 3. Ordu bölgesinde, Ulukışla ile Erzincan arasındaki demiryolu hattı, *Menzil Hattı*'ydı. Bağdat bölgesinde, yerel demiryolu istasyonu, ordu için bir silah ve gıda deposu olarak kullanılabilmesi için Bağdat'tan yakındaki Mürşid Pınar kasabasına taşındı.[270] Bu demiryolu hatlarının ve istasyonlarının düzenlenmesi, bulundukları yerdeki kolordular tarafından ancak yine de *Ordu Menzil Müfettişliği'nin* genel komutası altında yürütüldü. Bu hatların inşası ve bakımı için gerekli olan levazımat ve işçi her bir Kolordu tarafından, doğrudan her bir bölgede kurulmuş olan yerel *Tekalif-i Harbiye* komisyonlarıyla temin edildi.

[267] ATASE, Klasör 5094, Dosya 23, Fihrist 37, aktaran Avcı, s. 267.

[268] ATASE, Klasör 3696, Dosya 12, Fihrist 2-39, aktaran Avcı, s. 275; T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, cilt X, s. 116-118, aktaran Özdemir, s. 20.

[269] T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, cilt X, s. 116-118. Özdemir, s. 20.

[270] BBA-DH.ID. Dosya 183/-2. Gömlek 61, 2 Eylül 1914/11 Şevval 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

Yeni Osmanlı ordusunun binek ve yük hayvanları ihtiyacını karşılamak üzere, daha iyi at ve eşek ırklarının ihracatı tüm İmparatorlukta yasaklandı. Osmanlı tebaası Konya'da bir dizi yarışmayla, kazananların çok daha iyi atlar yetiştirmesini sağlamak üzere verilen değerli ödüllerle, en iyi kalite binek ve yük atlarını yetiştirmeye teşvik edilecekti. Güçlü at ırkları yetiştirmek isteyen çiftçilere eğitim vermek üzere Kelkit ile Şiran'da ve Anadolu'da birkaç yerde daha hayvan depoları ve büyükbaş hayvan çiftlikleri kuruldu. *Tekalif-i Harbiye* programları yoluyla atlara el koyma girişimi kuşkusuz at yetiştirmede azalmaya neden olacağından bunun yerine atları piyasa fiyatından satın almak ve orduya teslim edilecekleri depolarda toplamak üzere özel *Mübaya'a Komisyonları* kuruldu.[271] *Tekalif-i Harbiye* ile karşı karşıya olan çiftçilerin yükünü mümkün olduğunca hafifletmek için, tüm ordu birliklerine, mümkün olduğunca hem para ödemeleri hem de senet vermeleri ve ayrıca Osmanlı ordusunun ilerleyişi esnasında zarar gören tarlalar ve binalar için tazminat ödemeleri talimatı verildi.[272] Tüm vilayet ve yerel makamlara, hayvan pazarlarının ve satışlarının ne zaman ve nerede yapılmasının planlandığını orduya bildirmeleri emredildi, böylece askeri yetkililer bunlara katılıp askeri amaçlar için ihtiyaç duyulan binek ve yük hayvanlarını sağlamak üzere piyasa fiyatlarını ödeyebileceklerdi.[273]

Seferberlik emri 34 aktif tümeni ve yedek *Hamidiye* süvarilerini, böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nu ikinci Balkan Savaşı'nın bitmesinin ardından daha yeni terk ettiği savaş durumuna yeniden geçirmeyi kapsıyordu. 9. ve 11 kolorduların üç tümenine Kafkasya'da Rusya'ya karşı koyma emri verildi. 1. ve 2. ordular Boğazlar'a ve Balkanlar'a tahsis edildi. Erzurum ve Edirne gibi müstahkem mevkiler alarma geçirildi. Ancak İmparatorluk, Balkan Savaşları'nın bitiminden beri yeterli ikmal malzemesine ve paraya sahip değildi. İstihkâmlardaki topların cephanesi yoktu. Sınırları koruyan kuvvetler ihtiyaç duydukları topçu mühimmatının sadece yarısına sahipti. İkmal malzemesi sağlanması beklenenden çok daha yavaş gidiyordu. Osmanlı yönetimi bu nedenle seferberliğin, resmi olarak planlandığından ve Almanya'ya söz verilen-

[271] BBA-DH.ID. Dosya 100. Gömlek 7, 16 Mayıs 1914/20 Cemaziyelahir 1332.

[272] BBA-BEO 322409, 320867, 321453, 312147, 29 Haziran 1330/12 Temmuz 1914.

[273] BBA-DH.ID. Dosya 100. Gömlek 8, 2 Eylül 1914/11 Şevval 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 236. Gömlek 77, 5 Eylül 1914/14 Şevval 1914.

den çok daha uzun sürmesini bekliyordu.[274] Dolayısıyla aktif tümenlerin mevkilerine gitmek üzere yeterli düzeyde seferber olmaları en az beş hafta sürdü. İmparatorluğun ırak yerlerinden yedek askerleri harekete geçirmek için daha fazla ertelemeye ihtiyaç vardı. Osmanlı filosu denize açılamıyordu. Seferber olan askerleri hareket mevkilerine ulaştırmak için yeterince gemi yoktu. Bu nedenle Enver Alman ve Avusturya-Macaristan yönetimlerinden, Osmanlıların donanma gemilerini kullanmalarına izin vermelerini, ardından Osmanlı askerlerini savaş mevkilerine taşımak üzere Osmanlı sularında seyretmelerini istedi.[275] Ancak bu istekler sadece kısmen karşılandı. Almanya bunun üzerine, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştan sonra Kafkasya'nın tamamını ilhak etmesine yardım edeceğine dair ilave sözler eklenmesi karşılığında, kendi ihtiyacı olan üçü hariç tüm gemilerini Osmanlı sularına çevirmeyi önerdi.[276] Avusturya-Macaristan ise, takip eden savaş boyunca devam edecek bir üslup belirleyerek, tüm gemilerinin Adriyatik'te olduğu ve Britanya'nın saldırması tehlikesi nedeniyle doğu Akdeniz'e gönderilemeyeceği bahanesiyle, Osmanlılara herhangi bir donanma desteği vermeyi reddetti.[277] Hatta Britanya ile karşı karşıya gelme korkusu nedeniyle Avusturya-Macaristan savaşın geri kalanı boyunca tüm filosunu Adriyatik'te bir limanda tuttu, birkaç denizaltıdan başka bir şey göndermedi.[278] Seferberliğin tamamlanacağı ilan edilen tarihte oldukça çok sayıda Osmanlı askeri birliği, aslında çoğu alay, tabur ve Osmanlı ordusu tümenlerindeki bölük, yeterli adama sahip değildi. Orduya savaş alanında gıda tedarik etmesi gereken seyyar mutfak ve fırınlar bir yana, ordu aynı zamanda süvari, iletişim birlikleri ve muharebe mühendislik müfrezeleri için önemli ölçüde er ve at

[274] BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 90. Gömlek 10, 3 Ağustos 1914/11 Ramazan 1332.

[275] BBA-BEO, Hariciye Gelen 322697, Harbiye Nezareti'nden Sadrazam'a, 11 Ramazan 1332/21 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914, aktaran Aksakal, s. 105-106.

[276] BBA-BEO, Harbiye Gelen 322736, Dışişleri Bakanlığı'ndan Sadrazam'a, 17 Ramazan 1332/27 Temmuz 1330/9 Ağustos 1914, aktaran Aksakal, s. 106; Çolak, s. 38.

[277] BBA, BEO-Hariciye Gelen 322697, Harbiye Nezareti'nden Sadrazam Said Halim Paşa'ya, 11 Ramazan 1332/21 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914; Sadrazam Said Halim Paşa'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 11 Ramazan 1332/21 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914; BBA-BEO, Hariciye Gelen 322697; BBA-BEO, Harbiye Gelen 322736, Dışişleri Bakanlığı'ndan Sadrazam'a, 17 Ramazan 1332/27 Temmuz 1330/9 Ağustos 1914; BBA-BEO Harbiye Gelen 322794, Sadrazam Said Halim Paşa'dan Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya, 19 Ramazan 1332/29 Temmuz 1330/11 Ağustos 1914, hepsini aktaran Aksakal, s. 106; F. Bilzer, *Die Torpedoboote der KuK Kriegsmarine von 1875-1918* (Garz, Weishaupt, 1984).

[278] Akbay, s. 167.

Levent Şahverdi Arşivi

yokluğundan muzdaripti. Örgütlenmiş ve en azından kısmen adamlı Osmanlı tümenleri mühimmat, top, yedek ikmal maddeleri ve depolar, telgraf müfrezeleri ve sahra hastaneleri temini için henüz düzenlenmemişti. Kolordularda hayvan deposu, fırın müfrezeleri, telgraf müfrezeleri, sahra hastaneleri ve takviye süvari müfrezeleri sıkıntısı vardı.[279] Her nevi noksanlık Osmanlı ordusunun seferberliği yürütmesini engelledi, bu nedenle ancak başlıca kuvvetleri ordu bölgelerinde toplamaya çalıştılar. Hem Bronsart hem de Hafız Hakkı Bey'in uğraştığı taarruz, saha komutanları hazır olduklarını bildirine kadar süresiz olarak ertelendi. Böyle olunca ekim ayı itibarıyla ordu hâlâ savaşa hazır değildi.

Batıdaki dört kolordu ciddi eksikliklerle karşı karşıyaydı. 1. Kolordunun top çeken at ve nakliye konusunda ciddi noksanları vardı. Gelen yedek erler eğitimsizdi. 2. Kolordunun iki bin süvarisi eksikti ve piyade ikmal taburu hiç gelmedi. 3. Kolorduda üniformalar noksandı, yeterince er ve subay yoktu ve piyade ikmal taburu da hiç gelmedi. 4 Kolordunun da benzer sorunları vardı. Doğuda, demiryolu ve geçilebilir yolların bulunmaması 3. Orduyu subay, hayvan, dağ malzemeleri, top ve her türden mühimmat eksikliğiyle çok daha kötü durumda bıraktı. Üç kolordusuna demiryolları hiç ulaşmıyordu. İstihkâmı Kafkaslar'dan beklenen Rus işgaline karşı Osmanlı savunmasının merkezi olan ve adamları Aralık 1914'te Ruslara karşı bir taarruz girişiminde yenilgiye uğrayacak Erzurum Müstahkem Bölgesinin, piyade eri, top, tüfek ve mühimmat ve muharebe mühendis subay donanımı eksikti. Irak, Suriye ve Arabistan'da işler daha da kötüydü ve boşlukları dolduracak yedekler de yoktu çünkü ordu birliklerinin çoğu, Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı, Ruslar gibi, çarpışmanın çoğunun Avrupa'da vuku bulacağına gerçekten inandığından, Balkan Savaşlarında hezimete uğrayan Avrupa'daki Osmanlı ordularındaki boşlukları doldurmak üzere gönderilmişti. Hepsinden önemlisi Osmanlı ordusunda, Enver 1913'te Harbiye Nazırı olduğundan beri önemli reformlar yapılmıştı. Eski ve genellikle yaşlı subaylar zorunlu emekli edilmiş ve daha sonra hem Birinci Dünya Savaşı hem de Kurtuluş Savaşı'nda sivrilecek genç subaylar onların yerini alırken onların sadece makamlarını devralmış, yöntemlerini benimsememiş veya askerlerinin bağlılığını

[279] Akbay, s. 171.

Levent Şahverdi Arşivi

kazanmamıştı ve yerini aldıkları subayların savaş deneyimine sahip değillerdi.[280]

Yaklaşık 726.692 Osmanlı askeri Seferberlik ilan edilmeden önce silâhaltına alınmıştı. Ayrıca dört ordunun her biri, bin ila 1.500 adamdan oluşan, toplamda yaklaşık 100 bin kişiyi bulan 90 Amele Taburuna sahipti. Yaklaşık 50 bin kişinin daha ordu levazımat depolarıyla ilgilenen taburlara tahsis edilmesiyle genel toplam yaklaşık 876.692 kişiyi buldu.[281]

	I. VE II. ORDU	III. ORDU	IV. ORDU
Seyyar kuvvet	*335.814*	*76.000*	*82.295 depo ve seyyar jandarma dahil*
Seyyar jandarma	*26.241*	*6.000*	*77.200 Irak ve bölge için Komutanlık*
Depo birlikleri	*39.142*	*60.000*	*21.000 Hicaz, Asir ve Yemen'de*
Toplam	*401.197*	*142.000*	

Bu sayı seferberlik sonucunda resmi olarak Mart 1915'te 1.478.176[282], Mart 1916'da 2.493.000[283], Mart 1917'de 2.855.000[284] adama yükseldi ancak, daha sonra göreceğimiz üzere, bu sayılar aslında yaralanma, hastalık ve firarla çarpıcı bir şekilde azaldı dolayısıyla savaşın sonuna kadar pek çok birlikte, resmi kadronun yarısından azı bilfiil mevcuttu.

Osmanlılar Çanakkale ve İstanbul boğazlarını çoğunlukla Alman subayların komuta ettiği bataryalarla takviye ediyordu. Mühimmat, silah ve hububat ve hatta Rus ordusundan Almanya tarafından ele geçirilmiş olan çok sayıda Müslüman mahkûm, İtilaf Devletlerinin Batı Cephesinde kazandığı zaferler ve Ekim 1914 sonunda Rusya, Britanya ve Fransa'nın topraklarına el koyma tehditleri Romanya'nın tarafsızlık statüsünü korumak üzere daha fazla sevkiyatı engellemesine yol açana kadar Osmanlılara Alman desteği için açık kalan bir güzergâh

[280] T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *3üncü Ordu Harekatı*, s. 39-53.

[281] Özdemir, s. 21-22.

[282] 13 Mart 1915 tarihli rapor, aktaran T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, cilt X, s. 164; Özdemir, s. 22.

[283] 13 Mart 1916 tarihli rapor: *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, cilt X, s. 164; Özdemir, s. 22.

[284] 1 Mart 1917 tarihli rapor: *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, cilt X, s. 164; Özdemir, s. 22.

Levent Şahverdi Arşivi

olan Romanya üzerinden her gün trenle geliyordu.[285] Sonuçta Osmanlı İmparatorluğu Romanya sonunda 1916'da İttifak Devletlerine katılana kadar doğrudan Alman askeri yardımından mahrum kaldı.

Aralık 1914'te Osmanlı ordusu hem doğuda hem de batıda oldukça ayrı cephelerde kendisine verilen görevlerle yüzleşmeye az çok hazırdı. Toplam 13 kolordudan beşi İstanbul'da ve çevresinde üslenmişti, sadece üçü doğu Anadolu'da ve güney Kafkasya'da Rus sınırıyla karşı karşıyaydı ve her biri planlandığı gibi üç yerine iki tümen gücünde olan sadece beşi, hem Arabistan hem de Güneydoğu Avrupa'da İmparatorluğun daha uzak menzillerine dağıtılmıştı. 36 tümen, yaklaşık 350 bin piyade eri ve bin sahra topuyla savaşa hazırdı ama tam anlamıyla adam veya teçhizat açısından donanımlı olmaktan uzaktı. O dönemde hâlâ önemli olan süvariler iki düzenli tümenle, piyade güçlerine eklenmiş birkaç atlı keşif birliği ve Sultan Abdülhamid döneminden kalan ve kısmen ordu için yedek kuvvetler olarak ama daha çok yerel isyanlar ve eşkıyalıkla tahrip olan topraklarda düzeni ve asayişi tesis etmeye çalışan il jandarmalarının çabalarını desteklemek üzere doğuya dağıtılmış düzensiz Kürt Hamidiye süvarileriyle sınırlıydı. Son olarak, Osmanlı kırsal bölgelerini İran ve Kafkasya'dan sınır ötesinden düzenlenen baskınlardan zorlukla koruyan 15 Sınır Muhafızı taburu vardı.[286]

Seferberlik Ağustos 1914 ortasında yeni başladığında, Irak karargâhı Bağdat'ta bulunan, her biri iki tümene sahip 12. ve 13. Kolorduları da kapsayan 4. Ordu tarafından savunuluyordu. Ancak 26 Ağustos'ta Enver, 4. Ordu Komutanlığını General Cavid Paşa'nın liderliğindeki *Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı* ile değiştirdi. 12. Kolordu ise yaklaşık 30 bin askeriyle, Bağdat demiryolundan ayrılan Alman demiryolu, patlayıcı ve mayın döşeme teknisyenleri ile birlikte Akabe ve

[285] Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'den Fransa'nın Londra Büyükelçisi Paul Cambon'a, no. 112, Bordo 15 Eylül 1914: Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques-1914 (3 Aout 1914-31 Decembre 1914)*(Paris, 1999), s. 127; Fransa Dışişleri Bakanlığı'ndan Bükreş Elçisi Blondel'e, Bordo, 20 Ekim 1914. Fransa. Ministere des Affaires Entrangeres, *Documents Diplomatiques 1914 (Aout 3- Decembre 30)*, (Paris 1999), s. 420; Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'den Bükreş'teki Fransız Elçi Blondel'e no. 76, Bordo 25 Ekim 1914. Fransa, Ministere des Affaires Entrangeres, *Documents Diplomatiques 1915 (Aout 3- Decembre 31)* (Paris 1999), s. 420-421; Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'den Fransa'nın Romanya Elçisi Blondel'e no. 119, Bordo, 15 Kasım 1914. Fransa. Ministere des Affaires Entrangeres, *Documents Diplomatiques 1914 (Aout 3- Decembre 30)*, (Paris 1999), s. 420.

[286] Allen ve Muratoff, s. 238.

Levent Şahverdi Arşivi

Süveyş Kanalı saldırısı ve Mısır işgali hazırlıklarına katılmak üzere, 13. Kolorduyu Irak'ı savunmakta yalnız bırakarak, Halep üzerinden Musul'dan Şam'a transfer edildi. Enver bu nedenle, Irak ve Arabistan'dan Bedevi aşiretlerinden oluşan, İngiliz ve Rus işgal kuvvetlerini çıkarmak ve ardından İngilizler Irak'a saldırmaz ve bu durumda aynı aşiretler saldırıyı bertaraf etmek için kullanılmak zorunda kalmazsa, Müslümanların İngilizlere karşı ayaklandırılmaya çalışılacağı Afganistan ve Hindistan'a girmek üzere İran'a gönderilecek yedek kuvvetlerin oluşturulması için ek bir emir yayımladı.[287]

Bu sırada Almanya Osmanlılara onları bir an önce savaşa hazırlama çabası çerçevesinde bir miktar asker kadrosu, biraz para ve askeri ikmal maddeleri verdi. Otto Liman von Sanders öncülüğündeki Alman Askeri Misyonu, çoğunlukla Osmanlı ordusunda kurmay subay olarak görev yapan 70 subaydan oluşuyordu. Görünüşe göre Enver von Sanders'e eğer istiyorlarsa misyon üyelerinin İmparatorluktan ayrılıp Almanya'ya dönebileceklerini söyledi ancak Liman Berlin'in ona ve arkadaşlarına, belli ki Almanya'nın Osmanlı ordusuna tamamen hakim olması ve bunu Osmanlı'nın hedeflerinden ziyade Almanya'nınkileri gerçekleştirmek için kullanmak umuduyla, görev yerlerinde kalmaları emri verdiği cevabını verdi. Rus Büyükelçi Giers bu nedenle Çar'a şunu bildirdi:

> *Sadrazam tarafından bana ve Enver Paşa tarafından Fransız Büyükelçiye yapılan açıklamalardan, Enver Paşa Alman heyeti subaylarına arzu edildiği takdirde onları göndermeye hazır olduğunu bildirmiş olsa da Liman von Sanders'in Berlin'in kendilerine Türkiye'de kalmaları emri vermiş olduğu cevabını verdiği anlaşılmaktadır. Berlin'den gelen bu emrin Türkiye'yi şöyle ya da böyle amaçları için kullanmak ve o ve müttefiklerinin aralarını bozmak maksadıyla verildiğine hiç şüphe yoktur. Ancak Enver Paşa'nın, bizden korkarak verdiği teminatlara rağmen Alman subayların mevcudiyetine değer verdiği kanaatindeyim.*
>
> *(İmza) GIERS*[288]

[287] Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi* II/3, s. 334-343; Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 158-159; ATASE no. 4/10481, Klasör 3644, Dosya H-1, Fihrist 1-4, 1-15, aktaran Dinç, s. 42-43; Sir L. Mallet'ten Sir Edward Grey'e, 25 Eylül 1914: *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 32.

[288] Giers'ten Sazonov'a, İstanbul, 21 Temmuz (3 Ağustos), 1914. (Telgraf). Rusya, *Negotia-*

Levent Şahverdi Arşivi

Liman Enver'den Osmanlı askerlerine, Rusya'nın dikkatini Almanya ve Avusturya-Macaristan'a karşı cephelerinden başka yöne çevirmek, Britanya'nın Süveyş Kanalı ve Akdeniz üzerinden Fransa'ya ve Batı cephesine Hindistan, Avustralya ve Yeni Zelanda'dan asker nakletmesini önlemek ve Osmanlıların o sırada İstanbul limanına demirli olan üç telsiz donanımlı Rus buharlı gemisine el koymasını sağlamak üzere derhal harekete geçmeleri emri vermesini istedi. Said Halim ile von Wangenheim ise Enver'i bunu yapmamaya ve Avrupa'daki hem doğu hem de batı cephelerindeki mevcut koşulların Almanya'nın zaferini en iyi ihtimalle zorlaştırdığı, Osmanlı seferberliğinin tamamlanmış olmaktan uzak olduğu, Bulgaristan'ın henüz İttifak Devletlerine katılmamasının Osmanlıların Güneydoğu Avrupa'daki Rus güçlerine saldırmasını imkânsızlaştırdığı ve ayrıca Osmanlı'nın acele katılımının kesin surette Büyük Britanya'nın Osmanlı devleti için inşa edilmekte olan ve teslim edilmek üzere olan İngiliz tersanelerindeki iki büyük savaş gemisine el koymasına neden olacağı gerekçeleriyle başka bir eylemde bulunmayı ertelemeye ikna etti. Enver Liman'a olumlu cevap verdi ancak aslında bu sözü yerine getirmek için hiçbir şey yapmadı.[289]

Osmanlı Silahlı Kuvvetlerinde Askere Çağırma ve Askere Alma

Osmanlı devleti tarafından, Sultan III. Selim'in (1789-1807) *Nizam-ı Cedid* ordusu için Anadolu'dan adam toplama çabalarıyla başlayarak 19. yüzyıl boyunca asker toplama çabaları sarf edildi. Ordu için elverişli kişilerin yeriyle ilgili bilgi sağlayan gerçek bir nüfus sayımı olmadığından Selim istediği adamlar için çoğunlukla taşra valileri tarafından gönderilenlere güvendi ve bunların en azından yarısını vilayet orduları için yeni silahlarla eğitip geri gönderme sözü verdi. Bu tür bir yaklaşımın sınırları göz önüne alındığında, Selim'in bu kuvvet için yirmi bin adamdan fazlasını temin etme başarısı hayret vericiydi ancak 1807'de tüm programı yok eden isyanda Yeniçeri asilerinin orduyu ve sultanı yok edebilecekleri kadar da küçüktü. II.

tions Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey, s. 5.

[289] Von Wangenheim'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na no. 416, 3 Ağustos 1914: Kautsky, Döküman 795; ayrıca PA/AA, R 22402, aktaran Aksakal, s. 113.

Mahmud döneminde (1808-1839) ve Tanzimat yıllarında (1839-1876) sonraki asker toplama çabaları, askere almanın dayanacağı yeterli bir nüfus sayımı olmadığından başarısız olurken, çağrılan askerler Yeniçeri teşkilatının yok edilmesinin ve 1826'dan başlayarak yeni *Nizamiye* ordusunun kurulmasının ardından kurulan yeni orduya vergi yerine adam veren mültezimlerin faaliyetleri sonucunda geliyordu. Ancak 1870'te bir çeşit düzenli askerlik sisteminin oluşturulması için yeterli bir nüfus sayımı düzenlemesi geliştirilebildi. 1839 ve 1856 tarihli İmparatorluk Fermanları kanun önünde herkese eşitlik taahhüt etmiş olsa da Osmanlı toplumu dine dayalı milletler arasında o kadar bölünmüş durumdaydı ki, gayrimüslimler kendi veya İmparatorluktaki Müslüman çoğunluğun isteğiyle askere alınamıyordu, bu nedenle 1870'te Osmanlı İmparatorluğu'nda yürürlüğe giren ilk modern askere alma mevzuatı sadece Müslüman erkeklerin askerlik hizmeti yapmak zorunda olduklarını öngörüyordu.[290] Askerlik hizmeti gayrimüslimler için bir seçenek olarak kaldı ancak Hristiyanlar devlete yeni bürokraside hizmet etmeyi tercih ederken genç Yahudiler çok daha kazançlı olan iş ve ticarete atılmayı tercih ettiler. Askerlik hizmetine çağrıldıklarında hizmet etmek istemeyenler bunun yerine bir ikame vergisi verebiliyordu. Müslüman subayların emrinde ve Müslüman askerlerle yan yana olmak istemediklerinden Hristiyanların çoğu bunu tercih ediyordu. Her halükarda, başkent İstanbul'un daimi sakinleri askerlikten muaf olduklarından orada yaşayan Yahudi ve Hristiyan nüfusun çoğunluğunun düzenlemeleri aşıp askerlik yapmak için özel bir istekleri yoktu. Sultan II. Abdülhamid döneminin sonraki yıllarında Osmanlı Yahudi toplumunun, Sultan'ın, uzak Filistin vilayetine yerleşen pek çokları da dâhil, binlerce dindaşlarının Rus pogromlarından kaçıp Osmanlı topraklarına yerleşmesine izin vermesine çok minnettar kalıp Yahudi gençleri askerlik çağrısını kabul etmeye teşvik etmeye çalıştıkları ve çoğunun bunu kabul ettiği, ancak çoğunluğunun askerlik muafiyet vergisini ödeyerek sivil yaşamda kalmaya devam ettiği ise doğrudur.[291]

[290] *Qur'a qânûnnâme-i humâyûnu*, İstanbul, 1286/1870-1; Faruk Ayın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları (1839-1914)* (Ankara, 1994).

[291] Shaw, *Jews of the Otoman Empire*, s. 231.

Levent Şahverdi Arşivi

Ancak İttihad ve Terakki Cemiyeti 1908'deki Genç Türk Devrimini takiben iktidara geldiğinde, İmparatorluğun tüm halkına sivil ve hukuki işlerin yanı sıra askeri işlerde de tam eşitlik sağlamak için ciddi çaba harcandı. Yahudi cemaatinin Hahambaşı Haim Nahum Efendi önceki on yılda Paris'te toplanan Genç Türk gruplarının pek çok üyesiyle yakın çalıştığından, Yahudilerin ve Hristiyanların Müslümanlarla eşit şekilde hizmet vermesini kesinleştirmek üzere askere alma yasalarının değiştirilmesi fikri de dâhil, iktidara geldiklerinde onları etkilemek ve genç Yahudileri yüzyıllar boyunca Yahudileri Hristiyanların zulmünden korumak için çok şey yapan Osmanlılara hizmet etmenin yükümlülükleri olduğuna ikna etmek için iyi bir konumdaydı. Sonuç olarak Temmuz 1909'da, askerlik hizmetini dini ne olursa olsun Sultan'ın tüm tebaası için zorunlu hale getiren yeni bir Askerlik Kanunu yayımlandı. Müslüman din öğrencilerine önceden tanınan ve *Ulema*'ya giriş sınavlarından geçemeyenler için dahi devam eden muafiyet, dini ne olursa olsun İstanbul sakinlerine önceden tanınan muafiyetle birlikte son buldu.

Hahambaşı Haim Nahum Efendi Yahudi cemaatinin çoğu üyesini, genç erkekleri için askerlik hizmetini hevesle kabul etmeye ikna etti ancak Hristiyan cemaatler bu fikri sadece gençlerinin Hristiyan subayların liderliğinde etnik olarak ayrı birliklerde görev yapmaları koşuluyla kabul ederken Bulgarlar erkeklerinin sadece İmparatorluğun güneybatı Avrupa vilayetlerinde görev yapmasında da ısrar ettiler.[292] Hristiyan liderlerin bu sınırlı onayına rağmen genç erkeklerinin çoğu, yabancıları Osmanlı kanunlarının ve vergilerinin yanı sıra askerlikten de muaf tutan Kapitülasyon yasalarından yararlanmak üzere yüzyıllardır devam eden yabancı vatandaşları güvence altına alma uygulamasını izleyerek askerlik hizmetinden kaçınırken diğer pek çokları İmparatorluktan göç ederek yüzyıllardır devam eden genelde İslam ve özelde Osmanlılara duydukları nefreti serbestçe ifade edebildikleri Avrupa veya Amerika'ya gittiler. Buna ek olarak, o veya bu sebeple askerlik hizmetinden kaçınmanın bu yöntemlerini tercih etmeyen Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler aynı şekilde, muafiyet ver-

[292] Byron Cannon, 'Ottoman Conscription Methods in Paletsine, 1914-1918', *The Middle East and North Africa: Essays in Honor of J.C. Hurewitz* içinde, yayına hazırlayan Reva Simon, Columbia University Press, 1989.

gisi ödeme veya ikameler sağlama seçeneğine sahipti, böylece 1914 yazında yine büyük çaplı askere çağırma başladığında çok azı orduya girerek aynı zamanda düzenlenmekte olan, demir ve kara yollarını onarmak, istihkâm inşa etmek ve çeşitli cephelerde orduya silah ve diğer ikmal malzemelerini taşımak için çalışan *amele taburlarında* görev yapmayı halk kitlelerine bıraktılar.[293] Düşman ülkelerin, özellikle Britanya ve Fransa'nın vatandaşı olan, savaş ilan edilmesi tüm düşman vatandaşların sınır dışı edilmelerine neden olduktan sonra bile Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmaya çalışan Yahudilerin Osmanlı vatandaşlığına geçmesine izin verildi. Hahambaşı askerlik yaşındaki Yahudi gençlere askerlik çağrısını kabul etmeleri çağrısında bulunsa da, çoğu sivil yaşamda kalmaktan memnundu ve bunlara savaşın ilk yıllarında askerlik hizmetinden özel muafiyet tanındı.[294]

19. yüzyılda getirilen tüm askerlik programları o kadar yetersiz ve yerel ekonomiler açısından o kadar aksatıcıydı ki Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı silahlı kuvvetlerine adam toplanması tamamen, seferberlik daha başlamadan önce 12 Mayıs 1914'te yayımlanan yeni *Mükellifiyet-i Askeriye Kanun-u Muvakkatı*'na dayanıyordu.[295] Daha önceki askere alma programları öncelikle İmparatorluğun Müslüman halkını hedef alırken ve pek çok diğer muafiyet askerliğe uygun olan toplam nüfusun yüzde birinin üçte birinden azının askere alınmasıyla sonuçlanırken, başlangıçta hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin muafiyet vergisi (*bedel-i nakdi*) ödeyerek askerlik hizmetinden kurtulmalarına imkân veren, yedeklerde görev yapmayı kabul etmelerine bağlı olan geçici önlemler[296] sonunda reddedildi, fakat aktif hizmete çağrılan yedeklerin sonradan önceki gibi ikameler sağlayarak veya muafiyet vergisini ödeyerek sivil yaşama dönmelerine izin veril-

[293] BBA-Gelen-Giden, Harbiye tezkere 503/370, 20 Temmuz 1330/02 Ağustos 1914. İrade 1480, 21 Temmuz 1330/03 Ağustos 1914.

[294] BBA-BEO 324282, 324962: BBA-Gelen-Giden, Harbiye Tezkere 1142/884, 7 Ocak 1330/20 Ocak 1914. Dahiliye tezkere 1453, 12 Ocak 1330/25 Ocak 1914.

[295] *Takvim-i Vekayi*, no. 1815-1840, 18 Cemaziyelahir 1332/1 Mayıs 1330/14 Mayıs 1914; *Düstur2*, VI, 912, aktaran Özdemir, s. 28; Eric Jan Zürcher, 'The Ottoman conscription system in theory and practice, 1844-1914', *International Review of Social History*, 43/3 (1998), s. 437-449.

[296] BBA-Gelen-Giden-Harbiye tezkere 534M/943, 25 Temmuz 1330/07 Ağustos 1914. İrade 1515, 26 Temmuz 1330/08 Ağustos 1914; BBA- Gelen-Giden-Harbiye tezkere 552/408, 29 Temmuz 1330/11 Ağustos 1914. BBA-İrade 1550, 31 Temmuz 1330/10 Ağustos 1914; BBA-Gelen-Giden-Harbiye tezkere 596/436, 10 Ağustos 1330/23 Ağustos 1914; Ajay, s. 145.

Levent Şahverdi Arşivi

di.[297] Bunun dışında, yeni kanun, sadece Osmanlı hanedan soyu muaf olmak üzere, 1 Mart'tan itibaren 18 yaşını doldurmuş, *'Osmanlı tab'iyeti bulunan Sultan'ın her erkek vatandaşı bu yasaya göre askerlik hizmetine tabidir'* beyanında bulunarak neredeyse tüm muafiyetlere son verdi. Kanun başlangıçta 19 ve 20 yaşındaki erkeklerin sadece savaş durumunda silâhaltına alınabileceklerini ekleyerek bu koşulu sınırladı ancak Osmanlı silahlı kuvvetleri çok sayıda erkeğin yaralanması, hastalanması veya kaçması nedeniyle ciddi insan gücü noksanlıklarından muzdaripken 29 Nisan 1915'te ve yine 7 Mayıs 1917'de getirilen değişiklikler, muaf olan veya o veya bu sebeple çağrılmamış olan 17-45 yaş arasındaki erkeklerin artık askerlik hizmetine tabi olduklarını bildirdi. Aynı zamanda Balkan Savaşları sonucunda Bulgaristan ve Yunanistan'a devredilen Avrupa topraklarında kalmış olan Osmanlı vatandaşları da askerlik hizmetine tabiydi.[298] Balkan Savaşları sırasında Yunan ve Bulgar ordularında görev yapan Osmanlı vatandaşı Rumlar ve Bulgarlar bile, Osmanlı ordusunda görev yapmayı kabul etmeleri halinde affedildi.[299] Ancak bunu çok azı yaptı, dolayısıyla bir süre sonra güvenilmeyenlere dâhil edildiler ve bunun yerine Amele Taburlarına gönderildiler.[300] Güneydoğu Avrupa'da Hristiyan devletler tarafından işgal edilen Osmanlı ve diğer topraklardan gelen *muhacirin* veya *mülteci* erkekler, yerleşebilecekleri toprak ve evlerin yanı sıra Osmanlı vatandaşlığı verilmeden önce askerlik hizmetini kabul etmek zorundaydı ancak İtalyanların Trablusgarp ve Bingazi işgalinden kaçan mülteciler bir müddet daha askerlikten muaf tutuldular.[301]

[297] BBA-Gelen-Giden Harbiye tezkere 503/370, 20 Temmuz 1330/02 Ağustos 1914; BBA-İrade 1480, 21 Temmuz 1330/03 Ağustos 1914; BBA-Gelen-Giden- Harbiye tezkere 576/421, 03 Ağustos 1330/16 Ağustos 1914.

BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 236. Gömlek 20. Tarih: 11/N /1332 (Hicrî)/3 Ağustos 1914; BBA-Gelen-Giden-Harbiye tezkere 503/370, 20 Temmuz 1330/2 Ağustos 1914; BBA-İrade 1480, 21 Temmuz 1330/03 Ağustos 1914; *Düstur2*, VI, 913. Özdemir, s. 27. 3 Ağustos 1914'te yayımlanan geçici kanun askere çağrılan gayrimüslim yedek askerlerin, çağrıyı kabul etmek yerine 30 Osmanlı altını *bedel-i nakdi* ödemesine izin vermektedir. Aynı zamanda *vilayet hassası* ve *harb vergisi* de ödemek zorundaydılar: BBA-DH.UMVM. Dosya 120. Gömlek 62. 17 Ağustos 1914/25 Ramazan 1332.

[298] BBA-DH.KMS. Dosya 19. Gömlek 56. 12 Recep 1332; BBA-DH.ID. Dosya 21/-2. Gömlek 41. Tarih: 12/B /1332 (Hicrî); BBA-DH.ID. Dosya 61/-1. Gömlek 35. Tarih: 15/B /1332 (Hicrî).

[299] BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 70. Gömlek 42, 4 Mayıs 1914/8 Cemaziyelahir 1332.

[300] Bakınız s. 338-351.

[301] BBA-DH.KMS. Dosya 23. Gömlek 22. Tarih: 16/B /1332 (Hicrî); BBA-BEO 322770: Harbiye tezkere 510, 20 Temmuz 1330/02 Ağustos 1914; BBA-Meclis-i Vükela Mazabataları, cilt 191, s. 24, 9 Ağustos 1914, aktaran Dündar, s. 198.

Kısa süre sonra, Sultan'ın tebaası olarak sınır dışı edilmekten kaçınmak isteyen düşman ülkelerin pek çok vatandaşı da dâhil, Osmanlı vatandaşlığını alan tüm erkeklerin, mülteci olarak kabul edilmeleri ve Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmeleri karşılığında orduya alınmayı kabul etmelerini buyuran bir ferman yayımlandı.[302] Dağlardaki koşullara daha alışkın olduklarından ve Ruslar tarafından evlerinden sürüldükleri için İmparatorluğa gelmiş olduklarından ve bu nedenle terk etmeye zorlandıkları toprakların kontrolünü yeniden ele geçirmeye çalışan Osmanlı kuvvetlerine katılmaya özellikle ilgi duyduklarından önceki on yılda doğu vilayetlerine ve Suriye'ye yerleşmiş olan pek çok Çerkez'i askere almak için özel çaba harcandı. [303]

Bu şekilde askere alınan erkekler hem aktif hem de yedeklerde, yirmi yıl boyunca ve yedekler, piyade ve ulaşım hizmetlerindeki erkekler için ilave bir beş yıl daha; topçu, jandarma ve bando hizmeti gibi diğer askeri hizmetlerde görev alan erkekler için yirmi yıl; ve donanma erleri için aktif hizmet için on iki yıl ve yedekler için beş yıl *hizmet-i mefruza-i askeriye*'ye (zorunlu askerlik hizmetine) tabiydi fakat yirmibir yaşına basmadan silahaltına alınan erkeklerin hizmeti Harbiye Nezareti'nin özel emriyle kısaltılabiliyordu.[304] 29 Nisan 1915'te yayımlanan nizamname bu mecburiyeti 'zorunlu askerlik hizmetine' yirmi yaşından önce karada ve ulaştırma hizmetlerinde başlayan erkekler için değiştirdi böylece kırk yaşına gelir gelmez emekli olabiliyorlardı; ve diğer kara hizmetlerinin yanı sıra müzik, jandarma ve inşaat hizmetlerinde olanlar otuz sekiz yaşına gelir gelmez emekli olabiliyorlardı ancak hepsinin kırk beş yaşına gelene kadar yedeklerde devam etmesi gerekiyordu. Asıl aktif hizmetin artık piyade ve ulaştırma hizmetlerinde olan erkekler için sadece iki yıl, kara hizmetlerinin diğer kollarında olanlar, jandarmalar ve müzik organizasyonlarında olan erkekler için üç yıl ve donanma hizmetlerinde olanlar için yedeklerde ilave zamanla birlikte beş yıl sürmesi gerekiyordu ama bu zaman, Meclis-i Vükela'nın onayına tabi Harbiye Nezareti kararıyla uzatılabiliyordu ve sürekli uzatılıyordu.[305] Özel, belirsiz hizmet süresi *İhtiyat Süvari Alay-*

[302] Ağustos, 1914/1332. BBA-DH.UMVM, Dosya 128. Gömlek 85. Tarih: 1332 (Hicrî).

[303] Dündar, s. 131.

[304] *Mükellefiyet-i askeriye qânûn-u muvaqqatası*, İstanbul, 1332/1916.

[305] Halihazırda Ağustos 1914'te, tüm askere alınanlar için hizmet süresi bir yıl uzatılmıştı. BBA-BEO 322709: Harbiye tezkere 501/367; BBA-İrade 1473, 20 Temmuz 1330/02 Ağustos

Levent Şahverdi Arşivi

larındaki erkekler için öngörülüyordu. Osmanlı yurttaşlarını kendi ordularında askere alan komşu ülkelerin yurttaşları, İstanbul ve Trakya'da yaşayan Bulgaristan vatandaşlarından başlamak üzere kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'nda benzer koşullara tabi buldular.[306]

Her yıl mart ayı başında, 18 yaşını dolduranlar *muayene-i ibtidaiye*'ye (ilk muayene) ve 20 yaşını dolduranlar *muayene-i intihaiye*'ye (dönem muayenesi) tabi tutuluyordu. Her şehirdeki *Meclis-i İdare* yerel askeri birliğin *Ahz-ı Asker Şubesi* ile birlikte düzenli olarak *nüfus memuru* tarafından tutulan nüfus kayıtlarını inceliyor, her bir *karye* ve *mahallede* uygun yaşa gelen erkeklerin isimlerinin yer aldığı ayrı tablolar hazırlıyor ve bu listeleri camiler, kiliseler ve sinagoglar gibi halkın toplandığı yerlerin kapılarında asılarak ilan edilmek üzere her bir karye ve ilçeye gönderiyorlardı. Meclis-i İdare daha sonra askerlik zamanı gelen, muafiyet için başvurmak isterse *esbab-ı mucibelerini* sunmaya hak kazanan erkeklerin listesini hazırlıyordu. Meclis-i İdare ardından askere alınan her bir erkeğe, sorulduğunda *Tezkere-i Osmaniye* (hüviyet) ile birlikte göstermek zorunda oldukları *Mükellefiyet-i Askeriye Cüzdanı*'nı veriyordu.[307] Her yıl mayıs ayının ilk gününde, *Ahz-ı Asker Meclisleri*, askerliğe uygun kişilerin listelerini 1 Mart itibarıyla 21 yaşına girenlerin yanı sıra önceki yıldan naklolanların muayene-i intihaiyelerine başlamak için kullanıyorlardı. Böylece muayene-i intihaiye her yerde aynı anda başlıyordu. Harbiye Nezareti mart başında her kolorduya imparatorluk fermanı gönderiyor, kolordular da kendi emirlerini ilçelere asker adaylarını muayene etmek üzere Ahz-ı Asker Meclislerine gönderdiği askeri doktorların isimleriyle beraber gönderiyordu. Her bir mahalledeki Ahz-ı Asker Meclisleri normalde, meclise başkanlık eden en önemli sivil yetkili, yerel askeri birliğin Askerlik Şubesi başkanıyla birlikte maliye subayı, yerel Müslüman *Müftü* ile birlikte mahalledeki gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri ve *Belediye Meclisi* ve *İdare Meclisinin* seçilmiş üyelerinden ikişer üyeden oluşuyordu. Yerel nüfus sayım memuru ve askerlik şubesinde çalışan memurların da gerektiğinde bilgi vermek ve her bir asker adayıyla ilgili fikirlerini beyan etmek üzere orada bulunma-

1914.

[306] BBA-DH.KMS. Dosya 63. Gömlek 72. 31 Ağustos 1914/9 Şevval 1332.

[307] BBA-DH.MB.HPS.M. Dosya 15. Gömlek 24, 28 Temmuz 1914/5 Ramazan 1332.

ları gerekiyordu. Tıbbi muayeneler her bir kurulda, her bir adayı, *Kabiliyet-i Bedeniye Nizamnamesi* uyarınca, askerlik hizmetini yerine getirebilme becerisinin yanı sıra hangi askeri hizmete en uygun olduğunu belirlemek için muayene eden bir sivil bir de askeri doktor tarafından yapılıyordu. Jandarma ve donanma subaylarının da hizmetleri için her bir erkeğin uygunluğunu belirtmek için orada bulunmaları gerekiyordu. Ahz-ı Asker Meclislerinin kararları çoğunluk oyuyla veriliyor, eşitlik durumunda kararı Meclis Başkanının oyu belirliyordu. Sadece çoğunlukta olanların fikirleri, her bir asker adayı tarafından sunulan dilekçelerle birlikte *muayene defterine* yazılıyordu.

Her bir vilayet başkentinde, tüm önemli vilayet şehirlerindeki şubelerle birlikte askere alma büroları kuruldu. Seferberlik listeleri halkın toplandığı tüm yerlere asıldı. Her ne kadar orduda görev yapmaya hazırlanan asker adaylarına yiyecek ve giyecek sağlamak üzere özel ödenekler tahsis edilmiş olsa da,[308] malzemeler yeterli olmaktan çok uzaktı, bu nedenle çağrılanlara, askere alma prosedürleri tamamlanana kadar yetecek bir haftalık yiyecek malzemesiyle en yakın askere alma makamına gitmeleri için üç gün verildi. Asker adaylarının ayrıca kendi askeri üniformalarını ve iyi ayakkabılarını getirmeleri gerekiyor, bunu yapmayanlara büyük cezalar veriliyordu.[309] Yaralanma nedeniyle muafiyet isteyen askerlik mükelleflerinin yine de diğer tüm asker adaylarıyla birlikte şahsen Askere Alma Kurulunun önüne çıkmaları gerekiyordu ancak bunu yapamamalarına neden olan yaralanma veya hastalıkları tasdik eden, *muhtar* veya diğer benzer makamlardan *şehadetnameler* sunulursa, kurul önüne çıkmayabiliyordu. Bu kişilerin askere alma süreci tamamlandıktan sonra evlerine gönderilen bir doktor tarafından bilahare muayene edilmesi gerekiyordu, böylece bir sonraki askere alma sürecine tabi oluyorlardı. Her bir karye veya ilçeden bir erkek muayene edilirken ismi yüksek sesle okunuyordu ki orada bulunanlar onun gerçekten çağrılan, belgelerde adı geçen kişi olduğunu ve muayene için orada bulunduğunu tespit edebilsin. Askere alınacak her kişinin ailesi ve mali durumu, ailelerin tüm genç erkeklerinden yoksun kalmadığından emin olunmak üzere

[308] BBA-Gelen-Giden-Harbiye tezkere 513/224, 22 Temmuz 1330/04 Ağustos 1914.
[309] Ajay, Ek 5, s. 244-254.

Levent Şahverdi Arşivi

inceleniyordu ve şayet askere alınması ciddi mali güçlüklere neden olacaksa muafiyet verilebiliyordu.

Ticaret, öğrenim veya başka sebeplerle kendi ilçeleri dışında yaşayan erkeklerin, bulundukları yerdeki Ahz-ı Asker Meclisine kimliklerini belgeleyen, bulundukları yerin belediyesinden temin edebilecekleri *Mükellefiyet-i Askeriye Cüzdanı*'nı göstermeleri gerekiyordu, böylece tıbbi muayene orada yapılıp kişinin kendi ilçesine gönderilebiliyordu.[310]

Askere alma prosedürlerine ve muayeneye tabi olan erkekler dört gruba ayrılıyordu:

1. Normal silahlı askerlik hizmetine uygun görülenler.
2. Sadece silahsız askerlik hizmetine, dolayısıyla Amele Taburları için uygun görülenler.
3. O veya bu sebeple gelecek yıla bırakılması gerekenler.
4. Fiziksel veya başka sebeplerle askerlik hizmetini yapamayacak olanlar.

Askerlik hizmetine uygun bulunanların isimleri daha sonra dikdörtgen kâğıt parçalarına yazılıyor, bir torbaya koyuluyor ve kimlerin hemen atanıp kimlerin sonraki çekilişleri beklemek zorunda kalacağını belirlemek üzere Ahz-ı Asker Meclisi başkanı tarafından çekiliyordu. Askere alındıktan sonra askerlik yükümlülüklerini yerine getirmeyen veya atandıkları birliklerine katılmayanlar, sadece hapis cezasına veya Amele Taburlarında hizmete tabi tutulmakla kalmıyor ayrıca kendilerinin ve ailelerinin mülklerine, Hristiyan topraklarında zulümden kaçarak Osmanlı İmparatorluğu'na gelen topraksız mültecilere verilmek üzere devlet tarafından el koyuluyordu.[311]

Sultan II. Abdülhamid zamanından büyük ölçüde değişmeden intikal eden bu Osmanlı askere alma sisteminin pek çok sorunu vardı. Askerlik hizmetine tabi erkeklere tanınan pek çok muafiyet, her halükarda nüfusu Büyük Güçlerinkinden çok daha az olan İmparatorluğun toplam nüfusa göre onlarınkinden çok daha az asker toplamayı başardığı bir durumla sonuçlandı. Savaş başlamadan hemen önce yılda

[310] *Düstur 2*, VI, 662; Zekeriyya Özdemir, *Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), s. 25.

[311] Kutaiskaya Gubernia Jandarma Komutanından memorandum, 12 Ağustos 1914/30 Temmuz 1914: AVPRI Politarkhiv o. 482 d. 4104 l. 173, aktaran Reynolds s. 120.

Levent Şahverdi Arşivi

sadece, toplam nüfusun yüzde birinin üçte birinden daha azını, 70 bin kişi temin edebilirken Bulgaristan aynı dönemde nüfusunun neredeyse yüzde birini askere alabildi. Osmanlı ordusunun aktif görevdeki asker sayısı 1915'te en yüksek noktasına ulaştığında dahi, Fransa'da yüzde onla kıyaslandığında, hâlâ sadece nüfusunun yüzde dördü hizmetindeydi. Her halükarda, asker toplama süreci aynı zamanda çok yavaştı, Hristiyan halkın Müslüman komutanlarla veya Müslüman halkla görev yapma isteksizliği, farklı ordu hizmetlerine asker toplama ve sevk etmedeki karışıklık, Anadolu'daki ve özellikle Arap vilayetlerindeki son derece yetersiz ulaşım sistemleri ve ordudaki askerler için ikmal maddelerinin son derece yetersiz olması nedeniyle savaştan önce hazırlanan planlarda öngörülmüş olandan çok daha uzun zaman alıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Osmanlı yönetimi ayrıntılı nüfus sayımı ve kütük kayıtlarından yoksundu, dolayısıyla kaç erkek ve kaç hayvan olduğuna dair elinde yeterli rakam yoktu. Kaç askerin silâhaltına alınabileceğini ve yeni sefer kuvvetleri için mühimmat ve ulaştırma birlikleri kurup kuramayacağını bilmiyordu. Yalnızca askeri birlikler oluşturulup erler çağrıldıktan sonra Harbiye Nezareti aslında ordu için kaç kişinin mevcut olduğunu bilebiliyordu.[312] 20. yüzyılın ilk yıllarında askere alma sistemini incelemek, sorunlarını belirlemek ve işleri yürütmek için yeni yollar önermek üzere komiteler oluşturulmuştu ancak seferberlik ilan edilir edilmez komiteler tecil edildi ve *ahz-i asker heyetlerinin* başkanları kendi faaliyetlerini incelemekle görevlendirildi ve çoğu yerleşik bürokrasilerde tipik olduğu üzere bu savaşın geri kalanı boyunca çok az şeyin değiştiği anlamına geliyordu.[313]

Muafiyetleri kaldırmak ve yaşı tutan herkesin sevk emrini kabul etmesini sağlamak, dini ne olursa olsun herkesin yasa önünde eşit haklara sahip olduğu bakış açısından takdire şayan bir politikaydı ancak sanayi ve tarımı ihtiyacı olan işgücünden mahrum bırakarak gıda, yakıt, cephane ve savaş devam ederken neredeyse diğer her şeyde ciddi noksanlıklara neden oldu.[314] Dahası, sivil yetkililerin askere alınması tüm

[312] Ali İhsan Sabis, I (İstanbul, 1990), s. 159-160; Öğün, s. 128; Guse, s. 6.

[313] BBA-DH.ID. Dosya 219. Gömlek 2. 19 Eylül 1914/28 Şevval 1330; Eric Jan Zürcher, E.J., 'The Ottoman conscriptiom system in theory and practice', *International Review of Social History*, 43(3), 1998, s.437-449.

[314] Ayın, s. 60; *Düstur2*, VI, 662, aktaran Zekeriyya Özdemir, *Birinci Dünya Savaşı'nda*

Levent Şahverdi Arşivi

imparatorluk çapında pek çok idareciyi önemli mevkilerden aldı ve devletin önceden de pek etkin olmayan her kademesinin normal işleyişini ciddi şekilde aksattı fakat zamanla ortaya çıkan durum yönetimi her geçen gün daha fazla yetkiliyi askerlik yükümlülüğünden muaf tutmaya mecbur etti.[315] Zaman zaman bir yanda daha fazla subay için duyulan ivedi ihtiyaç ile yetkililerin önemli mevkilerde devam eden hizmeti arasındaki çatışma orduyu belli dairelerdeki yetkilileri dönüşümlü olarak askere alma girişiminde bulunmaya itti, bir grup orduya katılırken bir diğer grup onların görevlerini üstlenmek üzere dönüyordu.[316] Her ne çare denenirse denensin, orduda görev yapan devlet memurlarının son derece dayanıksız, çok yetersiz ve güvenilmez askerler oldukları ortaya çıktı.[317] Bu durum, devlet memurlarına askerlik hizmeti sırasında sivil maaşlarının düzenli ödenmesini sağlayan bir Meclis-i Vükela kararının[318] yanı sıra sadece daha az önemli kişilerin alınmasını temin etmek üzere her bir dairede farklı pozisyonlara öncelik tanıma girişimiyle[319] en azından kısmen hafifletildi. Doktorlar, cerrahlar ve diş hekimleri Osmanlı ordusuna savaş boyunca musallat olan ciddi sağlık sorunları nedeniyle askere alındı ancak bu kolera, tifüs ve hızla yayılan diğer hastalıklara yakalanan siviller için sağlık hizmetlerinin ciddi şekilde azalmasına neden oldu.[320] Polis gücünün görevli mensuplarının yanı sıra polis akademilerindeki öğrenciler askerlikten muaf tutuldu çünkü onlara İmparatorluğun kasaba ve şehirlerinde asayiş ve güvenliği sağlamak için acilen ihtiyaç vardı.[321] Başlangıçta tüm dini kurumlardaki dini liderler, resmi izin olmaksı-

Amele Taburları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), s. 25.

[315] ATASE, Klasör 5094, Dosya 23, Fihrist 45, aktaran Avcı, s. 236; ATASE, Klasör 5096, Dosya 31-C, Fihrist 33, aktaran Avcı, s. 236; BBA-DH.MB.HPS.M. Dosya 16. Gömlek 13, 2 Eylül 1914/11 Şevval 1332; BEO 322634: Harbiye Tezkere 475/346, 9 Temmuz 1330/22 Temmuz 1914.

[316] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 236. Gömlek 63, 2 Eylül 1914/11 Şevval 1332.

[317] ATASE, Klasör 3645, Dosya 191/105, Fihrist 12-3, aktaran Avcı, s. 237; ATASE, Klasör 209, Dosya 883/271, Fihrist 6, aktaran Avcı, s. 238.

[318] BBA-Meclisi Vükela Mazbataları, cilt 236/71; BBA-DH.EUM.MH. Dosya 89. Gömlek 44, 6 Eylül 1914/15 Şevval 1914.

[319] BBA-DH.EUM.LVZ. Dosya 23. Gömlek 61, 6 Eylül 1914/15 Şevval 1914: *Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu maddesinin yorumu olarak, devairdeki hiyerarşiyi belirleyen, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nce çıkarılan fıkralar.*

[320] BBA-Harbiye tezkere 539/368, 27 Temmuz 1330/9 Ağustos 1914; BBA-Meclisi Vükela Mazbataları, Dosya 236. Gömlek 30. 10 Ağustos 1914/18 Ramazan 1332; Ajay, s.153-154.

[321] BBA-DH.EUM.MTK. Dosya 43. Gömlek 7. 9 Ağustos 1914/17 Ramazan 1332; BBA-DH. EUM.MTK. Dosya 47. Gömlek 5, 14 Eylül 1914/23 Şevval 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

zın inşa edilip işletilen kiliselerdekiler hariç, askerlikten muaf tutuldu. Ancak bunlar da, hem İtilaf hem de İttifak devletlerini temsil eden büyükelçilerin ısrarlı başvuruları neticesinde 10 Eylül 1914'te yayımlanan bir kararla muafiyete dâhil edildiler.[322] *Muhacirin* olarak gönüllü gelenler veya bunu yapmaya mecbur kalan *mülteciler* olsun, İmparatorluğa gelen göçmenler de yeni evlerine tam olarak yerleşene kadar hem askerlikten hem de vergi ödemekten muaftılar.[323] Eylül 1914 sonunda, merkezi yönetim, tüm İmparatorluk çapında, Düyunu Umumiye Komisyonu bürolarında ve tütün ürünlerinin üretimi ve satışıyla ilgilenen Tekel idaresi şubelerindeki tüm yetkilileri ve çalışanları, işlerinin Osmanlı devletinin gelirlerini artırmak açısından taşıdığı önem nedeniyle askerlikten muaf tutma kararı aldı.[324] Önemli mevkilerdeki diğer yetkililerin, yetkilinin atandığı vilayete ve askeri bölgeye göre değişiyor görünse de, başlangıçta 150 *kuruş* olarak belirlenen yıllık ödemelerle askerlikten muafiyet satın almalarına imkân tanındı.[325] Ve son olarak, askerlik çağrısını daha cazip kılmak için hükümet, büyük ihtimalle genç erkekleri kaldıkları sürece askerlik hizmetine tabi olan Ermeni ve Rum ailelere referansla, sadece gönüllü olarak İmparatorluk dışında ikamet edenleri hariç tutarak, askere alınanların ailelerine mali destekte bulunulması gerektiğine karar verdi.[326]

Osmanlı ordusu 1914'te askere alınan subayların ve erlerin çoğunun her halükarda yetersiz ve herhangi bir ciddi muharebede uygun şekilde öncülük veya hizmet etmeye muktedir olmadığını bildirdi.[327] Osmanlı İmparatorluğu ayrı dini, ırksal ve diğer grupların kendilerini yönetmelerine, kültürlerini muhafaza etmelerine ve merkezi hükümetin asgari müdahalesi ve kontrolüyle işlerini yürütmelerine izin verilmesi uygulaması sayesinde beş yüzyıldır ayakta kalmayı ve büyük ölçüde zenginleşmeyi başarmıştı. Fakat 19. yüzyıl Tanzimat reform döneminden başlayarak, Osmanlı ıslahatçıları bir dizi karar, kanun ve düzenlemeyle Avrupai merkezi kontrol örneğini taklit etmeye çalışmıştı. Ancak tüm çabalarına rağmen yerel özerklik ve özyönetim sür-

[322] BBA-DH.MB.HS.M. Dosya 16. Gömlek. 10 Eylül 1914/19 Şevval 1332.
[323] BBA-DH.EUM.MTK. Dosya 47. Gömlek 24, 16 Eylül 1914/25 Şevval 1332.
[324] *Al-İttihad al-Uthmani* (Beyrut), 26 Eylül 1914, aktaran Ajay, s. 145.
[325] *Al-İttihad al-Uthmani*, 22 Ekim 1915, aktaran Ajay, s. 146.
[326] BBA-BEO 323396, 323713, Harbiye tezkere 714/534, 15 Eylül 1330/28 Eylül 1914.
[327] ATASE Klasör 194, Dosya 820/506, Fihrist 48, aktaran Avcı, s. 124.

Levent Şahverdi Arşivi

müştü. Ordu için adam sıkıntısı merkezi yönetimi, bu defa önceden kanunen veya bilfiil muaf tutulan kişileri askere alarak, bir kez daha kontrolünü en ırak vilayetlerine kadar genişletmeyi denemeye mecbur etti. Sonuç hepten felaket oldu. Doğu Anadolu'da ve Arap vilayetlerinde, önceden askerlik hizmetinden muaf olan, aşiretlerin ve diğer azınlık grupların üyelerini, Müslüman ve gayrimüslim aynı şekilde, askere alma çabası, geniş çaplı direnişe yol açtı, şiddet olaylarına ve zamanla devlet otoritesine karşı açık isyanlara dönüştü. Her halükarda direnişe rağmen bu gruplardan askere alınan Osmanlı askerlerinin disiplinsiz ve muharebe sırasında sadakatsiz oldukları, genellikle ateş açılır açılmaz dağıldıkları ve hatta zaman zaman düşmana katıldıkları ortaya çıktı.[328] Sadece Arap Yarımadası'nda ve Suriye'nin bazı bölümlerinde Osmanlı yetkilileri İstanbul hükümetini bir süreliğine yerel aşiret üyelerini askere almaktan kaçınmaya ve onun yerine aşiret liderlerini adamlarını düzenli Osmanlı ordu birliklerine destek olarak görev yapmak üzere getirmelerini sağlamaya istinad etmeye ikna edebilmişti fakat Suriye ve Irak'ta Osmanlı kuvvetlerine adam sağlamak için giderek umutsuzluğa varan asker ihtiyacı sonunda hükümetin Arabistan'dan bedevi Arapları askere almaya çalışmasına neden oldu ve bu da doğrudan çoğunun Britanyalıların rüşvetlerine karşı koyamama ve bunu takiben 1916'da Arap isyanına katılma eğilimine yol açtı.[329] Ağustos ile Ekim 1914 arasında, doğu Anadolu'da Zeytun ve Van'daki Ermeni köylüler Osmanlı yönetimine ve yerel Müslüman köylülere karşı, hükümetin gençlerini Osmanlı ordusuna alma girişimine tepki olarak ayaklandı, onları almaya gelen orduya asker toplayan görevlilerin kafalarını kesti ve onlara eşlik eden jandarmaları geri püskürttü.[330] Ermeniler Osmanlı bayrağı altında savaşmak istemediklerini ancak evlerini korumak için kendi gönüllü birliklerin oluşturacaklarını ilan ettiler ki Osmanlılar deneyimlerinden biliyorlardı ki bu saldırmayacaklarından emin olmak için komşu Müslüman köylere saldıracakları anlamına geliyordu. Bu muafiyet reddedildiğinde, 30 Ağus-

[328] ATASE Klasör 5094, Dosya 23, Fihrist 45, aktaran Avcı, s. 236; Ali İhsan Sabis II, 391, aktaran Avcı, s. 237.

[329] FO 195/2457/350, Devey, Şam'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 7 Mayıs 1914. Konsolos Vekili Abdurrahman'dan, Cidde, Mallet'e no. 17, Cidde, 19 Mart 1914: FO 195/2457/350.

[330] BBA-DH.ID. Dosya 21/-2. Gömlek 43. 28 Haziran 1914/4 Şaban 1332; Yaşar Akbıyık, 'Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli', *Belleten*, no. 209 (Nisan 1990), s. 435-461.

tos 1914'te ayaklandılar ve tepelere kaçtılar. Osmanlı askerleri onları takip etti. Altmış Ermeni isyancı silahlarıyla yakalandı ve infaz edildi ancak Zeytun'daki Ermeniler silahlı kaldı ve bölgedeki Osmanlı jandarmalarına ve yetkililerine saldırmaya başladı, böylece Rus yardımı ve teşvikiyle kısa sürede tüm Van bölgesine yayılan bir isyan başlattı.[331]

Bu tepki Hristiyanlarla da sınırlı kalmadı. Kars, Aradahan ve Batum'u Rusya'ya veren 1878 Berlin Antlaşmasını takiben Karadeniz'in Hopa ve Rize kıyı bölgelerine göç etmiş olan Müslüman Laz aşiretler, hükümetin gençlerini askere alıp Erzurum'a gönderme girişimine öfkelendi. Öyle ki bazı Laz liderler 1914 yazında Batum'daki Rus yetkililerle görüşmeye gitti ve Lazların Osmanlılara karşı ayaklanması ve Lazistan'ı Rusya'ya bağlamak üzere bir plan yaptılar.[332] Osmanlı yönetimi Lazların bu ihanetine dair haberlere, gelmekte olan büyük Laz mülteci gruplarını dağıtarak ve onları çok farklı bölgelere ve oldukça küçük gruplar halinde yerleştirerek cevap verdi.[333]

Hükümetin Irak'ta Sünni Arap aşiret üyelerini yerleştirme çabalarının ise oldukça farklı ama yine şiddetli bir etkisi olmuştu. Göçebelikten yerleşik yaşama ani geçişleri geleneklerinde ve yaşam biçimlerinde öyle bir değişikliğe neden oldu ki buna tepki olarak, onlara yapılan şeyden duydukları hoşnutsuzluğu ifade etmek için, topluca Sünnilikten Şii İslam'a geçerek Şii hac merkezleri olan Kerbela ve Necef'i, Irak ve diğer yerlerdeki Osmanlı yönetimine karşı siyasi ve askeri muhalefetin merkezleri haline getirdiler. Ayrıca, çiftliklere yerleştirilmelerinin aşiret bağlarını ve geleneklerini zayıflatmasına izin vermeyi reddettiler ve Arap kimliklerini pekiştirmeye devam ettiler ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan tamamen bağımsız olmayı amaçlayan Arap milliyetçi girişimine katıldılar.[334]

[331] ATASE, Dosya 1/131, Klasör 2287, Dosya 17131, Dosya 12, Fihrist 2-5; McCarthy, *Death and Exile*, s. 180; İstanbul'daki Rus Büyükelçinin Rusya Dışişleri Bakanlığı'na, St. Petersburg, raporu, 24 Ekim 1914/11 Ekim 1914 AVPRI, f. Politarkhiv o. 482, d. 4104, l. 397, aktaran Reynolds, s. 210.

[332] BBA-Dahiliye Şifre 45, 60, 14 Eylül 1916, aktaran Dündar, s. 156; Yardımcısından Rus Kutaiskaya Gubernia Jandarma Komutanına Memorandum, 13 Ağustoa 1914/31 Temmuz 1914: AVPRI f. Politarkhiv o. 482, d. 4104, l. 173, aktaran Reynolds, s. 201; Dündar, s. 156.

[333] BBA-Dahiliye Şifre 42, 112, 23 Haziran 1914, aktaran Dündar, s. 157; Mehmet Mert Sunar, *Aşiretler ve Devlet: Doğu Anadolu'da Osmanlı Merkezleştirmesi, 1876-1914* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü).

[334] Yitzhak Nakash, "The Conversion of Iraq's Tribes to Shi'ism', *International Journal of Middle East Studies*, XXVI/3 (1994), s. 443-463.

Levent Şahverdi Arşivi

Hemen hemen aynı zamanda güneydoğu Anadolu'da Dersim ve Harput'taki Müslüman Kürtler Osmanlı asker toplama görevlilerinin gelişine, onlara ve onları korumak için gönderilen askerlere saldırarak, silahlarını çalarak ve onları geri püskürterek karşılık verdi.[335] Çüngüş ilçesinde, Anadolu Rumu olan İlçe Müdürü ve Ermeni telgraf memuru, yerel Ermenilere ve Rumlara asker toplama görevlilerinin gelmekte olduğunu bildirdi böylece askerlik zamanı gelenlerin hepsi görevliler gelmeden tepelere kaçtı.[336] Doğu illerinde hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar askerlikten kaçmaya çalışırken sadece Hristiyanlar ve özellikle Ermeniler Rus vatandaşlığına geçerek ve dolayısıyla Kapitülasyonlar sayesinde tüm Osmanlı yasalarından muafiyet elde ederek bunu yapabildi.[337]

Askerlik yapmak istemeyen ve muafiyet vergisini ödemeye gücü yetmeyenlerin tek seçeneği vardı, firar. Lübnan ve Suriye'de yaşayanların çoğu, hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar, Osmanlı Ordusunda görev yapmak istemiyordu. Osmanlı yönetimi savaş boyunca, Müslüman veya Hristiyan olsun, başkentte, büyük şehirlerde, Anadolu'da veya Arap vilayetlerinde yaşıyor olsun, tüm bu halkların vatanseverliğini veya sadakatini uyandırmak için çok az şey yaptı. Müslüman askerlere bile subayları tarafından sert davranılıyordu. Hristiyanlara daha da sert davranılıyordu ve her ne kadar normalde böyle olmuyor görünse de, Müslüman subayları tarafından harple harcanan erler olarak kullanıldıklarını hissediyorlardı. Lübnan askerlikten kaçan erkeklerle doluydu. Beyrut'taki erkekler Lübnan Dağı'na kaçtı. Kılık değiştirdiler ve hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar tüm vilayetteki manastırlara sığınmaya çalıştılar.[338]

> *Her yer 'asker kaçaklarıyla', sınırı geçmek için küçük rüşvetlerini vermiş adamlarla doluydu. Bu sözü telaffuz etmekten hiç utanç duyulmuyordu. Her yerde söyleniyordu. Erkeklerin kaçması bekleniyordu. Trablus yakınında bir köyde bir kadın çok endişeli bir şekilde misyonerliğe geldi, ona, kocasının firar ettiği için çok sert bir şekilde cezalandırılacağını söyledi. Ordudan*

[335] Lazarev, *Kurdskii Vopros*, s. 292, aktaran Reynolds, s. 210.

[336] BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 90. Gömlek 64. 15 Ağustos 1914/23 Ramazan 1332.

[337] Rus büyükelçinin Tahran'a raporu, 2 Eylül 1914/20 Ağustos 1914: AVPRI, f. Politarkhiv o. 482 d. 4104 l. 215, aktaran Reynolds, s. 209.

[338] Ajay, s. 156-159.

iddia edildiği gibi beş kez değil sadece üç kez kaçtığını açıklaması için birinin aracılık etmesi için yalvardı![339]

Firar ederek veya kendilerini yaralayarak askerden kaçan erkeklerin yanı sıra firar edip yakalananlar divanı harbe gönderiliyor, ağır cezalara çarptırılıyordu ve bu ailelerine de uygulanıyordu.[340] Eve izne gittiklerinde firar edenler genellikle divanı harpte cezalandırılmak yerine birliklerine geri gönderiliyorlardı fakat zaman zaman evlerinde yakalandıklarında farklı birliklere yeni atamalar için yerel ahz-ı asker kurullarına gönderiliyorlardı.[341] Seferberlik ve askere alma süreci devam ederken, Osmanlı İmparatorluğu daha savaşa bile girmeden önce, İmparatorluğun her yerinde gazetelerde askerlik yoklamasından kaçmanın hapis ve idamla cezalandırılacağı duyuruları sık sık görülüyordu. Kasım 1914 başında resmi bir Osmanlı duyurusunda şöyle deniliyordu:

> *48 saat içinde kışlalara gelip yoklamaya katılmayanlar... soruşturmaya tabi tutulacaktır ve onların yerine akrabaları cezalandırılacaktır. Kaçmaları halinde, tutuklanır tutuklanmaz infaz edileceklerdir. Belirtilen zaman içinde hazır bulunanlar, affedilecektir.*[342]

Arap vilayetlerinden hizmet için hazır bulunanların çoğunun da Osmanlılara pek az faydası dokundu. Britanyalı ve Osmanlı subayları aynı şekilde Osmanlı ordusundaki Arap askerlerin Türk askerlerden çok daha az kabiliyetli olduklarını bildirdi. Osmanlı raporları Suriye ve Irak'taki Arapların yerini almak için Anadolu'dan daha fazla Türk askeri getirme gerekliliğini vurgularken Britanyalıların raporları askeri hareketlerin Osmanlı ordularının çoğunlukla Arap askerlerden oluştuğu bölgelere odaklanması gerektiğini vurguluyordu.[343] Irak'ta savaşan Osmanlı ordularından Arapların firar etmesi, 1915'te Osmanlılar başarılı bir şekilde Britanya işgaline direnirken bile, o kadar yaygındı ki, Musul bölgesi komutanı Ali İhsan Paşa yakalanan Arap firarilerin

[339] Ajay, s. 156.

[340] BBA-Merclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 236. Gömlek 83, 9 Eylül 1914/18 Şevval 1332; ATASE, Klasör 3603, Dosya 1, Fihrist 1-11, Ekim 1914, aktaran Avcı, s. 127.

[341] ATASE, Klasör 1289, Göz 11-2, Dolap 115-129, Dosya 435-621, Fihrist 24, aktaran Özdemir s. 88-89; BBA-DH.EUM.MTK. Dosya 78. Gömlek 25, 22 Ekim 1942/2 Zilhicce 1332.

[342] *Al Ittihad al-uthmani*, 2 Kasım 1914; aktaran Ajay, s. 157.

[343] ATASE, Klasör 14, Dosya 72/1, Fihrist 17-3, aktaran Avcı, s. 237.

Levent Şahverdi Arşivi

genel Osmanlı cezası olan yakalandıkları yerde infaz edilmeleri yerine birliklerine geri gönderilmelerini istedi.[344]

Britanya ve Fransa savaşın sonlarına kadar ordularına adam sağlamak için çoğunlukla gönüllü yazılmalara güvenirken Rusya Osmanlı'nınkine benzer sebeplerle asker toplamada zorluklarla karşılaştı. Temmuz 1914'te Türki Orta Asya'dan erkeklerinin çoğunun Rus ordusuna seferber edilmekten kaçmak için tüm yollara başvurduklarına ve Rus yönetiminin yaklaşık 20 milyon uygun Müslüman ve Yahudiyi sadakatsizlik korkusuyla askere almamaya karar verdiğinde çok memnun olduklarına dair haberler geldi. Türkler her durumda, Rus subayların Müslüman askerlerine sövme ve kötü davranma ve savaşta harcanan er olarak kullanma eğilimiyle birlikte, Rusların Rus ordusunda görev yapan Türklerin subay rütbesine yükselmesine izin vermeyi reddetmesiyle önceden soğutulmuştu.[345] Rus ordusu, her şekilde, Çeçenlerin, Kazakların, İnguşların ve Kumukların askere alınmalarının aralarında, iyi Rus askerlerine bile sirayet edebilecek bir kargaşaya neden olmasından korkuyordu, bu nedenle Rus Kafkasya Genel Valisi Kont Vorontsov-Daşkov'u ziyaret eden bir Çeçen heyet 20 Kasım 1913'te ondan Rus ordusunda özel bir Çeçen alayının oluşturulmasını kolaylaştırmasını istediğinde, Rus ordusu bu öneriyi reddetti. Bu nedenle 1914 yazında, yaklaşık yirmi milyon Müslüman askerlik hizmetinden hariç tutulurken, askere alınacakları söylentileri, Rus ordusu tarafından her durumda *'son derece güvenilmez ve tehlikeli'* olarak görülen, Orta Asya'daki Kazaklar ve Kafkasya'daki Dağıstanlılar, Acarlar ve Abhazlar arasında ciddi bir tedirginlik yarattı.[346] Ruslar, çoğunlukla Türkmenlerden ve affedilmiş eşkıyalardan oluşan, General L.G. Kornilov'un muhafızı olan birkaç 'gönüllü' Müslüman süvari alayı oluşturdu ancak 25 Haziran 1916'da Rus yönetimi, geri kademe amele taburları için Müslümanları askere almak üzere bir İmparatorluk Buyruğu yayımladı. Sonuç 1916 yazında başlayan, ancak büyük çaplı katliamlar ve hayatta kalan Türki nüfusun çoğunun yanı sıra Pale'den Yahudilerin ve 'diğer istenmeyenlerin' sürgün edilmesi de dâhil, çoğunlukla Rus ordusundaki Ermeni birlikler tarafından gerçek-

[344] ATASE, Klasör 3612, Dosya 42/30, Fihrist 19, aktaran Avcı, s. 237-238.
[345] G. Iskhakov, *Idel-Ural* (Kazan: 1991), s. 47.
[346] Ishakov, s. 421-422.

leştirilen çok sert önlemlerle bastırılabilen bir dizi ayaklanma oldu.[347] Rus ordusunda askere alınan çok sayıda, belki de sayıları 800 bin ila 1,5 milyonu bulan Tatar vardı ancak Rus subaylar, aşağılayıcı hitaplar kullanarak, gruplaşmalarına veya birbirleriyle Tatarca konuşmalarına izin vermeyerek ve sık sık iyi Rusça konuşamayanları veya 'Tanrı Çar'ı Korusun' marşını söylemeyi bilmeyenleri döverek Müslümanlara yönelik her zamanki acımasız muamelelerini sürdürdüler.[348]

İdare-i Örfiye'nin İlan Edilmesi

Seferberlik kararından kısa süre sonra seferberlik emri verilmiş olan her vilayette *İdare-i Örfi* ve *Divan-i Harb-i Örfi* kurulmasını öngören bir karar yayımlandı.[349] Ancak bunun İmparatorluğun tamamında hemen uygulanamayacağı kabul edildi, dolayısıyla her bir il veya ilçe tamamen buna hazır hale getirilirken örfi idarenin yavaş yavaş uygulanması yetkisi veren bir karar daha yayımlandı.[350] Osmanlı seferberliğinin temeli olarak Örfi İdare'nin uygulanmasına ve Divan-i Harb-i Örfi'nin kurulmasına dair hükümler ilk olarak 1870'te, 19. yüzyıl Tanzimat reform hareketinin pek çok başarısızlığından kaynaklanan halkın artan hoşnutsuzluğunu bastırmanın aracı olarak yasallaştırılmıştı ancak o dönemdeki asıl amaç Kırım Savaşı'nın akabinde kurulmuş olan yeni ve modern Osmanlı ordusundan toplu firarları önleme çabalarıyla sınırlıydı.[351] Tam seferberliğin tamamlayıcısı olarak Örfi İdare ise Sultan II. Abdülhamid döneminde getirildi. Bu, güya libe-

[347] Eric John Lohr, *Enemy Alien Politics within the Russian Empire during World War I*, (Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 1999), s. 137-140, 357; Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I* (Cambridge, Massachusetts ve Londra, İngiltere, Harvard University Press, 2003); Eric Lohr, 'The Russian Army and the Jews: Mass Deportations, Hostages, and Violence during World War I,' *Russian Review*, cilt 60/3 (2001), s. 404-419.

[348] Ishakov, s. 424-425.

[349] BBA-Meclisi Vükela Mazbataları. Dosya 236. Gömlek 16. Tarih: 10/N /1332 (Hicrî); BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 90. Gömlek 8. Tarih: 11/N /1332 (Hicrî) 3 Ağustos 1914/11 Ramazan 1332;BEO 322678.34/54/16. Karton 34. Dosya 54/16. Örfi İdare Dosyaları: 476 Harbiye'ye, 782 Dahiliye'ye, 241 Bahriye'ye, 20 Temmuz 1330/3 Ağustos 1914. Meclis-i Vükela Mazbataları, 20 Temmuz 1330 tarihli mazbataya ve aynı tarihli İrade'ye dayanmaktadır; BBA-BEO 323029 (322678). Karton 34. Dosya 54/16. Adliye TS, 18 Ağustos 1330/31 Ağustos 1914; Osman Köksal, *Tarihsel süreci içinde bir özel yargı organı olarak Divan-ı Harb-i Örfiler (1877-1922)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996).

[350] BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 90. Gömlek 10, 3 Ağustos 1914/11 Ramazan 1332.

[351] Köksal, s. 4-5; Devlet-i Aliye-i Osmaniye, *Düstur-u Askeri* (Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1286), s. 218-276; Akmaner, IV/12 (Eylül 1958), s. 778-820.

Levent Şahverdi Arşivi

ral olan 1876 Anayasası'nın, nihai otoritesini muhafaza etme çabası çerçevesinde bizzat Sultan tarafından eklenen, halkın Anayasanın diğer hükümlerinde garanti edilen haklarının ve imtiyazlarının ve nezaretler tarafından yayımlanan mütevellit düzenlemelerin, devletin bir bölümünde yönetimin ve özellikle Sultan'ın güvenliğini tehdit eden bir devrimin patlak verdiği tespit edildiğinde, İdare-i Örfiye tarafından geçici bir süre için askıya alınabileceğini veya kısıtlanabileceğini öngören, 113. Maddesindeki bir hükme dayanıyordu.[352] Ancak 'Özel İdare', aylarca süren Meclis tartışmasından sonra, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında vuku bulan kaos koşulları ve isyan olayları nedeniyle, sonunda 2 Ekim 1877'de yayımlanan, *İdare-i Örfiye Kararnamesine* kadar tanımlanmadı.[353] Anayasanın 36. Maddesi özel durumlarda, Meclisi önerilen yeni yasaları tartışmak üzere toplamaya zaman olmadığında, Meclis toplanıp bu tür kararları kanuna dönüştürme nihai kararını verene kadar, *Meclis'i Vükela*'nın bu tür öneriler konusunda toplanma ve karar verme yetkisine sahip olduğunu, Anayasanın diğer hükümlerini ihlal etmediği sürece kararların kanun hükmünde *Kararname* veya *Kanun-u Muvakkat* (Geçici Kanun) niteliği taşıdığını öngörüyordu. Bu tür koşullar altında 1877'de Meclis-i Vükela Örfi İdareyi *'devletin güvenliğini ve düzenini muhafaza etmek üzere Sivil İdarenin idari yetkilerinin askeri idareye devredilmesi'* olarak tanımlayan bir *Kararname* yayımladı. Örfi İdarenin ilan edildiği bölgelerde, Örfi İdare mahkemeleri sivil *Ceza mahkemelerinin/mehakim-i adliye-i cezaiyenin* yerini aldı. Ancak sivil mahkemelerin tüm otoritesini ve yetkisini değil, sadece söz konusu bölgede Örfi İdare ilan edilmesinden itibaren devletin iç ve dış güvenliğini tehdit eden kabahatleri ve suçları içeren davaları devraldı. Ancak bu bağlamda, söz konusu bölgede Örfi İdarenin ilan edilmesinden önce veya sonra kurulmuş olsun, Örfi İdare Mahkemelerinin yetkisi dâhilinde olan gizli cemiyetleri ve örgütleri içeren davalar için bir istisna yapıldı. Normal suç davaları, normal sivil *Nizamiye* laik mahkeme-

[352] Köksal, s. 14-15.

[353] Metnin tamamı ATASE arşivlerinde, ORH koleksiyonunda bulunmaktadır, Defter 2/11,belge 634-63, aktaran Köksal, s. 28-29. Bunu onaylayan 23 Ağustos 1293/5 Eylül 1877 tarihli İmparatorluk Fermanı ATASE arşivlerinde ORH koleksiyonunda bulunmaktadır, Kutu 90, Gömlek 9,belge 2. Düzenleme *İdare-i Örfiye Kararnamesi* adıyla yayımlanmıştır, *Düstur2*, IV, s. 71-72.

Levent Şahverdi Arşivi

lerinde görülmeye devam etti.[354] Örfi İdare mahkemeleri her birinde üç üye bulunan iki komite ile temin ediliyordu: *Heyet-i İstida* yasayı ihlal ettiği tespit edilen kişilerle ilgili kanıt toplamakla görevliydi ve önerileri, her bir Örfi Mahkeme için kurulan, davaların mahkemeye gönderilmesi gerekip gerekmediğine ve şayet gönderilecekse müdahil olan kişilerin mahkemeden önce tutuklanması mı yoksa geçici olarak serbest mi bırakılması gerektiğine, serbest bırakılacaksa bunun kefaletle mi kefaletsiz mi olacağına karar verme yetkisine sahip, tamamen adli yetkililerden oluşan *Heyet-i Tahkikiye* tarafından inceleniyordu.[355] Her bir Örfi İdare Mahkemesi'nin beş üyeden oluşması gerekiyordu. Mahkeme başkanı, diğer iki üyeyle beraber Harbiye Nezareti tarafından atanan bir askerdi. İki üye, Adliye Nezareti tarafından atanan adli yetkililerdi. Kararname *müdde-i umumi* ve *Heyet-i Tahkikiye* üyelerinin nasıl atanacağını belirtmiyordu ancak Adliye yetkilileri olmaları gerektiğinden, Adliye Nezareti tarafından atandıkları varsayılmalıdır.[356] *Heyet-i Tahkikiye* Örfi İdare mahkemesi için ön soruşturmayı yürütmekle görevliydi. Bulgularını Kolordu Komutanı, İstihkâm Komutanı veya başka bir komutan ya da en önemli yerel sivil yetkili olsun en üst düzey yerel yetkili aracılığıyla mahkemeye gönderiyordu. Ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında Müdde-i Umuminin yetkisi genişletildi, bu nedenle suç dosyaları genellikle doğrudan onlara gönderiliyordu. Heyet-i Tahkikiyeler Birinci Dünya Savaşı boyunca kullanıldıktan sonra 18 Eylül 1919/1335'te Meclis-i Vükela kararıyla *Müstantik*'e (Sorgu Hâkimi) dönüştürüldü.[357]

Seferberlik emri Dâhiliye Nezareti'ne belirli şehirlerde veya yerlerde Örfi İdarenin tesisini resmen ilan etme yetkisi verdi ancak daha sonra bu yetki altında *hükümet-i askeriyi* sağlamak Harbiye Nezareti'ne bağlıydı. Yerel yönetimlere bazen ordu yönetiminde, daha önce atanan sivil yöneticiler tarafından bakılırken bazen de doğrudan askerler tarafından bakılıyordu.[358] Dâhiliye Nezareti tarafından, kanunun

[354] *Düstur2*, IV, s. 72. Köksal, s. 78-80.

[355] Köksal, s. 64.

[356] *Düstur2*, I, s. 363-364; Köksal, s. 71.

[357] *Düstur2*, II, s. 669. Köksal, s. 115.

[358] ATASE arşivleri, Kutu 52, Gömlek 45, Belge 45/1; ATASE, Kutu 14, Gömlek 79, Belge 79.1. aktaran Köksal, s. 34; ATASE arşivleri, Birinci Dünya Harbi koleksiyonu, Klasör 2329, Dosya 38, Fihrist 4, 31 Ağustos 1914.

Levent Şahverdi Arşivi

verdiği yetkiyle ordu tarafından yürütülen prosedürler için yayımlanan talimatlar, *'yerel düzene karşı hem fiili hem de sözlü eylemler, hem bu eylemlerin şüphelileri hem de bunları bilfiil işleyenler'* için cezaları belirliyordu. Örfi İdare Mahkemeleri doğrudan bulundukları bölgelerin Kolordusuna bağlıydı. Tamamen askerlerden oluşuyor, sivil yetkililerin katılmasına izin verilmiyordu fakat görünüşe göre uygulamada bu düzenleme sivil yetkililer lehine göz ardı edilmiş veya değiştirilmişti.[359] Halkın elindeki silah ve cephane belirli aralıklarla Örfi İdare makamları tarafından toplandı ancak en iyi ihtimalle kısmi bir başarı elde edildi.

Osmanlı yönetimi halk kitlelerini, Sultan II. Abdülhamid döneminde bile görülenden çok daha sıkı bir şekilde kontrol ediyordu. Hükümetin her kademesindeki yetkililer hükümet meselelerini hiçbir şekilde dışarıda konuşmamaları konusunda uyarıldı, uyarılara uymayanlar Örfi İdare Mahkemelerine sevk edilerek cezalandırıldı.[360] Ayrıca önemli askeri ve resmi meseleler dışında resmi telgraf hatlarını ve posta hizmetlerini kullanmaları da yasaklandı.[361] *Askeri Ceza Kanunu*, 'askeri sırların ifşasını' da, çok ağır bir şekilde cezalandırılan vatan hainliği ve casusluk suçları arasına dâhil edecek şekilde değiştirildi.[362] Sigara sarmak için kullanılan kâğıtları süsleyen resimler bile dâhil olmak üzere, herhangi bir şekilde genel ahlaka saldıran tüm yayınlara sıkı bir kontrol getirildi.[363] Hükümet dışı kuruluşlar ve cemiyetler ciddi biçimde azaltıldı. İlk adım olarak, 7 Mart 1914'te Harbiye Nezareti tüm devlet dairelerine, Osmanlı İmparatorluğu içinde veya dışında faaliyet gösteren tüm siyasi, kültürel ve ekonomik kulüpler ve cemiyetler hakkında, tüm üye listeleri ve eşkâlleriyle birlikte, ayrıntılı bilgi göndermesi talimatı verdi.[364] Okullar özellikle şüpheliydi. Aynı gün hükümet, okullar ve İstanbul *Darulfünun* Üniversitesiyle ilgili yönetmeliklere, bu tür cemiyetlerin güvenlik ve düzeni ihlal edeceği gerekçesiyle, liselerdeki 20 yaşından küçük öğrencilerin ve üniversi-

[359] ATASE arşivleri, ORH koleksiyonu, Kutu 55, Gömlek 160, Belge 1. BBA, DH-KMS, dosya 53/3, belge 28; Köksal, s. 41-42.

[360] ATASE, Klasör 243, Dosya 1010/30, Fihrist 4, aktaran Avcı, s. 204.

[361] BBA-DH.KMS. Dosya 26. Gömlek 38, 13 Ağustos 1914/21 Ramazan 1332.

[362] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 237. Gömlek 71, 28 Ekim 1914/8 Zilhicce 1332.

[363] BBA-DH.ID. Dosya 225. Gömlek 5, 30 Eylül 1914/10 Zilkade 1332.

[364] BBA-DH.KMS. Dosya 16. Gömlek 19, 7 Mart 1914/9 Rebiyülahir 1332.

telerdeki tüm öğrencilerin okul binalarında herhangi bir cemiyet kurmalarını yasaklayan hükümler ekledi.[365] Okul dışında organize edilen cemiyetler de özellikle yakın takibe alındı.[366]

Osmanlı'da sansür, pek çok kişinin zannettiği gibi Sultan II. Abdülhamid dönemiyle başlamadı. Aslında, Osmanlı bürokrasisinin liderleri politikalarına yönelik tüm eleştiri ve muhalefete aman vermeyip, hatta kahvehanelerde ve diğer umumi yerlerde dedikodu, söylenti ve şayiaları dinleyip sonuçlarını polise bildirmeleri için sivil ve askeri casuslar yolladıkları Tanzimat reformları (1839-1876) yıllarında başladı. Tanzimat'ın ilk birkaç yılında, bu izleme sürekli değildi ve en iyi ihtimalle rastgeleydi ancak sonradan, Abdülhamid'in gizli polisi bunu tüm muhalefeti fişlemek için kullanmadan çok önce, sürekli ve sistematik bir hal aldı. Başlangıçta izlemenin amacı, 'kışkırtıcı' açıklamalarının rapor edilip cezalandırılabileceğinin farkına varmalarını sağlayarak insanların gözünü korkutmaktı ancak daha sonra amacı sadece insanları kontrol etmek değil aynı zamanda, hem umumi yerlerde hem de evlerde ve iş yerlerinde çeşitli türden isyan veya direniş planlarıyla ilgili bilgi toplamak, böylece Sultan II. Abdülhamid döneminde Fransız istihbarat yetkililerinin yardımıyla oluşturulan, toplumun her kademesindeki kapsamlı casusluk sistemi için zemin hazırlamaktı.[367] Bu, böyle bir eylemin cehalet ve çıkarcılıktan kaynaklandığı varsayımıyla yapılıyordu. Bu girişimleri bir süreliğine, onları yandaşları üzerindeki iktidarlarından mahrum edebilecek her tür milliyetçi veya laiklik yanlısı duyguları bastırarak güçlerini sürdürmeye çalışan Hristiyan *millet* otoritelerince de desteklendi.[368]

1908'den sonraki anayasal dönemde, Tanzimat'ın sonraki yıllarından beri o veya bu şekilde yürürlükte olan ve sadece Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinden sonra değiştirilen Osmanlı sansür ve casusluk sistemi artık çok daha kapsamlı ve hatta Abdülhamid döneminde olduğundan çok daha katı hale getirilmişti. *'Kargaşayı kışkırtabilecek'*

[365] BBA-DH.ID. Dosya 126. Gömlek 57, 7 Mart 1914/9 Rebiyülahir 1332.

[366] BBA-DH.EUM.MTK. Dosya 76. Gömlek 29, 19 Nisan 1914/23 Cemaziyelevvel 1332.

[367] Cengiz Kirli, 'Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol,' *Toplum ve Bilim*, no. 83 (1999-2000), s. 58-79.

[368] Angel Dimitrov, 'Bulgarskiiat Peridichen Pechat v Tsarigad v Usloviiata na Osmanskata Politicheska Deistvitelnost,' [Konstantinopolis'de Bulgar süreli yayınları ve Osmanlı siyasi gerçekliği], *Istoricheski Pregled* , cilt 47/9 (1991), s. 17- 35, 47(10): 21-37.

Levent Şahverdi Arşivi

yayınlar, iletişimler ve cemiyetler ilk andan itibaren yasaklandı. Özellikle 23 Ocak 1913'teki, Enver Paşa ve yandaşlarının kendilerini fiilen diktatör olarak belirlemelerini ve en nihayetinde İmparatorluğu İtilaf Devletleri tarafında savaşa sokmalarını sağlayan olay olan, 'Bab-ı Ali Baskını'ndan sonra, Osmanlı yönetimi ulusal veya yerel basında bir nebze eleştiri öğesinin bile yayımlanmasını yasakladı. Seferberlik ilk ilan edildiğinde, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bir üyesi, Osmanlı toplumunu savaş için örgütlemenin en iyi yolunun tüm yayınları İTC'nin kendi gazetesi *Tanin* ile sınırlamak, diğer tüm gazeteleri ve dergileri durdurmak olduğunu ileri sürdü.[369] Kâzım Karabekir anılarında, böyle bir önleme *Tanin*'in yanı sıra anayasal rejimden geriye kalanın güvenilirliğini tahrip edeceği ve hükümetin, Almanya ve Avusturya ile ittifak anlaşması yapmasına karşın Avrupa savaşında tarafsızlığını korumaya devam etme çabasını engelleyeceği gerekçesiyle karşı çıktığını anlatır. Sonuç itibariyle, bu katı çözüm Meclis-i Vükela'da büyük bir tartışmaya neden olmasının ardından kabul edilmedi. Fakat 7 Ağustos 1914'te, seferberlik kararı yürürlüğe girdikten sadece birkaç gün sonra, *Başkumandan Vekili* Enver Paşa, Anayasa ilk kez yürürlüğe girdiğinden beri yapılanlardan çok daha sert bir şekilde, yayınları ve iletişimleri sansürlemek üzere yeni bir sisteminin tesis edildiğini açıkladı. Artık Dâhiliye Nezareti tarafından atanan sivil denetçiler tarafından değil, Örfi İdare otoritesi altında kurulan hükümet-i askeri tarafından atanan yetkililerce yürütülecek, düzenlemeleri ihlal edenlerin cezasına örfi idare mahkemeleri karar verecekti. Yeni gazete veya haber ajansı kurulamayacaktı. Gazeteler her gün sadece tek bir baskı yapabilecekti. Gazeteler ve haber ajansları yayımlanmadan önce tüm yazılarını, sabah gazeteleri önceki gece 21:00 ile gece yarısı arasında, akşam gazeteleri öğlen 12:00 ile öğleden sonra 15:00 arasında denetçilere sunmak zorundaydı, o günün kopyasının ancak *'talimata mutabıktır'* ibaresiyle birlikte *sansür memurunun* imzasıyla onaylandıktan sonra yayımlanmasına izin veriliyordu. Denetçi tarafından önceden onaylanıp imzalanmamış bir şeyi yayımlayarak yasayı ihlal eden

[369] Babiali ve Bab-i Seraskeri'ye Tezkere: ATASE, ORH koleksiyonu, Klasör 52, Gömlek 45, Belge 45/1. ATASE, ORH koleksiyonu, Klasör 104, Gömlek 168, No. 168/1; ATASE, Defter 1/7, No. 647, aktaran Osman Köksal, *Tarihsel süreci içinde bir özel yargı organı olarak Divan-ı Harb-i Örfiler (1877-1922)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), s. 27; Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, II (İstanbul, Emre, 1994), s. 166-170; Köroğlu, s. 28.

Levent Şahverdi Arşivi

müdür-ü mesul tutuklanıyor, yargılanıp cezalandırılmak üzere *Divani Harbi Örfi'ye* gönderiliyor, yayın büroları derhal kapatılıyor ve yayının başka bir isimle yayımlanmasına karşı ruhsata el koyuluyor, böylelikle Tanzimat'ın sonraki yıllarından beri sansürden kurtulmak için sık sık kullanılan bir yol engellenmiş oluyordu. Gazetelerin ve haber ajanslarının, yurt dışından gelen telgraf haberlerini, örfi idare makamlarınca özellikle onaylanmadıkça yayımlamasına izin verilmiyordu. Ülkenin içinden veya dışından gelen telgraf şeklindeki haber raporları denetçilere ancak Türkçe, Arapça veya Fransızca sunulabiliyor, başka hiçbir dil kabul edilmiyordu. Birçok bilgi alanı özellikle katı sansüre tabiydi: Osmanlı silahlı kuvvetleri, harekatları ve planları[370]; hükümetin iç ve dış politikaları; İmparatorluk içindeki yabancı diplomatların ve konsolosların eylemleri ve açıklamaları; İmparatorluğun mali ve ticari durumu; bu tür haberler yerel yönetimler tarafından yayımlanmadan veya doğrulanmadan önce gıda ve yakıt miktarları, fiyatları ve nakliyatı; yerli ve yabancı ticari gemilerin hareketleri; ordu ve ulusun sağlık durumu hakkında bilgi; tren ve gemi kazaları, yangınlar vb. gibi kötü bir izlenim bırakacak tüm kötü haberler; ve imzalanmamış veya mahreci bilinmeyen tüm haber telgrafları.[371]

Yeni sistemin sonucu olarak, Beyrut'ta yayımlanan *el İttihad el Uthmani* gazetesi görünüşe göre sansürün sadece resmi ve askeri konulara uygulanacağını, şahsi bilginin hariç tutulacağını düşünmüştür:

> *Genel seferberlik ilan edildiğinde tüm ülkelerdeki gazeteler sansür düzenlemelerine tabi tutulduğundan bu mesele Osmanlı topraklarının her tarafında da yürürlüktedir. Sansür yetkilileri sadece ordu, ülkedeki iç ve dış siyasi koşullarla ilgili soruları yakından denetleyeceğinden, bazıları Osmanlı gazetelerindeki her yazı ve bahsi geçen her konunun sansüre tabi olduğunu düşünmektedir. Meselenin aslı şudur ki, bu varsayımlar tamamen yanlıştır. Dolayısıyla, özel meseleler veya şahsi düşünce*

[370] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, 236/76, 5 Eylül 1914/14 Şevval 1914; Hasan Köni, 'Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstihbarat ve Günümüze Etkileri,' *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri* (Ankara, 1989), s. 278-301.

[371] BBA-DH.EUM.MTK. Dosya 42, Gömlek 22, 6 Ağustos 1914/14 Ramazan 1332; BBA-BEO 322706, 302707; BBA-Gelen Giden-Harbiye tezkere 512/16, 21 Temmuz 1330/03 Ağustos 1914; Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?* (İstanbul, 1994), cilt II, s. 170-172; ATASE, Klasör 5094, Dosya 23, Fihrist 131; Zekeriyya Özdemir, *Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), s. 8-9; ATASE, Klasör 5094, Dosya 23, Fihrist 41, aktaran Avcı, s. 133-134.

Levent Şahverdi Arşivi

sonucu olan yazılar ve tebliğlere hükümet tarafından müdahale edilmeyecektir. Kendi vazifesi dışında olanlar gibi meselelerle ilgilenmek sansür görevlisinin işi değildir.[372]

Dönemin Osmanlı basını incelendiğinde, sansür rejiminin Eylül 1914 ortasından başlayarak tam anlamıyla uygulandığı, bundan sonra Avrupa'daki Birinci Dünya Savaşı hadiseleriyle ilgili haberlerin sadece Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın muharebelerde elde ettiği başarıları ve Üçlü İtilaf ordularının uğradıkları yenilgileri vurguladığı görülmektedir. Bu da oldukça açık bir şekilde, Osmanlı İmparatorluğu henüz fiilen savaşa girmemiş olsa da hükümetin yine de sansür sistemini kamuoyunu İttifak Devletleri lehine şekillendirmek için kullanmakta olduğunu göstermektedir.[373]

Beyrut'taki Amerikan Misyonunun parçası olan American Press'in bir çalışanı olan George Ashqar, Nicholas Ajay ile yaptığı mülakatta şunları söylemiştir:

1907'ye kadar, önce sansürden geçmeden hiçbir şey yayımlanmıyordu. Anayasa yürürlüğe girdikten sonra (1908), savaş sırasında yeniden başlayana kadar sansür durdu. Ancak o dönemde çok fazla gazete yoktu. Sermaye yokluğu çoğunun kapanmasına neden olmuştu. Geriye kalanlar, Amerikan Misyonu'nun yayını al-Nashrah bile sıkı bir sansürden geçiyordu. Sadece Türk makamları memnun eden şeyler basılıyordu.[374]

Birinci Dünya Savaşı sırasında Beyrutlu bir gazeteci olan Yusuf Rufayil ise Ajay'a şunları söylemişti:

Savaş sırasında basın Türk sansür memurlarının güçlü denetimi altındaydı. Ancak bu sansür ve kontrol savaştan önce de vardı. O günlerde, bir kitabın kapağında 'bi idn min wizarat al-ma'arif' (Maarif Nezareti'nin İzniyle) ibaresi yer almak zorundaydı.

Gazetelere sansür uygulanması Türkler için daha zordu çünkü Arapçaları yetersizdi. Bir seferinde gazetelerden biri sultanın 'himayrah' (yani kızamık) hastalığı geçirdiğini yazdı. Türkler

[372] *Al-Ittihad al-Uthmani*, 23 Ekim 1914, alıntı yapan Ajay, s. 72.

[373] Bakınız, örneğin, Ajay, s. 78, Beyrut'ta yayımlanan *al-Ittihad al-Uthmaniye* ve *al-Nashrah* gazetelerini Eylül ve Ekim 1914'te incelediği dipnot 182.

[374] Ajay, s. 78.

Levent Şahverdi Arşivi

bu kelimeyi ahmak anlamına gelen 'himar' kelimesiyle karıştırdılar ve meselé açıklığa kavuşana kadar gazeteye sorun çıkardılar. Yayın izni Beyrut'taki müdiriyat al-maarif (Eğitim Müdürlüğü) aracılığıyla İstanbul'dan geliyordu. Arapça gazeteler kendilerine Türkler tarafından verilen haberler dışında herhangi bir haber yayımlamaktan korkuyordu.[375]

Savaş başladıktan kısa bir süre sonra, 23 Kasım 1914'te askeri sansür de hepsi Fransızca, Arapça veya Osmanlı Türkçesi ve bir süreliğine ayrıca Rusça, İbranice, Almanca, İtalyanca, Bulgarca ve Macarca yazılmak zorunda olan mektuplara ve telgraflara genişletildi, şifreli metinler ise kesinlikle yasaktı.[376] Mektupların uzunluğu iki sayfayı geçmemeliydi, her sayfanın sadece tek tarafı kullanılmalıydı ve sansür memurlarının okuyabilmesi için yeterince okunaklı bir el yazısıyla yazılmalıydı. Osmanlı İmparatorluğu dışından gönderilen mektuplar gidecekleri yere gitmeden önce İstanbul, Beyrut veya Bağdat'ta sansürden geçirilmeliydi. Herhangi bir sembol içeremezdi. Şayet bir mektupta birkaç rakamdan fazlası varsa, yerel Ticaret Odası şifre veya kod olmadığını ve sadece ticari olduğunu doğrulamak zorundaydı. Mektuplar doğrudan alıcıya hitap etmeliydi, başkası eliyle gönderilmemeliydi. Ülke dışından gelen gazeteler bile iç veya dış, Osmanlı İmparatorluğuyla ilgili herhangi bir bilgi içeremezdi. Vilayetlerde gönderilen telgraflar sansür memurları tarafından veya onların yokluğunda bölgede görev yapan en üst düzey sivil veya askeri yetkili tarafından onaylanmalıydı.[377] Ancak sistem kötüye kullanılabiliyordu ve sık sık kullanılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu dışında yaşayan biri, orada yaşayan birini sevmiyorsa, suçlayıcı mektuplar göndererek alıcıların tutuklanmasına ve zaman zaman sansür mevzuatını ihlal etmekten infaz edilmesine neden olabiliyordu.[378]

Ayrıca basın üzerindeki kontrol sansürden başka yollarla da sağlanabiliyordu. Osmanlı İmparatorluğu fiilen aktif olarak savaşa girmeden önce, İttifak Devletleri ve Üçlü İtilaf temsilcileri, hem doğrudan

[375] Ajay, s. 77-78; Dündar, s. 30.

[376] BBA-BEO 323017, 323068; BBA-Gelen Giden-Harbiye tezkere 629/938, 19 Ağustos 1330/01 Eylül 1914.

[377] BBA-DH.MB.HPS.M. Dosya 11. Gömlek 15, 28 Şubat 1914/2 Rebiyülahir 1332; Yalman, s. 156; Köroğlu, s. 29; Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları* (İstanbul, 1943), s. 194-195.

[378] *İttihad al Uthmani*, 25 Ocak 1915, aktaran Ajay, s. 75-76.

Levent Şahverdi Arşivi

para yardımı hem de Osmanlı hükümetine gazetelerin sevmedikleri haberi basmaması veya Osmanlı kamuoyunun okumasını istedikleri haberleri basmalarını sağlaması için baskı yaparak Osmanlı basınını etkiliyordu. Almanya ve Avusturya-Macaristan Rusya ve Osmanlı güvenliğine yönelik diğer tehditlerle ilgili hikâyeler yayarken Britanya, Fransa ve Rusya hükümeti savaşa girmeye zorlamalarını önlemek üzere halkın sinirlerini yatıştırmaya çalışıyordu. Rusya Büyükelçisi Giers St. Petersburg'a, İstanbul'un önde gelen gazetelerinden *İkdam*'ın Almanya Büyükelçiliği'nden ayda 2.500 Türk altın lirası ve Avusturya-Macaristan Büyükelçiliği'nden 1.000 lira ödeme aldığını bildirdi. Bu rapora göre, *Sabah* ve *Tanin* gazetelerinin her biri Almanya'dan 2.000 lira ve Avusturya-Macaristan'dan 1.000 lira, *Tasvir-i Efkar* Almanya'dan 2.000 lira ve Avusturya-Macaristan'dan 500 lira, *Tercüman* ise Almanya ve Avusturya'dan 500'er lira alıyordu.[379] Almanya ayrıca 1908'de başlayıp Birinci Dünya Savaşı'nın son günlerine kadar devam eden İstanbul gazetesi *Die Osmanischer Lloyd/Lloyd Ottoman*'ın hem Almanca hem de Fransızca baskılarını yayımlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nda kendi propagandasını yaymaya çalışıyordu.[380] Almanya ve Avusturya-Macaristan büyükelçiliklerinin ayrıca, Osmanlı yönetimi tarafından kendilerine tanınan, Almanya'da gazete kâğıdı satın alma ve bunu Osmanlı İmparatorluğu'na ithal etme tekeli yoluyla, her bir gazetenin Alman ve Avusturya çıkarlarına ve haberlerine gösterdiği iltimasa göre aldığı kâğıdın fiyatını ve miktarını kontrol ederek tüm Osmanlı gazeteleri üzerinde epey baskı uygulama gücü vardı.[381] Britanya başka gazeteleri finanse etmesinin yanı sıra zaman zaman İttifak Devletleri büyükelçilerinin yeğlediği aynı gazetelere bağışta bulunuyordu. 5 Ekim 1914'te, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Maurice Bompard hükümetinden, İttifak Devletleri büyükelçilerinin hâlihazırda satın almış oldukları nüfuza karşılık olarak, önde gelen Osmanlı gazetelerinden birine, Britanya ile birlikte büyük bir yardımda bulunma ortak çabasını onaylamasını istedi:

[379] Giers'den Sazonov'a, 1 Eylül (14 Eylül), 1914. (Gönderi.) Rus İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 32.

[380] Irmgard Farah, 'German Press Politics and Propaganda Activities in the Ottoman Empire, 1908-1918,' *Arab Historical Review for Ottoman Studies* [Tunus], no. 1-2(1990), s.123-132.

[381] Yalman, s. 137.

Alman finans ve sanayi kuruluşlarının sağladığı yardımlar sayesinde Türk basınında her zamankinden çok yer alan Almanya yanlısı propaganda ile mücadele etme gereksiniminden dolayı, önde gelen bir İstanbul gazetesi Üçlü İtilafın davasını savunmak için Rusya Büyükelçisinden 230.000 frank istedikten sonra Üçlü İtilaf büyükelçilerine tekliflerde bulunmuştur. Taleplerini düşürmüştür ve M. de Giers 138.000 franka razı olacağını düşünmektedir. Bu projeyle ilgili olarak Britanya'nın görüşü hakkında bana bilgi verebilirseniz minnettar olurum.[382]

Bundan kısa bir süre sonra Bompard İzmir'de Almanlar tarafından yayımlanmaya başlanan Fransızca bir gazetenin etkisine karşı atak yapmak üzere Fransa hükümetinden bir miktar para aldı:

İzmir'deki tek Fransızca gazete olan l'Impartial, yakın zamanda, cezayı ödemedikçe yeniden basılamayacağından, yayınına son vermek umuduyla Örfi İdare mahkemesi tarafından 1.200 frank cezaya çarptırıldı. Almanya Büyükelçiliğinin büyük bir masrafa girerek İzmir'de bir başka Fransızca gazete, La Réforme'yi yayımlamaya başladığı bir zamanda l'Impartial'ın yok olmasına mani olmak elzemdir. 10 Ağustos tarihli 265 nolu telgraf ile Bakanlık tarafından basına tahsis edilen 100.000 franklık krediden bu 1.200 frankı Imparial'a ödeme yetkisi verilmesini istiyorum. Şayet Ekselansları kabul ederse bu tutarı 'protection hellène'den geriye kalan 14.000 frank hediyeden alacağım.[383]

Netice itibarıyla, en büyük şehirlerdeki Osmanlı basını üç gruba ayrılmıştı; Üçlü İtilaf tarafından mali olarak desteklenenler ve onları destekleyenler, İttifak Devletleri tarafından mali olarak desteklenenler ve onları destekleyenler ile her iki tarafı da desteklemekten kaçınarak ve taraf tutmayarak okurlarına satır aralarını okuyarak gerçekten neler olduğunu bulma imkânı tanıyanlar.

[382] Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'den Londra'daki Fransa Büyükelçisi Paul Cambon'a no. 316, Bordo 5 Ekim 1914: Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques 1914 (3 Aout-31 Decembre)* (Paris, 1999), s. 341.

[383] Bompard'dan Delcassé'ye no. 482, Pera, 20 Ekim 1914. Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques, 1914 (3 Aout-31 Decembre)* (Paris, 1999), s. 411-412. Bu tutarın yardım olarak İzmir'de Fransızca yayımlanan *l'Impartial* gazetesine, yayınına devamı edebilmesi için mahkeme cezasını ödemek üzere verilmesi, aynı gün Fransa Dışişleri Bakanı tarafından onaylandı.

Levent Şahverdi Arşivi

Büyük Britanya Osmanlıları tarafsız ve İttifak Devletlerinin kontrolünden uzak tutma çabaları lehine haberlerin yayımlanmasını sağlamak üzere başka birkaç gazeteye yardım etmekle kalmadı aynı zamanda desteklemediği gazeteler haberlerini yayımlamadığında Osmanlı hükümetine bu gazeteleri İngiliz propagandasını yayımlamaya zorlaması için baskı da yaptı:

Kıymetli Bakanım,

Bana neden yakın zamanda Ağa Han tarafından yapılan konuşmanın önemli bir kısmının sansür memuru tarafından çıkartıldığını açıklayabilir misiniz?

Konuşmanın çıkartılan kısmını gösteren bir kopyasını ilişikte gönderiyorum. Lütfen bunu Türk basınında yayımlatır mısınız? Doğru olan, tarafsız bir ülkede her düşüncenin yayımlanması gerektiğidir.

Ayrıca "Tercüman i-Hakikat" gazetesinin 2 Ekim tarihli sayısında yayımlanan, asılsız ve Büyük Britanya'ya yönelik art niyetli bir yazıya da dikkatinizi çekmek isterim.

Basın sansürlendiği müddetçe, ancak Ağaoğlu Ahmed'in hissiyatlarının onaylandığı veya Hükümet tarafından telkin edildiği sonucuna varabilirim. Her halükarda, sansür olduğu müddetçe, açıkça Hükümetler sorumludur. Bu koşullar altında kime inanabiliriz? Çünkü Hükümet, her ikisi de resmi olan, çelişen iki sesle konuşmaktadır.

Louis Mallet.[384]

İttifak Devletleri büyükelçiliklerinin İstanbul gazetelerinin politikalarını etkileme çabası çerçevesinde gazete kâğıdı malzemelerini kullanmalarına tepki olarak, Ekim 1914 sonundan başlayarak gazeteler, büyükelçiliklerin müdahalesi olmaksızın gazete kâğıdını doğrudan Almanya'dan ithal etmeye çalışan *Osmanlı Matbuat Cemiyetini* kurarak cevap verdiler ancak bunun çok az etkisi oldu, dolayısıyla gazeteler çoğunlukla Osmanlı, Alman ve Avusturya-Macaristan hükümetlerinin resmi askeri tebliğlerinden biraz fazlasıyla dolu oluyordu.[385]

[384] Mallet'ten Said Halim Paşa'ya, 4 Ekim 1914, Mallet'ten Sir Edward Grey'e ekli, İstanbul, 6 Ekim 1914: Büyük Britanya, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 64-65.

[385] Yalman, s. 104, 137-138; İskit, s. 194; Köroğlu, s. 29-30.

Levent Şahverdi Arşivi

Resmi Osmanlı posta ve telgraf sistemlerinden geçen tüm mektuplar ve belgeler örfi idare tarafından atanan sansür memurlarının incelemesine tabiydi. Ancak Kapitülasyonların izin verdiği yabancı postaneler tarafından ele alınan postalar, 1 Ekim 1914'te Kapitülasyonlar kaldırılıp yabancı postaneler kapatılana kadar bundan muaftı. Osmanlı subayları ve askerleri tarafından ailelerine veya memlekketteki başka birine gönderilen tüm mektuplar gönderilmeden önce kendi askeri birlikleri tarafından incelenmek zorundaydı, böylece gizli askeri bilgiler ve seferberlik veya muharebelerle ilgili haberler, günlük gazeteler için sansür memurları tarafından onaylananlar dışında halka ifşa edilmeyecekti.[386] *Teşkilat-Mahsusa*'nın faaliyetleri konusundaki haberler her şekilde yasaktı. Özel ellerde bulunan tüm telgraf araçlarına ve savaş ilan edilir edilmez, yabancı büyükelçiliklerin ve konsolosluklaın elindekilere, örfi idare makamları tarafından el koyuldu, böylece sadece hükümetin kontrolündekiler kullanılabilecekti.[387] Bu süreçte, bunların içinde bulunan tüm yabancı posta ve telgraf iletişimlerine de el koyuldu. Osmanlı yönetimi ve politikaları aleyhine yazılar yazan yabancı gazetecilerin İmparatorluğa girmelerine izin verilmedi ve hâlihazırda İmparatorlukta bulunanlar sınır dışı edildi.[388] İmparatorluktaki yabancı diplomatlar ve konsoloslar, hatta Almanlar ve Avusturyalılar buna itiraz etti ama işe yaramadı. Sonunda, kanuna göre incelenmesi gereken bir iletiler yığını ortaya çıktı ve bu örfi idare makamlarının sansür prosedürlerini değiştirmelerine ve bunları sadece yerel ordu, örfi idare ve divanı harp komutanları tarafından derlenen 'şüpheli' kişiler listelerinde isimleri yer alan kişiler tarafından gönderilen öğelerle sınırlamalarına neden oldu.[389]

Yabancı posta ve telgraf bürolarına el koyulması sadece başlangıçtı. Savaş başladıktan sonra, Osmanlı İmparatorluğu ile düşman ülkeler arasındaki telgraf ve posta iletişimleri, resmi Osmanlı posta ve telgraf sistemleriyle olanlar dahi, didik didik edildi. Osmanlı Hariciye Nezareti'ne İstanbul'daki tüm yabancı tarafsız diplomatik misyonların

[386] BBA-BEO 323068, Harbiye Tezkere 845/1459, 20 Ekim 1919/02 Kasım 1914.

[387] BBA-DH.KMS. Dosya 27. Gömlek 4, 13 Ağustos 1914/21 Ramazan 1332; BBADH. EUM. 3. ŞB. Dosya 2. Gömlek 43, 1 Kasım 1914/12 Zilhicce 1333; BBA-BEO 323297, 323235, 323957: Harbiye tezkere 866/2636 BQ, 27 Ekim 1330/9 Kasım 1914.

[388] BBA-Gelen Giden-Harbiye Tezkere 886/454, Başkumandanlık, 2 Kasım 1330/15 Kasım 1914.

[389] BBA-BEO 322822: Harbiye tezkere 559/270, 30 Temmuz 1330/12 Ağustos 1914.

Levent Şahverdi Arşivi

iletişim faaliyetleri üzerinde düzenleme kontrolü verilirken sahadaki askeri komutanlara da kendi bölgelerindeki yabancı konsoloslukların faaliyetleri konusunda benzer bir kontrol verildi.[390] Telgrafları ve postayı kontrol etme becerisi o kadar önemli görülüyordu ki hükümet katı askere alma ve askerlik hizmeti kanunlarını, bu hizmetlerin yetkililerinin dönüşümlü olarak silahlı kuvvetlerde sınırlı bir süre görev yapmasına izin verilmesi, böylece idare ettikleri zaruri hizmetlerin kesintiye uğramaması ölçüsünde değiştirdi.[391]

Sonunda, neredeyse seferberlik ilan edilir edilmez Osmanlı yönetimi tarafından tesis edilen sansür o kadar kapsamlı ve müdahaleci ve uygulaması o kadar katı bir hal aldı ki savaş sırasında neredeyse kayda değer hiçbir şey yayımlanmadı. Bu hükümeti, yarattığı çok daha zor yaşam koşulları karşısında savaş için, diğer ülkelerin halk kitlelerinin desteğini temin etmek için kullanmakta oldukları başlıca araçlardan mahrum bıraktı. Dini olarak Cihat fikrine ve İslam Halifesinin yardımına başvurulması, Osmanlılar için savaş başlamadan önce dahi pek çoklarını teşvik etti ancak tek başına bu ideal daha fazlasını ikna etmek için yeterli değildi. Ordu ve hükümet tarafından yayımlanan birkaç resmi kitap ve dergi ve önde gelen gazetecilerin ve aydınların savaşa katılmaya hazırlanan Osmanlı ordu birliklerini destek ziyaretlerinin neticesindeki yazılar ve fotoğraflar gerekli kitle desteğini ve savaş çabasına katılımı teşvik etmek için yetersiz kaldı.[392] İstanbul, Konya, Adana, Beyrut, Bağdat ve diğer büyük kentlerde savaş resimleri sergileri açarak ve Osmanlı basınında Almanya'nın zaferleri ve Britanya ile Fransa'nın yenilgileriyle ilgili hikâyeler yayımlatarak halk desteğini temin etmek için çaba harcayan aslında Osmanlı hükümeti değil Almanya büyükelçiliğiydi. Ancak daha sonra, savaş başlayıp bir süre devam ettikten sonra Osmanlılar Alman girişimine dayanan bir tür propaganda çabası geliştirmeye başladılar ama artık çok geçti. Bu nedenle neticede, kaydadeğer bir propaganda çabasının yokluğunda, Osmanlı hükümetinin savaş hazırlığında ve ardından savaş sırasında gerekli halk katılımını temin etmek için bulduğu tek yol, kanunların

[390] *Al-Ittihad al-Uthmani* [Beyrut], 5 Aralık 1914, aktaran Ajay, s. 74.

[391] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 236. Gömlek 63, 2 Eylül 1914/11 Şevval 1332.

[392] S. Tufan Buzpınar, 'Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdülhamid II, 1887-1882,' *Welt des Islams*, XXXVI (1996), s. 59-89.

en basit ihlali için bile infaza varan cezalar öngören giderek daha da sertleşen bir Örfi İdare sistemi oluşturmaktı.[393]

Bu basına ciddi şekilde sansür uygulayanın sadece Osmanlılar olduğu anlamına gelmiyor. Britanya da, iki büyük Müslüman sömürgesi olan Hindistan ve Mısır'da, anadilde yayımlanan dergilerde sadece kendisini olumlu gösterirken Osmanlı'nın yenilgilerini ve başarısızlıklarını vurgulayan haberlerin yer almasına izin vererek gazetelere ve dergilere ciddi şekilde sansür uyguladı. Ayrıca Osmanlı'nın İslam'ı Hristiyan Almanya ve Avusturya'nın desteğiyle savunduğunu gösterme çabalarının yalan olduğunu göstermeye çalıştı. Britanya ve Fransa'dan gelen yabancı dergilerdeki savaş haberleri sansürlenmedi ancak halk kitlelerine de sunulmadı. Britanya işgali altındaki Mısır'da örneğin, Arapça yayımlanan gazetelerde 1914 yazında Osmanlı'nın askerlerini Suriye çölünde ve Sina yarımadasında topladığı haberleri yer almazken bu tür haberler yabancı okurlar için ithal edilen yabancı basında zaten vardı.[394]

Hükümetin bazı temel işlevleri Örfi İdare tarafından askeri dairelere devredildi ve bu sivil faaliyetlerin normal akışını ciddi şekilde kesintiye uğrattı. Bunlar arasında en önemli olan, çoğu özel yabancı şirketler tarafından sahip olunan ve işletilen İmparatorluğun demiryollarıydı. Bunlar, nerede ihtiyaç duyulursa öncelikle askerlerin ve ikmal maddelerinin taşınması için kullanılmak üzere Askeri Demiryolları Ofisinin idaresine verildi. Bunun sonucunda demiryollarının yiyecek ve erzak taşıma ve nakli için tüm sivil kullanımı fiilen yasaklandı. Ya kötü durumdaki kara yoluyla at arabası ya da daha ziyade Karadeniz veya Ege ve Akdeniz yoluyla Osmanlı limanlarına, buradan da karaya gönderilmesi gerekiyor, bu da ciddi gecikmelere ve İmparatorluk fiilen savaşa girmeden çok önce İmparatorluk şehirleri için gıda ve yakıt tedarikinin kıt ve belirsiz olmasına neden oluyordu.[395] Her halükarda, daha 27 Temmuz'da ve resmi seferberlik ilan edildikten sonra tekrar 5 Ağustos'ta örfi idare, ordu için ve ondan sonra halk için kalanı korumak üzere İmparatorluktan tüm gıda ihracatını yasak-

[393] Koloğlu, s. 13-15; Yalman, s. 230.
[394] Ajay, s. 87, Elgood, s. 64-65.
[395] BBA-DH.ID. Dosya 197. Gömlek 22, 4 Ağustos 1914/12 Ramazan 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

ladı.[396] Şehirlerde neredeyse anında gıda sıkıntısı ortaya çıktı ve gıda alanında karaborsanın ortaya çıkması örfi idare mahkemelerini yakalananlara aşırı cezalar uygulamakla meşgul ederken infazların, savaş boyunca artarak devam eden uygulamayı sonlandırmak üzerinde pek de bir etkisi olmadı.[397] Ayrıca İmparatorluğun tüm hastanelerini merkezi ordu idaresine devreden kararnameler yayımlandı. Her ne kadar hastanelerin yöneticileri ve personeli aynı kalsa da, hekimleriyle birlikte çoğu sadece Osmanlı askeri kuvvetlerinin kullanımı için yetkiliydi ve siviller geriye kalan tıbbi hizmetleri bulmak zorundaydı.[398]

Seferberlik için yayımlanan ani emirler, örfi idare ve sansür, Alman propagandacıların yaydığı savaş histerisiyle birlikte 1914 yazında Osmanlı toplumunu ve Osmanlı ekonomisini sarstı. Bunu takip eden yaygın halk gösterileri hem yabancı hem de Osmanlı iş adamlarının moralini ciddi şekilde etkiledi. Seferberlik ilan edildikten sonra sadece birkaç gün içinde, fiyatlar fırlarken piyasalar ve Osmanlı para birimi ciddi değer kaybetti. Kapitülasyonların kaldırılacağı söylentileri ve 5 Ağustos'ta hükümet tarafından yayımlanan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancılardan Kapitülasyon koruması dikkate alınmaksızın gerekli malzemeler talep edilerek *Tekalif-i Harbiye* (savaş vergileri) alınacağı[399] ve gıda, yem ve hayvanların ihracatının yasaklandığı[400] hakkında yayımlanan talimatlar yabancıları o kadar korkuttu ki Amerika Büyükelçisi Henry Morgenthau İmparatorluk'taki Amerikalılara ücra yerlere gitmekten kaçınmaları ve son dakikada tahliye edilebilmeleri için liman yakınlarındaki büyük kentlerde kalmaları tavsiyesinde bulundu. Hatta Büyükelçi Washington'daki yönetimden Amerikan Akdeniz filosunu büyük İstanbul, İzmir, Yafa ve Beyrut limanlarında Amerikan menfaatlerini ve vatandaşlarını korumak üzere göndermesini isteyecek kadar ileri gitti.[401] Beyrut'a gelen Amerikan filosu en

[396] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 236. Gömlek 24, 5 Ağustos 1914/13 Ramazan 1332.

[397] ATASE Klasör 2305, Dosya 23, Fihrist 6/136, 30 Eylül 1914/17 Eylül 1330; Köksal, s. 97.

[398] BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 90. Gömlek 15. Tarih: 13/N /1332.

[399] BBA-BEO 322825: Harbiye tezkere 542/61, 23 Temmuz 1330/05 Ağustos 1914; talimat büyükelçilerin şiddetli itirazları nedeniyle beş gün sonra askıya alındı ve Kapitülasyonlar kaldırılana kadar tekrar uygulanmadı: BBA-BEO 322731, 322765: Harbiye tezkere 560/414, 30 Temmuz 1330/12 Ağustos 1914.

[400] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 236. Gömlek 24. 5 Ağustos 1914/13 Ramazan 1332.

[401] Ajay, s. 116, 133.

azından orada yaşayan Amerikalıları sakinleştirdi. Amerikalı denizcilere haftada üç kez kara izni verildi, bu sırada şehirde dolaşıp çok para harcayarak esnaf arasında kaydadeğer hüsnüniyet yarattılar. Gemiler ayrıca Amerikalılara bir takım hizmetler sundu; İmparatorluğun başka yerlerine güvenle ve hızla gitmek isteyen Amerikan Misyonu topluluğu üyelerine ulaşım sağladılar ve gıda ve diğer erzaklar karşılığında Amerikan vatandaşlarına altın dağıttılar. 23 Haziran'da *USS Des Moines* Amerikan Misyonu personelini İstanbul'dan Beyrut'a getirdi; 28 Temmuz'da Amerikan Protestan Koleji [daha sonra Amerikan Beyrut Üniversitesi oldu] Müdürü Bliss'i İstanbul'a götürdü ve 19 Eylül'de onunla birlikte döndü. 7 Ekim'de *USS Chester* daha fazla misyon personelini Beyrut'a getirdi. 1 Kasım'da Beyrut'a demirli bir Amerikan savaş gemisindeki bir bando kıyıya çıktı ve Amerikan Konsolosluğu önünde, Osmanlı valisinin, diğer üst düzey Osmanlı yetkililerinin, gemi komutanının ve Amerikan Başkonsolosunun da katıldığı bir halk konseri verdi.[402] Krize yanıt olarak ise, Fransa ve Britanya çeşitli Osmanlı kuruluşlarında çalışan teknik uzmanlarının çoğunu geri çağırdı ama bunun nedeni aslında Avrupa'da çoktan başlamış olan savaş çabasında onlara ihtiyaç olmasıydı, doğrudan Osmanlı vilayetlerinde artan halk kargaşası değildi. Şam'dan başmühendisin Halep'i Bağdat ile bağlamayı amaçlayan demiryolunun inşasını durdurduğu haberi geldi, bu haber bölgedeki pek çok işadamında korku yarattı.[403] Osmanlı toplumu ise bir kargaşa içindeydi ve seferberlik ve onu izlemesi muhtemel görünen savaş için desteğini temin etmek için bazı araçlar bulunması gerektiği açıktı.

Osmanlı Toplumunun Örgütlenmesi ve Düzenlenmesi

Elbette seferberlik silahlı kuvvetleri etkinleştirmekten çok daha fazlası demekti. Aynı zamanda Osmanlı toplumunun baştan aşağı düzenlenmesi anlamına da geliyordu. Önceki yıllardaki ayaklanmaları ve diğer eylemleri sadakatleri konusunda ciddi kuşkular uyandıran Osmanlı Rumları, Ege, Karadeniz ve Akdeniz'in güney kıyılarındaki geleneksel yurtlarından iç kısımlara itilerek Avrupa'nın güneyinden

[402] *al-Ittihad al-Uthmani* (Beyrut), 2 Kasım 1914; Alexander Aaronsohn, *With the Turks in Palestine* (Boston, 1916), s. 63; Ajay, s.119-120.

[403] BBA-DH.ID. Dosya 191. Gömlek 24, 10 Ağustos 1914/18 Ramazan 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

ve Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına kaçan binlerce Müslüman mülteciye katıldılar.[404] *Kala-i Sultaniye* (Çanakkale) sancağı *Mutasarrıfı*, açıktaki Ege adalarında üslenmiş Yunan gemilerinden gelen ilave çetelerle takviye edilebilecekleri korkusuyla, bölgeyi istila etmiş olan çok sayıda Rum eşkıya çetesinin bastırılması yönündeki çabaların artırılması emrini verdi.[405] Örfi idare makamları tarafından tesis edilen sansür sistemi, halk kitlelerinin sadece hükümet savaş hakkında ne bilmelerini isterse onu bilmelerini garantilemişti. Savaş için kitle desteğini ve fedakârlık pahasına katılma isteğini teşvik edecek türden propagandaya çok az bel bağlandığından, halkın işbirliği muhtelif baskı biçimleriyle sağlanmak zorundaydı. Evvela, genel ahlakı güçlendirmek üzere çaba harcanıyordu. Alkollü içki üreten veya satan tüm fabrikaların, dükkânların ve meyhanelerin artık faaliyetlerini sürdürebilmeleri için ruhsat almaları gerekiyordu ve sadece genel ahlaka zarar vermeyen eğlence sunduğu düşünülenlerin faaliyetlerini sürdürmelerine izin veriliyordu.[406] Sultan II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkan ve Genç Türk Devriminden sonra büyük ölçüde unutulan, kadınların *çarşaf* giymelerini öngören kıyafet düzenlemeleri yeniden yürürlüğe koyuldu. Örtülü olmayan kadın imgeleri taşıyan sigara kâğıtlarının ithalatı ve kullanımı bile katı bir şekilde yasaklandı.[407]

Osmanlı toplumunun seferber edilmesinde ve bir düzene sokulmasında çok daha büyük bir etki, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kendi teşviki ve kontrolü altında bir dizi hükümet dışı organlar yoluyla örgütleme etkisiydi. 1909 Genç Türk Devriminden başlayıp Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, İttihad ve Terakki Cemiyeti Ahmed Cemal Paşa liderliğindeki Osmanlı Anayasal hükümetini gerçekten yönetmiş olsun ya da olmasın, yaşamın çoğu alanını düzenleyerek, genellikle desteklenen gazeteler ve başka dergiler yoluyla görüşlerini ifade ederek Osmanlı toplumunda iktidarını ve nüfuzunu tesis etti ve bunların hepsi de onun giderek daha fazla halkın ne düşündüğünü ve ne yaptığını kontrol etmesini sağladı.[408] Osmanlı İmparatorluğu Trablusgarp

[404] BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 90. Gömlek 29, 8 Ağustos 1914/16 Ramazan 1332.

[405] BBA-DH.EUM.VRK. Dosya 13. Gömlek 6, 3 Ağustos 1914/11 Ramazan 1332.

[406] BBA-DH.ID. Dosya 96. Gömlek 8, 14 Eylül 1914/23 Şevval 1332.

[407] BBA-DH.ID. Dosya 200. Gömlek 7, 12 Temmuz 1914/18 Şaban 1332; BBA-DH.ID. Dosya 225. Gömlek 5, 30 Eylül 1914/10 Zilkade 1332.

[408] Tunaya3, s. 337-338; Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 346.

Savaşı (1911-1912) ile başlayı Balkan Savaşları'yla (1912-1913) devam eden ve Birinci Dünya Savaşı'yla doruğa ulaşan, yıkımına sebep olan bir dizi savaşa girerken, *İttihad ve Terakki* Osmanlı aydınları ve halkının büyük çoğunluğunun zihinleri üzerindeki etkisini pekiştirdi. En önde gelen gazetecileri anayasal harekete destek amacıyla 1908 yılı sonunda kurulan *Cemiyet'i Matbuat-ı Osmaniye*'de biraraya getirdi. *Donanma Cemiyeti*[409] ise 1909'da hareketin donanma ve hava kuvvetlerini güçlendirme çabasına kitlesel maddi ve manevi destek sağlamak ve Osmanlı toplumunu bir dizi halk kampanyasıyla örgütlemek amacıyla kuruldu. *Donanma İanesine* yeni gemiler ve *Tayyare İanesine* yeni uçaklar için para toplamak amacıyla ulaşım, sigara kâğıdı ve tiyatro biletlerinin fiyatları artırılırken devlet memurlarının aylık maaşlarında kesinti yapıldı. *Ticaret Odaları* sözde kendi çıkarlarını desteklemeleri ama aslında *İttihad ve Terakki*'yi desteklemek için işadamlarını örgütledi.[410] Sonradan *Kızılay* olarak bilinen *Hilal-i Ahmer Cemiyeti* muharebe içindeki ve dışındaki askerlerin yanı sıra halk kitlelerinin sağlığıyla ilgilenmek üzere 1910'da kuruldu;[411] ve *Türk Yurdu Cemiyeti*, *İttihad ve Terakki* hareketinin ideoloğu olan Ziya Gökalp'in fikri liderliğinde 1911'de kuruldu. 1913'te Trablusgarp Savaşı ve Birinci Balkan Savaşı'ndan kaynaklanan milli felaketlere tepki olarak *İttihad ve Terakki* toplumu örgütlemek, harekete geçirmek ve kontrol etmek üzere bir dizi yeni kuruluş kurdu: kadın haklarını desteklemek ve diğer siyasi ve askeri hareketlere desteklerini sağlamak üzere *Müdafa'a-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti* (Kadın Haklarını Savunma Derneği) kuruldu. Cemiyet'in programlarına desteklerini temin etmek için bazı gruplar şehirli zanaatkar ve işçileri örgütledi; bunlar arasında en önemlileri *Hamallar Cemiyeti* ve *Osmanlı Sanatkarlar Cemiyeti*'dir; ve 1914'te Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na girmesi arifesinde, *Türk Ocağı*'nın şehirlilerde yarattığı aynı ulusal ruhu ve ülke içi ve askeri faaliyetlere desteği köylülerde de yaratmayı amaçlayan bir yetişkin-

[409] Cemiyet, isminin *Donanma Cemiyeti* olarak değiştirildiği 3 Mart 1914'e kadar *Donanmayı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti* (Osmanlı Filosuna Milli Yardım Cemiyeti) olarak biliniyordu: BBA-DH-EUM.MTK Dosya 75, Gömlek 10, 21 Ocak 1914/23 Safer 1332; BBA-DH. EUM.MH, Dosya 77, Gömlek 51, 3 Mart 1914/5 Rebiyülahir 1332; Mehmet Beşikçi, *The Organized Mobization of Popular Sentiments: The Otoman Navy League, 1909-1919* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1999).

[410] BBA-DH.ID. Dosya 108/-2. Gömlek 33, 6 Haziran 1914/12 Recep 1332.

[411] Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti, 1914-1925*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1989).

Levent Şahverdi Arşivi

ler için eğitim programı sunmak üzere *Köylü Bilgi Cemiyeti* kuruldu. *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Donanma Cemiyeti'nin denizcilik hizmetleri için sunduğu desteğin aynısını Osmanlı ordularına sağlıyordu. Türk milliyetçiliğini ve vatanseverliğini, spor ve sağlığı teşvik etti ve erkekleri silahlı kuvvetlerde hizmete hazırladı.[412] 1914 yılı başından başlayarak *İttihad ve Terakki* bu girişimi, önceden gönüllü cemiyetleri tarafından yürütülen faaliyetlerin çoğunu biraraya getiren ve bir noktada toplayan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı toplumuna tamamen egemen olmasını sağlayan yarı-zorunlu, paramiliter bir örgüt kurarak sonuçlandırdı: Hem Harbiye Nazırı Enver Paşa hem de Dâhiliye Nazırı Talat Bey liderliğinde geliştirilen *Osmanlı Güç Cemiyetleri*.

Ordu Hizmeti İçin Osmanlı Gençliğinin Eğitilmesi: *Güç/ Genç Dernekleri*

İttihad ve Terakki Cemiyeti Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfuzunu sadece siyasi alanda değil aynı zamanda kültürel ve ekonomik alanlarda da yayarak, hem Türk milliyetçiliği hem de Kapitülasyonların engellemesinden kurtarılmış bir Osmanlı ekonomik kalkınması fikirlerini yaymaya çalıştı. Türk gençliğine ideolojisini aşılama görevine büyük önem verdi, sadece ordudaki ajanlarıyla değil aynı zamanda ordu hizmetleri öncesinde ve sırasında Türk gençliğini etkilemek üzere kurulmuş örgütler yoluyla da buna çalıştı. 1909'da Anayasa yeniden yürürlüğe koyulur koyulmaz önde gelen İstanbul liselerinde, özellikle bunların en ünlüsü olan İstanbul'daki Galatasaray lisesinde ve ayrıca yoksullara sağlık hizmetlerinin yanı sıra eğitim de veren *Darüşşafaka*'da izci örgütleri kurarak bu çabaya girişti. Program, 1912 sonunda emekli olup Almanya'ya döneli çok olmuş olsa da Osmanlı işlerine ilgisi süren Von der Goltz'un Osmanlı Harbiye Nezareti'ne yaptığı öneri sonucunda Osmanlı ordusuyla ilişkilendirildiğinde, sonraki yıllarda tüm İmparatorlukta daha yaygın bir hal aldı. Örgüt önce Nisan 1913'te Osmanlı Harbiye Nezareti tarafından birkaç lisede,

[412] *Nizamname-i Esasi* of *Müdafa'a-i Milliye Cemiyeti*, 17 Ekim 1914/27 Zilkade 1332/4 Ekim 1330. 21 Ramazan 1332/13 Ağustos 1914 tarihli *Müdafa'a-i Milliye Cemiyeti Nizamnamesine* zeyl olarak yayımlanan İrade: *Düstur2*, VI, 1341; *Takvim-i Vekayi* no. 1971, 30 Zilkade 1332/7 Ekim 1330/20 Ekim 1914; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 236. Gömlek 36. 12 Ağustos 1914/20 Ramazan 1332; Nazım H. Polat, *Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti* (T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991).

'hemşerilerin sağlığını iyileştirmek' amacıyla Almanya'da hâlihazırda faaliyet gösteren benzer gruplar örnek alınarak, *Türk Gücü Cemiyeti* adı altında kuruldu.[413] Enver Paşa Nazır olduktan kısa bir süre sonra Ocak 1914'te Harbiye Nezareti'ne devredildi. İlk etkinlik yılında faaliyetleri büyük ölçüde gizliyken Enver hemen görünürlük kazandırdı. İlk halk gösterisi, Erzurum'da tüfek atış yarışması düzenlediği 22 Ocak 1914'te gerçekleşti ve 1913'ün son aylarında civardaki Türk köylülerine Ermeni *çeteleri* tarafından düzenlenen baskınlar nedeniyle tatbikatın kendilerini hedef almasından korkan yerel Ermeni halk arasında ciddi kaygı yarattı.[414] Tüm İmparatorluktaki okullara yerleştirerek cemiyetin genişletilmesine dair ilk resmi öneri 28 Nisan 1914'te Meclis-i Vükela'ya sunuldu ve ismi *Osmanlı Güç Dernekleri* olarak değiştirildi.[415] 27 Mayıs 1914'te Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından hazırlanan bir *Nizamname* ile merkezi bir temelde genişletildi ve yeniden düzenlendi.[416] Enver Derneğin İmparatorluğun her yerinde, her kentte, kasabada ve hatta en küçük köyde bile kurulması talimatını verdi, böylece tüm Türk gençleri çağrıldıklarında askerlik hizmetine hazır olacaklardı.[417] Kısa bir süre içinde, şubeler her yerde faaliyetteydi. Örgüt ve eğitim yönetmelikleri Harbiye Nezareti'nin resmi matbaası

[413] *Türk Gücü Cemiyeti* faaliyetlerine 1912 sonunda başlamış gibi görünse de, 28 Nisan 1913'te Meclis-i Vükela'ya yapılan bir öneri neticesinde Harbiye Nezareti'nin yönetimi altında resmen örgütlendi: BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 235. Gömlek 87. 28 Nisan 1914/2 Cemaziyelahir 1332. Alman gençlik örgütleri konusunda, bakınız Andrew Donson, *War, Pedagogy and Youth Culture: Nationalism and Authority in Germany in the First World War*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Michigan Üniversitesi, Ann Arbor Michigan, 2000).

[414] BBA-DH.KMS Dosya 13, Gömlek 13, 22 Ocak 1914/24 Safer 1332.

[415] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 235, Gömlek 87, 28 Nisan 1914/Cemaziyelahir 1332.

[416] 'Osmanlı Güç Dernekleri Hakkında Nizamname', *Düstur Tertib* 2, cilt VI, s. 751-754; *Takvim-i Vekayi*, no. 1842'de yayımlandı, 12 Recep 1332/25 Mayıs 1330/7 Haziran 1914; Meclis-i Vükela'nın nizamnameyi onaylama kararı BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 189'da bulunmaktadır. Ayrıca bakınız Okay, s. 153; Tarık Tunaya, s. 363-367; Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete* (İstanbul, 2001), s. 183-207, *Türk Kültürü Dergisi'nden*, cilt 30; Mustafa Balcıoğlu, 'Osmanlı Genç Derneklerinden İnkılap Gençleri Derneklerine,' Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete* (İstanbul, 2001), s.194-207, *ATAM Dergis'nden*, XIII (Temmuz 1997); Cüneyd Okay, *Eski Harfli Çocuk Dergileri* (İstanbul, 1998); Cüneyt Okay, *Meşrutiyet Çocukları* (İstanbul, 2001); Cüneyd Okay, 'Sport and Nation Building: Gymnastics and Sport in the Ottoman State and the Committee of Union and Progress, 1908-1918,' *International Journal of the History of Sport*, XX/1 (Mart 2003), s. 152-156; Zafer Toprak, 'İttihad ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, VII (1979); ve Zafer Toprak,'II Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri,' *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, II, 531.

[417] BBA- DH.EUM.MH.-Dosya 87. Gömlek 137. 18 Temmuz 1914-24 Şaban 1332; ATASE arşivleri, Klasör 1640, Dosya 10, Fihrist 7-1; ATASE arşivleri Klasör 1842-Dosya 66-Fihrist 1-19.

Levent Şahverdi Arşivi

Matba'a-i Askeri'de basıldı ve büyük ölçüde çeşitli vilayet kolorduları aracılığıyla dağıtıldı.[418] Beyan edilmiş hedefi milleti, Tarblusgarp ve Balkan Savaşları sırasında yaşanan felaketlerden kaynaklanan umutsuzluk ve moral bozukluğundan kurtarmaktı. Enver Paşa şu beyanatta bulundu:

> *Geçen yıl yaşadığımız feci, kanlı savaş sırasında Büyük Rumeli'yi düşmanın ayakları altında bıraktık ve binlerce kadın ve çocuk düşman süngüleriyle paramparça edildi. Altın yurdumuz ve aziz atalarımızın türbeleri ve mezarları düşmanlarımızın ayakları altında ezildi. Bir yıl önce yaşadığımız karanlık günler, otuzbeş yıl önce büyüklerimizin ya da babalarımızın yaşadıklarıyla aynıydı. Ondan önce dedelerimizin yaşadığı felaketlerle aynı... Onurlu atalarımıza layık bir gençlik yetiştirmek için, bir fermanla* Güç Dernekleri *kuruldu. Hükümdarımızın fermanına göre, tüm okullarda ve medreselerde, tüm gençlere midelerini, bacaklarını ve bedenlerini çelik gibi sağlam yapacak beden eğitimi derslerinin verileceği ve sonra devlet tarafından sağlanan tüfekleri ve fişekleri ateşleyecekleri* Güç Dernekleri *kurulacak.*[419]

Derneğin resmi kurucuları arasında İttihad ve Terakki Cemiyeti ideoloğu Ziya Gökalp ve önde gelen liderleri Enver Paşa, Cemal Paşa ve Talat Bey bulunuyordu.[420] Yönetim Kurulunda Türkiye Cumhuriyeti yıllarında öne çıkacak iki kişi, Dışişleri Bakanı olan Dr. Tevfik Rüştü Bey ile önde gelen gazeteci ve yazar Falih Rıfkı Bey de yer alıyordu. Derneğin ilk Genel Müdürü, üç yıllık bir dönem için atanan, İstanbul'un savunmasından sorumlu bir ordu subayı, Albay Ahmed Cemal Paşa idi. Genel merkezleri, tüm faaliyetleri konusunda sorumlu olduğu Harbiye Nezareti ile yakın ilişkileri sürdürebileceği İstanbul'da kuruldu.[421]

Osmanlı Güç Derneklerinin belirtilen amacı, ulusun gençlerini *'ülke savunması için sağlam ve vatansever olmaya'* hazırlamak ve bu amaçla beden eğitimi ve spor alanında müsabakalar düzenlemekti.[422]

[418] BBA-DH.EUM.MTK. Dosya 41. Gömlek 5, 21 Temmuz 1914/27 Şaban 1332. BBADH. MB.HS.M. Dosya 15. Gömlek 30, 29 Temmuz 1914/6 Ramazan 1332; BBADH. MB.HS.M. Dosya 16. Gömlek 3. 26 Ağustos 1914/4 Şevval 1332; Balcıoğlu, s. 184-185.

[419] BBA-DH.ID. Dosya 224. Gömlek 3, 6 Ocak 1915/9 Safer 1333.

[420] Toprak, s. 96; Okay, s. 153.

[421] Okay, *Çocuk Dergileri*, s. 88-94.

[422] *'Osmanlı Güc Dernekleri Hakkında Nizamname'* 28 Mayıs 1914/15 Mayıs 1330/2 Recep

Birincil hedefi, sonradan orduya alındıklarında tüm güçleriyle milleti savunabilecek ve savunacak güçlü ve milliyetçi Türk erkekleri yaratmak için asgari yaş altındaki gençlere askerlik hizmeti için fiziksel eğitim sağlamaktı. Ülkesini sevecek, mevcut anayasal sistemi sahiplenecek, iktidardaki tek partiyi kabul edecek, bayramlarda ve onlar için düzenlenen özel günlerde spor etkinliklerine katılacak ve sağlık, disiplin ve beden eğitiminden zevk alacak bir Türk 'milliyetçi nesil' yaratmaya uğraşıyordu. Paramiliter bir yapıda oluşturuldu. Kuruluş belgesinde, Balkan Savaşları sırasında Osmanlı ordusunda görev yapmaya çağrılan her bin erkekten, sadece yüzünün sağlıklı olduğu, geriye kalanların ise öyle veya böyle bir hastalığının olduğu belirtiliyordu. Şayet bu durum devam ederse Türk ırkının toptan yok olacağı ve İmparatorlukta yaşayan farklı azınlıkların onların yerini alacağı sonucuna varılıyordu. Bunun hem siyasi hem de toplumsal sebeplerden kaynaklandığı sonucuna varıldı. Ulus, Güç Derneğinin gerekli sağlık önlemleri ve beden eğitimiyle temin edeceği temiz bir yaşamla yeniden canlandırılmalıydı.[423]

Tüm devlet okullarının yanı sıra *medreseler* ve diğer resmi kurumlar, öğrencilerine ve öğretmenlerine fiziki, ahlaki ve dini eğitim ermek üzere *Güç Dernekleri* kurmak zorundaydı. Bu derneklerin kurulması özel okullar ve dini temelli *milletlerin* işlettiği okullar için gönüllüydü ancak her ne kadar mutlaka bunu yapmak zorunda olmasalar da, yapmaları yönünde hem resmi hem de özel baskıya maruz kaldılar. *Talimnameler* ve eğitim programları Harbiye Nezareti tarafından temin edildi. Belçika İzci Derneği Başkanı M. Parfitte Osmanlı İmparatorluğu'na *Kalgay* olarak geldi ve temel derslere başladı. Mezunlarına *Oymak Beyi* unvanı veriliyor ve okullarda kurulan birliklerden sorumlu oluyorlardı. *Başbuğ* Ahmed Cemal Paşa liderliğinde, derneğe bağlı bölüklere *Büyük Orta* önderlik ediyor, kalan gruplara ise *Oba*, *Manga*, *Takım* ve *Bölük* gibi eski Türk adları veriliyordu. Bu şekilde kurulan tüm dernekler Harbiye Nezareti'nin genel idaresi altına yerleştiriliyordu. 12-17 yaş arası tüm gençler için üyelik son derece teşvik ediliyor, düzenli gruplara girmeden önce *Hazırlık Şubeleri* oluşturuluyordu. *Milletlere* ait ve özel okullarda ve okul dışındaki resmi kurum-

1332: Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 465-467; *Düstur2*, VI, s. 751-754; Toprak, s. 96.

[423] Tunaya3, s. 364-365. Toprak, *Cihan Harbi*, s. 96.

Levent Şahverdi Arşivi

larda katılım gönüllüydü. Harbiye Nezareti bedava tüfek, mermi ve diğer malzemeler ile biraz maddi destek sağlıyordu ama dernekler aynı zamanda Dâhiliye Nezareti'nin tavsiyesini ve desteğini kabul etmek, böylece işleyişinde, her ne kadar birincisi egemen olsa da hem Enver'e hem de Talat'a bir rol vermek zorundaydı. İkmal maddeleri özel okullar ve kuruluşlar tarafından kurulan derneklere bedava verilmiyordu ancak askeri depolardan ihtiyaçları olanları satın alırken özel indirimler yapılıyordu. Her ikisindeki eğitim kadroları düzenli ordudan subaylar ve askerler tarafından örgütleniyor ve eğitiliyordu. Eğitim alanları ve atış menzili ücretsiz olarak ordu tarafından sağlanıyordu. *Güç Derneklerinin* müdürlerine, subaylarına ve üyelerine iş gezilerinde tren ve tramvay ücretleri yüzde elli indirimliydi. Başarılı derneklere ve üyelerine hem Osmanlı Hazinesi hem de İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından madalyalar ve maddi ödüller veriliyordu.[424]

Güç Derneklerine katılan ve askeri kabiliyet sergileyen gençlere özel ayrıcalıklar tanınıyordu. 18 yaşına geldiklerinde, askerlik hizmeti için gönüllü olurlarsa, katılmak istedikleri birliği seçme şansı tanınıyordu ve ilginç bir şekilde Yemen veya Hicaz'a gitmek istemezlerse bunu yapmak zorunda değillerdi. Ayrıca özel kararnamelerle eşit derecede yetenekli olan ancak Güç Derneklerinden gelmeyenlerin dört ay önce *Onbaşı* rütbesine yükselmeleri ve aynı yaş ve yetenekteki diğerlerinden çok daha hızlı yükselmeleri sağlandı. Bununla birlikte katıldıkları her askeri tatbikattan sonra 2,5 aylığına eve izne gitme özel ayrıcalığı tanındı.[425] Ayrıca kararnameler, *Güç Derneği* birlikleri oluşturmak üzere şehrin her mahallesinde bir araya gelmek zorunda olan, *hamallar* ve *kayıkçılar* da dâhil *lonca* üyeleri tarafından İstanbul'da, 1. *Kolordu*, İstanbul Garnizonuna bağlı, cuma günleri öğle namazı öncesinde veya sonrasında tatbikat ve eğitim için toplanan *Güç Dernekleri* oluşturulmasını da öngörüyordu. Enver'in ülkeyi savunmak için boş zamanlarını kahvehanelerde buluşarak veya yürüyerek veya balık tutarak harcamak yerine idman yapmaları gerektiği ihtarının ardından, küçük köy ve kasabalarda yaşayan, o veya bu sebeple silahlı kuvvetlerde olmayan 7'den 70'e tüm erkeklerden, şehirlerdekiyle aynı şekilde idman yapmak zorunda olan kendi yerel *Güç Derne*ği birliklerini oluş-

[424] Tunaya3, s. 364-365. Toprak, *Cihan Harbi*, s. 96.
[425] BBA-DH.ID. Dosya 224. Gömlek 3, 6 Ocak 1915/9 Safer 1333.

Levent Şahverdi Arşivi

turmak için yardım ve tavsiye almak üzere yerel jandarma komutanıyla veya Ahz-ı Asker bürosu şefiyle temasa geçmeleri istendi.[426]

Kasım 1914'te Osmanlı İmparatorluğu savaşa girdiğinde *Güç Dernekleri* hem devlet okullarında ve medreselerde hem de pek çok köyde ve kasabada zanaatkârlar arasında tam olarak işler durumdaydı.[427] Beden eğitimi ve cimnastiğin yanı sıra gençlere 'rehberlik' eğitimi de veriliyordu; bunun yanı sıra onları askerlik hizmetine hazırlamak için askeri eğitim de veriliyordu. Derneğin içtüzüğü *'milliyetçi bir nesil yaratılması'* çerçevesinde, derneğin Orta Asya'daki eski Türkler arasında gelişen, at binme, okçuluk, atıcılık, güreş ve kılıç talimi gibi *'milli sporlar'* olarak belirlenen sporları öğretmesini şart koşuyordu. Ayrıca bisiklet, sürücülük, tenis, futbol, polo, golf ve hokey gibi Batılı sporlarda da becerilerinin geliştirilmesi öngörülüyordu. Dernek üyeleri tarafından *'Milli bir Türk'* kostümü giyilmesi şart koşuluyordu. Temel amaçlarını gerçekleştirmek için Dernek insanlara kendilerini nasıl sağlıklı tutacaklarını öğretmek üzere kitapçıklar yayımlıyordu. Tüberküloz, sıtma, çiçek ve frengi gibi İmparatorluk halkına yüzyıllardır aman vermeyen hastalıklarla mücadele etmek üzere Dernek tüm ülkede dispanserler açtı. Buralarda en az üç oğlu olan yoksul ailelere ücretsiz hizmet verildi, böylece herkes geniş ailelere sahip olmaya teşvik edilecek ve hepsi babalarının sağlayamadığı eğitim ve öğretimi alacaktı. Yıllar içinde büyük bir kısmı yok olan Osmanlı ormanlarının iyileştirilmesi işine özel bir önem atfeden Dernek halkı dışarı çıkıp neresi müsaitse ağaç dikmeye teşvik etmek için sürekli ağaç dikme festivalleri düzenledi. Erkekleri tütün ve alkol kullanmaktan vazgeçirmek için propaganda yaptı. Kırsal köy ve kasaba sakinlerini mahallelerini, sokaklarını ve evlerini temizlemeye teşvik etti, böylece sağlıklarını daha iyi koruyabilirlerdi. 19. yüzyıl Tanzimat reform yıllarından kaynaklanan Avrupa usullerine aşırı vurgu neticesinde tehlikeye girdiğini düşündüğü Türk kültürünü yok olmaktan kurtarmak için kitaplar ve dergiler yayımladı. Sadece kentlerdeki okullarda öğrencileri sağlıklı ve güçlü olmanın yollarına dair bilgilerle donatmakla kalmadı aynı zamanda bunları İTC programlarını ve hedeflerini aile büyükleri ile kentli ve kırsal toplumun diğer üyelerine aşılamak için de kullandı.

[426] BBA-DH.ID. Dosya 224. Gömlek 3, 6 Ocak 1915/9 Safer 1333.
[427] BBA-DH.ID. Dosya 224. Gömlek 3, 6 Ocak 1915/9 Safer 1333.

Levent Şahverdi Arşivi

Ekonomik Milliyetçilik

i. Osmanlı'da Sanayi, Ticaret ve Tarım

Osmanlı İmparatorluğu ile Büyük Britanya arasında 1838'de İstanbul Boğazı Balta Limanı'nda imzalanan serbest ticaret anlaşması sadece Britanya'nın değil yararlanan tüm ülkelerin Kapitülasyon haklarını etkili bir şekilde genişletti.[428] Osmanlı yönetimi tarafından düzenlenen tekeller büyük ölçüde kaldırıldı ve Osmanlı ithal mallarının yanı sıra ihraç malları üzerinde hâlâ var olan birkaç kısıtlama da kaldırıldı. 19. yüzyılın kalanı boyunca Britanya ve diğer Avrupa ülkelerinden Osmanlı'ya ihracatın artması, Avrupa'da imal edilmiş malların akın etmesi Osmanlı pamuk, ipek, halı ve diğer elişi endüstrilerini bastırıp büyük ölçüde yok ettiğinden Osmanlı açısından giderek dezavantajlı bir hal aldı.[429] Sadece birkaç ırak yerde, yalnızca az miktarda özel ürünler üreten birkaç zanaat hayatta kaldı.[430] Filistin'in Nablus bölgesinde örneğin, yerel Müslüman *Ulema* yerel ekonomik faaliyetlerle, özellikle ticaretle ve Anadolu'nun çeşitli yerlerine ihraç ettikleri sabun imalatıyla uğraşıyordu ve bu süreçte oldukça zenginleştiler ve hem yerel ekonomiye hem de siyasi alana hâkim oldular.[431] Osmanlı yönetimi belli savaş malzemeleri üreten birkaç fabrikayı korumuştu ama bu önemli alanda bile yeni gelişmekte olan Osmanlı üretimi o kadar yetersiz ve sınırlıydı ki Osmanlı askeri kuvvetlerinin en gerekli silah ve cephane ihtiyacını karşılamak için büyük çapta ithalat gerekiyordu. Ayrıca önceki yarım yüzyılda yabancı sermayeyle kurulan, ayakta kalmayı başaran, bira, havagazı ve çimento fabrikası gibi birkaç sanayi kuruluşu vardı. Bundan daha da kötüsü, Balta Limanı Anlaşmasını takiben Osmanlı İmparatorluğu'na akın eden gayrimüs-

[428] Donald Quataert, 'Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1898,' *Journal of Social History* , XIX/3 (1986), s. 473-489; Roger Owen, 'The 1838 Anglo-Turkish Convention: An Overview,' *New Perspectives on Turkey*, no. 7 (1992), s. 7-14.

[429] Oya Köymen, 'The Advent of and Consequences of Free Trade in the Ottoman Empire: 19th century,' *Études Balkaniques* [Bulgaristan], no.2 (1971), s. 47-55; Jacques Thobie, 'L'Agonie de "l'Homme Malade,"et la fin des Medecines Occidentales,' ["Hasta Adamın"ın ölümü ve Batı tıbbının sonu], *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, no. 50 (1988), s. 17-29.

[430] Sarah D. Shields, 'Mosul and the Free Trade Treaties: The non-Effects of the Commercial Convention on an Island Province,' *New Perspectives on Turkey* [Türkiye], 1992 (7): 113-123.

[431] Mahmoud Yazbak, 'Nabulsi Ulama in the Late Ottoman Period, 1864-1914,' *International Journal of Middle East Studies*, XIX/1 (1997), s. 71-91.

lim yabancı müteşebbislerin, hem büyük ölçüde Kapitülasyonların mümkün kıldığı yabancı konsolosların onlar adına müdahalesi hem de Tanzimat döneminde getirilen merkezileştirici reformlarla Osmanlı rakiplerine uygulanan devasa Osmanlı idari düzenlemelerinden muaf olmaları sayesinde büyük ölçüde piyasayı ele geçirmiş olmalarıydı.[432] Üstelik Osmanlı İmparatorluğu içinde bile, Romanyalı, Sırp ve Bulgar vilayetlerin ve bağımsız Yunanistan'ın Osmanlı idari yönetiminden sağladığı artan ekonomik ve siyasi özgürlük, Osmanlı İmparatorluğu'ndan batı ve orta Avrupa'nın yeni fabrikalarına gıda ve hammadde ihraç etmekte Avrupalı göçmenlere katılarak ve aynı zamanda özellikle hububat ve gıda alanında Osmanlı iç ticaretini tekel altına alarak, İstanbul ve Anadolu'daki eski Osmanlı yaşam merkezlerini yabancı tüccarlara bağımlı kılarak büyümelerini sağladı. Kendi ülkelerinden ithal ettikleri büyükbaş hayvan, et ürünleri, koyun ve keçiler Osmanlı tarım piyasasını daha da zayıflattı. Edirne Antlaşması [1829] Osmanlı'nın Romanya'daki nüfuzunu sınırladı, Balkanlar'da Eflâklıların ticaret olanaklarını artırırken Tuna'da Avusturya, Britanya ve Fransa'nın denizciliğinin gelişmesine imkân tanıdı. Balkanlar'dan tüccarlar değişik kara ve su yollarıyla çeşitli Tuna limanlarına hayvan, tuz, kereste, balık ve hububat taşıdılar. Yüzyılın ortasında, Fransız tüccarlar, ilk kez buharlı gemiler kullanarak, yerel zorlukları aştı ve Tuna boyunca pek çok şehirde satışları, ticareti ve taşımacılığı kontrol altına aldı, bu süreçte kendi burjuvazilerini yaratırken ayrıca İbrail, Varna ve Galati'yi İstanbul'a bağlayan tüm Karadeniz su yollarını kontrol altına aldı.[433] Almanya Tuna'da veya Akdeniz'de taşımacılık yapmak

[432] Reşat Kasaba, 'Was There a Comprador Bourgeoisie in Mid-Nineteenth-century Western Anatolia?, *Review* (Fernand Braudel Merkezi, Paris), XI/2 (1988), s. 215-228.

[433] Traian Stoianovich, 'The Conquering Balkan Orthodox Merchant,' *Journal of Economic History*, XX/2 91960), s. 234-313; Kliment Dzambazovski, 'Snabdevanje Carigradske Pijatce Sredinom XIX veka Sitnom Stokem Iz Knezevine Srbije,' [19. yüzyıl ortasında Konstantinopolis pazarına Sırp prensliğinden küçük mallar sağlanması], *Istorijski Casopis* [Yugoslavya], no. 29-30 (1982-1983), s. 315-325; Frederick Kellogg, 'Conventia Comerciala din 1875, un pas Catre Independenta?,' [1875 Ticaret Anlaşması: bağımsızlığa doğru bir adım mı?], *Studii: Revista de Istorie* [Romanya], XXV/5 (1972), s. 989-1003; Cornelia Papacostea-Danielopolu, 'Le Commerce Balkanique des Ports Danubiens etles Progres de la Marine Marchande Française, 1848-1859,' *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* [Romanya], XXIV/1 (1986), s. 17-26; Virginia Paskaleva, 'Le Role de la Navigation a vapeur sur le bas Danube dans L'Établissement de liens entre l Europe Centrale et Constantinople jusqu'a la Guerre de Crimée, *Bulgarian Historical Review*, IV/1 (1976), s. 64- 74; Rumiana Preshlenova, 'Modernization in Southeastern Europe in the Perspective of Trade with Austria-Hungary before World War I, *Études Balkaniques* [Bulgaristan], XXIX/3 (1993), s. 38-64.

Levent Şahverdi Arşivi

için Fransızlarla rekabet edebilecek ticari denizciliğe sahip değilken kara yoluyla veya yabancı gemilerle alternatif nakliyatın yanı sıra aracılarla dolaylı ticaret, Almanya'nın Orta Doğu ticaretindeki rakiplerinin taşımacılık maliyetleriyle kıyaslandığına son derece pahalıydı. Alman sanayi ve ticaret liderlerinin büyük bölümü bu nedenle Fransa ve Britanya ile rekabet edebilmek için Alman taşımacılık araçlarının iyileştirilmesi için harekete geçtiler ve hatta bazıları Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticari konumunu iyileştirmenin tek yolunun sömürgeleştirme olduğunu savundu ancak hiçbir alternatif Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda hükümet politikası haline getirilmedi.[434]

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın ilk yıllarına kadar pamuklu tekstil ürünlerinin tamamını imal edebiliyordu ancak sanayi daha ucuz ithal mallar karşısında büyük ölçüde güç kaybetti. Neticede o kadar fazla elyapımı tekstil işi kaybedildi ki 20. yüzyılın ilk yıllarına gelindiğinde kumaş ihtiyacının en az dörtte üçünü ithal etmek zorundaydı. Uşak ve batı Anadolu civarı merkezli el dokuması halı sanayi, Avrupa'dan fabrikasyon iplik ithalatı ve halı dokuma makineleri kullanılan fabrikaların kurulması sonucunda neredeyse çöktü. Teknolojik olarak atıl kalan dokumacılar belki öfkelerini dindiren ama yaşamdaki konumlarına maddi yönden katkısı olmayan ayaklanmalara ve başka gösterilere giriştiler.[435] El dokumacılığı kısmen sürdü ve II. Abdülhamid döneminde ve sonrasında iki katına çıktı ancak, büyük ölçüde Osmanlı tercihlerine ithal türlerinden daha çok hitap eden tekstil üretimi için ucuza ithal edilen fabrikasyon iplik kullanımı nedeniyle İmparatorluğun tekstil ihtiyaçlarının sadece en fazla dörtte birini tedarik edebiliyordu. Dış rekabet Osmanlı tekstil endüstrisinde çok önemli bir iş kaybına neden olurken Kapitülasyonlar Osmanlı yönetiminin

[434] Lothar Rathmann, 'Die Ökonomischen Beziehungen Deutschlands zum Asiatischen Territorium des Osmanischen Reiches bis in die Mitte der Achtziger Jahre des 19. Jahrhunderts,' *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx- Universität Leipzig. Gesellschaftswissenschaftliche Reihe*, XXXVIII/ (1989), s. 562-575; Lothar Rathmann, *Berlin-Bagdad. Die imperialistische Nahostpolitik des kaiserlichen Deutschlands* (Berlin, 1962); Lothar Rathmann, *Stossrichtung Nahost 1914-1918. Zur Expansionspolitik des deutschen Imperialismus im ersten Weltkrieg* (Berlin 1963).

[435] Donald Quataert, 'Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908,' *Journal of Social History*, XIX/3 (1986), s. 473-489; Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908. Reactions to European Economic Penetration* (New York Univesity Press, 1983).

Levent Şahverdi Arşivi

düşüşü durdurmak üzere rekabeti eşitlemek için harekete geçmesini engelledi.[436]

Osmanlı ekonomisi ayrıca 19. yüzyıl sonunda, büyük ölçüde Britanya ve Fransa'nın Kırım Savaşı sırasındaki operasyonlarının yol açtığı masraflar ve takip eden yirmi yılda demiryolu, buharlı gemi ve telgraf sistemleri inşasının ağır maliyetleri nedeniyle yabancı mali çıkarların kontrolü altına girdi. Bundan önce mali işlemler *sarraflar* tarafından yürütülüyordu. Hükümetin sarrafların sağlayabileceğinden daha fazla mali yardım ihtiyacına cevaben 1853'te Osmanlı Bankası kuruldu[437] ve diğer yabancı ve birkaç yerli banka bunu izledi. Osmanlı Bankası başlangıçta bir İngiliz ticaret bankasıydı ancak Osmanlı hükümetine büyük krediler sağlamaya aşırı dahiliyeti neticede 1856'da Osmanlı devlet bankası, *Bank-ı Osmanlı-ı Şahane* haline gelmesine yol açtı. Osmanlı devlet hazinesine, kısmen Osmanlı kâğıt para basımı ve kısmen İmparatorluğun devam eden fiziksel modernleşmesi için borç vermeye devam etmesine ek olarak akabinde İzmir, Selanik, Beyrut ve Galati'de ticari şubeler açtı. Hükümetin giderek artan borç ihtiyacı sonunda tek bir Britanya şirketinin tedarik edebileceği miktarı fazlasıyla aştı, dolayısıyla 1863'te Fransız sermayesini temin etmeyi başardı. Bu onu, 1927'ye kadar Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası olmaktan çıkıp sadece özel bir ticaret bankasına dönüşmesine kadar devam eden Fransız kontrolü altına soktu.[438] Bu bankaların ve diğer yabancı yatırımcıların Avrupa ve Anadolu'da Osmanlı demiryolu sistemlerinin yanı sıra deniz taşımacılığının ve yolcu hatlarının çoğunu inşa edip işletmesine imkân veren imtiyazlar, geçtikleri bölgelerin tamamında ekonomik yaşama hâkim olmalarına ve sahip oldukları sistemlerin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu ve Sultan'ın tebaasına fay-

[436] Şevket Pamuk, 'The Decline and Resistance of Ottoman Cotton Textiles, 1820-1913,' *Explorations in Economic History*, XXIII/2 (1986), s. 205-225; Donald Quataert, 'Ottoman Handicrafts and Industry in the Age of European Industrial Hegemony, 1800-1914,' *Review* (Fernand Braudel Merkezi), XI/2 (1988), s. 168-179.

[437] Osmanlı Bankasının tarihini anlatan Edhem Eldem'in, *Osmanlı Bankası Tarihi* (İstanbul, Tarih Vakfı, 1999), adlı kitabı İngilizce'ye *History of the Ottoman Bank* (İstanbul, 1999), şeklinde tercüme edilmiştir. Yazarın kataloglamasına ve banka arşivlerini kullanımına dayanan kitap, banka Garanti Bankası tarafından mahsup edilmiş olsa da İstanbul'daki eski merkezinde araştırma için mevcuttur.

[438] Toprak, *Cihan Harbi*, s. 50-51.

Levent Şahverdi Arşivi

dasından çok kendi ve ülkelerinin çıkarları için geliştirdikleri ekonomik teşebbüsleri işletmelerine yol açtı.[439]

Osmanlı halkının Kapitülasyonlardan faydalanan yabancılarla rekabete direnebilmelerinin tek yolu, ilk olarak Anadolu'ya yeni yerleştiklerinde Türkler arasında ortaya çıkan, geleneksel Türk küçük iş grupları olan *Ahi* teşkilatları yoluylaydı. *Ahiler* Osmanlı toplumunun ekonomik ve toplumsal alt katmanını oluşturuyordu. Geleneksel el yapımı üretimin yanı sıra piyasasına da hâkim olan Ahi toplulukları, loncalar şeklinde örgütlenmişlerdi.[440] *Ahiler*, geleneksel İslam kültürünün yarı dini örgütlenmeleri olan, Avrupa ülkelerindeki şövalyelik yapılarına benzeyen *Fütuvvet* teşkilatının ilkelerini izliyordu. Üyelerinden anlayış, adalet, insan haysiyeti ve Allah karşısında boyun eğme gibi erdemleri savunmaları bekleniyordu. Serveti, sınıfı veya mesleği ne olursa olsun gruplarındaki tüm bireyleri kardeş gibi biraraya getirmeyi amaçlıyorlardı ve tüm Osmanlı idari yapısının çöktüğü gerileme döneminde var olan ekonomik örgütlenmeyi ve yapıyı temin ettiler. 18. yüzyıl sonundan itibaren İmparatorluğun ekonomik yapısına hâkim oldular ve zanatkar üyelerinin ürettiği mallar için asgari fiyat ve kalite standartlarını sürdürürken üyeliği çoğunlukla mevcut üyelerin çocukları ve akrabalarıyla sınırladılar ve son derece yüksek yetenek ve hizmet kalitesi standartlarıyla başkalarını kabul etmediler. *Ahi* örgütlenmeleri Birinci Dünya Savaşı'na kadar varlığını sürdürdü ancak hükümet Kapitülasyonların izin verdiği asgari gümrük vergilerinden fazlasını uygulamadığı sürece üyelerini Avrupa'dan ithal edilen mamullerle artan rekabetten tek başlarına koruyamıyorlardı.[441] *Ahi*

[439] Willibald Gutsche, 'Zum Verhaeltnis zwischen Ökonomie und Politik in der Südost Europapolitik des Deutschen Imperialismus vom ende des XIX. Jahrhunderts bis zum Ende Des Erste Weltkrieges,' *Études Balkaniques* [Bulgaristan], 1975 (3): 44-63; Lothar Rathmann, 'Die Ökonomischen Beziehungen Deutschlands zum Asiatischen Territorium des Osmanischen Reiches bis in die Mitte der Achtiziger Jahre des 19. Jahrhunderts,' *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx- Universität Leipzig. Gesellschaftswissenschaftliche Reihe* [Doğu Almanya] 1989 38(6): 562-575; Rumiana Preshlenova, 'Modernization in Southeastern Europe in the Perspective of Trade with Austria-Hungary before World War I,' *Études Balkaniques* [Bulgaristan], 1993 29(3): 38-64;`Imad al-Din Ghanim, 'al-Masalih al-Almaniyah fi Libya Khilala 'aqd al-awwal min al-Qarn al-'Ishrin kama tusawaaruha wathaiq al-Arshif al-Siyasi al-Almani,' [Alman siyasi arşivlerine göre 20. yüzyılın ilk on yılında Libya'daki Alman çıkarları], *Majallat al-Buhuth al-Tarikhiya* [Libya], V/1 (1983), s. 37-74.

[440] Neşet Çağatay, 'Anadolu'da Ahilik ve Bunun Kurucusu Ahi Evren,' *Belleten*, cilt 46/182 (1982), s. 423-436.

[441] Hamit Kosay, 'Small Businessmen's Organization, "Ahilik" (Friendship), and its traditions,' *Études Balkaniques* [Bulgaristan], XV/1 (1979), s. 101-109.

örgütlenmeleri üyelerini piyasada tutmayı başardı ancak Osmanlı ekonomisinin genel olarak Kapitülasyonların desteklediği Avrupa rekabeti karşısında devam eden gerilemesini durduramadı. Osmanlı hükümetinin tek yapabildiği ekonomiyi hayatta tutmak için Avrupa bankalarından borç para almaktı ancak karşılığında altın, gümüş, kurşun ve bakır ve daha az ölçüde tüm Anadolu ve Balkanlar'da bulunan nikel, krom ve demir de dâhil son derece zengin Osmanlı madeni kaynaklarından maden çıkarma hakkının yanı sıra daha fazla ekonomik tavizde bulunmak zorunda kalıyor, bu da Osmanlı ekonomisini her geçen gün daha fazla Avrupalıların kontrolüne sokuyordu.[442] Söz konusu durum özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra kötüleşmeye başladı ve 1890'larda kritik bir hal alarak perakende ticaretini ve faizle ödünç para vermeyi kontrol edenler bile dâhil herkeste öfke yarattı. Kırsal kesimde kötüleşen ekonomik koşullar Anadolu'da anarşinin artmasına neden oldu. Müslümanlarla Hristiyanlar aynı şekilde göçebe ve yarı göçebe Kürtlerin giderek artan yağmacı davranışlarına maruz kalırken bu sadece ekonomik sıkıntıyı daha da artırdı. Bu ekonomik koşullar, İmparatorluğun geriye kalan yılları boyunca devam eden topluluklar arası şiddet olaylarında büyük rol oynadı.[443]

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda Fransa Osmanlı ekonomik yaşamına diğer Büyük Güçlerin hepsinden daha fazla hâkimdi. 1914'te Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mali ve ekonomik çıkarları toplam yabancı sermayenin ve Orta Doğu'daki mali yatırımların yaklaşık olarak yüzde 60'ını temsil ediyordu. Bu kuruluşların teşkilatı, başta Osmanlı devletinin Merkez Bankası olarak devam eden rolü sonucunda Osmanlı maliyesini kontrol eden Osmanlı Bankası olmak üzere sadece güçlü grupların etkisine değil aynı zamanda İmparatorluktaki diğer Fransız işletmelerin sağladığı desteğe de işaret ediyordu. Bunlar arasında Düyun-u Umumiye İdaresi, *Crédit Lyonnais*, Osmanlı demiryollarının çoğunu kontrol eden *Régie Générale des Chemins de Fer et Travaux Publics*, Osmanlı liman tesislerinin çoğunu işleten *Administration Générale des Phaires de l'Empire Ottoman*, çeşitli dini tarikatlar ve okullar, sadece Katolik değil aynı zamanda, yalnızca İstan-

[442] Fahrettin Tızlak, 'XIX Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları', *Belleten*, cilt 60/229 (1996), s. 703-718.

[443] Christopher Clay, 'Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth Century Anatolia,' *Middle Eastern Studies*, XXXIV/4 (1998), s. 1-32.

Levent Şahverdi Arşivi

bul'daki ve İmparatorluk çevresindeki Yahudi öğrenciler için Fransızca laik *Alliance Israelite* okullarını kurmakla kalmayıp ayrıca 1870'de Yafa yakınındaki *Mikveh Yisrael* çiftliğiyle başlayarak Filistin'deki ilk Yahudi tarım kolonilerinin bazılarını kuran Yahudi *Alliance Israélite Universelle* bulunuyordu. Buna ek olarak Paris merkezli Yahudi Kolonizasyon Derneği 1896'da Filistin'de yerleşim faaliyetlerine başladı ve vilayetin çeşitli kısımlarında örnek çiftlikler kurdu. Bireysel olarak zengin Fransız Hristiyanlar ve Yahudiler tarafından kurulan bunlar ve diğerleri her zaman Fransız tarihini, dilini ve kültürünü vurgulayarak, Müslüman komşularından atalarının olduğundan çok daha ayrı ve onlara düşman olan Fransız ekolü eğitimli bir elit sınıfı yarattı. Bunlar, hükümetlerine ekonomik ve diplomatik ilişkilerinde Fransa'yı kayırması yönünde baskı yapan Fransız ekolünden Osmanlı yurttaşları grubuna katıldılar.[444] Fransız mali, endüstriyel, eğitim, dini ve diplomatik kurumlarının birleşik cephesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı rekabete karşı Fransız emperyalizminin başlıca silahını oluşturdu. Bu çabalar 1901 ile 1905 yılları arasında müzakere edilen, Osmanlılara verilecek Fransız kredisi ve Osmanlı hükümetine diğer borçlarını ödemesi için, Fransız ticari çıkarlarına batı ve kuzey Anadolu'da ve Suriye'de üç geniş yeni nüfuz ve sömürü bölgesi verilmesi karşılığında verilen büyük bir konsolide borç ile kolaylaştırılan Nisan 1914'teki Fransız-Türk Genel Anlaşması ile doruk noktasına ulaştı ve bunların hepsi Fransız ticari emperyalizmini Birinci Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda hakim bir konuma getirdi.[445]

Almanya Sultan II. Abdülhamid döneminde başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik çıkarlarını genişletmeye başlamıştı ancak Almanya'nın İmparatorluktaki ekonomik konumu, Fransa ve Büyük Britanya'nınkiyle karşılaştırıldığında hâlâ çok küçüktü. Hatta

[444] D. Jonathan Penslar,'French Influences on Jewish Agricultural Settlement in Palestine, 1870-1914,' (İbranice), *Cathedra* [İsrail], no. 62 (1991), s. 54-66.

[445] Jacques Thobie, *Les interest économiques, financiers et politiques français en Turquie d'Asie* (5 cilt, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Paris Üniversitesi, 1973); Jacques Thobie, *Intérets et imperialisme français dans l'Empire Ottoman (1895-1914)* (Paris, 1977); Jacques Thobie, 'Intérets Économiques, Financiers et Politiques dans l'Empire Ottoman, 1895-1914,' *Mouvement Social*, LIIIVI/86 (1974), s. 43-54; Jacques Thobie, 'Les Interets Français dans l'Empire Ottoman au debut du XXe siecle: Etude des Sources,' *Revue Historique*, cilt 235/2 I(1966), s. 381-396; Jacques Thobie, 'L'Emprunt Ottoman 4 % 1901-1905: Le Triptyque Finance-Industrie-Diplomatie,' *Relations Internationales* [Fransa], no. 1 (1974), s. 71-85; Donald Blaisdell, *European Financial Control on the Ottoman Empire. A Study of the Establishment, Activities and Significance of the Administration of the Public Debt* (New York, 1929).

Levent Şahverdi Arşivi

dönemin diplomatik ve askeri manevralarına başlıca katkısı gerçek olmaktan ziyade daha çok konumlarına yönelik bir tehdit olmaktı.[446] 19. yüzyılın son on yılında, II. Wilhelm'in Almanya'sındaki hızlı ekonomik kalkınma Alman bankalarının, Britanya ve Fransa hâkimiyetindeki Osmanlı bankacılık piyasasına girmelerine ve Alman mallarını Orta Doğu'da satma olanağı ve Alman girişimcilerin Sultan'ın topraklarında faaliyet göstermelerini sağlamasının yanı sıra değerli ekonomik imtiyazlar karşılığında Osmanlı İmparatorluğu'na borç vermelerine imkân tanıdı. Sultan II. Abdülhamid dönemindeki en önemli Alman yatırımı, demiryolu arazisinin her iki tarafındaki topraklarda ekonomik gelişmeyi tekel altına alma hakkını da kapsayan 'Berlin'den Bağdat'a Demiryolu' idi. Ancak Fransa, Britanya ve Rusya'nın itirazları, demiryolunun Irak'tan Körfez'e ve kuzeyde Kafkasya'ya doğru tamamlanmasını engelledi çünkü bu tür genişlemelerin her ikisinin çıkarlarına -Britanya'nın Hindistan güzergâhı üzerindeki tekeli ve Rusya'nın Kafkasya'daki savunmaları- zarar vereceğinden korkuluyordu.[447] Almanlar hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nu Alman mamulleri için bir pazar, çok önemli bir ucuz hububat ve maden ve diğer hammadde kaynağı ve Berlin-Bağdat demiryolunun Almanlar tarafından inşası neticesinde Alman ticaretinin Britanya'nın denizlerdeki kontrolünce engellenmeksizin doğuya erişmesinin stratejik bir aracı olarak görüyordu.[448] Kayser II. Wilhelm Şansölye Otto von Bismarck'ı görevden alıp 19. yüzyıl sonunda daha saldırgan bir dış politika benimser benimsemez, Alman kamuoyu da, Kayser'in ancak ülkesinin Büyük Britanya ile işbirliğini bitirip açık denizlerde onunla rekabet edebi-

[446] E.M. Earle, *Turkey, the Great Powers, and the Baghdad Railway* (Londra ve New York, 1923); Mehmet Beşirli, *Die europäische Finanskontrolle im Osmanischen Reich in der zeit von 1908 bis 1914: Die Rivaltäten der britischen, französchen und deutschen Hochfinanz und der Diplomatie vor dem Ersten Weltkrieg am Beispiel der Türkischen Staatsanleiten und der Bagdadbahn* (Berlin, Buch und Mensch, 1999); M.L. Flanigan, 'German Eastward Expansion, Fact and Fiction: A Study in German-Ottoman Trade Relations, 1890-1914,'. *Journal of Central European Affairs*, XIV/4 (1955), s. 319-333.

[447] H. Bode, *Der Kampf um die Bagdadbahn (1903-1914)* (Breslau, 1941); Maybelle K. Chapman, *Great Britain and the Baghdad Railway, 1888-1914* (Northampton, Mass., Smith, 1948); Rifat Önsoy, *Türk Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)* (İstanbul, Enderun, 1982).

[448] Gregor Schöllgen, '"Dann Müssen wir un saber Mesopotamien Suchern!" Motive Deutscher Türkenpolitik zur zeit Wilhelms II. In Zeitgenössischen Darstellungen,' *Saeculum*, XXXIII/2 (1981), s. 130-145; J. Verseput, 'Het Vraagstuk van de Aanleg van Spoorwegen in Het Noordelijk Gedeelte van Klein-Azie in de Periode voor Het Uitbreken Van de Eerste Wereld-Oorlog,' [Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önceki dönemde Anadolu'nun kuzey kesiminde demiryollarının inşası sorunu], *Tijdschrift voor Geschiedenis*, cilt 69/1 (1956), s. 12-41.

Levent Şahverdi Arşivi

lecek büyük bir filo inşa ederek başarılabileceğine inandığı Alman sömürge emellerine Osmanlı topraklarında ulaşma ihtimali ile kendinden geçti. Almanya'nın Osmanlı idaresindeki Yakın Doğu'ya girişi diplomatlar, istihbarat subayları ve demiryolu mühendisleriyle sınırlı değildi.[449] Alman ithalat-ihracat firması Robert Wonckhaus birkaç yıl önce küçük işler yaparken 1899 ile 1906 arasında daha önce Britanya şirketlerinin hâkim olduğu Bahreyn, Buşehr, Basra, Muhammara ve Bandar Abbas gibi Körfez limanlarına genişledi ve büyük ihtimalle isabetli bir şekilde Britanya bunun Alman hükümeti destekli bir hamle olduğunu düşündü. Aynı zamanda Alman Hamburg-Amerika hattı Atlantik üzerinden Almanya ile Körfez arasında yolcu ve eşya taşımacılığı hizmetine başladı. Temsilcisi Wonckhaus idi ve Britanya'nın Körfez'in Avrupa ile ticareti üzerindeki tekelini zorluyordu. Alman hükümet teşviklerini kullanarak Britanya'nın yolcu ve kargo fiyatlarını kırdı ve Britanyalıların ihmal ettiği limanlara hizmet verdi. Alman bankaları bölgede faaliyet göstermeye başladı ve tek rakibi olan Britanya'nın Pers Bankasından daha iyi şartlar önerdi. Alman satıcılar Britanya ve diğer Avrupa ülkelerine ait mallarının yerine Alman mamullerini sundu. Alman madenciler yeni petrol ve maden kaynakları için Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerini aradılar ve Bağdat demiryolu bölgesi içinde ve dışında önemli imtiyazlar elde ettiler.

Ancak Alman bankacılık ve ticari kuruluşları, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yatırımlarını ne kadar genişletseler de Almanya hâlâ, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransa ve daha az ölçüde Büyük Britanya'nın sahip olduğu yatırımların sadece çok küçük bir bölümüne sahipti.[450] Sonuçta Britanya ile Almanya arasındaki rekabet öyle bir noktaya ulaştı ki, Britanya kamuoyu başarılı bir şekilde Britanya hükümetine, Almanya'nın, onun kontrolünde kalmasına izin verirken Berlin'den Bağdat'a Demiryolu girişimine yatırım yapması önerilerini kabul etmekten sakınması için baskı yaptı ve bunun yerine hükümeti Fransa ve Rusya'nın *Entente Cordiale*'ye

[449] Lothar Rathmann, *Strossrichtung Nahost 1914-1918. Zur Expansionspolitik des deutschen Imperialismus im ersten Weltkrieg* (Berlin 1963).

[450] M.L. Flaningam, 'German Eastward Expansion, Fact and Fiction: A Study in German-OttomanTrade Relations, 1890-1914,' *Journal of Central European Affairs*, XIV/4 (1955), s. 319-333.

katılmaya ve böylece Üçlü İtilaf'ı oluşturmaya yöneltti.[451] Dolayısıyla 1914'e kadar Büyük Güçler Osmanlı İmparatorluğu ekonomisinin önemli bir bölümünü devralmış, Osmanlılar neredeyse tamamen Avrupa'dan sürülmüş, Afrika'daki varlıklarını kaybetmiş ve Güçler başarılı bir şekilde doğuda kalan topraklarının büyük bir bölümünü ekonomik nüfuz alanlarına bölmüştü.

19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl başında, Osmanlı ekonomisinin büyük bir bölümü zayıflarken Osmanlı liman kentlerinin bazıları, Osmanlı ya da yabancı tüccarlar ve gemilerce taşınan Osmanlı ithal ve ihraç mallarının mecrası olduğundan zenginleşmeye devam etti.[452] Özellikle İzmir'in bütün Anadolu'dan dış dünyaya ithal ve ihraç malları için giriş kapısı olarak refah düzeyi arttı. Ayrıca daha önce nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları Selanik'te zenginleşen Yahudilerin ve Avrupa'daki zulümden kaçan ancak ekonomik rekabete ek olarak hâkim Yahudi çoğunluğa zulmetmelerine yol açan Rumların Yahudilere yönelik tarihsel dini nefretini de beraberlerinde getiren güneyden çok sayıda Rumun akın etmesi nedeniyle 19. yüzyıl sonundan başlayarak kaçmaya mecbur kalan Yahudi mültecilerin de başlıca istikametiydi.[453] Yahudilerin Selanik'ten göç etmeleri İzmir'in 17. yüzyılın başında en fazla 2000 nüfuslu küçük bir kasabadan 19. yüzyılın ortasında 200 bin nüfuslu büyük bir liman kentine dönüşmesini sağladı. Çoğunlukla Avrupa ile uluslararası ticaret, İngiliz ve Fransız 'Levanten' tüccar ailelerin yanı sıra Rumların kontrolündeydi. Yahudi ve Müslüman aileler İzmir'in Anadolu ve Arap vilayetleriyle ticaretini, Britanya ve Fransa'nın Kapitülasyon imtiyazlarını kendi vatandaşlarının ve korumaları altında olan Osmanlı Hristiyanların Birinci Dünya Savaşı başlayana kadar bu ticaretin yavaş yavaş dışında bırakılan yerel tüccarlar karşısında çıkarlarını desteklemek için kullandıkları 19. yüzyılın sonuna kadar yürüttü.[454] Selanik'te kalan Yahudiler, 1912'deki

[451] Gregor Schöllgen,"'Germanophobia.: Deutschland, England und die Orientalische Frage im Spiegel der Britischen Presse, 1900-1903,' *Francia*, VIII (1980), s. 407-426.

[452] Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, 'Port Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives,' *Review* (Fernand Braudel Merkezi), XVI/4 (1993), s. 519- 558.

[453] D.J. Delivanis, 'Thessaloniki on the Eve of World War I," *Balkan Studies*, XXI/2 (1980), s. 191-201; Reşat Kasaba, 'Izmir,' *Review* (Fernand Braudel Merkezi), XVI/4 (1993), s. 387-410; Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Republic of Turkey*, s. 128-129,195-196, 205-206, 228, 239.

[454] Elena Frangakis-Syrett, 'British Economic Activities in Izmir in the Second Half of the

Levent Şahverdi Arşivi

Birinci Balkan Savaşı sırasında Yunanistan'ın şehri fethettiği dönemden, geriye kalan Yahudi nüfusun çoğu İkinci Dünya Savaşı sırasında yerel Yunan nüfusun güçlü desteğiyle Almanlar tarafından yok edilene kadar, Rumların sürekli husumet ve zulüm politikasıyla karşı karşıya kaldılar. 1912'den 1940'a kadar, Yunan yönetimi Selanik'te kalan Yahudilerin nüfuzunu ve refahını azaltmak için elinden geleni yaptı ve çoğunun ya İstanbul ya da İzmir'e göç etmeye devam etmesine neden oldu; geriye kalan bir avuç Yahudi ise dört yüzyıldan uzun süredir atalarının egemen olduğu bir şehirde ürkmüş bir azınlığa indirgendi.[455]

Trabzon da karadan Erzurum'dan Tebriz'e ve oradan İran üzerinden doğuya, Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra Rusya ile ticaretin de merkezi olarak zenginleşti.[456] 19. yüzyılın sonlarından başlayarak ise Trabzon, Avrupa ile Uzak Doğu arasındaki deniz taşımacılığını karadan nakliyattan çok daha ucuz hale getiren Süveyş Kanalı'nın açılmasının yanı sıra Rusya'nın Kafkaslar üzerinden İran'a çok daha kısa yeni bir güzergâh açması nedeniyle gerilemeye başladı ve Osmanlı İmparatorluğu'na giren ve çıkan sevkiyatlardan elde edilen kârın hepsi neredeyse tamamen yabancı gemi sahiplerinin, simsarların ve aracıların eline geçti. Aynı şekilde Osmanlı İmparatorluğu içindeki Arap vilayetleri arasındaki ticaret de yabancıların eline geçerken Britanya Bağdat ile Şam arasındaki geçiş ticaretini tekeli altına aldı ve Fransa Cezayir, Tunus ve Fas'ı fethederek Osmanlı İmparatorluğu ile ticaretlerine son verdi ve bunun yerini Fransa yoluyla Avrupa ile ticaret aldı.[457] Diğer alanlarda olduğu gibi Kapitülasyonlar Osmanlı hükümetini kârdan pay almasını sağlayabilecek vergileri ve düzenlemeleri uygulamaktan da alıkoydu.[458]

Nineteenth and early Twentieth Centuries,' *New Perspectives on Turkey*, 1991, 5-6: 191-227; Elena Frangakis-Syrett, 'Commerce in the Eastern Mediterranean from the Eighteenth to the early Twentieth Centuries: The City-Port of Izmir and its Hinterland,' *International Journal of Maritime History*, X/2 (1998), s. 125-154.

[455] Albert DeVidas, 'Modern Greece and the Sephardim of Salonica: An Overview,' *Belleten*, cilt 64/1 (2000), s. 161-185.

[456] A. Üner Turgay, "Trabzon," *Review* (Fernand Braudel Merkezi), XVI/4 (1993), s. 435-465; Charles Issawi, 'The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route,' *International Journal of Middle East Studies*, I/1 (1970), s. 18-27.

[457] Boutros Labaki, 'Tijarat Wilayat Barr al-Sham wa-Wilayat al-'Iraq wa'l Jazira wa'l-Maghrib al 'Arabiyyin fi Nihayat al-'Ahd al-'Uthmani (1820-1910),' [Osmanlı dönemi sonunda Arap vilayetleri Suriye, Irak, Yarımada ve Mağrip arasındaki ticaret, 1820-1910], *Revue d'Histoire Maghrebine* [Tunus], XII/39-40 (1985), s. 402-414.

[458] Robert Ibert, 'De Beyrouth a Alger, La Fin d'Un Ordre Urgain,' *Vingtième Siècle*, no. 32

Avrupalı güçlerin himayesi altına giren ve böylece Kapitülasyonların sağladığı Avrupa konsolosluklarının korumasını kazanan gayrimüslim tebaanın artan sayısını dengelemek üzere Osmanlı hükümeti, en azından yabancı tüccarların rekabetinin özellikle zarar verici olduğu Suriye'dekileri, ulusal ve uluslararası ticaret yapmalarına imkân veren ve düşük ithalat ve ihracat vergilerinin yanı sıra kapitülasyonlar neticesinde Avrupalı yönetimlerin kendi vatandaşları için temin ettikleri çoğu Osmanlı hükümeti düzenlemesinden ve vergisinden muafiyetten yararlanmalarını sağlayan özel sözleşmeler verilen özel bir resmi gayrimüslim Osmanlı tüccarlar grubu, *Avrupalı Tüccarları* kurarak Osmanlı vatandaşlığına dönmeye ikna etmeye çalıştı. Program o kadar başarılıydı ki *Hayriye Tüccarları* adında benzer ayrıcalıklara sahip benzer bir grup, Şam ve Beyrut'taki Osmanlı Müslüman tüccarlar için oluşturuldu.[459] Bu deneysel bir program olarak kaldı ve Suriye'den Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalanına hiçbir zaman genişletilmedi, dolayısıyla büyük ölçüde Kapitülasyonlar yerel endüstriyi ve ticareti 20. yüzyılda da boğmaya devam etti.

Abdülhamid döneminde Osmanlı'nın dünya ekonomisine daha fazla dâhil olması ve yönetimin merkezileşmesi Anadolu'yu olumsuz bir şekilde etkiledi. Kara ile çevrili bölgeden malların ihraç edilmesi zordu ve Kapitülasyonlardan ve 1838 Balta Limanı Antlaşmasından kaynaklanan açık bir mamul ithal maddeleri pazarıyla ithal malların ihraç mallar üzerindeki ağırlığı genişlemeye devam etti. Anadolu ekonomisi malların düşük fiyatı, artan vergiler, para darlığı ve yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşen bir dizi kötü hasattan kaynaklanan kıtlık nedeniyle zayıflamaya devam etti.[460] 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın ilk yıllarında büyük çiftlikler artarken ve genişlerken ve pek çok küçük çiftçi topraklarını kaybederek göçmen işçi olmak zorunda kalırken eve gönderdikleri havaleler ailelerin sahip

(1991), s. 15-24.

[459] Bruce Masters, 'The Sultan's Entrepreneurs: The Avrupa Tüccaris and the Hayriye Tüccaris in Syria,' *International Journal of Middle East Studies*, XXIV/4 (1992), s. 579-597.

[460] Şevket Pamuk, 'Commodity Production for World-Market and Relation of Production in Ottoman Agriculture, 1840-1913,' *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge University Press ve Editions de la Maison des Sciences, Cambridge ve Paris), s. 178-202; Şevket Sevket, 'Anatoolia and Egypt during the Nineteenth Century: A Comparison of Foreign Trade and Foreign Investment, *New Perspectives on Turkey* [Türkiye], no. 7 (1992), s. 37-55.

Levent Şahverdi Arşivi

olduğu tek gelir kaynağıydı ve bu yaşamlarını sürdümelerine ancak yetiyordu ve bu da ciddi huzursuzluklara neden oldu. Modern tarım aletleri kullanılan büyük çiftliklerin artmasının, modern yöntemlerin kullanılmasını teşvik etmek için yeni programların ve yeni ürünlerin getirilmesinin tarım üretiminin artmasına etkisi olduysa da hükümetin progamlara sağladığı fonun yetersizliği bunun etkisini azalttı ve dolayısıyla üretimdeki artış hiçbir yerde umulan ya da gerektiği kadar değildi.[461] Osmanlı hükümeti ayrıca yeni Anadolu Demiryolunun idari ve askeri hazırlıkları iyileştirmesinin yanı sıra çiftçilerin ürünlerini en iyi pazarlara taşıma kabiliyetlerini iyileştirerek tarıma katkıda bulunmasını bekliyordu ancak bu açıdan sonuç beklendiği gibi olmadı. Anadolu'dan İstanbul ve Trakya'ya hububat nakliyatının hızını ve sürekliliğini artırdı ve ayrıca Osmanlı ordusunun savaş zamanında daha hızlı seferber olmasına yardımcı oldu ancak Toros ve Amanos dağlarındaki sistem açıkları bu ve diğer açılardan performansını bir hayli aksattı.[462]

Müslümanları ve Hristiyanları aynı şekilde hedef alan, sadece göçebe ve yarı göçebe Kürtler, Lazlar, Çerkezler ve Türkmenler tarafından değil aynı zamanda Müslümanları öldürmek veya hak iddia ettikleri topraklardan kovmak üzere milliyetçi duygularla hareket eden Ermeni ve Rum çeteler tarafından Müslümanlara karşı artan yağmacı saldırılar Anadolu'daki ekonomik sıkıntıları daha da artırıyordu. Osmanlı'nın 19. yüzyıl sonundaki ekonomik düşüşü, 1878 Berlin Kongresini takiben Rusya tarafından ve yüzyıl başında Rusya'nın işgalinden sonra Kafkaslar'daki eski Ermeni anayurtlarına göç etmiş olan Ermenilerin evlerine ve çiftliklerine yerleştirilmiş olan ve ancak aynı Ermeniler Rus yönetiminin Osmanlı yönetiminden çok daha kötü ve katı olduğunu öğrendikten sonra yüzyıl sonunda geri döndüğünde tahliye edilecek olan Kürt ve Türkmen aşiretlerin saldırılarıyla kışkırtılan Osmanlı Ermenilerinin büyük çaplı ayaklanmalarıyla daha da hızlandı. Neticede geri dönen Ermenilerle Kürt ve Türkmen aşiretler arasındaki toprak ve mülkiyet çatışmaları Ermenilerin bağımsızlık arzularına ivme kazandırdı ve daha fazla ekonomik soruna yol açtı.

[461] Donald Quataert, 'Agricultural Trends and Government Policy in Ottoman Anatolia, 1800-1914,' *Asian and African Studies* [İsrail], XV/1 (1981), s. 69-84.

[462] Donald Quataert, 'Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908,' *Business History Review*, cilt 51/2 (1977), s. 139-160.

Bu nedenle ekonomik bunalımın yanı sıra Rusların kışkırtmaları ve siyasi faktörler de Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesindeki yıllarda Anadolu'nun doğusunda gelişen toplumlar arası ve dinler arası artan şiddet olaylarında önemli bir rol oynadı.[463]

Osmanlı maliyesinin Balkan Savaşları sırasındaki ve sonrasındaki, Birinci Dünya Savaşı öncesi yıllardaki istikrarsız durumunu, Osmanlı seferberlik çabası sırasında askerlikten yegâne toplu muafiyetin İmparatorluk çapında görevlerini yürütmelerine ihtiyaç duyulan polis, jandarma ve telgrafçıların yanı sıra vergi tahsildarlarına tanınmış olması[464] ve Osmanlı savaş girişimini finanse edebilmek için mümkün olduğunca çok para toplamalarını sağlamak için yayımlanan ayrıntılı *talimatnameler* göstermektedir.[465] Ordunun ihtiyat teşkilatına üyelikleri nedeniyle aktif göreve çağrılan ikinci derecedeki vergi yetkililerinin bile aynı rütbedeki askerlere ödenen düşük ücretle sınırlı olmak yerine devlet memuru maaşlarının tamamını ve emeklilik haklarını devam ettirmelerine imkân verildi, böylece askerlik hizmetleri sona erdiğinde ve vergi toplamaya geri döndüklerinde tahsilâtlarının tümünü veya bir bölümünü kişisel kullanımlarına ayırmak yerine etkin ve dürüst bir şekilde çalışacaklardı.[466]

Ancak Osmanlı liderleri İmparatorluğun ekonomik temelini iyileştirerek sadece İmparatorluğun ayakta kalması için değil aynı zamanda hem savaşta hem de mali güçte Avrupa'nın Büyük Güçleriyle eşit düzeyde rekabet etmesi için gerekli finansmanı sağlamaya çalışıyorlardı. 1908'de Anayasal rejimin tesis edilmesini takiben, hükümet, bir yandan Kapitülasyonlardan yararlanan ülkelerin kontrolü dışındaki ve onlarla başarılı bir rekabet halindeki yerel sanayinin gelişmesini teşvik etmek ve nihayetinde Kapitülasyonlara bir son vermek üzere, iki program yoluyla bağımsız kalkınmasını teşvik etmek amacıyla

[463] Christopher Clay, 'Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth Century Anatolia,' *Middle Eastern Studies*, XXXIV/4 (1998), s. 1-32; Şevket Pamuk, 'Anatolia and Egypt during the Nineteenth Century: A Comparison of Foreign Trade and Foreign Investment,' *New Perspectives on Turkel*, no. 7 (1992), s. 37-55; Theophilus C. Prousis,' O Torgovle I Konsul'stf-vakh Rossiiskoi Imperii na Blizhnem Vostoke: Obzor Arkhivnykh Materialov,' [Rus İmparatorluğu'nun Yakın Doğu'daki ticareti ve konsoloslukları: arşiv malzemelerinin bir incelemesi], *Voprosy Istorii* [Rusya] no. 1 (2001), s. 139-145.

[464] BBA-EH.EUM.THR. Dosya 70. Gömlek 72. 17 Ekim 1911/7 Zilkade 1329.

[465] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 227. Gömlek 157, 1330/1911.

[466] BBA-DH.ID. Dosya 15. Gömlek 31, 30 Ocak 1912/10 Safer 1330.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı ekonomisi üzerindeki yabancı kontrolünü bitirmeye çabaladı. 1908 yılı sonunda yeni Osmanlı hükümeti yeni *Ticaret Kanununa*, İmparatorlukta Osmanlı ekonomisine yerel katılıma yönelik ilk adım olarak, üretim ve tüketim kooperatifleri olan *Şirket-i A'mal-i Muctemia*'nın kurulmasını teşvik eden maddeler ekledi.[467] Bir sonraki yıl İttihad ve Terakki siyasi örgütü, özel girişimleri Osmanlı ekonomik kalkınmasına katkıda bulunacak fabrikalar kurmaya teşvik etmeyi amaçlayan *Cemiyet-i Müteşebbüs* kooperatifini kurdu. Hedefi küçük sermaye sahiplerinin, demiryolları ve yol inşasında, nehir ulaşımının kullanımını kolaylaştırmak üzere kanallar açılmasında ve yerel bir Osmanlı ticari denizciliği için liman tesisleri geliştirilmesinde işbirliği yaparak yabancı şirketlerle rekabet edecek yerel şirketler kurmak için kaynaklarını birleştirmelerini sağlamaktı.[468] Talimatnamede, şayet Osmanlılar Anadolu'da demiryolları inşa etmesi için hükümeti veya yabancı şirketleri beklerse, milletin seyahat etmek ve mallarını taşımak için develere ve katırlara bel bağlamaya devam edeceği belirtiliyordu. Yabancıların Osmanlı halkı pahasına emellerine ulaşmalarını amaçlayan yabancı sermayenin müdahalesi olmaksızın kendi modern taşıma sistemlerini geliştirmek zorundaydılar. Bu dini ve etnik kökeni ne olursa olsun tüm halkın ulusal çabası olmalıydı. Osmanlı Müslümanları, Hristiyanları ve Yahudileri tarafından ayrı ayrı biriktirilmiş olan sermaye biraraya getirilmeli, böylece Osmanlılar Avrupalıların yatırımı ve kontrolü olmaksızın sermaye yatırımlarını kendileri üstlenebilmeliydi. Her ay en az 25 kuruş ödemeyi taahhüt eden Osmanlı vatandaşları *Cemiyet'i Müteşebbüs*'e katılabilirdi. Üyelerin ödediği para ekonominin farklı alanlarında kalkınmayı yürütecek anonim şirketler kurmak için kullanılacaktı. Beş yıl sonra, cemiyet üyeleri için kurulan şirketlerden bir kenara ayrılan kurucu hisseler, işlevlerini devralarak *Cemiyet'i Müteşebbüs*'ün yerini alacak ve yavaş yavaş yabancı sermayeli Osmanlı Bankası karşısında yerel bir Osmanlı rakibine dönüşecek ulusal bir banka için sermaye olarak biraraya getirilecekti. Osmanlıların kendi mali durumlarını ve ekonomilerini yönetmelerini sağlaya-

[467] 'Ticaret Kanunu-2', *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, yıl 26, no. 1325, 15 Mayıs 1326, s. 170, aktaran: Toprak, *Milli İktisat*, s. 212-214, 219; Z. Fahri Fındıkoğlu, *Türkiye'de Kooperatifçilik*, (İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, 1963).

[468] *Cemiyet-i Müteşebbis Nizamnamesi* (Dersaadet, Becidyan Biraderler Matbaası, 1325), s. 13, aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 205-206.

cak başka ulusal kredi bankalarının kurulması için başka planlar da hazırlandı.[469]

1910'dan başlayarak, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, temel Osmanlı sanayinin gelişmesi için gerekli olan yerli sermayeyi sağlamak üzere Osmanlı kooperatiflerinin kurulmasını savunan ilk Osmanlı aydını olan iktisatçı Edhem Nejat'ın makalelerini yayımlayarak Türkiye'de kooperatif hareketinin başlıca sözcüsü haline geldi. Ticaret ve sanayinin Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın sonundan beri ilerlediğini ancak yerli şirketlerin kurulmadığını bu nedenle tüm Osmanlı demiryollarını, tramvaylarını, limanlarını ve madenlerini işleten şirketlerin Osmanlıların değil Avrupa ekonomisi yararına Avrupa sermayesi tarafından finanse edilip kontrol edildiğini yazdı. Genç Türk devriminden hemen sonra kurulmuş olan bakkal dükkânları gibi küçük kooperatif tüketim şirketlerinin faaliyetlerini genişletmelerini, komşu yerel şirketlerin birleşmelerini ve sadece bakkal dükkânı olarak faaliyet göstermekle yetinmeyip üretim kooperatiflerine, örneğin gömlek ve çorap gibi parçalar yapmak için küçük fabrikalara, dönüşmesini istiyordu.[470]

Edhem Nejat'ın fikirleri, tarım kredi kooperatiflerinin küçük çiftçilere, Tanzimat reformcusu Midhat Paşa tarafından bu tür amaçlarla kurulmuş olan ancak kredileri, küçük çiftçilerin veremeyeceği teminatı verebilecek büyük arazi sahipleriyle sınırlayan *Ziraat Bankasının* edebileceğinden daha çok yardım edeceğini yazan Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden Cemal Bey tarafından da paylaşılıyor ve pekiştiriliyordu. Köylerdeki çok az küçük çiftçinin, bırakın kendi çıkarlarını savunmayı, okuma ve yazma bildiğine, dolayısıyla sadece devlet tarafından değil yazarlar ve diğer aydınlar tarafından da yardım ve teşvik edilmeleri gerektiğine işaret etti.[471]

O dönemde çoğu Osmanlı yazar, yabancı sermayedarların yollar, demiryolları, limanlar, nehir ulaşımı ve kent aydınlatması gibi temel

[469] Tekin Alp, 'İtibar-i Milli Bankası, *İktisadiyat Mecmuası* I (19 Ocak 1333), aktaran Toprak, *Cihan Harbi*, s. 47, 211.

[470] Edhem Nejat, 'Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler,' *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Ocak 1910, aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 215-216; 214, 219; Z. Fahri Fındıkoğlu, *Türkiye'de Kooperatifçilik*, (İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, 1963).

[471] Cemal Bey, 'Ziraat İştirakleri,' *Orman ve Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuası*, yıl 2, no. 10, 31 Ağustos 1327, s. 764-805; aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 218-219.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı kamu hizmetlerini geliştirmesi ve işletmesi durumunun bir zararı olmadığını düşünüyordu. Takma adı Parvus olan Rus Yahudi iktisatçı Alexander Israel Helphand (1867-1924) ise entelektüel lideri Ziya Gökalp editörlüğünde İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından desteklenen kitaplarda ve milliyetçi *Türk Yurdu* dergisinde, bunu reddetti ve yabancı sermayenin kullanılmasının yabancılara faiz ödenmesi gerekliliğiyle Osmanlı kaynaklarını dışa akıttığını, böylece yerel Osmanlı sermayesini değil Avrupa sermayesini artırırken ülkenin ekonomik kalkınmasını engellediğini ve bu durum devam ettiği sürece İmparatorluğun ekonomik olarak dışa bağımlı kalacağını belirtti.[472] *Tasvir-i Efkar* gazetesinde Parvus 1913'te, Kapitülasyonlar döneminin sonuna gelindiğini ve Osmanlıların ekonomilerini kalkındırmak ve genişletmek için gerekli olan sermayeyi toplayabilmeleri için bir an önce kaldırılmaları gerektiğini beyan etti.[473] 1913'te, Muhittin [Birgen] bakkalların ve diğer yerli dükkânların idaresini yabancılardan ve gayrimüslimlerden devralması için Müslüman Türk kooperatiflerinin oluşturulmasını savundu. Aynı işleri yapan veya aynı yerde aynı zanaatları icra eden tüm Türk tüccar, çiftçi ve zanaatkârların, kendi üretimlerine yardımcı olmak üzere paralarını ve diğer kaynaklarını şirketler şeklinde biraraya toplamak için kooperatifler halinde biraraya getirilmesini ve ardından önceden bireysel olarak ürettiklerini daha etkin ve yüksek miktarda üretmek için fabrikalar kurmalarını önerdi. Osmanlı Müslümanlarının yaşamlarının temel öğelerini, sadece İstanbul'da değil, Türk olmayanların bakkal dükkânlarını dahi işlettikleri en küçük köylerde ve kasabalarda bile yabancı olarak gördüğü gayrimüslimlerin eline bıraktıklarını yazdı. Köylerdeki veya büyük şehirlerin mahallelerindeki yerli Müslüman Türklerin yabancılar tarafından işletilenlerin yerini alacak Müslüman Türk bakkal dükkânlarını oluşturmak üzere biraraya gelmelerini istiyordu.[474] Aşağı yukarı aynı zamanda, koope-

[472] Winifried B. Scharlau, ve Zybnek A. Zeman, *Freibeuter der Revolution. Parvus Helphand. Eine politische Biographie* (Köln, Almanya, 1964); Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, ed. Muammer Sencer (İstanbul, Mayıs, 1977), aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 85; Leo van Rossum, 'A Propos d'une Biographie de Parvus,' *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, VIII/2 (1967), s. 244-263. Winfried B. Sharlau ve Zbynek A. Zeman, *Freibeuter der Revolution* (Köln, 1964), ve *The Merchant of Revolution* (Londra, 1965); A.B. Zeman, ve W.B. Scharlau, *The Merchant of Revolution: The Life of Alexander Israel Helphand (Parvus), 1867-1924* (Londra, Oxford University Press, 1965).

[473] *Tasvir-i Efkar*, 22 Temmuz 1330, aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 71.

[474] Muhittin, 'İktisadi Hasbıhal: -3-İmece Şirketleri,' *Halka Doğru*, yıl 1 no. 9, 6 Haziran 1329/1913, s. 69-70; aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 216-217.

Levent Şahverdi Arşivi

ratif hareketi konusunda Ahmed Cevad [Emre] tarafından yazılmış, *İktisatta İnkılab: İstihlak Teavün/Ekonomide Devrim: Tüketim Kooperatifi* adlı ilk kitap İstanbul'da yayımlandı ve bunu Türk toplumunun her alanını önemli bir şekilde etkileyen birçok makale izledi. Ahmed Cevad kooperatif hareketinin Osmanlı İmparatorluğu'nu kapitalizmin pek çok kötülüğünden kurtaracağını söyledi. Osmanlılar yabancı bankacılar tarafından tutsak edilmişti ve kendilerini kurtarmalarının tek yolu, yerli ulusal ekonomik güç yaratmak üzere kendi başlarına ticaret yapmaları, fabrikalar kurmaları ve dükkânlar açmalarıydı.[475]

Ekonomik bağımsızlık çağrısı Osmanlı İmparatorluğu savaşa girmeden bir yıl önce daha da ileri giderken, hükümet tarafından 'Bab-ı Ali Baskını' ve Edirne'nin geri alınmasından beri vurgulanan Türk milliyetçiliği çağrısı, o dönemde İmparatorluğun önde gelen yazarlarından bazılarının dikkatini çekti. Bu anlamda en etkili olanlar Osmanlı sosyolog ve filozof Ziya Gökalp (1876-1924) ve öğrencilerinden biri olan, kısa öykü yazarı Ömer Seyfeddin (1884-1920) idi. Gökalp Sultan II. Abdülhamid döneminin ilk yılında, Diyarbakır'da, Türklerle Kürtlerin birlikte yaşadıkları bir bölgede doğdu. Türklük geçmişini her şeyden çok vurgulasa da her iki dili de konuşuyordu. 1909 sonbaharında Selanik'teki ilk İttihad ve Terakki Cemiyeti Kongresinde Diyarbakır'ı temsil ederken, yazıları ve konuşmaları kısa sürede partinin yürütme kurulu üyesi olmasını sağladı ve 1918'de Osmanlı İmparatorluğu'yla birlikte son bulana kadar bu görevde kaldı. Başlangıçta Osmanlıcılık, etnik kökeni ve dini ne olursa olsun İmparatorluktaki herkesin eşit olduğu fikrini savunuyordu ancak Hristiyan milliyetçi hareketlerin uyguladığı şiddet ve Müslüman yönetimi altında eşitliği kabul etmeyi reddetmeleri kısa sürede onu bir Türk milliyetçisine dönüştürdü ve *Türk Ocağı* örgütüne katılarak Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar Genç Türk hükümetlerinin yanı sıra İttihad ve Terakki Partisinin görüşlerinde önemli bir etkisi olan *Türk Yurdu* dergisinin basılmasına yardım etti. Gökalp ulusal geleneklere, adetlere, sanata, folklore, dile ve milleti oluşturan halkın toplumsal bilincine dayanan bir Türk milliyetçiliğini vurguladı. 19. yüzyıl Tanzimat hareketini İmparatorluğun kültürel temelini geliştiremediği, modernleşme için gerçekten neyin gerekli olduğuyla Türk ulusal geleneklerinden ne alınabileceğini ayırt etmeye

[475] Toprak, *Milli İktisat*, s. 216-218.

Levent Şahverdi Arşivi

çalışmayıp otomatikman Avrupa'dan aldığı için eleştirdi. İslam dinine yönelik yaklaşımı gerekli olanı tutup Türk milletini ilerlemekten alıkoyan unsurları atma girişimi şeklindeydi.[476]

Ömer Seyfeddin Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında Türk milliyetçiliği fikrinin başlıca temalarını hem kitaplarına hem de propoganda broşürlerine taşıdı. Asker bir aileden gelen Seyfeddin 1903'te Harbiye Askeri Akdemisinden mezun oldu ve halen İzmir bölgesinde görevdeyken yazarlık kariyerine başladı. Genç Türk İsyanı, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve Anayasal Monarşinin kurulmasından sonra Makedonya'da görev yaptı ve burada, eylemleri daha en başta Genç Türk İsyanına yol açan, Müslüman karşıtı, Türk karşıtı Balkan terör örgütlerine karşı mücadeleye katıldı. Enver gibi arkadaşlarının bu kanlı mücadelelerden etkilendiği gibi, onun da çok güçlü bir Türk milliyetçisi oluşunu ve sonraki tüm yazılarında milliyetçi temalar geliştirmesini, muhtelif gayrimüslim grupların oldukça duygusal milliyetçiliği kamçıladı. Makedonya'da görevdeyken bile, destekçisi Ziya Gökalp'in Türk milliyetçiliği fikirlerini yaymak için kullandığı, Selanik'te yayımlanan aylık *Yeni Lisan* dergisinde yazmaya başladı. O kadar başarılıydı ki, ordudan istifa etti ve Gökalp ve İttihad ve Terakki Partisinin teşviki ve desteğiyle yazmaya devam ederken Selanik'te bir okulda öğretmenlik yapmaya başladı. 1911 ile Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı arasında, milliyetçi temalarını farklı şekillerde geliştirdiği bir dizi broşür ve şiir yazdı. Önce o dönemde Selanik'te yaygın olan hümanist ve uluslararasıcı fikirleri eleştirdi ve bunların Hür Masonluğun siyasi sonuçları olduğunu ve sadece Türk milliyetçiliğinin gelişimine karşı olan ve bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu'na zarar veren Selanik'teki Türk karşıtı ve antimilitarist fikirleri güçlendirebileceğini söyledi. Osmanlı İmparatorluğu'nda uluslararasıcılık fikirlerini yayanların, İmparatorluğu bölebilmek veya en azından Kapitülasyonlar sayesinde sürdürülen ekonomik köleliği güçlendirebilmek için Türk milliyetçiliğinin gelişmesini engellemeye çalışan aynı Büyük Güçler olduğunu öne sürdü. Milletleri savaşın değil barışın mahfettiğini, barışçı milletlerin gelişemeyeceğini ve ulusun ulusal kaderini inkârın sadece intihara sebep olabileceğini belirtti. Türklerin Avru-

[476] Bu tartışma Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw'un, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II, adlı eserine dayanmaktadır, s. 301-304.

Levent Şahverdi Arşivi

pa'nın ekonomik ve kolonyal sömürüsüne karşı kendilerini savunmak için en güçlü silahın 'anavatan sevgisi ve milliyet bilinci' olduğu sonucuna vardı. Ziya Gökalp ve diğerleriyle birlikte Ömer Seyfeddin, Türk milletini Avrupa emperyalizminin akınlarına karşı savunma fikrini yaymakta ve bu süreçte fikirlerini destekleyen önemli bir Türk kamuoyu oluşmasını sağlamakta son derece başarılıydı. 1912 sonunda orduya geri çağrıldı. Arnavutluk'un güneyinin Yunan işgaline karşı savaştı ve Ocak 1913'te Yanya'da Yunanlar tarafından yakalandı. Balkan savaşları sonuna kadar süren bir yıllık tutukluğu sırasında, Türk milliyetçiliğini öncekine göre daha da güçlendiren ve daha köklü kılan büyük mahrumiyetler yaşadı. Serbest bırakıldıktan sonra İstanbul'a gitti, orada ona bir lisede öğretmenlik işi bulan ve ayrıca ona İttihad ve Terakki Partisinin milliyetçi ve kültür dergisi *Türk Sözü*'nün editörü yapan Ziya Gökalp tarafından memnuniyetle karşılandı. Seyfeddin bu konumunu Türk gençlerini Türk milliyetçi hareketini desteklemeye ve Türk halkını bu kadar uzun süredir esir eden Avrupa'nın ekonomik ve sömürgeci kontrollerine son vermeye çalışmaya doğru harekete geçirmek için kullandı. Ayrıca Rus Orta Asya ve Kafkaslar'daki tüm Türk halklarını birleştirmeye çabaladı, onları Anadolu ve Güneydoğu Avrupa Türklerinden ayırmaya çalışan savları reddetti. Çok uluslu Osmanlı devletinde Türk milliyetçiliğini savunmaya devam ederken Türklerle Arapların birlikte nüfusun çoğunluğunu oluşturduğuna ve İslam dininin hâlâ, etnik kökenin onları ayırdığından daha çok onları birleştirdiğine ve Türklükle İslam'ın İttihad ve Terakki Partisi liderliği altında birleşmesinin başarıya ulaşmanın tek yolu olduğuna işaret etti.

Özellikle Kapitülasyonlara yönelen Ömer Seyfeddin kaldırılmalarından kısa bir süre önce, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türklerin ve Müslümanların ekonomik olarak geri kalmasının sebebinin ticarette aktif olmamaları olduğunu; neticede ortaya çıkan ekonomik köleliğin Osmanlıların kendilerini içinde buldukları siyasi esaretin temel nedeni olduğunu ve Kapitülasyonların kaldırılmasından sonra hükümetin planladığı milli ekonomi yaratılmasının ancak Müslüman tüccar ve tacir sayısının şimdiki düzeyinin çok üzerine çıkmasıyla gerçekleşebileceğini yazdı. Bu amaçla, Türkler ve diğer Müslümanlar tarafından üretilen ve işletilenler lehine Türk olmayan, gayrimüslim tacirlerin ve malların boykot edilmesini savundu. Aynı zamanda diğer yazarlara, Türkleri ve Müslümanları bu mesleğe girmeye telkin etmek

Levent Şahverdi Arşivi

için, tacirlerin kahramanı olduğu romanlar ve kısa öyküler yazarak bu sürece yardımcı olmaya çağırdı.[477]

Tüm bu çağrılar ve neticede Kapitülasyonlar yoluyla Avrupalıların hâkimiyeti yerine bir Türk milli ekonomisi geliştirilmesine verilen halk desteği sonucunda 1913'te Selanik'teki İttihad ve Terakki Fırkası kongresinde milli Türk ekonomisinin kalkınması için programlar sunuldu ve akabinde hükümet tarafından uygulamaya konuldu. Yeni bir *Ticaret Mektebi* açılarak Osmanlı vatandaşları uluslararası ve ulusal sanayi ve ticarette yabancı tüccarlarla başarılı bir şekilde rekabet edebilmeleri için eğitilmeye çalışıldı.[478] Ticaret ve sanayiyle uğraşırken Avrupa ve Amerika'nın büyük şehirlerine yerleşmiş olan tüm dinlerden Osmanlı vatandaşlarına Osmanlı ürünlerini ithal etmeleri ve satmaları için özel teşvikler verildi.[479] Ticaret Nezareti Osmanlı ürünlerinin dünya sahnesinde reklamını yapmak için bir program başlatmaya karar verdi ve 9 Aralık 1913'te önde gelen Osmanlı-Ermeni işadamı ve avukat Vahan Kardaşyan'ı, 1915'te San Francisco'da yapılacak Uluslararası Dünya Fuarında bir Osmanlı tarım ve sanayi ürünleri sergisi düzenlemek üzere görevlendirdi.[480] Ancak bu program başarılı olmadı çünkü Kardaşyan Amerikan kıyılarına varır varmaz, şiddetli bir Müslüman ve Türk karşıtı propoganda başlattı. İstanbul'da yaşayan bir Alman olan Ernest Erman ile Osmanlı sanayi ve tarım ürünlerinin tüm dünyada tanıtılmasının yanı sıra Kardaşyan ve diğer Ermeni ve Rum göçmenlerin yaptığı Osmanlı karşıtı açıklamalara karşı Osmanlı propogandasının yayılması için bir anlaşma yapıldı.[481] Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce, sadece hâlihazırda Osmanlı pazarını ele geçirmek için birbiriyle bir ölçüde rekabet etmekte olan Avusturya-Macaristan ve Almanya'da değil aynı zamanda Paris'te de düzenlenen başka uluslararası fuarlarda Osmanlı ürünlerinin reklamını yapmak için çok daha başarılı çabalarda bulunuldu. Bu sergiler İstanbul ve İzmir'e, bu defa Osmanlı pazarını sömürmek için değil ama daha çok Avrupa'da sat-

[477] Köroğlu, s. 381-387.

[478] *Tukvim-i Vekayi* no. 1663, 10 Muharrem 1332/27 Kasım 1329. SJS FOTO. TV no. 1663, 10 Muharrem 1332/27 Kasım 1329/10 Aralık 1913.

[479] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 232. Gömlek 69, 27 Aralık 1913/28 Muharrem 1332.

[480] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 232. Gömlek 35, 9 Aralık1913/10 Muharrem 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 232, 13 Aralık 1913/14 Muharrem 1332.

[481] BBA-DH.KMS. Dosya 63. Gömlek 77, 1332/1914.

mak üzere Osmanlı mallarını satın almak veya Avrupa'da satılabilecek mallar imal etmek üzere yakındaki hammadde kaynaklarını kullanmak için vilayetlerde fabrikalar kurmak üzere yüzlerce yabancı işadamının gelmesiyle sonuçlandı.[482] Ayrıca Osmanlı'nın, ülkenin çeşitli yerlerinde beş Osmanlı konsolosluğu bulunmasına rağmen iki yüzyıldır ticaretin durgun olduğu İran ile ticaretini iyileştirmek üzere de çaba harcandı.[483]

Kapitülasyonlara rağmen yerli Osmanlı sanayinin gelişmesi, Osmanlı tarihindeki en önemli ekonomik düzenleme olan, yerli sermayenin yatırım yapması için hükümet teşviki ve desteği sağlayan ve aynı zamanda Osmanlı devlet dairelerinin satın almada yabancı ürünler yerine Osmanlı ürünlerini tercih etmesini gerektiren *Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkati*'nın yasalaşmasıyla 14 Aralık 1913'te başladı.[484] Hükümet ayrıca yerel ticaret odalarının kurulması talimatı vererek ve küçük grupların bunları ele geçirmesini ve rakipleri ve başkalarını dışarıda bırakarak kendi avantajlarına kullanmalarını önlemek üzere sıkı kontrol altında tutarak vilayetlerde sanayi ve ticaretin gelişmesini teşvik etti.[485] Takip eden aylarda pek çok fabrika ve sanayi holding şirketleri kuruldu. Tarsus'ta ordu için üniforma ve diğer giysileri imal etmek üzere bir ipek ve kumaş fabrikası açıldı.[486] Bağdat'ta yakındaki madenlerde bulunan hammaddeleri işlemek üzere bir güherçile fabrikası kuruldu.[487] 16 Nisan 1914'te, yegâne amacı Osmanlı vatandaşlarına, evleri veya çoğunlukla Osmanlı kontrolü altında olacak fabrikalar ve işletmeler kurmak için Osmanlı şehirlerinde ve kasabalarında arazi parçaları ve binalar satın almaları için borç para vermek

[482] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 184. Gömlek 11, 4 Ocak 1914/6 Safer 1332; BBA-DH.ID. Dosya 108/-2. Gömlek 12, 4 Ocak 1914/6 Safer 1332; BBA, Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 187. Gömlek 47, 12 Nisan 1914/16 Cemaziyelevvel 1332.

[483] Sinan Kuneralp, 'Ottoman Trade and Traders in Persia on the Eve of World War One,' *Turkish Review of Middle East Studies*,1993 7: 35-41.

[484] Metin: *Düstur2*, VI, 108-114, 14 Aralık 1913/1 Aralık 1329/14 Muharrem 1332; *Takvim-i Vekayi*, no. 1678, 25 Muharrem 1332/12 Aralık 1325, ve Gündüz Ökçün içinde, "Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı, 1913," *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXX/1- 4 (Mart-Aralık 1975), s. 38-44; Zafer Toprak tarafından özetlenmiştir, *Milli İktisat*, s. 171-180; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 232. Gömlek 35, 9 Aralık 1913/10 Muharrem 1332; Orhan Kurmuş, 'Some Aspects of Handicraft and Industrial Production in Otoman Anatolia, 1800-1915,' *Asian and African Studies*, XV/1 (1981), s. 85-101.

[485] BBA-DH.ID. Dosya 108/-2. Gömlek 33, 6 Haziran 1914/12 Recep 1332 Ticaret.

[486] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 183. Gömlek 38, 17 Aralık 1913/18 Muharrem 1332.

[487] BBA-DH.KMS. Dosya 20. Gömlek 16, 13 Nisan 1914/17 Cemaziyelevvel 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

olan *Osmanlı Emlak Bankası*'nın kurulması için izin verildi.[488] Kısa bir süre sonra emekli bir Osmanlı ordu mühendisi olan Mehmed Emin Bey'e, aşağı yukarı aynı şeyi yapması için, İstanbul ve vilayetlerde mülkler almak ve evler ve fabrikalar inşa etmek için özel Türk sermayesini biraraya getirmek için, *Türkiye Milli İnşaat Anonim Şirketi*'ni kurma izni verildi.[489] 23 Nisan'da, Avusturya işgalini takiben Bosna'dan ayrılmış olan zengin bir göçmen olan Salih Efendi, Adana'da bir tekstil fabrikası açtı.[490] Mayıs ortasında İstanbul ve İmparatorluğun diğer yerlerinde otobüsleri, minibüsleri ve diğer toplu taşıma araçlarını çalıştırmak üzere Osmanlı *Tesri'i- Nakliyat-ı Osmanlı Anonim Şirketi* kuruldu.[491] Yunanistan'ın Balkan Savaşları sırasında Makedonya'yı fethetmesinin ardından güneyden göç eden Yunanların Selanik'te Yahudi işadamlarına yönelik ayrımcılık yapması neticesinde, Yahudilerin sahip olduğu *Şark Elbisecilik Osmanlı Anonim Şirketi* merkezlerini ve fabrikasını İstanbul'a taşıyarak ismini *Altınyurd Tuhafiyecilik Osmanlı Anonim Şirketi* olarak değiştirdi. Pek çok başka Yahudi şirket, Osmanlıların Hristiyan önyargısına ve saldırısına karşı Yahudilere yüzyıllardır sağlamış olduğu korumadan faydalanmak üzere bu örneği izledi.[492] Osmanlı ordusu için cephane imal edecek bir fabrika Kayseri yakınlarında özel sermaye tarafından kuruldu ve işletmenin başarılı olmasını temin etmek üzere hükümetle kârlı anlaşmalar yapıldı.[493] Haziran 1914 sonunda, İstanbul'da her tür ev eşyası üretmek ve satmak üzere *Levazimat-ı Umumiye-i Beytiye Anonim Osmanlı Şirketi* kuruldu.[494] Yabancı şirketler Anadolu'daki madenlerin çoğunun sahibi olmaya ve işletmeye, Osmanlıları yönetici olarak değil sadece işçi olarak kullanmaya devam ederken, Mayıs 1914 sonunda, Ereğli ve Zonguldak'ta küçük yabancı işletmecilerin madenlerini almaya başlayan

[488] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 108, 16 Nisan 1914/20 Cemaziyelevvel 1332.

[489] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 235. Gömlek 10, 3 Mayıs 1914/7 Cemaziyelahir 1332.

[490] BBA-DH.KMS. Dosya 20. Gömlek 47, 23 Nisan 1914/27 Cemaziyelevvel 1332.

[491] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 235. Gömlek 58, 13 Mayıs 1914/17 Cemaziyelahir 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 235, 17 Mayıs 1914/21 Cemaziyelahir 1332.

[492] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 235. Gömlek 57, 13 Mayıs 1914/17 Cemaziyelahir 1332.

[493] BBA-DH.ID. Dosya 107. Gömlek 78, 13 Haziran 1914/19 Recep 1332.

[494] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 235. Gömlek 130, 23 Haziran 1914/29 Recep 1332.

ve buralarda hem yönetici hem de işçi olarak Osmanlı vatandaşlarını çalıştıran büyük bir Osmanlı holding şirketi kuruldu.[495] Cezaevi atölyeleri çalışan mahkûmların ürünlerini satma ve gelirlerin bir kısmını mahkûmlara devretme hakkıyla ayrı şirketlere dönüştürüldü. Cezaevleri aslında satın almaları teşvik etmek için çalışmalarından örnekleri İmparatorluğun çeşitli yerlerine gönderme yetkisine sahipti ama bilinmeyen bazı sebeplerle Hicaz, Yemen, Bağdat, Basra, Musul, Diyarbakır, Zor, Bitlis ve Medine de dâhil bazı vilayetler bu düzenlemenin dışında bırakılmıştı.[496] Yeni Osmanlı fabrikalarının ve işletmelerinin kurulması Ağustos 1914 başında seferberliğin ilan edilmesinden sonra yavaşladı ancak bunlar daha yavaş bir seviyede açılmaya devam ederken ülke dışına giden Rumların ve Ermenilerin bıraktıkları işletmeler ve fabrikalar az bir üretim kaybıyla Osmanlı vatandaşları tarafından devralındı. *Osmanlı Sanayi-i Kimyeviye Anonim Şirketi* 24 Eylül 1914'te parfüm, ilaç ve kimyasal ürünler üretmek ve satmak üzere kuruldu.[497]

Geleneksel elsanatlarında zanaatkârların yanı sıra yeni fabrikalar için işçiler yetiştirmek için büyük merkezlerde okullar açılırken bunları işletmek üzere ayrılan hükümet fonları hükümet dışı çıkar grupları tarafından sağlanan katkılarla takviye edildi. Özel yatırımcılar tarafından işletilen kömür madenlerine üretimlerini iki katına çıkarmaları talimatı verildi ve yatırımcılar tarafından sömürülmemiş olan madenler ise mümkün olduğunca çok kömür çıkarmak için *Amele Taburlarını* ve diğer ucuz işgücü kaynaklarını kullanan devlet tarafından devralındı. Neticede, Anadolu'da odunla çalışan fabrikalar daha etkin çalışması ve bir zamanlar büyük olan Anadolu ormanlarından kalanı muhafaza etmek için kömüre dönüştürüldü.[498] Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından tüm İmparatorlukta zanaatkârlar ve fabrika işçileri yetiştirmek üzere, finansmanları hem devlet hem de vilayet hazinelerinin yanı sıra yerel işadamları, ticaret ve sanayi kuruluşları ve diğer hükümet dışı dernekler tarafından sağlanan *Mekteb-i Sanayi* veya

[495] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 189. Gömlek 79, 24 Haziran 1914/30 Recep 1332.

[496] BBA-DH.MB. HPS. Dosya 50. Gömlek 15. 21 Temmuz 1914/27 Şaban 1332.

[497] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 236. Gömlek 97, 24 Eylül 1914/4 Zilkade 1332.

[498] BBA-DH.ID. Dosya 107. Gömlek 71, 25 Şubat 1914/29 Rebiyülevvel 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

Sanayi Mektebi olarak adlandırılan meslek okulları açıldı.[499] Ancak Kapitülasyonlar, sanayileşmede önemli bir başarı sağlanmasını engelledi. Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalmasını isteyen ülkeler bile kendi yerli sanayilerinin çok işine yararken Osmanlıların yabancı destek ve kontrol olmaksızın bu hedefe ulaşabilmeleri için gerekli olan ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmelerini sağlayacak bir ekonomik temel geliştirmelerini engelleyen imtiyazlarının hiçbirinden vazgeçmek istemiyordu.

1914 yazında Kapitülasyonların kaldırılması yönünde tahrik artarken iktisatçı İsmail Rıfkı yönetimindeki bir komite, yerli Osmanlı kooperatiflerinin Avrupalı şirketlerin yerini almasına yardım etmek için hükümetin ne yapabileceğine karar vermek üzere Romanya, Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'daki kooperatifleri araştırmaya gönderildi. Komite Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bir rapor sundu ve söz konusu rapor, kooperatiflerin Osmanlı ekonomisinde yerli sermayenin yabancı sermayenin yerini almasının başlıca aracı olarak, yabancı şirketlerin Kapitülasyonlar sayesinde sahip oldukları avantajlarının çoğunu onlara da sağlayarak teşvik edilmesini ve korunmasını öngören yasa tasarısının temeli haline geldi.[500] İstanbul'da sanayi, tarım ve ticaret bölgelerinde daha fazla kooperatif şirketin kurulmasını organize, teşvik ve koordine etmek üzere bir *Kooperatif Şirketler Merkezi* kurulacaktı. Bu merkez de bu tür şirketlerin yolunu açmak ve yetkili makamlara kaydetmek için gerekli adımları atmak üzere bir *Heyet-i İttihadiye* (Koordinasyon Komitesi) oluşturacaktı. Ayrıca hâlihazırda çalışmakta olan kooperatifler arasında ekonomik ve mali işbirliğini düzenleyecek ve gelişim aşamasında tüm gider vergilerinden ve posta masraflarından muaf tutlarak yardım edilecek yeni kurulan kooperatif şirketlere mali destek sağlamak için bir *Kooperatifler Merkez Sandığı* kuracaktı.[501] Ancak kanunun yasalaşması Kasım 1914'te Osmanlı'nın savaşa girmesiyle ertelendi ve dolayısıyla daha sonra *Meclis-i Mebu-*

[499] BBA-DH.UMVM. Dosya 78. Gömlek 10, 25 Nisan 1914/29 Cemaziyelevvel 1332; BBA-DH. ID. Dosya 178. Gömlek 14, 24 Şubat 1914/28 Rebiyülevvel 1332.

[500] Cemal, *Ticaret ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü, Kooperatif Şirketler Kanunu Layihası ve Esbâb-i Mucibesi* (İstanbul, Matbaa-ı Amire, 1330), aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 220.

[501] 'Nazır Beyefendi Hazretlerinin ahvâl-i zıraiyye ve iktisadiye-i memleket hakkındaki beyanât-i mühimmesi,' *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası* no. 55-57, 20 Kasım 1331, aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 221.

san'da tartışılsa da hiçbir zaman yasalaşmadı. Bu nedenle hem tüketici hem de üretim kooperatifleri savaş sırasında kurulmaya ve faaliyete sokulmaya devam etti ancak yasanın sağlayabileceği merkezi yönetim, koordinasyon ve destek olmaksızın faaliyet gösterdiler.[502] Her halükarda, tüm bölgelerden Osmanlı sermayedarlar artık biraraya gelmeye, sadece Osmanlı hammaddelerini ve tarım ürünlerini çıkarmak, hasat etmek ve ihraç etmek için değil aynı zamanda bunları işlemek ve rafine etmek ve Amerika ve Avrupa pazarlarında satılmak üzere ihraç edilen hazır ürünlere dönüştürmek için kaynaklara yakın fabrikalar kurmak için oluşturulmuş holding şirketleri kurmak üzere sermayelerini birleştirmeye başladılar.[503] Bu fabrikalar Osmanlı sermayedarları tarafından sahip olunup işletilirken, pek çok alanda yetişmiş teknisyen olmadığından, hâlâ işçilerini eğitmek ve bilgilendirmek ve Birinci Dünya Savaşı sırasında yabancıların yerini almaya başlayan bir Osmanlı teknisyenler nesli yetiştiren çırak okullarını sürdürmek için yabancı teknisyenleri işe almak zorundaydı.[504] Ancak bu, Kapitülasyonların kendilerine sağladığı avantajlarla Müslüman rakiplerine üstünlük sağlayan Osmanlı Hristiyanlarının güçlü direnişiyle karşılaştı. Kapitülasyonları Müslüman ve Yahudi rakiplerine karşı kullanmaya devam eden Osmanlı veya yabancı vatandaşlar, belli bölgelere egemen olmak ve Müslümanları ve Yahudileri faaliyet göstermekten alıkoymak için Yunan ve diğer Avrupa yönetimlerinin yardımının yanı sıra kapitülasyonların mümkün kıldığı üstünlüklerinden de faydalansalar, onlarla başarılı bir şekilde rekabet de etseler, Anadolu'daki zengin Osmanlı maden yataklarındaki madenciliğin çoğu Osmanlı Rum ve Ermeni vatandaşların ve Levanten işadamlarının elinde olmaya devam etti. Tüm bunlar elbette, 1890'lardan beri hâlihazırda var olan milliyetçi ve dini gerilimleri artırdı.[505]

[502] Ahmed Cevad Emre, *İki Neslin Tarihi* (İstanbul, 1960), s. 178-180, aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 221.

[503] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 232. Gömlek 120, 7 Ocak 1914/9 Safer 1332.

[504] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 184. Gömlek 22, 12 Ocak 1914/12 Safer 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233. Gömlek 7, 14 Ocak 1914/16 Safer 1332; Orhan Kurmuş, 'Some Aspects of Handicraft and Industrial Production in Otoman Anatolia, 1800-1915,' *Asian and African Studies*, XV/1 (1981), s. 85-101.

[505] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 184. Gömlek 27, 11 Ocak 1914/13 Safer 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 185. Gömlek 33, 19 Şubat 1914/23 Rebiyülevvel 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

1913 ve 1915'te Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli nüfus merkezlerinde yapılan kısmi Osmanlı sanayi faaliyeti araştırmalarına göre, 1913'te beşten fazla işçisi bulunan sadece 269 fabrika vardı. 1915'e kadar bu rakam, 78'i gıda maddesi, 21'i inşaat malzemesi, 13'ü tabakhane, 24'ü kereste deposu, 79'u tekstil atölyesi, 55'i baskı planları, 13'ü küçük kimyasal fabrika olmak üzere toplam 282'ye yükseldi. Başka birkaç yerde birkaç un ve deri fabrikası vardı ve Adana ve Tarsus'ta dört pamuklu iplik fabrikası vardı ama Anadolu'nun tamamında bunların dışında gerçek bir fabrika yoktu. Suriye ve Britanya yönetimindeki Mısır'ın yanı sıra metal, bira ve diğer alkollü içecekler, ayakkabı ve hazır giysi üreten kuruluşlar tamamen araştırmanın dışında bırakıldı. Bunların 214'ü ya da yüzde 81'i çoğu yabancı olmak üzere özeldi. 1913'te toplam işçi sayısı 16.975 ve 1915'te sadece 14.060 idi. 1913'te bunların 666'sı ve 1915'te 517'si idari ve teknik faaliyetlerde görev yapıyordu. Bu kayıtlar çok eksikti çünkü fabrikalar olsa da sahipleri vergilerden veya yeni devlet kısıtlamalarından kaçınmak için tam bilgi vermek istemiyordu.[506]

Fabrikaların yüzde 50'si, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce hem çalışan işçi sayısı hem de üretim değeri açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayi merkezi olan İstanbul'da veya yakınlarındaydı. İzmir bölgesi 59 fabrikayla ikinci, Bursa 46 fabrikayla üçüncü sıradaydı. Başta gıda, tekstil, bira ve pamuk kuruluşları olmak üzere bunların 214'ü özel şirket mülküydü ve 28'inin sahibi anonim şirketti. Osmanlı devleti başta tekstil dokuma fabrikaları olmak üzere bunların 22'sine sahipti. 249'u kömür yakıtlı buhar makinasıyla çalışıyor benzinli motorlar halen sadece nadiren kullanılıyordu. Sadece İstanbul'da, en önemlisi Haliç sonunda Silahdar Ağa fabrikasında bulunan elektrik fabrikası vardı. Bu fabrikaların 1913'te 16.975 işçisi vardı, bu rakam askerlik ve savaş ihtiyaçları nedeniyle 1915'te 14.060'a düştü. İhracata uygun nitelikte ve nicelikte mal üreten tek sanayi, Bursa vilayetinin güney kısımlarında ve Konya'nın batı kesimlerinde yoğunlaşmış halıcılıktı. El dokumacılığının çoğunlukla kadınlar ve kızlar tarafından

[506] Büyük Britanya, Denizaşırı Ticaret Departmanı, *General Report on the Trade and Economic Conditions of Turkey for the Year 1919*, Albay C.H. Courthope-Munroe (Londra, HMSO, 1920), s. 40-41; Haim Gerber, 'Notes on the industry of western Anatolia on theeve of World War I' (İbranice, *Hamizrah Hehadash* [İsrail], XXVII/1-2 (1977), s. 57-61); Yalman, s. 91-92; Toprak, *Milli İktisat*, s. 183.

yerli olarak üretilen yünle evlerde yapıldığı geleneksel halı dokuma merkezleri olan Gördez, Kula, Uşak ve Isparta 19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen demiryolları sayesinde hızla gelişti ve bu daha önce mümkün olandan çok daha büyük pazarları onlara açarken İzmir'deki pek çok sermayedarın ya işçilere evde dokudukları iplikleri tedarik etmesine ya da güzel Osmanlı halıları için sürekli artan talebi karşılamak için gerekli olacakmış gibi görünen merkezi fabrikaları kurmasına yol açtı.

Osmanlı İmparatorluğu maden kaynakları açısından zengindi. Orta Anadolu'da son derece geniş ve zengin gümüş, kurşun, bakır, çinko, arsenik ve antimon yatakları bulunuyordu ancak bunların neredeyse tamamına, maden ürünlerini kendi ülkelerinde işlenmek üzere çıkaran ve ihraç eden, Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, Britanya ve Hollanda merkezli yabancı şirketler sahipti ve onlar tarafından işletiliyor, çok az mülkiyeti bulunan Osmanlı devletine ve ekonomisine gelir veya başka faydası olmuyordu.

Tarım ise Osmanlı ekonomisinin açık farkla en önemli parçası olmaya devam ediyordu ve İttihad ve Terakki hükümetleri tarafından unutulmamıştı. 1913 yılındaki İttihad ve Terakki kongresinde nihai açıklamasına, büyüklerin yanı sıra küçük çiftçilere uzun vadeli düşük faizli kredi vermek üzere bir Osmanlı Tarım Kredi bankası kurulması, çiftçilerin ortaklaşa zirai donanım, makine, tohum ve diğer ürünleri devlet yardımıyla almalarını sağlamak için tarım kooperatif bankaları kurulması için bir program dâhil edildi. Ayrıca hükümetten büyük ve küçük çiftçilere düşük faizli kredi sağlayabilmesi için Ziraat Bankası'nın sermayesini artırmasını istedi.[507] Kongreden hemen sonra, 1913 sonunda, Dâhiliye Nezareti'nin talimatıyla, her vilayet sadece mali, ticari ve endüstriyel temelini değil aynı zamanda bayındırlık hizmetlerini, tarım ve sağlık tesislerini de geliştirmek için programlar başlattı ancak bu programlar bir sonraki yıl nispeten hızlı ilerlerken tüm enerjilerini savaş hazırlıklarına tahsis etmeleri gereğiyle aniden durdu.[508] Osmanlı yönetiminin yanı sıra pek çok yerel yönetim yetkilisi ve

[507] *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesi* (İstanbul, Tanin, 1330), s. 7-8; aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 214.

[508] Örneğin, bakınız, resmi vilayet sayımına göre 1913 sonuna kadar nüfusu 1.152.400'e ulaşan Ankara bölgesi için geliştirilen programlar. Vilayet makamları, yerli tarım programları, önceki çeyrek yüzyıl boyunca Ümitköy bölgesinde keçi yetiştiren, bu süreçte tiftik fiyatlarının

Levent Şahverdi Arşivi

iş grupları Bağdat demiryolu şirketinin hatlarını, yeni tarım, sanayi ve ticaret programları geliştirmek istediği bölgelere genişletmesini sağlamaya çalıştı ancak bu tür genişlemeler demiryollarının yabancı sahiplerinin Osmanlıların kendilerininkiyle başarılı bir şekilde rekabet edebilecek ya da Osmanlıların yabancı siyasi ve askeri taleplere direnmesine yetecek kadar güçlenmesini sağlayacak mahsuller ve sanayiler geliştirmesine imkân vermek istememesiyle ya tamamen engellendi ya da çoğunlukla ertelendi.[509] Ancak zaman zaman Hicaz Demiryolu'nun Osmanlı işletmecileri bile maliyetler sebebiyle güzergâhı üzerindeki yerel kurum ve kuruluşların genişleme isteklerini kabul etmekte tereddüt ettiler. Özellikle bu demiryolu gerçek gelirlerle değil neredeyse tamamen devlet ve özel bağışlarla ayakta kaldı.[510]

ii. Kapitülasyonların Kaldırılması

Osmanlı sanayi, ticaret ve tarımının önemli bir gelişme kaydetmesi, Kapitülasyonların kaldırılmasını beklemek zorunda kaldı. Hem Osmanlı hükümeti hem de işadamları ve diğer özel şahıslar bir süredir Kapitülasyonların arkasına gizlenenin, İmparatorluğun modern dünyada ekonomik temelini geliştirmesini önleyenin Büyük Güçler olduğunun farkına varmıştı.[511] Kapitülasyonların kaldırılması ve bunların yerini her bir ülkeyle varılan münferit anlaşmaların alması için Güçleri anlaşmaya ikna etmek üzere ilk büyük Osmanlı girişimi, 1858'de Kırım Savaşı'nı sona erdiren Paris Barış Konferansında gerçekleşti. Osmanlı Sadrazamı Ali Paşa, Kırım'da Rusya ile savaşa Osmanlı İmparatorluğu'nu savunmak için girdiğini iddia eden Britanya ve Fransa'ya, İmparatorluğun ancak maliyesi ve ekonomisi yabancıların kontrolünden kurtulursa kendini savunacak güce sahip olabileceğini söyledi.

iç pazarda Türk rakiplerinin kâr edemediği bir noktaya düşmesine ve hayvanların otlamak üzere fazla yayılmasıyla bölgedeki tarım alanlarında artık ekin yetiştirelememesine neden olan İngiliz sömürgelerinin çabalarıyla rekabet edemediğinden Osmanlılara yardımcı olmak bir yana başarılarını sınırlayan yabancı tarım faaliyetlerinden yakınıyordu: BBA DH.ID. Dosya 80. Gömlek 4, 4 Aralık 1913/5 Muharrem 1332.

[509] BBA-DH.ID Dosya 191. Gömlek 6, 6 Aralık 1913/7 Muharrem 1332; BBADH. ID. Dosya 191. Gömlek 7, 3 Ocak 1914/5 Safer 1332; BBA-DH.ID. Dosya 191, 22 Mart 1914/24 Rebiyülahir 1332; BBA-DH.ID. Dosya 191. Gömlek 18, 9 Temmuz 1914/15 Şaban 1332; BBA-DH.ID. Dosya 191. Gömlek 19, 16 Temmuz 1914/22 Şaban 1332; BBA-DH.ID. Dosya 191. Gömlek 20, 19 Temmuz 1914/25 Şaban 1332.

[510] BBA-DH.ID. Dosya 191. Gömlek 22, 22 Temmuz 1914/28 Şaban 1332.

[511] Feroz Ahmad, 'Ottoman Perceptions of the Capitulations, 1800-1914,' *Journal of Islamic Studies*, XI/1 (2000), s. 1-20.

Ancak Güçler, Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalmasını isteyenler bile, daimi olmasını talep ettikleri ayrıcalıklarından vazgeçmek istemiyor, bunun yerine Osmanlıların ayakta kalmak için kendilerine bağımlı olmaya devam etmesini tercih ediyorlardı, dolayısıyla hiçbirşey yapılmadı. Güçler, sadece yurttaşlarına sağladığı ekonomik faydalar için değil aynı zamanda istedikleri zaman Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etmelerine imkân verdiği için de ayrıcalıklarını ellerinde tutmayı tercih ettiler.[512] Gördüğümüz üzere, Osmanlı basını Kırım Savaşı'nı izleyen yıllarda okuryazarlıkla birlikte gelişirken Kapitülasyonların değiştirilmesini veya tamamen kaldırılmasını talep eden pek çok makale yazıldı. Tanzimat döneminin reformcu hükümeti bunları değiştirmek için bazı girişimlerde bulunmuştu ama tüm Büyük Güçlerin güçlü direnişi karşısında pek de başarılı olamadı.

1882'de Sultan II. Abdülhamid yabancı bankacıları Kırım Savaşı'ndan sonra aşırı faizli çıkarılan tahvillerin yerine makul faiz oranlı yeni tahviller çıkarmaya başarılı bir şekilde ikna etti. Bunu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı bankacılar tarafından idare edilen, sadece tahvillerin faizini ve anaparasını ödemek için kullanılmak üzere belli devlet gelirlerini toplamakla görevlendirilen *Düyun-u Umumi Komisyonunu* kurarak yaptı. Bu tahvil sahiplerinin parasının ödeneceğini garanti etti, dolayısıyla çok daha az faiz oranlı yeni tahvilleri kabul ettiler. Bu başarının ardından, Sultan, yabancıların yönetimine güvenmesinin, özellikle Kapitülasyonların kaldırılmasını önermediğinden, değişikliklerin kabul edilmesini sağlayacağı umuduyla, Kapitülasyonların yönetildiği kuralları değiştirme girişiminde bulundu. 14 Kasım 1883'te *Ticaret Nezareti*, Sultan'ın emriyle, Kapitülasyonların varlığı sürerken, yabancı şirketlerin Osmanlı yasalarına tabi olabilmesinin yollarını araştırması için bir komisyon kurdu.[513] 1887'de komisyon Meclis-i Vükela'yı, Osmanlı hükümetine Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren yabancı şirketleri ve yabancı şirketler tarafından açılmış temsilcilikleri düzenleme yetkisi sağlamak üzere bir düzen-

[512] Tahir Taner, 'Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi,' *Muammer Raşit Seviğ'e Armağan* (İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, 1951), s. 624-625; aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 70.

[513] Toprak, *Milli İktisat*, s. 75; Carter Vaughn Findley, 'Economic Bases of Revolution and Repression in the Late Ottoman Empire,' *Comparative Studies in Society and History*, XXVIII/1 (1986), s. 81-106.

Levent Şahverdi Arşivi

lemeyi yürürlüğe koymaya ikna etti.[514] Bu düzenlemeye göre, yabancı ülkelerde kurulmuş şirketler, Osmanlı hükümetinden izin almadan Osmanlı topraklarında temsilcilik veya şube açamazdı. Bu izni almak için bu şirketin büyükelçiliği veya konsolosluğu Ticaret Nezareti'ne başvurmak, Nezaret de şirketin Osmanlı devleti kanunlarına aykırı hareket etmediğine veya kamu düzenini veya ahlakını bozacak bir şey yapmadığına kanaat getirmek zorundaydı. İzin alınmasından sonra üç ay içinde şirket, şirketin resmen tanınan yöneticisi olacak, Osmanlı topraklarında yasal iş yapma yetkisine sahip ve şirket tarafından Osmanlı kanunlarının ihlal edilmesinden sorumlu olacak yerel bir temsilci atamak zorundaydı. Ancak yabancı büyükelçilikler buna itiraz ettiler ve Kapitülasyonların sağladığı ticaret yapma özgürlüklerini ihlal ettiği gerekçesiyle yasaya uymayı reddettiler. Dolayısıyla kanun açıkça göz ardı edildi. Yabancı şirketler Osmanlı hükümetinden izin almadan faaliyet göstermeye devam ettiler ve Osmanlı hükümetinin o anda bu konuda yapabileceği veya yapacağı hiçbir şey yoktu.[515] Fakat Osmanlılar, Kapitülasyonların koşullarını göz ardı etmezken Osmanlıların her iki tarafa da yardımcı olacağını gösterebilmesiyle en azından değişiklik yapılmasını kabul ettirerek tek tek ülkelerle ticaret anlaşmalarına varmakta bir miktar başarı elde ettiler.[516]

Kapitülasyonlardan kurtulmak için çaba harcanırken Mart 1906 sonunda, *Ticaret-i Berriye Kanunu*'na (Kara Ticareti Kanunu) bir ek olarak eklenen bir düzenlemeyle Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren yabancı şirketler ve sigorta şirketleri üzerinde devlet kontrolü oluşturularak Kapitülasyonlarda değişiklik yapmak üzere bir girişimde daha bulunuldu. Bu düzenleme yabancı şirketlerin yüzyıllardır kullandığı ticaret özgürlüğüne bir son verdi ve geçmişte *temettü vergisi* (kazanç vergisi) ve diğer vergilerden ve ücretlerden muaf tutularak fayda sağlamak yerine Osmanlı şirketleriyle aynı koşullarda faaliyet göstermek zorunda oldukları belirtildi. Yabancı kuruluş ve sigorta şirketlerinin belli bir miktar parayı peşin olarak Osmanlı Bankasına veya

[514] Metin: *Düstur I*, cilt 5, s. 963-965, aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 75.

[515] Said Hikmet, 'Eşhâs-ı Mâneviyye-i Ecnebiyyenin Hâl ve Mevki-i Hukukisi,' *Ulum-u Siyasiyye ve İktisadiye Mecması*, I/1 (Nisan 1334/1918), s. 9-34, ve I/2 (Mayıs 1334/1918), s. 127-159, aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 75, not 17.

[516] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 174, 29 Nisan 1914/3 Cemaziyelahir 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 188. Gömlek 1, 29 Nisan 1914/3 Cemaziyelahir 1332.

Kayıtlı Devlet-i Aliye Eshâmı (Osmanlı tahvili) olarak deposit olarak vermesini şart koşarak yabancı şirketlerle iş yapan Osmanlı vatandaşlarının haklarını güvence altına almalarının yolunu belirledi.[517] Ancak bir kez daha, yabancı hükümetler Kapitülasyonların sağladığı 'haklarını' ihlal ettiği gerekçesiyle bu düzenlemeyi kabul etmeyi reddetti.

1908 Genç Türk Devrimi, kesin surette Sultan II. Abdülhamid'in istibdatına son vermek için başlatıldıysa da aynı zamanda, Osmanlı devletini ve toplumunu Batı'nın ekonomik ve siyasi tahakkümünün zulmünden ve açgözlülüğünden ve halkın Avrupai yaşam ve düşünce biçimlerini taklit etme güçlü arzusuyla Osmanlı ve Müslüman kimliğini kaybetme tehlikesinden kurtararak onun yerine getirilen anayasal rejimi güçlendirmek için de çok güçlü bir istek taşıyordu. Osmanlı gazeteciler ve karikatüristler bu duyguyu, Osmanlı yaşamına sirayet eden çürüme, ahlaki gevşeklik ve yozlaşma ve Batı emperyalizmi musibetinden kurtulmuş tamamen yeni bir kimlik yaratma gereği fikirleriyle ifade ettiler. Bunun ancak Kapitülasyonların ve bununla birlikte Batılı olan her şeye duyulan aşırı hayranlığın ve öykünmenin ortadan kaldırılmasıyla başarılabileceğine işaret ettiler.[518] Genç Türk Devrimi ayrıca sadece Sultan'ın Türk ve Müslüman tebaası ve Büyük Güçler tarafından değil, bunun İmparatorluğun rönesansının başlangıcının yanı sıra II. Abdülhamid döneminde başlatılmış olan modernleşmenin devamına ve hatta ilerlemesine işaret ettiğini düşünen, başta Rumlar, Ermeniler, Sırplar, Bulgarlar ve Arnavutlar olmak üzere Hristiyan vatandaşlar tarafından da coşkuyla karşılandı. Devrim bir an için onları yüzyılın ortasından beri ayıran etnik ve ırksal ihtilafları bir kenara bırakmalarına yol açtı. Paris'te sürgündeyken yapmış oldukları gibi, İttihad ve Terakki Cemiyeti üyeleri ve destekçileriyle işbirliği yaptılar ve Anayasanın yeniden tesisiyle gerçekleştirilmekte olan yasal eşitlik vaatlerini memnuniyetle karşıladılar. Aynı şekilde, bir an için, önceden İmparatorluktaki yurttaşlarını Osmanlı hanedanlığına karşı ayaklanmaya kışkırtan Osmanlıların Hristiyan komşuları

[517] 25 Mart 1906. *Düstur*ı VIII, s. 470-476; Said Hikmet, 'Eşhâs-i mâneviyye-i ecnebiyyenin hal ve mevki-i hukukisi,' *Ulum-u Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*, I/2 (Mayıs 1334/1918), s. 143; ikisini de aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 75-76.

[518] Palmira Brummet, 'Dogs, Women, Cholera and other Menaces in the Streets: Cartoon Satire in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-11,' *International Journal of Middle East Studies*, XXVII/4 (1995), s. 433-460.

Levent Şahverdi Arşivi

Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan da Osmanlı'daki siyasi değişiklikleri umut ve hatta takdirle karşıladı. Ancak bu Hristiyan vatandaşların ve komşuların ulusal emellerinin onları kısa sürede, istediklerini II. Abdülhamid yönetiminde veya Osmanlı'da siyasi istikrar yeniden tesis edildiğinde gerekli olacağından çok daha az güç kullanarak almak için Osmanlı devletindeki geçici iktidar boşluğundan faydalanmalarının onlar ve Hristiyanlık için daha iyi olacağını düşünmeye başlamaya sevk etmesi fazla uzun sürmedi. Dolayısıyla beraberlik ve umut hissiyatı hızla kayboldu ve anayasal Osmanlı rejimi kendini hem içeriden hem de dışarıdan, bir önceki rejim sırasında maruz kalınandan çok daha fazla terörle karşı karşıya buldu.[519]

Yeniden başlayan Hristiyan saldırılarına cevaben İstanbul'daki Genç Türk rejimi, tamamen ortadan kalkması umuduyla Kapitülasyonların hakkından gelmeye odaklandı. Mart 1914'te Osmanlı hükümeti, Osmanlı devletinin en azından devlet gelirlerinin toplanmasından elde edilen kazançları vergilendirme hakkına sahip olduğunu düşünerek, istihlak vergileri toplayarak hükümet kurumları için çalışan ya da *aşar* ve çiftçilerin devlet hazinesine borçlu oldukları diğer vergileri (*rüsumat*) toplamak için *mültezim* olarak görev yapan hem Osmanlı hem de yabancı yüklenicilere *Temettü Vergisi* getirdi.[520] Hatta yabancıların işlettiği fabrikalarda imal edilen un için kullanılan çuvallardan bile kamu maksadıyla vergi toplamaya çalıştı.[521] Fransızlar tarafından işletilen tütün tekeli *Régie*'nin sözleşmesini uzatma gerekliliğini, ödediği vergileri artırmak için kullanmaya çalıştı ama tabii ki başarılı olamadı.[522] 8 Nisan 1914'te hükümet, her ne kadar Kapitülasyonlar yüzünden yabancı limanlardan Basra'ya gelen yabancı gemilerden vergi alma girişiminde bulunulamıyorsa da, Irak'taki Şattülarap ile Dicle ve Fırat nehirlerinde seyreden yabancı mavnalardan, yerli Osmanlı tüccarlarının mallarını bir Osmanlı limanından diğerine taşımaları halinde

[519] Stephanos J. Papadopoulos, 'La Revolution des "Jeunes-Turcs" et l'Opinion Publique en Grece,' *Balkan Studies* [Yunanistan] , XXVII/1 (1986), s. 129-137.

[520] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 22, 18 Mart 1914/20 Rebiyülahir 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 24, 18 Mart 1914/20 Rebiyülahir 1332; BBA-DH.EUM.MH. Dosya 79. Gömlek 75, 24 Mart 1914/26 Rebiyülahir 1332; BBADH. EUM.MH. Dosya 81. Gömlek 9, 10 Nisan 1914/14 Cemaziyelevvel 1332.

[521] BBA-DH.UMVM. Dosya 107. Gömlek 32, 2 Nisan 1914/6 Cemaziyelevvel 1332.

[522] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 131, 12 Nisan 1914/16 Cemaziyelevvel 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları Dosya 235. Gömlek 75, 17 Mayıs 1914/21 Cemaziyelahir 1332.

belediye vergileri toplanması emri verdi.[523] Bu uygulamanın Irak'ta Britanyalılar tarafından kabul edilmesi diğer Osmanlı belediyelerinin de Osmanlı limanları arasında çalışan yabancı gemilere yerel vergiler uygulamalarını sağlayabilirdi.[524] Ancak yine yabancı büyükelçiliklerin güçlü muhalefeti bu önlemlerin uygulanmasını engelledi ve bu da Osmanlı İmparatorluğu'nda sağlanan gelirlerin büyük bölümünü Osmanlı hükümetinin yetki erişiminin dışında bıraktı. Osmanlı yönetiminin, nihayetinde kaldırılmadan önce yabancıların başa çıkılamaz muhalefetiyle karşılaşmaksızın Kapitülasyonlardan kaçınmak için attığı tek adım, Osmanlı işletmelerinin Osmanlı gemilerinde ve fabrikalarında, her ne kadar Osmanlı kömürü ithal kömürden çok daha fazla duman ve is çıkaran yumuşak maden kömürü olsa da, Avrupa'dan ithal edilen kömür yerine, İstanbul Boğazı yakınında Karadeniz kıyısında Ereğli'deki madenlerde üretilen Osmanlı kömürünün kullanımını bir hayli artırmasını gerektiren Haziran 1914'te yayımlanan bir buyruktu.[525] Ayrıca, küçük Osmanlı kopyalarının tuz ve sabun imalat, satış ve ihracatındaki tekelini yasadışı bir şekilde kırmalarını engellemek için müdahale etmeden önce bunun bir koşul olduğunda ısrar ederek yabancıların kontrolündeki Düyun-u Umumi Komisyonunun Osmanlı hazinesine katkılarını artırmasını sağladı.[526] Yabancı demiryolu şirketlerinin Osmanlı madeni paralarını ve banknotlarını kabul etmeyi reddetme ve yolcu biletleri ve sevkiyatların ödemesi olarak sadece yabancı para birimi talep etme girişimleri de bu tür eylemler için sözleşmelerinde yetki bulunmadığı gerekçesiyle reddedildi.[527] Osmanlı hükümeti bununla birlikte, Rumların ve Ermenilerin sahibi olduğu Osmanlı şirketlerinin Kapitülasyonlardan yararlanmak üzere kayıtlarını yabancı mülkiyete transfer etme girişimlerini de bu kişiler transferler yapılana kadar Osmanlı kanunlarına tabi olduklarından başarılı bir şekilde kısıtladı.[528] Yabancı fabrika sahiplerinin fiyat ve kaliteyi düşürerek Osmanlı rakiplerinin ürünlerine zarar verme çabaları yasaklandı ve bu düzenlemeler başarılı bir şekilde uygulandı.[529]

[523] BBA-DH.ID. Dosya 74. Gömlek 66, 8 Nisan 1914/22 Cemaziyelevvel 1332.
[524] BBA-DH.UMVM. Dosya 73. Gömlek 29, 22 Haziran 1914/28 Recep 1332.
[525] BBA-DH. ID. Dosya 189. Gömlek 10, 21 Mayıs 1914/25 Cemaziyelahir 1332.
[526] BBA-DH.ID. Dosya 170. Gömlek 6, 2 Temmuz 1914/8 Şaban 1332.
[527] BBA-DH.ID. Dosya 191, 25 Mayıs 1914/29 Cemaziyelahir 1332.
[528] BBA-DH.ID. Dosya 171. Gömlek 28, 14 Haziran 1914/20 Recep 1332.
[529] BBA-DH.ID. Dosya 107. Gömlek 79, 8 Temmuz 1914/14 Şaban 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

Ancak çoğunlukla, Osmanlı hükümetinin Kapitülasyonlarda değişiklik yapılması yönündeki çok daha önemli girişimlerinin hepsi reddedildi.

Yabancıların Kapitülasyonların kaldırılmasına muhalefeti sadece yurttaşlarının elde ettiği ekonomik avantajlara değil aynı zamanda ırksal ve dini bağnazlığa da dayanıyordu. 12 Mayıs 1914'te örneğin, ünlü İngiliz arkeolog ve İngiliz istihbarat ajanı Gertrude Bell, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en zengin Levanten ailelerden birine mensup olan Edward Whittall'u ziyaret etmek üzere İzmir'e geldi. Whittall ona işletmelerinin Türkleri işten çıkardığını çünkü 'çok aptal' olduklarını ve İzmir Valisi'nin kötü olduğunu çünkü Türklerin onların yerini alması için Rumları gitmeye teşvik ettiğini ve muhtemelen piyasada onlarla rekabet etmeye teşvik ederek Müslümanları Hristiyanlara karşı kışkırttığını ve yabancılara karşı 'küstah' -genellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancılar tarafından Türkler onlarla eşit farzedildiğinde kullanılan bir ifade- olduğunu söyledi:

> *Salı 12. [12 Mayıs 1914] Simirna'ya [İzmir] erken vardım. Bay Sayer ile birlikte sahile gittik, etrafı gezdik ve Edward Whittall'u çağırdık. Burada işlerin çok kötü olduğunu söyledi. Cemiyetin güçlü adamlarından, kötü bir Valileri var. Rumlara karşı tahammül edilemez bir iğneleme politikası güdüyor, görünüşe bakılırsa onları gitmeye zorlayıp tüccar olarak onların yerine Türklerin gelmesi umuduyla. Whittall ailesi Türk elemanlar almaya çalışmış ama bu girişimden vazgeçmek zorunda kalmış, çünkü çok aptallarmış. Vali ve yetkililer Müslüman nüfusu Hristiyanlara karşı kışkırtıyor ve Bay Whittall bir katliamdan korkuyor. Ayrıca Vali yabancılara karşı çok küstah. Birkaç gün önce incir alıcısı İngiliz bir firmaya, onlara incir satılmaması için talimat verdiğini söyledi. Bu Konstantinopolisis [İstanbul] Konsolosluğuna bildirilmiş. Korkunç bir çekirge istilası, her şey çok karanlık. Yunanların Türklerin vazgeçmeyeceği adalar için Türkiye ile savaşa gireceğine dair sürekli haberler geliyor. Bay W. büyük Simirna limanını koruyan Sakız [Khios/Chios] ve Midilli [Mitilini/ Mytelene] adalarından nasıl vazgeçebileceklerini anlamadığını söylüyor. Garnizonları takviye ediyorlar – 200 subay dün buradan geçti. Azametli Türk donanmasından ve yeni dretnotlar alındığından söz edilmesi Yunanların acele etmeleri gerektiğini düşünmelerine neden oluyor. Dün rehberim Türkiye ile denizde savaşmak zorunda olduklarını söyledi. Bulgaristan'dan korkma-*

Levent Şahverdi Arşivi

dıklarını çünkü Romanya'nın arkalarında olduğunu. Bu geminin Kaptanı, Mark Kerr ve subaylarını çıkardı. Yunanlarla çok az ilerleme kaydettiklerini duyduğunu söylüyor. Yunanlar o kadar kendini beğenmiş ki onlara bir şey öğretmek imkânsız.[530]

Uzun yıllar İstanbul'da İngiliz Büyükelçiliğinde tercümanlık yapan Andrew Ryan daha sonra anılarında şunları yazar:

Bizim için en küçük durumlarda bile imtiyazlarını sürdürmeleri yurttaşlarımızın güvenliği açısından elzem görünüyordu... Bu konularda Kapitülasyonlardan faydalanan Güçler, başka alanlardaki farklılıkları ne olursa olsun işbirliği halindeydi. Üst düzey tercümanlar kısa aralıklarla düzenli olarak ortak çıkar meselelerini tartışmak üzere biraraya geliyorlardı... Mali imtiyazlarımız konusunda da en az adli imtiyazlarımız konusunda olduğu kadar kararlıydık. Türklere zaman zaman tavizlerde bulunuldu ancak rızamız olmaksızın yeni bir vergi uygulanamayacağı ilkesine bağlı olarak... Hiç şüphesiz Türkler maruz bırakıldıkları engellere öfkeliydi.[531]

Avrupalıların itirazı, sadece Hristiyanların bir şekilde Osmanlı Müslüman kanunlarına ve yargı yetkisine tabi olmalarına geçit verme korkusuna değil aynı zamanda Orta Doğu'da mümkün olduğunca çok kişiyi, çabalarını bir dizi hastane, okul, yetimhane ve diğer benzer kurumlarla gizleyen misyonerler aracılığıyla Hristiyan yapma ateşli arzusuna da dayanıyordu. Bu kişiler hiç şüphesiz çok önemli sosyal hizmetler sunuyordu ancak yardım ettiklerinin dinini değiştirme ve Osmanlı toplumunda daha önce var olandan çok daha derin bölünmeler yaratma pahasına.[532] 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar misyoner kurumlar Osmanlı egemenliğindeki Orta Doğu'nun tamamına yayıl-

[530] Gertrude Bell Arşivleri- 12 Mayıs 1914 tarihli Günlük: İnternet sayfası: http://www.gerty.ncl.ac.uk/home. Gertrude Bell'in yaşamına ve Orta Doğu'daki deneyimlerine dair harika bir anlatım için bakınız, Janet Wallach, *Desert Queen: The Extraordinary Life of Gertrude Bell: Adventurer, Adviser to Kings, Ally of Lawrence of Arabia* (New York, Anchor, 1996).

[531] Andrew Ryan, *The Last of the Dragomans* (Londra, 1951), s. 34-35; Feroz Ahmad, 'Armed Neutrality,' s. 45.

[532] Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927* (Minneapolis, University of Minnesota Press, 1971); Moranian, Suzanne Elizabeth, *The American Missionaries and the Armenian Question: 1915-1927*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Wisconsin Üniversitesi, Madison, Wisconsin, 1994); Petko Petkov, 'Amerikanski Misioneri v Bulgarskite Zemi (XIX Nachaloto Na XX V., [19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında Bulgar topraklarındaki Amerikan misyonerler], *Istoricheski Pregled* [Bulgaristan], cilt 46/5 (1990), s.18- 32.

Levent Şahverdi Arşivi

mıştı. İstanbul, Güneydoğu Avrupa, Anadolu ve Arap vilayetlerindeki bu tür yüzlerce kuruma ek olarak sadece Osmanlı vilayetlerinden en küçüklerinden biri olan Lübnan'da altı yabancı hastane, 38 Hristiyan kilise, 42 Hristiyan erkek okulu ve 25 Hristiyan kız okulu bulunuyordu. İskoçya Kilisesi himayesinde bir Yahudi misyon okulu bulunuyordu. İtalyan yönetimi tarafından desteklenen *Schiola Reale Italiana Elementare* vardı. Almanların, St. John Şövalyeleri Prusya Tarikatı tarafından kurulmuş bir hastanenin yanı sıra bir yetimhane ve okulları vardı. Sayda'da Amerikan Misyonunun kızlar ve erkekler için ayrı okulları vardı. Fransiskanların bir manastırı, bir kilisesi ve bir erkek okulu vardı; St. Joseph rahibeleri bir okul ve bir yetimhane işletiyordu; Cizvitlerin bir misyon merkezi, bir kilise ve birkaç okulları vardı. Sur'da Fransiskanlar ve St. Joseph rahibeleri tarafından işletilen birkaç manastır ve okul; ve Britanya Suriye Misyonu tarafından işletilen erkek, kız ve kör okulları bulunuyordu. Lübnan Dağı'nda Cizvitlerin bir kilisesi, bir manastırı ve Bikfaya'da okulları vardı; Britanyalı Quakerlerin Brummana'da bir okulları vardı. Amerikan girişimine 1870'e kadar merkezi Boston olan, daha sonra yeniden düzenlenerek Presbiteryen Yabancı Misyonlar Kurulu adını alan, mezheplerarası Amerikan Yabancı Misyonlar Komiserler Kurulu önderlik ediyordu. 1906'ya kadar Amerikan misyonerler, çoğu Lübnan Dağı'nda bulunan 70 kurum, okul ve kiliseye sahipti. 1866'da Suriye Protestan Kolejini kurarak okullarını tek bir çatı altında topladılar ve bu kurum 1920'de Amerikan Beyrut Üniversitesi adını aldı. 1914'e kadar, Fransızlar Cizvitler, Fransiskanlar, Kapüçinler, Lazaristler, *Les Dames de Nazareth*, *Les Soeurs de la Charite de St. Vincent de Paul*, *Les Soeurs de St. Joseph*, *Les Soeurs du St. Rosaire* ve benzerleri tarafından temsil edildi. Cizvitler Katolik eğitim tarikatlarının en aktif olanıydı ve 1875'te Beyrut'ta Saint Joseph Üniversitesi'nin kurulmasına öncülük etti. Bu alanda oldukça geride kalan Britanya, 1860'dan başlayarak Suriye ve Lübnan'da aktif olan ve bir noktada Lübnan köylerinin yanı sıra Şam'da 40 okul işleten, esasen bir mezhebe bağlı olmayan Britanya Suriye misyonuna sahipti. Britanya Quaker Dostlar Derneği 1876'da Beyrut'ta Brumana Lisesi'ni kurdu.[533]

[533] Ajay, s. 98-100.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu nedenle durum sadece aynı kalmadı daha da kötüleşti, yabancı şirketlere tanınan imtiyazların, o zamandan Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı ekonomisini sömürme ve Osmanlı Hristiyan topluluğunu etkileme imkânı sağlamasıyla İmparatorluğa yatırım yapan yabancı şirketlerin sayısı büyük ölçüde arttı.[534] Kapitülasyonlara son vermeyi amaçlayan son bir umutsuz önlem olarak, Osmanlı yönetimi 1908'de, Chester İmtiyazı olarak bilinegelen projeyle onlardan imtiyazları geri almak için Büyük Güçler arasındaki ihtilafları alevlendirmek umuduyla, demiryolu ve petrol imtiyazlarının yeni bir adaya, Amerika Birleşik Devletleri'ne verilmesi olasılığını müzakere etmeye başladı. Ancak neticede bu çaba, hem Britanya hem de Almanya'nın manevrası hem de çoğu Amerikalı işadamının ülke dışına önemli miktarda sermaye yatırma isteksizliği nedeniyle başarısız oldu.[535]

Tüm bu Kapitülasyonların üstesinden gelme çabalarına ve kooperatifler ile yerli Osmanlı bankaları tarafından bazı ilerlemer kaydedilmesine rağmen, Kapitülasyonlar kaldırılmaksızın bunların Osmanlı İmparatorluğu'nu içine düşürüldüğü darboğazdan kurtarmakta sadece sınırlı bir etkisinin olabileceği gerçeği varlığını sürdürdü. Toprak kazanımlarından ziyade Kapitülasyonların ortadan kaldırılması artık Osmanlıların Üçlü İttifak ve Üçlü İtilaf ile olası ittifak müzakerelerinde başlıca talebi haline geldi. Osmanlıların İttifak Devletleri yerine Britanya ve Fransa ile bir ittifak kurmaya çalıştıkları 1914 yazında bile, İtilaf Devletlerinin destekleri karşılığında Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya'ya önerdikleri türden toprak kazanımları istemiyorlardı. Osmanlıların istediği tek şey Kapitülasyonların kaldırılması veya en azından değiştirilmesiydi ancak Büyük Güçler bunu bile reddetmeye devam etti, dolayısıyla zorluklar da sürdü. Büyük Güçlerin Osmanlı'nın tarafsızlığı karşılığında Kapitülasyonların kaldırılması talebini reddetmesi aslında Enver Paşa ve Talat Bey'in Meclis-i Vükela'da Almanya tarafında savaşa girilmesine karşı Bahriye Nazırı ve Suriye Valisi Cemal Bey ve Maliye Nazırı Cavid Bey tarafından gösterilen direncin üstesinden gelmesini sağladı.

[534] Sibuh Istipanyan, 'Ecnebi Şirketleri ve Biz,' *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, IV/10 (13 Ocak 1326), s. 158-160, aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 86.

[535] John A. DeNovo, 'A Railroad for Turkey: The Chester Project, 1908-1913,' *Business History Review*, XXXIII/3 (1959), s. 300-329.

Levent Şahverdi Arşivi

Almanya ve Avusturya-Macaristan ile 2 Ağustos 1914'te imzalanan ittifak anlaşmasının aslında Osmanlı'nın Üçlü İtilaf üyelerini ve akabinde kendi müttefiklerini Kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmeye zorlama çabasının bir parçası olduğuna dair kesin kanıtlar bulunmaktadır. Bu Sadrazam Said Halim Paşa'nın Alman Büyükelçi von Wangenheim'dan Alman kruvazörleri Göben ve Breslau'nun Osmanlı sularına girmesine izin verilmesi karşılığında talep ettiği başlıca şeylerden biriydi ve bu öneri 5-6 Ağustos 1914 gecesi devam eden uzun toplantıda tartışıldı.[536] Osmanlı'nın Almanya ve Avusturya ile ittifak anlaşması imzalamasından sonra da uzun süre her iki ittifakla da devam eden müzakereler sırasında, tüm taraflar Kapitülasyonlarla ilgili herhangi bir taviz verilmesine karşı çıktı, ama 20 ile 28 Ağustos 1914 arasında bir noktada, Bahriye Nazırı Cemal Paşa ile Maliye Nazırı Cavid Bey'in İstanbul'daki İtilaf Devletleri büyükelçilerine şahsi ricalarına cevaben,[537] Rusya, belki de Osmanlı İmparatorluğu'nda diğer Güçlerden çok daha az ekonomik kuruluşu bulunduğundan, bazı tavizlerde bulunmayı kabul etti. Başta Britanya Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in şiddetli itirazları, İtilaf Devletlerinin, bırakın Kapitülasyonlar sayesinde sahip oldukları ayrıcalıkları, kendi imtiyazlarının hiçbirini, ama İmparatorluk'taki Bağdat demiryolu da dâhil Alman ekonomik imtiyazlarını kaldırma sözüyle birlikte savaş sonrasında Osmanlıların toprak bütünlüğüne dair güvencelerden başka bir şey önermemesine neden oldu. Bu nedenle Britanya değişiklik olmaksızın Kapitülasyon imtiyazlarının hepsini elinde tutmakta kesinlikle ısrarcı olmaya devam etti ve Rusları, Osmanlıları tektaraflı hareket etmeye teşvik edebilecek herhangi bir öneride bulunmaktan kaçınması konusunda uyardı.[538] Ağustosun üçüncü haftasında bir noktada, Britanya ve Fransa,

[536] Enver toplantıyı Wangenheim'a rapor etti, o da Berlin'e iletti: Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a, no. 438, 6 Ağustos 1914: PA/AA, R 22402, aktaran Aksakal, s. 118. Aksakal, s. 117-118, not 302'de Meclis-i Vükela Mazbatalarında bu toplantıya dair bir kayıt bulamadığını ve Meclis-i Vükela'nın tüm üyelerinin olup olmadığından kuşkulandığını belirtmektedir. Ben de Başbakanlık Arşivi'nde bu toplantıya dair bir kayıt bulamadım.

[537] Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Konstantinopolis, 7 Ağustos (20), 1914. (Telgraf.) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 16-17.

[538] Rusya Dışişleri Bakanı'ndan Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'ne. Petrograd, 10 Ağustos (23), 1914. (Telgraf.) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 18-19; Rusya'nın Paris Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Paris, 11 (24) Ağustos 1914. (Telegraf.) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*. s. 19; Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'ten Dışişleri Bakanı Sazonov'a, 19

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlıların savaş sırasında tarafsız olmakla kalmayıp aynı zamanda tarafsızlıklarını herhangi bir şekilde ihlal ederlerse Osmanlıları İtilaf Devletlerinin saldırısına tamamen açık bırakarak Osmanlı askeri hizmetindeki tüm Alman subayları ve erleri çıkarması halinde, adli olanlar haricinde Kapitülasyonların koşullarında değişiklik yapılmasını düşünebileceklerini ima etti. Bu tereddütlü öneri bile kısa sürede geri çekildi.[539] Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers Dışişleri Bakanı Sazonov'a 19 Ağustos 1914'te, Osmanlı kabinesindeki savaş yanlılarının Osmanlı'nın Almanya ile ittifak kurup onun tarafından savaşa girmesini sağlamasını önlemek için Kapitülasyonlar konusunda tavizlere ihtiyacı olduğunu bildirdi:

> *Maliye Nazırı* [Cavid Bey] *bugün beni ziyaret etti ve bana Üçlü İtilaf Güçleriyle bir anlaşmaya varmanın mümkün olduğu kanaatini iletti. Cavid Bey'e göre, Almanlar, özellikle son birkaç gün içinde, direnmesi güç çekicilikte pek çok sözler vermekteler. Nazır, İtilaf Devletlerinin Türklere, Hükümetin ihtiyatsız bir karar almasını engellemek ve Kabinenin muhafazakâr üyelerine Alman etkisi altındaki savaş yanlısı görevdaşlarıyla mücadele etmek için etkili bir silah vermek üzere, Almanların söz verdikle-*

Ağustos 1914, telgraf 780, MO 6.1, no. 137; Giers'ten Sazonov'a, 20 Ağustos 1914, telgraf 791, TR no. 52; Mallet'ten Grey'e telgraf 575, 20 Ağustos 1914; Sazonov'dan Giers'e, 23 Ağustos 1914, telgraf 2090, TR. No. 55; Yasamee, *Ottoman Empire*, s. 247, hepsini aktaran Bobroff, s. 181.

[539] Bakınız, örneğin, St. Petersburg'daki Fransa Büyükelçisi Paléologue'nin Fransa Dışişleri Bakanı Doumergue'a 16 Ağustos 1914 tarihli notunda, Rusya müttefiklerine Osmanlıların savaş sırasında tarafsız kalması halinde Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün garanti edilmesini ama kendilerininkilerin değil sadece Almanya'nın, Berlin'den Bağdat'a demiryolu da dahil, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kapitülasyon haklarının ve ekonomik imtiyazlarının feshedilmesinin kabul edilmesini önerdi ve Doumergue aynı tarihli cevabında, Paléologue'yi Rusların Osmanlıları tüm Güçlerin Kapitülasyon düzeninde daha büyük değişiklikler talep etmeye teşvik edebilecek her türlü açıklamadan kaçınmasını sağlaması konusunda uyardı: Fransa, Ministère des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques Français: 1914 (3 Aout-31 Décembre)* (Paris, 1999), s. 61-62. Ayrıca bakınız, Rusya Dışişleri Bakanı'ndan Rusya'nın Paris ve Londra büyükelçilerine. Petrograd, 8 (21) Ağustos 1914. (Telgraf.) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 17; Rusya'nın Paris Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Paris, 9 (22) Ağustos 1914. (Telgraf.) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 17-18; Grey'den Mallet'e, 22 Ağustos 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 9; Rusya Dışişleri Bakanı'ndan Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'ne. Petrograd, 10 (23) Ağustos 1914. (Telgraf.) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 18-19; Rusya'nın Paris Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na, Paris, 11 (24) Ağustos 1914. (Telgraf.) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*. s. 19; ayrıca Sazonov'dan Izvolskii, Benkendorf ve Giers'e, telgraf 2210, 28 Ağustos 1914: MO 6.1, no. 173, aktaran Bobroff, s. 18.

Levent Şahverdi Arşivi

rinden az olsa bile yine de yeterince önemli bazı menfaatler önermesi gerektiğini düşünüyor. Bu menfaatler arasında Türkiye'ye tam bir ekonomik bağımsızlık verilmesi ve kapitülasyon rejiminin kaldırılması sayılabilir. Bu koşullar altında Alman heyetin Türkiye'den çıkarılıp çıkarılamayacağı soruma cevaben Nazır, Türkiye'ye sunulabilecek imtiyazların Alman heyetinin gönderilmesi şartına bağlanabileceğini söyledi. Paris ve Londra'ya iletildi. (İmza) GIERS[540].

21 Ağustos'ta Sazonov Britanya ve Fransa büyükelçilerinin aynı talebe yönelik isteksizliğini, ama en azından kendisinin Kapitülasyon güvencelerinin yerini Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan yurttaşlarını koruyan ayrı anlaşmaların almasının mümkün olduğunu düşündüğünü bildirdi:

Cavid Bey bugün Fransa ve Britanya büyükelçilerini ziyaret etti ve dün bana yaptığı öneriyi onlara da yineledi. Cemal Bey dün aynı hususu Sir L. Mallet ile yaptığı görüşmede gündeme getirdi. Öneriler arasındaki fark, Türklerin meslektaşlarımdan, evvela bizden korktukları ve bu sebeple, İtilaf Devletleriyle genel bir anlaşma değil, her biriyle ayrı ayrı, yazılı bir anlaşmaya varmak istedikleri gerçeğini açıkça gizlemedikleri gerçeğinde yatıyor. Kapitülasyonlar meselesine gelince, meslektaşlarım ve ben tamamen kaldırılmalarının zor olacağı kanaatindeyiz. Yine de uygulamalarının önemli oranda hafifletilebileceği olasılığını kabul ediyorum. Kişilerin ve yabancı yurttaşların meskenlerinin dokunulmazlığının ve mahkeme duruşmalarında konsolosların yardımının garanti edilmesiyle bunları sınırlamanın gayet mümkün olduğuna inanıyorum. Paris ve Londra'ya iletildi. (İmza) GIERS[541]

Sazonov ayrıca St. Petersburg'daki Britanya ve Fransa büyükelçilerinden, Meclis-i Vükela'da daha savaş yanlısı görevdaşlarına karşı Cavid Bey'e destek vermek üzere, hükümetlerinin onun fikrini kabul etmelerini sağlamaya çalışmalarını istedi:

[540] Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'ten Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a, İstanbul, 7 (20) Ağustos 1914. (Telgraf.) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 16-17.

[541] Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'dan Rusya'nın Paris ve Londra'daki büyükelçilerine. Petrograd, 8 (21) Ağustos 1914. (Telgraf.) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 17.

Fransa ve Britanya büyükelçilerden ayrı ayrı hükümetlerine Cavid Bey tarafından önerilen planları tamamen reddetmemeleri tavsiyesinde bulunmalarını istedim. Türkiye ile bir anlaşmaya varılabileceği şüpheli olsa da yine de daha ılımlı unsuru geri çevirmememiz gerektiği kanaatindeyiz. Konstantinopolis'e iletildi.

(İmza) SAZONOFF.[542]

Britanya bir noktada, Osmanlı hizmetindeki tüm Alman askeri danışmanların gönderilmesi de dâhil, Osmanlı'nın tamamen tarafsız kalması karşılığında, Kapitülasyonlarda bazı değişiklikler yapma ve geçmişte yerine getirilmemiş olan Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün garanti edilmesi istekliliğini ifade etti:

Britanya Büyükelçisi tarafından bana verilen bir memorandumda, Hükümetinin, Türklerin taleplerini aşırı addetse de bunları müzakere malzemesi olarak görerek reddetmemenin daha uygun olduğunu düşündüğü belirtilmektedir. İngiltere, üç Güç tarafından Türkiye'nin dokunulmazlığına ve bağımsızlığına saygı gösterileceğine ve barış anlaşmasının bu ilkelerle çelişecek hiçbir koşul içermeyeceğine dair yazılı bir garanti vermekte bize ve Fransa'ya katılmaya hazırdır. Ayrıca, yargı idaresinin bugünkü koşulları karşılayacak şekilde garanti edilmesi için bir plan tamamlanır tamamlanmaz, İngiltere kapitülasyonlar sayesinde işleyen bölgesel yargı yetkisinden vazgeçmeyi kabul etmektedir. Buna binaen karşılık olarak, Türk Hükümeti, sürmekte olan savaş sırasında, tarafsızlığından doğan tüm yükümlülüklerini yerine getireceğine ve ticari gemilerin Boğazlar'dan kesintisiz ve engelsiz geçişine her şekilde olanak sağlayacağına dair yazılı bir güvence vermeyi taahhüt etmektedir. Aynı şekilde Türkiye, tüm Alman subayları ve "Goeben" ile "Breslau" mürettebatlarını kendi ülkelerine göndermeye hemen başlayacaktır. İngiltere'nin söz konusu önerilerini kabul ederken, Bab-ı Ali ile ileriki müzakerelerde onlar tarafından yönlendirilmek üzere üçünün birlikte hareket etmelerini istirham ederim. Bu müzakerelerin lehimize dönmesi için Türkiye'nin gelecekteki eyleminin tek kesin garantisinin tüm Alman askeri ve donanma subaylarının toprakların-

[542] Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'dan Rusya'nın Paris ve Londra büyükelçilerine. Petrograd, 8 (21) Ağustos 1914. (Telgraf.) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 17.

Levent Şahverdi Arşivi

dan çıkarılmasında yattığını düşünmekteyiz.(İmza) SAZONOFF. Paris ve Londra'ya iletildi.[543]

Buna cevaben Osmanlı yönetimi, bunun Büyük Güçleri Osmanlı'nın isteğini kabul etmeye ikna edeceği umuduyla, tek tek ülkelerle yurttaşlarına, Osmanlı kanun veya yönetmeliklerine tabi olmaksızın okulları, hastaneleri ve diğer yardım müesseselerini devam ettirmek için Kapitülasyonlarla güven altına almış oldukları imtiyazların çoğunu sağlamayı da kapsayan bir dizi anlaşma yapmaya başladı.[544] Almanya en azından, büyük ölçüde Osmanlı yönetimi bazı gümrük vergilerini arttırdığından ve ancak ayrı bir anlaşmaya varılırsa muafiyetler sunduğundan Nisan 1914'te müzakerelere başlamayı kabul etti.[545] Ancak hiçbir konuda anlaşmaya varılamadı. Almanya da dâhil tüm Güçler, bu fikre karşı çıktı çünkü Kapitülasyon anlaşmalarının açık uçlu olduğunu düşünüyorlardı; kaçınılmaz olarak zaman sınırlaması olan anlaşmaları kabul ederek Kapitülasyonların yurttaşlarına sağladığı açık uçlu imtiyazları ellerinde tutamazlardı ve Osmanlı yetkililerine onlar üzerinde herhangi bir otorite verecek hiçbir şeyi kabul etmek istemiyorlardı. Esasen, tüm Büyük Güçler, Osmanlı ile ittifakı istesin veya istemesin, Kapitülasyonlar hususunda adım atmak istemiyordu.[546]

Bu faydasız müzakereler sürerken bile Osmanlı yönetimi, Kapitülasyonları kendi başına kaldırmak için bu kritik diplomatik durumu kullanmaya hazırlanıyordu. Adliye Nazırı Ahmed'in [Menteş] başkanlık ettiği ve Adliye Nezareti ve Temyiz Mahkemesi yetkililerini içeren bir komisyon, Kapitülasyonların Osmanlı'nın gelişmesi ve refahı üzerindeki uzun vadeli olumsuz etkiye ek olarak aynı zamanda ağus-

[543] Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'dan Rusya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Giers'e. Petrograd, 10 (23) Ağustos 1914. (Telgraf.) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 18-19.

[544] 23 Haziran 1914'te imzalanan Osmanlı-Fransız anlaşması, Fransız okullarının ve yardım kuruluşlarının Kapitülasyonların sağladığı aynı koşullar altında devamını öngörüyordu ve koşulları Osmanlı mahkemelerinin Fransız vatandaşlarını yargılama ve onları Osmanlı hapishanelerinde hapsetme hakkını sınırlıyordu: BBA-DH.MB.HPS.M. Dosya 14. Gömlek 10; BBA-DH.ID. Dosya 154. Gömlek 13, 3 Eylül 1914/12 Şevval 1332.

[545] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 188. Gömlek 1, 29 Nisan 1914/3 Cemaziyelahir 1332.

[546] Rusya'nın Paris Büyükelçisi Izvolsky'den Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a, Paris, 11 (24) Ağustos 1914, Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*. s. 19; Yuluğ Tekin Kurat, 'How Turkey Drifted into World War I,' *Studies in International History: Essays Presented to W. Norton Medlicott* (Londra: Longmans, 1967), s. 291-315.

tos ayı başında ilan edilmiş olan Osmanlı Seferberlik programına da aksi yönde tesir ettiği sonucuna vardı. Yabancı vatandaşların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticari faaliyetlerinden büyük kâr elde ettiğini bildirdi. Buna ek olarak Osmanlı vatandaşları Avrupa devletlerinden birinin korumasını elde edebiliyordu ve seferberlik emirleri altında zorunlu olan önlemlerin hepsinden, sadece askerlikten değil, aynı zamanda özel savaş vergileri ödemekten, yollarda ve çiftliklerde çalışmak üzere zorunlu işçi sağlamaktan ve benzerlerinden muafiyet talep ediyorlar ve bunda da başarılı oluyorlardı.[547] Rapor umuma arz edilmek üzere yayımlanmazken İstanbul'da Kapitülasyonların yakında kaldırılıcağı söylentileri yayılarak şehrin tüm ana meydanlarında halkın coşkulu onay ve destek gösterilerini tetikledi.[548] Meclis-i Vükela Kapitülasyonları tamamen kaldırmaya yönelik ilk resmi kararını, tekrar gözden geçirilmek üzere 29 Ağustos 1914'te verdi.[549] O zamanla 8 Eylül 1914 arasında konu, hem Meclis-i Vükela'da hem de İstanbul basınında kapsamlı bir şekilde tartışıldı. 8 Eylül'de Komisyon Kapitülasyonların tamamen kaldırılması tavsiyesinde bulundu.[550] Bu Meclis-i Vükela'yı aynı gün Kapitülasyonların tek taraflı olarak, yararlanıcıların muvafakatı olmaksızın, tamamen kaldırılması emri vererek kararı 1 Ekim 1914'ten itibaren yürürlüğe girmek üzere nihaileştirmeye ikna ederken ertesi gün kararname resmen yayımlandı ve yabancı büyükelçiliklere bildirildi.[551] Kararnamede, Adliye Nazırı ve başkanlık ettiği Komisyonun tavsiyesine dayandığı belirtildi. Kapitülasyonların sağladığı tüm mali, ekonomik, adli ve idari imtiyazlar kaldırıldı ve Osmanlı

[547] BBA-DH.ID. Dosya 64. Gömlek 62. 31 Ağustos 1914/9 Şevval 1332; Tahran Raporunda Rusya Büyükelçisi, 2 Eylül 1914/20 Ağustos 1914: AVPRI, f. Politarkhiv o. 482 d.4104 l.215, aktaran Reynolds, s. 209.

[548] Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Konstantinopolis, 26 Ağustos (8 Eylül) 1914. (Telgraf.) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 22.

[549] BBA, Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 236. Gömlek 78, 29 Ağustos 1914/7 Şevval 1332.

[550] Komiteye Adliye Nazırı Pirizade İbrahim Bey başkanlık ediyordu ve komitede muavinleri Temyiz Mahkemesi Birinci Reisi Osman Bey, Heyet-i Teftişiye Başmuavini Yusuf Kemal Bey, Umur-u Hukukiye Müdürü Ahmed Esad Bey ve Umur-u Cezaiye Müdürü Tahir Bey bulunuyordu. Tahir Taner, 'Kapitülasyonlar nasıl ilga edildi,' *Muammer Raşit Sevig'e Armağan* (İstanbul, Hukuk Fakültesi, 1956), s. 631-632, aktaranToprak, *Milli İktisat*, s. 71.

[551] Metin: *Düstur, II Tertib*, cilt VI, s. 1273, Toprak, *Milli İktisat*, s. 71 n. 5'te tekrarlanmaktadır; BBA-Meclis-i Vükela. Dosya 236. Gömlek 78. 29 Ağustos 1914/7 Şevval 1332; 5-6-7-8 Eylül 1914 tarihli Osmanlı kabine toplantıları hakkında rapor, Cavid, *Tunin*, 1-2 Kasım 1944, aktaran Ahmad, 'Neutrality,' s. 51.

Levent Şahverdi Arşivi

İmparatorluğu'ndaki yabancı vatandaşların statüsünün bundan sonra hükümetleriyle herhangi bir özel anlaşma yerine uluslararası hukukun genel kurallarına dayanacağı duyuruldu.

Osmanlıların Büyük Güçlere sunduğu argüman basitti. Önceki dönemlerde, Osmanlı yönetimi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancıların yaşamasına izin verilen özel kurallar koymuştu. Bunlar feshedilmesi için tüm tarafların onayını gerektiren anlaşmalar değildi, bunlar ilk padişahlar tarafından yabancı güçlere verilen hediyelerdi ve ilk başta bunları getiren aynı tür İmparatorluk fermanlarıyla feshedilebilir veya değiştirilebilirdi. Osmanlı yönetiminin 16. yüzyıldan başlayarak kendi isteğiyle karar verdiği bu kurallar, yasal veya ahlaki hak değil sadece imtiyazdı. Üç yüzyıl sonra yorumlanış biçimleri ise Osmanlı kanunlarına ve ulusal egemenlik ilkesine aykırıydı. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerlemesi ve gelişmesi önünde engel oluşturuyordu ve kaldırılmaları gerekiyordu. Osmanlı İmparatorluğu yabancılar tarafından elde edilen çoğu 'imtiyazları', taraflar arasında eşitlik ilkesine göre ve sınırlı süreler için tek tek ülkelerle müzakere edilecek anlaşmalara nakletmek istiyordu. Rus yönetimi. Büyükelçisine gönderilen açıklama, geçmişte Kapitülasyonlardan yararlanmış olan diğer tüm ülkelerin büyükelçilerine gönderilenle aynıydı:[552]

> *Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti, dost güçlerin yurttaşlarına karşı misafirperverlik ve sempati duyguları içerisinde, daha önce Şark'a ticaret yapmak için gelen yabancıların tabi olacakları kuralları özel bir şekilde belirlemiş ve bunları Büyük Güçlere duyurmuştur. Bab-ı Âli'nin tamamen kendi rızası ile ilan ettiği bu haklar ayrıcalıklar olarak yorumlanmış, bazen pratikteki bazı uygulamalar ile genişletilmiş ve eski antlaşmalar veya kapitülasyonlar adı altında günümüze kadar gelmişlerdir. Bu esnada, bu ayrıcalıklar, bir yandan yüzyılın hukuk normları ve milli egemenlik ilkesi ile tamamen tezat içinde bulunurken, öte yandan, yabancı güçler ile ilişkilerde bazı yanlış anlaşılmaların doğmasına sebep oldukları gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesi ve ilerlemesini ve böylece bahsedilen ilişkilerin istenilen yakınlık ve dostluk derecesine ulaşmasını engellemektedirler.*

[552] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 236. Gömlek 78, 8 Eylül 1914/17 Şevval 1332.

Bütün karşı koymalara rağmen Osmanlı İmparatorluğu, 1255 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başladığı rönesans ve reform yolunda yürümeye devam etmektedir ve Avrupa'nın medeni toplumlar ailesi arasında hakka olan yerini sağlamak için en modern hukuk ilkelerini kabul etmiştir. Anayasal rejimin kurulması, ilerleme yolunda Osmanlı İmparatorluğu'nun çabalarının ne mutlu bir başarı ile taçlandığını göstermektedir.

Bu esnada, Kapitülasyonlardan çıkan sonuç olarak devletin egemenliğinin en önemli temelini oluşturan yargılama gücünün uygulanmasına yabancıların müdahalesi; pek çok yasanın yabancılara uygulanamayacağı varsayımı ile yasama gücünün sınırlandırılması; kamu güvenliğine kasteden bir suçlunun sadece yabancı bir milliyetten olduğu için veya kamunun eylemi, yabancılara karşı her türlü sınırlama ve şartları uygulamama ilkesine saygı duymak durumunda olduğu için yasanın uygulanmasının dışında kalması; sözleşmeyi yapan tarafların milliyetine bağlı olarak aynı sözleşmeden doğan anlaşmazlıkların kısıtlayıcı ayrıcalıklara bağlı olarak birbirinden farklı süreçlerden geçmesi ülkede hukukun mükemmelen işlemesine yönelik bir mahkeme teşkilatının önünde aşılamaz bir engel oluşturmaktadır.

Kapitülasyonların, yine aynı şekilde yabancıları Osmanlı İmparatorluğu'nda vergilerden özgür kılması sonucunda Bab-ı Âli sadece reformları gerçekleştirebilmek için gerekli mali olanakları sağlayamamakla kalmamakta, dışarıdan borçlanmaya başvurmadan güncel idari ihtiyaçlarını bile karşılayamamaktadır. Yine aynı mantıkla, dolaylı vergilerde yapılan artışlar, doğrudan katkıların oranını yükseltmekte ve Osmanlı mükelleflerinin ağır bir yük altında kalması sonucunu doğurmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapan ve her türlü muafiyet ve ayrıcalığa sahip olan yabancıların vergilendirmeye daha az açık olması açık bir adaletsizlik, ve, devletin saygınlık ve bağımsızlığına karşı bir kasıt oluşturmaktadır. Bütün bu engellere rağmen İmparatorluk hükümeti reformcu çabalarını, genel savaş reform yolunda bütün eserlerin gerçekleşmelerini tehlikeye atarak ülkedeki mali sıkıntıları iyice artırmaya başlayıncaya kadar, azim ile sürdürmekte idi. Bab-ı Âli, şu kanaata sahiptir ki, Türkiye için tek kurtuluş yolu, bu reform ve kalkınma eserinin en kısa zamanda gerçekleşmesidir ve Türkiye yine kanidir ki bu yolda atacağı her adım bütün dost güçlerin cesaretlendirmesine mazhar olacaktır.

Levent Şahverdi Arşivi

İşte bu kanı üzerinedir ki, 1 Ekim 1914 tarihinden başlayarak, İmparatorluğun ilerlemesine bugüne kadar engel oluşturan Kapitülasyonların ve onlara ek bütün ayrıcalık ve toleransların kaldırılması ve bütün devletlerle ilişkilerin temeli olarak uluslararası hukukun genel ilkelerinin benimsenmesi kararı alınmıştır. Tatmin olunarak karşılanacağından şüphe duymadığım ve Osmanlı İmparatorluğu'nun önünde bir iyilik devri açacak olan bu kararı bildirme onurunu yaşarken, Bab-ı Âli'nin kararında tamamen Osmanlı vatanının yüksek çıkarlarını koruduğunu, Kapitülasyonları kaldırırken Rusya hükümetine karşı, dostane olmayan hiç bir fikir beslemediğini ve hükümetiniz ile uluslararası kamu hukukunun genel ilkeleri temelinde ticaret antlaşmaları yapmak amacıyla görüşmeler yapmaya tamamen açık olduğunu eklemeyi bir görev bilirim.

(İmza) SAİD HALİM.[553]

Aynı gün kişisel bir sohbet sırasında Britanya Büyükelçisi Mallet Sadrazam Said Halim'e, daha önce meseleyi Londra'ya bildirdiği ve aslında gayriresmi olarak itiraz ettiği düşünüldüğünde tuhaf bir açıklamada bulunarak, bu eyleme çok şaşırdığını söyledi. Ayrıca Kapitülasyonların tektaraflı anlaşmalar olmadıklarını ve iki imza sahibinden biri tarafından iptal edilemeyeceğini, daha önce Britanya Dışişleri Bakanı tarafından yollanmış olan mesajların aksine, Büyük Britanya'nın Kapitülasyonlarda değişiklikler yapılmasını görüşmek istediğini ama Büyük Britanya'nın hiçbir koşulda Britanyalı yurttaşların Osmanlı kanuna göre Osmanlı yargıçları tarafından yargılanmasına izin veremeyeceğini söyledi. Mallet'in Sadrazam'a cevap verme ve Osmanlı eylemini savunma imkânı tanımaksızın ayrılarak sohbeti son derece kaba bir şekilde bitirmesi, Britanyalıların genel olarak yabancı-

[553] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 236. Gömlek 78, 8 Eylül 1914/17 Şevval 1332 *Bab-ı Ali'nin Rus İmparatorluğu'nun Konstantinopolis'daki Büyükelçiliğine gönderdiği Notanın metni, 27 Ağustos (9 Eylül), 1914*. Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Konstantinopolis, 28 Ağustos (10 Eylül), 1914. (Gönderi.) Rus İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 24-26; Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques 1914 (3 Aout-31 De-cembre)* (Paris, 1999), s. 190-192; Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'den, Bordo 15 Eylül 1914, Fransa Büyükelçileri, Washington'da Jusserand, Roma'da Barrère ve Atina'daki Elçiye (Deville), no. 22, 30, 42. Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents diplomatiques—1914 (3 Aout-31 Decembre)* (Paris, 1999), s. 215.

Levent Şahverdi Arşivi

lara ve özel olarak Müslümanlara yönelik genel tutumununun da bir göstergesiydi:

> Sir L. Mallet'ten Sir Edward Grey'e, 10 Eylül.
>
> *(Telgraf.)*
>
> *Konstantinopolis, 9 Eylül, 1914.*
>
> *SADRAZAM bu sabah Türk Hükümetinin Kapitülasyonları kaldıracağını kabul etti.*
>
> *Bu bilginin, derhal durumdan haberdar edeceğim Hükümetimi çok şaşırtacağını söyledim.*
>
> *Kapitülasyonlar ve sözleşmeler tektaraflı bir anlaşma değildi; önceki bir vesileyle Türk Hükümetine cömert bir şekilde öne sürebilecekleri her talebi dikkate almak istediğimizi bildirmiştik, ama Hükümetimin bir kalemde toptan kaldırılmalarını kabul edeceğini sanmıyorum. Şu anda örfi idare altındaydız. Özellikle de ordu Almanların elindeyken, Britanyalı yurttaşlarımızın divan-ı harp tarafından yargılanmasına izin vermemimizi mi bekliyordu?*
>
> *Majesteleri eylemini savunmak için bazı nafile girişimlerde bulundu, ama ben bunları yarıda kestim.*[554]

Kısa bir süre sonra, Dâhiliye Nazırı Talat Bey Mallet'e Osmanlıları yabancı ekonomik prangalardan kurtarma zamanının geldiğini söyledi, Osmanlıların yabancılara herhangi bir şekilde düşmanca davrandığını reddetti ve vilayet yetkililerine yabancılara karşı kitleleri kışkırtabilecek her türlü eylem ve açıklamadan kaçınmaları talimatı verdiğini belirtti. Mallet Sadrazam'a söylediklerini yineleyerek Osmanlı eyleminin yasadışı olduğunu söyledi ve aslında bunun Osmanlı iç işlerine daha az değil daha fazla yabancı müdahaleye neden olacağı uyarısında bulundu. Her ne kadar mesele neredeyse bir aydır tartışılmış ve geniş çapta duyurulmuş ve ele alınmış olsa da, Mallet Osmanlı eyleminin sadece mantıksız değil aynı zamanda 'alelacele' olduğunda ısrar etmeye devam etti:

[554] Büyük Britanya, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 22.

Levent Şahverdi Arşivi

(Telgraf.)

Konstantinopolis, 9 Eylül, 1914.

Dâhiliye Nazırı bugün bana, Kapitülasyonların kaldırılması hususunda büyükelçiliklere hitaben hazırlanan notanın hâlihazırda gönderilmiş olduğunu söyledi. Alman Büyükelçi itiraz etmek için aradı. Günün erken saatlerinde İtalyan Büyükelçi bana Alman ve Avusturyalı Büyükelçilerin ilgaya itiraz etmekte bize katılmaya hazır olduklarını bildirdi. Alman Büyükelçi bu hamlenin müellifinin Türkiye olmasını reddetti ve sanırım doğruyu söylüyor olabilir; ama yaptığı her açıklama ihtiyatlı bir şekilde ele alınmalı. Yine de Dâhiliye Nazırı'nın [Talat Bey] yukarıda değindiğim açıklaması onu bu durumda destekliyor görünüyor.

Önerilen ilgayı Dâhiliye Nazırı'yla görüştüm ve hep birlikte Türkiye'yi yabancı prangalarından azat etme zamanının geldiğini düşündüklerini savunuyor. Ancak yabancılara karşı herhangi bir düşmanlık niyeti olduğunu reddetti. Halkı yabancılara karşı kışkırtmamaları için tüm Valilere ve emniyet yetkililerine çoktan talimat göndermiş ve hiçbir yabancının divanı harbe götürülmemesi gerektiği konusunda en sert emirleri verecek.

Ekselanslarına Türk Hükümetinin eyleminin kaçınılmaz olarak Türkiye'nin iç işlerine her zamankindan daha fazla müdahaleye yol açacağını düşündüğümü söyledim.

Bu kadar alelacele hareket etmiş olmalarını sadece esefle karşılayabilirim.[555]

Üstelik itirazlar İtilaf Devletleriyle de sınırlı değildi, aynı zamanda Birleşik Devletler'den ve belki de hepsinden daha hararetli bir şekilde, her ne kadar gizli olsa da artık Osmanlı'nın müttefikleri olan Güçler, Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan da geliyordu. Baron von Wangenheim'ın haberi duyduğunda küplere bindiği söyleniyordu çünkü Osmanlılarla temas halinde olan Almanların çoğu gibi o da Osmanlıların Almanya'nın dayattığı her türlü göreve tabi olan hizmetliden başka

[555] Sir L. Mallet'ten Sir Edward Grey'e.—(10 Eylül'de Alındı.), 9 Eylül 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 22-23.

Levent Şahverdi Arşivi

bir şey olmadığını varsayıyordu.[556] Derhal böyle bir karara Almanya'nın onayı alınmaksızın varılmış olmasından duyduğu infiali ifade etmek üzere Sadrazam Said Halim Paşa'nın İstanbul Boğazı, Yeniköy'deki yalısına koştu. Cavid Bey'in konuyla ilgili anıları daha sonra İstanbul'da yayımlanan *Tanin* gazetesinde basıldı:

> *Sadrazam'ın odasındayken Wangenheim geldi. Hilaf-ı tabiat bir hal ve vaz'ı mecnuna ile. Kendimi kudurmuş bir köpek karşısında hissettim. Söz söylemiyor, havlıyordu. Uzun münakaşamız vuku buldu. Hemen iki saat kadar devam etti. Sesini yükselttiğinde sakince ve usulca cevap verdim. Ama hiçbir sözünün, tehdidinin veya saldırısının cevapsız kalmasına izin vermedim. Bizim Alman yanlılarımız bu performansı izlemeliydi.*[557]

Her ne kadar Almanya herkesten daha şiddetli bir şekilde itiraz etse de İstanbul'daki Fransa ve Britanya büyükelçileri Osmanlı'nın kararını, İtilaf Devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik ve siyasi çıkarlarına zarar vermeyi ve İtilaf Devletlerinin Osmanlıları İttifak Devletlerinin kollarına atacak şiddetli bir karşılık vermesini sağlamayı amaçlayan bir Alman komplosu olarak yorumladılar. Bu nedenle hükümetlerine protesto etmeleri ama Almanya'nın bu konudaki niyeti olduğunu düşündükleri şeye yol açacak hiçbir şey yapmamaları tavsiyesinde bulundular. Fransız Büyükelçi Bompard Paris'e şunları bildirdi:

> *Yabancılar Osmanlı İmparatorluğu'na kendilerine, konutlarına ve mülklerine kapitülasyonlarla sağlanan belli güvencelerle gidiyorlar. Almanlar, Türkiye ile Üçlü İtilaf arasındaki ilişkilerin bozulmasını sağlamak için Bab-ı Ali'yi bu yola girmeye teşvik etmiştir. Dolayısıyla Almanların istediğini yapmamak için, hâlihazırda Avrupa'da devam etmekte olan savaşın hayati çıkarları nedeniyle Fransa'nın şimdilik tepkisini gizlemesi ve Osmanlıları Almanya tarafında savaşa girmeye itmemek için Osmanlılara karşı oyalama taktikleri kullanması gerektiğine inanıyorum. Örneğin, Rus ve Britanyalı meslektaşlarımla mutabık bir şekilde, hükümetimi bilgilendireceğim, onun bana talimatlar göndereceği şeklinde cevap verebilir ama Kapitülasyon rejiminin sözleş-*

[556] Bayur, III/1, s. 166-169; Trumpener, s. 38.

[557] Cavid, *Memoirs*, *Tanin* içinde, 3-4 Kasım 1944; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi* III/1, s. 166-168; Trumpener, s. 38-39, hepsini aktaran Ahmed, 'Armed Neutrality,' s. 52.

Levent Şahverdi Arşivi

melerden ve uluslararası anlaşmalardan doğduğuna ve tüm sözleşme taraflarının onayı dışında kaldırılamayacağına veya ilga edilemeyeceğine işaret edebilirim.[558]

Öte yandan von Wangenheim Berlin'e, Osmanlı hamlesinin aslında İtilaf Devletlerinin, Osmanlıları İtilaf Devletlerine katılmaya zorlamak üzere Almanya ile Osmanlılar arasındaki ilişkileri bozmak için bir komplosu olduğunu; İtilaf Devletlerinin aslında Osmanlı yönetiminin Kapitülasyonlarla ilgili ne yaptığını umursamadığını, çünkü savaşı kaybederlerse imtiyazları herhalükarda kaybedeceklerini, oysa kazanırlarsa Osmanlılara önceden verilen sözler ne olursa olsun tamamını yeniden yürürlüğe koyabileceklerini bildirdi. Von Wangenheim'ın, Osmanlı'nın Kapitülasyonları kaldırmasının mali etkilerine itiraz etmese de yasal olanlara itiraz etme ısrarı Osmanlı müttefiklerini küçümsediğini gösteriyordu. Kapitülasyonların sağladığı türden özel yasal korumalar olmaksızın Osmanlı kanunlarına uymak zorunda kalırlarsa Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu'nda iş yapmalarının mümkün olmadığını düşünüyordu. Ancak Berlin ona, Osmanlıları kızdırıp 2 Ağustos anlaşmasındaki yükümlülüklerine uymamalarına yol açması korkusuyla konuyla ilgili resmi itirazın ötesine geçmemesi gerektiğini bildirdi.[559]

Rus Büyükelçi Giers hükümetine benzer endişelerini ileterek Rus yurttaşların Osmanlı kanunlarına ve yetkililerine tabi olmaya karşı özel koruması olmadıkça Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayamayacaklarını ve çalışamayacaklarını belirtti:

[558] Fransa'nın Bab-ı Ali Büyükelçisi Bompard'dan Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'ye, Tarabya, 9 Eylül 1914, no. 404. Fransa. Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques 1914 (3 Aout-31 Decembre)* (Paris, 1999), s. 179-180; Fransa Dışişleri Bakanı'ndan İstanbul'daki Fransız Büyükelçi Bompard'a, no. 11, ve 24, Bordo, 15 Eylül 1914. Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques—1914 (3 Aout 1914-31 Decembre 1914)* (Paris, 1999), s. 216.

[559] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a, 9 Eylül 1914, no. 765, BArch, R901/25150; Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a, no. 768, 10 Eylül 1914: BArch R901/25250; Zimmerman'dan Wangenheim'a no. 663, 11 Eylül 1914: BArch, R901/25150, hepsini aktaran Aksakal, s. 118. Almanya'nın Osmanlıları daha fazla protesto etmekten kaçınma kararı Büyükelçi Giers tarafından 13 Eylül 1914'te St. Petersburg'a bildirildi: Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanlığı'na. Konstantinopolis, 31 Ağustos (13 Eylül), 1914. (Telgraf.), Rus İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 31.

Levent Şahverdi Arşivi

Bugün Sadrazam'a ve Cavid Bey'e Bab-ı Ali'nin tek başına aldığı kararı hiçbir şekilde hoşgöremeyeceğimizi; böyle bir anlaşmayla sadece savaşan Güçleri kendisine karşı aynı protesto notasında biraraya getirmeyi başarmış olduğunu belirttim. Bu durumdan kurtulmak için onlara, hiç vakit kaybetmeden ve ilga için önlemler alınmadan önce değişiklik yapılabilecek ve onlar olmaksızın yabancıların Türkiye'de yaşayamayacakları kapitülasyon düzenlemeleri konusunda müzkerelere başlamalarını tavsiye ettim. Her ikisi de protesto notalarımızın aynı özelliği taşımasından çok etkilenmiş göründü. Savaştan kaçınmak için kamuoyunu bir ölçüde memnun etmek zorunda kaldıklarını açıkladılar ve kapitülasyonların ilgasıyla en azından bir aylığına barışı garanti ettiklerini iddia ettiler. Söylediklerine göre bu şekilde Alman Büyükelçiyi öfkelendirdiler. Türklerin ikili oynamaya devam ettiğine ve Avrupa'daki savaştan kendilerine mümkün olduğunca çok fayda sağlamaya çalıştıklarına hiç şüphe yok. Bordo ve Londra'ya bir kopyası gönderildi. (İmza) GIERS[560]

İstanbul'daki İtilaf Devletleri büyükelçileri Osmanlı yönetimine aynı protesto notasını göndermek konusunda anlaşmaya vardılar:

Majestelerine, İmparatorluk Hükümetinin önümüzdeki Ekim'in 1'inden başlayarak Türkiye'de kapitülasyonları ilga etme kararını bana bildirmekten memnuniyet duyduğunuz bu ayın 9'unda gönderdiğiniz mektubun alındığını bildirmek şerefine nail oldum.

Bu kararı ve dayandığı düşünceleri Hükümetimin bilgisine sunacağım ancak Majestelerinin dikkatini derhal, notanızın açılış cümleleriyle tezat oluşturarak, Türkiye'de işleyen kapitülasyon rejiminin İmparatorluğun özerk bir kurumu olmadığı, uluslararası anlaşmaların, diplomatik anlaşmaların ve muhtelif türden akit eylemlerinin bir sonucu olduğu gerçeğine çekmeyi görevim addederim. Dolayısıyla rejimin, sözleşmeci Güçlerle bir anlaşmaya varılmaksızın, tamamen ilga edilmesi şöylde dursun, hiçbir kısmı değiştirelemez.

[560] Konstantinopolis'daki Rusya Büyükelçisi'nden Rusys Dışişleri Bakanı'na, Konstantinopolis, 28 Ağustos (10 Eylül), 1914. (Telgraf.) Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s.27.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu nedenle gelecek Ekim ayının 1'inden önce Osmanlı Hükümetiyle benim Hükümetim arasında varılan uygun bir anlaşmanın yokluğunda, Bab-ı Ali'nin tek taraflı kararının icra gücünü o tarihten itibaren tanınmasının imkânsız olduğu kanaatindeyim.[561]

Resmi protestolar sürerken Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov müttefiklerine, Osmanlıların savaş sırasında tarafsız kalmayı ve İtilaf Devletleri yurttaşlarının Kapitülasyon haklarını muhafaza edecek anlaşmalara varmayı kabul etmesi halinde Osmanlı'nın Kapitülasyonları kaldırmasını kabul etmelerini önerdi ancak Britanya ve Fransa bunu reddetti.[562]

Tüm protestolar Osmanlılar tarafından, Amerikan Büyükelçi Morgenthau'ya sunulana çok benzer notalarla reddedildi, bununla birlikte protestolar göz önüne alınarak, şimdiye kadar Kapitülasyonların Sultan'ın çeşitli yabancı devletlere sadece hediyesi olduğu fikri, anlaşmalar, ancak artık çıkarlarına hizmet etmediğinde taraflardan biri tarafından feshedilebilecek anlaşmalar olarak değiştirilmişti:

Bab-ı Ali, her devlet gibi, dilediği zaman süre koşulu olmaksızın varılan uluslararası akitleri feshetme hakkına sahiptir. Filhakika, hiçbir antlaşma, ticaret, organizasyon ve adli prosedürlerle ilgili olduğunda, sonsuza kadar sürecek hükümler içeremez... İmparatorluk Hükümetinin, kendine ait olanı feshetme yetkisinden istifade etme hakkı inkâr edilemez, çünkü mülga ve artık modern ihtiyaçlara cevap vermeyen kapitülasyonlar

[561] Rus İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 26-27; Fransa Büyükelçisi Bompard'dan Sadrazam'a, Tarabya, 10 Eylül 1914: Fransa'nın Bab-ı Ali Büyükelçisi Bompard'dan Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'ye, no. 409, Tarabya, 11 Eylül 1914, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques 1914* (3 Aout-31 Decembre) (Paris, 1999), s. 190-191; Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques 1914 (3 Aout-31 Decembre)* (Paris, 1999), s. 191-192; Mallet'ten Grey'e, 10 Eylül 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s.23; Pomiankowski, s. 78; Sousa, s. 193-4; Bayur III/1, s. 167-171; Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı'ndan Pallavicini'ye, 11 Eylül 1914, no. 470, AHFM, Türkei LII/1; Palavicini'den AHFM'ye, no. 576, 12 Eylül 1914; *I Documenti Diplomatici Italiani*, series 5, 1, nos. 630, 651, 698, 790, 815, 816. Wangenheim'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na, no. 764, 9 Eylül 1914; Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı, Türkei LII/1, Pallavicini'den Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı'na no. 567, 10 Eylül 1914.

[562] Fransa'nın Bab-ı Ali Büyükelçisi Bampard'dan Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'ye, no. 409, Tarabya, 11 Eylül 1914, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques 1914 (3 Aout-31 Decembre)* (Paris, 1999), s. 190-191.

Levent Şahverdi Arşivi

rejimi, gerçek akdi sınırları içinde kalsa dahi, kendi varlığını tehdit etmekte ve Osmanlı kamu işlerini yürütmeyi çok zor bir hale getirmektedir.[563]

Osmanlı politikacıları ve kamuoyu arasında İmparatorluğun savaşa girme ve Almanya'nın müttefiki olarak girme kararı konusunda oldukça büyük bir fikir ayrılığı vardı ancak Kapitülasyonların mümkün kıldığı, uzun zamandır nefret edilen yabancıların egemenliğini sona erdirme kararı konusunda hiçbir tartışma yoktu. 23 Temmuz 1908'de Osmanlı Anayasası yeniden yürürlüğe koyulduğunda vuku bulan kutlamalara çok benzer bir şekilde, tüm dinlerden ve etnik kökenlerden Osmanlı vatandaşları, İmparatorluğun zenginleşmesini ve eski gücüne ve ihtişamına kavuşmasını önleyen yabancı etkilerin yok edildiğini düşündükleri için sokaklara döküldü, birbirini kucakladı ve çılgınca gösteriler düzenlediler. Coşkulu kalabalıkların kendiliğinden oluşan gösterileri ve kutlamaları, ilga emrinin ilan edildiği 9 Eylül 1914'te aynı gün, İstanbul, İzmir, Edirne, Kudüs, Beyrut ve hatta bu tür gösterileri önlemek üzere ciddi askeri önlemler alınmış olmasına rağmen Britanya işgali altındaki Kahire'de ve İmparatorluktaki diğer şehir ve kasabalarda, bayraktarlar ve müzisyenler öncülüğündeki tören alaylarıyla vuku buldu ve hepsi ertesi gün yayımlanan Osmanlı gazetelerinde detaylı bir şekilde anlatıldı.[564] İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından düzenlenen bazı gösterilerle coşkulu kalabalıklar Enver ve Talat'ın evinin önüne gitti ve hükümet liderlerine saatlarce tezahurat edildi. Talat Bey'in evinin önündeki kalabalığa, *'Ulus yine bugün kadar mutlu günler görsün.'* dediği anlatılırken Cemal Paşa'nın *'Şimdiye kadar erişilen başarı sadece Kabinenin çabalarına atfedilmemeli, aslında bu birlik olmuş bir ulusun elde edeceği ilk başarılardan biridir.'* dediği kaydedilmektedir. Donanma Cemiyeti, Kapitülasyonların ilga edilmesinin, İmparatorluğun Emperyal güçlere tabiyetine son verecek Devrimin sadece ilk aşaması olduğunu belirten bir açıklama yayımladı. Osmanlı İmparatorluğu halkı egemenliğini ve bağımsızlığını yeniden kazanmıştı ve eski ihtişamını geri kazanma yolunda iler-

[563] Osmanlı Hariciye Nezareti'nden Birleşik Devletler Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya, 5 Aralık 1914: *Foreign Relations of the United States, 1915*, s. 1301-1304; Ahmad, 'Armed Neutrality,' s. 52.

[564] Bakınız, örneğin, İstanbul ve Beyrut'taki halk kutlamalarının bir fotoğrafla birlikte 27 Eylül 1914'te *al-Ittihad-al Uthmani*'de [Beyrut] yer alan tasvirleri, aktaran Ajay, s. 9.

Levent Şahverdi Arşivi

liyordu.[565] Ertesi gün İttihad ve Terakki Cemiyeti hükümetin büyükelçilerin protestolarına karşı kararlarını desteklemek üzere İstanbul'da daha büyük gösteriler düzenledi. Yıllardır ilk defa, tüm esnaflar Ayasofya ile Sultanahmet camileri arasındaki büyük meydanda başlayıp Divan Yolundan neredeyse Bayezid Camisine kadar ve ayrıca Cağaloğlu'ndaki yayıncılık merkezine ve Bab-ı Ali'deki Sadrazam ve birkaç nezaret binasına yayılan toplu gösterilerde bir araya geldi. Bunlar beş yıl sonra İtilaf Devletlerinin İstanbul'u ve Yunanistan'ın batı Anadolu'yu işgalini protesto etmek için aynı yerlerde gerçekleşecek gösterilerin selefiydi.[566] Gazeteci ve yazar Hüseyin Cahid [Yalçın] ve Mehmed Emin'in [Yurdakul], Bosna ve Hersek'in 1909'da Avusturya tarafından işgal edilmesinden sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından benimsenen Türk milliyetçiliği ve vatanseverliği vurgulamalarıyla artık konuşmalar daha tesirliydi. Mehmet Emin *'Ben Türküm, inancım ve ırkım güçlüdür'* ve *'Biz Türküz, bu kanla ve bu adla yaşıyoruz'* gibi ifadeler içeren vatanperver bir konuşma yaparken Hüseyin Cahid hükümetin yaptığının önemini vurguladı ve kalabalık tarafından canı gönülden desteklenen aşağıdaki öneriyi öne sürdü:

> *Hükümetimizi Kapitülasyonları kaldırmakta gösterdiği cesaret ve kararlılıktan ötürü kutluyoruz. Bu yeni durumu, tamamen birlik halinde, sürdürmek konusundaki mücadele irademizi ve bu amaçla hükümete verdiğimiz tam desteği teyit ediyoruz. Bundan böyle Kapitülasyonların kaldırılma tarihi olan 9 Eylül'ün İmparatorluğun resmi tatillerine dâhil edilmesini öneriyoruz.*[567]

Akabinde Britanyalı ve Fransız politikacılar ile yazarlar tarafından yöneltilen, Kapitülasyonları kaldırma kararının, Osmanlı'nın Almanya'yla müttefik olma veya Birinci Dünya Savaşı'na girme kararı gibi, küçük bir hizip tarafından kararlaştırılmış cebri bir eylem olduğu suçlamaları, Güçlerin Osmanlılarla ilgili Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yaydığı diğer pek çok fikir gibi tamamen asılsız ve yanlıştı. Kapitülasyonların kaldırılması Osmanlı hükümeti tarafın-

[565] *Tanin* ve 10 Eylül 1914 tarihli diğer Osmanlı gazetelerinde betimlenmiştir, aktaran Ahmad, 'Armed Neutrality', s. 53-54.

[566] *Tanin* ve 11 Eylül 1914 tarihli diğer Osmanlı gazetelerinde betimlenmiştir, *Tanin*, 11 Eylül 1914. *The Orient*, XXXVII/37, 16 Eylül 1914, s. 361, hepsini aktaran Ahmad, 'Armed Neutrality', s. 53-54.

[567] *Tanin*, 11 Eylül 1914, çeviren Ahmad, 'Neutrality,' s. 54.

dan izlenen, sadece Osmanlı Meclis-i Vükela'da değil aynı zamanda ulusal basında ve uzunca bir süre bütünüyle tartışılmış ve onaylanmış bir avuç önemli politikadan biriydi. Güçlerin Osmanlı başkentindeki temsilcileri bu fikirden kesinlikle haberdardı ve bunu hükümetlerine bildirdiler. Sürpriz olabilecek tek şey, Osmanlıların gerçekten bu fikre göre hareket etmelerinin yarattığı şaşkınlıktı. Kapitülasyonların kaldırılması İmparatorluktaki herkesin hemfikir olduğu birkaç konudan biriydi. Tartışmalı değildi. Sürdürülmelerini talep eden bir azınlık fikri yoktu. Çoğu Osmanlı vatandaşı, tam egemenliklerini yeniden kazanabilmek ve ülkelerinin ekonomisini geliştirebilmek için Kapitülasyonların kaldırılmasını istiyordu. Cavid Bey daha sonra anılarında, gerçekten de meselenin Meclis-i Vükela'da hayli tartışıldığını ama tartışmaların tamamen eylemin zamanlamasıyla ve Güçlerin güç kullanarak misilleme yapabileceği korkusuyla ilgili olduğunu yazdı. Osmanlı'nın tektaraflı olrak Kapitülasyonları kaldırma davası basitti: Daha evvelden Osmanlı hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancıların, Osmanlı yönetiminden ziyade kendi konsolosluk temsilcilerinin yargı yetkisi altında yaşamalarına izin veren özel kurallar koymuştu. Daha sonra Osmanlı yönetiminin kendi iradesiyle karar vermiş olduğu bu kurallar, Osmanlı adli kanunlarına ve ulusal egemenliğe aykırı ve dolayısıyla Osmanlı'nın ilerlemesi ve gelişmesi önünde engel oluşturan imtiyazlar şeklinde yorumlandı. Kapitülasyonlar yabancılara Osmanlı ekonomisinde ayrıcalıklı bir konum vermişti. Kapitülasyonların ağırlığı altında Osmanlı vatandaşları yabancı rakipleriyle rekabet edememişti çünkü yabancılar Osmanlı vergilerinin ve yasalarının çoğundan muaftı, büyükelçilikleri tarafından önemli bir koruma ve temsiliyet sağlanıyordu ve Osmanlı mahkemelerinin ve vergi yetkililerinin yetki alanının dışındaydı. Osmanlı İmparatorluğu bir devlet olarak, devlet olmanın en temel bazı niteliklerinden, maliyesini ve ekonomisini kontrol etme hakkından yoksun bırakılmıştı. Güçlerin izni olmaksızın, belli sanayileri koruma ihtiyacına cevap vermek için gümrük vergilerini tektipten farklı ve değişkene çeviremiyordu ve böyle bir izin neredeyse hiç verilmiyordu. Güçlerden biri bunu kabul ederse, bunu sadece Osmanlı ekonomisindeki gücünü daha da artıran özel imtiyazlar karşılığında ve diğer güçlerin de razı olması şartıyla yapıyor, bu da neticede hiçbir şey yapılamaması anlamına geliyordu. Ayrıca Kapitülasyon rejimi altında, kazanç elde etme fırsatı sunulan

Levent Şahverdi Arşivi

neredeyse tüm kamu hizmeti şirketleri ve bankaları yabancı sermayedarların elindeydi ve bunlar sadece Osmanlı olmayan yurttaşları ve yabancıları işe alıyor, Müslümanları tüm teknik ve büro işlerinden dışlıyor ve asla yönetime yükselemeyecekleri türden yorucu işlerde çalıştırıyordu. Artık, tüm bunlar ansızın son bulmuş ve Osmanlılar sevinmişti.

Sonraki birkaç günde, Osmanlı basını daha önce veya sonra asla erişilemeyecek bir fikir birliğiyle hükümet eylemine tam desteğini beyan etti, yabancıların imtiyazlarını ilga ettiği için hükümeti överek ve *'yeni bir yaşamın başlangıcı'*, *'yeni bir dönemin başlangıcı'*, *'yeni bir sayfanın açılışı'* gibi nitelemeler kullanarak Osmanlı toplumunun artık yabancıların müdahalesinden kurtulduğunu, ilerlemekte ve gelişmekte özgür olduğunu ilan etti.[568] Her ikisi de uzun zamandır Kapitülasyonların kaldırılmasını savunmuş olan, Ahmet Muhiddin Bey ile yıllardır önde gelen Türk milliyetçilerden olan bir Yahudi Osmanlı olan Tekinalp, Osmanlıların milli ekonomilerinin kontrolünü ele geçirmeleri ve gerçek bir milli refaha erişmeleri için elzem olduğunu yineledikleri, Osmanlı'nın ekonomik kalkınmasını önlemiş olan yabancı sermayenin yerini milli sermayenin alması için daha fazla tedbir alınmasını savunan bir dizi makaleyle hükümetin kararını övdüler.[569]

Almanya ve Avusturya hükümetlerinin yanı sıra iki ülkeye de sık sık seyahat eden Osmanlı Maliye Nazırı Cavid Bey'in teşvikiyle, her iki ülkeden bankacılar ve diğer sermayedarlar, Kapitülasyonların kaldırılmasını ve Britanya ile Fransa'nın işletmelerine karşı genel Osmanlı hissiyatını İmparatorlukta kendi yatırımlarını ve faaliyetlerini genişletme aracı olarak kullanma çabası çerçevesinde derhal harekete geçtiler.[570] Berlin, Viyana ve Budapeşte merkezli finans çevreleri, girişimlerini koordine etmek ve sermayelerini birleştirmek üzere üç büyük

[568] Ahmed, 'Neutrality,' s. 54.

[569] Toprak, *Millî İktisat*, s.86-87, not 49, atıfta bulunulan: Ahmed Muhittin, 'Millî sermaye-Millî sermaye teşkilatı I,' *İslam Mecmuası*, no. 33 (29 Temmuz 1331), s. 729-734; II, *İslam Mecmuası* no. 36 (10 Eylül 1331), s. 780-782; 'Milli İktisat- Bu, En Mübrem ve En Acil Vazifemizdir,' *İslam Mecmuası*, no. 37 (24 Eylül 1331), s. 796-800; 'Milli İktisat-Dahili İstimar-1,' *İslam Mecmuası*, no. 50 (12 Ocak 1332), s. 1007-1010; 2, *İslam Mecmuası*, no. 51 (26 Ocak 1332), s. 1022-1024, hepsini aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 87, not 47, ve Tekinalp, 'Türkiye'de Bankalar,' *İktisadiyat Mecmuası*, I/34 (10 Kasım 1332), s. 1-2, aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 87, not 49.

[570] Toprak, *Milli İktisat*, s. 95-98.

heyet-i müttehideler/konsorsiyum oluşturdular.[571] Britanya işgali öncesinden beri Mısır'a zaten büyük yatırım yapmış olan *Deutsche Orient Bank* artık İstanbul, Anadolu ve Suriye'yle daha çok ilgilenmeye başladı. Anadolu demiryolunda halihazırda en büyük hisseye sahipti ve *Düyun-u Umumi* ile ortaklaşa, Bağdat'a doğru genişlemesini finanse ediyordu.[572] *Oesterrischische Kreditanstalt*, Avusturya-Macaristan'ın Osmanlı *Tütün Rejisi*'nin yanı sıra *Düyun-u Umumi*'ye yatırımına aracılık ediyordu. *Ungarische Allgemeine Kreditbank*'ın, İstanbul'un Ganz elektrik şirketinde çoğunluk hissesi de dâhil pek çok Osmanlı şirketinde hissesi vardı. Tüm bu bankalar Osmanlı ekonomisine daha fazla yatırım yapmak için Dresdner Bank ve *National Bank für Deutschland* ile bir konsorsiyum oluşturdu. Çoğunlukla Avusturya-Macaristanlı bankalar *Kredit Anstalt, Wiener Bankverein, Ungarische Kreditbank* ve *Pester Ungarische Commercial Bank*'tan oluşan ikinci bir grup *Şark-Avusturya Grubunu/Groupe Austro-Hongrois pour l'Orient* kurdu. Rothschild Bank of Vienna'nın desteğiyle, Osmanlı Düyun-u Umumi, Tütün Tekeli, Doğu, Anadolu ve Bağdat demiryollarında ve İstanbul gaz ve elektrik şirketleriyle beraber tramvay ve tünel faaliyetlerinde Avusturya-Macaristan'ın çıkarlarını temsil ederek 19. yüzyılın ortasından beri Osmanlı ekonomisinde hâlihazırda önemli bir rol oynamıştı. Şimdi de Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne Osmanlı topraklarında tarım, sanayi ve benzerlerine yatırım yapmak için izin başvurusunda bulunmuştu.[573] Diğer Avusturyalı, Macaristanlı ve Alman bankalar bu ikisiyle rekabet etmek üzere üçüncü bir konsorsiyum oluşturdu.[574] *Şark-Avusturya Grubu*, İstanbul Boğazı üzerinde, alt kat demiryolları, tramvaylar, otobüsler, otomobiller ve benzerleri için, üst kat yayalar, dükkânlar ve kahvehaneler için olmak üzere iki katlı bir asma köprü inşa edilmesini önerdi. Daha sonra, İstanbul Boğazı'ndaki güçlü akıntıların ilave zaman ve masrafa neden olacağını hesap ettikleri için, önerilerini

[571] Mehmet Beşirli, *Die europäische Finanskontrolle im Osmanischen Reich in der zeit von 1908 bis 1914: Die Rivaltäten der britischen, französchen und deutschen Hochfinanz und der Diplomatie vor dem Ersten Weltkrieg am Beispiel der Türkischen Staatsanleiten und der Bagdadbahn* (Berlin, Buch und Mensch, 1999).

[572] Kurt Grunwald,'Penetration Pacifique-The Financial Vehicles of Germany's "Drang nach dem Osten," *Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte* [İsrail] 1975 Beiheft 1: 85-103.

[573] Osmanlı ekonomisine Alman ve Avusturyalı yatırıma dair bu değerlendirme, 'Türkiye'de Bankalar,' *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, XXXII/1666 (26 Kasım 13321), s. 289-290'a dayanmaktadır, ve özeti Toprak, *Milli İktisat*, s. 96, not 67'de bulunmaktadır.

[574] Toprak, *Milli İktisat*, s. 97.

Levent Şahverdi Arşivi

İstanbul'un Anadolu ve Avrupa yakaları arasında bir tünel yapılması fikrine dönüştürdüler, İstanbul'un Marmara Denizi tarafında Yenikapı'da bir liman tesisi inşa edilmesi fikrini de buna eklediler.[575] Her ne kadar mevcut icraatlara bazı yatırımlar yapılsa da, tam da kurtulmakta oldukları sistemin yerine yeni bir ekonomik emperyalizm biçimi geçmesini istemeyen İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinin hem bu tür planlara hem de savaşa ciddi şekilde karşı çıkması nedeniyle bu projelerin hiçbiri uygulanmadı. Hatta İstanbul Boğazı'nda iki asma köprünün yapıldığı ve açıldığı 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar ertelenirken bir tünelin inşa edilmesi 21. yüzyılın başına kadar bekledi.

Osmanlı hükümetinin Kapitülasyonların kaldırılmasının İstanbul ve İmparatorluğun diğer yerlerindeki Ermeni ve Rum azınlıkların yanı sıra İzmir ve Lübnan'da yoğunlaşmış olan büyük Hristiyan nüfuslar arasında yaydığı korkunun boyutunu anlaması nispeten uzun sürdü. Ancak basın korkularını yatıştırmak için bir şeylerin gerekli olduğunu anlamış görünüyor, Anayasanın yabancı güçlerin Kapitülasyonlarla elde etmiş olduğu haklarını güvence altına aldığına işaret ediyordu.[576] Dâhiliye Nazırı Talat Bey tüm vilayet yetkililerine, halk kutlamalarının hiçbir şekilde gayrimüslim Osmanlılara veya yabancı vatandaşlara karşı gösterilere veya şiddet olaylarına dönüşmemesini temin etmeleri konusunda özel talimatlar gönderdi.[577] Ancak yabancı veya Osmanlı çoğu Hristiyan, Avrupalıların genelde Müslümanları ve özelde Türkleri hakir görme genel tutumunu paylaşıyordu ve hiçbir koşulda yaşamlarını Müslümanların kontrol etmesini kabul etmek istemiyorlardı, dolayısıyla çok azı kutlamalara katıldı ve bunun yerine yabancı büyükelçilikleri İslam'a karşı tek korumaları olarak Kapitülasyonların sürdürülmesini ve uygulanmasını talep eden şikâyet yağmuruna tuttular. Çoğu Müslüman vatandaşın devletlerini muhafaza etmek ve gücünü ve refahını artırmak için gerekli olduğunu düşündükleri şeye genel muhalefet, gelişmekte olan ve ölümcül ifadesini daha sonra savaşta bulacak karşılıklı nefreti körükledi.

[575] 'Şehrimize Ait İki Mühim Proje,' *Vakit*, 15 Aralık 1917, s. 1, aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 97.

[576] *Tasvir-i Efkâr*, 16 Eylül 1914, aktaran Ahmad, 'Neutrality', s. 54.

[577] Sir L. Mallet'ten Sir Edward Grey'e.—(10 Eylül'de alındı.), 9 Eylül 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 22-23.

Levent Şahverdi Arşivi

Avrupalı büyükelçiler hükümetin icraatını kutlayan kalabalıkları, Hristiyanlara ve Batı medeniyetine duydukları nefreti ifade etmek için sokaklara dökülen 'çeteler' olarak yorumladı. Beyrut Amerikan Üniversitesi Rektörü Amerikalı misyoner Howard Bliss ise, hizmet ettiği çok büyük bir Hristiyan nüfusun bulunduğu Beyrut'ta meydana gelen olayları şöyle rapor etti:

> *Bunlar çalkantılı zamanlar. Perşembe gecesi İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kapitülasyonları kaldırmaya karar verdiği haberi yayımlandı. Duyuruda bunların, cömert bir lütuf olarak yabancılara verilmiş olan imtiyazlar olduğu, ama bunların Türkiye'ye zarar vermiş olduğu; Kapitülasyonların kaldırılması konusunda Güçlerin rızasının alınmaya çalışıldığı ama nafile olduğu; ve bu nedenle şimdi Türkiye'nin ilgayı ilan etme fırsatını yakaladığı ilan edildi.*
>
> *Bu haber halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı. Süslemeler ve halk toplantıları ve konuşmalar yapıldı. Vali yabancılara nazik davranılması gerektiğini duyurdu. Elbette çoğu kişi Kapitülasyonlar meselesine dodo kuşunun mide alışkanlıklarına ne kadarsa o kadar aşinaydı ve muhtemelen duyurunun bir tür askeri zaferle ilgili olduğunu sandılar. Duyuru biçimine hepimiz çok şaşırdık ve ya bir 'ballon d'essai'* (nabız yoklama) *veya sadece bir blöf olduğunu, Avusturya ve Almanya'nın muhtemelen öneriyi kabul ettiğini; Kapitülasyonların Mısır'da kaldırılması arzusundan dolayı İngiltere'nin buna karşı olmama olasılığını düşündük.*[578]
>
> *Şehir son derece sakin, ama halkın epey sevinçli olduğu aşikârdı. Başkonsolos Büyükelçi'den meselenin Konstantinopolis'deki Büyükelçilikler tarafından değerlendirildiğini duymuş. Şayet haberin doğru olduğu ortaya çıkarsa, işimiz büyük bir ihtimalle çok etkilenmeyecek, ama bazı yeni zorluklar ve sorunlar aniden ortaya çıkacaktır...*
>
> *Beyrut son derece sessiz ve hiçbir zorluk beklemiyoruz. Çok geçmeden savaş gemilerimizden biri gelir ve kendimizi koruma ihtiyacı duymasak da geminin varlığı hiç şüphesiz şehirde sakinleştirici bir etki yaratacaktır... Dünyanın bu bölümünden koku-*

[578] Dr. Howard Bliss'ten Stuart Dodge'a, Beyrut, 12 Eylül 1914; Metnin tamamı Ajay, Ek III, s. 153-155.

Levent Şahverdi Arşivi

tucu haberler aldığınıza hiç kuşkum yok ama bazı ürkütücü haberler olsa da şimdiye kadar, öğretim gücümüze bir ölçüde müdahale edecek önemsiz genel seferberlik dışında hiçbir zorluk yaşamadık.[579]

Duyuruyu takip eden ay boyunca, Sultan'a, Meclis-i Vükela üyelerine ve Osmanlı Meclisi milletvekillerine övgü ve tebrik telgrafları gelmeye devam etti.[580]

Belki itirazların sertliği nedeniyle ama muhtemelen daha çok Osmanlı'nın önceki, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı vatandaşlara verilen özel yasal korumaların bazılarını muhafaza etme istekliliği sebebiyle, daha 8 Eylül'de, Osmanlı nazırlar büyükelçilere, sadece ekonomik Kapitülasyonların kaldırılacağı ve yabancı vatandaşlara korumalı bir yasal statü sağlayan adli Kapitülasyonların muhafaza edileceği ayrı anlaşmaların müzakere edilmesini öneriyorlardı.[581] Hatta 17 Eylül 1914'te Maliye Nazırı Cavid Bey Rus Büyükelçi Giers'e, ancak Güçlerin hem ekonomik hem de adli kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmesi halinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşta sadece tarafsızlığını korumakla kalmayıp silahsızlanacağını söyledi, Giers ise Rus hükümetinin bu öneriyi kabul etmesini tavsiye etti.[582] Britanya ve

[579] Bliss Belgeleri, Beyrut Amerikan Üniversitesi, 21 Eylül 1914 tarihli mektup, aktaran Ajay, s. 117; Bu mektupta Morgenthau'nun durumu abarttığını, Türklerden nefret ettiğini ve en kötüsüne inanmaya hazır olduğunu belirtmektedir:

Morgenthau ilk uyarılarını Türklerin, aksatıcı etkileri hiç şüphesiz Morgenthau'nun durumu değerlendirmesini etkileyen genel seferberlik ilan etmesinden hemen sonra yaptı. Bunu kabul ederek ve Bliss mektubunu yazıncaya kadar her şeyin yatışmış olabileceğini varsayarak, yine de Büyükelçi Morgenthau'nun durumu abarttığı düşünülmektedir. Onunla Washington arasındaki sürekli mesajlaşmalar dikkatle okunduğunda ve savaştan sonra yayımladığı anıları incelendiğinde, duruma dair çok güçlü kanaatleri, Türklerle ilgili nefret dolu kanaatleri olduğu ve onlarla ilgili her şeyin en kötüsünü kabul etmeye ve inanmaya hazır olduğu görülmektedir.

[580] BBA-DH.KMS. Dosya 27. Gömlek 36, 20 Eylül 1914/29 Şevval 1332.

[581] Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Konstantinopolis, 2 (15) Eylül 1914. (Telgraf.), Rus İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 32-33; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi* III/1, s. 161-171; Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi'nin raporu, 15 Eylül 1914/2 Eylül 1914: *Tsarskaya Rossia*, s. 40, aktaran Bobroff, s. 185, ve Reynolds, s. 194; Rusya Dışişleri Bakanı'ndan Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'ne. Petrograd, 6 (19) Eylül 1914.(Telgraf.), Rus İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/ August 1 to October 19/ November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 34.

[582] Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Konstantinopolis, 4 (17) Eylül 1914. (Telgraf.), Rus İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 33.

Levent Şahverdi Arşivi

Fransa ise bu teklifleri reddetti ve bunları 'küstah' ve 'kabul edilmesi imkânsız' olarak niteledi ve değişiklik olmaksızın Kapitülasyonların yürürlükte kalmasını talep ederek sadece savaştan sonra bazı değişiklikler yapılmasını düşüneceklerini taahhüt ettiler.[583]

Rusya taviz verilmesi fikrini desteklerken[584] Fransa'nın Britanya Büyükelçisi, Osmanlılara herhangi bir taviz verilmesine şiddetle karşı çıkmak konusunda Britanya Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in etkisinde kaldı. Bu nedenle Fransa Dışişleri Bakanı'na şunları yazdı:

> *15 Eylül tarihli bir telgrafta, Britanya'nın İstanbul Büyükelçisi Karadeniz'deki Osmanlı filosunun bir deniz harekâtı düzenleme ihtimalinden duyduğu ciddi endişeyi ifade etmektedir. Bab-ı Ali'ye Kapitülasyonların ilgası hususunda güvence verecek kadar ileri gitmeden önce, Sir Louis Mallet şu andan itibaren mevcut mali rejimden vazgeçilmesinin, yani gümrük vergileriyle ilgili Türklere özgürlük tanınmasının teklif edilmesini önermektedir. Kabinedeki barış yanlılarına, yani Sadrazam ve Maliye ve Bahriye Nazırlarına, Harbiye Nazırı'nın baskısına direnmek için bir silah vermenin tek yolunun bu olduğunu söylemektedir. M. Bompard bu fikre katılmaktadır.*
>
> *Bu yolu izlemenin uygun veya akıllıca olduğuna inanmıyorum. Bana göre, Türkleri tarafsız tutmakla o kadar meşgulüz ki, onlara fazla güçlü olduklarını düşündürdük ve çok fazla söz verdik. Onlara açıkça, tarafsız kalmalarının bizim değil onların çıkarına olduğunu, tarafsız kalmalarını istediğimizi çünkü son hesaplaşmada ihtiyatsız davranılması halinde tüm güçler için*

[583] Sir L. Mallet'ten Sir Edward Grey'e.—(16 Eylül'de Alındı.), 15 Eylül 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 24.(Telgraf); Sir Edward Grey'den Sir L. Mallet'e, Dışişleri Bakanlığı, 16 Eylül 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 25; İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Bompard'dan Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'ye no. 427, Tarabya, 17 Eylül 1914, Bordo'da, 17 Eylül 1914'te alındı. Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents—1914 (3 Aout-31 Decembre)* (Paris, 1999), s. 251; Delcassé'den Paéologues ve Cambon'a no. 108 ve 171, Bordo, 21 Eylül 1914. Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques 1914* (3 Aout-31 Decembre) (Paris, 1999), s. 251-252; Paul Cambon'dan (Londra) Delcasse'ye (Fransa Dışişleri Bakanı, Paris), Londra, 18 Eylül 1914 no. 641. Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques 1914* (3 Aout-31 Decembre) (Paris, 1999), s. 231-232.

[584] Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Konstantinopolis, 4 (17) Eylül 1914. (Telgraf.), Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 33

Levent Şahverdi Arşivi

fidye olma tehlikesi taşıdıklarını söylemek büyük önem taşımaktadır. Dostane bir şekilde daha çok bu dili kullanmanın zamanı geldi çünkü herhalükarda onlara taviz vermemek ve onlara toprak bütünlüklerinden bahsetmemek önemli. Benim fikrime göre, onların tutumlarının tarafsız ülke tutumu olmadığını, Goeben ve Breslau'da Alman mürettebatın tutulmasının, Almanya'nın İstanbul'a verdiği tüm desteğin, filo komutanı olarak bir Alman amiral yerleştirmenin ve Boğazlar'daki bataryalara Alman topçu yerleştirmenin ve son olarak Kapitülasyonların yasadışı ilgasının, tüm bunların tarafsızlıktan vazgeçme niyetini gösterdiğini ve bunu anladığımızı görmelerini sağlamak daha iyi olacaktır. Bu basit açıklama Champagne ve Galiçya'daki Müttefiklerin haberleriyle aynı zamana rastlayacak ve sözlerden daha fazla etkili olacaktır.[585]

Bu durumda Osmanlı'nın teklifini sonunda kabul eden Almanya ve Avusturya idi ve bunu yaparak Osmanlıların başlamakta olan savaşta İtilaf Devletleri yerine kendilerine katılmasını bir hayli kesinleştirdiler. Dolayısıyla İtilaf Devletlerine karşı Almanya ve Avusturya ittifakına katılma nihai kararına yol açan, ne toprak tavizleri, ne Güneydoğu Avrupa'daki ve Kafkaslar'daki Osmanlı topraklarının veya hatta Ege Adalarının iadesi talepleri, ne Osmanlı İmparatorluğu'nu veya eski Türk imparatorluğunu yeniden tesis etme muazzam planlarıydı, neticede Osmanlı'nın Avrupa'nın Kapitülasyonlarla uyguladığı ekonomik emperyalizminin kaldırılması ısrarıydı.

Eylül ayında protestolar ve tartışmalar sürse de, Osmanlı yönetimi, sadece Kapitülasyonları değil aynı zamanda bunları uygulamak için yıllardır çıkarılan tüm yasaları ve yönetmelikleri kaldırma emrini uygulamaya başladı.[586] 22 Eylül 1914'te Sultan Meclis-i Vükela'nın, çoğu gümrük vergisini, Kapitülasyonların gerektirdiği gibi Güçlerin iznini almaksızın, diğer Avrupa ülkelerinde yürürlükte olanın hâlâ çok aşağısında bir rakam olsa da, yüzde 15'e çıkaran iki kararını yürürlüğe koydu.[587] Aynı gün yürürlüğe giren bir başka kanunla, Kapi-

[585] Cambon'dan (Londra) Delcassé'ye (Dışişleri Bakanı, Paris), no. 633, Londra, 17 Eylül 1914: Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques 1914 (3 Aout-31 Decembre)* (Paris, 1999), s. 227.

[586] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 193. Gömlek 12. 23 Eylül 1914/3 Zilkade 1332.

[587] Kanun, 30 Eylül 1914 gece yarısı itibariyle değer esasına göre daha önce malların yüzde 11 olan ücretinin yüzde 15'e çıkarılmasını, yüzde 8 olanların yüzde 11 veya 12'ye çıkarıl-

tülasyonlar mucibince İmparatorluk'ta faaliyet gösteren tüm yabancı postaneler 1 Ekim'den itibaren kapatıldı, bunu yabancı büyükelçilerin şiddetli protestoları izledi ama boşunaydı.[588] *Temettü vergisinden* muaf olan, yabancılara ait dükkânlarda satılan ithal mallar artık Osmanlı vatandaşlarının işlettiği dükkânlarda satılan Osmanlı mallarıyla aynı oranda vergilendirilecekti.[589] Sadrazamlık İstişare Kalemi Müdürü Nusret Bey, Kapitülasyonların getirdiği yükümlülükleri yerine getirmek için 19. yüzyılın ortasından beri çıkarılan tüm yönetmelikleri inceleyecek ve onlarla ilgili her şeyi kaldırmak için hangi kanun ve yönetmeliklerin ilga edilmesi gerektiğini önerecek bir komisyonun başkanlığına atandı.[590] 25 Eylül'de, *Meclis-i Mebusan* oturumda değilken, yeniden toplandığında onayına tabi olan, Osmanlı *Temettü Kanununu* (gelir vergisi kanunu), işadamları, esnaflar ve hekimler, avukatlar ve öğretmenler gibi profesyoneller de dâhil, İmparatorlukta ücretli çalışan, daha önce bundan muaf olan tüm yabancı vatandaşlara genişleten bir Meclis-i Vükela *Kararnamesi* yürürlüğe sokuldu.[591] Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan ve çalışan yabancıların özel adli statüsünü kaldırmak için harekete geçmeden önce Osmanlı hükümeti, şayet karşılığında Güçler, Kapitülasyonlarda değişiklik yapılabileceğine, yabancı uyrukluların ve Osmanlı vatandaşlarının mali konularda eşit muamele görmesine, yani uyrukları ne olursa olsun hepsinin aynı vergileri öde-

masını öngörüyordu ancak yasanın yürürlüğe girmesinden önce yüklenen mallar yüklendikleri zamanda yürürlükte olan önceki oranlara göre ücretlendirilecekti. Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'den Fransa'nın Londra Büyükelçisi Paul Cambon'a no. 199-200, Bordo, 23 Eylül 1914. Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres. *Documents Diplomatiques 1914 (3 Aout-31 Decembre)* (Paris, 1999), s. 261. Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. *DiplomaticDocuments: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 33; Trumpener, s. 38-39. Sousa, s. 196-201; Kurt Ziemke, *Die neue Türkei* (Berlin, 1930), s. 31-32.

[588] Mallet'ten Grey'e, 22 Eylül 1914: Büyük Britanya, *Correspondence Respecting Events Leadingt to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 28-29; Grey'den Mallet'e, 24 Eylül 1914, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 31; Said Halim Paşa'nın İngiltere Büyükelçisi Mallet'e tebliği, 27 Eylül 1914, Malet'ten Sadrazam Said Halim Paşa'ya, 1 Ekim 1914: *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 51.

[589] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 236. Gömlek 111, 23 Eylül 1914/3 Zilkade 1332.

[590] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 236. Gömlek 111, 23 Eylül 1914/3 Zilkade 1332.

[591] Rusya'nın Konstaninopol Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Konstantinopolis, 12 (25) Eylül 1914, Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 36.

Levent Şahverdi Arşivi

meyi kabul etmesine ve her biri ve Osmanlı İmparatorluğu arasında kamu hukuku ile uluslararası hukukun mevcut ilkelerine dayanan yeni ticari anlaşmalar müzakere etmeyi kabul etmeye razı olurlarsa yabancı vatandaşların şahsına ve mülküne özel garantiler sağlamayı önerdi.[592] Hatta son dakikada bile, 30 Eylül 1914'te, Meclis-i Mebusan Başkanı Rusya Büyükelçisi Giers'e, şayet Güçler Osmanlı İmparatorluğu'na tam ekonomik özgürlük tanımayı kabul ederse Osmanlı Meclis-i Vükela'nın, adli kapitülasyonların ilgası için hazırlanmış olan emirlerin icrasını, vatandaşlarının çıkarlarını güvence altına alacak yeni emirler hazırlanana ve yayımlanana kadar erteleyebileceği teklifinde bulundu.[593] Ancak bir kez daha, Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov Büyükelçisine meseleyi müzakere etmesi talimatı verirken Fransa ve Britanya hükümetleri yine her türlü uzlaşmaya karşı çıktı.[594] Bu nedenle önerinin tamamından vazgeçildi ve Osmanlı hükümeti yeni yasaları adli ve yasal konuları da kapsayacak şekilde genişletmeye hazırlandı.[595]

Güçlerin hiçbir şekilde uzlaşmaya veye müzakereye yanaşmaması sonucunda 1 Ekim 1914'te, Kapitülasyonların kaldırılması neticesinde yabancı vatandaşlarla ilgili mülki veya cezai konuları içeren tüm yasal davaların, Osmanlı vatandaşları için Osmanlı mahkemeleri tarafından nasıl ele alınıyorsa aynı şekilde ele alınacağını belirten bir emir yayımlandı. Yabancıların Osmanlı vatandaşlarıyla dâhil oldukları davaların karma mahkemeler veya konsolosluk mahkemeleri tarafından veya yabancı çevirmenler ve gözlemcilerle Osmanlı mahkemelerinde ele alındığı önceki usullere son verildi ve yabancıların Osmanlı mahkemelerinin usullerini ve kararlarını, Osmanlı adli temyiz usul-

[592] Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Konstantinopolis 12 (25) Eylül 1914, Rus İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 37.

[593] Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Konstantinopolis, 18 Eylül (1 Ekim), 1914. (Telgraf.), Rus İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 42-43.

[594] Delcassé'den Bompard'a, no. 74, 28 Eylül 1914: Documents Diplomatiques, s. 277; Petrograd Büyükelçisi Paléologue'dan Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'ye no. 669, Petrograd, 27 Eylül 1914. Fransa. Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques. 1914* (3 Aout-31 Decembre) (Paris, 1999), s. 277; Bab-ı Ali'ye Sözlü Nota, 1 Ekim 1914, Mallet'ten Grey'e ilişikte gönderildi, İstanbul, 4 Ekim 1914 (19 Ekim'de Alındı.) *Correspondence Respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 53.

[595] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 193. Gömlek 23. 30 Eylül 1914/10 Zilkade 1333.

Levent Şahverdi Arşivi

leriyle değil, ancak olaydan sonra ve ancak Hariciye Nezareti vasıtasıyla temyiz etmelerine izin verildi.[596] Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm yabancı postaneler faaliyetlerini durdurdu.[597] Tüm yabancı vatandaşlar Osmanlı kanunlarına, yönetmeliklerine ve vergilerine tabi oldu. Tüm Osmanlı kanunlarında, Kapitülasyonların gerekliliklerine dayanan hükümlerin derhal ilga edilmesi emredildi, tek tek ülkelerle müzakereler sonucunda yasalaşacak, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan yabancılarla ilgili yeni düzenlemelerle nasıl değiştirilmesi gerektiğini incelemek üzere komisyonlar oluşturuldu.[598] Osmanlı makamları, Osmanlı Bankası da dâhil, Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren tüm yabancı bankaların idaresini üstlendi.[599] Ay boyunca yeni emirler yayımlanmaya devam etti. Belediye vergisi ve diğer düzenlemelerde Kapitülasyonlara dayanan tüm hükümler otomatikman yürürlükten kaldırıldı, böylece yabancı uyruklular Osmanlı vatandaşlarıyla aynı vergileri ödemekle yükümlü hale geldi.[600] 3 Ekim'de, Meclis-i Vükela ve Meclis-i Mebusan için, artık Kapitülasyonlar olmadığından, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan yabancı vatandaşların kanuni yükümlülüklerini belirleyecek bir yasa teklifi hazırlamak üzere bir komisyon oluşturuldu.[601] Görüşmeler neticesinde, 14 Ekim'de tüm kanunlarda Kapitülasyonlara dayanan hükümleri kaldıran resmi bir düzenleme yayımlandı.[602]

Aynı gün, tüm yetkililere, dinleri veya mezhepleri ne olursa olsun İmparatorluktaki herkesin dini ifa özgürlüğüne müdahale etmekten

[596] BBA-DH.EUM.MTK. Dosya 49. Gömlek 3. 1 Ekim 1914/11 Zilkade 1332; BBA Adliye Nezareti Tezkeresi no. 293, 29 Eylül 1330/12; Osmanlı Hariciye Nezareti Tezkeresi 16 Eylül 1914/3 Eylül 1330; Tezkere-i Sami, 13 Ekim 1914/30 Eylül 1330: BBA-BEO 323613.

[597] Amerikalı Büyükelçi Henry Morgenthau'dan ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 1 Ekim 1914, *1914 Supplement*, s. 768. Ajay, s. 10; Trumpener, s. 38-39. Sousa, s. 196-201; Kurt Ziemke, *Die neue Türkei* (Berlin, 1930), s. 31-32.

[598] 'Kavanin-i Mevcudede uhud-u atikeye müstenid ahkamın lağvı hakkında Kanun-u Muvakkat,' [Mevcut Kanunlardaki Kapitülasyonlara dayanan düzenlemelerin kaldırılmasıyla ilgili Geçici Kanun] *Düstur 2*, VI, 1336, *Takvim-i Vekayi*, no. 1969, 28 Zilkade 1332/2 Ekim 1330/15 Ekim 1914.

[599] ABD Büyükelçisi Morgenthau'nun ABD Dışişleri Bakanlığı'na raporu, 7 Kasım 1914; ABD Dışişleri Bakanlığı, *1914 Supplement*, s. 141.

[600] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 193. Gömlek 57, 14 Ekim 1914/24 Zilkade 1332.

[601] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 193. Gömlek 24. 3 Ekim 1914/13 Zilkade 1332.

[602] *Kavanin-i Mevcudede Uhud-u Atikeye mustenid ahkamın lağvı hakkında Kanunu Muvakkat, Düstur-tertib 2*, VI, 1336, 14 Ekim 1914/24 Zilkade 1332/3 Ekim 1330; *Takvimi Vekayi* no. 1969, 28 Zilkade 1332/2 Ekim 1330/15 Ekim 1914.

Levent Şahverdi Arşivi

sakınmaları talimatı veren resmi bir düzenleme getirildi.[603] Öte yandan, tüm gayrimüslim dini kurumların, cemiyetlerin ve örgütlerin ilk izin belgelerini göstermelerini ve eskisi yok veya bulunamıyorsa yenisi için başvurmalarını öngören düzenlemeler yayımlandı.[604] Yabancı din, eğitim, kültür ve tıp kuruluşlarına muameleyle ilgili özel bir komisyon tarafından daha önce hazırlanan düzenleme teklifleri, Meclis-i Vükela tarafından kabul edildi ve faaliyetleriyle ilgili tüm Osmanlı mevzuatına ve usullerine kesin surette uyduklarından emin olmak üzere bu kuruluşları kontrol etmekle ve düzenli denetimlerde bulunmakla yetkili Maarif-i Umumiye, Adliye ve Dâhiliye nezaretlerine iletildi.[605] Osmanlı vilayet makamları süratle İmparatorluk emrinin derhal uygulanacağını, Sultan'dan resmi *Ferman* ile kurulmamış olan yabancı okulların, kısa süre içinde böyle bir izin alamadıkça kapanacağını, bundan sonra tüm müfredatın Osmanlı Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından onaylanması gerekeceğini ve okulların geçmişte yaptıkları gibi yaşadıkları ülkeyle hiçbir ilişkisi veya minneti olmayan tahsilli bir elit yaratmalarının önlenmesi için Osmanlı tarihinin ve edebiyatının öğretilmesi gerekeceğini ilan etti.[606]

Avrupalı Güçler Osmanlı yönetiminin hiçbir düzenlemesi olmaksızın kendi kurumlarını idare etme kabiliyetlerine son veren düzenlemelere karşı ciddi itirazlarda bulunurken Lübnan'daki Amerikan Protestan Kolejinin Müdürü ve Amerikalı Büyükelçi Henry Morgenthau Sadrazam Said Halim ve Osmanlı Hariciye Nazırı ile Amerikalıların İmparatorluktaki okul, yetimhane, hastane ve diğer benzer kuruluşlarla ilgili haklarının hiçbir zaman Kapitülasyonlara dayanmadığı ve bu nedenle kaldırılmaması gerektiği konusunda anlaştı. Bliss Morgenthau'ya 20 Ekim 1914'te şunları yazdı: *'Benim şahsi düşüncem şu*

[603] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 193. Gömlek 26. 3 Ekim 1914/3 Zilkade 1332.

[604] Adliye Nezareti Tezkeresi ve Fırkaları no. 312, 3 Ekim 1330/16 Ekim 1916, Devlet Şurası'na gönderildi, 8 Ekim 1330/22 Ekim 1914; Devlet Şurası mazbata no. 716 10 Kasım 1330'da yayımlandı; Bu yönetmeliğin Sadrazam tarafından 12 Kasım 1330/25 Kasım 1914'te yayımlanmasını buyuran Tezkere-i sami: BBA-BEO 324206; BBA-DH.ID. Dosya 126. Gömlek 62, Eylül 1914/1332.

[605] Meclis-i Vükela'dan Dahiliye Nezareti'ne Tezkere no. 1017, ayrıca Adliye ve Maarif-i Umumiye nezaretlerine, 20 Eylül 1330/3 Ekim 1914: BBA-BEO 323473; Rusya'nın Konstantinopolis Büyüeklçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanlığı'na. Konstantinopolis, 28 Eylül (11 Ekim), 1914. (Telgraf.) Rus İmparatorlugu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 48.

[606] *al-Ittihad al-Uthmani* (Beyrut), 23 Ekim 1914, aktaran Ajay, s. 107.

ki, şayet Kapitülasyonlar sonunda kalkarsa, bu bize hükümetle ve bir bütün olarak halkla' yabancı okulların gönülsüz bir Osmanlı hükümetine ve halkına dayatıldığı zamanda mümkün olandan *'daha yakın ilişki kurmak için yeni bir fırsat verecektir.'*[607] Diğer yandan, Osmanlı kitlelerinin çılgın kutlamaları yabancıları o kadar korkutmuştu ki Amerikalı Büyükelçi Morgenthau Başkan ve Dışişleri Bakanlığı'ndan, *'aşağı Müslüman tabakalar arasında körüklenen güçlü Hristiyan karşıtı hissiyattan dolayı... İmparatorluğun her yerindeki Amerikalıların güvenlikleri için korktukları'* gerekçesiyle *'Amerikalıların yaşamlarının ve çıkarlarının kamu güvenliği ve korunmasını'* sağlamak için İzmir, Yafa, ve Beyrut'a Amerikan gemileri göndermelerini istedi.[608]

Benzer şekilde Rusya Büyükelçisi 5 Ekim 1914'te yeni düzenlemelerin ve örfi idare uygulamasının konsolosluk yetkililerinin Osmanlı mahkemelerindeki Rus yurttaşları korumasını son derece zorlaştırdığından yakınmıştı:

> *Türkiye'deki genel seferberlik ve tüm ülkenin bir savaş durumuna sokulması, doğrudan yetkinin sivil yetkililerden ordunun ellerine devredilmesiyle sonuçlandı. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Konsolosluk yetkililerimizin erkleri üzerinde ağır bir külfet oluşturdu. Seferberliğin neden olduğu ve usule bakılmaksızın ve Türkiye'deki yabancı vatandaşların haklarını ihlal ederek uygulanan hükümetin istekleri, mecburen Konsolosların özel ilgilerini zorunlu kıldı ve kurbanları savunmak için harekete geçirdi. Yerel sivil makamlar tüm önlemlerin askeri makamların emriyle alındığını belirttiğinden, yerel sivil makamlara yaptıkları itirazlar işe yaramadı. Konsolosların yönelttiği hiçbir itiraz dikkate alınmadı.*
>
> *Bab-ı Ali'nin tek başına aldığı kapitülasyonların ilgası kararı, Konsolosların yurttaşlarını savunma çabalarına çok daha ciddi bir darbe indirdi, yurttaşlarını doğrudan korumalarını ve Türk makamların kontrolsüz eylemlerine karşı savunmalarını imkânsız kıldı.*
>
> *Bu koşullar altında Konsoloslarımızın yurttaşlarımızın haklarını ve çıkarlarını korumak konusundaki faaliyetleri fayda-*

[607] Ajay, s. 132-133, not. Bliss belgeleri, 20 Ekim 1914 tarihli mektup.
[608] Alıntı yapan Ajay, s. 116.

Levent Şahverdi Arşivi

sız protestoların, yurttaşlarının haklarının ve çıkarlarının ihlali davalarının kaydının ve aynısının İmparatorluk Büyükelçiliğine bildirilmesinin ötesine neredeyse hiç geçmemektedir; böylece, savaş bittiğinde, Türkiye ile müzakerelere girmek zorunda kaldığımızda, Bab-ı Ali'ye taleplerimizi uygun şekilde göstermek için elimizde yeterli malzeme olacak.

Maalesef, Büyükelçilik çok nadiren yurttaşlarımızın haklarının iadesini sağlamakta başarılı olmaktadır, çünkü, Sadrazam'ın bazı durumlarda taleplerimizi karşılamaya hazır olduğunu kabul etsek de, yerel makamların emirlerine nadiren, ve pek de titiz olmamak kaydıyla uydukları kaydedilmelidir.

(İmza) GIERS[609].

Seferberlik emirlerinin, Osmanlı ordusunun savaş çabası için ihtiyaç duyulan mallara el koymasına imkân veren *Tekalif-i Harbiye*/savaş vergileri adlı bölümü, artık yabancı vatandaşların sahip olduğu veya yabancı gemilerde bulunan malları da kapsayacak şekilde genişletildi.[610] Bu nedenle 7 Ekim'de İstanbul limanındaki Rus ticaret gemilerinde bulunan, daha önce muaf tutulan Rus mallarına el koyulurken el koyma işlemlerinin fiilen Osmanlı hizmetindeki bir Alman deniz subayı tarafından yürütüldüğü gerçeği Rusların öfkesini daha da alevlendirdi.[611]

iii. *Tekâalif-i Harbiye*/Savaş Vergileri ve *Tedarik-i Vesait-i Nakliye*/Nakliye Araçları Vergilerinin Alınması

Osmanlıların Kapitülasyonları kaldırmasının neden olduğu tüm velvele devam ederken, görünüşe göre hangi devletle veya devlet bloğuyla müttefik olacağı hâlâ belirsiz olan Osmanlı hükümeti savaşa hazırlanıyordu. En önemlisi askeri birliklerin, askerlerin ve hayvanla-

[609] Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Konstantinopolis, 22 Eylül (5 Ekim), 1914. (Gönderi.) Rus İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 46-47.

[610] BBA-BEO 322825: Harbiye Nezareti tezkeresi 542/61, 23 Temmuz 1330/05 Ağustos 1914.

[611] Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Konstantinopolis, 26 Eylül (9 Ekim), 1914. (Telgraf.) Rus İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarh yok, yer yok), s. 47-48.

Levent Şahverdi Arşivi

rın ihtiyacı olan yiyecek, hayvan, nakliye araçları, üniforma ve diğer kıyafetler ve diğer malzemelerin temin edilmesinin yollarını sağlama gerekliliğiydi. Birkaç yöntemle elde edilebilirdi ve edildi: yerel ihtiyar heyetle müzakere edilerek belirlenen fiyat üzerinden nakit ödeme veya savaştan sonra paraya çevrilebilir borç senetleri karşılığında yerel halktan doğrudan satın alınarak, eskiden beri tüm çiftlik ürünlerine uygulanan *Aşar* vergisi mal olarak toplanarak, yerel *menzil ambarlarından* toplanarak veya ordunun ihtiyacı olan ne varsa el koyulması olan *Tekâlif-i Harbiye* ile. İstanbul'da ve diğer belediyelerde askeri veya belediye projeleri veya ihtiyaçları için gerekli yiyecek, hayvan, ulaşım ve binalara el koyulması yetkisi veren kanunlar, daha Aralık 1913 sonundan itibaren yayımlanmaya başladı ve sonraki birkaç ay boyunca devam etti.[612] Mart 1914'te orduya, ürünlerine askeri amaçlarla ihtiyaç duyulan özel taşocaklarının işletmesini devralma yetkisi tanındı.[613] Nisan 1914'te orduya, askerlerin seferberlik veya savaş zamanında ihtiyaç duyulan yerlere hızla gönderilebilmeleri için, demiryolları inşa etmek üzere gerekli olan topraklara el koyma yetkisi verildi.[614] 23 Temmuz 1914'te, Almanya ile İttifak imzalanmadan ve Seferberlik resmen ilan edilmeden bir hafta kadar önce, 5 Ağustos 1914'te yürürlüğe girecek bir emir, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Osmanlı veya yabancı uyruklu tüm mukimlerini, ilk olarak Balkan Savaşları sırasında getirilen, savaştan sonra karşılığı ödenecek senetler karşılığında ihtiyacı olan tüm malları, yiyecek ve mülkü silahlı kuvvetlere teslim etmekle yükümlü kılan düzenlemeler olan *Tekâlif-i*

[612] *Harb vergisi hakkında kanun*-5 Ağustos 1328/18 Ağustos 1912-*Düstur II tertib*, cilt IV, s. 611-613; Zafer Toprak, *Milli İktisat, s. 238*, Birinci Dünya Savaşı sırasında bu vergiden elde edilen gelirlerin toplam 1.060.697 altın lira olduğunu anlatmaktadır (1330/1914), 1,500,000 (1331/1915), 1,060,000 (1332/1916), 1,020.000 (1333/1917), ve 950,000 (1334/1918). Diğer adıyla *İstimlak Kararnamesi*: BBA-DH.UMVM. Dosya 102. Gömlek 15. 9 Aralık 1913/10 Muharrem 1332; ayrıca bakınız BBA-DH.UMVM. Dosya 102. Gömlek 16. 25 Ocak 1914/27 Safer 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 233. Gömlek 54. 1 Şubat 1914/5 Rebiyülevvel 1332; BBA-DH.MB. HPS.M. Dosya 10. Gömlek 35. 16 Şubat 1914/20 Rebiyülevvel 1332; BBA-DH.EUM.MEM. Dosya 44. Gömlek 81. 10 Mart 1914/12 Rebiyülahir 1332; BBADH. EUM.MH. Dosya 78. Gömlek 3. 10 Mart 1914/12 Rebiyülahir 1332; BBA-DH.ID. Dosya 161/-1. Gömlek 37. 19 Nisan 1914/23 Cemaziyelevvel 1332; BBA-DH.UMVM. Dosya 102. Gömlek 18. 5 Mayıs 1914/9 Cemaziyelahir 1332; BBA-DH.MB.HS.M. Dosya 13. Gömlek 14, 20 Mayıs 1914/24 Cemaziyelahir 1332.

[613] *Düstur2*, VI, 277-282. *Takvim-i Vekayi*, no. 1767, 27 Rebiyülahir 1332/12 Mart 1330/10 Mart 1914/25 Şubat 1329/12 Rebiyülahir 1332.

[614] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 187. Gömlek 76. 26 Nisan 1914/30 Cemaziyelevvel 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

Harbiye ve *Tedarik-i Vesait-i Nakliye* vergisine tabi kıldı.[615] Silahlı kuvvetlerin ihtiyacı olan şeylere el koymakla görevli yetkililer, görevlerini gayretli, etkin ve dürüst bir şekilde yerine getirmekle yükümlüydü ve bunu yapmayanlara veya yolsuzluk yapanlara son derece ağır cezalar uygulanıyordu.[616] Bu tedbir, Kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik ilk adımı oluşturduğunu fark ettiklerinden, Almanya ve Avusturya da dâhil, İstanbul'da temsil edilen tüm Güçlerin son derece şiddetli itirazlarına neden oldu. Ancak bir süre için itirazlar üstün geldi ve sadece bir hafta sonra 12 Ağustos 1914'te Osmanlı hükümeti sadece yabancı vatandaşları bu yükümlülükten muaf tutmakla kalmadı aynı zamanda bu süre içerisinde el koyulmuş olan tüm mülkleri ve yiyecekleri iade etmeyi de kabul etti. Ancak Osmanlı'nın Kapitülasyonları kaldırma kararlılığı güçlü bir şekilde sürdüğünden hükümet bu tedbirin tam olarak uygulanabileceği daha müsait bir zaman kolladı.[617]

Tekâalif-i Harbiye ve *Tedraik-i Vesait-i Nakliye* görevlileri Harbiye Nezareti tarafından, yiyecek, vasıta, petrol, ev ve işyeri ve depo binalarının yanı sıra ordunun ihtiyaç duyduğu diğer şeylere hükümet tarafından belirlenen fiyatlardan el koymak üzere İmparatorluğun her yerine gönderildi.[618] Harbiye Nezareti'ne, kanunu uygulamak için İmparatorlukta *Tekalif-i Harbiye* bölgeleri oluşturma yetkisi verildi. Bu idarenin getirilmesi gerektiğine karar verilen her bölgede, önde gelen kamu ve maliye yetkilileri ile birlikte önde gelen ordu subayı veya yerel jandarma komutanından oluşan bir *Tekâalif-i Harbiye* Komisyonu kuruldu. Ayrıca yerel *Meclis-i İdare* ve *Belediye*'den birer üyenin de bulunması gerekiyordu. Komsiyona, bölgede sivillerin ihtiyaç duymadığı tüm yiyeceğin yönetimini devralma yetkisi verildi.[619] El koyma emirleri, yerel ordu komutanından başlayıp emir komuta zinciri boyunca, fiili toplamayı yürüten kaymakamlara, muhtarlara kadar

[615] *Tekalif-i Harbiyenin Suret-i Tarhi Hakkında Kanun*, 14 Temmuz 1330/27 Temmuz 1914: *Düstur2* VI, s. 1011-1012; BBA-BEO 322825: Harbiye tezkere 542/61, 23 Temmuz 1330/05 Ağustos 1914; Harbiye tezkere 535/393, 25 Temmuz 1330/08 Ağustos 1914; Cemal Avcı, 'Tekâlif-i Harbiye ile Tekâlif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tahmini,' *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XII/31 (Mart 1995), s. 221, aktaran Dündar, s. 193-194.

[616] BBA-DH.ID. Dosya 221. Gömlek 2, 6 Ekim 1914/16 Zilkade 1332.

[617] BBA-BEO 322825: Harbiye tezkere 542/61, 23 Temmuz 1330/05 Ağustos 1914; BEO 322731, 322765: Harbiye tezkere 560/414, 30 Temmuz 1330/12 Ağustos 1914.

[618] BBA-BEO 322409, 320867, 321453, 312147, 29 Haziran 1330/12 Temmuz 1914; BBA-DH.ID. Dosya 194. Gömlek 41. 25 Ağustos 1914/3 Şevval 1332.

[619] BBA-Gelen Giden-Harbiye tezkere 535/393, 25 Temmuz 1330/8 Ağustos 1914.

uzanıyordu. Tüm üreticiler ve tüccarlar, ihtiyaç duyduklarından fazla olan tüm yiyecek maddelerini bu komisyonlara teslim etmek zorundaydı. Yiyecek için ödenen fiyat komisyon tarafından belirleniyordu.[620] Her bir komisyon, gıda ve diğer ikmal maddelerini cephelerdeki askeri birliklere nakletmek için yerel üreticilerden ve imalatçılardan nakliye araçları temin etmekle görevliydi. Yerel yetkililerin açıkça ve hiç de hoş olmayan bir görevi şevkle yapmayabileceklerinin farkında olan ordu yetkilileri genellikle malzemeleri bu biçimde toplayacak yerel bir kişi tutuyor, istenen mallar teslim edildiği sürece nasıl edinildikleri konusunda hiçbir soru sorulmuyordu. Şayet aracı, önceden tahmin edilen miktarı ödemek zorunda kalmaksızın gerekli olanı almayı başarırsa, kendine iyi bir kâr ayırabiliyordu ki bu da uygulamanın genellikle bu şekilde olduğu anlamına geliyordu. Komisyonlar tarafından hazırlanan fiyat listeleri, mal sahiplerine savaş bittikten sonra sahip olduklarını alma hakkı tanıyan borç senedi makbuzlarını veren yerel yetkililere veya ücretli toplayıcılara veriliyordu.[621] Bu sistem ordunun hazineye doğrudan bir yük getirmeksizin ihtiyacı olan yiyecek, giyecek, petrol ve diğer ikmal maddelerini elde etmesini sağlıyordu.[622] Söz konusu kanun savaş başlarsa çok uzun süremeyeceği ve çiftçilerin karşılığını almadan çok uzun süre geçirmek zorunda kalmayacağı varsayımıyla çıkarıldı. Kırsal alanda Osmanlı yönetimi normal olarak çoğunlukla, askerlerin yardımıyla malları istemek için evleri dolaşan, ulusal çabaya katkıda bulunmak için fiziksel şiddetten çok halk baskısını kullanan *kaymakam* ve *muhtar* vasıtasıyla vergileri topluyordu. Köylüler yapabildiklerinde mallarını saklıyor ancak hiçbir şey üretmedilerse bu not ediliyor ve belli bir süre içinde mümkün olduğunca çok üretim yapmaları gerekiyor veya yaşları veya fiziksel durumları ne olursa olsun yerel *Amele Taburlarına* alınıyorlardı. Ancak en başından beri, Osmanlı İmparatorluğu savaşa girmeden bile önce, kanun, Balkan Savaşları sırasında sivil cephenin çökmesine neden olan aynı sorunlara neden oldu. Osmanlı çiftçiler senetleri kendilerine bir şeyler almak için kullanamadılar; sonuç gıda üretiminde hızlı bir düşüş

[620] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 236. Gömlek 77. Belgeler. 5 Eylül 1914/14 Şevval 1914.

[621] *Tekâalif-i Harbiyenin Suret-i Tarhi Hakkında Kanun*, 14 Temmuz 1330: *Düstur2*, VI, s. 1011-1012.

[622] BBA-DH.ID. Dosya 186. Gömlek 56. 26 Ağustos 1914/4 Şeval 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

ve hem ordunun hem de halkın yiyecek sıkıntısı yaşaması oldu. Bu nedenle oldukça kısa bir süre sonra, sistemden vazgeçildi ve savaş sırasında kullanılmadı.

Britanya'nın Sultan Osman ve Reşadiye adlı Osmanlı savaş gemilerine el koyması Enver Paşa'nın Seferberlik emirleri ilan edildikten çok kısa bir süre sonra yeni *Tedarik-i Vesait-i Nakliye Kanununu* uygulamaya başlamasına yol açtı. Hâlihazırda temel amaçlar için kullanılmayan tüm otomobiller, sahipleri veya şoförleri ne zaman gerekli olursa ordunun emrine verildi.[623] İmparatorluktaki tüm yetiştiricilerin yerel ordu birliklerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere damızlık hayvanlar hariç, tüm koyun, öküz ve keçilerinin yüzde ellisini teslim etmesi gerekiyordu.[624] Hayvanlarını satmak üzere başka illere götürmek isteyen çiftçiler ancak *Tekâalif-i Harbiye* vergilerini diğer hayvanlarıyla ödediklerini gösterirlerse izin alabiliyordu; aksi takdirde bu hayvanlara otomatikman ordu için el koyuluyordu.[625] Mal sahipleri en güçsüz veya en hasta hayvanlarını müsadere komitelerine göndererek düzenlemelerden kaçmaya çalışıyor, orduya gereken işi yapamayacak hayvanları bırakıyor ve ayrıca yeni alınanların taşıdığı hastalıkların sağlıklı hayvanlara da bulaşmasına neden oluyordu. Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu Kasım 1914'te savaşa girmek üzereyken, hayvanların ordu kullanımına uygun olduğunu ve gönderilenlerin hedefe ulaşana dek iyi beslendiğini tasdik etmek üzere veterinerlerin tıbbi muayenesini şart koşan ek düzenlemeler getirildi.[626]

5 Ağustos 1914'te Enver Paşa, Osmanlı İmparatorluğu savaşa doğrudan dâhil olmadan önce Osmanlı savunmasını güçlendirmek için, Osmanlı İmparatorluğu'nda ikamet eden tüm yabancı vatandaşların *Tekâalif-i Harbiye* vergilerine tabi olduklarını ve Osmanlı vatandaşları için zorunlu olan zorla çalıştırma ve diğer görevlerin vatandaş olsun olmasın İmparatorlukta yaşayan herkes için zorunlu olduğunu bildiren bir emir yayımladı.[627] Dört gün sonra 9 Ağustos'ta, Bahriye Nazırı

[623] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 236. Gömlek 31. 10 Ağustos 1914/18 Ramazan 1332.

[624] BBA-DH-ŞFR Dosya 43, Doc. 243; Öğün, s. 52.

[625] BBA, DH-IUM Dosya 16-6, belge 3-10; Dosya 16-6, belge 3-10; Ögün, s. 52-53.

[626] Öğün, s. 53.

[627] BEO 322825: Harbiye tezkere 542/61, 23 Temmuz 1330/5 Ağustos 1914; Başkumandan Vekili Enver'den Sadrazam Said Halim Paşa'ya, 5 Ağustos 1914/23 Temmuz 1330/13 Ramazan

Cemal Paşa'nın Britanya'nın gemilere el koymasını protesto edip tazminatın tamamını talep ettiği aynı gün, 27 Temmuz'da İstanbul'da kurulan *Tekâlif-i Harbiye* Komisyonu, çoğu İstanbul'daki Rus ve Fransız tüccarlara ve İzmir'deki Britanyalı ve Fransız tüccarlara ait malzemeler olan, Osmanlı rıhtımlarında veya liman ambarlarında depolanan tüm yabancı mallara el koyarak yeni kanunu uygulayan bir talimat yayımladı. Sadrazam Said Halim Paşa'ya yapılan şikâyetlere cevaben, Enver derhal emrin Seferberlik Kanunu kapsamında verildiğini ve temyiz edilemeyeceğini yazdı. Her ne kadar emir Meclis-i Vükela tarafından başlangıçta onaylanmamış olsa da, Enver 12 Ağustos'ta nasıl uygulanmış olduğuna dair geriye dönük bir onay yayımlanmasını sağladı.[628] Kapitülasyonların tüm yabancı vatandaşları bu tür tedbirlere, hatta Osmanlı kanunlarının onlara uygulanmasına yönelik her türlü girişime karşı koruduğu gerekçesiyle Enver, Cemal ve Talat'ı bu tedbirlere karşı şiddetle protesto eden Rusya'yı, müttefiklerinin yanı sıra Osmanlı Hariciye Nezareti izledi.[629] Rusya'nın verdiği ilk tepki, o dönemde Rus İmparatorluğunda bulunan bin kadar Osmanlı yurttaşının deniz yoluyla herhangi bir Rus limanından Osmanlı İmparatorluğu'na dönmelerini engellemek oldu.[630]

12 Ağustos'ta hükümete tüm yabancıların bu düzenlemelerden muaf tutulması ve el koyulan tüm malların iade edilmesi için bir öneri sunuldu.[631] Ancak bunun yerine aynı gün, tüm yabancıların yanı sıra Osmanlı vatandaşlarının ordu tarafından ihtiyaç duyulduğunda mülklerini ve mallarını teslim etmeye hazır olmalarını öngören, önceki emirleri uygulayan düzenlemeler yayımlandı.[632] Özel kullanım

1332: BBA, BEO.NGG 50, Bahriye Giden 322825; Aksakal, s. 109.

[628] Osmanlı Hariciye Nezareti'nden Sadrazam Said Halim Paşa'ya, 17 Ramazan 1332/27 Temmuz 1330/9 Ağustos 1914: BBA-BEO Harbiye Gelen 322765; Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sadrazam'a, 30 Temmuz 1330/12 Ağustos 1914: BBA-BEO Bahriye Giden 322825. Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sadrazam'a, 5 Şeval 1332/13 Ağustos 1330/26 Ağustos 1914: BBABEO 322999, hepsini aktaran Aksakal, s. 108-109; Meclis-i Vükela Mazbataları, 191-27, 20 Ramazan 1332/30 Temmuz 1330/12 Ağustos 1914, Enver ve Said Halim de dahil 9 kabine üyesi tarafından imzalandı; Aksakal, s. 110.

[629] Hariciye Nezareti idarecilerinden Ahmed Reşid'den Sadrazam Said Halim Paşa'ya, 7 Ağustos 1440/20 Ağustos 1914: BBA-BEO Harbiye Gelen, 322883; Hariciye Nezareti idarecilerinden Ahmed Reşid'den Sadrazam'a, 14 Ağustos 1330/27 Ağustos 1914: BBA 236, Harbiye Gelen 322977, ikisini de aktaran Aksakal, s. 108.

[630] Osmanlı Hariciye Nezareti'nden Sadrazam Said Halim Paşa'ya, 21 Ramazan 1332/31 Temmuz 1330/13 Ağustos 1914: BBA, BEO Harbiye Gelen, 322841, aktaran Aksakal, s. 110.

[631] Harbiye tezkere 560/414, 30 Temmuz 1330/12 Ağustos 1914: BBA-BEO 322731 322765.

[632] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 191, Gömlek 27. 12 Ağustos 1914/20 Rama-

Levent Şahverdi Arşivi

için Osmanlı limanlarına giyecek, yiyecek veya askeri malzeme getiren veya Osmanlı ham maddelerini veya tarım veya imalat ürünlerini ihraç eden yabancı gemiler, gitmelerine izin verilmeden önce liman ücretlerini ödemenin yanı sıra, boşaltmak ve teslim etmek üzere izin almak için yüklerinin bir bölümünü *Tekâlif-i Harbiye* olarak teslim etmek zorundaydı fakat bu tür prosedürler aynı zamanda Kapitülasyonları da ihlal ettiğinden yabancı büyükelçilikler tarafından şiddetle protesto edildi.[633] Ancak yolsuzluğun hâlihazırda sürece sızmakta olduğunu, askerlikten kaçmaya çalışan veya devlete karşı silahlananların yanı sıra sistemi kazanç elde etmek için kullanma girişiminde bulunan müsadere görevlilerine aynı cezayı öngören bir başka düzenleme gösteriyordu. Nispeten küçük davalar sivil mahkemelere gönderilecekti ancak büyük davalar karar oturumu ve birkaç yıllık ağır işçilikten asılarak idam edilmeye değişen katı cezalar için divan-ı harbe gönderilecekti.[634] Ordunun elindeki nakliye araçları o kadar yetersizdi ki, ordu ve diğer resmi amaçlar için el koymaları düzenlemek için özel ayrıntılı düzenlemeler yayımlandı ve kötü kullanımları ve/veya hasar görmeleri konusunda özel askeri mahkeme ve sert cezalar öngörüldü.[635] Ancak bunların uygulamasının ilk üç ayı sırasında, *Tekâlif-i Harbiye* ve *Tedraik-i Vesait-i Nakliye* sistemleri, sadece yabancı büyükelçiliklerin değil aynı zamanda Osmanlı yetkililerinin, askerlerinin ve sivillerinin her tür protesto ve itirazlarına neden olurken çoğu kişi uygulanan yöntemlerin çok farklı olmasından ve özellikle çoğu zaman kötü veya yasadışı eylemlerden ziyade kanunun tam anlamı veya yorumuna dair karışıklıktan kaynaklanan eylemler neticesinde Örfi İdare mahkemeleri tarafından uygulanan sert cezalardan yakınıyordu. Bu nedenle eylül ayında, birkaç komite zorlukların neler olduğunu öğrenmek ve nasıl çare bulunabileceğine dair önerileri dinlemek üzere kırsal

zan 1332.

[633] BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 90. Gömlek 57. 13 Ağustos 1914/21 Ramazan 1332; BBA-DH.KMS. Dosya 27. Gömlek 33. 15 Eylül 1914/24 Şevval 1332; BBA-DH.KMS. Dosya 27. Gömlek 33. 15 Eylül 1914/24 Şevval 1332.

[634] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları-Dosya 236. Gömlek 39. 12 Ağustos 1914/20 Ramazan 1332; BBA-DH.ID. Dosya 221, Gömlek 2. 6 Ekim 1914/16 Zilkade 1332; Şevket Rado, 'Birinci Umumi Harp ve Mütareke Günlerinde İstanbul I,' *Hayat Tarih Mecmuası* I/1 (Şubat 1971), s. 6; Ahmed İzzet Paşa, *Feryadım* I (İstanbul, 1992), s. 190; Öğün, s. 38, not 92.

[635] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 236. Gömlek 76/1, 5 Eylül 1914/14 Şevval 1914; BBA-DH.MB.HS.M. Dosya 16. Gömlek 60. 4 Ekim 1914/14 Zilhicce 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 193. Gömlek 40. Tarih: 17/Za/1332 (Hicri).

Levent Şahverdi Arşivi

kesimleri dolaştı. Neticede, Kapitülasyonların kaldırılmasını takiben, 7 Ekim 1914'te, düzenlemelerin daha kesin ve ihlallere dair cezaların daha adil yapılmaya çalışıldığı değiştirilmiş bir kanun yayımlandı fakat bu defa İmparatorlukta ikamet eden yabancıların da diğerlerine olduğu gibi aynı şekilde bu kanunlara da uymak zorunda oldukları net bir şekilde ifade edildi.[636] Osmanlı bürokratlarının kanunları ve düzenlemeleri kendi yararlarına ve çıkarlarına göre yorumlamak gibi bir huyu vardı, dolayısıyla aslında çok az değişiklik oldu ve şikâyetler savaş bitene kadar devam etti.

iv. Mali Seferberlik

Osmanlı İmparatorluğu modern dünya bankacılık ve finans sistemlerine, 19. yüzyılda, özellikle 1838'de Büyük Britanya ile imzalanan Balta Limanı Antlaşması ile başlayan dünyanın geri kalanıyla serbest ticaretin gelişmesi ve Tanzimat reform döneminde İmparatorluk'taki siyasi, iktisadi ve adli modernizasyonun başlamasıyla girdi. Osmanlı demiryollarının, madenlerinin ve diğer ekonomik teşebbüslerin gelişmesi, ülkelerinin Osmanlılardan, yurttaşlarının Sultan'ın sömürgelerinde Osmanlı kanun, mevzuat ve vergilerinden kaçınırken kendi diplomatik ve konsolosluk temsilcilerinin yetki alanında yaşamalarını sağlamak için elde etmiş oldukları Kapitülasyon 'haklarından' faydalanan Batılı tüccar ve bankacıların toplu akınını teşvik etti. Kaçınılmaz olarak, Osmanlı ekonomisinin gelişimi ve özellikle Avrupa'nın büyüyen sanayilerine hammadde tedarik etme ve imalatçılarının çoğunun ilgisini çekme rolü, başlangıçta Osmanlı devleti adına banknotlar ve tahviller piyasaya sürerek Osmanlı merkez bankası olarak hizmet veren Osmanlı Bankası ile başlayarak Batı tarzı bankaların akınına yol açtı. Neredeyse her zaman Osmanlı yönetimine borç verdiğinde, bunu sadece, her yerde şube açmasını sağlayacak şekilde önemli iş merkezlerinde ticari bankacılığı tekeline alma hakkı gibi daha fazla ayrıcalık karşılığında yapıyordu.[637] Ancak nadiren Müslüman Osmanlılara iş veya kredi vererek Osmanlı iktisadi ve mali yaşamında yabancı egemenliğini sağlamlaştırma rolünü pekiştirirken Banka yönetiminde ve

[636] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları-Dosya 193. Gömlek 42. 7 Ekim 1914/17 Zilkade 1332.

[637] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 185. Gömlek 15, 11 Şubat 1914/15 Rebiyülevvel 1332; BBA-DH.ID. Dosya 109/-2. Gömlek 34, 7 Haziran 1914/13 Recep 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

finansmanında Fransız bankacıların hâkimiyeti, Osmanlı hükümetine verdiği kredileri Fransa'nın İmparatorluğun ekonomisine nüfuz etmesinin öncüsü olmak için kullanmasını sağladı.[638]

19. yüzyılda İstanbul'da, İmparatorluğun ekonomisini kalkındırmak için Osmanlı reformcuları tarafından desteklenmekte olan çeşitli demiryolu, madencilik ve başka teşebbüslere yatırım yapan başka büyük Avrupa tarzı bankalar kuruldu.[639] Bunlar arasında, büyük ölçüde Osmanlı Yahudi bankacılar tarafından işletilen bankalar yoluyla İmparatorlukta faaliyet gösteren Rothschild ve Baron de Hirsch aileleleri de vardı. Yahudi bankerler içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun hizmetinde en başarılı olan ve göze çarpan, Osmanlı başkentinin merkezi finans bölgesi olarak, hem bankası hem de Osmanlı Bankası çevresinde genişleyen Galata bölgesini neredeyse tek başına geliştiren Kamondo ailesiydi.[640] Britanya ve Fransa bankaları Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı finans sahnesine egemen olma eğilimine girdi ancak 19. yüzyıl sonunda Almanya'nın birleşmesiyle başlayarak, Alman bankalar giderek daha önemli bir rol oynamaya başladı. Kayser II. Wilhelm'in birleşik Almanya'sındaki hızlı ekonomik gelişme Deutsche Bank öncülüğünde Alman bankalarının Osmanlı İmparatorluğu'na, Alman imalatçıların ve nakliyatçıların mallarını Alman başkentinden Körfez'e ve daha da doğuya nakletmelerini sağlamayı vaat ederken demiryolu arazilerinin her iki tarafında da bölgenin ekonomik kaynaklarını geliştiren, ünlü 'Berlin'den Bağdat'a Demiryolu' başta olmak üzere, madencilik ve diğer imtiyazlar karşılığında kredi vermelerini sağladı. Bu da karşılığında Alman şirketlerin ürünlerini Osmanlı'ya ait tüm Orta Doğu topraklarında satmalarını sağlarken Alman diplomatların kaydadeğer ölçüde siyasi nüfuz elde etmelerine imkân verdi. Osmanlılar Britanya, Fransa ve Rusya'nın daha önce elde ettikleri ekonomik ve siyasi etkiye karşılık onları kullanmaktan mutluydu.

[638] Christopher Clay, 'The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914,' *International Journal of Middle East Studies* XXVI/4 (1994), s. 589-614; Jacques Thobie, 'L'Emprunt Ottoman 4% 1901-1905: Le Triptyque Finance-Industrie-Diplomatie,' *Relations Internationales* [Fransa], no. 1(1974), s. 71-85.

[639] C.G.A. Clay, ' Western Banking and the Ottoman Economy before 1890: A Story of Disappointed Expectations,' *Journal of European Economic History* [İtalya], cilt XXVIII/3 (1999), s. 473-509; C.G.A. Clay, *Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance, 1856-1881* (Londra ve New York, I.B. Taurus, 2000).

[640] Nora Seni, 'The Camondos and their Imprint on 19th century Istanbul,' *IJMES*, XXVI/4 (1994), s. 663-675.

Levent Şahverdi Arşivi

Ancak bu, Britanya, Fransa ve Rusya'nın oldukça şiddetli muhalefeti ile karşılaştı. 1901 ile 1905 yılları arasında Fransız ve Alman bankaların Osmanlı devletine sağladıkları kredi, iki gücün rekabetinin müzakerelere hâkim olduğu uzun görüşmelerin sonucuydu. Her ne kadar Almanya, Berlin'den Bağdat'a demiryolu projesiyle verilen imtiyazlar sonucunda önemli kazanımlar elde etse de Fransızlar, büyük ölçüde, karşılığında İstanbul ve İmparatorluğun diğer yerlerindeki Fransız diplomatların desteğinden bir hayli yararlanan Osmanlı Bankasının ve Düyun-u Umumi Komisyonunun mali egemenliği sayesinde, Türkiye'de ekonomik ve siyasi nüfuz mücadelesinde üstünlüklerini korumayı başardılar. Bu işbirliği, Sultan II. Abdülhamid'in etki alanında Fransız genişlemesine öncülük etti ve Fransızların İmparatorluğunun bölünmesine katılma planlarının temelini oluşturdu.[641] Bu süreçte Fransa, Berlin'den Bağdat'a demiryolunun doğu Anadolu'nun dağlarından geçerek ve Bağdat'tan Körfez'e uzanarak Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce tamamlanmasını önleyerek artan Alman yükselişine karşı koymak için başarılı bir mücadele verdi. Bu durum göreceğimiz üzere savaş sırasında Osmanlılar için ciddi sorunlar yarattı. Britanya da Şattülarap ve Irak'taki Dicle ve Fırat nehir havzalarında başat seyir hakları elde etti ve bu sadece bölgedeki nehir temelli ticarete egemen olmasını ve komşu İran'ın güneyinde petrol çıkarlarını savunmasına imkân vermekle kalmadı aynı zamanda Kasım 1914'te Osmanlılarla daha savaş ilan edilmeden önce başlayacağı bölgenin istilasını ve işgalini planlamasını sağladı.[642] Fransa ve Britanya artan Alman nüfuzuyla pek çok şekilde mücadele etti; önce Osmanlı yönetimini faaliyetlerini sürdürmek için kredilerine bağımlı kıldılar ardından Osmanlıları yeni ticari ve madencilik ayrıcalıkları vermeye veya bu tür imtiyazları Alman çıkarlarına vermemeye zorlamak üzere bu kredileri kritik zamanlarda alıkoydular.[643] Ayrıca hükümet karşılığında yeni haklar verene kadar nakliye ve navlun bedelinin ödenmesi için Osmanlı para-

[641] Jacques Thobie, 'L'Emprunt Ottoman 4% 1901-1905: Le Triptyque Finance-Industrie-Diplomatie,' *Relations Internationales*, no. 1(1974), s. 71-85.

[642] Kurt Grunwald, 'Penetration Pacifique—The Financial vehicles of Germany's Drang Nach Dem Osten,' *Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte*, no. 1 (1975), s. 85-103; Hiller, *British Policy towards the Ottoman Empire*, s. 92-93, aktaran Aksakal, s. 62.

[643] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 185. Gömlek 15, 11 Şubat 1914/15 Rebiyülevvel 1332; Ahmad, *Young Turks*, s. 76-80; L. Bruce Fulton, 'France and the End of the Ottoman Empire,' *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, 2. basım, ed. Marian Kent (Londra, Cass, 1996), s. 156-157; Aksakal, s. 61-62.

Levent Şahverdi Arşivi

sını kabul etmemek için, özellikle demiryollarının ticari işletmelerini alarak Osmanlı hükümetine imtiyazlar için baskı yaptılar.[644] Osmanlı Bankası tarafından Osmanlı hükümeti üzerinde uygulanan güç, vergi toplamada geleneksel vergi toplama sistemini ücretli yetkililerle doğrudan toplama ile değiştirme deneyiminin sonuçlarından memnun olmayan Osmanlı hükümetinin, birkaç önemli Osmanlı bölgesinde vergi toplamayı Osmanlı bankasının şubelerine devrettiği ve Osmanlı bankası sonuçta hem önemli bir gelir hem de İmparatorluk çapında yerel bir mali güç elde etse de gelirlerini artırdığı Mart 1914'te daha da arttı.[645] Kısa bir süre sonra, Maliye Nezareti'nin gerekli işletme fonlarını vilayet yönetimlerine aktaramaması bir kez daha onu Osmanlı Bankasından daha fazla para borç almaya zorladı, karşılığında banka müfettişlerinin sadece il ve belediye işlemlerini denetlemesine değil aynı zamanda bazı durumlarda çıkarlarını korumak için politikayı ve idari prosedürleri belirlemesine de izin verdi.[646]

Rusya Osmanlı İmparaorluğu'nda Üçlü İtilaf'taki müttefiklerinin sahip olduğu ekonomik güce sahip değildi ancak gücünü kullanmak ve çıkarlarını korumak için başka yolları vardı. Zaman zaman müttefikleri Britanya ve Fransa'ya, Karadeniz'deki Osmanlı donanma gücünün iyileştirilmesini önlemek için, Osmanlılara yeni dertnotlar ve başka savaş gemileri satın almak için verdikleri kredileri sınırlamaları için baskı yaptı.[647] Bunun gibi yöntemler sayesinde, Birinci Dünya Savaşı başlayana kadar, Almanya Osmanlı ekonomisinde önemli kazanımlar elde ederken Britanya ve Fransa üstünlüğünü sürdürdü.

Büyük Avrupa bankacılık çıkarlarına ek olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda, merkezi eski Osmanlı Avrupa vilayetlerinde bulunan birkaç yerel banka bulunuyordu. Bunlar arasında en faal olanı, başta Avrupa

[644] BBA-DH.ID. Dosya 191. Gömlek 17, 25 Mayıs 1914/29 Cemaziyelahir 1332.

[645] BBA-DH.ID. Dosya 108/-2. Gömlek 27, 2 Nisan 1914/6 Cemaziyelevvel 1332. Vergi toplama Cidde, Hüseyda, Bolu, Söke, Urfa, Rodos, Diyarbakır, Hama, Kalai-Sultaniye (Çanakkale), Mamuretülaziz, Van, Bitlis, Işkodra, Yanya, Beyrut, Sidon, İstanbul ve Beyoğlu'ndaki Osmanlı bankası şubeleri tarafından düzenlenecek ve oralara ödenecek, o da ardından vergi gelirlerini İstanbul'daki Osmanlı Bankası merkezlerinde *Hazine-i Amire* mevduat hesabına gönderecekti. Gelirlerin bir kısmı İstanbul'a gönderilmedi, onun yerine yerel yolların inşası ve diğer bayındırlık hizmetlerinde kullanılmak üzere Ziraat Bankası'nın yerel şubelerine yatırıldı: BBA-DH. Dosya 211. Gömlek 11, 10 Mayıs 1914/14 Cemaziyelahir 1332.

[646] BBA-DH.EUM.MEM. Dosya 49. Gömlek 1. 1 Haziran 1914/7 Recep 1332; BBADH. ID. Dosya 161/-1. Gömlek 43, 2 Mayıs 1914/6 Cemaziyelahir 1332.

[647] Aksakal, s. 62.

Levent Şahverdi Arşivi

vilayetlerinde ama yanı sıra İzmir ve civarında olmak üzere İmparatorlukta birkaç bankayı çalıştırmayı başaran Yunanistan idi. Burada sadece ekonomiye yatırım yapmak için değil ama aynı zamanda, ayaklanma ve devrim yoluyla özerklik veya daha çok bağımsızlık elde etmek için Osmanlı'nın zayıflığından faydalanmak üzere teşvik etmek için etnik kardeşlerini veya kuzenlerini mümkün olduğunca güçlendirmek için de çalışıyordu. Örneğin Yunan 'Makedonya Bankası', Selanik'teki merkezlerinden, Üsküp, Manastır, Ohrid ve Serez'deki şubelerini, orada bulunan yerel Yunan konsolosluklarının da işbirliğiyle, hem Yunan ticari teşebbüslerini desteklemek ve Müslüman rakipleri defetmek hem de 19. yüzyıl sonunda Makedonya'yı yakıp yıkan, Makedonya'yı Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırma ve Yunanistan'a katma uzun süreli çabası çerçevesinde binlerce Müslümanı ve Yahudiyi katleden Yunan terör çetelerini aktif bir şekilde teşvik etmek ve finanse etmek için kullandı.[648]

Balkan Savaşları öncesinde ve sırasında başlatılmış olan Osmanlı seferberliği Osmanlı İmparatorluğu'nu neredeyse iflas ettirdi ve hem yerli hem de yabancı tüm bankalara yüklü şekilde borçlandırdı.[649] Deutsche Bank ile Osmanlı Bankası arasındaki işbirliği, onlarla rekabet etmeye çalışan tüm kuruluşları engelledi ve Osmanlıları, rakiplerin Osmanlı piyasasına erişimine izin verilse ödenecek olandan çok daha yüksek faizlerle onların önerdiği kredileri kabul etmeye mecbur etti.[650] Birinci Dünya Savaşı arifesindeki yıllarda Osmanlı silahlı kuvvetlerinin hızlı modernizasyonunu ve seferberliğini finase etmek, yabancı bankaların sadece kısmen desteklediği İmparatorluğun mali sistemine, neredeyse taşınması imkânsız bir külfet yükledi. Osmanlı

[648] E.A. Hekimoğlu ve Aik. Karizoni, 'Drasteriotetes Tes Trapezas Tes Anatoles Sto Monasteri, Sta Skopia Kai Stis Serres, 1905-1911,' [Anadolu Bankasının Munastır, Üsküp ve Serez'deki faaliyetleri, 1905-11], *Makedonika*, XXIX (1993), s. 87-119.

[649] BBA-DH.ID. Dosya 10/-1. Gömlek 65, 4 Ekim 1912/22 Şevval 1330; BBA-Meclisi Vükela Mazbataları, Dosya 232. Gömlek 49. 14 Aralık 1913/15 Muharrem 1332.

[650] Winfried Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges* (Viyana-Münih, Oldenbourg, 1966); Boris Barth, 'Politische Bank wider Wlen: Die Deutsche Orientbank vor dem Ersten Weltkrieg,' *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* [Almanya], cilt 42-43/1 (1997), s. 65-88; Inge Baumgart ve Horst Benneckenstein, 'Die Interessen der Deutschen Bank am Mesopotamischen Erdöl, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* no. 1 (1988). s. 149-65; Heinz Lemke, 'Die Deutsche Bank in der Auseinandersetzung um die Erteilung der Erdölkonzession in Mesopotamien, 1911-1914,' [Mezopotamya'da petrol imtiyazının paylaşımı için rekabette Deutsche Bank, 1911-14], *Jahrbuch für Geschichte*, XXXIV (1987), s. 211-247.

Levent Şahverdi Arşivi

Seferberliği Hazinenin önceki masraflarının neredeyse hepsini artırdı ve bunlara pek çok yeni kalem ekledi. Başta Harbiye Nezareti olmak üzere tüm Osmanlı nezaretlerinin bütçeleri, Seferberlik ilan edildikten hemen sonra başlayarak, 1914'te birkaç kez artırılmak zorunda kaldı.[651] Yedek olarak veya zorunlu hizmet için askere çağrılan devlet memurlarının memnuniyetsizliği, onları Osmanlı silahlı kuvvetlerinde normal olarak subaylara ve erlere ödenen çok daha düşük ücretlere tabi kılmak yerine memur maaşları sürdürülerek yatıştırılmak zorundaydı.[652] Devlet memurlarının emeklilik yaşı, askere alınan daha genç memurların yerine görevde kalabilmeleri için bir hayli artırılmalıydı.[653] İmparatorluğun tüm vilayetlerinde yeniden yapılandırılan Osmanlı ordularına subay olarak gönderilen *Harbiye* mezunlarına maaş bağlanmalı, Rumeli ve Anadolu'nun batı kesimlerinde evlerinden uzakta çöllere ve dağlara gitmek zorunda olanlara ikramiye de ödenmeliydi.[654] Daha yüksek eğitimli veya seferberlikle bağlantılı ek görevler üstlenen subaylara ikramiye ödenmeliydi.[655] Kuzey Afrika ve Güneydoğu Avrupa'da düşman ordular tarafından işgal edilen Osmanlı topraklarından kaçmaya mecbur kalmış olan memurlara maaş ödenmeliydi.[656] Osmanlı donanmasındaki subayların ve erlerin maaşları önemli ölçüde artırılmalıydı.[657] Orduya ve donanmaya alınan erlerin ailelerine, eve ekmek getiren kimse kalmadığından aylık bağlanmalıydı.[658] Benzer aylıklar, siyasi sebeplerle sürülen veya içeride veya dışarıda

[651] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 236. Gömlek 23, 4 Ağustos 1914/12 Ramazan 1332.

[652] BBA-DH.EUM.MH. Dosya 89. Gömlek 44. 6 Eylül 1914/15 Şevval 1914; BBADH. EUM. MH. Dosya 255. Gömlek 80, 13 Eylül 1914/22 Şevval 1332.

[653] BBA-DH.EUM.MTK. Dosya 47. Gömlek 18, 16 Eylül 1914/25 Şevval 1332.

[654] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 85, 2 Şubat 1914/6 Rebiyülevvel 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233. Gömlek 189. 11 Mart 1914/13 Rebiyülahir 1332.

[655] *Düstur 2*, VI, 379-381, 21 Mart 1914/8 Mart 1330/23 Rebiyülahir 1332; *Takvim-i Vekayi*, no. 1789, 20 Cemaziyelevvel 1332/3 Nisan 1330.

[656] *Düstur2*, VI, 313-316, 17 Mart 1914/4 Mart 1330/19 Rebiyülahir 1332; *Takvim-i Vekayi*, no. 1765, 10 Mart 1330/25 Rebiyülahir 1332; BBA-DH.EUM.MH. Dosya 79. Gömlek 46, 22 Mart 1914/24 Rebiyülahir 1332.

[657] *Düstur2*, VI, 381-386,, 9 Nisan 1914/27 Mart 1330/13 Cemaziyelevvel 1332. *Takvim-i Vekayi*, no. 1789, 20 Cemaziyelevvel 1332/3 Nisan 1330; BA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 98. 5 Nisan 1914/9 Cemaziyelevvel 1332.; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 118. 12 Nisan 1914/16 Cemaziyelevvel 1332 Bahriye.

[658] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, no. 236/80, 8 Eylül 1914/17 Şevval 1332; DH.EUM. MH. Dosya 252. Gömlek 30, 7 Haziran 1914/13 Recep 1332.

sürgüne gönderilen erlerin ailelerine de bağlanmalıydı.[659] Yeni askeri ve donanma teçhizatı satın alınması için binlerce lira harcanmalıydı.[660] Kutsal Şehirlere giden veya gelen hacıların ve mültecilerin artması, *Hicaz Sıhhiye İdaresi*'nin genişletilmesi ve modernize edilmesi ve karantina ile diğer sağlık hizmetleri için yeni prosedürler başlatılması için büyük yeni ödenekler gerektiriyordu. Ayrıca ithal edilen tüm malzemeler gümrük vergilerinden muaftı.[661] Vilayet yönetimlerinin bu şekilde ve ayrıca liderlerine aylık ödeyerek ve ödül vererek kontrol etmeye çalıştığı yağmacı aşiretler veya hırsız çeteler tarafından çalınan malların sahiplerine tazminat ödenmeliydi.[662] Aileleri ve eşleri doğu Anadolu'da Ermeni teröristler ve Rumeli'de Balkan teröristler tarafından öldürülmüş olan binlerce yetim ve dulun gelişi, İmparatorluktaki çeşitli yardım fonlarını, geçmişte bütçelerinin ayarlanmış olduğundan çok daha geniş hizmetler vermeye zorladı, bu nedenle bu kuruluşların gelirinin sürekli olarak Osmanlı Hazinesinden büyük yardımlarla takviye edilmesi gerekiyordu.[663] Ayrıca İmparatorluktaki belediye bütçeleri, Hicaz'da hacılara sağlanan aynı tür modern sağlık hizmetlerini sunabilmek için büyük ölçüde artırıldı.[664] Osmanlı Hazinesi artık sadece *Teşvik-i Sanayi Kararnamesi* ile başlayan yeni teşebbüsler için binlerce altın lira sübvansiyon ödeme zorunluluğunun yanı sıra aynı zamanda fabrika veya büyük zirai holdingler kuruyor olsun, yeni müteşebbislere sağlanan vergi ayrıcalıklarının yükünü de üstlenmek zorundaydı.[665] Sultan ve İmparatorluk ailesinin diğer üyelerinin aylıkları bile bir hayli artırıldı.[666] Doğu Anadolu'da ve Arap vilayetlerinde yaşayan aşiret liderlerine ödenen düzenli aylıklar da,

[659] BBA-DH.EUM.MH. Dosya 73. Gömlek 39. 5 Ocak 1914/7 Safer 1332; BBADH. EUM. MH. Dosya 73. Gömlek 5. 30 Aralık 1913/1 Safer 1332.

[660] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233. Gömlek 92, 11 Şubat 1914/15 Rebiyülevvel.

[661] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233. Gömlek 192, 11 Mart 1914/14 Rebiyülahir 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 124. Gömlek 134, 15 Nisan 1914/19 Cemaziyelevvel 1332.

[662] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 184. Gömlek 46, 18 Ocak 1914/20 Safer 1332.

[663] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 189. Gömlek 48, 10 Haziran 1914/16 Recep 1332.

[664] BBA-DH.ID. Dosya 161/1. Gömlek 39., 23 Nisan 1914/27 Cemaziyelevvel 1332.

[665] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233. Gömlek 56, 1 Şubat 1914/5 Rebiyülevvel 1332.

[666] *Düstur2*, VI, 531-533, 16 Nisan 1914/3 Nisan 1330/20 Cemaziyelevvel 1332; *Takvim-i Vekayi* no. 1801, 16 Nisan 1330/3 Cemaziyelahir 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 135, 15 Nisan 1914/19 Cemaziyelevvel 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

Britanyalı ajanlar tarafından Sultan'a ihanet etmeleri karşılığında önerilen rüşvetlerle rekabet edebilmek üzere bir hayli artırılmak zorunda kaldı.[667] Bazı durumlarda, köylerini belli vergileri, özellikle ürüne getirilen *aşar* vergisini ödemekten muaf tutarak yerleşmiş olan aşiretler için bu ödemeler artırıldı.[668] Çiftçilerin ekinleri veya evleri aşiret saldırılarında yakılıp yıkıldığında, aşiretleri hoş ve Britanya altınının cazibesinden uzak tutmak üzere, çoğu durumda devlet, onları dizginlemek için hiçbir şey yapmaksızın, çiftçileri tazmin etmek zorundaydı.[669] İran yönetiminin tamamen, topraklarının çoğunu işgal eden Britanya ve Rusya'nın safına geçmesini önlemek için, Osmanlı yönetimi Tahran'daki Şah'a bile destek akçe ödemek ve sınırdan İran'a geçen Osmanlı aşiretlerinin saldırılarından zarar gördüklerinde memurlarını ve vatandaşlarını tazmin etmek zorundaydı.[670] İç ulaşımın kesilmesi nedeniyle kıtlık ve hastalıktan muzdarip olan pek çok vilayette, savaşın gelip çatması ve Britanya ablukası her şeyi daha da kötüleştirdi ve sonuçta binlerce kişi açlıktan öldü. Maaşlar nakit yerine ordu depolarından çeşitli yiyecekler şeklinde ödenmek zorundaydı ve Hazine, kıtlıktan kaynaklanan yüksek fiyatlar nedeniyle maaş miktarından bile fazlasını ödemek zorunda kaldı.[671] Osmanlı vatandaşlığına geçen, düşman ülke vatandaşları olan Filistin'deki Yahudiler, özel aylıkların yanı sıra gelişlerinden itibaren bir yıl için vergi ve askerlik muafiyetleriyle ödüllendirildi.[672] Hükümet açısından hepsinden önemlisi, sadece yabancıların daha fazla Osmanlı toprağını işgal etme tehdidi nedeniyle değil ama aynı zamanda, *Meclis-i Mebusan*'da bütçe görüşmesi sırasında Mebus Ferhad Bey'in dediği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkilerinde uluslararası hukuka uymalarını özellikle Kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmelerini sağlamak için zor kullanmak Hristiyan Güçlerin anlayacağı tek dil olduğundan, Osmanlı silahlı kuvvetlerini güçlendirmek için devlet harcamalarını fazlasıyla artırma mecburiyetiydi.[673] Buna ek olarak, Hazine için aşardan elde edilen

[667] BBA-DH.EUM.MEM. Dosya 62. Gömlek 62, 17 Eylül 1914/26 Şevval 1332.

[668] BBA-DH.ID. Dosya 181. Gömlek 28, 13 Ocak 1914/15 Safer 1332.

[669] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 184. Gömlek 46, 18 Ocak 1914/20 Safer 1332.

[670] BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 47. Gömlek 11. 14 Ocak 1914/16 Safer 1332.

[671] BBA-DH.ID. Dosya 176. Gömlek 71, 28 Eylül 1914/0 Zilkade 1332.

[672] BBA-BEO 324282, 324962: Harbiye Tezkere 1142/884, 07 Ocak 1330/20 Ocak 1914. Dahiliye tezkere 1453, 12 Ocak 1330/25 Ocak 1914.

[673] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 30 Haziran 1330/13 Temmuz 1914, aktaran Aksakal,

doğrudan devlet gelirlerinin yanı sıra genel tüketim için kullanılabilir olan yiyecek malzemeleri, genişleyen Osmanlı ordusuna ayni gıda sağlamak üzere tüm gelirlerinin sekizde birinin ayrılmasını öngören bir önlemle azaldı.[674]

Karmaşık Osmanlı devleti maliyesini, 1910 ile 1918 yılları arasında devam eden savaşlar sırasında tüm güçlükleriyle, genellikle Maliye Nazırı olarak ama siyasi sebeplerle görevinden uzak olduğu zamanlarda bile idare eden, *dönme* Ahmed Cavid Bey idi.[675] 20. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı hükümeti Osmanlı Bankasından ve kendi *Ziraat Bankası*'ndan kredi biçiminde işletme fonu almaya ve sonra vergilerden ve diğer kaynaklardan gelir elde ettiğinde yüksek faiz ödemeleriyle birlikte kredileri geri ödemeye alışmıştı. Gelirler mevcut harcamalarının yanı sıra dış borcun faizini ve anaparayı ödemeye yetmediğinde, eski kredileri ödemek için çok daha yüksek faizle yeni krediler almaya alışkındı, böylece sürekli büyük bir borç içinde yüzüyordu. Neticede, devlet gelirlerinin sürekli artan bir bölümü sadece yabancı ve yerli bankalara ve tahvil sahiplerine borç ödemeye ayrılıyor, masraflara ve maaşlara giderek daha az para kalıyordu. Bu nedenle örneğin 5 Ocak 1914'te, Osmanlı Meclis-i Vükela Maliye Nezareti'ne, mevcut harcamaları karşılamak üzere Osmanlı Bankasından 100 bin altın lira borç alması yetkisi verdi.[676] 6 Şubat'ta *Ziraat Bankası*'ndan daha önce almış olduğu kredinin anaparasını geri ödeyemeyeceğine karar verdi, bu nedenle daha önce geri ödeme için belirlenen tarih bir yıl daha uzatılırken Maliye Nezareti daha yüksek bir faiz miktarını ödemeyi kabul etti.[677] Mart 1914'te Osmanlı hükümeti, Deutsche Bank'tan, Banka'nın daha önce *hazine-i amire*'ye çıkardığı tahvillerin faizinin ve anaparasının ödemesinin ertelenmesi izni karşılığında, 30 bin altın lira avans aldı.[678]

s. 17.

[674] 'Cavid Bey'in Nutku,' *Tanin*, 25 Şubat 1918, aktaran Öğün, *Mülteciler*, s. 122-123; BBA-BEO no. 342057; ATASE arşivleri, Klasör 2907, Dosya 443, Fihrist 3-13, 3-14, 3-15, 3-16.

[675] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 184. Gömlek 44, 18 Ocak 1914/20 Safer 1332.

[676] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 232. Gömlek 110, 5 Ocak 1914/7 Safer 1332.

[677] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 200. Gömlek 2, 6 Şubat 1914/10 Rebiyülevvel 1332.

[678] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233. Gömlek 188, 11 Mart 1914/13 Rebiyülahir 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

4 Nisan 1914'te Cavid Bey, Irak'ın güneyindeki Şattülarap kanalını taraklamak ve orada ve Basra'da modern liman tesisleri kurmak üzere gerekli olan fonu sağlamak için Büyük Britanya ile bir kredi anlaşması yaptı.[679] Ayrıca Şattülarap ve kuzeydeki nehirlerde sefer kurallarını belirlemek üzere ortak bir Osmanlı-Britanya komisyonu/*Şattülarap Komiserliği* kurulması için de bir anlaşmaya varıldı.[680] Britanya ile anlaşma karşılığında Osmanlı hükümeti, Britanya'nın Bereketli Hilal'deki nehir taşımacılığı tekelini uzatarak ve Britanya'ya Basra limanı kullanımında fiili bir tekel vererek, Britanya'nın bölgedeki gücünü ve nüfuzunu, işgal etmeden önce bile büyük ölçüde artırdı. 1 Temmuz 1914'te Cavid Bey *Meclis-i Mebusan*'da üç saatlik bir konuşma yaparak önceki mali yılda İmparatorluğun yakasını bırakmayan tüm mali sorunları açıkladı ve neredeyse hepsi sonraki birkaç ay içinde kanuna uyarlanan çözümler önerdi.[681] Osmanlı'nın Almanya ve Avusturya ile ittifakından ve Seferberlik ilanından önceki aylarda Cavid Bey, genellikle Avrupa'nın büyük şehirlerine şahsi seyahatleri sonucunda, yabancı bankalarla ve hükümetlerle, İmparatorluğun savaş hazırlıklarından kaynaklanan tüm ek harcamalar arasında ayakta kalmasını sağlayan bir dizi kredi anlaşması yaptı. Bu dönem boyunca, Osmanlı hükümeti, sözde Balkan Savaşları sırasında biriken borcunu ödemek için, Britanya ve Fransa'dan krediler aldı ama çoğu durumda bu para, Ege'de Yunanistan ve Karadeniz'de Rusya ile rekabet edebilmek için yeni savaş gemileri satın alınmasına harcandı. Fransa'nın kredilerin sadece Balkan Savaşı borçları için kullanıldığı ısrarına rağmen Rusya Osmanlıların bunu Karadeniz'deki Rus filosuyla çarpışmak üzere dretnotlar almak için kullandığı gerekçesiyle krediler konusunda Fransızlara şikâyette bulundu.[682]

Almanya ve Avusturya-Macaristan ile ittifak anlaşması imzalandıktan sonra, Osmanlı yönetiminin seferberliği finanse etmesi ve savaşa hazırlanması için gereken yabancı kredilerin çoğu bu müttefiklerden sağlandı. Alman Genelkurmayı Osmanlılarla ittifaka önceden karşı çıkmışsa da Polonya ve Galiçya'da Rus ordusu karşısında uğranılan

[679] BBA-HR.SYS. Dosya 114. Gömlek 11, 4 Nisan 1914.

[680] BBA-HR.SYS. Dosya 114. Gömlek 12, 1 Haziran 1914.

[681] *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, 18 Haziran 1330/1 Temmuz 1914.

[682] Fransa Dışişleri Bakanı Doumergue'den Fransa'nın St. Petersburg Büyükelçisi Maurice Paleologue'ye, 23 Nisan 1914, DDF 3.10, no. 147, aktaran Bobroff, s. 156.

Levent Şahverdi Arşivi

yenilgiler onu, o dönemde Süveyş Kanalı ve Akdeniz'den Marsilya ve Batı Cephesine akan Hindistan, Avustralya ve Yeni Zelanda'dan devam eden asker ve malzeme nakliyatını bloke etmek üzere, Kafkasya'ya ve Sinai çölünden Süveyş Kanalı'na ve Mısır'a Osmanlı seferleri düzenlenmesiyle Rusların dikkatini başka yöne çevirme ihtiyacına ikna etmişti. Liman von Sanders'in Osmanlı'nın mali sıkıntılarının seferberliği geciktirdiğini ve bu tür seferleri şimdilik tavsiye edilemez kıldığını açıklamış olmasına rağmen, ittifak anlaşması imzalandıktan sonra Osmanlı'nın savaşa fiilen girmeyi ertelemesi ise onu hüsrana uğrattı.[683] Alman Genelkurmayı eylül ayı başında Osmanlıların İttifak anlaşması uyarınca yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlamak için daha çok zorlayıcı araçlara başvurmaya karar verdi. 10 Eylül 1914'te, daha sonra Irak ve Suriye'deki Osmanlı *Yıldırım* Ordusunun komutanı olarak atanacak olan, Almanya Genelkurmay Başkanı Erich von Falkenheim, Osmanlılar savaşa bilfiil girene kadar Osmanlı'nın başka subay, cephane veya askeri teçhizat isteğinin karşılanmaması ve gönderilmemesi emrini verdi.[684] Ancak bununla beraber Osmanlının Rusları oyalamasına son derece ihtiyaç duyulduğundan, Almanya Dışişleri Bakanlığı, Osmanlı yönetimine önemli krediler sağlanması, böylece seferberliğini tamamlayabilmesi ve düşmana karşı istenen seferlere girişebilmesi için bir plan geliştirdi. 12 Eylül'de Alman Şansölye Bethmann-Hollweg Osmanlılara, Süveyş Kanalı'na ve Mısır'a düzenlenecek bir seferi finanse etmesi için, 1,8 milyon Alman markına eşdeğer olan, 200 bin Osmanlı altın lirası sağlanmasını kabul etti ancak Osmanlıların ayrıca ya Güneydoğu Avrupa ya da Kafkasya'da Rusya'ya karşı bir saldırıya daha girişmedikçe daha fazla paranın verilmeyeceği şartıyla.[685] Kapitülasyonların kaldırılmasının yürürlüğe girdiği aynı gün, 1 Ekim 1914'te, Osmanlı'nın Berlin Sefiri Mahmud Muhtar Paşa, Osmanlı silahlı kuvvetlerinin devam eden seferberliğini finanse etmek üzere beş milyon Osmanlı altın lirası acil Alman kredisi istemek üzere Almanya Dışişleri Bakan Yardımcısı Arthur Zimmerman ile görüştü. Zimmerman zaten Osmanlılar bilfiil savaşa girer-

[683] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 785, 11 Eylül 1914: PA/AA, R 1914, aktaran Aksakal, s. 148.

[684] Almanya Dışişleri Bakanı von Jagow'dan Wangenheim'a, no. 121, 10 Eylül 1914: PA/AA, R 22402, aktaran Aksakal, s. 146.

[685] Aksakal, s. 46-48; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 243. Trumpener, s. 48-51. Reynolds, s. 196-197.

Levent Şahverdi Arşivi

lerse Almanya'nın böyle bir kredi sağlaması önerisinde bulunmuştu ve başlangıçta aynı cevabı verdi. O zaman Mahmud Muhtar Almanya'nın, Osmanlılar bilfiil savaşa girmeden önce en azından yarım milyon liralık bir kredi sağlayıp sağlayamayacağını sordu. Böyle bir kredinin Osmanlı yönetiminin seferberliği gerçekten savaşa girebileceği bir noktaya kadar sürdürmesini sağlayacağını; aynı zamanda dünyadaki Müslümanların Almanya'ya bağlılığının pekişeceğini ve Almanya'nın gerekli yardımı sağlayamayacağı gerekçesiyle savaşa girilmesine karşı çıkan Osmanlı politikacıların bertaraf edileceğini belirtti. Mahmud Muhtar, Amiral Souchon'un Karadeniz'de Rus filosuna saldırma planını sürdürmesi, böylece inatçı Osmanlı politikacılarını isteseler de istemeseler de savaşa girmeyi kabul etmeye mecbur edeceği tavsiyesini de sözlerine ekledi. Bizzat Souchon Berlin'e telgraf çekti ve Deutsche Bank ile Alman hükümeti mali danışmanın yüzde 5 ile 6 faiz oranıyla kredi için onayını aldı ancak Osmanlı'nın dâhil olmasına şiddetle karşı olan Maliye Bakanı Cavid Bey üzerinden değil, doğrudan Osmanlı Sadrazamlığına ödenmesi gerektiğini ekledi.

Mahmud Muhtar Bey tarafından istendiği üzere, çeyrek milyon Osmanlı altın lirası hemen ödenecek, 750 bin ise Osmanlı savaş ilan eder etmez ve geri kalanı toplam beş milyonluk tutara ulaşılana kadar her ay ödenecekti. Zimmermann aslında hâlâ Osmanlı hükümetinin savaşa girme sözünü tutacağına güvenmiyordu, bu nedenle bu ödeme yöntemini ayarlamıştı, böylece harekete geçmezse, Almanya sadece çeyrek milyon altın lira kaybetmiş olacaktı. Ancak bu sırada, Osmanlı seferberliğinin son bulması olası tehlikesi önlenmiş olacaktı.[686] Almanya Dışişleri Bakanlığı Zimmermann'ın tavsiyesini hemen onayladı ve faizi yüzde 6 olarak belirledi, Osmanlılara fikir değiştirip bir kez daha savaşa girmeyi erteleme şansı tanımadan, ilk ödemenin İstanbul'a derhal gönderilmesi talimatı verildi.[687] Sadrazam Said Halim Paşa von Wangenheim ile buluştu ve Marmara Denizi'nde

[686] Bu tartışma Aksakal'ın, Zimmermann tarafından Almanya Dışişleri Bakanı Jagow'a aktarılan, Zimmermann'ın Mahmud Muhtar Paşa ile görüşmesinin özeline, no. 613, 1 Ekim 1914: PA/AA, R 22403, aktaran Aksakal, s. 170, ve konuyla ilgili Osmanlı arşivlerinde bulunan, sonraki dipnotlarda belirtilen belgelere dayanmaktadır.

[687] Jagow'dan Zimmermann'a no. 65, 1 Ekim 1914: PA/AA, R 22403, aktaran Aksakal, s. 170; Yüzde 6'lık faiz oranıyla kredi sözleşmesi Osmanlı Meclis-i Vükela tarafından 13 Ekim 1914'te onaylanmıştır: BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 237. Gömlek 102, 13 Ekim 1914/23 Zilkade 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

bir Alman donanma üssü oluşturulmasını önerdi, böylece Göben ve Breslau ve diğer Alman deniz kuvvetleri Çanakkale Boğazı'ndan geçip Osmanlı sularına girebilecek, Osmanlı İmparatorluğu'nu, Karadeniz'de Rus üslerine yönelik saldırıyı takip edebilecek herhangi bir İngiliz veya Fransız deniz saldırısına karşı savunabilmek için harekete geçebilecekti. Souchon, aslında bunun Alman filosuna hem Marmara Denizi'nin hem de Boğazlar'ın kontrolünü vereceği gerekçesiyle planı destekledi.[688] 2-3 Ekim 1914'te Enver Souchon'un başyardımcısı Albay Humann ile görüştü ve ona, İtilaf Devletlerinin açma çabalarına rağmen Çanakkale Boğazı'nın kapalı kalacağını ve bunun hem Rusya'nın hem de Romanya'nın ekonomilerine zarar vereceğini ve Romanya'nın neticede Bulgaristan ve Osmanlılarla birlikte İttifak Devletlerine katılmaya karar vermesine yol açabileceğini söyledi. 300 binden fazla Osmanlı eri ordu ve Amele Taburları için seferber edilmiş, Amele Taburlarına Ermeniler ve Rumlar gibi 'tüm güvenilmezler koyulmuştu'. Osmanlı yönetiminin bir mali kriz içerisinde olduğunu, tam bir seferberliği sürdürmek için yeterli fona sahip olmadığını ve seferberliğin vaktinde tamamlanması ve Almanya'nın Osmanlıların Mısır'a düzenlemesini istediği sefer için teçhizat ve ikmal maddesi sağlanması için acil bir krediye ihtiyaç duyulduğunu kabul etti.[689] Almanya hükümeti buna cevaben 5 Ekim'de Berlin'de nihai kredi anlaşmasına varıldığını, kredinin ilk kısmının gönderildiğini ve Osmanlıların bu nedenle savaşa girmekle ve bir an önce hem Ruslara hem de İngilizlere saldırmakla yükümlü olduklarını bildirdi. Souchon 5 Ekim'de Alman Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'ndaki üstleri tarafından, para Osmanlılara fiilen verilmeden önce Karadeniz'de Ruslara saldırması gerektiği konusunda derhal uyarıldı.[690] 6 Ekim'de Von Wangenheim, Osmanlı ile ittifaka ve Osmanlı'nın dâhil olmasına karşı olma ısrarlı politikasını sürdürdü ve Osmanlı'nın iyi niyetli tarafsızlığının Almanya'ya daha faydalı olacağını, çümkü eğer İmparatorluk bilfiil savaşa girer, İtilaf Devletlerinin Rusya'ya sevkiyatını keser ve Afganistan, Kafkasya ve Mısır'ı istila ederse, bunun neticede Rusya'nın Kafkasya ve Türki-

[688] *Vertrauliche Mitteilungen vom 1 Oktober 1914*, Deniz Albayı Hans Humann, İstanbul'daki çeşitli Alman kurumlarına dağıtıldı, Ernst Jäckh tarafından Auswärtiges Amt'a gönderildi: PA/AA, R 1914; BA-MA, RM 40-456, Yaprak 310-312, Souchon'un yorumlarıyla birlikte, hepsini aktaran Aksakal, s. 171.

[689] Aksakal, s. 172-173.

[690] Aksakal, s. 170-171.

Levent Şahverdi Arşivi

ye'nin doğusunu işgaline ve Britanya'nın Mısır'ı ilhak etmesine neden olacağını, Osmanlı silahlı kuvvetlerinin büyük ihtimalle yenileceklerini ve bunun da Almanya'nın Orta Doğu'daki nüfuzuna toptan son vereceğini belirtti ve aşağı yukarı olan aynen buydu.[691] Ancak Von Wangenheim efendisi Alman İmparatoru'nun sadık bir hizmetkârıydı ve görevini emredildiği şekilde yerine getirdi.

Almanya'nın ilk altın sevkiyatı Osmanlı başkentine 16 Ekim'de, ikincisi 21 Ekim'de vardı ve diğerleri bunu izledi.[692] Altın Osmanlı Bankasının İstanbul'daki merkezine hemen yatırıldı, banka da bunun karşılığında piyasaya eşit miktarda Osmanlı hükümeti banknotu sürdü.[693] Her bir sevkiyat Enver ve çevresindekileri, gönülsüz arkadaşlarını Osmanlı'nın İttifak Devletleri safında savaşa tam olarak katılımını kabul etmeye zorlamak için her yola başvurmaları gerektiğine ikna etti. Hatta ikinci sevkiyatın gelmesi Enver'i, Göben ile Osmanlı Karadeniz filosu komutanı Amiral Souchon'a, filoyu görünüşte tatbikat için ancak büyük olasılıkla, sadece iki hafta sonra gerçekleştireceği, Osmanlıları savaşa girmeye zorlamak üzere Rusya'nın Karadeniz limanlarına saldırma harekâtı için Karadeniz'e götürme yetkisi vermeye sevketti.[694] Ancak Cavid Bey kendi nezaretine ulaşmadıysa da altın sevkiyatlarından haberdar oldu ve kredi sözleşmelerinin Osmanlı tarafından nihai olarak onaylanmasını Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesi sonrasına kadar geciktirdi ve o zaman da önceden anlaşmaya varılan koşulları reddetti ve sonunda, özellikle Alman hükümetinden, Osmanlıların daha fazla krediye ihtiyacı olursa aynı koşullarla sağlamaktan memnuniyet duyacağı şeklinde aslında vermek istemediği bir sözü koparark, Osmanlılara Almanların daha önce kabul ettiğinden daha iyi koşullar sağlayan ek müzakereleri sürdürdü.[695]

Kredilere ek olarak Cavid Bey, Temmuz 1914 ortasında Paris'te düzenlenen bir Uluslararası Finans Konferansında Avrupalı Güçleri, Balkan devletlerinin 1912 işgali neticesinde Osmanlı İmparatorluğu'na verdikleri zarardan dolayı tazminat ödeme ahlaki yükümlülük-

[691] Aksakal, s. 174.

[692] Reynolds, s. 197.

[693] Toprak, *Milli İktisat*, s. 241; Nihad Mehmed, *Das Papiergeld in der Finanz-und Waehrungsgeschichte der Türkei, 1839-1909* (İstanbul, Dissertation Freiburg/Br., 1930).

[694] Reynolds, s. 197.

[695] Trumpener, s. 271.

Levent Şahverdi Arşivi

leri bulunduğuna dair ikna etmeye çalıştı. Söz konusu öneri, Osmanlı İmparatorluğu'nun mağdur taraf olsa da işgalcilere eşit miktarda borçlu olduğu gerekçesiyle Güçler tarafından tamamen göz ardı edildi.[696]

Cavid Bey Osmanlı *Meclis-i Mebusan*'ın, bütçeyi mümkün olduğunca dengelerken gerekli masrafların ödenmesi için çeşitli tedbirleri kabul etmesini sağlamakta daha başarılı oldu. İlk olarak, sürekli büyüyen bir vergi tabanı sağlamak için ekonominin geliştirilmesi gerekiyordu. Yeni fabrikaların ve atölyelerin kurulması ve var olanların büyütülmesi için gayretli çabalar harcandı.[697] Oldukça büyük bir tekstil endüstrisinin gelişmiş olduğu Adana'da yeni tekstil fabrikaları kurmak isteyen müteşebbislere vergi muafiyetleri sağlandı.[698] Bağdat Valisine, şehrin civarında bir Güherçile Fabrikasının inşa edilmesi için mümkün olan tüm desteği sağlaması talimatı verildi.[699] Kutsal Mekânlar olan Mekke ve Medine'ye gitmek için Hicaz Demiryolunda seyahat eden hacılar için bile, tren biletlerinden alınan ücretler iki katına çıkarıldı ve sonra yine iki katına çıkarıldı ancak sonunda mahkemeler bu tür artışların yasadışı olduğuna hükmedince feshedildi.[700] İmparatorluk hazinesinin vergi gelirlerini artırmak için mültezimliği kaldırma ve yerine vergilerin doğrudan toplanmasının getirilmesi çabaları sarfedilirken, polis ve jandarmaya, halen faal olan mültezimlerin vadesi gelmiş eski borçlarını toplamak için yeni yetkiler tanındı.[701] Borcu olan pek çok vergi mükellefinin ortadan kaybolmasına sebep olan seferberliğin başlaması nedeniyle tahsilâtları azalmış olan mültezimlerin önceden Hazineye ödemek zorunda oldukları ilk ödemelerin hepsini yapmaktan muaf tutulmak için yerel mahkemelere başvurmalarına izin verildi.[702] Maliye Nezareti'ne ve Hazineye vergi gelirlerini nasıl artıracakları konusunda tavsiyelerde bulunmak üzere, başta Fransa ve Büyük Britanya'dan olmak üzere yabancı danışman-

[696] BBA-Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 272.0.0.11. Yer No. 7.3.2. Tarih: 15/7/1914.

[697] BBA-DH.ID. Dosya 107. Gömlek 70, 9 Şubat 1914/13 Rebiyülevvel 1332.

[698] BBA-DH.ID. Dosya 107. Gömlek 68, 26 Ocak 1914/28 Safer 1332; BBA-DH.ID. Dosya 107. Gömlek 70, 9 Şubat 1914/13 Rebiyülevvel 1332.

[699] BBA-DH.KMS. Dosya 20. Gömlek 16, 13 Nisan 1914/17 Cemaziyelevvel 1332.

[700] BBA-DH.KMS. Dosya 9. Gömlek 6., 20 Aralık 1913/21 Muharrem 1332.

[701] BBA-DH.UMVM. Dosya 112. Gömlek 28, 23 Aralık 1913/24 Muharrem 1332.

[702] BBA-DH.MB.HS.M. Dosya 11. Gömlek 12, 20 Şubat 1914/5 Rebiyülahir 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233. Gömlek 149, 3 Mart 1914/16 Rebiyülahir 1332; BBA-DH.UMVM. Dosya 129. Gömlek 75, 6 Mart 1915/19 Rebiyülahir 1333.

Levent Şahverdi Arşivi

lar tutuldu.[703] Cavid Bey de mevcut kaynaklardan ilave gelirler elde etmeye çalıştı. Kapitülasyonlar kaldırılmadan dahi önce, yeni savaş gemilerinin satın alınması veya inşası için para toplamak amacıyla ithalat ve ihracata uygulanan liman vergileri artırıldı.[704] Sürekli olarak özel vergiler getirildi ve mevcut vergiler artırıldı. Yeni yol vergileri, *tarik mukellefiyat-i nakdiyesi/tarik bedel-i nakdi*, kırsal kesimde yaşayan, askeri hizmette olmayan 18-60 yaş arası tüm erkeklere getirilen, normalde idare tarafından sağlanması beklenen, yol işgücü ihtiyacı, artık kısmen nakit toplanıyor, tutar sürekli olarak artırılıyordu.[705] Bu bedeller aynı zamanda, orduya askere alınmak yerine görevlerinde kalmış olan tüm devlet memurlarına ödenen aylık veya haftalık maaşlardan otomatikman kesiliyordu ve bu durumdan hiç hoşnut değillerdi çünkü savaş sürerken maaş ödemeleri genellikle birkaç ay geriden geliyordu.[706] Müslümanların yanı sıra gayrimüslim öğrenciler iş vergisi ödemek veya işi yapmak zorundaydı ancak Müslüman ulema bundan muaftı.[707] Arazi vergisi[708] ve diğer satış vergileri ve damga pulları belediyeler tarafından alınıyordu[709] ve tekrar tekrar büyük oranda artırıldı. Önceden dini vakıflar tarafından toplanan vergi gelirleri belediyelere devredildi.[710] Halep, Bağdat, Basra, Urfa, Zor, Şam, Musul ve Diyarbakır vilayelerinde, her bir bölgeyi dış işgale karşı korumak için gerekli olan artan askeri harcamalarda kullanılabilmesi için, *Ağnam Resmi* vergisinin toplanmasını artırmak üzere jandarmaların yetkileri artırıldı.[711]

[703] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 187. Gömlek 28, 5 Nisan 1914/9 Cemaziyelevvel 1332.

[704] BBA-DH.UMVM. Dosya 108. Gömlek 27, 22 Aralık 1913/23 Muharrem 1332.

[705] *Düstur Tertib 2*, cilt VI, 304-305, 12 Mart 1914/27 Şubat 1329/14 Rebiyülahir 1332; *Takvim-i Vekayi*, no. 1775, 5 Mart 1330/20 Rebiyülahir 1332. BBA-DH.ID. Dosya 64. Gömlek 63, 16 Eylül 1914/25 Şevval 1332; BBA-DH.UMVM. Dosya 128. Gömlek 37, 21 Eylül 1914/1 Zilkade 1332.

[706] BBA-DH.UMVM. Dosya 128. Gömlek 37, 21 Eylül 1914/1 Zilkade 1332.

[707] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 187. Gömlek 64, 19 Nisan 1914/23 Cemaziyelevvel 1332; BBA-DH.ID. Dosya 179. Gömlek 4. 25 Nisan 1914/29 Cemaziyelevvel 1332.

[708] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 34. 22 Mart 1914/24 Rebiyülahir 1332; BBA-DH.MB.HS.M. Dosya 16. Gömlek 30, 10 Eylül 1914/19 Şevval 1332 .

[709] BBA-DH.EUM.MH. Dosya 79. Gömlek 75, 24 Mart 1914/26 Rebiyülahir 1332; BBADH.UMVM. Dosya 126. Gömlek 60, 24 Mart 1914/26 Rebiyülahir 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 235. Gömlek 49, 11 Mayıs 1914/15 Cemaziyelahir 1332; BBA-DH.EUM.MH. Dosya 77. Gömlek 38, 2 Mart 1914/4 Rebiyülahir 1332.

[710] BBA-DH.UMVM. Dosya 108. Gömlek 64, 14 Eylül 1914/23 Şevval 1332.

[711] BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 66. Gömlek 23, 13 Nisan 1914/17 Cemaziyelevvel 1332.

Kapitülasyonların kaldırılmasını 3 Ekim 1914'te, tüm ithalata uygulanan gümrük vergilerinin yüzde 4'ten yüzde 15'e kadar artırılması izledi, hemen uygulamaya konuldu.[712] Kapitülasyonlar sebebiyle önceden *Temettü Vergisinden* hariç tutulan kazançlar dâhil edilerek yabancı vatandaşlar da önceden muaf oldukları tüm vergileri ödemek zorunda bırakıldı.[713] *Rusum-u Belediye Kanunu* genişletildi ve Osmanlı Belediyelerine bir dizi artırılmış pazar vergisini, hayvan kesiminden (*zebhiye*), hayvanların alımından ve satımından (*hayvaniye*) ve pazar ağırlık ve ölçülerinden (*kantar ve kile*) alınan satış vergilerini içeren *Nizam-i Erba'a* (Dört Kural) uygulama ve toplama yetkisi vermek üzere değiştirildi ama özel kanunlar yetki verene kadar şehirlerine veya şehirlerinden ihracat ve ithalata uygulanan iç gümrük vergilerini toplamamaları konusunda uyarıldılar.[714] Duhuliye vergisi de artırıldı ve yabancı vatandaşlara da uygulandı ve bu belediyelere önemli bir yeni gelir sağladı.[715] Belediyelerin ayrıca onların yetki alanlarıyla diğer komşu şehirler arasından geçen yolculardan seyahat vergisi almalarına izin verildi.[716] Devlete ait ormanlar izinsiz kereste kesimine veya ticari binaların inşasına karşı sıkı bir şekilde korunurken, umutsuzca ihtiyaç duyulan gelir nedeniyle belediyelere bu yasayı göz ardı etme ve belediyenin amaçları için *aşar* toplanması karşılığında komşu ormanlarda kesime ve inşaata izin verme yetkisi tanındı.[717] Hatta belediyelerin, İmparatorluk Hazinesi tarafından aynı alkollü içeceklerden alınan *Müskirat Resm-i Miri* vergilerine ek olarak, gelirler bayındırlık işleri ve faydalı işler için kullanıldığı sürece, Müslümanlara yasak olan alkollü içeceklerden de vergi toplamalarına izin verildi.[718] Bundan kısa bir süre sonra, belediyelere bütçelerini dengeleyene kadar yerel vergileri süresiz olarak artırma yetkisi tanıyan genel bir düzenleme getirildi.[719] Bunun ilk sonucu Mayıs 1914'te, önceden

[712] *Düstur2*, VI, s. 1276-1277; Toprak, *Milli İktisat*, s. 114, not 36.

[713] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 236. Gömlek 111, 23 Eylül 1914/3 Zilkade 1332; BBA- Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 193. Gömlek 12, 23 Eylül 1914/3 Zilkade 1332.

[714] BBA-DH.ID. Dosya 40/-2, Gömlek 27, 9 Mart 1914/11 Rebiyülahir 1332.

[715] BAA- DH.UMVM. Dosya 128. Gömlek 43, 28 Eylül 1914/8 Zilkade 1332.

[716] BBA-DH.ID. Dosya 40/-2. Gömlek 51, 30 Temmuz 1914. 1332 (Hicrî).

[717] BBA-DH.ID. Dosya 2. Gömlek 27, 17 Mart 1914/19 Rebiyülahir 1332.

[718] BBA-DH.ID. Dosya 96. Gömlek 7, 29 Nisan 1914/3 Cemaziyelahir 1332.

[719] BBA-DH.MB.HS.M. Dosya 11. Gömlek 12, 28 Şubat 1914/2 Rebiyülahir 1332; DH.EUM. MH. Dosya 79. Gömlek 75, 24 Mart 1914/26 Rebiyülahir 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 235. Gömlek 39. 10 Mayıs 1914/14 Cemaziyelahir 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

genel belediye gelirlerinden karşılanan, sokak aydınlatması/*tenvirat vergisi* ve sokak temizliği/*tenzifat vergisi* için tüm evlerden ve ticarethanelerden belediye vergisi alınması oldu.[720] Doğum ve kimlik belgesi, pasaport ve benzeri gibi resmi belgeleri alanlardan tahsil edilen damga vergisi ücretleri neredeyse her ay artırıldı.[721] Tren ve tiyatro biletlerine, eğlence yerlerine girişlere ve büyük limanlara gelen yolculardan ve mallardan alınan liman vergilerine ilave ücretler getirildi ama Kutsal Şehirler Mekke ve Medine'ye hac yolculuğu biletlerine getirilen ücretler yasadışı ilan edildi ve müşterilerin dini amaçları nedeniyle iptal edildi.[722] Kiliseler ve Ssinagoglar da çeşitli satış vergileri ödemek zorundaydı ancak bir süre sonra, savaş sırasında da çok aktif olmaya devam edecek Alman ve Amerikalı misyonerlerden gelen güçlü şikâyetler nedeniyle muaf tutuldular.[723] Başka ülkelerden gelen göçmenler ve mülteciler tarafından İmparatorluğa getirilen ev eşyaları da muaf tutuldu.[724] Az kullanılmış veya kullanılmayan resmi binalar ve polis merkezleri özel kullanım için kiralandı veya satıldı.[725] *Zebihe vergisi* gibi merkezi yönetimin ve vilayetlerin payı bulunan doğrudan belediye vergileri de artırıldı.[726] *Temettü vergisi* devlet daireleri için ve devlet yollarında iş yapan müteaahitlerin ve *mültezimleri* ve topladıkları *aşar* ve *rüsumat* vergisi gelirlerini de kapsayacak şekilde genişletildi.[727] Mültezimlerin Hazineye borçlu oldukları ödemelerin artık tamamı alınıyor, ödemelerin bir kısmını eskiden beri kendileri için gelir olarak tutan mültezimler, ciddi mali ve faiz suçlamalarına maruz kalıyor ve ihlallerinden dolayı hapis cezasına çarptırılıyorlardı.[728] İlk kez vilayet ve belediye hazinelerine sıkı kontroller getirildi, hem gelirler hem de giderler Maliye Nezareti tarafından gönderilen denetçilerin dene-

[720] BBA-DH.UMVM. Dosya 127. Gömlek 13. 10 Mayıs 1914/14 Cemaziyelahir 1332.

[721] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 192. Gömlek 26, 16 Eylül 1914/26 Şevval 1332.

[722] BBA-DH.KMS. Dosya 9. Gömlek 6., 20 Aralık 1913/21 Muharrem 1332; BBADH. UMVM. Dosya 108. Gömlek 27, 22 Aralık 1913/23 Muharrem 1332.

[723] BBA-DH.ID. Dosya 196. Gömlek 11., 2 Mart 1914/4 Rebiyülahir 1332.

[724] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233.Gömlek 153,4 Mart 1914/6 Rebiyülahir 1.

[725] BBA-DH.EUM.MH. Dosya 73. Gömlek 34, 4 Ocak 1914/6 Safer 1332.

[726] BBA-DH.UMVM. Dosya 126. Gömlek 60. 24 Mart 1914/26 Rebiyülahir 1332.

[727] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 22, 18 Mart 1914/20 Rebiyülahir 1332; BBA-DH.EUM.MH. Dosya 81. Gömlek 9. 10 Nisan 1914/14 Cemaziyelevvel 1332.

[728] BBA-DH.UMVM. Dosya 112. Gömlek 28, 23 Aralık 1913/24 Muharrem 1332; BBA-DH. EUM.MTK. Dosya 13. Gömlek 46, 29 Ocak 1914/2 Rebiyülevvel 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233. Gömlek 56, 1 Şubat 1914/5 Rebiyülevvel 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

timine tabi kılındı ve suç faaliyetinde bulunduğu tespit edilen belediye yetkilileri hapse ya da sürgüne gönderildi.[729] Kapitülasyonlar kaldırıldıktan sonra elbette belediyeler tüm vergileri Osmanlı yurttaşların yanı sıra yabancı yurttaşlara da genişletmekte serbest kaldılar.[730]

Ancak vergilerin toplanması sürekli değiştiğinden, hangi idari organın belli vergileri toplama hakkı olduğu konusunda bir karmaşa yaşanıyordu. *Seyr-i Sefayin İdaresinin* hizmet verdiği şehirlerde liman vergileri, yeni ticaret gemilerinin inşasını ve hâlihazırda hizmette olanların onarımını sağlamak üzere, ilgili belediyeler yerine, eskiden beri İdare tarafından toplanıyordu. Mayıs 1914'te, hükümet tarafından belediyelere liman tesislerini onarmak ve iyileştirmek için aldıkları tüm vergileri artırma talimatı verilmesinin ardından, Karamürsel belediyesi bu gelirin toplanmasını kendisinin üstleneceğini duyurdu. Bu, Büyük Güçlerin bu tür ücretlerin Kapitülasyonlar uyarınca yasak olduğu itirazları nedeniyle, Osmanlı hükümetinin liman belediyelerine, liman tesislerini idame ettirmek ve iyileştirmek için, hem yabancı hem de yerli, limanlarını kullanan tüm gemilerden uzun süredir ücret toplama uygulamalarına son vermeleri talimatı vermeye mecbur kaldığı giderek zorlaşan bir durumun sonucuydu.[731] Hem belediye tarafından gönderilen mültezimlerin hem de yerel *Seyr-i Sefayin* bürosunun Karamürsel limanını kullanan gemi sahiplerinden aynı vergiyi toplamaya çalışmasıyla bunu bir başka anlaşmazlık izledi. *Seyr-i Sefayin İdaresi* bağlı olduğu Harbiye Nezareti'nden meseleyi çözmesi için bir emir aldı. Müdahele etti ve belediyeye söz konusu vergiyi toplama çabalarına son vermesini emretti. Böylece mesele halledildi ama Kapitülasyonların sağladığı imtiyazların, bu defa Osmanlı yönetiminin Avrupa'nınkilerle rekabet etmek üzere liman tesislerini geliştirmesini önlemek üzere, bir kez daha genişletilmesi, Osmanlılar tarafından ekonomik refahın yanı sıra devlet tesislerinin gelişmesi önünde büyük bir engel olarak görüldü.[732]

[729] BBA-DH.ID. Dosya 161/-2. Gömlek 46, 2 Ağustos 1914/10 Ramazan 1332; BBADH. ID. Dosya 201/-1. Gömlek 4, 4 Ağustos 1914/12 Ramazan 1332; BBA-DH.ID. Dosya 161/-1. Gömlek 43, 2 Mayıs 1914/6 Cemaziyelahir 1332.

[730] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 193. Gömlek 57, 14 Ekim1914/24 Zilkade 1332.

[731] BBA-DH.EUM.MTK. Dosya 31. Gömlek 12, 14 Haziran 1914/20 Recep 1332.

[732] BBA-DH.ID. Dosya 197. Gömlek 14, 11 Mayıs 1914/15 Cemaziyelahir 1332; BBADH. EUM.MTK. Dosya 31. Gömlek 12, 14 Haziran 1914/20 Recep 1332; BBA-DH.UMVM. Dosya 73.

Levent Şahverdi Arşivi

Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki sınırlarında Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki gerilim 1914 yazı ve sonbaharında tırmanırken, sınırdan malların kaçırılması önemli ölçüde arttı ve bu resmi sınır geçişlerinde toplanan gümrük vergilerinde ciddi azalmalara neden oldu. Kaçakçılığı önlemek ve ihtiyaç duyulan gümrük gelirlerini geri almak için Osmanlı yönetimi, bölgeleri sınır alanlarını kapsayan vilayet valilerine, vergi kaçırmaya ve kaçakçılığa başvurmalarına gerek kalmasın diye, sınırın her iki tarafında sürülerini otlatan göçebelerin geçişini kolaylaştırması talimatı verdi.[733] Yasadışı sınır geçişlerini dizginlemek için, jandarmalara tahsis edilen paralarla yapılan yeni gümrük idareleri, *karakolhaneler* (sınır devriye karakolları) ve hatta çitler gibi başka girişimlerde de bulunuldu.[734] Yerel bankalar tarafından vilayet vergi gelirleri ve bunlarla birlikte yatırılan hükümet ödenekleri için ödenen faizden hâsıl olan paralarla sınır bölgelerinde yeni yerel yollar da yapıldı.[735] Bu program o kadar başarılıydı ki bankalara vilayet mevduatlarından kaynaklanan faizi tüm vilayet programları için avans sağlamak üzere kullanmaları talimatı verildi.[736] Vilayetlere de sınırda yasadışı geçişleri durdurmakla görevli sınır tugaylarını güçlendirmeleri emri verildi ama jandarmalar gibi tugayların çoğu da bölgede yaşayan insanlardan oluştuğundan ve kaçakçılık yapanlarla ilişkili olduğundan, yasayı uygulamaya çalışan çok az sınır tugayı muhafızı genellikle komşuları tarafından aniden ve vahşice öldürülürken pek de iyi bir sonuç elde edilemedi.[737]

Verimlilik uzmanları Osmanlı bürokrasisini darmadağın etti, pek çok kurumu veya çok sayıda yetkilisini ve çalışanını tasfiye etti ve yerlerine başkalarını getirdi.[738] Hükümet binalarının onarımı için yapılan açık uçlu sözleşmelerin yerini önceden ne kadar ödeneceğini belirten sözleşmeler aldı ama bu sonuçta, müteahhitlerin kazançlarını mümkün olduğunca artırmaya devam etmek için ucuz malzemeler kullanmaya başlamalarına ve diğer kolaycılıklara başvurmaya başlamalarına

Gömlek 29, 22 Haziran 1914/28 Recep 1332.

[733] BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 70. Gömlek 34, 2 Mayıs 1914/6 Cemaziyelahir 1332.

[734] BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 71. Gömlek 41, 10 Mayıs 1914/14 Cemaziyelahir 1332.

[735] BBA-DH. Dosya 211. Gömlek 11, 10 Mayıs 1914/14 Cemaziyelahir 1332.

[736] BBA-DH.EUM.MEM. Dosya 49. Gömlek 1, 1 Haziran 1914/7 Recep 1332.

[737] BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 71. Gömlek 17, 7 Mayıs 1914/11 Cemaziyelahir 1332.

[738] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 48, 25 Mart 1914/27 Rebiyülahir 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

yol açtı.[739] Yeni düzenlemelerle tüm bayındırlık işlerindeki harcamalar ve prosedürler sıkı bir kontrol altına alındı.[740] Kutsal Şehirlere ve oradan şehirlerden hacıları taşımak için inşa edilen Hicaz Demiryolu bile *Vakıf Nezareti'ne* dâhil edilmişti.[741] Çalışmaya devam eden devlet daireleri tüm harcamaları çok dikkatli bir şekilde izlemeleri konusunda uyarıldı.[742] Demiryolları devlete ait askerleri ve malzemeyi ve teçhizatı çok düşük fiyatlarla veya zamanla neredeyse bedavaya taşımakla yükümlüydü.[743] Aşar vergisinin doğrudan toplanmasında mültezimlerin yerini maaşlı devlet memurlarının veya yerel Osmanlı ve Ziraat Bankası çalışanlarının alması ve bu vergi yükümlülüklerini geçmişte ödenenler yerine daha çok mevcut üretime dayandırmak için programlar başlatıldı.[744] Vergi toplamayı daha verimli hale getirmek için ayrıca, yeni kadastro kayıtları ve nüfus sayımı raporları hazırlamak üzere, Edirne'den başlayarak kısa sürede İmparatorluğun her yerine komiteler gönderildi.[745] Yabancı malları Osmanlı pazarlarına taşımak için Osmanlı limanlarını ve kanallarını kullanan yabancı gemilerden geçiş, sefer ve liman vergileri alınamazken Nisan 1914'te Osmanlı mallarını bir Osmanlı limanından diğerine, özellikle Basra'dan Irak'taki Dicle ve Fırat nehirleri üzerinden taşıyan yabancı gemilerden bu tür bedeller almak üzere düzenlemeler yapıldı ama Büyük Güçlerin buna bile itiraz etmeleri Kapitülasyonlar kaldırılana kadar geçici olarak vazgeçilmesine neden oldu.[746] Sonunda 1 Ekim 1914 itibarıyla Kapitülasyonların kaldırılmasıyla, önceden muaf tutulan binlerce lira vergi ve

[739] BBA-DH.MB.HS. Dosya 44. Gömlek 9, 8 Nisan 1914/12 Cemaziyelevvel 1332.

[740] *Düstur Tertib 2*, VI, 401-405, 14 Nisan 1914/18 Cemaziyelevvel 1332/1 Nisan 1330. TV no. 1793, 24 Cemaziyelevvel 1332/7 Nisan 1330. Ayrıca bakınız *Düstur Tertib 2*, VI, 26, 14 Nisan 1914/18 Cemaziyelevvel 1332/1 Nisan 1330.

[741] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 232. Gömlek 124. 8 Ocak 1914/10 Safer 1332 Hicaz.

[742] BBA-DH.ID. Dosya 10/-1. Gömlek 65. 4 Ekim 1912/22 Şevval 1330.

[743] BBA-DH.ID. Dosya 186. Gömlek 34, 28 Ocak 1914/1 Rebiyülevvel 1332.

[744] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 171, 16 Nisan 1914/20 Cemaziyelevvel 1332. 19. yüzyılda Tanzimat yönetimi, vergileri toplayan mültezimleri bu tür yetkililerle değiştirmeye çalışmıştı ama sonuçta gelir kaybedilmesi 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar eski vergi toplama sistemine geri dönmeye zorladı: Eli Eshkenazi, Eli.,' Za Nachina na Subiraneto Na Niakoi Danutsi v Zapadna Bulgariia prez XIX v Do Osvobozhdenieto,' [Bağımsızlığa kadar 19. Yüzyılda batı Bulgaristan'da belli vergilerin toplanma biçimi], *Izvestiia na Institula za Istoriia* [Bulgaristan], no. 16-17 (1966), s. 333-345.

[745] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 147, 19 Nisan 1914/23 Cemaziyelevvel 1332.

[746] BBA-DH.ID. Dosya 74. Gömlek 66, 18 Nisan 1914/22 Cemaziyelevvel 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

gümrük vergisinin hazineye akması Osmanlı Hazinesinin eksiklerini gidermesini en azından geçici bir süre için mümkün kıldı.[747]

1914 sonbaharında zirai toprak sahiplerinden alınan *arazi vergisi*, o yıl için Osmanlı devlet bütçesindeki açığı kapamak için yüzde elli artırıldı.[748] Ancak Düyun-u Umumi İdaresinin bir parçası olan Osmanlı Tütün Tekeli/*Régie*, tütün ve nargilede kullanılan Pers tarzı tütün/*tömbeki* yetiştirmek için çalıştırdığı çiftliklere bu tür vergiler getirilmesinin Kapitülasyonların yanı sıra anlaşmasını da ihlal ettiğini söyleyerek başarılı bir şekilde itiraz ettiğinden uygulanan arazi vergisi yüzde 50'den 12,5'a indirildi ve toplanan vergiler beklenen düzeyde olmadı.[749] Osmanlı hükümetinin Kapitülasyonlar tarafından korunan bazı vergileri ilgili güçlere danışmadan arttırmış olması Almanya'yı Kapitülasyon anlaşmasını süreli ayrı bir anlaşmayla değiştirmek için en azından müzakerelere başlamayı kabul etmesine yetecek kadar korkuttu ama sonunda açık uçlu 'haklarından' çok daha sınırlı olanlar için feragat etmek için bir sebep görmedi ve bu nedenle herhangi bir anlaşmaya varılmadan müzekereleri durdurdu.[750] Ancak Osmanlı yönetimi 1 Ekim'de Kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdıktan ve bu tür anlaşmaları sadece müttefikleri için tek alternatif olarak sunduktan sonra Osmanlılarla Almanya ve Avusturya-Macaristan arasında anlaşmaya varıldı ve ayrı anlaşmalar imzalandı.

Kapitülasyonlar kaldırılmadan önce dahi, Osmanlı ekonomisini ve Osmanlı maliyesini yabancıların ticari kontrolünden kurtarmak için Osmanlı idaresinde yeni bankalar kurarak birtakım çabalarda bulunuldu. Böyle bir girişimi destekleyen uzun süredir devam eden halk hissiyatı bir yana ayrıca uzun süredir merkez bankası olan *Osmanlı Bankasından* borç para almak için yaşadığı artan güçlükler de Osmanlı hükümetini harekete geçirdi. Haziran 1914'te, hükümetin ilave vergileri, ara sıra verilse de Osmanlı Bankasından aldığı kredilerle tamam-

[747] Trumpener, s. 38-39; Kurt Ziemke, *Die neue Türkei* (Berlin, 1930), s. 31-32.

[748] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 34. 22 Mart 1914/24 Rebiyülahir 1332.

[749] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 50, 25 Mart 1914/27 Rebiyülahir 1332.

[750] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, -Dosya 188. Gömlek 1, 29 Nisan 1914/3 Cemaziyelahir 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

lama çabaları,[751] bankanın geri ödeneceğinden emin olmaması veya paranın kullanılacağı yere karşı olması gerekçesiyle genellikle reddedildi. Bazen sadece hükümet paranın ne için kullanılabileceğine dair katı sınırlamaları kabul ederse kredi veriyor, böylece hükümet politikasını kontrol ediyordu.[752] Zaman zaman banka ancak ticaret merkezlerinde banka açma ve tüm rakipleri dışarıda bırakma hakkının sadece kendisine tanınması gibi ticari ayrıcalıklar karşılığında hükümete gerekli krediyi veriyordu.[753] Osmanlı bankası Osmanlı hükümetinin kontrolü dışında kalmaya devam etti çünkü devletin merkez bankası işlevi görse de sahibi ve idarecisi Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalmasından pek de çıkarı olmayan ve sadece hissedarlarının ve tahvil sahiplerinin kazancını mümkün olduğunca artırmak isteyen Fransız ve İngiliz bankacılardı. Herhalükarda 1914'ün ilk aylarında Osmanlı Bankası'nın acilen ihtiyaç duyulan kredilerin yanı sıra terör saldırılarına karşı gerekli savunmayı oluşturmak için vilayet yönetimlerine avansları sağlamayı reddetmesi sadece Osmanlı liderleri Kapitülasyonları kaldırmayı düşünmeye teşvik etmekle kalmadı.[754] Maliye Nezareti Osmanlı Bankası'nın oynadığı oyunu oynamaya başladı ve ancak banka yeni kredi taleplerini kabul ederse yeni imtiyazlar ve tekeller verdi. Böyle bir şube için her istek artık bankanın hükümetin taleplerine verdiği cevap ışığında değerlendiriliyor, genellikle Osmanlı Bankası'nın isteğinin otomatikman kabul edilmesinin ötesine geçen uzun müzakereler yapılıyordu.[755]

Yabancıların kontrolünde olmayan, milli bir Osmanlı maliye sistemi geliştirme çabaları, İmparatorluğun mali sistemi üzerindeki güçlü tekelini korumak için elinden geleni yapan Osmanlı Bankası'nın muhalefetine rağmen sürdü. Hükümet, tohum ve araç gereç satın almaları için çiftçilere kredi vermesinin yanı sıra ekilebilir toprakların yönetiminden ve ekilip biçilmesinden sorumlu olduğundan sermaye fazlası bulunan kendi *Ziraat Bankası'ndan* borç almaya başla-

[751] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 232. Gömlek 110, 5 Ocak 1914/7 Safer 1332.

[752] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233. Gömlek 100. 15 Şubat 1914/19 Rebiyülevvel 1332.

[753] BBA-DH.ID. Dosya 107. Gömlek 70, 9 Şubat 1914/13 Rebiyülevvel 1332 (Lübnan Dağı).

[754] BBA-DH.EUM.MTK. Dosya 31. Gömlek 12, 14 Haziran 1914/20 Recep 1332.

[755] BBA-DH.ID. Dosya 109/-2. Gömlek 34, 7 Haziran 1914/13 Recep 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

dı.[756] Osmanlı Bankası her zaman hükümetin borçlarını tam olarak ve zamanında geri ödemesinde ısrar ederken Ziraat Bankası geri ödeme son tarihlerini bazen yıllarca ertelemeyi kabul ediyordu.[757] Maliye ve Harbiye nezaretleri de zaman zaman doğrudan, İmparatorlukta sahip olduğu tüm mülklerden düzenli geliri olan *Evkaf Nezareti'nden* borç alıyordu.[758] Ayrıca Mart 1914'te, Evkaf Nezareti kendi *Evkaf Bankası'nı* kurmaya başladı ve 1 Ağustos'ta İstanbul ve birkaç başka şehirde faaliyete başladığında, hükümetin desteğinin yanı sıra güçlü mali temeli sayesinde doğrudan Osmanlı Bankası'na rakip oldu ve Osmanlı Bankası'nın uygulamaya devam ettiği kısıtlamalar olmaksızın Maliye Nezareti'ne kredi vermesine yol açtı.[759] İstanbul merkezli ve 500 bin Osmanlı altın lirası sermayeyle kurulan bankaya bankacılık faaliyetlerinin yanı sıra ticari, zirai ve sanayi şirketlerine sahip olma ve işletme hakkı da tanındı, böylece büyük Avrupa bankalarının sahip olduğu ve işlettiği Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren yabancı şirketlere doğrudan rakip oldu.[760] 1914 yılında daha sonra İzmir'de de bir Evkaf Bankası kuruldu.[761]

Hükümetin, Yabancı Güçlerin kontrolünün dışında milli bir ekonomi kurmanın yanı sıra yerli mülkiyeti kolaylaştırma çabaları Nisan 1914'te, sadece kişilerin İmparatorluktaki kasaba ve şehirlerde arsa ve bina satın almalarını sağlamak amacıyla borç vermesine izin verilen *Osmanlı Emlâk Bankası'nın* kurulmasıyla ilerledi.[762] Kısa bir süre sonra emekli bir Osmanlı askeri mühendis olan Mehmed Emin Bey'e,

[756] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, 14 Aralık 1913/15 Muharrem 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 232. Gömlek 80, 31 Aralık 1913/2 Safer 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 117., 11 Nisan 1914/15 Cemaziyelevvel 1332.

[757] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 200. Gömlek 2, 6 Şubat 1914/10 Rebiyülevvel 1332; BBA-DH.ID. Dosya 6. Gömlek 6011 Nisan 1914/15 Cemaziyelevvel 1332.

[758] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 184. Gömlek 38, 15 Ocak 1914/17 Safer 1332.

[759] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 47, 25 Mart 1914/27 Rebiyülahir 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 50, 25 Mart 1914/27 Rebiyülahir 1332; Toprak, *Milli İktisat*, s. 138.

[760] *Evkaf Bankası Kanun*, 19 Temmuz 1330/1 Ağustos 1914. *Düstur II tertib*, cilt 6, s. 1046-1048; Zafer Toprak, *Milli İktisat*, s. 138.

[761] Bakınız 'İzmir'de Evkaf Bankası,' *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, yıl 30, no. 1519, 1 Şubat 1329, s. 103, aktaran Zafer Toprak, *Milli İktisat*, s. 169.

[762] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 108, 16 Nisan 1914/20 Cemaziyelevvel 1332; Osmanlı Emlak Bankası adında müphem bir yabancı bankanın İmparatorluk'ta halihazırda sessiz sedasız faaliyet gösterdiğini öğrendikten kısa süre sonra ismini *Osmanlı Gayrı Menkûlât Bankası*/Osmanlı Gayrimenkul Bankası olarak değiştirdi: BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 235. Gömlek 144, 2 Temmuz 1914/8 Şaban 1332.

aşağı yukarı aynı şeyi yapmak üzere, İstanbul ve diğer vilayetlerde mülk almak ve ev ve fabrika inaş etmek için Türk sermayesini biraraya getirmek için, *Türkiye Milli İnşaat Anonim Şirketini* kurma izni verildi.[763] 24 Haziran 1914'te Osmanlı *Mısır ve Hindistan Bankası* İstanbul'da, *Necibler Ticarethanesi* Müdürü Rüstem Necip Bey tarafından, Osmanlı İmparatorluğu ile Hindistan arasındaki doğu bölgelerine egemen olan Britanya'nın bankacılık çıkarlarıyla doğrudan rekabet etmek amacıyla kuruldu.[764] Osmanlı Bankası'nın Anadolu'nun yeni gelişen ticaret merkezlerinde şubeler açma istekleri artık hâlihazırda oralarda faal olan yerli bankalara zarar verecekleri gerekçesiyle sürekli olarak reddediliyordu.[765] Sadece çok ihtiyaç duyulan, Osmanlı bankalarının yatırım yapmak istemedikleri, rekabetinin diğer bankalara zarar vermeyeceği kasaba ve ilçelerde ve Osmanlı hükümetinin, askeri amaçlar için kredi sağlamak başta olmak üzere diğer alanlardaki isteklerini karşılamayı kabul etmeye hazır olduğunda şube açmasına izin veriliyordu.[766] Ancak bu çabaya rağmen ve giderek artan kamuoyu eleştirisine rağmen Osmanlı Bankası, sadece Osmanlı İmparatorluğu için değil, aynı zamanda halefi Türkiye Cumhuriyeti için de, ikisi de Kapitülasyonların kaldırılmasının ardından yabancı bankalarla gerilimi tırmandırmak istemediğinden, sonunda 1924'te yerini Türkiye Merkez Bankası alana kadar, devlet bankası olmaya devam etti.[767]

Ayrıca pazar yerinde satın almayı ve ticareti oturtmak üzere, sahte sikkeler dolaşımdan kaldırılarak ve yerine tam değer madeni paralar getirilerek, dolaşımdaki Osmanlı madeni paralarını standartlaştırmak için de çaba harcandı. 1914'e kadar Osmanlı bozuk para sistemi son derece karmaşık ve oldukça kafa karıştırıcıydı.[768] 1908 Genç Türk devrimini takiben, *kuruş* Osmanlı altın *lirası* karşısında üç farklı değere karşılık geliyordu. *Altın kuruş* altın *liranın* yüzde 1'iydi; dolaşımdaki

[763] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 235. Gömlek 10, 3 Mayıs 1914/7 Cemaziyelahir 1332.

[764] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 235. Gömlek 127, 24 Haziran 1914/29 Recep 1332.

[765] BBA-DH.ID. Dosya 108/-2. Gömlek 36, 13 Temmuz 1914/19 Şaban 1332.

[766] BBA-DH.KMS. Dosya 26. Gömlek 14, 27 Temmuz 1914/4 Ramazan 1332.

[767] Toprak, *İttihad Terakki*, s. 34.

[768] Bu tartışma Toprak, *Milli İktisat*, s. 247-249'daki yoruma dayanmaktadır; Hasan Ferid Paşa, *Nakid ve İtibar-ı Mali (İstanbul 1330-1334/1914-1918)*, I. ciltte madeni para sistemini (*Meskukat*, 1330/1914), II. ciltte banknotları ve kağıt parayı (*Evrak-ı Nakdiye*, 1334/1918), ve III. ciltte bankacılığı analiz etmektedir (*Bankacılık*, 1334/1918).

Levent Şahverdi Arşivi

normal kuruş olan *hakiki kuruşun* altın *lira* karşısındaki değeri 108 idi; son olarak aynı zamanda *mevzua kuruş* da denilen *miri kuruşun* 19 tanesi, saltanat döneminin ilk yılında Tanzimat reform dönemini başlatan Sultan II. Abdülhamid'in adının verildiği *mecidiye* adı verilen 20 *kuruşluk* gümüş paraya karşılık geliyordu. Pazar yerinde 108 *kuruş* değerindeki bir altın lira, sarraflarda 108x19/20 üzerinden veya 102.60 *miri kuruş* olarak kabul ediliyordu. İstanbul'da tam bir *mecidiye* gümüş para veya *yarım mecidiye* bir Osmanlı altın *lirası* karşısında 108 *kuruş* değerindeydi ancak bir *çeyrek mecidiye* 107 *kuruş* ve 20 *para* ediyordu; bir ve iki *kuruş* para 103-104 *kuruştan* alınabiliyor ve 20 *para* akçe 99-101 *kuruşa* denk düşüyordu. Bu karmaşıklığa ek olarak bu değerler işlemlerin yapıldığı yere ve mevsime ve hatta satın alınan ürüne göre bile değişiyordu. Buna ek olarak pazar yerinde günlük ve bazen saatlik olarak değişiyor, en kolay alımları bile son derece zor hale getiriyordu. Nispeten kıt olmaları ve ihtiyaç duyulduğunda bulunamamaları nedeniyle küçük madeni paraların değeri büyük madeni paralara göre daha yüksekti. Sonuç olarak, tüccarlar bozuk paraları daha büyük madeni para olarak vermeyi tercih ederken alıcılar istedikleri şeyi almak için ihtiyaç duydukları bozuk parayı almak için sarraflara gitmek zorunda kalıyordu. Osmanlı pazar yerinde ayrıca sürekli olarak, Osmanlı fiyatlarına göre değeri İstanbul'un yanı sıra Avrupa'daki altın ve gümüş hareketlerine göre sürekli değişen, yabancı madeni paraların da dolaşımda olması, Osmanlı madeni paralarına ilişkin zorlukları daha da artırıyordu. Yabancı paralar Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle başkentten uzak bölgelerde kullanılıyordu. Hem madeni hem de kâğıt Rus *rublesi* Trabzon'da ve Samsun'dan Batum'a Kardeniz kıyısında hâkimdi. İran'ın *kranı* ve Hindistan'ın *rupisi* Bağdat ve Basra arasında Irak'ın yanı sıra Musul ve Kerkük'te kullanılıyordu. Avusturya-Macaristan Maria Theresa *taleri* Yemen'de yaygın olarak kullanılıyordu, Fransız *Napolyonu* ve *franka*, Rus *rublesi* ve Maria Theresa *taleri* çoğunlukla hacılar tarafından getiriliyor, Filistin ve Hicaz'da Osmanlı parasından daha çok kullanılıyordu. Bir yerde dolaşımda olan paralar aynı zamanda piyasalarına mal ithal ettikleri ülkelere de bağlıydı. Sırasıyla Akdeniz ve Karadeniz'de bulunan Antalya ve İnebolu Britanya para birimi sterling karşılığında Mısır'a meyve ve sebze ihraç ediyor, bu nedenle piyasalarında yaygın olarak kullanılıyordu. Makedonya'nın kuzeyinin başkenti Üsküp'te, Bulgaristan ve Sırbistan'dan

getirilen üzümlerin satışı genellikle *Napoleon* ile yapılıyordu ve benzeri gibi. Manifaturacılar alıcıların verdiği Osmanlı *lirasına* 109 *kuruş* değer biçiyordu. Bazı bakkallar ve kasaplar sofralık mallar için verilen Osmanlı *lirasına* 109-112 *kuruş* değer biçiyordu. İşverenler çalışanlarının maaşını aldıkları gerçek miktarı düşüren değerlerden veriyordu. Tüm bunların sonucu piyasada karışıklık ve kendilerine göre ve kârlarına kâr katan değerler üzerinden para değiştirerek herkesten çok bu sistemden veya sistem yokluğundan kazanç sağlayan pek çok sarrafın bulunmasıydı.

Sultan II. Abdülhamid'in 1909'da devrilmesinin ve ikinci Anayasal dönemin başlamasının ardından, Osmanlı İmparatorluğu'nda piyasalarda para dolaşımını basitleştirmek ve makul kılmak için çeşitli girişimlerde bulunuldu. 14 Temmuz 1909'da, Fransa Maliye Bakanı M. Lora'nın yönetiminde yeni *Islah-ı Meskûkat Komisyonu* oluşturuldu; Lora'nın yerini daha sonra, önce Mısır ve Hindistan'da Mali Danışman ardından *Düyun-u Umumiye İdare Meclisi* Başkanı olan *Türkiye Milli Bankası* Genel Müdürü İngiliz Sir Babington Smith aldı. Komisyon üyeleri arsında Hazine'deki *Meskûkat İdaresi* Müdürü ve *Divan-ı Muhasebat*, *Posta ve Telgraf Nezareti*, *Hazine*, *Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi*, *Régie Ottomane des Tabacs de l'Empire Ottoman* tütün tekeli, *Anadolu Demiryolu Şirketini* temsil eden üst düzey yetkililer, başlıca Osmanlı ve yabancı bankaların ve İstanbul'daki Osmanlı, Fransız, İtalyan ve Yunan ticaret odalarının temsilcileri yer alıyordu.[769] Kapsamlı araştırmaların ardından 21 Haziran 1911'de yayımlanan raporu, Osmanlı para sisteminin, İmparatorluğun para merkezi, başkent İstanbul'dan başlayan ve yavaş yavaş vilayetlere genişleyen reformlarla birleştirilmesi/*tevhid*, sadeleştirilmesi ve sağlamlaştırılması/*tahkim* tavsiyesinde bulundu. Alışveriş ve değişim için gerekli olan tüm paraların, özellikle daha küçük değerlerin, tüm piyasalarda ve tüm zamanlarda yeterli miktarda bulunmasını temin etmek için prosedürler oluşturulmalıydı. Tüm değişen kambiyo raiclerinin yerini, sistemin yine temeli olacak bir altın *liranın* değerinin 100 *kuruşa* eşitlenmesiyle başlayan tek bir sistem almalıydı. Madeni içerikleri nominal değerleriyle örtüşmeyen değerinin altındaki ve sahte paraların hepsi, dolaşımdan kal-

[769] Hasan Ferit, *Nakit ve İtibâr-i Mali*, cilt I-*Meskûkat* (İstanbul, 1331), s. 253, aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 250.

Levent Şahverdi Arşivi

dırılmalıydı. Devlet *sarrafların* yerini almak üzere kendi *mübadele sandıklarını* kurmalıydı.[770] Yönetim derhal tavsiye edilen reformları uygulama isteğini gösterdi ama tam olarak uygulaması Balkan Savaşlarıyla ertelendi.

Balkan Savaşları Londra Antlaşması'yla sona erer ermez hükümet en azından reform önerilerinden bazılarını uygulamaya çalıştı. 7 Nisan 1914'te örneğin, hükümet Sultan II. Mahmud döneminde (1808-1839) basılmış olan *altılık*, yarım *altılık*, çeyrek ve 1/5 akçe, gümüş *kuruş* ve 20 *para* sikkelerinin ve 8 Mart 1900'de bir buyrukla basılmış olan 10 ve 5 *para* yeni paralarının piyasadan çekilmesini buyurdu; gümüş 20 *para* ve 40 *para* akçelerinin basılmasının tamamen kesilmesiyle hepsi 1915 başına kadar dolaşımdan kalkacak ve nikel kaplı yeni paralarla değişecekti.[771] Artık tam değerini taşıyan madeni paralar bir kez daha dolaşıma girdiğinde hükümet demiryollarına ve Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren diğer tüm yabancı şirketlere bir kararname gönderdi ve tüm satın almalarda ve ticari işlemlerde tam değerindeki yeni paraları kabul etmelerini zorunlu kıldı. Ancak bu çabalar tamamen başarılı olmadı. Gümüş paralar küçük paraların kıtlığını gidermek için basılmıştı ancak değerleri, içerikleriyle ve kâğıt paranın piyasada hem altın hem de gümüşün yerini almasıyla düştü. 20 Temmuz 1914'te çıkan bir yasa, onların yerini alacak hiçbir şey olmaması ve şayet bozuk para bulunamazsa ticaretin zarar göreceği gerekçesiyle bu değeri düşük paraların dolaşımdan kalkmasını erteledi. Bu nedenle dolaşımdan kaldırılmış olan eski değeri düşük madeni paralar yeniden dolaşıma sokuldu ve dolayısıyla tüm reform çabası daha da ertelendi.

1863'te kuruluş anlaşmasıyla Osmanlı Bankası'na piyasaya banknot sürme hakkı tanınmıştı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'na kadar piyasaya sürmesine izin verilmiş olan en küçük banknot beş liralık

[770] *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nde 'Tevhid-i meskukat'taki raporun tam metni bulunmaktadır, yıl 27, no. 1382, 18 Haziran 1327, s. 202-203; no. 1383, 25 Haziran 1327, s. 210-211; no. 1384, 23 Temmuz 1327, s. 217-218; no. 1386, 16 Temmuz 1327, s. 233-234; no. 1387, 23 Temmuz 1327, s. 243; no. 1388, 30 Temmuz 1327, s. 251; no. 1389, 6 Ağustos 1327, s. 158-259; no. 1390, 13 Ağustos 1327, s. 263-266. Hasan Ferit, *Nakit ve İtibâr-i Mali*, cilt I-*Meskûkat*'ta özetlenmiştir. (İstanbul, 1331), s. 255-274, hepsini aktaran Zafer Toprak, *Milli İktisat*, s. 250.

[771] *Battal meskûkat ve ihtiyat meskukat için ihtiyat sermayesi teşkili kanunu*, 7 Nisan 1914/11 Cemaziyelevvel 1332/25 Mart 1330, aktaran: Toprak-*İttihad Terakki*, s. 34; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 236. Gömlek 18, 3 Ağustos 1914/11 Ramazan 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

altın nottu. Daha büyük banknotlar sadece 50 ve 100 lira birimlerinde mevcuttu ve bu pek çok kişinin mali olarak kullanma gücünün çok ötesindeydi. Bu nedenle banknotlar yaygın olarak dolaşımda değildi, büyük olanlar sadece tüccarlar ve bankacılar arasında büyük şehirlerde kullanılıyordu. Kitlelerin normal olarak altın ve gümüş paralar yerine banknotları kullanmasını sağlamak ve piyasaya uzun zamandır ihtiyacı olan bozuk parayı sağlamak üzere hükümet Osmanlı Bankası'na, 20 ve 5 kuruş kadar düşük, daha küçük birimlerde banknotlar piyasaya sürme yetkisi verirken dolaşımdaki Osmanlı banknotlarının değeri, 4 milyon Osmanlı altın lirasının nominal kağıt değeri sonucunda hızla arttı.[772] Kâğıt kesinlikle bir ihtiyacı giderse de ne satın alan halk ne de tüccarlar bunları tam değerinden kabul etmeye istekli görünüyordu. Bu nedenle 2 Ağustos 1914'te yayımlanan bir kanun, hem işletmelerin hem de şahısların Osmanlı Bankası tarafından piyasaya sürülen notları eşdeğer madeni paralarla aynı değerden kabul etmesini gerektirdi. Ayrıca sahte Osmanlı ve Rus banknotlarının basılmasını ve dolaşmasını engellemek için önlemler alındı ancak tedbirlerin ikisi de pek etkili olmadı.[773] Osmanlı Bankası 19 Eylül 1914'te bu banknotlardan ikinci bir grup piyasaya sürdü ancak karışıklık ve zorluklar piyasalarda alım ve satımı sınırlamaya devam ederek sonunda 7 Nisan 1916'da *Tevhid-i Meskukat Kanunu-u Muvakkat* çıkana kadar ticaret ve alışverişi aksatmaya devam etti.[774]

Osmanlı İmparatorluğu Temmuz 1914 sonunda Avrupa'nın batısında ilk başladığında Birinci Dünya Savaşı'na doğrudan dâhil olmasa da, savaşın Osmanlı ekonomisi ve Osmanlı piyasası üzerinde büyük bir etkisi oldu. Avusturya ile Sırbistan arasında 31 Temmuz 1914'te savaşın patlak vermesinden itibaren tüm büyük Güçler mali çıkarlarını korumak için menkul kıymetler borsalarını kapattı ve bu da özellikle İstanbul ve İzmir'de faaliyet gösteren Avrupalı iş çevreleri arasında

[772] 'Banık-ı Osmanice bir ve yarım liralık banknotlar ihracı hakkında irade-i seniye—28 Temmuz 1330'—*Düstur2*, VI, s. 943; 'Havadis-i dahiliye: Banknotlar,' *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, yıl 30, no. 1545, 2 Ağustos 1330, s. 506. Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane* (Paris, 1909), s. 139-159, hepsini aktaran Zafer Toprak, *Milli İktisat*, s. 237.

[773] BBA-DH.KMS. Dosya 20. Gömlek 24, 14 Nisan 1914/18 Cemaziyelevvel 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 236. Gömlek 18, 3 Ağustos 1914/11 Ramazan 1332.

[774] BBA-DH.ID. Dosya 191. Gömlek 17, 25 Mayıs 1914/29 Cemaziyelahir 1332; 'İkinci tertib banka kaimeleri', *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, yıl 30, no. 1550, 6 Eylül 1330, s. 555, aktaran Toprak-*Cihan Harbi*, s. 35, 237.

Levent Şahverdi Arşivi

paniğe neden olarak Osmanlıları doğrudan etkiledi. Aynı zamanda Avrupa'daki piyasalardaki kaos ve heryerdeki para arzı darlığı Osmanlı halkını telaşa sürükledi ve İstanbul'daki bankalardan birikimlerini çekmeye ve Osmanlı Bankası tarafından piyasaya sürülen banknotları altına çevirmeye sevk etti. Buna cevaben ve mali akışkanlığını sürdürmek üzere Osmanlı Bankası'nın kişi başına bir veya iki yüz Osmanlı altın *lira* banknotlarından fazlasını değiştirmeyi reddetmesi mudileri arasında daha da telaşa neden oldu ve banknotlarını açık pazarda ciddi indirimlerle bozdurmaya çalışmalarına yol açtı. Diğer yabancı ve yerli bankalar da aynı şekilde sıkıntıya girdi ve yeterince altın olmaması nedeniyle müşterilerinin taleplerini, elbette o sırada nakite çevrilemeyen çekler yazarak karşıladılar. Bu durum Osmanlı Maliye Nezareti'ni, bankaların iflasa sürüklenmesini önlemek için tüm Osmanlı bankaları tarafından yürütülen işlemlerle birlikte o sırada devredilebilen menkullerde yürütülen işlemleri için bir moratoryum ilan ederek müdahele etmeye mecbur etti. Özellikle Osmanlı bankası, tüm mudilerin ve tüccarların o banka tarafından piyasaya sürülen Osmanlı kâğıt paralarını kabul etmelerini gerektiren bir ek kararnameyle daha fazla zarara uğramaktan kurtarıldı. Aynı zamanda hükümet Osmanlı Bankası'nı mevduatlarını ve diğer taahhütlerini altın olarak karşılama yükümlülüğünden kurtardı. Ancak bu, İstanbul Borsası'nda veya menkul kıymetler piyasasında fiyatların ciddi oranda kırılmasına neden oldu ve bu da hükümetin tüm işlemlerini ikinci bir emre kadar yasaklamasıyla sonuçlandı.[775]

Osmanlı piyasasında yabancı şirketlerin sahip olduğu kontrolün bir diğer örneği ise, hepsi de yabancı başlıca sigorta şirketlerinin, muharip donanmalar tarafından kaçak harp malzemesi olarak görülüp tazminat ödenmeksizin el koyulmasından korktukları için ithal veya ihraç edilen malları sigortalamayı reddetmesiyle ortaya çıktı. Buna ek olarak, sigortalamaya devam edebileceklerini düşündükleri malların sigorta bedelini artırdılar, bu da Osmanlı İmparatorluğu'nda çoğu yabancı

[775] Bu durum Profesör Feroz Ahmad'ın öncü çalışmasında, 1,2,3 Ağustos 1914 tarihli *Tanin* ve diğer Osmanlı gazetelerinde yer alan haberlere dayanılarak ustalıkla sunulmakta ve tartışılmaktadır, Feroz Ahmad, 'Ottoman Armed Neutrality and Intervention, August-November 1914', *Studies on Ottoman Diplomatic History*, ed. Sinan Kuneralp, cilt IV (İstanbul, Isis Press, 1990), s. 41-42. Ayrıca bakınız: Büyük Britanya, Denizaşırı Ticaret Departmanı, *General Report on the Trade and Economic Conditions of Turkey for the Year 1919*, Albay C.H. Courthope-Munroe (Londra, HMSO, 1920), s. 11-12.

Levent Şahverdi Arşivi

olan tüccarlara Osmanlı tüketicilere sattıkları her şeyi aşırı pahalıya satma bahanesi sundu. Bu durum Osmanlı limanlarından faaliyet gösteren hem yerli hem yabancı tüm gemicilik şirketlerini hizmetlerini askıya almaya zorladı ve hem ihracat hem de ithalat aniden durdu. Osmanlı piyasasında alınan ve satılan malların fiyatları da neticede büyük oranda yükseldi ve özellikle gayrimüslim tüccarlar bu durumdan lüks malların yanı sıra temel malları da Müslüman tüketicilere mümkün olduğunca pahalıya satmak için yararlandılar. Osmanlı bankalarındaki mevduat sahipleri kayba uğramamak için paralarını altın ve gümüş olarak çekmek için bankalara akın etti. Buna karşılık paraları kısa sürede tükenen bankalar Osmanlı hükümetinin altın külçe ve para stoklarına el koymasından korktular ve dolayısıyla, her halükarda neredeyse tamamen namevcut hale gelen yeni mallar satın almaları için tüccarlara verilen günlük krediyi ya azaltmaya ya da sonlandırmaya başladılar. Bu paralar olmayınca tüccarlar faturalarını ödeyemez hale geldi ve tüm piyasalar dondu.[776]

Büyük Güçlerin Avrupa'daki ihtilafa girmesi ve 1-2 Ağustos 1914'te savaş ilan etmesiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki panik arttı. Sadece birkaç gün içinde iki milyon altın lira, çoğu hâlâ daha fazla nakit ithal edemeyen ve bu nedenle devam eden mevduat çekme taleplerini karşılayamayan yabancı çıkarlara ait olan Osmanlı bankalarından çekildi. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde Osmanlı mudiler bu bankaların para çekme taleplerini karşılama isteğine ve becerisine olan güvenlerini kaybettiler ve bu nedenle mevcut ticari gelirlerini mevduat hesaplarına yatırmaya son verdiler ve bu da tüm piyasa sisteminin daha çok durgunlaşmasına ve devlet gelirlerinin daha da düşmesine yol açtı.[777] 2 Ağustos'ta Osmanlı yönetimi, 1 Nisan 1914'te Fransızlardan alınmış olan 35,2 milyon altın liralık krediyi tüketti. Bu paranın çoğu, Balkan Savaşları sırasında borçlanılan kredilerin yanı sıra 8-10 ay gecikmiş askeri ve kamu hizmeti maaşlarını ödemeye kullanılmıştı.

3 Ağustos 1914'te Osmanlı hükümeti Bağdat Demiryolu Şirketine hatlarını Türkiye'nin doğusundaki dağlık bölgelere ve Şam, Halep,

[776] ABD Büyükelçisi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 8 Ağustos 1914: *U.S. Department of State, 1914 Supplement*, s. 62; Ajay, s. 306; 'Muharebe-i umumiye ve ticaret-i Osmaniye,' *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, yıl 30, no. 1543, 19 Temmuz 1330/1 Ağustos 1914, s. 481-483, aktaran Toprak, *Milli İktisat*, s. 236.

[777] Alımad, 'Neutrality,' s. 41-42.

Levent Şahverdi Arşivi

Adana ve Urfa'ya genişletme çabasına hemen girişmesi talimatı verirken rayların döşeneceği yerlerdeki mülk sahiplerinin ve sözleşmesi uyarınca gelişmesi için şirkete verilecek her iki taraftaki arazilerin tamamen tazmin edileceğini belirtti.[778] Hükümetin bu büyük yükü üstlendiği aynı gün Cavid Bey *Meclis-i Mebusan*'a hükümetin kullanılabilir nakit olarak sadece 92 bin altın lirası kaldığını ve mevcut koşullar altında Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa ve İngiltere'den daha fazla kredi alamayacağını bildirdi. 1914-1915 mali yılı bütçesi 34 milyon altın liraydı. Bunun 14 milyonu Düyun-u Umumi Komisyonu'na aitken kalanı İmparatorluk Hazinesi bütçesini oluşturuyordu. Seferberlik emri sebebiyle Harbiye Nezareti'ne tahsis edilen artırılmış bütçe 6 milyon liraydı; Jandarma Komutanlığı'na 1 milyon, Donanma Nezareti'ne 1.300.000 tahsis edilmesiyle toplamda 9,5 milyon altın lira sadece askeriyeye ayrılmıştı. Ayrıca bu bile seferberliği sürdürmek, 800 bin erden oluşan orduyu beslemek ve yiyecek ve diğer ikmal malzemelerini sağlamak için her ay ilave 500 bin altın liranın gerektiği askerleri cepheye göndermek için yeterli değildi. Aynı zamanda, sağlıklı erkeklerin çoğunun askere alınması sebebiyle sanayi ve zirai üretim düştüğünden devlet gelirlerinin de 7-8 milyon lira düşmesi bekleniyordu. Bu, olağan devlet bütçesinin, başka yerlerden gelirleri artırmak ve harcamaları azaltmak için şiddetli çabalar harcanmaksızın seferber edilmiş kuvvetleri finanse edemeyeceği anlamına geliyordu.[779] Tam da bu kritik mali durumun ortasında Enver Paşa, bu koşullar altında, meseleyle ilgili oylama yapması istenseydi büyük ihtimalle emri reddedecek olan, ama seferberlik emrini tüm sonuçlarıyla itirazsız kabul etmeye mecbur bırakılan, Meclis-i Vükela'ya ve Meclis-i Mebusan'a danışmaksızın Seferberlik ilan ederek hükümetin ve ordunun faaliyetlerini ciddi oranda artırmıştı.[780]

Cavid Bey Maliye Nezareti'ne döndüğünde, yabancı bankalardan ve yönetimlerden kredi sağlama girişimlerine devam edilmesinin yanı sıra krizle başa çıkabilmek için bir dizi acil tedbir alınması talimatı

[778] BBA-DH.ID. Dosya 25. Gömlek 18, 3 Ağustos 1914/11 Ramazan 1332.

[779] *Devlet-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Bütçedir* (İstanbul, Matbaa-i Amire, 1330), alıntı yapan Toprak, *Milli İktisat*, s. 238.

[780] Cavid Bey'in *Tanin* gazetesinde 21, 25 ve 26 Ekim ve 5 Kasım 1944 tarihlerinde yayımlanan 18 Ağustos 1914, 22 Ağustos 1914 ve 12 Eylül 1914 tarihli günlüğü ve *Harb Kabineleri*'ndeki beyanları, s. 82-83, ve 93-96, hepsini aktaran Ahmed, 'Neutrality', s. 43-44.

Levent Şahverdi Arşivi

verdi. Hazineye, devlet memurlarına borçlu olunan maaşların sadece yarısını ödemesi, kalan ödenmemiş borçların ödemesini sonraya bırakması talimatı verildi. Bu sistem savaş dönemi boyunca devam etti, böylece 1918 yılında ödenen maaşlar genellikle en az bir yıl önce yapılan işten borçlu olunan bedeldi.[781] Hükümete veya orduya mal satan müteahhitlerin ve tüccarların ödemeleri ise süresiz olarak ertelendi. Devlet dairelerinin ve ordunun ihtiyacı olan araç, kıyafet, yiyecek ve diğer malzemeleri temin etmek için 27 Temmuz 1914'te çıkan *Tekalif-i Harbiye* yasası yürürlüğe kondu[782] ve uygulama alanı, İstanbul'daki büyükelçilerin bunun Kapitülasyonları ihlal ettiği yönündeki şikayetleri nedeniyle yabancılar muaf tutulana ve halihazırda el koyulmuş mallar iade edilene kadar, Osmanlı yurttaşlarının yanı sıra yabancı uyruklulara da genişletildi.[783] Osmanlı yurttaşlarından alınan çoğu şeye tazminat ödenmeksizin el koyulurken diğerleri bir miktar nakit ve savaşın sonunda ödenecek *Tekalif-i Harbiye Mazbataları* karşılığında alındı. Hükümet ayrıca, askere alınacakların önceden olduğu gibi muafiyetlerini satın almalarını yasaklayan yeni askerlik yasalarını da göz ardı etmek ve askerlik yaşındakilerin, *muafiyet-i askeriye* adıyla aynı türdeki önceki vergilerden farklı anılan ama aynı anlamda olan bir muafiyet vergisi ödeyerek askerlikten kaçmalarına izin vermek zorunda kaldı.[784]

Hükümet ayrıca tüm banka işlemlerinde uzatılmış bir moratoryum başlatan, *Te'cil-i Düyun Geçici Kanunu* adlı bir düzenlemeyi de uygulamaya başlayarak tüm kontratların, faturaların, faizli veya faizsiz banka mevduatlarının ve Düyun-u Umumi komisyonuna borçlu olunan yabancı borçların ödemesini fiilen bir ay erteledi. Daha sonraki kararnamelerle moratoryum savaş sonuna kadar her seferinde bir ay uzatıldı.[785] Bu Osmanlı ekonomisini Avrupa'da savaşın patlak ver-

[781] Toprak, *Milli İktisat*, s. 238.

[782] *Tekâalif-i Harbiyenin Suret-i Tarhi Hakkında Kanun*, 14 Temmuz 1330/27 Temmuz 1914, *Düstur2*, VI, s. 1011-1012.

[783] BBA- BEO 322731, 322765: Harbiye tezkere 560/414, 30 Temmuz 1330/12 Ağustos 1914.

[784] Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı yönetimi bu vergiden toplam 1 milyon altın lira tahsil etti. Zafer Toprak. *Milli İktisat*, s. 238.

[785] *Te'cil-i Düyun Kanun-u Muvakkat*-20 Temmuz 1330-*Düstur2*, VI, s. 909; BBA-DH.ID, Dosya 108/-2, Gömlek 373, Ağustos 1914/11 Ramazan 1332; BBA-DH.ID. Dosya 108/-2, Gömlek 37,Tarih: 11/N /1332 (Hicrî); Zafer Toprak, *Milli İktisat*, s. 236. *Tecil-i Düyun Kanun-u Muvakkatı*-20 Temmuz 1330-*Düstur2*, VI, s. 909; 1 Ekim 1914/18 Eylül 1330/10 Zilkade 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

mesiyle ortaya çıkan panikten korumak için yapıldı ancak Osmanlı Bankası ve diğer yabancı bankalar Kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıkları nedeniyle kısmen talimatı göz ardı ederek ekonomiyi daha fazla telaşa ve çöküşe maruz bıraktılar ve Osmanlıların Kapitülasyonlardan kurtulma kararlılığını daha da artırdılar.[786] Moratoryum devam ederken bazıları bunu açıkça paraları olsa da borçlarını ödemekten kaçınmak için kullandılar. Yeni düzenlemeler borçluların bir tür geri ödeme programına bağlı kalmalarını gerektiriyordu ancak çoğu ödeme yapmamak için çeşitli bahaneler uydurdu. Pek çokları için moratoryum ciddi bir sıkıntı yaratıyordu. Bankada veya tahvillerde veya diğer işlemlerde parası olan sıradan bir vatandaş veya işadamı olsun, günlük yaşamlarını veya işlerini sürdürmek için hazır ve derhal nakite ihtiyaçları vardı ama bankalar sadece sınırlı miktarların çekilmesine izin veriyordu. İşletmeler, şahıslar ve hayır kurumları da aynı şekilde ödeme yapmak için yeterince nakit alamıyordu. Dışarıdaki bankalardan gelen ödeme emirlerinin bir kıymeti yoktu çünkü Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hiçbir banka bunları ödemezdi. Bu nedenle iş faaliyetleri neredeyse tamamen durmuştu ve maaşlar bile ödenemiyordu. İşletmeler ve şahıslar moratoryumun çare olması amaçlanan panikten olduğu kadar moratoryumdan da zarar gördüler. Bu durum İstanbul'dan Beyrut'a ve Şam'a her yerde aynıydı.[787]

Gıda stoklayarak ve karaborsa faaliyetlerine girişerek mali krizden çıkar sağlayan tüccarların koyduğu aşırı fiyatlara tepki olarak, Dâhiliye Nazırı Talat Bey ve İstanbul Belediye Başkanı Cemil Bey, bunlara karşı harekete geçmek için Talat'ın başkanlığında bir komisyon oluşturdu.[788] Komisyon'un temel gıda maddesi ekmek için fiyat artışını yasaklayan, fırsatçıları ve spekülatörleri ihlallerinden dolayı sert cezalarla tehdit eden sonraki talimatları, özellikle İstanbul'da, marketlerin boş kalması ve mallar öncekinden daha da aşırı fiyatlardan sadece kara-

'2nci Te'cil-i Düyun Kanunu Muvakkat', *Takvim-i Vekayi* no.1954-13 Zilkade 1332. 20 Eylül 1330/3 Ekim 1914; *Düstur2*, VI, 1302-1304.

[786] *Takvim-i Vekayi*, 4 Ağustos 1914; Amerika'nın İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na, İstanbul, 13 Ağustos 1914, *Foreign Relations of the United States, 1914*, s. 61 içinde, aktaran Ahmad, ' Neutrality', s. 42.

[787] Bliss belgeleri, Başkan Bliss'den Stuart Dodge'a, New York, 13 Ağustos 1914; Büyükelçi Henry Morgenthau'nun Dışişleri Bakanlığı'na raporu, 13 Ağustos 1914. *US Department of State, 1914 Supplement*, s. 64; Ajay, s. 306-307.

[788] *Tanin*, 4 Ağustos 1914, alıntı yapan Feroz Ahmad, 'Neutality', s. 42.

borsada bulunmaya devam etmesiyle, yalnızca paniği artırdı ve işlemlerin çoğunun yeraltına inmesine neden oldu. Talat'ın emrine tepki olarak ekmek fiyatları bir günde somunu 5 paradan 55 paraya yükseldi, somunlar küçüldükçe küçüldü ve daha düşük kalite undan yapılmaya başladı. Komisyonun tek tepkisi, vilayetlerde gıda ve diğer malların yeterli olduğunda, bunların İstanbul'a sevk edildiğinde ve kısa süre içinde geleceğinde ısrar etmek oldu ancak hükümet genişleyen ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için ürünlerden ayni gıda ödemesi olarak alınan tüm aşar vergisinin sekizde birini bir kenara ayırdığından, aynı zamanda askerlik hizmeti çok fazla çiftçiyi tarım alanlarından koparDığından ve gıda üretimi ciddi oranda düştüğünden hem ordu hem de halk için kıtlığa neden olduğundan bunlar boş sözlerdi. Tamamen İmparatorluğun başka yerlerinden sevk edilen gıdaya bağımlı olan Kutsal Kentler Mekke ve Medine'deki durum da aynen böyleydi.[789] Dolayısıyla kriz ve fiyatlar tamamen kontrolden çıkarak tırmanmaya devam etti. 1914 yazı ve sonbaharında, polis fiyatları denetlemek için pazar yerlerinde dolaştı. Tüketicilerden fiyatlar yasalara aykırı bir şekilde yükseltiliyorsa polise haber vermeleri istendi ancak elbette tüm bunlara karşın çoğu mal sadece fiyatların yükselmeye devam ettiği karborsada bulunabiliyordu. Her ne kadar bu fiyatlar sözümona Komisyon tarafından sabitleniyor olsa da, ağustos ayı başında İstanbul'da patates fiyatları yüzde 40, Avusturya şekeri yüzde 200, ekmek ve benzin yüzde 100 arttı.[790] İhracatın durması İmparatorluk içinde sadece yerel pazarda satılabilecek büyük miktarda malın kalmasına sebep olduğundan sadece meyve fiyatları sabit kaldı.[791] Halk gelecekteki fiyat artışlarına karşı önlem almak için bulabildiğinde ekmek ve diğer temel ihtiyaçları stoklamaya başladı. İhtiyaçları olandan fazla aldıkları için esnafın stokları da kısa sürede tükendi. Sadece daha fazla ödeyerek yeni stoklar temin edebildiklerinden zamanla fiyatlar daha da yükseldi.[792]

[789] Cavid Bey'in Nutku,' *Tanin*, 25 Şubat 1918; Süleyman Beyoğlu, 'Birinci Dünya Harbi Başlarında Hicaz'da Zahire Buhranı', *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 83, s. 173-183; BBA-BEO no. 342057; ATASE, Klasör 2907, Dosya 443, Fihrist 3-13, 3-14, 3-15, 3-16.

[790] *Tanin*, 5 Ağustos 1914; 'Constantinople Letter,' 8 Ağustos 1914, *The Near East*, 28 Ağustos 1914, s. 563, ikisini de aktaran Ahmad, 'Neutrality', s. 42.

[791] ABD'nin İzmir'deki Konsolos Yardımcısı Morris'ten Büyükelçi Henry Morgenthau'ya, İzmir, 10 Ağustos 1914: *Foreign Relations of the United States, 1914, Supplement*, s. 762-763; Ahmad, 'Neutrality', s. 43.

[792] *İstanbul*, 4, 5, 6 Ağustos 1914; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi* III/4 s. 523, hepsini aktaran

Levent Şahverdi Arşivi

Tabii ki, temel malzemelerin hızla artan yokluğu ve yükselen fiyatlar, esnafların, fabrika ve liman işçilerinin işsizliğiyle birlikte ciddi halk kargaşalarına, sokaklarda ayaklanmalara ve hatta durumdan sorumlu tutulan yabancı şirketlere, yabancı yönetimlerin büyükelçiliklerine ve konsolosluklarına saldırılara neden oldu. Buna karşılık pek çok yabancı büyükelçi vatandaşlarına ve yurttaşlarına büyük şehirlerde evlerinden çıkmamaları, ücra yerlerden uzak durmaları ve gerektiğinde hızla tahliye edilebilmeleri için büyük limanlara yakın olmaları çağrısında bulundu. İzmir ve Beyrut'ta, Amerikalı Büyükelçi Henry Morgenthau, kırsal kesimlerdeki Amerikalı misyonerlerden gelen histerik mektuplara dayanarak, Washington'daki Dışişleri Bakanlığı'na, Amerikan yönetiminden İstanbul, İzmir, Beyrut ve diğer Osmanlı limanlarına Amerikan kurum ve kuruluşlarına koruma sağlamak üzere savaş gemileri göndermesini istediği acil mesajlar gönderdi.[793] Netice itibariyle, Amerikan savaş gemileri 1914 yazında ve sonbaharında Osmanlı limanlarını birkaç kez ziyaret etti. Misyonerlerin eve yazdıkları pek çok mektupta iddia ettikleri gibi Amerikan vatandaşlarını tehdit eden Müslüman çeteler bulamayınca gemiler, Amerika'daki bankalarından transfer yapabilecek kadar zengin Amerikalılara altın vermek ve Amerikan Misyonu üyelerini taşımak da dâhil Amerikan topluluğuna hizmet sunmaktan başka bir şey yapmadı. 23 Haziran'da *USS Des Moines* Amerikan Misyonu personelini İstanbul'dan Beyrut'a getirdi.[794] 28 Temmuz 1914'te (daha sonra Beyrut Amerikan Üniversitesi olacak) Amerikan Protestan Koleji Müdürü Bliss'i İstanbul'a Beyrut'a götürdü ve 19 Eylül 1914'te onunla beraber geri döndü. 6 Ekim 1914'te *USS Chester* İstanbul'dan daha fazla Amerikalı misyoner getirdi. 1 Kasım 1914'te Beyrut'a demir atmış bir Amerikan savaş gemisindeki bando karaya çıktı ve Vali, geminin komutanı ve Amerikan Başkonsolosunun da katıldığı bir konser verdi. Son olarak ekim sonunda, her ikisi de Akdeniz'in doğusunda Osmanlı sularında devriye gezen iki Amerikan savaş gemisi *North Carolina* ve *Tennessee* Beyrut limanına girdi ancak Müslümanların Amerikalılara yönelik antipatisini ve misyonerler tarafından bildirilen rastgele saldırıların hiçbirini göremeyince birkaç gün

Ahmad, 'Neutrality', s. 42.

[793] Ajay, s. 116, 118, 133.

[794] *al-Ittihad al-Uthmani* [Beyrut], 2 Kasım 1914, aktaran Ajay, s. 116.

Levent Şahverdi Arşivi

içinde tekrar denize açıldı.[795] Hristiyan misyonerlerin histerik Müslüman karşıtı raporlarının Batılı devletlerin Osmanlılara karşı tehditkâr eylemlerini teşvik etmesi ne ilkti ne de son olacaktı. Amerikan Protestan Koleji Müdürü Bliss'in daha sonra yazdığı gibi, Morgenthau, büyük ihtimalle *'hepsi de onlarla ilgili her şeyin en kötüsünü kabul etmeye ve inanmaya hazır olan'* Amerikalı misyonerlerden ve Ermeni sekreterinden Müslümanlar hakkında aldığı mesajlar nedeniyle, Washington'a gönderdiği raporlarında durumu abartmıştı.

> *Morgenthau'nun ilk uyarıları Türklerin, aksatıcı etkileri kuşkusuz Morgenthau'nun durumu değrlendirmesini etkileyen genel bir seferberlik ilan etmesinden hemen sonra arttı. Bunu kabul ederek ve Bliss mektubunu yazana kadar işlerin yatışmış olabileceğini varsayarak, halen Büyükelçi Morgenthau'nun durumu abarttığı düşünülmektedir. Onunla Washington arasındaki sürekli mesaj akışının okunması ve savaştan sonra yayımlanan anılarının incelenmesi durum hakkında çok güçlü kanaatleri, Türklere yönelik görüşleri olduğunu ve onlarla ilgili her şeyin en kötüsünü kabul etmeye ve inanmaya hazır olduğunu göstermektedir.*[796]

Osmanlı hükümetinin fırsatçılarla ve stokçularla başa çıkamaması ve devam eden fiyat artışları ve temel madde kıtlıkları, yalnızca kısmen piyasada var olan doğal koşullardan kaynaklanıyordu. Aynı zamanda, fırsatçıların çoğu başlangıçta Ermeni ve Rum tüccarlarken durum devam ettikçe ve kârları arttıkça, 1913 sonundaki Bab-ı Ali Baskınından beri hükümeti kontrol eden İttihad ve Terakki Cemiyetinin pek çok üyesi, temel maddelerin kontrolünü ele geçirme ve eksik tutma becerilerini pekiştirmek için hükümet bağlantılarını kullanarak en önemli fırsatçılar haline gelmişti. Durumdan çok büyük çıkar sağlamaya başladılar ve hükümetin durumu çözümlemek ve halk kitlelerini kurtarmak üzere daha etkin önlemler almasını önlerken bu süreçte acı çeken kitlelerin sırtına basarak oluşan yeni bir Osmanlı burjuva sınıfı meydana getirdiler.[797] Ekonomik krizin sonuçları da piyasada

[795] *al-Ittihad al-Uthmani* [Beyrut] 24 Ekim 1914, aktaran Ajay, s. 118.

[796] Bliss Belgeleri, Beyrut Amerikan Üniversitesi, 21 Eylül 1914 tarihli mektup, aktaran Ajay, s. 117. Ermeni bakan ve Amerika Dışişleri Bakanı Lansing daha sonra, Morgenthau'nun Ermeni iddialarını dahil etmek için o dönemde yazdığı anılarını değiştirmesini sağladı: Bakınız Heath Lowry, *The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story* (İstanbul, Isis Press, 1990).

[797] Feroz Ahmad, 'Vanguard of a Nascient Bourgeosie: The Social and Economic Policites

Levent Şahverdi Arşivi

temel maddelerin satışıyla sınırlı değildi. Her tür satın alma için mevcut para arzı sınırlı olduğundan, yeni Osmanlı fabrikalarının yanı sıra geleneksel zanaatkârlar da mallarını satamıyordu, tüm işler neredeyse durma noktasına gelmişti, İmparatorluğa ve İmparatorluktan nakliyatın durması büyük çaplı işsizliğe neden oldu ve bu durum ancak işsizlerin çoğunun Osmanlı ordusuna veya *Teşkilat-ı Mahsusa* tarafından örgütlenen çetelere gerilla savaşçısı olarak alınmasıyla çözüldü.[798] Gördüğümüz üzere, bu ekonomik kriz nedeniyle Osmanlılar Kapitülasyonların kaldırılması ve bunun yerini tek tek anlaşmaların alması veya Kapitülasyonların değiştirilmesi karşılığında bile her iki ittifaka da katılmayı önerdi ve İtilaf Devletleri bazı girişimlerde bulunsa da sonunda, esasen yurttaşlarını Osmanlı devletinde Osmanlı kanunlarına göre Osmanlılar tarafından yönetilmeye maruz bırakmak istemedikleri gerekçesiyle sahip oldukları imtiyazlarda herhangi bir değişiklik yapılmasını reddettiler. [799]

Amele Taburları

Sultan'ın tebaası olan erkeklere, özellikle kırsal bölgelerde eskiden beri dayatılan yüklerden biri, devrim öncesi Fransa'daki *corvée* uygulamasına çok benzer bir şekilde, umumi yollarda ve gerektiğinde köprü ve hükümet binalarının inşası gibi diğer bayındırlık işlerinde zorunlu çalışmaydı. Bu bazen şehirlerde yaşayan erkekler tarafından nakit ödemeyle karşılanan *tarik bedel-i nakdi*/Nakit Yol Vergisi, diğer zamanlarda her yıl belli sayıda gün için fiili çalışma biçimindeydi.[800]

Köylüler için yerel yollarda çalışma gerekliliği devlet projelerinde çalışma yasal zorunluluğuna ilk kez 1893'te Sultan II. Abdülhamid döneminde, o veya bu sebeple askerlikten muaf olan erkeklerin *Amele Taburları* mensubu olarak askeri fabrikalarda çalışma zorunluluğuna

of the Young Turks, 1908-1918,' Osman Okyar ve Halil İnalcık, ed., *Social and Economic History of Turkey* (1909-1920) (Ankara, 1980), s. 325-350; Ahmad, Neutrality', s. 43.

[798] ABD'nin Bağdat'taki Başkonsolosu Brissel'in Büyükelçi Henry Morgenthau'ya raporları, İzmir, 9 Ağustos 1914, ABD Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Decimal Dosya 867.00/35; ve Bissel'den Morgenthau'ya, Bağdat, 5 Ekim 1914: ABD Dışişleri Bakanlığı arşivleri, Decimal Dosya 867.00/738, hepsini aktaran Ahmad, 'Neutrality', s. 43.

[799] Bakınız s. 254-270.

[800] BBA-DH.ID. Dosya 64. Gömlek 63. 16 Eylül 1914/25 Şevval 1332.

tabi tutulduğu zaman dönüştürüldü.[801] Balkan Savaşları sırasında Amele Taburu hizmeti askeri fabrikalarda çalışmaktan üyelerin evleri yakınında tarlalarda çalışmaya, çoğunlukla ekin ekme ve biçme ve yolları ve demiryollarını onarmaya genişletildi ancak bu İkinci Balkan Savaşı sona erdiğinde lağvedildi.[802] İki savaş arasındaki nispeten sakin kısa dönemde, zorunlu çalışma sadece kırsal bölgelerde yaşayan erkekler için yollarda çalışmak veya onun yerine vergi ödemek şeklinde devam ederken söz konusu yükümlülük sadece Osmanlı yurttaşlarına değil Osmanlı İmparatorluğu'nda, genellikle ülkeleri Osmanlılarla Kapitülasyon anlaşması bulunmayan öğrenciler olarak ikamet eden tüm erkeklere genişletildi. Tüm dini liderler ise silahlı kuvvetlerde aktif görev yapan veya ciddi yaralanmalar, sakatlanmalar veya hastalık sebebiyle evine dönmüş olan Osmanlı vatandaşlarıyla birlikte bu hizmetten muaf tutuldu.[803]

Seferberlik ilan edilmeden önce 22 Mayıs 1914'te çıkan yeni Askerlik Yasası, yaş, hastalık veya meslek dolayısıyla otomatik muafiyetlerin hepsine son verirken yegâne muafiyet Osmanlı Hanedan ailesinin üyelerine tanındı. Müslüman veya gayrimüslim, 18-45 yaş arası tüm Osmanlı erkekleri askerlikle yükümlü kılınıp hizmete çağrılan erkekler silahlı ve silahsız hizmet verebilir şeklinde ikiye ayrılırken silahsız hizmete uygun görülenler Amele Taburlarında görev yapmak zorundaydı.[804] 28 Temmuz'da, seferberlik ilan edilmeden sadece birkaç gün önce, tüm *ahz-ı asker şubelerine*, orduda veya Amele Taburlarında aktif hizmet için erkekleri askere alma prosedürlerini başlatma talimatı verildi.[805] 3 Ağustos'ta Osmanlı ordusu, askeri komuta altında cephe hattı gerisinde çalışan hizmet birimleri olarak, sadece herhangi bir sebeple askere alınmamış erkekleri değil aynı zamanda cezaevinde

[801] Devlet-i Aliye-i Osmaniye, *Müvattatan mer'iyyet-i ahkamına bilistizan-i İrade-i Seniyei Hazret-i Padişahi Şerefmüteallik buyurulan Amele Nizamname-i Dahilisi suretidir.* 11 Mayıs 1893 (İstanbul, Matbaayı Tophane-i Amire, 1310).

[802] ATASE Klasör 250, Dosya 252, Fihrist 1-11; Zekeriyye Özdemir, *Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Tuburları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), s. 32.

[803] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 187. Gömlek 64. 19 Nisan 1914/23 Cemaziyelevvel 1332.

[804] Mehmet Alpargu, *I. Dünya Savaşında Amele Taburları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazi Üniversitesi, Ankara, 1994). *Düstur2*, VI (İstanbul 1334), s. 662; *Takvim-i Vekayi*, 1 Mayıs 1330; Özdemir, s. 25.

[805] BBA-DH.MB.HPS.M. Dosya 15. Gömlek 24, 28 Temmuz 1914/5 Ramazan 1332; Erol Çatma, *Asker İşçiler*, İstanbul: Ceylan, 1998.

Levent Şahverdi Arşivi

kalmak yerine bu şekilde çalışmaya gönüllü olan yabancılardan ve Osmanlı yurttaşlarından oluşan ayrı *Üsera taburlarını* ve özellikle erkekleri orduda askere alınmış, bu göreve gönüllü köylü kadınlardan oluşan *Kadın Amele Taburlarını* da kapsayan Amele Taburlarını tesis etmeye başladı.[806] Aslında amele taburları çoğunlukla orduda görev yapmak için çok yaşlı veya çok genç olan erkeklerden, yaralanma, sakatlanma veya hastalık sebebiyle evlerine gönderilmiş askerler ve aktif ordu hizmeti yerine *redif* (ihtiyat) ve *müstahfız* (iç güvenlik) faaliyetlerinde görevlendirilen erkeklerden oluşuyordu. Osmanlılar resmen savaşa girmeden önce bile, Amele Taburlarına daha çok eski tutuklu ve Seferberlik ilk ilan edildiğinde İmparatorluğu terk etmeleri emredilip bunu yapmayan düşman yurttaşlar alındı. Hem gayrimüslimler hem de Müslümanlar Amele Taburlarına alınabiliyordu.[807] Hizmet dönemi sınırlı değildi ancak genellikle erkekler Amele Taburlarında en az üç yıl tutuluyordu ama ya uzun zamandır ailelerini görmedikleri ya da evden kötü bir haber aldıkları için üç veya dört günlüğüne eve gitmek için izin verilmesi gerekiyordu.[808]

Başlangıçta Osmanlı hükümetinin Bulgar, Ermeni ve Rum vatandaşları askeri hizmetten dışlamak gibi bir niyeti yoktu. Fena halde ihtiyaç duyulan yüzlerce Ermeni hekim de dâhil pek çoğu Osmanlı ordusunda askere alındı. Nitekim 4 Mayıs 1914'te, Balkan Savaşları sırasında özellikle Bulgar ve Yunan ordularında görev yapmış olanları, Osmanlı ordusunda görev yapmayı kabul etmek şartıyla affeden bir nizamname yayımlandı.[809] Bu üç grubun üyelerinin her türlü askerlik hizmetine şiddetli muhalefeti ve ayrıca orta ve doğu Anadolu'da Osmanlı idaresinde görev yapanlar da dâhil bazı Rumların ve Ermenilerin gizlice Rus ajanlarla haberleştiklerinin ve Osmanlı savaş hazırlıklarıyla ilgili bilgi verdiklerinin ortaya çıkması[810] hükümetin onları orduya almaya veya sivil pozisyonlarında bırakmaya yönelik tüm çabalarından vazgeçmesine ve onları, fena halde ihtiyaç duyulan tıbbi

[806] ATASE Klasör 129, Dolap 62-22, Dosya 86-1, Fihrist 1, 17-1, aktaran Özdemir, s. 32.

[807] ATASE Klasör 1325, Dosya 383-794, Fihrist 1-7, aktaran Özdemir, s. 31; ATASE Göz 6-3, Dolap 18-120, Klasör 861, Dosya 26-910, Fihrist 1-160, aktaran Özdemir, s. 91.

[808] ATASE, Göz 6-3, Dolap 18-120, Klasör 861, Dosya 26-910, Fihrist 1-47, aktaran Özdemir, s. 86-87.

[809] BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 70. Gömlek 42, 4 Mayıs 1914/8 Cemaziyelahir 1332.

[810] BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 90. Gömlek 64, 15 Ağustos 1914/23 Ramazan 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

ve diğer teknik hizmetlerdekiler hariç doğrudan Amele Taburlarına almasına yol açtı. Ancak Ermenilerin aksine Rumların ve Bulgarların, ilgili kişilerin yanı sıra büyük ölçüde savaşı desteklemek için ciddi para sıkıntısından muzdarip olan Osmanlı hazinesinin işine yarayan bir alternatif olarak, bu hizmete çağrıldıklarında geleneksel muafiyet vergilerini ödeyerek kurtulmalarına izin verildi.[811] Ancak Amele Taburlarına alındıktan sonra bile Rumların ve Bulgarların yine de muafiyet vergisini ödemeleri ve daha sonra gerektiğinde aktif göreve çağrılabilecekleri, ve genellikle çağrıldıkları, redif veya müstahfız olarak hizmet vermeyi kabul etmeleri halinde evlerine dönmelerine izin veriliyordu.[812] Buna ek olarak, maaş karşılığında bu hizmeti vermek isteyenler için özel Amele Taburları oluşturuldu. 'Şüphelileri' zorunlu çalışmaya mecbur ederek Osmanlı hükümeti müttefiklerinin yanı sıra düşmanlarının sunduğu örneği izlemekten başka bir şey yapmıyordu.[813] Savaş sırasında Büyük Britanya ve Fransa binlerce Arabı Mısır, Suriye ve Kuzey Afrika'da az veya sıfır tazminat karşılığında askeri projelerde çalışmaya zorladı. Ayrıca çoğunlukla Shandog ve Hunan vilayetlerinden, İtilaf Devletleri orduları için yol yapımında ve silah ve cephane üreten fabrikalarda çalışmak üzere 200 bin Çinli köle işçi ithal ettiler; bunların iki bini savaşta öldü ve Britanyalıların Doğuluları kendi mezarlıklarına gömme konusundaki önyargıları sebebiyle toplu mezarlara gömüldüler.[814] Almanya da binlerce Rus savaş esirini zorunlu işçi olarak kullandı ama Alman çiftçilerin bu işçilere yönelik tutumu işe alınan Alman işçilere yönelik tutumundan biraz farklıydı.

[811] *Al-Ittihad al-Uthmani*, İstanbul'da yayımlanan *Jeune Turc* gazetesini kaynak göstererek 21 Ekim 1914'te, özel bir şirket olmasına rağmen halen Osmanlı İmparatorluğu'nun Merkez Bankası olarak faaliyet gösteren Osmanlı Bankası'na çeşitli vilayetlerden toplanan *bedel-i nakdi* ile 45 bin Türk lirası yatırıldığını bildirdi. Osmanlılar askeri durum kötüleşene ve paradan çok adama ihtiyaç duyana kadar muafiyet vergisinden çok para topladı; Ajay, s. 146.

[812] *Düstur tertib* II, cilt VI, s. 926; ATASE Klasör 250, Dosya 252, Fihrist 1-11; ATASE Klasör 1289, Dolap 62-22, Dosya 86-1, Fihrist 1, aktaran Özdemir, s. 32-33; Sadrazam'dan Harbiye Nezareti'ne, İrade 1863: BBA-Gelen Giden-Harbiye 750/563, 22 Eylül 1330, 5 Ekim 1914; BBA-BEO 324976, 325284: Harbiye Tezkere 793/599, 07 Ekim 1330/20 Ekim 1914.

Düstur2, VI, 1331-1333. TV no. 1961, 20 Zilkade 1332/27 Eylül 1330/10 Ekim 1914.

[813] Jochen Oltmer, 'Zwangsmigration und Zwangsarbeit: Ausländische Arbeitskräfte und Bäuerliche Ökonomie im Ersten Weltkrieg,' *Tel Aviver Jahrbuch für Deutsche Geschichte*, no. 27 (1998), s. 135-168.

[814] Ch'en, San-ching Ch'en, 'The participation of Chinese laborers in World War I', (Çince), *Bulletin of the Institute of Modern History. Academia Sinica* [Tayvan] IV/4 (1974). s. 385-412; Dan Waters, 'The Chinese Labour Corps in the First World War: Labourers Buried in France,' *Journal of the Hong Kong Branch of the Royal Asiatic Society*, no. 35 (1995), s. 199-203.

Levent Şahverdi Arşivi

Rusya ise savaş sırasında Rus İmparatorluğunun her yerinde kamplarda tutulan Osmanlı, Alman ve Avusturyalı savaş esirlerini acımasız yaşam koşullarına ve çalışmaya zorladı.[815]

Seferberlik ilk başladığında Amele Taburları çoğunlukla yolların, demiryollarının ve köprülerin inşasında ve bakımında ve siper ve kanal kazmak gibi diğer yol kenarı görevlerinde görevlendirildi. Sahada çalışırken varsa civardaki boş binalara, yoksa çadırlara yerleştirildiler. İşlerinde kazma, kürek, levye, çekiç gibi basit araçlar kullandılar. Birkaçına yolları düzlemek için silindir verildi, ama çoğuna verilmedi ve çok azında tepeleri oymak veya yolları düzlemek için gerekli olan kompresör ve diğer makineler olduğundan çoğunlukla insan gücü kullanılıyordu. Çalıştıkları yolların ve demiryollarının çoğu, yiyecek ve ikmal malzemesi *anbarlarının* bulunduğu *menzil noktalarına* varan ordu tedarik rotaları üzerindeydi. Doğu Anadolu'daki başlıcaları Ulukışla ile Erzurum'u, Niğde, Kayseri, Sivas ve Zara üzerinden bağlayanlardı; Zara'dan ikinci bir yol Gümüşhane ve Trabzon'a çıkıyordu. Kilikya Kapıları olarak bilinen bölgede Amanos Dağları boyunca Toros geçitlerinden geçen yollar Akdeniz'e ulaşıyordu. Batı Anadolu'da Amele Taburlarının çoğunlukla askeri amaçlarla bakımını yaptığı en önemli askeri yollar, Adapazarı'ndan Akçaşehir'e ve Bandırma'dan Biga'ya uzanan yollardı.[816]

Amele Taburları Nizamnamesinin 2. Maddesi uyarınca her taburda, dört bölüğe ayrılmış 1200 er bulunması gerekiyordu, daha sonra bu rakam 1500'e çıkarıldı ve komutanları örgütlendikleri bölgelerde yaşayan redif veya emekli subaylardan atanıyordu.[817] Askerlik şubeleri tarafından silahsız askerliğe uygun görülenler bu taburlara gönderiliyordu. İmparatorluğun her bir askeri bölgesi için ayrı Amele Taburları düzenleniyor ve genellikle *Kütahya Amele Taburu* gibi yerel isimler veriliyordu. Ancak görevleri örgütlendikleri bölgeyle sınırlı değildi; herhangi bir zamanda İmparatorluğun onlara ihtiyaç duyulan her-

[815] Iris Lenzen, *'Ispol'zovanie Truda Russkikh v Oennoplennykh v Germanii (1914-1918 gg.)*, [Rus savaş esirlerinin Almanya'da zorla çalıştırılmaları, 1914-18], *Voprosy Istorii*, no. 4 (1998), s. 129-137.

[816] BBA-BEO 321117: Harbiye tezkere 187/125, 20 Nisan 1330/03 Mayıs 1914; Özdemir, s. 138.

[817] BBA-BEO 322853, 322957: Harbiye tezkere 584/426, 07 Ağustos 1330/20 Ağustos 1914.

Levent Şahverdi Arşivi

hangi bir kısmına gönderilebiliyorlardı.[818] Fakat Seferberlik ilan edildikten sonra askere alma ve örgütleme beklenenden çok daha yavaş ilerliyordu, bu nedenle taburların çoğunda her birinde bulunması gereken 1200 erden çok daha azı vardı, bu da askere uygun kişilerin çoğunun orduya alındığı bir zamanda yolları ve demiryollarını onaracak ve ekinleri biçecek adam bulunması konusunda ciddi sıkıntıya yol açıyordu.

1914 sonbaharına kadar büyük çaplı askere alma, kırsal bölgeleri ekin biçmek için gerekli olan güçlü kuvvetli erkeklerden yoksun bırakırken Amele Taburları yeni örgütlenmeye başlamıştı ve düzenli bir şekilde onların yerini almaya henüz hazır değildi. İmparatorluk fiilen savaşa girmeden önce bile ciddi bir gıda kriziyle karşı karşıya olan Osmanlı hükümeti ekinlerin biçilmesini ve açlıktan toplu ölüm ve hastalıktan kaçınmak için şehirlere yeterli yiyecek tedarik edilmesini sağlamak üzere gayretli tedbirler aldı. Bunun neticesinde 29 Eylül 1914'te Dâhiliye Nezareti Sadrazam'dan, 16-20 yaş arası ve 45 yaş ve üstü tüm köylü erkeklerin yanı sıra hastalık veya başka sebeplerle askerlikten muaf tutulan askerlik yaşındakilerin, mevcut ekim mevsiminde toprağı sürmek ve tohum ekmek için, toprağın ekilip biçilmesi için adama en çok ihtiyaç duyan tarım bölgelerine gönderilen Nezaret temsilcileri gözetiminde, *mu'amele-i mükellefe* altında bir araya toplanmasını öngören, yeni ve daha ayrıntılı bir nizamname yayımlamasını istedi.[819] Buna cevaben 15 Ekim 1914'te Meclis-i Vükela, halihazırda nakliye araçlarına el koyulması programını yöneten tüm *Tedarik-i Vesait-i Nakliye Komisyonlarının* ordunun kullanımı için el koyulmamış ve toprakların ekiminde kullanması için köye bırakılmış köydeki tüm araçları ve hayvanları kullanması için gerekli talimatları yayımladı.[820] Vali, *müdür* ve *muhtar*, Müslüman köylerde *İmam* ve Hristiyan köylerde papaz, köyün öğretmeni ve iki sivilin yanı sıra *Mutasarrıf* ya da *Kaymakam* olsun, en üst düzey devlet yetkililerinden oluşan köy ve ilçe komisyonlarını oluşturmakla görevlendirildi. Her

[818] ATASE Klasör 1325, Dosya 383-794, Fihrist 1-7; ATASE Dolap 116-130, Klasör 1325, Dosya 383-794, Fihrist 1-7, ikisini de aktaran Özdemir, s. 31.

[819] Dahiliye Nezareti, İdare-i Umuru-u Dahiliye Müdüriyeti'nden Sadrazamı'a, Umumi 94695, /Hususi 1147, 9 Zilkade 1332/16 Eylül 1330/29 Eylül 1914: BBA-BEO 323658; BBA-DH. EUM.MTK. Dosya 54, 26 Ekim 1914 tarihli talimat.

[820] Daire-i Sadaret Umur-u İdariye Kalemi'nden Dahiliye Nezareti'ne no. 398, 25 Zilkade 1332/2 Ekim 1330/15 Ekim 1914: BBA-BEO 323658.

Levent Şahverdi Arşivi

bir komisyon, Nezareti bilgilendirmekle yükümlü olan valiye, köyde ekime uygun tarım alanının miktarı hakkında bilgi vermekle ve aynı zamanda köyün erkeklerinden gerekli işçileri ve süreçte lazım olan araçları toplamakla görevliydi. Komisyonlar ve üyeleri ayrıca özellikle, yerel ilçe yetkilileriyle birlikte nizamnamelerin uygulanmasını ve köydeki toprakların uygun zamanda, her bir arazi parçasının sahiplerinin veya onlar olmadığında ailelerinin yönetiminde, komisyon tarafından işe alınan işçilerin yardımıyla ekildiğini ve biçildiğini temin etmekten sorumluydu ve itaati sağlamak üzere gerektiğinde yerel jandarma ve polisi kullanma yetkisine sahipti. Komisyonlar ayrıca yerel sivil yetkililerin denetiminde ve emrinde işçileri toplamak ve çalıştırmakla yükümlüydü, bu bağlamda görevlerini yerine getirmeyen komisyon üyeleri ve işçiler örfi idare düzenlemelerine göre cezalandırılmak üzere Divan-ı Harbe teslim edilecekti. Şayet yerel olarak alınan işçilerin sayısı ekime elverişli toprakları ekmek için yeterli değilse, toprakları için gerekli olandan fazla işçi toplamış olan komşu köylerden işçi gönderilebiliyor, işçileri alan köy, gönderen köye nakit veya ayni olarak tazminat ödüyordu. Büyük ekilebilir arazi parçalarının sahipleri toprağı ekmek için yeterli sayıda işçi temin edemediğinde, yerel halktan zorunlu işçiliğe tabi olmayanları işe alabiliyordu ve bu hizmet için onlara rayiç ücreti ödüyordu. Ekmek için gerekli tohumu olmayan toprak sahipleri için, *mutasarrıf* gerekli tohumu, anbarlardan aynı *aşar* olarak toplanmış olandan temin etmekle ya da bu stok yeterli olmadığında mevcut olan yerlerden gerekli tohumu gönderebilmeleri için Dâhiliye ve Maliye nezaretlerini bilgilendirmekle görevliydi. Bu düzenlemeler uyarınca ekilebilir topraklar sahipleri veya aileleri tarafından işlenmiyorsa, toprak hangi ordunun askeri bölgesinde bulunuyorsa o, kendi adamlarını ve araçlarını kullanarak gerekli ekimi yapmakla görevliydi ve hasattan sonra mahsullerin satılmasından elde edilen gelir, her bir ekilebilir arazi parçası sahibine söz konusu bölgenin rayicine göre uygun bir kira veya mahsülden pay vermesi gereken *hazine-i maliyeye* teslim ediliyordu.[821]

[821] BBA-BEO 323658: Dahiliye Nezareti, İdare-i Umuru-u Dahiliye Müdüriyeti'nden Sadrazam'a, BEO-Gelen Giden-Umumi 94695, Hususi 1147, 9 Zilkade 1332/16 Eylül 1330; Daire-i Sadaret Umur-u İdariye Kalemi'nden Dahiliye Nezareti'ne no. 398, 25 Zilkade 1332/2 Ekim 1330/15 Ekim 1914; BBA-DH.EUM.MTK. Dosya 54. Gömlek 26. 26 Ekim 1914/6 Zilhicce 1332.

Bu iş için gerekli araçlar ve hayvanlar, seferberlik sırasında ordu kullanımı için araçlara el koyulmasını düzenlemek üzere kurulmuş olan *Tedaraik-i Vesait-i Nakliye Komisyonları* tarafından ordu için el koyulmamış, toprakların ekilmesi, işlenmesi ve biçilmesinde kullanılmak üzere bırakılmış olanlardan sağlanıyordu. Her bir köy, o köyde ekime uygun kaç dönüm toprak bulunduğunu ve hasat zamanında beklenen zirai mahsül miktarını önceden Dâhiliye Nezareti'ne bildirmek zorundaydı. Ekim için gerekli tohumu olmayan toprak sahipleri için yerel yetkili, genellikle *mutasarrıf*, gereken tohumu, ayni olarak ödenmiş toprak vergisinden alınmış tohumu bulunan yerel yönetimin aşar anbarlarından veya bu şekilde tohum bulunmayan yerlerde, gerekli tohumun diğer ilçelerdeki anbarlardan nakledilmesini düzenlemesi gereken, Dâhiliye ve Maliye nezaretlerine dilekçe vererek gerekeni temin etmekle mükellefti. Toprak sahipleri veya aileleri zirai toprakları işlemek üzere bulunmadığında, ordu bu amaçla kendi makinelerini ve araçlarını kullanmak zorundaydı ve toprak sahiplerine veya ailelerine, hasat edilen mahsüllerin satılmasından elde edilen gelirin bir kısmı bu durumlarda yerel rayice göre kira veya mahsülden hisse olarak veriliyordu. Yerel yetkililer komisyonların ve işçilerin işlerini uygun şekilde ve zamanında yapmasını temin etmekle görevliydi ve gerektiğinde yükümlülüklerin yerine getirilmesini sağlamak için ordu birliklerini, jandarma ve polisi kullanma yetkisine sahipti.

Ekim ve hasat zamanlarında köylerde ve kasabalarda yerel olarak örgütlenen özel işçi gruplarına ek olarak Ekim 1914 ortasına kadar Amele Taburları da hâlihazırda örgütlenmiş ve tüm askeri bölgelerde yolların onarımını yürütmekteydi:[822]

1914'TE AMELE TABURLARININ BAĞLI OLDUĞU KOLORDULAR	TABUR SAYISI	YOL YAPIM BÖLGELERİ
1. Kolordu	3	Muratlı-Tekfurdağ
1. Kolordu	2	Karadeniz Boğazı Komutanlığı
2. Kolordu	4	Çekmece-Çorlu

[822] ATASE Klasör 1325, Dolap 116-130, Dosya 385-794, Fihrist 1-2, 14 Ekim 1914, aktaran Özdemir, s. 139-140.

Levent Şahverdi Arşivi

2. Kolordu	6	Çorlu-Lüleburgaz
3. Kolordu	2	Malkara-Keşan
3. Kolordu	2	Keşan-Gelibolu Şosesinden Marmara Denizi'ne uzanan yol
4. Kolordu	2	Antalya-Burdur hattı
5. Kolordu	2	Ankara-Kırşehir hattı
5. Kolordu	2	Develi-Niğde hattı
5. Kolordu	2	Derince-Haydarpaşa hattı
6. Kolordu	1	Niğde-Ulukışla hattı
6. Kolordu	2	Ulukışla-Adana hattı
6. Kolordu	1	Halep-İskenderun hattı
10. Kolordu	3	Sivas-Kayseri yolunun yapımında çalışmakta
9. Kolordu	5	Aşkale-Erzincan-Sivas yol yapımında çalışmak üzere
11. Kolordu	3	Harput-Muş
12. Kolordu	3	Musul-Nusaybin

Seferberliğin ilanından başlayıp Kasım 1914 başında Osmanlı İmparatorluğu resmen Birinci Dünya Savaşı'na girene kadar, Amele Taburları İmparatorluğun her tarafında 3. ve 4. Ordu komutanlıkları, *Menzil müfettişleri*, *Müstahkem Mevkilerin Kumandanlıkları* ve *Askeri Demiryolları ve Limanlar Müdüriyeti* ile birlikte aktif görev için atandı:

1914 SONUNDA AMELE TABURLARININ DURUMU

1. BİRİNCİ ORDU MENZİL MÜFETTİŞLİĞİNE BAĞLI AMELE TABURLARI.[823]

[823] ATASE Klasör 1336, Dolap 115-130, Dosya 405-827, Fihrist 1/65-18; aktaran Özdemir, s. 37-29, 39.

Levent Şahverdi Arşivi

2. Bolu Amele Taburu	Ereğli	Zonguldak Kumandanlığı komutasında, 1/3 Bolu
1. Makrıköy Amele Taburu	Akpınar	Akpınar-Beğmir yolunun yapımı
3. Çorlu Amele Taburu	Belgrad ormanı	1.3 Çıfıtalar'da, ¼ Bahçeköy'de
2. Adapazarı Amele taburu	Koçulu'da	¼ Kurtkemerin'de
2. Bala Amele Taburu	Üvezli'de	Hicaz yolunda çalışıyor
1. Bala Amele Taburu	Bağımsız	Yeniköy'de
Söke Amele Taburu	Sapanca'daki kömür madenleri	Bu taburda 2 bölük
1 Hadımköy Amele taburu	Çatalca'da	2. orduya tahsis edilmiş

2. YOLLARI VE NEHİRLERİ TEMİZLEYEN AMELE TABURLARI. Adapazarı-Akçaşehir Menzil Hattı kumandanlığına; 4. Adapazarı; 22. Kütahya; ve 2. Bilecik Amele taburlarına da taburlar tahsis edilmişti. Adapazarı, Hendek ve Düzce vadilerinde çalışıyor, Sakarya nehrinden kum çıkarıyor ve yolları ve nehirleri temizliyorlardı.[824]

3. YOL İNŞA EDEN VE KANALLARI TEMİZLEYEN AMELE TABURLARI. Bandırma *Ihrac* komutanlığına bağlı Foça, Menemen, Çiğli, Kasaba, Erdek Amele Taburları Balıkesir vadisinde çalışıyorlardı; Kirmasti yolunu yaptılar, Bandırma-Erdek demiryolunu onardılar ve Erdek kanalını temizlediler.[825]

4. İZMİR HAVALİSİ KOMUTANLIĞININ EMRİNDEKİ MANİSA, BORNOVA, SÖKE, AYDIN, BALADIR, ISPARTA, BUCAK VE SEYDİKÖY AMELE TABURLARI MUĞLA, BURDUR, MANİSA VE AYDIN BÖLGELERİNDEKİ YOLLARI İNŞA EDİYOR VE ONARIYORDU. [826]

[824] ATASE Klasör 1336, Dolap 115-130, Dosya 405-827, Fihrist 1-65/3; aktaran Özdemir, s. 37-38.

[825] ATASE Klasör 1336, Dolap 115-130, Dosya 405-827, Fihrist 1-65/1; aktaran Ozdemir, s. 38.

[826] ATASE Klasör 1336, Dolap 115-130, Dosya 405-827, Fihrist 1-65/1; aktaran Özdemir, s. 38.

Levent Şahverdi Arşivi

5. 5. KOLORDU KOMUTANLIĞININ EMRİNDEKİ 9. İZMİR AMELE TABURU VE İNŞAAT MÜFREZESİ, KÖPRÜKÖY VE BAHÇE'DE ÇALIŞIYOR, ANKARA-KESKİN VE ÇANKIRI-KASTAMONU YOLLARINI İNŞA EDİYOR VE ONARIYORDU.[827]

6. HALEP MENZİL MÜFETTİŞLİĞİ EMRİNDE ÇALIŞAN 1. VE 2. AMELE TABURLARI; VE NIGIYAH, NEVŞEHİR, DENİZLİ, 2. ANTEP, NIF, HALEP, KÜTAHYA, ESKİŞEHİR, MUSUL, URFA VE MARAŞ AMELE TABURLARI POZANTI VE ŞAM VE MARAŞ BÖLGELERİNDE ÇALIŞIYOR, YOL YAPIYOR VE ONARIYORDU.[828]

7. 4. ORDU MENZİL MÜFETTİŞLİĞİ EMRİNDEKİ 1., 2., 3., 4., 5., 6., VE 7. AMELE TABURLARI FİLİSTİN ÇÖLÜNDE ÇALIŞIYOR, HEM YOLLARI HEM DE DEMİRYOLLARINI YAPIYOR VE ONARIYORDU.[829]

8. 1915'TE ASLEN DÖRT OLAN ORDU SAYISI YEDİYE YÜKSELTİLDİĞİNDE, RUMELİ VE EGE BÖLGELERİNDE YOL YAPAN VE ONARAN VE İSTİHKAMLAR İNŞA EDEN 1., 2., VE 3. ÇANAKKALE AMELE TABURLARI; 2. VE 4. ÇORLU AMELE TABURLARI; 2. VE 3. BAHR-I SİYAH İNŞAAT-I İSTİHKAMİYE TABURLARI; 1. VE 2. LÜLEBURGAZ İNŞAAT-I İSTİHKAMİYE TABURLARI; ÇERKEZKÖY, EDİRNE, DİMETOKA, BURDUR, İZMİR, GÖRDES VE BEYŞEHİR AMELE TABURLARI; 5. ORDU MENZİL MÜFETTİŞLİĞİNİN EMRİNDEYDİ.[830]

[827] ATASE Klasör 1336, Dolap 115-130, Dosya 405-827, Fihrist 1-65/1; aktaran Özdemir, s. 38.

[828] ATASE Klasör 1336, Dolap 115-130, Dosya 405-827, Fihrist 1-65/1; aktaran Özdemir, s. 38.

[829] ATASE Klasör 1136, Dolap 115-130, Dosya 405-827, Fihrist 1-65/12; aktaran Özdemir, s. 39.

[830] ATASE Klasör 1336, 21-3, Dolap 115-130, Dosya 405-827, Fihrist 1-65/12; aktaran Özdemir, s. 39.

Levent Şahverdi Arşivi

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI ORDUSU İSTİHBARAT SERVİSİ VE GERİLLA ORDUSU: *TEŞKİLAT-I MAHSUSA* VE İLK FAALİYETLERİ

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Tarihi Geçmişi ve Kuruluşu

Osmanlı ordusu Birinci Dünya Savaşı başlamadan çok önce isyanlarla mücadele operasyonlarında dikkate değer bir deneyime sahipti. 19. yüzyıl boyunca özellikle Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan'da milliyetçi gerilla çeteleriyle savaştı, Sultan'ın yerleşik Müslüman ve Yahudi vatandaşlarını, bağımsız devletler oluşturma milliyetçi arzularını destekleyecek homojen nüfuslar yaratmaya çalışan asi Hristiyan çetelerinin saldırılarına karşı savundu. 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında, doğu Anadolu ve Makedonya'da, uzun zamandır bu bölgelerde var olan çok dinli, çok etnikli, çok uluslu toplumlar yerine kendi homojen ulus devletlerini kurmaya çalışan Hristiyanların artan şiddetli isyanlarının yanı sıra Arnavutluk, Arabistan ve Yemen'deki Müslüman asilerin ayaklanmalarına karşı da mücadele etmeye başlamıştı. Özellikle yüzyıl sonunda Britanya'nın Güney Afrika'da Boerlere karşı, sivillerin sınırdışı edilmesiyle asilere şiddetli saldırıları birleştiren isyanla mücadele operasyonları deneyimi, Osmanlı İmparatorluğu ve diğer yerlerde sonraki yıllarda milliyetçi teröristlere karşı bu tür operasyonların şeklini belirledi. 1911'den beri Osmanlı ordusu Yemen, Rumeli, Libya ve Makedonya'daki terörist örgütlere karşı ayaklanmayla mücadele harekâtları yürütüyordu.[831] Britanya tarafından Güney Afrika'da oluşturulan örneğe göre arama ve yok etme operasyonları düzenlerken teröristleri tamamen yok etme ve harekâtları başarılı sonuçlara ulaştırma gücünden yoksundu, bu nedenle mücadele uzadıkça uzuyor her iki tarafta da ağır kayıplara neden oluyordu. Osmanlı Askeri Akademisi *Harbiye*, müfredatına isyanla mücadele konusunda özel dersleri asla dâhil etmedi ancak bu okul mezunu birkaç subay anılarında, özellikle çeşitli cephelerde bu tür harekâtlardan yeni dönmüş subaylar tarafından, isyanla mücadele operasyonlarındaki yöntemler ve taktikler konusunda bazı dersler verildiğini yazdılar.[832] Enver Paşa ve Har-

[831] Bakınız T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VIncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekatı 1914-1918*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978).

[832] Yusuf Çam, *Atatürk'ün Okuduğu Döneminde Askeri Okullar (Rüşdiye-idadi-Harbiye, 1892-1902)* (Ankara, Genelkurmay, 1991); Yavuz Abadan, *Mustafa Kemal ve Çetecilik*, (İstanbul: Varlık Kitabevi, 1972), 24-27; Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, (İstanbul: Kanaat,

Levent Şahverdi Arşivi

biye Nazırı olduktan sonra terfi ettirdiği genç subayların çoğu da dâhil Osmanlı Ordusundaki subayların pek çoğu Osmanlı Harp Akademisindeki devreleri öncesinde ve sonrasında ayaklanmaların bastırılması operasyonlarında görev yapmışlardı. Bu nedenle, çoğunun ne yapılacağını, Boer Savaşındaki İngiliz operasyonları hakkında öğrendiklerinin yanı sıra kendi deneyimlerine dayanarak öğrendiklerine inanmak mantıklıdır.[833]

Dolayısıyla, Osmanlı ordusu 1914 yazında seferber olmuş ve muharebeye hazırlanmış olsa da, Osmanlı İmparatorluğu'nun hâlihazırda örgütlenmiş ve Enver Paşa'nın Nazır olarak atanmasını takiben Harbiye Nezareti içinde kurduğu istihbarat servisi olan *Teşkilat-ı Mahsusa* komutasında örgütlenmiş isyanla mücadele gerilla birliklerini savaşa göndermiş olması şaşırtıcı değildir.[834] *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın tam kökeni tartışmalı bir konudur. Bazıları teşkilatın köklerini, Britanya Büyükelçisi Sir Stratford de Redcliffe'in tavsiyesiyle, Sefels Soldenhof adında, Paris'te Osmanlı Sefaretinde çalışan bir Fransız vatandaşın yönetiminde, muhtemelen Fransız gizli servisi örnek alınarak, Kırım Savaşı sırasında İstanbul'da kurulan İstihbarat Servisine kadar uzandırır.[835] Bazıları ise Sultan II. Abdülhamid tarafından Osmanlı Meclisini kapatmasından ve 1878'de despot bir yönetim sisteminin kurulmasından sonra Yıldız Sarayı'nda kurulan ve hem Pan-İslamizm propagandası yapmak hem de yüzyıllardır doğu Anadolu'da Osmanlı'nın otoritesine başkaldıran Türkmen, Kürt, Laz ve diğer aşiretleri dizginlemek için bazı girişimlerde bulunmak üzere kullanılan *Hafiye* veya *Yıldız İstihbarat Teşkilatı*'na dayandırır.[836] Bu teşkilat Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ve 1909'da Osmanlı Anayasası'nın yeniden yürürlüğe girmesinin ardından lağvedildi, işlevleri *Emniyet Nezareti*'ne devredildi ancak bir süre için, sadece altı yıl sonra *Teşkilat-ı*

1996), 53-56; Asım Gündüz, *Hatıralarım*, (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1973), 19-22. Mustafa Kemal 1902-1905 yılları arasında Harbiye'de okudu.

[833] Bu tartışma Albay Edward Erickson'un 'Bayonets on Musa Dagh: Ottoman Counterinsurgency Operations—1915', adlı öncü çalışmasına dayanmaktadır, *Journal of Strategic Studies*, cilt 28/3, s. 529-548.

[834] Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete* (İstanbul, Nobel, 2001).

[835] Balcıoğlu, s. 1; Hamit Pehlivanlı *Osmanlı*, s. 285.

[836] Balcıoğlu, s. 182-183; Pehlivanlı *Osmanlı*, s. 285. Süleyman Kani İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansör*, ed. Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul, 1999), s. 140-141; Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 285; Mim Kemal Öke, *Siyonistler ve Masonlar* (İstanbul, 1991), s. 57; Mim Kemal Öke, *II. Abdülhamid ve Dönemi* (İstanbul, 1983); Balcıoğlu, s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

Mahsusa'da önemli bir rol oynayan Eşref [Kuşçubaşı] Bey tarafından yönetilmiş olduğundan[837] iki teşkilat arasında bir tür bağlantı olduğu kabul edilmelidir. Bir başka bağlantı ise, Mustafa Kemal 1911'de Trablusgarp Savaşı'nın başlangıcında İtalyan işgaline karşı savaşmak üzere Bingazi vilayetinde Senusi Arap aşiretlerini örgütlemek için Mısır'a gittiğinde, İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından örgütlenen ve İtalyan işgaline karşı yerel gerilla direnişini örgütlemek üzere o zaman Enver Bey'in liderliğinde Tunus üzerinden Trablusgarp'a gönderilen, özellikle Enver'in bu gruptaki arkadaşları arasında yine Eşref [Kuşçubaşı] ve sadece üç yıl sonra *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın önde gelen üyeleri olarak ortaya çıkacak diğer kişiler bulunduğundan *Feda'i Zabitan* arasında kurulabilir.[838] Aynı zamanda Kemal Balkan, Eşref [Kuşçubaşı] ve Süleyman Askeri başta olmak üzere bir grup Osmanlı subayından oluştuğu görülmektedir. İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından Balkan Savaşları sırasında yerel nüfusların yanı sıra Hristiyan orduların şiddetli saldırılarına maruz kalan Müslümanları korumak ve ayrıca o dönemde Osmanlı kuvvetlerini hedef alan Bulgar askeri operasyonlarını engellemek üzere Bulgaristan ve Yunanistan'ın kuzeyine gönderildiler. Bu operasyondaki bazı kişilerin de daha sonra *Teşkilat-ı Mahsusa* üyesi olduğu ortaya çıktı.[839] Görünüşe göre bu teşkilatlara ve gruplara ek olarak, *Teşkilat-ı Mahsusa* aynı zamanda, Sultan II. Abdülhamid İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ve diğer 'yıkıcı' örgütlerin faaliyetlerini yakından takip etmeye başladığında 1903'ten sonra Osmanlı Harbiye Nezareti'nde bulunan, hem diğer Avrupa ülkelerindeki askeri faaliyetleri gizlice izlemek hem de Anayasal rejime muhalif içerideki grupları ve hükümete muhalif azınlık milliyetçi grupları izlemek için 1908'den sonra Anayasal dönemde aynı şekilde faaliyet göstermeye devam eden başka istihbarat örgütlerinin de varisiydi.[840] Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk arşivlerinin tamamı, 1909'da Anayasa'nın yeniden yürürlüğe girme-

[837] Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbi'nde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi*, s. 22; Tunaya3, s. 339, not 6.

[838] Enver Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne sokulmadan önce İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde bulunduğu gerçeği, eski Maliye Nazırı Cevad Bey tarafından, Britanya'nın 1919'daki İstanbul işgali sırasındaki savaş suçlarını soruşturan Türk Meclis Komisyonuna nakledildi: Tunaya3, s. 339, not 6, soruşturmanın resmi kaydından, *Tarihi Muhakeme* (İstanbul, 1919), s. 62.

[839] Hamza Osman Erkan, *Bir Avuç Kahraman* (İstanbul, 1946); Tunaya3, s. 275-276; Hamit Bolelivanlı, *Osmanlı*, s. 286.

[840] Özkan, s. 24.

Levent Şahverdi Arşivi

sini takiben bunları yayımlama projesi için Yıldız Sarayı'ndan alındıktan sonra hiçbir zaman ortaya çıkmadı ancak plan Harekât Ordusu lideri ve daha sonra Başbakan olan Mahmud Şevket Paşa tarafından reddedilmişti. Bu nedenle çoğu, Enver Paşa'nın talimatıyla Nezaret'in bahçesinde yakıldığı Temmuz 1914'e kadar Harbiye Nezareti'nin bodrumunda kaldı.[841] İdari teşkilatı, mali durumu ve personeline dair emareler ise Türkiye Genelkurmay Başkanlığı ve Başbakanlık arşivlerinde kaldı ancak kökenlerine ve özellikle operasyonlarına dair pek çok ayrıntı müphem ve belirsiz olmaya devam etmektedir.

Ancak kesin bağlantılar ve öncülleri ne olursa olsun şunu kesin olarak biliyoruz ki, Enver Paşa Harbiye Nazırı olduktan kısa bir süre sonra, geçmişte dâhil olduğu gibi düzenli ordunun görevlerinin bir parçası olarak gerilla savaşı yürütmemeye karar verdi. Bunun yerine bunu, Osmanlı hükümetinin mutat bütçeyle ilgili, siyasi ve askeri organları dışında, geçmişte onunla Trablusgarp'ta ve başka yerlerde görev yapmış ve ona tamamen sadık olduğu bilinen ve herhangi bir dış kısıtlamaya veya denetime tabi olmayan ajanlardan oluşan, doğrudan kendi idaresinde Harbiye Nezareti'nde kurduğu tamamen farklı bir teşkilat, *Teşkilat-ı Mahsusa* yoluyla yürütmeye karar verdi.[842] Düzenli Osmanlı garnizonu başarısız olup işgali başlatan İtalyan bombardımanını takiben şehirde panik ve kaos yaratırken o, Eşref [Kuşçubaşı], amcası Halil [Kut] Bey[843] ve Mustafa Kemal [Atatürk] önderliğindeki gerilla kuvvetlerinin düzenli İtalyan ordusuna karşı başarılı bir direniş sergilediği Trablusgarp deneyimi büyük ihtimalle onu bu kararı vermeye sevk etti.[844] Arkadaşlarının Rumeli ve Makedonya'da Bulgar ve

[841] Süleyman Kani İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansör* (İstanbul, 1999), s.138-139; Asaf Tugay, *İbret* (İstanbul), s. 17; Hamid Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 285-286.

[842] Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 50; Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 286; Orhan Koloğlu, *İttihadçılar ve Masonlar* (İstanbul, Eylül, 2002); Orhan Koloğlu, *Osmanlı-İtalyan Libya Savaşında İttihadçılar, Masonlar ve Sosyalist Enternasyonal* (İstanbul, Ümit, 2000).

[843] Mehmet Emin Dinç, *Halil (Kut) Paşa'nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilimdalı, İzmir, 1998).

[844] Charles D. Haley, 'The Desperate Ottoman: Enver Paşa and the German Empire; *Middle Eastern Studies*, XXX/1 (1994), s. 1-51, XXX/2 (1994), 224-251; ATASE, Klasör 57, Dosya H-1, Fihrist 1/7, s. 15, aktaran Kürtcephe, s. 78; Halil Kut, *Bitmeyen Savaş*, s. 82-85; Simon, s. 115. Ali Haydar (Alpagot), *1327-1328 Türkiye-İtalya Harbi, Tarih-i Bahrisi* (İstanbul, 1339), s. 168-169; Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım, 1872-1946* (İstanbul, 1946), s. 237-238; Günther Barthel, 'Der Italienische Kolonialkrieg 1911/12 in Libyen und der Nationale Widestand der Volksmassen gegen die eroberer im Spiegel Deutscher Konsular- und Presseberichte,' *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx- Universität Leipzig. Gesellschaftswissenschaftliche Reihe*, XXXVIII/6 (1989), s. 620-633; S. Ziya, *Yakın Tarihinin Üç Adamı: Talat, Enver, Cemal Paşalar*

Levent Şahverdi Arşivi

Yunan teröristlere karşı Türk gerilla kuvvetlerine önderlik ettiği sonraki deneyimle birleşince, görünüşe göre Enver ve yakın arkadaşları, düzenli ordudan ayrı, düşman ve milliyetçi teröristler tarafından gönderilen benzer gruplara karşı düzensiz isyanla mücadele savaşı sürdürmek için kullanılabilecek böyle özel bir milis teşkilatın değerine ikna olmuştu. Osmanlı yönetimi adına, ama gerekli olduğunda makul bir tutumla yönetimin doğrudan sorumluluğu reddedebileceği şekilde ve gizlilikle savaşacaktı. Yabancı gizli ajanlar Osmanlılara İmparatorluk içinde ve dışında sorun yarattığından Enver, bu tehditle başa çıkmak ve dolayısıyla İmparatorluğu savunmak ve muhafaza etmek için yegâne uygun cevabın kendi gizli milis örgütünü oluşturmak olduğunu düşündü. Makedonya'da bulunduğu sırada yıllarca mücadele ettiği, 1908 ile 1914 yılları arasında Bulgar ordusu ve istihbarat teşkilatlarıyla yakın işbirliği içinde çalışan Bulgar IMRO terör örgütlerinin operasyonlarının tertibi ve tarzı, Birinci Dünya Savaşı patlak vermeden önceki yıl geliştirdiği ve sonrasında sistematik olarak kullandığı teşkilata model oluşturdu.[845]

Bu amaca ulaşmak için, Osmanlı İmparatorluğu'nun seferberlik ilan ettiği 2 Ağustos 1914 gecesi, İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkez Komitesi Enver'in İstanbul Boğazı'nda, Ortaköy'deki villasında toplandı ve Enver'in teklifi üzerine, Osmanlı İmparatorluğu şimdi savaşa girse de girmese de, başta Rusya ve Kafkaslar olmak üzere, düşman topraklarındaki ilk Osmanlı askeri operasyonlarını kolaylaştırmak

(İstanbul, 1944) s. 87-88; Agha Mohamed Barbar, *The Tarabulus (Libyan) Resistance to the Italian Invasion: 1911-1920* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Wisconsin Üniversitesi, Madison, Wisconsin, 1980).

[845] Svetlozar Eldurov, 'Kum Istoriiata na Bulgarskoto Voenno Razuznavane v. Osmanskata Imperiia I Vutreshnata Makdono-Odrinska Revolliutsionna Organizatsiia (1895-1908 g.),' [Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgar askeri istihbaratının ve İç Makedonya Devrimci Örgütünün tarihine bir katkı (Adrianople/Edirne), 1895-1908], *Voennoistoricheski Sbornik*, cilt 59/2 (1990), s. 3-24; Svetlozar Eldurov, 'Makedono-Odrinskoto Dvizhenie v Bulgariia I Ofitserskite Bratstva v Bulgarskata Armiia v Navechetieto na Balkanskata Voina (Iuni-Avgust 1912 g.),' [Balkan Savaşları öncesinde Bulgaristan'da Makedonya-Edirne hareketi ve Bulgar ordusundaki Subay Birlikleri, Haziran-Ağustos 1912], *Izvestiia na Durzhavnite Arkhivi*, no. 61 (1991), s. 193-224; Ksente Bogoev, Bojan Dimitrov, Peggy Reid, ve Graham W. Reid, 'The Macedonian Revolutionary Liberation Organization in the Past Hundred Years,' *Macedonian Review* XXIII/2-3 (1993), s. 118-128; Aydemir, II, 296; Boian Mirchev, 'Spomeni na Ekaterina Ivanova Izmirlieva-Panitsa,' [Ekaterina Ivanova Izmirlieva-Panitsa'nın Anıları], *Izvestiia na Instituta za Istoriia*, XII (1963), s. 139-159; Todor Petrov, 'Chetite-Vuoruzhenata san a Vmoro (Po Povod 95 Godini ot Suzdavanteo na Chetnicheskiia Institut na Vmoro),' [İç Makedonya-Edirne Devrimci Örgütünün (IMRO) silahlı müfrezeleri: IMRO'nun silahlı kanadının oluşturulmasının 95. Yıldönümünde], *Makedonski Pregled* [Bulgaristan] , XVII/4 (1994), s. 5-24; Reynolds, s. 217.

Levent Şahverdi Arşivi

üzere hâlihazırda mevcut olan istihbarat birimlerinin dışında gizli bir istihbarat teşkilatının oluşturulmasına karar verdi. İmparatorluk içindeki hain faaliyetleri tespit etmek, Osmanlı halkının savaşı desteklemesi için propaganda yapmak, düşman topraklarına baskın düzenleyecek çeteler oluşturmak, düzenli düşman kuvvetlerini taciz etmek, sayıları ve hareketleri hakkında bilgi sağlamak ve düzenli ordunun alanı ötesindeki diğer görevleri yerine getirme özel amacıyla kuruldu. Bu örgütün oluşturulması büyük ölçüde hâlihazırda Komite içinde üç lider, Harbiye Nazırı olarak orduyu kontrol etmesinin yanı sıra İttihad ve Terakki Cemiyeti'ndeki müttefikleri yoluyla gücünü sürdüren Harbiye Nazırı Enver Paşa; jandarmanın kontrolüyle ve Komite'deki kendi müttefikleriyle gücünü sürdüren İTC'nin siyasi stratejisti Dâhiliye Nazırı Talat Bey ve gücü daha çok, Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesini takip eden yıllarda tüm İmparatorluğa yayılan *Türk Ocakları* denilen yetişkin eğitim merkezleri ağına dayanan Bahriye Nazırı Cemal Paşa arasında devam eden siyasi mücadelenin bir parçasıydı. Enver *Teşkilat-ı Mahsusa* teşkilatını ordu idaresini, hükümetin yanı sıra tüm Osmanlı silahlı kuvvetlerini idaresi altına almaya genişletmek için oluşturdu. Öte yandan Komite'deki başlıca rakibi Talat Bey ve Cemal Paşa, kendilerini Enver'in hâkimiyetinden kurtarmak için bunun olmasını önlemek istiyorlardı. Enver *Türk Ocaklarını* kapatma önerileriyle rakiplerini zayıflatmaya ve yeni istihbarat teşkilatını, kontrolünü rakiplerinin sahip olduğu gücü ve nüfuzu sağlayan diğer gruplara genişletmek için kullanmaya çalıştı. 1914 yazında savaş yaklaşırken bu gruplar iktidar mücadelesi içindeydi. Sonunda, Harbiye Nezareti içinde yeni grubun oluşturulması Enver'in Osmanlı siyasi yaşamında egemen güç olmasını sağladı. Bunu daha sonra, Orta Asya Türklerinin yanı sıra tüm İslam âlemini kendi idaresi altına almak için çeşitli yerel İslami ve Türki hareketler örgütleyerek ve bunlara öncülük ederek gücünü İmparatorluk sınırlarının ötesine genişletmek için kullandı.[846]

5 Ağustos 1914'te, Almanya ile ittifak anlaşması imzalandıktan ve İTC'nin Merkez Komitesinin önemli toplantısı yapıldıktan kısa bir süre sonra, Enver *Teşkilat-ı Mahsusa*'yı, *Kalem-i Şarkiye/Umur-u Şarkiye Dairesi* veya *İdare-i Umur-u Aktar-i Şarkiye* adı altında Harbiye

[846] Arif Cemil, s. 9.

Levent Şahverdi Arşivi

Nezareti'ne devretti. Aslen Anadolu'nun doğudaki vilayetleri, Kafkaslar, Arap vilayetleri, Orta Asya, İran, Afganistan ve Hindistan'da gerilla ve propaganda faaliyetleri yürütmek için görevlendirildi.[847] Daha sonra resmen *Teşkilat-ı Mahsusa* olarak bilinecek olan bu daireydi ama bu ismin tam olarak hangi tarihte resmileştiği henüz bilinmemektedir.[848] İlk yöneticisi 1902 *Harbiye* mezunu ve deneyimli bir düzenli ordu subayı olan, Enver Paşa'nın yakın arkadaşı ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yönetim kurulu üyesi Süleyman Askeri idi.[849] Hâlihazırda Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında Manastır, Batı Trakya, Trablusgarp ve Bulgaristan'da Osmanlı gerilla gruplarına liderlik etmiş ve 1909'dan beri zaman zaman Irak'ta görev yapmış, ya Rusya tarafından kuzeyden ya da Büyük Britanya tarafından İran'ın güneyinden beklenen bir işgale karşı Osmanlı garnizonlarını desteklemek üzere Bedevi aşiretlerini örgütlemişti. Başkentin yayın semti Cağaloğlu'nda, Nezaret'ten ayrı bir büro tahsis edilen, resmen kurulan *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın yönetimini üstlenmek üzere derhal İstanbul'a döndü.[850] *Teşkilat-ı Mahsusa*'yı bilfiil yönetmeye devam ederken Süleyman Askeri aynı zamanda Aralık 1914 sonunda Basra Valisi ve Irak ve civarındaki Osmanlı orduları Başkomutanı olarak Irak'a döndü ve ilerleyen bir Britanya kuvvetinin ellerinde bir yenilgiye uğradıktan sonra 1915'te intihar edene kadar orada kaldı. *Teşkilat-ı Mahsusa*'yı hem örgütlerken hem de yönetirken *Emniyet-i Umumiye Nezareti Müdür Muavini* Aziz Bey ve Doğu Anadolu'da operasyonları yöneten ve *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın Siyasi Büro Başkanı Dr. Bahaeddin Şakir Bey ile yakın işbirliği içinde çalıştı.[851]

[847] Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele* I, s. 88-89; Tunaya3, s. 341; Simon, s. 125; Bayar V, 1570-1573; Ahmad, s. 153-154, 179; Larcher, s. 511-515; Vardar, s. 243, 276- 277; *Teşkilat-ı Mahsusa* örgütünün ve faaliyetlerinin tarihinin en iyi, kurucularından ve liderlerinden biri olan Hüsamettin Ertürk tarafından anlatıldığı söylenmektedir, *Milli Mücadele Senelerinde Teşkilat-ı Mahsusa*, ed. Tevfik Apay (Ankara, 1975). 1975'te yazılmış ama yayımlanmamış, ATASE arşivlerinde bulunan ancak başvurmaya ve hatta araştırmacıların incelemesine açık olmayan bir el yazmasıdır.

[848] ATASE Klasör 1829, Dosya 6, Fihrist 1-342; ATASE, Klasör 1840, Dosya 55, Fihrist 1-16; Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)* (Ankara, 1999), s. 79; ve Keleşyılmaz, 'Türk Ordusundan Bir Vefa Örneği ve Teşkilat-ı Mahsusa Belgeleri,' *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XV (Temmuz 1999), no. 44, s. 645.

[849] Hamza Osman Erkan, *Bir Avuç Kahraman* (İstanbul, 1946).

[850] Yeri Şeref Sokak no. 39, Nuruosmaniye Caminin yanında ve dönemin en önemli Osmanlı gazetelerinden biri olan *Tasvir-i Efkar*'ın bulunduğu sokağın tam karşısındaydı.

[851] Mustafa Balcıoğlu, 'Kendi Belgeleriyle Teşkilat-ı Mahsusa-Yahut Umur-u Şarkiyye Dairesi,' *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, no. 24-29 (Temmuz 1992), s. 24-26; Stoddard, *Teşkilat-ı*

Levent Şahverdi Arşivi

Merkez Teşkilatı ve Yönetim

Teşkilat-ı Mahsusa'nın murakabe heyetine Yönetici başkanlık ediyor ve hem Birinci Dünya Savaşı hem de sonraki Ulusal Kurtuluş Savaşı yıllarında önde gelen birkaç İTC üyesi bulunuyordu. Bunlar arasında Doğu'da çeteler örgütlemekle görevli Yakub Cemil; daha sonra Türkiye Cumhuriyeti döneminde 1923'ten sonra Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün başyaveri olan ve Bahaeddin Şakir ile birlikte Erzurum bölgesindeki harekâtları örgütleyen Rüsuhi Bey; *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın 1918 sonunda son yöneticisi, *İki Devrin Perde Arkası* adlı eserinde bunları anlatan Süvari Albay Hüsamettin Ertürk; anılarında operasyonlar hakkında kapsamlı bilgiler aktaran Eşref [Kuşçubaşı] ve Hacı Sami [Kuşçubaşı] kardeşler; Kafkaslar bölgesini örgütlemekle görevli Ömer Naci Bey; Yüzbaşı Rıza Bey ve Arap vilayetlerinde Enver için önemli misyonlar yürüten Nuri Paşa [Mataracı] bulunuyordu.[852]

Teşkilat-ı Mahsusa'nın merkez teşkilatı daha sonra Harbiye Nezareti binasının arka tarafında, Süleymaniye Camisinin karşısında ayrı bir bloğa yerleştirildi. Enver'in güçlü liderliğinde, üç ay içinde hızla bir dizi büro ve masa oluşturdu:[853]

1. Ali Rıza Bey başkanlığındaki *Tercüme ve Telif Şubesi* aşağıdaki masalara ayrılmıştı: Urdu, Afgan ve Hint dili masası; Arapça Masası; Türkçe masası, Avrupa dilleri masası ve sırasıyla Fransızca, Almanca, İngilizce, Rusça, Farsça ve İtalyanca malzemelerle ilgilenen ve Cezayir, Fas, Tunus, Trablusgarp, Mısır, İran, Baluçhistan, Hindistan, Afganistan, Buhara, Hive, Güney Kafkaslar, Kuzey Kafkaslar, Kırım ve Siyonizm ile ilgili faaliyetlerle ilgili dosyalar tutan alt masalar.
2. Dr. Fuad Bey yönetimindeki Hindistan, Mısır, Afganistan ve Arabistan Şubesi.

Mahsusa, s. 1-7; Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 286; Arif Cemil, *I Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa* (İstanbul, 1989), s. 9. Süleyman Askeri, Irak'ta bir savaşı kaybettikten sonra intihar ettiği 15 Nisan 1915'e kadar her iki görevi de yürüttü. Onun yerini, Birinci Dünya Savaşı'nın kalanı boyunca, savaşın son aylarında yerini Hüsamettin Ertürk alana kadar, Ekim 1918'e kadar *Teşkilat-ı Mahsusa*'yı yoneten Ali Başhampa aldı.

[852] Tunaya3, s. 342; Ertürk, *İki Devrin*..., s. 117; Stoddard, s. 60, ve Vardar, s. 284, 361-2.

[853] ATASE, Klasör 1846 Dosya 79, Fihrist 20; Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusadan Cumhuriyete*, s. 4-8; Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 289-290. Tunaya3, s. 341.

Levent Şahverdi Arşivi

3. Aslen Piyade Yüzbaşı Mehmed Nuri Efendi tarafından yönetilen, Ziya Gökalp'in öğrencisi ve yardımcısı, Türk milliyetçisi gazete *Türk Yurdu*'nun editörü ve savaştan sonra İstanbul Üniversitesi'nde modern tarih çalışmalarının kurucusu Mehmer Fuad Köprülü'nün danışmanlık yaptığı *Şark Şubesi*. Daha sonra onların yerini ülkesinin Fransızlar tarafından işgaline karşı savaşan sürgündeki Tunuslu Milliyetçi Ali Baş Hamba ve Britanya'ya karşı yıllarca savaşan Mısırlı milliyetçi Dr. Ahmad Fuad aldı. Irak, Kafkaslar (aslen 1918 sonunda bizzat operasyonları yönetmek için Trabzon'a gidene kadar Dr. Bahaeddin Şakir Bey tarafından yönetilen), Kırım, Türkistan ve kuzey Türk halkı için ayrı masalara ayrılmış bir personeli idare ettiler.
4. Yayın ve yayın dağıtımı.
5. Güneydoğu Avrupa'da istihbarat toplamakla ve operasyonları yönetmekle görevli Rumeli Şubesi.
6. Birinci Dünya Savaşı'nı takiben Osmanlı İmparatorluğu'nun İtilaf Devletleri tarafından işgaline karşı çalışan birkaç Türk istihbarat teşkilatının yanı sıra *Teşkilat'ı Mahsusa*'nın son yöneticisi Süvari Albay Hüsamettin [Ertürk] Bey yönetimindeki Afrika Şubesi. Doğu Afrika, Batı Afrika, *Sevkiyat*, Ulaklar/kurye, Muhasebe ve Personel için oluşturulan masaları da yönetti.
7. Piyade Çavuş Muhtar Efendi idaresindeki, teşkilatın tüm kayıtlarını ve dosyalarını tutan Arşiv şubesi.
8. Piyade Çavuş Ali Rıza Efendi idaresindeki, teşkilatın gelirlerini toplamakla ve gerektiği gibi dağıtmakla görevli Muhasebe şubesi.
9. İstanbul, Edirne, Drama ve Manastır için ayrı şubeleri bulunan *Emir Erleri*.
10. Teşkilatın Afyonkarahisar, İnebolu, Koçhisar, Beyşehir ve Selle'deki başlıca posta ve iletişim merkezleri için ayrı şubeleri bulunan Postane masası.
11. Sevkiyat masası.
12. Aşçılar ve Mutfak yardım masası.

Ekim 1914'te *Teşkilat-ı Mahsusa*, Trabzon'da Rıza Bey ve Nail Bey idaresinde Doğu Anadolu harekât bürosunu kurdu. Ancak İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde ve Meclis-i Vükela üyeleri arasında görüş ayrılıkları vardı. Dâhiliye Nazırı Talat Bey Enver'in, vilayetlerde Talat'ın yetki alanı olması gereken alana müdahalesinden rahatsızlık duyu-

Levent Şahverdi Arşivi

yordu. Bu nedenle Talat, İTC'nin yönetim kurulu üyesi ve Talat'ın en yakın müttefiklerinden biri olan Dr. Bahaeddin Şakir Bey yönetiminde Erzurum'da üslenmiş kendi istihbarat ajanlarını Doğu'da faaliyet göstermek üzere göndererek Enver'in Doğu Anadolu'daki *Teşkilat-ı Mahsusa* operasyonlarında bir miktar kontrol sahibi olmaya çalıştı.[854] Osmanlı İmparatorluğu Kasım 1914 başında resmen savaşa girene ve Süleyman Askeri Bey bir uzlaşma bulana kadar bir süre için iki grup birbirinden bağımsız ve zaman zaman rakip olarak çalıştı: İstanbul'daki Doğu Cephesi masalarını *Kafkasya İhtilal Cemiyeti* adında tek bir birim olarak birleştirerek her iki grubu da memnun etmek üzere iki grubu Talat'ın adamı Bahaeddin Şakir Bey liderliğinde birleştirdi. Ancak *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın Trabzon bürosunun resmi şefi Rıza Bey, Bahaeddin Şakir Bey'in işine müdahalesine çok öfkelenerek bağımsız olarak çalışmaya devam etti ve günümüzde en gelişmiş istihbarat örgütlerini bile etkileyen türden bir çekişmeye ve mükerrer girişimlere neden oldu.[855]

Mali Kaynaklar

Teşkilat-ı Mahsusa'nın iki mali kaynağı vardı: Harbiye Nezareti'nin gizli bütçesinden diğer bölümlerin altına gizlenmiş ödenekler[856] ve Genelkurmay Başkanı Bronsart Paşa idaresinde Alman Askeri Misyonu tarafından hem askeri faaliyetler hem de propaganda için sağlanan yaklaşık 4 milyon altın Osmanlı lirası. Hem askeri hem de propaganda amaçları için verilen para da dâhil, *Teşkilat-ı Mahsusa*'ya Birinci Dünya Savaşı sırasında tüm kaynaklardan verilen toplam miktar 44 milyon altın lira, 1918'deki değerine göre yaklaşık 18 milyon dolardı.[857] Resmi olarak ve Yöneticisi yoluyla doğrudan Harbiye Nezareti'ne bağlıydı. Hiçbir ödeme yapmaksızın gerekli levazım ve nakliyatı

[854] ATASE Klasör 1846 Dosya 79, Fihrist 20; Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusadan Cumhuriyete*, s. 4-8; Hamit Pehlivanlı, 'Teşkilat-ı Mahsusa Türk Modern İstihbaratçılığının Başlangıcı mı?' *Osmanlı*. Kemal Çiçek ve Cem Oğuz, eds., cilt 7, *Teşkilat*. (Ankara: Yeni Türkiye, 1999), s. 289-290; Tunaya3, s. 341.

[855] Enver ile Talat arasındaki doğu Anadolu'daki istihbarat faaliyetleri konusundaki anlaşmazlık, bölgedeki Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarından birinin anılarında aktarılmakta, Arif Cemil, s. 18-20, 27, ve Hamit Pehlivanlı tarafından kullanılmaktadır, *Osmanlı*, s. 290.

[856] BBA-DH.KMS. Dosya 35. Gömlek 22. 15 Kasım 1915/17 Muharrem 1334.

[857] Eşref Kuşçubaşı 9 Şubat 1962'de Stoddard'a, o dönemdeki tahmini değerinin yaklaşık 60 ila 80 milyon dolar olduğunu yazdı.

Levent Şahverdi Arşivi

Nezaret'ten sağlıyordu. Doğrudan resmi dairelerle ve ulusal kurumlarla temas kurma ve onlardan sorgusuz sualsiz istediğini talep etme hakkına sahipti. Eski üyelere göre, kendine ait bir gizli şifresi yoktu. Teşkilatın kayıtları yakın dönemde ATESE arşivlerinde açıldı ve faaliyetleriyle ilgili bazı nazırların ve ajanların ifadeleri elimizde bulunuyor. Eski Maliye Nazırı Cavid Bey örneğin, savaştan sonra İstanbul'da savaş suçlarını incelemek ve cezalandırmak üzere oluşturulan Osmanlı Divan-ı Harp'te, Doğu'da eylem için gönüllü birlikler örgütlendikten sonra bunların, Harbiye Nezareti'nin direktifleri ve emirleri doğrultusunda kullanılmak üzere cephedeki kolordu karargâhlarına gönderildiklerine dair tanıklık yaptı. Bu birliklerin subayları, her birlikteki adam sayısı ve bağlı oldukları ordu birliklerinden yine doğrudan bir ödeme yapmaksızın aldıkları levazım ve gıdaya dair kendi kayıtlarını tuttu. *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın Merkez Bürosu, üyeleri orduda olmayan ve dolayısıyla düzenli ordudaki askerlerin ailelerine sağlanan nafakayı alma hakkı olmayan ailelere para ve erzak sağladı. *Teşkilat-ı Mahsusa* harekât birimleri görevdeyken İstanbul'daki merkezle temas kurmuyordu ve bunun yerine bir süreliğine, İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından kurulan ve yönetilen *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*'nden, sonra bu amaçla para Harbiye Nezareti bütçesinin *tahsisat-ı mesture* bölümüne dâhil edildiğinde ilgili ordu birliklerinden, bazen İstanbul'daki Almanya Büyükelçiliği dışında faaliyet gösteren ve doğrudan Almanya'dan ilave fon getiren Alman ajanlardan mali destek alıyordu. Merkezdeki idareciler '*fahri*' memurlar olarak aylık maaş almadan çalışıyor ama hepsi ismen bulundukları resmi konumlar için maaş alıyorlardı. Masalardaki memurlar resmi devlet bütçesinden maaş alıyor ama yine ödenekler başka bölümler altına gizleniyordu. *Teşkilat-ı Mahsusa* liderleri tarafından alınan kararlar Harbiye Nezareti'ne iletiliyor, buradan kendisine aitmişçesine yayımlanıyordu.[858] Alman misyonu ara sıra *Teşkilat-ı Mahsusa*'yı istediğini yapmaya zorlamak için ödemeleri kesiyordu ama bu taktik sadece kısmen başarılıydı.[859] Harbiye Nezareti içinde doğrudan Enver Paşa'ya bağlı olma durumundan dolayı, bütçesi Osmanlı *Meclis-i Mebusan*'dan gizleni-

[858] Arif Bey'in savaş sonrası Divan-ı Harbe verdiği ifade, metni *Tarihi Muhakeme* içinde, s. 64; Tunaya3, s. 344.

[859] Emin Demirel, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Günümüze Gizli Servisler*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002, s. 53.

Levent Şahverdi Arşivi

yordu, dolayısıyla görünüşe göre fon kısıtlamalarının neden oldukları dışında faaliyetleri üzerinde herhangi bir bütçe denetimi yoktu. Ancak genellikle tüm ajanlarının masraflarını karşılayabiliyordu çünkü asker üyeleri halen ordu maaşlarını alıyordu dolayısıyla sadece masraflar için ödeneğe ihtiyaçları vardı. Bu nedenle hekim, mühendis, politikacı ve benzerleri gibi sadece doğrudan Osmanlı devlet hizmetinde olmayan üyelere maaş ödenmesi gerekiyordu. Bir başka büyük masraf ajanlık yapan düşman ülke yurttaşlarına ve aynı kişilere Britanya'nın yaptığı ödemelerin bolluğu nedeniyle büyük miktarda para ödenmesi gereken, özellikle Arap, Türkmen ve Kürt aşiret ve siyasi liderlerine yapılan ödemelerdi.[860] Daha sonra savaşta, *Teşkilat-ı Mahsusa* tarafından kullanılabilir fonlar, sadece hükümet büyüyen bir mali krize düştüğünden değil, aynı zamanda Britanyalı ajanlar Almanya'dan Atina yoluyla Orta Doğu'ya altın akışını durdurmakta başarılı olduğundan yetersiz kaldı.[861]

Ajanların Üyeliği

Teşkilat-ı Mahsusa'ya üyelik çok gizliydi ve yıllar içerisinde geniş ölçüde farklı üye listeleri yayımlandı. Emirlerin ve dağıtılmak üzere propaganda malzemelerinin gönderildiği farklı yerlerde bulunan ajanlar olan, *İhvan*, veya kardeşler olarak bilinen gruba yaklaşık yedi yüz lider dâhildi. Birinci Dünya Savaşı sırasında veya sonrasında o veya bu sebeple ünlenen ve çoğu durumda üyelikleri hiçbir zaman belgelenmemiş olsa da bu listelerin herhangi birinde adı geçen üyeler arasında şu isimler yer almaktaydı: Enver Paşa, Balkan Savaşları başladıktan sonra Trablusgarp'ta Arap gerilla kuvvetlerine öncülük eden, daha sonra savaşın sonuna doğru Kafkaslar'ı işgal eden İslam Ordusuna liderlik eden ve sonunda Türkiye Cumhuriyeti'nde bir sanayici olan kardeşi Nuri Bey [Killigil]; Enver'in kayınbiraderi Yarbay Nazım Bey ve Irak Kutülamare'de Britanya işgal gücünü yenilgiye uğratan Osmanlı ordusunun komutanı Enver'in amcası Ordu Kumandanı Halil [Kut] Paşa; son Osmanlı *Meclis-i Mebusan*'da Başkan Yardımcısı olan Cezayirli Emir Ali Paşa; Türkiye Cumhuriyeti yıllarında 1926'da

[860] Ergun Hiçyılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Gizli Teşkilatlar*, (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1994), s. 22-23.

[861] Ergun Hiçyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan MİT'e*, (İstanbul: Varlık Yayınları, 1990), s. 20.

Levent Şahverdi Arşivi

Ankara İstiklal Mahkemesi Başkanı, Büyük Millet Meclisi'nde milletvekili ve Bayındırlık Bakanı olan Afyonlu Ali [Çetinkaya] (1878-1949); önceden Paris'te Osmanlı askeri ataşesi, daha sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde milletvekili olan, bir süreliğine Atatürk'ün Cumhuriyet Halk Partisi'ne muhalefet eden Serbest Fırka'nın kurucusu, 1924-1925 yıllarında Türkiye Başbakanı ve Londra ve Paris Büyükelçisi olan Binbaşı Ali Fethi Bey [Okyar] (1880-1943); Mısır'a göç eden bir Çerkez olan, daha sonra Arabistan'da Osmanlılara karşı Arap isyanına karışan, 1917'de çok kısa bir süre için Şerif Hüseyin'in Harbiye Nazırı olan ve sonunda Mısır ordusu generali ve Genelkurmay Başkanı olan [Britanyalıların Aziz Ali el-Masri dediği] Binbaşı Mısırlı Aziz Ali Bey el Mısri;[862] daha sonra Ankara'daki Türkiye Cumhuriyeti hükümetini Moskova'daki yeni Bolşevik rejiminde temsil eden Yarbay Dr. İbrahim Tali [Öngören]; Çerkez ataları 19. yüzyılda Ruslardan kaçarak Anadolu'ya göç eden, Sultan II. Abdülhamid'e karşı İttihad ve Terakki'nin siyasi eylemlerine karıştığı için profesyonel askeri kariyeri sona eren Harbiye mezunu ve 1903-1912 arasında, Birinci Dünya Savaşı sırasında Arabistan'da Arap İsyanına karşı bir bedevi isyanı örgütlemeden önce Hicaz, Trablusgarp ve Bulgaristan'da faal bir şekilde Osmanlı gerilla faaliyetlerine dâhil olan, daha sonra Eşref Kuşçubaşı adını alan Kuşcubaşızade Eşref Bey; Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın Türkistan'daki faaliyetlerini yöneten, Bolşevik Devrimi sırasında Buhara'daki Türk milliyetçilerle birlikte çalışan, daha sonra Bolşeviklerin onu Mustafa Kemal'in yerini almak üzere Türkiye'ye gönderme planının suya düşmesinin ardından Enver Paşa'yla çalışan ve 1922'de Enver ile öldürülen Eşref Bey'in kardeşi Kuşçubaşızade Selim Sami (1877-1927); Süleyman Askeri'nin kayınbiraderi ve daha sonra Osmanlı *Meclis-i Mebusan*'da milletvekili olan Yüzbaşı Manastırlı Nuri [Conker]; daha sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde milletvekili, Sağlık Bakanı ve 1939-1941 arasında Türkiye Başbakanı olan Dr. Refik [Saydam] (1881-1942); Paris'te İttihad ve Terakki Cemiyeti kurucularından olan, daha sonra *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın Siyasi Büro ve Doğu Anadolu'daki faaliyetlerinin şefi olan Dr. Bahaeddin Şakir; *Teşkilat-ı Mahsusa* siyasi büronun yanı sıra İttihad ve Terakki Cemiyeti mer-

[862] Anna Baldinetti, 'Aziz Ali al-Misri: Un Ufficiale Egiziano al Fronte Libico, 1911-13,' *Africa* [İtalya] cilt 47/2(1992), s.268-275; Majid Khadduri, 'Aziz Ali Misri and the Arab Nationalist Movement,' *Middle Eastern Affairs*, ed. Albert Hourani, no. 4 (Oxford, 1965), s. 140-163.

kez komitesi üyesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin istihbarat servisi ve *Milli İstihbarat Teşkilatı*/MİT'in selefi olan MAH'ın müdürü Midhat Şükrü [Bleda]; Balkan Savaşları sırasında Bulgaristan'da Osmanlı gerillalarına liderlik eden ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Bulgaristan ve Batı Trakya'nın diğer yerlerinde Türk çetelerini örgütlemeye devam eden Fuad [Balkan]; Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Sadrazamı Said Halim Paşa'nın Özel Kalemi olan ve ayrıca 1915'te Suriye'den Süveyş Kanalı'na saldıran Cemal Paşa'nın sefer kuvvetine katılan Kürt birliğine komuta eden Yüzbaşı Hilmi Musallimi; daha sonra *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın son yöneticisi olan ve savaşın ardından İstanbul'un Britanyalılar tarafından işgal edilmesine direnen bazı Türk istihbarat gruplarında görev yapan Süvari Subayı Eyüplü Hüsameddin [Ertürk]; Balkan Savaşları sırasında Süleyman Askeri ile birlikte *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın Bulgaristan'daki operasyonlarında yer alan, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk hükümetlerinde İçişleri Bakanlığı yapan ama 1926'da İstiklal Mahkemesi tarafından vatana ihanetten asılan İsmail Canbulat ve Çerkez Reşit ile Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Anadolu'da Mustafa Kemal'in Türk Ulusal Hareketi'ne karşı Çerkez direnişine liderlik eden Çerkez Ethem'in kardeşi Çerkez Tevfik. Birinci Dünya Savaşı sırasında *Teşkilat'ı Mahsusa*'da görev alan, Mısır'dan Abdülaziz Şaviş ve Muhammed Farid; Cezayir'den Muhammed Abdülkerim el Hattabi (1882-1963) ve emir Abdülkadir el Cezairi'nin oğlu Emir Ali; Fransız yönetimine karşı direnişi teşvik etmek üzere *Teşkilat-ı Mahsusa* tarafından orada örgütlenen Tijani hücresinin lideri olan Fas'tan Hoca Abbas; Irak'tan Cafer el Askeri ve daha sonra Kral Faysal yönetiminde Irak Krallığında önemli bir figür olan Nuri el Said; Lübnan'dan Dürzi lider Şekib Arslan; Tunus'tan Tunus'un Fransa'dan bağımsızlığı mücadelesine uzun süre liderlik eden ve bağımsız Tunus'un Cumhurbaşkanı olan Habib Burgiba'nın babası Şerif Burgiba; Şeyh Salih el Tunusi ve Birinci Dünya Savaşı'nın büyük bir bölümünde *Teşkilat-ı Mahsusa*'yı yöneten Ali Bey Baş Hampa; Trablusgarp'tan Süleyman el Baruni, Halife ibn Asker ve Senusi lider Şeyh Ahmed el Şerif el Sanusi; Mısır'dan Ahmed Fuad, Dr. Nasir, Ferid Bey, Dr. Sabit Mahcub ve diğerleri; Arabistan'dan İbn Saud'un Necd'deki rakibi İbn el Raşid gibi pek çok Arap milliyetçi lider de vardı. Bazı listelerde ayrıca Mustafa Kemal [Atatürk] de yer almaktadır ancak bu şiddetle reddedilmek-

Levent Şahverdi Arşivi

tedir ve onunla Enver Paşa arasındaki uzun süreli rekabet göz önüne alındığında pek de mümkün görünmemektedir.[863]

Eşref Kuşçubaşı'nın Kariyeri

Teşkilat-ı Mahsusa'nın hem Birinci Dünya Savaşı öncesinde hem de sırasında Arap vilayetlerindeki faaliyetleri, *Teşkilat-ı Mahsusa*'da görev yapan en ilginç eylemcilerden biri olan, daha sonra Eşref Kuşçubaşı olarak tanınan, resmi arşivlerin yokluğunda anıları *Teşkilat-ı Mahsusa*'ya dair önde gelen bir çalışma olan, Dr. Philip Stoddard tarafından 1962'de Princeton Üniversitesi'nde Doktora Tezi olarak yazılan ve daha sonra anılarla birlikte Türkçe olarak yayımlanan çalışmaya temel oluşturduğundan maceraları çoğundan daha iyi bilinen Kuşçubaşı Eşref Bey ile yakından ilişkiliydi. Kafkaslar'daki anavatanının Ruslar tarafından fethedilmesi üzerine Osmanlı İmparatorluğu'na kaçan Çerkez bir ailede doğan Eşref, Sultan II. Abdülhamid rejimine karşı İttihad ve Terakki'nin siyasi eylemlerine aktif bir şekilde katıldığı için zaman zaman mahkûm edilmeden ve hizmetten atılmadan önce Harp Akademisi'nden mezun olarak profesyonel bir askeri eğitim almıştı. Daha 1903'te Eşref Bey, kardeşi Selim Sami ile birlikte, Hicaz'da Osmanlı ordusuna karşı Arap İhtilal Komitesi adlı bir gerilla örgütü kurdu. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz casus T.E. Lawrance'a çok benzer ama daha az başarılı bir şekilde Eşref, Arap aşiret liderlerinin devam eden kan davalarını ve münakaşalarını bir kenara bırakıp ortak düşmanları olan Sultan'a karşı birleşmelerini sağlamaya çalışıyordu ve o dönemde Arabistan'daki Osmanlı ordusunu oluşturan nispeten eğitimsiz ve disiplinsiz askerlere karşı başarılı oldu. Bir yıl sonra Abdülhamid, liderlerinin çoğunu İstanbul'da yüksek ücretli konumlara geri dönmeye ikna ederek Avrupa'daki Genç Türk hareketini zayıflatmışken, Eşref Bey ve arkadaşlarına da, silahlarını teslim edip Suriye'den Medine'ye uzanan Hicaz Demiryolu boyunca inşa edilmekte olan telgraf hatlarında muhafız olarak çalışmayı kabul etmeleri karşılığında büyük paralar ve af önerdi. Ancak Eşref Bey otoriteyle asla uzlaşmadı dolayısıyla, yönetime karşı ayaklanan, zaman zaman sadakat sözü karşılığında Sultan'ın affını kabul eden, sonra aflar iptal

[863] Stoddard, s. 59, 173-176.

Levent Şahverdi Arşivi

edilip onu ve arkadaşlarını tutuklama girişiminde bulunulduğunda yine ayaklanan Arap ve Kürt aşiretlerle işbirliği yaptığı Irak'ın güneyine kaçmadan önce, kısa süre içinde yeni bir gerilla kuvveti oluşturdu ve hem demiryolu hem de telgraf hattına saldırmaya başladı. Bu yıllarda Eşref Bey, Afganistan ve İran'ın yanı sıra Hindistan ve Türkistan'a giderek Müslüman eylemcilerle temasa geçti ve Britanyalı ve Rus efendilerine karşı Müslümanların ayaklanmalarını teşvik etmek üzere çalışmaya başladı. Bu girişim daha sonra onu, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Pan-İslamcı propaganda hareketlerine dâhil edecekti. Sultan'ın ajanlarından kaçarken önce Mısır'a ve sonra Kıbrıs'a gitti ve burada Britanyalılar tarafından takip edildi, ardından Mekke ve Medine'ye giden hac kervanına katıldı.

Eşref Bey 1907'de Genç Türkler'e katılmak üzere Paris'e gitti ancak onları, Sultan'a karşı tercih ettiği türden aktif propogandadan çok uzak buldu. Bu nedenle Paris'ten ayrıldı ve Selanik'e hareketin merkezine giderek burada kurucularından bazılarıyla birlikte çalıştı. Bir ara Sultan'ın ajanları tarafından yakalandı, işkence gördü ve ölüme mahkûm edildi ancak Sultan'ın, daha fazla vatana ihanet faaliyetinde bulunmamaya ve İzmir yakınlarında Sultan'ın malikânesinde sessizce ikamet etmeye söz vermesi karşılığında onu affetmesini sağlayan General Mahmud Şevket Paşa tarafından kurtarıldı. Ancak burada Eşref yine İttihad ve Terakki'nin eylemlerine karışarak daha sonra *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın liderleri olacak bir grup kişiyle çalıştı ve her ne kadar Sultan'ın zorba yönetiminin muhalifleri olmaktan ziyade eşkıya olarak olsa da güneydoğu Anadolu'da faal olan çeşitli çetecilere katıldı. Burada daha sonraki yıllarda etkin bir şekilde kullanacağı türden gerilla taktiklerini öğrendi. Sultan II. Abdülhamid 24 Temmuz 1908'de Osmanlı anayasasını yeniden yürürlüğe soktuktan sonra Eşref, kardeşi Selim Sami ve arkadaşları affedildi ve yine İzmir bölgesinde emniyet müdürü ve jandarma komutanı gibi görevlere getirildi. Ancak kısa süre içinde, bölgedeki hükümet yetkililerinin yolsuzlukları ve istismarları nedeniyle kanun ve düzeni tesis etmelerinin ve İstanbul'daki yeni Genç Türk rejimi için halkın saygısını kazanmalarının neredeyse imkânsız olduğunu fark ettiler. Bunun yerine vilayetler, çoğunluğu Türk olmayan ve gayrimüslim halkların her türden ayrılıkçı ve topraklarını geri almayı amaçlayan hareketleri hızla yayılırken kaosa sürükleniyordu, bu nedenle devlet hizmetini bıraktı ve bir süreliğine at tüccarlığı yaptı.

Levent Şahverdi Arşivi

İtalya 1911'de Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal ettiğinde Eşref Bey, İstanbul'daki Genç Türk yönetimi tarafından İtalyanlara karşı yerel Arap direnişini örgütlemek üzere gönderilen, Enver Bey önderliğindeki Osmanlı subaylarına katılmak üzere gönüllü olanlardan biriydi.[864] Hâlihazırda Arap Yarımadası ve Irak'taki faaliyetleriyle Bedevileri savaş için örgütlemek konusunda son derece deneyimli olduğundan Enver onu Osmanlı ordu subayları, Trablusgarp'taki Osmanlı garnizonu ile yerel gönüllü kuvvetler arasındaki ilişkileri koordine etmekle görevlendirdi. Osmanlı subaylarını aşiret kuvvetlerine başdanışman olarak atamakla görevliydi. Kendisi de birkaç yerel aşirete askeri danışmanlık yapıyor, askeri harekâtlara girişilmeden önce aşiretlerin ve Sanusilerin fikrini almak üzere savaş konseylerinde sık sık aşiret liderlerini ve milis liderlerini Osmanlı subaylarıyla biraraya getiriyordu ve son olarak ayrıca İtalyan ordusuna karşı çabalarını sabote etme tehdidinde bulunan aşiretler arasındaki anlaşmazlıkları çözmekle görevliydi.[865]

Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefik Balkan orduları tarafından 1912 sonunda işgal edilmesi Osmanlıları İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi işgaline karşı direnme çabasından vazgeçmeye ve Londra Antlaşmasıyla İtalyan işgalini kabul etmeye zorladı. Enver, Eşref ve Sami Bey ve diğer arkadaşlarıyla beraber, Trakya'ya gitmeden önce olduğu gibi düzenli Osmanlı ordularının parçası olarak değil, daha çok bölgede yaşayan Türkleri Balkan ordularına karşı gerilla eylemlerinde bulunmak üzere örgütlemek için Balkan işgaline karşı direnişe katılmak üzere İstanbul'a döndü. Bu noktada, Eşref Bey, Selim Sami ve Süleyman Askeri Trakya Geçici Türk Hükümetini kurdu ve Osmanlı ordusu bozguna uğradıktan ve Bulgar ve Yunan orduları İstanbul'a doğru harekete geçtikten sonra bile Bulgarlara karşı savaşmaya devam eden Gayri Nizami Harp Birliklerigerilla ordusununin komutanları oldular.[866] Haziran 1913'te, dönemin başbakanı Mahmud Şevket Paşa suikaste uğradıktan sonra, Dâhiliye Nazırı Cemal Paşa İstanbul'a dönmelerini emretti ve burada katilleri bularak yargılanmalarını ve infaz edilmelerini tertiplediler. Kısa bir süre sonra Eşref Bey ve Selim Sami, meşhur Bab-ı Ali Baskınında Enver'e katılarak, Harbiye Nazırı Nazım

[864] Ergun Hiçyılınaz, *'Teşkilat-ı Mahsusa'dan MİT'e.* (İstanbul: Varlık Yayınları, 1990), s.16.
[865] Simon, s. 144.
[866] Stoddard, s. 169.

Paşa'yı öldürdüler ve Enver'in, Avrupa'daki eski Osmanlı başkenti Edirne'yi geri almak için Bulgaristan ile Sırbistan arasındaki İkinci Balkan Savaşı'ndan faydalandığı seferine katıldılar ve bu, *İttihad ve Terakki*'ye Temmuz 1913'te hükümeti devirecek halk desteğini sağladı. Bu şekilde, Enver, Talat ve Cemal Üçlüsünün, 1908'de kurulmuş olan demokratik yönetim sistemi yerine otokratik bir rejim kurdukları ve aynı zamanda Eşref, Selim Sami ve Süleyman Askeri'yi aynı yıl *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın kurulmasına dâhil eden süreç başlamış oldu.[867]

Fedailerin Toplanması

En zirvede olduğu dönemde *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın ihvan komutası altında yaklaşık 30 bin fedaisi veya destekçisi bulunuyordu. Çok değişik kaynaklardan geliyorlardı. Savaşçıların toplanması kolay değildi çünkü İmparatorluktaki güçlü kuvvetli erkeklerin çoğu hâlihazırda Osmanlı silahlı kuvvetlerine veya Amele Taburlarına alınmıştı.[868] Bu sorun karşısında, *Teşkilat-ı Mahsusa* ajanı Rıza Bey Trabzon'da başlangıçta Başkan Süleyman Askeri'den ihtiyaç duydukları adamların elde edilmesi için bir dizi radikal önlemi kabul etmesini istedi: Karadeniz'deki Trabzon, Sürmene ve Rize limanlarındaki kayıkların tüm kaptanları ve mürettebatları seferberlik emirleri uyarınca askerlik için Bayburt ve Erzurum'a gönderilmeyecek, onun yerine askerlik görevlerini *Sahil Muhafaza Birlikleri* veya *Akıncı Kolları* gibi özel amaçlı yerel *Teşkilat-ı Mahsusa* birliklerine kaydolarak yerine getireceklerdi. Eşkıyalığa daha uygun olanlar *Seyyar Jandarma Taburlarına* transfer edilecek veya gerekli olduğunda *Teşkilat-ı Mahsusa* tarafından atanan *Çeteci Subayların* emri altında hareket eden *çetelere* katılmaya gönderilecekti.[869] Görünüşe göre Rıza Bey'in istediği emirler yayımlandı çünkü Ekim 1914'e kadar hâlihazırda Trabzon'da üslenmiş birliklerine bin kişi kaydolmuştu.[870] Ocak 1915'e kadar bölgedeki köylerden ve kasabalardan gelen iki bin kişi daha kaydolmuştu ama bazıları top-

[867] Stoddard, s. 169-170.

[868] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 2, aktaran Sarısaman, s. 505.

[869] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 2, aktaran Sarısaman, s. 505-506.

[870] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 1-9, 8, 9, 16-2, 1-37, 59, 60-3,; ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-19, 1-67, 1-84; Arif Cemil, s. 73, 74, 84, aktaran Sarısaman, s. 506.

Levent Şahverdi Arşivi

raklarını ekip biçmek için evlerine dönmüş ve gerektiğinde göreve çağrılmak üzere redif olarak tutuluyordu.[871] Kısa bir süre sonra Rıza Bey Harbiye Nezareti'nin kuzeydoğu Anadolu'da en azından henüz göreve çağrılmamış askerliğe uygun tüm erkeklerin onun *Teşkilat-ı Mahsusa* birliklerine tahsis edilmesini emretmesini sağladı.[872] Sonuç olarak, kısa sürede resmen, 1465 savaşçısı bulunan üç taburdan oluşan bir *Teşkilat-ı Mahsusa Alayı* kurmayı başardı; 1068 savaşçısı bulunan 1. ve 2. Giresun Jandarma Taburu; 922 savaşçısı bulunan Trabzon Jandarma Taburu. Bunların hepsi de sonraki birkaç ay içinde Rus işgali altındaki Kafkasya'ya sınırdan düzenlenen gerilla eylemlerine katıldı.[873] Bir sonraki yaza kadar, önceki harekâtlarının başarılarından etkilene gönüllülerin yanı sıra düzenli Osmanlı ordusu tarafından gönderilen adamlar, komutası altındaki savaşçıların sayısını on binin üzerine çıkardı ve Kafkasya ve doğu Anadolu'da Rus işgali altında bulunan bölgelere baskınlar düzenlemeye devam ettiler.[874]

Üst düzey ajanların çoğu Türktü ancak Türkçe konuşsalar da ve Osmanlı İmparatorluğu'yla bir şekilde ilişkili olsalar da bölgesel hücrelerin liderleri Türk değildi. Baş eylemciler arasında devlet adamları, din adamları, profesyoneller ve gerilla uzmanları vardı. *Teşkilat-ı Mahsusa* İmparatorluk içinde ve dışında çok farklı yerlerde operasyonlar yürüttüğünden çoğu durumda yerel olarak ve farklı standartlara ve özelliklere göre adam toplamak zorundaydı. Genel olarak 23 etnik, dilsel ve dini gruptan erkekleri ve birkaç kadını kapsıyordu. Görevlerini yerine getiremeyenler veya disiplin ve emirlere uymak istemeyenler bazen Amele Taburlarına teslim ediliyordu.[875]

Başlıca adam kaynakları şunlardı:

1. **Hapishaneler:** Mahkûmlara çoğunlukla cezalarının hafifletilmesi veya tecil edilmesi karşılığında *Teşkilat-ı Mahsusa*'da görev yapma

[871] Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 54, aktaran Sarısaman, s. 506.

[872] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 1-41, aktaran Sarısaman, s. 506.

[873] T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Encümeni, *General Maslofaski'nin Umumi Harbte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi* (Ankara, 1935); Sarısaman, s. 506.

[874] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 65, aktaran Sarısaman, s. 506; ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 66, 66-1, aktaran Sarısaman, s. 507.

[875] Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi*, (İstanbul: Tarih Yayınları, 1962), s. 140; Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, çev. Tansel Demirel (2. basım, İstanbul, Arba, 1994).

Levent Şahverdi Arşivi

seçeneği sunuluyor, çoğu da bu teklifi kabul ediyordu. Bunlar arasında cinayet, ordudan firar etme, hırsızlık ve hatta haydutluk gibi suçlardan idama mahkûm edilmiş kişiler yer alıyordu. Mahkûmların çoğu ise ağır suçlular değil nispeten küçük suçlardan hüküm giymiş, vergisini ödeyememiş, tarımdan yeterli gelir elde edemediğinden hırsızlık yapmaya başlamış veya eşlerini dövmüş kişilerdi. Serbest bırakılmış ama sicilleri askere alınmalarına mani olan eski sabıkalılara da gönüllü olmaları teklif ediliyor ve çoğu önceki on yılda faaliyet gösteren çok sayıda Hristiyan terör örgütü nedeniyle giderek daha tehlikeli hale gelen eski mesleklerine dönmek yerine bunu kabul ediyordu. *Teşkilat-ı Mahsusa*'ya katılmaya gönüllü olan ama disipline ve güçlüklerine uygun görülmeyen mahkûmlar, özellikle de ağır suçlular daha sonra Amele Taburlarına transfer ediliyordu.[876]

2. **Aşiret üyeleri:** Suriye, Irak ve Arabistan çöllerinden Bedeviler veya Çerkez, Kürt, Laz, Dürzî veya benzeri azınlık etnik grupların üyeleri. Bunların çoğu başka yerlerden Anadolu'ya veya Arap vilayetlerine göç etmiş ve Osmanlı'nın yerel halkı kontrol altında tutma bilinçli çabası çerçevesinde buralara yerleşmişlerdi. Ancak aşiret örgütlenmelerini sürdürmüş ve devlet kontrolüne direnmiş, bu nedenle normal prosedürlerle askere alınmaktan muaf ya da hariç tutulmuşlardı. Bunlar çoğunlukla, her ne kadar genellikle kendi evlerine dönmeden önce sadece bir süreliğine görev yapmış olsalar da, büyük olasılıkla operasyonlarının olanak tanıdığı yasal hırsızlık imkânı nedeniyle Teşkilat-ı Mahsusa hizmetine girdiler.[877]
3. **Göçmenler ve mülteciler:** Osmanlılara karşı ayaklanan Rus topraklarından veya Arap topraklarından göç etmiş olan aşiret üyelerini, özellikle doğu Anadolu ve Kafkaslar'ın dağlık bölgelerinde gerilla savaşı yürütürken uyum sağlanması gereken bölgeyi ve yaşam tarzını bilen Kürt, Çerkez ve Laz aşiret üyelerini ve Lübnan, Filistin

[876] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 1-9, 8, 9, 16-2, 1-37, 59, 60-3; ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-19, 1-67, 1-84; BBA-Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi, 47,196, 26 Kasım 1914; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, 236/67, 3 Eylül 1914/12 Şevval 1332; Arif Cemil, s. 73, 74, 84, 136; Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 290; Dündar, s. 131; Sarısaman, s. 506.

[877] BBA-Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi, 47,196, 26 Kasım 1914; Dündar, s. 131; Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 290.

Levent Şahverdi Arşivi

ve Yemen'den Arap ve Dürzi Bedevileri hizmetine almak *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın çok işine geliyordu.[878]

4. **Ortodoks ve heterodoks İslami dini grupların üyeleri:** Bu tür adamlar, imamlarının veya diğer dini liderlerin özellikle Rusya'da Müslümanlara zulmeden ve öldüren kâfirlere karşı savaşmalarını teşvik etmeleri nedeniyle Osmanlı askerlik hizmetine giriyordu. Savaş resmen ilan edildikten sonra Halife Sultan'ın kâfirlere karşı Cihat çağrısına karşılık verdiler. Bunların çoğu düzenli Osmanlı ordusunun yanı sıra *Teşkilat-ı Mahsusa* birlikleri için vaiz görevi gördüler. Savaş ilan edildikten sonra *Mevlevi* Taburu bile Suriye'deki 4. Ordunun hizmetine girerken Gelibolu'dan bir Bektaşi birliği Kafkasya'ya gönderildi.[879]
5. **Haydut Çeteleri ve çete üyeleri:** Bunlar da aşiret üyeleri gibi önceden yaptıklarının daha azını ama bu defa Osmanlı hükümetinin yasal izniyle yapma olanağı nedeniyle katılıyor ve genellikle *Teşkilat-ı Mahsusa* gerilla çetelerinde görev yapıyorlardı. Bu nedenle zaman zaman 'Yakup Bey çetesi', 'Samsun'dan Topal Osman çetesi', 'Veysel Bey' çetesi ve benzeri gibi renkli isimlere sahip grupları da içeriyordu.[880] *Teşkilat-ı Mahsusa* ajanları idaresinde görev yapmak isteyen çetelerin mahfuz kalmalarına izin verilirken diğerleri mümkün olduğunda dağıtılıyor, üyeleri farklı gruplarda veya Amele Taburlarında görevlendiriliyor, böylece kontrol altında tutuluyor ve hükümet bağlantılarını istedikleri gibi soymakta ve çalmakta kullanmaları önlenmiş oluyordu.[881]
6. **Türk ve diğer Müslüman gönüllü profesyoneller:** Bu ajanların çoğu eğitimli kişiler, doktorlar, mühendisler, gazeteciler, politikacılar, emekli subaylar ve komitacılardı. Bazıları Britanyalı, Alman ve Fransızların hizmetinde çalışmış subaylardı. Bazıları Orta Doğu ve Afrika'dan gelmiş Türk olmayan ve para için çalışan Osmanlı vatandaşlarıydı.
7. **İTC ordu subaylarına ve diğer yetkililere katılan gönüllü gruplar ve mülteciler:** Genellikle *İttihad ve Terakki* üyesi olan bazı Osmanlı subayları ve vilayet yetkilileri geçici olarak özel hedeflere ulaşmak

[878] Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 290.
[879] Hamit Pehlivanlı *Osmanlı*, s. 290.
[880] Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 290.
[881] Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 290; Arif Cemil, s.47, 169, 191, 192, 197.

için oluşturulan kendi gönüllü gruplarını oluşturmak ve önderlik etmek üzere önemli yerlere gönderiliyorlardı.[882] *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın yanı sıra, toplananlar, İttihad ve Terakki Cemiyetiyle ilişkili hükümet dışı çeşitli örgütlerce de göreve alınıyordu: Ordu'dan *Milli Müdafaa Cemiyeti*, Ünye ile Ordu arasında Karadeniz kıyısı boyunca uzanan bölgede gönüllü bir güç oluşturdu ve bunu Kafkaslar'da Ruslara ve Ermenilere karşı savaşmak için gönderdi.[883] Konya ve Gönen'deki *Müdafaa-i Milliye* Cemiyeti, Akdeniz'e uzanan bölgede Türk gönüllü birliklerini oluşturdu ve doğu Anadolu ve Kafkasya'da savaşan *Teşkilat-ı Mahsusa* birliklerine katılmaya yolladı.[884] Diyarbakır'daki *Müdafaa-i Milliye* cemiyeti Erzurum'daki *Teşkilat-ı Mahsusa* birliklerine yardıma giden, Müftü Hacı İbrahim Efendi liderliğinde 500 kişilik bir birlik oluşturdu. Yol boyunca çok fazla kişinin kendilerine katıldığını ve hedeflerine vardıklarında bin kişiye ulaştıklarını bildirdi.[885] *Milli Donanma Cemiyeti*, *İttihad ve Terakki Fırkası* ve hâkimler, valiler ve kaymakamlar gibi yerel Osmanlı yetkilileri tarafından da benzer gruplar oluşturuldu ve doğuya gönderildi.[886] Örneğin, 10 Aralık 1914'te Ankara Valisi Mazhar Bey, hizmet etmeye hevesli yaklaşık 30 bin Çerkez ve Kürt aşiret üyesi ve pek çok yerli Türk, Kafkasya'dan Türk mülteciler ve Güneydoğu Avrupa'dan göçmenleri gönüllü olarak toplama sürecinde olduğunu; birkaç haftalık eğitimden sonra doğu Anadolu ve Kafkasya'ya göndereceği bir güç oluşturduğunu bildirdi.[887] Trabzon'da Dr. Bahaeddin Şakir Batum'dan, Kafkasya'nın o bölümünde yaşayan Müslümanların, oraya gönderildiklerinde *Teşkilat-ı Mahsusa* birliklerine yardım etmek üzere gönüllü olmak isteklerini belirttiklerine dair bir rapor aldı. Raporda bu Müslümanların bölgeyi çok iyi bildiklerine ve anadilleri gibi Rusça konuştuklarına ve dolayısıyla hem *Teşkilat-ı Mahsusa* gerilla çetelerine hem de geldiğinde düzenli Osmanlı ordusuna son derece faydalı olabile-

[882] ATASE Klasör 1829, Dosya 6. Fihrist 1-137, 1-139, 1-147; Şerif İkden (Köprülülü), *Sarıkamış* (İstanbul 1998), s. 68; Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 290.

[883] ATASE Klasör 1829, Dosya 8, Fihrist 1-28, 1-29; Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 291.

[884] ATASE Klasör 1829, Dosya 8, Fihrist 1-30, 1-34; Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 291.

[885] ATASE klasör 1829, Dosya 8, Fihrist 1-52; Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 291.

[886] Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 290-291; Stoddard. *Teşkilat-ı Mahsusa*, çev. Tansel Demirel (2. basım, İstanbul: Arba, 1994), s.52-53. ATASE Klasör 1829, Dosya 1829, Fihrist 1-1, 1-2; ATASE Klasör 1829, Dosya 8, Fihrist 1-3.

[887] ATASE Klasör 1829, Dosya 8, Fihrist 1-3; Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 291.

Levent Şahverdi Arşivi

ceklerine işaret edildi. Bunların binden fazlası, Rus Kafkas Ordusuna tedarik sağlayan Kafkasya demiryollarını yok etmek ve yerel Müslüman nüfusun yardımıyla hem Ruslarla hem de Ermenilerle savaşmak için Poti ile Novorossisk arasındaki bölgeye gidebilmek üzere silah ve cephane gönderilmesini istiyordu.[888] Çanakkale Boğazı'nda Kala-i Sultaniye Mutasarrıfı, Ruslarla savaşmak için evlerinin bulunduğu bölgeye geri gönderilmeye can atan, Dağıstan ve Kafkasya'nın başka yerlerinden Anadolu'ya gelmiş yaklaşık yüz mülteciyi kaydetti.[889]

Teşkilat-ı Mahsusa Gerilla Subaylarının ve Savaşçılarının Disiplinsizliği

Yerel *Teşkilat-ı Mahsusa* birlikleri tarafından oluşturulmuş çetelerin bölgelerdeki Osmanlı ordu birlikleriyle işbirliği yapması, zaman zaman destek kuvvet gibi hareket etmesi gerekiyordu. Ancak düzenli ordu komutanlarının ve subaylarının, disiplinsizlikleri ve örgütlü askeri manevralara katılmak yerine baskın düzenlemeyi, yıkmayı, kaçakçılığı ve öldürmeyi tercih etmeleri sebebiyle *Teşkilat-ı Mahsusa* birlikleriyle herhangi bir şey yapmak istememeleri nedeniyle işbirliği nadirdi. Neticede, *Teşkilat-ı Mahsusa* birlikleri genellikle Osmanlı ve düşman topraklarındaki köyleri ve yolları yıkarak haydut gibi davranıyordu.[890] Bu nedenle askeri teçhizat, cephane ve silah da dâhil ordudan almaları gereken lojistik desteği elde etmekte ciddi zorluk yaşarken Osmanlı halkı onlardan, kırsal kesimde terör estiren sivil haydutlardan korktuğu kadar korkuyordu. Dolayısıyla bu gruplar ne zaman ortaya çıksa kaçıyorlar ve bu süreçte elbette Enver Paşa'nın ilk başta emrettiği türden yerel destek sağlamayı reddediyorlardı.[891] Bu zorluğu, çoğu düzenli ordudaki görevlerinde başarılı olmadıkları için ordu tarafından gönderilmiş olan *Teşkilat-ı Mahsusa* subaylarının yetersizliği ve yolsuzlukları daha da artırıyordu. Rıza Bey ve önde

[888] ATASE Klasör 1829, Dosya 8, Fihrist 1-23; Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 291.

[889] ATASE Klasör 1829, Dosya 8, Fihrist 1-35, 1-36; Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 291.

[890] ATASE Klasör 1829, Dosya 2, Fihrist 3-4; Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 291. ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 16-2; ATASE, Klasör 249, dosya 505/1036, fihrist 8, 9, 10; ATASE, Klasör 246, dosya 705/1022, fihrist 1-19, 1-67, 1-84; ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 4; Sarısaman, s. 507.

[891] Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 290-291; Arif Cemil, s. 147, 169, 191, 192, 197.

Levent Şahverdi Arşivi

gelen diğer *Teşkilat-ı Mahsusa* liderleri sık sık kendilerine gönderilen subaylardan yakınıyor Harbiye Nezareti'nden daha iyilerini göndermesini istiyorlardı.[892] Düzenli ordudaki Osmanlı subayları da *Teşkilat-ı Mahsusa* çetelerinin eylemlerinden şikâyet ediyordu ama genellikle İstanbul'dan gelen emirler taşkınlıklarını dizginlemek üzere harekete geçmelerini önlüyordu. Herhalükarda gönüllüleri kontrol etmek çok zordu çünkü işinin ehli ve yeterince enerjik ve bu nedenle bunu yapmaya yeterince istekli olsa da hiçbir yerde onları kontrol etmek için gereken sayıda subay yoktu.[893]

Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarının çoğu Türktü ve Anayasal Dönemde İttihatçı hükümet tarafından yayılmış olan Türk milliyetçiliği fikirleri onları cezbediyordu. Bazı ajanlar ve savaşçılar ise Türk değil, Türk olmayan Müslümanlardı ve hepsi olmasa da çoğu Türkçe konuşabiliyordu. Ajanların çoğu, ya Türk ya da İslam milliyetçiliği fikirlerinin cezbettiği son derece vasıflı profesyonellerdi. Aralarında hekimler, mühendisler, gazeteciler, politikacılar ve subaylar vardı ve bunlar teşkilatın liderleri oldular.[894] Diğerleri sadece mali kazanım açısından sunulan diğer olanakların yanı sıra aldıkları maaş için hizmet ettiler.[895] İmparatorluk savaşa girmeden önce birkaç bin kişi hizmete katılırken *Teşkilat-ı Mahsusa* 1916'da zirve yaparak çeşitli birliklerde görev yapan yaklaşık 30 bin ajan, subay ve adam sayısına ulaştı, daha sonra savaşın son iki yılında hem adam sayısı hem de hizmet kalitesi düştü.[896]

[892] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 1-90, aktaran Sarısaman, s. 507; ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 1-37, 27-1, 60-3; ATASE, Klasör 249, dosya 505/1036, fihrist 8, 9, 59; ATASE, Klasör 246, dosya 705/1022, fihrist 1-19, 1-67, 1-84.

[893] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 4, aktaran Sarısaman, s. 507; Her biri bir subay yönetiminde küçük gruplara ayrılmaları gerekiyordu ancak 3 bin gönüllü için sadece beş subay vardı. (ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 16-2). Ve elindeki subayların çoğu pek de becerikli değildi. (ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 1-37, 27-1, 60-3). Bu nedenle Rıza Bey sürekli olarak İstanbul'dan daha becerikli subaylar istiyordu. (ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 8, 9, 59; ATASE, Klasör 246, Dosya 705/1022, fihrist 1-19, 1-67, 1-84). Aslında *Teşkilat-ı Mahsusa* subaylarının ve erlerinin herhangi bir özel eğitim aldıklarına dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır.

[894] Emin Demirel, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Günümüze Gizli Servisler*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002), s. 147.

[895] Pehlivanlı, Hamit, *Osmanlı*, s. 290.

[896] Philip H. Stoddard. *Teşkilat-ı Mahsusa*, çev. Tansel Demirel (2. Basım, İstanbul: Arba, 1994), s. 52.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlılar Birinci Dünya Savaşı'na Girmeden Önce *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın Askeri, İstihbarat, Propaganda ve Gerilla Kampanyaları

Gördüğümüz üzere *Teşkilat-ı Mahsusa*, Birinci Dünya Savaşı başlamadan bir süre önce, ancak 1914'te Osmanlı Harbiye Nezareti yapısı içerisinde resmen kuruldu. İmparatorluk fiilen savaşa girmeden önceki aylarda, var olduğu sürece izleyeceği felsefe ve operasyon programları hazırlandı. Osmanlı seferberliğinin örgütlenmesinde de aktif bir rol oynadı ve Almanya ve Avusturya-Macaristan ile ittifak imzalanmadan ve İmparatorluk savaşa İttifak Güçleri tarafında girmeden uzun zaman önce Üçlü İtilaf üyelerini sarsmaya ve istikrarsızlaştırmaya çalıştı, casusluk yaptı ve askeri güçlerine karşı savaştı.

2 Ağustos 1914'te Osmanlı İmparatorluğu'nda seferberlik ilan edilir edilmez, İttihad ve Terakki Merkez Komitesi komşu ülkelerde istihbarat faaliyetlerini düzenlemek üzere kendi üyelerini tahsis etmeye karar verdi. Yerel *Teşkilat-ı Mahsusa* birliklerinin genel sekreterlerinin bu girişime katılması gerekirken Merkez Komite ilk operasyonların yanı sıra ilk yerel örgütlenmeleri başlatmak üzere kendi üyelerini göndermeye karar verdi. Güneydoğu Avrupa'ya gidenler trenle Edirne'ye oradan da Trakya ve Bulgaristan'a geçtiler. Doğuya gidenler trenle Haydarpaşa'dan Ankara, Sivas ve Erzincan'a oradan da görev yerlerine dağıldılar. İttihad ve Terakki Merkez Komitesi üyesi Dr. Bahaeddin Şakir Bey operasyon merkezi Erzurum'a dönmeden önce Ruslara karşı ayaklanmak isteyen çeşitli Türki ve Müslüman gruplarla temasları ayarlamak için Kafkasya'nın kuzeyine gitti; Merkez Komitesi üyesi Ömer Naci Bey ve Merkez Komitesi üyesi Rüşeni Bey, *Teşkilat-ı Mahsusa* subayları Yüzbaşı Rauf [Orbay] ve Ubaydullah Bey ve Merkez Komitesi üyesi Süleyman Şefik Paşa yönetiminde sürdürülecek ortak bir Alman-Osmanlı Afganistan seferinin hazırlığını yapmak için İran'a gitti; Komite üyeleri İbrahim Bey ve İskeçeli Ali Rıza ve *Meclis-i Mebusan*'ın Bulgar milletvekili Celal Bey ve diğerleri Rumeli'de çeşitli yerlere dağılmadan önce Edirne'ye gittiler. Merkez Komitesinde onların yerini kimin alacağı sorusuna cevaben Enver Paşa Komite'deki en yakın arkadaşlarından biri olan Kara Kemal'e yerlerine birinin geçmesi

Levent Şahverdi Arşivi

gerekmediğini söyledi ve böylece Meclis-i Vükela'nın yanı sıra Komite'nin kontrolünü de tamamen ele geçirmiş oldu.[897]

i. Güneydoğu Avrupa

Teşkilat-ı Mahsusa 1913'te Dâhiliye Nezareti'nde kurulduğunda ve Süleyman Askeri ilk yöneticisi olduğunda onun tarafından yürütülen ilk operasyon, Trablusgarp'tan yeni dönen Enver ve Yurtsever Subaylar örgütünün diğer üyelerine katılmaktı. İstanbul hükümetinin devrilmesine ve yerine Üçlü yönetimin kurulmasına katıldı. Bulgaristan ile Sırbistan arasında patlak veren İkinci Balkan Savaşı sırasında Temmuz 1913'te Edirne'de Osmanlı yönetimini yeniden tesis eden saldırıda yer aldı. Birinci Balkan Savaşı sırasında hâlihazırda Bulgaristan'da görev yapmış olduğundan, barışa varılmasının arından, yeni oluşturulan Bağımsız Batı Trakya Geçici Hükümetinin başı ve daha sonra aynı yıl Bulgaristan ile barış anlaşması imzalanana kadar bölgede Osmanlı egemenliğini sürdürmek için kurulan ordunun Başkomutanı olarak Batı Trakya'da kaldı. İstanbul'a döndüğünde onun yerini alan Fuad'ın [Balkan] yardımıyla, şayet bir kez daha savaş çıkarsa hem Bulgaristan hem de Sırbistan'a karşı kullanılmak üzere bir gerilla ordusu oluşturdu.[898] Sırbistan'a savaş açtığında Avusturya-Macaristan'a destek olmak amacıyla başka çabalarda da bulunuldu. Ağustos 1914'te birkaç *Teşkilat-ı Mahsusa* ajanı, Osmanlı yönetimini tesis etmek ve Avusturya'nın Sırbistan'a arkadan saldırmasına yardım etmek için harekete geçecek bir ordu kurmak üzere, milliyetçi hükümetine karşı ayaklanıp devirmek için kalan Osmanlı milliyetçilerini örgütleme çabası çerçevesinde yaklaşık bin gerilladan oluşan bir kuvvetle beraber İzmir'den Durres, Arnavutluk'a gittiler. İlave bir kuvvet de Brindisi'den Arnavutluk'a gitmeye hazırlanıyordu ancak Avusturya ile artık müttefik olmasa da aynı zamanda bir süre sonra resmen Üçlü İtilafa katılana kadar meselede en azından tarafsızlık görüntüsünü korumaya çalışan İtalyan makamlar tarafından durduruldu. Bu *Teşkilat-ı Mahsusa* kuvvetleri Arnavutluk'a çıktı ancak kaydadeğer bir şekilde Avusturya'nın Sırbistan saldırısına

[897] Arif Cemil, s. 13.

[898] Fuat Balkan, *Fuat Balkan'ın Hatıraları İlk Türk Komitacısı*, ed. Metin Martı (İstanbul, ARMA, 1998), s. 120-121; Bayur III/1, s. 398.

Levent Şahverdi Arşivi

yardım etmeden, yerel karışıklıklar çıkarmaktan başka bir şey yapabildiklerine dair herhangi bir kanıt yoktur.[899]

ii. Karadeniz

Teşkilat-ı Mahsusa tarafından yürütülen ikinci operasyondan daha başlamadan vaz geçildi ancak İtilaf Devletlerinin İstanbul ile İtilaf Devletleri başkentleri arasında gönderilen gizli mesajları yakalama ve deşifre etme becerisiyle karşılaştırılabilecek bir beceri gösterdi. Ayrıca Süleyman Askeri'nin *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın, Osmanlı İmparatorluğu savaşa girmeden önce düzenli Osmanlı askeri kuvvetlerinin üstlenemeyeceği gerilla misyonları üstlenmesi isteğini de gösterdi.

Rusya'nın askeri çöküşü ve daha sonra sonuçta ortaya çıkan devrimler, savaşın başında ordularının Almanya'nın gerileyen müttefiki Avusturya'ya karşı önemli başarılar elde edebileceği gerçeğini belirsizleştirmektedir. Rusya'nın Ağustos 1914 sonunda Galiçya'ya hareketi ve Lemberg'e saldırısı, Avusturya Genelkurmayı'nın Osmanlıların derhal savaşa girerek ve Osmanlılar tarafından 17. yüzyılda kurulmuş olan ve sonradan Rusya tarafından fethedilmiş olan Dinyeper nehrindeki büyük Karadeniz limanı Odessa'ya amfibi çıkarma yaparak Rusların Galiçya'ya ilerlemelerini durdurarak yeni kabul ettikleri anlaşma yükümlülüklerini yerine getirmesini talep etmesine yol açtı. Kayser II. Wilhelm ayrıca, saldırı nerede olursa olsun bunun savaşa fiilen dâhil olmasını temin etmesi umuduyla Osmanlıların düşmana karşı bir tür saldırı gerçekleştirmesinde ısrar etti.[900] Mesele Osmanlı hükümetince düşünülmek üzere ortaya çıktığında Alman kruvazörleri Göben ve Breslau Çanakkale Boğazı'na girmiş ve Osmanlı donanma hizmetine alınmıştı ve komutanları Amiral Souchon hangi açıdan bakılırsa bakılsın Osmanlı Karadeniz filosunun komutanı olmuştu. Liman von Sanders önceden Enver'i, Osmanlı kuvvetlerinin yeterince seferber veya hazır olmadığı gerekçesiyle, Süveyş Kanalı ve Mısır'da Britanya'ya karşı derhal bir saldırı düzenleme planından vazgeçmeye ikna

[899] Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'den Fransa'nın Roma Büyükelçisi Barrère'ye no. 212, Bordo, 29 Ekim 1914: Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques 1914 (3 Aout-31 Decembre)* (Paris, 1999), s. 412.

[900] Kayser Wilhelm'den Wangenheim'a, no. 5, 18 Ağustos 1914, aktaran Aksakal, s. 131-132.

Levent Şahverdi Arşivi

etmişti.[901] Amiral Souchon aynı zamanda Odessa'ya karşı bir deniz seferi önersini, Osmanlı Karadeniz filosunun, silah, cephane, yiyecek ve diğer ikmal maddelerinin sağlanmasının yanı sıra Karadeniz'e en az 50 bin Osmanlı askeri taşımak için en az altı hafta gerektiren böylesine büyük bir saldırı gerçekleştirecek kapasitede olmadığı gerekçesiyle reddetti. Karadeniz kıyısı bölgesi öyle bir yapıya sahipti ki, böyle bir işgal gücü Sivastopol ve yakındaki diğer yerlerdeki Rus donanma üslerinden sürekli saldırıya açık kalacaktı, nitekim Britanya sefer kuvveti kısa süre sonra Gelibolu'da çok benzer bir durum yaşadı. Bu itirazlar Osmanlıları önerilen deniz seferinin o sırada söz konusu olmadığına ikna etti, dolayısıyla plandan vazgeçildi.[902] Ancak kısa süre sonra, Ekim 1914'te Süleyman Askeri, önerilen donanmanın amfibi seferinin yerine, hâlihazırda temas halinde olduğu Ukraynalı milliyetçilerden bir kuvvet oluşturmayı ve bunu hem Ukraynalıları hem de Kafkasya ve Kuban'dan Kazakları kapsayan partizan bir isyana yol açmak için Odessa ve Sivastopol arasında Karadeniz kıyısı boyunca karaya çıkarmayı amaçlayan bir *Teşkilat-ı Mahsusa* operasyonu koyulması fikrini geliştirdi. Bu etkin bir şekilde Rusları Galiçya'dan saptırırken aynı zamanda Osmanlı ordusunun Rusların 18. yüzyılda almış olduğu, Karadeniz'in kuzeyindeki ve doğusundaki toprakları yeniden fethetmesinin yolunu açacaktı.[903] Neticede, Osmanlı ordusuna savaşın geri kalanı boyunca sıkıntı yaratacak bir sorun, yani, aynı zamanda *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın aynısını olası düşmanlarının mesajlarına yapma becerisini de yansıtsa da, düşmanlarının telgraf iletişimlerini yakalama ve kodlarını deşifre etme görece kolay becerisi nedeniyle bu plandan da vazgeçildi.[904] Amiral Souchon'a, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in St. Petersburg'a, hem Avusturya'nın talebini hem de

[901] Zimmermann'dan Jagow'a no. 11, 18 Ağustos 1914: PA/AA, R 22402, aktaran Aksakal, s. 129.

[902] İstanbul'daki Avusturya askeri ataşesinin savaş boyunca raporu, Joseph Pomiankowsky, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü* (2. basım, İstanbul, 1997), s. 74-75; Strachan, s. 698-699; Hakan Kırımlı, 'The Activities of the Union for the Liberation of the Ukraine in the Ottoman Empire during the First World War,' *Turkey Before and After Atatürk*, ed, Sylvia Kedourie (Londra, Cass, 1999), s. 180-181; Reynolds, s. 215-216.

[903] Hakan Kırımlı, 'The Activities of the Union for the Liberation of the Ukraine in the Ottoman Empire during the First World War,' *Turkey Before and After Atatürk*, ed, Sylvia Kedourie (Londra, Cass, 1999), s. 183; Reynolds, s. 216.

[904] German Lorei, *Operatsii germano-turtskikh morskikh sil v 1914-1918 gg* (Moskova, Gosudarstvennoe Voennoe Izadelstvo, 1934), s. 62, aktaran Reynolds, s. 196; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/1, s. 203.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı'nın Odessa yakınlarında bir gerilla saldırısı düzenleme planlarını bildirdiği ve bir deniz seferi planından sadece yeterli güç olmaması sebebiyle değil aynı zamanda Cemal Paşa'nın bunun Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında, Osmanlı silahlı kuvvetlerinin hiç de hazır olmadığı bir savaş başlatacağı ısrarı nedeniyle vazgeçilmiş olduğu rapor edildi.[905] Osmanlı kabinesi bu girişimden vazgeçti ancak kısa süre sonra, Kafkaslar'a bir Osmanlı seferiyle Rusları Almanya ve Avusturya'ya karşı seferlerinden saptıracak alternatif bir plan öne sürdü; göreceğimiz üzere bu girişim savaşın sonucu üzerinde önemli bir etkiye sahip olacak bir dizi saldırı ve karşı saldırı başlattı.

iii. Pan-İslam ve Rauf Orbay'ın İran ve Afganistan Misyonları

Sultan V. Mehmed Reşad'ın Üçlü İtilaf'a karşı ancak Kasım 1914'te Cihat ilan ettiği gerçeği, yanlış bir şekilde, Osmanlıların daha önce İslam alemini düşmanlarına karşı harekete geçirmek için hiçbir şey yapmamış olduğunun düşünülmesine neden olur. Oysa durum çok farklıydı. Dinin saldırgan askeri ve siyasi amaçlarla kullanılması, İslamiyet'ten değil, İslamiyet'in Kutsal Topraklardan sürülmesi bahanesine dayanan 11. yüzyıldaki Haçlı Seferleriyle başlayarak Hristiyanlıktan esinlenilerek geliştirildi. Daha yakın zamanda ise Kırım Savaşı, Britanya, Fransa ve Rusya arasında Filistin'deki Kutsal Yerlere kimin hâkim olacağı konusunda bir münakaşadan doğdu, bu da başlıbaşına gayrimüslim azınlıkları temsil ederek ve koruyarak Osmanlı'nın hâkim olduğu Orta Doğu'ya egemen olma çabasının bir bahanesiydi. Hristiyanlığa dayanan dini milliyetçiliğin saldırgan doğasından farklı olarak, Sultan II. Abdülhamid'in İslami milliyetçiliği doğası itibariyle tamamen savunmacıydı. Hatta yaklaşımı Batı karşıtı veya gerici bile değildi.[906] Batılılar ve yandaşlarınca saldırgan olarak algılanan Pan-İslam aslında zulüm gören tüm Müslümanlara destek sağlamaktan ötesi değildi ve ayrıca Osmanlı İmparatorluğu içinde ve dışında İslami dini

[905] Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanlığı'na, 13 Ekim 1914/30 Eylül 1914: AVPRI, f. Politarkhiv o. 482, d. 4068, l. 227; Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanlığı'na, 13 Ekim 1914/30 Eylül 1914: AVPRI, f. Politarkhiv o. 482, d. 4068, l. 227, aktaran Reynolds, s.196, 216; Kurat, *Rusya ve Türkiye*, s. 216.

[906] Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State* (New York ve Londra, Oxford University Press, 2001); Azmi Özcan, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, 1877-1914* (İstanbul, 1992).

ve eğitim kurumlarını yeniden canlandırma çabasıydı. Pan-İslam'ın Hristiyanlığa agresif bir saldırı olduğu suçlaması, II. Abdülhamid'in hem içerideki hem de Batı Avrupa'daki muhalifleri tarafından, kendilerinin Hristiyanlık dinini siyasi amaçları için kullanmalarını haklı göstermek için geliştirilmiş propagandadan başka bir şey değildi. Sultan, Halife olarak İslam âleminin lideri olma iddiasını, Avrupa'nın Büyük Güçlerinin Müslüman topraklarında ekonomik ve siyasi üstünlük amaçlayan emperyalist emellerini baltalamak ve yok etmek için kullandı.[907] 1882'den sonra Mısırlıların Britanya işgaline karşı ulusal direnişi, Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa emperyalizmine, laikleşmeye ve gayrimüslim ulusal hareketlerin saldırganlığına karşı Pan-İslami bir güç olarak desteleyerek mücadelelerini güçlendiren Mustafa Kamil (d. 1908) ve Ahmed Urabi öncülüğünde bir bağımsızlık hareketinin doğmasına yol açtı ve bu süreçte ayrılıkçı bir Arap ve Mısır milliyetçiliğinin gelişmesini ertelerken Pan-İslam da Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer yerlerinde Türk milliyetçiliğinin doğmasını büyük ölçüde geciktirdi.[908]

İttihad ve Terakki Cemiyeti Sultan II. Abdülhamid'in Pan-İslam politikasını daha tahttan indirilmeden önce sahiplenmişti. 1897'den başlayarak, Sultan tarafından Trablusgarp'a sürgüne gönderilmiş olan muhalifleri yavaş yavaş yönetimi ele geçirmiş ve ülkeyi, Fransızları topraklarından atma mücadelelerinde Osmanlı din kardeşlerinin desteğine başvuran, sürgün edilmiş Tunuslu milliyetçiler için bir merkez haline getirmişlerdi.[909] Fransa Genç Türklerin Paris'teki faaliyetlerini, eski Sultanı tahttan indirme ortak hedefleri nedeniyle onaylamıştı ancak Kuzey Afrika'daki mevcudiyetlerinden korktu çünkü hem "Genç" hem de "Yaşlı" Türkler Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik tehdidi konusunda aynı politikaları destekliyordu: İslam'ı savunmak. Bu nedenle, II. Abdülhamid 1909'da devrilip yerine

[907] Jacob Landau, *The Politics of Pan Islam: Ideology and Organization* (New York, Oxford University Press, 1994); Caesart E. Farah, 'Reassessing Sultan Abdulhamid II's Islamic Policy,' *Archivum Ottomanicum* [Almanya], 1995-96, 14: 191-212.

[908] BBA Y.PRK.SRN. Dosya 1 Gömlek 71, 11 Aralık 1882/30 Muharrem 1300; BBA.Y.PRK. SRN Dosya 1 Gömlek 72. 9 Ocak 1883/29 Safer 1300; Dennis Walker, 'Pan-Islamism as a Modern Ideology in the Egyptian Independence Movement of Mustafa Kamil,' *Hamdard Islamicus* [Pakistan], 1994, 17(1): 57-109.

[909] Hamadi al-Sahi, 'Nashat al-Wataniyyin al-Tunisiyyin fil-Mahjar Athna' al-Harb al-'Alamiyya al-'Ula,' [Birinci Dünya Savaşı sırasında Tunuslu milliyetçilerin yurt dışındaki faaliyetleri], *Revue d'Histoire Maghrebine* [Tunus], XII/33-34 (1984), s. 182-192.

Levent Şahverdi Arşivi

İttihatçılar geldiğinde, İslami milliyetçilik fikrinin İslam topraklarını korumanının bir aracı olarak Osmanlı politikasının ön saflarında, ama bu defa, Türk medeniyetinin tarihi katkılarını yüceltmeye ve Osmanlı İmparatorluğu'nu çok uluslu, çok etnikli, çok dinli bir mevcudiyetten Türk ve Müslüman bir ülkeye dönüştürmeye çalışan Pan-Türkizm veya Türk milliyetçiliğiyle yan yana gelişerek yer almaya devam etmesi şaşırtıcı değildir.[910] Pan-İslam düşüncesi ayrıca, 1911'den başlayarak Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal eden İtalyan ordularının ve bir yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarını işgal eden Balkan ülkeleri ordularının gaddarlığı ve barbarlığı sonucunda tüm dünyadaki Müslüman kitleler arasında da muazzam bir popülarite kazandı.[911] Bu bölgelerde Müslümanların katledildiğine dair haberler, Hindistan ve Mauritius'a kadar İslam âleminin geri kalanından Osmanlı direnişine yardım etmek için protesto, destek mesajları ve para hediyeleri gelmesine neden olarak bir İslami dayanışma dalgası yarattı. Osmanlıların saldırıların yanı sıra İmparatorluğu parçalayan milliyetçi ve ayrılıkçı akımlara başarılı bir şekilde direnememesi sadece, Birinci Dünya Savaşı ve onu takip eden Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında Pan-İslam'ın çekiciliğini daha da artırmaya ve güçlendirmeye yaradı. Bu nedenle Britanya yönetimine karşı Hindistan ulusal direnişi, sadece Hindistan'ın Müslüman milliyetçileri tarafından değil aynı zamanda Gandi ve Nehru da dâhil Hindu liderlerinin çoğu tarafından da savunulan, Osmanlı halifesi liderliğinde pan-İslam'a artan destek biçimine dönüştü.[912]

Hem İstanbul'da hem de Max von Oppenheim tarafından Berlin'de geliştirilen Pan-İslamcı programların sonucunda bu ideoloji Birinci

[910] Jacob Landau, *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation* (2. basım, Bloomington, Indiana University Press, 1995); Jacob Landau, 'Efforts towards the Formation of Islamic Unity,' *The Turks*, ed. Hasan Celal Güzel ve Cem Oğuz (6 cilt, Ankara, 2002), IV, 294-298; Stephen Casewit, 'Background to the Holy War of 1914: Towards an Understanding,' *Islamic Quarterly*, XXIX/4 (1985) s. 220- 233; Orhan Koloğlu, 'Les Jeunes Turcs et la Tunisie avant 1908,' *Revue d'Histoire Maghrébine*, XVIII/63-64 (1991), s. 315-323.

[911] Orhan Koloğlu, *Islamic Public Opinion During the Libyan War, 1911-1912* (Trablus, Libya Çalışmaları Merkezi, 1988), Türkçe'ye şu şekilde çevrilmiştir: *Osmanlı-Libya Savaşında İttihadcılar Masonlar ve Sosyalist Enternasyonal* (Ankara, Ümit, 1999), Orhan Koloğlu, 'Bahth 'an Nash'at al-Ra'y al-'Amm al-Islami Athna'a al-ashhur al-Sittah al-Ula min al-Harb al-Libiyah (1911-1912),' [Libya savaşının ilk altı ayında İslami kamuoyunun oluşturulmasına dair bir çalışma, 1911-12], *Majallat al-Buhuth al-Tarikhiya* [Libya], VII/1 (1985), s. 11-83; Azmi Özcan, 'The Ottomans and the Muslims of India during the Reign of Sultan Abdülhamid II,' *The Turks*, ed. Hasan Celal Güzel ve Cem Oğuz (6 cilt, Ankara, 2002), IV, 299-303.

[912] Ansari, s. 510

Levent Şahverdi Arşivi

Dünya Savaşı fiilen başlamadan önce bile önemli bir siyasi ve kültürel hareket haline geldi.[913] Rusya da, Büyük Petro döneminden beri göz koyduğu Boğazlar, doğu Anadolu, İran ve Kafkasya bölgelerinde Almanya'nın çıkarlarının genişlemesiyle alarma geçti.[914] Bu nedenle Kafkasya, doğu Anadolu ve İran'da Britanya ve Almanya'nın nüfuzuyla mücadele etme çabalarına destek vermek için İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin pek çok sürgün edilmiş Osmanlının yaşadığı Abhazya'da, Karadeniz'in doğu kıyılarında Kuzey Kafkaslar'da bürolar açmasına izin vererek karşı koymaya çalıştı.[915] 1907'den sonra Erzurum doğudaki faaliyetlerinin merkezi haline geldi. Rus konsolosluğunun yardımıyla, İttihad ve Terakki Cemiyeti ajanları orada, daha Anayasa yeniden yürürlüğe girmeden önce bir merkez kurdular. Almanya, Kayser II. Wilhelm tahta çıktığından beri ve özellikle Bismarck'ı görevden aldığından beri, en azından kısmen Osmanlılarla rekabet halinde nüfuzunu İran'a genişletmeye çalışıyordu.[916] 1907-1908'de Erzurum'dan faaliyet gösteren İTC üyeleri İran'a geçti, bazıları 1911'e kadar İranlı devrimcilerle birlikte savaştı. İTC Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Müslüman devrimcileri desteklemediği için II. Abdülhamid'i eleştirmişti; Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesiyle güç kazanınca Osmanlı devletini bu tür devrimci hareketlere yardımcı olmak için kullandı ve devrimcileri Osmanlı devletine yardımcı olmak için kullandı.[917] İTC üyeleri, İran'ın büyük bir bölümünü işgal etmiş ve ekonomik nüfuzlarını Irak'a genişletmeye çalışan Britanya ve Rusya'ya karşı savaşan İranlı devrimcilerle yakın işbirliği içinde çalıştı.[918] İstanbul

[913] Jacob Landau, 'Efforts towards the Formation of Islamic Unity,' *The Turks*, ed. Hasan Celal Güzel ve Cem Oğuz (6 cilt, Ankara, 2002), IV, 294-298.

[914] D.T.S. Zinev'ev, İstanbul'dan Rusya Dışişleri Bakanı'na, 22 Mart 1901 [9 Mart 1901], AVPRI, f. Politarkhiv o. 482 d. 3068, l. 5, aktaran Reynolds, s. 158. Gasprinsky konusunda, bakınız Edward Lazzerini, *Ismail Bey Gasprinsky and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914*,' Yayımlanmamış Doktora Tezi, Washington Üniversitesi, 1973; ve Nadir Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı, 1851-1914* (Ankara, 1988), aktaran Reynolds, s. 158; Rusya Dışişleri Bakanı'ndan V.N. Lamzdorf'a, 13 Ocak 1901 [31 Aralık 1900], AVPRI, f. Politarkhiv o. 482d 3068, ll 2-3, aktaran Reynolds, s. 157-158.

[915] S. Esin Dayi, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum, Milli Teşkilatlanma* (Erzurum, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, 1997), s. 15; Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 157-158; Reynolds, s. 160.

[916] Bradford Martin, *German-Persian Diplomatic Relations, 1873-1912* (Lahey, 1959).

[917] Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, ed. Samih Nafiz Tansu (İstanbul, 1996), s. 62-63; S. Esin Dayi, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum, Milli Teşkilatlanma* (Erzurum, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, 1997), s. 15, 19-20; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi* II/4, s. 100, aktaran Reynolds, s. 161.

[918] Rima Moisseevna Emchenko, *Anglo-Russkie Otnosheniia v Irane v 1907-1914 godakh*

Levent Şahverdi Arşivi

ile Berlin'de basılan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra Hindistan'a kadar tüm doğuda dolaşan Pan-İslamcı gazeteler, Britanyalıların Osmanlıların Hindistanlı Müslümanları şiddete kışkırtmaya çalışmasından yakınmasına neden olurken Osmanlılar bu faaliyetlere karşı İngiltere'de yayımlanan Osmanlı karşıtı gazetelerin Osmanlı hükümetinin istikrarını bozmaya çalıştığından şikâyet etti.[919]

Almanya da Pan-İslamcı programların Berlin'de okuyan Osmanlı, İranlı ve Hindistanlı öğrenciler arasında yayılmasını teşvik ediyordu. Osmanlı'nın Almanya Sefirinin yardımıyla, anavatanlarının Avrupa emperyalizminden siyasi ve ekonomik kurtuluşunu savunan Pan-İslamcı örgütler kurmalarına yardım etti. Fransa'daki benzer faaliyetler de Fransa'nın Kuzey Afrika'da yeni edindiği varlıklar açısından o kadar büyük bir tehdit olarak görülüyordu ki Fransız yönetimi Fransa'daki bir grup Müslümanı, Fransa'da ve sömürgelerinde İslami ve Müslüman kurumlarını yönetmenin ve Müslüman doktrinini ve uygulamalarını tanımlamanın Halifenin değil Fransa'nın hakkı olduğunu açıkça beyan etmeye zorladı.[920]

Hepsinden çok, İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi işgali Arap dünyasını, Hristiyan emperyalistlere karşı birleşme fikirlerini desteklemek konusunda daha önce hiç olmadığı kadar harekete geçirdi. Harekete kimin liderlik edeceği hâlâ belirsizdi ancak bir Arap Halife fikri, kısmen Briyanya'nın yardımıyla, özellikle Mısır'da su yüzüne çıkarken Osmanlının Arap vilayetlerini Avrupa emperyalizminden kurtaramaması eleştirisi İslam'ın savunuculuğunun bir Türk halife yerine bir Arap halifenin liderliğine girmesi gerektiğini savunmak için kullanıldı.[921]

Ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önceki yıllarda ortaya çıkan Avrupa emperyalizmine karşı en güçlü protestolar Hindis-

[İran'da İngiliz-Rus İlişkileri, 1907-1914], (Taşkent, 1979).

[919] Azmi Özcan, "The Press and Anglo-Ottoman Relations, 1876-1909," *Middle Eastern Studies*, XXIX/1 (1993), s.111-117.

[920] Henri Laurens, 'La France et la Califat,' *Turcica*, XXXI (1999) , s. 149-183.

[921] Ahmad Ibrahim Dhiyab, 'al-Ghazw al-Itali fil-Sihafa al-'Arabiya wa-Mawqif Majallat al-Manar al-Misriya Minhu, [Arap basınında İtalyan işgali ve Mısır dergisi *Al-Manar* tarafından bu konuda takınılan tutum], *Majallat al-Buhuth al-Tarikhiya*, X/1 (1988), s. 7-38; Jacob Landau, 'Efforts towards the Formation of Islamic Unity,' *The Turks*, ed. Hasan Celal Güzel ve Cem Oğuz (6 cilt, Ankara, 2002), IV, 294-298.

tan'daki Britanyalı yurttaşlardan geldi. Birinci Dünya Savaşı patlak vermeden önce Hindistan'daki Britanya yönetimine karşı ilk grup Pan-İslamcı muhalifler, Batılı bir eğitim almış Aligarhlı Müslümanların daha genç liderlerinden, özellikle Muhammed Ali, kardeşi Şevket Ali, Maulana Hasrat Mohani ve Britanya yönetimine karşı kışkırtmanın Hindistan'da İslam'ı savunmanın tek etkili yolu olduğuna inanan Zafer Ali Han'dan ilham aldı. Daha 1908'de Hindistan'daki Müslüman milliyetçiler Britanya'nın Mısır'daki politikalarına saldırıyordu ve Britanyalılar buna sonuçta oluşan tahrikten sorumlu tuttuklarını hapse atarak cevap veriyordu. 1911'den başlayarak ve Birinci Dünya Savaşı'nda da devam ederek, Büyük Britanya Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında tarafsızlığını ilan ederken ve böylece 1878 Berlin Antlaşması ve yine 1897'de Girit konusunda varılan anlaşma uyarınca Osmanlı'nın bütünlüğünü koruma sözünü göz ardı ederken ve Müslüman Osmanlı topraklarının Hristiyanlar tarafından işgalini kabul ederken, Hindistan'daki tüm Müslüman gazeteler, başta Trablusgarp ve Bingazi'nin Avrupalılar tarafından, ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki vilayetlerinin Hristiyan Balkan devletleri tarafından işgal edilmesini protesto ediyordu. Muhammed Ali, Avrupa'nın Müslüman ülkelerdeki her türlü reform hareketini boşa çıkarmak için sürekli bu tür hareketleri 'fanatik' olarak nitelediğini yazdı ve bu uygulama Birinci Dünya Savaşı boyunca ve takip eden barış konferanslarında önde gelen Britanyalı devlet adamları ve yazarlar tarafından da sürdürüldü ve Müslümanların çıkarlarını savunmaya yönelik tüm çabalar tam olarak aynı ifadeyle tanımlandı. Ne zaman büyük bir güç Müslüman bir ülkeyi işgal etmek istese, Müslümanların dini fanatikliği hakkında propaganda bombardımanıyla işe başlıyordu. Ama Hristiyan İtalya toprak elde etme emeliyle Libya gibi bir Müslüman ülkeyi işgal ettiğinde sözde 'özgürlük sever' Avrupa olayı sessizce izliyor, Müslümanların katledilmelerini görmezden geliyor ve saldırının sonuçlarının tadını çıkarıyordu. Muhammed Ali *'Bu nasıl bir çifte standarttır? Medeniyet bu mudur?'* diye yazdı. Bu tutumun, genelde İslam'a ve özelde Türklere karşı açıkça yeni bir Avrupa haçlı seferi ruhunu gösterdiğini söyledi. 1897 Osmanlı-Yunan savaşı sırasında, Türk orduları Atina kapılarındayken, Avrupa *'tarihi ülkeyi kurtarmak'* için Türklere karşı birleşik bir cephe oluşturmuştu. Bunun aksine aynı Avrupa, iki Osmanlı vilayeti Bosna ve Hersek 1908'de Avusturya tarafından ilhak

Levent Şahverdi Arşivi

edildiğinde protesto amaçlı bir kelime bile sarfetmedi. Avrupa Uyumu tüm dünyadaki Müslümanların gücünü ve itibarını yok etmeye çalışıyordu. Türkiye eski gücünü kaybetmiş olsa da onurunu kaybetmemişti. Büyük imparatorluğu kuran, Fatih Sultan Mehmet ve Muhteşem Süleyman gibi şanlı figürler yaratan ulus, onuru için savaşmayı ve zamanı geldiğinde şerefli bir şekilde ölmeyi bilirdi. Muhammed Ali, Britanya'nın, Osmanlı'nın bağımsızlığına son vererek ve diğer Müslüman milletleri esir ederek İslam'ı yok etmeyi amaçlayan gizli bir Hristiyan koalisyonunun gönüllü bir ortağı olduğunun çok bariz olduğunu yazdı.[922]

Muhammed Ali'nin yazısı tüm İslam âleminde tekrar tekrar yayımlandı. Neticede Müslümanların öfkesi arttı ve Müslümanlar, özellikle hâlihazırda Avrupa emperyalizminin baskısına maruz olanlar arasında Batı karşıtı hissiyat tırmandı. Büyük Britanya'nın önceden yaymış olduğu Müslümanların dostu olduğu imajının doğru olmadığı ortaya çıktı. Sonuç olarak, İslamcı milliyetçiler tüm dünyada, Britanya ve Fransa'nın İslam'ın Kutsal Mekânlarına yönelik tehdidini protesto etmek için cemiyetler kurdular. Buna karşılık Britanya'da veya sömürgelerinde olanlar fanatik olmakla suçlandı ve Britanya makamları tarafından tutuklanıp uzun süreli hapis cezalarına çarptırıldı. Trablusgarp'tan döndükten kısa bir süre sonra Eşref [Kuşçubaşı] ve birkaç başka Osmanlı istihbarat ajanı Hindistan'a gitti ve Osmanlı İmparatorluğu'nu destekleyen Pan-İslamcı hareketler örgütlemeye çalışan Müslüman grupların yanı sıra bölgedeki Britanya yönetimine son vermeyi amaçlayan Hindu milliyetçi hareketlere para ve broşürler sağlamaya çalıştı. Ayrıca Trablusgarp'ta Sanusi tarikatının lideri ve *Teşkilat-ı Mahsusa* üyesi Şeyh Ahmed el Sanusi, işgalci Britanya güçlerinin burnunun dibinde, Ocak 1912'de Mısır gazetelerinde, Avrupalı Emperyalistlere, sadece ülkesini işgal etmiş olan İtalyanlara değil aynı zamanda İngilizlere ve Fransızlara karşı da kendi Cihat çağrısını yayımlayarak açıkça tepki gösteren ilk Müslüman liderlerden biriydi ve Hristiyanlar tarafından işgal edilmiş Müslüman topraklarda yaşayan tüm Müslümanların Cihat'a katılmakla yükümlü olduğunu, ayrıca Müslümanların ülkelerinin Hristiyanlar tarafından işgaline yardım eden veya

[922] Trivedi, *Critical Triangle*, s. 168; Öke, *Turkish War of Independence*, s. 23. Shan Muhammad, *The Indian Muslims*, cilt III, s. 80-81.

Levent Şahverdi Arşivi

kendilerini tamamen Cihat'a adamayı reddeden diğer Müslümanları öldürmekle görevli olduklarını ilan etti.[923] Hindistanlı öğrenciler, devrimciler ve sürgündekiler Berlin ve İstanbul'da, Britanya'nın Avrupa'daki bir savaşa dâhil olmasının onu askerlerini Hindistan'dan çekmeye zorlayacağı ve Hindistanlıları bağımsızlıklarını kazanmaya terk edeceği umuduyla Hindistan'daki Britanya yönetimine karşı devrimci eylem planı yapmak üzere toplandı. Hem Müslüman hem de Hindu, Hindistanlı öğrenciler, özellikle karada ve denizde Britanya ile rekabet etme açık emeli nedeniyle Almanya'ya büyük bir ilgi duyuyordu, dolayısıyla Britanya'nın Hindistan ordusundaki Hindistanlı askerler arasında Britanya karşıtı propaganda yürütmeye başladılar ve bunların hepsi sonunda Hindistan'ın bağımsızlığını temin etmeye katkıda bulundu.[924] Hindistan'daki Hindular ve Müslümanlar ortak bağımsızlık arzusunu gerçekleştirmenin yanı sıra Hristiyan emperyalizmine karşı Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemek üzere birleşmeye başladı. 1913'te Hindular, Müslüman birliği ve diğer Müslüman grupların toplantılarına katıldı. Pan-İslam'a karşı olan Hindu liderler bile Osmanlı mücadelesine destek veren mitinglere katıldı. Hindu lider Bipin Chandra Pal Osmanlı'nın özgürlük mücadelesinin bir insanlık mücadelesi olduğunu ve Osmanlı'nın Libya ve Balkanlar'da verdiği kayıpların tüm insanlık için kayıp olduğunu söyledi. Osmanlılar pek çok dini ve ırkı barındıran bir toplum yaratmıştı ve birlikte yaşamalarını sağlamıştı ve böyle bir sistem sona ermemeliydi. Bu çağrılar sonucunda Britanya yönetimindeki Hindistan'da düzenlenen Müslüman Birliği toplantılarında ardı ardına Osmanlı davasını destekleyen karar tasarıları kabul edildi.

Hindistanlı Müslümanlar ve Hindular Britanya emperyalizminden özgürleşme arayışında Londra, Berlin ve Hindistan'da Osmanlılara katılırken, İttihad ve Terakki Cemiyeti 1908'de yönetime gelir gelmez, Rusya'daki Türk milliyetçilerin desteğini teşvik ve elde etme çabalarıyla beraber, II. Abdülhamid'in Rus Orta Asya, Fransız Kuzey Afrika ve İngiliz Mısır ve Hindistan'daki Müslümanlara Pan-İslamcı çağrısını devralmak üzere hızla harekete geçti. Anayasa yeniden yürürlüğe gir-

[923] ATASE Klasör 32, Dosya 145, Fihrist 4; ATASE Klasör 18, Dosya 78, Fihrist 1/13. ATASE Klasör 18, Dosya 78, Fihrist 1.

[924] M.N. Roy, *Memoirs* (1964), s. 3. Trivedi, *Critical Triangle*, s. 168, 179.

Levent Şahverdi Arşivi

dikten sonra altı ay içinde, Osmanlı yönetimi Rusya'daki konsoloslu-klarının istihbarat faaliyetlerini genişletti. 1910'a kadar Osmanlılar Odessa, Moskova ve Tiflis başkonsoloslu-klarını; Batum, Kars, Novorossiisk, Rostov on Don, Taganrog, Sivastopol ve St. Petersburg ile Varşova konsoloslu-klarını ve Nikolaev, Kherson, Kerch, Feodosia ve Vladivostok'taki viskonsüllüklerini sürdürdü. Her bir konsolosluğa, büyükelçiliğe ve misyona, özellikle Batum, Tiflis ve Kars'takilere, Osmanlı Genelkurmayından, iyi eğitimli ve olağanüstü yetenek bazında seçilen subaylar atadılar. Askeri ataşe olarak gönderilmediler, bunun yerine onlara 'ticaret mümessili' denildi ama ticari anlaşmaları üstlenmekten ziyade istihbarat toplamakla ve Rusya'nın Orta Asya vilayetlerinde Pan-İslamcı ve Pan-Türkçü propaganda yapmakla görevliydiler. Ruslar bu Osmanlı istihbarat ajanlarını sürekli gözlüyordu ama faaliyetleri engelsiz bir şekilde sürüyordu. Mısır ve Trablusgarp'taki Osmanlı ajanları da Avrupalıların yönetimine karşı yerel direnişi harekete geçirmek için benzer faaliyetler yürütüyor, sadece para değil unvan şeklinde de hediyeler dağıtıyordu. Bu öyle bir hale geldi ki, bu ülkelerdeki paşaların ve beylerin sayısı İstanbul'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nun göbeğinde olduğundan daha fazlaydı. Avrupalıların işgalindeki bölgelerdeki Müslümanlar arasında çalışmaya gönderilen istihbarat subaylarının çoğu, 1912'den başlayarak *Teşkilat-ı Mahsusa*'ya alınmaya başlayan ajanların başlıca kaynağını oluşturdu.[925]

Hem Almanlar hem de Osmanlılar bir Pan-İslam programının Üçlü İtilaf üyelerini zayıflatmakta başarabileceklerinden büyülenmiş durumdayken, Osmanlılar İttifak Devletlerine tam olarak katılmadan önce bile Enver'in ajanlarının hâlihazırda Berlin'de Alman askeri ve istihbarat liderleriyle düşmanlarının kuyusunu kazacak bir Pan-İslamcı kampanyanın nasıl hazırlanacağını tartışıyor olmaları ve *Teşkilat-ı Mahsusa*'ya bu girişiminin Osmanlı ayağını yürütmekte başrol verilmesi şaşırtıcı değildir.

İlk adım 13 Mart 1913'te, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Trablusgarp için, Meclis-i Mebusan Başkanı Halil [Menteş] ve Genç Türklerle

[925] 'Consriptions Consulaires des Consulats Imperiaux Ottomans en Russie, 1910': AVPRI, f. Turetskii stol o. 502b d. 550 l.2; Kafkasya Genel Valiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na, Petersburg, Birinci Daire, 28 Aralık 1908 [9 Ocak 1909]: AVPRI, f. politarkhiv o. 482 d 3061 l.2; Charykov'dan Sazonov'a, 11 Nisan 1910 [29 Mart 1910], AVPRI , f. politarckhiv o. 482 d. 3061, l. 7, hepsini aktaran Reynolds, s. 161-162.

Levent Şahverdi Arşivi

Paris'te çalışmaya başlayan ve Siyonistlerin Filistin'i İmparatorluktan ayırmaya çalıştıklarından şüphelenmeye başlandıktan sonra bile yakın işbirliği içinde çalışmaya devam eden önde gelen Yahudi politikacı Emmanual Carasso'yu da kapsayan İstanbul merkezli özel bir komite kurmasıyla atıldı. O sırada hedefi Libya'da İtalyanlara karşı yerel direnişin teşvik edilmesine ve desteklenmesine yardımcı olmaktı.[926] Kısa bir süre sonra, İrlandalı-Amerikalı devrimcilerin yardımıyla, ABD'nin batısında ve Almanya'da Hindu öğrenciler ve işçiler arasında Britanya karşıtı *Gadr* (isyan) partisini örgütleyen Hindu devrimci Har Dayal, her ne kadar daha sonra Har Dayal'ın Hindistanlı Müslümanların Hinduların egemenliğindeki bağımsız bir Hindistan'da hoşgörülen bir azınlık olması arzusu konusunda anlaşamayacak olsalar da o sırada Britanya emperyalizmine karşı çalışma ortak amacını paylaşan Osmanlılarla Hindistanlılar arasında Pan-İslamcı faaliyetler ve propaganda düzenlenmesine yardımcı olmak üzere Osmanlı Harbiye Nezareti'nin desteğiyle İstanbul'a geldi.[927] İstanbul'dayken *Gadr* Hindu grubunu 13 Şubat 1913'te Sadrazam Said Halim Paşa ve İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından İstanbul'da resmen kurulan *Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye* ile birleştirdi. İdari komitesinde Britanya ve Fransa tarafından işgal edilmiş ülkelerden önde gelen Arap milliyetçilerin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan ve İslam dünyasının başka yerlerinden Müslüman milliyetçiler bulunuyordu. Bunlar arasında Mısırlı Süleyman el Baruni, Abdülaziz Şaviş, Prens Abbas Halim Paşa ve Ali Mübarek; Lübnan'dan Dürzi lider Şekip Arslan; Mekke Valisi Şerif Ali Haydar; Tunuslu Şerif el Tunusi ve daha sonra Enver'in amcası Halil [Kut] Paşa ile beraber *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın önde gelen bir üyesi olacak Ali Baş Hamba bulunuyordu ve bu da Harbiye Nezareti'nin bir

[926] Archivio Storico e Diplomatico, Roma, Serie Politica 161, aktaran Simon, s.122; E. Aysan, *Büyük Harpte İran Cephesi* (3 cilt, İstanbul, 1938).

[927] Emily Brown, *Har Dayal, Hindu Revolutionary and Rationalist* (Tucson, University of Arizona Press, 1975); Feroz Ahmad, 'İstanbul'da Hint Milliyetçiliği', *Yapıt*, No. 6, 1984, s. 2-15; Dharmavira, *1904-1973, Lala Har Dayal and revolutionary movements of his times*. (Yeni Delhi, India Book Co. [1970]; Horst Krüger, 'Har Dayal in Deutschland,' *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* [Doğu Almanya], X/1 (1964), s. 141-169; Thomas G. Fraser, *The Intrigues of the German Government and the Ghadr Party against British Rule in India, 1914-18*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Londra Üniversitesi, 1974-1975); Thomas G. Fraser, 'Germany and Indian Revolution, 1914-1918,' *Journal of Contemporary History*, XII/2 (Nisan 1977), s. 257-272; Matthew Erin Plowman, *The Anglo-Irish Factors in the Indo-German Conspiracy in San Francisco during WWI, 1913-1921*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Nebraska Üniversitesi, Lincoln, Nebraska, 1999).

Levent Şahverdi Arşivi

parçası olmadan önce bile teşkilatın ilk operasyonlarından biri olduğunun güçlü bir göstergesiydi. *Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye*'nin beyan edilmiş hedefi Müslüman bilincini yaymak, Müslüman gençlerin eğitimini iyileştirmek, tüm Müslümanlar arasında dini inançları güçlendirmek ve yardımsever hayır işleri yapmaktı ancak bu Müslümanların Trablusgarp ve Bingazi'nin İtalyan işgaline karşı ayaklanmalarına yardım etmek ve ardından dünyadaki diğer Müslümanlara yardım etmek üzere genişlemenin sadece sıçrama tahtası olarak görülüyordu.[928] *Gadr* ve *Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye* birlikte, resmi Osmanlı devlet matbaası *Matba'a-i Amire* tarafından, iki haftada bir Arapça, Türkçe, Farsça, Hindu ve Urdu dillerinde, 4 Nisan 1914'ten 4 Kasım 1915'e kadar basılan *Cihan-i İslam* dergisini yayımladılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra Hindistan ve Güney Asya'da başka yerlerde de dağıtılıyor, Enver Paşa'nın tüm dünyadaki Müslümanlara Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra tüm Müslüman ülkeleri Hristiyan işgalinden kurtaracak hareketleri desteklemeleri çağrısını taşıyordu. Üyelere nerede olurlarsa olsunlar anavatanlarında, ama özellikle yabancı işgali altındaki Müslüman ülkelerde İslami propagandayı yaymaları talimatı verildi. Gazete, Harbiye Nazırı Enver Paşa bununla yakından ilişkilendirildiğinden ve ayrıca üyelerinin çoğu o ülkeden geldiğinden, Trablusgarp ve Bingazi'nin İtalyan işgaline karşı mücadeleye özel bir ilgi gösteriyordu.

Sonraki yıl ve özellikle Almanya ve Avusturya ile ittifak anlaşması 2 Ağustos 1914'te imzalandıktan sonra ve Osmanlı İmparatorluğu aynı yılın kasım ayında savaşa girene kadar Cemiyet, her ne kadar aslında büyük ölçüde Osmanlı Harbiye Nezareti'nin gizli ödenekleriyle finanse edilse de ve önde gelen figürlerinin çoğu *Teşkilat-ı Mahsusa*'daki Osmanlı yetkililer olsa da *Teşkilat-ı Mahsusa*, İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı hükümeti için resmi olarak barış halinde olunan ülkelerde yıkıcı siyasi ve devrimci faaliyetler yürütmek üzere bir araç işlevi gördü.[929] İttifak devletleri, Sultan-Halife tarafından Cihat ilan

[928] *Tanin*, 13 Şubat 1913; BEO 312459, 13 Nisan 1329/26 Nisan 1913, ve 18 Nisan 1329/1 Mayıs 1913; Ahmad, 'Hint,' s. 140.

[929] BBA-BEO 1300/532, Sadrazam'dan Harbiye Nezareti'ne, 3 Ekim 1329/16 Ekim 1913; Mim Kemal Öke, *Turkish War of Independence*, s. 39; E.C. Brown, *Har Dayal: Hindu Revolutionary and Nationalist* (Londra, 1975); Ahmad, 'Hint,' *Yapıt*, no. 6 (Ağustos- Eylül 1984), s. 5-15; Simon, s. 122-124, 357.

Levent Şahverdi Arşivi

edilmesinin ve olayın haberlerinin İslam dünyasında yayılmasında müttefikler arasındaki işbirliğinin İtilaf Devletlerine karşı çabalarına genel destek sağlayacağını düşünüyorlardı.[930] Planın uygulanmasına hazırlık olarak, Şeyhülislamlık ile birlikte Osmanlı Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki camilerin ve medreselerin yenileştirilmesinin yanı sıra bunların kapsamlı bir şekilde genişletilmiş ve titiz bir şekilde geliştirilmiş bir müfredatla ve öğretmen kadrosuna katılmak üzere Ulema üyelerinin eğitilmesi için yeni kurulmuş bir sistemle birlikte tek bir Halife Medresesi, *Darü'l-Hilafeti'l-'Aliyye Medresesi* altında birleştirilmesi için bir program başlatıldı. İlk adım olarak İstanbul'daki tüm medreseler, personeli ve programı hakkında ayrıntılı bir araştırma yapıldı.[931] Bu hazırlıkları öğrendiğinde Alman Genelkurmay Başkanı Helmut von Moltke Alman Şansölye Bethmann-Hollweg'e Osmanlı'nın ittifakı, Osmanlı İmparatorluğu'nu Hindistan, Mısır ve İran'da yürütülecek Pan-İslamcı faaliyetlerin üssü yapmak için kullanma planını onayladığını bildirdi.[932]

Aynı gün Berlin'de Alman yönetimi, Müslüman dünyanın tamamını ayaklandırmanın ve İtilaf güçlerine saldırmak üzere örgütlemenin ilk adımı olarak Sultan'ın Cihat ilan etmesini sağlayarak, Pan-İslamcı propaganda yaparak ve sefer kuvvetlerini İran ve Mısır'a göndererek Müslüman dünyasında Britanya karşıtı devrimlere yol açılmasına dair bir plan öneren, 136 sayfalık bir memorandumu birkaç hafta içerisinde Kayser ve Almanya Dışişleri Bakanlığı'na sunan, arkeolog Max von Oppenheim idaresinde yeni Doğu İstihbarat Bürosunu oluşturdu.[933] Oppenheim'ın memorandumu Almanya'nın tüm Müslümanları İslam Halifesi olarak Osmanlı Sultanı liderliğinde Britanya, Rusya ve Fransa'ya karşı harekete geçirmesi fikrini vurguladı. Mısır ve Hindistan'da Britanya'ya karşı isyanları birinci; Türklerin Kafkasya'da Ruslara karşı ayaklanmasını ikinci ve Tunus, Cezayir ve Fas'ta Fransızlara karşı ayaklanmaları üçüncü derecede önemli addetti. Almanlar ve Osmanlılar, Mısır'da Arap Bedevileri ve Mısır ile Sudan'da Sanusi

[930] Fritz Fisher, *Germany's Aims in the First World War* (Londra, Chatto & Windus, 1967), s. 121; Trivedi, *Critical Triangle*, s. 180.

[931] Mübahat S. Kütükoğlu, 'Darü'l-Hilafeti'l-'Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri,' *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII/1-2, s. 1-212.

[932] Trivedi, *Critical Triangle*, s. 169, 180.

[933] Trivedi, *Critical Triangle*, s. 169.

Levent Şahverdi Arşivi

tarikatı mensuplarını Osmanlı subayları önderliğinde harekete geçirmek üzere birlikte çalışacaktı. Almanlar Süveyş Kanalı'na bir saldırı gerçekleştirmek ve Britanyalıları Kuzey Afrika'dan tamamen sürmek için Osmanlı ordusuyla işbirliği yapacaktı. Almanya oradaki Müslümanları destekleme faaliyetlerinin merkezi olarak Mekke ve Medine'de postaneler açacaktı. Almanlar ve Osmanlılar, Kırım, Kazan, Ufa, Orenburg, Kafkasya ve Orta Asya Müslüman bölgelerinde Müslümanları Rus yönetimine karşı ayaklanmaya kışkırtmak üzere işbirliği yapacaktı. Oppenheim Kafkasya'daki Müslümanların iyi savaşçılar olduğunu, Ermenilerle Gürcülerin ise 'korkak dalavereciler' olduklarını belirtti. Önceden Kafkasya'dan Türkiye'ye kaçmış Çerkezler, Çeçenler ve Müslüman Gürcülerden 20-30 bin kişilik bir grup oluşturulacaktı. Hacı Zeynel Abidin Tagiyev'in [Abidin Taghizad, Azeri milyoner gazete sahibi] yardımıyla Bakü'nün petrol sahaları yeterince bombalanacak böylece Rusya'nın onları kendi savaş makinesi için kullanamayacağı şekilde hizmet dışı kalacaktı. Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Afganistan Rusya ile İngiltere'ye karşı bir ittifak oluşturacak, Hindistan ve Yakın Doğu'daki Britanya yönetimini devralmak üzere Hindistan'daki 66,6 Müslümanla birlikte, Afganistan, Mekke, Medine ve Türkiye'den 217 milyon Müslümandan oluşan bir güç oluşturacaktı. Von Oppenheim İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı savaşmak üzere Müslümanların nasıl harekete geçirilip örgütleneceğine dair pek çok ayrıntı verdi. *'Kuzey Afrika ve Hindistan'daki Müslüman halkı ayaklandırmak gerek. Bu nedenle en büyük silahımız İslam.'* Kafkasya'nın kaybedilmesine karşılık Osmanlılar Ege Adaları ve Mısır'daki toprakları alacaktı. İran ve Afganistan bağımsız olurken Hindistan özek olacaktı. *'Bu mücadelede, Müslümanların ayaklanması İngiltere'ye ciddi bir darbe indirecek. İngiltere'yi yok etmek için her şeyi yapmalıyız ve her imkândan yararlanmalıyız.'*[934] 21 Eylül 1914'te talimatları doğrudan Kayser'den aldıktan sonra von Oppenheim İstanbul'daki Har Dayal'a yazdı ve örgütlenmelerini ve genişletilen kampanyaya dâhil olmalarını sağ-

[934] Raporun tamamı Alman Askeri Arşivlerinde bulunmaktadır: PA-AA, *Der Weltkrieg, Nr. 11. Unternehmungen und Aufwiegelungen gegen unsere Freinde. Allgemein, Bd. 1. Die Revolutionierung der islamischen Gebietge unserer Feinde. Treue, Max Freiherr von Oppenheim*, s. 61-64; aktaran Çolak, s. 24-25; Wilhelm Treue, 'Max Freiherr von Oppenheim-Der Archäologe und die Politik,' *Historische Zeitschrift*, cilt 209/1, s. 37-74, ancak von Oppenheim'ın bir casus olduğunu veya Almanya'nın Pan-İslam programının planlamasına dâhil olduğunu reddetmektedir.

lamak üzere Almanya'nın çeşitli yerlerindeki Hindistanlı ve Osmanlı öğrencilerle temas kurdu.[935]

Eylül ve Ekim 1914'te Berlin ve İstanbul'da planlar ilerlerken bile, İslami birlik fikirlerini yayma çabaları Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinde hızla ilerliyordu. *Teşkilat-ı Mahsusa* temsilcileri Suriye, Irak ve Mısır'a gönderildi, Halife-Sultan'ı İslam medeniyetinin emperyalist Hristiyan düşmanlarına karşı mücadelesinde desteklemenin tüm Müslümanların görevi olduğu vurgulandı. Dini mesajlarla beraber silah ve cephane de gönderildi ve yerel gruplar Osmanlıları desteklemeye ve fiilen savaşa girmeden önce bile Osmanlı İmparatorluğu'nu baltalama çabası çerçevesinde hâlihazırda isyan mesajını yaymakta olan Britanyalı ve Fransız ajanların çabalarına karşı direnmeye teşvik edildi.[936] Bu Pan-İslamcı faaliyetlere dair raporlar İstanbul'daki Britanya Büyükelçisi Sir Louis Mallet'e ulaşırken[937] o da bunları giderek kaygılanan ve endişelenen Britanya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdi. Her şeyden çok Sultan'ın Hindistan'daki Müslümanları, Britanya egemenliğinin kötü yönetiminde hâlihazırda giderek huzursuzlanan Hindulara katılmaya sevk etmesinden korkuyordu. Gerçekten de Enver Hindistan'daki Müslümanlar arasında Britanya yönetimine karşı bir isyan başlatmakla çok ilgileniyordu ve daha 1911'de Eşref'i [Kuşçubaşı] olasılıkları araştırmak üzere Hindistan'a göndermişti. 1913 başında Eşref, şayet Osmanlı hükümeti Hindistanlı Müslümanlara silah ve para sağlayabilirse böyle bir isyanın kesinlikle mümkün olduğunu bildirdi. Neticede, Temmuz 1913 ortasında Enver Eşref, Selim Sami ve diğerlerine Hindistanlı Müslümanların Britanya'ya karşı ayaklanmalarını sağlamak üzere Hindistan'a ve ardından aynı amaçla Rusya'ya gitmeleri talimatı verdi. Ancak onları taşıyan gemi Kızıldeniz'den Bombay'a doğru ilerlerken Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı patlak verince grup İstanbul'a geri çağrıldı ve onun yerine İmparatorluğun Arap vilayetlerinde İtilaf Devletleri ve destekçilerine karşı daha doğrudan eylem planlamakla görevlendirildi.[938]

[935] Trivedi, *Critical Triangle*, s. 170, 180.

[936] Attila Çeliktepe, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Siyasi Misyonu* (İstanbul, 2002).

[937] Joseph Heller, 'Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire: The Road to War,' *Middle Eastern Studies*, XII/1 (1976), s. 3-44.

[938] Cemal Kutay, ed., 'Kuşçubaşı'nın «Tarihe Benden Haberler»inden Enver Paşa İstanbul Nasıl Terketmişti?', *Millet* II (1950), s. 28-29, aktaran Stoddard, s. 169; Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber Cengi* (İstanbul, Eylül 1962).

Levent Şahverdi Arşivi

Eşref Bey ve diğer Osmanlı ajanlarının faaliyetleri, Hindistanlı Müslümanların ve Hinduların ülkedeki Britanya yönetimini sonlandırma müşterek amacı için derhal işbirliği yapmalarını sağlama çabasına odaklandı. Bir dizi saldırı ve kışkırtma girişimi bunu izledi. Britanya ordusunun gücü ve 19. yüzyılın ortasında büyük Hint İsyanlarının ardından kurulmuş son derece yolsuz yönetim sistemi sayesinde Britanyalılar bu dönemdeki 'En Kıymetlisini' elinde tutabildi. Ne zaman Osmanlıların doğuya yeni Pan-İslamcı ajanlar gönderdiği haberi gelse, Britanyalı liderler Pan-İslamcı hareketin devrimi ateşlemek için gereken kıvılcımı sağlayabileceği ve Britanya'nın en değerli imparatorluk sömürgesi olarak görülen yerlerin kaybedilmesine sebep olabileceği korkusuyla alarma geçiyordu. Ve gerçekten de Britanyalılar endişelenmekte haklıydı. İstanbul'daki Britanya Büyükelçiliği'ne pek çok endişe verici mesaj geldi ve bunlar Londra'ya gönderildi. Örneğin 20 Ekim 1914'te Mallet, Osmanlı silah ve cephanesinin gizlice Doğu Akdeniz'in Suriye kıyısındaki İskenderun limanına geldiğini ve Halep ve çevresindeki Müslüman çeteleri silahlandırmak üzere gönderildiğini bildirdi.[939] Ertesi gün, Beyrut'taki Osmanlı ajanlarının, oraya Mısır, Hindistan ve başka yerlerden gelen Müslümanlar arasında, 'kışkırtıcı' çağrılarla ve Britanyalıların Mısır'da hacı kervanının Kutsal Şehirler Mekke ve Medine'ye ulaşmasını engellemeye çalıştığı gibi haberler yayarak isyan telkininde bulundukları endişe verici haberini iletti:

> *Yazarının Şeyh Aziz Şaviş olduğu söylenen bir manifesto gizlice Beyrut'ta dolaştırılıyor. Manifestonun yabancıların yönetimindeki Müslüman ülkelerin on temsilcisinin imzasını taşıdığı iddia ediliyor. Müslüman askerleri kendi ülkelerinde İslam'ı savunmak için isyana teşvik ediyor ve müttefikleri terk ederek Almanya'ya katılmaya çağırıyor. Mahiyeti tamamen fanatik ve kışkırtıcı... Anladığım kadarıyla manifestonun birkaç bin kopyası Suriye üzerinden Mısır ve Hindistan'a ve diğer Müslüman ülkelere gizlice sokulacak...*[940]

[939] Mallet'ten Grey'e, İstanbul, 21 Ekim 1914, Osmanlı silah, cephane ve Pan-İslamcı ajanların Suriye'ye varışına dair rapor: *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 66.

[940] Mallet'ten Grey'e, İstanbul, 22 Ekim 1914, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 66.

İstanbul'da ise hükümet tarafından teşvik edilen Pan-İslamcı bir basın kampanyası giderek hararetleniyordu. Mallet 22 Ekim'de şunu bildirdi:

> *Şu an buradaki basın kampanyasının hedeflerinden biri Büyük Britanya'nın İslam'a kasten darbe indirmeyi amaçladığını kanıtlamak ve bu amaçla burada Britanya Hükümetinin bu yıl Mısır'dan hacca gidenleri engellediğine dair bir açıklama dolaştırılıyor. Bu açıklamada, Mısır Hükümeti hacıları koruyamayacağından hac yolculuğunun olmayacağını belirten bir fetva yayımlandığı belirtiliyor. Bu Fetva'nın Britanya tarafından zorla yayımlatıldığı ima ediliyor.*[941]

Pan-İslamcı ajanlar silah ve mesajlarını Suriye'de yayarken 10 Ağustos 1914'te İstanbul'da Enver Alman Büyükelçi von Wangenheim ile önce İran Şahı'nı Britanyalıları ve Rusları ülkesinden sürmeye yardım etmeye ikna etmek için ve ardından Afganistan Emiri'ne giderek onu Britanyalıları terk etmeye ve Britanya yönetimindeki Hindistan'a oradaki Müslüman isyanıyla işbirliği içinde bir saldırıda bulunmak üzere ordusunu Osmanlı güçlerine katılmak üzere harekete geçirmeye ikna etmek için İran üzerinden ve Afganistan'a ortak bir Alman-Osmanlı seferi planladı.[942] Birkaç gün sonra Enver, *Heyet-i Seferiye*'nin Osmanlı lideri olarak, önde gelen *Teşkilat-ı Mahsusa* üyesi, Balkan Savaşlarından çıkan birkaç Osmanlı donanma kahramanından biri olan, Londra'ya gidip Britanya tersanelerinde tamamlanan ve Britanya Donanması için el koyulmuş olan iki Osmanlı kruvazörünün komutasını devralma başarısız misyonundan sonra İstanbul'a yeni dönmüş olan Yüzbaşı Rauf'u [Orbay] atadı. Enver'in emirleri yerine getirildi ve sefer İstanbul'da Albay Fevzi Bey tarafından Harbiye Nezareti'nde, halen *Teşkilat-ı Mahsusa* için kullanılmakta olan bir takma ad olan *Şark Şube-i Mahsusa*'da planlandı.[943] Eylül ayı başında, seferin Rauf Bey liderliğindeki ilk ayağı trenle İran'a gitmek üzere doğu

[941] Mallet'ten Grey'e, İstanbul, 22 Ekim 1914, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 67.

[942] İsrafil Kurtcephe ve Mustafa Balcıoğlu, 'Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi, Rauf Bey Müfrezesi,' OTAM, 1992, s. 247-269; Rauf Bey, *Cehennem Değirmeni*, ed. İsmet Bozdağı (İstanbul, 1993), s. 15-22; Keleşyılmaz, s. 90-91.

[943] ATASE Klasör 3610, Dosya 30, Fihrist 1/1-2, aktaran Keleşyılmaz, s. 90; Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusadan*, s. 158. ATASE arşivleri, Klasör 1838, Dosya 45, Fihrist 1, 3. ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, Fihrist 6, aktaran Sarısaman, s. 496.

Levent Şahverdi Arşivi

Anadolu'ya doğru yola çıktı. Bu Britanya istihbaratı tarafından derhal fark edildi ve Londra'ya 'bir grup devrimci' olarak rapor edildi ama *Teşkilat-ı Mahsusa* hâlâ gizliliğini koruduğundan ve aslında Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar Britanya İstihbaratı tarafından bilinmediğinden sadece İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından gönderilmiş olduğu saptandı.

(Telgraf) Konstantinopolis, 5 Eylül 1914.

İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi İstanbullu bir müfettişin İran'a gitmek üzere 1 Eylül'de önceden yaşadığı Erzurum'dan ayrıldığını duydum. Biri Ağa Mehmet Ali adında, İstanbul'dan üç İranlı devrimci ona eşlik ediyormuş. Afgan ve Hindistanlı Müslümanlar hakkında fikir sahibiler ve ayrıca İran'da Rus karşıtı bir kargaşa yaratmak niyetindeler.[944]

Eylül ayı başında Kayser II. Wilhelm Afganistan Emiri'ne, aslında Almanya Dışişleri Bakanlığı'nda Zimmermann tarafından yazılan, Müslüman dünyası için bağımsızlığı destekleme kararlılığını belirten bir mektup gönderdi: *'Muhammed ümmetini bağımsız görmek uzun zamandır dilediğim bir şey. Bu nedenle sadece Muhammed'in halkına bağımsızlık mücadelelerinde şimdi yardım etmekle değil aynı zamanda savaş bittikten sonra İmparatorluk Yönetimimle gelecekte de desteklemekle de ilgileniyorum.'*[945]

Ancak Rauf Bey'in grubu doğuya gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Alman İstihbaratı sonunda Enver'in daha önce bulunduğu, sefere katılmak üzere bir birlik gönderilmesi talebini kabul etti. 25 Alman subay ve asker gönderdi ama bunlardan sadece biri, kariyerinin başında İran'ın güneyinde Buşehr'de Alman konsolos olan ve bölgedeki, özellikle Britanya petrol rafinerilerinin bulunduğu Şattülarap kıyılarındaki Bedevi aşiretleriyle ilişkileri bulunan Yüzbaşı Wassmuss Farsça biliyordu.[946] 16 ila 19 Eylül 1914 arasında, Wassmuss İstanbul'a

[944] Mallet'ten Grey'e, İstanbul, 5 Eylül 1914, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, 1914), s. 18.

[945] Fritz Fisher, *Germany's Aims in the First World War*, s. 120; Trivedi, *Critical Triangle*, s. 169-172, 180.

[946] ATASE Klasör 351, Dosya 1403, Fihrist 16; Keleşyılmaz, s. 88-90; Mustafa Balcıoğlu, 'Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik bir Türk-Alman Projesi: Rauf Bey Müfrezesi,' Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete* (İstanbul, 2001), s. 67-93 içinde; Trivedi, *Critical Triangle*, s. 170,180; Renate Vogel, *Die Persien und Afghanexpedition Oskar Ritter von Niedermayers 1915/16* (Osnabruck, 1976); Hans-Ulrich Seidt, 'From Paletsine to the Cauca-

gitmek üzere Berlin'den ayrıldıktan sonra, Alman İstihbaratı Berlin'de Dışişleri Bakanlığı'nda sefere katılmak üzere göndermeye karar verdiği diğer ajanları topladı: 1914 baharında, bazı Hindu ve Müslüman devrimci gruplara para dağıttığı bir Hindistan seferinden yeni dönmüş olan Oskar von Niedermayer, Zugmayer ve himayesindeki üç Hindistanlı. Bu noktada, Alman yönetimi, adamlarıyla para ve silah gönderirse, Osmanlı'nın Cihat ilanının, İttifak Devletlerinin tüm Müslüman Asya'yı İtilaf Devletlerine karşı harekete geçirmesini ve Britanya'nın dikkatini Avrupa'dan saptırmasını sağlamasını bekliyordu. Aslında Niedermayer Almanya'nın genel olarak Müslümanları ve özel olarak Türkleri ve Hindistanlı Müslümanları hor görme hissiyatını paylaşıyordu. Bu seferin herhangi bir başarı sağlayacağından, Hindistanlı devrimcilerin başarılı bir isyan başlatabileceklerinden veya Britanya yönetimini devirebileceklerinden veya hatta şayet bir Osmanlı-Alman ordusu Hindistan ve Afganistan'a gelirse Hindistan sınırında ayaklanmalar başlatabileceklerinden çok kuşkuluydu ve böyle bir girişimin başarılı bir şekilde Britanya'nın dikkatini Avrupa'daki Batı Cephesinden saptırabileceğini de düşünmüyordu. Ancak Berlin'deki üstleri, şayet Niedermayer ve Alman arkadaşları seferin yönetimini ele alırsa böyle bir sonucun mümkün olduğunu ve bu nedenle, özellikle Osmanlılardan çok Almanların çabaları Azerbaycan ve İran'ın güneyindeki petrol sahalarının kontrolünü ele geçirmesini sağlayacaksa en azından denemesi gerektiğini düşünüyordu. Niedermayer ve Zugmayer ayrıca Türklerin herhangi bir şeyi başarma becerisini de küçümsüyordu. Sonunda sefere katılmayı kabul ettiler ama Osmanlılarla Almanların eşit kontrole sahip oldukları düzenlenme biçimini beğenmediler. Korktukları sonuç, projenin siyasi ve ticari sonuçlarının asıl hedefi olarak gördükleri petrolün Almanya'nın kontrolüne geçmesine gölge düşürmesiydi. Bu nedenle kendi aralarında, askeri temelde ve onların yönetiminde, Türklerin yardımcı ve hizmetkârdan fazlası olamayacağı şekilde düzenlenmedikçe misyonun başarılı olamayacağına karar verdiler ve akıllarında bu düşünceyle doğuya, İstanbul'a yola

sus: Oskar Niedermayer and Germany's Middle Eastern Strategy in 1918,' *German Studies Review*, XXIV/1 (2001), s. 1-18; Hans-Ulrich Seidt, 'Oskar Ritter von Niedermayer und die Deutsche Geostrategie: Ein Biographiches Projekt,' *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, cilt 47/8 (1999), s.736-739; C.H. Sykes, *Wassmuss: The German Lawrence* (Londra, 1936); Gilbert Comte, 'Wassmuss, Le Lawrence du Kaiser,' *Miroir de l'Histoire* , no. 113 (1959), s. 604-614; Trivedi, *Critical Triangle*, s. 171-172.

Levent Şahverdi Arşivi

çıktılar.[947] Komite Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılıp İran'a girdiğinde iki gruba ayrılacaktı. Birincisi Osmanlılar adına Yüzbaşı Rauf Bey ve Yüzbaşı Ömer Fevzi ve Almanlar adına Wassmuss komutasında olacaktı. Otomobiller ve atlarla Halep üzerinden, daha sonra İstanbul'dan, Almanya'dan gelecek ikmal malzemeleri ve silahlarla yüklü yük arabalarıyla ayrılacak ikinci grubu bekleyeceği Osmanlı-İran sınırına gidecekti. Osmanlı-İran sınırında iki grup birleştiğinde, birlikte İran'ın güneyine, oradan da Afgan sınırına geçeceklerdi. Daha sonra birinci grup Afganistan Emiri'yle buluşup onu Kuzeybatı Cephesinde ve Hindistan'da Britanya'ya karşı saldırıya katılmaya teşvik ederken ikinci grup silah ve malzemelerle beraber Belucistan'da bırakılacak, geriye kalan Alman ve Osmanlı subaylar yerlilerden oluşan silahlı bir gönüllü müfrezesi örgütleyecek ve sonra ilk grubun düzenlediği saldırıya katılacak veya devrimleri kışkırtmaya devam edecek ve mevcut devrimci kuvvetlerle birleşecekti.[948]

Eylül 1914 sonunda, Wassmuss ve Rauf Bey orijinal plana sadık kalarak Osmanlı ve Alman ajanlardan oluşan ilk gruba Halep'e doğru önderlik ederken Enver İstanbul'da Berlin'den yeni gelmiş olan Niedermayer ve Zugmayer ile buluştu. Orijinal planı değiştirmek konusunda anlaştılar ve buna göre Wassmuss'un grubu aşiretleri Britanya'nın petrol tesislerine saldırmaya kışkırtmak üzere İran'ın güneyine giderken ikinci grup ayrı olarak ve doğrudan Afganistan ve Hindistan'a gidecekti. Enver ile İranlıları bunun gerçekten İran ve Hindistan'daki Hristiyan emperyalistlere karşı Müslüman bir Cihat operasyonu olduğuna ve esasen Hristiyanların İslam'ı kontrol etme çabası olmadığına ikna etmek için, çok fazla Alman Hristiyanın gitmemesi ve sefere daha çok Müslüman subayların katılması ve daha çok onlar tarafından yönetilmesi gerektiği konusunda anlaştılar. Ancak kendi aralarında Alman subaylar hâlâ, Alman subaylar yerine Osmanlı subaylar tarafından komuta edilirse seferin başarılı olacağından ve herhalükarda böyle bir organizasyonla Almanya'nın asıl hedefini, bölgedeki petrolü güvenceye alabileceğinden kuşkuluydu. Bu nedenle Enver ile vardıkları anlaşmaya rağmen Niedermayer ve Wassmuss yine de Rauf Bey ve

[947] *Operations in Persia*, s. 74-75.
[948] ATASE Klasör 351, Dosya 1403, Fihrist 16, aktaran: Keleşyılmaz, s. 88-90.

Levent Şahverdi Arşivi

subayları eşliğinde yola düşer düşmez seferin yönetimini ele almayı planlıyordu.[949]

Bu arada Enver Paşa'nın ortak bir Osmanlı-Alman seferi olacağını düşündüğü seferin başarısına dair umutları yüksekti. Irak'ın güneyindeki Basra Valisine silah ve cephanenin Alman bayrağı altında Basra'ya gönderildiğini ve Alman subayların da aralarında bulunduğu 32 gizli ajanın Belucistan, Afganistan ve Hindistan'da Cihat vaaz edeceğini bildirdi ve hedeflerine ulaşmalarında mümkün olan tüm desteği onlara sağlaması talimatı verdi.[950]

16 Ekim 1914'te Zugmayer İstanbul'dan Halep'e giden, ordu teçhizatı ve yolda aşiret liderlerine dağıtılacak 60 bin İngiliz poundu taşıyan ikinci gruba önderlik etti. Oskar von Niedermayer, Romanya'dan demiryoluyla sevk edilen silah ve teçhizatı beklemek üzere seferin diğer üyeleriyle beraber İstanbul'da kaldı. Birdenbire büyük bir sorun ortaya çıktı: Romanya makamları tarafsızlıklarını korumak için Almanya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na trenle topraklarından geçerek daha fazla askeri sevkiyat yapılmasını yasaklamaya karar verdiler. Ve tarafsız kalma çabaları çerçevesinde Niedermayer'in beklediği sevkiyata el koydular. Alman Genelkurmayı Berlin'den yeni bir sevkiyat göndermeye ve Romanya'dan geçmesini kolaylaştırmak için yüklü bir rüşvet ödemeye karar verdi. Ancak bu sırada iki grup Anadolu'dan doğuya doğru giderken, Osmanlı subayların çoğu Niedermayer ve Wassmuss'un uygulamaya çalıştığı keyfi liderlikten, özellikle birlikte seyahat ettikleri Osmanlı subaylarına ve askerlerine patronluk taslamaya çalışmalarından duydukları öfke nedeniyle gruptan ayrıldı. Bazıları Şam'a giderek Cemal Paşa'nın, daha sonra 1915'te Süveyş Kanalı ve Mısır'a düzenlenecek seferine katıldı.[951] Grubun geri kalanı Neidermayer'in İstanbul'a her an gelmesi beklenen silahları ve diğer ikmal malzemelerini getirmesini beklerken İran'a doğru ilerlemeye devam ettiler.

Dolayısıyla Osmanlılar hâlâ ismen tarafsızken ve o veya bu tarafta resmen savaşa girmemişken ortak Osmanlı-Alman askeri seferi İran'a

[949] *Operations in Persia*, s. 75.

[950] Siyasi Mukim, Basra Körfezi, Bushire'den, Hindistan Dışişleri Bakanı'na, Dışişleri Bakanlığı, 26 Eylül 1914: Pro. No. 12, Home Poll.A., Kasım 1914, nos. 1-27, Hindistan Ulusal Arşivleri, aktaran: Trivedi, *Critical Triangle*, s. 171.

[951] *Operations in Persia*, s. 76.

Levent Şahverdi Arşivi

ilerliyordu. Ekim 1914 sonunda, Osmanlı İmparatorluğu savaşa girmeden önce, Niedermayer Abadan çevresindeki petrol tesislerini Osmanlı veya aşiretlerin olası bir saldırısından korumak için Britanya'nın Basra'yı işgal etmeyi planladığını öğrendi. Berlin'e orijinal misyonunu yürütmek yerine, Basra'yı kurtarmak ve Britanya'nın Abadan adasındaki petrol rafinerisini ve tanklarını ateşe vermek üzere Alman askerlerine İran'ın güneyine düzenlenecek bir seferde liderlik etmeyi önderdi. Ancak Alman Genelkurmayı, Wassmuss'un ele geçirmesi ve böylece Alman donanması tarafından kullanılabilir kılması umuduyla petrol rafinerilerine dokunulmasını istemediğinden bu planı reddetti. Bu nedenle Neidermayer'e, petrol rafinelerini Britanya'nın elinden alırken zarar gelmemesine yardımcı olacak Alman uzmanlar gelene kadar beklemesi emredildi. Ancak o hâlâ İstanbul'da ikinci silah ve uzman sevkiyatını beklerken, Britanya Osmanlılara karşı savaş ilan etmeden önce Basra'yı işgal etti.[952]

Neticede, İkinci Ciltte 1915 ile 1916'da meydana gelen olayları ilişkilendirirken göreceğimiz üzere, Rauf [Orbay] ve seferin Türk katılımcıları, Niedermayer ve Alman grubunun komutayı devralmaya ve Türkleri hizmetli yapmaya çalışmasının ardından gruptan ayrıldılar. Rauf Irak ve İran'daki diğer *Teşkilat-ı Mahsusa* faaliyetlerine katılmak üzere İstanbul'a dönerken Niedermayer, Wassmuss, Zugmayer ve misyonun geri kalan üyeleri Afganistan, Kabil'e kendi yollarına gittiler. Sonuçta Almanlar Afgan Emiri Habibullah Han'ı Hindistan'ı işgal etmeye ve Britanya'ya karşı Müslümanların ayaklanmasını sağlamaya çalışmaya ikna edemediler ve neticede seferden elleri boş döndüler. Ancak Wassmuss, İran'ın güneyine ayrı bir sefer düzenleyerek Körfez kıyısı boyunca Britanya ile savaşmak için bazı aşiretlerin desteğini aldı ama neticede o ve destekçileri Britanya'nın Güney İran'daki Percy Sykes önderliğindeki Tüfekli Birlikleri tarafından yenilgiye uğratıldılar.[953] Türklerin bazıları ise, Hindu anarşist Mahendra Pradap'ın yardımıyla[954] Emir'in kardeşi Nasrullah Han'ın desteğini almayı başardı.

[952] *Operations in Persia*, s. 76.

[953] Gilbert Comte, 'Wassmuss, Le Lawrence du Kaiser,' *Miroir de l'Histoire*, no. 113 (1959), s. 604-614; Denis Wright, 'Sir Percy Sykes and Persia,' *Central Asian Survey*, XII/2 (1993), s. 217-231.

[954] Bu seferdeki rolü Raja Mahendra Pratap tarafından şu eserinde ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır: *My life story of fifty Five Years, December 1886 to December 1941*, [1. basım], Dehradun, World Federation [1947]; ve Mahendra Pratap, 'My German Mission to High Asia,'

Levent Şahverdi Arşivi

Onun yardımıyla Afganistan ile Hindistan arasındaki Hayber Geçidi'ne kadar ilerlediler ve orada çeşitli Hindistanlı Müslüman gruplardan ajanlarla buluşarak Hindistan'da takip eden ayaklanmaları teşvik ettiler. Tüm bunlar Britanya'nın Hindistan Ordusu tarafından acımasızca bastırılırken Pathan aşiretleri Türklerin gücünün yetmediği çok büyük paralar ödenmesiyle Britanya'nın tarafına geçtiler.[955] Dolayısıyla Rauf Bey'in seferi doğrudan bir başarı elde edememiş olsa da Afganistan'daki operasyonlarıyla ve Hindistan'da kargaşa ve isyan çıkaran ajanlarıyla neticede Britanya'yı, yönetimini sürdürmek için orada çok büyük bir gücü tutmaya mecbur ederek Batı Cephesine gönderilebilecek adam sayısını ve ikmal malzemesi miktarını azaltmış oldular.

iv. Arap Vilayetleri

Teşkilat-ı Mahsusa, Osmanlı İmparatorluğu resmen savaşa girmeden önceki yaz Güneydoğu Avrupa'daki ve Karadeniz'in kuzeyindeki ve doğusundaki bölgelerdeki faaliyetlerine paralel olarak, 21. yüzyılın ilk yıllarında Arap milliyetçiliğinin yükselmesinin Osmanlı idaresi için giderek daha fazla zorluk yarattığı İmparatorluğun tüm Arap vilayetlerinde çok daha aktif çaba gösterdi.

Teşkilat-ı Mahsusa ajanları Britanya karşıtı ve Pan-İslamcı propaganda yayarken ve sadece Bedevi aşiretlerini değil kentli nüfusları da Britanya işgaline karşı ayaklanmak üzere örgütlerken Osmanlı'nın savaşa girmeden çok önce Suriye, Irak, Arap yarımadası ve Mısır'da yürüttüğü bu hazırlıklara dair raporlar Londra'ya ulaştı:

(Telgraf.)

Kahire, 28 Ağustos 1914

Hicaz ve daha güneyinde Osmanlı kuvvetleri harekete geçiriliyor ve bu Kızıldeniz'deki mevcut askeri faaliyeti açıklayabilir. Yakın zamanda yaklaşık altmış Türk subay İskenderiye'ye geldi ve Mısır'dan aşağı Kızıldeniz'e geçti. İstikametleri Yemen idi. On iki bin Türk askerinin Cidde bölgesinde olduğu bildiriliyor.

Asia, XXV (Mayıs 1925), s. 382-388, 450 ve muhtelif yerlerde.

[955] Baha Baha, ' Activities of Turkish Agents in Khyber during World War I,' *Journal of the Asiatic Society of Pakistan*, 1969, 14(2), s.185-192.

Levent Şahverdi Arşivi

İşaretler gösteriyor ki, savaş durumunda Türkiye tarafından Mısır'a bir saldırı tasarlanıyor. Birkaç Türk subay şu anda Delta'da. Bilinenlerin hepsini izlemek üzere adımlar atılıyor. Sağlam bir kaynaktan, Konstantinapolis'ten gelen Türklerin seferberliğine dair tüm haberlerin doğru olduğunu öğrendim. Bu arada Büyük Britanya'ya karşı hissiyatı kışkırtmak üzere Hindistan, Yemen, Senusi ve Mısır'a casuslar gönderiliyor. Gazze'de hareketlilik olduğu bildirildi ama bunun seferberlikle kuzeyden çekilen düzenlilerin yerini almak üzere asker toplamanın artmasından öte bir şey olup olmadığı belirsiz.[956]

İstanbul, 10 Ekim 1914

Bir süredir esasen Bedevilere para yardımı yapmak amacıyla Suriye'ye para gönderiliyor olması kuvvetle muhtemel. Suriye'deki Almanların da yanlarında bir miktar para olduğu sanılıyor. Aşağıdaki şu anda Suriye'de olduğu bilinen Alman subayların sayısıdır: Bir süre önce oraya giden, aralarında Albay Kress von Kressenstein'ın da bulunduğu yedi kişi, 2 Ekim'de Şam'a gelen dört kişi ve 6 Ekim'de gelen beş kişi daha. O zamandan beri yedi kişinin daha İskenderiye'ye geldiği yönünde bilgi aldım. Bu arada bir grup Türk denizci daha karayoluyla Bağdat ve Dicle'ye gitmek üzere Konstantinapolis'ten ayrılıyor. Şam'dan Albay von Kressenstein'ın denetim yapmak üzere Maan'a gittiği bilgisi geldi ama son iki günde erzak ve malzeme yüklü sadece iki askeri tren kalktı. Ürdün'ün batısında hiçbir hareket yok. Dinamit yüklü iki yük vagonu Şam'dan ayrılarak Beyrut'a gitti; 4 bin Musul askeri Halep'e ulaştı ama şimdilik orada bekliyorlar.[957]

27 Ağustos 1914'te Enver, emir subayı Mümtaz Bey'i, *Teşkilat-ı Mahsusa* ajanı olarak Eşref [Kuşçubaşı], Osmanlı Meclisinin üst kanadı *Meclis-i Ayan*'da Suriye mebusu olan Sapancalı Hakkı Bey, Abdürrahman Bey ve diğerleriyle beraber, 1000 altın Osmanlı lirası ile Bedevi liderlerle temas kurup oradaki Osmanlı garnizonuna Süveyş Kanalı ve Mısır'da Britanya'ya bir saldırı düzenlemek üzere yardım etmek üzere

[956] Cheetham'dan (Kahire) Grey'e, Kahire, 28 Ağustos 1914.. Büyük Britanya, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, 1914), s. 14.

[957] Sir L. Mallet'ten Sir Edward Grey'e, İstanbul, 10 Ekim 1914: *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 40.

Arap Bedevi destek kuvveti oluşturmalarını sağlamak için Şam'a gitmekle görevlendirdi. Ağustos ve Eylül 1914'te bu grup Suriye ve Filistin'deki Berşeba ve Gazze bölgelerinde pek çok aşireti ziyaret etti, Sultan-Halife'den hediye olduğu söylenen paraların yanı sıra Berlin'de ve İstanbul'da basılmış, Halife'nin liderliğinde İslami birlik çağrısında bulunan broşürler de dağıttı. Suriye'ye geldiğinde grup, Suriye kıyısından Britanya veya Fransa'nın çıkarma yapma olasılığına karşı korumak üzere yerleştirilen Suriyeli jandarmaların bulunduğu küçük istihkâmlar inşa etti ve Sina çölüne gönderilen casusların Britanya'nın bir Osmanlı işgali öngörüsüyle Süveyş Kanalı yakınında istihkâmlar inşa etme eylemi içerisinde olduğunu gördüklerini bildirdi.[958] 9 Eylül'de Mümtaz Bey, karargâhı Amman'da bulunan, Mısır'a karşı saldırı için Şam'da hazırlanmakta olan Osmanlı sefer gücüne katılacak Arap ordusunun kumandanı olarak *Urban Kumandanlığına* atandı.[959]

Osmanlı yönetimi, Balkan savaşının patlak vermesi nedeniyle imzalanmış olan Londra Barış Antlaşması sonucunda İtalya'yı Trablusgarp ve Bingazi'de yetki sahibi olarak bırakmayı kabul etmişti. Ancak İtalya İttifak Devletlerinden ayrılıp İtilaf Devletlerine katılmaya karar vermeden önce dahi, savaşın dışında kaldığı gerçeği Almanları ve Osmanlı yönetimini Kuzey Afrika'daki İtalyan mevcudiyetine karşı hareket etmeye devam etmeye ikna etti. *Teşkilat-ı Mahsusa*'ya İtalyan işgaline karşı devam eden yerel direnişe yardım etmek üzere ajanları bu bölgeye gönderme görevi verildi. Ajanlarının çoğu Arap vilayetlerinden gelen veya Trablusgarp Savaşına katılmış ve yerel olarak toplanıp eğitilen Arap acemi askerlerine isteklerini iletmek için yeterince bilgi edinmiş Osmanlı subaylarıydı. Yanlarında hepsi de *Teşkilat-ı Mahsusa* tarafından tedarik edilmiş silah, cephane, diğer askeri teçhizat, yiyecek ve giyeceğin yanı sıra büyük miktarda altın da getirdiler. 1914 yazında Bingazi vilayetine gizlice giren bu ajanların en önemlisi, önce kendi ülkesindeki İngiliz zulmüne karşı ayaklanmayı kışkırtan ve ardından İtalya daha Osmanlı İmparatorluğu ve müttefiklerine karşı İtilaf Devletlerine katılmaya karar vermeden önce yerel Sanusi aşiretlerini İtalyanlara karşı ayaklanmak üzere örgütlediği Bin-

[958] ATASE Klasör 126, Dosya 97 (590), Fihrist 16-5, aktaran Çelik, s. 45.

[959] ATASE Klasör 126, Dosya 97 (590), Fihrist 21; ATASE arşivleri, Klasör 126, Dosya 97 (590), Fihrist 21-2, aktaran Çelik, s. 45.

Levent Şahverdi Arşivi

gazi'ye giden, Osmanlı Meclisinin üst kanadı *Meclis-i Ayan* üyesi *Teşkilat-ı Mahsusa* ajanı Mısırlı Süleyman el Baruni idi.[960] Kısa bir süre sonra Bingazi/Cyrenaica'daki bu grubun liderliğini, Britanyalıları en sonunda 1916'da yenilmeden önce onları püskürtmek için çok sayıda kuvveti başka tarafa çevirmeye mecbur eden, Mısır'ın batıdaki çöllerinin Sanusiler tarafından işgalini örgütlemeyi başaran, Enver'in kardeşi Nuri [Killigil] Bey üstlendi.[961]

O ana kadar Enver Paşa'nın kesinlikle Süveyş Kanalı ve Mısır'a saldırarak Almanya tarafında savaşa girmeye karar vermiş olduğu açıktır ve Meclis-i Vükela'daki gönülsüz meslektaşlarını bu adımı kabul etmeye zorlamak için uygun zamanın gelmesini beklerken, mesele hallolduğunda derhal harekete geçilmesinin zeminini hazırlıyordu. 16 Eylül 1914'te Filistin Yafa'daki Osmanlı komutanı, Enver'in Mısır'da yıkıcı operasyonlar yürütmek üzere güvenilir adamlardan oluşan birlikler oluşturmaları emirlerini Suriye ve Mısır'daki ajanlarına iletirken Süleyman Askeri'nin İstanbul'da adam toplamakla ve tedarik elde etmekle meşgul olduğunu ve Eşref Kuşçubaşı'nın hâlihazırda Suriye'de adam toplayıp silahlandırdığını belirtti. Suriye'deki Osmanlı ordusu Süveyş'e saldırmaya ve Mısır'a girmeye hazırlanıyordu ancak Süveyş Kanalı'ndaki istihkâmlar zorluk yaşanmadan geçilebilmesi için yok edilmeliydi.[962] Bu sırada adamlar, Osmanlı ordusu oraya vardığında Süveyş Kanalı'ndaki gemileri batırmak üzere kullanılacak sabit mayınlar ve dinamitlerle beraber Suriye'ye gönderiliyordu.

Bu planların bildirilmesi üzerine gerçek faaliyetlerinin kisvesi olarak Osmanlı ordusunda Yüzbaşı rütbesi verilen Eşref [Kuşçubaşı] Bey, Sina yarımadasının doğu bölümüne ve Arabistan'ın Hicaz bölgelerine giderek Süveyş'te ilerlemeye hazırlanan Osmanlı ordusu için bir Arap destek gücüne Bedevilerden adam topladı.[963] 1908'den önce

[960] Simon, s. 129; Mallet'ten Grey'e, İstanbul, 1 Eylül 1914. *Sir L. Mallet'ten Sir Edward Grey'e.—(1 Eylül'de alındı.)* Büyük Britanya, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, 1914), s. 16; Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Rical (1839-1922): Prosopografik Rehber* (İstanbul, Isis, 1999), s. 12.

[961] Simon, s. 129; E.E. Evans-Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica* (Londra, 1949).

[962] ATASE, Klasör 1836, Dosya 35, Fihrist 1-18, aktaran Keleşyılmaz, s. 26-27.

[963] Eşref Kuşçubaşı, *Hayber'de Türk Cengi*, ed., Philip H. Stoddard ve H. Basri Danışmend (İstanbul, Arba, 1997); İngilizce çevirisi şu şekilde basıldı: Eşref Kuşçubaşı, *Turkish Battle at Khaybar*, hazırlayan Dr. Philip H. Stoddard, ve H. Basri Danışman (İstanbul, Araba, 1997); Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber Cengi* (İstanbul, Eylül 1962); Mim Kemal Öke, *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar (*İstanbul, 1991), s. 238-

Levent Şahverdi Arşivi

Hicaz'daki Genç Türk devrimci eylemleri sırasında yaptıkları işbirliği nedeniyle iyi tanıdığı, Arap yarımadasının kuzey kesimindeki Arap liderlere gitti: İbn el Raşid, İbn Saud ve Mekke'den Şerif Hüseyin'in oğlu Emir Ali Eşref ve özellikle İbn Saud'un kardeşi Saud el Saud ve İbn el Raşid'in kardeşi Zahir bey el Subhan. Eşref onlara hediyeler ve sözler vererek Osmanlı hükümetine desteklerini kazanmaya çalıştı. Ancak Britanyalılar bu dönemde Suriye ve Arabistan'da çok daha aktifti ve Gertrude Bell ile diğerleri Osmanlı ajanlarının verebileceğinden çok daha fazla altın dağıtıyordu. Sonuçta Eşref Bey aşiretlerden herhangi bir söz veya işbirliği sağlamanın beklediğinden daha zor olduğunu gördü. Eşref daha sonra aşiretlerin ya o dönemde İngiliz altınını kabul ettiğini ve Sultan'ı terk ettiğini ya da savaşın dışında kalarak kimin kazanacağını görmeyi beklediğini söyledi. Süveyş Kanalı'na saldırı ve daha sonra Şerif Hüseyin'in Britanya tarafında Osmanlılara karşı ayaklanmasının ardından ona saldırı için birkaç Hicaz Bedevisi topladı ama büyük ölçüde çok az başarı elde etti ve Osmanlılar daha çok, pek çok söz verip daha sonra Britanyalılar tarafından verilen büyük miktarda altının yanı sıra siyasi sözler nedeniyle sözünden dönen Şerif Hüseyin ile ilgilenmek zorunda kaldılar.[964]

v. Ukrayna

1914 yazı ve sonbaharı sırasında Osmanlının Rusya'ya karşı askeri çabaları, Karadeniz'in batısında Ukrayna'da ve doğu Anadolu ve Kafkasya'daki güneydoğu ve doğu kıyılarında vuku buldu. Kafkasya'dan farklı olarak Osmanlı'nın Ukrayna'daki eylemleri, Osmanlı kuvvetlerinin doğrudan katılımından ziyade Rusya'nın Osmanlı'daki Hristiyan yurttaşları isyana teşvik etme çabalarına benzer bir şekilde Ukraynalı milliyetçi hareketin Rusya'dan bağımsızlık kazanma çabalarına Osmanlı'nın teşvikini ve desteğini içeriyordu.[965] Bu amaca ulaşma çabaları Osmanlı İmparatorluğu, Almanya ve Avusturya-Macaristan ile ittifaka girdikten hemen sonra başladı. Ukrayna'nın Kurtuluşu için Birlik (ULU) Ağustos 1914'te, önceden Çar'ın polisinden kaçarak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na sığınan, Habsburg'dan bağımsız-

239; Stoddard, s. 170; Cemil Çelik, s. 45.

[964] Stoddard, s. 170.

[965] Hakan Kırımlı, 'The activities of the union for the Liberation of Ukraine in the Ottoman Empire during the First World War, *Middle Eastern Studies*, XXXIV/4 (Ekim 1998), s. 177-200.

Levent Şahverdi Arşivi

lık kazanmak üzere giderek aktif çaba harcayan pek çok yerel azınlık grubuna katılan birkaç Ukraynalı milliyetçi tarafından kuruldu. Tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni milliyetçilerin Osmanlılardan bağımsızlık kazanmanın en iyi yolu olarak Üçlü İtilafı desteklemesi gibi, ULU da Ukrayna'nın bağımsızlığını temin etmek için tek şansının Rusya'nın düşmanlarının, yani İttifak Devletlerinin desteğini almak olduğunu anladı. Osmanlılar henüz fiilen savaşa girmemişti ama görünüşe bakılırsa Osmanlı ve Alman askeri makamları arasında Rusya'daki iç çekişmenin ve milliyetçi ayaklanmaların teşvik edilmesi ve belki de savaşa bile girmeden önce Odessa ve Ukrayna'ya bir Osmanlı saldırısı düzenlenmesi hakkında bazı görüşmeler yapılıyordu. Neticede, kurulduktan kısa bir süre sonra, Eylül 1914'te ULU, çabalarına Osmanlı'nın destek verme olasılığını görüşmek üzere İstanbul'a temsilcilerini gönderdi.[966] Derhal Osmanlı yetkililerinin yanı sıra halkının arasında çalışmaya başlayarak Rusça, Almanca, Bulgarca, Ukraynaca ve Türkçe broşürler, kitaplar ve diğer propaganda malzemelerini bastılar ve böylece Rusya'ya karşı Osmanlılarla müttefik olacak bağımsız bir Ukrayna'nın kurulmasını destekleme fikrini yaymak için sadece Osmanlıları değil Rus ordusundaki Ukraynalı askerleri de hedef aldılar. Söz konusu fikir, İttifak Devletleri arasında Ukrayna ulusal davasını açıkça destekleyen ilk lider olan Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından ve gördüğümüz üzere Kapitülasyonları kaldırarak Osmanlı'nın ekonomik bağımsızlığını elde etmesini savunan, Osmanlı basınında mali ve ekonomik makaleler yazan önde gelen bir yazar olan Parvus tarafından da açıkça destekleniyordu.[967] ULU ajanının İstanbul'da *Teşkilat-ı Mahsusa* direktörü Süleyman Askeri ile temas kurmasını sağlayan Parvus idi ve böylece eylül sonunda sadece Ukrayna'da değil aynı zamanda Kafkasya'nın doğusunda Karadeniz'e kıyısı bulunan diğer Rus vilayetlerinde ve hatta belki de Rusya'nın Karadeniz filosunda,

[966] Roman Smal-Stoicki, 'Actions of 'Union for the Liberation of Ukraine' during World War I,' *Ukrainian Quarterly,* XV (Haziran 1959), s. 170-171; Wolfdieter Bihl, 'Die Taetigkeit des Ukrainischen Revolutionaers Mykola Zaliznjak in Österreichungern,' *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* XIII/2 (1965), s.226-230, hepsini aktaran Reynolds, s. 240.

[967] Yayınları arasında şunlar yer almaktadır: Parvus, *To the Defense of Democracy-Against Tzarism,* (İstanbul, 1914), Longin Tsegelskiy, *Why Did War Break Out and What Can it Bring Us* (Yer belirtilmemiş, 1915); Kiev Üniversitesi'nden Lvov Üniversitesi'ne geçen Profesör Mikhailo Khrushchevskiy, *An Introduction to Ukrainian History* (Sofya, 1914). Bu broşürler AVPRI, f. Osobyi politcheskii otdel, o. 474, d. 18, Roman Smal-Stoicki, 'Actions of 'Union for the Liberation of Ukraine' during World War I,' *Ukrainian Quarterly,* XV'de yer almaktadır (Haziran 1959), s. 170-173, aktaran Reynolds, s. 242.

Levent Şahverdi Arşivi

Rusya'ya karşı isyanları kışkırtmak üzere Osmanlıların Ukraynalıların Odessa ve Kuban'a çıkarma yapmalarını desteklemeleri olasılığını elde almak için Osmanlı ve Alman askeri temsilcilerle görüşmelere katıldılar.[968] Ukrayna'nın Kurtuluşu için Birlik bu operasyonlara dâhil olacak ve planlamada yer alacaktı. Ancak Osmanlılar savaşa hazırlanmakla o kadar meşguldü ki Ukraynalı milliyetçilere herhangi bir şekilde aktif destek sağlayamadılar. Bu nedenle onun yerine Almanlara ve Avusturyalılara dönmek zorunda kalırlarken Osmanlı desteği Bolşevik Devrimi ve neticesinde Rusya'nın savaştan 1917 sonunda çekilmesiyle mümkün olana kadar beklemek zorundaydı.

vi. Doğu Anadolu ve Kafkasya

19. yüzyıl sonundan itibaren Osmanlı ve Rus istihbarat ve karşı istihbarat servisleri hâlihazırda birbirlerinin topraklarında başarılı bir şekilde faaliyet gösterirken Osmanlılar Rus Kafkasya'ya Ruslar ise İstanbul'a ve doğu Anadolu'daki Rus işgalindeki topraklar, Kars, Ardahan ve Batum'un hemen batısındaki Osmanlı topraklarına odaklanıyordu.[969] Rusya 18. ve 19. yüzyıllarda Müslüman nüfuslarını Orta Asya, Kırım ve Kafkasya'dan sürmeye veya en azından köylere, kasabalara ve kalelere binlerce Rus ve Kazak yerleştirerek azınlık haline getirmeye çalıştı ve bu süreçte bir milyondan fazla Türkü ve diğer Müslümanları katletti ve yerinden etti. Ayrıca, her ne kadar genelde başarılı olmasa da, hayatta kalanları Hristiyanlığa döndürmeye çabalayarak süregiden bir din savaşı başlattı.[970] Rus saldırılarına karşı, Nakşibendî

[968] Hakan Kırımlı, "The Actitivies of the Union for the Liberation of Ukraine in the Ottoman Empire during the First World War," *Turkey Before and After Atatürk: Internal and External Affairs*, ed. Sylvia Kedourie (Londra, Cass, 1999), s. 183-191; Reynolds, s. 181.

[969] V.M. Gilensen, "Osinye Gnezda" pod Konsul'skoy Kryshei: Turetskii Shpionazh v Zakavkas'e I Russkaia Kontrrazvedka pered Pervoi Mirovoi Voinoi," [Bir konsolosluk çatısı altında "Kötü Durum": Birinci Dünya Savaşı öncesinde Kafkasya bölgesinde Türk casusluğu ve Rus karşı istihbaratı], *Voenno-Istoricheskii Zhurnal* [Rusya], 1997 (5): 49-59.

[970] Michael Khodarkovsky, 'Of Christianity, Enlightenment and Colonialism: Russia in the North Caucasus, 1550-1800,' *Journal of Modern History*, cilt 71/2 (1999), s. 394-430; K.M. Iachmenikhin, K. M., 'Voennye Poseleniia na Kavkaze v 30-50e gody xix v' [Kafkasya'da askeri yerleşimler, 1830'lar-50'ler], *Vestnik Moskovskogo Universiteta, Seriia 8: Istoriia*, no. 4 (1991, s. 18-28; Nicholas Brenton Breyfogle, *Heretics and Colonizers: Religious Dissent and Russian Colonization of Transcaucasia, 1830-1890* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pennsylvania Üniversitesi, 1998); Willis Brooks, 'Russia's Conquest and Pacification of the Caucasus: Relocation becomes a Pogrom in the Post-Crimean War Period,' *Nationalities Papers*, XXIII/4 (1995), s. 675-686; Willis Brooks, 'The Politics of the Conquest of the Caucasus,1855-1864,' *Nationalities Papers*, XXIV/4 (1996), s. 649-660.

Levent Şahverdi Arşivi

lider Şeyh Şamil önderliğindeki en önemli Müslüman direnişi 19. yüzyıl ortasında çok sayıda can kaybıyla ve nefret ve acı miras bırakarak bastırıldı. Bunu Azerbaycan'da özellikle Azeri Türk yerlilerle Ruslar tarafından petrol kaynaklarını sömürmek üzere getirilen Hristiyan yerleşimciler arasındaki kargaşa ve sürekli çatışmalar izledi. Bu nedenle 20. yüzyılın ilk yıllarında Nikolai Lenin ve Komünist ajanlarının Hristiyan Ermeniler, Gürcüler ve bölgede yaşayan diğer Hristiyanlar arasında önemli bir nüfuz kazanması şaşırtıcı değildir. İlk Marksist çevreler 1898'de Rus siyasi sürgünler tarafından oluşturuldu. 1901'de Rus Sosyal Demokrat Devrimci Partinin bir komitesi kuruldu, Lenin'in gazetesi *Iskra*'yı yasadışı bir şekilde ele geçirerek Azerbaycan'da her tarafa dağıttı. Bakü'deki parti örgütlenmeleri, geçmişte önemli bir olayla, 1903'te petrol sahalarında ve rafinerilerinde bir genel grevle bir araya gelen Gürcü, Rus, Ermeni ve bazı Türk işçilerden oluşuyordu.[971] Diğer taraftan Azeriler ve diğer Türkler arasında, Komünizm bazı yandaşlar toplarken, Türk milliyetçi fikirleri en hızlı şekilde Genç Türk devrimini takiben yayıldı. Kafkasya'da ve Orta Asya'da destekçi toplamak üzere İstanbul'daki yeni Anayasal rejim İstanbul'da, Buhara ve Kaşgar'ın yanı sıra Bakü'den Türki öğrenciler toplayan, onları Osmanlı ordusuna ve diğer devlet okullarına yerleştiren ve sonra onları Rus yönetiminden bağımsızlık kazanmaya çalışan Müslüman devrimci gruplar örgütlemek üzere tekrar Rusya'ya gönderen 'Buhara Bilim Derneği' adlı akademik bir kuruluş kurdu. Çin Türkistanı gibi uzak yerlerden Müslüman din adamları da İstanbul'a gelerek burada onları kendi hareketleri ve Sultan-Halife liderliğinde İslami birlik fikri için misyonerler olarak evlerine geri gönderen İttihad ve Terakki Cemiyeti ve diğerleriyle temasa geçti. Az sayıda Osmanlı yurttaşı da Afganistan

[971] William J. Kelly, 'Crisis Management in the Russian Oil Industry: The 1905 Revolution,' *Journal of European Economic History*, X/2 (1981), s. 291-342; N.A. Mal'tseva, 'Bakinskaia Stachka v Iiule 1903 goda,' [Temmuz 1903 Bakü saldırısı]. *Voprosy Istorii*, XI (1971), s. 202-205; I. Iu. Isaev, 'K. Istorii Vozniknoveniia Marksistko-Leninskoi Organizatsii v Baku,' [Bakü'de Marksist-Leninist örgütün kuruluşunun tarihi üzerine], *Voprosy Istorii* no. 8 (1958), s. 97-113; G.B. Gharibjanian, 'V. I. Lenine ev Kovkasyan Heghapokhakan Sotsial-Demokratnere 1893-1901 Tvakannerin, [V. I. Lenin ve Kafkasyalı devrimci Sosyal Demokratlar, 1893-1901], *Patma-Banasirakan Handes. Istoriko-Filologicheskii Zhurnal*, no. 3 (1969), s. 85-95; G.B. Gharibjanian, 'Estepan Shahumyane Bakvi Komuinayi Ghekavar (Tsenendyan 100-Amyaki Artiv)' [Stepan Shahumian, Bakü Komününün lideri: doğumunun yüzüncü yıldönümü]. *Patma-Banasirakan Handes. Istoriko-Filologicheskii Zhurnal*, no. 3 (1978), s.153-168; Ronald Suny, 'Labor and Liquidators: Revolutionaries and the "Reaction" in Baku, May 1908-April 1912,' *Slavic Review*, XXXIV/2 (1975), s. 319-340; Ronald Suny, 'Journeyman for the Revolution: Stalin and the Labour Movement in Baku, June, 1927,' *Soviet Studies*, XXIII/3 (1972), s. 373-394.

Levent Şahverdi Arşivi

üzerinden Azerbaycan ve Buhara'ya ve St. Petersburg'a gitti ve Rus yönetimine karşı propaganda yaptı.[972] Sultan II. Abdülhamid, dünyadaki tüm Müslümanların mali desteğine başvurarak Hicaz demiryolunun inşası için büyük paralar toplayarak bir emsal oluşturmuştu. Bu çaba, Kuzey Afrika, Mısır, Sudan, Hindistan ve Rusya'daki Müslümanlardan para toplayan, Milli Donanma Cemiyeti ajanlarının yanı sıra *Ulema* mensuplarını gönderen Osmanlı Anayasal dönemi hükümetlerine de ilham verdi. Bu fonlar görünüşte Karadeniz, Ege ve doğu Akdeniz'de Osmanlı donanmasının egemenlik kurmasını amaçlayan dretnotların inşasının finansmanında kullanıldı ama aslında özellikle Milli Donanma Cemiyeti topladığı miktarın ciddi bir bölümünü, Türki ve Müslüman milliyetçilerin çoğu durumda paranın toplandığı halklar arasındaki ama ayrıca özellikle Kafkasya ve 1878'den beri Rusların işgali altında olan Doğu Anadolu'nun diğer bölgelerindeki faaliyetlerini finanse etmeye ayırdı.[973]

1913 yılı boyunca Osmanlı istihbaratından İstanbul'a, Rusların Osmanlı topraklarına genel bir saldırı hazırlığı çerçevesinde kuzey İran'da ve Azerbaycan'da büyük çaplı askeri yığınak yaptığına ve Kafkasya demiryollarını kuzey İran'da Tebriz'e kadar genişlettiklerine dair raporlar geldi.[974] İstihbarat ayrıca Rusların Çerkez aşiret reisi Abdülrezak'ı *Aşair-i İraniyan Reisi* unvanıyla kuzeybatı İran'da yaşayan Kürtlerin yanı sıra 40 yıldan daha az bir süre önce Rus Kafkasya'dan Anadolu'nun Karadeniz kıyısına göç etmiş olan Çerkezleri ve Lazları isyana kışkırtmak üzere göndermiş olduğunu bildirdi.[975] Buna cevaben 1914 yazı ve sonbaharında Osmanlı yönetimi İran'ın hemen batısında bulunan jandarma ve sınır muhafızlarını takviye ederken *Teşkilat-ı Mahsusa* doğu Anadolu'da ve Karadeniz'in kıyı bölgelerinde Ruslara karşı yerel faaliyetleri örgütlemek üzere dört ajan grubu gönderdi.

Talat Bey tarafından bölgedeki nüfuzunu desteklemek üzere gönderilen birinci *Teşkilat-ı Mahsusa* ajan grubuna Bahaeddin Şakir önderlik

[972] İstanbul'daki Rus Maslahatgüzar'ın Türkistan Genel Valisine raporu, 12 Ekim 1910/29 Eylül 1910: AVPRI, f. Politarkhiv o. 482 d 3068 ll 107-108, aktaran Reynolds, s. 165.

[973] Reynolds, s. 165.

[974] BBA-DH. KMS. Dosya 3. Gömlek 37, 18 Mayıs 1914/22 Cemaziyelahir 1332; Audrey L. Altstadt-Mirhadi, *The Azerbaijani Turkish Community of Bakû before World War I* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Chicago Üniversitesi, 1983).

[975] BBA-BEO 319909: Harbiye tezkere 242/162, 11 Mayıs 1330/24 Mayıs 1914; BBA- DH. EUM. EMN. Dosya 74. Gömlek 5, 23 Mayıs 1914/27 Cemaziyelahir 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

ediyordu ve grupta Birinci Ordu Müfettişi Ömer Naci, Erzurum Müftüsü Hilmi Bey ve İran'da deneyimi bulunan birkaç Osmanlı subayı bulunuyordu. Osmanlılar Kasım 1914'te savaşa girmeden hemen önce İstanbul'dan ayrıldılar ve Niğde, Kayseri, Sivas ve Erzincan üzerinden Erzurum'a giderek burada karargâhlarını kurdular, ayrıca o dönemde sürmekte olan Ermeni isyanına direniş için Van'da da bir şubeleri bulunuyordu. İstanbul'dan ayrıldıktan kısa bir süre sonra Süleyman Askeri Bahaeddin Şakir'e bölgedeki Rus askeri faaliyetlerini izlemek, Rus ordusuna saldırmak üzere Kafkas Müslümanları örgütlemek ve Rusların kuvvetlerini Avrupa'ya kaydırmalarını önlemek üzere savaş ilan edildiğinde Osmanlı ordusunu desteklemek üzere harekete geçmeye hazır olmak için casus göndermesini emretti.[976] Bahaeddin Şakir Osmanlı'nın Rusya'ya karşı savaşa gireceği öngörüsüyle derhal faaliyetleri konusunda bir rapor gönderdi:

> *İşler her geçen gün daha iyiye gidiyor. Savaş ilan edilir edilmez Kafkasya'da yürütmemiz gereken faaliyetlerin şunlar olduğunu düşünüyorum: Biz bilfiil savaş ilan edene kadar Almanya ve Avusturya'ya özel olarak yardım etmeliyiz. Yardım etmek için yapabileceğimiz ilk şey, Kafkasya'daki Rus kuvvetlerinin batı cephelerine transfer edilmelerini önlemek ve böylece büyük bir gücü bağlamış olacağız. Bunu yapmak için Rusların ilgisini çekmek üzere Kafkasya'da bir dizi hızlı ve yapılabilir eylemde bulunmalıyız. Bunu yapmak üzere birliklerimiz gitmeden önce birkaç şeyi anlamalılar. Daha yeni seferberlik ilan etmiş olduğumuzdan Kafkasya'da doğrudan Rus kuvvetlerinin üzerine ilerleyemeyiz. Bu olana kadar gizlice ve Ruslarla doğrudan temasa girmeden hareket etmeliyiz ama savaş ilan edildiğinde yapacağımız şeyin zeminini hazırlamalıyız. Özellikle, Gürcistan bölgesinde yeterli silah yok. Şayet Tiflis ve Kütayis gibi önemli üsler üzerinden Gürcistan'daki belli yerlere silah, bomba ve diğer şeyler gönderilir, örgütler hazırlanır, güçlendirilir ve irtibatlar kurulursa, savaş ilan edilir edilmez harekete geçmeye hazır olacağız. Böylece çetelerin harekete geçecek kadar güçlü olmasını temin edebiliriz. Gürcistan'da uygun koşulları hazırlamalıyız. Daha önce bu konuda Trabzon'daki Rıza Bey'e bir mektup gönderdim ve onu Van'a gönderdim. Ulaştı mı? Ondan önemli demiryolu*

[976] Arif Cemil, s. 18-19.

köprülerini, telgraf ve telefon hatlarını ve diğer iletişim araçlarını yok ederek, farklı yerlerde harekete geçmek üzere çeteler kurarak ve takviye ederek, isyanlar çıkararak, ikmal, cephane ve yiyecek konvoylarına saldırarak, sınırları tehdit ederek, zayıf düşman müfrezelerine saldırarak, sevkiyatları aksatarak ve benzeri şekillerde Rus kuvvetlerini sabote etmesini istedim. Bu çeteler ayrıca düşman orduların gerideki unsurlarına da saldırabilir. Saldırılara katılmak üzere güneyden gerekli dış kuvvetleri gönderebiliriz. Bu büyük güçler, savaş ilan edilir edilmez, Rus ordusunu Karadeniz kıyısındaki önemli yerlerde çekilmeye zorlayabilir ve bu kuvvetler Gürcistan bölgesinde de aynı şeyi yapabilir. Savaş ilan edilmeden önce, hepsi de Kafkasya'daki Rus kuvvetlerinin batıya kaymasını önlemeyi amaçlayan bu tür eylemler için hazırlık yapılmalıdır. Şayet Osmanlı ordusu Ruslarla fiilen savaşa girerse, o zaman Kafkasya'da Rusya'ya karşı isyanlar çıkarılması önemlidir. Bu amaçla, güçlü çetelerin faaliyetleri için düzenlemeler yapılmasının ötesinde, Kafkasya'daki tüm önemli şehir ve yerlerde yerel ayaklanmalar için hazırlık yapılmalıdır, bu Rus kuvvetlerine yönelik doğrudan saldırılardan çok daha önemli olacaktır. Bağdat'ta bulunan Kafkasyalı Mehmet Paşa bu açıdan yardımcı olabilir, keza Dağıstan bölgesindeki Şeyh Şamil de. Ona planlarımızı telgrafla bildirdik. En yakın yardımcılarından birini bize gönderdi. Onlar da önemli şeyler yapabilirler. Hristiyan Gürcüler müttefiklerimiz. Şu andaki örgütleri bizim için çalışıyor. Her şey iyi gidiyor. Bomba ve başka şeyler göndereceğiz. Hâlihazırda Gürcistan'a büyük miktarda silah gönderdik. Koç Ali Han ve arkadaşlarına elli lira verdik; Mahmud el Mücahit ve Reşid'e 40 lira verdik. Görevlerinizi yerine getirin.[977]

Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan eder etmez bir Rus gerilla kuvveti Kağızman'dan doğu Anadolu'ya akın etti ve diğerleri bunu izledi.[978] Buna cevaben, Osmanlı sınır garnizonlarındaki Ermeni askerlerin çoğu Rusların tarafına geçerek Osmanlı savunmasını dağıttı.[979] Rusya'daki devrimci faaliyetleri nedeniyle Tiflis'te Ruslar tarafın-

[977] Arif Cemil, s. 39-42.

[978] V.M. Gilensen, "Osinye Gnezda" "Pod Konsul'skoi Kryshei: Turetskii Shpionazh v Zakavkaz'e I Russkaa Kontrrazvedka Pered Pervoi Mirovoi Voinoi," [Bir konsolosluk çatısı altında "Kötü Durum": Birinci Dünya Savaşı öncesinde Kafkasya bölgesinde Türk casusluğu ve Rus karşı istihbaratı], *Voenno-Istoricheskii Zhurnal*, no. 5(1997), s.49-59.

[979] Giers'ten Sazonov'a, İstanbul, 17 Ağustos 1914/4 Ağustos 1914: AVPRI, f. Politarkhiv o. 482 d.4104 l.115; Somakian, s. 75-76; aktaran Reynolds, s. 207.

Levent Şahverdi Arşivi

dan hapsedilmiş olan Taşnak komitesi üyeleri affedildi ve sınır kenti Iğdır'a gönderilerek oradaki Ermenileri Rus işgalini destekleyen kendi çetelerine almaya başladılar. Bölgede yaşayan Kürtler ve Türkler hem kuzeyden gelebilecek Rus saldırılarından hem de arka taraftan gelebilecek Ermeni saldırılarından o kadar korkuyorlardı ki dağlara kaçmaya başladılar. Neticede, bölgedeki Osmanlı komutanları yerel halka silah tedarik etti ve bu da sık sık Türklerin Ermeni köylerine saldırı düzenlemelerine yol açtı. Aynı zamanda, hem subay hem de asker tüm Ermenileri ordudan çıkardılar ve Amele Taburları mensubu olarak ana cephenin arkasında ikmal ve ulaşım görevlerini üstlenmeye gönderdiler.[980] Bahaeddin Şakir'in *Teşkilat-ı Mahsusa* çetelerindeki savaşçıların çoğu yerel olarak toplanan Kürtlerdi, dolayısıyla Bahaeddin Şakir Rusların Osmanlı sınırından içeri ilerlemelerine çetelerini Erzurum'un doğusundan batıya, Artvin ile Oltu arasında bir hatta ilerleterek cevap verdiğinde çoğu Ruslara karşı ailelerini savunmak üzere evlerine geri döndü. Bu durum hem Osmanlı ordusunun hem de Bahaeddin Şakir'in çetelerinin hızlı Rus ilerleyişine karşı etkin bir şekilde hareket etmelerini önledi ve komutasında kalan askerler Erzurum şehrine geri çekilerek burada şehri Ruslara karşı savunmak için siperler kazdılar.[981] Daha güneyde Van civarındaki bölgede Osmanlı savunması benzer sorunlardan muzdaripti. Yerel çeteler çok karışık bir yapıdaydı; birbirinden nefret eden ve yıllardır birbirine kan davası güden, sadece Ruslara karşı değil aynı zamanda sık sık sınırı geçerek Türk ve Kürt köylerine saldıran İran aşiretlerine karşı da savunma hazırlığında olmaları gerekirken sık sık şiddetli çatışmalara girişen Türk ve Kürt aşiret üyelerini kapsıyordu. Bu nedenle Ruslar akın eder etmez Kürtler tepelere kaçtılar ve bölgedeki Ermeniler Rus askerlerinin geleceği düşüncesiyle bir kez daha Osmanlı otoritesine karşı isyan etmek üzere bu durumdan faydalandı. Bahaeddin Şakir'in yardımcısı Ömer Naci Bey Van'a gitti ancak örgütlemeyi umduğu Kürt çetelerin desteği olmayınca bölgeyi hem Ruslara hem de Ermeni saldırılarına karşı savunmak için 3. Ordu komutanı İzzet Paşa'dan askeri destek istemek zorunda kaldı.[982]

[980] Arif Cemil, s. 103-104.
[981] Arif Cemil, s. 102.
[982] Arif Cemil, s. 104.

Levent Şahverdi Arşivi

Sonuçta, Rus ordusu kuvvetlerinin çoğu Almanya ve Avusturya-Macaristan'a karşı savaşmak için hâlihazırda doğu cephesine gönderilmiş olduğundan büyük bir istila başlatmak için yeterli adama ve teçhizata sahip olmadığı ortaya çıktı. Kasım ayının ilk haftasında savaş resmen ilan edilene kadar, Bahaeddin Şakir ve Ömer Naci, Ahmet İzzet komutasındaki Osmanlı ordu kuvvetlerine katılmak üzere yeterli Türk çetesini biraraya toplayabildiler ve Rusların sınırdan Rus işgalindeki Kafkasya'ya geri çekilmelerine yol açtılar. O an için Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırları güvendeydi ve *Teşkilat-ı Mahsusa* bir kez daha Ruslara karşı saldırıya geçmeye hazırlanabilirdi.[983]

İkinci *Teşkilat-ı Mahsusa* misyonu Enver Paşa tarafından 1914 yazında bölgedeki gücünü pekiştirmek üzere, yakın arkadaşı ve destekçisi Kara Kemal ve eski *Meclis-i Mebusan* üyesi Rıza Bey önderliğinde gönderildi. Bu misyon İstanbul'dan tekneyle yola çıkıp Karadeniz'den geçerek Trabzon'a gitti ve bu nedenle diğer gruplardan çok daha önce vardı.[984] Görünüşe göre bu grubun başlıca amacı sadece Rusların Kafkasya ve İran'dan Osmanlı topraklarına akınlarına direnmek değil aynı zamanda geldiğinde Osmanlı ordusuna yardım etmeleri için yerel halk arasında Rus askerlerine karşı düşmanlığı kışkırtarak Rus ordusunun her iki yeri de terk etmesini sağlamaktı. Ancak bu işlevler yerine getirilirken faaliyetlerin Kafkasya ve İran içerisinden kaynaklandığı izlenimi verilmeliydi. Bu nedenle Kafkasya'da hâlihazırda Ruslara karşı var olan tüm devrimci hareketleri kullanmaları, yoksa yaratmaları ve para, silah ve diğer destek araçlarını sağlayarak operasyonlarını genişletmeleri talimatı verildi.[985] Trabzon'a yerleştikten sonra Rıza Bey ile Kara Kemal hızla Kuzey Kafkasya'daki Rus işgal kuvvetlerine karşı doğrudan operasyonlara başladı. Rıza Bey Çoruh nehrinin yukarısında, Arhavi'ye kadar uzanan bölgede yaşayan Türklerle temasa geçerken bu sırada bölgedeki Ruslara ve destekçilerine karşı *Teşkilat-ı Mahsusa* çeteleri örgütlemek üzere silah, cephane ve para sağladı.[986] Ajanlar ayrıca Kafkasya'da kalan Çerkezler arasında dolaşa-

[983] Reynolds, s. 224.

[984] Arif Cemil, s. 21.

[985] ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-60; ATASE Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-11, 1-16, aktaran Sarısaman, s. 505.

[986] V.M. Gilensen, "Osinye Gnezda" "Pod Konsul'skoi Kryshei: Turetskii Shpionazh v Zakavkaz'e I Russkaa Kontrrazvedka Pered Pervoi Mirovoi Voinoi," [Bir konsolosluk çatısı altında "Kötü Durum": Birinci Dünya Savaşı öncesinde Kafkasya bölgesinde Türk casusluğu ve Rus

Levent Şahverdi Arşivi

rak onları diğer Çerkezlerin önceden yaptığı gibi Osmanlı topraklarına göç etmemeye, onun yerine evlerinde kalarak Rus ordusunun hatlarının gerisinde isyanlar örgütlemeye teşvik etti.[987] Faaliyetlerini mümkün olduğunca gizlemek için, bu ajanlara Kafkasya'ya girmeden önce Rus parası almaları, böylece Kafkasya'daki Türklere para ve silah dağıtırken çok fazla şüphe uyandırmamaları talimatı verildi.[988]

Gürcü milliyetçilere Osmanlı ve Almanya'nın destek vermesi Eylül 1914'te Berlin'de, Gürcü Prens Giorgi Machabelli ve Mikhako Tseretelli, kendilerine 14 bin tüfek ve 1,4 milyon atımlık cephane öneren Prusya Genelkurmay Başkanı Erich von Falkenhayn ile biraraya geldiğinde kararlaştırılmıştı. Almanlar silah sevkiyatının tamamını gerçekleştiremedi çünkü Romanya demiryolu hattını kapatmıştı ama Gürcü ajanları bir şekilde İstanbul'a göndermeye ve ardından onları silah dağıtabilmeleri ve hem Müslüman hem de Hristiyan Gürcüler arasında Rus karşıtı propaganda yürütmek üzere Trabzon'a giden *Teşkilat-ı Mahsusa* misyonuyla birlikte göndermeye karar verdi. İstanbul'a vardıktan sonra, Süleyman Askeri ile Enver'in bürosunda yapılan görüşmeler sonucunda, Berlin'deki Gürcü Ulusal Komitesi üyesi Kerel önderliğinde küçük bir grup gerillanın Gürcistan kıyısına, Batum'un 50 km kuzeyine, sadece böyle bir girişimi memnuniyetle karşılayacağı varsayılan Gürcülerin yaşadığı bir bölgeye amfibi bir çıkarma yapması için bir plan hazırlandı.[989] Gerekli hazırlıkları yapmak üzere bir grup ajan, Trabzon'daki *Teşkilat-ı Mahsusa* üssünü örgütlemek üzere Karadeniz'den Trabzon'a giden Kara Kemal ile birlikte gönderildi.

Enver planı mümkün olduğunca gizli tutmak istediğinden, Kara Kemal'e planı önceden bildirmedi. Ancak Kara Kemal'in gemisi Trabzon'a vardıktan sonra ilk kez, iki Alman ve on altı Gürcü'den oluşan komiteyle tanıştı ve ondan sonra misyonunun, Batum yakınlarına amfibi bir çıkarma için Karadeniz'den Gürcistan'a gönderilmeden önce Trabzon'da üslenecek olan gönüllü Gürcü alaylarını örgütlemek olduğunu onlardan öğrendi. Daha sonra Gürcistan'a ilerleyecek, Rus-

karşı istihbaratı], *Voenno-Istoricheskii Zhurnal*, no. 5(1997), s. 49-59; ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 2 ve fihrist 7, aktaran Sarısaman, s. 497; Arif Cemil, s. 13-21.

[987] Çolak, s. 110.

[988] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, Fihrist 21-9, aktaran Sarısaman, s. 497.

[989] ATASE, Klasör 249, Dosya 505, Fihrist 19, aktaran Sarısaman, s. 518.

Levent Şahverdi Arşivi

lara karşı savaşmak üzere Gürcü isyancı gruplarını oluşturacak ve Rus ordusu içindeki Gürcülerin Osmanlı ordusuna desteğini alacaklardı.[990] İki Almanın Enver'in bürosunda anlaşmaya varılan planın bir parçası olmadıkları ortaya çıktı. Dolayısıyla Süleyman Askeri tarafından değil, Almanya'nın savaş sona erdiğinde petrole ve buğdaya erişimini temin etmek üzere Alman ordusunun Kafkasya'da önemli bir rol oynamasını isteyen İstanbul'daki Almanya Büyükelçiliği askeri ataşesi tarafından gönderilmişlerdi. Böylece daha savaşın başında Alman ve Osmanlı müttefikler arasındaki rekabet, Rusların çıkarılması halinde Kafkasya'yı kimin kontrol edeceği sorusunu gündeme getirdi. Almanlardan biri olan Moselle, Üsküp'te Alman Konsolosluğu ve daha sonra Erzurum Konsolosluğu yapmıştı ama o dönemde merkezi Köln'de bulunan *Kölnische Zeitung* için çalışan bir muhabirdi. Grubun ikinci Alman üyesinin adı Schmidt idi ve inşaat subayıydı. Her ikisi de askeri üniforma gibi görünen keten kıyafetler giymişti ve kafalarında kırmızı fes vardı, çok garip görünüyorlardı ve Trabzon'a geldikten sonra çok ilgi çektiler.[991]

Kısa bir süre içinde Almanlar Trabzon'daki otellerini askeri bir karargâh haline getirdiler. Otelin bir katı tamamen Almanlar ve Gürcüler tarafından işgal edildi, Moselle komutan, Schmidt ise yardımcısıydı. On altı Gürcü onların yönetiminde hareket etti. Kara Kemal Almanca konuşmuyordu bu nedenle gemideki iki Alman subayla konuşmadı. Ancak Trabzon'da Almanca bilen İttihad ve Terakki Cemiyeti genel sekreterlerinden birini, işbirliği yapma ve birlikte çalışma çabasıyla tercüman olarak kullandı. Süleyman Askeri hâlihazırda Almanya'nın Kafkasya'daki niyetlerinden şüphe duyuyordu, dolayısıyla emirleri sonucunda tercümeyi yapan kişi aynı zamanda Almanların ne yaptığını izlemekle ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarına aykırı hareket etmediklerinden emin olmakla görevlendirildi. Osmanlı İmparatorluğu henüz savaş girmemişti, dolayısıyla hangi tarafa katılacağı daha kesin değildi. Bu nedenle Alman subaylar uzak ve sessiz duruyor ve nadiren dışarı çıkıyordu.

[990] Viçe'deki Alman casusun İstanbul'daki Alman Büyükelçi'ye gönderdiği ele geçirilen mesaj, 14 Kasım 1914/1 Kasım 1914: AVPRI, f. Politarkhiv, o. 482, f. 4324, l. 3, aktaran Reynolds, s. 236-7. Ayrıca bakınız Strahan, s. 718.

[991] Arif Cemil, s. 21.

Levent Şahverdi Arşivi

Kara Kemal Bey Trabzon'a vardığı akşam, İTC genel sekreterleriyle ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emriyle idaresine verilmiş olan Trabzon *Teşkilat-ı Mahsusa* örgütüyle biraraya geldi. Onun grubunun, Talat Bey tarafından bölgedeki nüfuzunu sürdürmek için gönderilmiş olan Erzurum'daki Bahaeddin Şakir Bey liderliğindeki *Teşkilat-ı Mahsusa* grubuyla nasıl işbirliği yapması gerektiğine karar vermeye çalıştılar. *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın İstanbul'daki merkez bürosu ilişkilerini ve sorumluluk paylaşımlarını netleştiren talimatlar yayımlamadığından hiçbir şeye karar verilemedi ve İstanbul'da Enver ile Talat arasındaki iktidar çekişmesi kaçınılmaz olarak Erzurum ve Trabzon'da üslenen *Teşkilat-ı Mahsusa* grupları arasında tartışmaların, otorite çekişmelerinin ve diğer zorlukların ortaya çıkmasına neden oldu ve neticede misyonları büyük ölçüde tehlikeye girdi.[992]

Gürcü gruba, savaştan önce İsviçre Üniversitesi'nde okuyan ama okulu bırakıp 1912 sonunda Berlin'de üslenen Gürcistan Ulusal Komitesi'ne katılan Kerel adında genç bir öğrenci önderlik ediyordu. Trabzon'a geldiğinde Kara Kemal'i başlangıçta yirmi kişiyi geçmeyecek Gürcü birliğini, Süleyman Askeri ile Enver'in ardından gelmesini beklediği devrimi yaratmak için Gürcistan'da yayılmaya daha çok muktedir yaklaşık iki yüz kişilik bir Gürcü taburuna genişletmeye ikna etti.[993] Süleyman Askeri'nin İstanbul'da Gürcülerle imzalamış olduğu sözleşmenin koşullarına göre, şayet Osmanlı ordusu Gürcistan'ı işgal ederse o zaman Gürcüler Rus ordusunu baltalamak için yerel halkın desteğini temin edecekti. Şayet Osmanlılar savaşı kazanırsa, sınırları barış konferansından belirlenecek Gürcistan'ın bağımsızlığını garanti edecekti.

Kemal Bey ve bazı İTC genel sekreterleri Trabzon'da ne yapacaklarına dair talimat beklerken Gürcülerle konuşarak hedeflerine nasıl ulaşabileceklerini anlamaya çalıştılar ve Alman çıkarları lehine hareket etmeyeceklerini temin ettiler. Gürcüler Osmanlı İmparatorluğu Ruslara karşı bilfiil savaşa girene kadar Ruslara karşı bir şey yapmamayı ve ondan sonra ancak Trabzon'daki Osmanlı ajanlarıyla anlaştıktan sonra harekete geçmeyi kabul ettiler. Bu arada İstanbul'dan gelen on altı Gürcü Rusları şüphelendirebilecek hareketlerden kaçınacaktı. Gürcistan vatandaşı oldukları bilinmediğinden kendilerini Osmanlı

[992] Arif Cemil, s. 24-25.
[993] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 18, 19-1, aktaran Sarısaman, s. 518.

yurttaşı olarak tanıtacaklardı. Böylece *Teşkilat-ı Mahsusa*'ya alınacak ve Almanlarla kurdukları her türlü ilişkiye son vereceklerdi. *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın izni olmaksızın otelden ayrılmayacak veya otele birilerini davet etmeyeceklerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda oldukları sürece sadece Osmanlı yetkilileriyle konuşacak, Almanlarla veya Trabzon'daki Alman konsolosluğundan kişilerle konuşmayacaklardı. Bu koşullar, artık *Teşkilat-ı Mahsusa* üyesi olan ve konumunu halen Osmanlılarla barış halinde olsa bile Rusya'ya karşı çabalarına yardımcı olmak için kullanmaya başlayan Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey tarafından kabul edildi.[994] Bu sırada, Kara Kemal Gürcülerle anlaşmasını kesinleştirirken Ahmed Rıza Kafkasya'da Osmanlı İmparatorluğu yararına hareket eden Gürcülere ve Türklere silah ve para dağıtmaya başladı. Kısa süre sonra Osmanlı başkentinde gıda dağıtımıyla ilgili ortaya çıkan artan sorunları çözmeye çalışmak üzere İstanbul'a geri dönen Kara Kemal'in yerini aldı.[995]

Aralarında Filibeli Hilmi, Yenibahçeli Nail, Yakub Cemil ve Artvinli Yusuf Rıza gibi İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinin bulunduğu üçüncü grup *Teşkilat-ı Mahsusa* ajanı Kara Kemal'in grubu Ağustos 1914 ortalarında buharlı gemiyle ayrıldıktan birkaç gün sonra trenle İstanbul'dan ayrıldı.[996] O kadar aniden yola çıktılar ki, hiç kimseye, ailelerine bile ne yaptıklarını ve nereye gittiklerini söyleyemediler. Karadan yolculukları ve misyonları yol boyunca hem dosttan hem de düşmandan aynı şekilde gizlendi. Sadece yol boyunca her vilayetteki en önemli kişiye, Erzincan ve ötesinde önemli bir devlet misyonunda olduklarını söyleyerek ve misyonlarının başarılı olması için mümkün olan tüm desteğin sağlanmasını isteyerek göstermeleri için kimlik belgeleri verildi. Her birine tedarik edilen bir çift dürbün ve bir çadırdan başka yanlarında başka bir şey getirmelerine bile izin verilmedi. Trenle Ankara'ya ve oradan at arabasıyla Sivas üzerinden Erzincan'a gittiler. Seferberlik tüm normal seyahat düzenlemelerini altüst etmiş

[994] Arif Cemil, s. 23, 27.

[995] ATASE, Klasör 1838, Dosya 68/45, Fihrist 1-2; ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 2,3,5; Arif Cemil, s. 35-36, ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, Fihrist 18, aktaran Sarısaman, s. 497.

[996] Mustafa Balcıoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na Girmesinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Rolü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1985), s. 153; Balcıoğlu, s. 157; Vorontsov-Daşkov'dan Sazonov'a, 26 Kasım 1912: AVPRI, f. Turetskii stol. O. 502b d.5345 l.1, aktaran Reynolds, s. 164.

Levent Şahverdi Arşivi

olduğundan o dönemde kara yoluyla seyahat etmek çok zordu. Trenlerin çoğuna askeri hizmette kullanmak üzere el koyulmuştu. Siviller için bırakılanlar azdı ve düzenli işlemiyordu. Bu nedenle misyon Haydarpaşa'dan ayrıldıktan üç gün sonra Ankara'ya ulaştı, oysa normalde bu seyahat trenle sadece birkaç saat sürüyordu. Başlangıçta hepsi askeri taşıma için kullanıldığından kendilerini Ankara'dan doğuya götürecek tek bir yük arabası bile bulamadılar. Ancak Vali Mahmud Kamil'in yardımıyla sonunda Sivas'a gitmek için kullandıkları bir tane buldular. Gecelerini askeri kamplarda ve çadırlarda geçirdikten sonra Sivas'a bir haftada ulaştılar. Ardından Sivas'ta bir gece kaldılar ve onları Erzincan'a götürecek, tüm Türkler ve arabaları ordu tarafından alınmış olduğundan bir Ermeni tarafından kullanılan yeni bir at arabası buldular. Yiyecek çok azdı ama Sivas'tan bir haftada, İstanbul ve civarından ayrıldıktan on sekiz gün sonra Erzincan'a ulaştılar. Orada Merkez Komitesi'nden yeni talimatlar beklediler ve ancak on yedi gün sonra geldi. Derhal Trabzon'a gitmeleri, oradan dağılmaları ve Rusya ile savaş başlar başlamaz Kafkasya'nın Rus işgali altındaki bölgelerinde *Teşkilat-ı Mahsusa* faaliyetlerini yürütmeleri emrediliyordu.[997]

Teşkilat-ı Mahsusa Gruplarının Doğu Anadolu'da Birleşmesi ve Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin Kurulması

Ekim 1914'te Niedermayer İstanbul'da beklerken ve Wassmuss ile Rauf Bey talihsiz İran ve Afganistan seferi için Halep'ten ayrılmaya hazırlanırken, Süleyman Askeri *Teşkilat-ı Mahsusa*'yla ilgili olduğu kadarıyla Enver ile Talat arasındaki anlaşmazlıkları gidermeyi başardı. Her zamanki gibi, bir uzlaşma buldu ve Trabzon ile Erzurum gruplarının Talat'ın adamı Dr. Bahaeddin Şakir ile birleşmeleri ve idareyi ikisinin birlikte üstlenmesi talimatı verdi. Erzurum ile Trabzon arasında ortada Bayburt'ta yapılan bir teşkilat toplantısında *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki tüm şubelerinin *Kafkas İhtilal Cemiyeti* adı altında faaliyet göstermesini öngören yeni bir *Nizamname* hazırlandı. Merkez karargâh Dr. Bahaeddin Şakir idaresinde Erzurum'da, Erzurum şubesi Hilmi Bey ve daha sonra Erzurum Valisi olarak atanan Tahsin Bey idaresinde, Trabzon şubesi bir

[997] Arif Cemil, s. 13-18.

Levent Şahverdi Arşivi

kez daha Rıza Bey idaresinde ve hem Van'daki Ermeni isyanına karşı operasyonları yürütecek hem de İran ve Afganistan'da Ruslara ve Britanya'ya karşı operasyonlar yürütecek çeteler örgütleyecek Van şubesi Ömer Naci Bey idaresinde olacaktı. Trabzon ve Erzurum arasındaki mesafe nedeniyle ve ayrıca Rıza Bey'in Bahaeddin Şakir idaresine itaat etmek zorunda kalmayarak Enver ile Talat arasındaki nüfuz paylaşımının muhafaza edilmesi için her birinin doğrudan İstanbul ile temas kurma yetkisi olacaktı.

Bu düzenleme kısa bir süre sonra değiştirildi. Saldırılar ve isyanlar için emir verme ve diğer merkezlerle teması sürdürme ve diğer merkezlerin faaliyetlerini koordine etme yetkisine sahip olan tek merkez Erzurum'da kuruldu. Trabzon ve Van'daki şubeler açıkça Erzurum'daki merkeze tabiydi. Her bölge Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin *'Kafkasya'da Rusya'ya karşı genel bir isyan hazırlamak ve Rusya'nın savaşta yenilmesini garantilemeye çalışmak'* olan amacını gerçekleştirmek üzere her ikisi de örgütlü ve silahlı çetelerin yanı sıra yerel milis güçlerini destekleyecek hem iç hem de dış organizasyonu sürdürmek zorundaydı. Her bölge, her biri üyelerini beş rütbede örgütleyecek çok sayıda ilçe teşkilatlarını yönetecekti: merkezin yetkisi altında bölgenin tüm operasyonlarını yönetmekle görevli *mürşid*; dış ve iç merkezler arasındaki iletişimi sürdürmekle ve mürşidin emirlerini onlara iletmekle görevli *rehber*; *'içeriden dışarıya veya dışarıdan içeriye haber ve bilgi gönderen' muhbir*; *'hedeflere ulaşmak için hayatlarını feda etmeye hazır' fedai* ve *yardımcı*. Her şube, biri emirleri almak üzere merkezle iletişim kuracak, en fazla beş kişiden oluşan *kollara* ayrılacaktı. Her gruptaki iki kişi *'tüm üyelerin teşkilatın kurallarına ve düzenlemelerine uygun hareket ettiğinden emin olmaktan sorumlu'* olacaktı. Eğer Osmanlı İmparatorluğu Rusya ile savaşa girerse Cemiyet tüm çabasını Kafkasya'daki halkın *'Rusya'nın askeri hareketlerini zorlaştırmasını ve Osmanlı ordusunun Kafkasya'yı işgal etmesine yardım etmesini'* sağlamaya yönlendirecekti. Bölgeler tarafından sürdürülen her alt merkezin *'bölgedeki diğer örgütlerle düşünce ve eylem birliği sağlaması'*, çeteleri örgütlemesi ve yönetmesi, onları merkez komitenin emirlerine uymaya zorlaması, faaliyetleriyle ilgili bilgi temin ederken onlara gerekli silahları sağlaması ve *'yerlerin yok edilmesi için düzenlemesi'* gerekiyordu. Her biri *'yeterince bomba ve en modern silahları bulundurmak'* ve *'baskın yapmak veya yağmalamak gerektiğinde sınırları geçecek, Kafkasya*

Levent Şahverdi Arşivi

içinde güvenliği sağlayacak, silah dağıtacak ve insanları nasıl kullanacakları konusunda eğitecek ve bu amaçlara ulaşmak için hayatlarını feda etmeye hazır akıncılar yetiştirecek ve bakacak' fedai teşkilat birimlerini örgütlemek ve kontrol etmek zorundaydı.[998]

Böylece Kafkas İhtilal Cemiyeti Genel Merkezleri Erzurum'da, Bahaeddin Şakir Bey, Hilmi Bey ve Tahsin Bey ve onlara daha sonra katılacak *Meclis-i Mebusan* Ankara mebusu Atif Bey'den oluşan İdari Komite yönetiminde kuruldu. Bahaeddin Şakir'e, Almanya'nın Erzurum Başkonsolosu Kafkasya uzmanı Dr. Schurats, Ragovski adında Macar bir arkeolog ve orada bulunan İttihad ve Terakki Müfettişi Nedim Bey danışmanlık ediyordu.[999] Trabzon bürosu İdari Komitesi Yönetici Rıza Bey ile yardımcıları Nail Bey ve Tahsin Paşazade Ramiz Bey'den oluşuyordu. Kafkasya'nın kuzeyindeki Batum, Kutays, Tiflis, Vladikavkas ve Sohun bölgelerinde *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın devrimci faaliyetlerini örgütlemekle görevliydi.[1000] Van Bölge Komitesine Cevdet Bey, yerel Jandarma Komutanı Kâzım Bey ve Muhittin Bey öncülük ediyordu ve *Teşkilat-ı Mahsusa* adına kuzeydoğu Anadolu ve güney Kafkasya'da Kars, Ardahan, Van, Elizabetpol, Bakü ve Dağıstan gibi yerlerde ve ayrıca İran'daki aşiretlerin devrimci faaliyetlerini örgütlemekle görevliydi.[1001] Bir süre için Kars ve Bakü'de İran, Azerbaycan ve Dağıstan'da isyanları kışkırtmak için ayrı bölge büroları kuruldu ama ikisi de başarısız oldu ve birkaç ay sonra kapatıldı ancak ardından Dağıstan'da Ruslara karşı isyan başlatmak üzere Bayezid'de yeni bir büro açıldı.[1002] Her bir bölgede genellikle yerel ileri gelenler tarafından teşkilatın köy şubeleri kuruldu ama bazen bölge veya merkez büro üyeleri tarafından kuruluyordu.[1003] Tüm bölge komitelerinin *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın İstanbul'daki merkeziyle, Erzurum'daki Kafkas

[998] Metin, Arif Cemil, s. 28-32 ve Sarısaman, s. 529-531'da yer almaktadır; ayrıca bakınız Ali İhsan Sabis II, 168, ve Reynolds, s. 217.

[999] ATASE;, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 16, 16-1; ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-29, 1-31, 1-60; ATASE;, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-41, 1-50, hepsini aktaran Sarısaman, s. 500.

[1000] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 1616-1; Klasör 246, Dosya 705/1022, fihrist 1-60; ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 21-15, ikisini de aktaran Sarısaman, s. 501.

[1001] ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-53; ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-60, hepsini aktaran Sarısaman, s. 501.333.

[1002] ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-17, fihrist 1-60, fihrist 1-39, fihrist 1-98, 1-26, 1-36, hepsini aktaran Sarısaman, s. 501.

[1003] ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-95, aktaran Sarısaman, s. 502.

Levent Şahverdi Arşivi

İhtilal Cemiyeti merkezi yoluyla iletişim kurması gerekiyordu ama bu tür bir hiyerarşiden hoşlanmadılar ve emirleri Erzurum'dan almaya itiraz ettiler, dolayısıyla kurallar tam tersi olsa da çoğunlukla İstanbul ile doğrudan iletişim kurdular ve sadece onun emirlerini kabul ettiler.[1004]

1914 sonbaharında çoğunlukla önceden Rus Kafkasyası'ndan göç etmiş Çerkezler ve Lazlar olmak üzere adam toplama çabaları devam etti. Kabul edilmek için, Osmanlı yurttaşı veya Kafkasyalı olmak ve adayın şerefine ve yurtseverliğine dair iki üyenin şahitliğini almak gerekiyordu. Kabul töreninde adayın hayatını teşkilat için vermeye ve asla hiçbir sırrı açıklamamaya hazır olması gerekiyordu. *'Ölene kadar tüm gücümle Ruslar tarafından yenilgiye uğratılmış ve hor görülmüş Kafkas halkını kurtarmaya ve Kafkasya'yı Rus boyunduruğundan kurtarmaya çalışacağım ve bu amaca ulaşmaya çalışırken hiçbir engel tanımayacağım. Bu amaçlara ulaşmak için gereken her şeyi yapacağım, gerekirse kendi hayatımı feda edeceğim. Görevimi yerine getiremezsem cemiyet üyelerinin ölüm cezasını kabul edeceğim.'* Kabul edildikten sonra üyeler başarısız oldukları takdirde ağır cezalara maruz kalacaklardı: *'üzerine yemin edilen görevleri yürütmek veya yerine getirmekte başarısız olan ve cemiyetin sırlarını ifşa edenler asılacaktır. Teşkilatın içinde veya dışında gizli hedeflerine mani olacak şekilde davrananlar da asılacaktır.'*[1005]

Teşkilata bağlı alaylar düzenli Osmanlı ordusunun örgütlemesini izlemekle yükümlüydü. Cemiyet üyelerinin yanı sıra asker olarak alınanların sadece kendi üstlerini bilmeleri gerekiyordu. Askerler silah kullanmayı bilmeli ve tüm emirlere tam olarak ve sorgusuz sualsiz itaat etmeliydi. Merkezler silah, cephane ve bombalar için stok depolarını idame ettirmeliydi.

Askere almak için çok fazla adam olmadığında ise, İmparatorluğun diğer kısımlarından çok daha fazla, bu güce alınan adamların çoğu, herhalükarda Ruslar, Ermeniler ve bölgedeki diğerlerinin benzer gruplarıyla daha iyi savaşabilecek ağır suçlular ve aşiret ve çete kuvvetlerinin üyeleriydi. Neticede İmparatorluğun diğer yerlerindeki *Teşkilat-ı Mahsusa* kuvvetlerini niteleyen disiplinsizlik ve haydutluk eğilimi

[1004] ATASE, Klasör 246, Dosya 705/1022, fihrist 1-96, aktaran Sarısaman, s. 502.

[1005] Balcıoğlu, s. 157-158; Ali İhsan Sabis II, 168; Dündar, *İttihad ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)* (İstanbul, 2001), s. 131, 157; Reynolds, s. 217-218.

Levent Şahverdi Arşivi

doğuda arttı ve hepsi Osmanlı devleti otoritesi altında yapılan keşmekeş, istismar ve çok sayıda hayat kaybıyla sonuçlandı.[1006]

Zaman içinde Kafkas İhtilal Cemiyeti için yayımlanan kararname daha da ayrıntılandırıldı ve Eylül ve Ekim 1914'te Erzurum ve İstanbul'dan gönderilen bir dizi emir de buna eklendi. Organizasyonun genel amacı Kafkasya'nın tüm halkları arasında genel bir ihtilal başlatmak için gerekli hazırlıkların yapılması olarak açıklanmıştı.[1007] İlk görevi Osmanlı İmparatorluğu'na Rusya'ya karşı yardım etmek, Rus askeri iletişimlerini ve ulaşımını kesmek ve Osmanlı ordusunun Rus kuvvetlerini yok etmesine yardım etmek için Rus kuvvetleri ve hareketlerine dair mümkün olan bilgilerin tamamını temin etmekti.[1008] Sadece İstanbul'daki *Teşkilat-ı Mahsusa* Müdürlüğü Kafkasya'da ihtilal ve saldırı talimatı verme yetkisine sahipti ve emirler Erzurum'daki Kafkas İhtilal Cemiyeti Merkez Bürosu aracılığıyla iletilecekti.[1009] Kafkas İhtilal Cemiyeti Merkez Bürosu gerçekleştiği sırada isyanlarda karışıklığı, kopukluğu ve örgütsüzlüğü önlemek üzere Kafkasya'daki devrimci gruplarla Osmanlı İmparatorluğu arasında düzenli iletişim kanallarını oluşturmakla yükümlüydü. Bu amaçla Kafkas devrim bölgelerine adam, silah ve ikmal malzemesi taşımak için oluşturulan *Kanal Teşkilatları*, Kafkas İhtilal Cemiyeti organizasyonlarının yardımıyla, Karadeniz kıyılarında ve Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki sınırlarda *Kanal Başları* kurmakla görevliydi.[1010] Ancak Osmanlı İmparatorluğu savaşa girmeden önce Osmanlı devletine ait resmi silahlar Kafkasya'daki isyancı gruplara gönderilmeyecek, sadece Osmanlı ordusuyla bağlantılı olmayan yabancı silahlar gönderilecekti.[1011] Bu silahlar sadece Ruslara karşı ayaklanan bölgelere veya düşman ordularının arkasında faaliyet gösteren ya da Rus kıyılarına çıkmaya hazırlanan çetelere gönderilecek-

[1006] Taner Akçam, *İnsan Hakları*, s. 228-229; Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat: Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaşı: Hicret Hatıraları* (İstanbul, 1949), s. 198-201, hepsini aktaran Reynolds, s. 218.

[1007] 7 Eylül 1914: ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-22, aktaran Sarısaman, s. 502.

[1008] 25 Eylül 1914: ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 6; ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-22, aktaran Sarısaman, s. 502.

[1009] 19 Eylül 1914: ATASE, Klasör 705/1022, fihrist 1 13, aktaran Sarısaman, s. 502.

[1010] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 6, 16, 16-1; ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-13, 1-60, hepsini aktaran Sarısaman, s. 503.

[1011] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 10, aktaran Sarısaman, s. 503.

Levent Şahverdi Arşivi

ti.[1012] Silahlar ele geçtikçe ilk önce Azerbaycan'daki ihtilal bölgelerine ve Kafkasya'nın geri kalanına gönderilecekti. Silahlar fiilen gönderilmeden önce Batum, Bakü, Sohum ve Tiflis'deki gibi yerel devrim örgütlerine çetelerini örgütleme yardımı sağlanacaktı.[1013] Kafkas İhtilal Cemiyeti sadece baskınların hazırlanmasına ve devrimci faaliyetlere katılmalıydı, ordu işlerine veya Kafkasya'daki devrimci ya da akıncı gruplara devrim dışında silah ya da para gönderilmesi işlerine karışmamalıydı. Kendi merkezleri savaş ilan edilmen önce Rusya'ya karşı askeri eyleme girişmemeliydi.[1014] Savaş bilfiil patlak vermeden Kafkas İhtilal Komitesi tarafından silah verilen aşiretler ve çetelerin Rus sınırını geçmesi yasaktı.[1015] Ruslara karşı, en önemlisi telgraf ve telefon hatlarını kesmek ve onarılmalarını önlemek olmak üzere harekete geçmeden önce savaş başlayana kadar beklemek zorundaydılar.[1016] Ayrıca önemli olsun veya olmasın demiryolu hatlarını yok etmekle ve mümkün olduğunda köprüleri ve tünelleri yok etmekle yükümlüydüler.[1017]

Savaş fiilen başladığında, cephe gerisi karargâhlarıyla iletişimlerini kesecek, yiyecek depolarını ve cephaneliklerini yok ederek ve bulundukları yerde müstakil düşman kuvvetlerini yok ederek düşman güçlerine odaklanmaları için devrimci çetelere talimatlar gönderilecekti.[1018] Kafkas İhtilal Cemiyeti tarafından desteklenen çeteler, Kars ile Batum arasına çizilen bir hattın ötesine, özellikle Dağıstan ve Gürcistan'daki devrimlere odaklanarak Kafkasya'daki devrimleri sağlama almak üzere çabalarını ikiye katlayacaklardı.[1019] Kafkas İhtilal Cemiyeti tarafından Kafkasya'ya gönderilen çetelerin her biri sadece kendisine tahsis edilen özel devrim bölgelerinde faaliyet gösterecekti ve diğer bölgelerdeki diğer çetelerin veya Osmanlı ordusunun faaliyetlerine karışmaktan mümkün olduğunca kaçınacaktı.[1020] Çetelerin özel emir almadan herhangi bir eylemde bulunması yasaktı ancak tehli-

[1012] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 1-13, aktaran Sarısaman, s. 503.
[1013] ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-11, 1-16, aktaran Sarısaman, s. 503.
[1014] 25 Eylül 1914. ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-23, aktaran Sarısaman, s. 502.
[1015] ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-16, aktaran Sarısaman, s. 503.
[1016] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 1-13, aktaran Sarısaman, s. 503.
[1017] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 6, aktaran Sarısaman, s. 503.
[1018] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 6, aktaran Sarısaman, s. 503.
[1019] ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-13, aktaran Sarısaman, s. 504.
[1020] ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihirst 1-22, aktaran Sarısaman, s. 504.

Levent Şahverdi Arşivi

keli bir duruma düştüklerinde silahlarını kullanma yetkisine sahiplerdi.[1021] Sınırdan düşman topraklarına izinsiz geçen çete üyeleri idam edilecekti ancak sınırı geçtikten sonra Osmanlı topraklarına dönmeden bir sonuca ulaşmak zorundaydılar, aksi takdirde döndüklerinde yine idam edileceklerdi.[1022] Vatana ihanet eden subaylar veya savaşçılar hemen oracıkta idam edilecekti.[1023]

Rusya ve İran sınırlarına konuşlandırılanlar da dâhil Osmanlı ordu birliklerine, Kafkas İhtilal Cemiyeti tarafından desteklenen çetelerin sınırı geçmesine ve ihtilal bölgelerine ulaşmalarına yardım etmeleri ancak savaş bilfiil başlamadan önce bu çeteleri düşman topraklarında izlemekten özellikle kaçınmaları emredildi.[1024] Osmanlı çeteleri Rus ordusunun toplandığı bölgelerde eylemde bulunmayacaklardı çünkü Rus ordusuyla savaşmak yalnızca Osmanlı ordusunun işiydi ve cephe yakınında veya düzenli Osmanlı ordu birlikleri içinde düzensiz birliklerin ortaya çıkması düzenine ve disiplinine zarar verebilir ve bir felakete yol açardı.[1025] Osmanlı çetelerine özellikle düşman sivillere saldırmamaları emredilmişti çünkü *'amaçları sivilleri korkutmak değil, desteklerini kazanmaktı'*.[1026] Kafkasya kıyılarına çıkmak üzere Karadeniz üzerinden nakledilen çeteler cepheden saldırılardan kaçınmaya çalışacak, daha ziyade düşman ordulara yandan ve arkadan saldıracaktı. Bu akıncı birlikler ancak savaş ilan edildikten sonra gönderilecekti çünkü şayet erken gönderilirlerse hiçbir şey başaramadan yok edilebilirlerdi. Ancak eğer Osmanlı'nın Ruslara karşı başlıca hareketi Kafkasya'ya yönelik olursa, çetelerin Rus ordusunun önemli bir bölümünün Osmanlı saldırısına direnmesini engellemek üzere genel bir isyan tehdidi oluşturmaları gerekiyordu.[1027] Eğer savaşın ilan edilmesini takiben Osmanlı ordusunun ilk hamlesi Kafkasya'ya yönelik olmazsa, örgütlü yerli bir isyan beklenemezdi, bu nedenle tüm çeteler düşman ordusuna arkadan saldıracak, zayıf ordu müfrezelerini yok edecek, düşman sevkiyatını ve ulaşımını engelleyecek ve Rusları ordu-

[1021] ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-13, aktaran Sarısaman, s. 504.
[1022] ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-22, aktaran Sarısaman, s. 504.
[1023] ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-13, aktaran Sarısaman, s. 502.
[1024] ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-23, aktaran Sarısaman, s. 504.
[1025] ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-22, 1-13, aktaran Sarısaman, s. 504
[1026] Eylül 1914 sonu. ATASE, Klasör 276, Dosya 705/1022, fihrist 1-22, 1-13, aktaran Sarısaman, s. 504.
[1027] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 6, aktaran Sarısaman, s. 504.

Levent Şahverdi Arşivi

larının önemli bir bölümünü durumu düzeltme çabasına nakletmeye mecbur edecekti. *'Böyle bir durumda, Gürcistan'ın tamamında genel ve örgütlü bir isyan tehdidi tüm yerleşik bölgeleri tehdit edecektir ve böyle bir durumda düşman ordusunun başlıca kuvvetleri dağıtılabilecektir.'*[1028]

Rusya 1914 yazında hâlihazırda kuzeydoğu Anadolu'da aktifti, Karadeniz kıyısında Osmanlı yönetiminden kaçmış olan Ermenileri ve Rumları topluyor, onlardan Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasındaki sınırda konuşlanan askeri gruplar oluşturuyor ve ya onları bertaraf etmek ya da yerlerini Rusya'nın diğer yerlerinden Hristiyan göçmenlerin, çoğunlukla Rusların yerleştirmeye çalıştığı Kazakların alması için Osmanlı topraklarına sürmek umuduyla onları Kafkasya'daki Müslüman köylerine saldırmak için kullanıyordu.[1029] Bahaeddin Şakir'in Kafkasya'daki casusları, Rus hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan Rusya'ya kaçan Ermenilere ve Rumlara yardım etmeleri için Kafkasya sınırındaki askeri ve sivil yetkililerine yazılı talimatlar gönderdiğini bildirdi. Bu Ermeni mülteciler hâlihazırda kuzey Kafkasya'da Müslümanlara saldırmaya başlamıştı. 26 Ağustos 1914'te Gümrü'de on beş Müslüman haneye saldırmış, yıkmış ve yakmış ve yaşayan herkesi öldürmüşlerdi. Aynı zamanda Rus polisinin ve jandarmalarının Türkleri tutuklamaları ve Türk ajanı veya subayı olduğundan şüphelenilenleri öldürmeleri için tüm polis merkezlerine yazılı talimatlar gönderildi. Hemşerilerine saygılı davranan Rus ordusundaki Gürcülerin aksine Rus ordusuna katılan Osmanlı Ermeniler ve Rumlar özellikle Müslümanların evlerini ve dükkânlarını tahrip ediyor, kalpaklarını vurup düşürüyor ve sokaklarda saldırıyorlardı. Raporlarda ayrıca Rusların Osmanlı baskınlarından korktukları için Kars'a önemli miktarda yığınak yapmış oldukları belirtildi. Erkekler Rus Ordusuna alındığından ve Rus ordusu bankalardaki tüm parayı almış olduğundan sınırdaki tüm Rus köyleri boşaltılmıştı. Bakü'nün kuzeyinde imha edilmesi gereken büyük Rus mühimmat stokları olduğu bildirildi. Rus ajanları sınırın öbür tarafında Osmanlı'nın askeri hazırlıkları konusunda bilgi edinmek için her tarafa para dağıtıyorlardı. Ruslar, Osmanlıların her an savaş ilan etmesini beklediklerinden bir Osmanlı saldırısı korkusuyla sınıra yakın köyleri tahliye ediyorlardı. Rus Kazaklar Kafkas-

[1028] ATASE, Klasör 5249, Dosya 505/1036, fihrist 18, aktaran Sarısaman, s. 505.
[1029] Arif Cemil, s. 43-44.

Levent Şahverdi Arşivi

ya'daki tüm telgraf hatlarını ve köprüleri korumak üzere konuşlandırılmışlardı. Ruslar Gümrü'ye, aynı zamanda sınırın her iki tarafında Müslüman köyleri basmak için çetelere ayrılmış, çoğu Ermenilerden ve Rumlardan oluşan çok sayıda topçu ve piyade birliği konuşlandırmıştı. Ruslar Sarıkamış'taki güçlerini Karaurgan'a kadar göndererek Osmanlıları korkutmaya çalışıyordu. Buna ek olarak, Ruslar Selim Köyü ve Kağızman'daki Kazak süvari alaylarına yardım etmek için tüm bölgede çeteler oluşturuyordu.

Ruslara katılanlar sadece geç dönem istismarcı Osmanlı idari sisteminde mağdur olmuş ve arazilerini genişletmek isteyen doğudaki Ermeni köylüleri değildi. Ayrıca, çoğu Osmanlı siyasi, idari, kültürel ve ekonomik yaşamında yükselmiş eğitimli Osmanlı Ermenileri de Ruslara katılarak Ermenilerin bağımsızlığını temin etmeye çalıştı. Bu nedenle Ermeni Devrimci Federasyonu Eylül 1914'te Erzurum'da yıllık kongresini yaparken ve Osmanlı yetkililerle doğudaki vilayetlerde reform yapılması karşılığında İmparatorluğu destekleme olasılığını görüşürken bile, Erzurum'daki *Teşkilat-ı Mahsusa* ajanı Hilmi Bey, Dr. Bahaeddin Şakir'e konferans devam ederken ve Osmanlı yetkililerle müzakereler sürerken bile aynı Ermeni milliyetçilerin, savaş çıktığında Rusya'yı desteklemeleri karşılığında, doğu Anadolu'da Karadeniz'den Akdeniz'e, Trabzon'dan İskenderun Körfezi'ne uzanan ve ayrıca Erivan, Nahçıvan, Erzurum, Van ve Mamuretülaziz'i kapsayan bir Ermeni devleti oluşturma sözü veren Erzurum'daki Rus Konsolosluğuyla irtibat halinde olduklarını bildirdi. Dr. Bahaeddin Şakir bu bilgiyi İstanbul'daki *Teşkilat-ı Mahsusa* merkezlerine ve yerel Osmanlı askeri ve sivil makamlara iletti ve onlara Ermenilerin doğuda neler yaptığına dikkat etmeleri uyarısında bulundu. Hatta İstanbul ve Anadolu'dan artan sayıda Ermeninin sınırdan Rus Kafkasya'ya geçtiğine veya Anadolu'yu işgal etmeye hazırlanan Rus ordusuna katıldıklarına ya da çoğu Antranik liderliğinde kendi gönüllü çetelerini oluşturduklarına dair haberler de gelmeye devam etti.[1030]

Elbette Osmanlılar sadece bilgi toplamıyordu. Aynı zamanda Rus tehditlerine cevaben harekete geçmeye çalışıyordu. Doğu Anadolu'da Osmanlı polis ve jandarma kuvvetlerinde görev yapan ve sada-

[1030] Hilmi Bey'in (Erzurum) Dr. Bahaeddin Şakir'e raporu, 3 Eylül 1914, metin, Arif Cemil s. 45-46 içinde.

Levent Şahverdi Arşivi

katleri bu ve diğer raporlarla giderek kuşkulu hale gelen Ermenilerin yeri değiştirildi ve Orta Anadolu'da daha az kritik yerlere gönderildi.[1031] Erzurum ve Anadolu'nun Osmanlılara bırakılmış diğer yerlerindeki Rus konsoloslukları bölge halkı arasında Osmanlı karşıtı ve Rusya yanlısı propaganda yayarken ve Rus ordusu Rus topraklarına kaçmış olan Osmanlı Ermenileri ve Rumları Rusya adına Müslüman köylerine saldırmak üzere örgütlerken doğu Anadolu'da Rus işgali altındaki yerlerdeki ve Kafkasya'daki Osmanlı konsolosları da onlara yardım etmek üzere gönderilen *Teşkilat-ı Mahsusa* ajanlarıyla beraber aşağı yukarı aynı şeyleri yapıyordu.[1032] 19. yüzyıl sonunda Rus yönetiminden Anadolu'ya kaçmış olan bazı Çerkezler Kuzey Kafkasya'da Osmanlı yanlısı propaganda yaymak üzere evlerine döndü. Osmanlı dergâhları tarafından gönderilen gezgin vaizler Kafkasya'ya geçtiler ve Müslümanlara Şii-Sünni farklılıklarını unutup Müslümanlar olarak ortak çıkarları için birlikte çalışmalarını söylediler. Bazı vaizler Kafkas şehirlerinin, istihkamlarının ve diğer stratejik yerlerinin fotoğraflarını çekti ve Osmanlı konsolosluk yetkilileri Rusların şikayetlerine bu vaizlerin sadece tüccar olduklarını söyleyerek cevap verirken Ruslar haklı olarak askeri faaliyetleri konusunda casusluk yapmak için seyahat ettiklerini düşündü ve buna göre hareket ederek genellikle onları sınır dışı etti ama çoğunlukla da ne yapıldığını kimseler görmeden açıkça onları ortadan kaldırdı.[1033] Osmanlı yönetiminden Rusya'ya kaçmış olan ve Rus ordusuna Osmanlı stratejik noktaları ve planlarıyla ilgili değerli bilgiler sağlayan Ermeniler ve diğer Hristiyan Osmanlı yurttaşlar gibi *Teşkilat-ı Mahsusa*'ya Kafkasya'daki operasyonlarına yardım etmek üzere çok miktarda bilgi sağlayan Beyrut Valisi Çerkez Bekir Sami Bey gibi kişilerin aralarında bulunduğu, Rusya'dan kaçan Türkler ve Kafkaslar da Osmanlılara benzer bilgiler sağladı. Kafkasya'daki Osmanlı istihbarat ajanlarından İstanbul'a, Müslümanların çoğunun, özellikle kuzey Kafkasya'da, Çeçenler, Dağıstanlılar ve Çerkezler ve güneyde Gürcüler, Abhazlar ve Azeri Türklerin Rusya'nın müzmin düşmanları

[1031] Arif Cemil, s. 49.

[1032] Sarkisian, s. 108-109, Vorontsov-Daşkov'dan Sazonov'a, 26 Kasım 1912: AVPRI, f. Turetskii stol. O. 502b d.5345 l.1, aktaran Reynolds, s. 164.

[1033] Vorontsov-Daşkov'dan Sazonov'a, 26 Kasım 1912: AVPRI, f. Turetskii stol. O. 502b d.5345 l.1; Kafkasya Genel Valisi'nden Rusya Dışişleri Bakanlığı Birinci Dairesine, 22 Kasım 1913 [9 Kasım 1913], AVPRI, f. Turetskii stol o. 502b d. 3575 l.5, ikisini de aktaran Reynolds, s. 164.

Levent Şahverdi Arşivi

olduklarına ve kendilerine silah, para ve cephane sağlanması ve dini liderlerinin onları harekete geçmeye teşvik etmesi için çaba harcanması halinde onlara karşı kullanılmaya istekli olduklarına dair raporlar geldi. Raporlarda ayrıca, Bakü ve Güney Kafkasya'daki diğer yerlerdeki petrol şirketlerinin müdürlerinin Ruslardan nefret ettikleri ve ilgilenilirse kullanılabilecekleri belirtildi. Batum ve Acara dolaylarında yaşayan Hristiyan Ortodoks halktan bazıları bile yüzyıllardır Ruslara düşmandı ve her türlü direnişe katılacaklardı.[1034] Trabzon'daki Rus konsolosun asıl işinin, çoğunlukla yerel Ermeniler ve Rumların yanı sıra hem Hristiyan hem de Müslüman Gürcüleri kullanarak casusluk yapmak olduğu Osmanlılar tarafından iyi biliniyordu. Osmanlı hükümeti Kapitülasyonlar nedeniyle bu durum konusunda hiçbir şey yapamıyordu ama yerli casuslara yanlış bilgiler vererek kendi yararlarına kullanmaya çalışıyorlardı.[1035]

Doğu Anadolu'da Osmanlıların faaliyetleri konusunda casusluk yapan sadece Ruslar değildi. Görünüşe göre Almanya da başından beri ittifakı, Osmanlıların Kafkasya'ya ilerlemesini önlemek, böylece özellikle Azerbaycan'daki petrol sahalarında Alman hâkimiyetini güvence altına alabilmek için kullanmayı planlıyordu. Dolayısıyla Trabzon'daki Alman Konsolosluğu da, Ruslardan çok Osmanlılar konusunda Alman casusluğunun merkeziydi. Rıza Bey Trabzon'da *Teşkilat-ı Mahsusa* örgütünü kurduktan kısa bir süre sonra orada Hoca Efendi adlı bir adam ortaya çıktı. Rıza Bey nereden geldiğini bulmaya çalıştı ve kısa zamanda ne herhangi bir Osmanlı hükümeti dairesi ne de *Teşkilat-ı Mahsusa* tarafından gönderildiğini öğrendi. Araştırma sonunda Trabzon'daki Alman konsolosluğunun bir ajanı olduğu ve Rus konsolosluğundaki meslektaşları gibi resmi olarak konsolos olarak gösterilen Alman istihbarat ajanları için çalıştığı gerçeğini ortaya çıkardı. Hoca Efendi sadece Osmanlının doğudaki askeri ve siyasi faaliyetleri hakkında bilgi toplamakla kalmıyor aynı zamanda Kafkasya'daki Müslümanlar arasında yakın zamanda Max von Oppenheim liderliğinde Berlin'de kurulmuş olan Pan-İslamcı örgüt adına propaganda yayıyor, onlara Almanya'nın onların dostu olduğunu ve bağımsızlıklarını ilan etmelerini istediğini, oysa Osmanlıların sadece onları Osmanlı İmpa-

[1034] ATASE Klasör 1829, Dosya 1, Fihrist 1, aktaran Hamit Pehlivanlı, *Osmanlı*, s. 291-292.
[1035] Arif Cemil, s. 81.

ratorluğu'na dâhil etmeye çalıştığını söylüyordu. Oppenheim Hoca Efendi'ye büyük miktarda para sağlamıştı, o da bunu bölgeye gönderilen ajanları tutmak, Osmanlı savaş çabasını desteklemek için insanları isyana kışkırtmak ama sonunda savaş sonrasında Osmanlı değil Alman yardımını kabul etmeleri için kullandı. Ajanları *Teşkilat-ı Mahsusa* ajanlarını Rus Kafkasya'ya kadar izledi, Hristiyanların yanı sıra Müslümanları isyana kışkırttı ve Gürcü milliyetçilerle, Bolşevik Devrimi Rus ordusunun bölgeden çekilmesine yol açtıktan sonra açık bir Alman-Gürcü ittifakı ile sonuçlanacak, özel ilişkiler kurdu.[1036]

1914 yazında, doğu Anadolu ve Kafkasya'daki tüm büyük merkezlerin valilerine, 3. Ordu tarafından askere alınmamış genç erkekleri ve yaşlı erkekleri toplamak ve savaşın patlak vermesi ve Rusların saldırması halinde hem Rus topraklarına saldırmak hem de Anadolu'yu savunmak üzere Dr. Bahaeddin Şakir liderliğinde İslamcı bir milis kuvveti oluşturmak için *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın yanı sıra *Ahz-i Asker* yetkililerinin yardımını almaları talimatı verildi. *Teşkilat-ı Mahsusa* derhal, *Meclis-i Mebusan* Erzincan Mebusu Halit Bey, Jandarma Alay Komutanı Mehmed Efendi ve bazı emekli yerel yetkililer de dâhil olmak üzere bölgedeki birkaç ajanını bu milis gücünde subay olmak üzere görevlendirdi. Söz konusu milis kuvveti Erzurum'da, aynı zamanda silah, cephane, yiyecek ve para da tedarik eden 3. Ordu subayları tarafından eğitildi. Ağustos 1914 sonunda Hilmi Bey, her ne kadar silah, cephane azlığı etkinliklerini sınırlasa da akıncı çetelerini sınırdan Rus Kafkasya'ya gönderiyordu.[1037]

Teşkilat-ı Mahsusa savaşçılarının gönüllü taburları da örgütlendi ve Doğu Anadolu'nun Rus yönetimindeki bölgelerinde önde gelen siviller bu taburlara öncülük etti. Bu gruplara katılan üyelere *Milis Subay* rütbesi verildi ve daha sonra etraftan bu taburlarda savaşçı olmak üzere daha fazla gönüllü topladılar. 1914 yazı sonundaki faaliyetleri sonucunda Bahaeddin Şakir ve arkadaşları, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında resmen savaş ilan edilmeden çok önce Erzurum'un kuzeyinde Ruslar tarafından örgütlenen Ermeni ve Gürcü çetelere

[1036] Arif Cemil, s. 77-81.
[1037] Arif Cemil, s. 45.

Levent Şahverdi Arşivi

karşı savaştıkları, Osmanlı'nın Batum sınırı ve Rize, Hopa ve Artvin kıyı bölgelerinde toplam 2 bin kişilik bir güce komuta ettiler.[1038]

Bu *Teşkilat-ı Mahsusa* çetelerinin faaliyetleri, milislerin bırakın hedeflerinin ve eylemlerinin, varlıklarının bile bildirilmediği ve bilgileri ve komutaları dışında onların yetki alanındaki bölgelerin etrafında dolaşan silahlı çetelerden memnun olmayan bölgedeki düzenli Osmanlı silahlı kuvvetlerinin komutanları tarafından kısıtlandı ve sınırlandı. Çoğu komutan Harbiye Nezareti'ne düzeni korumak için bu çetelere ihtiyaç olmadığını ve hatta varlıklarının düzensizliğe katkıda bulunduğunu rapor etti. Bu zorlukları çözme çabası çerçevesinde Eylül 1914 ortasında 3. Ordu komutanlığı, çeteleri kontrol etmek amacıyla ordu ile çeteler arasındaki ilişkilerle ilgili bir nizamname yayımladı ve dağıttı ancak pek de başarılı olamadı, dolayısıyla Osmanlı ordusu ile *Teşkilat-ı Mahsusa* çeteleri arasındaki ilişkiler savaş boyunca zorlu olmaya devam etti ve her ikisinin başarısını büyük ölçüde sınırladı.[1039]

Bu Osmanlı baskınlarına ve bir Osmanlı ordu saldırısı tehdidine cevaben Kafkasya ve kuzeydoğu Anadolu'daki Rus işgal ordusu, komutalarındaki bölgelerdeki tüm Türk ve Kürtleri silahsızlandırarak onları Rus işgal ordusundaki Ermenilerin yanı sıra 1878'den sonra Rus yönetimine girdiğinde bölgeye göç etmiş olan yerel Ermenilerin ve Rumların saldırılarına ve katliamlarına maruz bıraktılar. Bu kuvvetlere komuta eden Rus subaylar St. Petersburg'daki ordu komutanlarından Ermenileri Rus askerlerle değiştirmelerini istediler ancak Ruslara Polonya'da Almanlarla ve Galiçya'da Avusturyalılarla savaşmak için daha fazla ihtiyaç olduğundan hiçbir şey yapılmadı. Kuzeyde de Rus ordusu, pek çok Türk Rus harp akademisi mezunu, Rus Yahudiler, Alman sömürgeciler ve yabancı uyruklular da dâhil milyonlarca sivili, Doğu Prusya ve Karpatlar'daki işgal altındaki Alman topraklarından, Baltık kıyısındaki, Polonya ve Galiçya'daki Rus sınır bölgelerinden ve Besarabya'nın güney bölgeleri, Ukrayna, Kırım ve Kafkasya'dan sınır dışı etti ve hükümetin Ruslaştırma politikasına uymayı reddeden Almanlar, Tatarlar ve Kürtlerin yanı sıra diğer grupların sürülmele-

[1038] Ali İhsan Sabis II, 84; Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Harekatleri* (Ankara, 1936), s. 67; Adil Özder, *Artvin ve Çevresi, 1828-1921 Savaşları* (Ankara, 1971), s. 76; Dayı, *Hâtıyei Selasi*, s. 24-25.

[1039] Arif Cemil, s. 47.

Levent Şahverdi Arşivi

rine çalıştı. Rus ordusu bütün bunları yapabildi çünkü Çar tarafından Temmuz 1914'te ilan edilen Savaş Kanunu, sıkıyönetim altındaki bölgelerde orduya sivil işlerin kontrolünde neredeyse sınırsız yetki veriyordu; Osmanlı İmparatorluğu'nda da 2 Ağustos 1914'te Seferberlik ve Örfi İdare ilan edildikten sonra çok benzer bir durum yaşandı.

Birinci Dünya Savaşı devam ederken özellikle Yahudilerin Güney Rusya'dan ve Kuzey Kafkasya'dan sürülmeleri, ordu Yahudileri mümkün olduğunca çabuk temizlemek için kitlesel sürgün operasyonlarını üstlenerek mevcutsa tren yoksa yayan göndererek yürüttüğünden Kazakların 19. yüzyıl sonunda yaptığından çok daha korkunç pogromlara dönüştü. Bu operasyonlara çoğunlukla yağma ve Yahudilerin mülklerine el koyulması ve büyük katliamlar eşlik ediyordu ve kısa süre sonra Bolşevik Devrimini takip eden dönemdeki iç savaşla birleşti. Ordu Yahudileri göndermek için müsait bir yer olmadığını fark edince sürgünler bir süreliğine yavaşladı, bu tür durumlarda Rus ordusu sınır dışı etmek yerine evlerinde kalan veya yakında kamp kuran ailenin ve akrabaların uslu durması için bunları rehin almayı tercih etti. En az yarısı ölen yaklaşık bir milyon Yahudi üzerindeki doğrudan etkisine ek olarak, ordunun sadece onlara karşı değil tüm güvenilmeyen azınlıklara karşı uyguladığı sürgün kampanyası yerel ekonomilerde hasar yaratarak Rusya'nın savaş çabasına zarar verdi ve sonunda Bolşevik Devrimine ve Çar'ın düşmesine yol açan eğitimli aydınlar ve siyasi liderler arasında Çar'a karşı beslenen öfkeye katkıda bulundu.[1040] Rus ordusu mensupları tarafından hem Türklere hem de Yahudilere karşı işlenen bu sürgünler ve katliamlar çok kapsamlıydı ve binlerce kişinin ölmesine yol açtı ancak Rusların elinde en çok acı çeken çoğunlukla Yahudiler ve Türkler olduğundan, olaylar Hristiyan Batı'da, aynı dönemde Osmanlı Anadolu'da Hristiyanların acılarının çektiği kadar dikkat çekemedi.[1041]

[1040] Eric Lohr, 'The Russian Army and the Jews: Mass Deportations, Hostages, and Violence during World War I,' *Russian Review*, cilt 60/3 (2001), s. 404-419; Terry Martin, 'The Origins of Soviet Ethnic Cleansing,' *Journal of Modern History*, cilt 70/4 (1980), s. 813-851; General Maslovsky, *Umumi Harbte Kafkas Cephesi Eserin teniki*, çev. Mutekaid KM Nazmi, s. 31-32, aktaran Dayı, *Elviyei Selasi*, s. 24.

[1041] Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I* (Cambridge, Massachusetts ve Londra, İngiltere, Harvard University Press, 2003); Eric Lohr, 'The Russian Army and the Jews: Mass Deportations, Hostages and Violence during World War I,' *Russian Review*, cilt 60/3 (2001), s. 404-419; Terry Martin, 'The Origins of Soviet Ethnic Cleansing,' *Journal of Modern History*, cilt 70/4 (1980), s. 813-851; Nikolaevich

Levent Şahverdi Arşivi

Ağustos 1914 sonunda Kafkas İhtilal Cemiyeti Kafkasya'daki ve Anadolu'daki Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerindeki tüm halklara açık bir bildiri yayımladı ve Rus işgal güçlerine karşı ayaklanmaları çağrısında bulundu.[1042] *Teşkilat-ı Mahsusa* ajanları da Gürcistan'daki Rus yönetimine karşı devrimci eylemi aktif bir şekilde desteklediler ama faaliyetleri daha çok gelecekteki eylemlere hazırlıkla sınırlıydı çünkü planlarını uygulama araçları henüz mevcut değildi. Kafkas İhtilal Cemiyeti Rusya'da zulüm gören halkların liderlerinin, savaş başladığında Rusya'ya karşı açık isyanda Osmanlıların onları desteklemesi için ne yapılması gerektiğini planlamasına yardım etmek üzere Trabzon ve Erzurum'a gelmelerini istedi. Planlar hazırlandıktan sonra evlerine dönecek ve devrimleri, kargaşaları ve diğer saldırı biçimlerini yürütecek organizasyonları ve kampanyaları oluşturmak üzere Rusya'ya dağılacak, bu sırada Rus askeri teçhizatlarını çalacak, askeri depoları ve demiryollarını ve benzerlerini yok edeceklerdi.[1043] Osmanlı ajanları Kafkasya'da, özellikle Müslüman Türkler arasında epeyce destek buldular ama pek çok Müslüman Rus, Osmanlı İmparatorluğu'yla bir savaş çıkması halinde Rusya'yı desteklemekte kararlı görünüyordu.[1044] Kafkaslar'daki bazı Hristiyanlar da Rus yönetiminden kurtulmalarına yardım etmesi için Osmanlılara güveniyordu. Özellikle Gürcüler geçmişte birçok kez Rus yönetimine karşı ayaklanmış ve pek çok Gürcü Osmanlı topraklarına kaçmıştı. Bir süre için Gürcü milliyetçiler Osmanlı topraklarında Rus karşıtı komiteler yürütmüştü ve bunların önde gelenlerinden biri Trabzon'da Rıza Bey'in çeşitli şekillerde yardımcı olduğu Arşimandrit Nikologos Efendi liderliğindeki Trabzon'daki *Amile Havari Komitesiydi*. Bunun karşılığında Gürcüler Trabzon'da bekleyen diğer Gürcülerle beraber Rize'ye ilerlemeyi ve oradan Gürcü halkını Ruslara karşı kışkırtmak için Rıza Bey'in ajanlarıyla birlikte çalışacakları Batum'a geçmeyi kabul ettiler. Bu Gürcü milliyetçiler Rusya'dan özgürlüklerini kazanabilmek için Osmanlı'nın yar-

Kurtsev, 'Bezhentsy Peroi Mirovoi Voiny v Rossii (1914-1917),' [Rusya'da Birinci Dünya Savaşı mültecileri, 1914-17], *Voprosy Istorii*, no. 8 (1999), s. 98-113; Angelus, Oscar Angelus, 'Forced Deportations Under Nicholas II,' (İsveççe), *Svensk Tidskrift*, cilt 45/9 (1958), s. 519-528.

[1042] Metin, Arif Cemil, s. 33-34 içinde.

[1043] Arif Cemil, s. 35-37.

[1044] Osmanlı Harbiye Nezareti'ne Rusya'daki durum konusunda gönderilen rapor, 29 Eylül 1914/26 Eylül 1330: ATASE Klasör 241, Dosya 2-1001 Fihrist 54, aktaran Reynolds, s. 219-220; Kurat, *Rusya ve Türkiye*, s. 241.

dımına ihtiyaçları olduğunu biliyorlardı ve bu nedenle *Amile Havari Komitesi* aracılığıyla ortak hedeflerine ulaşmak için çalıştılar ama göreceğimiz üzere bu hedeflere ulaşıldıktan ve Ruslar Bolşevik Devrimi akabinde gittikten sonra çatışan emeller Gürcülerin, Osmanlı'nın Kafkasları kontrol etme çabasına direnmek üzere Alman ajanlara katılmalarına yol açtı.[1045]

Gürcüce bilen Osmanlı ajanları 1914 yazında Gürcü devrimcilerle temasa geçmek ve Rus işgal güçlerine saldıran Gürcü milliyetçi gruplar oluşturmaları için silah ve para sağlamak üzere Batum'a gönderildi. Ancak bu çabalar hem Rus gizli polisinin etkin eylemleri hem de Müslüman ve Hristiyan Gürcüler arasında uzun süredir var olan düşmanlık nedeniyle sınırlı kaldı. Bu nedenle çoğunlukla, Eylül 1914'ten başlayarak, Trabzon'dan yönetilen ve çoğunlukla Arhavi ve Rize'de üslenmiş olan *Teşkilat-ı Mahsusa* çeteleri çoğunlukla, Tiflis, Sohum ve Çamçira bölgeleri, Çoruh nehri boyunca Murgul'dan Artvin'e kadar ve Ardahan ve Kars'ta Müslüman Türklerle çalıştılar. Rus subayların ve askerlerin ailelerini Müslümanların saldırılarından korumak için Rusya'daki evlerine geri göndermelerine yetecek kadar aktif olan birkaç Gürcü çeteyi silahlandırdılar ve önderlik ettiler.[1046] Osmanlılar ayrıca Kardeniz filolarının, özellikle doğudaki sularda devriye gezen birimlerin gücünü artırmayı da başararak Rus filosunu Batum'dan ana üssü Kırım'daki Sivastopol'a çekilmeye zorladılar ve böylece Osmanlılar Trabzon'dan deniz yoluyla akıncı çetelerini nispeten serbestçe ikmal edebildiler.[1047]

Kara Kemal Ruslara karşı bir Gürcü isyanını desteklemek üzere gerekli silah, cephane ve parayı İstanbul'dan istemişti ama iki hafta geçmiş olmasına rağmen hâlâ bir cevap alamamıştı. Sonunda üç hafta sonra Trabzon Valisi'ne ve *Teşkilat-ı Mahsusa* komutanı Rıza Bey'e, komutası altında Kafkasya'ya Gürcistan'a kadar gönderilecek çeteleri oluşturmak üzere yeterince adam bulmak için yerel hapishaneler-

[1045] Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusadan*, s. 158; ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 3, 5, 7, aktaran Sarısaman, s. 498; ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 24, 24-1 (Rıza Bey); ATASE Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 28, 28-1 (Yakub Cemil Bey), aktaran Sarısaman, s. 498.

[1046] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, Fihrist 1-8, Fihrist 1-9, Fihrist 1-12, ve Fihrist 1-14, hepsini aktaran Sarısaman, s. 498.

[1047] Arif Cemil, s. 38-39.

Levent Şahverdi Arşivi

den adam salıvermesini söyleyen bir telgraf geldi. Bu yapıladururken *Hamidiye* Kruvazörü İstanbul'dan gönderilen ve Rıza Bey'in adamlarına teslim edilmeden önce kimse ne olduğunu anlamadan gümrükten geçebilsin diye portakal sandıklarına koyulmuş bombalarla ve Mavzer tüfekleriyle Trabzon'a vardı. Birkaç gün sonra bir başka gemi dürbün, bot, branda, atlet ve tütün getirdi ama daha fazla silah ve cephane yoktu, sadece Rıza Bey'e sabırlı olmasını ve gönderilenlerle elinden geleni yapmasını söyleyen bir mesaj vardı. Eylül 1914 ortasında Rıza Bey karargâhını, yine Karadeniz kıyısında ama Trabzon'un kuzeyinde bulunan Arhavi'ye, faaliyetlerin daha yakınına taşıdı.[1048] Almanlar ise Gürcülerle kendi düzenlemelerini planlıyordu; dışlanmamakta kararlıydılar ve siyasi ve idari subayları Moselle önderliğinde Rıza Bey'in kuvvetini kendi hizmetlerindeki üç Gürcü eşliğinde Arhavi'ye kadar izlediler. Almanlar Arhavi'ye varır varmaz, Gürcülerin Ruslara karşı mücadelelerinde Osmanlılar yeine Almanya'yı desteklemelerini sağlamak üzere Gürcüce devrimci bildiriler yayımlamaya başladılar ve Arhavi ve çevresinde dağıttılar. Almanlar derhal kendi hizmetlerindeki yaklaşık 30 Gürcüyü, sözde Osmanlılar adına ama aslında Alman çıkarları için askeri teknikler ve disiplin konusunda eğitmeye başladı. Bu sırada Rıza Bey, orada kaç Rus askeri olduğu, ne tür malzemeleri bulunduğu gibi, Rusların askeri hazırlıklarına ilişkin casusluk yapmak üzere Rus sınırına birkaç casus gönderdi. İstanbul ve Trabzon'dan, bölgede nüfuz sahibi Kürt ve Gürcü ileri gelenlerin yanı sıra birkaç Osmanlı subayı da dâhil bazı yeni adamlar da Rıza Bey ile Arhavi'de birlikte çalışmak üzere gönderildi. Rıza Bey'in çeteleri için bulabildiği adamların çoğu Rize bölgesinde faal olan, onun komutasını sadece sağladığı silahlar ve cephane ve geçmişte olduğundan daha fazla çalmalarına imkân verecek olması nedeniyle kabul etmek isteyen haydutlardı. Trabzon'un yeni atanan valisi Cemal Azmi Bey dağlardaki eşkıyalara mesajlar gönderdi ve onlara memlekete hizmet etmek için Rıza Bey'in kuvvetine katılmaları gerektiğini söyledi, bunu yapmayı kabul ederlerse geçmişte işledikleri suçların affedileceği sözü verdi, ama kabul etmezlerse onları bastırmakla tehdit etti. Sonuçta dağlara

[1048] Arif Cemil, s. 141; Sarısaman, s. 507.

sığınmış olan pek çok eşkıya Arhavi'ye geldi ve oluşturulmakta olan *Teşkilat-ı Mahsusa* çetelerine katılmaya gönüllü oldu.[1049]

Rıza Bey Arhavi'de Gürcülerle birlikte çalışırken, onunla Trabzon'a gelmiş olan iki İttihad ve Terakki Cemiyeti genel sekreteri, bölgedeki gençleri yiyecek ve cephane taşımak, posta teslimatlarını yapmak, iletişime olanak sağlamak ve bölgedeki yaralı, hasta ve mağdurlarla ilgilenen Kızılay kuruluşuna yardım etmek gibi özel hizmetler sunmak üzere gruplar halinde örgütleme planını geliştiriyor ve yürütüyordu. Arhavi'de okuyan öğrenciler şehirdeki kliniklere gönderildi ve nasıl bir sağlık merkezi kurulacağı, hasta ve yaralıların tedavisinin nasıl yapılacağı öğretildi. Diğer 14 yaş grubu gençlere Batum ve Karadeniz'e bakan tepelerde oturarak nasıl istihbarat toplayacakları, Batum'a giren ve çıkan Rus gemilerini saptamaları, hangi yöne gittiklerini, her bir filoda kaç gemi olduğunu öğrenmeleri ve Trabzon'daki Osmanlı donanma karargâhlarına bilgi vermeleri öğretildi. Ağır silahları nasıl taşıyacakları ve bölge halkı genellikle köprülerle uğraşmayıp akarsuları ip bağlayarak veya diğer benzer araçlarla geçtiklerinden ordu için nasıl köprü inşa edecekleri öğretildi.[1050]

Rıza Bey çetelerinin ilk örgütlenmesini ve eğitimini tamamladıktan sonra, karargâhını güneye, Arhavi'den, sınırdan daha uzak olan ama yine Karadeniz kıyısında olan Viçe'ye taşıdı ve karargâhı için bir evi devraldı. Rıza Bey gençlerden oluşan birliklerinin üyelerini şehre tepeden bakan tepelere yerleştirdi ki böylece ne zaman alışılmadık bir şey olsa ıslık veya fenerlerle Mors Alfabesinde kendisine bildirebilsinler. Genellikle Laz kılığına bürünüp bilgi toplamaya çalışan Rus hizmetindeki Ermenilere karşı özel önlemler alındı. Almanlar Rıza Bey ve grubunu Viçe'ye kadar izlediler, kendileri için bir ev kiraladılar ve yine Moselle ve Schmidt önderliğinde Gürcü milliyetçileri eğitmeye ve bağlılıklarını elde etmeye çalıştılar. Ancak gelmelerinden ve karargâhlarını kurmalarından kısa bir süre sonra ev gece yarısında esrarengiz bir yangınla kül oldu. Kıyafetleri olmadan kaçmayı başaran Alman ajanlar yerel Laz kıyafetleri giydiler. Ancak Gürcülere ve civardakilere dağıttıkları iki sandık altını kurtaramadılar ve böylece Gürcülerin desteğini temin etmeye devam edemediler. Bu yangını Osmanlının nüfu-

[1049] Arif Cemil, s. 83-85.
[1050] Arif Cemil, s. 87-89; Sarısaman, s. 507-508.

Levent Şahverdi Arşivi

zunu azaltma çabalarına karşı olanların, yani Rıza Bey veya ajanlarının çıkarmış olabileceği kuşkuları bulunmakta fakat bu yönde hiçbir delil bulunmamaktadır.[1051]

Neticede Rıza Bey, Kafkaslar'a baskın düzenlemek ve Dağıstan ile Gürcistan'da asi grupları desteklemek üzere silah taşımak için Ekim 1914'te gönderdiği grupları oluşturan altı yüz akıncıyı ve beş subayı idame ettirmesini sağlayan adam, gemi ve teçhizatı Osmanlı ordusundan ve donanmasından bir şekilde aldı.[1052] Bu grupların çoğu, küçük kayıklar ve Osmanlı Karadeniz Liman Başkanlığı tarafından sağlanan motorlu tekneler kullanarak, Batum'daki Rus savaş gemileri Sivastopol'a geri çekilmiş olduğundan, Trabzon, Rize ve diğer Osmanlı Karadeniz limanlarında bulunan, yakıt, yiyecek ve para sağlayan Osmanlı yetkililerinin yardımıyla deniz yoluyla gitti.[1053] Rıza Bey ayrıca zaman zaman erkeklerin yanı sıra Gürcistan'daki asilere silah ve mesaj taşıyan kadınları ve çocukları da dağlardan gönderdi.[1054] St. Petersburg'daki Osmanlı sefaretinden Rusya'da yaşayan Müslümanları ve Osmanlı yurttaşlarını, orası ve İstanbul veya Kafkaslar arasında iletişimi sürdürmeye teşvik etmelerini istedi.[1055] Batum'un dışında Gürcistan taşrasında faaliyet gösteren ajanlarına, hatta bazen bu amaç için yerel yetkilileri kullanarak düzenli aylık mesajlar gönderdi.[1056] Ancak bazı sorunlar yaşanıyordu. Ruslar sık sık ajanlarını yakalıyor ve hemen oracıkta öldürüyordu. Ajanların bazıları parayı alıp mesajları atıyorlardı. Çoğu sadece zamanında ve tam olarak ödemeyi aldıklarında hareket ediyor ve paraları zamanında gelmediğinde yardım etmeyi reddediyorlardı.[1057] Genel olarak ise ekim ayı sonunda operasyon büyük olanaklar sunuyor gibi görünüyordu. Bu nedenle Rıza Bey üstlerine Gürcülerin yanı sıra Kafkaslar'daki diğer Müslümanların ayaklanmaya hazır olduklarını, böylece bir Osmanlı ordusunun savaş çıktıktan kısa

[1051] Arif Cemil, s. 93-97.

[1052] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 3,5, aktaran Sarısaman, s. 499.

[1053] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 3,5, 6; ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 21-29, 21-35, 21-28, 21-36, 21-41, hepsini aktaran Sarısaman, s. 499.

[1054] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, Fihrist 3,5, aktaran Sarısaman, s. 498.

[1055] ATASE, Klasör 409, Dosya 115/1987, fihrist 71, aktaran Sarısaman, s. 499.

[1056] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, fihrist 22; ATASE, Klasör 409, Dosya 115/1987, fihrist 65-7, aktaran Sarısaman, s. 498.

[1057] ATASE Klasör 409, Dosya 115/1987, Fihrist 70-5, aktaran Sarısaman, s. 498.

bir süre sonra Çoruh Nehri'ne kadar tüm bölgeyi kolaylıkla ele geçirebileceğini bildirdi.[1058]

Dolayısıyla Ekim 1914 başında, doğu Anadolu bölgesindeki ve Kafkaslar'daki *Teşkilat-ı Mahsusa* faaliyetleri oldukça ilerlemişti ve aslında düşük dereceli bir savaş durumu hâlihazırda mevcuttu. Müslüman İhtilal Cemiyeti silah, bomba, elbombası ve propoganda broşürüyle donatılmış birkaç Çerkez ve Gürcü çete örgütlemişti ve savaş ilan edilmeden önce Rus topraklarına getiriyordu.[1059]

Böylece Bahaeddin Şakir ekim ortasında Süleyman Askeri ile Enver Paşa'ya şunları rapor edebildi:

> *1. Narman ile Hasankale örgütlerimizi bir hafta önce teftiş ettim. Her geçen gün genişleyen bu örgütler konusunda çok umutluyum. Deneyim kazanıyoruz. Rus kuvvetlerini parçalıyoruz. Baskınlarımızda binden fazla koyun ve 400 büyükbaş hayvan ele geçirdik. Ruslara korku salınıyor. Ruslar* 'bu kaba adamlar ne tür insanlar? Hem sürülerini güdüyor hem de savaşıyorlar ve bir saat içinde yedi verst gidebiliyorlar?' *diyorlar.*
>
> *2. Milis örgütlenmesi eski moda gönüllü örgütler gibi değil. Bir savaş durumundan önce yaşlı adamlar köyleri düşmanlara karşı dışarıdan savunuyorlar; ve savaş olduğunda yaşlı adamlar evlerini savunurken gençler ilerleyen düşmanın hatlarının gerisinde savunuyorlar. Bu nedenle askeri hareketleri engellemiyor, onları kolaylaştırıyorlar.*
>
> *3. İstanbul'dan çağırdığımız İranlı Abdülgaffar burada Rüstem ve önceden tanıdığı diğer Taşnak liderlerle konuşuyor. Bahsi geçen (Rüstem) Rusların Revan (Erivan), Nahçıvan, Azerbaycan, Van, Diyarbekir ve Urfa'yı onlara verme ve geçici olarak bir Rus Genel Vali yönetiminde bunlardan bir eyalet kurma sözleri karşılığında birlikte çalışmalarını önerdiğini söyledi. Ruslar ayrıca çok büyük bir destek sağlayacaklarını söylediler. Aslında Ruslar için çalışacakları sonucuna vardım. Çok sayıda silah olması*

[1058] ATASE, Klasör 249, Dosya 505/1036, Fihrist 3,5, aktaran Sarısaman, s.499-500.

[1059] Odessa'daki Rus Konsolos Ianchevetskii'den Rusya Dışişleri Bakanlığı'na, 17 Eylül 1914/4 Eylül 1914: AVPRI, Politarkhiv o. 482, d. 4104, l. 274, aktaran Reynolds, s. 219; Sadık Sarısaman, 'Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz ile İrtibatı Bazı Teşkilatı Mahsusa Faaliyetleri,' *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, no. 7 (1996), s. 209.

Levent Şahverdi Arşivi

umuluyor. Buradaki komutanlarla konuştuk. Askerler köylere yerleşmeyi tamamladıktan sonra sessizce silah dağıtacağız.

4. Tüfeklerimiz Rus silahlarından çok daha üstün ama mermi kalmadı. Dört yüzmanliber [tüfek] sopaya dönüştü. Van ve Trabzon'a silah gönderiyorsunuz. Ama hepsinden en önemli bölgeyi düşünmüyorsunuz. Silahlara ve özellikle çok miktarda mermiye ihtiyacım var.

5. Birçok kez para istedim ama herhangi bir cevap alamadım. Pek çok kişiye komuta ediyorum. Onlara nasıl teçhizat sağlayabilirim? Şu anda üsteki masraflar için Hilmi'nin beş ve on kuruş güvence akçesini harcıyorum. Ama bitiyor. Naci her gün para istiyor. İki gündür bir cevap bekliyorum.

6. Operasyonlar sırasında birkaç yüz adamın kaçtığı bildiriliyor. Bazıları yakalandı. Şayet onları idam etmezsek sonuç kötü. Ve eğer savaş başlarsa, bu bahara kadar bırakılamaz. Doğu Ordusunun Sağlık Komitesi Şefi iyi ama çok zayıf bir adam.

7. Buradaki başkomiser polis bir Ermeni. Ayrıca iki alçak Ermeni polis var. İsmail Canbulat'a yazdım ve iç bölgelere gönderilmelerini ve yerlerine becerikli ve güvenilir başkomiser ve birkaç polis gönderilmesini istedim ama cevap alamadım. Başkomiser olarak Trabzon'da olan Hamal Ferid'i atamak mümkün.[1060]

Eylül 1914 boyunca Kafkas İhtilal Cemiyeti savaşa hazırlandı. Örgütlediği çeteler düzenli olarak Rus Kafkaslar'a baskın düzenledi, Kars ve Sarıkamış civarındaki yerel Müslümanlardan, silah ve cephane sağlanması halinde, savaş durumunda işgal etmesi durumunda Osmanlı ordusuna destek sözü aldı, aynı zamanda yerel köyleri basarak Anadolu'ya büyükbaş hayvan ve koyun getirdi. Rus ordusunda görev yapan bazı Müslümanlar da bir Osmanlı işgalini destekleme sözü verdi ama Rusların daha sonra orduyu Müslümanlardan arındırma kararı alması bu planın etkisini fazlasıyla sınırladı. Zaman zaman Ermeni köylüler de hizmet etmeyi önerdi ama Osmanlılar, Rus gizli servisi tarafından bunu yapmaları talimatı verilmiş olduğu haklı kuşkusu nedeniyle desteklerini geri çevirdi. Hem Osmanlılar hem de Ruslar düzenli olarak onların tarafına geçmiş olan yerel halkı casus olarak gönderdi. Kafkaslar'dan Müslümanlar Erzurum *Teşkilat-ı*

[1060] Arif Cemil, s. 48.

Levent Şahverdi Arşivi

Mahsusa tarafından Güney Rusya'ya ve Kafkaslar'a gönderildi, onlar da buradan, aynı bölgelerde benzer bilgiler sağlayan kendi casusları bulunan Rus ordusunun statüsü ve hareketleri hakkında Osmanlı 3. Ordusuna bilgi gönderdi. Benzer şekilde Erzurum'daki Rus konsolosluğunun personeli arasında, resmi olarak sadece konsolosluk sekreteri olarak kayıtlı olan ama aslında Rus Kafkasya ordusuna Erzurum ve civarındaki Osmanlı askeri faaliyetleri hakkında bilgi veren birkaç Rus ordu ve donanma subayı bulunuyordu. Osmanlı ajanları ayrıca Erzurum'da yaşayan Ermenilerin Rus konsolosluğuyla düzenli temas halinde olduğunu, onlara Osmanlı siyasi ve askeri işleri hakkında bildikleri her şeyi rapor ettiklerini bildirdi. Bahaeddin Şakir onları ajanları tarafından gece gündüz takip ettirerek, sokaklarda gezinirlerken atılan taşlarla Rus subayları korkutup kaçırmaya çalışarak bu şekilde sağlanan bilgileri sınırlamaya çalıştı. Zaman zaman bu başarılı olmuş, bazı Rus subaylar sonuçta eve dönmüştü ama yerlerine hep yenileri geldi.[1061]

Dolayısıyla Ekim 1914 başında, doğu Anadolu ve Kafkaslar'daki sınırda, iki imparatorluğu ayıran sınırda gidip gelen Osmanlı ile Rus gerilla kuvvetleri arasında devam eden epeyce aktif bir savaş durumu vardı. Zaman zaman varlıklarının, kontrollerinin ve bağlılıklarının çok gizli olması sebebiyle, açıkça çarpışmaya girmeden ve sınırları ihlal etmeden önce dost mu düşman mı olduklarının saptanması son derece zor olan düzensiz kuvvetler arasında çatışmalar yaşanıyordu.[1062] Rus gerilla kuvvetleri sık sık, genellikle sınırın Rus tarafından yaşayan Kazakların ve Rusların yardımıyla sınırın Osmanlı toprakları tarafına baskınlar düzenliyorlardı. Rus kuvvetleri genellikle Kars ve Gümrü civarındaki topraklara ilerliyorlar, civardaki Rus garnizonlarından temin edilen makineli tüfekler ve toplar kullanıyor, hayvanları ve çiftlik ürünlerini çalıyor ve Osmanlı yurttaşlarını içerlere kaçmaya zorluyorlardı. Erzurum'dan Ömer Naci yönetimindeki Osmanlı yetkilileri buna cevaben, bu tür saldırılara karşı savunmaya yardımcı olmak amacıyla bölgedeki nüfusun çoğunluğunu oluşturan yerel Kürtlerden, hem aşiret birimleri hem de hapishaneden salıverilmiş kişilerden oluşan, genellikle Osmanlı Erkan-ı Harb Yüzbaşısı Ruşeni Bey tarafından

[1061] Arif Cemil, s. 65-71.
[1062] Arif Cemil, s. 51-52.

Levent Şahverdi Arşivi

idare edilen, kendi ağalarının komutası altında ve Bayezit ve Van merkezli çeteler oluşturdu ama genellikle Rus topraklarına, hem Kafkasya hem de İran'da kendileri baskınlar düzenlemeye devam ettiler.

6 Eylül 1914'te Osmanlı Dâhiliye Nazırı Talat Bey Erzurum ve Van'daki *Teşkilat-ı Mahsusa* ajanlarına, onları terk etmeye zorlamak umuduyla, kuzey İran'daki Rus ordusu hatlarının gerisinden saldırmak üzere Urmiye bölgesinden Kürt başıbozukları kullanmaları yönünde talimatlar gönderdi. Ancak bu noktada, bu tür gerilla baskınlarının savaş zamanında örgütlü Osmanlı askeri eylemlerini aksatacağı gerekçesiyle Kafkaslar'da eylemde bulunmaktan kaçınmaları emredildi. Talat bu sırada Kafkaslar'daki eylemlerin bölgedeki Müslüman ve Gürcü yerlileri Rus kuvvetlerine karşı kışkırtma çabalarıyla sınırlı olmasını ve düzensiz milisleri esasen Rusları kuzey İran'dan sürmeyi amaçlayan eylemlerle kısıtlamayı tercih ediyordu:

> *Örgütlenmekte olan gönüllü güç sadece genel savaşta Osmanlı askeri güçlerini aksatabilir. Cephelerden uzakta Kafkaslar'ın içlerine herhangi bir baskın başarısızlığa mahkûmdur. Bu çeteler sadece dağılacak ve bizim silahlı güçlerimize saldıracak. Tüm baskınlar düşman hatlarının gerisinde düzenlenmelidir. Bu amaçla, Azerbaycan örgütlenmesi çok önemlidir. Şayet Erzurum'da silahlar varsa, derhal bu bölgeye gönderilmelidir ve oraya daha fazla silah gönderilmelidir. Gönüllü kuvvetler Erzurum bölgesinde toplanmalı ve örgütlenmelidir ama sadece deneyimli subaylar liderlik etmelidir.*[1063]

Neticede eylül ayının sonlarına doğru, Dr. Bahaeddin Şakir Ömer Naci'nin Urmiye bölgesinde kuzey İran'a saldırılarda Kürt düzensizleri toplamasını sağladı.[1064] Bu zamana kadar Rus işgal ordusundaki Rus subayların ve erlerin çoğu Rusya'ya dönmüş olduğundan ve yerlerini çoğunlukla Ermeniler almış olduğundan, sınıra yakın yaşayan İranlı aşiretler ve yerleşik halk Ruslara karşı direnirken Osmanlı çetelerini destekledi.[1065]

Talat Bey'in emrine rağmen Osmanlı düzensiz birlikleri Ekim 1914'te geniş ölçüde Kafkaslar'a saldırmaya devam ettiler. Ancak

[1063] Arif Cemil, s. 58-59.
[1064] Arif Cemil, s. 60-61.
[1065] Arif Cemil, s. 53-58, 60-61.

Levent Şahverdi Arşivi

Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında savaş patlak verir vermez Rus Kafkas Ordusunun ilk ilerlemesi çoğunun Anadolu'ya dağılmasına neden olarak oradaki Osmanlı direnişini 3. Orduya bıraktı.[1066]

[1066] İttihad ve Terakki Merkez-i Umumisinden Trabzon vilayetine telgraf, 20 Kasım 1914: BBA-Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi, 47, 96-1.

Levent Şahverdi Arşivi

BEŞİNCİ BÖLÜM

İÇ GÜVENLİK: AŞİRETLER, ÇETELER, ASİLER VE TERÖRİSTLER

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

İÇ GÜVENLİK: AŞİRETLER, ÇETELER, ASİLER VE TERÖRİSTLER

Kuruluşundan beri Osmanlı İmparatorluğu'nun başına bela olan başlıca sorunlardan biri, denetimi dışında doğu Anadolu'nun dağlarında ve Arap vilayetlerinin çöllerinde gezinen, Osmanlı merkezi yönetiminin kontrol çabalarını, yasalarını görmezden gelerek, tahsildarlarına vergi ödemeyi veya Osmanlı ordusuna adam vermeyi reddederek, kasaba ve köylerde ve kırlarda yerleşik topluluklara saldırarak ve çeşitli heterodoks İslam biçimlerini, özellikle Osmanlı'nın doğudaki düşmanı İran'a egemen olan Şiizmi izleyerek çoğunlukla muhalefetlerini dini koşullarda ifade ederek genellikle hafife alan aşiret gruplarını kontrol edememesiydi. Değişik zamanlarda bu aşiretler İmparatorluğun varlığını tehdit eden ciddi isyanlar başlatmıştı, dolayısıyla uzun yıllar Osmanlı yönetimi yerleşik halkı veya Osmanlı yetkililerini fazla rahatsız etmedikleri sürece ve genellikle bunu yaptıklarında dahi onları istediklerini yapmakta özgür bıraktı. Genellikle yazın ve sonbaharda çiftçilik yapan ve yılın geri kalanında geleneksel hareket kalıplarını izleyen yarı göçebeler olarak onları daha yerleşik bir yaşamı kabul etmeye ikna ederek veya zorlayarak ara sıra aşiretler üzerinde devlet kontrolü kurma çabalarında bulunulmuştur.[1067] Bazen birkaçı çiftçi olarak daimi olarak yerleşmeye zorlanmış veya sevk edilmiştir. Bunu başarmak için ilk büyük çaplı çaba 1831'de başlayan Tanzimat reform dönemi sırasında ve özellikle *Fırka-i İslahiye* olarak bilinen ıslahat ordusunun hükümet tarafından aşiret üyeleri için bir hizmet aracı olarak, esasen bu amaç için oluşturulduğu ve kısmen başarılı olduğu Kırım Savaşı'nı takiben gerçekleşti.[1068]

Aşiretleri uzlaştırmak veya kontrol etmek üzere daha kapsamlı çabalar Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) tarafından, kendi bölgelerindeki diğer aşiretleri kontrol altında tutma sorumluluğunu üstlenen aşiret reislerine doyurucu maaşlar ve Paşa gibi unvanlar vermek,

[1067] BBA. DH. EUM. MTK Dosya 78. Gömlek 42, 1914/1332.

[1068] Yusuf Halaçoğlu, 'Fırka-i Islahiye ve Yapmış Olduğu İskân,'. *Tarih Dergisi*, XXVII (1973), s. 1-20.

Levent Şahverdi Arşivi

bazılarını yerleştirmek, İstanbul'daki Sultan-Halife'nin iradesine itaat etmeleri için dini çağrılarda bulunmak, *Hamidiye* genel adı altında bazılarını silahlı kıril jandarmaları olarak örgütlemek ve İstanbul'da Sultan'ın aşiret önde gelenlerinin 12-16 yaş arası oğullarının Sultan'a ve İmparatorluğa bağlılıklarını güvence altına almak ve böylece aşiretleri İmparatorluğun siyasi ve sosyal yaşamına dahil etmek amacıyla eğitimini finanse ettiği *Aşiret Mektebi* kurmak gibi araçlarla gerçekleştirildi.[1069] Okul 1907'de kapandı ancak hükümetin aşiretleri önceki gibi aynı yöntemlerle kontrol etme çabaları Birinci Dünya Savaşı'nı takiben İmparatorluğun yıkılmasına kadar Anayasal dönem boyunca devam etti.[1070] Buna ek olarak Ağustos 1914'te, seferberlik emredildikten hemen sonra, kendi reislerinin komuta ettiği ve doğu Anadolu'nun daha ırak bölgelerindeki 2. ve 3. orduların Osmanlı ordu garnizonları tarafından aşiret ve çete akınlarının yanı sıra Zeytun bölgesindeki Ermeni isyanlarıyla mücadele etmek için yardımcı olarak kullanılmış, *İhtiyat Süvari Tümenleri* adı verilen gayriresmi ve geçici aşiret milis kuvvetleri genişletildi ve üyeleri aşiretlerinden ve liderlerinden ayrılan, Osmanlı ordusuna alınan ve Osmanlı ordu subaylarının komutasına yerleştirilen aşiret üyelerinden oluşan resmi *Gönüllü Müfrezelerin* kurulmasıyla takviye edildi.[1071]

Bu önlemler bazı aşiretlerin nispeten uslu durmalarını sağlamaktan başka bir işe yaramadı. Onları yine de hükümetten ve yönetiminden bağımsızlıklarını sürdürebildikleri, canları istediği zaman Müslüman veya gayrimüslim yerleşik nüfusları basıp, soyup ve öldürebilecekleri, merkezi yönetimin emriyle ya da vilayet makamları tarafından maaşları kesildiğinde veya azaltıldığında ödemelerin tamamını veya bir kısmını kendilerine saklayacak veya daha sıklıkla anlaşmazlıkları olan diğer aşiretler ve yerleşik nüfuslar pahasına haklarını ve arzula-

[1069] Janet Klein, *Power in the Periphery: The Hamidiye Light Cavalry and the Struggle over Ottoman Kurdistan, 1890-1914.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, Princeton, New Jersey, Kasım 1992); Alişan Akpınar, *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi* (İstanbul, 1997); Eugen L. Rogan, 'Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes (1892-1907),' *IJMES*, XXVIII/1 (1996), s. 83-107; Mustafa Balcıoğlu,'Hamidiye Alaylarından Aşiret Alaylarında Geçerken Harbiye Nezareti'ne Sunulan İki Rapor,' *Toplumsal Tarih* (Nisan, 1994).

[1070] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 42. Gömlek 15, 25 Aralık 1913/26 Muharrem 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 232. Gömlek 74, 27 Aralık 1913/28 Muharrem 1332.

[1071] T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3 Ordu Harekatı*, (Ankara, 1993), p 39; Evsile, s. 912-913; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 90. Gömlek 17, 5 Ağustos 1914/13 Ramazan 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

rını savunacak bir konumda bıraktı.[1072] Diğer tüm faktörlere ek olarak, Rus Kafkas ordusu tarafından gönderilen ajanlar artık düzenli olarak, genellikle yerel Rus konsolosluk personeli kisvesiyle doğu Anadolu'ya giriyordu. Aşiretleri, sadece Kürtleri değil Kafkaslar ve İran'daki Rus işgali altındaki topraklardan Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmiş aşiretleri de Osmanlı yönetiminden daha fazla faydayı ve daha az kontrolü güvence altına almak üzere isyana teşvik etmeye başladılar. Çoğu durumda, Rus ajanlar, kendi isyanları ve Türk köylülere saldırılarıyla Rusya'ya verdikleri desteği artırmalarını sağlamak amacıyla yerel Ermenilere ve Süryanilere saldırmalarını sağladılar ve kendi gerekçeleriyle onlar da bunu memnuniyetle yaptılar.[1073]

Osmanlı'nın bu faaliyetleri bastırma çabaları, Rusya'nın Kapitülasyon anlaşmalarının yanı sıra 1878 Berlin Antlaşması uyarınca yerel nüfuslarla serbestçe etkileşim içinde olma haklarında ısrar etmesiyle engellendi.[1074] Bu nedenle 1911'den başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nu yutan çeşitli savaşlara kadar, Osmanlı topraklarındaki ve İran ve Rus topraklarında sınır yakınlarındaki aşiretler, sınırlara aldırmadan, hükümet yetkililerine ve ajanlarına saldırdıkları, yerel bekçileri ve yüzlerce kadın ve erkeği öldürdükleri, ordu birliklerine, il jandarmalarına ve tüm etnik kökenlerden ve dinlerden yerleşik nüfuslara saldırdıkları büyük çaplı akınlar düzenleyebilecek ve düzenledikleri bir konumdaydı.[1075] Süryani, İranlı, Türki, Ermeni veya Rum, ne zaman vilayet makamları onları cezalandırmaya veya en azından kontrol etmeye çalışsa, genellikle sınırlardan kaçıyorlardı ve yerel Osmanlı konsoloslukları akıncıları geldiklerinde geri püskürtmek ve zaman

[1072] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 43. Gömlek 11, 30 Aralık 1913/1 Safer 1332.

[1073] Tahran'daki Rusya Büyükelçisi'nden Dışişleri Bakanlığı'na, 2 Eylül 1914/20 Ağustos 1914: AVPRI, f. Politarkhiv o 482, d. 4104, l. 211, Sadık Sarısaman, 'Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin Bahtiyari Politikası,' *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi*, no. 8 (1997), s. 305, aktaran Reynolds, s. 212-213; ayrıca İsrafil Kurtcephe ve Mustafa Balcıoğlu, 'Türk Belgelerine Gören Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İran Siyaseti,' *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (OTAM), no. 3 (Ocak 1992), s. 273; Çolak, s. 28-29.

[1074] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 71. Gömlek 29, 9 Mayıs 1914/13 Cemaziyelahir 1332; BBA-DH. KMS. Dosya 3. Gömlek 37, 18 Mayıs 1914/22 Cemaziyelahir 1332; BBA-BEO 319909: Harbiye tezkere 242/162, 11 Mayıs 1330/24 Mayıs 1914; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 74. Gömlek 5, 23 Mayıs 1914/27 Cemaziyelahir 1332.

[1075] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 38. Gömlek 24, 5 Aralık 1913/6 Muharrem 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 38. Gömlek 25, 5 Aralık 1913/6 Muharrem 1332; BBA-DH. KMS. Dosya 3. Gömlek 20, 5 Aralık 1913/6 Muharrem 1332; BBA-DH. KMS. Dosya 8. Gömlek 7, 14 Aralık 1913/15 Muharrem 1332.

zaman çalınmış malların iadesi için yerel yönetimlerle nadiren işbirliği yapıyordu.[1076]

Çoğu haydutluk yapan aşiretlere ek olarak ayrıca, İmparatorluğun her yerinde, Anadolu'da ve Rumeli'de aynı şekilde, kırsal bölgelerde dolaşan, canları istediğinde yağmalayan ve öldüren pek çok eşkıya grubu vardı. Çoğu Osmanlı toplumunu oluşturan pek çok etnik veya dini grupların herhangi birine mensup kişilerden oluşuyordu. Bunlar, bu gibi grupların 19. ve 20. yüzyıllarda oluşmayı başardığı ülkelerde modern tarihçiler tarafından ilk milliyetçi asiler olarak görülmektedir. Ancak çoğu sadece, aşiret akıncıları gibi, hiçbir türden milliyetçi veya dini hissiyata önem vermeksizin diğer insanlardan çalarak hayatlarını sürdüren haydutlardı. Tanzimat ıslahatçıları ve Sultan II. Abdülhamid ekonomik kalkınma için gerekli olan güvenliği sağlamak üzere vilayetlerde yönetimin kontrolünü merkezileştirmek ve aşiret ve eşkıya gruplarını bastırmak için aktif bir şekilde çalışmış ve kısmen de başarılı olmuşlardır.[1077] Ancak buna rağmen, vilayetlerde merkezi otoritenin erozyonu sürmüş, özellikle Doğu Anadolu'nun yukarı Fırat havzasında, Erzurum, Muş ve Bayburt şehirlerinde ve civarında, Anadolu'nun Ege kıyılarında ve Güneydoğu Avrupa'nın Osmanlıların elinde kalan dağlık bölgelerinde neredeyse sürekli eşkıyalık, korsanlık, kaçırma, katliam ve tahriple sonuçlanmıştır.[1078] Osmanlı yönetimi orduyu veya yerel jandarmayı genellikle eşkıyaları bastırma ve düzeni tesis etme beyhude girişimlerinde kullandığında, bunların Ermeni veya Rum oldukları ortaya çıktığında, sultanlar derhal Avrupalı politikacılar ve gazeteciler tarafından Hristiyanları katletmekle suçlandı. Ne zaman eşkıyaları faaliyetlerini sürdürmeleri için az çok kendi hallerine bırakasalar veya çete reislerinin bazılarına, diğerlerine karşı şehirleri ve ticaret yollarını savunmak için yerel polis gibi davranmaları

[1076] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 38. Gömlek 16, 3 Aralık 1913/4 Muharrem 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 59. Gömlek 7, 13 Mart 1914/15 Rebiyülahir 1332; BBADH. EUM. EMN. Dosya 71. Gömlek 17, 7 Mayıs 1914/11 Cemaziyelahir 1332; BBA-DH. EUM. EMN Dosya 79. Gömlek 11, 10 Haziran 1914/16 Recep 1332; Jacob Landau, *The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage. A case of Ottoman Political Propaganda* (Detroit, Michigan, 1971).

[1077] Meltem Toksöz, *The Çukurova: From Nomadic Life to Commercial Agriculture, 1800-1908* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, New York Eyalet Üniversitesi, Binghamton, New York, 2000).

[1078] Apostolos E. Vakalopoulos, 'Anatarahe Ste Makedonia Stis Paramontes Tou Krimakou Polemou (1853-1856), [Kırım Savaşı arifesinde Makedonya'da Kargaşa, 1853-56], *Makedonika*, no. 27 (1989-90), s. 1-10; Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar* (2. basım, İstanbul, Tarih Vakfı, 1997).

Levent Şahverdi Arşivi

için rüşvet verseler, o zaman da hükümet aynı kişiler tarafından yerel nüfusları temizlemek için düzensizliğin devam etmesine izin vermekle suçlandı. Özellikle her bir Hristiyan çetenin, etnik kökenlerini veya ulusal amaçlarını paylaşmayan, Hristiyan olsun Müslüman olsun herkesi temizlemeye çalıştığı Selanik, Serez ve Kavala çevresinde Makedonya'da durum böyleydi. Neticede eşkıyalık devam etti, hem Müslümanların hem de Hristiyanların kasabaları, köyleri ve çiftlikleri aynı şekilde mağdur oldu ve İstanbul'daki hükümetin etkilenen bölgelerin ekonomisini geliştirme çabaları büyük ölçüde başarısız oldu.[1079]

Osmanlı İmparatorluğu'nda, yerel aşiretlerin ve eşkıya grupların en gözde hedeflerinden biri Rumeli, Anadolu ve Hicaz demiryollarının demiryolu hatları ve istasyonları ve pek çok Anadolu ve Balkan şehri arasında işleyen tramvay hatlarıydı.[1080] Bu nedenle hükümet güvenliklerini sağlamak amacıyla, her bir trene eşlik etmesi için jandarmaların görevlendirilmesi ve hatlara muhafızların yerleştirilmesi de dâhil çeşitli önlemler almaya çalıştı.[1081] Çoğu durumda, bu görevlere eski ülkelerinde zulümden ve katliamdan kaçarak İmparatorluğa daha yeni gelmiş mülteciler atandı. Bu tür kişiler için Meclis-i Vükela 6 Aralık 1913'te *Demiryolu Zabıta Nizamnamesi*'ne, onlara hizmeti verenlere silah ve cephanenin yanı sıra ikramiyeler vermek ve, yerel ordu garnizonlarının ve jandarmaların gerektiğinde, sadece trenleri ve rayları korumak için değil aynı zamanda ulusal sınırlarda cereyan eden silah ve cephane trafiğini durdurmakta veya en azından sınırlamakta onlara yardım etmesini zorunlu kılmak için özel hükümler ekledi.[1082] Zaman zaman Orta Avrupa, Edirne ve İstanbul arasında çalışan Rumeli Demir-

[1079] Fahrettin Tızlak, 'XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı ile XIX. Yüzyılın Yarısında: Yukarı Fırat Havzasında Eşkıyalık Hareketleri,' *Belleten*, cilt 57/220 (1993), s. 751-780; Apostolos E. Vakalopoulos, 'Anatarahe Ste Makedonia Stis Paramontes Tou Krimakou Polemou (1853- 1856), [Kırım Savaşı arifesinde Makedonya'da Kargaşa, 1853-56], *Makedonika*, no. 27 (1989-90), s. 1-10.

[1080] BBA-DH. ID. Dosya 185/-1. Gömlek 42, 21 Mart 1914/23 Rebiyülahir 1332; BBA-DH. ID. Dosya 185/-1. Gömlek 42, 22 Mart 1914/24 Rebiyülahir 1332; Düstur2, VI, 354-366, 24 Mart 1914/11 Mart 1330/26 Rebiyülahir 1332; *Takvim-i Vekayi* no. 1787, 18 Cemaziyelevvel 1332/1 Nisan 1330; BAA-DH. EUM. EMN, Dosya 91 Gömlek 9, 28 Ramazan 1332/20 Ağustos 1914; David Kushner, 'The Haifa-Damascus Railway: The British Phase, 1890-1902,' (İbranice), *Cathedra* [İsrail], no. 55 (1990), s. 89-109.

[1081] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 42. 23 Mart 1914/25 Rebiyülahir 1332; BBA-DH. EUM. MTK. Dosya 42. Gömlek 9, 1 Ağustos 1914/9 Ramazan 1332.

[1082] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 232. Gömlek 31, 6 Aralık 1913/7 Muharrem 1332; BBA-DH. ID, Dosya 11. Gömlek 34, 21 Aralık 1913/22 Muharrem 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

yolu bile saldırıya uğradı, dolayısıyla Doğu Ekspresi ve diğer trenlere de özel muhafızlar yerleştirilmesi zorunlu hale geldi.[1083] Demiryolu ve sınır muhafızlarının sınırların ötesinden gelen akıncılara karşı faaliyetlerini koordine etme becerilerini artırmak için telefon ve telsiz teçhizatı gönderildi.[1084] Köylerdeki yerel bekçiler ve kasaba ve şehirlerin mahallelerindeki kır korucularına, silah ve cephanenin yanı sıra bölgeleri saldırıya uğradığında yerel ordu ve jandarma birlikleri tarafından yardım sağlandı.[1085] Bölgedeki köylerin ve devletin ortak malı olan ormanları ve meraları korumak için yeni oluşturulmuş bekçi birlikleri de görevlendirildi.[1086] Seferberlik resmen emredildikten sonra, yerel eğitimli bekçilerin kullanımı, büyük ölçüde artık orduya yardımcı olarak kullanılan jandarmaların yerini almak ve eşkıya ve aşiret baskınlarına karşı sınır bölgelerini korumak üzere kasaba, köy ve ormanlar dışında civardaki bölgelere genişletildi.[1087] Pek çok eşkıya yerel muhafızlar tarafından yakalandı, yargılandı, tutuklandı ve geciktirilmeksizin idam edildi.[1088] Ancak ordu ve jandarma subayları zaman zaman eşkıyalara ve asilere silah ve cephanenin yanı sıra değerli yüklerin yeri ve zengin tüccarların evleri konusunda bilgi sağlayarak yardım etti. Hükümet bu tür yetkilileri tespit etmeye, kovmaya ve cezalandırmaya çalıştı ancak sadece kısmen başarılı oldu.[1089]

Rumeli ve halen Osmanlı yönetiminde olan Avrupa'daki diğer bölgelerdeki Hristiyanların evleri ve dükkânları, bağımsızlığını yeni kazanmış Balkan ülkelerindeki zulümden kaçarak yeni gelmiş ve Hristiyanlara duydukları nefretin acısını yolda kimi bulurlarsa saldırarak çıkarmaya çalışan Müslüman mülteciler tarafından yağmalanıyor ve saldırıya uğruyordu. Osmanlı jandarmalarına ve askeri makamlara bu tür saldırıları durdurmaları emredildi ancak bu olayların sıklığı

[1083] BBA-DH. EUM. MTK. Dosya 37. Gömlek 13, 8 Temmuz 1914/14 Şaban 1332.

[1084] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 189. Gömlek 57, 17 Haziran 1914/23 Recep 1332; BBA. DH. ID. Dosya 194. Gömlek 37, 3 Ağustos 1914/11 Ramazan 1332; BBA-Dahiliye DH. EUM. MTK. Dosya No: 44-Gömlek No: 10, 22 Ağustos 1914; BBA Dahiliye DH. MB. HPS. M. Dosya 16, Gömlek 20, 3 Eylül 1914/12 Şevval 1332.

[1085] BBA-DH. EUM. MTK. Dosya 74. Gömlek 61, 3 Ocak 1914/5 Safer 1332.

[1086] BBA-DH. ID. Dosya 65. Gömlek 44, 17 Ocak 1914-19 Safer 1332.

[1087] BBA-DH. MB. HPS. M. Dosya 15. Gömlek 47, 14 Ağustos 1914/22 Ramazan 1332.

[1088] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 184. Gömlek 10, 4 Ocak 1914/6 Safer 1332.

[1089] BBA-DH. ID. Dosya 192/-1. Gömlek 43, 3 Ocak 1914/5 Safer 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 71. Gömlek 41, 10 Mayıs 1914/14 Cemaziyelahir 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 71. Gömlek 39, 10 Mayıs 1914/14 Cemaziyelahir 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

o kadar çok ve bu muhafızların sayısı o kadar azdı ki neticede çok az şey yapılabildi.[1090] Bu sorun, her geçen gün Yunanistan ve Bulgaristan'daki zulümden kaçarak Osmanlı topraklarına gelen Müslüman mültecilerin sayısı arttıkça daha da ciddiyet kazandı. Sonuçta Anadolu'daki pek çok Rum, topraklarından kaçmaya başlayarak ya Ege ve Marmara Denizi kıyısını istila eden Rum çetelerine katıldı[1091] ya da Yunanistan Krallığına göç etti ve intikam almak için Yunan ordusuna katılarak sadece evlerinin iadesini sağlamakla kalmayıp aynı zamanda Müslüman komşuların sürmesini, böylece teşvik ettiler. Bu durum bölgede bir Yunan devleti kurulmasını sağlamsını umdukları veya Rumeli ve Anadolu'da kalan Osmanlı topraklarının işgali için hazırlamasına yardım etti.[1092] Ayrıca aynı bölgede Osmanlı ordusuna alınmış ama Osmanlı devletini savunmaktan çok saldırmayı tercih eden Rumlar tarafından Rum çeteleri kurulurken, Yunanistan'da oluşturulan çeteler de Ege'ye açıldı ve Osmanlı kıyı yerleşimlerine yönelik saldırılara katıldı.[1093]

Doğu Anadolu'daki koşullar da benzerdi; Kafkaslar'daki Rus yönetiminden kaçan Müslüman mülteciler intikam ve bir miktar tazmin almak için Ermeni ve Rum köylerine saldırıyordu. Buna karşılık 1914 yazında, büyük çaplı Ermeni isyanları özellikle Zeytun, Dersim ve Van civarında artarken bölgedeki çoğu Müslüman köylü ya katledildi ya da tepelere kaçmaya zorlandı.[1094] Aynı zamanda Antakya ile İskenderun arasında Suriye'de, belli ki doğu Akdeniz'de devriye gezen Britanya donanma gemilerinden alınan kaydadeğer silah ve cephane yardımıyla binlerce Ermeni eşkıyanın Müslüman köylülere ve Osmanlı ordu noktalarına saldırmak üzere yayıldığı, özellikle Osmanlı ordusunun Süveyş Kanalı ve Mısır'a saldırı için yapmakta olduğu hazır-

[1090] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 72. Gömlek 39, 17 Mayıs 1914/21 Cemaziyelahir 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 75. Gömlek 45.

[1091] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 79. Gömlek 19, 10 Haziran 1914/16 Recep 1332; BBA Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 189. Gömlek 47, 10 Haziran 1914/16 Recep 1332; BBA-BEO 323473, 323511: Harbiye tezkere 742/2406, 22 Eylül 1330/05 Ekim 1914.

[1092] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 79. Gömlek 7, 9 Haziran 1914/15 Recep 1332.

[1093] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 80. Gömlek 23, 14 Haziran 1914/20 Recep 1332; BBADH. EUM. VRK. Dosya 13. Gömlek 6. 3 Ağustos 1914/11 Ramazan 1332.

[1094] Hüseyin Çelik, *Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi* (Ankara, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1993); E. Kostandyan, 'Vani Rusakan P'okhhiupatos Ark'uni Khorhrdakan Kostaandin Kamsarakani Zekuts'agrerits,' [Van'daki Rus Konsolos Muavini, mahkeme danışmanı Kostandin Kamsarakan tarafından gönderilen bazı raporlar], *Patma-Banasirakan Handes. Istoriko-Filologicheskii Zhurnal*, no. 2 (1988), s. 212- 223.

Levent Şahverdi Arşivi

lıkları hedef aldığı yeni bir Ermeni isyanı başladı. Osmanlı istihbaratı İstanbul'a, bölgedeki Ermeni çetelerin doğu Akdeniz kıyılarında devriye gezen Britanya savaş gemileriyle temas halinde olduklarını ve sağlanmakta olan silah yardımı karşılığında savaş ilan edildiğinde gerçekleşecek Britanya işgaline yardım etme taahhüdünde bulunduklarını bildirdi.[1095] Kürtler, Türkmenler ve diğer Osmanlı Müslümanlar buna Hristiyan köylerine düzenledikleri şiddetli saldırılarla cevap verdi. Saldırılar ve karşı saldırılar giderek tırmanan bir şiddet döngüsüne yol açtı.[1096] Bu olayları rapor etmekte olan Halep'teki Britanya konsolosu ayrıca *'tüm Hristiyanların İngiltere ve Fransa'yı desteklediğini ve süratli bir Britanya veya hatta Fransa işgalini memnuniyetle karşılayacaklarını'* bildirdi. Neticede bu Osmanlı Genelkurmayı'nın Halep'te üslenen Jandarma Tümeninin İskenderun kıyısında güvenliği tesis etmek üzere harekete geçmesini emretmesine yol açtı.[1097]

Aynı zamanda pek çok aşiret ve eşkıya grubu çoğunlukla Irak'ta Kerbela ve Necef'teki Şii merkezlerine veya Hindistan, Rusya kadar uzak bölgelerden ve ötesinden Ortodoks İslam'ın Kutsal Şehirleri Mekke ve Medine'ye gitmekte olan hacılar kılığında ama aslında Osmanlı köylerine yönelik saldırılara katılmak üzere İran'dan Osmanlı topraklarına girdi. Bu nedenle hacıların kabulü sürecine özel bir ihtimam gösterilmeliydi ve varacakları yere doğru ilerlerken onları sadece saldırılara karşı korumakla, zaman zaman yiyecek ve diğer malzemeleri sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda yolculuklarının güzergâhında yaşayan yerleşik nüfuslara saldırmalarını önlemek de gerekiyordu.[1098] Özellikle Şii İranlı hacılar Kutsal Şehirlere giderken ve dönerken Arap çöllerini geçerken Necd ve Hicaz'ın Arap Bedevi aşiretlerinin sürekli saldırılarına uğruyordu. İran yönetimi bu konuda sürekli şikâyette bulunuyor ve Osmanlı yönetiminden tazminat talep ediyor ve genellikle de alıyordu.[1099] Osmanlı yönetimi İran'dan Osmanlı topraklarına başlıca

[1095] BBA-DH. EUM. MTK. Dosya 78. Gömlek 25, 22 Ekim 1942/2 Zilhicce 1332.

[1096] Giers'ten Sazonov'a, İstanbul, 23 Ekim 1914/10 Ekim 1914: AVPRI f. Politarkhiv o. 482 d. 4068 l.240, aktaran Reynolds, s. 208.

[1097] Mallet'ten Sir Edward Grey'e, İstanbul, 14 Ekim 1914, FO 438/3, 59458.

[1098] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 42. Gömlek 15, 25 Aralık 1913/26 Muharrem 1332; BBA-DH. ID. Dosya 52. Gömlek 11, 28 Aralık 1913/29 Muharrem 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 72. Gömlek 10, 14 Mayıs 1914/18 Cemaziyelahir 1332.

[1099] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 82. Gömlek 2, 20 Haziran 1914/20 Recep 1332; BBADH. EUM. EMN. Dosya 89. Gömlek 7, 28 Temmuz 1914/5 Ramazan 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

geçiş noktalarına bariyerler dikti ancak hacılar ve akıncı çeteler nereden isterlerse oradan geçtikleri için bunlar pek de bir işe yaramadı.[1100] Osmanlı askeri birlikleri sık sık sınırdan İran'a geçiyor, genellikle sınırdaki Türk köylerine saldırıp sonra İran'ın içerilerinde güvenli bölgelere kaçan Kürt aşiret akıncılarının peşine düşüyordu.[1101] Hristiyan veya Müslüman olsun, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eşkıyalar yolculara ve hem kendi dinlerinden ve başka dinlerden insanların bulunduğu kervanlara -kesinlikle hiçbir şekilde ayırım yapmaksızın- saldırıyorlardı.[1102]

Zaman zaman eşkıyaların ve aşiretlerin cezalandırılması, söz konusu kişiler Osmanlı ordusuna, vilayet jandarmalarına, köylerdeki yerel bekçi birliklerine, kasaba ve şehirlerdeki mahallelerdeki kır korucularına veya *Teşkilat-ı Mahsusa* gerilla kuvvetlerine çeşitli mali ve diğer ödüller karşılığında 'gönüllü' olarak yazılmayı kabul ettiğinde erteleniyor ama bu tür durumlarda artık resmi olan konumlarını devlet ve bölgede yaşayan insanlar zararına eski meşguliyetlerini sürdürmek için kullanmalarını önlemek üzere özel önlemler alınmak zorunda kalıyordu.[1103] Ancak aşiretleri ve liderlerini yargılamaya ve cezalandırmaya çalışmanın zorlukları ve tehlikeleri nedeniyle, yerel askeri makamlar tarafından yakalandıklarında dahi, onları cezalandırarak değil reislerine maaşlar ve ikramiyeler sağlayarak, diğer baskıncılara karşı bölgelerini korumaları sağlanarak veya anlaşmaya sadık kaldıkları sürece yargılanmaları tekrar tekrar ertelenerek, devlet hizmetine alınarak eşkıyalıklarına son verme ve yönetime yardım etmeleri sağlanmaya çalışılıyordu.[1104] Bazen Osmanlı ve İranlı yetkilileri eşkıyaların izlenmesinde ve zaptilmesinde işbirliği yapıyor, yakalananları tutuklanıp cezalandırılabilmeleri için kendi ülkelerine iade ediyorlardı.[1105] Osmanlı çeteleri ve aşiretleri Kafkaslar'daki Rus topraklarına sal-

[1100] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 186. Gömlek 45, 25 Mart 1914/27 Rebiyülahir 1332.

[1101] BBA-DH. EUM. MH. Dosya 88. Gömlek 90, 20 Ağustos 1914/28 Ramazan 1332.

[1102] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 82. Gömlek 17, 22 Haziran 1914/28 Recep 1332; BBADH. EUM. EMN. Dosya 88. Gömlek 49, 26 Temmuz 1914/3 Ramazan 1332.

[1103] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 184. Gömlek 4, 31 Aralık 1913/2 Safer 1332; BBA-DH. ID. Dosya 176. Gömlek 30, BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 184. Gömlek 10, 4 Ocak 1914/6 Safer 1332; BBA-DH. ID. Dosya 65. Gömlek 45, 11 Şubat 1914/15 Rebiyülevvel 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 192. Gömlek 11, 16 Eylül 1914/25 Şevval 1332.

[1104] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 192. Gömlek 11, 16 Eylül 1914/25 Şevval 1332; BBA-DH. EUM. MEM. Dosya 62. Gömlek 62, 17 Eylül 1914/26 Şevval 1332.

[1105] BBA-DH. ID. Dosya 124/-2. Gömlek 96, 12 Ocak1914/14 Safer 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 68. Gömlek 8, 20 Nisan 1914/24 Cemaziyelevvel 1332.

dırdıklarında ve Rus makamlar tarafından yakalandıklarında, Ruslar bunları bazen tekneyle Trabzon'a gönderiyor ve Osmanlı jandarmalarına haber veriyor, onlar da döndüklerinde teslim alıp tutuklamak üzere orada bekliyorlardı.[1106] Bazı durumlarda, Ruslar ve Osmanlılar eşkıya gruplarını takas ediyorlardı. Örneğin 27 Mayıs 1914'te Osmanlılar yakaladıkları bazı Rus eşkıyaları, Rusların yakaladığı Trabzon'dan bazı Laz eşkıyalar karşılığında Bitlis'e geri gönderdi; haziranda Ruslar Rize'de bazı suçlar işlemiş ve Bitlis'e kaçmış olan birkaç Türkü, Çeçenistan'da bir Rus öldürmüş ve yakalanmamak için Osmanlı topraklarına kaçmış bazı Çeçenler karşılığında iade etti; ve ağustos ayı sonunda Rize'deki Osmanlı ordusu Osmanlı topraklarına kaçmış birkaç Gürcü ve Laz asiyi, Rusların Gürcistan'da yakalamış oldukları Türk eşkıyalar karşılığında Rus ordusuna geri gönderdi.[1107] Bazı çetelerin kuvvetleri o kadar çoktu sayıdaydı ki Osmanlı doğu Anadolu'nun yanı sıra İran ve Rus Kafkaslar'da da geniş bölgeleri tahrip ediyorlardı. Bu tür durumlarda, üç ülkenin jandarma ve polis makamları da ortak düşmana karşı eylemlerini koordine etmek üzere biraraya geliyordu.[1108] Elbette Rus Kafkaslar'dan gelen tüm aşiret üyeleri eşkıya değildi. Bakü'deki Osmanlı Konsolosluğu Erzurum'daki ordu karargâhına Haziran 1914 başında ilk kez Rus ordusunun Kazakistan ve Özbekistan'daki Türki askerleri orduya almaya çalıştığını ve yerel direniş çok büyük olduğundan Osmanlıların, sınıra yakın bölgelere yerleştirilirlerse çoğunun Osmanlı ordusuna veya jandarmasına katılmaya istekli olması umulan en az 100 bin kişinin Kafkaslar'dan mülteci olarak gelmesini bekleyebileceğini bildirdi.[1109] Aslında Kazakların Rus ordusunda hizmete alınmaya direnişi o kadar ciddi bir hal almıştı ki 1916'da Rus ordusu Orta Asya'da güvenliği tesis etmek üzere büyük çaplı sürgünler ve katliamlar gerçekleştirdi.[1110]

[1106] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 64. Gömlek 27., 4 Nisan 1914/8 Cemaziyelevvel 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 87. Gömlek 19, 16 Temmuz 1914/22 Şaban 1332.

[1107] BBA-DH. KMS. Dosya 21. Gömlek 44, 27 Mayıs 1914/2 Recep 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 81. Gömlek 12, 16 Haziran 1914/22 Recep 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 91. Gömlek 8, 20 Ağustos 1914/28 Ramazan 1332.

[1108] BBA-DH. KMS. Dosya 3. Gömlek 35, 15 Nisan 1914/19 Cemaziyelevvel 1332; BBA-DH. ID. Dosya 182. Gömlek 15, 1 Haziran 1914/7 Recep 1332.

[1109] BBA-DH. EUM. VRK. Dosya 12. Gömlek 60,8 Haziran 1914/14 Recep 1332.

[1110] Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I* (Cambridge, Massachusetts ve Londra, İngiltere, Harvard University Press, 2003).

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı otoritesine karşı Kürt ve Türkmen isyanlarının yanı sıra yerleşik Ermenilere ve Süryanilere saldırılar 1914 baharında Bitlis, Kilis, Antep, Antakya ve İslâhiye bölgelerinde vuku buldu. Çoğu, Osmanlı'nın yerel aşiret üyelerini orduya alma çabasından kaynaklanıyor ve yerel Rus konsolosların yanı sıra ajanlarını tüfeklerle ve cephaneyle sınırın öbür tarafına gönderen Rus Kafkas ordusu tarafından tahrik ve teşvik ediliyor ve destekleniyordu.[1111] Buna karşılık Osmanlı yönetimi, yerel aşiret üyelerini askere alarak ve başka türlü olsa büyük ihtimalle her türlü orduya alınma çabasına direnecek olan aşiret üyelerinden yeni *süvari hudud bölükleri* oluşturarak ve böylece millete hizmet ederken evlerinin yakınında kalmalarını sağlayarak çiftçilere yönelik aşiret saldırılarını ve sınırlardan silah kaçakçılığını dizginlemeye çalıştı.[1112] Pek çok Kürt aşiret üyesi yeni kuvvetlere katılırken reddeden diğerleri yerel divan-ı harpler tarafından yargılanıp infaz edildiler. Bunlara ama zaman zaman Arap aşiretlerinin ve haydutlarının saldırılarına karşı demiryollarını korurken yarı göçebe olarak varlıklarını sürdürebilmeleri içinecekleri evlerden uzak Suriye gibi evlerinden uzak yerlerde yerleşme seçeneği sunuldu ve kabul ettiler.[1113] Bazıları isyan için Bitlis'e, kendilerine silah kaçırmış olan Trabzon'daki arkadaşlarının isimlerini verdikleri için affedildi; diğerleri ise isim vermeyi reddetti ve işkenceyle sorguculara uydurma isimler verdikleri ortaya çıkanlarla birlikte idam edildi.[1114] Bazı Kürtler bu çözümü ve ayrıca askere alınmaktan kaçmak için isyan etmiş olanlara karşı Osmanlı'nın aldığı önlemleri kabul etti ama Musul ve Bağdat bölgelerinden diğer bazı Kürt aşiretlerin temsilcileri yakındaki Rus kon-

[1111] 'Tahran'daki Rus Temsilci'den Dışişleri Bakanlığı'na, 2 Eylül 1914/20 Ağustos1914: AVPRI, f. Politarkhiv o 482, d. 4104, l. 211, aktaran Reynolds, s. 211; Jalile Jalil, 'Bitlisi 1914 t.' K'rdakan Apstambut'iwne Hay Mamuli Gnahatmamb,' [Ermeni basınına göre 1914'te Bitlis'teki Kürt ayaklanması], *Patma-Banasirakan Handes. Istoriko- Filologicheskii Zhurnal* [SSCB] no. 4 (1985), s. 126-134.

[1112] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 68. Gömlek 16, 21 Nisan 1914/25 Cemaziyelevvel 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 69. Gömlek 13, 23 Nisan 1914/27 Cemaziyelevvel 1332; BBA-BEO 321065, 321098: Harbiye tezkere 184/0, 15 Nisan 1330/28 Nisan 1914. İrade 15 Nisan 1330; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 70. Gömlek 18, 29 Nisan 1914/3 Cemaziyelahir 1332; BEO 321161: Harbiye Tezkere 1188/126, 20 Nisan 1330/03 Mayıs 1914. İrade 579, 21 Nisan 1330/04 Mayıs 1914; BBA-BEO 322885: Harbiye tezkere 556/410, 29 Temmuz 1330/11 Ağustos 1914.

[1113] BBA-BEO 322017: Harbiye tezkere 290/202, 22 Mayıs 1330/04 Haziran 1914. İrade 884, 25 Mayıs 1330/07 Haziran 1914; BBA-BEO 322374: Harbiye tezkere 410/299, 26 Haziran 1330/09 Temmuz 1914; BBA-Harbiye tezkere 433/313, 01 Temmuz 1330/14 Temmuz 1914; BEO 322534: Harbiye tezkere 454/331, 06 Temmuz 1330/19 Temmuz 1914.

[1114] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 88. Gömlek 9, 19 Temmuz 1914/25 Şaban 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

solosluğuna gittiler ve Rusların silah ve diğer yardımları göndermesi halinde, Rusya ile Osmanlılar arasında bir savaş çıktığında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanma sözü verdiler. Rus konsoloslar St. Petersburg'a, böyle bir Kürt isyanının Osmanlı hatları gerisinde karışıklık ve düzensizlik yaratarak Rus işgaline yardımcı olacağı gerekçesiyle teklifi kabul etmesi tavsiyesinde bulundu ama. Ancak o sırada yeni önlemler alınmaya çalışılmadı.[1115] Eylül ve Ekim 1914'te Rusya, Rus politikacıları ve halkı Osmanlılara karşı savaşa hazırlamak için büyük çaplı bir propaganda kampanyası başlatırken aynı zamanda İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rus konsolosluklarına bu bölgelerde yaşayan Kürt aşiretleri hem İran'daki Osmanlı çıkarlarına hem de Osmanlı-İran sınırındaki Türk köylerine yönelik sınır ötesi saldırılarını artırmaya teşvik etmeleri talimatı verdi. Bu politika, Osmanlılar gerçekten fiilen Rusya'ya karşı savaşa girmeden en az iki ay önce bölgede tam anlamıyla bir savaşın patlak vermesine neden oldu.[1116] Urmiye'de üslenen ve kuzey İran'da Osmanlı sınırı boyunca konuşlanan Rus ordusundaki Kazakların, Müslüman ve Yahudi yolculara ve bölgedeki köylere saldırmaya başlaması Osmanlı yönetiminin hem Rus hem de İran hükümetlerine şikâyette bulunmasına yol açtı, ancak herhangi bir sonuç elde edilemedi.[1117]

Aynı zamanda Erzurum'da üslenen Osmanlı ordusu, doğu Anadolu ve Rusların işgalindeki İran'ın kuzey kısmıyla Irak'taki Osmanlı sınırları yakınlarında, genellikle Rus ordusunun hizmetinde büyük İranlı aşiret üyeleri gruplarının eşlik ettiği Rus askeri hareketlerine dair çeşitli raporlar aldı. Rus ajanların, seri ateşli toplarla silahlı büyük bir düzenli ordu kuvvetinin kaydadeğer güç kullanarak bastırdığı, Irak'ın Hoy bölgesinde Şii Arap aşiretlerinin ayaklanmasını kışkırttıkları

[1115] Savuçbulak'taki Rus Viskonsüllüğünün Rus Yöneticisinden Telgraf, 11 Temmuz 1914/26 Haziran 1914: AVPRI, f. Politarkhiv o. 482, d. 4104, l. 77, aktaran Reynolds, s. 211.

[1116] İsrafil Kurtcephe ve Mustafa Balcıoğlu, 'Türk Belgelerine Gören Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İran Siyaseti,' *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (OTAM), no. 3 (Ocak 1992), s. 273; Reynolds, s. 208-213. Bu sırada Almanya Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefikiyken aynı zamanda İran'daki Alman ajanların, kuzey İran'da Ruslarınkinin yerine Osmanlı'dan ziyade Alman nüfuzunu tesis etmek üzere, ortaya çıktığı üzere başarısız bir şekilde, Abdülkadir Bey ve önderlik ettiği aşiretlere ajanlık yaptırmaya çalışmaları ilginçtir: Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'ten Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a, 2 Ekim 1914/19 Eylül 1914: AVPRI, f. Politarkhiv o 482, d.4104, l.330, aktaran Reynolds, s. 211-212. Ayrıca bakınız Çolak, s. 28-29.

[1117] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 89. Gömlek 10, 28 Temmuz 1914/5 Ramazan 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

haberleri geliyordu.[1118] İranlı eşkıyalar da sınırdan Irak'a geçiyor ve Sünni Osmanlı köylerine saldırıyorlar, hayvanları ve mahsulleri kaçırıyor, tarlaları tahrip ediyorlardı.[1119] Azerbaycan'daki Rus askeri yığınağı ve İran'dan sınır ötesine yeni saldırı haberlerine karşılık olarak Osmanlı yönetimi yeni Hamidiye jandarma alayları getirdi ve bölgedeki sınır muhafızlarını güçlendirdi.[1120] Yönetim ayrıca, bunun yerel aşiretleri kanuna uyarak ve mallarını devlet denetimine sunarak ve ödemeleri yaparak kazançlarını daha kolay sağlama almaya ikna edeceği umuduyla çok sayıda yeni gümrük noktaları açarak doğu Anadolu ile Rus Kafkaslar arasındaki kaçakçılığı dizginlemeye çalıştı. Ama söz konusu önlemin pek de bir etkisi olmadı ve büyük çaplı kaçakçılık pek bir değişiklik göstermeden devam etti.[1121] Mayıs 1914 sonunda Erzurum'a ulaşan bir raporda, İran'daki bir Türk aşiret lideri olan Serdar Muhiddin'in hem düzenli Rus askerlerden hem de İranlı aşiretlerden oluşan bir kuvvetle Osmanlı sınırına ilerlediği belirtildi, dolayısıyla ilave jandarma ve düzenli askerler sınıra gönderildi. 2 Haziran'da bir başka raporda, 2000 İranlı askerin eşlik ettiği bir Rus askeri bölüğünün Musul ve Van vilayetleriyle sınırlarının İran tarafında Türk aşiretlere saldırdığı kaydedildi. Osmanlı vilayet makamları bu nedenle çok sayıda aşiret üyesinin yakında Osmanlı topraklarına sığınmasına hazırlıklı olmaları konusunda uyarıldı ve bunları sınır ötesinden herhangi bir Rus veya İran teşebbüsüne karşı sınır muhafızlarını güçlendirmek üzere kullanmaları talimatı verildi.[1122]

Osmanlı yönetimi normalde Osmanlı ya da İran topraklarında olsun tarlaları saldırıya uğradığında çiftçileri tazmin ediyordu.[1123] Ayrıca tarlaları Osmanlı eşkıyalarının saldırısına uğradığında İranlı ve Bulgar çiftçileri de tazmine ediyor, Yunanistan'dakileri etmiyordu.[1124] İranlı aşiretler İran'da seyahat eden Osmanlı yurttaşlarına saldırdı-

[1118] ATASE, Klasör 5093, Dosya 20/805, Fihrist 1-46, aktaran Avcı, s. 184.

[1119] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 90. Gömlek 59, 13 Ağustos 1914/21 Ramazan 1332.

[1120] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 75. Gömlek 23, 28 Mayıs 1914/3 Recep 1332; BBADH. KMS. Dosya 3. Gömlek 37, 18 Mayıs 1914/22 Cemaziyelahir 1332.

[1121] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 70. Gömlek 34, 2 Mayıs 1914/6 Cemaziyelahir 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 71. Gömlek 41, 10 Mayıs 1914/14 Cemaziyelahir 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 82. Gömlek 15, 22 Haziran 1914/28 Recep 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 84. Gömlek 43, 6 Temmuz 1914/12 Şaban 1332.

[1122] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 76. Gömlek 35, 2 Haziran 1914/8 Recep 1332.

[1123] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 184. Gömlek 46, 18 Ocak 1914/20 Safer 1332.

[1124] BBA-DH. KMS. Dosya 14. Gömlek 5, 1 Şubat 1914/5 Rebiyülevvel 1332.

ğında ve mallarını çaldığında, kurbanları tazmin eden İran yönetimi değil Osmanlıydı.[1125] Arap çetelerin Filistin'de, özellikle Yafa, Hayfa ve Kudüs arasında Hristiyan ve Yahudi hacılara ve yolculara sürekli saldırması, Osmanlı yönetimini bu yabancı turistleri koruma çabası çerçevesinde özel mobil süvari kuvvetleri örgütlemeye zorladı ama saldırıların gerçekleşmesini önlemek konusunda pek de başarı sağlanamadığından kurbanlar tazmin edilmeye devam etti.[1126] Son seçenek olarak Osmanlı yönetimi yolcuları özellikle tehlikeli addedilen Filistin ve Hicaz bölgelerine gitmekten caydırmaya çalıştı ancak genellikle kendi konsolosluklarının müdahalesi onlara gerekli izni sağlıyordu ve daha sonra Osmanlı hükümetinin onları korumaya çalıştığı saldırılara uğradıklarında veya soyulduklarında hükümet yabancı yönetimler tarafından sorumlu tutuluyor ve büyük tazminatlar ödemeye mecbur ediliyordu.[1127] Saldırıda bulunan aşiretleri ve çeteleri yakalamayı ya da en azından defetmeyi başaran jandarmalara, yerel aşiret reislerine veya yerel bekçilere ve diğer muhafızlara nakit para ödülü veriliyordu.[1128] Konumlarını suistimal eden jandarma subayları ve askerler askeri mahkemeler tarafından yargılanıyor ve cezalandırılıyordu ama genellikle benzer suçlarla yargılanıp mahkûm edilen devlet görevlilerinden çok daha yumuşak bir muamele görüyorlardı, bu nedenle jandarmaların suistimalleri genellikle devam etti.[1129] Yerel makamların ilave yerel gider vergisi getirerek bekçilerin aldıklarına yerel ikramiyeler ekleme girişimleri genellikle bu vergilerin ilgili yasal düzenlemelerde öngörülen yasal miktarı aştığı gerekçesiyle merkezi yönetim tarafından reddedildi.[1130] Pek çok eşkıya ve aşiret işledikleri suçlardan dolayı gıyabında yargılanıyor ve mahkûm ediliyor, dolayısıyla yakalanana kadar işledikleri suçlar unutuluyor ve bu nedenle cezasız serbest bırakılıyorlardı.[1131] İşledikleri suçlardan mahkûm edilen

[1125] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 47. Gömlek 11, 14 Ocak 1914/16 Safer 1332.

[1126] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 51. Gömlek 10, 3 Şubat 1914/7 Rebiyülevvel 1332.

[1127] BBA-DH. KMS. Dosya 21. Gömlek 22, 5 Mayıs 1914/9 Cemaziyelahir 1332.

[1128] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 51. Gömlek 18, 4 Şubat 1914/8 Rebiyülevvel 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 55. Gömlek 7, 22 Şubat 1914/26 Rebiyülevvel 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 55. Gömlek 7, 24 Şubat 1914/28 Rebiyülevvel 1332; BBA-DH. KMS. Dosya 23. Gömlek 11, 8 Haziran 1914/15 Recep 1332; BBA-DH. EUM. MFM. Dosya 62. Gömlek 62, 17 Eylül 1914/26 Şevval 1332.

[1129] BBA-DH. KMS. Dosya 14. Gömlek 37, 5 Mayıs 1914/9 Cemaziyelahir 1332.

[1130] BBA-DH. ID. Dosya 70/-2. Gömlek 63, 15 Nisan 1914/19 Cemaziyelevvel 1332.

[1131] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 187. Gömlek 60, 19 Nisan 1914/23 Cema-

Levent Şahverdi Arşivi

aşiret ve eşkıya liderlerinin gerçekten cezalandırılması nadirdi; çoğu durumda eski eylemlerini sürdürmeden önce bir süre sessiz kalıyorlardı.[1132] Bunun sebeplerinden biri, Erzurum'daki ve doğu Anadolu'nun diğer yerlerindeki hapishanelerin en alt derecede yetkililer tarafından yönetiliyor ve korunuyor olmasıydı. Bunların ve çok azı işini biliyor ve çoğu bunu mahkûmları sefalete terk ederken kendilerini zenginleştirmek için kullanıyordu. Sonuçta ehil ve dürüst idareciler atama çabası seyrek ve çoğunlukla başarısızken cezaevi isyanlarının sayısı da önemli miktarda arttı.[1133] Ancak yerel mahkemeleri meşgul eden yeterince dava vardı ve bu nedenle zamanla hizmetlerine yönelik talebi karşılamak için mahkemelere yeni hâkimler ve yeni yardımcılar atanmak zorundaydı.[1134]

Aşiretlere ek olarak tüm İmparatorluktaki, hem Avrupa hem de Asya'daki vilayetler de Türkler, Araplar, Kürtler, Bulgarlar[1135], Laz, Çerkezler, Ermeniler[1136] ve Rumlar[1137] başta olmak üzere her türden etnik, dini ve milliyetçi kökenden eşkıyalar ve milliyetçi terör çetelerince istila edilmişti. Yaşadıkları bölgelerdeki yerleşik nüfuslara ve Osmanlı askeri ve sivil yetkililerine ve birliklere saldırarak, tahrip ederek ve genellikle öldürerek yaşamlarını sürdürüyor veya ulusal amaçlarına ulaşmaya çalışıyor, böylece Avrupa devletlerinin bağımsızlıklarını elde etmelerine yardım etmelerini haklı gösterecek türden dini ve kültürel homojenliği yaratmayı umuyorlardı. Ayrıca pek çoğu doğu Anadolu ve Kafkaslar sınırından, İran ve Rusya'dan ve Rumeli'de

ziyelevvel 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 192. Gömlek 11, 16 Eylül 1914/25 Şevval 1332.

[1132] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 45. Gömlek 29, 8 Ocak 1914/10 Safer 1332.

[1133] BBA-DH. MB. HPS. Dosya 72. Gömlek 49, 1 Nisan 1914/5 Cemaziyelevvel 1332.

[1134] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 79, 2 Nisan 1914/6 Cemaziyelevvel 1332.

[1135] BBA-DH. KMS. Dosya 15. Gömlek 29, 17 Mart 1914/19 Rebiyülahir 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 74. Gömlek 14. 24 Mayıs 1914/28 Cemaziyelahir 1332; BBA-DH. EUM. VRK. Dosya 13. Gömlek 49, 2 Eylül 1914/11 Şevval 1332; BBA-DH. EUM. VRK. Dosya 13. Gömlek 42, 29 Ağustos 1914/7 Şevval 1332.

[1136] Örneğin, Bilecik bölgesindeki *Kara Sakız Çetesi*: BBA-DH. ID, Dosya 81/-1. Gömlek 36, 20 Aralık 1913/21 Muharrem 1332; Sason bölgesindeki pek çok Ermeni çete: BBA-DH. ID. Dosya 205. Gömlek 1, 24 Aralık 1913/25 Muharrem 1332;Pazarköy'deki Ermeniler genellikle akıncı çeteler kurdular: BBA-DH. KMS. Dosya 19. Gömlek 2, 29 Mart 1914/2 Cemaziyelevvel 1332.

[1137] BBA-BEO 323473, 323511: Harbiye tezkere 742/2406, 22 Eylül 1330/05 Ekim 1914; BEO 323645: Harbiye tezkere 771/581, 28 Eylül 1330/11 Ekim 1914. İrade 1905, 30 Eylül 1330/13 Ekim 1914.

özellikle Yunanistan ve Bulgaristan'dan geliyor, gerektiğinde geldikleri yere geri kaçıyorlar, geldikleri ülkeler Osmanlı topraklarına akınlarını sınırladıkları sürece onları durdurmak için pek de bir şey yapmıyordu.[1138] Özellikle doğu Anadolu'da faal olan Ermeni *Taşnak* ve *Hınçak* milliyetçi grupları vardı;[1139] Karadeniz kıyısında ve Ege kıyılarında aktif olan Rum milliyetçi gruplar vardı; güneydoğu Avrupa'da aktif olan Bulgar, Sırp, Yunan ve Makedon çeteler vardı. Rum çeteler sadece Yunanistan ve Anadolu anak arasında değil aynı zamanda batı Anadolu'da ve Yunanlar neredeyse tüm Müslüman ve Yahudi mukimleri Yunanlılar tarafından öldürdüğünden veya sürdüğünden beri 21. yüzyılda 'Yunan adaları' olarak bilinegelen Ege ve doğu Akdeniz adalarında da kırsal kesimlerde terör estiriyordu.[1140] 1880'lerden itibaren neredeyse hiç ara vermeden yaptığı üzere Bulgar *komitacılar* Makedonya ve Trakya'nın geniş kesimlerine saldırdı ve yağmaladı.[1141] Aşiretler gibi hiçbir ulusal sınır tanımayan ve Osmanlı İmparatorluğu'na yabancı tütün ve kahve ve bol kazanç sağlayacak başka ne varsa getiren tüm eşkıyalar için kaçakçılık sürekli bir meşguliyetti.[1142] Milliyetçi çetelerin çoğu ayrıca, sadece kendi ulusal devletleri için hak iddia ettikleri bölgelerde değil aynı zamanda Osmanlı siyasi ve ticari merkezleri İstanbul, İzmir ve Edirne'de, çoğunlukla Müslümanları ve Türkleri şiddetle cevap vermeye kışkırtmak, buna karşılık Avrupa'daki Hristiyan kitlelerin hükümetlerini müdahale etmeye zorlamalarını sağlamak ve böylece bağımsızlık amaçlarına ulaşmak için yetkililere suikast düzenleyerek, bankaları soyarak, sarayları ve hükümet binalarını bombalayarak ve kargaşa yaratarak Osmanlı devletinin istikrarını bozmaya çalıştı.

Aşiretleri yerleştirerek veya eşkıyaları ve milliyetçi teröristleri püskürterek yerel bölgelerde merkezi Osmanlı hükümetinin otoritesini tesis etme çabaları çoğu kez, Suriye, Mısır, Irak ve Libya çöllerinde

[1138] BBA-DH-ID. Dosya 124/-2. Gömlek 96, 12 Ocak 1914/14 Safer 1332.

[1139] Hratch Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation-Dashnaktsutiun 1890/1924* (Milan, İtalya, 1989).

[1140] BBA-DH. KMS. Dosya 9. Gömlek 21, 7 Şubat 1914/11 Rebiyülevvel 1332.

[1141] BBA-DH. EUM. VRK. Dosya 13. Gömlek 49, 2 Eylül 1914/11 Şevval 1332; BBA-DH. EUM. VRK. Dosya 13. Gömlek 42, 29 Ağustos 1914/7 Şevval 1332; Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar* (Ankara, 1986).

[1142] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233. Gömlek 84. Tarih, 11 Şubat 1914/16 Rebiyülevvel 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 61. Gömlek 21, 23 Mart 1914/25 Rebiyülahir 1332; BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 62. Gömlek 7, 24 Mart 1914/23 Rebiyülahir 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

Arap aşiretlerinin ve aynı zamanda yerel Hristiyanların, onlara ne kadar özerklik verilirse verilsin ve Osmanlı idaresi Tanzimat reformlarıyla ne kadar iyileştirilmiş olursa olsun onları Türkler ve Müslümanlar tarafından yönetildikleri her durumdan hoşnutsuz kılan milliyetçilik ve dini ayrılıkçılık çağrılarıyla kamçılandıkları İmparatorluğun Avrupa ve doğu Anadolu bölgelerinde Balkan eşkıyaların Osmanlı yönetiminin otoritesine karşı büyük ayaklanmalarını kışkırttı. Çoğu durumda Hristiyan köylülerin çoğu milliyetçilik veya Osmanlı yönetiminden kurtulmak hakkında bir şey bilmiyor ve bunu önemsemiyordu. Anlamadıkları veya çoğu kez bilfiil karşı oldukları ulusal davalar için köylülerin 'ruhlarını fethetmek' üzere terörü kullanan, silahlı çeteler olarak örgütlenen entelektüel elitlerdi. Köylüler aslında Hristiyan, Müslüman ve Yahudi arasında ayırım yapıyordu ama Yunan, Bulgar, Sırp veya Makedon gibi ulusal kimlikler onların düşünce ve yaşam biçimlerine tamamen yabancıydı. Bir milletin milliyetçi çeteleri tarafından teröre başvurulmasına cevaben diğerinin gerillaları çoğunlukla mesajlarını kabul etmeyen veya anlamayan ya da gençlerini erkeklerini milliyetçi davaya katılmak üzere vermeyi reddeden kendi insanlarına karşı şiddet kullanıyorlardı. Dost veya düşman, karşılaştıkları herkese zarar veren milliyetçi güçlerin esas kısmını haydutlar ve dışlanmışlar oluşturuyordu.[1143] Çoğu durumda, özellikle Osmanlı hükümeti kırsal alanda aşiretlerin ve geçmişte kent yaşamına egemen olan din temelli *milletler* ve ekonomik loncaların otoritesi yerine laik ve devlet otoritesini yerel yönetimlerin elinde toplamaya çalıştığında, isyanlara sebep olan Tanzimat reformlarının kendisiydi.[1144] Bu neticede lonca ve dini liderlerin gücünü ve otoritesini zayıflattı ve onları yandaşlarına ve destekçilerine hükmetmekte özgür bırakan Osmanlı rejimini desteklemekten vazgeçip kendi bağımsız devletlerini kurmak üzere Osmanlı yönetiminden ayrılmaya çalışan ulusal hareketlerin liderleri olmalarına yol açtı.[1145] Osmanlılar terörü bastırmak için ordu birlikleri ve jandarmalarla güç kullanmaya çalıştığında, cezalan-

[1143] Dimitris Livanios, "Conquering the Souls," Nationalism and Greek Guerilla Warfare in Ottoman Macedonia, 1904-1908,' *Byzantine and Modern Greek Studies*, XXIII (1999), s. 195-221.

[1144] BBA-DH. ID. Dosya 112/-2. Gömlek 24, 13 Temmuz 1910/5 Recep 1328; Düstur2, cilt I, s. 757-765, 27 Eylül 1909/14 Eylül 1325/16 Ramazan 1327.

[1145] Halil İnalcık, 'Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri,', *Belleten*, cilt XXVIII/112 (1964), s. 623-690.

dırmaya çalıştıkları Hristiyan teröristler olduğunda Avrupa'daki popüler basın tarafından katliamla suçlandılar. Harekete geçmediklerinde ve kan dökülmeye devam ettiğinde o zaman da durdurmak için hiçbir çaba harcamaksızın kasten soykırımın sürmesine izin vermekle suçlandılar. Çoğu durumda hem doğu Anadolu'da hem de Rumeli'de teröristler kasten, siyasi ve askeri liderlerini Osmanlılara karşı harekete geçmeye mecbur edecek türden Avrupa kamuoyu tepkisini temin etmek için, Avrupa basınında haber olacak ve çoğu kez büyütülecek Müslüman misillemelerini sağlamak üzere mümkün olan en korkunç ve şiddetli şekilde Müslümanları katlettiler.

Tüm Arap vilayetlerindeki Müslüman aşiretler arasında, kendilerine Sultan II. Abdülhamid döneminde verilmiş olan hediyeler ve özerklik karşılığında Osmanlı hâkimiyetini kabul etmiş olan reisler şimdi 1908'de Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesini takiben gelen merkezi otoriteye karşı isyan ettiler.[1146] Dahası komşu İran'daki hâkim İslami mezhep olan heterodoks Şiiliğin hâlihazırda tarihi merkezleri olan Irak'ta Necef ve Kerbela bölgelerinde, Osmanlı yönetiminin kontrolünü genişletme çabası, Güneydoğu Avrupa'daki Hristiyanlarınki gibi milliyetçi bir ayaklanmaya değil, daha ziyade resmi devlet dini Ortodoks Sünni İslamı bırakarak İran'ın Şiiliğine dönen ve böylece siyasi muhalefetin dini bir ifadesini gerçekleştiren pek çok aşiretin Osmanlı yönetimine karşı muhalefet ifadelerine yol açtı.[1147]

Ayrıca cezaevleri, özellikle idareci ve gardiyan olarak atanan kişiler görevlerini nasıl yürüteceklerini bilmediğinden ve sonuç olarak çoğu kez mahkûmlar çok kötü koşullara terk edildiğinden şiddet ve kargaşa merkezleri haline geldi.[1148] Özellikle Irak'ta, seçkinlerin, zanaatkârların, esnafların ve işçilerin egemen olduğu yerel kent kuvvetleri, milletlerin ve loncaların yerine yükseldi ve genellikle yerel halkın deste-

[1146] Osmanlı devletinin gücünün genişlemesine karşı Arap aşiret isyanları hakkında binlerce rapor arasında, Arabistan'daki Vahabilerin halkı devlete karşı kışkırtmalarına engel olmak ve Yemen ve Trablusgarp'taki Arap asilere silah ithalatını önlemek için Hicaz, Yemen, Basra ve Suriye vilayetlerindeki aşiretler ve klanlar üzerinde Osmanlı gücünü tesis etme gereğiyle ilgili olarak bakınız BBA-DH. MUI. Dosya No: 18/-2. Gömlek No: 32; 31 Ocak 1910--19/M /1328 (Hicrî); Mısır, Trablusgarp/Libya ve Bingazi/Cyrenaica'daki Arap Bedevi aşiretlerle benzer sorunlarla ilgili olarak bakınız BBA-DH. MUI-Dosya No: 35/-2--Gömlek No: 11, 8 Şubat 1910—27 Muharrem 1328.

[1147] Yitzhak Nakash, 'The Conversion of Iraq's Tribes to Shi'ism," *IJMES*, XXVI/3 (1994), s. 443-463.

[1148] BBA-DH. MB. HPS. Dosya 72. Gömlek 49, 1 Nisan 1914/5 Cemaziyelevvel 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

ğiyle çoğu kez tüm kasabaların kontrolünü ele geçirdi ve böylece dini millet otoritelerinin yerini, genellikle Osmanlı'nın Osmanlı vilayet orduları tarafından uygulanan yerel yönetimlerin idaresini tesis etme çabalarını savuşturmak için yeterince güçlü olan kendi yerel insanları aldı. Sonuç olarak, yeni yerel yönetimleri kurmaya çalışan Osmanlı kuvvetleriyle yerel otoriteler arasındaki mücadeleler 19. yüzyılın geri kalanında ve hatta Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin hemen öncesindeki yıllarda düzenli aralıklarla devam etti.[1149] Osmanlı İmparatorluğu'nda Balkan Savaşları öncesinde, sırasında ve sonrasında devam eden büyük çaplı kentsel ve kırsal huzursuzluğa cevaben Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'na ve Türkiye Cumhuriyeti'ne egemen olan Örfi İdare yönetimi kuruldu.

Anadolu'nun kentlerinde ve kasabalarında ve Arap vilayetlerinde egemen otoriteler olarak dini temelli milletlerin ve ekonomik loncaların yerini, hiçbir yerde yerel toplum üzerinde aynı miktarda otorite ve nüfuza sahip olmayan Avrupa tarzı yerel yönetimlerin almasına, halk kitlelerinin koşullarını kolaylaştırmak için daha fazla reform talep eden kentsel toplumsal ve ekonomik ayaklanmalar eşlik etti. Anadolu'nun büyük bir bölümünde ve Güneydoğu Avrupa'nın halen Osmanlı İmparatorluğu'na dâhil olan kısımlarında, küçük toprak parçalarının büyük araziler tarafından yutulmasını protesto eden köylüler sık sık ayaklanıyordu. Bu tür mülk sahiplerinin tek başına, tarım üretimini artırmanın ve modernleştirmenin aracı olarak Tanzimat ıslahatçılarının getirdiği yeni tarım makinelerini ve yöntemlerini getirecek fonları vardı.[1150] Pek çok köylü Tanzimat tarafından kurulan ve ancak çalışanlarına ödenen son derece düşük ücretler sonucunda büyüyüp gelişen yeni fabrikalarda çalışmak için şehirlere akın etti. Bu işçiler, onları özellikle Osmanlı fabrikalarına ve demiryollarına karşı giderek şiddetlenen ve uzun grevlere sevk eden çeşitli işçi ve sosyalist hareketlere yönelerek yaşam koşullarında ve biçimlerinde iyileşme talep eden, giderek daha mağdur, ezilen ve hoşnutsuz bir hal alan kent proletaryasını

[1149] BBA-DH. EUM. THR. Dosya 99, Gömlek 63, 4 Haziran 1911.

[1150] Paul Dumont, '1865 Tarihinde Güney-Doğu Anadolu'nun Islahı', *Turih Enstitüsü Dergisi*, no. 10-11 (1979-80), s. 369-394; Bogaç Ergene, 'Wages in Nineteenth-Century Anatolia: A Comparison of Urban and Agricultural Trends,' *New Perspectives on Turkey*, no. 19 (1998), s. 125- 145; George Haupt ve Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketleri*, çev. Tuğrul Artunkal (İstanbul, 1977).

oluşturacaktı.[1151] Genç Türk Devriminden önce bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun hem Anadolu hem de Avrupa kesimlerinde huzursuzluk ortaya çıktı. 1906'da belki de bir yıl önce vuku bulmuş İlk Rus Devriminin haberleriyle harekete geçen Erzurum Müslüman Devrim Komitesi şehirde ayaklandı ve Osmanlı garnizonuna ve tüm Müslümanlara anayasal bir monarşi kurulmasını ve ekonomik ve sosyal reform talep eden bildiriler yayımladı.[1152] Benzer devrimci hareketler Makedonya'da meydana geldi, Selanik'te merkezlendi ve 1908 ve 1909'da Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesine ve Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine yol açan hareketin bir parçası haline gelirken sonrasında daha da artan bir hiddetle Selanik'in 1912'de Yunan işgaline kadar devam etti ve daha sonra başka yerlere yayıldı.[1153] Mason örgütleri, özellikle Selanik'te örgütlenme günlerinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'yle işbirliği yapan Yahudiler ve Sultan'ın diğer gayrimüslim tebaası açısından çoğu kez devrimci faaliyetlerin merkezi haline geldi.[1154] Osmanlı Sosyalist Partisi Osmanlı işçi hareketlerinin öncüle-

[1151] Süleyman Özmucur ve Şevket Pamuk, 'Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914, *Journal of Economic History*, cilt 62/2 (2002), s. 293-321; Paul Dumont, *Naissance d'un socialisme ottoman, Salonique 1850-1915* (Paris, 1992), s. 208-225; V.I. Shil'kova, 'Antipravitsl'stvennye Vystupleniia v Vostochnoi Anatolii Nakanune Mladoturetskoi Revoliutsii,' [Genç Türk devrimi arifesinde Doğu Anadolu'da hükümet karşıtı hareketler], *Narody Azii i Afriki* [SSCB], no. 3 (1971), s. 72-85; Zafer Toprak, 'İlan-ı Hürriyet ve Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkaranes,' *Turih ve Toplum*, X/57 (1988), s. 45-50; Mete Tunçay, 'On the Problem of the Workers Movement in European Turkey,' *Études Balkaniques*, XV/1 (1979), s.148-154.

[1152] A.M. Valuiskii, 'Novye Arkhivny Dokumenty o Narodnykh Volnenykh Volneniiakh v Maloi Azii v Period Russkoi Revolutsii, 1905-1907 gg,' [1905-07 Rus devrimi sırasında Anadolu'daki halk hareketleri konusunda yeni arşiv belgeleri], *Kratkie Soobshcheniia Instituta Vostokovedeniia*, no. 22 (1956), s. 88-91.

[1153] Paul Dumont, 'A Propos de la 'Classe Ouvrière' Ottomane a la veille de la Révolution Jeune-Turque,' *Turcica*, IX/1 (1977), s. 229-251; Paul Dumont, 'Les Transformations Sociales dans l'Empire Ottoman (fin du XIXe-debut du XXe siècles) Bilan des recherches en cours,' *Turcica*, XIX (1987), s. 75-94; Paul Dumont, *Du Socialisme Ottoman a l'Internationalisme Anatolien* (İstanbul, Isis, 1997), s. 73-84; Paul Dumont, 'Sources Inéeites pour l'Histoire du Movement Ouvrier et des Courants ocialistes dans l'Empire Ottoman au début du XXe siècle.' *Études Balkaniques*, XIV/3 (1978), s. 16-34, tekrar basım Paul Dumont, *Du Socialisme Ottoman a l'Internationalisme Anatolien* (İstanbul, Isis, 1997), s. 21-40; Carter V. Findley, 'Economic Bases of Revolution and Repression in the Late Ottoman Empire,' *Comparative Studies in Society and History*, XXVIII/1 (1986), s. 81-106; A.F. Miller,' Revoliutsiia 1908 g. v Turtsii I Mustafa Kemal,' [Türkiye'de 1908 devrimi ve Mustafa Kemal], Narody *Azii i Afriki* [SSCB], no. 3(1975), s. 53-67; Stefan Velikov, 'Georgos Dimitrov et Quelques Questions du Mouvement Ouvrier en Turquie,' *Études Balkaniques*, no. 1 (1972), s. 115-122; Stefan Velikov, 'Sur le movement ouvrier et socialize en Turquie après la revolution jeune-turque de 1908,' *Études Balkaniques* I (1964), s. 29-48.

[1154] M. Şükrü Hanioğlu, 'Notes on the Young Turks and the Freemasons, 1875-1908,' *Middle Eastern Studies*, XXV/2 (1989), s. 186-197; Elie Kedourie,'Young Turks, Fremasons and Jews,' *Middle Eastern Studies* I (Ocak 1971), s. 89-104; Paul Dumont, 'La Franc- Maçonnerie dans

Levent Şahverdi Arşivi

rinden biri olan Hüseyin Hilmi tarafından kuruldu; Sosyal Demokrat Parti 1912'den başlayarak Dr. Hasan Rıza liderliğinde bir süreliğine siyasi sürece dâhil oldu. Selanik İşçileri Sosyalist Federasyonu Sosyalist Enternasyonal ile yazıştı ve Selanik'in işçi hareketiyle ve Ocak 1912'de Selanik'te yapılan Türk sosyalist örgütleri konferansıyla ilgili kuramsal yazılar ve bilgiler yayımlayan sosyalist basını destekledi.[1155] Ancak tüm bu hareketler, aynı yıl Selanik'in Yunan işgali sonucunda ve Osmanlı İmparatorluğu'nun başka yerlerinde 1913'te kurulan İttihatçı üçlü yönetim tarafından bastırıldı. Osmanlı İmparatorluğu galip İtilaf devletleri tarafından 1919'da Birinci Dünya Savaşı'nı takiben işgal edilene kadar da bir daha ortaya çıkmadı.[1156]

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Britanyalıların yaşamında çok yaygın olan anti-Semitizm, İstanbul'daki Britanya Büyükelçisi'nin İçişleri Bakanlığı'na Siyonist hareket ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin aslında II. Abdülhamid'i devirmek ve İmparatorluğu federal bir devlete dönüştürecek ve İmparatorluk'taki her bir etnik grubun devam eden bir Osmanlı şemsiyesi altında ulusal emellerini gerçekleştirmesini sağlayacak bir rejim kurmak için 'Yahudi-Masonik bir komplo' kurmak üzere Selanik'teki mason örgütlerinin arkasına saklanmış olduklarını bildirmesine yol açtı. Bu grupların Genç Türk Devrimine, Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesine ve Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine yol açan hareketlerle işbirliği yaptıkları kesindir ama bunlar Osmanlıcıydı, Federalist değildi. Amaçları İmparatorluğun tüm halklarını, etnik kökenleri veya dinleri ne olursa olsun tüm yurttaşların aynı haklara ve yükümlülüklere sahip olduğu üniter bir devlette birleştirmekti. Bu raporda tasavvur edilen türden federal

l'Empire Ottoman: La Loge Grecque Promethee a Janina,' [Osmanlı İmparatorluğu'nda Özgür Masonluk: Yanya'da Prometheus Locası], *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, no. 66 (1992), s. 105-112; Paul Dumont, *Osmanlıcılık Uluscu Akımlar ve Masonluk*, çev. Ali Berktay (İstanbul, Yapı Kredi, 2000); Orhan Koloğlu, *İttihadçılar ve Masonlar* (İstanbul, Eylül, 2002); Orhan Koloğlu, *Osmanlı-İtalyan Libya Savaşında İttihadçılar, Masonlar ve Sosyalist Enternasyonal* (İstanbul, Ümit, 2000); Mim Kemal Öke, 'Young Turks, Freemasons, Jews, and the Question of Zionism in the Ottoman Empire (1908-1913),' *Studies in Zionism*, VII/2 (1986), s. 99-218.

[1155] Paul Dumont, 'Une Organisation Socialiste Ottomane: La Federation Ouvriere de Salonique, 1908-1912,' *Etudes Balkaniques* I/1 (1975), s. 76-88, tekrar basım Paul Dumont, *Du Socialisme Ottoman a l'Internationalisme Anatolien* (İstanbul, Isis, 1997), s. 57-72.

[1156] Paul Dumont, 'Les Organisations Socialistes et la Propaganda Communiste a Istanbul pendant l'Occupation Alliée, 1918-1922,' *Études Balkaniques*, XV/4 (1979), s. 31- 51. Tekrar basım Paul Dumont, *Du Socialisme Ottoman a l'Internationalisme Anatolien* (İstanbul, Isis, 1997), s. 175-202.

imparatorluk aslında Paris'te Prens Sabahattin'in öncülük ettiği, Genç Türk Devrimini gerçekleştirenlerin muhaliflerinin amacıydı. Hiçbir zaman planı yürütenlerin niyeti bu değildi ve böyle bir sistem takip eden anayasal dönemde asla yürürlüğe koyulmadı.

Levent Şahverdi Arşivi

ALTINCI BÖLÜM

NÜFUS HAREKETLERİ: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN ÖNCE MÜLTECİLER VE OSMANLI TOPLUMU

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Anadolu'daki zorlu koşullar ve büyük can kayıpları, Rus İmparatorluğu'nun Müslüman Kırım, Orta Asya ve Kafkaslar'a genişlediği; Fransa, İngiltere ve İtalya'nın Afrika'nın Akdeniz kıyıları boyunca uzanan Osmanlı topraklarını fethettiği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini güneydoğu Avrupa'da bağımsızlığını yeni kazanmış Hristiyan Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan, Romanya ve Karadağ devletlerinin aldığı 19. yüzyıl döneminde Müslümanların uğradığı büyük çaplı zulüm ve katliam dikkate alınmaksızın anlaşılamaz. Müslümanların katledilmesini, hayatta kalanların Osmanlı topraklarına kitlesel olarak akın etmeleri izledi ki bu dönemin Batılı tarihçileri tarafından sistematik olarak göz ardı edilmiş korkunç bir hikâyedir.[1157]

Trablusgarp ve Balkan Savaşları 1914 yılı başında son bulmuştu. Barış antlaşmaları tüm katılımcılar tarafından imzalanma sürecindeydi. Ancak nereden bakılırsa bakılsın Osmanlı İmparatorluğu, Müslüman yurttaşlarına zulmetmeye ve çoğu kez katletmeye devam eden, hayatta kalanları sadece sırtlarındaki kıyafetleri, bir ya da iki hayvan ve yürüyemeyecek kadar genç ya da yaşlı olan aile üyeleriyle dolu at arabalarıyla ve şahsi eşyalarıyla sürekli küçülen Osmanlı sınırlarına süren tüm Balkan devletleriyle savaş halinde kaldı. Osmanlı topraklarında yaşayan, dönemin korkunç koşullarında hayatta kalan ama Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında terk etmeye zorlanan Hristiyanlar, atalarının dehşet verici deneyimleri hakkında yüksek sesle şikâyet etmekte ve yüklü tazminat talebinde bulunmaktadır. Bunların bazıları Hristiyan dünyasından büyük sempati toplamanın yanı sıra ödenmektedir. 20. yüzyılın ilk yıllarında meydana gelen katliamda hayatta kalan Müslümanlar ise o dönemde de daha sonra da kesinlikle ilgi görmediler. Varlığının son birkaç yılında Osmanlı devleti hayatta kalanlara ev sahipliği yapma, barındırma ve yeni hayatlar bulma ağır yükünü omuzlamak zorunda kaldı ve Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında karşı karşıya kaldığı sorunların çoğuna bu yol açtı.

[1157] Bu olaylar Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922* (Darwin Press, Princeton, New Jersey, 1995) içinde ayrıntılı bir şekilde irdelenmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Kafkasya

Osmanlı İmparatorluğu'na göç edenlerin çok büyük bir bölümü, hem o dönemde hem de halen etnik yapısı son derece karmaşık ve patlayıcı olan Kafkasya'dan geldi. Nüfusu pek çok halkı içeriyordu. En azından kayıtlı tarih döneminde Kafkasya kökenli olanlar vardı. Bunlar arasında, aralarında İmeretililerin ve Mongolyayıların bulunduğu en büyük tek grup olan hem Hristiyan hem de Müslüman Gürcüler; Kabardianların da aralarında bulunduğu Çerkezler; ve Abhaz, İnguşlar ve Lezgianlar vardı. Kafkasya kökenli olmayan ama bölgeye ilk çağlarda gelen, Moğolların soyundan gelen Tatarlar, Hint-Avrupa Persleri ve Ermeniler ve çeşitli Türk gruplar, Türkler, Azeriler, Nogay ve benzerleri de dâhil, 19. yüzyıla kadar orada yüzyıllarca yaşamış ve tıpkı yüzyıllar içinde dini ve etnik kökeni ne olursa olsun tüm tebaasının ortak kültürü haline gelmiş Osmanlı kültürü gibi hepsinin ortak kültürü haline gelmiş ve onları dünyanın diğer bölgelerindeki dindaşlarından ayıran bir Kafkas kültürüne kendi katkılarını yapmış olan başka halkalar da vardı. 18. yüzyıl sonunda Büyük Katerina devrinden (1762-1796) başlayarak onlara, kuzeyden göç etmiş ve Kafkasya kültürüne asla aynı şekilde asimile olmayan insanlar katılmıştı. Bunlar arasında Kafkasya'nın her yerine ama özellikle kuzeye yerleşen Ruslar, hiçbir yerde çoğunluk olmayan ama özellikle Kars, Tiflis ve Kuban civarında yoğunlaşan Rumlar ve kökeni Polonya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki sınırlarda yaşayan Türki Kazak aşiret üyelerine dayanan ama o zamana kadar tamamen Slavlaştırılmış olan Kazaklar bulunuyordu. Buna ek olarak 16. yüzyıldan başlayarak ama özellikle Çar I. Alexander devrinde (1801-1825) ekonomik ve dini sebeplerle Rusya üzerinden Kafkasya'ya göç etmiş olan Almanlar vardı. 19. yüzyılda Ruslar tarafından özellikle orduyu ve ekonomiyi geliştirmek için kullanılmışlardı ve profesyoneller ve işadamları olarak çoğunlukla Kuban, Stavropol, Terek ve Tiflis civarında yoğunlaşırlarken diğer çoğu, Kuzey Kafkasya'nın çeşitli kesimlerinde köylerde, tarıma elverişli arazilerde ve meyve bahçelerinde yaşadı.[1158]

[1158] Çolak, s. 8, PA-AA, Russland 97a, Russisch..., Bd. 21 dayanmaktadır; Barbara Dietz ve Peter Hilkes, *Russlanddeutsche: Unbekante imp Osten, Geschichte, Situation, Zukunftsperspektive* (Olzog Verlag, Münih, 1992); ve Alfred Eisfeld, *Deutsche Kolonien an der Wolga 1917-1919 und das Deutsche Reich* (Wiesbaden, Harrasowitz, 1985).

Levent Şahverdi Arşivi

Rus ve Balkan Etnik Temizliği: Osmanlı Topraklarına Müslüman Akınının Başlangıcı, 18. Yüzyıl Sonu, 19. Yüzyıl Başı

Hristiyan devletler tarafından fethedilen Müslüman ülkelerden büyük çaplı Müslüman akını 1783'te Rusya'nın Kırım'ı fethi ve ilhakını takiben başladı ve sonraki yıllarda devam etti.[1159] Sonraki on yılda yaklaşık yarım milyon Kırım Tatarı Osmanlı topraklarına kaçarken kalan Tatarlar Birinci Dünya Savaşı sırasında neredeyse yok edilene kadar devam eden güçlü bir direniş hareketi başlattı, hayatta kalanlar ise Rus İmparatorluğunun ırak yerlerine sürgün edildi.[1160] Müslümanların Güneydoğu Avrupa'dan Osmanlı İmparatorluğu'na göçü 19. yüzyılın başında başladı. Yunanistan'ın, binlerce Müslüman ve Yahudinin Yunanistan anakarasında, kendilerini eski Yunan, Helenler olarak tanımlayan tarihi bir miti kullanan devrimci gerilla kuvvetleri tarafından katledildiği bağımsızlık savaşı sonucunda başladı. Sonuç olarak 'Yunan Adaları' olarak adlandırılan Ege Denizi'ndeki adalarda devam etti ve çok etnikli ve çok dinli Osmanlı toplumunu homojen bir 'Yunan' devletine çevirdi. Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya 19. yüzyılda bağımsızlıklarını kazanırken Müslüman nüfusları çoğunlukla yok edilirken veya sürülürken de aynı süreç izlendi. Öte yandan Fransa'nın Müslüman Cezayir ve Tunus'u işgali, Britanya'nın Müslüman Mısır ve Sudan'ı işgali, Avusturya'nın Müslüman Bosna ve Hersek'i işgali ve Rusların Müslüman Orta Asya, Kafkasya ve Kırım'ı işgali Hristiyan istismarından ve teröründen kaçan iki milyondan fazla Müslüman

[1159] Alan W. Fisher, 'Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years after the Crimean War,' *Jahrbücher fur Geschichte Osteuropas*, XXXV/3 (1987), s. 356-371; Mark Pinson, 'Ottoman Colonization of the Crimean Tatars in Bulgaria, 1854-1862,' VII. *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler* II (Ankara, 1973); Mark Pinson, 'Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862,' *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, cilt I, ve II-III (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1972, 1974); D. Ismail-Zade, 'Iz Istorii Pereseleniia Rossiiskogo Krest'ianstva na Kavkaz v Kontse XIX-nachale XX v,' [19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında Rus köylülerin Kafkaslar'a yerleştirilmesi], *Istoricheskie Zapiski Akademii Nauk* SSSR, cilt 99 (1977), s. 322-339; V.V. Popov, 'Imparator Aleksandr II: "Delo Polnogo Zavoevaniia Kavkaza Blizko Uzhe k. Okonchaniiu", [İmparator II. Alexander: "Kafkaslar'ın tamamen fethi tamamlanmak üzere"], *Voenno-Istoricheskii Zhurnal* [Rusya], no. 6 (1995), s. 71-77.

[1160] Hakan Kırımlı, *National Movements and National Identity Among the Crimean Tatars, 1905-1916* (Leiden, Brill, 1996); Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)* (Ankara, TTK, 1996); Brian Glyn Williams, *A Homeland Lost: Migration, the Diaspora Experience and the Forging of Crimean Tatar National Identity*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Wisconsin Üniversitesi, Madison, Wisconsin, 1999); Dündar, s. 56.

Levent Şahverdi Arşivi

mülteciyi daha, 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl başında Osmanlı topraklarına itti.[1161] Buna ek olarak Osmanlı döneminde karışık Müslüman ve Hristiyan nüfusları bulunan Arnavutluk ve Bosna'dan kaçan pek çok Müslüman vardı. Fransız Devriminin uyandırdığı milliyetçi ideolojilerle körüklenen hareket, 19. yüzyıl Osmanlı Tanzimat reformcularının Osmanlının fethinden beri sahip oldukları yerel özerkliğin yerine merkezi idareyi tesis etme çabalarına tepki olarak Hristiyan komşuları tarafından kışkırtılan kargaşa nedeniyle 19. yüzyılda büyüdü. Askerlik hizmeti ve artan vergilendirmenin getirilmesinin de bu vilayetlerdeki gayrimüslimleri komşu Hristiyan devletlerde daha iyi görünen koşullara özlemle bakmaya teşvik etmesi Müslüman komşularla gerilime sebep oldu ve onlar da sonuçta İmparatorluğun başka yerlerindeki daha dostane Müslüman topraklarına göç ettiler.[1162]

Kırım Savaşı ve Sonrası: 19. Yüzyıl Ortasında *Muhacirin Komisyonu*

Kırım Savaşı'nı izleyen yıllarda büyüyen Rus ekonomisinde ucuz işgücü ihtiyacı o kadar büyüktü ki hâlihazırda güneydeki bölgelerinde milyonlarca Yahudi çiftçiyi istismar etmeye ve zulmetmeye başlamış olan Rusya, yerel Ortodoks rahiplerin yürüttüğü ayrıntılı propaganda kampanyaları ve vergi teşvikleri ile yardımlarla, Bulgaristan'dan Müslümanların onların yerlerini almak için göç etmesini teşvik etti. Ancak bu mülteciler kısa sürede kandırıldıklarını ve aldatıldıklarını anladılar ve Osmanlı Anadolusu'na akın eden kalabalıklara katıldılar.[1163] Büyük mülteci kitleleri çoğunlukla Osmanlıları, onları ağırlayıp yerleştirmek için habersiz ve hazırlıksız yakaladı. Kırım Savaşı sırasında ve

[1161] Matveev, O. V., 'Kavkazskaia voina I ee Posledstviia dlia adygov,' [Kafkasya savaşı ve Adigeler üzerindeki etkisi], *Etnograficheskoe Obozrenie*, no. 2 (1996), s. 104- 113.

[1162] Petrika Thëngjli, Petrika, 'Lufta e Armatosur Kunder Zbatimit te Reformave Centralizuese Osmane ne Shqiperi (1836-1839),' [Arnavutluk'ta Osmanlı'nın merkezileştirme reformlarının uygulanmasına karşı silahlı direniş, 1836-39], *Studime Historike* [Arnavutluk], XXXIII/3 (1979), s. 161- 187; Petrika Thëngjli, 'Kryengritjet Popullore Antiosmane ne Shqiperi ne Vitin 1833,' [1833'te Arnavutluk'ta Osmanlı karşıtı halk ayaklanmaları], *Studime Historike* [Arnavutluk], XXXII/4 (1978), s. 133-170.

[1163] Mahir Aydın, 'Vidin Bulgarları'nın Rusya'ya Göç Ettirilmeleri', *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 53 (1988), s. 67-79; Stefan Doinov, 'Poslednoto Masovo Preselenie ſv Iuzhna Rusia, 1861-1862,' [1861-62'de güney Rusya'ya son toplu göç], *Istoricheski Pregled*, cilt 48/11-12 (1992), s. 18-39.

Levent Şahverdi Arşivi

sonrasında giderek artan sayıda akınlar başlayana kadar her şey plansız ve geçici olarak ele alındı. O sırada Osmanlı yönetimi göçün ne kadar süreceğini, kaç göçmen geleceğini ve ne sorunlar yaratacaklarını fark etmedi, dolayısıyla başlangıçta karşılanmaları ve yerleştirilmeleri basitçe mevcut devlet dairelerine verilen bir başka görevdi. 1854'te Ticaret Nezareti, koruma ve güvenlik sağlayan Zaptiye Nezareti ve yeni kurulmuş İstanbul Belediyesi'nin yardımıyla bu işi yapmakla görevlendirildi, bunu Kırım Savaşı'nı takiben İmparatorluğun diğer yerlerinde, çoğunlukla dini temelli milletlerin ve ekonomik loncaların yönettiği geleneksel Osmanlı kent sisteminin yerini almak üzere oluşturulan diğer belediye ve yerel yönetimler izledi.[1164]

Osmanlı İmparatorluğu'na her geçen gün artan insan akını, mültecilerle ilgilenmekle görevlendirilen mali ve ticari yetkililer, sınırı geçen mülteciler için bilgi ve yardım kaynağı olarak hareket etmek, yerleşebilecekleri yerleri belirlemek ve onlara seyahat araçlarının yanı sıra evlerini inşa etmeleri, mahsullerini ekmeleri ve kendilerine yeni yaşamlar kurmaları için gerekli olan para, tohum ve diğer kaynakları sağlamak gibi gerekli olan her şeyi yapma bilgi ve becerisine sahip olmadığından, sonunda bu durum sıradan devlet dairelerinin üstesinden gelemediği bir hal aldı. 5 Ocak 1860'ta, Tanzimatçıların ikinci neslinin lideri, yeni Sadrazam Ali Paşa, mevcut düzenleme yerine, sadece ivedi bir tehlike, zulüm veya tehditler nedeniyle değil gönüllü olarak Osmanlı İmparatorluğu'na gelen *muhacirinlerle* değil aynı zamanda katliamdan veya daha büyük tehlikelerden kaçarak gelen *mültecilerle* de ilgilenmekle görevlendirilen *Muhacirin Komisyonu* adında yeni bir birim oluşturdu, bu rolü 1876'da Sultan II. Abdülhamid dönemi başlayana kadar devam etti. Merkezi, İstanbul'da, Sultanahmet ile Beyazıt camileri arasında uzanan Divan Yolu üzerinde Hamidiye Vakfında bulunan Komisyona, Rusların kontrolündeki Kafkasya'dan binlerce Müslüman mültecinin geldiği, Karadeniz limanı Trabzon Valisi Hafız Paşa başkanlık ediyordu. Komisyon üyeleri arasında Ticaret Nezareti, Ordu Konseyi temsilcileri, Müslüman Ulema ve mutat büroları Babıâli'de bulunan Osmanlı bürokrasisinden bazı yetkililer bulunuyordu.[1165] Başlangıçta Komisyon, daha önce mültecilerle ilgileneme-

[1164] Dündar, s. 58.
[1165] Dündar, s. 58; Erkan, s. 97; Eren, s. 57-58.

miş olan aynı yetkililere aynı görevlerin verildiği ve aynı sonuçların elde edildiği, Ticaret Nezareti içerisinde bir şube gibi faaliyet gösterdi. Temmuz 1861'de Muhacirin Komisyonu Nezaretten tamamen ayrıldı. İlk kez mültecilerle ilgilenmek üzere uzmanlar yetiştirmek, ardından onları, mültecileri beslemekle ve yeni evlerine yerleştirmekle görevli askerlerle ve çevirmenlerle birlikte Anadolu'da yeni seçilmiş yerleşim bölgelerine göndermek için gerekli olan parayla birlikte ayrı ve farklı bir bütçe verildi.[1166] Meclis-i Vükela diğer devlet dairelerine muhacirinlere ve mültecilere yapabilecekleri her şekilde yardım etmeleri talimatı verdi ama bu sadece belli belirsiz bir şekilde ifade edildiğinden, yeni evlerine giderlerken mülteciler için depolarından kullanılmış üniformalar ve diğer kıyafetleri sağlayan Osmanlı ordusu dışında, aslında bu açıdan çok az şey yapıldı.[1167]

Kırım Savaşı'nı takiben büyük Osmanlı ekonomik genişlemesini mümkün kıldığından bu düzenleme özellikle önemliydi. Hristiyan yönetimlerin katliamlarına ve zulmüne karşılık Güneydoğu Avrupa, Kırım ve Kafkasya'dan Müslüman tarım işçilerinin kitlesel göçü, Tanzimat reformcuları tarafından oluşturulmakta olan tarlalara ve fabrikalara adam sağlamak için gerekli olan ucuz işgücünü sağladı.[1168] Aynı zamanda, 1848 devrimlerini takiben Avrupa'ya yayılan gerici baskılardan kaçan eğitimli Yahudi ve Hristiyan akını da, yöneticileri ve zaman zaman hem tarımda hem de sanayide Osmanlı ekonomik modernleşmesini teşvik etmek için gerekli olan yatırımcıları sağladı. Anadolu'ya yerleştirilen tüm mülteciler, askerlikten bazı muafiyetlerle birlikte, genellikle üç yıllığına ama bazen on yıla kadar vergi muafiyeti hükmüyle, ekilmemiş toprakları ekmeye teşvik edildi.[1169]

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyıl boyunca tüm bu bölgelerden en az dört milyon Müslüman mültecinin İmparatorluk tarafından kabul

[1166] Dündar, s. 58-59.

[1167] BBA-A. MKT. MHM. Dosya No:290-Gömlek No:87, 25 Ocak 1868/15/Şaban 1280.

[1168] Ethem Feyzi Günaydın, *Kırım Türkleri'nin Yerleşme ve Göçmeleri* (İstanbul, 1948); Abdullah Saydam, 'Tanzimat Devrinde Dobruca'da İskân Faaliyetleri,' *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, no. 7 (Samsun 1992), s. 150-152; Kemal Karpat, 'Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856-1878,' *International Journal of Turkish Studies*, III/1 (Kış 1984-5), s. 1-25; Erkan, s. 10.

[1169] Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1867)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 1992). s. 270; Erkan, s. 176-177; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-90)* (Ankara, TTK, 1994), s. 316-318.

Levent Şahverdi Arşivi

edilmesi ve sonunda nüfusuna dâhil olmasıyla, aynı yüzyılın sonundan başlayarak Amerika Birleşik Devletleri bu rolü üstlenene kadar dünyanın zulme uğrayanları için ilk büyük sığınak haline geldi. Çoğu mülteci, fabrikalarda çalışmak için gerekli olan bilgi ve beceriye sahip olmayan tarım işçisi olduğundan buna, Tanzimat reformcuları tarafından oluşturulan yeni fabrikalara adam sağlamak üzere diğer Avrupa ülkelerinden ithal edilen işçilerin eklenmesi gerekiyordu. Bu işçiler 1860 ile 1876 arasında özellikle İtalya, Fransa ve İspanya'dan çok sayıda geldi, yerleşti ve Osmanlı toplumunun durmadan gelişen karışımının bir parçası haline geldi.[1170]

Zulümden kaçarak Osmanlı topraklarına giren mültecilerin yanı sıra ayrıca Tanzimat yönetiminin, ilk Osmanlı fetihlerinden beri asla gerçekleşememiş olduğu üzere, kontrol etmek için yerleştirmeye çalıştığı Osmanlı Müslüman aşiret üyeleri de vardı. Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat reform hükümeti merkezi yönetimi doğu Anadolu ve Arnavutluk'un dağlarına genişletmeye çalıştı, pek çok göçebe aşiret, devlet yetkilileri ve kontrolü açısından geçmişte olduklarından daha erişilebilir olan çiftçi veya en azından yarı göçebe çiftçiler olarak yerleşmeye zorlandı. Ayrıca genç erkekleri ilk kez Sultan'ın silahlı kuvvetlerinde askerlik görevi yapmakla yükümlüydü. Tarihsel olarak merkezi veya vilayet yönetimlerinin kontrolünden kaçınmış olan Suriye ve Irak'taki göçebe Arap aşiretler üzerinde de merkezi kontrol tesis etmek için benzer çabalarda bulunuldu.[1171]

Rus-Türk Savaşı ve Sonrası: 19. Yüzyıl Sonunda Muhacirin Komisyonu ve *İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu*

Kırım Savaşı'nı izleyen çeyrek yüzyıl boyunca Güneydoğu Avrupa ve Rusya'dan binlerce Müslüman mülteci Osmanlı topraklarına sürülürken, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı öncesinde, sırasında ve sonrasında

[1170] Bruno DiPorto, 'La Societa Operaia Italiana di Costantinopoli, [Konstantinopolis İtalyan işçiler cemiyeti], *Bollettino della Domus Mazziniana* [İtalya], 1980 26(1): 85-101; Bent Hansen, 'Wage Diffentials in Italy and Egypt. The Incentive to Migrate before World War I,' *Journal of European Economic History* [İtalya], 1985 14(2): 347-360.

[1171] Eugene Lawrence Rogan, 'Turkuman of al-Ruman: An Ottoman Settlement in Southeastern Syria,' *Arab Historical Review for Ottoman Studies* [Tunus], no. 1-2 (1990), s. 91-106.

aynı bölgelerden çok daha fazlası geldi.[1172] Avrupa'nın halen Osmanlı kontrolünde olan bölgelerinde yaşayan milyonlarca Türk, hâlihazırda bağımsızlığını kazanmış Güneydoğu Avrupa bölgelerinden önceki göçe sebep olan, Hristiyan devrimcilerin yaptığı zulmün ve katliamın aynısıyla karşı karşıyaydı. Bunun büyük bir bölümü, ABD'den sadece yiyecek değil gönüllü ve silah da getiren Güney Slav Yardım Komitesinin ve ayrıca Rumeli ve Makedonya'daki isyancılara silah, cephane, yiyecek, giyecek ve para sağlayan Avusturya-Macaristan yönetiminin, hepsi de Müslümanların bölgeden çıkarılmasına önemli katkıda bulunan çabalarından kaynaklanıyordu. Batı Avrupa ülkelerinin çoğundan ve ABD'den 'kadın komiteleri' Hristiyan mültecilerin yanı sıra yaralı Hristiyan askerlere yardım etti ve Osmanlıları sürme çabaları çerçevesinde aynı zamanda kalan Müslümanları öldürmeye veya kaçmaya zorlamaya ve Güneydoğu Avrupa'nın kalan Osmanlı bölgelerinde homojen Hristiyan nüfuslar ve yönetimler kurmaya çalışan Hristiyan asilere de önemli yardımlarda bulundular.[1173]

Doğu Anadolu'nun Kars, Ardahan ve Batum bölgelerinin Berlin Kongresi ve Antlaşması sonucunda Ruslar tarafından işgal edilmesini, Müslüman mukimlerinin çoğunun orta ve batı Anadolu'da kalan Osmanlı topraklarına toplu göçü izledi; Ruslar onların yerine güney Rusya'dan çok sayıda Kazak ve ayrıca önceden Karadeniz'in Anadolu kıyılarında eski Helen Pontus krallığı bölgesinde yaşamış ama Müslüman komşularına karşı isyanları çoğunun ölmesine ve kalanların çoğunun yeni ve daha güvenli topraklara kaçmasına neden olan binlerce Rum getirdi.[1174] Rus ordusu, kısa süre içinde 'Batı Ermenistan' demekte ısrar ettikleri bu bölgede özerk veya hatta bağımsız bir devlet

[1172] Nedim İpek, 'Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)', *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, no. 6 (Samsun, 1992), s. 97-134; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri* (1877-90) (Ankara, TTK, 1994); Erol Aköğretmen, *1877-1878 Kışında İstanbul, Göçmenlerle Sorunlar, Çözümler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1982); Faruk Ayın, '1878'de Osmanlı Devletinde Meydana Gelen Göç Hareketleri ve Göçmenlerin İskânı,' *Askeri Tarih Bülteni*, XVIII/34 (Ankara, 1993); Faruk Kocacık, 'Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1876-90), *Osmanlı Araştırmaları*, no. 1 (İstanbul, 1980), s. 137-190; Alexandre Toumarkine, *Les migrations des populations musulmanes balkaniques en Anatolia* (1876-1913) (İstanbul, Isis, 1995).

[1173] Radoslav Petkovic, 'Djelovanje Dubrovackog Odbora Za Pomaganje Hercegovackih Ustanika, 1875-1878 godine,' [Hersek İsyancıları Yardım Komitesinin Ragusa'daki faaliyetleri, 1875-1878], *Godisnjak Istorijskog Drustva Bosne i Hercegovine*, no. 10 (1959), s. 221-245.

[1174] Stéphane Yérasimos, 'La Question du Pont-Euxin, 1912-1923,' *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, XXXIX/53 (1989), s. 9-34.

Levent Şahverdi Arşivi

kurulmasını talep edeceklerine dair çok güçlü bir hissiyat nedeniyle, çok sayıda Ermeninin doğu Anadolu'ya yerleşmesine izin vermekten bilerek kaçındı. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı başlamadan hemen önce hâlihazırda orada yaşayan Ermenilerin Pontus Rumlarının çoğuna Kars ve Ardahan'ı terk etmeleri için baskı yapması çoğunlukla, katledilmiş veya sürülmüş Müslümanların yerine, Yunan Krallığına dâhil edilen Makedonya kısmına göç etmelerine sebep oldu.[1175] Hâlihazırda batı ve güneydoğu Anadolu'da yaşayan çok sayıda Ermeni ise bu vilayetlere göç ederek başka yerlere taşınan Müslümanların ve Rumların evlerini işgal etti.

Karadeniz ve Kafkasya bölgelerinden diğer Müslümanlar Boğazlar'dan geçerek ya İstanbul'a ya da Ege bölgesine ve İzmir'e gitti. Aynı zamanda Rumeli'de Yunan, Bulgar ve Sırp teröristlerin saldırılarından kaçan binlerce Müslüman daha, önce İstanbul'a geldi ve sonra Anadolu'ya dağıldı. Özellikle İstanbul her türden göçmenle dolmuştu ama Osmanlı yönetimi geçmişte kırsal kesimden insanların İstanbul'a göç etmesini kesinlikle yasaklamış ve bu nedenle başkentte geçici konut sağlamak için hiçbir çabada bulunmamış olduğundan onları yerleştirmek için gerekli olan barınma olanaklarından tamamen yoksundu. Zaman zaman İstanbul'da onları barındıracak hiçbir bina olmaksızın yaklaşık 400 bin yeni mülteci oluyordu.[1176] Müsait olan tek yer eski şehrin büyük camileri, özellikle Ayasofya, Küçük Ayasofya, Sultanahmet, Süleymaniye ve Fatih camileriydi. Çoğu mülteci, Ayasofya ve Sultanahmet camileri ve Topkapı Sarayı'nın dış kapıları arasında bulunan büyük meydan At Meydanı/Hipodrom gibi açık alanlara ve ayrıca Fatih ve Süleymaniye camilerinin havalisine kurulan çadır kamplarına sığınıyordu.[1177] Diğerleri Boğaz kıyısında bulunan Tophane, Ortaköy ve Beşiktaş köylerine, ayrıca Yeniköy ve Emirgan'da zengin Osmanlıların ve Mısır kraliyet ailesi üyelerinin konaklarına, Haliç'te Kasımpaşa ve Eyüp'teki çadırlara ve açık alanların bulunabildiği diğer yerlere yerleştirildi.[1178] Ancak tüm bunlar çok sınırlı tuvalet ve mutfak tesisine sahipti, .bBu nedenle İstanbul Belediyesi, şehirden Trakya veya Ana-

[1175] Artemi Xanthopoulou-Kyriakou, 'The Migration of Pontic Greeks from the Russian Caucasus to Macedonia (1912-1914),' *Balkan Studies*, XXXVII/2 (1996), s. 271-288.

[1176] BBA-Yıldız Hususi Maruzat, 162/43, 25 Eylül 1878; Erkan, s. 59.

[1177] BBA-Yıldız Hususi Maruzat 163/121; Erkan, s. 173.

[1178] BBA-Yıldız Hususi Maruzat 165/66; Erkan, s. 153.

dolu'da kalıcı yerleşim yerlerine taşınabilmelerinden önce mültecilere gerekli tesisleri, kıyafet ve ısınmak için kömürün yanı sıra ekmek ve diğer gıdaları sağlamak üzere çok büyük miktarda para harcamak zorunda kaldı.[1179]

Doğudan veya batıdan gelsin mülteciler çoğunlukla Anadolu'da sahipsiz arazilere, çoğu durumda Sultan'a veya İmparatorluk Hazinesine ait, ekilmemiş arazilerin yanı sıra batı Anadolu'da Yunanistan'a dönen Yunan yerleşimcilerin bıraktığı ya da doğuda 19. yüzyılın ilk yıllarında Kafkasya'yı fethinden sonra Rusya'ya giden Ermenilerin arazilerine yerleştirildi.[1180] Toprakları ekip biçmeleri ve on beş yıl geçmeden yeni evlerini terk etmemeleri koşuluyla on yıllığına istihlak vergisinden ve 25 yıl askerlik hizmetinden muafiyet tanındı.[1181] Mevcut köylerde sahipsiz arazi bulunamadığında, Komisyon tarafından, temel tesisleri sağlamak üzere her birinde cami, evler, dükkânlar ve sokaklar inşa edecek ordunun yardımıyla tamamen yeni köyler kuruldu. Ancak tüm yeni köyler çok küçüktü ve her birine en fazla yirmi ila elli aile yerleştirilebiliyordu. Pek çok sorun vardı. Pek çok muhacir sadece kendi yerel lehçelerini biliyor, Türkçe bilmiyordu. Dolayısıyla pek çok konuda talimat kendi anadillerinde verilirken mümkün olduğunca çabuk Türkçe öğretmek için özel dersler veriliyordu.[1182] Yeni inşaat için para bazen devlet tarafından bazen de göçmenlerin ve mültecilerin yerleştirildiği yerlere yakın yaşayan yerel mukimler tarafından sağlanıyordu. Genellikle binalar için kereste devlet ormanlarından sağlanırken eşyalar yerel sakinler tarafından sağlanıyordu. Pek çok çocuğun ailesi ölmüş veya yeni evlerine uzun yolculuklar sırasında kaybolmuştu. Sultan II. Abdülhamid onlar için yerleştikleri yerlere yetimhaneler ve okullar inşa etmek için kendi fonlarını kullanırken İstanbul'da şehre dolan, özellikle Beyoğlu bölgesinde ve eski İstanbul'un Eminönü ve Sirkeci bölgelerinde Yenicami etrafında, gündüz-

[1179] Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçler* (İstanbul, 1991), s. 89-102; *Vakit*, 8 Rebiyülevvel 1295/12 Mart 1878; BAA-İrade Şurayı Devlet 2195; BBA-İrade Şurayı Devlet 2195; BBA-Yıldız Hususi Maruzat 161/2; BAA-Yıldız Hususi Maruzat 163/7; BBA-Yıldız Hususi Maruzat 163/105; BBA-İrade Dahiliye 64879, aktaran Erkan, s. 172-193.

[1180] BBA-Yıldız Hususi Maruzat 162/63; Erkan, s. 50; Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler* (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1991).

[1181] Faruk Kocacık, 'XIX Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları', *Tarih Dergisi* no. 32(1979), s. 415-426; BBA-İrade Şurayı Devlet 2888. Dündar, s. 193-194; Erkan, s. 156-157, 174.

[1182] BBA-Meclisi Vükela Mazbataları, cilt 17, belge 70; aktaran Erkan, s. 137, 171-172.

Levent Şahverdi Arşivi

leri sokaklarda yaşayan, geceleri kaldırımlarda uyuyan binlerce yetim mülteci çocuk için esasen yaşam alanları ve eğitim sağlamak üzere *Darüşşafaka*'yı kurdu.[1183] Sultan ayrıca, İstanbul'daki laik okul sisteminin, *Nizamiye*'nin, yetimlerin yanı sıra aileleri bir süredir şehre yerleşmiş olan çocuklara yeni yerler bulmak için hızla genişlemesini emretti ve kısmen finanse etti.[1184] 1888'de Muhacirin Komisyonu Meclis-i Vükela'dan, onlara ayrı okullar sağlayarak mülteci çocukların eğitimini düzenlemesini istedi ancak bu fikir bu çocukları *Mekteb-i Sanayi*/*Sanayi Mektebi*, *Tophane* veya diğer benzer devlet fabrikalarına çırak olarak doğrudan iş gücüne katmak üzere reddedildi.[1185] Erkek mültecilere *Gureba Hastanesi*'nde, kadın mültecilere *Haseki Hastanesi*'nde tıbbi tedavi sağlandı.[1186]

20 yıldır faaliyet halinde olan Muhacirin Komisyonu görev için hâlâ yetersiz kalıyordu. Pek çok göçmenin yeni evlere yerleşmesine yardımcı oldu ama aslında Osmanlı topraklarına giren ailelerin büyük çoğunluğunu bulma, kaydetme ve yerleştirme kaynaklarından yoksundu ve bu aileler genellikle kendi başlarının çaresine bakıyor ve nerede sahipsiz ev veya arazi bulurlarsa oraya yerleşiyor, pek çok durumda Müslüman ya da gayrimüslim olsun önceden oralarda yaşayanlara saldırıyor ve kovuyorlardı. Süreç içerisinde Osmanlı kırsal nüfusunun bir parçası haline geldiler ancak kaç kişi geldiklerini, nereye yerleştiklerini ve ne yaptıklarını gösteren hiçbir kayıt tutulamadı. Bulunan kayıtlara göre 19. yüzyılın son yıllarında en az 1,5 milyon mülteci Rusya'nın işgalindeki doğudaki Türk topraklarından Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer yerlerine geçti.[1187] Komisyon'un izni olmadan yerleşenler de devletten vergi ve askerlik hizmetine ilişkin imtiyazların yanı sıra mahsullerini ekmek için gereken araçları ve tohum istediler ancak hiçbir yerde resmi olarak yerleşen mültecilerin aldığı cömert bağışlar verilmedi, çoğu durumda vergi ve askerlik hiz-

[1183] BBA-İrade Dahiliye 67590; Erkan, s. 170-171; İpek, s. 322-325.

[1184] Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987 ve 1991); Erkan, s. 170.

[1185] BBA-İrade Dahiliye 95266; Erkan, s. 171.

[1186] BBA-Yıldız Hususi Maruzat 169/30; Erkan, s. 170.

[1187] Dündar, s. 56-57.

metinden sadece bir ya da iki yıl muafiyet ve en iyi ihtimalle ekme ve biçme için gereken malzemelerden bir yıllık aldılar.[1188]

Yeni evlerine vardıklarında göçmenlerin hoşnut olmaması için pek çok gerekçe vardı. Hepsi Müslüman olsa da, yaşadıkları ve geldikleri ülkelerde ve vilayetlerde yüzyıllar içinde gelişen farklı kültürel ve siyasi geçmişler, Osmanlı toplumuna mümkün olduğunca çabuk uyum sağlama çabaları çerçevesinde aralarında sürekli anlaşmazlıklara neden oldu. Örneğin Bosnalı Müslümanlar, Osmanlıların topraklarında eski düzenlerini kurmakta evlerindeki başarıyı sağlamakta çok zorlandılar çünkü Türk veya Arap değil Slavlardı ve Osmanlı Türkçesini çok az biliyorlardı. 19. yüzyılın ortasında çoğuna, Osmanlılara karşı ayaklanıp dini farklılıklarına rağmen ortak Slav ırkları gerekçesiyle Sırbistan ile birleşmeleri için Hristiyan Sırbistan'ın dil dökmeleri çekici gelmişti. Bu plan hiçbir zaman gerçekleşmemiş olsa da ve Müslüman Bosnalılar aslında Hristiyan kuzenlerinin zulmüne uğrasa da Osmanlı Müslümanlar bunu biliyor ve Slav Müslümanlara özellikle yüzyılın sonlarında, çoğu vilayetlerinin Avusturya tarafından işgal edilmesinden kaçıp İstanbul'a geldikten sonra bile güvenmiyorlardı.[1189] Çok azı Osmanlı idari konumlarında, dinin en önemli olduğu Ulema arasında bile, üst makamlara yükselebildi.[1190] Gelip yerleşenlerle zaten orada olanlar arasındaki koşullar hareketli, toprak mücadeleleri ise sıktı. Yerleştikleri yerler genellikle geldikleri yerlerden çok farklıydı, devletten bekledikleri veya hakları olan yardımı alamıyorlardı. Devlet yasa gereği her bir mülteci aileye ekmek için yeterince toprağın yanı sıra tohum, çiftlik hayvanı ve tarım gereçleri gibi ilk malzemeleri sağlamakla yükümlüydü ancak farklı yerlerdeki topraklar aynı kalitede olmadığından, verilen miktar, toprak en iyi kalitedeyse normal olarak verilen 70 dönümden, orta kalite için 100 dönüm ve en az verimli topraklar için 130 dönüme kadar farklılık gösteriyordu. Pek çok durumda yardımı sağlamakla görevli devlet yetkilileriyle alıcı çiftçiler arasında

[1188] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 17, belge 70, cilt 17, aktaran Erkan, s. 178.

[1189] Milorad Ekmecic, 'Nacionalna Politika Srbije Prema Bosni I Hercegovini I Agrarno Pitanje 1844-1875', [Sırbistan'ın Bosna ve Hersek'e yönelik milliyetçi politikası ve tarım sorunu, 1844-1875], *Godisnjak Istorijskog Drustva Bosne i Hercegovine*, no. 10 (1959), s. 197-219.

[1190] Kasım Dobraca, 'Mehmed Refik-Efendi Hadziabdic Sejhul-Islam,' *Anali: Gazi Husrev-Begove Biblioteke* [Yugoslavya], cilt V-VI (1978), s. 99-115; Robert Donia, *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878-1914* (New York, Columbia University Press, 1981).

Levent Şahverdi Arşivi

toprağın kalitesi ve devletin verdiği boyutlar konusunda şiddetli tartışmalar çıkıyordu. Bu tür bedava toprak yardımı alan muhacirlerin üç yıl içinde topaklarını ekip biçmeleri gerekiyordu yoksa haklarını çalışmaya daha istekli başkalarına kaptırıyorlardı ama çoğu zaman çeşitli sebeplerle zaman sınırı dâhilinde topraklarını işleyemeyen mültecilerin kısa bir süre içinde uygun işlemeyi üstlenmeyi kabul etmeleri halinde devam etmelerine izin veriliyordu.[1191]

Tüm muhacirler önceki vatandaşlıklarından vazgeçip Osmanlı İmparatorluğu'nunkini kabul etmek zorundaydı. Bunu yapmayı reddedenlerin İmparatorluğa girmesine izin verilmiyordu veya bir şekilde durdurulmadan sınırı geçmeyi başarırlarsa, nüfus tezkeresi veya tapu almaya çalışırken yetkililer tarafından durumları tespit edilir edilmez kendi ülkelerine geri gönderiliyorlardı.[1192] Bu özellikle Rus yönetiminin bu tür vatandaşlıktan vazgeçmeleri kabul etmeyi reddetmesine, bu kişiler adına Osmanlı işlerine müdahale etme hakkına sahip olduğunda ısrar etmesine ve böylece onları Osmanlı'nın iç koşullarını ve politikasını etkileme aracı olarak kullanmasına rağmen yapıldı.[1193] Kabul edilen ve toprak yardımı yapılan muhacirlerin, tarım üretimini artırmayı amaçlayan yerleşme parasını alıp İstanbul'a taşınmalarını önlemek için, tahsis edilen topraklarını on beş yıllık bir dönem için terk etmelerine veya başkalarına satmalarına normalde izin verilmiyordu ama 1886'da bu süre 10 yıla indirildi.[1194] Araziler hanenin erkek reisine verildiğinde, eğer ölürse, eşlerinin ve oğullarının, sözleşmeye dayalı toprağı işleme yükümlülüklerini üstlenmeyi kabul ederlerse arazide kalmalarına ve isimlerinin mal sahibi olarak tapu kayıtlarına girmesine izin veriliyordu.[1195]

Muhacirler çoğu zorluklarına rağmen İstanbul'da kalmak istiyor ve devletin kendilerini uzak yerlere yerleştirme çabalarına hiddetle dire-

[1191] Kocacık, *Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler*, s. 166; Ömer Lütfi Barkan, 'Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi', *Tanzimat*, s. 321-421 (İstanbul, 1940); BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 16, belge 27; Erkan, s. 166. İpek, s. 304.

[1192] BBA-Yıldız Resmi 112/85, aktaran Erkan, s. 70.

[1193] BBA-Yıldız 411/97, 411/103, 24 Ekim 1900, aktaran Erkan, s. 189-190.

[1194] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 77, belge 57; aktaran Erkan, s. 95; Dündar, s.193.

[1195] İpek, s. 142-143; Erkan. s. 168; Faruk Kocacık, 'XIX Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları,' *Tarih Dergisi*, no. 32(1979), s. 415-426.

niyordu.[1196] Sonuç olarak, mültecilerin çoğu, savaş bittiğinde Muhacirin Komisyonu'nun kendilerini yerleştirdiği yerleri terk edip yerleşecek yeni yerler bulmaya veya hatta zaman zaman geldikleri yerlere dönmeye çalıştılar ama çok azı bunu başarabildi.[1197] Bazı durumlarda ise, Osmanlı yönetimi Çerkezistan ve Dağıstan'dan gelen erkek mültecileri, yerleşmekten ziyade Rus işgaline karşı akrabaları ve arkadaşlarıyla beraber ayaklanmaları için Kafkasya'ya dönmeye teşvik etti.[1198]

Hem doğudan hem de batıdan gelen çok sayıda mülteci nispeten küçük ve sınırlı Muhacirin Komisyonu'nun ele alabileceğinden çok daha fazlası olduğundan ve Güneydoğu Avrupa'dan gelen mültecilerin ve muhacirlerin çoğunu alan İstanbul Belediyesi kısa sürede kendini, devletin başka geliri olmayanlara ödemekle yükümlü kıldığı yevmiyeyi ve barınmak için gerekli binaları ve barakaları onarmanın ve diğerlerine çadır sağlamanın maliyetini ödeyemez halde bulduğundan, yükün çoğunu sırtlanmak üzere bankaların, özel şirketlerin ve hükümet dışı kurumların yardımını temin ederek herkes için en azından asgari yardımı sağlamayı başardı.[1199] Mültecileri denetleyen en önemli kuruluş, 1877'de kurulan ve Sultan II. Abdülhamid tarafından bizzat yönetilen, merkezi Yıldız Sarayı'nda bulunan ve mültecilerin kabulü ve yerleştirilmesi için yeni tesisler kurmaya çalışan *Umum Muhacirin Komisyonu* idi. Sultan'ın kişisel hazinesi *Hazine-i Hassa*'nın başı ve daha sonra Sultan'ın en uzun süre görev yapan sadrazamı olan Said Paşa yönetiminde, Sultan tarafından atanan on üye ile beraber mültecilere ve göçmenlere yardım etmek için elinden geleni yaptı.[1200] İstanbul'da Rus-Türk savaşı sırasında ve sonrasında mültecilere yardım etmek üzere faaliyet gösteren benzer amaçlı başka hükümet dışı gruplar da vardı. Daha sonra *İane-i Muhacirin Encümeni* olarak adlandırılan *Muhacirin Muavenet Cemiyeti* Meclis-i Mebusan'dan yirmi mebus tarafından, aralarında Osmanlı demiryollarının önde gelen inşacısı olmanın yanı sıra Osmanlı hükümetine kredi sağlayan bankacı Baron

[1196] *Vakit*, 6 Rebiyülahir 1295/9 Nisan 1878, no. 885; BBA-Yıldız Hususi Maruzat 255/64; Erkan, s. 160; İpek, s. 251.

[1197] BAA-İrade Dahiliye 62897; BAA-İrade Dahiliye 67140; Erkan, s. 189-190; İpek, s.163-165.

[1198] Erkan, s. 57-58.

[1199] BBA-İrade Meclisi Mahsus 2756; BAA İrade Dahiliye 62320; BBA İrade Dahiliye 62322 Erkan, s. 174.

[1200] Erkan, s. 117; İpek, s. 109-110.

Levent Şahverdi Arşivi

Maurice de Hirsch'in de bulunduğu birkaç zengin yabancı işadamı ile birlikte kuruldu.[1201] Tuna'dan Bulgaristan'a geçtikten veya Kafkasya'dan doğu Anadolu'ya ilerledikten sonra Rus ordusundan kaçan hem Müslüman hem de gayrimüslim mültecilere yardım etmek için İstanbul'da çalışacak gönüllüler topladı. Komisyon üyeleri gönüllü olarak, maaşsız çalıştı. Her biri İstanbul'un toplandıkları kısımlarında bir sokaktaki mültecilerle ilgilenmekle görevlendirildi. Gerektiğinde üyeler hastalıklarla ilgilenmek üzere hekimler getirdi. Genellikle ihtiyacı olan mültecilere yiyecek ve giyecek sağlamak için kendi kaynaklarını kullandılar. Ayrıca her bir mülteciye bir tür iş sağlamaya çalıştılar ve çoğu durumda kendilerine küçük esnaf dükkânları açmaları için para verdiler.[1202] *Milletlerarası Muhacirin Yardım Komitesi* İstanbul'daki Avusturya-Macaristan konsolosu tarafından, Osmanlı başkentine akın eden mültecilere yardım etmek için kuruldu ve üyeleri arasında başka yabancı konsolosluk çalışanları, yabancı tüccarlar, bankacılar ve gazeteciler bulunuyordu ve Nisan 1879'a kadar başarılı bir şekilde faaliyet gösterdi. Sırasıyla İstanbul ve Avrupa'dan para toplamakla görevli iki alt komitesi ve kayıtları tutan ve hasılatı, ürettiği ekmekler şehrin her yerindeki mültecilere dağıtılan 14 fırının ve 770 yataklı dokuz hastanenin işletilmesi de dâhil önemli işlere dağıtan idari bir komite vardı. Aynı zamanda evlerine dönen ve Anadolu'ya yerleşmek üzere gönderilen mültecilere yardım etmek için para da sağladı.[1203]

Yabancı büyükelçilerin eşleri ve akrabaları tarafından da benzer amaçlarla İstanbul'da başka cemiyetler kuruldu. *Sermaye-i Şevkat-i Osmaniye Cemiyeti* Macar Madam Burdet Kotes tarafından 22 Mart 1878'de kuruldu ve özellikle göçmen çocuklara giyecek ve ayakkabı sağlamak için çalıştı.[1204] İstanbul'da yaşayan zengin Britanyalı tüccarların evlerinde faaliyet gösteren *İngiltere İane Cemiyeti* 27 Mart 1878'de kuruldu ve iki yıl daha çalışmaya devam etti.[1205] İstanbul'daki Britanya Büyükelçiliğinin üyeleri de mültecilere gıda ve giyecek sağla-

[1201] *Vakit*, 23 Mart 1878/19 Rebiyülevvel 1295, no. 869, aktaran Erkan, s. 163.

[1202] BAA-İrade Dahiliye 61326; Erkan, s. 120.

[1203] *Vakit*, 29 Rebiyülevvel 1295/2 Nisan1878, no. 878, 2 Nisan1878; Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri* II, s. 202-204 belge 54 (Ankara, 1970); Kocacık, s. 159; İpek, s. 114; Erkan, s. 122, 164.

[1204] *Vakit*, 18 Rebiyülevvel 1295 no. 868; *Vakit*, 9 Rebiyülahir 1295/10 Nisan 1878, no. 886, aktaran Erkan, s. 164.

[1205] *Vakit*, 23 Rebiyülevvel 1295, no. 873; aktaran Erkan, s. 163.

Levent Şahverdi Arşivi

mak için İstanbul ve İzmir'deki Britanyalılardan para toplama iznine sahipti.[1206] Hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar için para toplamak üzere İstanbul, Londra ve Paris'te konserler ve oyunlar sergileniyordu.[1207] Savaştan doğrudan etkilenmeyen Osmanlı yurttaşları daha az şanslı olan yurttaş kardeşlerine yardım etmeye çalıştı. Şam, Trablusgarp ve Bursa'nın yanı sıra İstanbul'daki yüzlerce evden para, giyecek ve diğer ihtiyaçlara yönelik bağışlar geldi.[1208] Londra'da Charles Dickens ve Osmanlı mültecilerinin akıbetiyle ilgilenen diğer zengin Britanyalılar tarafından Türklere Yardım Fonu kuruldu, mültecilere ekmek sağlayan bir fırını finanse etmek için İstanbul'a para gönderdiler. Ayrıca mültecilere yiyecek ve barınak sağlayan ve para toplayarak kullanması için Muhacirin Komisyonu'na veren *Hilal-i Ahmer Cemiyeti* tarafından çalıştırılan, mülteci kadınlar için bir hastane kurdu.[1209] *Hilal-i Ahmer Cemiyeti* aynı zamanda Osmanlı esir kamplarındaki düşman esirlere, düşman kamplarındaki Osmanlı mahkumlara ve Balkanlar'da, Trablusgarp'ta veya Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Osmanlı ordusunun dâhil olduğu tüm cephelerde Osmanlı silahlı kuvvetlerine de yardım etti.[1210] Tüm savaş cephelerinde ona, Britanya'nın başkentinde Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca savunucularından biri olan Hindistanlı Müslüman Avukat Seyyid Emir Ali (1849-1948) tarafından Londra'da örgütlenen İngiliz Kızıl Haç birimleri yardım ediyordu. Ali akabinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı hükümetine mali yardım ayarladı ve savaştan sonra Mustafa Kemal'in hiç memnun olmadığı bir şekilde Halifeliğin devam etmesini savundu.[1211]

[1206] BBA-İrade Dahiliye 63136; Erkan, s. 163.

[1207] *Vakit*, 1 Rebiyülahir 1295/4 Nisan 1878, no. 881; Erkan, s. 164; Vakit, 4 Cemaziyelevvel 1295/15 Mayıs 1878, no. 912, İpek, s. 120.

[1208] *Vakit*, 25 Rebiyülahir 1295/18 Nisan 1878, no. 903; aktaran Erkan, s. 164.

[1209] BBA-DH. EUM. MH. Dosya 50. Gömlek 16, 1 Mart 1913/22 Rebiyülevvel 1331. Nedim İpek, *Rumeliden Anadolu'ya Türk Göçleri, 1877-1890* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1991), s. 68-77; Şimşir, *Rumeliden*, I, s. 231; Dündar, s. 59; Erkan, s. 123.

[1210] Trablusgarp Savaşı sırasında Trablusgarp ve Bingazi'deki Mısır şubesinin faaliyetlerinin bir anlatımı Mustafa Haykal,'Yawmiyat Mudir al-Hilal al-Ahmar al-Misri hawl al-'Udwan al-Isti'mari al-Itali 'ala Banghazi 'am 1912'de bulunmaktadır [Mısır Kızıl Haç Başkanının 1912'de Bingazi'de İtalyan sömürge saldırısıyla ilgili günlükleri], *Majallat al-Buhuth al-Turikhiya* [Libya] , II/2 (1980), s. 287-295.

[1211] M. Ali Asghar Khan, 'Ameer Ali's Services to Turkey,' *Journal of the Asiatic Society of Bangladesh* [Bangladeş], I/1 (1977), s. 54-65.

Levent Şahverdi Arşivi

Rus-Türk savaşı sona erdiğinde ve Rusya'nın Türkiye'nin doğusunun büyük bir bölümünü işgali Berlin Kongresi ve Antlaşmasıyla teyit edildiğinde, Osmanlı yönetimi mültecileri yerleştirmek ve onlarla ilgilenmek için daha büyük ve daha daimi bir organizasyona ihtiyaç olduğuna karar verdi. Neticede 9 Temmuz 1878'de, savaş sırasında gelen ve akabinde gelmeye devam eden tüm mültecilerle ilgilenmek üzere, üyeleri arasında muhacirlerin yerleştirilmekte olduğu bölgelerden ünlü yerel eşrafın yanı sıra muhacirlerin kendi temsilcilerinin bulunduğu *İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu* kuruldu.[1212] Kayıtları ve hesapları tutmanın yanı sıra ulaşım, barınma, yiyecek ve giyecek için mültecilere ödeme yapmakla sorumlu *İdare-i Umur-u Hesabiye* ile göçmenlerin ve mültecilerin ulaşım ve yerleşmesinden sorumlu olan *İdare-i Umur-u İskâniye* olmak üzere iki şubesi bulunuyordu. Ayrıca bağımsız ancak parasını *İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu*'ndan alan bir organ olarak *Muhacirin-i Umur-u Sıhhiye* kuruldu. *İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu*'na yöneticilerinin çalışmalarını kendilerine en çok ihtiyaç duyulan bölgelerde toplamak üzere İmparatorluk etrafındaki belediyelerde yirmi şube açma yetkisi verildi. 1 Ekim 1878'den başlayarak bu şubeleri oluşturmak ve idare etmek üzere ilk olarak Aydın/İzmir, Hüdavendigâr/Bursa, Suriye/Şam, Halep, Adana, Sivas, Kastamonu, Konya, Ankara, Canik, İzmit ve Biga'ya iskân memurları gönderildi. Bunların çoğu aslında, ilçe mutasarrıfı, kaymakam veya vali yardımcıları olarak çalışmış ve bu nedenle hâlihazırda çalışmakta oldukları bölgelerde kaydadeğer deneyimleri bulunan emekli devlet memurlarıydı. Mültecilerin sayısı bu tür düzenlemeleri gerektirir gerektirmez il ve ilçe düzeyinde daha fazla şube eklenmesi hükmü de eklendi.[1213] Kısa süre sonra Lazistan, Batum ve Kafkasya'nın diğer yerlerinden ve Rus işgalindeki Kars ve Doğu Anadolu'dan gelen ve Sivas, Ankara, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Konya ve Adana'daki yerleşimlere yönlendirilen mültecilerle ilgilenmek üzere

[1212] Nizamnamesi BBA-İrade Meclisi Mebusan 2786 ve İrade-Dahiliye 65081'de bulunmaktadır; metni ise Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri* (İstanbul, 1966), s. 96-116'da yer almaktadır; bir özeti ise Dündar, s. 59'da bulunabilir; ayrıca bakınız Erkan, s. 98-107; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-90)* (Ankara, TTK, 1994); ve Faruk Ayın, '1878'de Osmanlı Devletinde Meydana Gelen Göç Hareketleri ve Göçmenlerin İskânı,' *Askeri Tarih Bülteni*, XVIII/34 (Ankara, 1993), s. 33-41, özellikle s. 37.

[1213] BBA-İrade, Meclisi Mahsus 2686: *İskan-ı Muhacirin Talimatnamesi*, Ek 1; Erkan, s. 133.

Trabzon,[1214] Sivas,[1215] Konya,[1216] ve Bursa'ya[1217] ilave iskan memurları atandı. Daha fazla yerleşim için uygun olduğu düşünülen başka yerler bulmak üzere Anadolu ve Trakya civarına düzenli olarak komisyonlar gönderildi.

İskân memurlarını, mültecileri yerleştirmek için neler yapıldığı, ne tür sorunlarla karşılaşıldığı ve bunları çözmek için neler yapılması gerektiği konusunda düzenli raporlar gönderen iskân müfettişleri izledi. 12 Ocak 1882'de örneğin, Sivas İli İskân Müfettişi, bölgede, önce Kars ve Samsun'a gelen, Kafkasya'daki çeşitli yerlerden oraya yerleşmeye gönderilen 4.375 haneyi ve toplam 22.778 kişiyi barındımak için yeni evler inşa edilmesi gereken 297 köy bulunduğunu bildirdi. Ancak 8.475 kişi gelip yeni evlerine yerleştirilirken Sivas bölgesine gönderilen 2.509 hane ve 13.371 kişi henüz gelmemişti. Dolayısıyla ekim mevsimi başladığında yerlerinde olmaları için bahar başında gelmeden önce onlar için evler inşa edilmeliydi.[1218]

Bir bölgenin dolduğu, daha fazla yerleşim için boş ekilebilir arazi bulunmadığı düşünüldüğünde, başka yerlerde boş bölgeler bulundu ve yeni gelen mülteciler oralara gönderildi.[1219] Genel olarak yönetimin Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Müslüman mültecilere yardım etme çabaları çok faydalıydı ancak vilayetlere gönderilen memurlar arasında epeyce yolsuzluk vardı. Muhacirin Komisyonu bununla başa çıkmak için bazı yöntemler geliştirmeye çalıştı, bir noktada maaşlı memurların yerine şahsi zenginlikleri nedeniyle çalmak için daha az sebebi olacağı düşünülen zengin gönüllüler getirmeye karar verdi.[1220]

Muhacirleri taşıma ve yeni evlerine yerleştirme görevi aslen Komisyon'un *İdare-i Umur-u İskâniye* bölümü tarafından yürütülüyordu. Güneydoğu Avrupa'dan gelen mültecilerin çoğu İstanbul'dan Anadolu'daki yeni evlerine, İstanbul limanından çıkıp ya Karadeniz ya da

[1214] BBA-İrade Dahiliye 63011, 8 Aralık 1878; BBA-İrade Şurayı Devlet 2392, 19 Mart 1879; Erkan, s. 133-134.

[1215] BBA-İrade Dahiliye 66553, 5 Nisan 1880; BBA İrade Dahiliye 68920. 12 Eylül 1882: Erkan, s. 134.

[1216] BBA-İrade Dahiliye 951615 Ekim 1890; Erkan, s. 134.

[1217] BBA-İrade Meclisi Mahsus 2786, Ocak 1878: Erkan, s. 136.

[1218] BBA-Yıldız Mütenevvi 8/45; BBA-Yıldız Hususi Maruzat 255/64; İpek, s. 251. Erkan, s. 147-148.

[1219] BBA-Yıldız Mütenevvi 8/23; Erkan, s. 159-160.

[1220] BAA İrade Meclis-i Mahsus 2971; Erkan, s. 134-135.

Levent Şahverdi Arşivi

Ege ve doğu Akdeniz kıyılarına deniz yoluyla gittiler. Karadeniz'den veya kara yoluyla Rusya veya Kafkasya'dan gelenler Batum, Samsun ve Hopa gibi Karadeniz limanlarından yola çıkarak Anadolu'nun güney kıyılarında bir yerlerdeki yeni evlerine taşındılar.[1221] Yola çıkmalarından beş gün önce İskâniye'nin yerel Müslüman dini ve idari yöneticilere, geçici olarak nerede yaşadıklarını, yola çıkma zamanını ve yerini, gönderildikleri limanı ve nihai yerleşim yerlerini bildirmeleri gerekiyordu. Göçmenlere yolculukları için biletlerin yanı sıra gidecekleri yere varana değin, denizdeyken kötü hava koşullarının neden olacağı olası gecikmeler için ilave yiyecek de dâhil, onlara yeteri kadar yiyecek, diğer malzemeler ve yevmiye sağlamakla yükümlüydü. Göçmenlerin genellikle nereye gideceklerini seçmelerine veya gönderildikleri yerleri reddetmelerine izin verilmiyordu ancak başka, daha çok istenen yerlerde yakın akrabaları olduğunu ya da belirlenen yerlerin o veya bu sebeple onlara uygun olmadığını kanıtlamaları halinde yerlerini değiştirmeleri için de bazı hükümler eklenmişti.[1222] İdare ve yerel şubeleri ayrıca göçmenleri taşınmaları sırasında ve yerleşim yerlerine varmalarının ardından bir süre için tedavi etmek üzere hastaneler ve tıbbi tesisler sağlamakla da görevliydi. Bu göçmenler kısa bir süre için, genellikle yeni evlerine varmalarını takiben, çalışmaya ve kendi başlarına yaşamak için yeterli para kazanmaya başlamaları beklenen üç ayı geçmemek kaydıyla kira, yiyecek ve giyecek için para alabiliyorlardı. Şayet yerleştirildikleri evlerin onarıma ihtiyacı varsa İdare gerekli onarımları yapıyor, masraflar daha sonra çalışmaya başladıktan sonra göçmenler tarafından ödeniyor veya yerleştirildikleri mülklerin gerçek sahiplerine ödedikleri kiradan kesiliyordu. Kendileri için belirlenen yerlerde yaşamayı reddeden göçmenlere bazen kendi istedikleri yere yerleşmeleri için boş arazi ve vergi muafiyeti veriliyordu ancak çoğu durumda bu kişilerin, kendilerine ayrılan yerlerden izinsiz taşınanlara ek olarak, ulaşım masrafları karşılanmıyor, devlet desteği kesiliyor ve kendi seçtikleri yerlerde kendi başlarına yaşamaları bekleniyordu.[1223]

Bu mültecilerin kabulünde ve yerleştirilmesinde pek çok sorun yaşanıyordu. Onları taşımak için kullanılan gemiler genellikle çok

[1221] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 17, belge 70; aktaran Erkan, s. 159.
[1222] BBA-Yıldız Mütenevvi 16/28; BBA-Yıldız Mütenevvi 15/102; Erkan, s. 159, 188.
[1223] BBA-İrade Dahiliye 67140; Erkan, s. 189.

eski ve güvenli değildi ve oldukça fazla sayıda gemi denizdeyken fırtınada battı ve pek çok kişi kayboldu.[1224] Bazen geldikleri limanlarda kolera veya tifüs gibi salgın hastalıklar bildirildiğinde Osmanlı makamları Osmanlı limanlarına girmek için hâlihazırda denizde olan gemilere izin vermiyor, onları bazen haftalarca açık denizlerde veya dış limanlarda beklemeye mecbur ediyordu. Bazıları geldikleri yerlere geri gönderiliyor, karaya çıkmış olan mülteciler karantinada tutuluyordu.[1225] Mülteciler karantinada beklemek zorunda kalmadan sonunda Osmanlı limanlarına vardıklarında bile daha önce gelenlerin taşınmalarıyla meşgul olunduğundan genellikle taşınmak üzere haftalarca beklemek zorunda kalıyorlardı.[1226] Bazen ancak doğrudan Meclis-i Vükela'ya tekrar tekrar başvuruda bulunduktan sonra gönderiliyorlardı.[1227] Beklerken ve ardından deniz veya tren yoluyla gönderilirken, Muhacirin Komisyonu tarafından yerleşim bölgelerine giderken ihtiyaçları için sağlanan para, su ve yiyecek genellikle yetersiz kalıyor, yerel makamlar yardım edemiyor ya da etmek istemiyor ve göçmenleri benzer koşullardaki sürgünler gibi oldukça zor durumda bırakıyordu.[1228]

Göçmenler sonunda yeni evlerine ulaştıklarında, çoğu nesillerdir orada olanlarla ortak meraların ve ormanların kullanımı, sokak ve caddelerde işçi gereksinimi gibi konularda tartışma yaşıyorlardı; bu anlaşmazlıklar genellikle açık çatışmalara ve kan dökülmesine sebep oluyordu.[1229] Bazı durumlarda, öngörülen gıda tahsisleri göçmenler onların yerine ilk hasatlarının meyvesini koyamadan tükeniyordu ve hasatları gelene kadar onlara ilave tedarik sağlamak için özel düzenlemeler yapılması gerekiyordu.[1230] Birkaç durumda yeni gelen yerleşimciler ortak alanları ve ormanları o kadar tahrip etmişlerdi ki onlarla bölgedeki eski yerleşik kişiler arasında açık çatışmalar çıktı. Bazen Orman ve Maden Nezareti ve Muhacirin İdaresi temsilcileri bu tür

[1224] M. Nihad Berzec (Berzegi), *Tehcir-üs Şerakise* (Amman, 1987), s. 122, aktaran Erkan, s. 158.

[1225] BBA-Yıldız Hususi Maruzat 262/7; BBA-Yıldız Hususi Maruzat, 269/53; BBA-Yıldız Hususi Maruzat 284/108 hepsini aktaran Erkan, s. 87.

[1226] BBA-İrade Dahiliye 94350, aktaran Erkan, s. 85.

[1227] BBA-Meclisi Vükela Mazbataları cilt 63, belge 93. 7 Nisan 1891, aktaran Erkan, s. 154.

[1228] BBA-Irade Dahiliye 943258, aktaran Erkan, s. 89.

[1229] BBA-İrade Şurayı Devlet 3106; Erkan, s. 180-184.

[1230] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 38, belge 33; Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 53, belge 8, ikisini de aktaran Erkan, s. 167.

Levent Şahverdi Arşivi

doğal kaynakların yok edilmesini büyük ölçüde sınırlayan uzun süreli Osmanlı kanunlarına uygun olarak göçmenleri ağaçları kesmeye son vermeye ikna edebiliyordu ama çoğunlukla hiçbir şey yapamıyorlardı.[1231] Bazen ormanlardan sağlanan keresteler yeni gelenler için cami ve okul inşasında kullanılıyordu ve bu tür durumlarda Meclis-i Vükela genellikle ormanları bu tür amaçlar için kullanmalarına izin veriyordu.[1232] Diğer durumlarda ise, tartışmalara ve kargaşaya cevaben, yerlilerle yaşadıkları sıkıntıları halletmek ve düzeni sağlamak için yeni gelenler başka yerlerdeki boş arazilere taşınıyordu.[1233]

Mültecilerin çoğu şehir yaşamını seviyordu. İstanbul'da kalmayı tercih ediyor ve Anadolu veya Trakya'daki vilayetlere yerleştirilmek istemiyorlardı. Başlangıçta Muhacirin Komisyonu İstanbul'un şehir merkezinden uzaktaki bölgelerinde, Marmara Denizi'nde, Balmumcu ve Zincirlikuyu'da onlara araziler ayırarak onları memnun etmeye çalıştı. Ancak kısa bir süre sonra hükümet, sadece tüccar veya sarraf olarak tecrübesi olanlar hariç, tüm mültecilerin oraya yerleşmesini yasaklayarak İstanbul'a göçü sınırlama geleneksel Osmanlı politikasını sürdürdü. Diğer hepsileri tarımla uğraşmak üzere vilayetlere gitmek zorundaydı.[1234] Meclis-i Vükela Muhacirin Komisyonu'na Kafkasya'dan gelen Çerkez, Tatar ve Nogay mültecileri Şam, Halep ve Adana bölgelerine yerleştirmesi, bazılarını orta ve güneydoğu Türkiye'de Konya ve Zor'a ve Bulgaristan'da Varna'ya ve Doğu Rumeli'de Selanik'e göndermesi talimatı verdi. Deniz yoluyla İzmir, Mersin, İskenderun, Trablusşam, Acre ve Hayfa limanlarına gelen Müslüman mülteciler ancak çalışmak istiyorlarsa o bölgelere yerleştirilecekti; aksi halde kendileri ev ve iş bulacaklardı ama kendilerine bakamayan dullara ve bekâr kadınlara süresiz olarak Muhacirin Komisyonu bakacaktı. Önceden Kastamonu, Sivas ve Ankara bölgelerine gönderilmiş olan Kafkas mülteciler kendilerine uygun boş yer olmadığını gördüler., Bbu nedenle çoğunlukla Yunanistan'a gitmiş olan Rumlar tarafından terk edilmiş yerlere yerleştirilecekleri Karadeniz kıyılarına gönderilecek-

[1231] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 77, belge 110, aktaran Erkan, s. 185.

[1232] BBA-Yıldız Resmi 72/26, aktaran Erkan, s. 138.

[1233] BBA-Yıldız Mütenevvi 9/3; BBA-Meclisi Vükela Mazbataları, cilt 63, belge 1; BBA-İrade Dahiliye 88631; Erkan, s. 184. BBA-İrade Dahiliye 90719, yıl 1889; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 49, belge 64/1-2, aktaran Erkan, s. 182.

[1234] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 36, belge 35, cilt 48, belge 35, cilt 70, belge 89, yıl 1889; hepsini aktaran Erkan, s. 95.

lerdi. Diğer mülteciler ise nerede olurlarsa olsunlar yerleşmek üzere Aydın ve Hüdavendigar/Bursa vilayetlerine gönderildiler.

İstanbul'daki Osmanlı hükümetine Rusya'da Müslümanların kötü muamele gördüğü veya zulmedildiğine dair haberler geldiğinde, St. Petersburg'daki Osmanlı sefareti ve Orta Asya'nın çeşitli yerlerindeki konsolosluklara, sadece Rus yönetimini uygun şekilde protesto etmekle kalmayıp ayrıca Rus zulmünden Osmanlı İmparatorluğu'na Güneydoğu Avrupa'dan trenle veya Karadeniz'den gemiyle veya Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya karayoluyla kaçmak isteyen Müslümanlara teşvik ve mali yardım sağlamaları talimatı verildi.[1235] Sınırı geçip Osmanlı topraklarına girdiklerinde Muhacirin Komisyonu onların oradan yerleşmeleri için seçilen yerlere ulaşım masraflarını karşıladı. Bu arada, Muhacirin Komisyonu Dâhiliye Nezareti'nden nerede mültecileri yerleştirmek için kullanılabilecek ekilmemiş araziler olduğu konusunda bilgi alıyordu. Her bir mülteci aile veya grup için ayrılan arsa payı bu listeye göre belirleniyordu. Örneğin Ocak 1890'da Dâhiliye Nezareti Muhacirin Komisyonu'na yeni gelen Çerkez mülteciler için Konya vilayetinde 180.700, Ankara'da 43.300 ve Adana'da 111.078 dönüm ekilmemiş arazi, toplamda 335.078 dönüm boş arazi bulunduğunu ama bunun Trabzon, Sinop ve başka yerlerde arazi tahsis edilmesini bekleyen tüm Çerkez mültecileri yerleştirmek için yeterli olmadığını, bu nedenle başka uygun araziler bulmak için daha fazla araştırma yapılması gerektiğini bildirdi.[1236]

Bölgede yaşayanlar belli grupların aralarına yerleştirilmesine itiraz ettiğinde sorunlar ortaya çıkıyordu. Bir ara, İdare Kırım'dan gelen Tatar mültecileri Van, Erzurum ve Hakkâri'deki Çerkezlerin yanına yerleştirmeye karar verdi ancak hem Tatarlar hem de Çerkezler plana karşı çıkınca vazgeçildi. Başka bir zaman Kafkasya'dan gelen çok sayıda mülteciyi Dersim ve Diyarbakır yakınlarındaki vadilere yerleştirmeye çalıştı ancak orada yaşayan Kürt aşiretler bu bölgelerdeki önemli nüfus çoğunluklarını seyreltme çabası olarak gördükleri plana itiraz ettiler, dolayısıyla bu fikirden de vazgeçildi.[1237] Sonunda, Osmanlı yönetimi,

[1235] BBA-Yıldız Arşivi Hususu Maruzat, 175/26; BBA-İrade Dahiliye 74289; Erkan, s. 50, 61.

[1236] BBA İrade Meclisi Mahsus 4686, Lef 2 ve Meclisi Mahsus 4800, Lef 4, aktaran Erkan, s. 63.

[1237] BAA Meclisi Vükela Mazbataları cilt 30, belge 28, aktaran Erkan, s. 53-54.

Levent Şahverdi Arşivi

Çerkez olmayan Kafkas mülteciler daha güneye Muş ovasına yerleştirilirken Çerkez mültecileri Rus-Osmanlı sınırının hemen yanına Kars bölgesine yerleştirme politikası izlemeye çalıştı. Bazılarına yerleşmeleri için daha iyi tarım arazisi verilirken diğerleri kendilerini verimsiz topraklarda buldular. İkinci grup şikâyet etmeye başladı. Fakat Berlin Antlaşmasıyla bölgenin işgali ve Rusya'ya bırakılması ve sıkıntı yaratan bazı Çerkezlerin ve Kürtlerin Osmanlı yönetiminden çıkmasıyla iki sorun da ortadan kalktı.[1238]

Pek çok durumda muhacirlerin gönderildiği boş araziler geldikleri yerlere hiç benzemiyordu ve iklimi o kadar farklıydı ki nasıl yeterince ürün toplayacaklarını bilmiyorlardı. Bazen ya gitmeyi reddederek ya da vardıkları anda hemen yerleşim yerlerini terk edip kendi yollarına giderek düzenlemelere açıkça isyan ediyorlardı.[1239] Bu özellikle esasen Bağdat ve Hicaz demiryollarının muhafızlığını yapmak ve bölgedeki isyankâr Arap Bedevi aşiretlerine karşı koymak için başlangıçta Suriye'nin çöllerine ve ovalarına yerleştirilen Kafkas Dağları'ndan gelen binlerce Çerkez ve diğer gruplar için geçerliydi.[1240] Çoğu durumda alışkın oldukları dağlardan uzakta çok sıcak yerlere yerleştirilmelerine şiddetle karşı çıktılar ve geldikten kısa bir süre sonra orta Anadolu'nun daha ılıman diyarlarına veya İstanbul'a kaçtılar.[1241] Muhacirin Komisyonu zaman zaman çeşitli Çerkez grupları ve aşiretleri bölerek, küçük gruplar halinde, 1882'de İzmit, Yalova, Samsun, Karabiga ve Beyrut gibi tamamen farklı yerlere göndererek kontrol etmeye çalıştı.[1242] Çerkezler, Gürcüler ve Abaza Müslümanlar Anadolu'ya yerleşti ancak Müslüman ve Hristiyan komşularına ayırt etmeksizin saldırıp yaşadıkları yerlerde kargaşaya ve büyük yıkıma sebep olarak yıkıcı etkilerini sürdürdüler.[1243] Özellikle Çerkezler çok fazla sorun çıkarıyordu. Seya-

[1238] BBA-Yıldız Resmi 114/7. Faruk Kocacık, 'XIX Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları', *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, no. 32 (İstanbul, 1979), s. 419-420.

[1239] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 51, belge 44; Erkan, s. 175.

[1240] BBA- BBA-Yıldız Mütenevvi 12/49; Erkan, s. 60; Dündar, s. 130-131; David Kushner, 'The Haifa-Damascus Railway: The British Phase, 1890-1902,' (İbranice), *Cathedra* [İsrail], no. 55 (1990), s. 89-109.

[1241] BBA-Yıldız Hususi Maruzat 255/64; BBA-Yıldız Arşivleri, Resmi 64/16; BAA-İrade Şurayı Devlet 2123; Kocacık, s. 171; Erkan, s. 154, 168; İpek, s. 142-143.

[1242] BBA-Yıldız Hususi Maruzat 175/29; Erkan, s. 61.

[1243] BBA-DH. H, no. 43/323117, 7 Eylül 1914/20 Ağustos 1330/16 Şevval 1332; BBA-DH. H, 43/323117, 7 Eylül 1914/20 Ağustos 1330/16 Şevval 1332.

hatleri sırasında onları koruyan Osmanlı jandarmaları ve askerleriyle sürekli kavga ediyor ve devamlı kamu güvenliğini ve düzenini bozuyorlardı.[1244] İstanbul'da Sirkeci olsun veya başka bir liman olsun geldikleri her yerde Çerkezler sürekli nereye yerleştirilmeleri gerektiği, yardım ödemeleri, vergi ve askerlik muafiyetleri konusunda Komisyon yetkilileriyle tartışıyordu.[1245] 1888'de Kafkasya'dan İstanbul'a gelmiş olan ve oradan Hakkâri'deki evlerine gitmek üzere gemiyle Trabzon'a gönderilen birkaç Çerkez mülteci, Eskişehir'deki akrabalarının yanına gitmeyi tercih ettikleri gerekçesiyle gemiye binmeyi reddettiler ve bu anlaşmazlık ancak birkaç saat süren hararetli tartışmanın sonunda Emniyet Müdürlüğünce onların istediği şekilde çözümlendi.[1246] Bir başka olayda, Bursa yakınlarına yerleştirilmiş olan Çerkez mülteciler yerel sakinlerle ve yetkililerle o kadar çok tartışmaya girdiler ki göç makamları çok fazla direnmeden başka yerlere taşınabilmeleri için onları gruplara ayırmaya çalıştı. Ancak mülteciler bu girişimlere şiddetle karşılık verdiler ve ancak büyük zorluklarla başka yere gönderilebildiler.[1247] 1894'te Suriye'deki Kuneytra bölgesinde yeni gelen Çerkez mülteciler pek çok kez yerel Dürzü sakinlerle çatıştılar. Dürzü savaşçılardan oluşan 3 bin kişilik yerel bir güç dört Çerkez kızı, bir Çerkez kadını ve genç -ve yaşlı 51 Çerkez erkeği öldürürken Dürzüler sadece yirmi adamlarını kaybettiler.[1248] Diğer Dürzü güçler Çerkezler için yeni yapılmış olan tüm komşu köyleri yakarak karşılık verdiler.[1249] Lübnan Dağı'nda ve Havran'da yaşayan Dürzüler kendilerini ve ailelerini Çerkezlerden korumak için örgütlü gruplar oluşturacaklarını duyurdular ve işe nerede bulurlarsa yerleşmiş Çerkezlere saldırarak başladılar. Sonunda ise Suriye/Şam Valisi Osman Nuri Paşa gerekli güvenliği sağlamak üzere bölgeye çok sayıda jandarma gönderdi ve böylece her iki tarafın liderlerini Şam'a çağırarak asayişi sağlayabildi. Ancak Dürzülerle Çerkezler arasındaki gerilim devam etti ve Çerkezlerin çoğunun Anadolu'ya dönmelerine neden oldu ama Çerkezler oradaki yerel halkla da tartışmalar yaşadılar. Bunların çoğu Birinci Dünya Savaşı

[1244] BBA-Yıldız Hususi Maruzat 204/50, yıl 1887; BAA Yıldız Mütenevvi 33/12, yıl 1888; BBA Meclis-i Vükela Mazbataları cilt 33, belge 54, yıl 1890, aktaran Erkan, s. 181-182.

[1245] BBA-Yıldız Mütenevvi 36/70; Erkan s. 62.

[1246] BBA-Yıldız Mütenevvi 36/70, aktaran Erkan, s. 85.

[1247] BBA-Yıldız Hususi Maruzat 161/37; Erkan s.187.

[1248] BBA-Yıldız Hususi Maruzat 302/67, 305/92, aktaran Erkan, s. 183.

[1249] BBA-Yıldız Esas Evrak 18-480/248-123-53.

Levent Şahverdi Arşivi

sırasında Ruslarla savaşmak üzere Osmanlı ordusuna alındı veya *Teşkilat-ı Mahsusa* tarafından gerilla çeteleri oluşturuldu.

Muhacirlerin ve mültecilerin ulaşım, yerleşim ve geçim meseleleriyle uğraşmanın yanı sıra Muhacirin Komisyonu'nun ayrıca birkaç ilave görevi daha vardı. Kocaları olmadan gelen ve ailelerinden ve aşiretlerinden ayrılan mülteci kadınlarla da ilgilenmek zorundaydı. Barınma ve yiyecek ihtiyaçlarının karşılandığı belediyelere teslim edilmeleri gerekiyordu. Ordu için kıyafet dikmeleri için iş bulunması gerekiyordu, maaşları milli hazineden geliyor ve kıyafetlerin satışından elde edilen gelir yoksulların gıda ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanılıyordu.

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, çok sayıda Müslüman tarım işçisinin Anadolu'ya akın etmesi, Osmanlı'nın dünya ekonomisine daha fazla dâhil olduğu ve Tanzimat'ın getirdiği idari merkeziyetçiliğin malların ihracatını, özellikle Anadolu'da denizle doğrudan bağlantısı olmayan bölgelerden giderek zorlaştırdığı bir zamanda devlet için giderek daha ağır bir yük haline geldi. Sonuç aşırı üretim, ürünlerin fiyatının düşmesi, para darlığı ve giderek ödeyemez hale gelen çiftçilere daha fazla vergi getirilmesi oldu. Neticede, Kırım Savaşı sonrasında getirilen ve topraklara yerleştirilen pek çok işçi, köylerine gönderdikleri para ailelerinin tek geçim kaynağı olan topraksız göçmen işçiye dönüştü. Kötüleşen ekonomik koşullar pek çok küçük Müslüman çiftçinin topraklarını Ermeni tefecilere ve diğer girişimcilere kaptırmalarına neden olurken göçmen ve yarı göçmen Kürtler, Rusya'ya yerleşme başarısız girişimlerinden dönen Ermenilere verilmek üzere daha önce yerleştirildikleri topraklardan çıkarıldılar. Bu Ermenilerle daha birkaç yıl önce uzaklaştırılmış oldukları göçmen yaşamlarına dönmeye zorlanan Kürtler arasında toprak konusunda giderek şiddetlenen çatışmalar yaşanmasına yol açtı.[1250] Sadece eski evlerinde devam eden zulümden değil ayrıca Sultan II. Abdülhamid'in Hristiyanların Osmanlı topraklarında hak iddia etmesi karşısında İmparatorluğunun Müslüman nüfusunu artırma çabası nedeniyle de daha çok Müslüman göçmenin gelmeye devam etmesi[1251] ve Güneydoğu Avrupa'da Hristiyan toprakların

[1250] Artashes M. Poghosian, *Sotsial-intesakan haraberutiunnere Karsi marzum 1878-1920* [Kars vilayetinde sosyo-ekonomik ilişkiler, 1878-1920] (Erivan, 1961).

[1251] İsmet Bozdağ, ed., *Abdülhamid'in Hatıra Defteri* (İstanbul 1978), s. 13, aktaran Erkan,

Levent Şahverdi Arşivi

kaybedilmesiyle beraber Hristiyan Osmanlı yurttaşların Avrupa'ya ve ABD'ye gitmesi, İmparatorluğun demografik dengesini değiştirdi ve 1820'lerde nüfusunun yüzde 56'sını Müslümanlar oluştururken 1890'larda bu oran yüzde 76'ya çıktı. Ayrıca Müslüman göçmenlerin çoğu Güneydoğu Avrupa'daki Hristiyan ülkelerdeki zulümden kaçmış, önceki yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda var olmayan Hristiyanlara yönelik nefreti de beraberlerinde getirmişlerdi.[1252] 1875'te başlayan Balkan ayaklanmaları ve akabindeki Rus-Türk savaşı (1877-1878) sırasında, daha sonra Ermenilerin kahramanı olacak Antranik de dâhil binlerce Ermeni subay ve asker hem Kafkasya'da hem de Müslümanları katleden Bulgarlara katıldıkları Bulgar cephesinde Rus ordularında savaştı, .Bu nedenle Osmanlı topraklarına kaçan Müslümanlar, Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki gerilimi daha da artırdı.[1253] Takip eden Berlin Kongresi'nde İstanbul Ermeni Patriği, Rusların, Ermenilerin bir Ermeni devleti kurmak için istedikleri bölgeleri ele geçirmeleri umuduyla açıkça ve kuvvetle Ermeni ulusal davasını destekledi. Berlin Antlaşması Rusya'ya Türkiye'nin doğu illeri Kars, Ardahan ve Batum'u vermişti ama Erzurum, Van ve Hakkâri bölgelerinde özellikle bir Ermeni devleti kurulmasını veya hatta Müslümanları sürmek ve yerlerine Ermenileri yerleştirmek için bu bölgelere Rus askerlerinin yerleştirilmesini sağlayamadı. Böylece Ermenilerin umutları suya düştü.[1254] Bundan emin olmak için 1 Nisan 1887'de Sultan Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına giren Müslüman mültecilerin önceki yıllarda olduğu gibi artık orta ve batı Anadolu'ya gönderilmemesi, onun yerine Müslüman nüfusu artırmak üzere Ermenilerin savaş sırasında bağımsızlık propagandası yaptığı Erzurum, Van ve Hakkâri'ye gönderilmesi emri verdi. Aynı zamanda güney Rusya ve Kafkasya'daki Osmanlı konsolosluklarına, özellikle Rus hükümetinin Müslüman erkekleri Rus

s. 48.

[1252] Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison, Misconsin, 1985); Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler* (Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1991), s. 61; İlhan Tekeli, 'Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu,' *Toplum Bilim*, no. 50 (İstanbul, 1990), s. 45-72.

[1253] Z.M. Ghassabian, '1877-1878 tt. Rus-Turkakan Paterazme ev Bulgharahayere,' [Rus-Türk Savaşı, 1877-78, ve Bulgar Ermeniler], *Patma-Banasirakan Handes. Istoriko- Filologicheskii Zhurnal*, no. 1 (1978), s. 72-79.

[1254] Arthur Beylerian, 'Les Origines de la Question Armenienne du Traité de San Stefano au Congrès de Berlin (1878)', *Revue d'Histoire Diplomatique*, cilt 87-1/2 (1973), s. 139-171; Arthur Beylerian, ed., *Les grandes puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises* (1914-1918) (Paris, Sorbonne, 1983).

Levent Şahverdi Arşivi

ordusuna alma çabalarına karşılık olarak Müslümanları aynı bölgelere göç etmeye teşvik etmeleri ve Sultan'ın özerk veya bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasını önlemek için Müslüman nüfusunu artırmak istediği bölgelere gitmek isteyenlerin bilet paralarının ve yolculuk masraflarının karşılanması talimatı verildi.[1255] Sonuçta pek çok Müslüman göçmen sınırı geçerek bu bölgelerdeki Müslüman nüfusu öncekinden bile daha yüksek bir orana çıkardı ama Sultan bununla da tatmin olmadı. Bu nedenle 1894'te yetkililerine tekrar Ermeni milliyetçilerin hak iddia ettiği bölgelere Müslüman göçmenlerin yerleştirilmesi sürecini hızlandırmak için ellerinden geleni yapmaları talimatı verdi.[1256] Ancak görünüşe göre bu emre bile kısmen uyuldu çünkü Kafkasya'dan gelen mültecilerin çoğu gemiyle Samsun, Sinop ve Giresun'a geldi ve Sultan'ın istediği iller yerine yine Anadolu'nun Mamuretülaziz, Bursa, Sinop ve Sivas bölgelerine yerleştirildiler.[1257]

İlginçtir ki zaman zaman Rus hükümeti Rus Müslümanları Osmanlı topraklarına göçmeye teşvik etti ancak Osmanlıların Rusya'nın, yerleşim koşullarını iyileştirmek için Osmanlı hükümetine gerektiğinde müdahale etme hakkını yeniden tasdik etmesi koşuluyla ve böylece devam eden Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etme arzusunu güçlendirdi. 1889'da Rusya'nın Kuban vilayetinden 24 bin Çerkez'in, Rus sınırı yakınlarına yerleşmemeleri ve Osmanlı hükümetinin Rusya'nın yerleşmelerine nezaret etmesine ve mültecilerin kendilerine sunulan yerleşim yerleri, barınma ve koşullardan memnun olmamaları halinde Osmanlı makamlarına müdahale etmesine izin vermesi koşuluyla Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmesine müsaade etti ve hatta paralarının bir kısmını yanlarında götürmelerine bile izin verdi.[1258] Osmanlı hükümeti hem ulaşım masraflarını sınırlamak hem de Rus topraklarında casus olarak kullanılabilecekleri bir konumda tutmak için Çerkez mültecileri Rus sınırı yakınına yerleştirmeyi tercih etti. Bir süre-

[1255] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Kayıt 25, Belge no. 64, Eylül 1991, aktaran Erkan, s. 61-62.

[1256] Sultan'ın 1 Nisan 1887/17 Recep 1305 tarihli orijinal fermanını bulamadım ancak Sultan'ın 1 Aralık 1894/2 Cemaziyelahir 1312 tarihli ikinci fermanında bu husus belirtilmektedir, BBA- Yıldız Arşivi, Hususi Maruzat 314/14, aktaran Erkan, s. 48.

[1257] Bilâl Atabek, 'Sinop İlinde Kuzey Kafkasya Muhacirleri', *Kafkasya Kültürel Dergisi*, no. 12 (İstanbul, 1966), s. 29; Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 25, belge 29, Ekim 1887; BBA, Meclis-i Vükela Mazbatası, Kayıt 25, Belge no. 64, Kasım 1887; BBA-İrade Şurayı Devlet 6714, hepsini aktaran Erkan, s. 61-62, 138 148.

[1258] BBA-İrade Meclis-i Mahsus 4800, Lef 1, 31 Aralık 1889; aktaran Erkan, s. 62.

liğine Britanya yönetimi mültecilerin Osmanlıların Rusların o yönde ilerlemesi olasılığına direnmesine çeşitli şekillerde yardım edeceği umuduyla bu fikri destekledi. Ancak 1889'da Britanya, Rusların bu bölgeyi işgal etmemesini ve Britanyalıların Doğu denizlerini ve Hindistan'a giden yolları kontrolünü tehdit edecek şekilde nüfuzlarını Körfez ve Akdeniz'e genişletmemelerini temin etmek için bölgeye Britanyalı muhafızlar yerleştirmelerini sağlamasını umdukları Ermeni özerkliğinin gerçekleşmesini engelleyeceği düşüncesiyle bu fikirden vazgeçti.[1259] Ancak Ruslar bu düşüncelerle Osmanlıların Çerkezleri Rus sınırından çok uzak yerlere yerleştirmelerini sağladı ve bu hükümetin özellikle bu sorunlu mültecilere harcamak istediğinden çok daha fazlasına mal oldu ve onu kendini olası Rus saldırılarına karşı koruma araçlarından birinden daha mahrum etti.[1260]

Çerkez ve Laz Göçü

Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na gelen o kadar çok Çerkez göçmen vardı ve onları karşılama, taşıma ve yerleştirme süreci o kadar çok sıkıntıya yol açıyordu ki Meclis-i Vükela Mart 1890'da sonunda ünlü tarihçi ve reformcu Ahmed Cevdet Paşa yönetiminde meseleyi araştırmak üzere bir Komisyon kurdu. Komisyon Aydın, Hüdavendigar/Bursa ve Kastamonu vilayetlerinde Balkanlar'dan gelen göçmenler için ayrılmış olan 335.078 dönüm arazinin, Halep yakınlarında kullanılabilecek kaydadeğer miktarda ekilebilir araziye ilave olarak Çerkezleri yerleştirmek için kullanılabileceğini bildirdi. Komisyon her halükarda tüm mültecilerin yaklaşık yirmi yıldır bekledikleri Karadeniz bölgesinden ayrılmak isteyeceklerinin kuşkulu olduğunu ama onların yerine Kazakları yerleştirmek isteyen Rus yönetiminden izin almış olan pek çok kişinin daha Kafkasya'dan gelmeyi beklediğini bildirdi. Komisyon bunların, kendilerionlar için Suriye'de ayrılan toprakları incelemeye gidebilecek ve mevcut yerlerinden ayrılmak isteyenlere haber verebilecek, her bir aşiretten üç ila beş temsilci, toplamda belki

[1259] Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, (Doktora Tezi, Samsun Üniversitesi, 1992), s. 167. Daha sonra Türk Tarih Kurumu tarafından *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)* (Ankara, TTK, 1997) olarak yayımlandı.

[1260] BBA-Meclis-i Vükela Mazbata cilt 38, belge 35, cilt 40, belge 22; BBA-Yıldız Mütenevvi, 15/102; ikisini de aktaran Erkan, s. 92-94.

Levent Şahverdi Arşivi

200 kişi göndermeleri gerektiği tavsiyesinde bulundu. Cevdet Paşa, bazı Çerkezler hâlihazırda orada çiftçilik yapmaya gitmiş ve uyum sağlamakta bir sıkıntı yaşamamış olduğundan Çerkez göçmenlerin onlar için ayrılan bölgelerdeki daha ılıman iklimlere alışmakta bir sıkıntı yaşamayacaklarını düşündü. Osmanlı İmparatorluğu'na önceden gelen mültecilere yapıldığı gibi, her bir haneye yaklaşık 20-30 dönümlük bir çiftlik verilecekti ama kesin miktar toprağın niteliğine göre değişecekti. Çerkezleri bir yerden başka bir yere taşırken geçmişte yaşadıkları türden sıkıntılardan kaçınmak için, İstanbul'daki Rus büyükelçiliğine Çerkezlerin Kafkasya'da nerede gemiye binecekleri bildirilecek böylece uygun hazırlıklar yapılabilecek, muhafızlar sağlanacak ve gemiler hazırlanacaktı. Buharlı gemiler mültecileri doğrudan Anadolu kıyısında indirme limanlarına, güneye yerleşecekler için Mersin'e, Halep'e gönderilecekler için İskenderun'a veya Kastamonu'ya yerleşmeye karar verenler için Karadeniz kıyısında İnebolu'ya getirecekti. Göç 1890 baharında başlayacak ve aralık ayına kadar devam edecekti; o zamana kadar tamamen bitmezse gelecek yılın aynı döneminde yine devam edecekti. Gidecekleri yerler bazen denize açıldıktan sonra değiştirildi. Doğu Akdeniz'e gidenlerin çoğunun önce Adana vilayetine yerleştirileceği ve sonra oralar dolduğunda Konya'ya ve sonunda Ankara'ya yerleştirilmeleri yönünde yeni talimatlar verildi.[1261]

Yeni Çerkez mülteci gruplarının Rus Kafkasyası'ndan Osmanlı Anadolu'ya geliş tecrübeleri, bu göçmenlerin yeni evlerine varmadan önce yaşamak zorunda kaldıkları tüm zorlukları etkili bir şekilde göstermektedir. Haziran 1890'da Meclis-i Vükela Cevdet Paşa'nın önceden onaylandığı gibi her kafilede 1000 kişi yerine 2000 hanelik, 9100 kişilik Çerkez grubun İmparatorluğa girmesine izin verilmesini bildirmesiyle cesaretlendi.[1262] 21 Ekim 1890'da 2100 mültecilik ilk kafile Rus gemileriyle Novorossikh limanından Karadeniz'e açıldı.[1263] 30 Ekim'de İstanbul'a vardılar, buradan da trenle Konya'ya gönderildiler.[1264] 2145 Çerkezin bulunduğu ikinci kafile 3 Aralık 1890'da yine bir Rus buharlı

[1261] BBA-İrade Meclis-i Mahsus 4800, Lef. 10, aktaran Erkan, s. 64-65.

[1262] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 54, belge 50; Yıldız Arşivi, Hususi Maruzat 235/42. Yıldız Mütenevvi 42/14; Yıldız Esas 33/553-27. Meclisi Mahsus 405; Erkan, s. 65.

[1263] BBA-İrade Şurayı Devlet 4969; İrade Hariciye 20566; İrade Dahiliye 93776, aktaran Erkan, s. 65-66.

[1264] BBA-İrade Dahiliye 93898, aktaran Erkan, s. 66.

Levent Şahverdi Arşivi

gemisiyle Karadeniz'e İstanbul Boğazı girişinin Anadolu yakasında bulunan Anadolu Kavağı'na vardı. Ancak Rus acenta mültecilerin gereken karantina incelemesi nedeniyle Akdeniz kıyısında Mersin'de bekletileceğini öğrendi. Kendi gecikmemek için Marmara Denizi'nden geçerken Çanakkale Boğazı'nın Ege Denizi'ne açıldığı Çanakkale'de onları indirdi ve gemisiyle Karadeniz'e döndü. Mülteciler ise hayli gecikme ve sıkıntılardan sonra sonunda küçük bir Osmanlı vapuruyla Mersin'e gönderildi. Osmanlıların İmparatorluğa girmesine izin verdiği Çerkezlerin geri kalanını taşıyan üçüncü ve son parti de 15 Aralık 1890'da Çanakkale'ye vardı ve daha sonra bir Osmanlı vapuruyla Mersin'e gönderildi.[1265] Rus buharlı gemilerinin yiyecek taşımadığı, dolayısıyla ikmal için Anadolu Kavağı'na ve ardından Çanakkale'ye inene kadar yolcuların bir hayli sıkıntı çektikleri, hem aç hem de susuz geldikleri ama en azından kayıp verilmediği için müteşekkir oldukları ortaya çıktı. Yolculuk sırasında Meclis-i Vükela yerleştirilecekleri yerleri değiştirerek Anadolu'daki Konya, Aydın, Adana, Ankara, Kastamonu ve Mamuretülaziz vilayetlerine gönderilmeleri gerektiğine karar verdi. Gidecekleri yerler yerel valiler ve yerel yetkililer Muhacirin İdaresinin onlara tahsis ettiği kadar çok Çerkez alamayacakları şeklinde itiraz ettiklerinde de değiştirildi. Benzer sorunlar iskân memurları Çerkez Müslümanlara ayrılan arazileri güney Rusya'dan gelen ve karşılığında büyük rüşvetler veren Ermeni ve Rum yerleşimcilere sattığında da ortaya çıktı.[1266] Mülteciler sonunda Mersin'den iç kısımlara, Aydın ve Konya yakınlarında yerleştirilmeleri için belirlenen yerlere doğru harekete geçtiklerinde, varışlarını ve yerleştirilmelerini düzenlemek ve onlara kendi başlarına çiftçilik yapmaya başlayana kadar gerekenleri sağlamak için iki iskân memuru atandı. Böylece sonunda gidecekleri yere vardılar ama ancak uzun stres ve sıkıntı dönemlerinin ardından.[1267]

Ruslar ise Çerkezlerden kurtuldukları ve Kafkasya'ya kısmen daha güvenilir olan Kazakları yerleştirebilecekleri için memnundular. 1891 sonunda Rus hükümeti Osmanlı yönetimini, sonraki üç yıl için artan oranda yılda 5000 ila 10000 kişi olmak üzere, hâlâ Kafkasya'da yaşa-

[1265] BBA-Yıldız Arşivi, Mütenevvi 47/13, aktaran Erkan, s. 66.
[1266] BBA-İrade Dahiliye 93990, BBA-İrade Dahiliye 93169, ikisini de aktaran Erkan, s. 188.
[1267] BBA-İrade Dahiliye 95161, aktaran Erkan, s. 134.

Levent Şahverdi Arşivi

yan geriye kalan tüm Çerkezleri almayı kabul etmeye ikna etmeye çalıştı. Osmanlı hükümeti aynı zamanda Güneydoğu Avrupa'dan bir mülteci akını yaşadığından bu kadarını barındırmasının zor olacağı ancak Çerkezlerin mülklerini satmalarına ve Osmanlı topraklarına girerken gelirlerini yanlarında getirmelerine izin verilirse Ruslar tarafından önerilen sayılara razı olmayı kerhen kabul edeceği cevabını verdi ve Ruslar Güney Rusya ve Kafkasya'da Çerkezleri bir an önce gönderme arzuları nedeniyle bu teklifi kabul etti. Başlangıçta Muhacirin Komisyonu yeni Çerkez muhacirleri Bingazi/Cyrenaica yakınlarına yerleştirmeye karar verdi ama bu dağlı insanların çöle yerleşmelerinin çok zor olacağına ve Osmanlılar onları Suriye'ye yerleştirmeye çalıştığında Çerkez göçmenlerin daha önce yol açtığı tüm sıkıntılara işaret edildiğinde, Karadeniz kıyısına, nispeten eski evlerinin yakınına, Sinop ve Samsun'a yerleştirilmelerine karar verildi.[1268] 1893'ten 1900'e kadar Çerkezlerin, Osmanlı hükümetini yerleşene kadar masraflarını karşılamaktan kurtarmak için yeterince parayla Osmanlı topraklarına girmesine izin verildi.[1269] Sonuçta yeni göçmenler sadece ulaşım masraflarını ödemelerini değil aynı zamanda evlerini, camilerini ve okullarını öğretmenlere ödenen maaş dışında hükümetten yardım almadan inşa etmelerini sağlayan pek çok değerli eşya ve bir hayli altınla geldiler. Rus hükümeti bu Çerkez göçmenlerin akrabalarından ve eski evlerinde kalan diğerlerinden ilave ödeme almalarına bile izin verdi ve bu diğer pek çok göçmenin aksine yerleştikten kısa bir süre sonra Osmanlı vergilerini bile ödemelerine imkân verdi.[1270] 1893 sonbaharında Kuban'dan 1155 kişilik bir aşiret geldi. Muhacirin Komisyonu başlangıçta onları, Halep, Adana ve Mamuretülaziz vilayetlerine yerleştirmek için küçük gruplara ayırarak Güney Anadolu'ya ve Arap vilayetlerine yerleştirmek istedi ancak temsilcileri bu bölgelerdeki iklimin onlar için çok sıcak olduğundan yakındı. Bu nedenle Ankara vilayetinin Haymana ve Sivrihisar vadilerinde onlar için 2000 dönüm arazi ayrılırken 300 hane Kırşehir'in köylerine ve 200 hane Boğazlıyan ve Maden bölgelerine yerleşti.[1271]

[1268] BBA-Yıldız Resmi 56/48, aktaran Erkan, s. 67 ve İpek, s. 118.
[1269] BBA-Yıldız Mütenevvi 77/139, aktaran Erkan, s. 68.
[1270] Erkan, s. 171.
[1271] BBA-Yıldız Resmi 64/16, aktaran Erkan, s. 67.

1878'den sonra Rus işgalindeki Kars ve Ardahan'dan ve Kafkasya'dan gelen Lazların çoğu başlangıçta İstanbul yakınında İzmit Körfezi'nde Kartal'a yerleştirildi. Ancak Çerkezlerin çoğu gibi, dağlardaki asıl evlerinden çok farklı olan hava ve diğer koşullar nedeniyle bu yere sesli ve genellikle şiddetli bir şekilde itiraz ettiler. Sonuç olarak, daha sonra alışkın oldukları koşullara daha çok benzeyen, Karadeniz kıyısında, Trabzon ve Kastamonu yakınlarındaki arazilere taşındılar.[1272] Fakat gelen Laz mülteciler yine de o kadar çok sorun çıkarmaya devam ettiler ki Çerkezlerin durumunda olduğu gibi Muhacirin Komisyonu onları küçük gruplara ayırmaya başladı ve biraraya gelip şiddet eyleminde bulunmamaları için Anadolu ve Arap vilayetlerinin oldukça ayrı kısımlarına yerleştirildiler.[1273] Hristiyan yurttaşların çoğunlukta olduğu yerlere Müslüman muhacirler yerleştirildiğinde sorunlar ortaya çıktı çünkü Hristiyanlar açıkça Müslümanların yakınında yaşamak istemiyorlardı. Kırım'dan gelen ve Bulgaristan'ın Karadeniz kıyısında Vidin'e yerleştirilen Müslümanlar, aralarına yerleştirildikleri Hristiyan Bulgarların düşmanlığından ve bundan mütevellit kendilerine ayrılan evlerin kötü durumundan dolayı itiraz ettiler ve sonunda Anadolu'ya taşınmalarına izin verildi.[1274] Müslümanları Lübnan ve Suriye'nin Hristiyanların nüfusun çoğunluğu oluşturduğu kısımlarına yerleştirme çabasına, belki de Osmanlı hükümetinin bu bölgelerde Hristiyan çoğunluğu azaltmayı amaçlayan çabasına, bu tür Müslüman yerleşimini kısıtlama veya tamamen sonlandırma başarılı çabalarında özellikle Fransız ve İtalyan konsolosların desteğini alan Hristiyan sakinler şiddetle ve yüksek sesle karşı çıktılar.[1275] Benzer bir durum İzmit Körfezi'nde İzmit ve Kartal'da ve Marmara Denizi'nde Bandırma'da da, oraya yerleştirilen Çerkezlerin ve Lazların buralarda nüfusun önemli bir kısmını oluşturan Rumlara ve Ermenilere saldırmaya başlamasıyla ortaya çıktı. Patriklerin ve yabancı konsolosların şikâyetleri sonunda Muhacirin Komisyonu'nu bölgeye, şiddete son vermek için çok sayıda jandarma göndermeye mecbur etti. Ancak bu

[1272] BBA-İrade Dahiliye 63143; Erkan, s. 153.
[1273] BBA-Dahiliye Şifre 42, 112, 23 Haziran 1914, aktaran Dündar, s. 157.
[1274] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları no. 66, belge 9; Erkan, s. 51.
[1275] Erkan, s. 158.

Levent Şahverdi Arşivi

çaba, aşiret üyeleri Anadolu'ya geri taşınıncaya kadar sadece kısmen başarılı oldu.[1276]

Askerlik yaşına gelmiş erkek göçmenler başlangıçta askerlikten uzun süre muaf tutuldular ancak hem Rumeli hem de doğu Anadolu'da devam eden Hristiyan terörünün yanı sıra Büyük Güçlerin ve Balkan devletlerinin Osmanlı topraklarına karşı tehditleri Osmanlı ordusunun muafiyetleri iki ila üç yılla sınırlamasına yol açtı ve böylece İmparatorluğa giren çok sayıda askerliğe uygun erkek askerlik hizmetine tabi tutulabilecektidi. Ancak bu değişim söz konusu erkeklerin ve ailelerinin kuvvetli itirazlarına neden oldu ve zaman zaman muafiyetlerin yeniden getirilmesiyle sonuçlandı.[1277] 1880'den başlayarak yevmiyelerin kesilmesi ve aşar vergisi muafiyetlerinin sürekli azaltılması zamanla, hükümetin mültecilerin yerleştirildikleri toprakları üç yıl içinde ekip biçmeleri yoksa yerlerine başkalarının yerleştirileceği ısrarı gibi, muhacirler ve göçmenler arasında huzursuzluk yarattı.[1278] Ayrıca Çerkez göçmenlerin çoğu, sadece toprağı ekmeye yardım etmekle kalmayıp aynı zamanda efendilerini etkilemek için eski yerleşik çiftçilere ait topraklara saldırmaya başlayan, Müslüman veya Hristiyan pek çok yerliyi öldüren ve yaralayan köleler getirdi. Hatta gelirlerini artırmak için, bu tür çiftçilik uzun süredir *Régie* Tütün Tekeline ait topraklarla sınırlanmış olmasına rağmen tütün yetiştirmeye başladılar. Osmanlı makamlarının Çerkezleri, köleliği yasaklayan Osmanlı yasalarına göre kölelerini serbest bırakmaya ve cinayet işlemiş olanları yargılanmaları, hapse atılmaları ve genellikle idam edilmeleri için teslim etmeye ikna etmeleri veya zorlamaları biraz zaman aldı. Kölelerini tutmakta ısrar eden Çerkez köle sahiplerinin onları maaşlı çalışan biçiminde tutmalarına izin verildi veya bazı durumlarda çiftlik bölge-

[1276] BAA-İrade Dahiliye 62626, 62976 ve 63044; BAA-Yıldız Hususi Maruzat 159/43, aktaran Erkan, s. 180.

[1277] BBA İrade Meclis-i Mahsus 4049, Ağustos 1886: aktaran Erkan, s. 177; BBA-İrade Meclis-i Mahsus 2730; İpek, s. 314-317.

[1278] Selim Deringil, '19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler,' *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Dergisi* (İstanbul, 1991), s. 435-443; Erkan, s. 47-48, 197; Faruk Kocacık, 'Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-90),' *Osmanlı Araştırmaları* no, 1 (İstanbul, 1980), s. 137-190, özellikle s. 168; Dündar, s. 198.

[1278] BBA-Meclis-i Vükela Mazbata cilt 17, belge 70; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 16, belge 27; BBA-İrade Meclisi Mahsus 4800, Lef. 12, aktaran Erkan, s. 168, 172, 178; İpek, s. 310-311.

Levent Şahverdi Arşivi

lerinde köleliğe hâlâ izin verilen Suriye'ye göç etmelerine izin verildi. Serbest bırakılan kölelerinin ise Anadolu'da bulundukları yerde kalmalarına ve efendilerinin terk etmiş olduğu toprakları ekmelerine izin verildi.[1279] Bu tür bir kısıtlama pek çok Çerkezin Osmanlı topraklarına gitmeden önce iki kere düşünmelerine sebep oldu. Öte yandan, Rus hükümetinin Rus işgalindeki doğu Anadolu ve Kafkasya bölgeleri Artvin, Batum, Tiflis, Ahıska, Çıldır, Ardahan, Kars ve Oltu'da yaşayan Müslüman erkek yurttaşları orduya almaya başlama kararı daha çok Müslümanı Anadolu'ya kaçmaya ikna etti çünkü her ne kadar Osmanlı ordusunda görev yapmak istemeseler de, Müslümanların insanoğlunun en aşağı türü olduğunun düşünüldüğü ve Rus ve Ermeni subaylar tarafından her türden istismara tabi tutulduğu Rus ordusunda görev yapmayı daha az istiyorlardı.[1280] Ancak Rus askeri okullarına kayıtlı Müslümanlar geldikten sonra Osmanlı harp akademilerine kaydolmaya teşvik edildi ve Osmanlı silahlı kuvvetlerine katıldıktan sonra hızlı terfiler verildi.[1281]

Mültecilerin gelmesiyle ve yerleşmesiyle alakalı sağlık sorunları çoktu. İstanbul'da çok fazla mülteci vardı ve beraberlerinde o kadar çok bulaşıcı hastalık getirmişlerdi ki hastalıklar şehrin geneline yayıldı. Gerçek bir felakete dönüşmekte olan bu durumu önlemek amacıyla alınan umutsuz bir önlemle, İstanbul'un mültecilerin geçici olarak yerleştirildiği bölgeleri tıbbi mahallelere ayrıldı ve onlarla ilgilenmek üzere dört mahalle hekimi atanırken personel ve ilaç Belediye tarafından sağlandı. Buna ek olarak 1879 ve 1900 arasında, *Muhacirin Sıhhiye Komisyonu*, *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti* ve *Milletlerarası Muhâcirlere Yardım Komitesi* İstanbul'un mültecilerin toplandığı bölgelerinde 24 hastane, poliklinik ve sağlık merkezi kurdu.[1282] Ayrıca tifüs, kolera ve çiçek salgınlarını durdurma çabası çerçevesinde Güney Rusya ve Kafkasya'dan gelen mültecilerin Osmanlı topraklarına girerken geçtikleri Karadeniz limanlarına da hekimler gönderildi ve hasta gelenler tedavi

[1279] BBA-Yıldız Mütenevvi 80/208, aktaran Erkan, s. 185.

[1280] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt XI, belge 27; BBA-Meclisi Vükela Mazbataları cilt 25, belge 20, Ağustos 1887; BBA-Yıldız, Hususi Maruzat. 412/122; hepsini aktaran Erkan, s. 43.

[1281] BBA-Yıldız Mütenevvi 81/88, aktaran Erkan, s. 171.

[1282] BBA-İrade Şurayı Devlet 2123; Kocacık, s. 171; Erkan, s. 168; İpek, s. 142-143.

Levent Şahverdi Arşivi

edilene veya ölene kadar tutuldukları tecrit kamplarına yerleştirildi.[1283] Bununla beraber hastalıklar yerleşik nüfusa bulaşırken yerel gruplar tüm ülkede yeni hastaneler inşa etmeye başladılar ama hekimler ve ilaçlar şöyle dursun yeterli eğitime sahip sağlık makamlarının bulunmaması bu hastanelerin elinde hasta olanları tedavi etmek veya bu hastalıkların yayılmasını durdurmak için oldukça az araç bıraktı.[1284] Anadolu'da bulaşıcı hastalıkların yayılması sonucunda 18 Mart 1878'de İstanbul'a tamamen cesetlerle dolu iki mavna geldi ve bunlar Üsküdar yakınında büyük Karacaahmet Müslüman mezarlığına gömüldü ancak orada başka mültecilerin de barınıyor olması kendilerinin de hastalığa maruz bırakıldığı şikâyetlerine neden oldu.[1285] Çoğu durumda ise, Rus, Romen veya Bulgar limanlarında salgın hastalık olduğu bildirildiğinde Osmanlı makamları derhal kendi limanlarını gelen tüm gemilere kapıyor ve çoktan inmiş olan yolcuları, bazen oldukça uzun süreler karantinada tutuyordu.[1286]

Rus-Türk Savaşı'nın başlangıcıyla 1894'te İmparatorluğa giren mültecilerin azalması arasında Osmanlı İmparatorluğu'na giriş noktalarında kaydedilen yaklaşık 717.339 mülteci geldi.[1287] Kayıtsız olarak kaç mültecinin daha Osmanlı topraklarına girdiği bilinmemektedir ama en az bir ila iki milyon olduğu tahmin edilmektedir.[1288]

1890'lar ve Osmanlı-Yunan Savaşı. *Muhacirin Komisyon-u Alisi*

Sırf 1894'te mülteci grupların gelişi bile, her ne kadar akın bir süre için azalmış olsa da, Müslümanların Hristiyanların elinde maruz kaldığı zulmün ve Osmanlı devletinin onları kabul edip yerleştirmek için karşı karşıya kaldığı sorunların büyüklüğü hakkında az da olsa bir fikir vermektedir. Kazan, Ufa, Samar ve diğer Rus bölgelerinden

[1283] BBA-İrade Dahiliye 63162; BAA İrade Dahiliye 61937.

[1284] BBA-İrade Dahiliye 623/17; BBA-İrade Dahiliye 62392; Kocacı, s. 171-172; Erkan, s. 169.

[1285] *Vakit*, 19-20 Rebiyülevvel 1295/23-24 Mart 1878, no. 869-870.

[1286] BBA-Yıldız Hususi Maruzat 284/108; BBA-Yıldız Hususi Maruzat, 269/53, ikisini de aktaran Erkan, s. 87.

[1287] BBA Yıldız Hususi Maruzat 255/64, aktaran Erkan, s. 66.

[1288] BBA-Yıldız Hususi Maruzat 314/85, 12 Kasım 1894; Meclis-i Vükela Mazbatalar 1, cilt 71, belge 61, aktaran Erkan, s. 156- 157 ve İpek, s. 127.

Levent Şahverdi Arşivi

gelen 2863 hane Kırım Tatarı 1894'te Ankara bölgesine yerleştirildi.[1289] Rusya ile İran arasındaki sınırdaki Taliş köyünden 1000 hane Hanefi Şii Müslüman, Rus Ortodoks kilisesinin zulmünden kaçmak için Osmanlı topraklarına geldi.[1290] Kafkasya'da Ahıska ve Batum'dan, Bulgaristan'da Tırnova'dan mülteciler yıl sonunda geldiler ve İzmit Körfezi'nde Tuzla'ya ve Bursa yakınında İnegöl bölgesine yerleştirildiler.[1291] Yerel otoriteler şikâyette bulundu çünkü daha çok tarım arazisi sağlamak ve kendi camilerini ve okullarını inşa etmek için yerel ormanlardaki ağaçları kesiyorlardı ancak Meclis-i Vükela onların yerini değiştirmemeye karar verdi çünkü bu çocuklarının eğitimine zarar verirdi.[1292] Orenburg ve Sibirya'dan iki yüz Tatar aile, yaklaşık bin kişi İstanbul'a geldi.[1293] Ufa'dan bir başka Tatar grubun, Osmanlı Hazinesinden destek almaksızın kendi ulaşım ve yerleşim masraflarını karşılayabileceğini bildiren bir telgraf çekmesinin ardından Osmanlı İmparatorluğu'na girmesine izin verildi.[1294] Kafkasya'da Şuşa ve Nahçıvan'dan 6000 hane Müslüman geldi ve derhal Van ve Musul vilayetlerine ya da Fırat Nehri kıyısındaki boş arazilere yerleştirilmeleri kararlaştırıldı ancak Meclis-i Vükela Konya valisinden yer kalmadığına ve daha fazla yerleşimci alınamayacağına dair daha yeni bildiri almış olmasına rağmen daha sonra onları Ankara, Konya ve Kastamonu vilayetlerine göndermeye karar verdi.[1295] Temmuz 1894'te Kazan'dan 43 mülteci Bursa yakınında Çiçekyayla köyüne yerleşti ve daha sonra buranın ismini kendilerini mülteci olarak kabul eden Sultan onuruna Hamidiye olarak değiştirdiler.[1296] Eylülde Ufa'dan 300 Tatar hane daha geldi.[1297] Kısa süre içinde Ankara yakınında demiryolu yanındaki boş araziye yerleştirildiler.[1298] Ayrıca Eylülde Gümrükköy'den 300 hane Çerkez mülteci İstanbul'a geldi ve yerleşmeleri için derhal Bandırma, İzmit, Eskişehir

[1289] BBA-İrade Dahiliye 1312 RA 4/49.

[1290] BBA-Yıldız Husus Maruzat 311/6, aktaran Erkan, s. 52.

[1291] BBA-Yıldız Mütenevvi 87/186; BBA-İrade Dahiliye Cemaziyelevvel 4/9 1312 4/9, ikisini de aktaran Erkan, s. 69, 139.

[1292] BBA-Yıldız Resmi 72/26, aktaran Erkan, s. 138.

[1293] BBA-Yıldız Hususi Maruzat 299/99, aktaran Erkan, s. 69.

[1294] Temmuz 1894:BAA İrade Dahiliye 1312 Muharrem. 13/22, aktaran Erkan, s. 69.

[1295] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları cilt 84, belge 85, aktaran Erkan, s. 70; BBA, Meclisi Vükela Mazbataları, cilt 84, belge 85, aktaran Erkan, s. 52.

[1296] BBA-İrade Dahiliye Muharrem 1312, 28/39, aktaran Erkan, s. 139.

[1297] BBA-İrade Dahiliye 1312 Rebiyülevvel, 4/49, aktaran Erkan, s. 69.

[1298] BBA-İrade Dahiliye Rebiyülevvel 1312, 4/49, aktaran Erkan, s. 144.

Levent Şahverdi Arşivi

ve Bursa bölgelerine gönderildiler.[1299] Batum'daki Gürcü zulmünden kaçan ve Bursa yakınında Selimiye köyüne yerleştirilmiş olan mülteciler buranın kış mevsiminde verimli olmadığını fark ettiler ve bu nedenle yakınlarda Hayriye olarak adlandırdıkları bir başka köye taşındılar.[1300] Kısa süre sonra Bursa yakınında Derekızık köyüne Batum'dan gelen daha fazla mülteci yerleştirildi ve burayı *Sa'adabad* veya 'Mutluluk Yeri' olarak yeniden adlandırdılar.[1301] Kasım 1894'te Samar'dan altmış ve 450 Tatar aileden oluşan iki grup İstanbul'a geldi ve Ankara yakınlarına yerleştirildiler.[1302]

Hem Kafkasya hem de Güneydoğu Avrupa'dan büyük mülteci akını sonunda 1890'ların ortasında iyice azaldı. Bu Sultan'ın *İdare-i Umumiye-i Muhacirin* Komisyonunu 19 Eylül 1894'te feshederek ve görevlerini Dâhiliye Nezareti'ne ve İstanbul, Trabzon ve Erzurum belediyelerine devrederek masrafları kısmasına yol açtı.[1303] Ancak çoğu durumda bu değişim sadece Komisyonun bölümlerinin ve işlevlerinin bu organlara taşınmasını ve önceki gibi aynı yetkililerin aynı işlevleri aynı nizamnamelere göre idare etmesini içeriyordu.

Müslüman mültecilerin ve muhacirlerin Osmanlı İmparatorluğu'na akını 1897 sonunda, hem Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasındaki Girit adası konusundaki savaş ve bunun sonucunda Yunanistan'ın Balkanlar'daki Hristiyan komşuları tarafından Müslümanların uğradığı zulmün artması hem de Rusya'nın tekrar Orta Asya ve Kafkasya'da Müslümanları Rus ordusuna alma çabası nedeniyle bir kez daha arttı.[1304] Rus yönetimi, sadece artan zulüm ve askere almayla değil aynı zamanda Rus vatandaşlıklarından vazgeçip onun yerine Osmanlı vatandaşı olmayı kabul etmeleri ve gittikten sonra bir daha Rusya'ya dönmemeye söz vermeleri şartıyla yolculuk masraflarını karşılamalarına yardım ederek yine Müslümanların Osmanlı topraklarına göç etmesini teşvik etti. Bu nedenle 28 Kasım 1897'de II. Abdülhamid,

[1299] BBA-İrade Dahiliye 13/51, 1312 Rebiyülevvel, 13/51, aktaran Erkan, s. 69.

[1300] BBA-İrade Dahiliye 25/42, Rebiyülevvel 1312, aktaran Erkan, s. 139.

[1301] BBA-İrade Dahiliye 2/4, Cemaziyelahir 1312, aktaran Erkan, s. 139.

[1302] BBA-İrade Dahiliye 29/30, 1312 Cemaziyelahir, aktaran Erkan, s. 69.

[1303] BBA-Yıldız arşivleri Resmi 72/12; Erkan s.116-117.

[1304] BBA-Yıldız Hususi Maruzat 431/72, 7 Temmuz 1902, aktaran Erkan, s. 72; T.C. Başbakanlık Arşivleri, *Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair*, s. 85-86, belge 26; Erkan, s. 42-43; Dündar, s. 60.

Levent Şahverdi Arşivi

himayesi ve başkanlığı altında Muhacirin Komisyonunu, *Muhacirin Komisyon-u Alisi* yeni adıyla yeniden kurdu. Yeni komisyonun dördü Harbiye Nezareti'nden, ikisi Dâhiliye Nezareti'nden, birer de Maliye, Ticaret ve Nafia nezaretleri ve Orman Müdürlüğü'nden olmak üzere on üyesi vardı. Tophane Müşiri Zeki Paşa Komisyon Yöneticisi ve Sultan Başkan olurken toplantılar Sultan'ın da şahsen katılımıyla Yıldız Sarayı'nda yapıldı. Önceden olduğu gibi başlıca görevi İmparatorluğa giren Müslüman göçmenleri teslim almak, yerleştirilebilecekleri yerler bulmak ve onlara tarım yapabilmeleri için toprak ve tedarik sağlamaktı.[1305] İlk defa yeni komisyon ayrıca, İmparatorluk Hazinesi tarafından sağlanana ek olarak faaliyetlerini bağışlarla finanse etmek için gereken parayı toplamak için kampanyalar düzenlemeye de büyük önem gösterdi. Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı savaş çabaları için çok elzem oldukları ortaya çıkan halk kampanyaları ilk kez bu dönemde, Sultan II. Abdülhamid tarafından, Osmanlı İmparatorluğu merkezlerini Mekke ve Medine Kutsal Kentlerine bağlayan Hicaz Demiryolunun inşası için halktan para toplamak amacıyla düzenlenen girişimle başlayarak ortaya çıktı ve gelişti.[1306] Ayrıca diğer nezaretlerin yıllık bütçelerinin bir bölümünü bu amaca ayırmaları sağlanarak da para toplanırken neredeyse her resmi belge beş paralık vergi pulu yapıştırılarak onaylanmalıydı ve bundan elde edilen gelir de işini yürütmesine yardım etmek için Komisyona aktarıldı.[1307] Komisyon başlangıçta işlerinin tümünü tek bir merkezden yürütecekti ancak 1899'da biri, Osmanlı topraklarına ilk geldiklerinde mülteci kafilesini rahat ettirmekle ilgilenen, diğeri uygun yerlere yerleştirilmeleri ve bir an önce toprağı ekmeye başlamaları için gereken tohum ve tedariki sağlama görevleriyle ilgilenen iki birime ayrıldı.[1308] Komisyonun kendine ait idaribürokrat personeli yoktu; bu yüzdenbunun yerine önerileri doğrudan fiiliyata geçirilmiyor, Meclis-i Vükela'ya gönderiliyor,

[1305] BBA-İrade Dahiliye 3/38, Kasım-Aralık 1897/Recep 1315, aktaran Erkan, s. 92, 118; Dündar, s. 60.

[1306] William L. Ochsenwald, William 'The Financing of the Hijaz Railroad,' *Welt des Islams*, XIV/1-4 (1973), s. 129-149. William L. Ochsenwald, *The Hijaz Railroad* (Charlottesville, University Press of Virginia, 1980); Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu* (İstanbul, Tarih Vakfı, 2000).

[1307] BBA-Yıldız Resmi, 98/29, aktaran Dündar, s. 179-180; BBA-Yıldız Hususi Maruzat 398/88, aktaran Erkan, s. 165.

[1308] 22 Şubat 1899: BBA-Yıldız Resmi 98/29; 1 Mayıs 1899: Yıldız Resmi 99/36; aktaran Erkan, s. 119.

Levent Şahverdi Arşivi

hükümetin diğer birimleri tarafından yürütülecek politikaları için gereken nihai emirleri o veriyordu.[1309]

Mültecilerin yerleştirilmesine ilişkin Osmanlı hükümet politikası bu dönemde değişti ve gidecekleri yerler müsait toprak ve verimlilikten ziyade stratejik mülahazalara göre belirlenmeye başladı: Gelen Müslümanlar ya bağımsızlık amaçlı iç milliyetçi ayaklanmaların ya da yabancı emperyal emellerin tehdit ettiği bölgelere yerleştirildi. Dolayısıyla Kafkasya'dan gelen pek çok mülteci kafilesi bir süre için Ermeni milliyetçilerin ve Avrupalı sempatizanlarının giderek daha çok 'Ermenistan' dedikleri, Rus işgalindeki doğu Anadolu bölgelerine sınırı bulunan illere ve güneydoğuda Maraş bölgesine yönlendirildi.[1310] Diğerleri, Britanya'nın o dönemde güney İran ve Şattülarap'ta Abadan adasında kurulmakta olan Britanya petrol tesislerini güçlendirmeyi ve savunmayı amaçlayan taleplerini gerçekleştirmesine karşı oradaki Osmanlı mevcudiyetini pekiştirmek üzere güney Irak'ın Basra bölgesine yönlendirildi.[1311]

Bu çabalar sadece Osmanlı hükümetiyle sınırlı da değildi. Rus yönetimi, yarım yüzyıl önce Kırım Savaşı'na yol açan rekabeti sürdürerek, Kudüs içindeki ve çevresindeki Kutsal Yerlerdeki Katolikler üzerindeki hâkimiyet iddialarını güçlendirmek için Rus Ortodoks yurttaşlarını Filistin'e yerleşmeye teşvik etmeye devam etti. Fransız hükümeti bu çekişmeye katılmadı ancak zengin Fransız vatandaşlar 20. yüzyılın ilk yıllarında Kutsal Topraklarda Fransız etkisini sürdürme meselesini üstlenerek, Fransız hükümetinin doğrudan desteği olmasa da Fransız Katoliklerin aynı sebeple Kudüs ve civarına göç etmesini finanse ettiler. Özellikle Comte Marie Paul de Piéllat Kudüs'ten ve Filistin'deki tarihi hac yolları üzerinde bulunan diğer şehirlerden büyük arsalar satın aldı. Ayrıca Kudüs, Yafa, Hayfa, Nasıra, Nablus, Beytüllahim ve Abu Ghosh'da yirmiden fazla Fransız-Katolik manastırının ve kuruluşunun inşasına yardımcı oldu. Rus yerleşkesiyle Eski Kudüs arasında bir Fransız kuruluşlar bloğu oluşturdu ve Birinci Dünya Savaşı öncesi yıllarda 100 binden fazla Fransız Katoliğin Filistin'e göçünü destekledi. Bu rekabetin sonucu, Kutsal Yerlerde Ortodoksları ve Katolikleri tem-

[1309] Erkan, s. 119; Kocacık, s. 161.
[1310] BBA-İrade Dahiliye 1314 Recep 20/27, aktaran Erkan, s. 154.
[1311] BBA-İrade Dahiliye, 28 Kasım 1897/3 Recep 1315: Deringil, s. 436-437; Erkan, s. 48.

Levent Şahverdi Arşivi

sil eden rahipler ve cemaat üyeleri arasında ara sıra kanlı çatışmaların, ilginç bir şekilde zaman zaman 21. yüzyıla kadar devam eden ihtilafların yaşanması oldu.[1312]

19. yüzyılda Müslümanların Rus zulmünden büyük çaplı kaçışlarına ek olarak, Rus Ortodoks kilisesinin Yahudi karşıtı vaazlarının, Ermeni ve Rum muadilleri tarafından yayılan aynı türden doktrinlere çok benzer bir şekilde, Kırım Savaşı sırasında başlayarak Kırım'ı topluca terk etmeye başlayan ve yüzyılın başında bölgenin Ruslar tarafından işgalini takiben Rus siyasi ve dini kontrollerinin sıkılaşmasına tepki olarak 1862'den başlayarak Kafkasya dağlarından doğu Anadolu'ya taşınan Yahudiler üzerinde benzer bir etkisi olmuştu. Rusya'nın bu bölgelere hepsi de Yahudi karşıtı olan Rusları, Ukraynalıları, Beyaz Rusları ve Kazak köylüleri yerleştirme politikası, Hristiyanları kayırması ve Yahudilerle beraber Müslüman Tatarları ve çeşitli Kafkas halklarını taciz etmesi bir milyondan fazla Müslüman ve Yahudinin 19. yüzyılın ikinci yarısında birlikte, çoğunlukla Güneydoğu Avrupa ve Kafkasya üzerinden ama ayrıca sık sık Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu kıyılarına sığınmak için Karadeniz'in fırtınalı sularında tehlikeli yolculuklarla Osmanlı topraklarına kaçmalarına sebep oldu.[1313] En az yarım milyon Müslüman ve Yahudi ayrıca 19. yüzyılın son on yılında güneydoğu Avrupa'da bağımsızlığını yeni kazanmış Hristiyan devletlerdeki zulüm ve terörden kaçtı ve çok daha hoşgörülü ve lütufkâr Osmanlı yönetiminde yaşamlarını sürdürmek için nesillerdir yaşamış oldukları bölgeleri terk ettiler. Osmanlı topraklarına taşınma ve yerleşme sürecinde bu mülteciler gidecekleri yerlere varmak için geçmek zorunda oldukları yollar üzerinde yaşayan Hristiyanların elinde büyük sıkıntılar yaşadı ve yaşamlarını yitirdi.[1314] Bosna-Hersek'i o kadar çok Müslüman terk etti ki savaşlardan önce bu vilayetlerde yaşayan küçük Hristiyan azınlık büyük bir çoğunluk haline geldi. Müslü-

[1312] Zvi Shilony, 'The Activities of the Comte de Piellat,' (İbranice), *Cathedra* [İsrail] 1994 (72): 63-90.

[1313] V.V. Popov, 'Imperator Aleksandr II: "Delo Polnogo Zavoevaniia Kavkaza Blizko Uzhe k Okonchaniiu,' [İmparator II. Alexander : "Kafkaslar'ın tamamen fethi tamamlanmak üzere"]. *Voenno-Istoricheskii Zhurnal* [Rusya], no. 6 (1995), s. 71-77.

[1314] Justin McCarthy, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York, New York Univesity Press, 1983); Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922* (Princeton, Darwin Press, 1995). Justin McCarthy, 'Muslims in Ottoman Europe: Population from 1800 to 1912,' *Nationalities Papers*, XXVIII/1 (2000), s. 29-43.

Levent Şahverdi Arşivi

manların Sırbistan'dan toplu göçü o kadar büyüktü ki yüzyıl sonunda sadece 6 bin kişi kalmıştı ve bunların çoğu Sırp 'ölüm mangalarından' nispeten güvende oldukları Kosova'daydı. Yunanistan Krallığı'ndaki toplam sayıları Yunanistan'ın Kavala ve Selanik de dâhil batı Trakya ve Makedonya'nın büyük bir bölümünü fethettiği Balkan savaşları sırasında oldukça artmış olsa da Yunanistan anakarasında çok az Müslüman kaldı. Arnavutluk Müslümanların çoğunluk olarak kaldığı tek bağımsız Balkan devletiydi ve bunun sebebi çoğunun etnik kökeninin Türk veya Arap değil Arnavut olması ve yüzyıl sonunda Osmanlı yönetimine karşı oluşan Arnavut milliyetçi hareketine katılmış olmasıydı. Rus-Türk savaşı sırasında ve sonrasında Balkan devletlerinden kaçanların çoğu doğu Trakya ve batı Anadolu'ya yerleşti. 1878 Berlin Antlaşması sayesinde Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya kaptırılmasından sonra Rus idaresine giren Kafkasya ve Kırım'dan gelmiş ve gelmekte olan mültecilerin çoğu ve bölgenin Müslüman sakinleri, orta ve batı Anadolu'ya gittiler ve yerleşebilecekleri ve yaşamlarını sürdürebilecekleri yerler bulma sürecinde, hâlihazırda oraya yerleşmiş olan Müslümanlar ve Ermeniler için büyük zorluklara neden oldular.[1315]

Osmanlı İmparatorluğu'na Yahudi Göçü

Binlerce Yahudi, Müslümanlarla beraber 1854-1856'da Kırım'dan, 1862'den sonra daha küçük sayılarda Kafkasya'dan ve 1877-78 ve ondan sonra özellikle Balkanlar'dan Osmanlı İmparatorluğu'na gelmişti. Bu hareket, sadece daha sonra Yahudilerin Siyonist destekli bir şekilde özellikle Filistin'e yerleşmelerine odaklanan Osmanlı İmparatorluğu'na Yahudi göçü tarihçileri tarafından büyük ölçüde göz ardı edilmektedir. 1897'de zulme uğrayan Rus Yahudilerin Filistin'e Siyonist hareketinin başlamasından çok önce, Müslüman mültecilerin güney Rusya ve Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına hareketinin bir parçası olarak, Çar II. Alexander'ın ölümünden sonra 1881'de başlatılan pogromlarla başlayarak binlerce Rus Yahudi zaten Kutsal Topraklara gitti, böylece 1891'de Kudüs'te yaşayan 45 bin Yahudinin 30 bini güneydoğu Avrupa'daki eski Osmanlı vilayetlerinden ve Rusya

[1315] Faruk Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1876-90)", *Osmanlı Araştırmaları*, no. 1 (İstanbul, 1980), s. 137-190.

ile Rus Kafkasya'dan daha yeni göç etmişti. Sultan II. Abdülhamid, Yahudileri genellikle yönetici ve idareci oldukları hem tarım hem de sanayinin gelişmesine katkıda bulunmak için sömürgelerinin çoğuna yerleştirmek için sabırsızlanıyordu. Onları öyle bir cömertlik ve destekle karşıladı ki onun en güçlü destekçileri haline geldiler. Ancak bir Yahudi vilayeti veya devleti oluşturmak için Filistin'i Müslüman ve Hristiyan yurttaşlarından almalarına veya Rum ve Ermeni yurttaşlarının zaten yaratmış oldukları azınlık sorununa bir yenisinin eklenmesine izin vermek de istemiyordu. Bu nedenle Osmanlı yönetimi Filistin'e Yahudi göçünü kısıtladı ve resmen yenilenemeyen otuz günlük turist vizesiyle gidenlerle sınırladı. Ancak bu politika, ziyaretçilerin açıkça vize dönemlerinden daha fazla kaldıkları ve onları gitmeye zorlamak için hiçbirşeyin yapılmadığı Filistin'de mevzuatı uygulama zorluğu nedeniyle Yahudi göçünü durdurmakta başarısız oldu. Neticede Filistin'deki Müslüman ve Hristiyan çiftçilerin, her ne kadar namevcut Arap sahiplerinden satın alarak da olsa Yahudilerin topraklarını ellerinden aldığı şikâyetleri hükümetin daha katı göç ve toprak alım kısıtlamaları getirmesine yol açtı. Ancak bunlar da, sadece yerel yetkililerin belki de rüşvet sebebiyle gevşekliği nedeniyle değil aynı zamanda Osmanlıların, Osmanlı hükümeti tarafından bu tür kısıtlamalar uygulanmasının kendi yurttaşlarının Kapitülasyonlar sayesinde Osmanlı topraklarında hareket etme haklarının ihlaline yol açacağından korkan Büyük Güçlerin desteğini alamaması nedeniyle de uygulanmadı.[1316]

Siyonist program en azından kısmen Almanya'nın, Rusya'nın güneyinde Rus yönetimi tarafından tecrit edildikleri ve 1890'lardan beri sürekli Kazak pogromlarına maruz kaldıkları Pale'de Rus yönetimi altında acı çeken Yahudilerin desteğini kazanma gayretinin bir sonucuydu. Hâlihazırda 1914'ün ilk aylarında yıllardır bölgede yaşamakta olan pek çok Alman sömürgeci arasındaki Alman ajanlar[1317], tıpkı Rusya'nın doğu Türkiye'deki Ermeniler arasında olduğu gibi, Pale Yahudileri arasında aktifti ve özellikle uzun süredir Yahudi aracılar tara-

[1316] Kemal Karpat, 'Jewish Migration within the Ottoman Empire in the Late 19th Century', *Cathedra* [İsrail] no. 51 (1989), s. 78-92; Israel Klausner, 'Ha-Tnua Ha-Tsionit b-Kavkaz b-Reshita', [Kafkaslar'da Siyonist hareketin başlangıcı], *Shvut* [İsrail], VIII (1981), s. 86-98; Kodaman ve Nedim İpek, 'Yahudilerin Filistin'e Yerleştirilmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Layiha,' *Belleten*, cilt 57 (1993), s. 565-580.

[1317] Karl August Fischer, 'The Germans in the Caucasus, Particularly in Transcaucasia,' *Journal of the American Historical Society of Germans from Russia*, IX/1 (1986), s. 1-12.

Levent Şahverdi Arşivi

fından tedarik sağlanan Rus ordusuna yiyecek sevkiyatını engellemek ve mümkün olduğunca mahrum etmek için, istihbarat toplamak ve Rus ordusuna sabotaj hazırlamak amacıyla bir Yahudi casuslar ağı kurmuşlardı. İstanbul'daki Alman Büyükelçi von Wangenheim Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşen Rus Yahudilerin hamisi ve avukatı rolünü üstlendi ve bunun bölgedeki Rus nüfuzunu azaltacağı gerekçesiyle Filistin'e artan Siyonist göçü için Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in rızasını aldı. Rusya buna Pale'den Yahudilerin yanı sıra binlerce Alman sömürgecinin zorla sınır dışı edilmesiyle karşılık verirken bu Siyonistlerin Yahudilerin çoğunu Filistin'e göç etmeye cezbetmesini nispeten kolaylaştırdı.[1318]

Filistin o dönemde, çok düşük seviyede kent ve sosyal yaşamla İmparatorluğun nispeten durgun bir yeri olarak görülüyordu. Müslüman ve Hristiyan Bedevilerin akınlarıyla bölgede çok fazla karışıklık vardı, bu nedenle kıyıdaki toprakların çoğu gelişmemişti. Böylece Yahudi şirketler, çoğu, bu göçmenlerin gelişiyle genişlemeye başlayan komşu liman kenti Yafa'da yaşayan namevcut Osmanlı toprak sahiplerinden çok ucuza arazi alabildiler. Ancak o kadar kalabalıklaştı ki 1906'da başlayarak Ahuzat-Bayit Şirketi Dünya Siyonist Organizasyonunun mali desteğiyle, Tel Aviv olarak bilinen, Yafa'nın hemen dışında kum tepeciklerinden oluşan bir bölgede yeni bir Yahudi yerleşim bölgesi inşa etmeye başladı.[1319]

Tam da bu dönemde Selanik'ten Yahudiler Filistin yerine İzmir ve İstanbul'a topluca gelmeye başladı. Bu hareket Rus-Türk savaşını takiben, Ruslardan ilham alan Yunanlar Yunanistan'dan Osmanlı Trakya ve Makedonya'ya doğru kuzeye hareket etmeye başladığında başlamıştı. Selanik Osmanlıların kenti ilk kez fethettiği 15. yüzyıldan beri genelde çok müreffeh bir Yahudi kentiydi. Nüfusu Ortodoks, Hahama

[1318] Eric John Lohr, *Enemy Alien Politics within the Russian Empire during World War I*, (Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 1999), s. 137-140, 357; Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I* (Cambridge, Massachusetts ve Londra, İngiltere, Harvard University Press, 2003); Eric Lohr, 'The Russian Army and the Jews: Mass Deportations, Hostages, and Violence during World War I,' *Russian Review*, cilt 60/3 (2001), s. 404-419; Terry Martin, 'The Origins of Soviet Ethnic Cleansing,' *Journal of Modern History*, cilt 70/4 (1980), s. 813-851; Isaiah Friedman, *Germany, Turkey and Zionism* (Oxford, Clarendon Press, 1977), s. 200-201; Reynolds, s. 271.

[1319] Guiseppe Pace, 'European Migration and Middle East Urbanization: Tel Aviv, the First Jewish City,' *Journal of European Economic History*, XXV/1 (1996), 97-128.

bağlı Yahudiler ve Museviliğin olağandışı bir biçimini geliştirip daha sonra müritleriyle beraber İslamiyet'e geçen ama her daim gizli 'saklı Yahudiler' olarak kalan, hem topluca İslamiyet'e geçtikleri için Ortodoks Yahudiler hem de bu inancın emirlerini gerçekten ifa etmedikleri için Ortodoks Müslümanlar tarafından sevilmeyen, 17. yüzyıl Yahudi mistik vaiz Sabbatai Sevi'nin müritleri *Dönmeler*den oluşuyordu. Güneyden Yunan göçmenler, Rum Ortodoks kilisesinin Yahudi karşıtı öğretilerinin etkisiyle, batı Trakya'ya geldikten sonra, her iki gruba da zulmetmeye başlayarak çoğunun Osmanlıların topraklarının daha dostane atmosferine göç etmesine sebep oldular. Bazısı İstanbul'a ve çoğu İzmir'e giderken burada kısa sürede yine çok müreffeh ve enerjik bir topluluk oluşturdular. Balkan Savaşları sırasında Selanik'in Yunanlar tarafından fethedilmesini takiben binlerce Yunanın gelmesi Yahudi cemaatinin gerçek refahının sonunu getirdi. Dönemin Yunan Başbakanı Elefterios Venizelos görünüşe göre Yahudiler için bir çeşit yarı-tölerans oluşturmaya çalıştı ama öyle ya da böyle Yunan hükümetini giderek Yahudi nüfusu kısıtlamaya zorlayan Yunan kitleleri durmak bilmiyordu ve görünüşe göre Yunan ordusu tarafından başlatılan bir yangının Selanik'in geleneksel Yahudi bölgesini neredeyse tamamen yok etmesiyle Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında çoğunun mülteci olarak Osmanlı topraklarına geçmesine neden oldular.[1320]

Tüm bunların sonucunda, İstanbul'da ve Trakya ve Anadolu çevresinde yaşayan binlerce Yahudiye ek olarak, 1897'de Kudüs çevresinde on sekiz müreffeh Yahudi tarım yerleşiminde yaşayan yaklaşık 50 bin Yahudi vardı. Birinci Dünya Savaşı başladığında Filistin'de en az 150 bin Yahudinin yaşadığı 48 Yahudi tarım kolonisi vardı. Bazılarına kendilerini geçindirmeye yetecek parası olan Yahudiler yerleşti. Bazıları orada çalışmaya gidenlerin geçimini sağlayan organizasyonlar tarafından finanse ediliyordu. Ancak savaştan sonra komünal kibbutz ve moşav en yaygın yerleşim türleri haline geldi.[1321]

[1320] Matilde Morcillo Padilla, 'La Comunidad Sefardi de Salonica despues de las Guerras Balcanicas (1912-1913), *Sefarad* [İspanya], cilt 57/2 (1997), s. 307-331; Rena Molho, 'Venizelos and the Jewish Community of Salonika, 1912-1919,' *Journal of the Hellenic Diaspora*, XIII/3-4, s. 1113-123.

[1321] Neville J. Mandel, *The Arabs and Zionism before World War I* (Berkeley ve Los Angeles, University of California Press, 1976); Neville J. Mandel, 'The Ottoman Empire and Jewish Settlement in Palestine,' *Middle Eastern Studies*, X/3 (1974), s. 312-332, XI/1 (1975), s. 33-46; Kemal H. Karpat, 'Jewish Migration within the Ottoman Empire in the late 19th Century, *Cathedra* [İsrail] , no. 51 (1989), s. 78-92; Bilal Şimşir, *Contribution a l'histoire des populations*

Levent Şahverdi Arşivi

Müslüman-Hristiyan Gerilimi ve İhtilafı: Osmanlı İmparatorluğu Dışına Hristiyan Göçü

Bu demek değil ki 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki tüm göç hareketleri, Hristiyan zulmünden kaçan Müslümanların ve Yahudilerin İmparatorluğa gelmesinden ibaretti. Belirttiğimiz üzere, Hristiyan yurttaşlarla, Hristiyan bölgelerindeki zulümden kaçan ve daha önce Osmanlı topraklarında var olmamış Hristiyanlara yönelik nefreti de beraberlerinde getiren Müslümanlar arasında sürekli tırmanan bir gerilim vardı. Bu durum Ermeni ve Rum milliyetçi derneklerin sorunlarına Trakya, Makedonya ve Anadolu'da çoğunlukla Müslümanların yaşadığı topraklarda kendi devletlerini kurarak çare bulmaya çalışmasıyla ve bu amaca ulaşmak için şiddeti daha da artırmasıyla iyice kötüleşti. Hristiyan çetelerin hem yeni gelen göçmen hem de yerleşik çiftçi Müslümanların evlerini yaktıklarına dair pek çok rapor vardı.[1322] Bu olaylar neticede Doğu'da, II. Abdülhamid tarafından Kürtlerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu doğu vilayetlerinin çoğunda jandarma görevi görmek üzere kurulan Kürt *Hamidiye* alaylarının ve güneydoğu Avrupa'da Osmanlı vilayet jandarmalarının yanı sıra yerel köylülerin Hristiyanlara karşı giderek şiddetlenen tepkisine yol açtı.[1323] Bu da Hristiyanların Avrupa ve Amerika'ya akmasına neden olarak İmparatorlukta Müslümanların Hristiyanlara göre oranının toplamda artmasına önemli ölçüde katkıda bulundu. Yüzlerce ve daha sonra binlerce Ermeni ve Rum Anadolu'dan göç etmeye başladı.[1324] Türklerin dini ve etnik kimliklerini paylaşmayan diğer gruplar da İmparatorluktan gitmeye başladı. Anadolu ve Trakya'dan Bulgarlar, Sırplar ve Romenler etnik homojenlik temelinde kurulmuş olan yeni ülkelere gittiler. Böy-

turques en Bulgaria, 1876-1880 (Ankara, 1986); Bilal Şimşir, ed., *Rumeli'den Türk Göçleri* (4 cilt, Ankara, TTK, 1968-1990); Bayram Kodaman ve Nedim İpek, 'Yahudilerin Filistin'e Yerleştirilmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Layiha,' *Belleten*, cilt 57 (1993), s. 565-580; I. Kolatt, *The History of the Jewish Community in Eretz Isarel since 1882*, ed. M. Lissak ve G. Cohen, (İsrail Bilimler ve Beşeri Bilimler Akademisi ve Bialik Enstitüsü, Kudüs, 1989); Yossi Katz, 'Agicultural Settlements in Palestine, 1881-1914, *Jewish Social Studies*, cilt 50/1-2 (1988-1992), s. 63-82.

[1322] BBA-Yıldız Mütenevvi 34/49; aktaran Erkan, s. 174-175.

[1323] Osman Aytar, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna* (İstanbul, 1992).

[1324] Jovan Pejin, 'Migration from the Kosovo Vilayet and other regions under Turkish domination to the United States in 1906-07' (Sırpça), *Istorijski Glasnik* [Yugoslavya], no. 1- 2 (1985), s. 49-54; Christopher Clay, 'Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth Century Anatolia,' *Middle Eastern Studies*, XXXIV/4 (1998), s. 1-32.

lece binlerce Müslüman göçmen Osmanlı İmparatorluğu'na gelirken ve binlerce Hristiyan giderken altı yüz yıl ayakta kalan çok uluslu, çok etnikli, çok dinli devlet çok fırtınalı ve genellikle çok acıklı bir şekilde çözülüyordu.

20. Yüzyılın Başı: *Muhacirin-i İslamiye Komisyonu*

Rusya'nın Müslümanları Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmeye teşviki, hem Müslümanlara yönelik artan zulüm ve askere alma girişimi hem de Rus yönetiminin dönmeme sözü karşılığında seyahat desteği gibi teşvikleri nedeniyle 1902'den başlayarak çarpıcı bir şekilde arttı. 1903'te 150 binden fazla Tatar aileleriyle birlikte Kırım, Kafkasya ve başka yerlerden Osmanlı İmparatorluğu'na göç etti.[1325] Bunu 1904 ve sonrasında binlercesi izlerken önceki gibi Kafkasya'dan Çerkezler ağır basıyordu.[1326] 13 Aralık 1905'te yıllardır İstanbul'a gelen en büyük muhacir grubu Sirkeci iskelesine vardı. 3.700 Çerkez muhaciri taşıyan iki Rus buharlı gemisi Karadeniz'den geldi. Bazıları derhal İzmit Körfezi'nden İzmit'e gönderilerek buradan karayoluyla Ankara'ya geçtiler. Diğerleri buharlı gemiyle Mersin ve İskenderun'a ve buradan da karayoluyla yerleşmek üzere Adana'ya gönderildi.

Osmanlı İmparatorluğu'na gelen muhacirlerin sayısındaki muazzam artış sonucunda 23 Kasım 1905'te Sultan 1897'de kurduğu komisyonu yeni gelenleri idare etmek üzere, *Muhacirin-i İslamiye Komisyonu* adında bir devlet dairesine dönüştürdü. Daha önce yaptığı gibi Sultan kendisi yönetici olurken, önde gelen Saray görevlilerinden birini Yönetici Yardımcısı, Harbiye Nezareti'nden ve Genelkurmay'dan birer üye ve hükümet bürokrasisinden iki sivil yetkiliyi de üye olarak atadı. Ayrıca yazışmaları yürütmek ve para hesabını tutmak üzere ikisi Babıâli bürokrasisinden ve ikisi Maliye Nezareti'nin muhasebe bölümünden atanan dört kâtip bulunuyordu. Önceden olduğu gibi başlıca görevi, İmparatorluğa gelen Müslüman mültecileri yerleştirmek için arazi bulmak ve onları taşımak ve yerleştirmek için gereken parayı, genellikle bağış kampanyalarıyla toplamaktı. Emirleri

[1325] BBA-Yıldız Hususi Maruzat 431/72, aktaran Erkan, s. 55, 72; Ethem Feyzi Günaydın, *Kırım Türkleri'nin Yerleşme ve Göçmeleri* (İstanbul, 1948).

[1326] BBA-İrade Dahiliye Şevval 1323, 18/27, aktaran Erkan, s. 152-155.

Levent Şahverdi Arşivi

ve kararları artık Meclis-i Vükela'dan geçmiyor onun yerine doğrudan vilayet ve yerel otoritelere gönderiliyor, çoğu durumda Sultan'ın imzasını veya mührünü taşıyor, böylece özel önem atfediliyordu.[1327] Sultan'ın yeni organizasyona verdiği öneme rağmen, mültecilerle ilgilenirken ciddi zorluklar, belki de Osmanlı idari yapısına içkin sorunlar ortaya çıktı. Komite tarafından gönderilen iskân yetkilileriyle yerel yetkililer arasında ve iki grubun üyeleri arasında otorite konusunda sürekli anlaşmazlıklar yaşanıyor, pek çok mültecinin ülkeye girdiklerinde yaya veya desteksiz kalmasına, diğerlerinin ise tamamen uygun olmayan yerlere yerleştirilmelerine neden oluyordu. Pek çok Müslüman, sakinleri pek çoğuna saldıran veya öldürürken onlar için yeni yapılan evleri yakan Ermeni köylerine veya yakınlarına yerleştirilirken Müslüman muhacirlerin de aynı şekilde Ermenilere saldırmasına yol açarak sürekli münakaşalara ve anlaşamazlıklara neden oldu. Müslümanlar karşısında Ermenilere yardım etmek için dış Hristiyan hükümetlerin ve sivil örgütlerin müdahalesi, bu tür desteklerle cesaretlenen Ermenilerin 'haklarını' genellikle zorla kabul ettirmeye çalışması ve Müslümanların çok daha fazla şiddetle karşılık vermesiyle sadece anlaşmazlıkları ve gerilimleri artırdı.[1328] Örneğin bir olayda, Ermeniler annesi çok hasta olan bir Müslümanın evinin önünde bağırarak bir düğünü kutluyorlardı. Koca Ermenilerden sessiz olmalarını istedi ama onlar istedikleri yerde ve istedikleri zaman kutlama hakları olduğu gerekçesiyle reddetti. Direnişleri, daha sonra Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasındaki yıllarda Orta Doğu'da önde gelen bir Britanyalı diplomat olan, bölgedeki Britanya Konsolosu Reader Bullard tarafından desteklendi. Ermeniler kutlamalarına devam ettiğinde ve Müslüman anne öldüğünde öfkeli Müslümanlar Ermeni cemaatine saldırdı ve pek çok kişiyi öldürdü. Britanya hükümeti müdahale ederek Osmanlı yönetimini tüm Müslüman köyü cezalandırmaya zorlaması daha fazla nefrete, düşmanlığa ve zamanla çatışmalara neden oldu. Bu tür durumlara cevaben Sultan tüm yetkililere muhacirlere yardım etmek ve hem Müslüman hem Hristiyan yerleşik nüfuslarla

[1327] BBA-İrade Dahiliye 24/33, Şevval, 1323, aktaran Erkan, s. 119-120.

[1328] T.C. Başbakanlık Arşivleri, *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair*, s. 237-238, belge 85, s. 240-241, belge 86; T.C. Başbakanlık Arşivleri, *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair*, s. 92, belge 35; hepsini aktaran Erkan, s. 45.

anlaşmazlıklarını sonlandırmak için birlikte çalışmaları talimatı verdi. Ama yerel anlaşmazlıklar nedeniyle bunun pek de bir etkisi olmadı. Bu nedenle yerel iskân memurlarını yerel muhacirin komisyonlarının yöneticisi yapan ve diğer tüm yetkilileri onların emirlerine uymak zorunda bırakan yeni nizamnameler yayımladı. Mülteciler artık mümkünse kendi isteklerine göre, terk ettikleri yerlere benzer yerlere ve/veya daha önce İmparatorluğa yerleşmiş ve uygun yerler bulmuş olan akrabalarının veya arkadaşlarının yanına yerleştirilecekti. Muhacirleri mümkün olduğunca dini veya etnik farklılıkların gerilim ve çatışmaya sebep olacağı yerlere yerleştirmekten sakınmaları emredildi. Muhacirler salgın hastalıkların olduğu limanlardan geldiğinde, önceden yapıldığı gibi geldikleri yere geri göndermek yerine, liman yetkililerine artık onları, hasta olmadıkları kesinleşene kadar ya geldikleri gemilerde ya da karantina binalarında alıkoymaları, hasta oldukları tespit edilenlerin Osmanlı hekimlerince tedavi edilmeleri emredildi.[1329] Muhacirler yerleşik köylere yerleştirildiğinde iskân memurlarına yıkık binaları onarmak için gereken parayı sağlamaları ve onları her tür düşmanlığa karşı korumaları emredildi. Yeni köylere yerleştirildiklerinde, genellikle çok iyi korunan devlet ormanlarından sağlanan keresteler ücretsiz verildi ve evleri hazır olana kadar yerel kasabalar, köyler ve bölge yerlileri tarafından konuk edilmeleri gerekiyordu.[1330] Bu türden pek çok nizamname gibi bunlar da gelişigüzel uygulandı. Muhacirlerin karşı karşıya kaldıkları zorluklar, yeni gelenlerle yerleşik sakinler ve özellikle Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki çatışmalarla birlikte devam etti ama genel olarak muhacirler sonunda, Sultan ve hükümetinin umduğu üzere, yeni evlerine yerleştirildi ve toprakları ekmeye başladı.[1331]

Yunan hükümetinin, 19. yüzyılın başından beri Yunan Krallığı olan topraklara batı Anadolu'yu katarak Doğu Akdeniz'de daha büyük bir Yunan imparatorluğu kurmayı amaçlayan '*Megali İdea*'yı gerçekleştirmek için İstanbul'da Genç Türk Devriminden kaynaklanan siyasi boşluktan yararlanmaya başlamasıyla 1908 yazında Osmanlı Trakya ve Makedonya'ya kaçan yeni bir Müslüman mülteci patlaması baş-

[1329] BBA-Yıldız Resmi 152/93, yıl 1908, aktaran Erkan, s. 87.
[1330] BBA-İrade Dahiliye Şevval 1323, 24/33, aktaran Erkan, s. 135.
[1331] BBA-İrade Dahiliye 29/31, Muharrem 1324/Mart 1906 aktaran Erkan, s. 166.

Levent Şahverdi Arşivi

ladı.[1332] Bu amaca ulaşmak için bölgedeki mevcut Türk çoğunluğun bir şekilde uzaklaştırılması gerekiyordu, böylece Yunan milliyetçiler istedikleri bölgede tamamen Rumların yaşadığını iddia ederek planlarını haklı gösterebileceklerdi. Bu hedefi gerçekleştirmek için Ağustos 1908'de Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Pan-Helenik Örgütü'nü kurdu. Bu ve örgüt derhal Sultan'ın bölgede yaşayan Rum tebaasına Yunan milliyetçi propaganda ile beraber silah ve cephane dağıtmaya başladı ve olası bir Osmanlı intikamına karşı onları korumak için Büyük Güçlerin kesin müdahale edeceğini taahhüt ederek Osmanlılara karşı ayaklanmaya teşvik etti. Bu Trakya ve Makedonya'daki yerel Rumların aslında 1912'de Birinci Balkan Savaşı sırasında gelen Yunan ordusunun gelişi için sözde 'hazırlığı' olarak adlandırılırken Yunan silah ve propagandasının gelişi, 1909'un ilk aylarında Girit konusunda Yunan-Osmanlı geriliminin yeniden tırmanmasıyla beraber, Osmanlı Rumlarını o kadar heyecanlandırdı ki, Yunan ordusunun gelişinden çok önce Makedonya ve Trakya'daki Türklere ve Yahudilere saldırmaya başladılar. Osmanlı ordusunun tepkisinden oldukça mustarip oldular ama daha güvenli Osmanlı topraklarına kaçan binlerce Müslümanı daha gönderme ve bir kez daha 'korkunç Müslüman Türklerin' savunmasız Hristiyan Rumlara sebepsiz yere saldırdıkları propagandasını tüm Avrupa'ya yayma amaçlarına ulaştılar.[1333]

Benzer bir durum, Genç Türk Devrimine tepki olarak Sırbistan'da da ortaya çıktı. Makedonya'daki Genç Türk asiler Sultan'ı Anayasayı yeniden yürürlüğe koyması için zorlarken bile, Belgrad'daki Sırp siyasi liderler Kosova vilayetinde yaşayan Sırplara silah ve cephane dağıtmaya başladılar ve onları vilayeti tamamen Sırbistan'a dâhil edilebilecek daha homojen bir Sırp bölgesi haline getirmek için yerel Osmanlı yetkililerin yanı sıra Arnavut Müslüman komşularına saldırmak için Osmanlı'daki siyasi kargaşadan yararlanmaya kışkırttılar. Makedonya'daki Rumlarla beraber milliyetçi şiddet Osmanlı ordularının, ekinlerin yakılmasını, insanların katledilmesini ve sadece Sırp

[1332] Theodore George Tatsios, *The Megali Idea and the Greek-Turkish War of 1897: The Impact of the Cretan Problem on Greek Irredentism.* (Boulder, Colo.: East European Monographs, 1984).

[1333] C. Papathanassi-Moussiopoulou, 'L'Organisation Panhellenique et sa Contribution a la Preparation de la Lutte pour la Liberation de la Thrace,' *Etudes Balkaniques* [Bulgaristan], XXVIII/3-4 (1992) s. 34- 38.

değil, Sırplara çok miktarda silah ve para tedarik ettiği bilinen Avusturya mallarının da Osmanlı İmparatorluğu çapında boykot edilmesi de dâhil çeşitli türden ekonomik baskıları kapsayan şiddetli bastırmasını besledi. Tepki daha fazla Sırpın asıl Sırbistan ve ABD için Kosova bölgesini terk etmesine neden olarak Kosova bölgesini öncekinden daha Müslüman ağırlıklı bir hale getirdi ki bu durum günümüzde de devam etmektedir.[1334]

Bosnalı Müslümanlar

Osmanlı topraklarına bir sonraki büyük mülteci hareketi, Avusturya-Macaristan'ın 1909'da Bosna-Hersek'i topraklarına katması sonucunda gerçekleşti. Osmanlılar Büyük Güçlerin önceki anlaşmadan doğan Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma ve muhafaza etme yükümlülüklerine rağmen fethi kabul etmeye zorlandı. Karşılığında Sultan artık Avusturya yönetimine giren Müslümanların Halifesi olarak kabul edilerek Osmanlı hükümetine devam eden Müslüman kuruluşlar, camiler, hastaneler, okullar ve benzerleri için ödeme ayrıcalığı tanındı. Buna rağmen Bosna ve Hersek'teki pek çok Müslüman kendilerine Avusturya yerine Osmanlı vatandaşlığını seçme ve Osmanlı İmparatorluğu'na göç etme imkânı veren anlaşma maddesinden yararlandı.[1335] Bu Bosnalıların çoğu, etnik olarak Slav kökenli olsa da, daha önce Osmanlı topraklarına giren Müslüman Arnavutlar tarafından sergilenmemiş olan türden bir milliyetçi tutku ve bağlılıkla Osmanlı İmparatorluğu'nun kalan vilayetlerine girdiler ve Anadolu'nun orta kesimlerine yerleştiler. Çoğu Avusturya-Macaristan ordusunda önceden askerlik görevlerinin tamamını yerine getirmiş olsalar bile Osmanlı ordusuna alınmayı kabul etmeye istekli ve hevesliydi.[1336]

[1334] Elbette Sırp kaynaklar, Sırpların baskıya neden olan Müslümanlara ve Yahudilere yönelik saldırılarından değil sadece Osmanlı'nın tepkisinden bahsetmektedir: Jovan Pejin, 'Iseljavanje iz Kosovskog Valjeta I Drugih Krajeva pod Turcima u Sad, 1906-1907,' [1906-07'de Kosova ve Türk hâkimiyetindeki diğer bölgelerden Birleşik Devletler'e Göç], *Istorijski Glasnik* [Yugoslavya], no. 1-2 (1985), s. 49-54.

[1335] T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşiv Daire Başkanlığı, *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1515-1919)*, (Ankara, 1992), s. 327-336; Dündar, s. 124; S. Tufan Buzpınar, 'Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdülhamid II, 1887-1882,' *Welt des Islams*, XXXVI (1996), s. 59-89.

[1336] BBA-HR. HMŞ. İŞO, no. 29/2-4, belge sıra no. 1 a, b, c: 1 Kasım 1911/19 Ekim 1327/9 Zilkade 1329; Kristaq Prifti, 'Koncepti I Autonomise se Shqierise ne Mendimin Politik te d. Himes,' [Derviş Hima'nın siyasi düşüncesinde Arnavutluk'un özerkliği fikri], *Studime Historike*

Levent Şahverdi Arşivi

Sonuç olarak, bu mülteciler çok daha çabuk ve tamamen Osmanlı toplumunun tam üyeleri olarak kabul edildi ve on yıl önce Arnavut muhacirlere uygulanmış olan kısıtlamalara tabi tutulmadı ama onlar da Arnavutlar gibi tam Osmanlı vatandaşlığına kabul edilmeden önce Türkçeyi ve gelenekleri öğrenmek zorundaydı. Çoğu Adriyatik, Akdeniz ve Ege yoluyla Bosna'dan İzmir'e gemiyle geldi ve oradan çoğunlukla Konya bölgesi ve doğu vilayetleri olmak üzere doğruca Anadolu'ya dağıtıldılar. Osmanlı hükümeti sadece nadiren onlar için ev inşa etmek zorunda kaldı çünkü o dönemde 20. yüzyılın başından itibaren Avrupa ve Amerika'ya gitmek üzere ayrılan Rum ve Ermeni çiftçiler tarafından boş bırakılmış çok sayıda köy bulunuyordu.[1337] Arnavutlara genellikle Gümülcine ve Ahiçelebi bölgelerinden, hem Yunanlar hem de Bulgarlar tarafından gönderilen rahipler tarafından Hristiyanlığa döndürülmekten kurtarılmaları için derhal kabul edilmeleri emredilen Pomaklar eşlik ediyordu.[1338] Ayrıca Kavala ve Drama bölgelerinden, tüm Balkan devletlerinin korkunç zulümlerine maruz kalmakta olan Çingeneler de yanlarındaydı. Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında Osmanlı hükümeti sadece Müslüman Çingenelerin ülkeye girmesine izin verirken diğer tüm Çingeneler geri çevrildi.[1339] Müslüman Çingeneler bile, onları yerleştirmek için seçilen yerleri kabul etmeyerek ve genellikle gönderildikleri bölgelerde komşularına karşı hırsızlık ve şiddete başvurarak Osmanlı makamları açısından pek çok zorluğa neden oldu.[1340]

Arnavut Müslümanlar

Osmanlı Arnavutluk'ta kamu düzeninin bozulması büyük ölçüde 19. yüzyıldan başlayarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendilerini Sırplar ve Bulgarlar gibi, kendi dillerini ve okullarını sürdürme hakkıyla beraber ayrı bir milliyet olarak tanımasını isteyen hem Müs-

[Arnavutluk], cilt 40/3 (1986), s. 135- 156.

[1337] H. Yıldırım Ağanoğlu, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meselesi (Balkan Harbi Sonrası Örneği, 1912-1914)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1999); Dündar, s. 124.

[1338] BBA-Dahiliye Nezareti, İdare Kısmı Analitik Envanteri, 85, 44, 31 Ağustos 1913; aktaran Dündar, s. 71.

[1339] BBA-Dahiliye Nezareti-Sicilli Nüfus Tahrirat Kalemi Analitik Envanteri 69, 41, aktaran Dündar, s. 110, not 320.

[1340] BBA-Toprak İskân Genel Müdürlüğü 272, 12, 37, 22, 18, aktaran Dündar, s. 128.

lüman hem de Hristiyan Arnavutlar arasında milliyetçi hissiyatın yükselmesinden kaynaklandı.[1341] Yunanistan'ın Bulgar, Sırp ve Rum komşularından ayırt edilmek isteyen Makedonları aynı şekilde tanımayı reddetme çabasının aksine, Arnavutluk'taki bu hareket Yunan Krallığı tarafından bölgeyi istikrarsızlaştırma ve sonuçta ortaya çıkan kargaşayı Makedonya'nın yanı sıra Arnavutluk'un çoğunu veya tamamını fethetme emellerini ilerletmek için kullanma çabası çerçevesinde teşvik edildi.[1342] Neticede 20. yüzyılın ilk yıllarında ortaya çıkan karışıklık pek şok Müslüman Arnavut'un Yunanistan hâkimiyetinde bağımsız bir Hristiyan devletinde geleceklerinden korkmalarına ve bu nedenle Osmanlı topraklarına, önce Arnavut Kosova'ya ve daha sonra daha da doğuya, Marmara Denizi bölgesinin yanı sıra İstanbul ve Edirne'ye yerleştikleri Rumeli ve Anadolu'ya taşınmaya başlamalarına neden oldu. Bazıları mülteci olarak geldi ve Osmanlı yurttaşı oldu, bazıları ise tüccar veya ziyaretçi olarak geldi ve geçici vizeyle kabul edildi. Ancak bu Arnavutlara Osmanlılar tamamen güvenmiyordu çünkü çoğu aslında Arnavutluk'un bağımsızlığı için mücadele etmek üzere Slav kuzenlerine katılıyordu. Arnavutluk'tan İstanbul'a gelen Arnavutların çoğu Sırp pasaportuyla geldi; Yanya'dan gelenler Yunan pasaportu taşıyordu; sadece Işkodra/Scutari'den gelenler Osmanlı hükümeti tarafından verilen pasaportları taşıyordu. Bunların çoğu muhacir olarak geldi. Diğerleri iş için geldi. Yunan ve Sırp pasaportuyla gelenlerin çoğu Osmanlı vatandaşı olmak için başvuruda bulundu. Ancak Arnavut oldukları için, Müslüman olsalar da, nereye göç edebilecekleri ve nerede yaşayabilecekleri konusunda mevcut kısıtlamalara tabi tutuldular. Orta Anadolu'ya Ankara ve Konya çevresine yerleştirildiler ve özellikle Marmara Denizi, Boğazlar, Anadolu

[1341] Selami Pulaha, 'La Resistance Armée du Peuple Albanais contre la Domination Ottomane a la Lumiere de Nouvelles Donnees (fin du XVIIe siecle-debut du XVIIIe siecle),' *Studia Albanica*, XIX/1 (1982), s. 31-62; Stefanaq Pollo, 'La Revolution Nationale Albanaise face aux Reformes Ottomanes (les Annees 30-70 du XIXe Siecle,' *Albanica*, XXII/1 (1985), s. 49-57; Mikel Prennushi, 'Kryengritjet e Krahinave Te Lezhes Kunder Sundimit Turk me 1912,'[1912'de Lesh bölgelerinde Türk hakimiyetine karşı ayaklanmalar]. *Buletin i Universiteti Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore*, XVII/7 (1963), s. 61-72; Kristaq Prifti, 'Koncepti I Autonomise se Shqierise ne Mendimin Politik te d. Himes,' [Derviş Hima'nın siyasi düşüncesinde Arnavutluk'un özerkliği fikri], *Studime Historike* [Arnavutluk], cilt 40/3 (1986), s. 135- 156; Kristaq Prifti, 'Tiparet e Levizjes Kulturore Kombetare ne Vitet, 1908-1912,' [Ulusal kültürel hareketin özellikleri, 1908-12], *Studime Historike* [Arnavutluk], cilt 41/1 (1987), s. 73-87.

[1342] Kristo Frashëri, 'Semseddin Sami Frasheeri: Idéologue du Mouvement National Albanais,' *Studia Albanica*, III/1 (1966), s. 95-110.

Levent Şahverdi Arşivi

Demiryolu veya bir başka stratejik nokta yakınlarına yerleşmekten men edildiler.[1343] Tamamen kabul edilmeden önce Türkçeyi ve Türk geleneklerini öğrenmek ve Osmanlı vatandaşlığını tamamen kabul etmek zorundaydılar. Osmanlı liselerinde ve üniversitelerinde eğitim için önceden İstanbul'a gönderilmiş olan Arnavut öğrenciler şayet aileleri orada kaldıysa Arnavutluk'a dönmek zorundaydı. Diğer Arnavutlarla beraber Osmanlı İmparatorluğu'na göç edip Osmanlı vatandaşlığı elde etmek yerine Arnavut vatandaşlıklarını sürdürdüler. Aileleri de Osmanlı İmparatorluğu'na geldiği için Osmanlı okullarında kalmalarına izin verilenler bile, İstanbul ve diğer büyük şehirlerde giderek aktifleşen Arnavut milliyetçi gruplara katılmadıklarından emin olmak için özel denetim ve kontrole tabilerdi.[1344]

Bir Arnavut ulusal meclisinin 28 Kasım 1912'de Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlık ilanı, pek çok Müslüman ve Hristiyan tarafından desteklense de yine de binlerce Arnavut Müslümanın İstanbul'a doğru göçe katılarak tepki göstermesine neden oldu.[1345] Her ne kadar Arnavutlara kuşkuyla yaklaşılmaya ve kısıtlamalara tabi tutulmaya devam etse de Osmanlı'nın orduya adam ve silah fabrikalarına işçi ihtiyacı, Arnavutluk'tan veya Sırbistan'dan gelen, mülkleri bulunan veya çalışabilir durumdaki Arnavutların, Arnavutlara yasak bölgelerde bile yerleştirilmesini, yerel kayıtlara muhacirin olarak kaydedilmesini ve Osmanlı topraklarına yerleşmelerine izin verilmesi karşılığında normal Osmanlı vatandaşlarıyla aynı askerlik yükümlülüklerini yerine getirmek zorunda olmasını sağlamak için hükümetin düzenlemeleri değiştirmesine sebep oldu.[1346] Bir süre sonra, Adriyatik kıyısındaki Tirana merkezli Arnavutluk bölgesinden gelen, şüpheyle yaklaşılmaya ve kısıtlanmaya devam edilen Müslüman Arnavutlarla Kosova ve Manastır'dan gelen, normal *Sicil-i Osmani* kayıtlarına kay-

[1343] BBA-Dahiliye Nezareti Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiye Kalemi 33, 111; BBA-Dahiliye Şifre Kalemi 40. 88, 26 Nisan 1914; Dahiliye Nezareti, Hukuk Müşavirliği Kalemi, 27, 46, 24 Eylül 1914, hepsini aktaran Dündar, s. 115-117.

[1344] Kristo Frashëri, 'Semseddin Sami Frasheeri: Idéologue du Mouvement National Albanais,' *Studia Albanica*, III/1 (1966), s. 95-110; BBA-Dahiliye Nezareti, İdare Kısmı Analitik Envanteri 26-2, 28; aktaran Dündar, s. 113.

[1345] Dündar, s. 109.

[1346] BBA-Dahiliye Nezareti Sicili Nüfus, Tahrirat Kalemi, 47, 68, 13 Ocak 1914, aktaran Dündar, s. 121-122.

dedilmelerine ve diğer tüm normal Osmanlı vatandaşları gibi *Tezakir-i Osmaniye*'lerini almalarına izin verilenler arasında bir ayırım yapıldı.[1347]

İstanbul'a ve Osmanlı İmparatorluğu'nun başka yerlerine gelen bu Arnavutların statüsü değişiklik gösteriyordu çünkü Arnavutluk topraklarının bir kısmı Sırbistan, bazı kısımları Yunanistan ve Karadağ tarafından alındı ve sadece dördüncü bir parça Arnavutluk yönetiminin elinde kaldı. Yunanistan ve Sırbistan'a giden topraklardan Arnavutlar, Osmanlı İmparatorluğu'na gitmek isteyen Arnavutların pasaport yerine geçen Osmanlı kimlik belgesi *Tezkere-i Osmani*'yi almak için, kendi evlerinde veya yakınlarında yerel Osmanlı konsolosluğu *Şehbenderhane*'ye, annelerinin, karılarının veya kocalarının, erkek çocuklarının isimlerini, doğum tarihlerini ve benzeri bilgileri vererek bir beyanname sunmalarını öngören 14 Kasım 1913 Atina Antlaşması ve 14 Mart 1914 İstanbul Antlaşması kapsamındaydı. Bunu almak için yaşadıkları ülkedeki tüm mülklerini satmış olduklarına ve bu feragat eski ülkeleri tarafından kabul edilmiş olsun veya olmasın, vatandaşlığından feragat etmiş olduklarına dair kanıt göstermeleri gerekiyordu.[1348] Bunu pasaport ve vizeleriyle beraber Osmanlı İmparatorluğu'na beraberlerinde getirecek ve yerleştikleri yerde *Sicil-i Nüfus*'a kaydolmak için kullanacaklardı. Kendi evlerindeki yerel yetkililerden böyle bir belge alamamaları halinde, bazı durumlarda Osmanlı İmparatorluğu'na girmeye çalıştıklarında geri çevriliyorlardı.[1349] Bazı durumlarda ise, böyle bir belge olmaksızın sınırı geçmelerine izin veriliyor ve geldikten sonra *Tezkere-i Osmani* almak için isimlerini, memleketlerini, yaşlarını ve dinlerini Osmanlı Hariciye Nezareti'ne bildirerek, yerleştikleri yerde yerel polis yetkililerinden almalarına izin veriliyordu.[1350]

[1347] BBA-Dahiliye Nezareti, Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi Analitik Envanteri 69, 41-3 Şubat 1914; ve Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Kalemi, 30, 65, Dahiliye Nezareti, Sicilli Nüfus Tahrirat Kalemi Analitik Envanteri 69, 41-3 Şubat 1914; Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Kalemi, 30, 65. 3 Mayıs 1914, hepsini aktaran Dündar, s.112.

[1348] BBA-DH. KMS. Dosya 20. Gömlek 13. 12 Nisan 1914/16 Cemaziyelevvel 1332; BBA-DII. EUM. LVZ. Dosya 20. Gömlek 82 Osmanlı 12 Mayıs 1914/16 Cemaziyelahir 1332.

[1349] BBA-DH. EUM. MH. Dosya 84. Gömlek 65, 26 Mayıs 1914/1 Recep 1332.

[1350] BBA-DH. MS. HPS. M. Dosya 13. Gömlek 26, 27 Mayıs 1914/2 Recep 1332; BBA-DH. MB. HPS. M. Dosya 13. Gömlek 28, 27 Mayıs 1914/2 Recep 1332; BBA-DH. EUM. LVZ. Dosya 21. Gömlek 16, 28 Mayıs 1914/3 Recep; ayrıca bakınız Dündar, s. 110-111.

Levent Şahverdi Arşivi

Hindistanlı Müslümanlar

Güneydoğu Avrupa'dan gelen mültecilere, onları Hindistan için Hindu bağımsızlık hareketlerine katılmaya çağıran Osmanlı Pan-İslamcı propagandaya başlangıçta olumlu bir tepki vermiş olan artan sayıda Hindistanlı Müslüman katıldı. Ancak sonunda, sadece Britanya'nın takip eden acımasız baskısına değil aynı zamanda Hinduların Müslümanların desteğini Hindu kültürünün ve geleneklerinin egemen olacağı ve Müslümanların uzun Britanya hâkimiyeti yılları boyunca olduğu gibi ikinci sınıf vatandaş olarak kalacağı bağımsız bir Hindistan devleti kurmak için kullanma çabasına da tepki gösterdiler. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı İmparatorluğu'na mülteci olarak gelen Hindistanlı Müslümanların çoğu, hem toprağı ekmek hem de Britanya Hindistan ordusunda görev yapmış olanlar için diğer Osmanlı resmi ve eğitim kurumlarının yanı sıra oradaki Osmanlı garnizonunu güçlendirmeye yardım etmek için Körfez'de Basra bölgesine yerleştirildiler.[1351] Bu ilk öncülerin daha sonra Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nu işgal etmek için gönderilen Britanya ordusuna alınan, Kızıldeniz'den Mısır ve Suriye'ye nakledildikten sonra Britanya saflarını terk edip Osmanlılara katılan yüzlerce Hindistanlı Müslümanla nasıl kuvvetlendiğini daha sonra göreceğiz. Bu Hindistanlı Müslümanların çoğu Britanyalılardan aldıkları eğitimin çok iyi bir şekilde kullanıldığı Osmanlı ordusuna alındı. Diğerleri ise savaş öncesinde ve sırasında Bağdat demiryolu ve Hicaz demiryolu boyunca yerleştirilen muhafızlara komuta etmek üzere gönderildi.[1352]

Trablusgarp Savaşı

Osmanlıların bu dönemde yürütmek zorunda olduğu Hristiyan fetihlerine karşı tüm savaşlardan yeni mülteci toplulukları Osmanlı İmparatorluğu'na geldi. İtalya'nın 1912'de Trablusgarp/Tripolitania ve Bingazi/Cyrenaica'yi fethetmesi, özellikle İtalyanların yönetimlerini yerel halkın güçlü direnişine karşı dayatırkenki gaddarlığı, tüm Müslüman dünyasında Pan-İslamcı düşüncelere yönelik büyük bir tutkuya neden oldu ve Müslüman din kardeşleri tarafından Osmanlı-

[1351] BBA-DH. ID. Dosya 213. Gömlek 20, 23 Haziran 1914/29 Recep 1332.
[1352] BBA-DH. KMS. Dosya 17. Gömlek 28, 6 Mayıs 1914/10 Cemaziyelahir 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

lara verilen siyasi ve mali desteğin büyük ölçüde artmasıyla sonuçlandı.[1353] Cezayir ile Tunus Fransız işgalinden çok sonra dahi Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemeye tutkulu bir şekilde sadık kaldı ve özellikle Genç Türk devrimi Fransız yönetimine karşı harekete geçmelerinde ilham kaynağı oldu. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki yıllarda, Fransızların, kendileri tarafından yönetilen diğer Müslüman topraklarda görev yapmak da dâhil askerlik hizmetini kabul etmeleri ısrarı nedeniyle Osmanlılarla ilgili Fransız politikasına karşı çıktılar. Fransa'nın aslında Enver Bey ve arkadaşlarının İtalyanlara karşı yerel direnişi örgütlemek üzere Tunus üzerinden Trablusgarp'a girmelerine izin verdiğini bilmeyerek Trablusgarp Savaşı sırasında Fransa'nın tarafsız kalmasına öfkelendiler.[1354] Pek çok genç Kuzey Afrikalı Arap sonuçta kendi ülkelerinde Fransız karşıtı gizli hareketlere katılırken diğer pek çoğu mülteci olarak Osmanlı topraklarına kaçtı.[1355] Onlarla ilgilenmek üzere Muhacirin Komisyonu içinde, hizmet alanı Cezayir ve Tunus'taki Fransız yönetiminden kaçan mültecilere de genişletilen *Trablusgarp ve Bingazi Mültecilerine mahsus Komisyon* kuruldu. Kısa bir süre içinde, her gün çoğunlukla küçük gemilerle Akdeniz'den gelen ve Anadolu'nun güney kıyısındaki küçük limanlara inen Kuzey Afrika'dan bin kadar mülteciyle ilgileniyordu. Başlangıçta güney Anadolu'ya, çoğunlukla Mersin, Antalya ve Adalya çevresine yerleştirildiler ama daha sonra Fransa'nın güçlü desteğiyle yerel Hristiyanların bağımsızlık iddialarına karşı oradaki Müslüman nüfusu takviye etmek için çoğunlukla Suriye ve Lübnan'a taşındılar.[1356] Kuzey Afrika'da Fransızlardan ve Mısır'da İngilizlerden kaçan Bedevi ve diğer aşiret üyesi mülteciler de, yerel Bedevilerin saldırılarından ve baskınlarından korumak için hem Suriye hem de Arap Yarımadasında Hicaz demiryolu güzergâhına yerleştirildi.[1357] Kuzey Afrikalı muhacirlerin çoğu Birinci Dünya Savaşı

[1353] Orhan Koloğlu, *Islamic Public Opinion During the Libyan War, 1911-1912* (Trablus, Libya Çalışmaları Merkezi, 1988), Türkçe çevirisi: *Osmanlı-Libya Savaşında İttihadçılar Masonlar ve Sosyalist Enternasyonal* (Ankara, Ümit, 1999).

[1354] A. Merad, 'La Turcophilie dans le Debat National en Algerie au debut du siecle (1911-1918),' *Revue d'Histoire Maghrebine* [Tunus] , X/31-32 (1983), s. 337-354.

[1355] BBA-DH.ID., 22 Temmuz 1913/17 Şaban 1331; Nedim İpek, 'Trablusgarb ve Bingazi Mültecileri (1911-1912),' *19 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, no. 9 (Samsun, 1994), s. 90-109; Orhan Koloğlu, İttihadçılar ve Masonlar (İstanbul, Eylül, 2002).

[1356] Nedim İpek, 'Trablusgarb ve Bingazi Mültecileri (1911-1912),' *19 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, no. 9 (Samsun, 1994), s. 96; Dündar, s. 60,100; İpek, s. 100-101.

[1357] BBA-DH.ID., 3 Kasım 1913/3 Zilhicce 1331.

Levent Şahverdi Arşivi

öncesinde ve sırasında Osmanlı ordusunda tutkuyla görev yaparken Cezayir ile Tunus'ta kalanların çoğu da Fransız ordusunda askere alınmaya direndi. Askere alındıklarında ise bu adamlar pek de haksız olmayan, Fransa'dan çok Osmanlıları tercih ettikleri ve ellerinde olsa konumlarını Osmanlılara yardım etmek için kullanacakları düşüncesi nedeniyle Fransız subaylar tarafından ayrımcılığa maruz kalıyorlardı. Fransız ordusu Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun İtilaf devletleri tarafından işgaline katıldığında, Britanya ordusundaki diğer Müslüman askerlerin yanı sıra bunların çoğu saflarını terk ederek Türk direniş kuvvetlerine katıldılar.[1358]

Balkan Savaşları

1912 ile 1913 Balkan Savaşları Balkan devletlerini, Müslümanları zulüm, katliam ve diğer çeşitli saldırılarla gitmeye teşvik etme önceki çabalarını tekrarlamaya teşvik ederek yaklaşık 640.000 Müslüman mültecinin savaşların sürdüğü iki yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'na akın etmesine yol açtı.[1359] Balkan ordularının en gözde taktiklerinden biri, Müslüman köylü kitlelerini ilerleyen güçlerinin önüne katarak, savunmadaki Osmanlı askerlerinin çok geç olana kadar kendilerine ateş açmasını önlemekti. Makedonya ile doğu Trakya'da, Bulgar 'gönüllü' müfrezeleri, ilerleyen Bulgar ordusu önünde giden binlerce Türkü yok ederek Edirne'yi ele geçirdi.[1360] Yunanistan ile Bulgaristan

[1358] Gilbert Meynier, 'Le Problem du "Loyalisme" des Algeriens dans l'Armee Française (1914-1918),' *Bulletin de la Société d'Histoire Moderne*, cilt 80/10 (1981), s. 2-10.

[1359] Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçler, 1912-1913*, (Ankara, TTK, 1995); Ahmet Halaçoğlu, 'The Balkan Wars (1912-1913)', *The Turks*, ed. Hasan Celal Güzel ve Cem Oğuz (6 cilt, Ankara, 2002), IV, 382-393; Ahmet Halaçoğlu, 'The Bulgarian Massacres of the Turks,' *The Turks*, ed. Hasan Celal Güzel ve Cem Oğuz (6 cilt, Ankara, 2002), IV, 394-404; İlhan Tekeli, 'Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu,' *Toplum Bilim*, no. 50 (İstanbul, 1990), s. 56-57; Dündar, s. 56; Borislav Ratkovic, 'Prvi Balkanski Rat 1912-1913: (Povodim 75. Godisnijice Rata),' [1912-13 Birinci Balkan Savaşı: savaşın 75. Yıldönümünde], *Vojnoistorijski Glasnik* [Yugoslavya], XXXVIII/2-3 (1987), s. 113-140; Alexander Pallis, *Statistical Study of the Racial Migrations in Macedonia and Thrace, 1912-14* (Yunanca) (Atina, 1925), Türkçe çevirisi, Selahattin Önder (İstanbul, 1991), aktaran Dündar, s. 66, not 117.

[1360] Todor Petrov, 'Dobrovolcheskoto Dvizhenie Na Bulgarite za Osvobozhdenieto na Makedoniia I Odrinsko Prez Balkanskata Voina, 1912-1913 g.,' [1912-13 Balkan Savaşı sırasında gönüllü Bulgar müfrezeleri ve Makedonya ile Edirne'nin kurtuluşu], *Makedonski Pregled*, XVI/1 (1993), s. 118- 122.

arasında Makedonya'nın idaresi konusundaki çekişme de bu dönemde doruk noktasına ulaştı ve binlerce Bulgar ilerleyen Yunan ordusu tarafından vilayetten çıkarılarak onları alıp ilgilenmeye hiç de hazırlıklı olmayan Bulgaristan'a kaçmaya zorlandı ve bu epeyce acı ve pek çok ölüme yol açtı.[1361] Osmanlı vatandaşlığına sahip nispeten daha az sayıda Müslümanın yanı sıra pek çok Hristiyan Balkan ordularından kaçtı ancak Osmanlı topraklarına değil İmparatorluktan tamamen ayrılarak batı Avrupa ve hatta Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti ama çoğunlukla yerleştikleri ülkelerin vatandaşlıklarını alsalar da Osmanlı vatandaşlıklarını muhafaza ettiler.[1362]

Balkan Savaşları sırasında Balkan devletleri Osmanlı topraklarını işgal ederken Osmanlı okulları ve pek çok resmi kurum ve kuruluş, genellikle işgalciler gelmeden sadece birkaç saat önce kapatıldı. Osmanlı yetkililer, öğretmenler, öğrenciler ve diğer ilgililer Osmanlı topraklarına tahliye edildi ve Osmanlı ordusu gelip işgalcileri kovar kovmaz kendi evlerine dönecekleri düşüncesiyle geçici olarak ilgili kurumlara yerleştirildiler.[1363] İşgal edilen vilayetlerden mültecilerle birlikte gelen Osmanlı yetkililer ise normal olarak aynı yerlere yerleştirilmedi, onun yerine genellikle İstanbul'daki bir merkezi bürokratik havuza gönderilerek buradan, nereden gelmiş olurlarsa olsunlar veya geçmişte ne tür deneyimler edinmiş olurlarsa olsunlar ihtiyaç duyulan yerlere atandılar.[1364] Örneğin Ticaret ve Ziraat Nezareti, Selanik Ziraat Dairesini ve Drama ile Yenice'den ziraat yetkililerini, batı Anadolu'da Aydın ve Hüdavendigar/Bursa vilayetleri yönetimleri tarafından onlara verilen, modern ziraat tekniklerini geliştirmeye çalışacakları ve yeni ziraat makineleri kullanacakları topraklara taşıma sorumluluğunu üstlendi.[1365] Ayrıca, İstanbul'un kenar mahallelerindeki Halkalı Ziraat mektebine ve Anadolu'daki diğer ziraat mekteplerine nakledi-

[1361] Staiko Trifonov, 'Bezhanskiiat Vupros v Bulgariia (1913-1915),' [Bulgaristan'da mülteci sorunu, 1913-15], *Godishnik na Sofiiskiia Universitet "Kliment Okhridski." Istoricheski Fakultet*, no. 78 (1987), s. 188-235.

[1362] BBA-DH. MB. HPS. M. Dosya 9. Gömlek 34. 4 Aralık 1913/5 Muharrem 1332.

[1363] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, 21 Safer 1331/30 Ocak1913; BBA-DH.ID, 7 Mayıs 1913/30 Cemaziyelevvel 1331.

[1364] BBA-Dosya 14. Gömlek 11. DH.MB.HPS.M, 23 Haziran 1914/29 Recep 1332.

[1365] BBA-DH. ID., 7 Mayıs 1913/30 Cemaziyelevvel 1331.

Levent Şahverdi Arşivi

len Selanik Ziraat Mektebinden öğrencilerin masraflarını karşılamak üzere ilave fonlar verildi.[1366]

Bu mültecilerin nakledilmesi kolay değildi. Halen çalışıyorsa demiryolları, özellikle geri çekilme dönemlerinde silahlı kuvvetlere ayrılmıştı. Bu nedenle mülteciler ilkel at arabalarıyla taşınıyor veya çoğunlukla devam edemeyecek kadar yorgun düşene kadar yürüyorlardı. Müslüman mülteciler terk ettikleri Hristiyan milletlerin vilayetlerinden geçerken sık sık yerel eşkıyaların ve Hristiyan köylülerin saldırılarına uğruyorlardı. Balkan devletleri sürekli Osmanlılara onlara koruma sağlama sözü verdi ama aslında hiçbir şey yapılmadı ve saldırılar sürdü, dolayısıyla sadece mültecilerin küçük bir bölümü Osmanlı topraklarına ulaşabildi. Yiyecek, koruma ve barınak olmaksızın çoğunun yolda ölmesi şaşırtıcı değildir.[1367]

Tüm bu mültecilerle beraber, onları barındırma ve besleme, onlara yeni evler bulma ve çoğunlukla kolera, çiçek ve tifüs gibi yeni hastalık salgınlarına karşı onları koruma gibi yeni büyük sorunlar da geldi.[1368] Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin yanı sıra Osmanlı ordusu sıhhiye birimleri tarafından sağlanan hizmetlerin genişletilmesiyle bunlarla mümkün olduğunca mücadele edildi. Mülteciler ve yaralı askerler özellikle İstanbul'a girerken, bu hastalıkların Osmanlı sivil nüfusa bulaşmasını önlemek için büyük çabalar harcandı ancak sadece sınırlı bir başarı sağlandı.[1369] 11 Mayıs 1913'te, İmparatorluğa geldiklerinde ve yerleştirildikleri yerlerde yetkililerin ve yurttaşların mültecilere yardım etme usulünü belirten yeni bir nizamname yayımlandı.[1370] Tüm ekilebilir boş *Miri topraklar*, içinde orman ve göl bulunanlar hariç, zirai parsellere ayrıldı ve gelen mültecilere dağıtıldı.[1371] Mültecilere resmi kurumların yanı sıra özel kuruluşlar tarafından da destek sağlandı. Osmanlılara ait şirketler çoğunlukla karşılığında herhangi bir ücret almaksızın bedava hizmet ve tedarik sağladı. Nitekim Terkos'taki

[1366] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, 17 Mayıs 1913/10 Cemaziyelahir 1331.

[1367] BBA- DH. KMS, 6 Kasım 1913/6 Zilhicce 1331.

[1368] BBA-DH. İD, 25 Şubat 1913/18 Rebiyülevvel 1331.

[1369] BBA-DH. EUM. MH. Dosya 50. Gömlek 16, 1 Mart 1913/22 Rebiyülevvel 1331; BBADH. ID., 21 Haziran 1913/16 Recep 1331; BBA-DH. ID., 11 Ağustos 1913/8 Ramazan 1331.

[1370] Devlet-i Aliye-i Osmaniye, *İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi* (İstanbul, Matbaa-i Amire, 1329/1913; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, 11 Mayıs 1913/4 Cemaziyelahir 1331.

[1371] BBA-DH.EUM.MEM. Dosya 43. Gömlek 33, 3 Şubat 1914/7 Rebiyülevvel 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

İstanbul Su Şirketi İstanbul ve civarına gelen tüm mültecilere ücretsiz içme suyu tedarik etti.[1372] Diğer yandan yabancılara ait şirketler, özellikle demiryollarını işletenler, mültecilere yardım etmeden önce, demiryollarında onları tehlikeden uzağa Osmanlı topraklarına taşımadan önce bile ücretin tamamını talep ettiler.[1373] Başlangıçta gelen mültecilerin ulaşım ve yerleşim masrafları, Osmanlı Meclisi tarafından *İskan-ı Muhacirin* fonları adı altında sağlanan özel ödeneklerle karşılandı. Ancak bunlar gelmekte olan beklenmedik düzeyde çok sayıda mülteci tarafından hızla tüketildi. Hükümet ilgili dairelerin bütçelerine yeni fonlar ekledi ve özel bir *Muhacir Tahsisatı* kalemi oluşturarak ve yıl içinde bittiğinde öncelikle *Seferberlik tahsisatından* ve eğer gerekirse Harbiye Nezareti bütçesinden para gelmesini emrederek düzenli mali destek sağlamaya çalıştı.[1374] Ayrıca kurtarma ve yerleştirme operasyonlarını sürdürmek için bankalara kredi için başvurdu.[1375] Yüzyıl başında olduğu gibi, özel *Osmanlı Bankası*, Osmanlı Merkez Bankası olarak faaliyet gösteriyor olsa da fonlarını mültecilere yardım etmek için kullanmayı reddetti. En büyük resmi devlet bankası olan *Ziraat Bankası*'na, devlet daireleri tarafından mültecilerin kötü durumunu, özellikle Rumeli'de İmparatorluğun Avrupa'da kalan kısımlarına yerleştirilirken, mümkün olduğunca hafifletmek için harcanan özel çabaları finanse etmek için gerektiği kadar borç alma yetkisi verildi.[1376] Osmanlı yönetimi ülke dışından gelen tüm hediyelerin otomatikman mültecilerin ihtiyaçları için ayrılması gerektiğine karar verdi.[1377] Yerleştirildikleri yerlerde gelen mültecilere ev inşa etmek için köylüler bedava işgücü ve hükümet bedava ahşap ve diğer malzemeleri sağladı.[1378] Zaman zaman Britanya ve Fransa'dan yabancılar, mültecilerin beslenmesine yardım etmek ve topraklarda çalışmaları için gereken tohum ve diğer malzemeler için para sağlamak üzere İstanbul'a geldi.[1379] Hükümetin paraya o kadar çok ihtiyacı vardı ki, Hazine'ye mül-

[1372] BBA-DH.UMVM , 20 Mart 1913/11 Rebiyülahir 1331.

[1373] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, 12 Ekim1913/11 Zilkade 1331.

[1374] BBA-Dahiliye Nezareti, Hukuk Müşavirliği Kalemi, 27, 45, 12 Eylül 1914, aktaran Dündar, s. 178, 180; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, 30 Temmuz 1913/25 Şaban 1331; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, 5 Ekim1913/4 Zilkade 1331.

[1375] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, 29 Temmuz 1913/24 Şaban 1331.

[1376] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, 13 Mayıs 1913/6 Cemaziyelahir 1331.

[1377] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, 8 Mart 1913. 29 Rebiyülevvel 1331.

[1378] BBA-DH. MB. HPS. M.,yıl 1331/1913.

[1379] BBA-DH. KMS, 5 Kasım 1913/5 Zilhicce 1331.

Levent Şahverdi Arşivi

tecileri barındırmak, beslemek ve yerleştirmek için gereken paranın en azından bir kısmını sağlamak üzere devlet dairelerine sunulan tüm arzuhallere ilave bir vergi uygulandı. Mülteciler ise bu vergileri ödemekten muaftı ama devlet dairelerinde iş başvurusu için veya devlet okullarına kabul için verdikleri arzuhallerde onlar bile vergi ödemek zorundaydı.[1380]

Vilayetlerde daha kalıcı yerlere gönderilmeden önce İstanbul'da kalan mülteciler için, kendilerine yiyecek ve kalacak yer temin edebilmeleri için iş bulunmaya çalışıldı. Dul kadınlara İstanbul'da Osmanlı hükümeti tarafından işletilen *Darülaceze*'de ev işi eğitimi verildi ve daha sonra şehirdeki özel ev ve iş yerlerine, fabrikalara hizmetçi olarak çalışmaya gönderildi.[1381] Geldikleri ülkelerde o kadar uzun süre zulüm ve aşağılanmaya maruz kaldıktan sonra, çoğu girdikleri yeni özgürlük ortamında uygunsuz, talepkâr ve saygısız davranışlarda bulundu. Hâlihazırda İstanbul'da yaşayan pek çok kişi mültecilere yardım etmekten memnun olsa da, çoğu da, mevcut tesislere uyguladıkları baskı, ucuz ücretli işler ve ucuz kiralık ev için sebep oldukları rekabet ve yaydıkları hastalıklar nedeniyle varlıklarından rahatsızdı. Huzursuzluk, çatışma ve kargaşa mülteciler gelmeye devam ettikçe sürdü. Durum o kadar vahim bir hal aldı ki Rus Büyükelçi Giers hem hükümetine hem de Osmanlı yetkililerine, Osmanlı topraklarına göçün hâlihazırda gelmiş olanlar Osmanlı toplumu tarafından tam anlamıyla emilene kadar tamamen durdurulması tavsiyesinde bulundu.[1382] Mültecilerin gelmesini durdurmak Osmanlı hükümetinin gücünü aşıyordu ancak Osmanlı gelenekleri ve davranış tarzları konusunda onları eğitmek için önlemler alınırken girdikleri topluma saygı göstermeyenler cezalandırıldı. En azından bir an önce İstanbul'dan uzak bir yere yerleştirildiler.[1383]

[1380] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, 9 Mayıs 1913/2 Cemaziyelahir 1331; BBA-DH.ID., 25 Eylül 1913/23 Şevval 1331; Muharebat-ı Ahireden Dolayı Hicret edenlerin İskân ve İaşelerine Müteallik Arzihallerle Merbutanının Hicaz İlmuhaber ile Damga Resminden İstisnası Hakkında Kanun (8 Temmuz 1330/21 Ağustos 1914); *Düstur II Tertib*, cilt VI, s. 960; 21; Öğün, s. 321.

[1381] BBA-DH. ID., 17 Ağustos 1913/14 Ramazan 1331; BBA DH.MB.HPS. Dosya 149. Gömlek 61, 6 Mayıs 1914/10 Cemaziyelahir 1332.

[1382] Büyükelçi Giers'ten Rusya Dışişleri Bakanlığı'na rapor, 25 Mayıs 1914/12 Mayıs 1914: AVPRI, f. Politarkhiv o. 482 d. 4068 l.1, aktaran Reynolds, s. 183.

[1383] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 71. Gömlek 57, 6 Mayıs 1914/10 Cemaziyelahir 1332.

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesindeki yıllarda Osmanlı hükümetiyle mültecilerin çoğu arasındaki ilişkileri kötüleştiren pek çok sorun vardı. Çoğu önceki sorunlarla aynıydı ama yenileri de vardı. Askerlik yaşındaki mülteci Müslüman erkekler bir süreliğine askerlikten muaf tutuldu ama hükümet vilayet jandarma birimlerine adam bulmak konusunda o kadar çaresizdi ki çoğunlukla en azından kendilerinin ve ailelerinin yerleştirildiği yerlere hayli yakın yerlerde, ama yine de mültecileri hizmetlerine yansıyacak şekilde mutsuz ederek jandarma hizmetine aldı.[1384] Çerkez mülteciler, genellikle efendileri hiddetle itiraz etse de, çoğunlukla Osmanlı hükümetinden hemen özgürlüklerini talep eden ve alan köleleri ve cariyeleriyle Kafkasya'dan gelmeye devam ediyordu.[1385] Mültecilerin çoğu, genellikle koşulları geldikleri yerlerde alıştıklarından oldukça farklı olduğundan ya da akrabaları başka bir yere yerleştirilmiş olduğundan kendilerine tahsis edilen topraklardan memnun olmuyordu. Genellikle çare olarak taşınmak istiyorlar ama bu istekler nadiren karşılanıyordu. Çoğu izinsiz ve desteksiz bir şekilde yerleşim yerlerini terk etti ve kendi başlarının çaresine baktılar. Buna karşılık, mültecilerin kendilerine tahsis edilen toprakları en az bir yıl ekip biçmelerini, o zamandan önce giderlerse mülklere el koyulmasını öngören nizamnameler yayımlandı.[1386] Bir yıl tamamlandıktan sonra uygun arazi parçaları bulabildikleri yerlere yerleşmelerine izin verildi ama tüm masrafları karşılamayı ve hiçbir şey için devlet desteğine bel bağlamamayı kabul etmek zorundaydılar.[1387] Her şeyden önemlisi, mültecileri yerleştirmek için mevcut fonlar ne kadar sınırlı olsa da kolaylıkla bulunabilir olması büyük miktarda yolsuzluğa neden oldu ve pek çok yetkili, mülteci dairelerinin amirleri de dâhil, fonların bazılarını veya mülteciler için satın alınan ikmal malzemelerini çalmaktan divanı harbe gönderildi. Bu arada mülteciler kendilerine söz verilen desteği alamadılar ve hem devlete hem de sivillere aynı şekilde şiddetle tepki gösterdiler.[1388]

[1384] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya187. Klasör 19. 1 Nisan 1914/5 Cemaziyelevvel 1332; BBA-DH. ID., 29 Haziran 1913/24 Recep 1331.

[1385] BBA-DH. ID., 3 Temmuz 1913/28 Recep 1331.

[1386] BBA-DH. MB. HPS. M. Dosya 13. Gömlek 11, 19 Mayıs 1914/23 Cemaziyelahir 1332.

[1387] BBA-Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye MTK, 47, 24, 16 Eylül1914, aktaran Dündar, s. 178-180.

[1388] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, 28 Eylül 1913/26 Şevval 1331.

Levent Şahverdi Arşivi

Balkan Savaşları sırasında Hristiyanlar tarafından sergilenen pek çok gaddarlığı takiben Müslümanların intikam arzularını körüklemek şöyle dursun, Osmanlı yönetimi Müslümanların öfkesini yatıştırmak ve halen Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hristiyanlara saldırmalarını önlemek için elinden geleni yaptı. Neredeyse hiç istisnasız Muhacirin Komisyonu Müslüman mültecileri, özellikle işgalci Yunan ve Bulgar orduları önünde sürüklenmiş olanları, Hristiyan köylerinden mümkün olduğunca uzağa yerleştirdi ve çatışmalardan kaçınmak için farklı yerlerden, farklı etnik ve dini kökenlerden gelen insanları birbirinden uzak tutmaya çalıştı. Gelen Müslüman mültecilerin yeni evlerine giderken Osmanlı topraklarından geçerken Rum kiliselerine ve evlerine saldırmalarını önlemek için sıkı önlemler alındı.[1389] Bu tür sorunlar sadece Müslüman mültecilerle Hristiyanlar arasındaki ilişkilerde yaşanmıyordu. Çerkez, Arnavut, Türkmen ve Gürcü Müslümanlar gibi farklı kültürel ve dilsel geleneklerden gelen Müslüman gruplar arasında da sık sık tartışmalar çıkıyordu. Müslüman göçmenlerle Hristiyanlar arasında yaşanan türden tartışmalardan ve kan dökülmesinden kaçınmak için onların da ayrılması ve birbirinden uzak tutulması gerekiyordu. Tüm bu durumlarda, ne zaman şiddet yaşansa, Osmanlı yönetimi en iyi çözümün genellikle sadece durumu daha da kötüleştiren cezalandırma olmadığını düşünüyor, Müslüman veya gayrimüslim muhacirler için ve her zaman tartıştıkları gruplardan mümkün olduğunca uzakta yeni köyler inşa edilmesi emri veriyordu.[1390]

Ancak bu çabalara rağmen, sadece gelen mültecilerden değil, aynı zamanda sadece Müslümanların misillemelerinden bahsedip başlangıçta soruna sebep olan Hristiyanların gaddarlıklarından hiç bahsetmeyen Avrupalı Hristiyanların ne kadar yanlı olduklarını bir kez daha gören yeni Müslüman komşularından da gelen, özellikle Güneydoğu Avrupa ve Rusya'da Hristiyanların Müslümanlara uyguladığı zulme dair sürekli raporlar ve haberler Osmanlı İmparatorluğu'nda Hristiyan karşıtı hissiyatın patlamasına yol açtı.[1391] Bu nedenle sadece yakındaki

[1389] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 72. Gömlek 39, 17 Mayıs 1914/21 Cemaziyelahir 1332; BBA-DH. EUM. EMN, Dosya 75, Gömlek 45, 30 Mayıs 1914/5 Recep 1332.

[1390] E. Hazim Tepeyran, *Zalimane Bir İdam Hükmü* (İstanbul, 1997), s. 132-133; BBADH. II- 11, 1, 2, 84, 7 Aralık 1919, aktaran Dündar, s. 205.

[1391] Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in raporu, 26 Mayıs 1914/8 Mayıs 1914. AVPRI f. Politarkhiv o. 482d 4068, l4, aktaran Reynolds, s. 183.

Levent Şahverdi Arşivi

Hristiyanlara, Sultan'ın Hristiyan tebaasına, milliyetçi duygularını ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kısımlarının Müslüman değil Yunan idaresinde olması gerektiği kanaatlerini daha fazla ifade etmeye başladıklarından özellikle Rumlara karşı tepki gösterdiler. Anadolu'daki çoğu köy tarihsel olarak karışık nüfuslardan oluşuyor, genellikle çoğunluğu Müslüman, ama aynı zamanda çok sayıda Ermeni ile Rum ve az sayıda Yahudi bulunuyordu. Tüm dinlerden kasaba halkının çoğu hem Türkçe hem de kendi dillerini konuşuyordu. 1908'e kadar, Rum ile Türk Osmanlı yurttaşlar arasındaki ilişkiler mükemmeldi, ama bu Teselya ve Bulgaristan'dan Türk mültecilerin yerleşmeye gelmesiyle değişti. Geldikleri yerlerde ne kadar kötü muamele gördüklerini hatırlıyor ve bunun acısını ve öfkelerini, Müslümanlardan üstün olduklarını düşünmeleri durumu daha da körükleyen yeni Hristiyan komşularından çıkarıyorlardı. Kasaba ve köylerin Müslüman nüfusları devlet organlarının Müslüman göçmenleri yerleştirme çalışmalarını desteklemek üzere sık sık kaynaklarını birleştiriyor ve zaman zaman yabancı bankalardan çok yüksek faizli borçlar alıyorlardı. Oysa Ermenilerin ve Rumların aynı yerlerde eski evlerine dönme çabalarını görmezden geliyor ve genellikle kesinlikle reddediyorlardı.[1392] Sonuç resmi olmayan nüfus mübadelesinin başlaması oldu. Yunan Krallığında, özellikle Selanik, Serres ve Drama'da yaşamak için Rumlar kitleler halinde Osmanlı topraklarından gidiyor ve Yunanistan'dan Müslümanlar geliyordu. Bu hareket tamamlanmadan çok önce, Yunanistan ile Türkiye arasında Birinci Dünya Savaşı'nı takiben gerçekleşen nüfus mübadelesi işi tamamladı.[1393]

Saldırılar sadece Sultan'ın Rum ve Ermeni yurttaşlarıyla da sınırlı değildi. Avusturyalı yurttaşlar, Avusturya ordusu tarafından Bosna-Hersek'in işgalini takiben Müslümanların ticari boykotlarının hedefi oldu. İngiliz ve Fransız yurttaşlar, 19. yüzyıl sonunda işgal ettikleri Osmanlı vilayetlerinde, özellikle Mısır ve Cezayir'de Müs-

[1392] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 189. Gömlek 14, 3 Haziran 1914/9 Recep 1332.

[1393] Yunan yazarlar sadece Müslümanların kusurlu oldıklarını iddia etmektedir: Iordanoglou, Anastasios., 'Michalitsi and Lopadi: two settlements in the province of Nicaea (bugün İznik, Türkiye) in Asia Minor' (Yunanca) *Valkanika Symmeikta* [Yunanistan], no. 3 (1989), s. 23-57; Yannis G. Mourelos, 'The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey,' *Balkan Studies*, XXVI/2 (Selanik, Balkan Çalışmaları Enstitüsü, 1985).

Levent Şahverdi Arşivi

lümanlara kötü muamele ettikleriyle ilgili haberler sonucunda taciz ve saldırılara maruz kaldılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde ama özellikle İstanbul, İzmir, Şam ve Kudüs'te oturan İtalyan tüccarlar, Trablusgarp Savaşı sırasında ve sonrasında İtalyan işgali nedeniyle Trablusgarp ve Bingazi'deki evlerini terk etmeye zorlanan Osmanlı Arapların saldırılarına uğradılar. Bu saldırılar Osmanlı İmparatorluğu'nun İtalyan sakinlerinin, genellikle Osmanlı Hristiyan azınlıklarla ittifak kuran kendi yardım ve savunma cemiyetlerini kurmalarına yol açtı ve böylece onlarla Müslüman nüfus arasındaki gerilim daha da tırmandı.[1394] İtalyan hükümeti Osmanlı hükümetinin yanı sıra İmparatorluktaki Sanusi ajanların Osmanlı yurttaşları İtalyanlara saldırmaya teşvik ettiğini iddia etti ve Osmanlı hükümetinin bu konuda bir şey yapmasını talep etti. Ayrıca Osmanlı'nın bu vilayetlerden gelen mültecileri herhangi bir vilayete yerleştirme politikasına, bu mülteciler genellikle orada oturan İtalyanlara saldırarak intikam almaya çalıştığından itiraz etti.[1395]

Balkan Savaşları ayrıca Sultan'ın Hristiyan tebaasının diğer ülkelere akışını da artırarak neredeyse Hristiyanların zulmünden kaçarak İmparatorluğa gelen Müslüman mültecilerin sayısına ulaştırdı.[1396] Rumlar ve Ermeniler Balkan ordularının zaferlerini coşkuyla karşıladı ve sadece sokaklara dökülüp bağırmakla kalmadı ayrıca Hristiyan ordularının yakında geleceği ve onları Müslümanların intikamından kurtaracağı varsayımıyla komşu Müslüman ve Yahudi köylerine ve mahallelerine de saldırdılar. Osmanlı devlet hizmetinde çalışan Osmanlı Rumlarının ve Ermenilerinin askeri sırları düşmana verdiğine dair çok fazla rapor geliyordu.[1397] Bu raporlar dikkate alınmayabilecek olsa da Osmanlı Ermenileri ve Rumlarının o dönemde açıkça Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasına ve böylece kendi bağımsızlıklarını kazanmalarına dair umutlarını beyan ettikleri gerçeği söylenenlerin inandırıcılığını artırıyordu. Çoğu Müslüman tarafından İmparatorluklarına açıkça ihanet olarak görülen bu tür eylemler şid-

[1394] Bruno DiPorto, 'La Societa Operaia Italiana di Costantinopoli,' *Bollettino della Domus Mazziniana*, XXVI/1 (1980), s. 85-101.

[1395] İstanbul'daki İtalya Büyükelçisi'nden İtalya Koloniler Bakanlığı'na, 14 Şubat 1914, *Archivio Storico e Diplomatico, Roma, serie Political 21*, aktaran Simon, s. 101.

[1396] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 86. Gömlek 37, 14 Temmuz 1914/20 Şaban 1332.

[1397] BBA-DH. EUM. KLU, Dosya 1. Gömlek 17,15 Ağustos 1914/23 Ramazan 1332.

detli tepkilere neden oldu. Ayrıca hiç kuşkusuz, Türkler arasında artan Rum karşıtı hissiyat ve Avrupalı milliyetçilerin gerçek veya iddia edilen nüfus çoğunluğu sonucunda Osmanlı topraklarını ilhak ya da fethetme hakkı iddia ettiği örnekler neticesinde Osmanlılar da Rumları Makedonya topraklarından çıkarmaya başladı. Yunanistan Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında aynı toprakları fethettiğinden, o da buna karşılık aynı şeyi yaparak sınırdışı edilen Rumların çoğunu geri çevirerek Yunanistan'dan gelen göçmenlere yenilerini eklerken bölgede Yunan çoğunluğunu garanti etmek için orada yaşayan Müslümanların çoğunu katletti veya sürdü.[1398]

Bu koşullar sonucunda, İstanbul ve İmparatorluğun başka yerlerindeki Yunan konsolosların bu hareketleri önleme çabalarına rağmen binlerce Rum ve Ermeni bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nu terk ederek Avrupa veya ABD'ye göç etti: Hristiyan nüfusların azalması dünyanın geri kalanını Osmanlı İmparatorluğu'nun batı kesiminin gerçekten Müslümanların gerekirse zorla tahliye edilmesi gereken Hristiyan toprağı olduğuna ikna etmeyi çok daha zorlaştıracaktı.[1399] Binlerce Sırp ve Bulgar da evlerini terk etti ve yeni ve bağımsız Sırbistan ve Bulgaristan devletlerine göç ederek askeri, ekonomik, kültürel ve idari gelişimine önemli bir katkıda bulundu ve kısa süre sonra birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlıları yenilgiye uğratmak için kullandıkları gücü kazanmalarına yardımcı oldu.[1400] Hristiyan askerler sadece Osmanlı devletine sadakatsizlikten ve Müslüman subaylar yönetiminde hizmet etmek istemediklerinden değil aynı zamanda yüz yıl boyunca muafiyet vergisi ödedikten sonra askerlik hizmeti kendileri için yeni bir şey olduğundan çoğu kez Osmanlı ordusundan firar etti. Güçlü ve görünüşte anlayışlı olan Rusya'nın yanı sıra dillerini ve dinlerini paylaşan komşu Hristiyan devletlerin çağrısı etkili oldu. Çoğu durumda, bu tür firarlar İstanbul ve doğu Anadolu'daki Rus konsoloslukları tarafından desteklendi ve teşvik edildi.[1401] Tam da bu dönemde, Balkan

[1398] Elisabeth Kontogiorgi, 'Forced Migration, Repatriation, Exodus: The Case of Ganos-Chora and Myriophyto-Peristasis Orthodox Communities in Eastern Thrace,' *Balkan Studies*, XXXV/1 (1994), s. 15-45.

[1399] BBA-DH. KMS. Dosya 19. Gömlek 50, 28 Mayıs 1914/3 Recep 1332.

[1400] Dimitrije Djordjevic, Dimitrije, 'The Contribution of Serbian Migrations to Serbia in the Nineteenth Century,' *Australian Slavonic and East European Studies* [Avustralya], IV/1-2 (1990), s. 179-194.

[1401] İstanbul Emniyet Müdürü'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderi: BBA-DH. ID. Dosya 158,

Levent Şahverdi Arşivi

savaş yenilgileri ile işsizlik birleşimi Suriye ile Irak'taki binlerce Arabın, 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasını takiben ekonomisi büyümeye başlayan, çok daha müreffeh Mısır vilayetine göç etmesine yol açtı. Daha eğitimli ve okumuş Suriyelilerin bazıları, 1882 Britanya işgalinin ardından Mısır bürokrasisinde işe alındı çünkü Britanyalılar onların yerel akranlarından daha akıllı, sadık ve güvenilir olduklarını düşünüyordu. Bu Suriyelilerin yüzyılın sonunda, yüzyıl başında Napolyon ve Fransızlara hizmet etmiş Kıptiler gibi, yabancı emperyalistlerin temsilcisi olarak tanımlanmalarına ve Mısırlı milliyetçilerin saldırısına uğramalarına neden oldu ama nihayetinde Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Osmanlı yönetimine muhalefette ve bir Arap Halife fikrini desteklemekte birleştiler.[1402] Aynı zamanda, Arap milliyetçiliğinin yükselmesi ve İslami milliyetçilikle artan özdeşleşmesi, binlerce Arap Hristiyan ve Suriye, Lübnan ve Filistin'den çok sayıda Müslümanın hep birlikte İmparatorluğu terk etmesine ve hem Kuzey hem Güney Amerika'ya göç etmelerine ve burada II. Abdülhamid döneminde gelen ve Osmanlılarla ilgili olumsuz hikâyeler yayan Rum ve Ermeni göçmenlere katılmalarına yol açtı.[1403] Buna rağmen Osmanlı yönetimi Washington, Sofya, Belgrad ve diğer büyük başkentlerdeki diplomatik ve konsolosluk temsilcilerinin, her ne kadar bu, bu muhacirleri korumaktan çok onları izlemeyi ve zaman zaman faaliyetlerini önlemeyi amaçlayan bir politika olsa da, buralara göç eden yurttaşlarının çıkarlarını temsil etme ve koruma hakkında ısrar etti.[1404]

Genellikle yerleşmeye zorlanmış ve ilk defa askerlik hizmetine tabi tutulmuş aşiret üyelerinin çocukları olan, Anadolu'nun doğu bölge-

S. 9, Fihrist 5, aktaran Reynolds, s. 178; Theophus C. Prousis, 'O Torgovle I Konsul'stvakh Rossiiskoi Imperii na Blizhnem Vostoke (Obzor Arkhivnykh Materialov), [Rus İmparatorluğu'nun Yakın Doğu'da ticaret ve konsoloslukları: arşiv malzemelerinin bir incelemesi], *Voprosy Istorii* [Rusya], No. 1 (2001), s. 139-145.

[1402] Zachary Lockmann, 'The Egyptian Nationalist Movement and the Syrians in Egypt,' *Immigrants & Minorities*, III/3 (1984), s. 233-251.

[1403] Kemal H. Karpat, 'The "Syrian" Emigration from the Ottoman State, 1870-1914,' *Revue Histoire Maghrebine* [Tunus], X/31-32 (1983), s. 285-300; Elie Kedouric, 'The Impact of the Young Turk Revolution on the Arabic-speaking Provinces of the Ottoman Empire,' *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, ed. Elie Kedourie, s. 124-161; Ignacio Klich, 'Argentine-Ottoman Relations and their impact on immigrants from the Middle East: A History of Unfulfilled Expectations, 1910-1915,' *Americas* (Amerikan Fransiskan Tarihi Akademisi), cilt 50/2 (1993), s. 177-205; Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi, 1908-1918* (Ankara, 1982).

[1404] BBA-DH. ID. Dosya 11. Gömlek 9, 25 Ekim 1914/5 Zilhicce 1332.

lerinden pek çok Müslüman da, Müslümanların çoğunun Osmanlı devletine öfkeli olduğu ve yakın olan ve genellikle kendilerine bunu yapmaları için mali ve diğer teşvikleri sunan Rusya'ya kaçmayı uygun bulduğu doğu Anadolu'da Osmanlı ordusundan firar etti. Osmanlı ordularının Balkan Savaşları'nda yenilmesi de Osmanlı'nın doğu Anadolu'daki prestijini ve gücünü sarstı ve. Müslüman ve Hristiyan Osmanlı askerleri aynı şekilde, Osmanlı ordusunda görev yapmanın katı koşullarından Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliğine ve konsolosluğuna sığınmaya teşvik etti. Osmanlı Ermenileri muhtemelen Rus vatandaşlığına en çok başvuranlardı ve bu da Müslümanlar ve Yahudiler arasında Ermenilerin, Rumlar gibi hain oldukları ve devleti daha fazla kayıptan korumak için sınır dışı edilmeleri gerektiği genel hissiyatını pekiştirdi.[1405] Beş ay sonra ilan edilen genel Osmanlı seferberliğinden ve askere almadan çok önce Şubat 1914'te Osmanlı ordusundan firar eden askerleri yakalamak için özel tedbirler getirildi.[1406]

Nüfus Mübadeleleri

Savaş sırasında Balkan ordularının önünden kaçan mültecilere ek olarak, Balkan Savaşları sonunda Osmanlı İmparatorluğu ile düşmanları arasında imzalanan barış anlaşmaları çeşitli biçimlerde nüfus mübadeleleri öngörüyordu. Böylece bunu yapmak isteyenlerin tabiyetlerini değiştirip tercih ettikleri ülkelere göç etmelerine imkân verildi. Osmanlı İmparatorluğu ile Bulgaristan arasında 29 Eylül 1913'te imzalanan İstanbul Barış Antlaşması ile Bulgaristan'da yaşayan Müslümanlarla Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Bulgarların hakları güvence altına alındı ancak iki ülke arasındaki sınıra 15 kilometre mesafe içinde yaşayan Türklerle Bulgarların mecburi mübadelesine hükmedildi. Haziran ile Ekim 1914 arasında bu düzenlemeleri Muhtelit Komisyonlar yürüttü ve Bulgaristan'dan 48.570 Müslümanı Doğu Trakya'ya gönderirken 46.764 Bulgar Osmanlı'dan Bulgar topraklarına geçti.[1407] 15 kilometre sınırının ötesinde diğerinin topraklarında yaşa-

[1405] Reynolds, s. 177-178.

[1406] BBA-DH.EUM.MTK. Dosya 75. Gömlek 32, 23 Şubat 1914/27 Rebiyülevvel 1332.

[1407] Önder, 'Meclis-i Vükela Mazbatalarında Türk-Bulgar Mübadelesi,' *Anadolu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, III/1 (1991), s. 207. Yannis G. Mourelos, 'The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities Between Greece and Turkey,' *Balkan Studies*, XXVI/2 (1985), s. 391, aktaran Dündar, s. 68.

Levent Şahverdi Arşivi

yan Osmanlıların ve Bulgarların da isterlerse vatandaşlıklarını değiştirmelerine izin verildi ancak bunu sınırlı bir zaman içinde yapmak zorundaydılar. Osmanlı ordusunda görev yapan Bulgarlar otomatikman terhis edildi ama Osmanlı yurttaşı olarak kalmak isteyenlerin de bunu yapmalarına izin verildi.[1408] Osmanlı İmparatorluğu ile Sırbistan arasında 14 Ekim 1913'te varılan barış antlaşması, Sırbistan'da yaşayan Osmanlı yurttaşlarına orada kalmak istiyorlarsa Sırp tabiyetini kabul etmeleri için üç yıl süre verirken ondan sonra kalanlar Sırp yetkililere bağımsız Sırbistan'da ziyaretçi olarak yaşarken Osmanlı yurttaşı olarak kalmak istediklerini belirten bir beyanname vermek zorundaydı. Ancak bunlar, yabancıların belli türde mülkleri edinemeyeceklerini belirten mülkiyetle ilgili Sırp kanunlarını kabul etmek zorundaydı. Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmek isteyen ve üç yıllık süre içinde Osmanlı vatandaşlığını kabul eden Sırbistan'daki Müslümanlar ve tam tersini isteyen Osmanlı Sırplar, mallarını sınırdan yeni evlerine naklederken Osmanlı ve Sırp ihracat vergisinden muaf tutuldu. Anlaşma imzalandı ve 1914 yazında yürürlüğe girdi. Pek çok Müslüman ve Sırp, ülkelerini ve tabiyetlerini değiştirdi ancak bu hiçbir zaman gerçekten onaylanmadı çünkü Sırbistan Birinci Dünya Savaşı'nda Üçlü İtilaf'a katıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nun düşmanı oldu. O dönemden sonra Sırbistan'dan Osmanlı topraklarına kaçan Osmanlı mülteciler Sırp yetkililere herhangi bir ön beyannamede bulunmaksızın Osmanlı vatandaşlığına geçti. Bunun yerine Osmanlı İmparatorluğu'na girdiklerinde, Sırbistan ile imzalanmış olan anlaşmaya bakılmaksızın arazi ve nafaka hakkının yanı sıra anlaşmada öngörülen aynı vergi ve askerlik muafiyeti haklarına sahip oldular.[1409] Osmanlı-Yunan barış anlaşması, Bulgaristan ile imzalanan gibi, sınırın her iki tarafında yaşayanlara tabiyetlerini değiştirip gitmeleri veya yaşadıkları bölgenin yeni tabiyeti altında kalmak için üç yıl süre tanıdı. Arazi ve mal değişimi için düzenlemeler de içeriyordu, böylece ilgili kişilere gittikleri ülkede eşit miktarda arazi veya diğer mülklerin verilmesi gerekiyordu ki böylece yeni ülkelerinde de eskisinde sahip oldukları aynı yaşam

[1408] BBA-DH. KMS. Dosya 19. Gömlek 56, 6 Haziran 1914/12 Recep 1332.

[1409] Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Cilt 1-Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları* Ankara, TTK, 1953; BBA, Dahiliye Nezareti-Emniyeti Umumi 15,11, aktaran Dündar, s. 68.

standardında yaşayabilsinler.[1410] Yunanistan'a taşınan Rumlara ait fabrikalar Ziraat Bankası'nın yetkisine verilirken kârları mallarını Yunanistan'da bırakmak zorunda kalan Osmanlı fabrika sahiplerine tazminat ödemek için kullanıldı.[1411] Yunanistan zengin Türkleri mallarını bırakıp Selanik'i terk etmeye zorlamakta o kadar aktifti ki 16 Ekim 1914'te İzmir'de, Selanik'teki evlerinden çıkarılanların, Yunanistan'a evlerine dönmek üzere İzmir'i terk etmek zorunda kalan Rumlar tarafından terk edilen evlerine ve mülklere yerleştirilmeleri sürecini hızlandırmak için *Mübadele-i Muhacirin-i Muhtelite Komisyonu* kuruldu.[1412] Osmanlıların ikinci Balkan Savaşı sonrasında elinde tuttuğu Doğu Trakya bölgesinde yaşayan Rumlar da aynı şekilde Yunanistan'a göç etmeye zorlanırken Yunanistan hükümetinin batı Trakya'da yaşayan Türklerin Türk değil 'Yunan Müslümanlar' olduğunda ısrar etmesi nedeniyle çok az Türk Osmanlı İmparatorluğu'na gitti. Yine de Balkan Savaşlarından önce birkaç bölgede Rum çoğunluğun bulunduğu doğu Trakya'nın toplam nüfusu, neredeyse tüm Yunanlar Yunanistan'a gittiğinden ve yerlerine Yunanistan ve Balkan Yarımadası'nın başka yerlerinden gelen Türk mülteciler geldiğinden ezici bir üstünlükle Türk oldu.[1413]

Yunanistan'a bırakılan Makedonya'da ise, Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında güneyden binlerce Yunan'ın gelmesi kısa sürede nüfusunun çoğunluğu Yahudi ve Müslüman olan Selanik'i nüfusunun çoğunluğu Yunan olan bir yere dönüştürdü. Yunanların eskiden beri ve uzun zamandır Müslümanların yanı sıra Yahudilere duyduğu nefret, her iki nüfusa da taciz ve zulüm yapmalarına ve Müslümanların Osmanlı topraklarına, ağırlıklı olarak İstanbul'a kaçmalarına neden oldu. Pek çok Yahudi ise İzmir'e giderken pek çok Müslüman Suriye ve Filistin'e gitti.[1414] Yunanistan tarafından alınan topraklardaki Osmanlı Müslümanlara ise seçenek tanındı: ya Osmanlı olmayı

[1410] BBA-Meclis-i Vükela mazbataları, cilt 191, s. 29, 12 Ağustos 1914; aktaran Dündar, s. 69, Erim, s. 479-480.

[1411] BBA-DH. ID. Dosya 107. Gömlek 83, 28 Eylül 1914/8 Zilkade 1332.

[1412] Tülin Sümer, 'Türkleri Makedonya'dan Göçe Mecbur Eden Yunan Zulümleri', *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* no. 15 (Aralık 1968), s. 53; Dündar, s. 69.

[1413] Elisabeth Kontogiorgi, 'Forced Migration, Repatriation, Exodus: The Case of Ganos-Chora and Myriophyto-Peristasis Orthodox Communities in Eastern Thrace,', *Balkan Studies* [Yunanistan], XXXV/1 (1994), s. 15-45.

[1414] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 77. Gömlek 8. , 3 Haziran 1914/9 Recep 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

sürdürmek için yeni Yunan vatandaşlıklarından feragat edebilir ve Osmanlı topraklarına taşınabilir ya da yeni rejimde Yunan vatandaşlığını kabul edebilirlerdi ki bu durumda Osmanlı vatandaşlıklarından mahrum kalacak ve Osmanlı İmparatorluğu'na girmelerine izin verilmeyecekti.[1415] İkinci seçenek göz ardı edildi çünkü yerlerinde kalan ve Osmanlı yerine Yunan vatandaşlığını kabul eden binlerce Müslüman ve Yahudi sonradan Yunanlar tarafından o kadar çok kötü muamele görüp aşağılandı ki Osmanlı topraklarına göçe katıldılar ve ilk seçeneğe rağmen Osmanlı yurttaşı olarak kabul edildiler ve diğer mültecilerle aynı şekilde yerleştirildiler.

Hristiyanların akışı tamamen tek yönlü değildi. Osmanlı, doğu Anadolu'da yüzlerce Hristiyan göçmen aldı.[1416] Bunların çoğu Rus ordusundan kaçan Ruslardı, ama aralarında sadece acemi askerler değil, Çar Rejiminin son günlerinde pek çokları gibi baskı ve despotluğa tepki gösteren Kazaklar, denizciler, subaylar ve hatta birkaç Rus devlet memuru da vardı. Bunlar henüz sadece birkaç yıl içinde Rusya'yı yutacak devrime katılacak kadar cesaretlenmemişti ve onun yerine daha özgür bir yaşam elde etmeye, hapis cezasından kaçmaya ve özellikle o dönemde Rus subaylar ve askerler tarafından çok kötü muamele gören azınlık mensubuysalar, hele Kazaksalar veya yeni askere alınan Kafkas Hristiyan iseler, Rus ordusunda yaygın olan acımasız cezalardan kurtulmaya çalışıyorlardı.[1417] Rus ordusunda askere alınmaktan kaçan Hristiyan firarilere çoğu kez Rusların ilk kez askere almaya çalıştığı ve Müslüman gelenek ve göreneklerinin aksine Rus tarzında giyinmeye ve yemeye zorladığı Kafkasya'dan Müslümanlar katılıyordu.[1418] Firariler çoğunlukla tek başlarına ya da küçük gruplar halinde geliyor, ya Karadeniz yoluyla Trabzon'a veya başka limanlara ya da kara yoluyla Rus Kafkasya'dan Erzurum ve Rize'ye gelerek Osmanlı topraklarına geçiyorlardı.[1419] Doğu Anadolu'da ve Karadeniz

[1415] BBA-DH. EUM. MTK. Dosya 77. Gömlek 26. 3 Haziran 1914/9 Recep 1332; BBADH. ID. Dosya 11. Gömlek 10. 1332/1914.

[1416] BBA-DH. MB. HPS. Dosya 56. Gömlek 83, 27 Ağustos 1914/5 Şevval 1332.

[1417] Bu sorunlar 2 Mayıs ve 11 Mayıs 1914'te yapılan Osmanlı Meclis-i Vükela toplantılarında görüşüldü: Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 152, klasör 10/1, 152; ayrıca bakınız 'A Russian Colony in Asia Minor,' *The Orient* V/31 (5 Ağustos 1914), s. 307, ikisini de aktaran Reynolds, s. 177.

[1418] Tümgeneral Emin Paşa'dan telgraf, ATASE, Balkan Harbi Koleksiyonu D. 62, K. 175, F. 1-3, aktaran Reynolds, s. 178.

[1419] Reynolds, s. 178-179.

kıyılarında Rum Pontus milliyetçi ayaklanmalarının neden olduğu karışıklıklardan kaçan binlerce Rum da mülteci olarak İstanbul'a geldi. Haliç'teki Rum Fener Mahallesi, Osmanlı hükümetinin daha fazla adam kazanmasını istemediği Yunan milliyetçiliğinin ve isyanının yuvası olduğundan çoğu Rum Fener Mahallesi yerine Marmara Denizi kıyılarında, İstanbul'un Ermeni mahallesi Kumkapı'ya yerleştirildi.[1420] Osmanlı yetkilileri, casus veya asi olmalarından korkarak bu kişilere şüpheyle yaklaşıyordu ama çoğu kurtarıldıkları için o kadar minnettar kalıyordu ki, yüzyıllar boyunca Osmanlılar tarafından kabul edilen diğer pek çok mülteci gibi İslamiyet'e dönüyordu. Bu gönüllü din değiştirenler, o dönemde gelen ve İmparatorluğun son dönemine kadar gelmeye devam edecek diğer binlerce muhacirin gibi çoğunlukla doğu Anadolu'da çiftliklere yerleşti.[1421] Osmanlılar bu gelenlere büyük değer veriyordu ve sıradan Müslüman göçmenlerden daha iyi ilgileniyorlardı. Yerel bütçeler genellikle ihtiyaçları olan yiyeceğin ve barınağın tamamını sağlamaya yetmediğinden Rus sınırındaki Osmanlı yetkililer bu ilave masrafları karşılamak için çoğu kez merkezi yönetimden ek ödemeler talep etmek zorunda kalıyorlardı.[1422] Rus muhacirler İmparatorluğa gelip Rus konsoloslukların bulunduğu bölgelere yerleştiklerinden Osmanlı yetkililer bu gelenleri saklamaya ve yerleştirildikleri yerleri gizlemeye dikkat ediyor, çoğu durumda Rus konsolosluklarından mümkün olduğunca uzak ama aynı zamanda sonunda casus olduklarının ortaya çıkabileceği kuşkusuyla stratejik askeri bölgelerden de uzak yerlere gönderilmelerini temin ediyorlardı.[1423]

İskan-ı Muhacirin Nizamnamesi ve *Aşair ve Muhacirin Müdürlüğü*

Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında çok sayıda mültecinin Osmanlı topraklarına girişi ve çıkışı, Osmanlı Meclisi'ni 13 Mayıs

[1420] BBA-DH. KMS. Dosya 19. Gömlek 53, 2 Haziran 1914/8 Recep 1332.

[1421] Hariciye Nezareti Müsteşar Yardımcısı'ndan Dahiliye'ye, BBA-DH. SYS. D. 4, S.5, Fihrist 191, aktaran Reynolds, s. 180.

[1422] Osmanlı Harbiye Nazırı Müsteşar Yardımcısı: BBA-DH. SYS. D4, S. 5, F. 22: Dahiliye'den sınır yetkililerine, 28 Ocak 1912/15 Ocak 1327: BBA-DH. SYS. D. 4, S. 5, Fihrist 125, ikisini de aktaran Reynolds, s. 180; BBA-DH.MB.HPS. Dosya 56. Gömlek 83, 27 Ağustos 1914/5 Şevval 1332.

[1423] BBA-DH. SYS. D. 4 S. 5, Fihrist 114; aktaran Reynolds, s. 180.

Levent Şahverdi Arşivi

1914'te *İskan-ı Muhacirin Nizamnamesi*'ni kabul ederek en azından mültecilerle ilgilenmek üzere bu yüzyılda geliştirmiş olduğu kurumları gözden geçirmek ve yeniden düzenlemek zorunda bıraktı. Bununla, tüm mültecilerle ilgilenme sorumluluğu, doğu Anadolu'da aşiretleri yerleştirmekten sorumlu olan aynı müdürlüğe verildi ve 29 Aralık 1913'te Dâhiliye Nezareti'nin *Aşair ve Muhacirin Müdürlüğü*'nün bu ilave görevi için yeni Nizamname yayımlandı.[1424] Ayrıca 29 Nisan 1914'te yayımlanan bir talimatla ayrı bir bütçe verildi ve Dâhiliye Nezareti'nden bağımsız kılındı.[1425] İstanbul'un basın mahallesi Cağaloğlu'nda kiralanan odalarda merkez verildi ve Birinci Dünya Savaşı'nı takiben İmparatorluk yıkılana kadar hem mültecileri hem de aşiret üyelerini yerleştirmeye devam etti. Görevleri arasında tüm aşiretlerle ilgilenmek ve davranışlarını düzenlemek ve İmparatorluğu terk etmelerini önlemek[1426] ile muhacirleri ve mültecileri nakletmek, beslemek ve yerleştirmek yer alıyordu.[1427] Mülteciler Güneydoğu Avrupa, Kuzey Afrika ve Kafkasya'dan gelmeye devam ederken yeni müdürlük derhal tüm vilayetlere, ilçelere ve semtlere, hâlihazırda bölgelerine kaç mülteci ve aşiret üyesi yerleştirilmiş olduğuna ve daha fazlasını yerleştirmek için ne kadar arazi ve tesis bulunduğuna dair tam bilgi sağlamaları konusunda talimatlar gönderdi.[1428] Daha bilgi gelmeden önce bile Meclis-i Vükela tarafından yeni müdürlüğün, mültecilerin güvenliğini sağlamak üzere aşiretleri mültecilerden uzağa yerleştirmeye özel bir önem göstermesini emreden bir Kararname yayımlandı.[1429] Hem mültecilere hem de aşiret üyelerine yerleştirilir yerleştirilmez boş ekilebilir arazi sağlanacaktı ki kendilerini besleyebilsinler ve bir an önce İmparatorluğun geri kalanına yiyecek sağlayabilsinler.[1430] Göçmen-

[1424] BBA-DH. MB. HPS. Dosya 28. Gömlek 68. 30 Kasım 1913/1 Muharrem 1332; BBA-DH. MB. HPS., 10 Aralık 1913/11 Muharrem 1332; BBA-DH. MB. HPS. M., 17 Aralık 1913/18 Muharrem 1332.

[1425] BBA-Meclis-i Vükela mazbataları, 29 Nisan 1914/3 Cemaziyelahir 1332.

[1426] BBA-DH. EUM. MTK. Dosya 76. Gömlek 64. 16 Mayıs 1914/20 Cemaziyelahir 1332. 20/C /1332 (Hicrî).

[1427] BBA-DH. MB. HPS.M., Dosya 9. Gömlek 37, 7 Aralık1913/8 Muharrem 1332; *İkdam* no. 6052. 16 Aralık 1329/29 Aralık 1913, s. 3. Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım* (İstanbul, 1977), s. 81-82, aktaran Dündar, s. 60; *İskan-ı Muhacirin Nizamnamesi* (İstanbul, Matbaayi Amire 1329/1913) Metin Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri, 1912-1913* içinde Türkçeleştirildi (Ankara, TTK, 1994), s. 110-115. Ayrıca bakınız Dündar, s.178.

[1428] BBA- DH. EUM. MH, 27 Aralık 1913/28 Muharrem 1332.

[1429] BBA-DH. MB. HPS. M. Dosya 9. Gömlek 63. 27 Aralık 1913/28 Muharrem 1332; BBA-DH. EUM. MTK. Dosya 78. Gömlek 42. yıl 1332/1914.

[1430] BBA-DH. MB. HPS. M., 8 Ocak 1914/10 Safer 1332; BBA-DH. EUM. MTK. Dosya 13.

Levent Şahverdi Arşivi

ler mevcut topluluklar arasına yerleştirilmeyip yenileri oluşturulduğunda, elli haneyi aşan topluluklar *karye*, bu sayının altındakiler daha büyük birimlerin *mahallesi* olarak belirleniyordu.[1431] Şayet her biri on ile yirmi haneli birimler birbirinden bir buçuk saat veya daha fazla uzaksa, tüm halkına hizmet verebilecek tek bir cami ve okul yapılmasının imkânsız olduğu varsayılıyor dolayısıyla gerekli hizmetlerden yoksun bırakılıyorlardı. Bu durumlarda, çözüm göçmenleri yerleştirmek için küçük Müslüman toplulukları birleştirmek ve böylece hepsine hizmet sağlamaktı.[1432] Resmi olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nu terk eden Hristiyanların evleri dönüşleri için vakıfta tutulacaktı ama aslında Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'dan Müslüman mülteciler bu ülkelere göçen Hristiyanların bıraktıkları evlere yerleştirildi. Bu şekilde kullanılan mülkler, her bir menkul için oraya yerleştirilen mültecilerden veya ödeyecek paraları yoksa *Aşair ve Muhacirin Müdürlüğü*'nden kira toplaması ve topladıklarını Osmanlı İmparatorluğu'na döndüklerinde tabii eğer dönerlerse ödenmek üzere asıl Hristiyan sahipleri için vakfa yatırması gereken *Emval-i Menkule'ler Müdürlüğü* idaresine verildi. Ancak zaman zaman, göç ettiği sanılan ve evleri Müslüman mültecilere verilen Hristiyanlar döndüğünde, sadece tatile gittiklerini iddia ederek muhacirlerin evlerinden tahliye edilmesini talep ettiklerinde sıkıntı yaşanıyordu. Bazen bu tahliye emirleri Osmanlı mahkemeleri tarafından veriliyor ve ordu tarafından uygulanıyor, söz konusu mültecilere kalacak başka yer bulunmaya çalışılıyordu. Bazen de bu mülteciler tahliye edilmiyor ve dönen Hristiyanlar ya memleketlerine dönmek ya da başka yerler bulmak zorunda kalıyorlardı ama en azından onlar için biriktirilen kiralar onlara ödeniyordu.[1433]

Bu sorun 27 Temmuz 1914'te yayımlanan, sınırdışı edilmiş veya Osmanlı İmparatorluğu'ndan göç etmiş Bulgarların, Rumların ve diğer Hristiyanların, *Emval-i Menkule'ler Müdürlüğü* korumasına verilmiş evlerinin aynı ülkelerden gelen Müslüman muhacir ve mültecilere devredilmesini öngören bir resmi emirle çözüldü. Böylece mülteciler

Gömlek 8, 20 Ocak 1914/22 Safer 1332.

[1431] BBA-Dahiliye Hukuk Müşaviri 30, 60, 5 Ocak 1914; ve Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye Dahiliye E-2, 36, 5 Ocak 1914. 22 Ocak 1914/24 Safer 1332; BBA-DH. MH. MH 72, 43, 22 Aralık 1913; BBA-DH. ID. Kalemi E-2, 36.

[1432] BBA-DH. ID. 92-1, 1, 17 Eylül 1911.

[1433] BBA-DH. KMS, 15 Temmuz 1914/21 Şaban 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı İmparatorluğu'na geldikten sonra sıkıntı yaşamayacaktı ve terk edip bu ülkelere giden eski sahiplerin en azından memleketlerinde Müslümanlardan alınmış mülklerden kiralarını toplamaya çalışmaları tembihlendi. Bu düzenleme esasen kendi haklarını kaçmaya zorlanmış olanlardan el koydukları mülklerle tazmin etme yükümlülüğünü iki devlete de verdi. Bunu Yunanistan ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 5 Ağustos 1914'te varılan, Yunanistan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Osmanlı mülk sahiplerini ve tam ters yönde göç eden, İzmir ve Edirne bölgelerindeki terk edilmiş mülkleri diğer ülkeden gelen eşdeğer muhacirlere devredilecek Yunan mülk sahiplerini içeren mülkiyet meselelerini halletmek üzere her iki ülkede de *Mübadele-i Muhacirin-i Muhtelite Komisyonlarının* kurulmasını öngören bir anlaşma izledi.[1434] Göçmenlerin ulaşımı normalde gittikleri ülkelerin yönetimleri tarafından sağlanıyordu ama gittikleri ülke bunu gerçekleştiremediğinde kendi yönetimleri göçmenleri yeni evlerine taşımak için çok gönülsüzce gemiler veya yük arabaları gönderiyordu.[1435]

Oldukça kısa bir sürede mültecilere ev bulunması ve yerleştirilmesi gerekiyordu. Bunu yapma sürecinde, ortaya çıkan pek çok sorun ve zorluğun Aşair ve Muhacirin Müdürlüğü'nün tek başına başa çıkamayacağı kadar büyük olduğunun ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Bu nedenle işi, her ne kadar sözleşmelerle mültecileri yerleştirmek için genel mevzuata uymakla yükümlü kılınmış olsa da uygulamada çoğu göçmene resmi mevzuatla verme yetkisine sahip olduklarını vermeyerek kazançlarını artıran özel müteahhitlere ve şirketlere vermeye başladı.[1436] Ancak buna rağmen, İmparatorluk Birinci Dünya Savaşı'na girmeden önce son birkaç ayda, önceki yarım yüzyılda mültecileri kabul etme ve yerleştirme sürecinde ortaya çıkan sorunları çözmek için Osmanlı hükümeti gerçek bir çaba harcadı. İskân yetkililerine artık nereye yerleştirilmeleri gerektiğine karar verme sürecinde, mültecilerin gelmiş oldukları yerin topografyasını ve iklimini

[1434] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları 207, 75, 14 Mart 1917-metin *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler* içinde, s. 171-172; BBA-Dahiliye Şifre 43, 116, 27 Temmuz 1914; Dahiliye Hukuk Müşaviri, 1-1, 6-25, 30 Haziran 1917; aktaran Dündar, s. 215; Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 190, s. 3, 29 Ağustos 1914, Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 191, s. 21, 5 Ağustos 1914, ikisini de aktaran Dündar, s. 69; Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 191, s. 29, 12 Ağustos 1914.

[1435] BBA-DH. EUM. 3. Şb. Dosya 2. Gömlek 25, 18 Ekim 1914/28 Zilkade 1332.

[1436] BBA-DH. KMS. Dosya 2/-1. Gömlek 35. 26 Şubat 1332/30 Rebiyülevvel 1332; BBADH. MB. HPS. M. Dosya 14. Gömlek 19. 24 Haziran 1914/30 Recep 1332.

dikkate alınmaları emredildi. Ancak neresi uygunsa oraya, bir an önce yerleştirilmesi gereken, İmparatorluğa akın eden binlerce mültecinin ivedi talepleri nedeniyle bu istek gerçekte hiçbir zaman uygulanmadı.[1437] Sonuçta, Kafkasya'dan gelen göçmenler, geldikleri yerlere en çok benzeyen ve gerçekten kalmak istedikleri doğu Anadolu'ya yerleştirilmedi, onun yerine pek de hazzetmedikleri bir şekilde orta Anadolu'da Konya civarında daha boş bölgelere taşındılar.[1438] İmparatorluktaki polis ve jandarmalara, bölgelerinden trenle veya yük arabasıyla geçen göçmenlere mümkün olan tüm yardımı sağlamaları talimatı verilirken biletlerini ödemek için özel paralar sağlandı ama onların bu bağlamdaki emirlerinde, bunu ancak bu eylem normal görevlerine engel olmuyorsa yapmaları gerektiği de özellikle eklendi.[1439] Normal polislerin her zamanki işleriyle meşgul olmadıkları zamanlarda trenleri korudukları bir dönemden sonra, özellikle muhacirleri Güneydoğu Avrupa'dan, Edirne'den İstanbul'a taşıyan trenlerde bulunmak ve korumak için özel bir mobil polis ekibi oluşturuldu ve bu sistem çok daha etkili oldu. Ancak bunu sık sık eşkıyaların ve çeşitli türden aşiretlerin saldırılarına uğrayan Anadolu'daki demiryollarına genişletmek için para yetersizdi.[1440] Altı yıllık bir dönem için askerlik hizmetinden muaf tutulan erkek muhacirlerin bundan sonra muafiyet vergisi ödeyerek daimi muafiyet satın almalarına izin verildi. Aynı zamanda, resmen ekilebilir bir araziye yerleştirildikten sonra sadece iki yıl için diğer vergi yükümlülüklerinden muaf tutuldular. Her ikisi de çeyrek yüzyıl önce muhacirlere verilmiş muafiyetlerle karşılaştırıldığında kayda değer bir düşüş gösterdi.[1441] Aslında yerleştirildikleri toprağı ekmeleri gereken dönem limitlerinin Birinci Balkan Savaşı'nın başından başlaması gerekiyordu ancak daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda daimi yerleşimlerinin başladığı daha ileriki bir tarihe kaydırıldı.[1442] Ancak

[1437] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 173. yıl 1332/1914.

[1438] BBA-DH. EUM. MH. Dosya 253. Gömlek 56, 11 Temmuz 1914/17 Şaban 1332; BBADH. EUM. MH. Dosya 87. Gömlek 95, 11 Temmuz 1914/17 Şaban 1332.

[1439] BBA-DH. EUM. MTK. Dosya 77. Gömlek 11, 7 Haziran 1914/14 Recep 1332; BBADH. EUM. MTK. Dosya 30. Gömlek 8. 9 Haziran 1914/15 Recep 1332; BBA-DH. EUM. MTK. Dosya 31. Gömlek 10, 14 Haziran 1914/20 Recep 1332.

[1440] BBA-DH. EUM. MTK. Dosya 37. Gömlek 13. 8 Temmuz 1914/14 Şaban 1332.

[1441] BBA Dahiliye Nezareti, Emniyeti Umumiye, MH, 60, 20, 3 Eylül 1913; aktaran Dündar, s. 193-194; BBA-Şurayı Devlet Tanzimat Dairesinin Mazbatası no. 940, 23 Eylül 1329: BBA-DH. MBHPSM, Dosya 9, Belge 6, aktaran Öğün, *Mülteciler*, s. 120.

[1442] BBA-Dahiliye Nezareti-Emniyeti Umumiye MH, 60, 29, 3 Eylül 1913, aktaran Dündar, s. 179-180.

Levent Şahverdi Arşivi

ivedi adam ihtiyacı nedeniyle bekâr veya ailelerini evlerinde bırakmış evli erkek muhacirlere toprak veya ev verilmedi veya askerlik hizmetinden muaf tutulmadı, onun yerine derhal orduya kaydolmak üzere Osmanlı askeri birimlerine gönderildiler.[1443] Ayrıca bu erkekler, demiryolu hatlarını ve yolları inşa etmek ve tamir etmek için oluşturulan veya Anadolu'da pek çok yere zarar veren çekirge istilalarını yok etmeye gönderilen Amele Taburlarına da girdiler.[1444] Göçmenler önceden yeni köylere yerleştirildiklerinde camiler ve okullar inşa etmekle yükümlüydü ama sık sık bunu yapamamaları Osmanlı hükümetini bu yükü üstlenmeye ve göçmenler için ne zaman yeni köyler oluşturulsa, evler ve en az bir yerel karakol inşa etmenin yanı sıra hükümetin ayrıca uygun sayıda cami ve okulun inşasını ayarlaması gerektiğini emretmeye sevk etti.[1445]

Hükümet Rumeli'den gelen göçmenleri mümkün olduğunca hızlı bir şekilde ve tamamen İstanbul'dan Anadolu'ya göndermeye çalıştığından onlara şehrin büyük camilerinden ve meydanlarında geçici barınaktan başka bir şey sağlamak için çaba harcanmadı. Ancak kaçınılmaz olarak, tüm bu çabalara rağmen, pek çok göçmen İstanbul'da kalmayı başardı, bu nedenle sonunda Ekim 1914 sonunda ilk defa İstanbul belediyesi, kalanlara kalıcı konut ve iş bulma zorluğunu üstlenmek üzere bir komisyon kurdu ama yine de çoğunun nihayetinde diğerlerini izleyerek Anadolu'da daha kalıcı yerleşimlere gitmesi umuluyordu.[1446]

Aynı zamanda her ne kadar artık çoğu muhafızlığını yapmak üzere Anadolu ve Hicaz demiryollarına yakın yerlerde yaşamaya mecbur edilmiş olsa da, merkezi hazine sadece gerekenin küçük bir kısmını sağlayabildiğinden çoğunlukla demiryolları ve yakın mahalleler tarafından sağlanan paralarla göçebe aşiretleri yerleştirme çabaları da devam etti.[1447] Osmanlı hükümetinin aşiretleri doğu Anadolu'ya yerleştirme çabaları gönülsüzce olsa da Türkmen ve Arap aşiretler tarafından genel olarak kabul gördü ancak hepsi olmasa da çoğu hem Rus

[1443] BBA-Dahiliye Emniyeti Umumiye BBA-DH. EUM. MEM, 74, 45, 22 Ocak 1914; Dündar, s. 225.

[1444] BBA-DH. UMVM. Dosya 77. Gömlek 28, 25 Mart 1914/27 Rebiyülahir 1332.

[1445] BBA-DH. EUM. 7. Şb . Dosya 1. Gömlek 62, 19 Ekim 1914/29 Zilkade 1332.

[1446] BBA-DH. KMS. Dosya 28. Gömlek 35, 25 Ekim 1914/5 Zilhicce 1332.

[1447] BBA-DH. ID. Dosya 170. Gömlek 5, 15 Haziran 1914/21 Recep 1332.

hem de İngiliz ajanlar tarafından bunu yapmaya kışkırtılan Kürt, Çerkez ve Laz aşiretler buna şiddetle direndi. Bu onların, Osmanlı'nın kötü yönetimine karşı 'zulme uğrayanlara' yardım etme kisvesi altında İmparatorluğun parçalarının kontrolünü ele geçirmelerini kolaylaştırdı.[1448] Ağustos 1914'te Karadeniz kıyısında Hopa ve Rize'ye yerleşmiş Müslüman Laz muhacirler Osmanlı'nın genç erkeklerini orduya veya jandarma olarak alma ve Erzurum'da garnizonda görevlendirme girişimine o kadar öfkelendiler ki önde gelen birkaç Laz Batum'a gitti ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm Lazların ayaklanması, böylece Lazistan olarak adlandırılan yerleştikleri bölgelere Rus İmparatorluğu içinde özerk bir statü verilmesi hakkında bir planla ilgili Rus temsilcilerle görüştüler.[1449] Ancak görünüşe göre bu plandan bir şey çıkmadı.

1914'te getirilen yeni hükümler uyarınca, çiftlik arazisine yerleştirilen göçmenlerin ev ve hayvan yetiştirmek ve toprağı ekmek için gerekli binaları inşa etmek için ve ayrıca kışın evlerini ısıtmak için devlet ormanlarındaki ağaçları kesmelerine izin verildi. Bu hüküm, düzenleme sık sık çiftçilerin kazancı için, özellikle topraklarının nadasa bırakıldığı kış aylarında ağaçların topluca kesilmesi için bahane olarak kullanıldığından devlet ormanlarının büyük ölçüde katledilmesine yol açtı.[1450] Ayrıca tüm göçmenler belediyenin resmi belgelerine damga pulu yapıştırma koşulundan da muaf tutuldu.[1451] 4 Mart 1914'te Meclis-i Vükela, Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmek ve Osmanlı yurttaşı olmak için giren muhacirlere herhangi bir gümrük vergisi ödemeksizin yanlarında bütün ev eşyalarını getirme izni veren geçici bir kararnameyi onayladı.[1452] Aynı gün çıkan bir başka kararname, Rumeli'den gelen muhacir tüccarların Osmanlı İmparatorluğu'na tek seferliğine yine gümrük vergisinden muaf tutulan ticari mallarıyla girmesine izin verdi.[1453] Bu kararnameler başlangıçta yayım-

[1448] BBA- Dahiliye Nezareti, Emniyeti Umumiye Müdürlüğü, Emniyet Kalemi 2598, 85, 9, 7 Temmuz 1914, aktaran Dündar, s. 137.

[1449] Rus Kutaiskaya Gubernia Jandarma Komutan Yardımcısından memorandum, 13 Ağustos 1914/31 Temmuz 1914: AVPRI f. Politarkhiv o. 482, d. 4104, l. 173, aktaran Reynolds, s. 210.

[1450] BBA-*Meclis-i Ayan Zabit Ceridesi* 3, 3, 2, 45, 19 Mart 1917, s. 252; aktaran Dündar, s. 181.

[1451] BBA-Dahiliye Emniyeti Umumiye Müdüriyeti, VRK, 16, 42, aktaran Dundar, s. 180.

[1452] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233. Gömlek 153, 4 Mart 1914/6 Rebiyülahir 1332.

[1453] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, cilt 233, 4 Mart 1914, aktaran Dündar, s. 195; BBA-

Levent Şahverdi Arşivi

landığında, sadece takip eden üç ay için uygulanacaktı ancak 23 Haziran 1914'te süreleri Osmanlı Meclisi tarafından üç ay daha uzatıldı, böylece sıradan halk veya tüccar olsun mülteciler Osmanlı devletine hiçbir şey ödemek zorunda kalmaksızın taşıdıkları her şeyi getirebildiler.[1454] Yeni nizamnameler ayrıca gelen mültecileri tüm yerel ve resmi istihlak vergilerinden ve Hicaz Demiryoluna gelir sağlamak için getirilen dilekçe vergilerinden de muaf tuttu.[1455] Ancak Müslüman muhacirlerin hücumu, Osmanlı'nın Ermeni gençleri orduya alma çabalarına tepki olarak çıkan Zeytun'daki Ermeni isyanının Ermenilerin bölgedeki Müslüman köylerine yaygın saldırılarına yol açtığı ve yüzlerce Müslümanın ya dağlara kaçmasına ya da bölgeden tamamen kaçarak orta Anadolu'daki daha güvenli yerlere gitmelerine neden olduğu Eylül 1914'te arttı.[1456]

Göçmenlere yardım etmekle görevlendirilen hem resmi hem de gayriresmi Osmanlı kuruluşları, Osmanlı topraklarından geçerken ve yerleştirilmeleri gereken yerlere giderken göçmenlerin kaydını tutmaya çalıştı ancak çoğu sayılmadan veya yardım görmeden sınırdan geçti. Kayıtlı ve sayılmış olan diğer pek çoğu ise Osmanlı topraklarından geçerken gözden kayboldu ve hükümet aslında onların çoğuna ne olduğunu hiç bilmedi.[1457] İmparatorlukta kaç mülteci olduğunu ve aslında her türden insanın kaçının orada olduğunu bulma umutsuz çabasıyla 27 Ağustos 1914'te, seferberlik emri yayımlandıktan sadece üç hafta sonra, İmparatorluktaki tüm yurttaşların ve tüm ziyaretçilerin kent ve kasabaların her bir mahallesinde ve her bir köyde oluşturulan iki kayıttan birine kaydolmasını gerektiren yeni bir Nüfus Kanunu yürürlüğe koyuldu: mahallede doğan herkes ve buraya daha sonra gelip yerleşenler için *Yerli Defteri/Yerli Sicil-i Nüfus* ve ticaret, zanaat, eğitim veya resmi görevli olarak geçici olarak bölgede bulunan herkes için *Misafir Defteri/Misafir Sicil-i Nüfus*. Şayet ismi Misafir

DH. MB. HPS. M. Dosya 11. Gömlek 33, 8 Mart 1914/10 Rebiyülahir 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 233, Gömlek 154, 31 Mayıs 1914; Dündar, s. 180.

[1454] BBA-*Meclis-i Ayan Zabit Ceridesi* 3, 1, 1, 12, 23 Haziran 1914, s. 152, aktaran Dündar, s. 195.

[1455] Meclis-i Ayan tarafından 7 Temmuz 1914'te kabul edilen kanun tasarısı: *Meclisi Ayan Zabit Ceridesi* 3, 1, 1, 15, 7 Temmuz 1914, aktaran Dündar, s. 196; Jacob Landau, *The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage. A case of Ottoman Political Propaganda* (Detroit, Michigan, 1971).

[1456] Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 200.

[1457] BBA-DH.EUM.EMN. Dosya 76. Gömlek 22, 2 Haziran 1914/8 Recep 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

Defterine kaydedilenler altı aydan fazla kalırsa, isimlerini Yerli Defterine kaydettirmek zorundaydı veya altı ay sonra yeni bir yere taşındıysa, isimlerini oranın Yerli Defterine kaydetmek zorundaydı.[1458] Bir yere kalıcı olarak yerleşen muhacirler isimlerini derhal kaydettirmeliydi ki uygun zamanda askeri yükümlülüklerinin yanı sıra emlak ve arazi vergisine tabi tutulabilsinler.[1459] Kayıtlı her kişiye doğum tarihi veya kayıtlı olduğu yere geliş tarihini belirten *Tezkire-i Osmaniye* verilecekti ve sonuç olarak buna normal olarak Osmanlı yurttaşları tarafından nüfus tezkeresi denildi.[1460] Misafir Defterine kayıtlı kişilerin çocukları da Yerli Defterine girmek için gerekenleri karşılayana kadar aynı kayıtta tutuldu.[1461] Bu türden pek çok düzenleme gibi bunu yapabilecek herkes, vergi ödeme yükümlülüğünden kaçmak ve kendilerini veya oğullarını askerlik hizmetinden kurtarmak için bu kayıttan kaçtı. Neticede, var olduğu son yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na kaç mülteci veya muhacirin girdiği tam olarak bilinmemektedir. 1916'da Aşair ve Muhacirin Müdürlüğü Müdürü Şükrü Bey, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında 19. yüzyılda göçle ilgili sorulan bir soruya cevaben, *'Şimdiye kadar Osmanlı İmparatorluğuna kaç muhacirin geldiğine ve kaçının yerleştiğine dair kesin bir rakam veren hiçbir nüfus belgesi bulamadık.'* dedi.[1462] Bu nedenle, 1910-1918 yılları arasında katliam ve zulümden kaçarak Osmanlı İmparatorluğu'na geldiği ve yerleştiği söylenen dört milyon kadar mülteci dışında, aynı yıllarda katliamdan çok kıtlık ve hastalıktan ölen milyonlar arasında çok daha fazlasının kaybedilmiş olması son derece muhtemeldir.

[1458] Dündar, s. 215-216.
[1459] BBA-Dahiliye Nezareti, Sicil-i Nüfus, Muteferrika, 43, 4, aktaran Dündar s. 216.
[1460] BBA-Dahiliye Nezareti, Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi, 56, 53, aktaran Dündar, s. 216.
[1461] BBA-Dahiliye Nezareti, Sicil-i Nüfus, Tahrirat Kalemi 88, 83, aktaran Dündar, s. 216.
[1462] Dündar, s. 56-57.

Levent Şahverdi Arşivi

YEDİNCİ BÖLÜM

DONANMA SEFERBERLİĞİ

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı Donanmasının Yenileştirilmesi

Amansız düşmanları, Ege'de Yunanistan ve Karadeniz'de Rusya arasında sürekli çekişme yaşanan üç denize sınırı bulunan, binlerce kilometre kıyı bölgesine sahip bir imparatorluk olarak denizde muharebeye hazırlık Osmanlılar için en az kara kuvvetlerinin seferberliği kadar önemliydi. 1912'de Trablusgarp Savaşı sona erdiğinde Osmanlı donanmasının her boydan sadece 63 savaş gemisi vardı. Bunların çoğu çok küçük devriye gemileriydi ve ana muharebe gemileri çoğunlukla 19. yüzyıl sonunda inşa edilmişti ve Avrupa'daki büyük güçlerin filoları şöyle dursun bölgedeki rakiplerininkilerle karşılaştırıldığında bile çok eskiydi. Osmanlı filosunun savaş gemileri arasında Osmanlı donanmasının gururu, 1885'te suya indirilen ve Sultan II. Abdülhamid'in adının verildiği 6700 tonluk *Hamidiye*; 1896'da Cenova'da suya indirilen ve 1901'de tadil edilen 9.120 tonluk *Mesudiye*; ilk olarak 1893'te Almanya'da *Kurfurst Friedrich Wilhelm* olarak suya indirilen 9874 tonluk *Barbaros Hayreddin*; 1893'te *Weissenberg* olarak suya indirilen bir başka Alman gemisi 9100 tonluk *Turgut Reis*; ilk kez 1869'da suya indirilen ve 1905'te İtalya'da tadil edilen 2314 tonluk *Muin-i Zafer* ve 20. yüzyıl başı standartlarına göre aynı şekilde eski olan pek çok kruvazör ve daha küçük gemiler yer alıyordu. 536 top ve 10 bin adamla toplamda 85.027 ton geliyordu. Bu yaklaşık olarak Osmanlıların Ege'deki baş rakibi Yunanistan'ınkine eş ancak Birinci Dünya Savaşı'nda hem müttefikleri hem de rakipleri olacak ülkelerinden oldukça küçük bir filoydu. Birinci Dünya Savaşı başlayana kadar Osmanlı donanması, o dönemde denizlere hâkim olan, Büyük Britanya'da 38, Alman filosunda 28 ve Avusturya-Macaristan, Fransa, İtalya ve Rusya'da dörder tane bulunan dretnot veya dretnot muharebe gemisi denilen gerçekten modern savaş gemilerinin hiçbirine sahip değildi.[1463]

[1463] Bernd Langensiepen ve Ahmet Güleryüz, *The Ottoman Steam Navy, 1828-1923* (Annapolis, Md, Naval Institute Press, 1995); bazı eklemeler yapılarak Türkçe'ye çevrildi, Bernd Langensiepen ve Ahmet Güleryüz, *1828-1923 Osmanlı Donanması* (İstanbul, Denizler Kitapevi, 2000).

Levent Şahverdi Arşivi

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki donanma rekabeti büyük ölçüde tüm rakip ülkelerin donanmalarına giderek daha büyük savaş gemileri getirmeleri biçimini aldı. Rakipler arasında Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan en modern donanımlı büyük savaş gemileri inşa etme kapasitesine sahip değildi ve bu nedenle başka yerlerden, hepsinden önemlisi Büyük Britanya ile Fransa donanma tersanelerinden satın almak zorundaydı ki bu da Büyük Britanya ile Fransa'ya her iki rakibin genişlemesinde belli bir kontrol kazandırıyordu. Öte yandan Rusya, hem bu kontrolden kaçınmak için hem de Rus Karadeniz filosuna katılmak üzere yeni satın alınan tüm gemilerin geçmek zorunda kalacağı Boğazlar'ı kontrol eden bir düşmandan faaliyetlerini gizlemek çok zor olacağından kendi tersanelerine güveniyordu. Aralık 1908'de Osmanlı anayasası yeniden yürürlüğe girdikten kısa bir süre sonra, II. Abdülhamid döneminin son yıllarında düşüş yaşamasından sonra Osmanlı donanmasını yeniden canlandırmak üzere ve ayrıca elbette yeni Osmanlı Anayasal yönetimi üzerinde Britanya'nın siyasi nüfuzunu geliştirme sürecinde, İngiliz Tuğamiral Sir Douglas Gamble, İstanbul'a gönderilen Britanya donanma misyonuna önderlik etti. Gamble Osmanlılara hizmetçi ve uşak gibi davranıyordu ve Osmanlı donanma subayları ve politikacılar aynı şekilde bu tutuma çok öfkeleniyor, dolayısıyla tavsiyeleri büyük ölçüde göz ardı ediliyordu. Gamble elbette bu durumu, kendi kibirinden ve dar kafalılığından ziyade Osmanlıların kalın kafalı ve inatçı olarak tanımladığı mizacına bağlıyordu, dolayısıyla Ocak 1910'da tiksinti içinde çekip gitti.[1464]

Gamble'ın yerine aynı yılın nisan ayında Tuğamiral H. P. Williams geldi ki onun davranışı da selefininkinin neredeyse kopyasıydı. Williams da Osmanlılara emirlerini sorgusuz sualsiz kabul etmesi gereken astları gibi davrandı. Osmanlı hükümetinin sadece Britanya tersanelerinden yeni donanma teçhizatı siparişi vermesinde ısrar etti ve Alman ve Fransız rakiplerinden başka teklifler almak ve bunları Britanya'nın daha pahalı tekliflerine tercihen kabul etmek istemelerine öfkelendi. Ayrıca Osmanlıların sağlanandan daha büyük, daha modern donanma teçhizatı kullanma becerisini küçümseme eğilimindeydi ve Osmanlı

[1464] Halpern, 'Greek and Turkish Navies,' s. 314-315. Douglas Gamble'dan Deniz Kuvvetleri Müsteşarı W. Graham Greene'e, 27 Ocak 1910, Public Record Office, Adm I, box 8192, alıntı yapan Halpern, s. 315.

Levent Şahverdi Arşivi

subaylarının ve denizcilerinin daha karmaşık şeyleri kullanma becerisine sahip olmadığı gerekçesiyle bunun yerine daha eski ve daha küçük teçhizat sipariş etme tavsiyesinde bulunuyordu. Williams Osmanlıları küçük savaş gemilerinden, destroyerlerden ve hücum botlardan oluşan büyük bir filo kurmanın daha yararlarına olduğuna ikna etmeye çalıştı ancak Osmanlılar muharebe gemileri istedi ki bu Yunanistan ile Rusya'nın o dönemde bunları satın aldığı ve inşa ettiği düşünüldüğünde şaşırtıcı değildi. Osmanlı hükümeti Yunanların büyük yeni zırhlı kruvazörler satın aldığı haberleriyle alarma geçti, dolayısıyla Britanya'nın reddine cevaben, Williams'ın müdahalesi nedeniyle Britanya hükümetinin kendilerine Yunanistan tarafından yapılmakta olan alımları dengeleyecek modern bir gemi satmayı reddetmesinden şikâyet ederek iki eski muharebe gemisi satın almak üzere Almanya'da müzakerelere başladı. Osmanlı'nın Alman gemileri almaya başlayacağı tehdidi nedeniyle Amiral Williams sonunda pes etmek zorunda kaldı ve aslında Britanya'da Şili için inşa edilen ve Rusya-Japonya savaşı sırasında Almanya'nın onları almasını önlemek için Britanya deniz kuvvetleri tarafından alınan iki muharebe gemisi *Triumph* ve *Swiftsure* için teklif vermelerini ayarlamaya çalıştı. Ancak Britanya Deniz Kuvvetleri Osmanlıların bu modern gemilerdeki teknolojiyi kullanamayacağını düşündü ve teklif etmeyi kabul ettiği en iyi şey 'Royal Sovereign' sınıfından daha küçük ve daha eski iki kruvazördü. Ancak Ağustos 1910'da Osmanlı hükümeti Almanya'dan, her ikisi de yaşlarından dolayı Alman donanmasında değiştirilen 9.900 tonluk *Kurfürst Wilhelm* ve 1891'de suya indirilmiş olan *Weissenburg* adında iki gemi satın aldı. Bunlar *Barbaros Hayreddin* ve *Turgut Reis* olarak yeniden adlandırıldılar. Bu gemiler için 1.100 eğitimli ve deneyimli subaya ve adama ihtiyaç vardı ve bunlar, en iyi denizcileri yeni gemilere transfer edilip yerlerine acemi erler geldikten sonra asgari mürettebata indirgenen daha eski aktif Osmanlı gemilerinden sağlandı.

Williams sonunda istifa etti ve başarısızlığını Osmanlı mevkidaşlarıyla ilişki kurma yöntemlerine değil, Osmanlı ordusunun gelişimine danışmanlık etmek için sözleşme yapma umuduyla İstanbul'a gelen ve sonunda Alman Askeri Misyonu olarak bilinegelen birimi oluşturan Alman subayların etkisine bağladı. Görünüşe göre Almanlar anlaşma yapabilmek için en iyi davranışlarını sergilediler: Osmanlılar Amiral Williams ve ona yardım eden Britanyalı subayların sergi-

Levent Şahverdi Arşivi

lediği küstahlığı ve Osmanlıların becerilerini yadsımayı Almanların görünüşte dostane ve insani yaklaşımlarıyla kıyasladı ancak sonradan bu karşılaştırmanın yanıltıcı olduğu ortaya çıktı çünkü Osmanlı hizmetine yerleştirildikten sonra Almanlar kısa süre içinde Osmanlılara Britanyalılar gibi davranmaya başladılar. Nisan 1911'de Williams görevinden ayrılırken hâlâ Osmanlıların varlığından yararlanamamasının gerçek sebeplerini anlamıyor ve sadece bundan duyduğu hüsranı ifade ediyordu: *'Bu dönemde Türk Deniz Kuvvetlerinde hizmet etmeyi deneyimlememiş kimsenin, Alman entrikaları ve neredeyse üst düzey subayların hepsinin Deniz Kuvvetlerinde veya Cephaneliğinde her tür reforma muhalefeti karşısında mücadele etmek zorunda kaldığım zorluklar hakkında bir fikri olabileceğini sanmıyorum.'*[1465]

Mart 1912'de Britanya Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Winston Churchill, Williams'ın yerine Tuğamiral Arthur H. Limpus'u getirmeye karar verdi ve Limpus o döneme kadar Osmanlı hizmetine giren en başarılı Britanyalı donanma danışmanı oldu.[1466] Limpus 1912 yazında 34 Britanyalı donanma subayından oluşan bir grupla İstanbul'a geldi ve bu grup bir sonraki yıl yavaş yavaş 72 kişiye genişledi ve Bahriye Nezareti'nin tüm idari alanlarının yanı sıra filoya danışman olarak yayıldı[1467] Limpus Osmanlı meslektaşlarına karşı tutumunda selefleri̇nden o kadar farklıydı ki onlara göre çok daha başarılı oldu. Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı ordusuna danışmanlık yapmış olan Alman General von der Goltz gibi, birlikte çalıştığı Osmanlı donanma subaylarına saygı gösterdi ve selefleri gibi hor görmekten ziyade onlara eşitleri gibi davrandı. Her ne kadar aynı şekilde Yunanistan'a yardım eden subay arkadaşlarına ve ayrıca kendisi Alman kraliyet ailesinin

[1465] H. S. Williams'ın Deniz Kuvvetleri'ne sunduğu rapor, 29 Nisan 1912: FO 371/1487, dosya 22853, aktaran Halpern, 'Greek and Turkish Navies,' s. 316.

[1466] BBA- Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 227. Gömlek 36, 16 Mart 1912/27 Rebiyülevvel 1330; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 164. Gömlek 5, 21 Nisan 1912/4 Cemaziyelevvel 1330. Churchill'den Dışişleri Bakanı Grey'e, 7 Mart 1912 ve Grey'den Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu Büyükelçisi Lowther'e, 8 Mart 1912, her ikisi de Britanya Ulusal arşivlerinde: FO 371, cilt 1487, dosya 10647; Lowther'den Gray'e, 13 Mart 1912: FO 371, cilt 1487, dosya 11464; Lowther'den Grey'e, 19 Mart 1912, dosya 11908; Lowther'den Grey'e, 8 Nisan 1912, dosya 14612; Lowther'den Grey'e, 19 Nisan 1912, dosya 16496; Greene'den (Deniz Kuvvetleri) Dışişleri Bakanlığı'na, 24 Nisan 1912, dosya 17400, hepsini aktaran Halpern, s. 321; A. Parker'ın tutanağı, 4 Mart 1912, Britanya Ulusal Arşivleri, FO 371, cilt 1487, dosya 9274.

[1467] Britanyalı donanma subaylarının maaşları Balkan Savaşları döneminden artan Seferberlik fonlarından ödendi: BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 181, Gömlek 5. 5 Ekim 1913/4 Zilkade 1331.

Levent Şahverdi Arşivi

soyundan gelse de Yunan kraliyet ailesiyle ilişkisi bulunan ve Britanya'nın ilgisine ve yardımına Osmanlılardan 'çok daha layık' olduğunu düşündüğü 'Yunanistan'ın deniz gücünün artırılmasına' yardım edilmesine Britanya'nın destek vermesini sürekli savunan Birinci Deniz Lordu Louis Battenburg'a karşı çalışıyor olsa da Osmanlıların Yunanistan'a karşı donanma kapasitelerini güçlendirmelerine yardım etmek için samimiyetle çalışmış gibi görünmektedir. Battenburg bir süreliğine Osmanlı donanmasının umutsuz ve subaylarının aptal ve kaba oldukları gerekçesiyle İstanbul'daki Britanya donanma misyonunun tamamen çekilmesini istedi. Ayrıca önceden Yunanlara danışmanlık yapan emekli Britanyalı subayları, Yunan donanmasını komşusuna karşı büyük başarılara taşıyacak genç, muvazzaf ve enerjik subaylarla değiştirmek istedi. Bu arzusunu, o dönemde Britanya donanmasının gerçek yıldızlarından biri olan Amiral Mark Kerr'i, Limpus gibi sadece danışman olarak değil Yunan Donanmasının Komutanı olarak atayarak Eylül 1913'te gerçekleştirdi.[1468] Ancak Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Winston Churchill şayet Ege'de eşit donanma gücüne sahip olurlarsa Britanya'nın her ikisini kendi çıkarları lehine kontrol edebileceği ve Boğazlar'da ve Ege'de Rus nüfuzuna karşı koyabileceği düşüncesi nedeniyle her iki tarafa da yardım etmek istediğinden Battenburg'un çok güçlü Yunan yanlısı hislerini kontrol altında tuttu. Churchill, Britanya donanması için zorlu rakipler olabilecek Akdeniz ve Ege'de İtalya veya Avusturya ve Karadeniz'de Rusya yerine bu bölgelere kontrol edebileceği iki zayıf devletin hâkim olması Britanya'nın çıkarına olacağından, Ege ve Karadeniz'de Osmanlı'nın gücünün yanı sıra Ege'de Yunanistan'ın donanma gücünü artırmanın Britanya'nın yararına olacağını düşündü.[1469] Böylece Limpus, Battenburg'un Yunanistan'a odaklanma

[1468] Britanya Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Birinci Lordu Winston Churchill'den Yunan Donanma Bakanı'na, 2 Haziran 1913: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/22/98-102. Tarih: 2 Haziran 1913. Basım: *Churchill Companion*, ed. Gilbert, II/3 s.1750; Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/19/116-120. Tarih: 23 Mayıs 1913; Elliot'tan Grey'e, 12 Mayıs 1913; FO 371, cilt 1655, Yunanistan dosyası 23053; Elliot'tan Grey'e, 13 Mayıs 1913: FO 371, cilt 1655, Yunanistan dosyası 23054; Deniz Kuvvetleri'nden Dışişleri Bakanlığı'na, 21 Haziran 1912'de alındı, FO 371, cilt 1644, Yunanistan dosyası 28420; Elliot'tan Grey'e, 26 Eylül 1913: FO 371, cilt 1644, Yunanistan dosyası 44815; Halpern, *Mediterranean*, s. 335-336; Arthur J. Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow: The Royal Navy in the Fisher Era, 1904-1919* (5 cilt, Londra, 1961).I, 302-303.

[1469] Büyük Britanya, Deniz Kuvvetleri, Üçlü İttifak'a [Almanya, Avusturya ve İtalya] karşı bir savaşta Akdeniz'de Fransa ile Britanya'nın ortak eylemi konusunda *Başkomutan için Gizli Savaş Emirleri*, Akdeniz [Amiral Sir Archibald Berkeley Milne]: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/19/91-92, Nisan, 1913; *İmparatorluk Savunma Komitesi'nin Bri-*

Levent Şahverdi Arşivi

arzusuna rağmen İstanbul'da çabalarını sürdürmekte serbest bırakıldı. Elbette Limpus da kendisini, selefleri gibi, Britanya'nın çıkarına işlerin tümünü yürütmek için bir vekil olarak görüyordu. Osmanlıları sadece Britanya tersaneleri Vickers ve Armstrongs'dan İngiliz gemileri almaya ve Haliç ile İstanbul Boğazı'nın yanı sıra İzmit Körfezi ile İzmir'de Osmanlı tersanelerini ve kızaklarını yenilemek için aynı Britanya şirketlerini tutmaya ikna eden seleflerinin kampanyalarını tekrarladı ve bunda da oldukça başarılı oldu, hatta Osmanlı hükümetinin projelere katılan Britanyalı sivil işçilere ve subaylara nişan ve başka şeref payeleri vermesini bile sağladı.[1470] Limpus ayrıca Britanya Deniz Kuvvetlerini, aksi takdirde aynı teçhizatı almak için Alman tersanelere yönelecekleri savını kullanarak, ödeyebildikleri sürece büyük veya küçük, demode veya modern, Osmanlılar ne isterse inşa etmeye ikna etmeye çalıştı.[1471]

Limpus düzenli olarak Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu'na, genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ve özel olarak Osmanlı donanmasındaki durumun yanı sıra Britanya şirketleri için büyük kontratlar elde etmekteki, bu vakada İstanbul Haliç'teki tersanelerin onarımı için, özel iştiraki hakkında rapor verdi:

> *29 Ekim 1913*
>
> *Britanya Büyükelçiliği, Konstantinopolis vasıtasıyla*
>
> *Sayın Bay Churchill,*
>
> *Türkiye'deki donanma işlerinde etkili olmak konusunda, kanaatimce, Alman Yönetimiyle karşı karşıyayız. Şayet haklıy-*

tanya'nın Akdeniz'de Fransa hariç bir sonraki en güçlü kuvveti karşılama kapasitesine sahip bir filo bulundurması gerektiği kararına dair Winston S. Churchill'in tutanağı. Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/6A/157-163; Marder, *From Dreadnought to Scapa Flow* I, 302-303; Churchill Memorandumu, 2 Ocak 1913, Deniz Kuvvetleri Savaş Karargâhı Komutanı Amiral Troubridge'in Yunanistan'ın donanma gücüne dair 31 Aralık 1912 tarihli raporu konusunda: PRO, Adm. 116, kutu 3098; aktaran Halpern, *Mediterranean*, s. 334-335.

[1470] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları Dosya 232. Gömlek 10. 30 Kasım 1913/1 Muharrem 1332; BBA-DH. KMS. Dosya 4. Gömlek 27. 30 Kasım 1913/1 Muharrem 1332; BBA-DH. KMS, Dosya 5, Gömlek 15, 2 Aralık 1913/3 Muharrem 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları Dosya 237, Gömlek 124, 2 Aralık 1913/3 Muharrem 1332; Mallet'ten (İstanbul) Grey'e, 6 Kasım 1913: FO 371, cilt 1846, dosya 50485; Mallet'ten Grey'e, 25 Kasım 1913: FO 371, cilt 1846, Türkiye dosyası 54147; Mallet'ten Grey'e, 3 Aralık 1913, dosya 54559; Mallet'ten Grey'e, 8 Aralık 1913: BD, X (kısım 2), no. 407, s. 362, hepsini aktaran Halpern, *Mediterranean*, s. 341.

[1471] Limpus'tan Churchill'e, 12 Mart 1913, alıntı yapan Marder, *From Dreadnought to Scapa Flow* I, 302-303, ve Halpern, *Mediterranean*, s. 335.

Levent Şahverdi Arşivi

sam, o zaman Armstrong Grubunun Britanya Hükümeti onlara destek vermedikçe başarılı bir şekilde rekabet edebilmesi beklenmemektedir. Durum şöyledir:-

Türkler Reşadiye'yi inşa ettiler. Onun için bir doka ihtiyaçları var. Haliç'teki cephaneleri neredeyse tükenmek üzere. Ehil yönetim, çalışan ve paraya ihtiyaçları var. O zaman hem donanma hem de ticari olarak kullanılabilir. Ama gelecekte ana cephaneleri Haliç dışında olmalı. Armstrong Grubunu bu işi almaya ikna ettim. Bunu yapma koşullarını formüle ettiler. Türk hükümeti prensipte bu koşulları yazılı olarak kabul etti ve yetkili yöneticileri buraya gelip ayrıntıları görüşmeye ve halletmeye davet ettiler. Sir Vincent Caillard (Vickers) ve Sir Charles Ottley (Armstrong) 22 Ekim Çarşamba günü geldi. Bahriye Nazırı Cavid Bey ve ben konuyu onlarla görüştük.

Cavid Bey 29 Ekim'de Berlin'e gitti ve Hükümet onun yerine (eski Kamu İşleri Bakanı) Haladjian Efendi'yi görevlendirdi. Anlaşma taslağı 13 kere yeniden hazırlandı! Ama şimdi halloldu. Her ne kadar bu çok doğru olsa da, sadece Türk donanmasının Rönesans günü olarak görülmekle kalmayıp daha da önemlisi Türkiye'de büyük bir endüstrinin gelişmesi için gerçekten elzem bir çekirdek olarak görülebilir.

Son sahne benim açımdan ilginçti çünkü anlaşmanın genel içeriği konusunda Bakanlar Kurulu'na konuşma yapmaya çağrıldım. Neyse ki halloldu. Anahatları şöyle:- anlaşmanın üç tarafı, Hükümet, düyun-u umumiye ve Grup (Armstrong Vickers). Bir Compagnie Cointeressée (ortaklık) oluşturmaktadır. Amaç: donanma ve ticari inşaat ve onarım işleri. Süre: 30 yıl. Mevcut tersaneler ve cephane ve düyun-u umumiye yardımıyla, 1.300.000 Pound sermaye üzerinden faiz ve batma fonunu garanti etmektedir ve tüm işin Société Impériale Ottomane des Docks &c tarafından yapılmasını ve Société'nin yapamadığının İngiltere'de yaptacağını kabul etmektedir. Grup sermayeyi bulur, yönetim ve direktörlük ve bazı İngiliz çalışanları bulur ve mevcut planı uygulamaya başlar, İzmit yakınına kıyıda atölyeler ve model bir köy gerekli çekirdeğiyle yüzer bir liman kurar. Belli kesin sürelerde belli iş sınıflarını gerçekleştirecek bir konumda olmayı ve süre sonunda devam eden bir Türk kuruluşu olarak Hükümete devredilmesi için Türk personeli eğitmeyi taahhüt eder.

Bu anlaşmanın kabaca anahatlarıdır.

Elbette öngörülmeyen her zaman hesaba katılacaktır ancak öngörülmeyen dışında gerçekten faydalı bir iş doğmuştur. Uyruğu çok belirgin biçimde Britanya'dır ve eğer yanılmıyorsam istenmeyen yabancılar 30 yıl boyunca dışarıda bırakılmaktadır. Hal böyleyken, o zaman yapılmış diğer ufak tefek işler dışında, misyonumuzu hem Türklere hem de bizi gönderenlere açıklamış olduk.

Dereyi görmeden paçaları sıvamak kötü ama bebeğin görünüşü o kadar sağlıklı ki keyiflenmemek elde değil.

Saygılarımla

ARTHUR H. LIMPUS [1472]

Limpus Osmanlı denizcilerinin ve teknisyenlerinin devasa dretnotlarda bulunan gelişmiş donanımı kullanmak üzere yeterince eğitilebileceğine inanan Osmanlı hizmetindeki ilk Britanyalı subaydı.[1473] Aslında Osmanlılar kendi askeri teknik okullarında teknisyen yetiştirmenin yanı sıra daha fazla eğitim için onları Britanya, Fransa ve Almanya'ya gönderiyordu, ancak özel görevler için Osmanlı yurttaşı bulunmadığında gemilerin bakım ve onarımında çalışmak üzere yabancı ustalar ve kalifiye işçiler getirtiliyordu.[1474] Aynı şekilde Osmanlı Bahriye Nezareti Osmanlı bayrağı taşıyan ticari gemilerde eğitimli Osmanlı kaptanları ve mühendisleri kullanmayı tercih ediyordu ancak yeterli sayıda bulunmadığında gemi sahiplerinin, birinci sınıf kıdem belgeleri olduğu sürece yabancı kaptanlar ve mühendisler çalıştırmalarına izin veriliyordu.[1475]

Her ne kadar pek çok Britanyalı aynı zamanda Osmanlı'nın Ege'deki rakibi Yunanistan'a da aynı şekilde yardım ediyor olsa da, İstanbul'da

[1472] Osmanlı Hükümeti Donanma Danışmanı Amiral Arthur Limpus'tan Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Birinci Lordu Winston S. Churchill'e, 29 Ekim 1913: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/20/111-124; Randolph Churchill, ed., *Winston S. Churchill, Companion Volume II/3*, s. 1800-1801'de yayımlanmıştır.

[1473] Britanya'nın Babıali Büyükelçisi Mallet'ten Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e, 4 Ocak 1914: FO 371, cilt 2114, dosya 342; Osmanlı Bahriye Nazırı'nın Avusturya Askeri Ataşesi'ne beyanı, Avusturya askeri ataşesinin raporunda zikredilmiştir, 7 Ocak 1914, OK/ MS-X-4/1, 1914, ikisini de aktaran Halpern, *Mediterranean*, s. 349-350.

[1474] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları Dosya 233, Gömlek 17, 21 Ocak 1914/23 Safer 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 184. Gömlek 22. 12 Ocak 1914/12 Safer 1332.

[1475] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 187, Gömlek 21, 1 Nisan 1914/5 Cemaziyelevvel 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

Anayasa'nın yürürlüğe girmesinden sonra iktidara gelen tüm hükümetler Britanya'nın bu tür bir yardımı ve desteğiyle, ordunun ve oluşum halindeki hava kuvvetlerinin yanı sıra Osmanlı donanmasını modernize etme çabalarını destekledi çünkü İmparatorluktaki pek çok kişi Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününü modernleştirmek ve güçlendirmek için daha genel bir program başlatmanın en iyi yolunun bu olduğunu düşünüyordu.[1476] Ancak özellikle Britanya'da inşa edilen veya Güney Amerika'dan satın alınan ana muharebe gemilerinin maliyeti Osmanlı hazinesinin normal kapasitesinin çok ötesinde, çok yüksek olduğundan bu kolay bir iş değildi. Bu nedenle Ocak 1914'ten başlayarak Osmanlı hükümeti II. Abdülhamid'in Hicaz Demiryolunu inşa etmek ve 19. yüzyıl sonunda İmparatorluğa gelen binlerce mültecinin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanmış olduğu türden bağış kampanyalarına başvurdu. Bu defa ana muharebe gemileri, modern uçaklar ve tanklar satın almak için gereken parayı sağlamak üzere bağış kampanyaları başlatıldı. Donanma ve hava kuvvetleri için, para toplama kampanyaları *Donanma-yı Osmaniye Cemiyeti* tarafından yürütülüyordu.[1477] Bu Cemiyet, sözde özel bir kuruluştu ancak aslında Osmanlı *Emniyet Nezareti* tarafından örgütleniyor ve yönetiliyordu.[1478] Donanma-yı Osmaniye Cemiyeti'nin *İane Komisyonunun* iki ayrı fonu vardı, donanma için *Donanma İanesi*[1479] ve hava kuvvetleri için *Tayyare İanesi*[1480]. Ayrıca *Celep Esnafı Cemiyeti* ve Britanya işgali altındaki Lefkoşa, Kıbrıs'ta *Hürriyet ve Terakki Kulübü* gibi İmparatorluk çapında yayılmış daha küçük yerel gruplar yoluyla çalışıyordu. Osmanlı polisi ve jandarması her nedense Osmanlı yurttaşlarından ve İmparatorlu-

[1476] 'Bahriye'mizde Yeni Bir Nefha-i Faaliyet,' *Tanin*, 1 Mayıs 1914, alıntı yapan Aksakal, s. 39.

[1477] Bu kuruluş aslen Sultan II. Abdülhamid döneminde bağış kampanyalarını yönetmek için *Donanmayı Osmani Muaveneti Milliye Cemiyeti* adıyla kuruldu ancak 18 Ocak 1914'te ismi *Osmanlı Donanma Cemiyeti* olarak değiştirildi: BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 184. Gömlek 48.

[1478] BBA-DH. EUM. MEM. Dosya 45. Gömlek 53. 30 Mart 1914/3 Cemaziyelevvel 1332.

[1479] BBA-DH. EUM. MTK. Dosya 75. Gömlek 5. Tarih: 15 Ocak 1914/17 Safer 1332.

[1480] BBA-DH. EUM. MTK. Dosya 76. Gömlek 18. 12 Nisan 1914/16 Cemaziyelevvel 1332; BBA-DH. EUM. MTK. Dosya 75. Gömlek 13. 22 Ocak 1914/24 Safer 1332, Erzurum, Adana, Beyrut, Halep, Diyarbakır, Suriye, Van, İzmit, Mamuretülaziz ve Yemen vilayetleri için; ayrıca BBA-DH. EUM. MTK. Dosya 13. Gömlek 19. 21 Ocak 1914/23 Safer 1332; BBA-DH. EUM. MTK Dosya 13. Gömlek 18. 21 Ocak 1914/23 Safer 1332; BBA-DH. EUM. MTK. –Dosya 76. Gömlek 31. 22 Nisan 1914/26 Cemaziyelevvel 1332; BBA-DH. EUM. MTK. Dosya 75. Gömlek 10. 21 Ocak 1914/23 Safer 1332; BBA-DH. EUM. MH. Dosya 82. Gömlek 3. 20 Nisan 1914/24 Cemaziyelevvel 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

ğun her yerindeki yerleşik yabancılardan para toplamak konusunda özellikle etkindi.[1481] Devlet ve din okullarındaki öğrenciler her bir sınıfa yerleştirilen özel kutulara akçe ve para katkısında bulunuyordu.[1482] Hazine ayrıca tüm Osmanlı bürokratlarına borçlu olunan ödemelerden bir aylık maaş tutarını İmparatorluk filosunun iyileştirilmesi için 'gönüllü' katkılar olarak kesti.[1483] Başlıca Avrupa ülkelerindeki ve ABD'deki Osmanlı sefirleri de, Berlin'deki Büyükelçi Ahmed Muhtar Paşa öncülüğünde, bu ülkelerde çalışan, çoğu sanayici ve profesyonel olarak oldukça zenginleşmiş Osmanlı yurttaşlarından gemiler için önemli miktarda para topladı.[1484] Özel bronz madalyalar çıkarıldı ve Balkan Savaşları sırasında Ege'de Rauf [Orbay] komutasında öne çıkan *Hamidiye* Kruvazörü adına Osmanlı silahlı kuvvetleri için para toplamakta özellikle başarılı olan herkese verildi.[1485]

Bu kampanya devam ederken Bahriye Nezareti, Nazır Cemal Paşa yönetiminde, Amiral Limpus'un danışmanlığı ve desteğiyle, o dönemde Enver Paşa idaresinde Harbiye Nezareti'nde devam eden modernleşmeye paralel olarak tamamen yeniden düzenlendi ve modernize edildi.[1486] Yeni savaş gemileri de sipariş edildi: hâlihazırda Büyük Britanya'da inşa halinde olan ve 1914'te suya indirilip teslim edilmesi gereken Sultan Osman ve Reşadiye'ye ek olarak, Nisan 1914'ten itibaren Fransa'da Le Havre tersanesinde altı destroyerin yapımına baş-

[1481] BBA-DH.EUM.MTK. Dosya 13. Gömlek 19. 21 Ocak 1914/23 Safer 1332; BBA-DH. EUM.MTK Dosya 13. Gömlek 18. 21 Ocak 1914/23 Safer 1332; BBA-DH.EUM.MH. Dosya 82. Gömlek 3. 20 Nisan 1914/24 Cemaziyelevvel 1332.

[1482] BBA-DH.EUM.MTK. Dosya 75. Gömlek 5. Tarih: 15 Ocak 1914/17 Safer 1332; BBA-DH.KMS. Dosya 10. Gömlek 10. Tarih: 08/S /1332 (Hicrî); Britanya'nın Babıali Büyükelçisi Mallet'ten Grey'e, 14 Ocak 1914: FO 371, cilt 2114, Türkiye dosyası 2465; Mallet'ten Grey'e, 16 Ocak1914: FO 371, cilt 2114, dosya 2681; Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (New York, 1918), s. 51-52, 76, aktaran Halpern, *Mediterranean*, s. 349; Jacob Landau, *The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage. A case of Ottoman Political Propaganda* (Detroit, Michigan, 1971).

[1483] BBA-DH.KMS. Dosya 13. Gömlek 16. 26 Ocak 1914/28 Safer 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 184. Gömlek 8. 4 Ocak 1914/6 Safer 1332; BBA-DH. MB.HPS.M. Dosya 10. Gömlek 43. 18 Şubat 1914/23 Rebiyülevvel 1332; *Düstur Tertib 2*, VI, 381-386. TV no. 1789, 9 Nisan 1914/27 Mart 1330/13 Cemaziyelevvel 1332; BBA-DH.KMS. Dosya 21. Gömlek 21, 5 Mayıs 1914/9 Cemaziyelahir 1332.

[1484] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 232. Gömlek 133. 12 Ocak 1914/14 Safer 1332.

[1485] BBA Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 233. Gömlek 79. 11 Şubat 1914/15 Rebiyülevvel 1332.

[1486] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 234. Gömlek 73. 29 Mart 1914/2 Cemaziyelevvel 1332; *Düstur Tertib 2*, VI, 33, 513-528. *Tukvim-i Vekayi* no. 1806, 13 Nisan 1330/30 Cemaziyelevvel 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

landı. 16 Temmuz 1914'te Britanya'daki Vickers tersanesi, *Sultan Mehmet Fatih* olarak adlandırılacak yeni bir Osmanlı dretnotu inşa etmek üzere bir sözleşme imzaladı. Aynı zamanda Osmanlı donanması altı muharebe gemisi, on iki destroyer, on iki hücumbot, altı denizaltı, iki mayın gemisi, iki tatbikat gemisi, yirmi dört nehir gambotu, bir hastane gemisi ve altı nakliye gemisini kapsayan yeni bir inşa programı hazırladı ancak neticede hiçbiri Birinci Dünya Savaşı başladığından inşa ya da teslim edilmedi.

Ayrıca, ehil kaptanların ve subayların askerlik süreleri bittikten sonra da donanma hizmetinde kalmalarını temin etmek için daha iyi eğitim ve daha yüksek maaşlar sağlanarak donanma hizmetini iyileştirmek için de çaba harcandı.[1487] Hizmette belli ki önceki yıllarda olmayan bir gurur hissini teşvik etmek için subaylara ve denizcilere özel alımlı rütbeler ve üniformalar tedarik edildi.[1488] İlk defa, kaptanların savaş gemilerinin sıcak veya soğuk iklimlerde seyretmesine göre gerekli üniformaları ve donanımı değiştirmelerine izin verildi.[1489] *Divan-ı Temyiz-i Askeriye*'deki prosedürler iyileştirilerek subayların ve erlerin divan-ı harplerde kendilerine yönelik hükümleri daha kolay temyiz etmeleri sağlandı.[1490] Tüm Osmanlı savaş gemileri için telsiz ve telgraf donanımı alımı için büyük ödenekler sağlandı.[1491]

Satın alınan yeni gemiler için büyük modern tesisler gerekiyordu. Yüzyıllardır Haliç'te bulunan eski Osmanlı rıhtımlarının çok küçük ve çok demode olduğu düşünülüyordu, dolayısıyla Şubat 1914'ten başlayarak İzmir Körfezi'nde, İstanbul'un Anadolu yakasında, Anadolu demiryolu garı Haydarpaşa'da ve başlıca istasyonlarından biri olan Pendik'te modern rıhtımlar ve daha geniş ve daha derin limanlar inşa edildi ve ilk defa aralarına çift hatlı demiryolu hatları döşendi.[1492] Son-

[1487] BA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 234. Gömlek 98. 5 Nisan 1914/9 Cemaziyelevvel 1332; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 234. Gömlek 118. 12 Nisan 1914/16 Cemaziyelevvel 1332.

[1488] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 234. Gömlek 136. 15 Nisan 1914/19 Cemaziyelevvel 1332.

[1489] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 234. Gömlek 89. 2 Nisan 1914/6 Cemaziyelevvel 1332.

[1490] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 234. Gömlek 91. 5 Nisan 1914/9 Cemaziyelevvel 1332.

[1491] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 234. Gömlek 100. 5 Nisan 1914/9 Cemaziyelevvel 1332.

[1492] BBA-DH. ID. Dosya 208. Gömlek 1. 12 Mart 1914/12 Rebiyülahir 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

raki aylarda Büyük Britanya'dan alınan kredilerle, İzmit, İzmir, İskenderun ve pek çok açıdan hepsinden önemlisi, Dicle ve Fırat nehirlerinin Körfez'e döküldüğü su yolu olan ve Basra limanından ve limanına geçit sağlayan Şattülarap da dâhil diğer büyük Osmanlı limanlarında liman tesislerini genişletmek ve derinleştirmek üzere benzer programlar yürütüldü.[1493] Osmanlı yönetimi limanları taraklama ve yeni iskeleler inşa etmenin maliyetinin en azından bir bölümünü, Kapitülasyonlar nedeniyle önceden bu tür tüm Osmanlı vergilerinden muaf olan, bunları kullanan yabancı gemilerden ve mavnalardan geçiş vergisi toplayarak temin etmeye çalıştı; ancak bu çabadan, Kapitülasyonlar gereğince tüm vergilerden muafiyetlerini ihlal ettiğinde ısrar eden yabancı Güçlerin şiddetli şikâyetleri nedeniyle vazgeçildi. Bunlar 1 Ekim 1914'te Kapitülasyonlar kaldırılana kadar uygulanmadı.[1494] Ancak bunun yerine 11 Mayıs 1914'te, Osmanlı İmparatorluğu kıyılarında limanlar ve iskeleler inşa etme ve onarma işini kolaylaştırmak için, bunu kendi sermayeleriyle yapmak isteyen şahıs veya şirketlerin yerel liman şeflerinden ve Bahriye Nezareti'nden çabuk izin almaları için özel prosedürler öngören yeni bir nizamname yayımlandı.[1495] 18 Mayıs'ta Osmanlılar en güçlü silahlarını, Boğazlar'daki deniz trafiğinin kontrolünü kullanmaya başladı ve Güçlere Osmanlıların liman tesislerini modernize etme planlarında işbirliği yapmayı reddederlerse bu kontrolü kullanacağını ve Boğazlar'dan geçişi sınırlayacağını bildirdi. Harbiye Nazırı Enver Paşa, savaş gemilerinin Boğazlar'dan her zaman geçmelerine izin veren ancak ticari gemilerin sadece güneşin doğumuyla batımı arasında bunu yapmalarına izin veren bir direktif yayımladı. Geri kalan zamanda ya Ege ya da Karadeniz'de girişlerin dışında kalmak zorundaydılar ve Karadeniz'de Avrupa kıyısında Rumeli Feneri ve karşısında Anadolu Fenerindeki Osmanlı tahkimat ve deniz fenerlerinden mümkün olduğunca uzak durmaları emredildi.[1496] 26 Mayıs 1914'te limanlardaki ve tersanelerdeki çoğu inşaat işi için resmi kontrat bir yabancı yerine bir Osmanlı şirketi olan *İnşaat-ı Bahriye Şirket-i Osmaniye*'ye verildi.[1497] Limanlarda yüklenen veya boşaltılan mallara

[1493] BBA-HR. SYS. Dosya 114. Gömlek 11. 4 Nisan 1914.

[1494] BBA-DH.ID. Dosya 74. Gömlek 66, 18 Nisan 1914/22 Cemaziyelevvel 1332.

[1495] BBA-DH. ID. Dosya 151. Gömlek 14. 11 Mayıs 1914/15 Cemaziyelahir 1332.

[1496] Harbiye tezkere 226/596, 05 Mayıs 1330/18 Mayıs 1914: BBA- BEO 314250, 303676, 303668.

[1497] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 234. Gömlek 186. 26 Mayıs 1914/1 Recep

Levent Şahverdi Arşivi

uygulanan gider vergileri limanların bulunduğu yerel belediyelerden Osmanlı ticaret filosunun yanı sıra İstanbul dışındaki pek çok feribot rotasıyla ilgilenen ve bu yerel liman projelerine para sağlamakla görevlendirilen *Seyr-i Sefayin Nezareti*'ne devredildi.[1498] Yerel kolordulara liman tesislerinin inşasına yardım sağlamaları talimatı verildi. Yerel makamlardan limanları taraklamaları ve onarım ve yeni rıhtımlar inşa etmeleri istenirken İtalya'nın Trablusgarp Savaşı sırasında ele geçirdiği ancak daha sonra Balkan Savaşları sırasında Yunanistan'a kaptırdığı Ege ve On İki Adaların kime ait olduğuyla ilgili hararetlenen tartışmalar konusunda Yunanistan'la savaşa girilmesi tehdidi nedeniyle yakında seferberlik ilan edilmesi ihtimaline karşı Osmanlı sularında faaliyet gösteren gemiler hazırlanacaktı.[1499]

Ege ve Doğu Akdeniz'de Osmanlı-Yunan Deniz Rekabeti

Yeniçağda, Ege ve doğu Akdeniz'de Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasındaki rekabet, Sultan II. Abdülhamid döneminin ikinci yarısında, 19. yüzyılın son yıllarında başladı. Osmanlı filosu Ege'ye 1897 Osmanlı-Yunan savaşı sırasında ve Karadeniz'e 1877-1878 Rus-Türk savaşı sırasında egemendi ancak bu egemenlik daha ziyade düşman filoların zayıflığından kaynaklanıyordu. Sultan II. Abdülhamid'in güçlerini kendisine karşı kullanacakları ihtimaline karşı kendi silahlı kuvvetlerini güçlendirme korkusu, son yıllarda filonun ihmal edilmesine neden oldu, dolayısıyla 1908'de yönetimi sona erene kadar Rus filosu Karadeniz'de ve Yunan donanması Ege'de üstündü. Yunan donanmasının güçlenmesi, her iki ittifak da askeri emelleri için Yunan desteğini elde etmeye çalışırken dört İngiliz ve dört Alman destroyerinin eklenmesi sonucunda gerçekleşti.[1500] Balkan Savaşları sırasında

1332.

[1498] BBA-DH. ID. Dosya 151. Gömlek 14. 11 Mayıs 1914/15 Cemaziyelahir 1332.

[1499] BBA-DH. ID. Dosya 176. Gömlek 56. 27 Mayıs 1914/2 Recep 1332; R.J.B. Bosworth, 'Britain and Italy's Acquisition of the Dodecanese, 1912-1915,' *The Historical Journal*, XIII/4 (1970), 683-705; R.J.B. Bosworth, *Italy and the Approach of the First World War* (Londra, Macmillan, 1983); S.J. Carabott, 'The Temporary Italian Occupation of the Dodecanese: A Prelude to Permanency,' *Diplomacy & Statecraft* IV/2 (1993), s. 285-312; Rosita Orlandi, 'L'Occupazione Italiana di Rodi e del Dodecaneso,' *Storia e Politica*, XXI/1 (1982), s. 1-30.

[1500] Osmanlı donanmasının Birinci Dünya Savaşı öncesindeki durumunun en iyi anlatımı, Ahmet Güleryüz, H. Langensiepen, *The Ottoman Navy, 1839-1923* (Hamburg, 1989); Mark Kerr, *Land, Sea and Air* (Londra, 1927), dönemin İstanbul'daki Britanya askeri ataşesinin Osmanlı donanmasının 1904'teki durumuna dair anlattıklarını aktarmaktadır; 1907'de

Levent Şahverdi Arşivi

Yunan yönetimi Livorno'daki Orlando donanma tersanesinde inşa edilen, satın alınmasını finanse eden Yunan milyoner onuruna *Averoff* olarak adlandırılan, Mart 1910'da suya indirilen ve 1911'de tamamlanan, hem Birinci Dünya Savaşı hem de takip eden Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı büyük hizmet görerek Ege'de donanma kuvvetlerine hâkim olan bir gemi olan 9.956 tonluk zırhlı kruvazörü satın alarak Ege'deki egemenliğini daha da güçlendirdi.[1501] *Averoff*'un Yunan donanmasına katılması her iki tarafın çok daha büyük ana muharebe gemileri satın almasına yol açarak, Birinci Dünya Savaşı başlayana kadar takip eden yıllarda hazinelerine ciddi hasar verdi ve her iki Avrupa ittifakı kendi donanmaları için daha modern gemiler inşa etmelerini sağlayan son derece yüksek fiyatlar karşılığında eski küçük savaş gemilerinden kurtuldu. 1910'da Osmanlılar *Averoff*'un Yunan filosuna katılmasına daha önce bahsedilen iki eski Alman savaş gemisini satın alarak karşılık verdi. Yunanistan ise buna iki eski Fransız savaş gemisi satın alarak cevap verdi ama alım, o dönemde Kayser II. Wilhelm ile Amiral Tirpitz önderliğinde devam eden Alman filosunun genişlemesi nedeniyle gemilerin Fransız donanmasında kalmasını tercih eden Fransız Donanma Bakanı tarafından son dakikada veto edildi.[1502] Yunanistan bir kez daha, Yunanistan Başbakanı Venizelos Alman hükümetini Almanya'nın bir süre önce sipariş ettiği ve bu nedenle neredeyse tamamlanmak üzere olan gemileri Yunanistan'a teslim etmeye ikna etmesi sebebiyle hemen teslim edilmek üzere bir Alman tersanesine iki destroyer ve altı hücumbot sipariş ederek cevap verdi.[1503]

Bu çabalara rağmen bu dönemde Akdeniz'de Osmanlı'nın devam eden donanma zayıflığı, İtalya'nın Akdeniz'den Trablusgarp ve Bingazi'ye, Osmanlı'nın asgari karşı koymasına karşı fütursuzca bombardıman yaptığı büyük bir sefer kuvveti gönderebildiği Trablusgarp Savaşı sırasında tüm açıklığıyla gözler önüne serildi. Ayrıca Adriyatik ve Doğu Akdeniz'deki Osmanlı limanlarına saldırdı, güney Arnavut-

İstanbul'da bulunan Britanya donanma ataşesi de 'Turkish Naval Policy and Armaments,'ı anlatmaktadır, *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, V, 40-42; ikisini de aktaran Paul Halpern, 'The Greek and Turkish Navies: A Balkan Naval Race,' *Halpern, The Mediterranean Naval Situation, 1908-1914*, s. 314-354.

[1501] Halpern, *Mediterranean*, s. 323-324.

[1502] Halpern, *Mediterranean*, s. 324.

[1503] Halpern, *Mediterranean*, s. 326.

Levent Şahverdi Arşivi

luk'ta Osmanlı Preveze limanını kuşattı ve Mersin, Antalya, İskenderun ve Beyrut da dâhil Anadolu ve Suriye kıyılarını bombaladı, birkaç Osmanlı gemisini batırarak çok sayıda sivil kayıp verilmesine neden oldu. Sonunda, neredeyse Osmanlı direnişiyle hiç karşılaşmadan Ege ve On İki adaları işgal etti ama daha sonra bunları Yunanistan'a kaptırdı.[1504] İtalyan deniz saldırısına karşı Osmanlıların başarabildiği en iyi şey, Çanakkale Boğazı'ndaki Ege ve Akdeniz filolarının geri kalanını saklamak ve İtalyanların kendilerine saldırmak veya batı Anadolu'nun Akdeniz kıyılarında yeni topraklar fethetme amacına ulaşmak için Boğazlar'dan geçmesini önlemek oldu.[1505] İtalyan işgaline karşı yerel Libya muhalefetini canlandırmak için gönderilen Osmanlı subayları, İtalyan donanma hâkimiyeti nedeniyle doğrudan Akdeniz'den geçemediler ama onun yerine Enver Bey liderliğindeki bazıları Fransa ve yeni Fransız kolonisi Tunus üzerinden giderken Mustafa Kemal liderliğindekiler ise kara yoluyla Mısır'a ve çölden geçerek Cyrenaica/Bingazi'ye gitti. Amiral Williams'ın Osmanlı meslektaşlarına gösterdiği düşmanlık ve hor görme, 12 Şubat 1912'de Osmanlıların bu tür gemileri kullanmak veya İtalya veya Karadeniz'de Rusya olsun donanma güçlerinin herhangi biriyle rekabet etmek için gereken donanma becerilerini gerçekleştirmelerinin imkânsız olduğunu ve yapmaya çalışabilecekleri en iyi şeyin Yunanistan'ın filosuna yetişmek olduğunu söy-

[1504] ATASE Klasör 71, Dosya 347, Fihrist ½; ATASE Klasör 2, Dosya 9, Fihrist 9/1; ATASE Klasör 67, Dosya 322, Fihrist 3; *Türk İtalyan Harb Tarihi* I, 51-56; ATASE Klasör 2, Dosya 9, Fihrist 11/2. Bayur II/1, s. 104. *Türk-İtalyan Harb Tarihi* I, 58; ATASE, Klasör 2, Dosya 9, Fihrist 20; *Campagna di Libia* I, 139; Şerafettin Turan, 'Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hakimiyetinden Çıkışı,' *Belleten*, XXIX/113, s. 869; ATASE Klasör 2, Dosya 9, Fihrist 20/1. ATASE arşivleri, Klasör 2, Dosya 9, Fihrist 20/3 aktaran Kurtcephe, s. 101-102; *Anadolu*, 27 Şubat 1912. *Türk İtalyan Harb Tarihi* II, 48-49; *Anadolu*, 25 Şubat 1912; *Sabah*, 25 Şubat 1912, aktaran Kurtcephe, s. 107. Ayrıca bakınız R.J.B. Bosworth, Britain and Italy's Acquisition of the Dodecanese, 1912-1915,' *The Historical Journal*, XIII/4 (1970), 683-705; R.J.B. Bosworth, *Italy and the Approach of the First World War* (Londra, Macmillan, 1983); ve Halpern, s. 318-319; R.J.B. Bosworth, Britain and Italy's Acquisition of the Dodecanese, 1912-1915,' *The Historical Journal*, XIII/4 (1970), 683-705; R.J.B. Bosworth, *Italy and the Approach of the First World War* (Londra, Macmillan, 1983); P.J. Carabott, 'The Temporary Italian Occupation of the Dodecanese: A Prelude to Permanency,' *Diplomacy & Statecraft* IV/2 (1993), s. 285-312; Rosita Orlandi, 'L'Occupazione Italiana di Rodi e del Dodecaneso,' *Storia e Politica* , XXI/1 (1982), s. 1-30.

[1505] Şerafettin Turan, 'Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hakimiyetinden Çıkışı,' *Belleten*, XXIX/113, s. 86-87; *Türk-İtalyan Harb Tarihi* I, 58. Ali Haydar Emir, s. 67; *Sabah*, 2 Ekim 1911; *Alemdar*, 2 Ekim 1911; *İkdam*, 2 Ekim 1911; *Tercüman-ı Hakikat*, 2 Ekim 1911, hepsini aktaran Kurtcephe, s. 100; Yusuf Hikmet Bayur, 'Boğazlar Sorununun Bir Evresi (1906-1914),' *Belleten*, cilt 72 (1 Ekim 1943), s. 157. Şerafettin Turan, 'Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hakimiyetinden Çıkışı,' *Belleten*, XXIX/113, s. 87. *Zaman*, 16 Ağustos 1935, aktaran Kurtcephe, s. 103; *İkdam*, 26 Şubat 1912; *Anadolu*, 27 Şubat 1912; *Tanin*, 27 Şubat 1912; *Tercüman-ı Hakikat*, 26 Şubat 1912, aktaran Kurtcephe, s. 108.

Levent Şahverdi Arşivi

leyerek başarılı bir şekilde Britanya hükümetinin Osmanlı'nın İtalyan saldırısının göstermiş olduğu donanma zayıflığını düzeltmek için altı yeni dretnot talebini reddetmesini sağladığındaki kadar aşikâr olmamıştı.[1506] Belirtmek gerekir ki, 19. yüzyıl sonunda imzalanan çeşitli anlaşmalarda Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü garanti etmiş olan tüm Güçler derhal 'tarafsızlıklarını' ilan ederken Yunanistan ve İtalya'dan yana tutum takındılar. Sadece Avusturya İtalyan seferine karşı çıkarak yükümlülüğünü yerine getirmeye çalışlı ama bunu anlaşma yükümlülüklerini yerine getirmek veya Müslüman Osmanlıları savunmaktan ziyade Güneydoğu Avrupa'yı kendi nihai işgali için ayırmak için yaptı.[1507]

Özellikle Balkan Savaşları ve Yunanistan'ın Anadolu kıyısı açıklarındaki Ege ve Oniki adaların yanı sıra Selanik ve batı Trakya'yı ele geçirmesiyle sonuçlanması, Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan'ın bölgede donanma üstünlüğü açısından sürekli rakip olarak kalmasına yol açarken Yunanistan Osmanlı'nın en azından Anadolu'nun güney kıyısını savunmak açısından stratejik açıdan çok önemli olan adaları geri alma kararlı çabalarına direndi.[1508] Her iki taraf da yeni ve daha büyük ana muharebe gemileri ve denizaltılar alıyordu ve subaylarını ve erlerini Avrupa gemilerinin ve tersanelerinin yanı sıra Avrupa donanma akademilerinde eğitiyordu. Britanya donanma subayları hem Yunan hem de Osmanlı donanma tesislerine danışmanlık ve donanma teçhizatı sağlarken o dönemde Britanya donanma akademilerinde, savaş gemilerinde ve tersanelerinde eğitim gören en çok sayıda donanma subayı Osmanlı İmparatorluğu'na aitti. Birinci Balkan Savaşı Haziran 1912'de sona erdiğindeyse Britanya Donanması, askeri sırların ifşa olacağı yönündeki oldukça haklı korkusu nedeniyle Büyük Britanya'nın resmi bir ittifakı bulunmayan ülkeler için bu uygulamaya son vermeye karar verdi. Uygulamayı inceleyen subaylar şu sonuca

[1506] Halpern, *Mediterranean*, 319.

[1507] Şerafettin Turan, 'Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hakimiyetinden Çıkışı,' *Belleten*, XXIX/113, s. 87.

[1508] Mark Kerr'den Greene'e (Deniz Kuvvetleri), 18 Ekim1913: FO 371, cilt 1656, Yunanistan dosyası 57193, Atina'daki Avusturyalı Bakan Price E. Fürstenberg'den Berchtold'a, 25 Ekim ve 29 Kasım 1913: OK/MS-X-8/1, 1913, aktaran Halpern, *Mediterranean*, s. 338; Greene'den (Deniz Kuvvetleri) Britanya Dışişleri Bakanlığı'na, 19 Aralık 1913: FO 371, cilt 1656 Türkiye dosyası 57193; Mallet'ten Grey'e, 27 Ekim 1913: FO 371, cilt 1846, dosya 48915, hepsini aktaran Halpern, *Mediterranean*, s. 338-339.

Levent Şahverdi Arşivi

vardı: *'bu ülkeye siyasi veya ticari olarak ne kadar fayda sağlarsa sağlasın, sahip olduğumuz bilgileri veremeyiz veya gizli şeylerin olası bir düşmanın eline geçmesi riskine giremeyiz.'* Bu nedenle Britanya yönetimini politikasını değiştirmeye ikna ettiler ve böylece hâlihazırda Britanya gemilerinde hizmet eden yabancı subaylar eğitimlerini tamamladığında, daha fazlasına izin verilmeyecekti. Deniz Kuvvetleri modern savaş gemilerinde kalacak yer için duyulan artan ihtiyacı gerekçe olarak kullanabilirdi. Ancak o dönemde Japonya'nın olduğu gibi ve Britanya'nın umduğu üzere Yunanistan'ın yakın zamanda olacağı gibi, elbette Büyük Britanya ile kesin bir ittifak halindeki ülkeler hariç, yabancı subayların gizli materyalin program ve derslerin haricinde tutulması koşuluyla kıyıda eğitimlerinin devam etmesi tavsiyesinde bulundular.[1509] Her ne kadar Britanyalı Amiral Limpus Osmanlı donanmasına danışmanlık yapsa da ve hükümetinin, eğittiği Osmanlı subaylarının Britanya gemilerinde gereken deneyimi kazanabilmeleri için bu politikayı değiştirmesini istese de, tavsiyeleri reddedildi. Deniz Kuvvetleri Osmanlı subaylarının Britanya gemilerinde eğitim görmelerine izin verilmesini reddederek sadece kıyıdaki atış okuluna gitmelerine izin verdi ve eğitimleri bittikten sonra o sırada yapılan tatbikatları gözlemleyebilmeleri için iki aydan fazla kalmalarına izin vermedi.[1510]

Almanya'nın Ekim 1913'ten itibaren, en güçlü yeni savaş kruvazörü *Göben*'i, kardeş gemi *Breslau* ile beraber, batı Akdeniz'de devriye gezmek üzere daimi olarak konuşlandırma kararı ve ayrıca 1914 baharı ve yazı sırasında doğu Akdeniz'deki başlıca Osmanlı limanlarına sürekli ziyaretleri, Britanya Deniz Kuvvetlerini alarma geçirdi. Ziyaretleri sırasında İstanbul basınında yer alan, belki de Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından teşvik edilen, Osmanlı hükümetinin gemileri satın alabileceği ve savaş patlak verirse hem Ege'de hem de Karadeniz'de Osmanlı donanmasında kullanacağı şeklindeki, aslında sadece altı ay sonra olacakları haber veren haberler korkularını artırdı.[1511] Bu korku Britanya Deniz Kuvvetlerini, sadece Britanya'nın Akdeniz filosunu

[1509] Halpern, *Mediterranean*, s. 322-323.

[1510] Halpern, *Mediterranean*, s. 340.

[1511] 'Bugünlerde Tekrar Limanımıza Gelecek Olan Göben Dretnotu,' *Tanin*, 7 Mayıs 1914; 'Amiral Suşon,' *Tanin*, 17 Mayıs 1914, ikisinden de alıntı yapan Aksakal, s. 35-36; BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları. Dosya 188. Gömlek 25. 17 Mayıs 1914/21 Cemaziyelahir 1332; BBA-DH. KMS. Dosya 22. Gömlek 10. 20 Mayıs 1914/24 Cemaziyelahir 1332; BBA-DH. KMS. Dosya 2/-1. Gömlek 37. 28 Mayıs 1914/3 Recep 1332.

Levent Şahverdi Arşivi

kuvvetlendirme ve Malta, İskenderiye ve başka yerlerdeki Britanya üslerini güçlendirme değil[1512] aynı zamanda Alman tehdidini bertaraf etmek için elbette Britanya'nın komutası altında birlikte çalışabilmeleri için Yunan donanmasıyla yakın bir ilişki kurma kararı almaya da sevk etti.[1513] İtilaf Devletleri böylece Yunanistan'ı ittifaklarına katmak için, Yunan subayların bir kez daha Britanya savaş gemilerinde eğitim görmesine imkân vererek, Yunanistan'ın Fransız tersanesinden iki denizaltı satın almasına izin vererek, Yunanistan'ın donanmasını yeniden örgütlemesine ve modernize etmesine yardım etmek için Tuğamiral Lionel Tufnell önderliğinde yeni özel bir Britanya donanma misyonu göndererek ve aynı zamanda birkaç Yunan donanma subayının Osmanlı mevkidaşlarının mahrum edildiği aynı İngiliz atış, torpido ve sefer eğitimlerine katılmalarına izin vererek çeşitli girişimlerde bulunmaya başladılar.[1514]

Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Winston Churchill bu noktada, savaş çıkarsa Yunan donanmasının Doğu Akdeniz'de hâkim olmasını temin etmek üzere Osmanlıların başka ülkelerden büyük savaş gemileri satın almasını önlemeye çalışma politikası izledi, Osmanlıların Britanya tersanelerine sipariş vermiş olduğu dretnotların inşasını geciktirdi. Bu politika sadece stratejik kaygılarla değil aynı zamanda Britanya Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in, Doğu Akdeniz'deki Britanya filosuna Yunan adalarında ihtiyaç olmadığı, çünkü onların her zaman azınlıklarına iyi davrandığı, ama İzmir'i ziyaret edebileceği çünkü Türklerin her an Hristiyan yurttaşlarını katletmelerinin muhtemel olduğu sözlerinin gösterdiği üzere, Britanyalı üst sınıfların Müslü-

[1512] Churchill'den Birinci Deniz Lordu Prens Louis Battenburg'a rapor, 24 Şubat 1914: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji Cambridge. CHAR 13/6B/316. Tarih: 24 Şubat [1914]; Churchill'den Deniz Kuvvetleri Komutanı Amiral Sir Henry Jackson'a Alexandria'nın [Mısır] savunmasının Savunma Bakanlığı ile Deniz Kuvvetleri başkanlarınca bir an önce görüşülmesi gerektiğini belirten rapor: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge: CHAR 13/6A/233. Tarih: 23 Nisan [1914]; Churchill'den Deniz Kuvvetleri Komutanı'na Alexandria'nın savunması hakkında rapor, 23 Mayıs 1914: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji Cambridge. CHAR 13/29/61-62. Tarih: 23 Mayıs 1914.

[1513] BBA-DH. KMS. Dosya 6. Gömlek 12. Aralık 1913/3 Muharrem 1332; Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Winston Spencer Churchill'den Birinci Deniz Lordu Battenberg Prensi Louis'e rapor, Ekim 12, 1913: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/6A/63-64; Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Winston Spencer Churchill'den Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e rapor, 21 Ekim 1913. Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/6B/463-464.

[1514] Elliot, 'Annual Report for Greece, 1911,' s. 12, aktaran Halpern, *Mediterranean*, s. 324; Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 2/57/64-68. Tarih: 7 Aralık 1912.

Levent Şahverdi Arşivi

manlara ve Yahudilere karşı aynı şekilde sürdürdüğü, aralarındaki her ihtilafta Hristiyan ülkelerin galip gelmesini tercih etme önyargısıyla da pekişti.[1515] Bu tutumu ve politikasıyla Britanya yönetimi, İzmir ve İstanbul'da yaşayan ve Osmanlı yönetiminde zenginleşmiş Levanten ailelerin çoğu tarafından güçlü bir şekilde desteklendi ve hatta Türklerin ve Müslümanların, mümkünse yerlerini Hristiyan Rumların alması gereken barbarlar olduklarını düşünmeye teşvik edildi.[1516]

Bu politikayı izlerken Britanyalılar, o dönemde Osmanlı yönetimi için Britanya tersanelerinde inşa edilen iki dretnota, Osmanlıların Britanya donanmasına karşı Almanya'nın bunları kullanmasına izin verebileceği gerekçesiyle el koymayı düşünecek kadar ileri gittiler.[1517] Bu gerekçe daha sonra Churchill tarafından 1914 sonunda iki gemiye el koymak için kullanılarak böylece Osmanlılar Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın kollarına itildi. Amiral Mark Kerr önderliğindeki Yunan donanmasına danışmanlık eden Britanya donanma subayları ayrıca, Yunanistan'ın dretnotlar yerine destroyerler ve hücumbotlar satın almasını sağlamaya çalıştılar, ancak Osmanlılara benzer tavsiyelerde bulunulurken belirtilen sebeplerle değil, daha ziyade yaklaşan savaşta karşı taraflarda olmaları halinde Yunan donanmasının Britanya donanmasıyla savaşacak kadar güçlü olmamasını temin etmek için veya büyük bir olasılıkla, Britanya donanmasının Osmanlı İmparatorluğu'nun genel olarak parçalanmasında yer alma emeline dolaylı bir referansla, Yunanistan'ın doğu Akdeniz'de girişliği operasyonlarda Britanya donanmasına yardım edebilecek gemilere sahip olması için.[1518] Yunanistan'ın Balkan Savaşı'nda elde ettikleri, özellikle Selanik, onu hem Adriyatik hem de Ege'de bir deniz gücü haline getirdiğinden, Fransa, olası bir düşmana, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Fransa'nın Akdeniz filosuna katılması umuduyla Yunan donanması üzerinde nüfuz kazanmasının ve gücünü artırmasına yardım etmesinin gerekli olduğunu düşündü.[1519] Ancak Britan-

[1515] [Dışişleri Bakanı] Sir Edward Grey'den (Dışişleri Bakanlığı) WSC'ye [Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu] mektup, Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/11/19.

[1516] Gertrude Bell Arşivleri-Günlük, Internet *http://www.gerty.ncl.ac.uk/home*; H. V. F. Winstone, *Gertrude Bell* (Londra, Cape, 1978).

[1517] Britanya Deniz Kuvvetleri Sekreteri O. Murray'dan Britanya Dışişleri Bakanlığı'na, 10 Aralık 1912: FO 371, cilt 1522, Türkiye dosyası 52889, s. 333-334.

[1518] Halpern, *Mediterranean*, s. 334-336.

[1519] Halpern, *Mediterranean*, s. 336.

Levent Şahverdi Arşivi

ya'nın hâlihazırda Yunan filosuna danışmanlık yapan üst düzey bir subayı bulunduğundan Fransa bu kadar yakın bir bağlantı kuramazdı ancak Haziran 1913'te üst düzey bir Fransız donanma subayını, Atina'daki Britanyalı mevkidaşlarıyla dostane ilişkileri sürdürürken hem Almanya ve Britanya'nın nüfuzunu etkisiz hale getirmek hem de Fransız tersaneleri için mümkün olduğunca çok askeri ve ticari deniz sözleşmesi elde etmek için Yunan donanmasındaki mevkidaşlarıyla yakın ilişkiler kurma özel göreviyle Atina'daki Britanya büyükelçiliğinin bir mensubu olarak atayarak cevap verdi.[1520] Öte yandan Yunanistan Osmanlı'nın filosunu yeniden canlandırma çabalarına cevaben öncekinden daha fazla para harcamaya çok istekliydi. Osmanlı'nın her yeni alımı Atina'da histeri yaratıyor, hükümet muhalefet tarafından ülkeyi Osmanlılara karşı savunma görevini yerine getirmemekle suçlanıyor ve sonuçta hükümet yeni alımlar yapıyor ve bu da Osmanlılarda aynı şekilde benzer, histerik koşullar yaratıyordu.[1521] Zaman zaman Fransa, Yunanlara amaçlarına ulaşmak için sadece Büyük Britanya ile değil, iki ülkeyle de işbirliği yapmaları gerekeceğini göstermek için Britanya'nın güçlendirme çabalarına karşı Osmanlı donanmasını destekledi. Örneğin 23 Kasım 1913'te, Winston Churchill Britanya Dışişleri Bakanlığı'ndan Yunanistan'ın, Osmanlıların almaya çalıştığı Brezilya dretnotu *Rio de Janeiro*'yu alması için düzenlemeler yapmasını istedi, böylece Yunanistan doğu Akdeniz ve Ege'de donanma hâkimiyetine sahip olacaktı.[1522] Hatta Britanya alımı yapabilmesi için Yunanistan'a büyük bir kredi sağlanmasını bile ayarladı. Ancak sonuçta, Fransa'nın sağladığı bir kredi Osmanlıların, *Rio de Janeiro*'yu alarak *Sultan Osman* olarak adlandırmasını sağladı, böylece hem Yunanistan hem de Britanya yönetimlerine, Doğu Akdeniz'de Yunan hâkimiyetini tesis etmeye çalışırken Fransa'yı ve Fransız çıkarlarını göz ardı edemeyeceklerini gösterdi.[1523] Bu Britanya ve Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı anlaşma yükümlülüklerine aldırış etmemelerinin

[1520] Halpern, *Mediterranean*, s. 336.

[1521] Fransa'nın Atina'daki Büyükelçisi Didelot'tan Donanma Bakanı'na, 1 Mayıs 1914: MAE Yunanistan, cilt N8-45, aktaran Halpern, *Mediterranean*, s. 349; 'Osmanlı ve Yunan Dretnotları,' *Tanin*, 2 Mayıs 1914; 'Yunan Donanması,' *Tanin*, 10 Mayıs 1914; 'Ganbotlarımız,' *Tanin*, 11 Mayıs 1914; 'Osmanlı-Yunan Münasebeti,' *Tanin*, 12 Mayıs 1914, alıntı yapan Aksakal, s. 38-39.

[1522] Halpern, *Mediterranean*, s. 340.

[1523] Halpern, *Mediterranean*, s. 341.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlıları daha sonra müttefik olduğu Almanya'ya yakınlaştırdığı anlamına gelmiyor çünkü kendisi de Berlin Anlaşmasının taraflarından biri olan Almanya da aynı şekilde, İtalya'nın seferine açıkça karşı çıkarsa bunun İtalya ile kendi Üçlü İttifakını dağıtabilecekken diğer yandan Osmanlı'nın güç bloklarından herhangi biriyle ittifakının Üçlü İttifak ile Üçlü İtilaf arasında genel bir Avrupa savaşına yol açabileceği gerekçesiyle, Trablusgarp veya Balkan Savaşları sırasında Osmanlılara yardım etmekten kaçındı.[1524] Dolayısıyla Osmanlılara yardım etmek yerine, önde gelen Alman siyasi figürler Avusturyalı müttefikleriyle Osmanlı varlıklarını aralarında paylaşmanın ve bu kazanımları kaybetmemek için Üçlü İtilaf ile müzakere etmenin en iyi yolunu istişare etmeye başladılar.[1525]

Bu girişimler sonucunda, Yunan ve Osmanlı filolarının donanımları Balkan Savaşları sırasında nispeten eşitti. Yunanistan Balkan ittifakının, donanması olan ve Osmanlılara saldıran tek üyesiydi ama Bulgaristan'ın da eski bir gambotu ve altı görece modern Fransız yapımı hücumbotu vardı. Yunan donanması bütün olarak, zırhlı kruvazör *Averoff*, üç küçük ve çok eski kıyı koruma gemisi, altısı yeni gelmiş on dört destroyer, bir denizaltı ve birkaç daha eski hücumbot ve gambot ile Osmanlı'nınkinden biraz daha moderndi. Osmanlı filosu daha az moderndi. Üçü II. Abdülhamid dönemi başında inşa edilmiş beş eski savaş gemisi, iki modern kruvazör, sekiz destroyer ve altı hücumbota sahipti. Ayrıca Haziran 1914'te Yunanistan, ABD'nin yeni dretnotlar almak için gereken parayı kazanmak için satmak istediği iki eski 13 bin tonluk Amerikan savaş gemisi, *Mississippi* ve *Idaho*'yu alarak ve onları *Lemnos* ve *Kilkis* olarak adlandırarak donanma üstünlüğünü artırdı.[1526] Osmanlı'nın Washington Sefiri, Ege'de Yunanistan'a sağlaya-

[1524] Aksakal, s. 67-68.

[1525] Friedrich Jorberg ve Albert Röhr, 'Der Einsatz der Kaiserlichen Marine Wahrend der Beiden Balkankriege und die Internationale Skutari-Unternehmund, 1912-1914,' [İki Balkan savaşı sırasında imparatorluk donanmasının hizmeti ve uluslararası Üsküdar eylemi 1912-14]. *Marine Rundschau* [Batı Almanya] cilt 63/6 (1966), s. 337-342; Auswartiges Amt'tan Bethmann Hollweg'e, 3 Aralık 1913, no. 381; Flotow'dan Auswärtiges Amt'a, 5 Aralık 1913, no. 249, *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts* içinde, (PA/AA), Berlin, R 14503; ve 'Die Kleinasiatischen Arbeitszonen Österreich-Ungarns und Italians, Mai 1913 bis July 1914', *Die Grosse Politik*, 37/2, nos. 15045-15114.

[1526] Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/12/6. Tarih: 19 Haziran [1912]; Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 52-53, Halpern, *Mediterranean*, s. 351-352.

cağı geçici donanma avantajının, Yunanistan'ın şansı varken Osmanlılara savaş ilan etmesine neden olabileceğine işaret ederek satışı durdurmaya çalıştı. İstanbul'da ise Bahriye Nazırı Cemal Paşa Amerikalı Büyükelçi Henry Morgenthau'dan satışı durdurmaya yardım etmesini ve onun yerine gemileri Yunanların vermeyi kabul ettiğinden daha fazlasını ödeyecek Osmanlılara satmasını istedi. Yunanistan Başbakanı Venizelos Amerika Başkanı Woodrow Wilson'a, gemilerin Yunanistan'a satışının Yunanistan'ın korkusuzca Türk saldırısını beklemesini sağlayacağından barışı koruyacağını iletti. Yunanistan ayrıca Britanya Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'den Yunanistan lehine müdahale etmesini istedi. Sonuçta, gemiler Temmuz 1914 sonunda Yunanistan'a gönderildi ama Yunan hükümetinin Britanyalı donanma danışmanı Amiral Mark Kerr Yunan alımını eleştirdi ve iki savaş gemisinin eski olduğuna, silahlarının eski püskü olduğuna ve savaş için tamamen işe yaramaz olduğuna işaret etti ve ödenen yaklaşık 12,5 milyon dolar paranın tek bir yeni gemi alınarak daha iyi bir şekilde kullanılabileceğini ekledi. Venizelos Wilson'a söylediğinin aksine, ama tüm önemli meselelerdeki düzenbaz tutumunun normal bir yan ürünü olarak, alımın Yunanistan'a Ege'de donanma üstünlüğü sağladığını, bunun da Osmanlıların Ege adalarının idaresini geri almaya çalışmasını önleyeceğini, bunun kesin surette bölgedeki barışı muhafaza edeceğini belirtti ama bunun nasıl başarılacağını hiç ortaya koymadı.[1527] Britanya'nın, vesayeti altındaki bu Hristiyan ülkeye yardımı, Yunanların Türklerden üstün oldukları hissiyatlarını pekiştirdi ve ayrıca yüksek mertebelerdeki pek çok kişiyi, Osmanlılara saldırarak ve hatta Çanakkale Boğazı'nı ele geçirerek veya en azından Ege'den geçerek Osmanlı sularına giderlerse ve gittiklerine Britanya'da Osmanlılar için inşa edilen dretnotların birine veya ikisine saldırarak ve yok ederek geçici Yunan donanma üstünlüğünden faydalanmak için Ege'deki barışı bozmaya teşvik etti.[1528] Osmanlı ve Yunan diplomatların gayretli bir şekilde Ege adaları hakkında tartıştıkları bir zamanda bu yaygın söylentilere cevaben Osmanlı hükümeti Mayıs 1914 sonunda, yabancı savaş gemilerinin gündüz veya gece her zaman geçmelerine halen izin verilirken, geçici olarak ticari gemilerin Boğazlar'dan geçişini gündüz

[1527] Halpern, *Mediterranean*, s. 351-352.
[1528] Halpern, *Mediterranean*, s. 350.

Levent Şahverdi Arşivi

saatleriyle kısıtlayarak onları gece Kumkale veya Seddülbahir'de kalmaya mecbur etti. Ayrıca hem savaş gemilerinin hem de ticari gemilerin artık Boğazlar'dan geçerken, Boğazlar'dan Karadeniz'e girişi koruyan Rumeli Feneri ve Anadolu Feneri'ndeki deniz fenerlerinden onları uzak tutacak yolları izlemeleri gerekiyordu.[1529] Akdeniz'de veya Marmara Denizi'nde ya da Karadeniz'de hâlihazırda Osmanlı limanlarında olan Yunan ticari gemilerine geçici olarak Osmanlı sularını terk etmeleri veya kalmayı tercih ederlerse ikinci bir emre kadar demirledikleri limanlarda kalmaları talimatı verildi.[1530] O dönemde devam eden Osmanlı limanlarını ve rıhtımlarını yenileme ve modernize etme işi yeni bir ivedilik kazandı. Yerel kolordulara liman tesislerinin inşasına mümkün olan tüm yardımı sağlamaları emredildi, yerel makamlardan limanları taraklamaları ve onarmaları ve yeni rıhtımlar inşa etmeleri istenirken Yunanistan ile savaş tehdidi nedeniyle seferberliğin yakında ilan edilmesi olasılığına karşı, Osmanlı sularındaki tüm gemiler hazır olacaktı.[1531]

Yeni Türk savaş gemileri, özellikle 1910'da Almanya'dan alınan ikisi, denge kurulmasına katkıda bulundu ancak her iki filodaki gelmiş geçmiş en iyi gemi olan *Averoff*'un hızına ve silah gücüne sahip değillerdi. Ege'deki Yunan donanma üstünlüğü, Trablusgarp Savaşı'nda olduğu gibi Birinci Balkan Savaşında tarafsızlığını ilan etmiş olsa da, Britanya yönetiminin Osmanlıları, Osmanlı hükümeti reddederse onları Britanya'da tutma tehdidiyle Britanya'da eğitim gören Osmanlı donanma subaylarını, iki savaştan biri sona ermeden önce Osmanlı İmparatorluğu'na dönmüş olsalar da askeri harekâtlarda kullanmamayı kabul etmeye zorlamasıyla daha da arttı.[1532] Britanya ayrıca, büyük ölçüde Ocak 1912 başında Yunanistan Başbakanı Venizelos'un Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Winston Churchill'i kişisel ziyareti sonucunda, Arjantin yönetimi için Britanya'da henüz tamamlanmış olan dört büyük destroyeri almasına izin vererek Yunanistan

[1529] BBA-BEO 314250, 303676, 303668: Harbiye tezkere 226/596, 05 Mayıs 1330/18 Mayıs 1914.

[1530] BBA-DH. EUM. EMN. Dosya 73. Gömlek 12. 19 Mayıs 1914/23 Cemaziyelahir 1332.

[1531] BBA-DH. ID. Dosya 176. Gömlek 56. 27 Mayıs 1914/2 Recep 1332.

[1532] Lowther'den Grey'e, 16 Haziran 1912, FO 371, cilt 1494, Türkiye dosyası 25539, aktaran Halpern, *Mediterranean*, s. 322; Tevfik Paşa'dan Grey'e, 18 Ekim 1912: FO 371, cilt 1494, dosya 43869; Grey'den Tevfik Paşa'ya, 8 Kasım 1912: FO 371, cilt 1494, dosya 45580; Tevfik Paşa'dan Grey'e, 15 Kasım 1912, FO 371, cilt 1494, dosya 48854.

lehine 'tarafsız' konumunu göz ardı etti.[1533] Bu gemiler Yunan Ege filosuna birinci Balkan Savaşı başladıktan kısa bir süre sonra katılarak donanma dengesini Yunanistan lehine büyük oranda değiştirdi. Bu savaş sırasında Ege ve Oniki adaların çoğunu işgalinde İtalya'yı gölgede bırakmasını ve Selanik limanını girerek orada demirli bulunan bir Osmanlı savaş gemisini 31 Ekim 1912'de batırmasını sağladı. Buna cevaben Osmanlı kruvazörü *Hamidiye* Karadeniz'den Boğazlar yoluyla Ege ve Akdeniz'e ilerledi ve burada Yunan kıyılarına saldırdı ve birkaç Yunan gemisiyle çatışmaya girdi ancak her iki taraf da önemli bir zarar görmedi.[1534] Osmanlı'nın Alman filosundaki en modern kruvazör olan Göben'i alarak karşılık verme çabası reddedildi.[1535] Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları sırasında Britanya donanma misyonları, savaşa katılmayacaklarını öngören anlaşma uyarınca hem Osmanlı hem de Yunan filolarında kaldı ama görünüşe göre aslında bu sırada filolarının stratejik yerleştirilmesi konusunda ikisine de danışmanlık yaptı.[1536]

Karadeniz'de Osmanlı-Rus Donanma Rekabeti

Bu arada Rusya, Osmanlı'nın tüm Osmanlı donanma genişlemesinin öncelikle Yunanistan'a karşı Ege'ye odaklandığı II. Abdülhamid döneminin son yıllarında ve Anayasal dönemin ilk yıllarında Karadeniz filosunu genişletememesinden faydalanmıştı. Ancak Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden ve 1909'da Anayasanın yeniden yürürlüğe koyulmasından sonra Osmanlı donanması Ağustos 1911'de Britanya tersanelerinden, Karadeniz'de görev yapmak ve 1914'te teslim edilmek üzere o dönemde var olan en modern ve en güçlü savaş gemileri olan dretnotlardan iki adet sipariş ederek Rus tehdidine karşılık verdi. Bu, Yunan hükümetinin Fransa, Britanya ve Amerika tersanelerinden birkaç destroyer ve hücumbot ve bir muharebe kruvazörünün

[1533] Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Winston Churchill'den Birinci Deniz Lordu'na, Yunanistan Başbakanı Elefterios Venizelos ve Maliye Bakanı [David Lloyd George] ile kahvaltı toplantısında görüşmesini istediği tutanak. Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/6A/221. Tarih: 31 Ocak [1912].

[1534] Halpern, *Mediterranean*, s. 328-330.

[1535] Halpern, *Mediterranean*, s. 338.

[1536] Elliot'tan Grey'e, 18 Ekim 1912: FO 371, cilt 1519, Türkiye dosyası 43911; R. Vansittart'ın tutanağı, 19 Ekim 1912, FO 371, cilt 1519, dosya 43911; Bertie'den Grey'e, 28 Ekim1912: FO 371, cilt 1519, dosya 45633; O. Murray'den Grey'e, 1 Kasım 1912: FO 371, cilt 1519, dosya 46304.

Levent Şahverdi Arşivi

yapımı için teklif istemesine yol açtı ve kendi aralarında rekabetten kaçınmak için birleşen dokuz Fransız tersanesinden oluşan ve Fransız hükümeti tarafından mali olarak desteklenen bir Fransız konsorsiyumu ihaleyi kazandı.[1537] Rusya ise II. Abdülhamid döneminin son yıllarında Karadeniz'de elde etmiş olduğu donanma üstünlüğünü kaybedeceğinden korktu. Haziran 1912'de Rus *Duma*, Karadeniz filosunun geniş çapta büyümesini öngören, Osmanlılar mevcut donanma genişletme planlarının ötesine geçmedikçe Osmanlı filosu karşısında 1,5 kat üstünlük sağlamak üzere yeni kapsamlı donanma programını onaylamıştı.[1538] Osmanlı'nın Karadeniz'deki deniz gücü, Birinci Balkan Savaşı sırasında o dönemde Osmanlı filosundaki en modern ve güçlü gemi olan *Hamidiye* Kruvazörünün Bulgaristan kıyısını ablukaya aldığı sırada torpillenip kısmen zarar görmesiyle ciddi bir darbe aldı. Bu Osmanlı'nın, doğu Trakya'yı işgal eden ve İstanbul'a doğru ilerleyen Bulgar birliklerine yandan taarruz tehdidinin sonu oldu ve Osmanlı kıyılarını, İnebolu ve Samsun'u bombalayarak donanma üslerini yok etmelerinin yanı sıra yüzlerce sivili öldüren Bulgar gemilerinin saldırılarına açık hale getirdi."[1539]

Balkan Savaşları'ndan sonra Rusya, dünya sahnesinde Büyük Güç rolü oynama büyük arzusu nedeniyle Baltık ve Karadeniz'de donanmasını güçlendirmeye başladı. Rus donanması Baltık'a odaklanmak istiyordu ancak Çar ve *Duma*, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında bir savaş ihtimalinin kaçınılmaz olmasının yanı sıra Türk donanmasının genişlemesinden korktuğundan Karadeniz'de daha fazla yapılanma istedi. Londra'daki Rus donanma ataşesi Çarikov bu nedenle Dışişleri Bakanı Sazonov'a, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Britanya'dan sipariş etmiş olduğu yeni dretnotlara adam sağlamak için yeterince mürettebatının olmayacağı umutlarının aksine aslında çoktan gerekli denizcileri ve subayları yetiştirmek için bir program başlattığını, böylece Osmanlı Donanmasının suya indirildiklerinde personel olarak hazır tam kadro denizci ve subaylarının ola-

[1537] Halpern, *Mediterranean*, s. 324.

[1538] Saim Besbelli, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, cilt 8, *Deniz Harekatı* (Genelkurmay, 1976), s. 36-42; Halpern, *The Mediterranean Naval Situation, 1908-1914*, s. 298-299, 304, 316-317; ve Halpern, *A Naval History of World War I* (Annapolis, Naval Institute Press, 1994), s. 223-225; Aksakal, s. 112; Shatsillo, *Russkii imperialism*, s. 75, Bobroff, s. 137-139.

[1539] Evdokiia Petrova, 'Dva Neizvestni Dokumenta za Torpiliraneto na Kraitsera "Khamidie" prez Balkanskata voina 1912-1913 godina'.

Levent Şahverdi Arşivi

cağını rapor etti.[1540] *'Sadece yeni gemiyi heba etmemekle kalmayacaklar, bununla birlikte uygun şekilde istifade de edebilecekler'* diye yazdı. Çarikov Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu karşısındaki üstünlüğünün sadece kara kuvvetlerine değil aynı zamanda deniz kuvvetlerine de bağlı olduğunu sözlerine ekledi. Şayet Osmanlılar yeni dretnotları teslim alırsa, Rusya bölgedeki üstünlüğünü kaybedecekti; bu nedenle Rusya, bunların Rus muadillerinin tamamlanmasını hızlandırmak ve bunları yüksek kalite mürettebat ve silahlarla donatmak zorundaydı. Rusya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Giers Sazonov'a 27 Kasım 1913'te, Osmanlıların hem yeni gemiler yaptırarak hem de hâlihazırda başkaları için yapılmış gemileri satın almak için pazarlık ederek Karadeniz filolarının boyutunu ve gücünü artırmak için ciddi şekilde çalıştıklarını ve Osmanlıların hem bunları almak için paraya hem de adam sağlamak için subaylara ve mürettebatlara sahip olduğunu bildirdi. *'Bu suretle, Osmanlı savaş filosunun kaydadeğer şekilde –ve dahası yakın zamanda- güçlenmesi ve Karadeniz'de hâkim olması muhtemel gerçeğini dikkate almak zorundayız'* diye yazdı. Osmanlı'nın bu şekilde Karadeniz'e hâkim olmasının *'kaçınılmaz olarak Türkiye üzerindeki siyasi hâkimiyetimize güçlü bir darbe vurabileceğini'* düşünüyordu ve Osmanlıların bir gün, Rus İmparatorluğu'na ciddi bir tehdit oluşturabilecek, Rusya'ya düşman bir koalisyonun parçası olabileceğinden korkuyordu. Bu rapor St. Petersburg'un bir şekilde harekete geçmek için artan sabırsızlığını daha da artırdı.

Öte yandan Rusya Deniz Kuvvetleri Komutanı Koramiral Prens A. L. Lieven, o dönemde kullanımda olan Osmanlı ana muharebe gemilerinin yaş ve silah açısından Rus filosundan aşağı olduğunu düşünüyordu. En yeni Osmanlı savaş gemisi II. Abdülhamid dönemi sonunda yapılmıştı ve bu nedenle Karadeniz'deki en eski Rus muadilinden iki yaş büyük ve daha hafifti. Osmanlıların o dönemde Büyük Britanya'da yapılmakta olan dretnotları ancak 1914'te teslim alabilecekken buna cevaben inşa edilen ilk Rus dretnotunun bir yıldan daha az zaman sonra hazır olacağı sonucuna vardı. Böylece Osmanlıların Karadeniz'i kısa bir süre için kontrol edebileceğini kabul etti ama bundan endişeli

[1540] Peter Gatrell, *Government, Industry and Rearmament in Russia, 1900-1914* (Cambridge, 1994), s. 137; Shatsillo, *Russkii imperialism*, s. 191-196; ikisini de aktaran Bobroff, s. 127-128, 134-135, 142-143.

Levent Şahverdi Arşivi

görünmüyordu ve Karadeniz için ilave bir Rus yapılanması gerekmediği tavsiyesinde bulunurken Baltık'ta Britanya donanmasına yetişmek için Rus donanma gücünün büyük ölçüde genişletilmesini savundu.[1541] Diğer önde gelen Rus donanma yetkilileri Çar ve yönetime, genel bir Avrupa savaşı durumunda Rusya'nın Çanakkale ve İstanbul boğazlarını kontrol etmesinin elzem olduğu, böylece filosunun gerektiğinde Akdeniz'e inebileceği ve böylece müttefiklerinin Rusya'ya doğu cephesinde Üçlü İttifak'a karşı askeri yükümlülüklerini yerine getirmesi için ihtiyacı olan savaş malzemelerini gönderebileceği tavsiyesinde bulunuyorlardı.[1542]

Ancak Amiral Lieven'in bu raporu hazırlarken düşünmediği başka bir ihtimal ortaya çıktı. İki filoyu sadece Karadeniz'de karşılaştırmıştı. Ancak Trablusgarp Savaşı sırasında Rus hükümeti, İtalya'nın Çanakkale Boğazı'nın hemen girişindeki Oniki adaları işgalinden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamen çökerek İtalya'nın Boğazlar'ın kontrolünü ele geçirmesi olasılığından endişeliydi. Bunu önlemek için, İtalyanların Boğazlar'ın idaresini ele geçirmesini engellemek üzere İstanbul Boğazı ve Anadolu'nun Karadeniz kıyılarına bir saldırı düzenlemesi gerekebileceği ihtimalini düşünmeye başladı.[1543] Sonuçta Rus Karadeniz filosuna odaklanılması taraftarları galip gelmeye başladı. 20 Haziran 1913'te Rusya Donanma Bakanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Karadeniz kıyısına çıkarma yapmaya zemin hazırlamak üzere manevralarda bulunmasını sağlamak için özel gizli fonlar istedi. Bu istek sadece para sıkıntısı nedeniyle reddedildi ve planlanan manevralar Ekim 1914'e kadar ertelendi ve bu tarihte de Avrupa'da savaş çıkması bunlardan tamamen vazgeçilmesine neden oldu.[1544]

Giers'in Kasım 1913'teki uyarılarına ve aynı zamanda ona sunulmuş olan diğerlerininkilere cevaben 5 Aralık 1913'te Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov Çar'a Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili önemli bir

[1541] Liven'den Zhilinskii'ye, 25 Şubat 1912: ltr. 351/29, RGVIA f. 2000 op.1 d. 2220, ch.2 II 148-149, aktaran Bobroff, s. 139.

[1542] Zahler, *Konstantinopol I porlivy* VI, 64-66, aktaran Bobroff, s. 142-143.

[1543] Sazonov'dan Kokovtsov'a ve kuvvet komutanlarına, 12 Kasım 1912: AVPRI f. 151, op. 482 d. 3700 II. 242-49, aktaran Bobroff, s. 138; Lieven'den Grigorovich'e, 19 Eylül 1912: rep. 222, RGAVMF, f. 418, op. 1 d. 5537 II 85-86, aktaran Bobroff, s. 140; Grigorovich'ten Sukhomlinov'a, 16 Haziran 1912: ltr 2056/204, RGVIA f. 2000 op.1 d. 2220 ch. 3 ii 237, aktaran Bobroff, s. 140.

[1544] Bobroff, s. 140.

Levent Şahverdi Arşivi

memorandum sundu. Çar'ın Rusya'yı konumuna yönelik, özellikle İstanbul ve Boğazlarla ilgili, 1914 ve sonrasında ortaya çıkabilecek zorluklara karşı hazırlamak üzere, çeşitli Rus bakanlıkları arasında bir dizi toplantı düzenlemesini istedi. İkinci Balkan Savaşı'nı takiben Güneydoğu Avrupa'da devam edegelen çözümsüzlüklere özellikle Bulgarların savaş sonucunda elde ettiklerinden duyduğu memnuniyetsizliğe ve bunun Osmanlı İmparatorluğu'nun yakında parçalanmasına neden olabilecek yeni düşmanlıklara yol açabileceği korkusuna atıfta bulunarak, bunun kesin surette Rusya'nın Karadeniz'in ve Boğazlar'ın idaresini elde etme uzun vadeli hayati çıkarını tehlikeye sokacağı sonucuna vardı. Rusya'nın iç gelişiminin toprak kazanımlarından çok barış gerektirdiğinde, ama diğer ülkelerde olanları kontrol edemediğinden, Rusya'nın hayati çıkarının Boğazlar ve İstanbul'u başka hiçbir devletin idare etmemesini gerektirdiği göz önüne alındığında, Osmanlı'nın yıkılması ihtimaline hazırlıklı olması gerektiğinde ısrar etti. Boğazlar'ı kontrol eden Güç sadece Karadeniz ve Akdeniz'in değil hem Anadolu hem de Güneydoğu Avrupa'yı fethetmenin veya en azından hâkimiyet kurmanın anahtarını da elinde tutacağından böyle bir olay Rusya'ya zarar verirdi. Rusya bunun olmasını engellemek zorundaydı. Hâlihazırda tüm kaynaklar Karadeniz'de güçlü bir donanma gücü oluşturmaya adandıktan sonra bile, Rusya hâlâ dağılması öncesinde Osmanlılara karşı ciddi bir eylemde bulunmak için veya hatta hâlihazırda *'Alman rehberliği ve liderliğinde'* gerçekleştirilen Osmanlı donanma ve askeri gücünün olası iyileşmesine karşı yeterli savunmayı sağlaması için gerekli olan güce sahip değildi. Bu nedenle Rusya Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çıkarlarını korumak için derhal harekete geçmek zorundaydı. Rus yönetiminin tüm organları, Ordu, Donanma, Sanayi ve Ticaret ve Dışişleri bakanlıkları bir araya gelmeli ve bu durumun üstesinden gelmek için ne tür politikalar izlenmesi gerektiğine karar vermeliydi. Bu arada, Rusya harekete geçmeye hazır olana kadar Osmanlı'nın dağılmasını mümkün olduğunca geciktirmeye çalışmalıydı. Dışişleri Bakanlığı nihai hesaplaşmayı mümkün olduğunca ertelemek için elinden geleni yapacaktı. Aynı zamanda tüm Rus bakanlıkların merkezi koordinasyonu oluşturulmalıydı ki böylece tartışma ve gecikme olmaksızın birleşik ve kararlaştırılmış eylemde bulunabilsinler. Bunun gibi haberler ve öneriler, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi öncesindeki aylarda St. Petersburg'un sabırsızlı-

Levent Şahverdi Arşivi

ğının daha da artmasına neden oldu.[1545] Çar Sazonov'un tavsiyelerini onayladı ve güney Rusya'nın tamamının barışçıl gelişimi için gerekli olan donanma hâkimiyetini temin etmek üzere ilk adımın Rusya'nın Karadeniz filosunun gelişimi olması gerektiğini ekledi.[1546] Dolayısıyla Osmanlı'nın Almanya ile ittifakından önce bile, sonunda Kasım 1914'te başlayan savaşa hazırlık amacıyla Karadeniz'de Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir donanma yarışı başladı.

Rusya'nın Karadeniz'deki ve Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili politikası 20 Şubat 1914'te [eski takvime göre 8 Şubat 1914'te], St. Petersburg'da düzenlenen ve Savunma ve Donanma bakanlarının ve Kara ve Deniz Kuvvetleri komutanlarının katıldığı önemli bir toplantıda, büyük ölçüde Sazonov'un Çar'a önerdiği şekliyle Sazonov başkanlığında kararlaştırıldı. Toplantıda Rusya'nın askeri ve teknik olarak o dönemde Boğazlar'ı ele geçirmeye hazır olmadığı sonucuna varıldı. Şayet Osmanlıların sipariş ettiği tüm gemiler teslim edilirse, Karadeniz'deki güç durumu Osmanlı Donanması lehine olacaktı. Rus Karadeniz Filosu için operasyonel plan ve tüm Rus bakanlıkların Osmanlılara karşı savaşı yürütmeleri için koordineli bir plan henüz hazır değildi. Savaş çıkması halinde Rus Karadeniz Filosu nihai muharebeye de hazır değildi.[1547] Bu düşünceler sonucunda, toplantıdaki birkaç önde gelen figür, silahlı kuvvetleri daha eksiksiz bir şekilde hazırlanana ve Rusya'nın tek taraflı eylemine öfkelenebilecek Rusya'nın müttefikleriyle düzenlemeler yapılana kadar Osmanlı Boğazları'na karşı Rus saldırı harekâtı düzenlenmesine karşı çıktı. Katılımcılar neticede Boğazlar'a karşı bir Rus seferinin ancak daha geniş bir Avrupa savaşının bir parçası olarak gerçekleşebileceği konusunda anlaştılar. Almanya ve Avusturya'ya karşı Polonya ve Galiçya'da Rus cepheleri için çok fazla asker gerekeceğinden Rus ordusu böyle bir girişim için yeterince askere sahip olmayacaktı. Yeterince asker olsa bile Rusya, onlara ihtiyaç duyulan cephelere yeterince askeri yeterince hızlı bir şekilde taşı-

[1545] Sazonov'dan II. Nikola'ya, 5 Aralık 1913, 6 Aralık 1913'te teslim alındı: rep. AVPRUI f. 138 op. 467, d. 718/777 ll.14-19, aktaran Bobroff, s. 145-147.

[1546] Sazonov'dan II. Nikola'ya kapak sayfası, 6 Aralık 1912: AVPRI f. 138 opp.467, d. 461/4801 l. 20, aktaran Bobroff, s. 147.

[1547] Katrin Boeckh, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg* (Münih, Olden-bourg, 1996); Katrin Boeckh, Katrin, 'Russland und die Balkanstaaten am Vorabend des Ersten Weltkrieges,' *Südost-Forschungen*, cilt 55 (1996), s. 287- 310; *Flot v pervoy mirovoy voyne*, Cilt I (Moskova: 1964), s. 323-324.

Levent Şahverdi Arşivi

yacak yeterli nakliye aracına sahip değildi. Böyle bir ihtimale hazırlıklı olmak için Rusya'nın doğudaki ulaşım sistemini iyileştirmesi ve aynı zamanda Osmanlıların Anadolu demiryolu sistemini Kafkasya'da Rus sınırına doğru genişletmek üzere harekete geçmesini de engellemesi gerekiyordu. Rus birliklerinin güney Rusya'dan Kafkasya'ya hızla taşınabilmesi için demiryolları ve karayolları inşa edilmeliydi. Rus ordusunun Almanya ve Avusturya'ya karşı savaşmak üzere kuzeye gönderilecek askerlere ek olarak Osmanlılara saldıracak kuvvetler için de daha fazla adam ve silah hazırlaması gerekecekti. Maliye, Ticaret ve Sanayi ve Donanma bakanlıklarının, birlikleri Karadeniz'den Anadolu'nun Karadeniz kıyısına ve Boğazlar'a taşımak için yeterince nakliye aracı sağlaması ve bunun için Rus donanmasının inşa edilebilecek en modern dretnotlardan oluşan yeni bir Karadeniz filosu oluşturması gerekecekti. Şayet Rusya bu hazırlıklar tamamlanana kadar Osmanlılarla bir savaşa girmekten kaçınabilirse, o zaman doğu Anadolu'nun yanı sıra Boğazlar'ı ve İstanbul'u ele geçirme şansı yükselecekti.[1548] Toplantıda, Üçlü İtilaf ve özellikle Rusya Osmanlılar karşısında askeri üstünlük sağlayana ve Rusya'nın hayati çıkarlarının parçası olarak görülen Osmanlı topraklarının fethedilmesini mümkün kılana kadar şimdilik Rusya'nın Osmanlılarla barışçıl ilişkiler sürdürmesi gerektiği sonucuna varıldı. O zamana dek Rusya Osmanlılarla savaşa girmekten kaçınacaktı ve ancak Osmanlılar bir çatışma başlatırsa onlarla savaşacaktı ki bu sadece birkaç ay sonra Kasım 1914'te şaşırtıcı bir şekilde doğru olduğu ortaya çıkan bir olasılıktı.[1549]

Bu karar verildikten hemen sonra, Sazonov İstanbul'daki Büyükelçisi Giers'e ve Karadeniz filosu komutanı Amiral Ebergard/Eberhard'a şu talimatı gönderdi: *"Rus-Fransız birliklerinin Avusturya-Almanya*

[1548] Kerner, 'The Aftermath,' s. 104-106 toplantıyı özetlemektedir. Görüşme tutanakları *Zhurnal osobogo soveshchaniia*'da bulunmaktadır, 21 Şubat 1914, MO 3.1, no. 295; aktaran Bobroff, s. 150-151.

[1549] L. N. Nezhinskiy ve A. V. Ignat'ev (eds.), *Rossiya i chernomorskiye prolivy (XVIII –XX stoletiya)* [Rusya ve Karadeniz (18.-20. yüzyıllar)] (Moskova: 'Mezhdunarodnye otnosheniya', 1999), s. 307-308; *Mezhdunarodnye otnosheniya v epokhu imperializma*, Seri III, Cilt VI, Kısım I, No. 182; aktaran *Rossiya i chernomorskiye prolivy*, s. 310; Nikolai Nikolaievich Yudenich, 'Sarikamish, Erzurum, Petrograd: General ot infanterii Nikolay Nikolayevich Yudenich' [Sarıkamış. Erzurum. Petrograd. Piyade General Nikolay Nikolayevich Yudenich], A. V. Shishov, *Polkovodtsy kavkazskikh voyn* [Kafkasya Savaşları Komutanları] (Moskova: Tsentrpoligraf, 2001), s. 504 içinde; Kerner, 'The Aftermath,' s. 104-106 toplantıyı özetlemektedir; toplantı tutanakları 'Zhurnal osobogo soveshchaniia' içinde bulunmaktadır, 21 Şubat 1914, MO 3.1, no. 295; hepsini aktaran Bobroff, s. 150-151.

Levent Şahverdi Arşivi

karşısında kesin bir şekilde üstün oldukları belirlenene kadar Türkiye ile barışçıl ilişkiler sürdürmemizin bizim için önemli olduğu düşüncemi hâlâ sürdürüyorum. Bu nedenle, savaştan yana üç Türk eylemcinin etkisini pekiştirebilecek, Türklere karşı her tür meydan okuma eyleminin sakıncalı olduğu kanaatindeyim... Fransa ve İngiltere tarafından paylaşılan genel siyasi görüş ışığında, Türkiye ile savaşın, şayet kaçınılmazsa, Türkiye tarafından çıkarılması büyük önem taşımaktadır."[1550] Rus donanması ayrıca, 1911'den beri Osmanlı donanması için İngiltere'de inşa edilmekte olan ve 1914'te teslim edilecek olan iki dretnotun, Osmanlıların Güney Amerika'dan satın almaya çalıştığı savaş gemileriyle birleştiğinde Karadeniz'deki donanma dengesini Osmanlılar lehine değiştireceği korkusuyla yeni dretnotların yapımını hızlandırdı.[1551] 5 Nisan 1914'te Çar II. Nikola 21 Şubat toplantısında önerilenleri onayladı. Dışişleri ve Savunma bakanlıklarına, sadece Karadeniz bölgesindeki Rus kuvvetleri denizde ve karada Osmanlıları yenmeye hazır olana kadar Osmanlı İmparatorluğu ile savaştan kaçınmakla kalmayıp, Rusya diğer güçler bunu önleyemeden önce Boğazlar'ı kendi ele geçirip onlara emrivaki yapmak için gerekli olan güçlere sahip olmadan önce Boğazlar'ın kontrolü meselesini gündeme getirecek bir kıtasal Avrupa savaşından da kaçınmaları talimatı verdi.[1552]

Çar tarafından emredilen politikaların izlenmesine ek olarak, Mayıs 1914'ten başlayarak Rusya ayrıca müttefiki Britanya'ya bir kez daha, ilk ve son Osmanlı yöneticilerinin isimleriyle artık *Sultan Osman* ve *Reşadiye* olarak adlandırılan[1553], Britanya tersanelerinde inşa edilmekte olan iki dretnotun tamamlanmasını ertelemesi için baskı yaptı.[1554] Ayrıca Britanya'dan Osmanlıların, şimdilik donanma rekabetin-

[1550] *Mezhdunarodnye otnosheniya v epokhu imperializma*, Seri III, Cilt VI, Kısım I, No. 182; aktaran Rossiya i chernomorskiye prolivy, s. 310.

[1551] Neniukov'dan Grigorovich'e, 1 Ocak 1914: rep. 470, RGAVMF f. 418 op. 1 d. 5551 ll.115-116, aktaran Bobroff, s. 154-155; Grigorovich'ten Sazonov'a, 4 Ocak 1914: ltr. 5062/343, AVPRI f. 138 op. 467 d. 461/480 ll. 32-33, aktaran Bobroff, s. 155.

[1552] K.F. Shatsillo, *Russkii Imperializm I razvitie floto nakanune pervoi mirovoi voiny (1906-1914)* (Moskova, 1968), s. 106, 156-158, ve Ia Zakher, 'Konstantinopl I prolivi,' *Krasnyi arkhiv* VI (1924), s. 74. Miller, Straits, s. 200-201, hepsini aktaran Reynolds, s. 71.

[1553] Osmanlı hanedanlığının kurucusu, Osman olsa olsa, emir veya bey unvanına sahipti, ama Sultan unvanı Osmanlı yöneticiler tarafından 14. yüzyıl sonunda I. Bayezıt'a kadar hiçbir zaman kullanılmadı.

[1554] Sazonov'dan Benkendorff'a, 8 Mayıs 1914: ltr. MO 3.2 no. 384: Rus Hükümetinden Britanya Hükümetine Memorandum, 21 Mayıs 1914: FO 371/2114, 23121/115, hepsini aktaran Bobroff, s. 155.

Levent Şahverdi Arşivi

den vazgeçmiş olan ve önceki birkaç yılda sipariş etikleri çok pahalı gemilerden kurtulmaya çalışan Şili ve Arjantin'den ana muharebe gemileri almasını önlemeye çalışmasını istedi. Ancak kısa bir süre sonra rekabet yeniden başladı ve diğeri yenilerini almaya devam ettiği sürece hiçbiri gemilerini satmayacaktı.[1555] Bu amaçla Çar II. Nikola, Britanya Deniz Kuvvetleri'nin bu konuda yardımcı olmasını sağlamak, hatta her ne kadar Arjantin gemileri Osmanlılara veya başka bir ülkeye satmak istediğini reddetse de, Güney Amerika gemilerini Osmanlıların yerine Rusya'nın almasını ayarlamak üzere nüfuzunu kullanması için doğrudan kuzeni Kral V. George'a başvurdu.[1556] Ancak Britanya bu konuda kararsız kaldı.[1557] Her ne kadar Üçlü İtilaf içinde Rusya ile müttefik olsa da Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Winston Churchill yine de Rusya'nın düşmanlarının Karadeniz ve Ege'de donanma üstünlüğüne sahip olacağı bir durumu tercih ediyordu. Ege adaları İtalya veya Avusturya yerine Yunanistan'ın ve Karadeniz Rusya yerine Osmanlının kontrolünde olursa bunun Büyük Britanya için daha iyi olacağını düşünüyordu çünkü Britanya'nın Yunanistan ve Osmanlı'yı İtalya, Avusturya ve Rusya'dan daha kolay kontrol edebileceğini düşünüyordu. Ancak Yunanistan'ın donanmasını, Osmanlıların gelecekte alabileceği 'randımansız, kötü idare edilen ana muharebe gemilerinin' üstesinden gelmek için gerekli olmadığını düşündüğü ana muharebe gemileri yerine torpido filosuyla genişletmesini tercih ediyordu. Güçlü bir torpido filosu sınırlı Yunan kaynaklarına yük olacak aşırı paralar gerektirmeyecekti. Yunan sularını ve kıyılarını etkin bir şekilde savunacak ve gerektiğinde Britanya'nın Akdeniz filosuna yardım edebilecekti.[1558] Churchill, Rusya'nın, Rusya'da Alexander Sikorsky tarafın-

[1555] Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'dan Rusya'nın Arjantin Büyükelçisi Shtein'e, 25 Şubat 1914: tel. 340, MO 3.1, no. 321; Bakhmetev'den Sazonov'a, 26 Şubat 1914: tel. 8, MO 3.1 no. 341; Britanya'nın St. Petersburg Büyükelçisi Buchanan'dan Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e, 12 Nisan 1914: tel. FO 371/2090; Buchanan'dan Grey'e, 16 Nisan 1914: tel. 90, ikisi de FO 371/2090, aktaran Bobroff, s. 158.

[1556] Grigorovich ve Neniukov'dan Çar II. Nikola'ya, 20 Şubat 1914: rep. RGAVMF f.418, op. 2 d. 1951. 71, aktaran Bobroff, s. 157; Bakhmetev'den Sazonov'a, 10 Mart 1914: tel. 11, MO 3.1, no. 418k, aktaran Bobroff, s. 158.

[1557] Grigorovich ve Neniukov'dan Çar II. Nikola'ya, 20 Şubat 1914: rep. RGAVMF f.418, op. 2 d. 1951. 71, aktaran Bobroff, s. 157.

[1558] Churchill'den Birinci Deniz Lordu, Battenburg Prensi Louis'e rapor, 24 Şubat 1914: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/6B/316; Churchill Memorandumu, 2 Ocak1913, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'ndan Amiral Troubridge'in Yunan Donanmasının gücüne dair 31 Aralık 1912 tarihli raporu ile birlikte: PRO, Adm. 116, kutu 3098; aktaran Halpern, *Mediterranean*, s. 334.

Levent Şahverdi Arşivi

dan geliştirilmekte olan yeni ve modern uçaklarla ilgili gizli bilgileri vermesi karşılığında Osmanlı gemilerinin inşasını geciktirmeyi ve Şili ve Arjantin'den gemi satın almalarını önlemeyi önerdi. Ancak Rusya bunu reddettiğinde ve nasılsa Güney Amerika ülkelerinin gemilerini Osmanlılara satma ihtimali olmadığı ortaya çıktığında öneri sessizce geri çekildi.[1559] Sir Edward Gray Rusların talebine, şayet Britanya Osmanlı donanmasının Rusya açısından bir tehlike arz ettiğini düşünseydi Britanyalı subayların Osmanlı hizmetine girmesine izin verilmezdi şeklinde beylik bir cevap verdi. Ancak gemilerin Osmanlı hükümetiyle Britanya tersaneleri arasında özel bir sözleşmeye istinaden inşa edilmekte olduğunu ve bu nedenle bu savaş gemilerinin Osmanlılara satışına ve Osmanlı İmparatorluğu'na teslimine karşı çıkmak için yasal bir dayanağı olmadığını ekledi ama aslında elbette çok kısa süre sonra görüleceği üzere Britanya yönetimi bunu yapmaya yasal yetkisi olmasa da gemilere el koyabiliyordu ve koydu da.[1560]

Rusya derhal, Osmanlıların Britanya veya başka bir yerden satın alabileceği her şeye karşı koymak için Karadeniz'de yeni bir dretnot filosunun inşasının hızlandırılması için ayrılan büyük yeni fonlarla beraber Şubat 1914'te emredilen programı sürdürdü.[1561] Rusya ayrıca diğer müttefiki Fransa'ya yeni dretnotların satın alınmasını finanse etmek üzere Osmanlı hükümetine verilen kredilerden de dert yandı. Ancak Britanya gibi Fransa da Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu ele geçirme planlarına yardım etmeye o kadar da hevesli değildi çünkü bunun Rusya'nın Akdeniz'in tamamına egemen olmasını sağlamasından korkuyordu ve bu nedenle Osmanlıların parayı sadece Balkan Savaşları'ndan kalan borçlarını kapamak için kullandıkları bahanesiyle bu isteği reddetti.[1562]

[1559] Deniz Kuvvetleri'nden Dışişleri Bakanlığı'na, 13 Mart 1914: ltr. M. 0398/14: FO 371/2092, 11277/11277, aktaran Bobroff, s. 158.

[1560] Sazonov'dan Benckendorff'a, 8 Mayıs 1914: Int.Bez, 1. seri, II, no. 384, s. 381-382; Benckendorff'tan Sazonov'a, 12 Haziran 1914, Int. Rez., 1. seri, III, no. 224, s. 207; Grey'in 9 Haziran 1914 tarihli memorandumu, Int.Bez, 1. seri, III no. 253, s. 225-226 içinde, hepsini aktaran Halpern, *Mediterranean*, s. 350.

[1561] '1914-1917 döneminde Karadeniz Filosunun hızla güçlendirilmesi için araçların tahsisi konusunda memorandum', 30 Mart 1914: RGIA f. 1276 op. 9 d. 492 ll. 381- 388, ikisini de aktaran Bobroff, s. 158.

[1562] Doumergue'dan Paleologue'a, 23 Nisan 1914, tells, 193, 194: DDF 3.10, no. 147, aktaran Bobroff, s. 156.

Levent Şahverdi Arşivi

Tam da bu noktada Osmanlı hükümeti Üçlü İttifak yerine İtilaf Devletleriyle ittifak olmak için ikinci bir girişimde bulundu. 18 Mayıs 1914'te Dâhiliye Nazırı Talat Bey Harbiye Nazırı Ahmed İzzet Paşa ile beraber, birkaç yıldır tatilini orada geçirmekte olan ve Dışişleri Bakanı Sazonov'un da kendisine eşlik ettiği Çar II. Nikola ile buluşmak üzere Kırım'da Livadia'ya gitti. İki gün süren genel görüşmelerin ardından, Boğazlar Meselesine dair genel bir tartışma sırasında, Talat sorunun en iyi çözümünün Osmanlıların Rusya'ya, Boğazlar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kaldığı sürece Rus savaş veya ticari gemilerine asla kapanmayacağına dair güvence vermesi olduğunu söyledi. Sazonov bunun barış zamanında doğru olabileceğini ama eğer Osmanlılar Yunanistan ile savaşırsa ki bu Ege adalarının sahipliği konusundaki diplomatik sürtüşme nedeniyle o dönemde bir ihtimaldi, Boğazlar'ın kapanması gerekeceğini söyledi. Talat, şayet bir Osmanlı-Rus ittifakı olursa, bu olasılığın çözüleceğini belirterek sözlerini sürdürdü. Sazonov afalladı; böyle bir teklife hazırlıklı değildi. Öncelikle müttefikleri Fransa ve Britanya'nın bu fikir hakkında ne düşüneceğini bilmiyordu. Ayrıca böyle bir ittifakın Rusya'nın Boğazlar'a ve doğu Anadolu'ya ilişkin toprak emellerini gerçekleştirmekten alıkoyma ihtimalinden korktu. Diğer yandan, bu tür konuşmaların, sonuçta bir yere varmasa da, Almanya ve Avusturya Macaristan'ın İstanbul'daki diplomatik ve askeri konumunu zayıflatacağını ve eğer resmi bir ittifak kurulursa Rusya'ya yönelik Alman tehdidinin sona ereceğini düşündü. Ama düşünmesi gerekiyordu. Hemen bir cevap veremezdi. Danışmanlarıyla istişarede bulunmalıydı. Dolayısıyla herhangi bir taahhütte bulunmadı ama aslında bu fikri reddetmedi de. Bunun yerine meselenin İstanbul'da Rus Büyükelçi Giers ile Osmanlı hükümetinin üst düzey yetkilileri arasında görüşülmesini önerdi. Talat Bey İstanbul'a döndüğünde, Osmanlı gazeteleri *Tanin* ve *Tercüman-ı Hakikat* görüşme hakkında sadece genel bir bilgi verdi ama her halükarda resmi görüşmelerde değil sadece laf arasında bahsi geçen ittifak önerisinden hiç bahsetmedi. Büyük ihtimalle Sazonov tarafından görüşme hakkında bilgilendirilmiş olan Rus Büyükelçi Giers Talat'a görüşmenin nasıl geçtiğini sorduğunda, Talat sadece Çar'ın hüsnüniyetini ifade ettiğini ve Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında bir ittifakın savaş olmaksızın mevcut durumun çözümüne katkıda bulunabileceğini belirtti. Ancak Talat Büyük Güçlerin hiçbirinin Osmanlı

Levent Şahverdi Arşivi

İmparatorluğu kadar zayıf bir devletle müttefik olmak istemeyeceğini, bu nedenle herhangi bir diplomatik girişimde bulunulmadan önce, acil çözümün hükümetin İmparatorluğu güçlendirme çabalarını sürdürmek olduğunu düşündüğünü de sözlerine ekledi. Bu fikir bir daha hiç telaffuz edilmedi, dolayısıyla Osmanlı'nın Almanya ve Avusturya'ya doğru kayışı devam etti.[1563]

[1563] Miller, *Straits*, s. 197; Harry Howard, *The Partition of Turkey*, s. 70-75; S.D. Sazonov, *Fateful Years*, s. 133-138 ve *Vospominaniia* (Moskova, 1991), s. 160, 164; 'Posol v Konstantinople Ministru inostrannykh del,' 5 Mayıs 1914 [18 Mayıs 1914], *Komissya po izaniu dokumentov epokhi im perializma, Mezhdunarodye otnoshenia v epokhu imperializma, abridged edition*, ed. A. Berzin, seri 3 cilt 1 (Moskova, 1935), s. 212-213, aktaran Reynolds, s. 7, 78-79; Giers'ten Sazonov'a, 18 Mayıs 1914: mesaj 57, MNO 3 no. 26; Giers'ten Sazonov'a, 18 Mayıs 1914: mektup MO 3 no. 27; Buchanan'dan Grey'e, 17 Mayıs 1914, telgraf 114: BD 10.1, no. 365; Mallet'ten Grey'e, 2 Haziran 1914: gönderi 400, BD 10.1 no. 371, ve Dışişleri Bakanlığı'ndaki tutanaklar 371/2135/25458/25458, hepsini aktaran Bobroff, s. 161. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 224.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

SEKİZİNCİ BÖLÜM

BRİTANYA'NIN SULTAN OSMAN İLE REŞADİYE'YE EL KOYMASI

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

BRİTANYA'NIN SULTAN OSMAN İLE REŞADİYE'YE EL KOYMASI

Yakından ilgili iki deniz olayı Osmanlı İmparatorluğu'nu Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın müttefiki olarak savaşa girmeye zorlayan kibriti ateşledi. Birinci olay, Britanya'nın Osmanlı donanmasına teslim edilmek üzere Britanya tersanelerinde hazırlanmakta olan Osmanlı dretnotlarına el koyması, ikinci olaya, Osmanlı'nın Alman kruvazörleri *Göben* ile *Breslau*'nun İngilizlerin takibinden Çanakkale Boğazı'nda Osmanlı sularına girerek kaçmasına izin vererek tarafsızlığından vazgeçme kararına yol açtı.

Reşadiye Osmanlı hükümeti tarafından 1911'de ve *Sultan I. Osman* ise 1913'te sipariş edilmişti. İkisi de Osmanlılar tarafından toplam 3.680.650 pounda satın alınmadan önce Brezilya hükümeti için inşa edilmekteydi. Britanya'nın iki Osmanlı savaş gemisine el koyması Osmanlı kamuoyunu Üçlü İtilaf'tan uzaklaştırarak İttifak Devletlerine en çok yaklaştıran olaydı çünkü gemiler, Ege'de ve doğu Akdeniz'de Yunanistan karşısında Osmanlı donanma üstünlüğünü temin etmek amacıyla ve Osmanlı kıyısı açıklarındaki Ege adalarının iadesini güvenceye almak için, tüm İmparatorluk çapında halkın bağışlarıyla toplanan parayla satın alınmıştı.[1564] Bazıları Osmanlı'nın Almanya ve Avusturya ile ittifakının Britanya Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Winston Churchill'in gemilere el koymasına neden olduğunu varsaymaktadır ancak karar hâlihazırda 28 Temmuz'da verilmiş ve el koyma emirleri bir gün sonra, anlaşma imzalanmadan bir hafta önce, Britanya ile Fransa halen faal bir şekilde Osmanlı liderlerini tarafsız kalmaya veya belki de belli koşullar altında İtilaf Devletlerine katılmaya ikna etmeye çalışırken yayımlanmıştı.[1565] Britanya istihbaratı aslında İstanbul'daki

[1564] Athena Macris DeFabo., *"The Aegean Island Question and Greece: A Diplomatic History 1911-1914."*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, George Washington Üniversitesi, 1981; Werner Zurrer, 'Die Griechisch-Turkischen Beziehungen im Rahmen der Grossen Politik, 1909-1914,' *Südost-Forschungen*, no. 49 (1981), s. 104-143.

[1565] Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Sir Wilson Churchill'den Battenberg Prensi Louis'e ve Winston S. Churchill'den Prens Louis ile Sir Archibald Moore'a (Deniz Kuvvetleri Komutanlığı belgeleri: 137/880), 28 Temmuz 1914. Gilbert, ed., *Winston S. Churchill, Companion*, cilt III, kısım 1, Ağustos 1914-Nisan 1915, s. 1-2; Sir Graham Greene'den Kaptan Power'a, 29 Temmuz

Levent Şahverdi Arşivi

Büyükelçi von Wangenheim tarafından Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen, Dışişleri Bakanı von Jagow'a ittifakın imzalandığını bildiren telgrafı yakalamış olsa da belli ki mesaj ancak 4 Ağustos'ta, gemilere el koyma kararı verildikten epeyce sonra deşifre edilip Churchill'e gönderildi.[1566] Söz konusu iki gemiye, her halükarda o dönemde Churchill'in herhangi bir açık savaşta Yunanları yenmesine yardım etmek istemediği Osmanlılara yardım etmekten çok Britanya donanmasına ilave olarak ihtiyaç duyulduğu kararını belirleyen daha ziyade Alman donanmasının kendi sularında Britanya donanmasından daha çok güçlenebileceği korkusuydu.[1567] Churchill'e Osmanlı İmparatorluğu ile barış zamanında gemilere el koyma eyleminin Britanya kanunlarına göre tamamen yasadışı olduğu tavsiyesinde bulunulmuştu:

Sir Archibald Moore'dan Winston S. Churchill'e

29 Temmuz 1914 Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu,

Dışişleri Bakanlığı ikinci hukuk danışmanına [Bay Hurst], iki Türk gemisinin devralınmasıyla ilgili uluslararası meseleyi danıştım ve görünüşe göre durum şöyle: -Gemiler Türk Hükümetinin malı ve her ne kadar gemilerin sefere hazır olmadıkları ve ulusal bayrağı taşıdıkları doğru olsa da yine de bu mülkiyet hakları sorununu etkilemeyecektir -Barış zamanında yabancı bir savaş gemisine el koyulmasının ve bulunduğu ülkenin filosuna eklenmesinin bir emsali yoktur. Savaş zamanında bu bir güç meselesidir, hukuk meselesi değil ve savaş statüsünün keyfi haklarını uygulayıp uygulamama politikasının bir meselesi haline gelmektedir. Görünen o ki, şu anda, şayet harekete geçmek isteniyorsa, gemileri inşa edenlerin o veya bu şekilde engellenmesini sağlamak biçimini almalıdır -Şayet derhal ele geçirilmeleri isteniyorsa bu Türk Hükümeti ile müzakere yoluyla olmalıdır.

1914 CAB 1/34. Gilbert, *Churchill Companion*, cilt III kısım 1, s. 4-5.

[1566] Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge: CHAR 2/114/21 Tarih: 4 Ağustos [1914] Türkiye ile ittifakı ilan eden ve 'Goeben' ile 'Breslau' savaş gemilerine İstanbul'a ilerlemelerini emreden, deşifre edilmiş bir Alman telgrafından bir alıntı içermektedir.

[1567] Winston S. Churchill'den Sir Archibald Moore'a, 1 Ağustos 1914. ADM 137/880. Gilbert ed, *Churchill, Companion*, cilt III kısım 1, s. 9. Britanya donanmasına alındıktan sonra, sırasıyla *Erin* ve *Agincourt* olarak yeniden adlandırıldılar ve savaş boyunca Donanmaya hizmet ettiler. 30 Ekim 1918'de Osmanlı'nın teslim olmasının ardından Britanya'nın mülkiyetinde kaldılar ve hiçbir zaman bir tazminat ödenmedi.

Levent Şahverdi Arşivi

Şayet savaş durumu yakınsa, o zaman gemilere zorla el koyulması, tazminat ödenmesi ve böyle bir eylemin sonucunu göz alma meselesi haline gelecektir.[1568]

Buna rağmen, Britanya Dışişleri Bakanlığı'ndan üst düzey bir yetkili olan Eyre Crowe Churchill'e, böyle bir eylemin Büyük Britanya'nın çıkarına olduğunu düşünüyorsa devam etmesi ve her halükarda gemilere el koyması tavsiyesinde bulundu:

30 Temmuz 1914 Dışişleri Bakanlığı

Bence Deniz Kuvvetlerinin bu meseleyle gerekli gördükleri şekilde başa çıkmalarına imkan tanımalı ve sonrasında eylemimizi Türkiye'ye yapabildiğimiz ölçüde savunmalıyız. EAC[1569]

Deniz Kuvvetleri özellikle *Sultan Osman* çok güçlü ve modern bir gemi olduğundan, Osmanlı donanmasına dâhil olması ve Almanlara transfer edilmesi halinde Britanya donanmasına karşı ciddi bir tehlike arz etmesinden korkuyordu. Bu nedenle Churchill'e son ödeme yapıldıktan sonra olsa da Osmanlı mürettebatı teslim almadan önce gemiye el koyması tavsiyesinde bulunuldu:

30 Temmuz 1914 Deniz Kuvvetleri

Elswick tarafından Türk Hükümeti için inşa edilen 'Osman I' savaş gemisi tamamlandı. Çok güçlü bir gemi ve herhangi bir ülkenin ona sahip olması donanma gücü dengesi açısından ciddi bir unsur olacaktır. Bu nedenle şu anda İngiltere'den ayrılmasına izin verilmesi kamu çıkarına aykırıdır. Asıl düzenlemeler geminin silah denemesi yapması, bir Hükümet rıhtımına çekilmesi, cephane yüklenmesi ve ağustos sonunda Türkiye'ye gitmek üzere ayrılması şeklindeydi. Son birkaç gün içinde Türk mürettebat Tyne'ye geldi ve Türk makamlar baskı yapıyor. Armstrong gemiye Türk bayrağını çekecek. Kalan tutar olan yaklaşık 800 bin poundun günü geldi. Armstrong temsilcisinden paranın bugün veya yarın geleceği ve bir Britanya bankasına yatırılacağına dair telgraflar alıyor. Bu olduğunda Armstrong bayrağı çekmemek için sebepler ileri süremeyecektir ve Türk makamlar bunun cumar-

[1568] Sir Archibald Moore'dan Winston S. Churchill'e 29 Temmuz 1914: ADM 137/880. *Churchill Companion*, cilt III kısım 1, ed. Gilbert, s. 3.

[1569] Sir Eyre Crowe: tutanak, Dışişleri Bakanlığı 371/2137. Gilbert, *Churchill Companion*, III/1, s. 5.

Levent Şahverdi Arşivi

tesi günü yapılması gerektiğini söylüyor, gemi pazartesi günü silah denemesi yapacak, rıhtıma çekilmesinden vazgeçildi ve gemi İngiliz sularını bir an önce terk edecek. Armstrong'a bayrağın çekilmesine her türlü zorluğu çıkarması için baskı yapılıyor, çünkü belli ki Türk bayrağı çekildikten sonra geminin alıkoyulması eylemi çok ciddi öneme haiz sorunlar içerebilir. AGHWM[1570]

Bir Osmanlı mürettebatı 15 Ağustos'ta *Sultan Osman*'ın alınması hazırlıklarını yürütmek üzere 29 Temmuz'da gemiyle Londra'ya gelmişti. Mürettebata her iki gemi için de borçlanılan son ödemeyi yanında getiren Balkan savaşlarının donanma kahramanı Kaptan Rauf [Orbay] komuta ediyordu. *Heşadiye* ağustos ayı sonunda tamamlanıp teslim edilecekti ancak Osmanlı istihbaratı Churchill'in kararını neredeyse alınır alınmaz öğrendiğinde, Osmanlı mürettebatının henüz tamamlanmamış *Heşadiye*'yi de teslim alması ve ona da el koyulmadan Britanya sularından çıkarması talimatı vermek üzere bir girişimde bulunuldu.[1571] Britanya'nın meseleye ilişkin ikiyüzlülüğüne bir de Britanya Deniz Kuvvetlerinin, liderlerinin gemilerin aslında teslim edilmeyeceğini bilmelerine rağmen ödemeyi kabul etmeleri de eklendi. Hatta Osmanlı hükümeti itiraz ettiğinde ve ödenmiş olan paranın iadesini istediğinde, Londra'daki Osmanlı Sefirine savaş bitene kadar ne para ödeyeceğini ne de gemileri iade edeceğini ve bunun bile Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşta tarafsız kalmasına ve Almanya ile Avusturya'ya yardım etmemesine bağlı olduğunu bildirdi.[1572]

Osmanlı İmparatorluğu'nda halkın buna tepkisi yoğun oldu. Protestocu kalabalıklar İstanbul'daki Britanya büyükelçiliğine yürüdü ve parmaklıklarından çöp atarak öfkelerini gösterdiler. Sokaklarda yürüyen Britanya vatandaşları tacize ve zaman zaman saldırılara maruz kaldı. İzmir'de Britanyalılara ait ticari kuruluşlar saldırıya uğradı.[1573]

[1570] Sir Archibald Moore'dan Winston S. Churchill'e, 30 Temmuz 1914. ADM 137/880. Gilbert ed, *Churchill Companion*, III/1, s. 5-6.

[1571] Sir Eyre Crowe'dan Sir Graham Greene'e, 29 Temmuz 1914, PRO ADM 137/880. Gilbert, ed, *Churchill Companion*, cilt III/1, s. 2-3.

[1572] Osmanlı Bahriye Nazırı'ndan Sadrazam Said Halim Paşa'ya, 22 Temmuz 1330/4 Ağustos 1914: BBA-BEO Bahriye Giden 322782; Aksakal, s. 109; Sir Edward Grey'den Bay Beaumont'a, Dışişleri Bakanlığı, 4 Ağustos, 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 2.

[1573] Bay Beaumont'tan Sir Edward Grey'e, İstanbul, 3 Ağustos 1914. Büyük Britanya, HMSO, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, 1918), s. 1; Konstantinopolis'teki Rus Büyükelçi'den Rusya Dışişleri Bakanı'na. Kons-

Levent Şahverdi Arşivi

Ancak Osmanlı kabinesi, esasen savaşa girilip girilmemesi veya girilirse hangi tarafa katılması gerektiği konusunda devam eden fikir ayrılıkları nedeniyle ihtiyatlı bir tepki gösterdi. Bu nedenle tüm üyelerinin öfkesine rağmen sadece Rauf Bey ve mürettebatını geri çağırdı, bir milyon pound tazminat ile birlikte ödenmiş olan dört milyon poundun iadesini talep etti.[1574] Aynı zamanda Sadrazam Said Halim Paşa'ya Rusya ile Britanya'yı 2 Ağustos'tan başlayarak seferber edilmekte olan birliklerin, Rusya'da ilan edilen seferberlikten dolayı sadece tedbir amaçlı olduğuna ve Rus çıkarlarını tehlikeye sokabilecekleri veya doğu Anadolu'da Rusya ile savaşa yol açabilecekleri yerlere gönderilmeyeceklerine dair temin etmesi talimatı verildi. Bunun yerine olası bir Yunan veya Bulgar saldırısına karşı savunmak üzere Trakya'ya gönderileceklerdi. Rus Büyükelçi Giers'e ise kendisinin ve Britanya'nın [yanlış bir şekilde] Osmanlı ordusuna egemen olduğunu düşündükleri Alman subayların Osmanlıların, bunu yapmak istemeseler dahi Kafkasya'da Rusya'ya saldırmasına neden olabileceği korkusu nedeniyle güvence verilmedi.[1575] Bahriye Nazırı Cemal Paşa Britanya Büyükelçisi Mallet'e Osmanlı gemilerine el koyulmasıyla ilgili resmi bir protesto göndererek doğru bir şekilde bunun Osmanlı yurttaşlarını İtilaf Devletleri aleyhine ve Almanya ve Avusturya ile ittifak lehine çevirdiğini belirttiğinde, Mallet el koymanın, denizde Britanya'nın üstünlüğünü ve bunun sonucunda doğu Akdeniz'de Osmanlılara karşı Alman ve Avusturya'nın saldırganlığına direnme becerisini artırarak Osmanlılara aslında yardım etmiş olduğu şeklinde hayret verici bir fikirle cevap verdi:

18 Ağustos 1914 Konstantinopolis

Gemilerinin kaybından dolayı kalbi kırık olan Bahriye Nazırını gördüm.

tantinopolis, 25 Temmuz (7 Ağustos), 1914. Rusya. *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 7.

[1574] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, no. 191-22, 17 Ramazan 1332/27 Temmuz 1330/9 Ağustos 1914: BBA, Meclis-i Vükela Mazbataları 191-22, 17 Ramazan 1332/27 Temmuz 1330/9 Ağustos 1914.

[1575] Giers'ten Sazonov'a, 2 Ağustos 1914, telgraf 611: MO 3.5 no. 478; Giers'ten Sazonov'a, 3 Ağustos 1914, telgraf 617, MO 3.5 no. 508, aktaran Bobroff, s. 167; *Bay Beaumont'tan Sir Edward Grey'e, 3 Ağustos, 1914.—(4 Ağustos'ta alındı.) Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 1.

Eylemimizin Müslüman dünyasında nasıl bir etki yarattığını ve durumun Almanya tarafından ne boyutta kullanıldığını anlayamayacağınızı söyledi. Bahriye Nazırı'na majestelerinin hükümetinin tamamen donanma durumunun zaruretlerine göre, belki Türkiye'nin hassasiyetlerini yeterince dikkate almaksızın harekete geçtiğini ama majestelerinin hükümetinin Türkiye'ye karşı en dostane hislerle dolu olduğundan emin olabileceğini açıkladım. Denizde üstünlüğümüzü korumamızın diğer ülkeler için olduğu kadar Türkiye için de çok önemli olduğunu.

Majestelerinin hükümetinin en azından Sultan Osman'ı almasına hemen izin vermesi için yalvardı ama ben maalesef şu anda o kadar ileri gitmenin imkânsız olduğunu ama kendisini şayet gemiler savaş sırasında istenmezse Türkiye'ye geri verileceğine dair temin edebileceğimi söyledim. Daha ileri gidip gidemeyeceğimizi sordu ve ivedilikle [bunu] onun için denemem ve almam için yalvardı.

Size isteklerini ileteceğimi ve daha fazlasını yapmanın mümkün olmasını umduğumu ama maalesef Türkiye'nin bu ciddi tarafsızlık ihlalinin majestelerinin hükümetinin Almanya'ya katıldıklarını düşünmesine [yol açacağını] ve gemilere el koyulmasını haklı gösteriyor görüneceğini söyledim. Beni Türkiye'nin Almanya'ya katılmadığı ve İngiltere'ye asla savaş açmayacağı, Alman mürettebatlardan en kısa zamanda kurtulacağı ve Almanların yerini alacak Türk mürettebatla Türk araçlarının gelmesini sabırsızlıkla beklediği konusunda ciddiyetle temin etti. Kesinlikle samimi olduğuna inanıyorum ve araçların gemilerimizin saldırısına uğramayacağını umuyorum, elbette burada yeni koşullar ortaya çıkmadıkça.

Kendisine yalnızken gelmeme çok sevindiğini ve kendisiyle biraz olsun görüşebilirsek Büyük Britanya ile iyi ilişkilerin yeniden tesisi için benimle birlikte çalışacağını söyledi. Türkiye'nin bütünlüğüyle ilgili açıklamanın çoktan iyi bir etkisi olduğunu kabul etti.

Daha sonra Britanya Hükümetinin Rusya'ya vermek için Türk gemilerini almış olduğunu kendisine söyleyen ve Rusya Sultan Osman'ı alırken Türkiye'nin diğerlerini alması şeklinde bir pazarlık öneren Rus Temsilcinin ziyaretiyle dün umutsuzluğa

Levent Şahverdi Arşivi

düştüğünü söyledi. Bunun gülünç bir uydurma olduğuna inandığını söyledim ve onu rahatlatmayı başardım.

Şayet Birinci Lord Bahriye Nazırı'na cana yakın ve dostane bir mesaj yollayabilirse, hoş karşılanacaktır ancak böyle bir mesajda para ödemesinden bahsedilmesinden kaçınılmalıdır.

Bahriye Nazırının [sempatisi] tamamen Fransızlardan yana. O ve İttihat ve Terakki Sekreteri Dr. Nazım Fransız yedeklerim gidiş törenine katıldılar. İzmir Valisi Rahmi Bey İzmir'in önde gelenleri adına hükümeti Almanya ile ortak olmayacakları konusunda bilgilendirmek için geldi.[1576]

Churchill sonradan iki Osmanlı gemisine el koyma kararının, daha sonra Osmanlı'nın *Göben* ile *Breslau*'yu kurtarmasının ve kullanmasının gösterdiği üzere tamamen haklı olduğunu ve hiçbir şekilde Osmanlıların savaşa Almanya'nın yanında girmesine neden olmadığını ileri sürdü.[1577] Bu yasadışı eylemi haklı göstermek için gösterilen *ex pos facto (geriye dönük)* çaba tamamen yanlıştı. Gemilere el koyulması Osmanlı politikacıların çoğunu ve Osmanlı yurttaşlarını neredeyse bir yüzyıldan uzun süredir özellikle Büyük Britanya'ya besledikleri dostluk ve güven duygularından uzaklaştırmakta büyük bir rol oynadı; Osmanlı'nın *Göben* ve *Breslau*'ya korunak sağlama ve donanmasına dâhil etme kararının sonucu değil sebebiydi. Dolayısıyla el koyma hiç kuşkusuz Osmanlı'nın Almanya ve Avusturya ile ittifak kurmasına ve Orta Doğu'da yaşayan insanlara altı yüz yıldan uzun süredir barış ve refah sağlamış olan İmparatorluğun yıkılmasının yanı sıra milyonlarca insanın acı çekmesine neden olan bir savaşa girmesine yol açan bir dizi olayı başlattı.

[1576] Sir Louis Mallet'ten Sir Edward Grey'e: telgraf, İstanbul 18 Ağustos 1914. Churchill Koleji, Cambridge, Chartwell belgeleri, CHAR 13/45/139-140; metin Gilbert, ed. içinde, *Churchill Companion*, III/1, s. 42-43.

[1577] Churchill'den David Lloyd George'a mektup, tarih yok, Lloyd George'un Winston S. Churchill'in Britanya tersanelerinde yapımı tamamlanmakta olan Türk savaş gemilerine el koyarak ve Çanakkale Boğazı istihkâmlarını bombalayarak Türkiye'yi savaşa girmeye zorladığı iddiasını reddetmektedir: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 2/114/15-17.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

DOKUZUNCU BÖLÜM

GÖBEN İLE BRESLAU'NUN TAKİBİ VE KAÇIŞI: SAVAŞA GERİ SAYIM

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

GÖBEN İLE BRESLAU'NUN TAKİBİ VE KAÇIŞI: SAVAŞA GERİ SAYIM

Hem Yunanistan ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Ege ve doğu Akdeniz'de hem de Rusya ile Boğazlar ve Karadeniz'de deniz egemenliği konusundaki çekişme, temmuz ayı sonunda Avrupa'da savaş başladıktan ve Osmanlı İmparatorluğu 2 Ağustos 1914'te Almanya ve Avusturya-Macaristan ile ittifak anlaşmasını imzaladıktan hemen sonra doruk noktasına ulaştı. Gördüğümüz üzere 1913'ten beri batı Akdeniz'de devriye gezen ve Cebelitarık Boğazı Britanya'nın idaresinde olduğundan Atlantik'e geri dönemeyen iki Alman savaş gemisi, savaş kruvazörü *Göben* ile kardeş gemi hafif kruvazör *Breslau*'nun Osmanlı sularına girmesiyle, Osmanlılarla yeni müttefikleri arasında, anlaşmanın imzalanmasından sonra ortaya çıkan, Osmanlı İmparatorluğu'nun ne zaman resmen savaşa gireceği ve askeri operasyonlara aktif olarak katılacağı tartışmasının yanı sıra Britanya'nın *Sultan Osman* ile *Reşadiye*'ye el koyması sonucunda ortaya çıkan halk öfkesi de doruk noktasına ulaştı. Aslında Britanya ve Fransa'nın Akdeniz filolarına ait gemilerin takibinden kaçışları ve Çanakkale Boğazı'nda Osmanlı sularına kaçmalarının yanı sıra bunu izleyen olaylar sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa ne zaman ve kimin tarafında gireceğini belirledi. Konuyla ilgili pek çok kitap yazılmış olsa da, çoğu Britanya, Fransa veya Almanya'nın bakış açısını yansıtmakta ve özellikle gemiler Boğazlar'a girdikten ve Osmanlı donanmasının bir parçası olduktan sonra meydana gelen olayların Osmanlı bakış açısından değerlendirilmesini tamamen göz ardı etmektedir. Bu nedenle Britanya, Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya'nın çeşitli eylemlerdeki göreceli sorumluluğu bulanık ve çelişkili kalmaktadır ama burada artık mevcut olan kanıtlar temelinde bunları çözülebildiği kadar çözmek üzere bir çaba harcanacaktır.

28 Temmuz 1914'te batı Avrupa'da savaş patlak verdiğinde *Göben* ile *Breslau* Cezayir kıyıları açıklarında seyir halindeydi ve Afrikalı sömürge askerlerini batı cephesinde görev yapmak üzere Fransa anakarasına taşımaya çalışabilecek Fransız gemilerini gözlüyordu. Belki

Levent Şahverdi Arşivi

de Osmanlıların Britanya'nın *Sultan Osman* ile *Reşadiye*'ye el koymasının tazminatı olarak bu gemileri ele geçirmeye çalışabileceği kaygısı nedeniyle Churchill, Britanya'nın Akdeniz filosuna gemileri izlemek üzere iki savaş gemisi ve Pula'da demirlemiş güçlü Avusturya-Macaristan filosuna katılmaya çalışabilecekleri ihtimaline karşı Adriyatik'teki erişim yollarını gözlemek üzere destroyerler göndermesini emretti ama Almanya ile Büyük Britanya birkaç gün daha henüz savaşta olmadıkları için saldırıdan kaçınılacaktı.[1578] Savunucularının inkârlarına rağmen, Enver'in bu gemilerin Osmanlı sularına girmesine ve Osmanlı'nın tarafsızlığını bozmasına yol açan olaylardaki payı çok açıktır. Aynı gün 28 Temmuz'da, Enver Berlin'e, *Göben*'in *Sultan Osman* yerine Osmanlı donanmasına dâhil olmak üzere gönderilmesini isteyen bir telgraf çekti.[1579] Ayrıca Büyükelçi von Wangenheim'a, Osmanlı Meclis-i Vükela'nın ancak Bulgaristan İttifak Devletlerine katılmaya ikna edilirse Almanya ile müttefik olarak savaşa girmeyi kabul ettiğini bildirdi.[1580] Von Wangenheim ile Liman von Sanders Enver'den daha da ileri giderek, aslında üç ay sonra olacakları tahmin ettiler ve birlikte, Alman Deniz Kuvvetleri Komutanı Amiral Tirpitz'i, Osmanlıları Karadeniz'de Rus gemilerine ve tesislerine saldırarak savaşa girmeye mecbur etmek üzere her iki savaş gemisinin Messina'dan doğrudan İstanbul'a gitmelerini emretmeye ikna ettiler. Bunun Enver ile anlaşmalı olarak yapılıp yapılmadığı henüz bilinmemektedir ancak meseleyle ilgili daha sonraki eylemleri göz önüne alındığında bu çok muhtemel görünmektedir.[1581]

Souchon derhal iki gemisini yakıt ikmali yapmak ve yeniden donatılmak üzere İtalya'nın Messina limanına getirdi. Avrupa'da savaş patlak verdiğinde, İtalya 1882'de düzenlenmiş olan Üçlü İttifak'a üyeliğinden vazgeçmeye ve bunun yerine tarafsız kalmaya karar vermişti,

[1578] Deniz Kuvvetleri'nden Başkomutan'a, Akdeniz, 2 Ağustos 1914: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/37/61.

[1579] Halpern, *World War I*, s. 52.

[1580] Enver toplantıyı Wangenheim'a bildirirken Wangenheim da Berlin'e iletti: Sadece Enver'in destekçilerinin 'gayriresmi' bir toplantısı olduğunu düşünen Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a, no. 438, 6 Ağustos 1914: PA/AA, R 22402, aktaran Aksakal, s. 118. Ayrıca Wangenheim'ın notu, 10 Ağustos 1914: BA-MA, RM40-671, yaprak 4 ve arkası, aktaran Aksakal, s. 119-120.

[1581] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a, no. 406, 2 Ağustos 1914: PA/AA, R 1913; Amiral Tirpitz'den Kaptan Souchon'a, 3 Ağustos 1914: BA-MA, RM 40-455, aktaran Aksakal, s. 112; Winstone, *Illicit Adventure*, s. 126.

Levent Şahverdi Arşivi

dolayısıyla gemilere 24 saat içinde ayrılmalarını emrederek Çanakkale Boğazı'na doğru doğuya gitmeden önce ihtiyaçları olan tüm yakıt ve ikmal malzemelerini almalarına imkân tanıdı.[1582] Ancak Britanya bunu İtalya'ya savaş ilan etmek için kullanmak istemedi çünkü İtalya'nın tarafsızlığı, güçlü Avusturya filosunu o sırada bölgede devriye gezen Britanya ve Fransa filolarına saldırmak üzere Akdeniz'e gitmek yerine Adriyatik'te kalmaya zorlamıştı.[1583]

Açık denizlerde kendi konumlarını güçlendirmek için Britanya ile Fransa 6 Ağustos 1914'te, İtilaf devletlerinin dünyadaki tüm donanma operasyonlarının idaresinin Britanya donanmasının elinde olmasını öngören bir anlaşmaya vardı. Sadece Akdeniz'de Fransa hem Britanya hem de Fransa'nın filolarına komuta edecek ve Britanya'nın komutada kalacağı Malta dışındaki tüm Britanya üslerine ve limanlarına erişimi olacaktı. Akdeniz'deki Britanya donanma kuvvetleri Fransız filosuyla, *Göben* yok edilene ve *Breslau* en azından etkisiz hale getirilene kadar bu şekilde işbirliği yapacaktı. Sonrasında İtalya tarafsızlığını ihlal etmedikçe Britanya filosundaki üç savaş kruvazörü ve iki veya üç zırhlı kruvazör Britanya'nın komutasına iade edilecek, Fransız başkomutan Akdeniz'de kalan diğer Britanya donanma kuvvetlerini, bir veya iki zırhlı kruvazör, dört hafif kruvazör ve on altı destroyeri kontrol edecekti. Malta ile Cebelitarık'ın seyyar savunmaları Fransız komutasında kalacak ve Fransızların yanı sıra Britanya'nın ticaretini de koruyacak ve düşman savaş gemilerinin Akdeniz'e girmelerini veya çıkmalarını önlemek üzere Süveyş Kanalı ve Cebelitarık Boğazı girişlerini gözetleyecek Fransız Akdeniz filosu için üs görevi görecekti. Şayet Avusturya ile Fransa arasında savaş ilan edilirse Fransa Avusturya donanma kuvvetlerine karşı harekete geçecek ve Adriyatik girişini gözetecekti. Dolayısıyla savaşın başında Britanya Kuzey Denizi'ndeki Alman tehdidine odaklanabilmek için Akdeniz'deki tarihi rollerini Fransa'ya teslim etmeye hazırdı.[1584] Ancak savaş devam eder-

[1582] Halpern, *World War I*, s. 52.

[1583] Peter Jung, 'Die Praesenz der K.U.K. Kriegsmarine in der Türkei im Ersten Weltkrieg in den akten des Kriegsarchivs,' [Kriegsarchivs belgelerine göre Birinci Dünya Savaşı sırasında Habsburg donanmasının Türkiye'deki mevcudiyeti], *Scrinium*, XXXVIII (1988), s. 326-337; Deniz Kuvvetleri'nden Başkomutan'a telgraf, Akdeniz ve Başamiral, Malta, 4 Ağustos 1914: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/41/54; Halpern, *Mediterranean*, s. 355.

[1584] Koramiral Cecil Vivian Usborne, *Smoke on the Horizon: Mediterranean Figh-*

Levent Şahverdi Arşivi

ken, Britanya Akdeniz'deki çıkarlarının çok fazla ve Fransız donanma kabiliyetine güveninin her şeyi Fransızların eline bırakmak için çok az olduğunu fark etti, dolayısıyla sonunda Britanya başlangıçta planladığından çok daha fazlasını Akdeniz'deki operasyonlara tahsis etti.

Berlin'den Amiral Souchon'a 4 Ağustos 1914'te telsizle bildirilen resmi emir, Britanya donanma istihbaratı tarafından ele geçirildi. Britanya istihbaratı derhal, doğuya doğru ilerleyen *Göben* ile *Breslau*'yu izleyen savaş gemileri *Indomitable* ile *Indefatigable*'a, iki ülke arasında savaş ilan edilmedikçe açık bir çatışmadan kaçınmaya devam etmelerini bildirdi.[1585] Avusturya-Macaristan Genelkurmay Başkanı Conrad von Hötzendorf ile Dışişleri Bakanı Count Berchtold, Alman kruvazörlerin Karadeniz'e girmesine ve Rus ordusunun Galiçya'da kendisine saldırmasını önlemek için Rusya'ya saldırmasına yardımcı olmak üzere filolarının Adriyatik'te demirli bulunduğu yerden ayrılarak Ege'ye gitmesini önerdi. Ancak bu fikir, Avusturya tarafından filosunun doğu Akdeniz'de yeterli üssü veya ikmal malzemesi olmadığı ve Britanya ile Fransa'nın Akdeniz filoları tarafından yok edilerek Adriyatik'teki Avusturya üslerini Britanya'nın saldırısına açık bırakabileceği gerekçesiyle reddedildi. Avusturya bu mazereti Adriyatik filosunu savaşın tamamı boyunca savaşa göndermekten kaçınmak için kullanmaya devam ederek Osmanlıları düşmanlarının birleşik filolarıyla, sadece Almanya'nın Cebelitarık Boğazı'ndan veya trenle, parça parça toplanarak Osmanlılar adına çarpışmaya gönderildikleri Trieste'ye gizlice götürebildiği birkaç savaş gemisi ve denizaltının yardımıyla karşılaşmaya terk etti.[1586]

Bu arada Rusya Büyükelçisi Giers, Osmanlıların seferber edilen kuvvetlerinin Rusya'ya karşı kullanılmayacağı veya *Göben* ile *Breslau*'nun Osmanlı kara sularına ulaşırlarsa Karadeniz'e girmelerine izin

ting,1914-1918 (Londra, 1933), s. 2; Deniz Kuvvetleri'nden Başkomutan'a telgraf, Akdeniz, Fransız hükümetiyle Akdeniz'de filo planlarıyla ilgili anlaşma konusunda, 12 Ağustos 1914: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge, CHAR 13/37/70.

[P]*rotocole de convention passes entre l'Amirauté Britannique et l'Etat-Major Général de la Marine Française*, 6 Ağustos 1914: SHM, Carton Es-11, aktaran Halpern, *World War I*, s. 59.

[1585] Başkomutan'dan, Akdeniz, Britanya Deniz Kuvvetleri'ne, Indomitable ile Indefatigable'ın Goeben ile Breslau'yu takip ettiklerini teyit eden telgraf, 4 Ağustos 1914: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/37/64.

[1586] Halpern, *Mediterranean*, s. 14-15; Conrade, *Aus Meiner Dienstzeit*, IV, 174-175, 178-179; Sokol, *Österreich-Ungarns Seekrieg*, s. 73-74, hepsini aktaran Halpern, *World War I*, s. 53.

Levent Şahverdi Arşivi

verilmeyeceği sözlerine inanmadı. Sazonov ise şayet Rus filosu İstanbul Boğazı açıklarında Karadeniz sularında devriye gezmeye gönderilirse bunun Osmanlıların savaşta açıkça Almanya ve Avusturya'ya katılmasına yol açmak için yeterli olmasından, bunun da Rusya'nın Galiçya'da Avusturya-Macaristan'a karşı savaşma kabiliyetine ani etkisinden korkuyordu.[1587] Bu nedenle Rusya Britanya ile Fransa'dan, bunun olmamasını, Alman gemilerinin Osmanlı sularına ulaşmamasını temin etmek üzere filolarını Çanakkale dışında Ege'ye yerleştirmelerini istedi.[1588] Ancak Fransızlar Kuzey Afrika'dan Fransa'ya koloni askerleri ve ikmal malzemeleri getiren deniz yollarını korumanın daha önemli olduğuna karar verdi, dolayısıyla takip esasen Britanya'ya kaldı. Bununla birlikte İskenderiye ve Yunanistan'ın tarafsızlığını ihlal ederek Britanya'nın üs olarak kullanmasına izin verdiği Yunan adası Tenedos'ta üslenen Britanya'nın Akdeniz Filosu Suriye ve Anadolu kıyıları açıklarında Osmanlı sularında ve ayrıca önceden Malta'daki Britanya donanma tersanelerinde müfettiş olan Koramiral Carden komutasında Çanakkale yakınlarında Kızıldeniz'de devriye gezmeye başladı. Henüz savaşa girmediğinden Britanya'nın bu eylemi Osmanlı'nın tarafsızlığını ihlal etti ama böylece Akdeniz'den Fransa'ya doğru özgürce hareket edebilen, Hindistan, Avustralya ve Yeni Zelanda'dan gelen İtilaf Devletleri askerlerinin Süveyş Kanalı'ndan devam eden geçişini güvenceye almak için yapıldı.[1589]

4 Ağustos 1914'te Enver, Çanakkale Boğazı istihkâmlarının komutanına *Göben* ile *Breslau*'nun Boğazlar'a girmesine izin vermesi talimatı verdi.[1590] Sadrazam Said Halim ise bu karara, Karadeniz'e girmelerinin Bulgaristan ile Romanya'nın Osmanlılara karşı İtilaf Devletlerine katılmasına neden olabileceği gerekçesiyle şiddetle karşı çıktı. Meclis-i Vükela üyelerinin çoğunun desteğini alan Said Halim Enver'in yumuşamasını ve ertesi gün emri iptal etmesini sağlayarak Almanya Deniz

[1587] Sazonov'dan Izvolskii ve Benkendorff'a, 6 Ağustos 1914: telgraf 1703, MO 6.1, no. 13, aktaran Bobroff, s. 172.

[1588] Giers'ten Sazonov'a, 2 Ağustos 1914, telgraf 611, MO 3.5 no. 478; Giers'ten Sazonov'a, 3 Ağustos 1914, telgraf 617; MO 3.5 no. 508, ikisini de aktaran Bobroff, s. 167.

[1589] Deniz Kuvvetleri'nden Tuğamiral Edward Troubridge'e ve Başkomutan'a, Akdeniz, telgraf, 10 Ağustos 1914: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/37/69; Usborne, s. 3.

[1590] Wangenheim'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na no. 426, 4 Ağustos 1914. Kautsky no. 852 s. 588.

Kuvvetlerinin Souchon'a şimdilik bir girişi zorlamaktan kaçınmasını emretmesine yol açtı. Ancak Souchon bu gelişmenin yanı sıra Avusturya'nın filosunu takviye etmeme kararını öğrendiğinde, Enver'in bir şekilde geçişini ve böylece peşindeki Britanya gemilerinden kaçışını ayarlayacağına güvenerek Britanya'ya ait gemilerin takibinden kaçmak için hızla Çanakkale Boğazı'na doğru ilerlemeye devam etti.[1591]

5 Ağustos'u 6 Ağustos'a bağlayan gece, Osmanlı Meclis-i Vükela bir kez daha toplandı ve 2 Ağustos ittifakının öngördüğü üzere Bulgaristan İttifak Devletlerine katılmadıkça savaşa girmekten kaçınma önceki politikasından vazgeçmeye karar vererek bunun yerine *Göben* ile *Breslau*'nun, her ne kadar İstanbul halkının görmemesi için ancak geceleyin olsa da, Boğazlar'a girmesine izin verme kararı aldı. Büyük ihtimalle Osmanlı İmparatorluğu'nu Üçlü İtilaf ile savaşa sokacak bu karara, karşılığında Almanya'nın Bulgaristan ile bir ittifakı temin etmesi ve Osmanlı'nın o dönemdeki temel hedeflerini desteklemeyi kabul etmesi şartıyla vardı: Kapitülasyonların tamamen kaldırılması; Balkan Savaşlarında kaybedilen Trakya'daki bir kısım toprağın ve şayet Yunanistan İtilaf Devletlerine katılırsa Ege adalarının iadesi; Osmanlı'nın Orta Asya'daki Müslümanlarla doğrudan bağlantı kurması için doğu Anadolu ve Kafkasya'daki Osmanlı topraklarının iadesi; ve önceki on yılda verilen tüm hasarı tazmin etmek üzere Osmanlı İmparatorluğu'na tazminat ödenmesi koşuluyla.[1592] Her ne kadar onun yerine, Rusya saldırırsa Almanya'nın Osmanlıları savunması doğrudan taahhüdünden kaçınmak için Bulgaristan ile Osmanlılar arasında bir anlaşma sağlamaya çalışmaya devam etse de Almanya Bulgaristan ile ittifakı güvenceye alamadığından en azından o an için hiçbir şey yapılmadı.[1593] Ancak Romanya'nın iyi niyetli bir tarafsızlık konumu benimsemesini sağladı ama yine de Osmanlılara giden Alman malzemelerinin topraklarından geçmesine izin vermeyecekti.[1594] Görünüşe göre Osmanlılar, o dönemde böyle bir ittifakın elde edileme-

[1591] Hans Sokol, *Oesterrich-Ungarns Seekrieg 1914-1918* (3 cilt, Viyana, 1929-1933) I, 67-73; Tirpitz, s. 302; Lorey I, s. 14-15, hepsini aktaran Trumpener, s. 27. Halpern, *World War I*, s. 52.

[1592] Aksakal, s. 117-118. 302 numaralı dipnotta, Meclis-i Vükela Mazabataları kayıtlarında bu toplantının kaydını bulamadığını ve Meclis-i Vükela üyelerinin hepsinin bulunduğundan kuşkulu olduğunu belirtmektedir.

[1593] Giers'ten Sazonov'a, 5 Ağustos 1914, telgraf 630, TR no. 11, aktaran Bobroff, s. 175.

[1594] Jagow'dan Sofya'ya no. 54, 5 Ağustos 1914: PA/AA, R 22402, aktaran Aksakal, s. 120.

Levent Şahverdi Arşivi

yeceğini kesinlikle bildikleri için savaşa girmekten kaçınmanın aracı olarak açıkça savaşa girmenin önkoşulu olarak bir Bulgar ittifakında ısrar etti.[1595] Bulgaristan ile Osmanlılar 19 Ağustos 1914'te bir 'dostluk ve ittifak anlaşmasına' vardıklarında bile, Almanlara, neticesinde kesin olarak gerçekleşecek Britanya'nın deniz saldırına karşı Çanakkale Boğazı'nı savunma gücüne sahip olmayacaklarını düşündükleri için, savaşa girmeyi ertelemek zorunda olduklarını söylemek için, bu savaşa girme önkoşulundan vazgeçtiler.[1596]

Her ne kadar İtilaf Devletleri Osmanlı'nın Almanya ile ittifakından haberdar görünse de, Osmanlılar hemen savaşa girmediğinde yine de yanlış bir şekilde Almanların Osmanlı ordusunu idare etmelerini sağladığını düşündükleri Alman askeri misyonunu kovarak bu statünün yükümlülüklerini yerine getirmesini talep ederek onu tarafsız kalmaya ikna edebileceklerini düşündüler. Buna cevaben Enver sonunda Talat'ın önceden Çar'a ifade etmiş olduğu fikri sürdürdü ve meseleyi görüşmek üzere askeri ataşesi General Leontev'i gönderen Rusya Büyükelçisi Giers'e bir Osmanlı-Rus ittifakı önerdi. 5 Ağustos'ta Enver Leontev'e Britanya donanma misyonu da gönderilmedikçe Almanları gitmeye zorlamanın aslında Osmanlı'nın tarafsızlığını ihlal edeceğini ki bu konuda kendi donanma misyonunun da gönderileceği korkusuyla meseleyi çok fazla zorlamayan Britanya da hemfikirdi; her halükarda Almanların Osmanlı ordusunu idare etmediğini ve Osmanlı seferberliğini planlama ve yürütme amacıyla onların varlığına fena halde ihtiyaç olduğunu söyledi. Almanların askeri misyonlarını Osmanlılarla bir ittifak elde etmek için kullanmaya çalıştıklarını kabul etti ancak bu konuda verilecek her kararın Güçlerin herhangi birinin arzuları değil, Osmanlı'nın kendi çıkarları göz önüne alınarak verileceğini belirtti. Daha önce verdiği Osmanlı seferberliğinin Rusya'yı hedef almadığı; Osmanlıların Rusya'ya saldırmak niyetinde olmadığı, sadece Osmanlı'nın emniyetine dair korkular nedeniyle seferber oldukları şeklindeki güvenceleri yineledi. Ama bunun İtilaf Devletlerinin de son

[1595] Almanya'nın Sofya Büyükelçisi Tschirschky'den Auswärtiges Amt'a, 6 Ağustos 1914: PA/AA, R 1913, aktaran Aksakal, s. 117.

[1596] Osmanlı-Bulgaristan anlaşmasının metni şu eserde yer almaktadır: Sinan Kuneralp, ed., *1903-1916,cilt 1, Recueil des Traités, Conventions, Protocoles, Arrangements et Déclarations signés entre l'Empire Ottoman et les Puissances Etrangeres, 1903-1922* (İstanbul, Isis, 2000), s. 297-298. Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 595, 24 Ağustos 1914: PA/AA, R 1913, ve Zimmermann'dan Jagow'a no. 113, 25 Ağustos 1914: PA/AA, R 22402, aktaran Aksakal, s. 137.

derece farkında oldukları bir yalan olduğu besbelliydi. Enver Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile dostane ilişkilere değer verdiğini, çünkü Rusya'nın, Almanya ile Avusturya tarafından yenilgiye uğratılsa da yine de Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha güçlü ve ona zarar vermeye muktedir olacağını belirtti. Bu nedenle Rusya'ya bir iyi niyet işareti olarak Enver yine tüm Osmanlı güçlerini Rus Kafkasya sınırlarından çekmeyi ve bunları Trakya'ya konuşlandırmayı önerdi. Bir veya daha fazla Balkan devletinin ordularını etkisiz hale getirmek için bunları Rusya'nın emrine bile verebilirdi veya hatta Avusturya-Macaristan'a karşı kullanılabilirdiler. Bir Osmanlı-Rus ittifakı her ikisine de, hem Ermenilerin hem de Kafkasya Müslümanlarının iç isyanlarını durdurmakta yardımcı olacaktı. Rusya ile Osmanlılar müttefik ve dost olduğunda, Boğazlar sorunu artık aralarında sürtüşmeye neden olmayacak, dolayısıyla özel bir anlaşmaya gerek kalmayacaktı. Böyle bir ittifakta Rusya'yı desteklemek karşılığında Osmanlı İmparatorluğu Rusya'nın herhangi bir barış anlaşmasında, Kapitülasyonların kaldırılması ve batı Trakya'nın Bulgaristan'dan, Ege adalarının Yunanistan'dan geri alınması talebi de dahil, *'Türk çıkarlarını ve arzularını dikkate almasını'* isteyecekti. Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrıca Rusya ile, onu Balkan devletlerinin intikamından en azından beş ila on yıl koruyacak resmi bir ittifaka ihtiyacı olacaktı. Enver bir ittifak önerisinin Osmanlı hükümeti içinde güçlü bir muhalefetle karşılanacağını ama sonuçta galip çıkmak için, özellikle orduyu idare ettiğinden yeterince nüfuza sahip olduğunu ekledi. Her ne kadar hem Almanya hem de Avusturya-Macaristan bir taahhütte bulunması için Osmanlılara baskı yapıyor olsa da Almanların misillemesinden korkmuyordu çünkü savaşı kazansa dahi kolay kolay misilleme yapamazdı. Almanya Osmanlılarla ortak bir sınıra sahip değildi ve Enver Libya'daki kişisel deneyiminden amfibi işgallerin üstesinden gelmenin ne kadar kolay olduğunu biliyordu.[1597]

Enver'in bu önerilerinde samimi olması son derece muhtemel ama tarihçiler bu konuda oldukça farklı görüşlere sahipler. Giers ile Leontev, samimi olsa da olmasa da, Rusya'nın böyle bir ittifakı zaman kazanmak, Rusya bölgedeki kendi arzularına ulaşmak için harekete geçmekte özgür olana kadar Osmanlıları savaşın dışında tutmak için

[1597] Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 233; Reynolds, s. 188-189.

Levent Şahverdi Arşivi

kullanabileceğinde hemfikirdi, dolayısıyla Moskova'daki üstlerinden Osmanlı'nın teklifini kabul etmenin bir yolunu bulmalarını istediler. Yunanistan ile Bulgaristan, Ege adalarını ve Trakya'yı Osmanlılara iade etmeleri karşılığında başka bir yer ile tazmin edilebilirdi. Teklif geri çevrilemezdi: Giers Sazonov'a *'Sonunda Türkiye'yi kendimize tabi etme fırsatının elimize geçmesiyle tarihi anın geldiğine yürekten inanıyorum...,'* diye yazdı. Şayet Rusya bu şansı kaçırırsa Osmanlıları Almanların kollarına atmış olacağı uyarısında bulundu.[1598]

Ancak Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov, her ne kadar Rusya hazır olana kadar Osmanlıları savaşın dışında tutacak her şeyle ilgilense de böyle bir ittifakla ilgilenmiyordu ve Giers'in önerisini düşünmeden reddetti.[1599] Onun yerine, Giers'e Rusya Genelkurmay Başkanı'nın, Kafkasya sınırındaki Osmanlı güçlerinin gerçek bir tehdit oluşturamayacağı ve Osmanlı'nın onları başka bir yere konuşlandırma önerisine olumlu bir cevabın sadece Rusya'nın zayıf olduğu izlenimini yaratacağı ve bunun da Osmanlıları Kafkasya'nın daha içerilerine saldırarak *Teşkilat-ı Mahsusa* gerilla saldırılarını sürdürmeye teşvik edeceği görüşünü aktardı.[1600] Rus Karadeniz Filosunun Komutanı Amiral Ebergard [Eberhard] Sazonov'a, şayet Osmanlılar *Göben* ile *Breslau*'nun Çanakkale Boğazı'na girmesine izin verirse İstanbul Boğazı dışına bir devriye yerleştireceğini ve onu Karadeniz'e bağlayan kanala mayın döşeyeceğini bildirdi.[1601] Ancak Sazonov bunun Osmanlı'nın derhal savaşa girmesine yol açmasından korktu ve bu nedenle Rusya Deniz Kuvvetleri'nin Eberhard'a, Osmanlılarla sorunun savaşsız çözümü için diplomatik çabalarda bulunulmadan önce böyle bir eylemden kaçınmasını emretmesini sağladı.[1602] 8 Ağustos 1914'te Giers ile birlikte Britanya ve Fransa büyükelçileri Osmanlı hükümetine, karasularına *Göben* ile *Breslau*'nun girmesine izin vermesinin tarafsızlık statüsünü ihlal edeceği ve tüm İtilaf güçleriyle açıkça ilişkilerin kopmasından kaçınmak üzere ya Ege'ye dönmelerini emretmek ya da onları silahsızlandırıp

[1598] Trumpener, s. 25 Enver'in Ruslarla görüşmelerini Alınanlara aktardığı için samimiyetsiz olmadığına inanmaktadır; Yasamee, 'The Ottoman Empire,' s. 243, fn. 47 olumlu bir cevabın Osmanlıların Ruslara katılmasına yol açabileceğini söylemektedir.

[1599] Bobroff, s. 175.

[1600] Reynolds, s. 191; Bobroff, s. 174.

[1601] Bobroff, s. 171.

[1602] Bobroff, s. 171-172.

Levent Şahverdi Arşivi

mürettebatlarını gözaltına almakla yükümlü olduğu şeklinde güçlü bir uyarıda bulundu.[1603] Bu uyarılar İtilaf devletleri büyükelçileri tarafından hem ortaklaşa hem de tek tek tekrar tekrar yinelendi.[1604] Aynı zamanda, gördüğümüz üzere, Kayser II. Wilhelm'in isteği üzerine Alman ve Avusturyalı büyükelçiler, onları Karadeniz'den Rus limanı Odessa'ya amfibi bir sefer düzenlemek gibi çeşitli savaş eylemlerine girişmeye teşvik ederek Osmanlıların elini zorlamaya çalıştı ancak Enver bu fikri, Rus donanmasının bölgede üstün olduğu, Osmanlı seferberliğinin daha yeni başlamış olduğu ve Osmanlı ordusunun bu nedenle böyle açık bir çarpışmaya girmeye hazır olmadığı gerekçeleriyle reddetti.[1605] Sadrazam Said Halim Paşa İtilaf devletleri büyükelçilerini Osmanlı hükümetinin iki Alman gemisinin Osmanlı sularına girmesini önlemekte kararlı olduğu konusunda temin etti ancak Osmanlı Meclis-i Vükela'sında 'savaş taraftarlarının' çok güçlü olduğunu ve kendisi gibi tarafsız kalmak isteyenlerin İtilaf devletlerinin eylemlerinin, örneğin Britanya'nın el koyulan gemiler için tazminat ödemeyi kabul etmesi veya daha da iyisi Osmanlı'nın Kapitülasyonların kaldırılması talebinin kabul edilmesi gibi, bir şekilde kendilerini desteklemesine ihtiyaçları olduğunu sözlerine ekledi.[1606]

9 Ağustos 1914'te *Göben* ile *Breslau* Naxos/Nakşa yakınlarındaki Yunan adası Denusa/Hacılar Adası'na ulaşarak Çanakkale Boğazı ve İstanbul'a erişmeleri için gerekli olan kömürü aldı. Her ne kadar Yunanistan o sırada tarafsız olsa da ve aslında Çanakkale Boğazı ile İstanbul'un Britanya-Yunanistan ortak işgali konusunda Britanyalılarla görüşüyor olsa da Yunanistan Başbakanı Venizelos onları kâğıt yüklü 'iki yük gemisi' olarak tanımlayarak en azından şimdilik Almanya'yla ters düşmemek için, Yunanistan'ın tarafsızlığını ihlal ederek

[1603] Giers'ten Sazonov'a, İstanbul, 25Temmuz (7Ağustos), 1914. Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 7; Rusya'nın Londra Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Londra, 26 Temmuz (8 Ağustos), 1914,(Telgraf.) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 9.

[1604] Sazonov'dan Giers'e, 8 Ağustos 1914, telgraf 1746, MO 6.1, no. 33, aktaran Bobroff, s. 168.

[1605] Kayser Wilhelm'den Wangenheim'a, no. 5, 18 Ağustos 1914, aktaran Aksakal, s. 131-132; Sabis, *I. Dünya Harbi*, cilt I, 253-255. Çolak, s. 46-47.

[1606] Giers'ten Sazonov'a, 26 Temmuz (8 Ağustos), 1914. Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 8; Giers'ten Rus Karadeniz Filosu Komutanı Amiral A.A. Ebergard'a, 8 Ağustos 1914; telgraf 639, MO 6.1, s. 30 n, aktaran Bobroff, s. 168.

Levent Şahverdi Arşivi

yakıt ikmali yapılmasına izin vermeyi kabul etti.[1607] Yunanistan Kralı Konstantin ile kabine ve parlamento üyelerinin büyük bir çoğunluğunun Yunanistan'ın İtilaf devletlerine dâhil olmasına muhalefetine karşın Venizelos, şayet Britanya planını kabul ederse inatçı meslektaşlarını, yeniden kurulan bir Helen İmparatorluğunda anakara Yunanistan'ı batı Anadolu'yla birleştirmek şeklindeki *Megalo Idea*'ya [Büyük Fikre] tamamen kapılmış olan Yunan kamuoyunun baskısıyla bunu desteklemeye mecbur edebileceğini düşünerek kendi inisiyatifiyle çok gizli bir şekilde, batı Anadolu'nun tamamını Yunanistan'ın kontrolüne vermesi karşılığında tüm Yunan kara ve deniz kuvvetlerini Çanakkale Boğazı ve batı Anadolu çıkarmaları için İtilaf devletlerinin emrine vermeyi önerdi.[1608] Daha sonra şayet Yunan askerleriyle birlikte Gelibolu yarımadasını işgal etmek için kullanacak ve onu Yunanistan'ın ellerine bırakacaklarsa Limni/Limnos adasını İtilaf devletlerinin emrine vermeyi önerdi, İtilaf devletlerini Yunanistan'ın tarafsızlığını korumak adına çıkarmalarına formalite icabı itiraz edeceği konusunda uyarırken, aynı zamanda aslında ana işgal üslerini orada kurmalarını önlemek için hiçbir şey yapmadı ve hatta adadaki Yunan makamlara gizlice Britanya'nın Osmanlılara karşı harekât için bir üs kurmalarına yardım etmeleri talimatı verdi. Bu eylemler ve öneriler, Venizelos'un daha sonraki yıllarda hedeflerine ulaşmak için sık sık başvuracağı tipik gerçeği gizleme ve defaten yalan söyleme taktikleriydi. Şayet bunlar bir Osmanlı politikacı tarafından kullanılmış olsaydı ona yalancı ve düzenbaz olma ününü kazandıracakken Venizelos yapınca, Hristiyan ve Yunan olduğundan, Britanyalılar ve Fransızlar tarafından akıllı ve zekice siyasi liderliğin işaretleri olarak görülüyordu.[1609]

Britanya filosu takibine devam ederken Alman gemilerinin hız ve ateş gücü üstünlüğü Britanyalı kaptanları, herhangi bir durdurma girişimi olmaksızın yollarına devam etmelerine izin vermeye ikna etti. Bu kararları daha sonra, gemilerin durdurulamamasından dolayı can havliyle günah keçisi arayan Britanya Deniz Kuvvetleri tarafından askeri mahkemede yargılanmalarına neden oldu.[1610] Gemiler hedefle-

[1607] Winstone, s. 130, 424.

[1608] Bay Erskine'den, Atina, Sir Edward Grey'e. No.161 Acil Gizli-ref. LG/C/4/14/15 - tarih: 19 Ağustos 1914.

[1609] Bakınız Shaw, *From Empire to Republic*, s. 527-539.

[1610] Halpern, *World War I*, s. 52.

rine daha da yaklaştıkça, Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov Giers'e, şayet *Göben* ile *Breslau* Alman bayrağıyla Çanakkale Boğazı'ndan Marmara Denizi'ne geçerse, Rus Amiral Eberhardt'a Karadeniz'e girmelerini önlemek için yönetimi dâhilindeki tüm araçları kullanmasının ama çok gerekli olmadıkça Osmanlılara karşı her türlü eylemden kaçınmaya devam etmesinin emredildiğini bildirdi.[1611] Diğer yandan İstanbul'daki Fransız Büyükelçi Bompard hükümetinden, bu tehditlerin aslında Osmanlıları İtilaf devletleriyle açıkça kopmaya ve Almanya ve Avusturya ile ittifaka ittiği gerekçesiyle, Rusların İstanbul Boğazı açıklarında Karadeniz'deki devriyelerine ve deniz eyleminde bulunma tehditlerine son vermelerini sağlamasını istedi:[1612]

> *Ekselanslarının bana emrettiği üzere sekiz gündür, Türkiye'nin tarafsızlığını sürdürmesini sağlamak için Rus büyükelçiyle bir anlaşmaya varma çabalarımı artırdım... Türklerin Rusya'nın başarılı olacağı korkusunu anlıyorum ki bu onların zihinlerinde İstanbul'un kaybedilmesi, bunun da Osmanlı İmparatorluğu'nun kesin ve tamamen yıkılmasına yol açması anlamına geliyor. Bu konuda Babıâli'nin yeniden temin edilmesi kesinlikle gereklidir. İngiltere ve Fransa'nın, Rusya ile anlaşmadan sonra ama gecikmeksizin bu konuda güvence vermesini sağlamasında çok fazla ısrar edemem. Her halükarda Rus Karadeniz filosunun, burada tehdit olarak yorumlanan İstanbul Boğazı girişindeki seyirlerine son vermesi gereklidir; ondan sonra Osmanlı hükümetinin Boğazlar'dan düşman gemilerin geçişine karşı çıkacağı sözü vermesini sağlamak için diplomatik girişimlerde bulunabiliriz. Rusya büyükelçisi de benim yaptığımın aynısını yapıyor ama farklı araçlarla...*[1613]

Bompard ayrıca İtilaf devletlerinin Osmanlılara aynı zamanda Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'ya önerilen türden teşvikler sunamamasını de eleştirdi:

[1611] Rusya Dışişleri Bakanı'ndan Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'ne. Petrograd, 27 Temmuz (9Ağustos), 1914. (Telgraf.) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 9.

[1612] Bompard'dan (İstanbul) Fransa Dışişleri Bakanı Doumerge'ye, Tarabya, 9 Ağustos 1914 no. 291. Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques Français, 1914 (3 Aout-31 Decembre)* (Paris, 1999), s. 41.

[1613] Fransa'nın Babıâli Büyükelçisi Bompard'dan Fransa Dışişleri Bakanı Doumergue'ye no. 292, 9 Ağustos 1914, Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques Français, 1914 (3 Aout-31 Decembre)* (Paris, 1999), s. 41.

Levent Şahverdi Arşivi

Almanya Türkiye'yi kendi yanına çekmek için Türklerin gözleri önüne en baştan çıkarıcı bakış açılarını sererken biz de Osmanlı devlet adamlarının oryantal tasavvuru için yem sunmalıyız ya da onları tamamen düşmanımızın kollarına atmış olacağız. Britanya büyükelçisi namevcut ve İngiltere şu anda İstanbul'da iki Osmanlı savaş gemisine el koyulmasının neden olduğu kendisine yönelik aşırı öfkeyle felç olmuş durumda. Türkiye'nin tarafsızlığını muhafaza etmek için, Osmanlı hükümetiyle büyük bir güç ve inandırıcılıkla konuşmaya örnek olan İtalya Büyükelçisinin harika işbirliğine sahibiz. Türklerin büyük bir çoğunluğunun en güçlü devlet olduğunu ve Rusya'ya karşı onları koruyacağını düşündükleri için Almanya'ya sıcak baktığı da bir gerçek. Almanya'nın Liege'i ele geçirmesi onları oldukça etkiledi ve görünüşe göre Almanya'nın nihai zaferine karşı bir an için duyulan kaygıları da giderdi. Şayet olaylar aleyhimize gelişirse, Türkiye'yi çok uzun süre tarafsız tutmanın mümkün olacağını sanmıyorum. Şayet Fransa ve İngiltere'nin birleşik filoları doğu kısmına kadar Akdeniz'in efendileri olduğunu göstermek için bir şey yapabilirlerse, şayet Avusturya-Alman filosunun Çanakkale Boğazı'na erişemeyeceği çok netse, Türkiye Rusya'ya karşı hareket etmekte güçsüz olduğunu görecektir ve Bulgaristan ile anlaşmasına gelince tamamlanmış görünmüyor. Bulgaristan kesin bir şey bekliyor. Bunu Rusya'nın durumu belirleyecek.[1614]

İstanbul'da halkta kaydadeğer ölçüde güçlü duygular uyandıran Rus tehditlerinin neticesinde 9 Ağustos 1914'te Osmanlı hükümeti, Britanya'nın iki Osmanlı gemisine el koymasını kınayan çok güçlü bir açıklama yayımladı. Ancak aynı zamanda Sadrazam Said Halim İstanbul'daki Britanya Büyükelçisine açıklamayı dikkate almamasını, bunun sadece halkı hedef alarak yayımlandığını ve Osmanlı hükümetinin meselenin kendisini Almanya ile ittifaka veya Britanya ve müttefikleriyle savaşa sürüklemesini istemediğini söyledi.[1615]

10 Ağustos 1914'te, tam olarak saati farklı raporlarda değişse de, 18:00 ila 20:00 arasında, *Göben* ile *Breslau*'nun, Britanya gemileri

[1614] Fransa'nın Babıâli Büyükelçisi Bompard'dan Fransa Dışişleri Bakanı Doumergue'ye no. 292, 9 Ağustos 1914, Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques Français, 1914 (3 Aout-31 Decembre)* (Paris, 1999), s. 41.

[1615] İstanbul'daki Britanyalı Diplomat Henry Beaumont'tan Sir Edward Grey'e, 9 Ağustos 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 2.

onları sadece belli bir mesafeden takip etmeye devam ederken Osmanlı sularına girerek Çanakkale Boğazı'na girmeye yönelmesiyle Akdeniz takibi doruk noktasına ulaştı.[1616] *Göben* Çanakkale Boğazı istihkâmlarının görüş alanına girdiğinde Alman Şansölye Bethmann-Hollweg, Almanya Osmanlılara daha fazla donanma desteği sunamamışken gelişlerinin Osmanlı hükümetini açıkça savaşa girerek sonunda anlaşma yükümlülüğüne uymaya ikna etmek için yeterli olmasını umduğu yorumunda bulundu. Von Wangenheim'a Alman gemilerinin isteği üzerine ve kaydadeğer tehlikeye rağmen Osmanlı İmparatorluğu'na yardım etmek için geldiğini yazdı. Bu nedenle Osmanlılar İttifak Güçlerinin savaş çabasına tamamen katılmakla yükümlüydü.[1617] Şansölye'nin isteği üzerine, Almanya Genelkurmay Başkanlığı Enver'e, Rusya ve Britanya'nın dikkatini batı cephesinden başka yöne çevirmek, İtilaf devletlerinin imparatorluklarındaki Müslümanları ayaklanmaya teşvik etmek ve Britanya'nın Süveyş Kanalı'ndan Hindistan'a uzanan cankurtaran hattını koparmak için hem Kafkasya hem de Süveyş ve Mısır'a karşı saldırılar düzenlenmesini isteyen bir nota, bir kopyasını da Liman von Sanders'e gönderdi.[1618] Aynı zamanda Almanya Deniz Kuvvetleri Souchon'a, Osmanlı makamlarından herhangi bir yetki için beklemeksizin derhal Karadeniz'e açılmasını ve Ruslara saldırmasını emretti:

> *Varılan anlaşma temelinde, böylece Türkiye'yi bizim tarafımızda olmaya zorlamak için mümkün olduğunca çabuk Konstantinopolis'e gitmeniz büyük önem arz etmektedir. Büyükelçi doğrudan bilgilendirilmiştir.*[1619]

Osmanlı hükümeti artık en büyük zorlukla karşı karşıyaydı: tarafsız konumunu kaybetmemesi için uluslararası hukukun gerektirdiği ve

[1616] Miller, *Superior Force*; Bobroff, s. 168; Fransa Dışişleri Bakanı Paul Doumergue'den St. Petersburg, Londra ve İstanbul'a, Fransız Donanma Bakanlığı'ndan Goeben ile Breslau'nun 10 Ağustos 1914, saat 18:30 itibariyle Çanakkale Boğazı'nda oldukları hakkındaki resmi bilgiyi teyit eden mesaj. Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques Français, 1914 (3 Aout-31 Decembre)* (Paris, 1999), s. 41, gemilerin 18:00'de vardıklarıyla ilgili. Büyük Britanya, *Correspondence respecting Events Leading to the Reputure of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 3, gemilerin 20:30'da vardıklarıyla ilgili.

[1617] Bethmann Hollweg'den İstanbul Büyükelçiliği'ne no. 350, 10 Ağustos 1914: PA/AA, R 22402, aktaran Aksakal, s. 120.

[1618] Cemil Çelik, s. 31-32; Yılmaz, s. 69; Erden, *Paris'ten*, s. 25; Baycan, s. 383.

[1619] Almanya Deniz Kuvvetleri'nden Souchon'a, 10 Ağustos 1914: BA-MA, RM 40-455, aktaran Aksakal, s. 121; Winstone, s. 130-131.

Levent Şahverdi Arşivi

İtilaf devletleri büyükelçilerinin tekrar yapması uyarısında bulunmuş olduğu gibi gemileri ve mürettebatlarını alıkoymalı ve onları Britanya'nın silahlarıyla yüzleşmeye mi göndermeliydi yoksa Almanya'nın giderek sertleşen savaşa katılması taleplerini, ya doğrudan ya da *Göben* ile *Breslau*'nun sularına girmesine izin vererek ve belki de Rusya'ya saldırarak dikkate mi almalıydı. Enver ve meslektaşları ne yapacaklarından emin değildi. Çanakkale Boğazı'ndaki Osmanlı komutanlar, meseleyi İstanbul'a havale edip emirlerini beklerken Alman gemilerine beklemeleri söylendi. Alman danışman Kress von Kressenstein daha sonra, Enver'in ilk tepkisinin oyalamak olduğunu bildirdi. Von Kressenstein Enver'e, Çanakkale Boğazı'ndaki Osmanlı komutanların Souchon'a, Alman gemilerine ne yapılacağıyla ilgili İstanbul'dan talimat beklediklerini söylediklerini ve derhal bir cevap verilmesi gerektiğini söyleyerek Almanya'nın talebine olumlu bir cevap vermesi için baskı yaptı. Enver, Sadrazam ve Meclis-i Vükela'ya danışacağını söyleyerek oyalandı. Von Kressenstein bunun yeterli olmadığını ve hemen bir cevaba ihtiyacı olduğunu söyledi. Enver daha sonra *'Girmelerine izin verilecek.'* diyerek teslim oldu. Kress buna kilit bir soruyla karşılık verdi: *'Şayet Britanya'nın savaş gemileri takip ederse, ateş açılacak mı?'* Enver *'Meslektaşlarıma danışmalıyım.'* şeklinde yanıtladı. Ama von Kressenstein daha fazla beklemeyecekti. *'Bir cevap almalıyım,'* dedi ve Enver de *'Evet.'* diye yanıtladı.[1620]

Amiral Souchon daha sonra olanları günlüğünde şöyle aktardı:

> *Saat 16:00'da Truva ovasını ve Çanakkale Boğazı'nı gördük. Giriş açık görünüyordu. Büyük bir endişeyle ve herkes muharebe mevzilerinde Boğazlar'a girdik. Semaforla Çanakkale Burnu'na işaret verdim: 'Hemen bir kılavuz yollayın.' Bir Türk destroyer bize yaklaştı. Muhabere flaması vardı: 'Beni izleyin.' Türk kurmay subayın elini dostça sıktım. Almanca konuştu... Yarma girişimimiz başarılı olmuştu. Herkes üzerine düşeni yapmıştı.*[1621]

Ertesi gün *Göben* ile *Breslau* Marmara Denizi'ne açıldı ve İstanbul'a yönelerek 14 Ağustos akşamı buraya vardı. İtilaf devletleri büyükelçilerinin Osmanlıların tarafsızlık konumlarını ihlal ettikleri şikâyetlerine cevaben, Osmanlı hükümeti iki gemiyi, Britanya'nın el koyduğu

[1620] McLaughlin, *Escape of the Goeben*; Winstone, s. 131.
[1621] McLaughlin, *Escape of the Goeben*; Winstone, s. 131.

Levent Şahverdi Arşivi

gemiler için tazminat olarak aldığını açıkladı, sırasıyla *Yavuz Selim I* ve *Midilli* olarak adlandırdı, Alman subaylar ve mürettebat Osmanlı donanmasına girdi ve Amiral Souchon iki geminin yanı sıra Osmanlı donanmasının da komutanı oldu.[1622] Bu noktada, hem Britanya ve Fransa olanları şiddetle protesto etmek istiyordu ama aynı zamanda Rusya'nın tepkisini dizginlemek, böylece olayın onları Osmanlıları kaçınmaya çalıştıkları şeyi yapmaya, Almanya'nın yanında savaşa girmeye mecbur etmeye neden olmaması için harekete geçtiler. Bu nedenle Fransız Büyükelçi protestolara katıldı ama aynı zamanda hükümetinin, Rusların Osmanlıların açıkça İttifak Devletlerine katılmasına neden olacak hiçbir şey yapmaması çağrılarını aktardı:

> *... Rus hükümetinin Türk hükümetine, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü ihlal etmeme kesin niyetine dair en açık güvenceleri vermesi bana zaruri görünmektedir. Ayrıca İstanbul Boğazı girişinde gereksiz ve tehlikeli deniz hareketlerinden kaçınması da gereklidir. Türkiye'nin tarafsızlığından vazgeçmeme kesin niyetini teyit edecek önlemler alması ve bir tutum benimsemesi oyunumuzda ciddi bir galibiyet olacaktır. Bu bağlamda [Osmanlı] Hariciye Nazırı'yla konuşmanızı talep ederim.*[1623]

Britanyalılar *Göben*'in takipten kaçtığını ve sözde Osmanlı hizmetinde olsa da halen Almanya'nın idaresinde olduğunu öğrendiklerinde, Britanya'nın Akdeniz filosunun büyük bir bölümünü Çanakkale Boğazı ve Ege'yi izlemek üzere yerleştirdiler. Neticede, anlaşmalarına göre Akdeniz'in tamamında İtilaf devletlerinin donanma faaliyetlerinin sözde komutası Fransa'nın elinde olmasına rağmen, aslında doğu Ege, sadece Britanya komutası altında ve öngörülmüş olan doğrudan Fransız kontrolünün dışında bir Britanya bölgesi haline geldi.[1624] Fransızlar Adriyatik'teki Pula limanında sıkışmış olan Avusturya filosunun çıkıp İtalya'nın Kuzey Afrika'dan Fransa'nın güney kıyısına Fransız asker ve ikmal malzemesi taşınmasını durdurma çabasına katılması

[1622] Beaumont'tan Sir Edward Grey'e, İstanbul, 11 Ağustos 1914: *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 3; Trumpener, s. 31.

[1623] Fransa Dışişleri Bakanı Doumergue'den M. Paléologue [Fransa'nın St. Petersburg Büyükelçisi] ve M. Paul Cambon'a [Fransa'nın Londra Büyükelçisi], 11 Ağustos 1914, no. 583 ve 569. Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques Français, 1914 (3 Aout-31 Decembre)* (Paris, 1999), s. 41-42.

[1624] Corbett ve Newbolt, *Naval Operations* I, s. 86-88.

Levent Şahverdi Arşivi

endişesiyle bu yeni düzenlemeyi memnuniyetle kabul etti. Fransızların filosu çok daha üstündü, bu nedenle Avusturyalılar bunu yapmaya cesaret edemediler, dolayısıyla Çanakkale Boğazı'na giderken *Göben* ve *Breslau*'ya yardım etmeyi ya da Çanakkale Boğazı ve doğu Akdeniz'de devriye gezen Britanya filosuna saldırmayı reddettiler. O an için Britanyalılar, *Göben* ile *Breslau*'nun Osmanlı hizmetine girmesini durduramamış olsalar da Çanakkale Boğazı'nı ve güney Anadolu kıyısını izlemekte serbestti. Ne Fransa ne de Avusturya birbiriyle savaşmak istiyordu ancak Fransa sonunda 13 Ağustos 1914'te, Rusya'nın, Avusturya filosunun Adriyatik'ten Osmanlıların Rus çıkarlarına saldırmasına yardım edebilecekleri Çanakkale Boğazı'na ve Karadeniz'e açılacağı korkusu nedeniyle Avusturya'ya savaş ilan etmeye zorlandı. Avusturya filosunu Pula'daki üssünden dışarı çıkarmaya korkarken ve Fransa girişlerinde devriye gezse de Adriyatik'e girmeye korkarken sonuçta savaşın geri kalanı boyunca bir kilitlenme durumu yaşandı. Aşağı yukarı aynı zamanda, Almanya Avusturya'nın filosunu Akdeniz'de yardım için göndermeyi reddetmesine kendi denizaltılarını karadan Pula'ya sevk ederek karşılık verdi. Denizaltılar burada yeniden monte edildi ve ardından önce Trablusgarp ve Bingazi'deki *Teşkilat-ı Mahsusa* gerilla faaliyetine yardım etmek ve daha sonra başarılı bir şekilde Atlantik'te yürüttüğü İtilaf devletleri sevkiyatına yönelik aynı türden denizaltı saldırıları gerçekleştirmek için Adriyatik, Akdeniz ve Ege'ye gönderildi.[1625]

Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Winston Churchill ile Birinci Deniz Lordu Battenberg Prensi Louis hâlihazırda, iki Alman savaş gemisinin Ege ve Akdeniz'de Britanya donanmasını tehdit etmek için yeniden ortaya çıkmamasını temin etmek için Çanakkale Boğazı girişlerine mayın döşemeyi planlıyordu.[1626] İtilaf devletleri dışişleri bakanlıklarının bu noktada istediği son şey ise, Osmanlı'nın *Göben* ile *Breslau*'yu devralmasını protesto etmek amacıyla İstanbul'daki Britanya Donanma

[1625] Aichelburg, W., *Die Unterseeboote Österreich*-Ungarns (2 cilt, Akademische Druk-u, Verlaganstalt, Graz, Avusturya, 1981); L. Baumgartner, ve G. Pawlik, *S.M. Unterseeboote, Das KuK Unterseebootswesen, 1907-1918* (Graz, Weishaupt, 1987). Simon, s. 129-130; Halpern, *World War I*, s. 59-61.

[1626] Churchill'den Birinci Deniz Lordu Prens Louis Battenburg ve Sir Frederick Sturdee'ye, Deniz Kuvvetleri, 18 Ağustos 1914. ADM 116/34/91. Metin Gilbert, *Churchill Companion* III/1, s. 44 içinde; Birinci Deniz Lordu Battenburg Prensi Louis'den Winston S. Churchill'e: ADM 126/3491. Metin Gilbert, *Churchill Companion*, III/1, s. 44 içinde.

Levent Şahverdi Arşivi

Misyonunu geri çekmekti. Her ikisi de Alman gemilerin gelmesinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın eline düşmesini önlemeyi öncekinden çok daha zaruri kıldığını düşünüyordu, bu nedenle gemiler Osmanlı sularına girmeden önce bulundukları tehditlerin hiçbirini gerçekleştirmeksizin durumu kabul ettiler.[1627] Aslına bakılırsa, Britanyalı hukuk uzmanları Dışişleri Bakanlığı'na, Britanya'nın *Sultan Osman* ile *Reşadiye*'ye yasadışı el koymasının Osmanlı'nın *Göben* ile *Breslau*'yu devralmasına karşı herhangi bir hukuki itirazda bulunmasını neredeyse imkânsız kıldığını bildirdi.[1628] Bunun yerine, Britanya ve Rusya, gemilerin gerçekten Osmanlı komutasına girmiş olması ve gemilerin mürettebatı olan Alman subayların ve denizcilerin Almanya'ya geri gönderilmesi kaydıyla Osmanlı donanmasına danışmanlık yapan Misyonu tutmak istediklerini belirterek vaziyeti kurtarma amaçlı bir jest girişiminde bulundular.[1629] Osmanlılar bunu yapma sözü vererek İtilaf devletlerinin o anki öfkesini bastırdı ancak daha sonra sözlerini tutmak için hiçbir şey yapmayarak hem Amiral Souchon hem de Alman mürettebatı tutarken İtilaf devletleri neredeyse iki ay boyunca buna karşılık hiçbir şey yapmadı.[1630]

Britanya ve Rusya'nın Osmanlıları savaşa girmeye zorlamak istememesi, ittifak anlaşmasını sadece Kayser öyle yapmasını emretmiş olduğu için imzalamış olan ancak *Göben* ile *Breslau*'nun Karadeniz'e gönderilmesine, Osmanlı'nın savaşa girmesinin İttifak Devletlerinin savaş çabasına çok az katkıda bulunurken hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Almanya üzerinde büyük bir yük oluşturacağı gerekçesiyle karşı çıkmaya devam eden Almanya Büyükelçisi von Wangenheim tarafından şiddetle desteklendi. Osmanlı İmparatorluğu için durumun, ağustos başında ittifak anlaşmasına varıldığı dönemdekinden farklı

[1627] Sazonov'dan Benkendorf'a, 13 Ağustos 1914, telgraf 1873, MO 6.1, s. 68, dipnot 1, aktaran Bobroff, s. 170.

[1628] Rusya'nın Londra Büyükelçisi Benkendorf'tan Sazonov'a, 12 Ağustos 1914; telgraf 303-304, MO 6.1, no. 76 ve not 1, aktaran Bobroff, s. 170.

[1629] Sir Edward Grey'den Mr. Beaumont'a, Dışişleri Bakanlığı, 12 Ağustos 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 4; Giers'ten Sazonov'a, İstanbul, 31 Temmuz (13Ağustos), 1914. (Telgraf.) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 12.

[1630] Sazonov'dan Giers'e, 12 Ağustos 1914, telgraf 1846, MO s. 49, not, aktaran Bobroff, s. 176; Beaumont'tan Grey'e, 14 Ağustos 1914: *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 5.

Levent Şahverdi Arşivi

olduğunu bildirdi. O zaman İtalya halen Üçlü İttifakın bir üyesiydi. Bu nedenle Osmanlılar Boğazlar'ın savunmasına yardım etmesi için onun donanmasına güvenebilirdi. Ancak İtalya yakın zamanda İtilaf devletlerine katılırken Avusturya Macaristan Osmanlı'nın donanma yardımı isteğini geri çevirmiş böylece Osmanlı'nın durumunu çok daha tehlikeli kılmış ve Osmanlı donanmasını, şayet Karadeniz'de eylemde bulunmaya kalkışır ve İtilaf devletleri bir savaş ilanıyla karşılık verirse, arkadan bir saldırıya açık bırakmıştı.[1631] Alman donanma uzmanları Çanakkale Boğazı ile İstanbul'un Büyük Britanya ile Fransa'nın birleşik filolarının kararlı bir saldırısına karşı elde tutulamayacağını düşünüyordu ki bu da Almanya'nın Osmanlıların sağlayabileceği her türlü yardımın yanı sıra iki modern muharebe gemisini de kaybedeceği anlamına geliyordu. Von Wangenheim Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallavicini ile beraber, hükümetlerinin Osmanlı askerleri olsun veya olmasın, *Göben* ile *Breslau*'yu Karadeniz'e göndererek Osmanlı'nın Rusya'ya saldırmasını sağlamaya çalışmaması gerektiği sonucuna vardı. Bunun yerine tekrar tekrar, Osmanlıların Bulgaristan ve Romanya ile daha küçük bir Üçlü İttifak kurmasını savundular, böylece topraklarının Ruslar tarafından herhangi bir şekilde işgaline neredeyse bir milyon kişilik birleşik bir ordu ile direnmekte işbirliği yapabilirlerdi. Rusya hâlihazırda, Osmanlı'nın savaşa girmesi tehdidi nedeniyle başlangıçta Almanya'ya karşı batı cephesine göndermeyi planlamış olduğu askerleri tutuyordu. Bu tehdit, Osmanlıların Bulgaristan ve Romanya ile ittifak olması halinde daha da büyüyecekti. Almanya Dışişleri Bakanlığı'ndaki üstleri, Kayser'in aktif bir Osmanlı müdahalesini temin etme arzusunu desteklemek için güçlü bir şekilde çalıştıklarından von Wangenheim'ın Berlin'e gönderdiği raporlar onu bu politikayı destekliyor gibi gösteriyordu; ancak aslında genellikle Osmanlının dâhil olmasına karşı olan Osmanlı Meclis-i Vükela üyelerinin savlarını desteklerken arkadaşlarına ve Osmanlı devlet adamlarına aynı şekilde Almanya'nın vakitsiz bir Osmanlı eyleminden fayda sağlayamayacağını söylüyordu.[1632]

[1631] Aichelburg, W., *Die Unterseeboote Österreich*-Ungarns (2 cilt, Akademische Druk-u, Verlaganstalt, Graz, Avusturya, 1981).

[1632] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 505, 15 Ağustos 1914: PA/AA, R 22402. Donanma uzmanları bu sorunları tartışmaya devam ettiler: Souchon'dan Almanya Deniz Kuvvetleri Komutanı'na, 15-18 Ağustos 1914: BA-MA, RM 40-55, Yaprak 3-10; Wahnschaffe'den Bethmann'a, 21 Ağustos 1914: PA/AA, R 22402, hepsini aktaran Aksakal, s. 125.

Levent Şahverdi Arşivi

Ruslar da, bir yandan güçlü bir şekilde protesto ederken, öte yandan Osmanlı hükümetiyle Enver'in ay başında yaptığı bir ittifak önerisi konusunda müzakere etmeye devam ediyorlardı. Buna cevaben Osmanlı hükümeti, daha önce Enver tarafından sunulan şartlarını bile yumuşattı. St. Petersburg'daki Osmanlı Maslahatgüzarı Fahreddin Bey Sazonov'a, Osmanlıların Trakya'da veya Doğu Anadolu'da toprak elde etmek peşinde olmadığını sadece Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunacağına dair bir güvence istediklerini, Kapitülasyonların tamamen kaldırılması peşinde olmadıklarını ama sadece Almanya'ya Anadolu'da tanınmış olan ayrıcalıklarda değişiklikler istediğini ve Rusya'nın Osmanlı topraklarında Ermenilerin milliyetçi emellerini desteklemeyeceğine dair bir güvence istediklerini bildirdi. Sazonov buna, Osmanlıların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman ekonomik çıkarlarının kontrolünü ele geçirmesinin, değeri kuşkulu yeni topraklar edinmekten daha faydalı olacağını söyleyerek cevap verdi. Rusya'nın iyi niyetini vurgulamak için Sazonov, Osmanlı seferberliğine ve Alman gemilerini satın alma tahrikine rağmen, Rusya'nın askerlerini Kafkasya'ya göndermediğine, kuzeyde Almanya ve Avusturya'ya karşı toplu bir halde tutmaya devam ettiğine işaret etti. Sözlerini Osmanlılardan tarafsızlıklarının gerçek olduğunu göstermek için seferberliklerine son vermelerini isteyerek sürdürdü. Ancak böyle bir eylem onu tamamen seferber olmuş Rusya karşısında savunmasız bırakacağından Sazonov, Osmanlı'nın toprak bütünlüğüne dair ortak bir İtilaf devletleri güvencesi ve Osmanlıların Almanların Anadolu'daki tüm imtiyazlarının ve girişimlerinin sahibi olacağına dair bir İtilaf devletleri güvencesi önerdi. Sazonov Giers'e, Rusya'nın Ermenilerle ilgili olanlar hariç Osmanlı'nın tüm koşullarını kabul edeceği cevabını verdi ama bunlar Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü içerdiğinden ve Osmanlılar İtilaf devletlerinin geçmişte göz ardı etmiş oldukları aynı türden toprak bütünlüğü sözlerine gerçekten güvenmediğinden, müzakereler bu başlangıç safhalarının ötesine hiç geçmedi.

Osmanlılar bu defa Ege adalarında ve batı Trakya'da kaybettikleri toprakların iade edilmesi arzularını koşullarına dâhil etmemişlerdi çünkü Ege'de Yunan donanmasının kolaylıkla üstesinden gelme gücünü sağlayacak şekilde *Göben* ile *Breslau*'nun Osmanlı filosuna eklendiği haberleriyle alarma geçtiğinden müzakere etmeye istekli görünen Yunanistan ile doğrudan müzakerelerle bir uzlaşmaya var-

Levent Şahverdi Arşivi

mayı umuyorlardı. 13 Ağustos 1914'te Atina'daki Osmanlı Sefiri Galib Kemali Bey, Yunanistan'ın Çanakkale Boğazı'nın girişine en yakın adaları, yani Limni/Limnos, Midilli/Mytilene, Sakız ve Samos'u, adalardaki Yunan azınlığa adil davranılmasını garanti etmek için özerklikle ve Hristiyan bir yönetici ile iade edeceği bir uzlaşma önerdi.[1633] Ancak Yunanistan Başbakanı Venizelos, bu Alman gemilerin Osmanlı sularına girmesinin Osmanlıların İttifak Devletlerine katılmasının kesin olduğu anlamına geldiğini farz etmişti.[1634] Bu nedenle Yunanistan'ın İtilaf devletlerine katılması olasılığını araştırmaya başlamıştı, böylece Gelibolu Yarımadası'nın işgali ve Britanya'nın İstanbul'u işgaline yardım etmek için cömert bir şekilde Yunan askerleri temin etmeyi önererek Batı Anadolu'da büyük bir Osmanlı toprağı elde edebilirdi.[1635] Büyük bir fırsat sezen Venizelos Osmanlı'nın Ege adalarıyla ilgili önerisini reddederken Almanya'yı, gemileri Osmanlılara satmasından dolayı bunun Ege'deki mevcut güç dengesini bozduğu gerekçesiyle protesto etti. Takip eden olaylar açısından Almanya'nın cevabı özel bir önem taşımaktadır: Almanya Dışişleri Bakanı von Jagow Berlin'deki Yunanistan Büyükelçisi'ne Ege'deki güç dengesinin bozulmadığını çünkü aslında satışın hiç gerçekleşmediğini ve gemilerin tamamen Alman idaresinde ve komutasında olmaya devam ettiğini söyledi.[1636] İstanbul'daki Britanya Büyükelçisi Mallet de, onlar için ithal edilen malzemelerden Osmanlı limanlarındaki Alman bandıralı gemilerle aynı gümrük vergileri alınmaya devam ettiğinden gemilerin aslında Osmanlılar tarafından satın alınmadığı sonucuna vardı.[1637] Bu koşullar altında, Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na Ermenilerin Doğu Anadolu'daki hak iddialarına karşı güvence vermeyi reddettiğinden, Osmanlı Meclis-i Vükela geri adım attı. Şayet Doğu Anadolu'da herhangi bir güvence yerine batı Trakya ve Ege adalarını koymak istiyorsa, Osmanlı

[1633] Striel'ten Panas'a, 13 Ağustos 1914: Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Arşivleri no. 25507, aktaran Leon, s. 35.

[1634] Leon, s. 363

[1635] Churchill, *World Crisis* I, 485.

[1636] Atina'daki Rus Bakan Demidoff'tan Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a, Atina, 6 Ağustos (19 Ağustos), 1914. Telgraf. Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 14-15.

[1637] Mallet'ten Grey'e, 7 Eylül 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 21; Mallet konusunda, bakınız Joseph Heller, 'Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire: The Road to War,' *Middle Eastern Studies*, XII/1 (1976), s. 3-44.

Levent Şahverdi Arşivi

hükümetinin Rusya ile müzakereleri sürdürmek istediğini kabul etti.[1638] Ancak Rusya bu planı reddetti, dolayısıyla tüm müzakere süreci sonuçsuz sona erdi. Bu arada Britanya Dışişleri Bakanı Gray, Yunanistan'ın batı Anadolu'da kendi emellerini ilerletmek için İtilaf Devletlerini kullanmak için sarf ettiği çabayı tüm açıklığıyla gördüğünden ve bunun bir parçası olmak istemediğinden Venizelos'un İtilaf Devletleriyle flörtü de başarısız oldu.[1639] Daha sonra savaş sırasında, güçlü bir şekilde Yunan yanlısı olan David Lloyd George Başbakan olduğunda, bu tutum değişecek ve İtilaf Devletlerine katılması için Yunan emelleri beslenecekti, ama o an için Yunanistan tarafsızlığını sürdürdü.

İtilaf Devletlerinin resmi protestoların ötesinde bir tepki göstermek istememesinden ve *Göben* ile *Breslau*'nun, sözde olsun olmasın, Osmanlı donanmasına katılmasından sonra müzakereleri sürdürme isteklerinden açıkça anlaşıldığı üzere, Osmanlılar aşikâr bir şekilde İtilaf Devletlerinin blöfünü görmüş ve galip gelmiştir. Rusya Büyükelçisi Giers sonuçta Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumu doğru bir şekilde değerlendirdi. İtilaf Devletlerinin konumu ölçülemez derecede zayıflarken İttifak Devletlerinin nüfuzu pekişmişti ve Osmanlılar öncekine göre çok daha büyük bir güven ve otoriteyle hareket ediyordu.[1640] *Yavuz Selim* ve *Midilli*, Marmara Denizi ve İzmit Körfezi'nden geçişleri sırasında daha fazla kömür almak için ne zaman kıyıya yanaşsa, büyük Osmanlı kalabalıklarınca heyecanla karşılandı. Aynı zamanda, artık Osmanlı savaş gemileri olarak, Boğazlar'dan geçen Fransa, Britanya ve Yunanistan'a ait ticaret gemilerini düzenli olarak aradılar, telsizleri ve diğer stratejik aletleri çıkardılar ve şayet razı olmazlarsa onları havaya uçurmakla tehdit ettiler.[1641] Osmanlı hücum botları da

[1638] Sazonov'dan Giers'e, 12 Ağustos 1914, telgraf 1855, MO 6.1, no. 72, aktaran Bobroff, s. 177; Giers'ten Sazonov'a, 13 Ağustos 1914, telgraf 690, TR no. 32, aktaran Bobroff, s. 178; Sazonov'dan Benkendorf'a, 15 Ağustos 1914, telgraf 1896: MO 6.1, no. 100; Sazonov'dan Benkendorf ve Izvolskii'ye, 15 Ağustos 1914, telgraf no. 1912, TR no. 38; ikisini de aktaran Bobroff, s. 177-178.

[1639] William Manchester, *Last Lion*, I, 512.

[1640] Giers'ten Sazonov'a, 30 Temmuz (12 Ağustos), 1914. Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 12.

[1641] Grey'den Beaumont'a, 12 Ağustos 1914: *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 4; Giers'ten Sazonov'a, 1 Ağustos (14 Ağustos), 1914. (Telgraf.) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 13; Mallet'ten Grey'e, 19 Ağustos 1914, Beaumont tarafından 14 Ağustos 1914'te Osmanlı Hükümetine gönderilen söz-

Levent Şahverdi Arşivi

Çanakkale Boğazı'ndan açılıyor, devriye gezen Britanya savaş gemilerinin hatlarından geçiyor ve konumlarını civardaki Alman gemilerine bildiriyordu.[1642]

Bu sinir bozucu şeylere ek olarak Osmanlılar Güçler itiraz etmeden veya karşı koymadan önce Kapitülasyonları sınırlamakta ne kadar ileri gidebileceklerini de bulmaya çalıştılar. 12 Ağustos 1914'te Enver Sadrazam Said Halim Paşa'ya on gün önce kabul edilen Seferberlik Kanunu'nun Osmanlı hükümetine, başlıca Osmanlı limanlarındaki yabancı gemilerde ve ambarlarda bulunan, Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu Rus ve diğer yabancılara ait mallara el koyma yetkisi verdiğini bildirdi.[1643] Bu fikir, nazırları Enver'in isteklerine uymaya ikna eden Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından da desteklendi.[1644] Osmanlı Meclis-i Vükela ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nda ikamet eden yabancıların Osmanlı yurttaşlarıyla aynı özel savaş vergilerine tabi olması kararına vardı ve benzer prosedürlerin İtilaf devletlerinde de izlendiğini belirtti.[1645] Sonuçta Güçler, Kapitülasyonlar uyarınca hakları olarak gördüklerini ihlal eden bu tür önlemlere karşı, Osmanlı'nın *Göben* ile *Breslau*'yu 'satın almasına' gösterdiklerinden daha şiddetli bir tepki gösterdiler, dolayısıyla bu önlemler geçici olarak geçersiz kılındı ama 1 Ekim 1914 itibarıyla Kapitülasyonların kaldırılmasıyla bir kez daha yürürlüğe girdi.

Her iki taraf da Osmanlıları kendi ittifaklarına çekme çabalarını sürdürdü ama İtilaf devletleri tarafsızlık karşılığında Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunmasından başka bir şey önermediğinden Osmanlılar İttifak Devletlerinin yanında savaşa girmeye yaklaşmaya devam ederek İtilaf Devletlerinin kendilerine karşı çok daha tehlikeli eylemlerde bulunması riskini göze aldılar. İstanbul'daki İtilaf devlet-

lü notayı kapsamaktadır, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, 1914), s. 19.

[1642] Giers'ten Sazonov'a, İstanbul, 12 Ağustos 1914. Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 11.

[1643] Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sadrazamı'a, 30 Temmuz 1330/12 Ağustos 1914: BBA-BEO, Bahriye Giden 322825. Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sadrazam'a, 5 Şevval 1332/13 Ağustos 1330/26 Ağustos 1914: BBA-BEO Bahriye 322999; Aksakal, s. 108-109.

[1644] BBA-Dahiliye Nezareti'nden Sadrazam'a, 28 Ramazan 1332/7 Ağustos 1330/20 Ağustos 1914: BBA, BEO 322956.

[1645] Meclis-i Vükela Mazbataları 191-27, 20 Ramazan 1332/30 Temmuz 1330/12 Ağustos 1914; BBA, BEO.NGG 172, Hariciye Gelen 324407, 1 Aralık 1330/25 Muharrem 1333/14 Aralık 1914, hepsini aktaran Aksakal, s. 110.

leri büyükelçileri, *Göben* ile *Breslau*'nun gelişini takiben, en azından Britanya Donanma Misyonunu İstanbul'da tutma umuduyla başlangıçtaki tehditlerinden geri adım atmıştı. Ancak 15 Ağustos 1914'te, Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın Amiral Limpus ve beraberindekileri, yerlerine Türk donanma subaylarını getirip onları Nezaret'te küçük idari konumlara yerleştirmesiyle bu istek de suya düştü. Aynı zamanda, her ne kadar ancak *Sultan Osman* ve *Reşadiye*'yi almak için Londra'ya gönderilmiş olan Rauf [Orbay] ile mürettebatlar döndükten sonra olsa da, bir kez daha *Yavuz* ve *Midilli*'deki Alman subayları ve denizcileri geri gönderme sözü vererek İtilaf devletleri büyükelçilerini umutlandırdı.[1646] Britanya ancak bir ay sonra 9 Eylül'de, misyonun sürdüğü ama Osmanlı hükümeti tarafından tanınmadığı durumun, Britanyalı bir amiral için 'alçaltıcı' olduğunu düşünen Büyükelçi Mallet'in tavsiyesi üzerine, Limpus'u İstanbul'dan çekerek tepki gösterdi:

> *Pek çok açıdan durum iyileşme gösteriyor ama Majestelerinin Hükümeti misyonun süresiz olarak kalmasını istemedikçe bana göre şu an çekmek için uygun bir zaman olacaktır. Tutumları açıkça bunu haklı gösterdiğinden Türkler bu adımı bir sıkıntı sebebi olarak göremez. Misyona şu anda yokmuş gibi davranılmaktadır ve bu nedenle konumları hem küçük düşürücü hem de kırıcıdır. Almanya'nın donanma üzerindeki kontrolü her geçen gün daha da güçlenmektedir ve Alman mürettebatın gideceğine dair bir işaret yoktur. Aslına bakılırsa, bizim için dezavantajlı olmanın çok ötesinde bu, sonunda Almanların safi iyi olmadıklarını anlamaya başlayan Türk Hükümeti için utanç verici bir hal almaktadır. Amiral Limpus'un bana söylediğine göre, Alman subayları sevmediklerinden Türk donanma subayları arasında büyük bir hoşnutsuzluk hüküm sürmektedir ve hatta onların altında hizmet etmektense isyan edeceklerini ima etmektedirler.*
>
> *Misyonu geri çekme vaktinin geldiği kanaatindeyim ve şayet bu prensipte onaylanabilirse konumunun şiddetle farkında olan*

[1646] Amiral Sir Arthur Limpus'tan, Türk Hükümetinin Donanma Danışmanı, İstanbul, Churchill'e, Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu, 16 Ağustos 1914: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/45/133-134; Beaumont'tan Grey'e, 15 Ağustos 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 5.

Levent Şahverdi Arşivi

amiralle konuşacağım ve ondan gerekli düzenlemeleri yapmasını isteyeceğim.[1647]

Tam da bu noktada, Alman subay ve denizcilerin, Alman Askeri Misyonunun yanı sıra *Yavuz* ve *Midilli*'de devam eden mevcudiyeti, İtilaf Devletleri büyükelçilerini ve halen İstanbul'da olan diğer İtilaf devletleri subaylarını, Osmanlı hükümetinin ve askeri kuvvetlerinin tamamen Almanların idaresinde olduğuna ikna etti. Ancak bu, pek çok Alman subayın Osmanlı mevkidaşlarının kendilerine itaat etmeyi reddetmesinden şikâyet etmelerinin yanı sıra Osmanlı kayıtlarının üstünkörü incelenmesinin bile asılsız olduğunu gösterdiği bir inançtır. Bu tutum, Britanyalıların bir yıldan uzun bir süre sonra Gelibolu seferlerinin yenilgiyle sonuçlanmasından sonra, bunu Osmanlılar tarafından sergilenen herhangi bir olası beceri veya güce değil kendi yaptıkları hatalara bağladıkları zaman benimsedikleri tutumla aynıydı. Almanların mevcudiyetiyle ilgili olarak, Britanyalılar 'cömert' tekliflerinin, Almanların menfur güçleri ve etkileri olmaksızın, Osmanlı 'dostları' tarafından reddedildiğine inanamıyor, Britanya'nın aslında Osmanlılar için neyin iyi olduğunu Osmanlı liderlerden daha iyi bildiğini düşünüyordu. Bu nedenle 28 Ağustos'ta Britanya Büyükelçisi Mallet, takip eden iki ay boyunca ve aynı zamanda savaş boyunca sürekli olarak tekrarlanacak duruma, Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetenin Almanlar olduğuna dair bir yorum sundu:

Sir L. Mallet'ten Sir Edward Grey'e.-(29 Ağustos'ta Alındı.)

(telgraf.) Konstantinopolis, 28 Ağustos 1914.

Bana ulaşan bilgiye göre, zaman içinde Çanakkale Boğazı, Konstantinopolis ve Boğaziçi bölgesinin tamamının bir Alman bölgesi olacağına hiç şüphe yok. Yakın zamanda Sofya'dan gelen denizciler Boğazlar'daki istihkâmlara gönderilecek ve bunu daha fazlası izleyecek. Bu iş, hâlihazırda bu istihkâmlara garnizon kurmak için tahsis edilen Alman ihtiyat askerlerinin üzerinde ve ötesinde.

Duydum ki, her ne kadar Türkler Boğazlar'ın savunmasının daha modern bir şekilde artırılması konusunda henüz bir

[1647] Grey'den Mallet'e, 8 Eylül 1914; Mallet'ten Grey'e, 8 Eylül 1914, PRO, FO 371/2141; metin *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 22 içinde.

emir almamış olsalar da, yakın zamanda Köstence üzerinden Almanya ile Avusturya'dan silah sevkiyatının gelmesi kuvvetle muhtemel.[1648]

Aynı gün, yakında İstanbul'da yerini Alman subayların alacağı Amiral Arthur Limpus da, Churchill'e, Almanların Osmanlı hükümetine ve silahlı kuvvetlerine hâkim olduğunu ama halkın çoğunluğunun ve askerlerin buna öfkelendiğini bildirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık on gün içinde tarafsızlığını bozacağı tahmininde bulunarak, Osmanlı hükümeti üzerinde çok az etkisi olsa da aynı konumdaki Alman subayların çok daha büyük bir nüfuza sahip olacakları izlenimi bıraktı:[1649]

Britanya Büyükelçiliği, Konstantinopolis vasıtasıyla,

Sayın Bay Churchill,

Son mektubumda size Konstantinopolis'in Almanların elinde olabileceğinin söylendiğini bildirmiştim.

Neredeyse her gün bu görüşü doğrulayan daha fazla kanıt ediniyorum. Örneğin, artık Amiral Souchon'un 'Göben'de Türk Başkomutan bayrağını dalgalandırdığını; her Türk gemisinde en az bir Alman Subay bulunduğunu; ve bazılarında ayrıca eğitmen olarak Deniz Astsubaylarının bulunduğunu biliyorum.

'Göben' geldiğinden beri alınan Alman işçi, denizci ve sahil güvenlik topçularının sayısı yaklaşık 800'e ulaştı. Çoğu iki boğazın istihkamlarında.

Son mektubumda, Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın İngiltere'ye duyduğu kızgınlıktan bahsetmiştim. Fevri ve çabuk öfkelenen biri ve bildirileni söylediğine inanıyorum.

Geçtiğimiz hafta onu hiç görmedim ama artık Almanlardan çok Fransızlara sempati duyduğunu ve Donanma gerçekte (tüm askeri kuvvetlerin Başkomutanı olarak) Enver Paşa'nın ve Almanların kontrolündeyken şimdiki –neredeyse bir hiç olma– konumuna içerlemeye başladığını düşünüyorum.

[1648] Mallet'ten Grey'e, 28, İstanbul, 28 Ağustos 1914. Büyük Britanya, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, 1914), s. 15.

[1649] Türk Hükümetinin Donanma Danışmanı Amiral Sir Arthur Limpus'tan Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu WSC'ye mektup, 30 Ağustos 1914: Churchill Koleji, Cambridge, Chartwell belgeleri, CHAR 13/45/144-146.

Levent Şahverdi Arşivi

Ordunun, Bakanlığın ve halkın büyük bir kısmının Türkiye'nin Almanlar tarafından kontrol edilmesine çok öfkelendiğine ve savaşa karşı olduğuna dair kanıtlar var. Yüzbaşı Hallifax'tan bana gelen ve benzer duyguların Donanmada da bulunduğuna işaret ettiği bir mektubu ekliyorum.

Almanlar çok aceleci davranmış olabilirler. Bu belli bir noktanın ötesinde güdülmeyi hoşgörmeyecek bir halk ama neredeyse her yere yönlendirilebilirler.

Alman egemenliğine karşı bir isyan her an başlayabilir. Tek soru şu ki, Almanlar devrilemeyecek kadar sağlam bir etkiye mi sahipler. Şahsen ben sanmıyorum.

Sabır ve Almanya'nın aleyhine olaylar Alman karinesine karşı öfkeyle birleştiğinde yine de Türklerin, Büyük Britanya veya Fransa ile kendilerini şimdiki efendilerinden kurtarmanın yollarını görüşmesine neden olabilir.

Ama ben yine de belirgin bir Alman başarısının veya Romanya'nın Almanlara katılma ihtimalinin Türklerin dayanamayıp Almanlara katılmasını belirleyeceğini düşünüyorum.

Almanya'nın çabası şu anda Türkiye'nin Yunanistan'a saldırmasını sağlamaya yönelik gözüküyor. Askerler Marmara'da araçlarda denizde, sayılarının çok olduğunu sanmıyorum. Türk gemileri aceleyle tersanelerden çıkarılıyor. Çıkmak üzere olan son üçü şunlar:-

Torpido Gambotu 'Peyk-i Şevket' 8 gün

Hafif Kruvazör 'Hamidiye' 15 gün

Hafif Kruvazör 'Mecidiye' 28 gün.

Kendi başlarına, hatta 'Göben' ve 'Breslau' ile bile Türkler denizde mağlup olacaktır. Kendi gemilerinde Alman personelle ve Türk gemilerinde Alman Subaylarla ve Topçularla vs. ise sonuç farklı olacaktır.

Ancak gemide Almanların olmadığına dair bir güvence verilmedikçe 'Göben' ile 'Breslau'ya Çanakkale Boğazı'ndan çıkarlarsa, Alman bayrağı taşımıyor olsalar bile İtilaf Devletleri tarafından düşman gemiler olarak davranılacağı açıktır.

Şayet bu Türklere açıkça anlatılırsa güçlü bir caydırıcı olacaktır. Bilmiyorum ama inanıyorum ki, buradaki Britanya Büyükelçisi bu güçlü ihtimali Türklerin kafasına sokmaktadır. Halen inanıyorum ki, tehditler olmadan bile, sabır ve olayların gereği Almanların Türkleri telafi edilemez yanlış bir adım atmaya ikna etmesini zorlaştıracak.

Komitedeki barış yanlıları güç kazanıyor gibi görünüyor.

Saygılarımla

Arthur Limpus

Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Winston Churchill Limpus ile misyonunu geri çağırma emrini, *'Türk Donanmasının Alman entrikalarıyla felce uğratıldığı'* ve misyonun sürdürülmesinin sadece Osmanlı donanmasını İtilaf devletlerinin donanmalarıyla savaşmakta daha etkin kılacağı gerekçesiyle haklı göstermeye çalıştı.[1650] Churchill ayrıca Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e, sanki onlara yapılan sınırlı önerilerin sırf Britanyalıların doğruluğundan ve dürüstlüğünden dolayı kabul edilmesi gerekiyormuş gibi, Osmanlı hükümeti *'tartışmaya, iknaya ve iyi niyet göstergesine açık değil'* ve *'hizipler üstünlük için mücadele ediyor ve sadece güç ve korku düşünceleriyle harekete geçirilebiliyor'* dedi. Churchill Osmanlı liderlerin ona söylediklerine inandığı için Mallet'in *'hayal gördüğü'* ve raporlarının *'çelişkiler yumağı'* olduğu fikrini ifade etti. Bu, Britanyalı bir devlet adamının, Britanya hükümetinin düşündüğünün onların halkı için en iyisi olduğunu kabul etmediklerinde Osmanlı liderlerin dürüst olmadığını ve budala olduklarını düşündüğü ne ilk seferdi ne de son olacaktı.

Deniz Kuvvetleri Komutanlığı

11 Eylül 1914 Sir Edward Grey

Birinci Deniz Lordu [Fisher] bana ayrıca, Limpus'un konumunu Britanya Donanmasına bir hakaret olarak gördüğünü bildirdi. Mallet misyonun geri çekilmesi için bunun en doğru zaman olduğunu söyledi. Tam onayınız doğrultusunda emirler veriliyor. Şimdi görünen o ki, Türkiye Göben konusunda aşikar bir tarafsızlık ihlaliyle donanma konumumuzun tamamına zarar vermekle

[1650] Churchill'den Limpus'a, 9 Eylül 1914. Churchill belgeleri 13/35, metin Gilbert, ed., *Churchill Companion* III/1, s. 105 içinde.

Levent Şahverdi Arşivi

kalmayıp aynı zamanda Deniz Kuvvetleri atamalarını da veto edebiliyor; ve şu anda çok kritik bir hizmetteki filo kumandansız gidecek. Mallet'in telgrafı bir çelişkiler yumağı. 'Göben'in kaçmasına izin verdiğimizden' yakınırken bize karşı argümanları tükenmiş olmalı. Misyonun geri çekilmesinin, mesajımın iletilmesinin ve Akdeniz Filosunun komutanı olan Amiralin görünmesinin Türkleri korkutup utandırmaktan başka bir etkisi olacağına inanmıyorum. Şayet Mallet karşısında tartışma, ikna ve iyi niyet göstergesine açık bir hükümet olduğunu düşünüyorsa, hayal görüyor. Hizipler üstünlük mücadelesi içinde ve güç ve korku düşünceleriyle harekete geçiyorlar ve sadece Avrupa'da kimin kazanacağına dair büyük kuşkuları onları dizginliyor. Doğru yol, başlangıçta niyet ettiğim gibi mesajımın Bahriye Nazırı'na sunulması olacaktır ve o zaman inandığım gibi şimdi de inanıyorum ki Amiral Limpus'un kalması için yalvaracaklar. Türk Hükümetine hoş görünen sadece güç ve bunu onlara karşı kullanamadığını veya kullanmak istemediğini düşündüklerini tekmelemeye devam edecekler. Karar vermelisiniz. Limpus için başka bir atama söz konusu değil. Bu şansa asla sahip olamazdı ama oradaki tek adamdı ve o yeri hemen doldurmak gerekiyordu. Şayet veto edilecekse buradan derhal başka bir amiral gitmeli. Mallet'e bakacak olursanız, misyon Almanlar savaş esiri yapmaya karar verene kadar orada kalsa iyi olur. Söyleyeceklerim bu kadar.[1651]

Daha sonra Limpus, Çanakkale Boğazı ile Anadolu ve Suriye kıyıları açıklarında devriye gezen Britanya Doğu Akdeniz Donanma Filosunun Komutanı olarak atanan Amiral Sackville Carden'in yerine, Osmanlı filosuna ve donanma savunmalarına ilişkin birebir bilgilerini daha sonra Britanya'nın Gelibolu ve Çanakkale Boğazı saldırılarına danışmanlık yapmak için kullandığı, Malta Tersanesinin Geçici Amirali ve Amiri olarak atandı.[1652]

Osmanlı hükümetinin Limpus'u azletmesinin hemen ertesi günü, 16 Ağustos 1914'te Enver Paşa resmen Amiral Souchon'dan Almanya'dan, biri Osmanlı filosuna danışmanlık eden Britanya Donanma

[1651] Churchill'den Grey'e, 11 Eylül 1914. Grey belgeleri. Metin Gilbert, ed., *Churchill Companion*, III/1, s. 108-109 içinde.

[1652] Türk Hükümetinin Donanma Danışmanı Amiral Sir Arthur Limpus'tan, Konstantinopolis, Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Winston Spencer Churchill'e mektup: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji Cambridge. CHAR 13/45/135-138. Metin Gilbert, ed., *Churchill Companion*, III/1, s. 56-60 içinde Tarih: 26 Ağustos 1914; Halpern, *World War I*, s. 63.

Misyonunun yerini almak üzere 'subaylar, mühendisler ve teknisyenlerden' oluşan, diğeri Osmanlı'nın, İtilaf devletleri gemilerinin açıkta devriye gezen gemilerinin her an saldırmasının beklendiği İstanbul ve Çanakkale boğazlarında müstahkemlerinin modernizasyonu ve güçlendirilmesi çabasına danışmanlık edecek, bir değil iki donanma misyonu gönderilmesini ayarlamasını istedi.[1653] Almanya'nın bu isteği hemen kabul etmesi ve ağustos sonunda Amiral Guido von Usedom önderliğinde 26 subay ve 520 adamdan oluşan Alman Özel Komando/ *Sondercommando* grubunun gelmesi[1654] Enver'in, böyle bir eylemin Boğazlar'daki müstahkemler tamamlanana, Osmanlı filosu tamamen eğitilene ve yavaş ilerleyen Osmanlı seferberliği en azından başarıya yaklaşana kadar beklemesi gerektiği bahanesiyle Osmanlı'nın savaşa girmesini biraz daha ertelemesini sağladı ancak bu arada Souchon Berlin'den Osmanlı'dan izin almaksızın Karadeniz'e açılma yetkisi almıştı fakat en azından bir süre için bunu yapmamaya karar verdi.[1655]

Rusya'nın tepkisi, ilişkileri koparmaktan veya misilleme tehditlerini yinelemekten çok uzak bir şekilde, desteğini almak veya en azından savaşta tarafsız kalmalarını sağlamak için Osmanlılara yeni koşullar önermek üzere olduğunu İtilaf devletlerine bildirmek oldu.[1656] Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov Osmanlılara karşı yardım taleplerine Britanya Donanma Misyonunun azledildiğini öğrendiği aynı gün, ağustos ayı başında Erzurum'daki Rus konsolosa, Rusya'nın kendile-

[1653] Souchon'dan Deniz Kuvvetleri Komutanı'na ve ek bir yazışma, 15-19 Ağustos 1914: BA-MA, RM 40-55, Yaprak 3-10, alıntı yapan Aksakal, s. 129; Wahnschaffe'den Bethmann'a, 21 Ağustos 1914: PA/AA, R 22402, her ikisinden de alıntı yapan Aksakal, s. 129.

[1654] Wahnschaffe'den Bethmann'a, 21 Ağustos 1914: PA/AA, R 22402, alıntı yapan Aksakal, s. 129; 27 Ağustos'ta Bükreş'teki Britanyalı Bakan, yaklaşık 500 Alman denizcinin o gün trenle Bükreş'ten geçtiğini, çoğunun Çanakkale Boğazı müstahkemlerinin yanı sıra Bağdat Demiryolunda çalışacak Alman işçiler, mühendisler ve teknisyenler olduğunu bildirdi: Sir *G. Barclay'den Sir Edward Grey'e.—(27 Ağustos'ta alındı.)*, Bükreş, 27 Ağustos 1914. Büyük Britanya, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, 1914), s. 13; *Sir H. Bax-Ironside'dan (Sofya) Sir Edward Grey'e.*—(29 Ağustos'ta Alındı.).Sofya, 28 Ağustos 1914. Büyük Britanya, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, 1914), s. 15; sonraki gün İstanbul'a varışları Rusya büyükelçisi tarafından rapor edildi: Konstantinopolis'teki Rusya Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na, İstanbul, 27 Ağustos 1914. Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*. s. 19-20.

[1655] Souchon'dan Almanya Deniz Kuvvetleri'ne, 17 Ağustos 1914: BA-MA, RM 40-455, alıntı yapan Aksakal, s. 129.

[1656] Sazonov'dan Benkendorf'a, 15 Ağustos 1914, telgraf 1896: MO 6.1, no. 100; Sazonov'dan Benkendorf ve Izvolskii'ye, 15 Ağustos 1914, telgraf no. 1912, TR no. 38; ikisini de aktaran Bobroff, s. 177-178.

Levent Şahverdi Arşivi

rine silah sağlaması koşuluyla Van isyanına katılmaya hazır olduklarını söyleyen Ermeni milliyetçilere yardım etmek şöyle dursun[1657] o sırada bir Ermeni isyanına yardım etmenin Osmanlı'nın İtilaf devletlerine yönelik tutumu halen belirsizken vakitsiz olacağını, çünkü böyle bir politikanın Osmanlıları, daha hazır olmadan önce Rusya ile savaşa sürükleyebileceğini belirterek cevap verdi. Yapabileceği tek şey, Osmanlıların hakaretlerine rağmen, Rusya Savaş Bakanının, belirsiz bir gelecekte bir zamanda şayet böyle bir politika uygun görünürse çabucak dağıtılabilmesi için Ermeniler için silah ve diğer malzemeleri hazırlamasını sağlamaktı.[1658]

Osmanlı Hariciye Nazırı da İtilaf devletleri büyükelçilerini Limpus'un ve adamlarının azledilmesine rağmen, Osmanlı'nın savaşta tarafsız kalma kararlılığını tekrar tekrar belirterek müzakerelere devam etmeye ikna etmeyi başardı.[1659] Ayrıca, hükümetinin, aynı anda üç Güçten de gelmesi halinde tarafsızlık karşılığında Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün garanti edilmesini kabul edeceğini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Yunanistan'ın elindeki Ege adalarının iadesi dışında hiçbir toprak emeli olmadığını belirterek İtilaf devletlerine yeni bir fırsat sundu.[1660] Ege adaları meselesinin Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasında en önemli tartışma ve olası ihtilaf konusu olduğunu ve bunların Osmanlılara iadesinin, iki Ege gücü arasında, özellikle Üçlü İtilaf'a büyük bir yardımı olacak bir anlaşmaya yol açabileceğini söyledi.[1661] Sazonov Büyükelçi Giers'e, Rusya'nın Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü garanti etmeye ve ayrıca savaş kazanıldığında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm Alman imtiyazlarını iade etmeye hazır olduğunu söylemesi talimatı verirken müttefiklerinden, Çanakkale Boğazı'nın ağzındaki stratejik önemi dolayısıyla Yunanistan'ın Limni ada-

[1657] Vvedenskii'den (Erzurum) Sazonov'a, 3 Ağustos 1914, telgraf 496, RGVIA f. 2000 op 1, d. 3851, l. 18, aktaran Bobroff, s. 188.

[1658] Sazonov'dan Sukhomlinov'a, 15 Ağustos 1914, mektup 585, RGVIAf. 2000, op. 1, d. 3851, l. 17, aktaran Bobroff, s. 189.

[1659] Henry Beaumont'dan, Müşavir, Britanya Büyükelçiliği, Konstantinopolis, Sadrazam ile görüşmeyi bildiren telgraf: Churchill Koleji, Cambridge, Chartwell belgeleri, CHAR 13/37/72.

[1660] Buchanan'dan Grey'e, 16 Ağustos 1914, telgraf 288: BDFA 1, no. 61; Beaumont'tan Grey'e, 15 Ağustos 1914, telgraf 545, BDFA 1, no. 58, aktaran Bobroff, s. 178.

[1661] Hagen Fleischer, 'The Aegean Crisis in the Spring of 1914, as seen by Neutral Observers,' *Journal of the Hellenic Diaspora*, XIV/3-4 (1987), s. 5- 24

sını Osmanlılara teslim etmesini sağlamalarını isteyerek cevap verdi.[1662] Ancak Britanya Osmanlılara savaş sırasında tarafsız kalmaları halinde savaş öncesindeki toprak bütünlüğünü garanti etmek dışında bir şey sunmama politikasını sürdürerek Rusya'nın, ittifaka katılma istekliliklerini karşılığında Balkan devletlerine önerdikleri aynı türden toprak edinimleri önermeleri taleplerini reddetti:

Sir Edward Grey'den Bay Beaumont'a.

(Telegraf.)

Dışişleri Bakanlığı, 16 Ağustos 1914.

Fransız ve Rus büyükelçilere aynı şekilde talimat verilir verilmez, Türk Hükümetine, şayet Türkiye savaş sırasında tarafsızlığını titizlikle yerine getirirse İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü ona saldırmak için Avrupa'daki genel karışıklıktan yararlanmak isteyebilecek tüm düşmanlara karşı destekleyeceğini açıklamakla yetkilisiniz.[1663]

Britanya, Britanya'nın Doğu Akdeniz'de hâkim olmasının başlıca aracını oluşturacak savaş sonrası bir Büyük Yunanistan yaratmak için Yunanistan ile bir ittifak sağlama arzusu ve ayrıca böyle bir önerinin Yunanları Kral Konstantin'in Alman akrabalarının eline düşüreceği korkusu nedeniyle Rusya'nın en azından Ege adalarının bazılarını ve Trakya'nın bir kısmını Osmanlılara iade etme isteğini geri çevirdi.[1664]

Öte yandan Fransa Rusya'nın, tarafsızlık karşılığında Anadolu'daki Alman imtiyazlarını Osmanlılara iade etme önerisinin Osmanlıların, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki, hem Britanya hem de Rusya'nınkilerin birleşiminden çok daha fazla olan Fransız ekonomik çıkarları konusunda da benzer bir eylem talep etmesine yol açmasından korktu.[1665] Her ikisi de Rusya'nın Çanakkale Boğazı'nın hemen açığında bulunan Yunan adalarını iade etme arzusunun Rusya'nın, böyle bir durumda, Rusya sonunda İstanbul ve Boğazları işgal ettiğinde bu stratejik adaların da kontrolünü elde etme umudunun bir ürünü olduğunu düşünerek

[1662] Bobroff, s. 178.

[1663] Sir Edward Grey'den Beaumont'a, 16 Ağustos 1914: *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 5.

[1664] Bobroff, s. 179.

[1665] Bobroff, s. 180.

Levent Şahverdi Arşivi

bu fikre karşı çıktı. Dolayısıyla Rusya'nın önerisinden geriye kalan tek şey, tarafsızlık karşılığında mevcut Osmanlı sınırlarının garantisiydi ki Osmanlılar bunun tamamen işe yaramaz olduğunu biliyorlardı.[1666]

Osmanlı hükümeti böyle belirsiz bir öneriyi kabul etmeye hiç de hazır değildi ancak Sadrazam Said Halim Paşa İstanbul'daki Britanyalı Maslahatgüzar Beaumont'a, Almanya'nın Osmanlılarla uzlaşarak Birinci Dünya Savaşı'na sokmak için elinden geleni yaptığının farkında olduğunu ama Osmanlıların tarafsızlıklarını korumak istediklerini 'özel olarak' itiraf ederek İtilaf güçlerine, hâlâ Osmanlı'nın tarafsızlığını elde etme ihtimalinin olduğunu düşündürmeye devam etti. Gemileri Osmanlı sularına kabul etmenin ve Alman mürettebatı tutmanın bu tarafsızlığı ihlal ettiğini ama onların yerini alacak uygun Osmanlı teknisyenler bulunmadığından *Yavuz* ve *Midilli*'de 'belli sayıda' Alman uzman tutmaya mecbur kaldıklarını kabul etti. Ancak Beaumont'u gemilerin Osmanlı donanmasına transfer edildiklerine ve bu nedenle artık Osmanlı bayrağı taşıdıklarına ve Amiral Souchon'dan ziyade bir Osmanlı subayının komutasında hareket ettiklerine dair temin etti ve Alman denizcilerin *Sultan Osman* ile *Reşadiye*'yi teslim almak üzere Londra'ya gönderilen denizciler İstanbul'a gelir gelmez değiştirileceği önceki sözünü yineledi. Amiral Limpus'un muhteme-

[1666] Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu Büyükelçisi Bompard'dan Fransa Dışişleri Bakanı ve Başbakan Doumérgue'ye, no. 328-330, 17 Ağustos 1914, A. Hokayem, ed, *Documents Diplomatiques Français relatifs a l'Histoire du Liban et de la Syrie a l'Époque du Mandat, 1914-1946, Tome I: Le démantèlement de l'Empire ottoman et les preludes du mandate, 1914-1919* (Beyrut ve Paris, Harmattan, 2003), no. 8, s. 6-7; Fransa'nın Londra Büyükelçisi Cambon'dan Fransa Dışişleri Bakanlığı'na no. 418, 22 Ağustos 1914: A. Hokayem, ed, *Documents Diplomatiques Français relatifs a l'Histoire du Liban et de la Syrie a l'Époque du Mandat, 1914-1946, Tome I: Le démantèlement de l'Empire ottoman et les preludes du mandate, 1914-1919* (Beyrut ve Paris, Harmattan, 2003), no. 9, s. 7-8; Note du Département des Affaires Étrangeres, Paris, 24 Ağustos 1914: A. Hokayem, ed, *Documents Diplomatiques Français relatifs a l'Histoire du Liban et de la Syrie a l'Époque du Mandat, 1914-1946, Tome I: Le démantèlement de l'Empire ottoman et les preludes du mandate, 1914-1919* (Beyrut ve Paris, Harmattan, 2003), no. 11, s. 9; Fransa'nın St. Petersburg Büyükelçisi Paléologue'den Fransa Dışişleri Bakanı Doumergue'ye, no. 445, Petersburg, 16 Ağustos 1914: Fransa, Ministére des Affaires Étrangeres, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, *Documents Diplomatiques Français: 1914 (3 Aout-31 Décembre)* (Paris, 1999), no. 69, s. 61; Paléologue'den Doumerge'ye no. 449, 17 Ağustos 1914: Fransa, Ministére des Affaires Étrangeres, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, *Documents Diplomatiques Français: 1914 (3 Aout-31 Décembre)* (Paris, 1999), no. 73, s. 64; Paléologue'den Doumerge'ye no. 446. 17 Ağustos 1914: Fransa, Ministére des Affaires Étrangeres, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, *Documents Diplomatiques Français: 1914 (3 Aout-31 Décembre)* (Paris, 1999), no. 80, s. 68; Doumerge'den Paléologue'ye no. 665, 18 Ağustos 1914: Fransa, Ministére des Affaires Étrangeres, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, *Documents Diplomatiques Français: 1914 (3 Aout-31 Décembre)* (Paris, 1999), no. 83, s. 70; Bobroff, s. 179-181.

Levent Şahverdi Arşivi

len Osmanlı ve Alman subaylar karması eşliğinde çalışmamak istememesi nedeniyle Osmanlı hizmetinden kendi isteğiyle geri çekilmiş olduğunu ve tüm Osmanlıların ayrılma kararına çok üzüldüğünü ekledi. Her halükarda tüm bu krize Britanya'nın oradaki iki gemiye el koyması ve onlar için Osmanlı İmparatorluğu'nda halktan bağış toplanarak ödenmiş olan parayı iade etmeyi bile reddetmesi neden olmuştu.[1667] Bahriye Nazırı Cemal Paşa da Giers'e, *Göben*'in sancak ve *Breslau*'nun pruva tarafındaki iki dinamit deliğinin tamir edilebilmesi için gemilerin İzmit'teki yeni doklara çekildiğini söyledi. İki yüz Alman denizci önceki gün gönderilmişti ve Sadrazam'ın söylediği gibi, Londra'ya gönderilen mürettebatlar İstanbul'a döner dönmez geri kalanların yerini Türkler alacaktı.[1668] Beaumont ve Mallet bu güvencelere inanmış olsun olmasın, bu açıklamaları göründüğü kadarıyla 'iyi bir işaret' olarak kabul ettiler ve hükümetlerinin Amiral Limpus ve arkadaşlarının ayrılmasına rağmen Osmanlılarla müzakere etmeye devam etmesi tavsiyesinde bulundular.

Britanya hükümeti önceki gibi, Osmanlı'nın *Sultan Osman I* ile *Reşadiye*'ye el koyulmasından duyduğu öfkeyi dindirmeye çalışarak karşılık verdi. 19 Ağustos 1914'te Birinci Lord Winston Churchill Enver Paşa'ya, el koymalardan dolayı özür dileyen, bunu ivedi askeri gerekliliğe atfeden ama Rusya tarafından önerilmiş olan tüm toprak tavizlerini dışarıda tutarak sadece Britanya'nın savaştan sonra gemileri savaşın neden olduğu tüm hasar Britanya tarafından karşılanmak üzere Osmanlılara iade edeceği sözü veren ve Osmanlıların tarafsız kalıp Alman subayları ve adamları ülke dışına göndermesi koşuluyla Britanya'nın gecikmeler için günlük 1000 pound tazminat ödemeyi kabul ettiği göstermelik olarak kişisel bir mektup, bir kopyasını da Bahriye Nazırı Cemal Paşa'ya gönderdi:

19 Ağustos 1914

[1667] Beaumont'tan Grey'e, İstanbul, 16 Ağustos 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 5-6; Mallet'ten Grey'e, 17 Ağustos 1914, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 6-7.

[1668] Sir Louis Mallet'ten Sir Edward Grey'e: telgraf, İstanbul 18 Ağustos 1914. Churchill belgeleri 13/45, metin Gilbert, ed., *Churchill Companion*, cilt III kısım 1, s. 42-43 içinde; Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Konstantinopolis, 4 Ağustos (17), 1914. (Telgraf.) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 14.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk gemilerini alıkoyma gerekliliğinden dolayı derinden üzüntü duyuyorum çünkü tüm Türkiye'de paranın nasıl bir vatanperverlikle toplandığını biliyorum. Bir asker olarak askeri gerekliliğin savaşta ne gerektirdiğini biliyorsunuz. Majestelerinin hükümetine aşağıdaki düzenlemeyi önermek arzusundayım:-

1. Her iki gemi de Britanya tersanelerinde bizim tarafımızdan tamamen onarıldıktan sonra savaş sonunda Türkiye'ye teslim edilecek;

2. Herhangi birinin batması halinde barış ilan edilir edilmez Türkiye'ye tam değerini ödeyeceğiz;

3. Ayrıca bir arabulucunun belirlediği üzere Türkiye'ye müretteb atları göndermesinin neden olduğu ilave masrafları ve diğer harcamaları tek seferde ödeyeceğiz;

4. Gemileri almaktaki gecikme nedeniyle Türkiye'ye tazminat olarak, geriye dönük olarak onları devraldığımız tarihten itibaren onları tuttuğumuz her gün için haftalık taksitler şeklinde günde 1000 pound ödeyeceğiz,

Bu düzenleme Göben ile Breslau'ya ait son Alman subay ve adam Türk topraklarını kesin olarak ve tamamen terk ettiği gün yürürlüğe girecek ve Türkiye bu savaşta sadık ve yansız bir tarafsızlığı sürdürdüğü ve ne o ne de öbür tarafı tuttuğu sürece bağlayıcı olmaya devam edecek.

Kabul ediyor musunuz? (İmza) Winston S. Churchill.[1669]

Cevap alamayınca Churchill öneriyi aynı koşullarla eylül ayı ortasında tekrarladı ama yine bir cevap alamadı.[1670] Ancak aynı zamanda Osmanlılara yabanıl ve çocukmuş gibi davrandı; el koyulmasından tamamen *'Türkiye tarafından mükerrer tarafsızlık ihlallerini, bunun kendileri açısından sebep olduğu donanma dezavantajlarını ve Türk hükümetine Alman subayların hâkim olmasını'* sorumlu tuttu ve Osmanlı'nın egemenliğinin Britanya silahlı kuvvetleri tarafından sayısız kez ihlal edilmesini unuttu, Alman subayların İstanbul'daki

[1669] Churchill'den Enver Paşa'ya, telgraf 19 Ağustos 1914. FO 371/2137 ve Churchill Koleji, Cambridge, Chartwell belgeleri. CHAR 13/45/141-142; Metin Gilbert, ed., *Churchill Companion*, cilt III kısım 1, s. 44-45 içinde; Churchill'den Limpus'a, 19 Ağustos 1914. FO 371/2137, kopyası Gilbert, ed., *Churchill Companion*, III/1, s. 45 içinde.

[1670] Churchill'den Grey'e, 8 Eylül 1914. ADM 137/880. Metin Gilbert, ed., *Churchill Companion*, III/1, s. 103-104 içinde.

nüfuzunu gerçekliğin ötesinde abarttı ve kendi personeli tarafından kayıtlara geçirildiği üzere *'şayet uslu durursa hâlihazırda Dışişleri Bakanlığı'na belirttiğim koşullarda gemilerini alabilir, yani Britanya'nın kullanmasına karşılık maliyet bedeli artı günde 1000 pound.'* dedi. Bu küstah tavırla Osmanlılar hiçbir şeye ikna edilemezdi.[1671]

Devam eden Osmanlı taleplerine cevaben, 10 Ağustos 1914'ten başlayarak İtilaf devletleri Kapitülasyonların değişiklik olmaksızın muhafaza edilmesi ısrarlarında bile geri adım atmaya başladılar. Cemal Paşa *Sultan Osman* ile *Reşadiye*'nin iadesine ek olarak Kapitülasyonların kaldırılmasını tekrar talep ettiğinde Britanya Büyükelçisi Mallet, hükümeti tarafından önceden emredildiği üzere her iki talebin de mutlak suretle reddedildiğini tekrarlamak yerine, iki gemiye el koyulmasının Osmanlı'nın 'dostuna', Britanya donanmasına savaş süresince 'ödünç vermesi' ve savaştan sonra 'faiziyle' iade edilecek olması olarak görülmesi önerisinde bulunarak cevap verdi ve Maliye Nazırı Cavid Bey'i Kapitülasyonlarla ilgili daha fazla görüşmek üzere gelmeye davet etti. Sadece Osmanlı'nın Ege adalarının ve özellikle Bulgaristan İttifak kuvvetlerine katılırsa, batı Trakya'nın iadesi talebi konusunda Mallet önceki katı reddetme tutumunu sürdürdü.[1672]

Maliye Nazırı Cavid Bey ile Sadrazam Said Halim Paşa İtilaf devletleri büyükelçilerine, Meclis-i Vükela'nın Enver, Talat, Adliye Nazırı Halil [Menteşe] ve gruplarının Osmanlı'nın derhal savaşa girmesi arzularını reddetmesini temin etmek üzere ihtiyaç duydukları desteği sağlamak için Osmanlı İmparatorluğu'na Kapitülasyonlar konusunda bazı önemli tavizlerde bulunması için tekrar tekrar yalvardı.[1673] Buna cevaben Britanya Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ilk kez Kapitülasyonlarda değişiklik yapılması için bir teklif sundu ve şayet Osmanlılar 'modern koşulları yerine getirecek bir adli idare planı' belirlemeyi, savaşta tarafsız kalmayı ve Alman ve Avusturyalı subayları ve denizcileri ülkelerine geri göndermeyi kabul ederse hükümetinin Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını garanti etmeye ve 'Kapitülas-

[1671] Churchill tutanağı, 13 Eylül 1914: ADM 137/880. Metin Gilbert, ed., *Churchill Companion* III/1, s. 114 içinde.

[1672] Mallet'ten Grey'e, 20 Ağustos 1914: *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 8-9.

[1673] *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 9

Levent Şahverdi Arşivi

yonlar uyarınca dokunulmazlık haklarından feragat etmeye' hazır olduğunu belirtti. Dolayısıyla Batılı Hristiyanların Osmanlı kanunlarına ve mahkemelerine tabi olması korkusu Kapitülasyon haklarının son kalesi olarak kalacaktı.[1674] Ancak bu taviz, Cavid Bey ve Sadrazam'ın Enver ve arkadaşlarının isteklerini bertaraf etmelerini sağlamaya yeterli olmaktan çok uzaktı, dolayısıyla savaşa ve yıkıma doğru ilerleyiş devam etti ama Enver Almanya'nın Osmanlı müdahalesi taleplerine, kendisi harekete geçmeden önce Bulgaristan ve Romanya'nın konumlarını netleştirene kadar beklemek zorunda olduğu yeni bahanesiyle cevap vererek İtilaf devletleriyle tamamen kopmaktan kaçınmaya devam etti.[1675]

Enver'in yeni konumuna cevaben Almanya ile Avusturya-Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu da dâhil tüm Balkan devletlerinden oluşan, İttifak devletlerinin ittifakına bağlı olacak ama dâhil olmayacak bir ittifakı temin etmeye çalıştı. Bulgaristan bu girişimi büyük bir ilgiyle karşıladı ancak hem Yunanistan Başbakanı Venizelos hem de Romanyalı liderler gerçekte İtilaf devletlerine katılmak istiyorlardı. Bu nedenle önerileri dinleseler de aslında böyle bir anlaşmayı kabul etmek gibi bir niyetleri yoktu ve sonunda Romanya Ağustos 1916'da ve Yunanistan Haziran 1917'de İtilaf devletlerine katılana kadar müzakere etmeye devam ettiler. Ancak Yunanistan ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki müzakereler daha olumlu sonuçlar vaat ediyor görünüyordu. Ağustos 1914'te Bükreş'te başladı ve Osmanlıları Talat ile Meclis-i Mebusan Başkanı Halil [Menteşe] temsil ediyordu. Ege adaları konusundaki anlaşmazlıklarını çözmek için, Osmanlı İmparatorluğu'nun Chios/Sakız ve Myteline/Midilli adalarında egemenliğini sürdüreceği ama 25 yıllık bir dönem için bunları Yunanistan'a kiralayacağı, bunu takiben Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan'ın bir savunma ittifakına varacağı bir uzlaşmayla bir girişimde bulunuldu. Ancak müzakereler sonunda, Yunanistan'ın, Bulgaristan'ın saldırısına uğraması halinde Sırbistan'a karşı önceki anlaşma yükümlülüğünü yerine getirip getirmeyeceği veya Osmanlıların ve Almanya'nın arzu ettiği gibi böyle bir

[1674] Grey'den Mallet'e, 22 Ağustos 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 9.

[1675] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a, no. 575, 22 Ağustos 1914: PA/AA, R 1913; Zimmermann'dan Bethmann Hollweg'e, no. 66, 22 Ağustos 1914: PA/AA, R 22402, ikisini de aktaran Aksakal, s. 136.

durumda tarafsız kalıp kalmayacağı meselesi üzerine çöktü. Yunanistan Sırbistan ile anlaşmasının, Sırbistan'ın Avusturya-Macaristan'ın saldırısına uğraması halinde geçerli olmadığında ama Bulgaristan'ın saldırması halinde yardım etmesi gerektiğinde ısrar etti.[1676] Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers, Osmanlı İmparatorluğu'nun, şayet Yunanistan müzakerelerde gerekli tavizlerde bulunmazsa Ege adalarını geri almak için Bulgaristan'ın desteğiyle Yunanistan'a saldırmaya hazırlandığını bildirdi ancak Osmanlıların böyle bir planı olmadığından görünüşe göre bu rapor daha çok sadece Rusya'nın Atina'daki nüfuzunu artırmak için gönderilmişti.[1677] Sonunda, 9 Eylül 1914'te Bulgaristan Osmanlılara ve Britanya'ya, İttifak Kuvvetlerine katılırsa Romanya'nın saldırmasından korkarak, Romanya'nın ne yapacağını öğrenene kadar savaşta tarafsız kalacağını bildirdi. Dolayısıyla neticede, İttifak Kuvvetlerinin himayesi altında Balkan Devletleri ittifakı hiçbir zaman gerçekleşmedi ve Almanya'nın Osmanlıların Balkanlar'da yardımcı olabileceği umudu suya düştü.[1678]

İtilaf devletleri tehditlerinden tekrar tekrar cayarken Osmanlılar pazarlık konumlarında avantaj sağlamaya devam ettiler ve İtilaf devletlerinin İmparatorluktaki çıkarlarına kısıtlama ardına kısıtlama getirirken büyükelçiler itiraz etmekten başka bir şey yapamazken aslında olası bir Osmanlı tarafsızlığı için müzakere etmeye devam ederek kısıtlamaları kabul ettiler. Büyük Britanya Büyükelçi Mallet'i, önceki Osmanlı eylemlerini protesto etmek üzere 'istişarelerde bulunmak üzere' Londra'ya geri çağırdıktan sonra İstanbul'daki makamına geri gönderdi. 17 Ağustos'ta Osmanlı liman makamları Osmanlı limanlarındaki ve sularındaki yabancı gemiler tarafından telsiz, telefon ve telgraf donanımlarının kullanımına yeni kısıtlamalar getirdi ama Britanya istihbarat ajanları İstanbul ve İzmir'deki Alman ve Avusturya gemilerinin düzenlemeye rağmen bunları kullanmaya devam ettiğini rapor etti.[1679] Aynı gün, Osmanlı limanlarına demirlemiş yabancı tica-

[1676] Aksakal, s. 139-140.

[1677] Sir George Buchanan'dan (St. Petersburg) Sir Edward Grey'e, 6 Eylül 1914. Churchill belgeleri 26/1. Metin Gilbert, ed., *Churchill Companion*, III/1, s. 94 içinde.

[1678] Michaehelles'ten (Bükreş) Auswärtriges Amt'a, 9 Eylül 1914: PA/AA, R 22402, aktaran Aksakal, s. 148; Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 779, 11 Eylül 1914: PA/AA, R 1914, aktaran Aksakal, s. 148; Zimmermann tarafından Jagow'a sunuldu no. 394, 13 Eylül 1914: PA/AA, R 22402, aktaran Aksakal, s. 148.

[1679] BBA-Meclis-i Vükela Mazbataları, Dosya 236. Gömlek 48. 17 Ağustos 1914/25 Rama-

Levent Şahverdi Arşivi

ret gemilerinin hareketlerini sınırlamak üzere düzenlemeler yayımlandı. Görevine döner dönmez Mallet, protesto etmekten fazlasını yapmazken Londra'ya bu prosedürlerin pek çok kez özür dileyen Sadrazam ile askeri makamlar arasındaki bir anlaşmazlığın sonucu olması gerektiğini bildirdi ve Britanya'nın Sadrazamı askeri makamlara karşı güçlendirmek için görüşmelerde bulunmaya devam etmesi tavsiyesinde bulundu.[1680] 20 Ağustos'ta Enver'in nezaretinin İstanbul ve İzmir'deki Rus ambarlarında depolanmış petrol ve gıda ürünlerine el koyması hem Rusya Büyükelçiliğinin hem de Osmanlı Hariciye Nezareti'nin itirazlarına yol açtı ama yine tepki olarak daha fazla hiçbir şey yapılmadı ve Osmanlılar müzakere edilmiş ticaret anlaşmaları karşılığında Kapitülasyonlardan vazgeçmeleri için hükümetlerine baskı yapmak umuduyla İtilaf devletlerinin ticari çıkarlarına karşı o ana kadar olmadığı kadar güçlü bir şekilde hareket etmek konusunda cesaretlendi.[1681] 22 Ağustos'ta, İngiltere'ye gitmiş olan Osmanlı mürettebatları İstanbul'a döndü. Cemal Paşa Britanya Büyükelçisi Mallet'e, bunların evlerine gönderilecek Alman mürettebatın yerini almak üzere derhal *Yavuz Selim* ile *Midilli*'ye gönderileceği sözü verdi.[1682] Ancak Cavid ve Said Halim'in Meclis-i Vükela'da çoğunluğun desteğini elde etmek için ihtiyaç duydukları destek olmaksızın hiçbir şey yapılmıyordu ve bu İstanbul'daki İtilaf devletleri büyükelçilerini hayal kırıklığına uğratıyordu.[1683] Sadece St. Petersburg'daki Fransa Büyükelçisi Maurice Paléologue İtilaf kuvvetlerine, Osmanlıların anladığı tek şeyin güç

zan 1332; Beaumont'tan Grey'e, İstanbul, 16 Ağustos 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with* Turkey (Londra, HMSO, 1918), s. 6.

[1680] Britanya Büyükelçisi Mallet'ten Sir Edward Grey'e, 18 Ağustos 1914: *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 6-7; *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 4. Birleşik Gemi Sahipleri Navlun, Demuraj ve Korıma Derneği'nden Sir Edward Grey'e.—(17 Eylül'de Alındı.) Viyana Odaları, Bute Dokları, Cardiff. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 25.

[1681] Hariciye Nezareti Siyaset Direktörü Ahmed Reşid'den Sadrazam Said Halim Paşa'ya, 7 Ağustos 1440/20 Ağustos 1914: BBA-BEO-Harbiye Gelen, 322883; Hariciye Nezareti Siyaset Direktörü Ahmed Reşid'den Sadrazam Said Halim Paşa'ya, 14 Ağustos 1330/27 Ağustos 1914: BBA-BEO, Harbiye Gelen 322977, aktaran Aksakal, s. 108.

[1682] Sir L. Mallet'ten Sir Edward Grey'e, İstanbul 22 Ağustos 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 10; *Edward Grey'den Londra'daki Osmanlı Sefiri Tevfik Paşa'ya*, Dışişleri Bakanlığı, Londra, 26 Ağustos 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Reputure of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s.12.

[1683] *Sir L. Mallet'ten Sir Edward Grey'e.—(25 Ağustos'ta Alındı.) Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 10-11.

olduğu gerekçesiyle sabırlı olmak yerine şiddete başvurmaları tavsiyesinde bulundu.

> *...Maalesef İstanbul'daki meslektaşımın fikrine katılamayacağım. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün tarihi göstermektedir ki onu etkilemek sadece güç gösterisi, bazen sadece güç kullanımıyla mümkündür. Bu savaş başladığından beri, Türkiye ile ilgili yanlış bir yol izlediğimiz kanaatindeyim. Başlangıçta Rus hükümeti Babıâli'yi olumlu avantajlar sunarak davamıza bağlamak için İstanbul'da faal davranmamızı önerdiğinde M. Bompard bunun bir etkisi olmayacağı ve kendimizi Türk hükümetinin 'iştahını uyandırmakla' sınırlamamız gerektiği tahmininde bulundu. Alman kruvazörler Çanakkale Boğazı'na yaklaştığından beri, Bay Sazonov ile, Rus Deniz Kuvvetlerinin Türk hükümetini korkutmamak için İstanbul Boğazı'nın kuzey girişine savaş gemisi göndermemesinde ısrar ettik. Günler sonra, Alman kruvazörleri Marmara Denizi'ne gelmesine rağmen, hâlâ sadece Babıâli'nin meydan okumasına ve hassasiyetlerine karşılık vermeye çalışıyoruz. Türkiye'ye yönelik bu hoşgörü politikası sadece Alman kruvazörlerin her daim Marmara Denizi'nde olmasıyla, Alman misyonunun eğitmenlerinin Ermenistan'a gönderilmesiyle ve önemli askeri hazırlıkları yönetmesiyle, Alman subaylardan oluşan bir birliğin daha yeni İstanbul'a gönderilmesiyle ve doğu Anadolu'nun tamamında bir fanatiklik hareketinin çoğalmasıyla sonuçlandı. Türkiye'nin müttefiklerimiz için çok tehlikeli olan bu yola girmesini önlemenin zamanı geldi. Buyurgan bir dil kullanmadıkça İstanbul'da duyulma şansımız yok.*[1684]

Tam da bu noktada Rusya'nın Galiçya'ya ilerlemesi ve Lemburg'da Avusturya-Macaristan kuvvetlerini yenilgiye uğratması, Avusturya-Macaristan'ın, güçlü Alman desteğiyle, Osmanlıların Rus ilerleyişini durdurmak için Karadeniz'den Odessa'ya amfibi bir saldırı gerçekleştirerek onlara yardım etmek için savaşa girmesini artan biçimde talep etmesine yol açtı. Kayser II. Wilhelm Osmanlıların onları fiilen savaşa girmeye mecbur edecek ivedi bir askeri eylemde bulunması konusunda giderek daha ısrarcı bir tavır takınmıştı. 17 Ağustos'ta gönderdiği kişisel çağrısına cevaben, Enver ağırdan almaya devam

[1684] Paléologue'den Delcassé'ye, Petersburg, 28 Ağustos 1914, no. T 511: Fransa, Ministère des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques Français, Tome I, 1914 (3 Aout-31 Décembre)* (Paris, 1999), s. 119-120.

Levent Şahverdi Arşivi

etti ve maalesef böyle bir müdahale için uygun zamanın gelmediği ama sadece askeri bir eylem için değil aynı zamanda Sultan Halife açıkça İtilaf devletlerine karşı Hristiyan bir ülkeyle müttefik olmadan önce gerektiği üzere İslam âlemini Britanya, Fransa ve Rusya'ya karşı harekete geçirmek üzere büyük bir çaba için de hazırlıkların yapıldığı cevabını verdi. Enver *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın yılın başından beri yaptıklarını, Kafkasya, Hindistan, İran, Orta Asya ve Kuzey Afrika'ya devrimci misyonlar gönderdiğini anlattı. Enver'in mesajını Kayser'e iletirken von Wangenheim, doğru olması kuvvetle muhtemel olan, Enver'in Osmanlı İmparatorluğu'nun İttifak Kuvvetlerini aktif bir şekilde desteklemesine öncülük etmeden önce Almanya'nın Avrupa'da galip çıkacağından emin olana kadar beklemekte kararlı olduğu kendi fikrini de ekledi.[1685] Ancak bilakis Enver, Britanya'nın Asya İmparatorluğu'ndan Batı Cephesine asker ve ikmal malzemesi sevkiyatını durdurmak üzere Almanya'nın talep ettiği üzere, Filistin, Suriye ve Arap yarımadası çöllerinde Süveyş ve Mısır'a ilerlemek üzere büyük bir Osmanlı kuvveti hazırlıyordu. Ağustos 1914'ten başlayarak *Teşkilat-ı Mahsusa* ajanları, Mısırlı Müslümanları, sözde daha iyi çalışma koşulları talep eden ama aslında Hristiyan Britanyalı askerlerin Müslüman bir ülkeden çıkmasını talep eden çeşitli işçi grupların grevleriyle başlayarak, Osmanlı ordusu ülkeye girdiğinde Britanya'nın işgal kuvvetlerine karşı ayaklanmaya kışkırtmak için Bingazi'den Mısır'a girdiler. Britanyalılar korkuyordu:

> *Çok sayıda Türk subayın Mısır'daki varlığı kuşkusuz bir tehlikedir ve şüpheli kişilere karşı önlemler alınması her an gerekli olabilir. Bir Türk donanma subayı yakın zamanda Mısır'dan ayrılarak aceleyle Beyrut'a gitti. Ona ait, askerlerimizi taşımak üzere kullanılacak dört Hidiv posta vapurunun Müslüman kömürcüleri ve mühendisleri arasında bir grev başlatmak için elinden geleni yaptığını belirttiği bir mektup bulundu. Mektupta girişimlerinde başarılı olamadığı ama askerler gemiye bindikten sonra gemileri batırmak için elinden geleni yapacağı da yer almaktadır. Ayrıca*

[1685] Zimmermann'dan Jagow'a, no. 15, 19 Ağustos 1914: PA/AA, R 22402, aktaran Aksakal, s. 131; bu mesaj Humann'dan Wangenheim'a (Souchon için bir kopya) gönderilene dayanmaktadır, 'Bericht an den Herren Botschafter, 17 Ağustos 1914: RM 40-456, Yaprak 356-358, aktaran Aksakal, s. 131.

söz konusu gemilerde artık bir grev başladığını belirtmekte de fayda var.[1686]

Sonuç olarak tüm bu gösteriler Britanya ordusu tarafından, savaş boyunca pek çok kayıp verilerek acımasızca bastırıldı. Birinci Dünya Savaşı hakkında yazan Britanyalı tarihçiler, Müslümanların çoğunun Sultan yerine Kralı desteklemesine neden olan lütufkâr Britanya yönetimi nedeniyle pan-İslamcı kampanyanın Britanya yönetimindeki Mısır ve Hindistan'da Müslümanlar üzerinde çok az etkili olduğunu iddia etmek için bu kargaşayı göz ardı etmişlerdir. Ancak aslında Osmanlı Pan-İslamcı ajanlar sürekli karışıklık çıkarmak için Britanya'ya karşı yerel talepleri kullanmakta başarılı oldular. Sonuç itibariyle Birinci Dünya Savaşı daha patlak vermeden önce başlayan ve bitene kadar devam eden, Britanya ordusunun büyük çaplı gaddarlığına karşı yerel Müslümanların çıkardığı pek çok ayaklanma oldu.[1687]

Osmanlı'nın Süveyş ve Mısır'a ve dolayısıyla cankurtaran hattı Hindistan'a saldıracağı söylentileri sonunda Britanya kabinesinin bazı üyelerini, Osmanlı'nın Almanya ve Avusturya ile ittifakının kesin olduğunu ve Britanya'nın çıkarlarını korumak için derhal harekete geçilmesi gerektiğini düşünmeye sevk etti. 17 Ağustos 1914'te Churchill, *Göben* ile *Breslau*'ya saldırıp batırmak için Çanakkale Boğazı'ndan ivedi bir saldırı önerdi ki bu olay daha sonra bu fikre karşı çıktığı ama Birinci Deniz Lordu Fisher tarafından projeyi kabul etmeye ikna edildiği iddiasını çürütmektedir. Ancak Osmanlı Pan-İslam kampanyasının Britanya'nın Müslüman yurttaşlarını, Mısır ve Hindistan'da ayaklanarak tepki göstermelerine yetecek kadar harekete geçirebilmiş olma ihtimali, Mısır'daki eski Temsilci Lord Kitchener'in bu fikre karşı çıkmasına sebep oldu. Bunun yerine, Osmanlıların gerçekten Alman mürettebatı çıkarıp çıkarmadığını görmek için beklerken biraz daha

[1686] Cheetham'dan Grey'e, Kahire, 8 Eylül 1914: *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 21.

[1687] Sultan II. Abdülhamid döneminde başlayan pan-İslam programının gelişimi konusunda Kemal H. Karpat'ın şu harikulade çalışmasına bakınız: *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State* (New York ve Londra, Oxford University Press, 2001); Cheetham'dan (Kahire) Grey'e, Kahire, 28 Ağustos 1914, Büyük Britanya, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, 1914), s. 14; M.E. Chamberlain, 'The Alexandria Massacre of 11 June 1882 and the British Occupation of Egypt,' *Middle Eastern Studies*, XIII/1 (1977), s. 14- 39.

Levent Şahverdi Arşivi

sabırlı olunmasını önerirken Britanya'da aşağılayıcı olan 'Türk' ifadesini Osmanlı hasımlarına atfen kullandı:

17 Ağustos 1914

10 Downing Street

Türk, Mısır ve başka yerlerde sorun çıkarma tehlikesi taşıyor ve Almanlar onu ele geçirmek için ellerinden geleni yapıyorlar... Öğlen kabine toplantımız vardı: Ll[oyd] George'un ağrısı vardı ve gelemedi. Türkiye ön plana çıkıyor ve Mısır'a karşı belli belirsiz girişimde bulunmakla tehdit ediyor ve Göben ile Breslau konusunda ikili oynamaya niyetli görünüyor. Winston, en kavgacı modunda, tehdit etmek ve eğer gerekirse Göben ve arkadaşını batırmak için Çanakkale Boğazı'ndan bir torpido filosu göndermekten yana. Crewe ve Kitchener (Hindistan ve Mısır'daki Müslümanların çıkarına) Türkiye'ye karşı bir girişimde bulunduğumuz anlamına gelecek şekilde yorumlanabilecek bir şeyler yapmamıza son derece karşı. İlk adımı o atmaya zorlanmalı. Buna katılıyorum. Ama Türkler çıkıp bize Alman mürettebatları derhal çıkarıp çıkarmayacağını söylemeye zorlanmalı.[1688]

Ama sonunda bunların hiçbiri yapılmadı ve Osmanlılar bir kez daha galip geldi. Tek sonuç Britanya Dışişleri Bakanı Grey tarafından Londra'daki Osmanlı Sefirine, savaş sırasında tarafsız kalır ve Alman subayları ve mürettebatı Osmanlı donanmasından gönderirse Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na asla saldırmayacağına ve toprak bütünlüğünü koruyacağına dair güvencelerin yinelenmesi[1689] ve Britanya Deniz Kuvvetleri tarafından Çanakkale Boğazı girişinde devriye gezen filonun komutanı Tuğamiral Ernest Troubridge'e 17 Ağustos'ta, tek görevinin *Göben* ile *Breslau*'nun Çanakkale Boğazı'ndan ayrılmalarına engel olmak olduğu yönünde, Osmanlılara karşı hiçbir düşmanca niyet veya tehdit işareti göstermemenin önemini vurgulayan ve daha fazla talimat için her daim İstanbul'daki Britanya Büyükelçisiyle temas halinde olunmasını belirten bir dizi yeni emir verilmesi oldu.[1690]

[1688] H. H. Asquith'ten Venetia Stanley'ye, 17 Ağustos 1914. (Montagu belgeleri), Gilbert, ed., *Churchill Companion*, III/1, s. 40. Ayrıca William Manchester, The *Last Lion: Winston Spencer Churchill* (2 cilt, 1988), I, 512-514.

[1689] Sir Edward Grey'den Sir L. Mallet'e, 18 Ağustos 1914: *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 6.

[1690] Grey'den Churchill'e, 18 Ağustos 1914. Churchill belgeleri 13/45. Metin ayrıca Gilbert, *Churchill Companion*, III/1, s. 41 içinde.

Levent Şahverdi Arşivi

Eylül ayı başında, Troubridge Birinci Lord'dan da, Boğazlar'a girişlerin korunmasının amacının Britanya gemilerinin Mısır'dan Fransız kıyısına serbestçe geçmeye devam etmesini temin etmek olduğunu ve denizaltılar da dâhil filosunun tamamını bu amaca ulaşmak için kullanması gerektiğini vurgulayan neredeyse aynı emirleri aldı.[1691]

Britanyalılar hâlihazırda gizli Osmanlı şifrelerini çözmeyi başarmışlardı, dolayısıyla hem onlar hem de Ruslar, Osmanlıları bunu yapmaktan vazgeçirmek için hâlâ çok geç olmadığına dair devam eden umut nedeniyle, Karadeniz'de veya Mısır'a karşı bir Osmanlı saldırısının an meselesi olduğuna dair raporlara tepki olarak hiçbir şey yapmadılar.[1692] Ancak Britanya, Osmanlı'nın Süveyş'e karşı, Hindistan'a 'cankurtaran hattı' olarak gördüğü hattı bloke edebilecek olası bir hamlesi konusunda o kadar endişeliydi ki Babıâli Büyükelçisi Mallet alelacele, Enver ile Talat'ı, Britanya'nın bir yandan Süveyş Kanalı'nın iki tarafında da devriye gezmek üzere asker gönderdiği ama diğer yandan Süveyş'in ötesine Sina yarımadasına veya ötesine asker göndermek gibi bir niyeti olmadığı konusunda temin etmeye koştu.[1693]

Oysa sonunda, Rusların Galiçya'da Avusturya-Macaristan'a saldırmalarını engellemek üzere Karadeniz'den Odessa'ya karşı bir Osmanlı saldırı planından, Osmanlı seferberliğinde devam eden gecikmelerin yanı sıra Amiral Souchon'un Osmanlı donanmasının Karadeniz'de açıkça Ruslarla savaşmak için yeterli güce sahip olmadığı raporu nedeniyle vazgeçildiği ortaya çıktı. Geriye kalan tek ihtimal Süleyman Askeri'nin Ukraynalı ve Kafkas milliyetçilerle birlikte çalışan *Teşkilat-ı*

Deniz Kuvvetleri'nden Tuğamiral Ernest Troubridge'e telgraf, Britanya Kraliyet Gemisi "Defence", 18 Ağustos 1914: Churchill Koleji, Cambridge, Chartwell belgeleri, CHAR 13/35/59; ve Churchill belgeleri 13/45, metin Gilbert, ed.,*Churchill Companion*, III/1, s. 41 içinde.

[1691] Winston S. Churchill'den Amiral Troubridge'e: telgraf, 8 Eylül 1914. Churchill belgeleri 13/29. Metin Gilbert, ed., *Churchill Companion*, III/ 1, s. 101 içinde.

[1692] Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi* III/1, s. 203; Joseph Pomiankowsky, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü* (2. basım, İstanbul, 1997), s. 74-75; Strachan, s. 698-699; Hakan Kırımlı, 'The Activities of the Union for the Liberation of the Ukraine in the Ottoman Empire during the First World War,' *Turkey Before and After Atatürk*, ed, Suylvia Kedourie (Londra, Cass, 1999), s. 180-181. aktaran Reynolds, s. 215-216; Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanlığı'na, 13 Ekim 1914/30 Eylül 1914: AVPRI, f. Politarkhiv o. 482, d. 4068, l. 227, aktaran Reynolds, s. 196. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki geniş Rus istihbarat ağı şu çalışmada ele alınmaktadır: Germanı Lorei, *Operatsii germano-turtskikh morskikh sil v 1914-1918 gg* (Moskova, Gosudarstvennoe Voennoe Izadelstvo, 1934), s. 62, aktaran Reynolds, s. 196.

[1693] Sir Edward Grey'den Sir L. Mallet'e, Dışişleri Bakanlığı, Londra, 1 Eylül 1914: *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, 1914), s. 17.

Levent Şahverdi Arşivi

Mahsusa gerilla kuvvetleinin bir gerilla saldırısıydı ama bu bir süre için daha gerçekleştirilemeyecek uzun vadeli bir fikirdi, dolayısıyla bekleyiş durumu devam etti.[1694] Bununla beraber, Süveyş Kanalı ve Mısır'a karşı bir saldırı için Suriye ve Arabistan'daki hazırlıkların sürmesi Londra'daki askeri planlamacıları endişelendirmeye devam etti.

İtilaf kuvvetleri beklemeyi sürdürdü ve Osmanlılar başarılı bir şekilde hem onları hem de Almanları oyalamaya devam etti. Bahriye Nazırı Cemal Paşa ile Sadrazam Said Halim Paşa Britanya ve Rusya büyükelçilerine 1 Eylül'de, onlara daha önce söylediklerinin aynısını, iki yüz Alman denizcinin o gün İstanbul'dan ayrıldığını, geri kalanın Osmanlı subaylarına ve denizcilerine *Yavuz Selim* ile *Midilli*'yi nasıl çalıştıracaklarını öğrettikten sonra iki hafta içinde ayrılacağını ve Almanya'dan yeni Alman asker ve denizcinin gelmediğini bildirdi.[1695] Almanya Genelkurmay Başkanlığı başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu ile ittifaka karşı çıkmış olsa da daha sonra Osmanlı ile ittifakın, Rus ordusunun dikkatini Polonya ve Galiçya'daki başarılı seferlerinden başka yöne çevirmek ve Hindistan ile Avustralasya'dan Britanyalı askerlerin Süveyş Kanalı ve Akdeniz yoluyla Fransa ve Batı Cephesine sevkiyatını engellemek için gerekli olduğu kararına varmıştı. Liman von Sanders Berlin'e birkaç defa Osmanlıların bu tür çabalar için mali araçlardan yoksun olduğunu bildirmesine rağmen bu karara vardı.[1696]

İstanbul'daki İtilaf devletleri büyükelçilerinin hiç şüphesiz, Osmanlıların ne yapacağına dair ciddi kuşkuları vardı ancak o noktada başka şansları yoktu. Bir kez daha, kesin veya doğru olmadıklarını bilmelerine rağmen Cemal Paşa'nın sözlerini kabul ettiler ve hükümetlerine sabırlı olmaları tavsiyesinde bulundular. Hatta Cemal çok garip, belki de Almanya'nın eylül başında Osmanlılar fiilen savaşa girene

[1694] Hakan Kırımlı, 'The Activities of the Union for the Liberation of the Ukraine in the Ottoman Empire during the First World War,' *Turkey Before and After Atatürk*, ed, Sylvia Kedourie (Londra, Cass, 1999), s. 183; Reynolds, s. 216.

[1695] Mallet'ten Grey'e, İstanbul, 1 Eylül 1914. (Telgraf.) Büyük Britanya, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, 1914), s. 16; Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Konstantinopolis, 19 Ağustos (1 Eylül), 1914. (Telgraf) Rusya, *Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey*, s. 21-22; *Sir L. Mallet'ten Sir Edward Grey'e, Konstantinopolis, 1 Eylül*, 1914. Büyük Britanya, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, 1914), s. 16.

[1696] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 785, 11 Eylül 1914: PA/AA, R 1914, aktaran Aksakal, s. 148.

Levent Şahverdi Arşivi

kadar mali ve diğer yardımları durduran son emri göz önüne alındığında o kadar da garip olmayan bir öneride bulundu ve İstanbul'da acilen ihtiyaç duyulan büyük miktarda nakit karşılığında *Göben* ile *Breslau*'yu Britanya'ya satmayı teklif etti. Mallet bu öneriyi, bu paraların sadece Osmanlı'nın Britanya'nın düşmanlarına yardım etme kabiliyetini artırmak için kullanılacağı düşüncesi nedeniyle anında reddetti. Her halükarda, Almanya'nın Osmanlıların böyle bir ayarlama yapmasına, özellikle gemiler aslında halen Alman donanmasında ve Alman Deniz Kuvvetlerinin emrinde olduğundan, izin vereceği düşünülemezdi.[1697] Buna karşın, Cemal'in Mallet ile konuştuğu aynı gün, Amiral Usedom'un 700 teknisyeni ve mühendisi Çanakkale Boğazı'na geldi ve istihkâmlarını ve toplarını güçlendirme görevine başladı; bu operasyona Britanya filosu tanık oldu ancak durdurmak için hiçbir şey yapmadı.[1698] İlginçtir ki, Osmanlılar, Britanya Çanakkale Boğazı'na ilk deniz saldırısını gerçekleştirdikten sonra değil, bu zamanda müstahkem mevkilerini iyileştirmeye başladılar. Enver ayrıca Amiral Souchon'a, *Göben* ile *Breslau* da dâhil o sırada İzmit'te onarılmakta olan Osmanlı filosunun ne zaman savaşmak üzere Karadeniz'e girmeye hazır olacağını sorarak Almanları hükümetinin yakında savaşa girmeyi planladığına ikna etmeye çalıştı. Cevap 13 Eylül idi.[1699]

Von Sanders'in Enver'in kendisine itaat etmeyi reddetmesi konusundaki mükerrer şikâyetlerine ve bu nedenle Almanya'ya dönmek istemesine rağmen, von Wangenheim sonunda Kayser II. Wilhelm'i, Liman von Sanders'e Osmanlının savaşa girmesi konusunda sabırlı olmasını ve Alman Askeri Misyonunu İstanbul'daki yerinde tutmasını emretmeye ikna etti.[1700] Almanya Dışişleri Bakanı von Jagow ise Osmanlıların bir an önce savaşa girmesini talep etmeye devam etti ve Alman Askeri Misyonunun Osmanlıların bunu yapmasını sağlamak için kalmak zorunda olduğunu belirtti. Alman silahlı kuvvetle-

[1697] Mallet'ten Grey'e, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Helations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 20-21.

[1698] Mustafa Çolak, 'Çanakkale Savaşında Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Yardım Çabaları,' *Türkler*, XIII, 377-383; Trumpener, s. 36, 140.

[1699] Enver'den Souchon'a, 6 Eylül 1914, Sayfa 335, BA-MA, RM 40-454; Souchon'dan Enver'e, 10 Eylül 1914: BA-MA, RM 40-454, Yaprak 336-337, ikisini de aktaran Aksakal, s. 142.

[1700] II. Wilhelm'den Auswärtoges Amt'a, 20 Ağustos 1914: PA/AA, R 22402, aktaran Aksakal, s. 134; Bethmann-Hollwegg'den Auswartiges Amt'a no. 17, 20 Ağustos 1914: PA/AA, R 1913, aktaran Aksakal, s. 134.

Levent Şahverdi Arşivi

rinin hâlihazırda Osmanlı ordusuna ve donanmasına sağladığı büyük askeri ve teknik desteğe işaret ederek Osmanlıların bunun karşılığında savaşa fiilen katılarak ittifakta kendi üzerlerine düşeni yapmalarının ahlaki yükümlülükleri olduğunda ısrar etti.[1701]

Ancak Almanya batı cephesinde, özellikle 12 Eylül Marne savaşında bir dizi yenilgiye uğradı. Avusturya-Macaristan görünüşe göre Galiçya'da hücum eden Rus ordusuna yenik düşüyordu. Sonuçta, Alman Genelkurmay Başkanlığı ve Donanması Osmanlının İtilaf kuvvetlerinin dikkatini başka yöne çevirmek için harekete geçmesi konusunda giderek sabırsızlanıyordu ama Osmanlıların savaşa girmek üzere nereye gitmesini istedikleri konusunda bölünmüş durumdaydılar.[1702] General Erich von Falkenhein Prusya Genelkurmay Başkanı olarak von Moltke'nin yerini aldı ve 17 Eylül'de Amiral Souchon'a *Yavuz* ile *Midilli*'yi derhal Karadeniz'e götürüp, Osmanlıları savaşa girmeye zorlamak için Rus limanlarına ve gemilerine saldırması emri verdi. Osmanlılara İmparatorluğun savaşa aktif olarak katılmasını sağlamak için bir şeyler yapılacağı ısrarlarının ciddiyetini göstermek için, saldırı nereye düzenlenirse düzenlensin, von Falkenhayn Osmanlıların tüm ikmal malzemesi, para ve adam isteklerinin Osmanlılar savaşta aktif bir rol almaya başlayana kadar askıya alınması talimatı verdi.[1703] İstanbul'da Liman von Sanders'in desteğiyle, iki haftadan uzun sürmeyeceği tahmin edildiği üzere, Usedom misyonu Çanakkale Boğazı ve Gelibolu'yu olası bir Britanya ve Fransa deniz saldırısının yarıp geçmesini önlemeye yetecek kadar tahkim etme işini bitirir bitirmez, *Göben* ile *Breslau*'yu Odessa yakınlarında Ruslara karşı Karadeniz'e göndermek için bir plan yaptı. Von Sanders böyle bir amfibi saldırının Rusya'ya karşı kuzeyde Almanya-Avusturya cephesinin uygun bir uzantısı olacağını düşündü. Fikir kâğıt üzerinde mantıklı görünüyordu ancak daha önce Liman'ı iyi bir cephe askeri ama *'çocuksu, aptal ve engelleyici bir ortak'* olarak tanımlayan Amiral Souchon onu, o kadar askeri Karadeniz'den taşıyıp, Rusların ana muharebe gemilerinin olduğu Sivastopol'daki Rus donanma üssüne 150 mil uzaklıkta korunaksız düz bir kıyıya çıkarmanın imkânsız olacağına dair ikna etmekte sıkıntı yaşadı.

[1701] Jagow'dan Wangenheim'a, 20 Ağustos 1914: PA/AA, R 22402, alıntı yapan Aksakal, s. 135.

[1702] Çolak, s. 38-39; Mühlmann, *Das Deutsch-türkisch*, s. 20-21; Wallach, *Bir Askeri*, s. 149.

[1703] Aksakal, s. 138-140.

Levent Şahverdi Arşivi

Böyle bir operasyon için hiçbir hazırlık yapılmadığına, yeterince gemi olmadığına ve *Göben* ile *Breslau*'nun tek başına böyle amfibi bir operasyonu koruyamayacağına işaret etti.[1704]

Almanya Genelkurmayı'ndaki diğerleri, hem Britanyalıların Hindistan ve Avustralya'ya geçişini engellemek hem de Britanya İmparatorluğu'nda Pan-İslamcı hareketlerin yükselişini teşvik etmek için Osmanlı'nın Sina çölünden Süveyş Kanalı ve Mısır'a saldırmasından yanaydı. 14 Eylül 1914'de Bethmann-Hollweg'in doğrudan von Wangenheim ve Amiral Souchon'a Kayser II. Wilhelm'in *'yeterince güçlü hisseder hissetmez Karadeniz'de kuvvetli bir eylemde'* bulunulması doğrudan emirlerini iletmesi, kasım ayı başında Rusya'ya Karadeniz'de ölümcül bir Osmanlı saldırısı düzenlenmesi isteğinin Enver'den değil Berlin'den geldiğini bir kez daha göstermektedir.[1705] Kayser'in emrinin İstanbul'a ulaştığı gün, Cemal Paşa Amiral Souchon'un Osmanlı filosunun Başkomutanı olarak atandığını, Alman teknisyenlerin *Yavuz Selim* ile *Midilli*'yi onarmakta olduklarını ve işlerini iki hafta içinde bitirmelerinin beklendiğini ve Britanya hükümeti tarafından Babıâli'ye neredeyse bir aydan uzun süredir sürüncemede olan Donanma Misyonunun tamamen çekildiğinin bildirildiğini açıklayarak Osmanlı hükümetinin Kayser'in istediği yönde hareket ettiğini ve bir an önce savaşa aktif bir şekilde girmek niyetinde olduğunu oldukça açık bir şekilde gösterdi.[1706] Aslında Enver Amiral Souchon'u Kayser'in emrine hemen cevap vererek Osmanlı filosunu Karadeniz'e götürmesi için yetkilendirmiş olsa da, iki gün önce Almanya'nın Marne Savaşı'nda yenilmesi ve Avusturya'nın Galiçya'da Rus ordusu karşısında geri çekilmesi Sadrazam Said Halim Paşa ile Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın onu, İstanbul'daki Alman donanma subaylarının şiddetli itirazları karşısında bu emri iki gün sonra 16 Eylül'de geri çekmeye zorlamasını sağladı.[1707] Cemal Paşa'nın Enver'in talimatından haberi bile yoktu ve

[1704] Souchon'dan karısına, 23 Ağustos 1914, aktaran Halpern, *Naval War in the Mediterranean*, s. 49; Lorey, *Krieg* I, 67-68, aktaran Halpern *World War I*, s. 227, 504.

[1705] Bethmann Hollweg'den Auswärtiges Amt'a no. 43, 14 Eylül 1914: PA/AA, R 1914, aktaran Aksakal, s. 155; ve Bethmann Hollweg'den Souchon'a, 14 Eylül 1914: BAMA, RM 40-454, Yaprak 332, aktaran Aksakal, s. 155

[1706] Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'den Fransa'nın Londra Büyükelçisi Paul Cambon'a, Bordo, 14 Eylül 1914 no. 98. Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques 1914* (Paris, 1999), s. 211.

[1707] Aksakal, s. 157.

Levent Şahverdi Arşivi

Avrupa cephelerinden kötü haberler almasıyla aynı zamanda Karadeniz'de planlanan manevraları öğrendiğinde, Souchon'a görünüşe göre azarlayıcı bir üslupla yazarak manevrayı iptal etmesini ve Meclis-i Vükela'dan özel emir almadan bu tür bir eylemde bulunmamasını emretti. Cemal Osmanlı filosunun Karadeniz'e girmesinin, gerçekleşmeden önce Meclis-i Vükela tarafından Osmanlı hükümetine yetki verilmesi gereken siyasi bir eylem olduğunu ekledi. Bu tür eylemlerde bulunmak yerine Cemal, Souchon'un donanmayı 17 Eylül'de İstanbul Boğazı'nın Kabataş kısmında düzenlenecek donanma kutlaması için hazırlaması gerektiğini belirtti.[1708]

16 Eylül akşamında bir Meclis-i Vükela toplantısı yapıldı. Toplantı sırasında, Said Halim haklı bir şekilde Souchon'un bu fırsatı Rus filosuyla çatışmak ve dolayısıyla İtilaf devletleriyle bir savaş başlatmak için kullanmasından korkarak yine Karadeniz'de yapılması önerilen manevralara itirazını beyan etti. Enver von Wangenheim'a başlangıçta Souchon'a filoyu Karadeniz'e götürmesi için verdiği izni geri çekmeyi reddettiğini ancak Said Halim'in bu mesele üzerine, hükümetin düşmesine sebep olacak istifa etme tehdidinin sonunda Talat Bey'in müdahale etmesine ve Bulgaristan'ın savaşa girip girmeyeceğini ve hangi tarafta gireceğini tam olarak öğrenir öğrenmez ne kendisinin ne de başka bir nazırın Osmanlı filosunun böyle bir Karadeniz manevrasına karşı çıkacağı sözü verdiği bir uzlaşmayla Enver'in emrini geri çekmesini sağlamasına neden olduğunu bildirdi. Enver ayrıca von Wangenheim'a bu toplantı sırasında, ancak öfkeli bir şekilde bunun hâlihazırda vermiş olduğu emri iptal edeceği tek sefer olacağını belirttikten sonra emrini geri çekmeyi kabul ettiğini söyledi.[1709] Tartışmaların ve oylamaların değil sadece Meclis-i Vükela Mazbatalarının tutanağı tutulduğundan, bunun gibi toplantılarda neler olduğunu sadece katılımcılardan biri tarafından yazılmış anılardan veya yabancı büyükelçilere gönderilmiş raporlardan biliyoruz. Ancak Enver'in sonraki birkaç hafta boyunca davranışı, toplantıyı von Wan-

[1708] Cemal Paşa'dan Souchon'a, 14 Eylül 1914: BA-MA, RM 40-457, aktaran Aksakal, s. 159-160.

[1709] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 836, 19 Eylül 1914: PA/AA, R 1914; Wangenheim'ın Enver Paşa ile 26 Eylül 1914'te, 16 Eylül 1914 tarihli kabine toplantısıyla ilgili görüşmesi hakkındaki raporu: *Besprechung mit Enver Pascha am 26.9.1914*: BA-MA, RM 40-4, Yaprak 113-15, hepsini aktaran Aksakal, s. 159.

Levent Şahverdi Arşivi

genheim'a, donanma manevrasına izin verilmesini sağlamak için elinden geleni yaptığı konusunda Alman yönetimini tatmin etmek üzere ancak öfkeli bir şekilde itiraz ettikten sonra kabul ettiğini belirterek aktardığı ama aslında başından beri meslektaşlarıyla Marne'den gelen haberlerin İmparatorluğun o sırada savaşa girmesini mantıksız hale getirdiği konusunda anlaştığı ve aslında emri geri çekmeyi çok az itirazla kabul ettiği konusunda kuşkuya neden olmaktadır.[1710]

Meclis-i Vükela'da ne söylenmiş olursa olsun Enver daha sonra Souchon'a telgraf çekerek ikinci bir emre kadar Karadeniz'de herhangi bir manevrayı ertelemesini emretti.[1711] Fakat Almanya Deniz Kuvvetleri o kadar kolay engellenemezdi ve 17 Eylül'de Souchon'un hem Enver'e hem de Berlin'deki üstlerine yakınmasına cevaben, Souchon'a tekrar, bir an önce gemileri Karadeniz'e 'manevra yapmaya' götürmesi ve onları Rusya ile, Osmanlı hükümetini İttifak Kuvvetleri yanında savaşa girmeyi kabul etmeye mecbur edecek bir olaya yol açmak için kullanması için doğrudan bir emir gönderildi.[1712] 20 Eylül'de Souchon yardımcısı Kaptan Humann'ı, sadece bir kez daha protesto etmek için değil, aynı zamanda Souchon'un Osmanlı Donanması Komutanı olarak statüsünü öğrenmek için Enver ve Cemal ile görüşmeye gönderdi. Bahriye Nazırı veya Kabine tarafından geçersiz kılınmaksızın emir verme hakkı var mıydı yoksa sadece onların kuklası mıydı? Aynı gün, bu soru Meclis-i Vükela tarafından tartışıldı ve Souchon'un Almanya Deniz Kuvvetleri ve Berlin'deki hükümetten gelen emirleri, bu emirler Osmanlı hükümetinin istekleriyle ve emirleriyle çeliştiğinde bile, uygulama hakkını kabul eden bir açıklama yayımlandı. Ancak Enver açıklamaya, tartışma konusu meselede, mevcut siyasi durumun, Souchon savaşla sonuçlanacak herhangi bir olayı tahrik etmeme sözü vermiş olsa da, Osmanlı hükümetinin Karadeniz'de donanma manevralarına yetki vermesine izin vermediğini, çünkü böyle bir eylemin kendisinin Rusya ve İtilaf devletlerinin diğer üyeleri tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafsızlık statüsünün sonu ve hatta bir

[1710] Aksakal, s. 164-165.

[1711] Enver'den Souchon'a, 16 Eylül 1914: BA-MA, RM 40-457, Yaprak 349, aktaran Aksakal, s. 160.

[1712] Çolak, s. 38-39; Mühlmann, *Das Deutsch-türkisch*, s. 20-21; Wallach, *Bir Askeri*, s. 149; Amiral Usedom'dan Amiral von Müller'e, 18 Eylül 1914, BA-MA, RM 40-1, Yaprak 9, aktaran Aksakal, s. 157.

Levent Şahverdi Arşivi

savaş ilanı olarak yorumlanacağını ve Meclis-i Vükela'nın tamamının şu anda böyle bir şey istemediğini ekledi. Bu açıklama, artık gemilerin aslında Almanya Deniz Kuvvetlerinin komutası altında olduğunu kabul ediyordu ve bu nedenle Souchon'un *Yavuz Selim* ile *Midilli*'yi Karadeniz'e götürmesini veya Rus kıyılarına ya da limanlarına saldırmasını önleme yetkisi yoktu, ama izni olmaksızın bunu yaparsa eylemini kınayacak ve Osmanlı'nın rızası veya emirleri olmaksızın yapılmış olduğunu belirtecekti. Açıklama, Alman hükümetinin Souchon'un sadece bir Osmanlı amirali olarak hizmet etmesine izin vermesi, böylece Alman hükümetininkilere değil sadece Osmanlı'nın emirlerine tabi olması isteğiyle son buldu.[1713] Ancak Meclis-i Vükela kararına cevaben von Wangenheim Said Halim'e Meclis-i Vükela toplantısından kısa bir süre sonra, Alman hükümetine kalırsa, *Göben* ile *Breslau*'nun Almanya Deniz Kuvvetleri komutası altındaki Alman gemiler olmaya devam ettiğini, Osmanlı hükümetinden gelen emirlere tabi olmadığını söyledi.[1714] Buna dayanarak, Meclis-i Vükela kararına rağmen Souchon şimdilik konumunu olduğu gibi kabul etmeye ve istifa etmemeye, savaşa yol açabilecek bir eylemde bulunmadan önce Osmanlı hükümetinin yetkisine ihtiyacı olduğuna karar verdi ve açıkça koşulların Osmanlı'nın rızası olsun olmasın asıl emirleri uygulamasına imkân verene kadar bekleyecekti.

Büyükelçi von Wangenheim, hem Osmanlıların Almanya'ya yardım edemeyeceğini hem de savaşa katılmanın Osmanlı İmparatorluğu'nu yok edeceğini düşündüğünden Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla ittifakına ve Osmanlı'nın savaşta aktif bir rol oynamak için atacağı herhangi bir adıma karşı çıkmaya devam etti.[1715] Von Sanders ile Osmanlı'nın tarafsızlığının devam etmesinin İttifak Kuvvetlerine zarar verdiği konusunda hemfikir değildi ve bunun, mevcut Osmanlı hükümetinin yerini İtilaf devletlerinden yana politikacıların almasına veya Osmanlı ordusunun yok edilmesine neden olabilecek şekilde Osmanlı'nın ordusu ve halkı hazır olmadan savaşa vakitsiz girmesinden daha iyi olduğunu bildirdi. Osmanlılar savaşa girmezse Alman

[1713] Aksakal, s. 160-161.

[1714] Feroz Alımad, 'Ottoman Armed Neutrality and Intervention,' s. 68-69; Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, s. 40-41; Aksakal, s. 163.

[1715] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a, no. 834, 19 Eylül 1914: PA/AA, R 1914, aktaran Aksakal, s. 163. 14 Eylül 1914.

subayları çekme tehditleri, İtilaf devletlerinin Osmanlı'nın tarafsızlığının tanınması karşılığında Alman subayların gönderilmesi taleplerini karşılayacaktı. Almanya, Avusturya Galiçya'da Rusya'ya karşı ilerleme kaydedene ve Bulgaristan İttifak Kuvvetlerine katılıp savaşa girene kadar Osmanlı'nın tarafsızlığını kabul etmeliydi.[1716]

Talimatlarına cevaben von Wangenheim Said Halim'i, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa katılma yükümlülüklerini yerine getirmedikçe beklediği desteğin veya savaş ganimetlerinin hiçbirini alamayacağı konusunda uyardı. Şayet Osmanlılar dâhil olmadan önce Almanya'nın bir zafer kazanmasını beklerse, Alman yönetimi zaferden sonra onları ödüllendirmenin gerekli olduğunu düşünmeyecekti. O an için Osmanlı hükümetinin Alman savaş çabasına yardım etmesinin en iyi yolu, Bulgaristan ve Romanya'yı İttifak Kuvvetlerine katılmaya ikna edecek ve Osmanlı'nın İslam âlemindeki itibarını yükseltecek şekilde, Rus donanmasına karşı mutlak bir eylemle Karadeniz'de Osmanlı'nın donanma üstünlüğünü tesis etmek; İtilaf kuvvetlerinin sömürgelerinde Pan-İslamcı tahrik ve isyan uyandırmaktı ki bunun için Almanya memnuniyetle mali ve malzeme desteği sağlardı ve son olarak Osmanlı yönetimi silahlı kuvvetlerini seferber etmeye devam edebilir ve Romanya'ya fiilen İttifak Kuvvetlerine katılmak istemiyorsa tarafsız kalması için baskı yapabilirdi.[1717]

Von Wangenheim ayrıca Berlin'e, Karadeniz'in Rus kıyısına askerleri çıkarmak için amfibi bir harekâta karşı çıkmaya devam eden von Sanders'in kendisine, şayet Suriye'de yığınak yapan Osmanlı ordusu Süveyş Kanalı'na saldıracaksa, havan topları ve mühimmatla beraber on Alman subayı ve altı seri ateşli batarya ünitesinin daha gerekli olduğunu söylediğini bildirdi.[1718] Von Wangenheim ayrıca Enver Paşa'nın Rusya'nın Lemberg'de Avusturya-Macaristan karşısında elde ettiği zafere rağmen İttifak Kuvvetlerine kesinkes bağlı olmaya devam ettiğini ama Enver'in, devam etmekteki gecikmesini telafi etmek ve

[1716] Wangenheim'dan Jagow'a no. 3, 24 Eylül 1914: PA/AA, R 22402, aktaran ve alıntı yapan Aksakal, s. 166.

[1717] Feroz Ahmad, 'Ottoman Armed Neutrality and Intervention,' s. 68-69; Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, s. 40-41; Aksakal, s. 163.

[1718] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 745, 8 Eylül 1914: PA/AA, R 1914, Jagow'a gönderildi, Zimmermann'dan Jagow'a no. 336, 9 Eylül 1914, PA/AA, R 22402, hepsini aktaran Aksakal, s. 145.

Levent Şahverdi Arşivi

Almanya'nın güveninin yanı sıra Alman askeri ve mali desteğini sürdürmek için savaşa girme hevesini abarttığını bildirdi. Her ne kadar Enver'in taahhütlerini yerine getirmekte oyalandığı açık olsa da Büyükelçi hâlâ iyi niyetli olduğuna ve doğru zamanın geldiğini düşündüğünde savaşa gireceğine inanıyordu. Aynı zamanda şu an için savaşa fiilen girmese de Enver, İttifak Kuvvetlerine katılmamanın tehlikesini gösterme çabası çerçevesinde, tehlikeli olabilecek ama büyük ihtimalle tek başına İtilaf devletlerinin savaş ilan etmesine yol açmayacak şekilde, Bulgaristan'ın Varna ve Romanya'nın Köstence limanı açığında Karadeniz'de bir donanma gösterisi başlatmayı öneriyordu. Dışişleri Bakanı von Jagow hem Karadeniz hem de Mısır seferlerinin bu alternatifinden memnun görünüyordu[1719] ama von Wangenheim, Enver'in Galiçya'daki ve batı cephesindeki durum netleşene kadar bir süre daha oyalanmaya devam edebileceğini ve Galiçya'da Avusturya'nın Rusya karşısında bir zafer kazanmasının başka bir eyleme gerek kalmaksızın bu işi göreceğini düşünse de bu koşullar altında Osmanlıların savaşa girmesinin sağlamanın tek yolunun *'Göben ile Breslau'nun İstanbul Boğazı'nı yarıp geçerek operasyona kendilerinin başlaması'* olduğunu belirtti.[1720]

Alman hükümetinin ilk yanıtı, Osmanlı'nın, Bahriye Nazırı ve Meclis-i Vükela'nın emirleri doğrultusunda Osmanlı Filosuna komuta edebilmesi için Souchon'un Osmanlı Amirali olması isteğini kabul etmek oldu. Bu, Alman Donanmasında Tuğamiral olan Souchon'un bir sonraki en yüksek rütbeye atanarak Osmanlı Donanmasında Koramiral olduğu 5 Ekim'de gerçekleşti. Souchon bir kez daha Osmanlılar ne isterse istesin Alman yönetiminin emirlerine uyma kararlılığını gösteren, *'Şayet Alman gemilerle istediğimi yapmaya devam edebileceksem, bir Türk amiral olmaya ve Türk gemilerinde daha sağlam bir kontrol elde etmeye hiç itirazım yok,'* açıklamasıyla bu girişimi kabul etti.[1721] Bu durumu oldukça kuvvetli bir şekilde açıklamak için, Mec-

[1719] Jagow'dan Auswärtiges Amt'a no. 117, 9 Eylül 1914: PA/AA, R 1914, aktaran Aksakal, s. 145; Jagow'dan Wangenheim'a no. 117, 9 Eylül 1914: PA/AA, R 22402; Jagow'dan Zimmermann'a, 10 Eylül 1914: PA/AA, R 22402, ikisini de aktaran Aksakal, s. 145-146.

[1720] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 752, 8 Eylül 1914: PA/AA, R 1914, aktaran Aksakal, s. 145.

[1721] Jagow'dan Auswartiges Amt'a no. 193, 24 Eylül 1914: PA/AA, R 1914; 5 Ekim 1914 tarihli Gizli Rapor, Humann'dan Souchon'a: BA-MA, RM 40-456, yaprak 302-303, aktaran Aksakal, s. 161.

lis-i Vükela'nın filoyu Karadeniz'e yollamama kararı karşısında, von Wangenheim, sırf Berlin'den kendisine gelen talimatlara dayanarak eğer isterse yapabileceğini göstermek için, Souchon'un *Göben*'i günübirlik Karadeniz'e götürmesine izin verdi ve Said Halim'e Alman savaş gemilerinin *'bir yere kadar'* Osmanlı'nın idaresinde olduğunu, Osmanlı çıkarlarından ziyade Alman çıkarları için Osmanlı sularında olduklarını bildirdi. Ancak en azından şu an için gemilerin Karadeniz'deyken Rus filosuna meydan okumayacağına söz verdi, dolayısıyla Osmanlı hükümetinin endişelenmesine gerek yoktu.[1722]

Bekleneceği üzere, Britanya Büyükelçisi Mallet Osmanlı donanmasının tamamen Almanların kontrolü altında olduğunu, Osmanlıları açıkça İttifak Kuvvetlerine katılmaktan alıkoymak için çok az şans olduğunu ve uzun zamandır konuşulan Kapitülasyonları kaldırma girişiminin artık ilerleyeceğini rapor etti. Mallet ancak İtilaf kuvvetleri hukuki Kapitülasyonlar dışında hepsinin kaldırılmasını kabul ederse Osmanlı kabinesindeki 'barış yanlılarının' İmparatorluğun savaşa girmesini önleyebileceğini bildirdi, ama bu taviz bile, Kapitülasyonların diğer düşünceler gözetilmeksizin bozulmadan sürdürülmesinde ısrar eden Britanya kabinesi tarafından reddedildi.[1723]

Süveyş Seferi'nin arkasındaki başlıca Alman stratejist olan Askeri Danışman General Kress von Kressenstein, Süveyş ve Mısır'a karşı bir Osmanlı saldırısının başarılı olamayacağını ama Britanya'yı aksi halde batı cephesine gönderilecek Hindistan'dan ve Avustralya'dan çok sayıda askeri Mısır'da tutmaya mecbur edeceğinden her halükarda Almanya'ya faydası olabileceğini düşündü. Osmanlıların son derece ihtiyaç duydukları mali yardımın ancak şu an için Süveyş'e karşı bir harekât anlamına gelen Almanya'ya yarayacak askeri eylemi kabul ettiklerinde verilmesi gerektiğini belirterek Von Moltke'nin daha fazla Alman yardımını kısıtlayan emrini desteklemekte von Wangenheim'a katıldı. Bu, Almanya Dışişleri Bakanı von Jagow'un yanı sıra von Wan-

[1722] Giers'ten Sazonov'a, İstanbul, 9 Eylül (22), 1914. Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 35.

[1723] Mallet'ten Grey'e, 15 Eylül 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Repture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 24; Sir Edward Grey'den Sir L. Mallet'e, Dışişleri Bakanlığı, 16 Eylül 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1918), s. 25.

Levent Şahverdi Arşivi

genheim'ın, Osmanlıları hazır olmadan önce ve Ruslar Galiçya'da geri püskürtülmeden önce Karadeniz seferini gerçekleştirmeye zorlamaya çalışmanın, Britanya'nın doğudaki sömürgelerinden Fransa'ya akan çok sayıda adam ve ikmal malzemesini kesmek üzere, Alman Genelkurmay Başkanlığı'nın gerçekten girişmelerini istediği Süveyş ve Mısır seferinden vazgeçmelerine neden olabileceği korkularına rağmendi.[1724] Ancak Almanya'nın bir Mısır seferine yeni vurgusu Enver'in Karadeniz'e, bu defa, Ruslara karşı genel bir isyan başlatmak için hâlihazırda düzensiz birliklerinigerilla kuvvetlerini Gürcü milliyetçilerle beraber Kafkasya'ya gönderme planı yapan kendi *Teşkilat-ı Mahsusa*'sı ile işbirliği içinde bir başka sefere destek vermeye kaymasına neden oldu.[1725] Fakat bu onun, Mısır saldırısı için oluşturulmakta olan orduyu takviye etmek için Antep, Musul ve kuzey Irak'tan Suriye'ye adam ve ikmal malzemesi kaydırmaya ve Bağdat demiryolu ekibinden Alman ve Osmanlı patlayıcı uzmanlarını o doğrultuda bir Britanya donanma saldırısı gerçekleşeceği öngörüsüyle mayın döşemek üzere Kızıldeniz ve Körfez'e göndermeye devam etmesini önlemedi.[1726] İstanbul'daki Britanya Askeri Ataşesi Enver'e yakındığında, aslında yığınağın, bölgede Britanya kuvvetlerinin toplanmasına, Çanakkale Boğazı, Suriye kıyısı ve Kızıldeniz ve Basra yakınında Şattülarap'ta deniz devriyelerine ve Hindistan, Avustralya ve Yeni Zelanda'dan Mısır'a çok sayıda adam gelmesine karşı savunmacı bir önlem olduğu cevabını verdi:

> *İmparatorluk içindeki diğer askerler gibi Suriye garnizonunun da tamamen seferber edildiğini söyledi. Savaş ölçeğinde gerekli nakliye hayvanlarıyla vs. ile donatıldığını ve Türkiye'nin diğer yerlerinde olduğu gibi Alman misyonunun subaylarının yardımıyla titiz bir şekilde eğitildiğini belirtti. Söylediğine göre her şey siyasi duruma dayanıyor, kişisel olarak kendisi bunlardan sorumlu değil; ve Suriye kolordularının sonunda başka bir yöne, hatta belki de Konstantinopolis'e taşınması oldukça muhtemel. Almanların tek başına Süveyş Kanalı veya başka bir yere karşı girişimlerde bulundukları fikrini reddetti ama her durumda*

[1724] Jagow'dan Wangenheim no. 13, 23 Eylül 1914: PA/AA, R 1914; Wangenheim'dan Jagow'a no. 3, 24 Eylül 1914: PA/AA, R 22402, ikisini de aktaran Aksakal, s. 166.

[1725] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 752, 8 Eylül 1914: PA/AA, R 1914, aktaran Aksakal, s. 145.

[1726] Mallet'ten Grey'e, 25 Eylül 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 32.

İmparatorluğun destekçileri olarak iyi niyetlerini kaydetmek üzere Bedevi aşiretlerine elbette tekliflerde bulunulduğunu kabul etti. İkmal malzemelerinin Maan, Nablus ve Kudüs'te toplanmasını savundu ve asker değil sadece jandarmaların Gazze yönünde harekete geçtiğini ekledi. Yine de alınan bazı önlemlerin kesinlikle Büyük Britanya'ya karşı tedbir amaçlı olduğunu inkâr edemedi ve buna gerekçe olarak Britanya savaş gemilerinin Şattülarap'a girişine, Hint askerlerin Mısır'a gelişine ve Britanya filosunun Çanakkale Boğazı açıklarında Türk kara sularındaki varlığına işaret etti. Askeri ataşe, filonun ve Majestelerinin Hükümetinin eylemi konusunda, bunun tarafsızlığın Türkler tarafından ihlal edilmesinden kaynaklandığını ve Büyük Britanya'nın elbette Türkiye'ye en ufak bir saldırı niyetinin olmadığını söyledi. Hint askerlerin Mısır'a gelmesinin Türkiye'ye düşmanlıkla bir ilgisi olduğunu düşünmek oldukça gülünç. Harbiye Nazırı derhal Türkiye'nin tarafsızlığını sürdürdüğü, yedek gemilerdeki Alman subayların ve adamların tamamen Türkiye'nin kontrolü altında olduğu, hatta Türkiye'nin hizmetinde olduğu savlarını öne sürdü. Askeri ataşe şayet Türk askerler bir tarafta Kudüs veya Beerşeba, ya da öbür tarafta Maan'ın daha güneyinde toplandıysa, Büyük Britanya'nın endişeli olması gerektiğine Türklerin şaşıramayacağını söyledi.[1727]

Souchon'un itirazları Osmanlıların Karadeniz'den amfibi bir harekât planından vazgeçmelerine sebep oldu. Ancak Rus istihbaratı, plandan haberdar oldu ve sadece *Yavuz Selim* ile *Midilli*'nin Karadeniz'e girmesinden değil, onlara hem Adriyatik hem de Çanakkale Boğazı'ndaki Britanya-Fransa ablukalarını atlatabilecek Avusturya filosu birimlerinin de eşlik etmesinden korktu. Bunların birlikte, Osmanlılara Karadeniz'de çok büyük bir deniz üstünlüğü vereceğini ve Rus limanlarına, kıyılarına ve sevkiyatına büyük bir tehdit oluşturacağını düşündü. Buna karşılık Rusya Fransa'ya yardım için başvurdu; Fransa Donanma Bakanı onları sadece Adriyatik kıyısı açığındaki İtilaf kuvvetleri filosunda on altı muharebe gemisi, on altı kruvazör, elli altı hücum bot ve on üç denizaltı olduğu, dolayısıyla Avusturya filosunun Çanakkale Boğazı'na ulaşıp Karadeniz'e girebilme ihtimalinin kesin-

[1727] Mallet'ten Grey'e, 6 Ekim 1914, *Correspondence respecting Events Leading to the Hupture of Relations with* Turkey (Londra, HMSO, 1914), s. 34.

Levent Şahverdi Arşivi

likle bulunmadığı konusunda temin etti.[1728] Bu güvencelere rağmen, Amiral Eberhard'a Rus Karadeniz filosuna, *Yavuz Selim* ile *Midilli* Çanakkale Boğazı'ndan kuzeye açılır açılmaz İstanbul Boğazı ile Karadeniz arasındaki kanallara mayın döşeme yetkisi veren emirler gönderildi.[1729] Bu emirler Dışişleri Bakanı Sazonov'un böyle bir eylemin Osmanlılara Rusya'ya savaş ilan etmek için bir bahane vereceği korkularına rağmen uygulandı. Oysa Büyük Britanya tarafından desteklenen, savaşın patlak vermesi halinde Osmanlıları suçlu taraf yapacak, böylece tarafsız Romanya ve Bulgaristan'ın İttifak Kuvvetleri yerine İtilaf Kuvvetlerine katılacağı bir politika izliyordu.[1730] 1 Eylül'de Karadeniz komutanı Eberhard Sazonov'dan Osmanlı hükümetini, şayet iki savaş gemisi Karadeniz'e açılırsa, düşman Alman gemileri muamelesi görecekleri ve Osmanlı bayrağı taşısalar bile ateş açılacağı konusunda uyarmasını istedi. Sazonov ise, Rusya'nın gemilerin Osmanlılara satışını kabul etmeyi reddetmesinin ilişkilerin kopmasına sebep olabileceği gerekçesiyle bunu yapmayı reddetti. Ancak, her ne kadar bu büyük ihtimalle bir savaş başlatacak olsa da, Osmanlılar İtilaf devletlerinin Alman mürettebatın gönderilmesi emirlerine uymamış olduğundan, Rus filosunun Osmanlılara böyle bir uyarıda bulunması ve Karadeniz'e girerlerse gemilere ateş açması gerektiğini kabul etti.[1731]

10 Eylül'de ise Sazonov Dışişleri Bakanlığı yetkililerini, filolarının Osmanlıları yenebileceğinden emin olmadıklarını ve bu nedenle Karadeniz filosunu *'iki filonun karşılaşması durumunda muhtemel yanlış anlamalardan kaçınmak için'* Sivastopol'da tutmanın daha iyi olacağını kabul eden Rusya Deniz Kuvvetleri Komutanı Amiral A.I. Rusin ve diğer deniz kuvvetleri yetkilileriyle bir toplantı yapmaya ikna edebildi. Sazonov, Osmanlı filosunun hem Alman gemilerinin hem de Alman personelin eklenmesiyle üstünlük sağlaması halinde *'sadece neredeyse hiç kuvvet bulunmayan güney kıyımıza değil üç Türk kolordusuna karşı sadece bir kolordumuzun bulunduğu Kafkasya'ya yönelik*

[1728] Delcasse'den Paleologues'e, Bordo, 8 Eylül 1914 no. T 16. Fransa, Ministere des Affaires Etrangeres, *Documents Diplomatiques 1914 (3 Aout-31 Decembre) (Paris, 1999)*, s. 174.

[1729] Bazili'den Sazonov'a, 28 Ağustos 1914, telgraf 33, AVPRI, fol. 138, op. 467, d. 355/357, l. 16, aktaran Bobroff, s. 183-184.

[1730] Sazonov'dan Bazili'ye, 29 Ağustos 1914, telgraf 2248, MO 6.1, no. 182; Sazonov'dan Bazili'ye, 30 Ağustos 1914, telgraf 2271, AVPRI fol. 138, op. 467, d. 355/357, l. 19, aktaran Bobroff, s. 184.

[1731] Bobroff, s. 185.

de ani bir tehlike ortaya çıkacağı' korkusunu belirtti. Sazonov'a göre böyle bir yenilgi aynı zamanda Rusya'nın Avrupa'daki diplomatik ve siyasi konumuna da zarar verecekti ve Balkan devletlerinin İttifak Kuvvetlerine katılmasına neden olabilirdi. Amiral Rusin Rus filosunun, Alman ilaveleriyle dahi Osmanlı'nınkinden aşağı olduğunu reddetti ve Osmanlı filosu Karadeniz'de serbestçe dolaşırken kendi filosunu limanda tutmanın Rus donanmasının moralinin yanı sıra Rusya'nın hem Balkanlar'daki hem de Avrupa'daki itibarına zarar vereceği korkusunu ifade etti. Amiral Eberhard'ın ne gerekiyorsa yapmasına, gerekirse Osmanlı filosuna bile saldırmasına izin verilmeliydi. Sazonov'un Amiral Eberhard'a durumu bildirmesi ve belli koşullar karşısında ne yapacağına onun karar vermesi daha iyi olacaktı. Kara sularında kaldığı sürece Osmanlı filosunun Karadeniz'e girmesine izin verebilirdi ama Rus kıyılarına ve limanlarına yönelirse Eberhard'a uygun gördüğü şeyi yapma özgürlüğü tanınmalıydı.[1732] Sazonov sonunda bunu kabul etti ve Amiral Eberhard'a Osmanlı filosu Karadeniz'de Osmanlı kara sularının ötesine geçerse gerçekten de istediğini yapabileceğini yazdı ve bu Kasım 1914 başında gerçekleşti.[1733] Aynı zamanda Komite ayrıca iki bakanlığın, *'...Boğazlar meselesiyle Konstantinopolis'in kaderini'* ayırma *'...ve Konstantinopolis şehrine hiç ihtiyacımız olmadığını ama Boğazlar'a kesinlikle ihtiyacımız olduğunu ilan etme'* olasılığıyla birlikte *'Konstantinopolis, İstanbul ve Çanakkale Boğazı ve diğer yakın bölgelerde Rus hâkimiyetini ne derecede kurmak istediğimizi belirleyecek belli bir karara'* varmak üzere, *'Konstantinopolis operasyonunu'* gerçekleştirmek için sağlanması gerekecek kaynakların ayrıntılı bir incelemesini yürütmek için birlikte çalışmasını kabul etti.[1734] Dolayısıyla Rusya hazır olana kadar Osmanlılarla açık bir çatışmadan kaçınmaya devam etmek istiyordu ama bu arada nihai hedeflerinin Boğazlar'ın yanı sıra İstanbul'u kapsayıp kapsamadığı konusunda bir karara varmak zorundaydı.

[1732] Rusin'den Ebergard'a, 14 Eylül 1914, mektup 6699/153: rgavmf, FOL. 418, OP. 2, D. 267, ll. 82-84, aktaran Bobroff, s. 185.

[1733] Sazonov'dan Ebergard'a, telgraf 2564, 11 Eylül 1914: MO 6l.1 no. 245, aktaran Bobroff, s. 187.

[1734] L. N. Nezhinskiy ve A. V. Ignat'ev (eds.), *Rossiya i chernomorskiye prolivy (XVIII–XX stoletiya)* [Rusya ve Karadeniz (18.–20. yüzyıllar)] (Moskova: 'Mezhdunarodnye otnosheniya', 1999), s. 310-315. *Konstantinopol' i prolivy*, Cilt I, No. 2 (Moskova: 1925), s. 158; aktaran *Rossiya i chernomorskiye prolivy*, s. 314; Rusin'den Ebergard'a, 14 Eylül 1914, mektup 6699/153: aktaran Bobroff, s. 185.

Levent Şahverdi Arşivi

Ancak şimdi Osmanlı'nın Almanya'nın yanında savaşa girme olasılığının oldukça yakın görünmesiyle Rus hükümet liderleri, Rusya'nın savaşa katılması karşılığında istediği toprak kazanımları konusunda bilfiil düşünmeye ve tartışmaya başladı. Rusya Bakanlar Kurulu üyesi Krivoshein, Fransa Büyükelçisi Maurice Paléologue ve Britanya Büyükelçisi Buchanan'a, ona göre Posen ve Galiçya'daki batı sınırlarına toprak eklemekten çok daha önemli olan, Rusya'nın Boğazlar'ı ele geçirebilmesinin tek yolu bu olduğundan Osmanlıların savaş ilan etmesini umduğunu söyledi. Osmanlılar düşmanca tutumlarının bedelini ödemek zorunda kalacaktı ama Rusya onları savaşa kışkırtmayacaktı. Osmanlıların Avrupa'dan tamamen çıkarılıp Anadolu'ya itilmesi, İstanbul'u uluslararası bir şehir olarak bırakması, Boğazlar'ın şayet Güçler Rusya'ya vermeyi kabul etmezse tarafsız kılınması gerektiğini düşünüyordu. Dışişleri Bakanı Sazonov ise zayıf bir Osmanlı yönetiminin İstanbul ve çevresinde kontrolü sürdürmesinin Rusya için daha iyi olacağını, çünkü diğer güçlerin itirazı olmaksızın kolaylıkla Rus nüfuzuna sokulabileceğini düşünüyordu. Ancak Boğazlar'ın hiçbirinde istihkâmlar inşa edilmemeliydi ve Rus donanmasının istediğinde geçebilmesi ve istediği gibi davranabilmesi için Rusya'nın İstanbul Boğazı'nın bir yerinde kömür ikmali ve onarım istasyonuna sahip olmasına izin verilmeliydi. Osmanlılar savaşa girdiğinde Sazonov ve meslektaşları taleplerini Boğazlar'ın ve mümkünse İstanbul'un da fiilen Rus kontrolünde olması şeklinde artırdılar ama bu daha sonra olacaktı.[1735]

Tam da bu noktada Rus hükümeti kendi kamuoyunu Osmanlılara karşı savaş için hazırlamak üzere faal olarak harekete geçti. Eylül ayının son iki haftasında Rus gazeteleri, savaş için halkın hassasiyetini kamçılamak üzere aktif bir Osmanlı karşıtı kampanya başlattı. Gazeteler Osmanlıları suçlu gösteren ve dalga geçen haberler ve karikatürler ve Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'nın en önemli düşmanlarından biri olarak gösteren haritalar yayımladı. Rus gizli polisi St. Petersburg'daki Osmanlı büyükelçiliğinin yanı sıra St. Petersburg ve Rus Orta Asya, Karadeniz limanları ve Kafkasya'daki başlıca merkezlerdeki Osmanlı konsoloslıklarını kontrol etmek, Rus konsoloslıklarının Osmanlı topraklarında yaptığı gibi Rusya'nın Müslüman yurttaşları arasında

[1735] Buchanan'dan Grey'e telgraf 456, 25 Eylül 1914: fo 438/3/324, aktaran Bobroff, s. 191.

Levent Şahverdi Arşivi

Rus karşıtı faaliyetler uyandırmalarını önlemek için her yere dağıldı.[1736] Rus işgalindeki Kafkasya'nın idari merkezi Tiflis'te, Rus Kafkas Ordusu, Osmanlı hükümeti için çalıştıkları şeklinde tamamen haksız olmayan suçlamayla önde gelen Müslümanları tutukladı.[1737] Çar'ın egemenliğindeki yerlerdeki Osmanlı istihbarat bürolarından raporlar, Rus Gizli Polisinin Odessa ve Sivastopol'un yanı sıra Karadeniz kıyısının geri kalanında 380 şüpheli Osmanlı ajanını tutuklamasıyla aniden kesildi.[1738] Abdülkadir Bey liderliğindeki Rus etkisindeki Kürt aşiretler, İran'ın yanı sıra Doğu Anadolu'da Osmanlı hedeflerine saldırarak iki ülke arasında savaş fiilen patlak vermeden çok önce Osmanlı-İran sınırında savaş hali anlamına gelen bir durum yarattılar.[1739] Bu kampanya neticesinde, Rusya sonunda 4 Kasım 1914'te Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan ettiğinde bu beyan, savaşın sonunda Rusya'nın uzun zamandır peşinde koştuğu Boğazlar'ın yanı sıra İstanbul'daki Ortodoks Hristiyanlığın tarihi merkezlerini kontrol etme rüyasını gerçekleştirmesini sağlayacağını uman Rus politikacılar, üniversite öğrencileri ve halk kitlelerinin toplu destek gösterileriyle karşılandı.[1740]

Churchill Osmanlıların *Göben* ile *Breslau*'nun Çanakkale Boğazı'na sığınmasına izin vererek tarafsızlık statüsünü ihlal ettiğinden şikâyet ederken bile Britanya Osmanlı'nın tarafsızlığını çok daha ciddi şekillerde ihlal ediyordu. Yaklaşık olarak Rusların Karadeniz'de Osmanlılara saldırmayı planladığı aynı zamanlarda ve Osmanlı ile Almanya'nın bölgedeki askeri niyetleriyle ilgili istihbarat raporlarına tepki olarak Britanya kabinesi Churchill tarafından teklif edilen, Britanya donanmasının Marmara Denizi ve İstanbul'a ilerlemesinin yolunu

[1736] Martyna Agata Fox, *The Eastern Question in Russian Politics: Interplay of Diplomacy,Opinion and Interest, 1905-1917*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yale Üniversitesi, New Haven, Conn., 1993), Reynolds, s. 208.

[1737] Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Osmanlı Harbiye Nezareti'ne Raporu, 1 Ekim 1914/16 Eylül 1330: ATASE, Kutu 241 Dosya 2-1001, Fihrist 54.

[1738] Vahdet Keleşyılmaz, 'Kafkas Harekâtının Perde Arkası,' *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi*, no. 11 (2001), s. 283.

[1739] İsrafil Kurtcephe ve Mustafa Balcıoğlu, 'Türk Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İran Siyaseti,' *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (OTAM), no. 3 (Ocak 1992), s. 273; Çolak, s. 28-29; Tahran'daki Rus Diplomattan Dışişleri Bakanlığı'na, 2 Eylül 1914/20 Ağustos 1914: AVPRI, f. Politarkhiv o 482, d. 4104, l. 211, Sadık Sarısaman, 'Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin 'Bahtiyari Politikası,' *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi*, no. 8 (1997), s. 305; Sargizov, s. 24; Aratunian, s. 66, Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi* III/1, s. 223-226.

[1740] Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 348-249.

Levent Şahverdi Arşivi

açmak için, aynı zamanda İstanbul Boğazı'ndan saldıran Rus Karadeniz filosunun ilave desteğiyle, Yunanistan'ın Gelibolu Yarımadasına çıkarma yapması planını kabul etti. Ayrıca Çanakkale Boğazı'nda devriye gezen Britanya filosuna, Osmanlıların korkup tarafsız kalması düşüncesiyle, hangi bayrağı taşırsa taşısın Ege Denizi'ne çıkan Osmanlı gemisini batırması emredildi.[1741] Bu onaylandı çünkü Britanya Deniz Kuvvetleri, Büyük Britanya ile Yunanistan'ın birleşmiş filolarının her tür Osmanlı-Alman donanma yığınağını kolaylıkla yenebileceğini ve bunun neticesinde Çanakkale Boğazı'nı kolaylıkla bloke ederken Yunan askerleri Gelibolu'ya çıkarken onları koruyabileceğini rapor etti.[1742] Cemal Paşa Britanya Büyükelçisi Mallet'i *Yavuz Selim* ile *Midilli*'nin Çanakkale Boğazı sularında kalacağına ve Ege'ye çıkmayacağına dair temin etti,[1743] Churchill o sırada Yunan Donanmasının Komutanı olan Britanyalı Amiral Kerr'e bu girişimde Yunanistan Başbakanı Venizelos'un işbirliğini sağlaması talimatı verdi:

> *4 Eylül 1914 Deniz Kuvvetleri Komutanlığı*
>
> *Çok Gizli*
>
> *Hükümetler tarafından halledilmesi gereken siyasi olasılıklara girmeden, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, şayet Büyük Britanya ile Yunanistan Türkiye'ye karşı bir savaşta Müttefikler ise, Yunan General ve Donanma Personeli ile tedbir olarak, izlenecek doğru savaş politikası meselesini tartışmanın artık gerekli olduğunu düşünmektedir.*
>
> *Yunan Hükümeti tarafından ele alınması halinde, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı adına bu tartışmalara girme yetkisine sahipsiniz. Genel görüşlerimiz şunlardır: Prensipte, Deniz Kuvvetleri*

[1741] Grey'den Mallet'e, 3 Eylül 1914: *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, 1914), s. 16; Grey'den Mallet'e, 4 Eylül 1914, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, 1914), s. 18; William Manchester, *Last Lion*, I, 514, Başbakan Asquith'in yanı sıra bir başka bakan Joseph Paese'nin günlüklerinden alıntı yapmaktadır. Churchill'den İmparatorluk Genelkurmay Başkanı General Sir Charles Douglas'a Mektup: 1 Eylül 1914: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambirdge. CHAR 13/27A/24; Churchill'den Yunan Donanması Başkomutanı (1913-1915), Tuğamiral Mark Kerr'e, 4 Eylül 1914. Grey belgeleri. Metin Gilbert, ed., *Churchill Companion* III/1, s. 83-84 içinde.

[1742] Akdeniz'deki Türk ile Alman ve Britanya ile Yunan filolarının gücü hakkında Deniz Kuvvetleri Memorandumu: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/27A/29-30.

[1743] Mallet'ten Grey'e no. 707, 5 Eylül 1914, PRO-FO 371.3138. Metin, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, 1914), s. 18 içinde.

Komutanlığı Yunan Filosunu, Türk ve Alman gemileri karşısında kesin ve şüphesiz bir üstünlük sağlamaya yetecek kadar güçlü bir donanma ve bir filo ile takviye etmeyi önerecektir. Birleşik filoların tamamının komutasının size verilmesi ve Britanya savaş kruvazörü 'Indomitable'a bayrağınızı çekmeniz gerektiğini ileri sürecekler. Sizi her şekilde ve koşulların gerekli kılabileceği her sınıf gemiyle takviye edecekler. Türkiye'ye saldırmanın doğru ve açık yöntemi derhal kalbinden vurulmasıdır. Bunu yapmak için, Yunan ordusunun Gelibolu Yarımadası'nı deniz hakimiyeti üstünlüğüyle ele geçirmesi ve böylece Çanakkale Boğazı'nı açması, İngiliz-Yunan filosunun Türk-Alman gemileriyle savaşıp batıracağı ve Rusya Karadeniz Filosuyla ve Rus askeri kuvvetleriyle birlikte durumun tamamına hâkim olunacağı Marmara Denizi'ne girmesine imkan vermesi gerekecektir.

Deniz Kuvvetleri Komutanlığı bu görüşlerin derhal Yunan donanma ve askeri uzmanları tarafından sizinle istişare halinde incelenmesini istemektedir. Yunan Hükümetinin bu girişim hakkındaki genel görüşlerini ve güvenli ulaşımın temin ediliği varsayımıyla hangi gücün gerekli olacağını düşündüklerini derhal bilmek istemektedirler. Yunanistan ne ölçüde ve ne zaman gerekli araçları sağlayabilir ya da bunu biz mi yapmalıyız? Veya alternatif önerileri nelerdir? Bunu telgrafla tam olarak Deniz Kuvvetleri Komutanlığına rapor etmelisiniz.[1744]

Yunanistan Kralı Konstantin ve kendi Kabinesinin çoğu üyesinin desteğinden yoksun olmasına rağmen Venizelos, Yunanistan'ın bu toprakları dış yardım olmaksızın tek başına fethedemeyeceğini bildiğinden, Yunan birliklerinin Batılı bir askeri gücün desteğiyle Osmanlı İmparatorluğu'nu işgal etmesini sağlayacak herhangi bir planla işbirliği yapmaktan mutluydu. Atina'daki Britanyalı Bakan Sir Francis Elliot şunları bildirdi:

6 Eylül 1914 Atina

Mösyö Venizelos'a Konstantinopolis telgraf No. 707'yi okudum. Genelkurmay bununla başa çıkabileceğinden emin olduğundan Türkiye'nin tek başına karadan saldırmasından kork-

[1744] Churchill'den Yunanistan Deniz Kuvvetleri Komutanı (1913-1915), Tuğamiral Mark Kerr'e, 4 Eylül 1914. Grey belgeleri. Metin Gilbert, ed., *Churchill Companion*, III/1, s. 83-84 içinde.

Levent Şahverdi Arşivi

muyor. Yunanistan Hükümeti Sofya'dan kesin tarafsızlığa dair olumlu güvenceler aldı ama onlara güvenmiyor. Ancak Bulgaristan Hükümetinin Yunanistan'a ilerleyen Türk birliklerinin Bulgaristan topraklarını ihlal etmesine resmi bir itirazda bulunmasından memnun olacaklar. Eğer Sırbistan Avusturya ile meşgulken Bulgaristan Türkiye'ye katılırsa durum kritik olacaktır.

Benim görüşüme göre Türkiye'nin Yunanistan'a saldırırsa bizim Yunanistan'ı destekleyeceğimizi bilmesi son derece arzu edilmektedir. Bu Türkiye'nin uslu durması için her şeyden çok işe yarayacaktır. Yunanistan'ın ödünleri konusunda 191 numaralı telgrafıma bakınız. 50 yıllık kiralama karşılığında adalarda egemenlik önerisi, şayet Türkiye kabul ederse kamuoyuna kabul ettimek için Mösyö Venizelos'un tüm nüfuzunu gerektirecek büyük bir ödündür...[1745]

Osmanlı hükümeti Britanya ve Fransa'ya yaptığı açıklamalarda kesin surette gerçeği gizliyordu ancak Britanyalılar daha da beterdi. Venizelos sürekli olarak Gelibolu yarımadası ve Çanakkale Boğazı bölgesinin geri kalanını işgal etmek için Yunan askerleri ve gemileri sağlamayı öneriyordu. Ancak öneri aslında, savaşın akabinde kurmak istediği yeni Yunan doğu Akdeniz imparatorluğunda Boğazlar'ı ve İstanbul'u alıkoyabilmek için girişimi Yunan hâkimiyetinde gerçekleşecek gibi gösterse de çok daha büyük bir İngiliz gücü kullanmayı planladığı şeklinde ifade ediliyordu. Britanya Osmanlılara toprak bütünlüklerini garanti etme sözü verirken bile Yunan filosuna komuta eden Britanyalı Amiral Mark Kerr, Deniz Kuvvetlerine Yunan Genelkurmayı'nın, Yunanistan yerine Bulgaristan'ın kuzeyden Osmanlılara saldırması ve Britanya'nın iki savaş kruvazörü, bir zırhlı kruvazör, üç hafif kruvazör ve destroyerlerden ve mayın tarama gemilerinden oluşan bir filoyu kapsayan büyük bir filo desteği sağlaması koşuluyla, Gelibolu'nun yanı sıra Alexandretta/İskenderun yakınlarında Akdeniz kıyısı boyunca uzanan Bağdat demiryolunun parçalarını işgal etmek için yeterince Yunan askeri sağlama önerisini iletiyordu.[1746] Neticede,

[1745] Atina'daki Britanyalı Bakan Sir Francis Elliot'tan (1903-1917) Churchill'e, 6 Eylül 1914. Churchill belgeleri 26/1, Metin Gilbert, ed., *Churchill Companion*, III/1, s. 93 içinde.

[1746] Yunan Donanmasına komuta eden Tuğamiral Mark Kerr'den Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Winston Spencer Churchill'e telgraf, 9 Eylül 1914: Churchill Belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge: CHAR 13/27B/45 ve CHAR 13/27/B/50; metin Gilbert, ed., *Churchill Companion*, III/1, s. 104-105 içinde.

Britanya Birinci Deniz Lordu Battenburg Prensi Louis, Bulgaristan Yunanistan ile ittifak kurup saldırıya katılmadıkça, Britanya'nın yardımıyla dahi başarılı olmasının imkânsız olacağını belirterek Yunanistan'ın Boğazlar'ı işgal etmesi fikrini veto etti.[1747]

Britanya'nın küçümseyerek 'Türk' diye atıfta bulunduğu kişilere yönelik, gerçek bir Britanya saldırısıyla karşılaştıklarında korkacakları şeklindeki aynı tutumları, bir süre sonra Gelibolu ve Çanakkale Boğazı'na fiilen bir Britanya donanma saldırısı düzenlendiğinde önemli bir rol oynadı. İstihkâmlar modernize edilmeden önce hazırlanan Çanakkale Boğazı savunma planlarını kullandıklarından[1748] ve ayrıca çoğu Britanyalı liderin Türk savunma kuvvetlerinin güçlü Britanya donanmasının kendilerine karşı harekete geçtiğini gördüğünde silahlarını atıp kaçacakları, böylece filonun hiçbir güçlük yaşamadan Marmara Denizi'ne girebileceği ve bir hafta içinde İstanbul'u ele geçireceği şeklindeki güçlü inancı nedeniyle, Churchill'in Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey tarafından dile getirilen tereddütlere sadece Osmanlı'nın direnme becerisine yönelik azıcık daha olumlu bir tutumla karşılık verdiği söylenmektedir: *'Britanya'nın veya Rusya'nın Türkiye ile bir savaş konusunda kaygılanmasına hiç gerek yoktur... Gelibolu'yu alırken ödenecek bedel hiç kuşkusuz ağır olacaktır ama bir daha Türkiye'yle başka hiçbir savaş olmayacaktır. 50 bin kişilik iyi bir ordu ve deniz gücü - Türk tehdidinin sonu budur.'*[1749]

Kriz 25 Eylül'de, Britanya Deniz Kuvvetleri Çanakkale Boğazı girişinde devriye gezen filoya, büyük ölçüde Britanyalı liderler tarafından Britanya'nın arzularına ve isteklerine uygun olarak yazılmış uluslararası hukuk kurallarına göre bile, Osmanlı tarafsızlığını ciddi şekilde ihlal ederek, gizli Alman gemileri olabilecekleri gerekçesiyle, Osmanlı bayrağı taşıyan Osmanlı gemileri de dâhil tüm gemileri durdurma ve arama yetkisi vermesiyle tırmandı.[1750] Hemen ertesi gün, Britanya dev-

[1747] Birinci Deniz Lordu Battenberg Prensi (daha sonra Milford Haven Lordu) Louis'den Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Winston Spencer Churchill'e, Tuğamiral Mark Kerr'in Gelibolu'ya olası Yunan saldırısı konusundaki telgrafı hakkında fikrini söylediği tutanak: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge, CHAR 13/27B/44.

[1748] David Stafford, *Churchill and Secret Service* (Londra, 1997), s. 92-93.

[1749] Manchester, *Last Lion* I, 514.

[1750] Akdeniz'de ayrı filoya komuta eden Koramiral'den Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na telgraf, 27 Eylül 1914: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/37/80; Giers'ten Sazonov'a, İstanbul, 14 (27) Eylül 1914, Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı,

Levent Şahverdi Arşivi

riye filosu Çanakkale Boğazı'ndan yeni çıkmış olan bir Osmanlı torpido botunu durdurdu ve geri gönderdi.[1751] Bu olaylar Osmanlı basınında yer aldığında ve Osmanlılar Britanya'nın tarafsız ticari gemilerin geçişini engelleyerek uluslararası hukuku ihlal ettiklerinden yakındıklarında, Britanya böyle bir eylemin gerçekten vuku bulduğunu inkâr etti ama aynı zamanda, sanki sadece Britanya Osmanlıların filosuna yabancı gemiler ekleyip ekleyemeyeceğine karar verme hakkına sahipmiş gibi, *Yavuz Selim* ve *Midilli*'nin Osmanlı donanmasındaki varlığı nedeniyle bunu yapmaya hakları olduğunu iddia ederek inkâr ettiklerini haklı gösterdiler:

> *Açıklama.*
>
> *16 [29] Eylül'de "Tercüman-ı Hakikat"te yapılan, Çanakkale Boğazı dışındaki Britanya ve Fransa filolarının Konstantinopolis limanına malların ithalatını önlediklerine dair açıklama tamamen yanlış bir beyandır. Müttefik filo hiçbir şekilde bu ülkenin ithalat veya ihracat ticaretine asla müdahale etmemiştir.*
>
> *Boğazlar'a girişler civarında müttefik filoların tutulması yalnızca Alman amiral, subaylar ve mürettebatların Türkiye'ye yakın zamanda satılan savaş gemilerinde devam eden mevcudiyetinden ve Türk filosunun geri kalanına Alman subayların bulunmasından kaynaklanmaktadır.*[1752]

Enver 1 Ekim'de Meclis-i Vükela'nın onayını almaksızın, Boğazlar'ı ticaret ve savaş gemilerine, istisnasız tüm gemilere kapatarak ve sadece geçiş için dar bir kanal bırakılarak girişe mayın döşeyerek cevap verdi. Bu hamle, Ruslar Uzak Doğu'da St. Petersburg'dan 10.500 kilometre uzaktaki Vladivostok veya yılın büyük bir kısmında buzla kaplı olan kuzeydeki Archangel dışında dış dünyayla deniz iletişimini kaybettiklerinden özellikle Rus ticaretine büyük bir darbe indirdi.[1753] Orta Avrupa'daki geleneksel hububat ve diğer gıda kaynakları

Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey (tarih yok, yer yok), s. 39.

[1751] Mallet'ten Grey'e, İstanbul, 27 Eylül 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 32.

[1752] Mallet'ten Osmanlı Sadrazamı Said Halim Paşa'ya, 30 Eylül 1914, Sir L. Mallet'ten Sir Edward Grey'e gönderilene iliştirilmiş, 6 Ekim 1914 *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 64.

[1753] Wangenheim'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na, 11 Eylül 1914, no. 779, no. 906, 27 Eylül 1914; Pallavicini'den Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı'na no. 656, 27 Eylül

kapandığından halklarının son derece ihtiyaç duyduğu gıdayı sağlamak için Rus hububat sevkiyatlarına bel bağlayan Britanya ve Fransa'ya da zarar verdi. Bu, neredeyse 600 bin Yunan vatandaş, onsekizinci yüzyıl sonu Büyük Katerina döneminden beri Odessa'dan Azak Denizi'ne kadar Karadeniz'in kuzey kıyısında ikamet ettiğinden ve güney Rusya'nın deniz ticaretinde, özellikle güney Rusya ile Yunanistan ve aynı zamanda Avrupa'nın geri kalanı arasında hububat, kereste ve gazyağı alanında bir tekel haline geldiğinden ve Yunanistan'a bu süreçte büyük miktarda döviz sağladığından Yunanistan'a da büyük bir darbe oldu.[1754] Tüm güçlerden, Enver'in Boğazlar'ı kapatmasının Kapitülasyonları ihlal ettiği gerekçesiyle şikâyetler geldi.[1755] Osmanlı Hükümeti Britanya'nın savaş gemilerini Osmanlı sularından uzaklaştırıp Osmanlı nakliyatına müdahale etmeye son vermesi şartıyla Boğazlar'ı yeniden açmayı önerdi.[1756] Britanya bunu yapmayı reddetti ve düşman bir gemi olabileceği gerekçesiyle, Çanakkale'ye girerken veya çıkarken, tarafsız olan olmayan, her gemiyi arama ve el koyma hakkı olduğunda ısrar etmeye devam etti. Geçen her gemiyi aramalarını önleyeceğinden gemilerini Çanakkale Boğazı ağzından çekmeyeceklerdi.[1757] Osmanlılar tarafından öncrilen anlaşmayı yerine getirmeye çalışmak yerine Britanya devriyelerini bölgedeki tüm nakliyatı abluka altına alma noktasına kadar sıkılaştırdı. Devriyelere sözde tarafsız Yunan adası Tenedos'ta (Bozcaada) üslenen üç İngiliz ve üç Fransız denizaltı öncülük ediyordu. Zaman zaman Çanakkale Boğazı'na

1914, AHFM Krieg 21a içinde, Türkei; aktaran Trumpener, s. 16; Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in 27 Eylül 1914/14 Eylül 1914 tarihli raporu: *Tsarskaya Rossiia*, s. 42.

[1754] Ioanna Pepelasis Minoglou ve Helen Louri, 'Diaspora Entrepreneurial Networks in the Black Sea and Greece, 1870-1917,' *Journal of European Economic* History, XXVI/1 (1997), s. 69-104.

[1755] Giers'ten Sazonov'a, İstanbul, 14 (27) Eylül 1914. Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 39-40.

[1756] Britanya'nın Türkiye Büyükelçisi Sir Louis Mallett'ten Dışişleri Bakanlığı'na telgraf, Mallet'ten Grey'e, 27 Eylül 1914: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/37/81-83; Mallet'ten Grey'e, 27 Eylül 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with* Turkey (Londra, HMSO, 1914), s. 33 *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 33; Giers'ten Sazonov'a, İstanbul, 15 (28) Eylül 1914, Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 40; Bobroff, s. 188.

[1757] Rusya'nın Bordo'daki Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Bordo, 18 Eylül (1 Ekim), 1914. (Telgraf.), Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 41.

Levent Şahverdi Arşivi

girerek Osmanlı kara sularını daha da ihlal ettiler ama bataryalarındaki sorunlar nedeniyle ve Osmanlıların döşediği mayınlardan birine çarpma korkusuyla çok fazla kalamıyorlardı.[1758] Osmanlı'nın hamlesinden en çok etkilenen aslında Rusya idi ve bir şekilde tüm Rusya'da eski Bizans rüyasını, Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'na katılmasının Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar'ı ele geçirmesini sağlamadıkça onun için pek de bir anlamı olmayacağı fikrini her şeyden çok uyandıran da bu eylem oldu. *'Tarihi misyonumuz ve kutsal görevimiz Ortodoks İnancının hacını bir kez daha Aziz Sofya'nın kubbesine dikmektir. Rusya sonunda Hristiyanlığın çok eski yanlışlarının intikamını almazsa seçilmiş millet olmayacaktır.'*[1759]

İtilaf kuvvetleri İtilaf devletlerine ait gemilerin ihlallelerini durdurmak için hiçbir şey yapmazken Osmanlı'nın tarafsızlığının ihlali olarak gördükleri şeylere çok fazla odaklandığından, Osmanlı hükümeti 28 Eylül'de Boğazlar'ı kapatmasını takiben tüm hasım güçlerin gemileri tarafından tarafsız Osmanlı sularının kullanımını düzenleyen, uluslararası hukukun kabul edilmiş ilkelerine tamamen uyan genel bir düzenleme çıkardı:

> *Hariciye Nezareti, düşmanlıklar süresince tarafsızlık görevlerine riayet edilmesi niyetiyle aşağıdaki düzenlemeleri Britanya Büyükelçiliğinin dikkatine sunmaktadır: -*
>
> *1. Türk limanlarına, dış limanlarına ve kara sularına giriş hasım Güçlere ait savaş gemilerine, hasar durumu veya denizin durumu sebebi dışında yasaktır. Bu tür durumlarda ancak sadece söz konusu hasarın onarımı için gereken süre boyunca kalabilir ya da denizin durumu iyileşene kadar bekleyebilirler.*
>
> *2. Bir Türk limanına veya dış limanına yakıt veya diğer malzemelerin ikmali amacıyla girmek için izin isteyen tüm hasım gemiler, geliş sebeplerini beyan ettikten sonra yerel Türk makamdan izin alınması koşuluyla bunu yapabilir; söz konusu liman veya dış limanda 24 saatten fazla kalamaz; ve aynı liman veya dış limanda aynı anda aynı bayrağı taşıyan üç gemiden fazlası olamaz.*

[1758] Usborne, s. 4.

[1759] Alıntı yapan Maurice Paléologue, *An Ambassador's Memoirs, 1914-1917* (Londra, Hutchinson, 1973), s. 135.

3. Smyrna [İzmir] ve Beyrut limanları, erişimin denizaltı mayınları veya diğer savunma araçlarıyla engellendiği iç sular olduklarından söz konusu gemilere yasaktır.

4. Şayet savaş gemileri yukarıda öngörülen süre içinde Türk sularından ayrılmazsa, Türk Hükümeti gemiyi savaş sırasında denize açılamayacak duruma getirmek için gerekli adımları atacaktır.

5. Savaş gemilerinin Türk İmparatorluğu'nun egemenlik haklarına uyması, Türk tarafsızlığını ihlal eden tüm eylemlerden kaçınmaları ve yakalama ve arama hakkı da dâhil Türk kara sularında herhangi bir düşmanca eylemde bulunmamaları beklenmektedir.

6. Şayet düşman savaş gemileri tesadüfen aynı anda aynı Türk limanı veya dış limanında bulunurlarsa, hasım gemilerin limandan ayrılması arasında en az 24 saat geçmelidir, ilk gelen gemi birinci maddede öngörülen sebeplerle kalmak zorunda değilse, gidiş sırasını geliş sırası belirler. Benzer şekilde hasım bir savaş gemisi bir Türk limanını veya dış limanı ancak düşman bir bayrak altındaki ticari geminin ayrılmasından 24 saat sonra terk edebilir.

7. Yasaklı olmayan Türk limanlarında ve dış limanlarda hasım savaş gemileri hasarlarını ancak sefer güvenliğine uygun olarak bir dereceye kadar onarabilir ve hiçbir şekilde askeri gücünü artıramaz. Türk makamlar yapılacak onarımların niteliğini doğrulayacaktır; bunların mümkün olduğunca hızlı bir şekilde tamamlanması gerekmektedir.

8. Söz konusu gemiler barış dönemindeki normal düzeyine kadar ikmal malzemesi alabilir. Bununla beraber şimdiki savaşın olağanüstü koşullarında Türk makamlar ilk önce, bölgelerin gerekliliklerine göre bu tedariki, en yakın tarafsız yabancı limana ulaşmak için gerekli olan miktara azaltabilir ve gemilerin yine hasım bir ülkeye dönüyor olmaları halinde tüm tedariki reddedebilir.

9. Bu gemiler yerel Türk makamının takdirine bağlı olarak, ancak kendi ülkelerindeki veya yönetimi hükümetlerine güvenen bir ülkenin veya müttefik bir ülkenin en yakın limanına ulaş-

Levent Şahverdi Arşivi

maya yetecek kadar yakıt alabilir. Tedarikle ilgili yukarıdaki kısıtlamlar yakıta uygulanabilir olacaktır.

10. Hasım savaş gemileri Türk sağlık, kılavuzluk, gümrük, liman ve deniz feneri düzenlemelerine uymalı ve saygı göstermelidir.

11. Seyrüseferin imkânsızlığı, denizin hoyrat olması, yakıt veya erzak olmaması durumları haricinde [yasaklı] Türk limanlarına veya dış limanlarına ganimet getirmek yasaktır, söz konusu hallerde ise yerel Türk makamlarından izin istenmelidir; zikredilen sebebin doğrulanmasının ardından Türk makamlar izin verecektir. Ganimet söz konusu sebep ortadan kalkar kalmaz ayrılmak zorundadır; yakıt ve erzak alımı savaş gemileri için belirtilen koşullara uygun olarak yapılmalıdır. Bir hasım tarafından Türk topraklarında ya da Türk kara sularındaki bir gemide Ganimet Mahkemesi kurulamaz.

12. Hasımların Türk limanlarını ve dış limanlarını düşmanlarına karşı donanma operasyonları için üs olarak kullanmaları; hasımla iletişim aracı olarak kullanılacak bir kurulumu veya telsiz telgraf istasyonunu karaya veya kara sularına kurmak yasaktır.[1760]

Britanya'nın cevabı 4 Ekim'de geldi:

Babıâli'ye iletilen sözlü nota.

İmparatorluğun Hariciye Nezareti'nin 28 Eylül tarihli, Osmanlı İmparatorluğu Hükümetinin Avrupa'daki mevcut düşmanlıklar sırasında tarafsızlıklarına gerektiği şekilde uyulmasının temin edilmesi maksadıyla belirlediği kuralları uzun uzadıya izah eden sözlü notası Majestelerinin Britanya Büyükelçiliği'nin eline ulaşmıştır.

Bu sözlü notanın girişinde İmparatorluk Nezareti söz konusu kuralların, İmparatorluk Hükümetinin tarafsız olarak görevlerini yerine getirmesini sağlamak üzere kabul edildiğini belirtmektedir. Kuralların kendisi, bu görevlere dair Majestelerinin Hükümeti tarafından desteklenen genel ilkelere tamamen uygun bir anlayışa işaret etmektedir. Bu nedenle daha çok, Majestelerinin

[1760] Mallet'ten Grey'e ekte gönderilmiştir, 6 Ekim 1914. *Correspondence Respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 59-61.

Levent Şahverdi Arşivi

Büyükelçiliği. açısından, Osmanlı Hükümetinin uygulamasının şimdiye dek bu ilkelerle bu derece uyuşmaz olması şaşırtıcıdır.

Kural 1 Osmanlı limanlarına hasım savaş gemilerinin girişini, hasar durumu veya denizin durumundan dolayı hariç yasaklamakta ve koşullar izin verir vermez ayrılmalarını istemektedir.

Kural 2 Hiçbir hasım savaş gemisi, özel sebeplerle bir Osmanlı limanına girmesine izin verilmiş olsa dahi, yirmi dört saatten fazla kalamaz. Bu kurallar Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti tarafından Alman savaş gemileri "Goeben" ile "Breslau"nun Çanakkale Boğazı'na girmesine ve belirsiz bir süre için Türk sularında kalmasına izin verildiğinde, gerçekliğine dair hiçbir kanıt bulunmayan bir satışın vuku bulduğu bahanesiyle uygulanmadı.

Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti bu gemilere, ziyareti yirmi dört saati aşan gemilerin savaş sırasında herhangi bir çatışmada yer alamaz hale getirilmesini öngören Kural 4'ün hükümlerini de uygulamadı, zira Alman idaresindeki her iki gemi de herkesin bildiği üzere denize açılmak üzere tam bir hazırlık durumundadır.

Yakalama ve arama eylemleri de dâhil Osmanlı'nın tarafsızlığını ihlal eden eylemlerde bulunmayı yasaklayan Kural 5, bu sulara gelmesinden kısa bir süre sonra Çanakkale Boğazı'ndaki İngiliz gemilerini ziyaret edip aradığında "Breslau" tarafından aşikâr bir şekilde ihlal edilmiştir. İmparatorluk Hükümeti gemisi tarafsızlıklarına bu mazur görülemez tecavüzü işleyen Hükümetten açık bir tazmin talebinde hiç bulunmamıştır. Bu şekilde "Breslau"nun eylemine göz yuman İmparatorluk Hükümeti tarafsız olarak kendi görevlerini açıkça yerine getirememiştir.

Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti, ne yabancı savaş gemilerinin, sadece kendi güvenliklerinin gerektirdiği onarımları ve mümkün olan en kısa sürede yapmalarına izin verilen bir Osmanlı limanında askeri değerlerini artırmalarını yasaklayan kural 7'yi ne de aynı Osmanlı limanına ikinci kez dönem hasım savaş gemilerinin yeniden erzak sağlamaktan men edilmesiyle ilgili kural 8'in hükümlerini uygulamıştır. Yukarıda belirtildiği gibi Alman kontrolünde olmaya devam eden "Goeben" ile "Breslau" Alman Hükümetinin resmi temsilcilerinin himayesinde onarılmış, Alman komutasında denize indirilmiş ve Karadeniz'de muhtelif seyirlerden dönüşünde masrafları Almanya'ya ait olmak üzere yeniden erzak sağlamıştır. Kendi kurallarının bu

Levent Şahverdi Arşivi

şekilde ihlal edilmesini müsamaha göstererek Türk Hükümeti tekrar tarafsız olarak görevlerini yerine getirmemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti, kural 12'nin benimsenmesiyle açıkça kabul edilen yükümlülükler olan, yabancı savaş gemilerinin bir Osmanlı limanını düşmanlarına karşı donanma operasyonları için bir üs yapmasını; karada veya denizde hasım kuvvetlerle iletişim aracı olarak kullanılmak üzere karaya veya kara sularına telsiz istasyonu kurmalarını önleme yükümlülüğünü de yerine getirmemiştir. "General", "Lily Rickmers" ve "Corcovado" gibi gemiler tarafından bu kuralın alenen ihlal edilmesi İmparatorluk Hükümeti tarafından engellenmemiştir. Aslında yalnızca bu gemilerin hareketlerine göz yumarak tarafsız olarak görevlerinden sapmakla kalmamış bazı durumlarda Alman gemilerinin gayrikanunî ve düzmece transferler sonucunda Osmanlı bayrağı dalgalandırmalarına izin vererek onlara yardım da etmiştir. "Corcovado"nun özel durumu, Majestelerinin Büyükelçiliğinin acele bir cevap verileceğine inandığı ayrı bir bildirimin konusunu oluşturmaktadır.

Son olarak, Boğazlar'ın statüsünün İmparatorluk Hükümeti tarafından alınan önlemlerden etkilenmediğini belirten kural 13, bir dizi uluslararası kanunu ihlal ederek İngiliz ticaret gemilerinin Çanakkale Boğazı'ndan serbest geçişini engelleyen Osmanlı makamlarının bizzat kendileri tarafından ihlal edilmiştir.

Yukarıda belirtilen gerçekler göz önüne alındığında, İmparatorluğun Hariciye Nazırı'nın 28 Eylül tarihli sirküler notasında yer alan kuralları kaleme alırken tasavvur ettiği üzere uygulandıklarını beyan ettiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu Hükümetinin tarafsız olarak görevlerini şimdiye dek yerine getirdiğini iddia etmesi imkânsızdır. Şayet, resmi bir bildirimle bu görevleri kabul ettiklerini teyit ettikten sonra, İmparatorluk Hükümeti topraklarının Alman gemiler ve ajanlar tarafından savaşla ilgili amaçlar için kullanılmasına müsamaha göstermeye devam ederse, Majestelerinin Büyükelçiliği Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti tarafından tarafgir ve yansız olmayan bir tutum takınılmasından başka türlü göremeyeceği tutumu yeni bir gayretle protesto etmek ve Majestelerinin Hükümetine tamamen bir hareket özgürlüğü tanımak zorunda hissedecektir. Öte yandan şayet, bildirimin amacı İmparatorluk Hükümetinin yeni bir eylem biçimi benimsemeye hazır olduğunu göstermekse, Britanya'nın Majestelerinin

Levent Şahverdi Arşivi

Büyükelçiliği bu bağlamda bunu bir teminat eylemi olarak kabul etmekten ve Britanya'nın Majestelerinin Hükümetinin bilgisine sunmaktan çok büyük bir memnuniyet duyacaktır.

Konstantinopolis, 4 Ekim 1914.[1761]

Çanakkale Boğazı dışında devriye gezen Britanya filosu sürekli olarak Çanakkale Boğazı'na giren ve çıkan Osmanlı ticaret gemilerini durdurup arasa da ve bu eylemlerini Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderdiği mesajlarda haklı göstermeye çalışsa da, Britanya Büyükelçisi Louis Mallet bu eylemlere dair haberler Osmanlı basınında yayımlandığında Osmanlı hükümetine şikâyette bulunmaya devam etti:

Sir L. Mallet'ten Sadrazam'a.

Ekselansları. Birçok kez Ekselanslarına Osmanlı basınının Büyük Britanya'ya ve Britanya'nın çıkarlarına yönelik düşmanca tonundan dolayı şikâyette bulunmuş ve Ekselanslarına ve Dâhiliye Nazırı'na Majestelerinin Hükümetinin kamuoyu organlarının kasti yanlış beyanları ve kötü niyetli suçlamalarından dolayı Osmanlı Hükümetinin hissiyatı konusunda elde edeceği olumsuz izlenimi sık sık açıklamıştım.

Ekselansları beni zaman zaman, basının ülkeme ve silahlandığınız davaya karşı böylesine düşmanca bir tutum sergilemesinden üzüntü duyduğu konusunda temin etti ve Ekselanslarının müdahalesi sayesinde, tacizinin şiddeti ve sıklığında çok daha büyük bir ılımlılık sergilediği kısa bir dönem olduğunu büyük memnuniyetle kabul ediyorum. Ekselansları ayrıca, kamuoyunu kaydadeğer bir boyutta etkilemediği ve bu nedenle ciddi bir ilgiyi hak etmediği konusunda beni temin ettiğiniz gazetelere çok fazla önem atfetmemem için bana yalvardı.

Olağan koşullarda, bu sorumsuz yazarların verdiği hasarın boyutu hususu hariç, Ekselanslarıyla hemfikir olurdum, yargılamaya ehil olmadığım bir mesele ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun artık örfi idare altında yaşadığı ve Britanya kaynaklı haberlerin yayımlanmasını ve hem Konstantinopolis'te hem de diğer illerde İngiltere lehine halkın düşünce ifade etmesini zor-

[1761] No. 145 içinde Ek 2. Mallet'ten Grey'e ekte gönderilmiştir, 6 Ekim 1914. *Correspondence Respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 61-62.

Levent Şahverdi Arşivi

laştıran -görünüşe göre Almanya'nın çıkarına- şiddetli bir basın sansürü uygulandığı hatırlatılmalıdır.

Bu nedenle yakındığım basın haberlerine basın sansürü ya da bir başka deyişle görüşlerini temsil ettikleri Osmanlı hükümeti tarafından izin ve onay verilmektedir.

İşlerin bu durumu, bu ülkede kamuoyunu Hindistan'daki Britanya yönetimi ve Mısır'daki Britanya kontrolünün gerçek niteliği ve bu ülkelerdeki nüfusun Büyük Britanya'ya karşı tutumu konusunda yanlış bilgilendirmek belli gazetelerin başlıca amaçlarından biri haline geldiğinden çok daha vahimdir.

Ancak bu düşmanca ifadeleri, beni her daim Osmanlı Hükümetinin Büyük Britanya'ya yönelik dostane hissiyatı ve Majestelerinin Hükümeti ile iyi ilişkiler sürdürme arzusu ve niyeti konusunda temin eden siz Ekselanslarınınkilerle bağdaştırmak zordur.

Bu koşullar altında, şayet hissiyatları iyi niyetliyse Osmanlı Hükümetinin Büyük Britanya'ya karşı kışkırtıcı yazıların yayımlanmasına neden izin verdiğini kuşkusuz bilmek isteyen Hükümetime ne söylemem gerektiğini bilemiyorum. Ekselanslarının dikkatini özellikle 16 (29) Eylül ve 19 Eylül'de (2 Ekim) "Tercüman-ı Hakikat"te yer alan iki yazıya çekmek isterim. Bu yazıların ilki ticari malların limana gelmesini önlemekle suçladığı Çanakkale Boğazı dışındaki Britanya filosunun eylemini tamamen doğru olmayan bir şekilde aktarmaktadır. Suçlamaların amacı Büyük Britanya'nın niyetleri konusunda kamuoyunu yanıltmak ve Britanya filosunun varlığının, Ekselanslarının gayet iyi bildiği üzere Alman subayları ve mürettebatı alıkoymak olan gerçek sebebini gizlemektir.

İlişikte gönderdiğim ikinci makale, Hükümetimi şu anki savaşa girmeye sevk eden sebepleri yanlış sunmakla kalmamakta aynı zamanda İngiltere'yi küçük ülkelerin düşmanı olarak nitelemekte, Müslüman Güçleri Almanya'ya karşı bir din savaşına sürüklemek istediğini beyan etmekte ve Mısır'daki Britanya idaresini karalamaktadır. Her iki yazı da sadece "Tercüman-ı Hakikat" ve diğer gazetelerin izin verdiği benzer türden sayısız ifadenin örnekleridir. Ekselanslarını başka Türkçe örneklerle bunaltmayacağım ama basından sorumlu makamların açık onayıyla ülkemi ve Hükümetimi hedef alan saldırıların ne kadar çeşitli olduğunu göstermek için, özellikle Büyük Britanya'ya nef-

Levent Şahverdi Arşivi

ret dolu ve iftiracı saldırılarıyla tanınan, ve yetkili askeri kanaati temsil ediyor gibi görünse de gerçekte, Ekselanslarının kuşkusuz farkında olduğu üzere, Osmanlı ve Müslüman olmayan ve kötü şöhretli öncülleri olan bir kişi tarafından çıkarılan Fransız bir yayın organı olan "Defense nationale" adlı gazetenin bir kopyasını ekliyorum.

Durmaksızın ve özveriyle barış için çalışan siz Ekselanslarına, sorumlu makamlara, Ekselanslarının tekrar tekrar İmparatorluk Hükümetinin politikası olduğunu beyan ettiği şeyle bu kadar tezat teşkil eden yazıların gelecekte yayımlanmasına izin vermemeleri talimatı vermeniz için yalvarıyorum. Aynı zamanda, amacı, Ekselanslarının göreceği üzere, yakın zamanda yayımlanmış en aşikâr iftiralardan birini düzeltmek olan, hazırladığım ekteki açıklamanın yayımlanmasını sağlamanız için Ekselanslarına yalvarıyorum.

LOUIS MALLET.[1762]

Britanya'nın Osmanlı'nın tarafsızlığını ihlali aynı zamanda başka yerlerde de vuku buluyordu. Eylül 1914 başında, Suriye'de, Antakya ile İskenderun limanı arasında, yeni bir Ermeni isyanı başladı. Bölgedeki Müslüman köyleri yıkarken Ermeni teröristler Suriye kıyısında devriye gezen Britanya savaş gemilerinden bir miktar yardım almıştı ve karşılığında kendilerine silah sağlanması halinde bir Britanya işgaline yardım etme sözü verdiler. Britanya, ondan sonra isteklerinin gerçekleşeceğini belirterek onları savaş ilan edilene kadar beklemeye teşvik etti. Britanya ayrıca Osmanlı'nın tarafsızlığını çok daha uzakta, Körfez'de de ihlal etti. 18 Eylül'de, bir Britanya savaş gemisi, Basra kıyısı açıklarında Şattülarap'ta Osmanlı sularına girdi ve tarafsız sularda hasım ülkelerin gemilerine normalde izin verilen yirmi dört saat sınırından daha fazla kaldı. Savaş gemisi Basra Valisi'nin ayrılması gerektiği uyarılarına cevap vermemekle kalmadı aynı zamanda Osmanlı'nın, Osmanlı sularındayken telsizini kapatması talebini de, herhangi bir yasal gerekçe olmaksızın *"Türk makamların elbette savaş gemisindeki telsize karışma hakkı olmadığını"* ileri sürerek küstahça

[1762] Mallet'ten Sadrazam Said Halim Paşa'ya, 5 Ekim 1914, Mallet'ten Grey'e ekte gönderilmiştir, 6 Ekim 1914: *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 63-64.

Levent Şahverdi Arşivi

geri çevirdi.[1763] Britanya hükümeti, Osmanlıların *Göben* ile *Breslau*'yu belirlenen sürede Çanakkale Boğazı sularından ayrılmaya zorlamamış olduğu gerekçesiyle, Osmanlı'nın geminin ayrılması talebine uymayı reddetti.[1764]

Sir L. Mallet'ten Sadrazam'a.

Ekselansları, Konstantinopolis, 2 Ekim 1914.

Babıâli'den geçen ayın 28'i tarihli, Ekselanslarının Hükümetinin, tarafsızlıklarına saygı gösterilmesini temin etmek ve tarafsız olarak görevleri olarak kabul ettikleri şeyleri yapmalarını sağlaması için, mevcut savaş sırasında uygulamayı önerdiği kuralları tanımlayan sözlü bir nota aldım.

Bu tamime ayrıntılı bir şekilde cevap vermeyi tasarlıyorum ama bu arada hemen İmparatorluk Hükümetinin, karaya telsiz istasyonu kurulması ve tarafsız limanlarda ve sularda muharip ticaret gemilerinin telsiz cihazı kullanması hususunda benimsediği görüşlerin Majestelerinin Hükümetininkilerle aynı olmasından duyduğum memnuniyeti ifade etmek isterim.

Geçtiğimiz birkaç hafta içinde bu sorunu Ekselanslarıyla birçok kez, diğerlerinin arasında özellikle adı çıkmış Alman gemisi "Corcovado"nun durumuna atfen görüşme onuruna nail oldum.

"Corcovado" savaşın başından beri Beykoz'da, neredeyse Britanya Büyükelçiliğinin karşısında duruyor ve Osmanlı Hükümeti tarafından uygulanması gereken tarafsızlık yasalarını feci şekilde ihlal ederek sürekli olarak ve bildiğim kadarıyla halen, Alman Hükümetinin genel amaçları için bir telsiz-telgraf iletişimi üssü hizmeti görerek telsiz mesajları alıyor ve iletiyor.

Ekselanslarının isteklerine riayeten, şimdiye kadar şikâyetlerimi sözlü ibrazlarla sınırı tuttum ancak Babıâli'den gelen ve Ekselanslarının Hükümetinin konuyla ilgili tutumunu belirten tamimi göz önüne alarak, Ekselanslarına Majestelerinin Hükümeti adına, Osmanlı talimatnamesinin daha fazla gecikme-

[1763] Mallet'ten Grey'e, İstanbul 18 Eylül 1914, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 26.

[1764] 4 Ekim 1914: No. 145 içindeki Ek 2. Mallet'ten Grey'e ekte gönderilmiştir, 6 Ekim 1914. *Correspondence Respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 61-62; Mallet'ten Grey'e ekte gönderilmiştir, 6 Ekim 1914. *Correspondence Respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 58.

den "Corcovado" ve halen Alman bayrağı taşıyan veya savaşın başında taşıyan diğer gemilere uygulanmasını ve telsiz kurulumlarının derhal sökülmesini talep eden resmi bir nota göndermekte serbest olduğumu düşünüyorum.

Ekselanslarının bu adımın yerindeliğini ve münasipliğini göreceğine inanıyorum.

LOUIS MALLET.

Britanya ve Hindistan hükümetleri açısından, güney İran'da ve Şattülarap'taki Abadan adasındaki petrol tesislerinin korunması, Osmanlı'nın tarafsızlığının ihlal edilmesi ve uluslararası hukukun görmezden gelinmesi pahasına bile korunması gereken hayati bir çıkardı. Çanakkale Boğazı girişinde devriye gezen Britanya filosunun Osmanlılarınkiler de dâhil tarafsız ülkelerin gemilerini yasadışı bir şekilde durdurup aramaya başladığı gibi, Basra açıklarındaki Britanya devriyesi de 6 Ekim 1914'te Şattülarap'ın tamamını ve Körfez'e uzanan altı millik bölgeyi tüm savaş gemilerine, Osmanlı kara sularında seyreden Osmanlı İmparatorluğu'na ait olanlara bile kapattığını duyurarak aynı şeyi yapmaya başladı.[1765] Sadrazam Said Halim Paşa Osmanlı'nın tarafsızlığının bu ihlalini protesto etti ancak Basra Valisine Britanya filosuyla açık bir çatışmaya yol açabilecek her tür askeri eylemden kaçınması talimatı verdi.[1766] Londra'daki Hindistan Bürosu Abadan Adası'ndaki petrol tesislerinin ve Karun nehrinden güney İran'daki petrol sahalarına uzanan boru hattının emniyetini sağlamak üzere Basra'ya askeri bir çıkarma istedi. Hindistan'daki Müslümanların görüşlerini olumsuz olarak etkileyebilecek şekilde bölgeye Osmanlı ve Alman çıkarmalarını önlemek ve aynı zamanda barış anlaşmasına varıldığında işe yarayacak güney Irak'ta güçlü bir mevcudiyet tesis etmek için oraya birlikler yerleştirilmesini istedi. Britanya yönetimindeki Hindistan'ın yöneticisi Hardinge ise, Şattülarap aralarında paylaşıldığından bu eylemin sadece Osmanlı'nın değil İran'ın tarafsızlığının da ihlali olduğunu belirterek Londra'ya karşı çıktı. Hindistan'daki Müslümanları öfkelendirecekti ve hatta Osmanlılara savaş ilan etmek ve Bas-

[1765] Mallet'ten Grey'e, 6 Ekim 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 37.

[1766] Sir L. Mallet'ten Sir Edward Grey'e, İstanbul, 7 Ekim 1914.—(8 Ekim'de Alındı.) *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 40.

Levent Şahverdi Arşivi

ra'daki Osmanlı garnizonunun kolaylıkla erişebileceği petrol sahaları ve Abadan da dâhil İran topraklarını işgal etmek için bir bahane verebilirdi. Hardinge Londra'nın Hindistan birliklerini Körfez'e göndermesi isteğini geri çevirdi ve Britanya Hükümeti gerçekten Osmanlıları hizaya sokmak için bir gösteri istiyorsa, benzer sorunlara sebep olmayacağından ve Osmanlı nüfuz ve güç merkezlerine çok daha yakın olduğundan Bahreyn'in bunu yapmak için çok daha uygun bir yer olacağını ileri sürdü.[1767] Londra'daki Savunma Bakanlığı sonunda Hardinge'in tavsiyesini dinledi. Körfez'deki donanma devriyelerini sürdürdü ancak gemilerini Osmanlı kara sularının üç mil sınırı dışında tuttu ve bunun yerine onları İran'ın Muhammara limanında üslendirirken arzu edilen askeri gösteri için birliklerini Basra'ya değil Körfez'de Bahreyn'e gönderdi.[1768] Osmanlılar buna Şattülarap sularına mayın döşeyerek karşılık verdi, Britanya bunu, İngiliz gemilerine Fırat ve Dicle'de seyrüsefer serbestîsi tanıyan 29 Temmuz 1913 tarihli Osmanlı-Britanya anlaşmasının yanı sıra uluslararası hukukun ihlali olarak protesto etti oysa Britanya'nın barış zamanında önceden izin almaksızın Osmanlı kara sularına savaş gemilerini göndererek aynı uluslararası hukuku ihlal etmesine tepki olarak böyle bir eylemde bulunulmuştu.[1769]

10 Eylül 1914'te Almanya Dışişleri Bakanlığı'nda Bakan Yardımcısı olan Arthur Zimmermann Osmanlıları fiilen savaşa girmeye ayartmak için başka bir yol deneyerek, Maliye Nazırı Cavid Bey'e böyle bir adıma karşılık, Almanya yönetiminin Osmanlı hükümetinin, binlerce güçlü kuvvetli işçinin Osmanlı silahlı kuvvetlerine askere alınmasının neden olduğu hem sanayi hem de tarım üretimindeki düşüşten kaynaklanan vergi gelirlerindeki ciddi kaybın yanı sıra seferberlik programının gerektirdiği ağır masraflar sonucunda yaşamakta olduğu aşırı mali krizin çözümüne yardım etmeye istekli olduğunu öne sürdü. Ciddi bir gıda ve yakıt sıkıntısı vardı ve hem yeni seferber edilen erkek-

[1767] S.A. Cohen, *The Formulation of British Policy Towards Mesopotamia, 1903-14*, (Yayımlanmamış doktora tezi, 1972); Viceroy Hardinge'den Dışişleri Bakanı'na, 7 Ekim 1914: Hardinge Belgeleri 101/4472, hepsini aktaran Goold, s. 926-927; Barrow'dan Crewe'a, 25 Eylül 1914: Crewe Belgeleri I/20 (2); Hindistan Bürosu Kütüphanesi, Siyasi ve Gizli Dosyalar, L/P&S/10/460 no. 3439.

[1768] Grey'den Mallet'e, 7 Ekim 1914: *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 37.

[1769] Grey'den Mallet'e, Londra, 23 Ekim 1914: *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 67.

ler hem de halk kitleleri giderek huzursuzlanıyordu.[1770] Şimdilik hiçbir şey yapılmıyordu ancak seferberlik genişletilirken ve vergi gelirleri düşmeye devam ederken Osmanlı'nın Berlin Sefiri Mahmud Muhtar Paşa 1 Ekim 1914'te 'seferberliği sürdürmek için acilen ihtiyaç duyulduğunu' söylediği beş milyon Osmanlı altın lirası kredi istemek için Almanya Dışişleri Bakanlığı'na başvurdu. Zimmermann hızla hem Osmanlı hükümetinin Alman mali danışmanı Karl Helfferich hem de *Deutsche Bank* Başkanı Arthur Gwinner'ın onayını aldı ve Muhtar Paşa'ya *'Babıali savaşa girer girmez paranın derhal verileceğini'* söyledi. Osmanlı Sefiri memnun oldu ancak hükümetinin seferberliği sürdürmek için paraya acilen ihtiyacı olduğunu ama savaşta açıkça aktif bir rol üstlenmeye henüz hazır olmadığını biliyordu. Bu nedenle, Almanya'nın büyük önem atfettiğini bildiği Pan-İslamcı harekete hitap ederek *'böyle bir dostluk gösterisinin Müslüman dünyasının tamamının moralinde büyük bir etkisi olacağını'* belirterek İmparatorluk savaşa girmeden önce bir buçuk milyon liralık daha küçük bir kredinin hemen verilip verilemeyeceğini sordu. Böyle bir kredi aynı zamanda, İstanbul'da savaşa girilmesine muhalif olanlarca yöneltilen, savaşın belli bir süre devam etmesi halinde *'Almanya'nın Babıâli'ye gerekli mali yardımı sağlayamayacağı'* suçlamalarının yanlışlığını da gösterecekti. Muhtar Paşa, şayet Amiral Souchon yoluna devam eder ve Osmanlı'nın izin vermesini beklemeksizin Karadeniz'de Rus filosuna saldırırsa bunun açıkça Meclis-i Vükela'daki *'tereddüt eden unsurları sürükleyeceği'* fikrini de ekledi.[1771] Zimmermann, Nazırı Cavid Bey'in Meclis-i Vükela'da, Alman yönetimi ne kadar para vermek isterse istesin müdahaleye karşı çıkanlara öncülük ettiği ve siyasi gücü Almanların Enver, Talat ve siyasi yandaşlarına darbe yapabileceği korkusuyla krediyi vermekte acele etmelerine yetecek kadar mühim olan, Maliye Nezareti'nden geçmeksizin doğrudan Sadrazamlığa ödenecek, yüzde beş veya altı faizle beş milyon Osmanlı altın lirası kredi vermeyi önerdi.[1772] Almanya'nın krediye onay vermesini temin etmek üzere Sadrazam Said Halim ayrıca von Wangenheim'a İstanbul'da, Alman donanma kuvvetlerinin

[1770] Mallet'ten Grey'e, İstanbul, 5 Ekim 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 36; Kurat, *Turkiye ve Rusya*, s. 243. Trumpener, s. 48-51. Reynolds, s. 197.

[1771] Jagow'dan Zimmermann'a no. 65, 1 Ekim 1914: PA/AA, R 22403; Zimmermann'dan Jagow'a no. 613, 1 Ekim 1914: PA/AA, R 22403, ikisini de aktaran Aksakal, s. 170.

[1772] *Vertrauliche Mitteilungen vom 6. Oktober* 1914: PA/AA, R 2123, aktaran Aksakal, s. 177.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı İmparatorluğu'nu İtilaf devletlerinin herhangi bir deniz saldırısına karşı koruyabilmesi için Almanların Marmara Denizi'nde bir donanma üssü oluşturmalarını önerdi. Souchon Marmara Denizi'nin yanı sıra tüm Boğazlar'ın Alman kontrolünde olmasını temin edeceği gerekçesiyle onaylanması tavsiyesinde bulundu.[1773] 2 ve 3 Ekim'de Enver Paşa Amiral Souchon'un ikinci adamı Kaptan Humann ile görüştü ve onu, İtilaf devletleri büyükelçilerinin açtırmak için bulunduğu hummalı çabalara rağmen Çanakkale Boğazı'nın kapalı kalacağı, bunun hem Rusya hem de Romanya'nın ekonomilerine ciddi şekilde zarar verdiği ve bu nedenle Osmanlı'nın kredi talebini tamamen haklı çıkardığı konusunda temin etti. Seferberlik Osmanlı hazinesini başlangıçta tahmin edilenden daha fazla boşaltıyordu çünkü ağustos ayı başından beri askere alınmış olan yaklaşık 300 bin Osmanlı acemiye ek olarak hükümetin aynı zamanda, 'tüm istenmeyenlerin, Rumların, Ermenilerin ve benzerlerinin' yerleştirildiği *Amele Taburlarını* örgütleme masraflarını da karşılaması gerekiyordu. Ama neticede İmparatorluk mali bir felaketle karşı kaşıyaydı. Ordunun tamamına yarım maaş veriliyordu ve hâlihazırda pek çok birlik bunun sonucunda huzursulanıyordu. Eğer hemen bir kredi çıkmazsa, Osmanlı yönetimi seferberlik programını, özellikle Alman Genelkurmayının fena halde istediği Süveyş Kanalı ve Mısır'a karşı sefer hazırlıklarını yavaşlatmak zorunda kalacaktı.[1774] Bu çabalar neticesinde, 5 Ekim 1914'te kredi talebi kabul edildi.[1775] Çeyrek milyon altın lira hemen verilecek ve üç çeyrek milyon Osmanlılar savaşa girdikten sonra ödenecekti. Yarım milyon altın lira ek ödeme, toplamda 5 milyon Osmanlı altın pounduna ulaşılana kadar aylık yapılacaktı. Zimmermann Dışişleri Bakanı von Jagow'a, bu ödeme yönteminin Osmanlıların fiilen savaşa girene kadar sadece küçük bir miktar almasını temin edeceğini ama 'parasızlıktan seferberliğin kısmen sona ermesi tehlikesini bertaraf edeceğini'

[1773] *Vertaurliche Mitteilungen vom 1 Oktober 1914*, Donanma Kaptanı Hans Humann'a ait, İstanbul'daki çeşitli Alman ajanslarına dağıtıldı, Ernst Jäckh tarafından Auswärtiges Amt'a gönderildi: PA/AA, R 1914, aktaran Aksakal, s. 171.

[1774] *Besprechung mit Enver Pascha am 2. Oktober 1914*, Kaptan Humann'a ait: PA/AA, R 1914 ve BA-MA, RM 40-4, Yaprak 94-97; *Besprechung mit Enver Pascha am 3. Oktober 1914*:PA/AA, R 1914, aktaran Aksakal, s. 172-173.

[1775] Wangenheim'dan memorandum, R 2123, *Vertaurliche Mitteilungen vom 5. Oktober 1914*, Donanma Kaptanı Humann'a ait ve Ernst Jäckh tarafından Auswärtiges Amt'a sunuldu, Ernst Jäckh belgeleri içinde bulunmaktadır, Yale Üniversitesi Kütüphanesi, New Haven, Conn., Capelle'den Tirpitz'e, 6 Ekim 1914: BA-MA, RM5-2308, ikisini de aktaran Aksakal, s. 170.

Levent Şahverdi Arşivi

bildirdi.[1776] Ancak kredi onaylanır onaylanmaz ve hatta para teslim edilmeye başlanmadan önce, Alman Genelkurmayı ve Deniz Kuvvetleri ve İstanbul'daki temsilcileri, özellikle Almanları ve Avusturyalıları Polonya ve Galiçya'ya süren muzaffer Rus kuvvetlerinin dikkatini dağıtmak üzere, Osmanlıların hemen savaşa katılması konusunda her zamankinden daha da ısrarcı davranmaya başladılar.[1777]

Von Wangenheim iyi niyetli Osmanlı tarafsızlığının hem Osmanlılar hem de Almanya için daha iyi olduğunda ısrar etmeye devam etti. Eğer Osmanlılar hazır olmadan önce savaşa girer ve yenilirse, bunun uzun yıllar boyunca Almanya'nın Orta Doğu'daki nüfuzuna son vereceğini söyledi. Osmanlı'nın tarafsızlığının Romanya'yı İtilaf devletlerinden uzak tutmaktaki etkisi, Boğazlar'dan sevk edilen Rus ticaretini ve ikmal malzemelerini kesmek, Afganistan, Mısır ve Kafkasya'ya karşı seferler hazırlamak, Rusya, Hindistan ve Fransa'da Pan-İslamcı propoganda yaymak gibi somut faydaları varken Osmanlı'nın vaktinden evvel savaşa girmesi Boğazlar ve İstanbul'un yanı sıra Doğu Anadolu'nun Britanya ve Rusya tarafından fethedilmesine, Britanya'nın Mısır'ı ilhak etmesine ve Romanya'nın, tarafsızlık ilanına rağmen şu ana kadar açık kalan, İttifak Kuvvetleriyle İstanbul arasındaki demir yolu bağlantılarını kapama kararı almasına yol açabilirdi.[1778] Von Wangenheim ayrıca Osmanlı hükümetinin artık Bulgaristan'ın kendisinden önce İttifak Kuvvetlerine katılıp savaşa girmesinde ısrar etmediğine, dolayısıyla Almanya ile Avusturya-Macaristan Fransa ve Galiçya'da bazı büyük zaferler elde eder etmez, Osmanlı silahlı kuvvetlerinin tamamının İttifak Kuvvetlerinin hizmetine gireceğine ve İtilaf devletlerinin kuşatılacağına işaret etti. Bu durumda sabır olumlu bir erdemdi.[1779] Berlin ise, Osmanlıların savaşa girmeyi geciktirmelerini sağlayanın von Wangenheim'ın ihtiyatlı yaklaşımı olduğunu düşünmeye başladı, dolayısıyla 6 Ekim'de, meslek hayatının ilk yıllarında İstan-

[1776] Zimmermann'dan Jagow'a no. 613, 1 Ekim 1914: PA/AA, R 22403, aktaran Aksakal, s. 170.

[1777] Zimmermann'dan Wangenheim'a no. 872, 4 Ekim 1914 taslak: PA/AA, R 1914, aktaran Aksakal, s. 173.

[1778] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 985, 6 Ekim 1914: PA/AA, R 1914, aktaran Aksakal, s. 174. Zimmermann'dan Wangenheim'a no. 895, 7 Ekim 1914: PA/AA, R 1914, aktaran Aksakal, s. 174.

[1779] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 985, 6 Ekim 1914: PA/AA, R 1914; Zimmermann'dan Wangenheim'a no. 895, 7 Ekim 1914: PA/AA, R 1914, ikisini de aktaran Aksakal, s. 174.

Levent Şahverdi Arşivi

bul'da görevlendirilmiş olan kariyer diplomat Richard Kühlmann, von Wangenheim'ın daha sert bir tutum benimsemesini, Osmanlı'nın Rusya'ya saldırarak savaşa derhal girmesine muhalefetini sonlandırmasını ve krediyi bu amaca ulaşmak için bir manivela olarak kullanmasını sağlama özel amacı için özel temsilci olarak İstanbul'a gönderildi.[1780]

Osmanlılar savaşa girmeleri konusunda Almanya'yı oyalamaya devam ederken ve Alman mali desteği için yalvarırken, İtilaf Kuvvetleriyle Osmanlı'nın tarafsızlığının sürmesi olasılığı konusunda müzakereler yeniden başladı. Osmanlı'nın buna karşılık talepleri gittikçe azalıyordu: Ege adalarının tamamının veya bir kısmının iadesi. Ancak bu noktada çok daha önemlisi Osmanlı'nın çoktandır devam eden Kapitülasyonların kaldırılması veya en azından kısıtlanması ve geçmişte bunlardan yararlanmış olan Güçlerin her biriyle sınırlı süreli anlaşmaların bunların yerini alması olasılığı talepleriydi. Daha eylül ayı ortasında Britanya Büyükelçisi Mallet, ancak İtilaf kuvvetleri adli Kapitülasyonlar dışında hepsinin kaldırılmasına razı olmayı kabul ederlerse Osmanlı kabinesindeki 'barış yanlılarının' İmparatorluğun savaşa katılmasını önlemeye devam edebileceğini bildirmişti. O zaman, bu ödün bile, Osmanlıların Osmanlı'nın toprak bütünlüğüne dair bir güvence daha vermesinden tatmin olması gerektiğinde, ama Kapitülasyonların diğer tüm mülahazalar ne olursa olsun dokunulmadan sürdürülmesi gerektiğinde ısrar etmeye devam eden Britanya Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey tarafından reddedildi.[1781] Rusya, Osmanlı topraklarını işgal etmeye hazır olana kadar savaşı ertelemek istediğinden Osmanlılara karşı daha cömert olmaya devam etti. 19 Eylül'de Dışişleri Bakanı Sazonov İstanbul'daki Büyükelçisine, Rusya Osmanlı'nın tarafsızlığının devam etmesinde, Osmanlı seferberliğinin son bulmasında ve tüm Alman subayların çıkarılması konusunda ısrar etmekte müttefikleriyle hemfikir olmaya devam ederken, Osmanlılar anlaşmayla İmparatorlukta yaşayan yabancı yurttaşlar için eşit yasal ve adli güvenceler sağ-

[1780] Capelle'den Tirpitz'e, Telephonedepesche, 6 Ekim 1914: BA-MA, RM 5-2308, aktaran Aksakal, s. 185.

[1781] Mallet'ten Grey'e, 15 Eylül 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 24; Sir Edward Grey'den Sir L. Mallet'e, Dışişleri Bakanlığı, 16 Eylül 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914).

Levent Şahverdi Arşivi

lamayı kabul ederse mali Kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmelerini sağlamaya çalışacağını söyledi.[1782]

> *4 Eylül tarihli telgrafınız alındı. Şayet Osmanlı Devleti Türkiye'nin koşulsuz tarafsızlığını içeren bir öneri yapacaksa, yeni sistemin ancak yeterli güvenceler veren yeni kuralların formülasyonuyla kabul edilebileceğini öngören bir maddeyle kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmeye hazır olacağız; bu güvence seferberliğin lağvı ve tüm Alman ordu subaylarının görevden alınmasıyla verilebilir. Bordo ile Londra'ya iletildi. (İmza) SAZONOV*

Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na girmesine son gerisayım 6 Ekim 1914'te, Enver'in Talat ve *Meclis-i Mebusan* Başkanı Halil [Menteşe] ile görüşüp savaşa girilmesinin daha fazla ertelenmesinin Almanya ve Avusturya ile ittifakı ve özellikle giderek kötüleşen mali duruma çare bulmak için bel bağladıkları krediyi tehlikeye sokabileceğine karar vermesiyle başladı. Talat'ın bu sırada *'Ortada bocalarken yakalandık. Her geçen gün müttefiklerimizin güvenini kaybederken ötekilerin düşmanlığını pekiştiriyoruz. Tükürdüğünü yalamak denen şey bu. Neticede kararımızı vermek zorundayız.'* dediği aktarılmaktadır.[1783] Grup, fiilen savaşa girmek için söz verilen ödemelerin altın olarak gelmesi beklenirken, Almanya'dan artan mali destek karşılığında Osmanlı'nın savaşa girmesi konusunda nihai bir plan hazırlamaya ve sunmaya karar verdi. Bu destek karşılığında Amiral Souchon'a, görünüşte sürpriz unsurundan faydalanmak üzere ama aslında Osmanlı hükümetinin daha sonra ilk önce Rusların ateş açtığını ve savaşı başlatanın onlar olduğunu iddia edebilmesi için savaş ilanı olmaksızın Karadeniz'de Rus donanmasına saldırması emri verilecekti. Von Wangenheim Osmanlı'nın savaşa girmesine karşı çıkmaya devam etti ancak sadık bir şekilde, Enver, Talat ve Halil'in Said Halim ile Cemal'e kendilerine katılmaları ya da istifa etmeye zorlanacakları şeklinde baskı yaptığı yorumuyla birlikte Osmanlı planını Berlin'e gönderdi. Almanya'dan mali yardım gelmeye başlar başlamaz, belki de daha 12 Ekim'de, plan tasarlandığı şekilde işlemeye başlayacaktı. Von

[1782] Sazonov'dan Giers'e, St. Petersburg, 6 (19) Eylül 1914.(Telgraf.), Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 34.

[1783] Feroz Ahmad, 'Ottoman Armed Neutrality and Intervention,' s. 65-66; Halil Bey [Menteşe], *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1946; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi* (İstanbul, Nehir, 1990) II, 33-35; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/1, s. 229-230.

Levent Şahverdi Arşivi

Wangenheim bu raporla birlikte, fikrin tamamına itirazını sürdüren, Osmanlı'nın savaşa girmesinin Mısır, Hindistan ve İran'da Müslüman ayaklanmalarını bile uyandırmayacağı fikrini ekleyerek bir açıklama gönderdi ancak İtilaf devletleri doğu ve batı Avrupa'da kayıplar vermeye devam ederken şayet Almanya Osmanlıların savaşa girmesini istiyorsa bu amaca ulaşmak için mevcut durumdan yararlanmasının zorunlu olduğunu çünkü zamanla giderek kuşkulu bir hal alacağını da belirtti.[1784]

Von Wangenheim'ın uyarılarına rağmen ve belki de ihtarı yüzünden Alman Şansölye Bethmann-Hollweg'in Osmanlı planını onaylaması çok da uzun sürmedi. 10 Ekim 1914'te von Wangenheim'a, Berlin'de Muhtar Paşa ile yapılan görüşmelerde kredinin onaylanmış olduğunu ve Osmanlı'nın derhal savaşa girmesini temin etmeye çalışması gerektiğini bildirdi. Ertesi gün Cemal Paşa, von Wangenheim'a, saldırıdan hemen sonra Osmanlı hazinesine ödenmek üzere, 2,5 milyon Osmanlı altın lira Almanya büyükelçiliğinde Osmanlı hükümeti için ayrılır ayrılmaz Souchon'a Karadeniz'de Rusya'ya saldırması emrini vereceklerini bildiren üç komplocuya katıldı ve 11 Ekim'de bu hususta resmi bir sözleşme imzalandı. İki hafta sonra altın Berlin'den gelene kadar nihai saldırıyı erteleyen, hiçbir tereddüt değil, bu önkoşuldu.[1785] Bu arada, Osmanlı hükümeti Ruslara yönelik kışkırtmalarını artırmıştı. Rus ve diğer yabancı mallara *Tekalif-i Harbiye* savaş vergilerini uygulamaya devam ederken 9 Ekim'de Ruslar özellikle, Sirkeci doklarında yürütülen müsaderelerin *Ettapen-Kommando* veya 'istasyon yöneticisi' olarak Osmanlılar adına çalışan bir Alman deniz subayı tarafından yürütülmesinden ve el koyulan malları 'Alman hükümeti için' diye numaralandırmasından rahatsız oldular.[1786] 12 Ekim'de Osmanlı filosunun çoğu Karadeniz'e açılarak Rusya'yı alarma geçirdi ama iki gün sonra geri döndü.[1787] Buna cevaben 15 Ekim'de Rusya İstanbul

[1784] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 1010, 9 Ekim 1914: PA/AA, R. 1914, aktaran Aksakal, s. 176.

[1785] Aksakal, s. 177; Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 49-50.

[1786] Giers'ten Sazonov'a, İstanbul, 26 Eylül (9 Ekim) 1914. Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 47-48.

[1787] Mallet'ten Grey'e, 12 Ekim 1914, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 41; Sir L. Mallet'ten Sir Edward

Boğazı girişlerine mayın döşeyerek neredeyse Osmanlılara savaş ilan etti. Ancak mayınlar kısa süre sonra geri çekildi ve daha çok Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'un Osmanlılarla savaşı en azından Almanya Polonya'da yenilgiye uğratılana kadar erteleme arzusu nedeniyle kriz o an için sona erdi. Bu arada Kaptan Humman'ın Enver ile görüşmelerine dayanan Osmanlı savaş planını, Osmanlı hizmetindeki en sadık ve uzman Alman danışmanlardan biri olan, Enver'in Genelkurmay Başkanı General Friedrich Bronsart von Schellendorff hazırladı ve 22 Ekim'de üstü Alman Genelkurmay Başkanı Erich von Falkenhayn'dan onay alınmasını sağladı. İlk adım Osmanlı filosunun savaş ilanı olmaksızın, zamanı tam olarak Amiral Souchon tarafından belirlenmek üzere, Rus gemilerine ve limanlarına saldırarak Karadeniz'de donanma üstünlüğü elde etmesiydi. Rusların savaş ilanıyla karşılık vermesinin ardından, Sultan İttifak Kuvvetlerinin düşmanlarına karşı *Cihad* ilan edecekti. Hâlihazırda Doğu'da Ruslara karşı faaliyette olan *Teşkilat-ı Mahsusa* kuvvetleriyle beraber, doğu Anadolu'da konuşlanmış Osmanlı ordusu, Rusların Kafkasya veya doğu Anadolu'da daha fazla ilerlemesine engel olmak için savunma pozisyonuna geçecekti. 8. Kolordu en az altı haftalık bir gecikmeden sonra, gerekirse kuzey Irak'tan getirilecek 12. Kolordunun desteğiyle, Suriye'den Mısır'a ilerleyecekti. Şayet Bulgaristan ya İttifak Kuvvetlerine katılmaya ya da en azından Osmanlı birliklerinin topraklarından geçmesine izin vermeye ikna edilebilirse, Osmanlı kuvvetleri Avusturya-Macaristan ilerleyişine destek olmak üzere Sırbistan'a saldırmak üzere Bulgaristan'dan ilerleyecek ve ayrıca İtilaf Kuvvetlerine katılmaları halinde Yunanistan ve Romanya'ya karşı harekete geçecekti. Ama eğer Romanya İttifak Kuvvetlerine katılırsa, o zaman Osmanlı birlikleri Rus saldırısına direnmek üzere Romanya ordusuna katılmak için Bulgaristan'dan geçecekti. Savaş Odessa'ya bir saldırıyla başlayacak olsa da Romanya ile Bulgaristan'ın müttefik olması veya en azından iyi niyetli tarafsızlığını muhafaza etmesi halinde bir noktada buna karşı tam bir seferi operasyon başlatılacaktı, Osmanlı-Alman filosu Karadeniz'de deniz üstünlüğü elde etti ve Almanlar ile Avusturyalılar Rusların Galiçya saldırısını geri püskürtmeyi başardı.[1788]

Grey'e.— (15 Ekim'de Alındı.) (Telgraf.) Konstantinopolis, 14 Ekim 1914. *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO, 1914), s. 47.

[1788] Ali İhsan Sabis, *Harb Hatıralarım*, II, 76-77; Aksakal, s. 178.

Levent Şahverdi Arşivi

Almanya'dan ilk altın sevkiyatı İstanbul'a 18 Ekim'de vardı.[1789] Enver ile Cemal, o ana kadar bu hususta çekimser olan Sadrazam Said Halim Paşa'ya gitti ve onu, bunu yapmazsa görevden alınacağı tehdidiyle savaş planını kabul etmeye zorladılar.[1790] Aynı gün Amiral Souchon Enver ile üzerinde anlaşmaya varılmış olan Osmanlıları savaşa dâhil etme sürecini, Kaptan Humann'ı, Enver'in Karadeniz manevralarına katılacak savaş gemilerindeki Osmanlı donanma subaylarına, Amiral Souchon ile gemilerindeki diğer Alman komutanların tüm emirlerine sorgusuz sualsiz ittat etmeleri talimatı veren yazılı emrini istemeye göndererek başlattı.[1791] Osmanlı başkentinde gizlilik nadiren sürdürülebiliyordu ve daha 20 Ekim'de Rusya Büyükelçisi Giers Sazonov'a *'Birkaç gün içinde Türkiye'nin Almanya'dan altın alınmasıyla bağlantılı bize yönelik saldırısı tamamen mümkündür'* diye bildirdi.[1792] Amerikan Akdeniz filosu da benzer bir bilgi almışa benziyordu ve gerçekten savaş patlak verirse ne olacağını gözlemlemek üzere Çanakkale Boğazı'na doğru yola çıktığı bildirildi.[1793] Aynı zamanda Britanya Büyükelçisi Mallet Londra'ya, 20 Ekim'den beri Osmanlı filosunun tamamının İstanbul'un Anadolu yakasında Kadıköy'de demirlemiş olduğunu, *Breslau*'ya mayın yüklenmiş olduğunu ve mayın döşeyicilerin yakında demirlediğini, hepsinin denize açılmaya hazırlandığını ama bildiği kadarıyla hiçbir Alman denizaltının gruba katılmamış olduğunu bildiriyordu.[1794] Bir hafta sonra ise Britanya istihbaratı aslında bir Alman denizaltının Kadıköy'e gelmiş olduğunu ve filonun tamamlandığını ve savaş durumunda olduğunu bildirdi.[1795]

[1789] Güncel raporlar tam varış tarihiyle ilgili farklılık göstermektedir. Bazı kaynaklarca 16 Ekim de belirtilmektedir. Bakınız Reynolds, s. 197.

[1790] Giers'ten Sazonov'a, 5 (18) Ekim 1914, Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 50.

[1791] Souchon'dan Humann'a, 18 Ekim 1914: BA-MA, RM 40-454, Yaprak 309, aktaran Aksakal, s. 182, Reynolds, s. 197 ve Balcıoglu, s. 51. Ayrıca bakınız Wolfdieter Bihl, 'Das im Herbst 1914 geplante Schwarzmeer-Unternehmen der Mittelmachte,' *Jahrbücher fur Geschichte Osteuropas*, XIV/3 (1966), s. 362-366.

[1792] Giers'ten Sazonov'a, İstanbul, 7 (20) Ekim 1914. (Telgraf.) Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 50.

[1793] BBA-DH.KMS. Dosya 28. Gömlek 28. 22 Ekim 1914/2 Zilhicce 1332.

[1794] Mallet'ten Grey'e, İstanbul, 25 Ekim 1914. Büyük Britanya, *Correspondence Respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO Cmd. 7628, 1914), s. 69.

[1795] Deniz Kuvvetleri'nden, Britanya Kraliyet Gemisi "Indefatigable"nin Koramirali Edward Troubridge'e, bir Alman denizaltının Konstantinopolis'e gelişi konusunda telgraf [kopya]. 26

Levent Şahverdi Arşivi

24 Ekim'de ikinci Alman altın sevkiyatı İstanbul'a vararak Osmanlı'nın başlıca savaşa girme koşulunu karşılamış oldu. Aynı gün bir dizi önemli eylem vuku buldu. Yerli veya yabancı Osmanlı limanlarındaki tüm gemilere *Tedraik-i Vesait-i Nakliye-i Bahriye Kanunu* uygulayan yeni bir düzenleme geçirildi.[1796] Von Falkenhayn'ın Osmanlı operasyon planını onayı Berlin'den geldi. Enver, Karadeniz filosundaki Osmanlı subaylarına Alman komutanların emirlerine tartışmasız ve derhal itaat etmeleri talimatı veren, istenen emirlerin on altısını Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın imzasıyla gönderdi. Enver von Wangenheim'ı, Cemal Paşa artık kendisini Meclis-i Vükela'da desteklediğinden, Halil [Menteşe], Talat ve Said Halim tarafından beyan edilen tereddütlere rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesini sağlayabileceğine dair temin etti. Enver daha sonra Amiral Souchon'a filo hazır olur olmaz Karadeniz'de 'deniz manevralarını yürütmesi' yetkisi veren bir emir yayımladı. Ayrıca Karadeniz filosunun herhangi bir savaş ilanı öncesinde Rus donanma kuvvetlerine ve limanlarına saldırmasını emreden mühürlü bir belge verdi.[1797] Souchon ile, ancak filo Karadeniz'e açıldıktan sonra, Meclis-i Vükela'nın planı onaylamasını sağlamaya çalışacağı konusunda anlaştı. Eğer başarısız olursa Souchon'a mühürlü emirleri açmamasını veya saldırı emri vermemesini telsizle bildirecekti ama bu aslında Souchon için kendi başına bir olay yaratarak her halükarda saldırıyı gerçekleştirmesi için bir işaret olacaktı. Von Wangenheim bu fikirden hoşlanmadı ve sorumluluğu Alman hükümetinden ziyade Osmanlı'ya yüklemek üzere *'Enver'den Souchon'a açık, yazılı bir emir'* istedi.[1798] Asıl planın hazırlanmasına dâhil olmuş olan Halil'in [Menteşe], muhtemelen Cavid ile Talat'ın etkisi sebebiyle devam etmek konusunda tereddütleri varmış gibi görünüyordu. Enver ikna olmamış olsa da, Halil'e Alman Genelkurmayını operasyonu Osmanlı ordusu ve filosu savaş için daha iyi hazırlanana kadar ertelemeye ikna etmek için bir şans vermeye karar verdi. 24 Ekim günü geç saatlerde, büyük ihtimalle Halil'i [Menteşe] tatmin etmek için Enver Falkenhayn'a, Alman Genelkurmayının Amiral Sou-

Ekim 1914: Churchill belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/37/87.

[1796] 24 Ekim 1914/4 Zilhicce 1332/11 Ekim 1330. Yayımlandığı yerler: *Düstur-Tertib 2*, VI, 1354-1358; ve *Takvim-i Vekayi* no. 1979/1982, 8 Zilhicce 1332/15 Ekim 1330/27 Ekim 1914.

[1797] Aksakal, s. 183.

[1798] Aksakal, s. 184.

Levent Şahverdi Arşivi

chon fiilen emirlerini yerine getirmeden önce Osmanlı'nın Karadeniz'de Rusya'ya saldırmasının ertelenmesini kabul etmelerini sağlamaya çalışmak üzere Berlin'e General Bronsart von Schellendorff ile Yarbay Hakkı Bey önderliğinde Osmanlı ile Alman subaylarından oluşan bir heyet göndermek üzere olduğunu bildirdi. Falkenhayn ertesi gün heyeti kabul etmekten memnuniyet duyacağı ama saldırının planlandığı gibi devam etmek zorunda olduğu şeklinde cevap verdi. Buna karşılık Halil [Menteşe], Osmanlı İmparatorluğu'nun henüz büyük bir savaşa girmek için hazır olmadığı, Osmanlı'nın şimdi savaşa girmesinin Almanya'nın çıkarlarına yarar sağlamaktan çok zarar vereceği görüşünü ayrıntılarıyla açıklamak, ama Enver, Talat ve Cemal ile Almanların Osmanlı'nın derhal dâhil olmasında ısrar etmeye devam etmesi halinde bunu desteklemek üzere ötekilere katılacağı konusunda anlaştıklarını söylemek üzere Berlin'e giden heyete katılmaya karar verdi.[1799]

24 Ekim'de von Wangenheim Enver'in Souchon'a emrinin bir kopyasını, Souchon'un siyasi açıdan planı onaylaması isteğiyle ve Souchon'un nihai saldırı emirlerini almasa bile *'lehte koşullar altında Rus filosuyla veya bir bölümüyle'* karşılaşması halinde *'tabiri caizse, kendileri tarafından topların boşaltılmasını önlemeyeceği'* yorumuyla beraber aldı.[1800] Von Wangenheim görevini yerine getirerek yazışmanın tamamının bir kopyasını Berlin'e gönderdi ve Enver'in Osmanlı'nın Karadeniz'de Rusya'ya deniz saldırısının, o sırada mümkün olmadığını düşündüğü Kafkasya ve Mısır'a askeri seferler eşliğinde gerçekleşmedikçe Pan-İslamcı isyanlar uyandırmaktaki etkinliği konusunda gerçekten pek hevesli olmadığı ama her halükarda Enver'in diğer mülahazaları umursamaksızın İttifak Anlaşmasındaki yükümlülüklerini yerine getirmekte kararlı olduğu fikrini iletti.[1801] Von Wangenheim ise savaş planının uygulanmasını önlemek için son bir çabaya girişti.[1802] Bu çabada, Osmanlı'nın durumu hakkında Alman Özel Temsilci

[1799] Aksakal, s. 184.

[1800] Souchon'dan Wangenheim'a Nota, 25 Ekim 1914: BA-MA, N156-2, aktaran Aksakal, s. 184.

[1801] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 1094, 24 Ekim 1914: PA/AA, R 1914, aktaran Aksakal, s. 182.

[1802] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 1101, 24 Ekim 1914: BA-MA, RM 5-2308, Zimmermann'dan Jagow'a aktarıldı no. 820, 25 Ekim 1914: PA/AA, R 22403, aktaran Aksakal, s. 183.

Levent Şahverdi Arşivi

Kühlmann veya Berlin'deki üstlerinden daha iyi bir kavrayışa sahip olduğunu düşünen, Souchon'un yardımcısı Kaptan Humann onu destekliyordu. Enver ile Talat'ın hiçbir koşulda Üçlü İtilaf'a katılmayacak kadar İttifak Kuvvetlerine yeterince bağlı olduğunu ama von Wangenheim'ın Osmanlı'nın silahlı tarafsızlığının Almanya'ya hazır olmadan savaşa girmesinden daha fazla yararı olacağını belirtmekte haklı olduğunu düşünüyordu. Ancak Rus Karadeniz filosunun tam olarak yok edilmesi Osmanlı'nın o sırada savaşa girmesini haklı gösterebilirdi ama bu olmayacaktı. Kühlmann Berlin'in emirleri vermiş olduğunu ve von Wangenheim'ın görevinin kişisel olarak ne düşünürse düşünsün bunları uygulamak olduğunu belirterek Osmanlı'nın Rusya'ya saldırmasını şiddetle zorluyordu.[1803]

Kühlmann Osmanlı'nın derhal Rusya'ya saldırmasını temin etmek için zorlarken von Wangenheim bir kez daha bunun olmasını önleme çabasıyla harekete geçti. Sadece Osmanlı'nın savaşa girmesinin vaktinden evvel olduğu ve ters tepebileceği önceki itirazlarını değil aynı zamanda Osmanlı'nın İttifak Kuvvetlerine katılma eyleminin sonunda, Üçlü İttifak'tan ayrılarak tarafsızlığını ilan eden İtalya'nın, Osmanlıların hâlihazırda Bingazi ve Trablusgarp'taki İtalyan işgaline karşı isyanları kışkırtmakta olduğu gerçeği nedeniyle İtilaf Devletlerine katılmasına ve Avusturya-Macaristan'a saldırmasına neden olabileceğini belirterek İstanbul'daki Avusturya-Macaristanlı mevkidaşı Pallavicini ile Avusturya askeri ataşesi Pomiankowski'nin, son kez çaresizce planın uygulanmasını önleme çabasında kendisine katılmasını sağladı. Bulgaristan da Ruslara katılmaya itilebilirdi.[1804] Aynı gün 24 Ekim'de, Halil [Menteşe], Cavid ve Talat, hava koşulları o zamana kadar Kafkasya'ya ilerlemeyi imkânsız kılacağından, Osmanlıların savaşa girmeden önce en azından bahara kadar beklemesi gerektiğini söyleyerek Enver'in Osmanlı'yı savaşa zorla sokma planına muhalefete katıldı. Yine aynı gün, Mısır seferi hazırlıklarının halen tamamlanmamış olduğunu ve Osmanlı'nın şimdi savaşa girmesinin Romanya'nın tarafsızlığını korumak üzere Alman asker ve malzeme sevkiyatının demiryo-

[1803] Humann'dan Busse'ye, 25 Ekim 1914: BA-MA, RM 40-457, aktaran Aksakal, s. 185.

[1804] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 1094, 24 Ekim 1914: PA/AA, R 1914: aktaran Aksakal, s. 180. Wangenheim'ın bilgisi kısmen Donanma Kaptanı Humann'ın raporuna dayanıyordu: *Beeprechung mit Enver Pascha am 23 Oktober 1914*: PA/AA, R 2123, aktaran Aksakal, s. 180.

Levent Şahverdi Arşivi

luyla topraklarından yapılmasını durdurmasına neden olması halinde daha da yavaşlayabileceğini belirttiler.[1805] Enver ise, İtalyanlara sakinleştirici açıklamalarda bulunarak, Osmanlıların Trablusgarp ve Bingazi'deki İtalyan idaresine asla müdahale etmeyeceği sözü vererek Avusturya ile İtalya'nın korkularını yatıştırmayı başardı oysa o sırada kardeşi Nuri aslında *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın İtalyan işgaline direnişlerini yeniden başlatmaları için Senusi aşiretlerini harekete geçirme çabasına aktif olarak öncülük ediyordu.[1806] Almanya Genelkurmayı Enver'in Karadeniz'de Rusya'ya saldırının ertelenmesi yönündeki son dakika ricasını reddetti ancak bunun bir Osmanlı değil sadece Alman operasyonu olarak yorumlanmasından ve bu nedenle Rusya'nın Osmanlılara savaş ilan etmesine ya da İtilaf devletlerindeki Müslüman yurttaşların efendilerine karşı ayaklanmalarına yol açmamasından korkmaya başladı. Bu nedenle dünyanın bunun bir Alman değil Osmanlı operasyonu olduğunu bilmesinin elzem olduğunu ve bunun en iyi şekilde aynı zamanda Mısır'a düzenlenecek bir Osmanlı ordusu saldırısıyla başarılabileceğini düşündü. Von Wangenheim bunu kabul etti ama yine Suriye'de donatılan Osmanlı ordusunun böyle bir saldırı için daha hazır olmadığına ve bu tür bir operasyonun o sırada düzenlenebilmesinin tek yolunun başka bir yere düzenlenecek Osmanlı kara saldırısı olduğuna işaret etti.[1807] Daha sonra, Osmanlılar için savaş başladıktan sonra bir ay içinde Enver'in Rus Kafkasya'ya felaketle sonuçlanan bir sefer düzenlemesine yol açan bu fikirdi.

Savaşa geri sayım artık başlamıştı. 27 Ekim 1914'te Amiral Souchon, hepsi de Osmanlı bayrağı taşıyan, *Yavuz Selim* ile *Midilli*'yi, Osmanlı kurvazörü *Hamidiye* ve birkaç Osmanlı destroyeriyle birlikte, demirledikleri Kadıköy'den alıp İstanbul Boğazı'ndan Karadeniz'e götürdü. Aynı zamanda Berlin'e, manevrasının *'donanma tatbikatı numarasıyla'* ama tamamen *'anlaşma uyarınca Enver'in telgrafıyla ya da uygun bir fırsatta Rusya filsouna saldırma'* niyetiyle yürütüldüğünü bildirdi.[1808]

[1805] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 1094, 24 Ekim 1914: PA/AA, R 1914, aktaran Aksakal, s. 181; Zimmermann'dan Jagow'a no. 818, 25 Ekim 1914: PA/AA, R 22403, aktaran Aksakal, s. 182.

[1806] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 11132, 26 Ekim 1914: PA/AA, R 1914; aktaran Aksakal, s. 81.

[1807] Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a, no. 1113, 26 Ekim 1914: PA/AA, R 1914, aktaran Aksakal, s. 185.

[1808] Lorey, *Krieg in den türkischen Gewässern* I, 45; Souchon'dan Kayser II. Wilhelm'e,

Ertesi gün üzerinde anlaşılan savaş bahanesini hazırlamaya başladı ve von Wangenheim'a telgraf çekip *'Rus filosunun Türk filosunun tatbikatlarını sürekli olarak taciz ettiğini'* ve sonuçta 29 Ekim'de *'ateş açıldığını'* bildirdi.[1809] 29 Ekim 1914'te Osmanlı filosu Rusya'nın Odessa ve Theodosia limanlarını bombaladı ve ertesi gün Sivastopol ve Novorossikh'i bombalayarak devam etti.

Akabinde Souchon Kayser II. Wilhelm'e ve Almanya Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na, çıkan çatışmalar sırasında filosunun, *'İstanbul Boğazı önünde düşmanca eylemde bulunduğunu'* söylediği iki Rus savaş gemisini ve birkaç başka gemiyi batırdığını bildirdi. Bunlar arasında, *'Türk saldırısını fazlasıyla haklı çıkaracak şekilde'* İstanbul Boğazı'nın kuzey çıkışı için yedi yüz mayın taşıdığı için Odessa limanı dışında batırıldığını söylediği mayın gemisi Pruth da bulunuyordu. Hatta sadece İstanbul Boğazı girişine değil aynı zamanda Zonguldak limanı dışına, Ereğli kömür sahalarından çok ciddi yakıt sıkıntısı yaşanan İstanbul ve diğer şehirlere son derece ihtiyaç duyulan düzenli kömür sevkiyatını önlemek için çoktan yüzlerce mayın döşemişti. *Yavuz Selim* liman tesislerini topa tuttuğu sırada Sivastopol açıklarında batan Rus gambotları *Donetz* ve *Kurbanetz* de dâhil birkaç başka gemi de batırıldı veya büyük ölçüde hasar verildi. Küçük bir Fransız şilepinin yanı sıra birkaç Rus gemisi ve Fransız posta gemisi *Portugal* da Odessa limanında batırıldı.[1810] Kısa bir süre sonra, hem Alman hem de Osmanlı hükümetleri, donanma tatbikatı yapmak üzere İstanbul Boğazı'ndan Karadeniz'e girdiğinde Rus filosu Osmanlı filosuna saldırdığından çatışma çıktığını belirten basın bildirileri yayımladı.[1811] Osmanlı bildirisinde Rus limanları Odessa, Sivastopol, Kefe, Kerç ve Novorossikh'i bombaladığı kaydedildi. Üç Rus subay ve seksen üç

3 Kasım 1914: BA/MA, Nachlass Souchon N 156/3, aktaran Halpern, *World War I*, s. 63-64; Trumpener, s. 54-62; Weber, s. 72-86; Souchon'dan Donanma Kuvvetleri Komutanı'na, 27 Ekim 1914: BA-MA, RM 5-2308, Yaprak 1-3; Zimmermann'dan Jagow'a no. 842, 27 Ekim 1914: PA/AA, R 22403, aktaran Aksakal, s. 186.

[1809] Aksakal, s. 187.

[1810] Paléologue, s. 159; Bay Roberts'tan Sir Edward Grey'e, Odessa, 29 Ekim 1914. Büyük Britanya, *Correspondence Respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO Cmd. 7628, 1914), s. 72; Lorey, *Krieg in den türkischen Gewässern* I, 47-50; Halpern, *World War I*, s. 63, 224-225, 504;Aksakal, s. 187.

[1811] Rapor, Genelkurmay Başkanlığı, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, 2. basım, cilt I, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, (Ankara, 1991), s. 218 içinde, ATASE içindeki dökümantasyona atıfta bulunularak açıklanmıştır; Aksakal, s. 187.

Levent Şahverdi Arşivi

denizci yakalanmıştı. 27 Ekim'de, Sivastopol'dan denize açılıp güneye İstanbul Boğazı'na doğru yönelen, üç denizaltının da bulunduğu bir Rus filosunda olduklarını itiraf etmişlerdi. *Pruth* Osmanlı Karadeniz Filosunu İstanbul'dan gönderilen ikmal malzemeleri ve mühimmattan mahrum bırakmak üzere İstanbul Boğazı girişi açıklarına iki yüz mayın döşemişti. Rus filosu daha Karadeniz'de, İstanbul Boğazı'ndaki Osmanlı gemileri yardım etmeye çalıştığında mayınlara çarpıp batacaklarını tasarlayarak Osmanlı filosuna saldırmayı planlıyordu ve ancak ondan sonra Odessa'ya dönmüşlerdi. Operasyona komuta eden Rus subaylar, iki veya üç yıl önce İstanbul'da bir süre vakit geçirmiş ve akıntıları ve seyrüsefer sorunlarını öğrenmek için Büyükelçilik yatıyla İstanbul Boğazı'nda gezmişlerdi. Kendisi herhangi bir hasar almayan Osmanlı filosu bir Rus mayın gemisini ve birkaç gambotu batırmıştı.[1812]

Rusların da bir o kadar şüpheli, tamamen farklı bir hikâyeleri vardı.[1813] Onların raporlarına göre, *Göben* Sivastopol'a liman dışına döşenmiş olan mayınların patlamasına yol açmadan vardıktan sonra ayrılmaya başladı. Ondan sonra Amiral Eberhard Rus Karadeniz filosunu peşine taktı ama *Göben* ve onun yanındaki diğer Osmanlı savaş gemileri kaçmayı başardı. Osmanlı-Alman saldırısı Rus filosuna ciddi bir maddi hasar vermedi. *Pruth* kendi mürettebatı tarafından batırıldı. Osmanlıların ileri sürdüğü gibi bir gambot ve bir mayın gemisi battı. Başka bir gambot, bir mayın gemisi ve bir torpido bot hasar gördü ve buna ek olarak sadece altı küçük ticari gemi batırıldı veya hasar gördü. Rus kaynaklarına göre sonuç fiziksel olmaktan ziyade siyasi ve diplomatikti. Her halükarda Rusya Genelkurmay Başkanlığı savaşın başında kuzeyde Almanya'dan kaynaklanan bir dizi yenilgiden hırpalanmıştı ve önceden konuşulan Odessa'ya olası bir Osmanlı çıkarması konusunda çok endişelenmişti. Bu nedenle Rus Karadeniz filosu tamamen savunma pozisyonuna geçmişti, binlerce mayın döşeyerek Rus kıyı şeridini koruyordu. Rus Karadeniz filosunda dretnot veya yeterli uzun menzilli denizaltı yoktu, sadece birkaç uzun menzilli destroyer vardı, dolayısıyla İstanbul Boğazı'nı abluka altına alacak durumda değildi.

[1812] Von Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 1175, 31 Ekim 1914; ayrıca Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'a no. 1175 içinde, 31 Ekim 1914: PA/AA, R 22403. hepsini aktaran Aksakal, s. 188; BBA-DH.EUM. 7. Şb. Dosya 2. Gömlek 31; Başkumandan Vekili'nden Sadrazam Said Halim Paşa'ya. 16 Ekim 1330/8 Zilhicce 1332/29 Ekim 1914: BBA, A.VRK 793/29.

[1813] Halpern, *World War I*, 204, 224-225.

Ancak İstanbul Boğazı'na karşı saldırganca mayın döşemeyi başlatmıştı ve önemli bir kömür çıkışı olan Zonguldak'a saldırmış, Osmanlı savaş çabasını aksatmak ve İstanbul'da ciddi sıkıntılara yol açmak üzere kömürle ilgili deniz trafiğini kesmek için mayınlarla bloke etmeye çalışmıştı.

Osmanlı kamuoyu genel olarak çatışmanın Rusya'nın Osmanlı sularında seyreden Osmanlı gemilerine saldırması nedeniyle vuku bulmuş olduğu haberlerine inandı. Enver ile Cemal Amiral Souchon'a tebrik telgrafları gönderdi, Osmanlı topraklarının savunulmasındaki hizmetinden dolayı övdü ve hükümetin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bu nedensiz saldırganlık eylemine karşı Rusya'ya bir protesto gönderdiğini belirtti.[1814] Öte yandan Sadrazam Said Halim, Almanya Büyükelçisi von Wangenheim'a gitti ve saldırı hakkında hiçbir şey bilmediğini, ne Osmanlı hükümetinin ne de kendisinin bundan sorumlu olduğunu ve bunun sadece birkaç düzenbaz milletvekilinin işi olduğunu söyledi.[1815] Ayrıca St. Petersburg'daki Maslahatgüzarı Fahreddin Bey'e de Rusya hükümetine iletilmek üzere, Rus filosunun Karadeniz'de silahlı çatışmaları kışkırtmasından duyduğu üzüntüyü ve ayrıca Osmanlı hükümetinin bu tür olayların gelecekte yaşanmasını önleyecek bir çözüm bulma, şimdilik Rusya'dan gelecekte Rus filosunun Osmanlı sularına açılmasına izin vermeyeceğine dair bir güvence alma arzusunu belirten bir telgraf gönderdi. Sazonov derhal cevap vererek düşmanlığın Rus filosundan kaynaklandığını öfkeyle reddetti ve Osmanlıların sebep olunan hasarın tamamını tazmin etmesini ve Almanları hem Osmanlı ordusundan hem de donanmasından göndermesini talep etti.[1816]

[1814] Cemal Bey'den Souchon'a, 30 Ekim 1914; ve Enver'den Souchon'a 30 Ekim 1914: BA-MA, RM 40-454, Yaprak 297, aktaran Aksakal, s. 188; BBA-DH.EUM. 7. Şb. Dosya 2. Gömlek 31' Başkumandan Vekili'nden Sadrazam Said Halim Paşa'ya. 16 Ekim 1330/8 Zilhicce 1332/29 Ekim 1914 Rusya'nın Londra Büyükelçisi Count Beckendorff'tan Britanya Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e, Londra, 2 Kasım 1914: *Correspondence Respecting Events Leading to theRupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO Cmd. 7628, 1914), s. 75.

[1815] Zimmermann'dan Jagow'a no. 890, 31 Ekim 1914: PA/AA, R 22403: Zimmermann'dan Jagow'a no. 907, 2 Kasım 1914: PA/AA, R 22403, aktaran Aksakal, s. 189-190.

[1816] Rusya Dışişleri Bakanı'ndan Rusya'nın Bordo ve Londra Büyükelçisine. Petrograd, 19 Ekim (1 Kasım) 1914. (Telgraf.). Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey (tarih yok, yer yok)*, s. 53-54.

Levent Şahverdi Arşivi

Bunu Osmanlı Meclis-i Vükela'da bir kriz yaşanması izledi. Sadrazam Said Halim ile Maliye Nazırı Cavid Bey, tüm bu eylem kendilerinin bilgisi ve yetkisi olmaksızın gerçekleştirildiğinden istifa etme tehdidinde bulundu. Enver buna karşılık Souchon'a şimdilik Karadeniz'de başka donanma eylemlerinden kaçınmasını emretti ama aynı zamanda Souchon'a özel olarak bu emri harfiyen dikkate almaması gerektiğini söyledi. Ayrıca savaşı onaylamadıkça Said Halim'i görevden almayı planlıyordu. Seferberlik gelirlerinin çoğunu emdiğinden Osmanlı maliyesinin ne kadar kırılgan durumda olduğunu bilen Cavid ümitsizce, neden olunan hasar için Rusya'ya tazminat ödemeyi önererek savaştan kaçınmaya çalıştı. Ancak o sırada İtilaf kuvvetleri, tazminattan çok Almanların Osmanlı ordusundan ve donanmasından ayrılmasında ısrar ettiklerinden plan başarısız oldu. Cavid Bey kısa süre sonra istifa ederek Maliye Nezareti'ni Nazır Vekili olarak Talat'a bıraktı. Ancak aynı zamanda, çok nazik olan Osmanlı'nın mali durumunun tamamen çökmesini nasıl engelleyeceğini bilen tek Meclis-i Vükela üyesi olduğundan, aslında savaşın geri kalanı boyunca Osmanlı Maliye Nezareti'ni perde arkasından yönetmeye devam etti ve her ne kadar resmen artık Maliye Nazırı olmasa da yeni krediler elde etmek ve diğer mali düzenlemeleri yapmak üzere sık sık Almanya'ya gitti.[1817] Onun istifasını, üçü de herhangi bir siyasi güce sahip olmayan diğer üç Meclis-i Vükela üyesi, Ermeni Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendi; Beyrutlu Arap Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman el Büstani ve Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmud Bahri Paşa'nın istifası izledi. Ancak büyük zorluklarla Enver ve Talat, her ne kadar *Yavuz Selim* ile *Midilli*'nin Rusya'ya saldırmasını haklı gösteren bir şey olmasa da, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na saldırmayı planladığını ispat etmek için buldukları kanıtları göstererek Sadrazam Said Halim Efendi'yi görevinde kalmaya ikna edebildiler.[1818]

[1817] Wangenheim'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na, 30 Ekim 1914 no. 1160, Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivleri içinde, Dt 128 nr. 5 secret Bd. 4; Yalman, s. 75-76; Bayur III/1, s. 239-244; Trumpener, s. 55-56; Ulrich Trumpener, 'Turkey's Entry into World War One: An assessment of responsibilities,' *Journal of Modern History*, XXXIV/4 (1962), s. 369-371; Wangenheim'dan Auwärtiges Amt'a no. 1160, 30 Ekim 1914; ayrıca BA-MA, RM 5-2308, yaprak 23; Zimmermann'dan Jagow'a no. 875, 30 Ekim 1914: PA/AA, R 22403, aktaran Aksakal, s. 189.

[1818] Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi* III/1, s. 258-259; *Vertraulich Mitteilungen vom 31 Oktober 1914*: PA/AA, R 2123; Zimmermann'dan Jagow'a, no. 907, 2 Kasım 1914, Wangenheim'ın 1205 numaralı telgrafını da içermektedir: PA/AA, R 22403, hepsini aktaran Aksakal, s. 191.

Levent Şahverdi Arşivi

İtilaf Devletleri saldırının kökenini gayet iyi biliyorlardı. İstanbul'dan değil Berlin'den gelen emirlerle gerçekleştirildiğini varsayıyor ama aynı zamanda Osmanlı hükümetinin tamamen Almanya'nın kontrolü altında olduğunu gösterdiğini ve Osmanlıların İttifak Kuvvetleriyle müttefik olduğuna ya da yakında olacağına hiç şüphe olmadığını düşünüyorlardı. 30 Ekim'de Osmanlı Karadeniz filosu demirlediği Kadıköy'e geri döndü ve görünüşe göre herhangi bir hasar görmemişti.[1819] Britanya'nın ilk tepkisi Rusya'nın ne yapacağını bekleyip görmekti. Osmanlı hükümeti 'askeri gereklilikler sebebiyle' Britanya hükümetinin İstanbul'daki Britanya Büyükelçiliğine telgraf mesajı göndermesini yasaklamış olsa da[1820] Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey Büyükelçi Mallet'e, belki de Sadrazam Said Halim Paşa'nın derhal saldırıdan sorumlu olanları tutuklayacağı, böylece Rusya'nın tepki olarak savaşilan etmekten vazgeçirilebileceği umudunu iletmeyi başarmıştı.[1821] İtilaf devletlerinin üç büyükelçisi de Said Halim'e, şayet Osmanlılar gereçekten saldırının sorumlusu değilse, cezalandırmadan kaçabilmelerinin tek yolunun Almanların tamamını Osmanlı silahlı kuvvetlerindeki komuta pozisyonlarından almak, seferberliğe son vermek ve kesin olarak savaşta tarafsız olduklarını ilan etmek olduğu şeklindeki aynı mesajı iletti.[1822]

Rusya ise, Osmanlı'nın deniz saldırısı için mazeretinin düzmece olduğunu çok iyi biliyordu ve Britanya'nın sabrına ve hoşgörüsüne sahip değildi. Çar *'tek bir adamın bile Alman cephesinden çekilmemesine karar verdi. İlk işimiz Almanya'yı yenmektir. Almanya'nın yenilgisi ister istemez Türkiye'nin mahvını içerecektir. Türk filosuna ve ordusuna karşı savunma için gerekli olan kuvvetleri asgaride tutmalıyız.'*[1823] Hatta Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov St. Petersburg'daki Bri-

[1819] Halpern, *World War I*, s. 63-64.

[1820] Mallet'ten Grey'e, İstanbul, 28 Ekim 1914. Büyük Britanya, *Correspondence Respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO Cmd. 7628, 1914), s. 70.

[1821] Grey'den Mallet'e, 29 Ekim 1914. Grey belgeleri. Metin Gilbert, ed., *Churchill Companion*, III/1, s. 233 içinde.

[1822] Mallet'ten (İstanbul) Dışişleri Bakanlığı'na, 29 Ekim 1914, 21.10. Acil. FO 371/2145. Metin Gilbert, *Churchill Companion*, III/1, s. 234 içinde; 29 Ekim 1914. Rusya'nın Konstantinopolis Büyükelçisi'nden Rusya Dışişleri Bakanı'na. Konstantinopolis, 16 (29) Ekim 1914. (Telgraf.) Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 50-51.

[1823] Paléologue, *Ambassador's Memoir*, s. 159.

Levent Şahverdi Arşivi

tanya Büyükelçisi Buchanan'a, Osmanlı İmparatorluğu ile savaşın Rus halkının dikkatini savaşın neden olduğu artan acılardan başka yöne çevirmeye yarayacağını ve ayrıca onlara Rusya'nın aslında önceden çok belirsiz olan, savaştan kaydadeğer toprak kazanımları elde etmeyi garanti edeceğini göstereceğini söyledi.[1824] Bu nedenle Karadeniz'deki saldırılar gerçekleştikten bir gün sonra 29 Ekim'de ve savaş ilan edilmeden önce Rus Kafkasya Genel Valisi Count Vorontsov-Daşkov, Kafkasya ordusu komutanlarına Çar'dan *'Türkler haince Karadeniz'deki kayı şehirlerimize ve gemilerimize saldırmıştır.'* ve bu nedenle *'Majesteleri Rusya'nın Türkiye ile savaşta olduğunu'* ve *'benim komutamda olan Kafkasya ordusunun sınırı geçip Türklere saldıracağını düşünmektedir'* diyen bir emir almış olduğunu bildirdi. Rus Kafkasya ordusu derhal sınırı geçti ve Osmanlı sınır muhafızlarını, yakındaki köylerin hem Ermeni hem de Türk halklarıyla beraber çekilmeye zorladı.[1825] 30 Ekim'de Rusya Büyükelçisi Giers ve personeli eve dönmek üzere Osmanlı başkentinden ayrıldı.[1826] Rusya müttefiki İtilaf Devletlerinin Osmanlılara karşı derhal ortak bir savaş ilanı yayımlamalarını bekledi. Ancak Britanya hemen savaş ilan etmedi. Onun yerine Osmanlılarla savaşa girmeden olayı kendi lehine kullanmaya çalıştı. Bu nedenle 30 Ekim'de Büyükelçi Mallet'e, derhal Alman askeri ve donanma misyonlarını ve *Göben* ile *Breslau*'daki Alman subayları ve denizcileri kovmazsa Osmanlı hükümetini savaşla tehdit etmesi talimatı verildi:

> *Bulunulan düşmanca eylemler ışığında Rusya Hükümeti Rusya Büyükelçisi'ne tüm personeliyle Konstantinopolis'ten ayrılması talimatı vermiştir.*
>
> *Şayet Ekselansları ayrılırsa kendiniz, Majestelerinin Hükümetinin dost bir ülkenin açık ve savunmasız şehirlerine hiçbir uyarı ve en ufak bir tahrik olmaksızın nedensiz saldırılarda bulunulduğunu büyük bir sürprizle öğrenmiş olduğunu ve bu eylemlerin uluslararası hukuk, teamül ve mücamelenin en mutat kural-*

[1824] Gilbert, *Churchill Companion*, III/1, s. 234.

[1825] *Vtoraya Otechestvennaya Voyna po Razskazam eya* [Kahramanlarının Öykülerine Göre İkinci Vatanperver Savaş] (Petrograd: 1916), s. 135-136.

[1826] Giers'ten Sazonov'a, İstanbul, 17 (30) Ekim 1914. Konstantinopolis, 17 (30) Ekim 1914 (Telgraf.) Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, *Diplomatic Documents: Negotiations Covering the Period from July 19/August 1 to October 19/November 1, 1914 Preceding the War with Turkey* (tarih yok, yer yok), s. 51; Mallet'ten Grey'e, İstanbul, 30 Ekim 1914: FO 371/2145. Metin Gilbert, ed., *Churchill Companion* III/1, s. 235 içinde.

Levent Şahverdi Arşivi

larının eşi görülmemiş şekilde ihlalini teşkil ettiğini söylemek için Babıâli'ye bir not göndermelisiniz. Rusya Türkiye tarafından tarafsızlık kurallarının mütemadiyen ihlal edilmesi karşısında ve gerçekte düşmanlık eylemlerine tekabül eden en provokatif eylemler karşısında azami sabır ve müsamaha göstermiştir ve müttefikleri Büyük Britanya ve Fransa bu itidal tutumuyla işbirliği yapmıştır. Alman donanma ve askeri misyonları Konstantinopolis'te kaldığı sürece tarafsızlığın uygun bir şekilde yerine getirilmesine bir dönüş şansı olmadığı açıktır ve böyle bir durum daha fazla sürdürülemez. Bu nedenle, Türk Hükümeti Alman askeri ve donanma misyonlarına son vererek ve "Göben' ve "Breslau"nun Alman mürettebatı konusunda tekrar tekrar verdiği sözleri yerine getirerek bu nedensiz düşmanlık eylemlerinin tüm sorumluluğundan kendini arındırmadıkça ve bu konuda size notun alındığı tarihten itibaren on iki saat içinde tatmin edici bir cevap vermedikçe pasaportlarınızı istemeli ve büyükelçilik personeliyle beraber Konstantinopolis'ten ayrılmalısınız.[1827]

Rusya'da Sazonov hâlâ Almanlar Polonya'da yenilgiye uğratılana kadar Rusya'nın Osmanlılarla savaşa girmesini erteleyecek bir çözüm bulmayı umuyordu. Rus kabinesinin diğer çoğu üyesi ise, Osmanlıların Rusya'ya istediğini hemen ve İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi'nde Çanakkale Boğazı karşısındaki birkaç küçük adayla sınırlı olan önceki emellerinin çok ötesinde alması için bir fırsat vermiş olduğunu düşünüyordu. Rus Bakanlar Kurulu'ndaki çoğu kişi artık Rusya'nın güvenliğinin, ancak Osmanlı saldırısı Boğazlar'ın her iki yakasındaki toprakları, Çanakkale Boğazı dışındaki Ege Denizi'ndeki İmroz, Bozcaada, Limni ve Samothraki adalarını, Midye-Enez hattına kadar Edirne de dâhil doğu Trakya'nın tamamını ve Marmara Denizi'nin her iki kıyısını da fethetmek için kullanılarak sağlanabileceğini belirtti. Bu Rusya'nın bölgedeki ekonomik ve stratejik ihtiyaçlarını güvenceye alacak, güney Rusya'dan Akdeniz'e kadar sevkiyat rotalarını koruyacak ve donanma gücünü Akdeniz ve daha ötesine genişletmesini sağlayacaktı. Bölgenin tarafsızlaştırılması, Rusya sağlam kontrol altına almadıkça diğer güçlerin ele geçirmek için başka fırsatlardan yararlanabile-

[1827] Grey'den Mallet'e, Londra, 30 Ekim 1914. Büyük Britanya, *Correspondence Respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO Cmd. 7628, 1914), s. 72; Mallet'ten Grey'e, İstanbul, 30 Ekim 1914: FO 371/2145. Metin Gilbert, ed., *Churchill Companion* III/1, s. 235 içinde.

Levent Şahverdi Arşivi

ceği kolaylığı sebebiyle reddedildi. Kabine'nin bazı üyeleri İstanbul'un işgal edilmesinden ama müttefikleri İtilaf Devletleriyle ihtilaflardan kaçınmak için, Rusya'nın emellerine Britanya ve Fransa'nın muhalefetini azaltmak için özel bir uluslararası sisteme yerleştirmek için işgal edilmesinden bile bahsetmeye başladı.[1828] Bu nedenle Çar, Britanya'nın daha fazla, krizi savaşsız halletme çabasında bulunmasını önlemek üzere, Rusya'nın savaş ilanının 2 Kasım 1914'te yayımlanmasını emretti.[1829] Aynı gün, Rus halkına hitaben bir bildiri yayımladı:

> *Alman komutası altında Türk filosu haince Karadeniz kıyılarımıza saldırma küstahlığında bulunmuştur. Rus halklarının tümüyle beraber, Türkiye'nin ihtiyatsız müdahalesinin sadece ülkenin çöküşünü hızlandıracağı ve Rusya'nın atalarımızın bizlere Karadeniz kıyılarında miras bıraktığı tarihi sorunun çözümüne doğru önünü açacağı sarsılmaz inancını paylaşmaktayız.*

Fransa Büyükelçisi Maurice Paléologue Çar'a son cümlenin anlamını sorduğunda cevap şu oldu:

> *Türkiye'ye bugünkü hatasının bedelini pahalıya ödetmeliyiz... İstanbul Boğazı konusunda somut güvencelerimiz olmalı. Konstantinopolis konusunda ise, şahsen ben Türklerin tahliye edilmesini istemem. Onlara eski Bizans şehrini çevresindeki büyük sebze bahçesiyle beraber memnuniyetle bırakırım. Ama daha fazlasını değil!*[1830]

Çar ayrıca daha özel emellerini de ekledi:

> *Önümüzdeki ilk hedefimiz Alman militarizminin yok edilmesi, Almanya'nın bize kırk yıldan uzun süredir acısını yaşattığı kâbusun son bulması olmalıdır. Alman halkının intikamı aklına getirmesini bile imkânsız kılmalıyız. Kendimizi duygusallığa kaptırırsak çok kısa sürede yeni bir savaş olacak... Sonuca dair fikrim aşağı yukarı budur. Rusya'nın savaştan sonuçlar beklemeye hakkı vardır aksi takdirde halkım onlardan istediğim fedakâr-*

[1828] 'Our Goals in regard to the Straits' (Boğazlarla İlgili Hedeflerimiz) Başlıklı Memorandum, Kasım 1914, Nicolas Basily, The *Abdication of Emperor Nicholas II of Russia* (Princeton, Kingstown Press, 1984), s. 161-194 içinde yayımlandı; Bobroff, s. 199.

[1829] C.J. Smith, 'Great Britain and the 1914-1915 Straits Agreement with Russia: The British Promise of November 1914,' *American Historical Review* 70/4 (1965), s. 1015-1034; Bobroff, s. 195.

[1830] Paléologue, *An Ambassador's Memoirs*, s. 160.

Levent Şahverdi Arşivi

lıkları anlamayacaktır... Doğu Prusya'da Almanya sınırın düzeltilmesini kabul etmek zorundadır. Genelkurmay Başkanlığım bu düzeltmenin Vistula ağızlarına kadar genişletilmesini isteyecektir. Bu bana aşırı gözükmektedir; bu soruna bakacağım. Posen ve muhtemelen Silesia'nın bir kısmı Polonya'nın yeniden yaratılması için vazgeçilmez olacaktır. Galiçya ve Bukovina'nın batı yarısı Rusya'nın doğal sınırı Karpatlar'ı elde etmesini sağlayacaktır... Küçük Asya'da elbette Ermeniler sorununu dikkate almak zorundayım; Türk boyunduruğuna dönmelerine kesinlikle izin veremem. Ermenistan'ı ilhak etmem gerekir mi? Ermeniler benden açık açık isterse bunu yapmalıyım. Aksi halde onlar için özerk bir rejim kurmam gerekecek. Son olarak, İmparatorluğuma Boğazlar'dan serbest geçiş sağlamak zorundayım... Kararımı vermiş olmaktan çok uzağım. Bu mesele çok büyük bir önem taşıyor. Ama sürekli döndüğüm iki sonuç var; birincisi, Türklerin Avrupa'dan sürülmesi gerektiği; ikincisi, Konstantinopolis'in gelecekte uluslararası bir yönetimle tarafsız olması gerektiği. Müslümanların ibadethanelerine ve kabirlerine saygı gösterileceğine dair tüm gerekli güvenceleri almaları gerektiğini söylememe bile gerek yok. Batı Trakya Midye-Enez hattına kadar Bulgaristan'a verilmeli. Gerisi, o hattan Boğazlar kıyılarına kadar ama Konstantinopolis çevresi hariç Rusya'ya tahsis edilecektir.[183.1]

Paléologue şu cevabı verdi:

Yani sizi doğru anladıysam, Türkler -Osmanlıların ilk günlerinde olduğu gibi- Asya'ya hapsedilecek ve Ankara ya da Konya başkentleri olacak. İstanbul Boğazı, Marmara Denizi ve Çanakkale Boğazı böylece Türkiye'nin batı sınırını oluşturacak.[183.2]

Çar kabul edince Fransa Büyükelçisi doğal olarak Fransa'nın bölgedeki emellerini ekledi:

Majesteleri tekrar böldüğüm için beni affedin ama bu durumda size Suriye ve Filistin'de Fransa'nın tarihi anılar ve ahlaki ve maddi çıkarlar konusunda değerli bir mirası bulunduğunu hatırlatmak isterim. Majestelerinin her halükarda Cumhuriyet Hükümetinin bu çıkarı korumak için almanın uygun olduğunu düşünebileceğini kabul edeceğini varsayabilir miyim?[183.3]

[183.1] Paléologue, *An Ambassador's Memoirs*, s. 174-175.
[183.2] Paléologue, *An Ambassador's Memoirs*, s. 175.
[183.3] Paléologue, *An Ambassador's Memoirs*, s. 175.

Levent Şahverdi Arşivi

Çar sadece kabul etmekle kalmadı, aynı zamanda bir harita çıkarıp arzu edilmesi gereken toprak değişiklikleriyle ilgili fikirlerini gösterdi:

> *Sırbistan Bosna, Hersek, Dalmaçya ve Kuzey Arnavutluk'u topraklarına katmalı. Yunanistan İtalya'ya verilmesi gereken Valona hariç güney Arnavutluk'u almalı. Eğer Bulgaristan uygun şekilde davranırsa, Makedonya'da Sırbistan'dan tazminat almalı.*[1834]

Büyük Britanya Osmanlılara karşı savaş ilan etmekte çok daha yavaştı. Osmanlı hükümetinden hiçbir cevap gelmeyince Mallet ve personeli de 30 Ekim'de İstanbul'dan ayrıldı.[1835] Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Winston Churchill, deniz subaylarından, Çanakkale Boğazı istihkâmlarının bombalanmasının, Britanya savaş gemilerinin Marmara Denizi'nden İstanbul'a doğru ilerlemesini sağlayacak türden kesin bir sonuç elde etmeleri açısından kendileri için çok zor olacağı şeklinde bir fikir aldı.[1836] 31 Ekim akşamı, Britanya Deniz Kuvvetleri Osmanlı suları içindeki veya yakınlarındaki tüm gemilerine Osmanlı hükümetine Alman askerlerini ve donanma mürettebatını teslim etmesi aksi takdirde savaşın kendiliğinden başlayacağı konusunda on iki saatlik bir ültimatom verdiğini bildirdi ama kaptanlarına ayrıca emredilen dışında fiilen çatışma başlatmamaları uyarısında bulundu.[1837] Babıâli'den başka bir haber gelmeksizin tanınan süre dolduktan sonra Deniz Kuvvetleri gemilerine Osmanlı İmparatorluğu'na karşı saldırı başlatmalarını emretti.[1838] Çoğu Britanyalı devlet adamının her zaman 'Türk' diye bahsedilen Osmanlılara yönelik tutumu, onu Avrupa'dan kesin olarak çıkarabilecek bir savaş arzusu, aynı gün Britanya Başbakanı Herbert Asquith tarafından yakın arkadaşı Bayan Stanley'e yazdığı, Osmanlıların savaşa girmiş olmasından duyduğu sevinci,

[1834] Paléologue, *An Ambassador's Memoirs*, s. 175.

[1835] Mallet'ten Grey'e, İstanbul, 30 Ekim 1914, Büyük Britanya, *Correspondence Respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO Cmd. 7628, 1914), s. 72.

[1836] Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu WSC'den Birinci Deniz Lordu'na, ondan Koramiral Sir Edmond Slade'in fikrini almasını istediği mesaj ve cevap, Slade'den Churchill'e 30 Ekim 1914: Churchill Koleji, Cambridge, Chartwell belgeleri. ADM 137/96. CHAR 13/37/89/ 30 Ekim 1914. Metin Gilbert, *Churchill Companion* III/1 s. 236-237 içinde.

[1837] Deniz Kuvvetleri'nden tüm Amirallere, 31 Ekim 1914, 12.35. ADM 137/96, metin Gilbert, ed., *Churchill Companion* III/1, s. 238 içinde; Usborne, s. 19.

[1838] Deniz Kuvvetleri'nden tüm gemilere Türkiye'ye karşı saldırı başlatmalarını emreden telgraf, [kopya]. 31 Ekim 1914, 17.05. ADM 136/96; Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/37/95; Metin Gilbert, ed., *Churchill companion* III/1, s. 238 içinde.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan silineceğine ve İstanbul'un Rusya idaresinde serbest bir liman haline geleceğine emin olduğunu belirttiği özel bir mektupta bir kez daha gözler önüne serildi:

H. H. Asquith'ten Venetia Stanley'e (Montagu belgeleri)

31 Ekim 1914

10 Downing Street

...Türkler artık Alman baskısı altında... Alman baskısı altındaki Türkler artık işin içinde ve bunu ilginç gelişmeler izleyecek olmalı. Yunanistan'ın da dâhil olması kuvvetle muhtemel ve İtalya ile Romanya için uzak kalmak giderek zorlaşacak. Hiçbir şey bana Türk İmparatorluğunun sonunda Avrupa'dan yok olduğunu ve Konstantinopolis'in Rusların olduğunu (ki bence bu onun münasip kaderi) veya bu imkânsız ise tarafsızlaştırılıp serbest bir liman yapıldığını görmek kadar büyük bir zevk veremez...[1839]

1 Kasım'da Britanya Deniz Kuvvetleri, Çanakkale Boğazı devriyesinin Komutanı Amiral Carden'e bir güç gösterisi olarak Çanakkale Boğazı istihkâmlarına ateş açmasını emretti ve bu emir iki Britanya muharebe kruvazörü ve birkaç daha küçük Fransız savaş gemisi tarafından uygulanarak ciddi hasara ve Osmanlı istihkâmlarından birinin cephaneliğinde bir patlamaya yol açtı.[1840] Aynı zamanda 1 Kasım sabahı erken saatlerde, doğu Akdeniz'de devriye gezen iki Britanya destroyeri İzmir limanına saldırarak mayın döşediğini iddia ettikleri bir Osmanlı yatını havaya uçurdular.[1841] Kızıldeniz'de devriye gezen Britanya gemileri *'Osmanlı kuvvetlerinin Arabistan'dan Mısır'a ilerlemesini önlemek için'* Akabe'deki Osmanlı kışlalarının yanı sıra Cidde ve Bahreyn limanlarını bombaladı.[1842] Ancak Kızıldeniz ve Körfez böl-

[1839] Montagu belgeleri. Metin Gilbert, ed., *Churchill Companion* III/1, s. 238 içinde.

[1840] Deniz Kuvvetleri'nden Kraliyet Gemisi "Indefatigable"ın komutanı Koramiral Sackville Carden'e, Britanya ve Fransa savaş gemilerinin Çanakkale Boğazı girişindeki Türk istihkâmlarını bombalamasını emreden telgraf: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/37/96. Tarih: 01 Kasım 1914. ADM 137/96. Metin Gilbert, ed., *Churchill Companion*, III/1, s. 243 içinde; Halpern, *World War I*, s. 64.

[1841] Corbett ve Newbolt, *Naval Operations*, I, 359-364; Gilbert, ed., *Churchill Companion*, III, 216-217; Halpern *World War I*, s. 64.

[1842] Deniz Kuvvetleri'nden Bur Said Kıdemli Donanma Subayına Telgraf, 1 Aralık 1914: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/39/49; Kraliyet Gemisi "Warrior"-dan Deniz Kuvvetleri'ne Telgraf, 3 Kasım 1914, Kraliyet Gemisi "Minerva"dan Akabe'nin aralarında muhtemel bir Alman subayının da görüldüğü askerler ve silahlı yerliler tarafından işgal edildiği ve istihkamın yok edildiği raporu: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/39/51.

Levent Şahverdi Arşivi

gelerinde çeşitli Arap aşiret reisleriyle iyi ilişkilerin sürdürülmesi için Britanya'nın bir süredir onlara verdiği ve Osmanlıların geçmişte verdiğinden çok daha fazla olan maaşlar artırılarak çaba harcandı.[1843] Britanya Doğu Akdeniz Devriyesi İskenderiye limanı içindeki ve çevresindeki Osmanlı şileplerine ateş açarken Doğu Akdeniz ve Kızıldeniz'e ve Akdeniz üzerinden Cebelitarık'a kadar Süveyş Kanalı girişlerini onlara karşı düzenlenebilecek herhangi bir saldırıya karşı savunmak için özel devriyeler de gönderildi.[1844] Velhasıl Britanya, ilan etmesinden çok önce açıkça savaşa dâhil olmuştu.

Buna cevaben, aynı günün ilerleyen saatlerinde ve Meclis-i Vükela'nın izni olmaksızın, Enver Paşa Harbiye Nazırı sıfatıyla tüm Osmanlı ordu komutanlarına Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Britanya, Fransa, Rusya ve Belçika büyükelçiliklerini ve konsolosluklarını arama ve bu ülkelerin yurttaşlarına ait tüm gemilere ve mallara el koyulması emri verdi ki bu kesin surette barışı sürdürmek için hiçbir çabaya yer bırakmayan bir savaş nedeniydi.[1845] Talat Bey Enver'in hareketine öfkelendi ve Sadrazam Said Halim Paşa'ya katılarak Meclis-i Vükela'yı toplantıya çağırarak Enver'in kararını Britanya, Fransa ve Rusya'nın gemilerine el koyulmasıyla sınırlarken Meclis-i Vükela tarafından daha sonra emredilene kadar ve emredilmedikçe işlere ve diğer mülklere karşı herhangi bir eylemden kaçınılması konusunda bir hükme varılmasını sağladı.[1846]

[1843] Deniz Kuvvetleri'nden Kıdemli Donanma Subayı Kaptan George Borrett'e, Arap Şeyhleriyle, özellikle Kızıldeniz'de Arabistan Kıyısında Şeyh İdrisi ve İman ile dostane koşulların devam ettirilmesinin önemi konusunda Telgraf, Mısır, 4 Kasım 1914, Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/39/54.

[1844] Deniz Kuvvetleri'nden Kıdemli Donanma Subayı Kaptan George Borrett'e Süveyş Kanalı'nın savunması için tedbirler öneren Telgraf, Mısır, 3 Kasım 1914: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/39/53; Deniz Kuvvetleri'nden Kraliyet Gemisi "Warrior"a, 3 Kruvazör, 6 Destroyer ve 6 Torpido Botunun Mısır Kıdemli Donanma Subayının komutasına atandığını bildiren Telgraf; Churchill Koleji, Cambridge, Chartwell belgeleri. CHAR 13/37/99. Tarih: 03 Kasım 1914; Churchill Koleji, Cambridge; Deniz Kuvvetleri'nden Kraliyet Gemisi "Warrior" ve Yetkili Amiral, Malta'ya, Kaptan George Borrett'i Mısır Kıdemli Donanma Subayı olarak atayan Telgraf: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge, CHAR 13/39/52. Tarih: 03 Kasım 1914; Deniz Kuvvetleri'nden Mısır Kıdemli Donanma Subayı Kaptan George Borrett'e, "Warrior" ve "Black Prince"in ölçülü bir şekilde Cebelitarık'a ilerlemesini emreden Telgraf; Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge, CHAR 13/39/55. Tarih: 06 Kasım 1914.

[1845] BBA, A.VRK 794/35, Enver'den Said Halim'e, 19 Ekim 1330/1 Kasım 1914; Aksakal, s. 195.

[1846] BBA, A.VRK 794/49, Talat'tan Said Halim'e, 22 Ekim 1330/15 Zilhicce 1332/4 Kasım 1914; Aksakal, s. 195.

Ancak artık çok geçti. Britanyalılar halen uzun süredir var olan 'Türk' küçümsemelerini sürdürüyor, her zaman korkutulabileceklerini veya rüşvetle boyun eğdirilebileceğini düşünüyorlardı. Britanya bu defa Osmanlıları aşağılayıcı bir şekilde teslim olmakla korkutmakta kararlıydı. Ama bu o dönemde nasıl başarılacaktı? 2 Kasım'da, İstanbul'daki görevinden ayrıldığından beri Malta'daki Britanya donanmasına komuta eden Amiral Arthur Limpus Churchill'e, ulaşmanın zor olacağını bildiği Çanakkale Boğazı girişindeki istihkâmların bombalanması yerine, erişilmesi çok daha kolay olan Anadolu tarafındaki Çanakkale'deki istihkâmları işgal etmek için Britanya filosunun karaya çıkarma yapmasını önerdi.[1847] Churchill ise, daima mümkün olan en çarpıcı eylemi tercih ederdi. Dolayısıyla halen bir savaş ilanı olmaksızın, 2 Kasım'da 'Türklerin moralini bozmak için' Ege'de devriye gezen Britanya savaş gemilerine Çanakkale Boğazı istihkamlarını bombalamalarını ve Kızıldeniz'de devriye gezenlere bölgede karşılaşılan tüm Osmanlı buharlı gemilerine ve ticaret gemilerine saldırmalarını ve yok etmelerini emretti; bu emirler ertesi gün yerine getirildi ve ağır mal ve can kaybına neden oldu.[1848] Ondan sonra Osmanlıların korkup teslim olacağından emin olan Britanya Dışişleri Bakanlığı, Osmanlı'nın Rus filosunun karşılaşmayı kışkırttığı iddiasını reddetti ve 3 Kasım'da Osmanlıların seferberliğe son vermesi, Alman subayları göndermesi ve Rusya'nın yaşadığı tüm kayıplar için tazminat ödemesi talebini yineledi.[1849] Osmanlılar, Sadrazam ile diğerlerinin Güçleri tatmin etme çabalarına rağmen geri dönüş olamayacağını şimdi açıkça görüyordu. Londra'daki Osmanlı Sefiri Tevfik Paşa geri çağrıldı ve 4

[1847] Amiral Sir Arthur Limpus'tan, Malta, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na Telgraf, 2 Kasım 1914: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge. CHAR 13/37/97.

[1848] Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'ndan Başkomutan'a, Doğu Hint Adaları ve Kıdemli Donanma Subayı'na, Aden, Kraliyet Gemisi "Minto" nun Kızıldeniz'e ilerlemesini, bulabildiği tüm Türk gemilerini yok etmesini emreden Telgraf: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge: CHAR 13/39/50. 02 Kasım 1914; Kraliyet Gemisi "Indefatigable", Koramiral Sackville Carden'den Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na, Çanakkale Boğazı girişindeki Türk istihkamlarının güç gösterisi amaçlı bombalanması konusunda rapor veren Telgraf: Chartwell belgeleri, Churchill Koleji, Cambridge, CHAR 13/37/98. Tarih: 03 Kasım 1914; Larcher, s. 43; Trumpener, s. 140.

[1849] Osmanlı'nın Londra Sefiri Tevfik Paşa'ya iletilen Grey'in mesajı, 2 Kasım 1914. FO 371/2145, Metin Gilbert, ed., *Churchill Companion*, III/1, s. 244 içinde; Sir E. Grey'den Sir F. Bertie, Sir G. Buchanan, ve Sir C. Greene'e. Dışişleri Bakanlığı, 3 Kasım 1914. Büyük Britanya, *Correspondence Respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey* (Londra, HMSO Cmd. 7628, 1914), s. 75-76.

Levent Şahverdi Arşivi

Kasım'da ülkeden ayrıldı.[1850] Bunu 5 Kasım'da Britanya ve Fransa'nın Osmanlılara karşı savaş ilan etmesi izledi. Osmanlı İmparatorluğu İtilaf kuvvetleri tarafından yapılan savaş ilanlarına, kâfir İtilaf kuvvetlerine karşı, 13 Kasım'da Topkapı Sarayı'nda Kutsal Emanetler odasında yapılan geleneksel bir törenle ve ertesi gün Fatih Camii'nde ordu mensupları ve halkın huzurunda yapılan bir açıklamayla Cihad ilan ederek karşılık verdi. Böylece ok yaydan çıktı. Savaş başladı. Osmanlı İmparatorluğu kendi sonuna doğru ilerlemeye başladı.

Geçmişe Bakış: Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Osmanlı İmparatorluğu

Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na girdiği sırada, her iki ittifaktaki büyük Güçlerle kıyaslandığında açık farkla en küçük, en yoksul ve en hazırlıksız olandı. Bugünün Türkiye sınırları içinde yaşayan 17 milyon da dâhil sadece 23 milyon nüfusuyla savaşa dâhil olan tüm devletlerin gölgesinde kalıyordu. 19. yüzyılda bir sanayi sektörü geliştirmişti ve dış ticareti bir hayli artmıştı ama Kapitülasyonlar neticesinde bunun çoğu yabancı ülkelerden mamul ithal maddelerinden oluşuyor, Osmanlı İmaparatorluğu'nun kendisine pek de mali veya ekonomik bir faydası olmuyordu. Gelir düzeyleri ve sanayi üretimi savaşa dâhil olan ülkelerin hepsinin çok altındaydı. Hatta o kadar geri kalmıştı ki, ekonomik temeli tarım olmaya devam ediyordu ve yüzyıl içinde iyileşen ve artan üretime rağmen, kendi halkını bile doyuramıyor, İstanbul ve diğer büyük yerleşim merkezlerinin yanı sıra kendileri için yeterince üretim yapamayan pek çok diğer bölge için un, buğday, şeker, kahve ve çay ithal ediyordu. İmparatorluğun çok sınırlı olan kara ulaşım sistemi yetersizdi. Ekonomisi çökmemişti. Balkan Savaşları'nın neden olduğu travmadan çıkma şansı vardı ancak ekonomik durumu çok hassastı ve büyük bir savaşın kesin surette getireceği zorlukları atlatabilmesi pek de olası değildi. Deniz ithalatına aşırı bağımlılığı, bu ithalatın kesilmesi halinde ciddi kıtlıklar yaşamasını kaçınılmaz kılacaktı. Bir yıldan daha az bir zaman önce, ordusu Balkan

[1850] Sir Edward Grey'den Sir G. Buchanan, Sir F. Bertie ve Sir C. Greene'e, Dışişleri Bakanlığı, 4 Kasım 1914: *Correspondence Respecting Events Leading to the Rupture of Helations with Turkey* (Londra, HMSO Cmd. 7628, 1914), s. 76-77; ve PRO, FO 371/2145. Metin Gilbert, ed., *Churchill Companion*, III/1, s. 249-250 içinde.

Levent Şahverdi Arşivi

devletlerinin ortaklaşa saldırısı karşısında harab olmuştu; örfi idare sisteminin bütünüyle kötü yönetilmesi nedeniyle sivil cephesi çökmüştü ve aynı sistem, Almanya ile ittifak anlaşmasının imzalandığı aynı gün ilan edilen seferberliğin bir parçası olarak bir kez daha getiriliyordu. Beş yüz yıldır, büyük ölçüde barış ve refah içinde, Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde yaşayan Hristiyan halkların çoğu hâlihazırda ayaklanmıştı veya ayaklanma sürecindeydi ve İmparatorluğun her yerine terör ve anarşi yayıyorlardı. Kalan Hristiyan yurttaşlar ve Arnavutluk'tan Suriye ve Mısır'a kadar pek çok Müslüman halk da kendi ulusal hareketlerini geliştiriyordu ve bu Osmanlılarınki gibi çok uluslu bir imparatorluk için ölümcül bir hastalıktı. İmparatorluğun kaderini beliryenler nasıl olup da onu kazanamayacağı, muhtemelen kaçınabileceği ve görünüşe göre kaçınılmaz olarak onun nihai yıkımına yol açacak bir savaşa sokabilmişlerdi? Aslında, sonraki ciltlerde göreceğimiz üzere, Almanya'nın ekonomik ve mali yardımıyla Osmanlı İmparatorluğu sadece savaşın ilk yıllarında ayakta kalmakla kalmadı, Osmanlı ordusunun daha kısa bir süre önce düşünülebilir olandan çok daha iyi bir performans sergilemesiyle birkaç büyük askeri zafer de kazandı. Ancak sonuçta, pek çok dezavantajla savaşa girmesi ve müttefiklerinin başarısız olması, sonunda önce sivil cephenin ve sonra bunun sonucunda ordunun çökmesine neden olarak Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde İmparatorluğun yıkımına yol açtı.

BİRİNCİ CİLDİN SONU

Levent Şahverdi Arşivi

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA
OSMANLI İMPARATORLUĞU
SAVAŞA GİRİŞ

Stanford J. SHAW

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda korkunç olaylar meydana geldi. Bu olayların nasıl ve neden vuku bulduğunu anlamak ve açıklamak için bir girişimde bulunulmuş, öyle ya da böyle dâhil olan çeşitli taraflardan hangisini ne kadar suçlayacağına karar vermek okura bırakılmıştır.

44.00

THG
356709
BOZ

ISBN 978-975-14-2707-0

Levent Şahverdi Arşivi